સારંગ

કંત બીનું કહો કૌન ગતિ નારી

સુમતી સખી જઇ વેગી મનાવો, કહે ચેતન સુન પ્યારી. કંત૦ ૧

મન કન કંચન મહેલ માલીએ, પિયુ બિન સબહી ઉજારી;
નિદ્રા જોગ લહું સુખ નાહી, પિયુ વિયોગ તનુ જારી. કંત૦ ૨

તોરે પીત પરાઇ દુર્જન, અછત દોષ પુકારી;
ઘરભંજન કે કહુન ન કીજે, કીજે કાજ વિચારી. કંત૦ ૩

વિભ્રમ મોહ મહા મદ બિજુરી, માયા રૈન અંધારી;
ગર્જિત અરતિ લવે રતિ દાદુર, કામકી ભઇ અસવારી. કંત૦ ૪

પિઉ મિલવેકું મુજ મન તલફે, મેં પિઉ ખિજમતગારી;
ભુરકી દેઇ ગયે પિઉ મુજકું, ન લહે પીર પીયારી. કંત૦ ૫

સદેશા સુની આવે પિઉ ઉત્તમ, ભઇ બહુત મનુહારી;
ચિદાનંદઘન સુજસ વિનોદે, રમે રંગ અનુસારી. કંત૦ ૬

યશોવિજય

પ્રકાશકનું નિવેદન

સ્વ. શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના એક આદ્ય સંસ્થાપક હતા. આ સંસ્થાની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૯૧૫ માં થઈ ત્યારથી તે જીવનના અંત સુધી તેમણે મંત્રી અને ટ્રસ્ટી તરીકે અનુપમ સેવાઓ અર્પી હતી. તેમની દીર્ઘકાળની અનેકવિધ સેવાના સન્માનાર્થે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના તેમના સહકાર્યકર્તાઓ અને શુભેચ્છકોએ તા. ૨૦-૩-૧૯૪૯ ના રોજ રૂા. ૭૦,૦૦૧) ની પર્સ તેમને અર્પણ કરી હતી. આ રકમમાં શ્રી મોતીચંદભાઈએ રૂા. ૫૦૦૦) ઉમેરી જૈન સાહિત્યના પુસ્તક પ્રકાશનો માટે ખરચવાની ભલામણ સાથે રૂા. ૭૫,૦૦૧)ની રકમ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને સુપ્રત કરી, જે અનુસાર સ્વ. શ્રી મોતીચંદભાઈએ લખેલ "**અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ**"ની ચોથી આવૃત્તિ અને "**જૈન દૃષ્ટિએ યોગ**"ની બીજી આવૃત્તિ અગાઉ પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે.

આ ગ્રંથમાળાના ત્રીજા પુસ્તક તરીકે શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ સં. ૧૯૭૧ (સને ૧૯૧૪)માં પ્રગટ કરેલ "**આનંદઘનજીનાં પદો**" પ્રગટ કરતાં અમને અત્યંત આનંદ થાય છે. આ પુસ્તક પુનઃ પ્રકટ કરવાની અનુમતિ આપવા માટે અમે શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાના કાર્યકર્તાઓનો આભાર માનીએ છીએ.

શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો સાદાં તેમજ સરળ હોવા છતાં સમજવા માટે ગહન છે. આ દૃષ્ટિએ શબ્દાર્થ, ભાવાર્થ ઉપરાંત અક્ષરાર્થ આપવામાં આવેલ છે. આ પદોમાં દાન, દયા, જ્ઞાન, માનવસેવા, પરોપકાર, તપશ્ચર્યા, જિનભક્તિ, સ્વાર્થત્યાગ વિગેરે મહાન્ ગુણોનું દર્શન થાય છે. પદના શબ્દે શબ્દે શ્રી આનંદઘનજીની યોગ-સાધનાના ભવ્ય દર્શન થવા ઉપરાંત તેમની અધ્યાત્મદૃષ્ટિનો પયગામ જાણવા મળે છે. પદો સર્વ દર્શન માટે ઉપયોગી છે. સંગીતના શોખીનોને આ પદો ઉપયોગી છે. શ્રી આનંદઘનજીનો સમય, જન્મભૂમિ, સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ અંગે ગ્રંથની શરૂઆતમાં વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો આજે બહુ લોકપ્રિય છે ત્યારે આ ગ્રંથનું પુનઃ પ્રકાશન સર્વને ઉપયોગી થઈ પડશે એવી અમને આશા છે.

ગોવાળીઆ ટૅંક રોડ
મુંબઈ ૨૬
તા. ૨૬-૧-૫૬

ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદી
ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ
મંત્રીઓ : શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય.

શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો

અ....નુ....ક્ર....મ

ક્રમાંક				વિષય	પૃષ્ઠ
૧	પ્રકાશકનું નિવેદન				
૨	વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના (શ્રી આનંદઘનજી અને તેમનો સમય)				૧ થી ૧૧૨
૩	પદ	પહેલું	:	ક્યા સોવે ઉઠ જાગ બાઉરે	૧૧૩
૪	,,	બીજું	:	રે ઘરિયારી બાઉરે	૧૧૭
૫	,,	ત્રીજું	:	જીય જાને મેરી સફલ ઘરીરી	૧૨૧
૬	,,	ચોથું	:	સુહાગણ ! જાગી અનુભવ પ્રીત	૧૨૫
૭	,,	પાંચમું	:	અવધુ નટ નાગરકી બાજી	૧૩૦
૮	,,	છઠ્ઠું	:	આતમ અનુભવ રસિકકો	૧૪૪
૯	,,	સાતમું	:	જગ આશા જંજીરકી	૧૬૪
૧૦	,,	આઠમું	:	આતમ અનુભવ ફૂલકી	૧૭૪
૧૧	,,	નવમું	:	નાથ નિહારો આપમનાસી	૧૮૦
૧૨	,,	દસમું	:	પરમ નરમમતિ ઔરન આવે	૧૮૬
૧૩	,,	અગિયારમું	:	આતમ અનુભવ રીતિ વરીરી	૧૯૧
૧૪	,,	બારમું	:	કુબુદ્ધિ કુબજા કુટિલ ગતિ	૧૯૭
૧૫	,,	તેરમું	:	અનુભવ હમ તો રાવરી દાસી	૨૧૦
૧૬	,,	ચૌદમું	:	અનુભવ તું હૈ હેતુ હમારો	૨૧૫
૧૭	,,	પંદરમું	:	મેરે ઘટ ગ્યાન ભાનુ ભયો ભોર	૨૧૯
૧૮	,,	સોળમું	:	નિશદિન જોઉં (તારી) વાટડી	૨૨૩
૧૯	,,	સત્તરમું	:	છોરાને કયું મારે છે રે	૨૨૯
૨૦	,,	અઢારમું	:	રીસાની આપ મનાવો રે	૨૩૫
૨૧	,,	ઓગણીસમું	:	દુલહ નારી તું બડી બાવરી	૨૪૨
૨૨	,,	વીસમું	:	આજ સુહાગન નારી	૨૪૫
૨૩	,,	એકવીસમું	:	નિશાની કહા બતાવું રે	૨૫૪
૨૪	,,	બાવીસમું	:	વિચારી કહા વિચારે રે	૨૬૩
૨૫	,,	તેવીસમું	:	અવધૂ અનુભવકલિકા જાગી	૨૭૦
૨૬	,,	ચોવીસમું	:	મને મારો કબ મિલસે મનમેલુ	૨૭૮
૨૭	,,	પચીસમું	:	કયારે મને મિલશે માહરો સંત સનેહી	૨૮૧
૨૮	,,	છવીસમું	:	અબધૂ કયા માગું ગુનહીના	૨૮૪
૨૯	,,	સત્તાવીસમું	:	અબધૂ રામ રામ જગ ગાવે	

ક્રમાંક		વિષય			પૃષ્ઠ
૩૦	પદ	અઠ્ઠાવીસમું	:	આશા ઓરનકી ક્યા કીજે ?	૩૦૩
૩૧	„	ઓગણત્રીસમું	:	અવધુ નામ હમારા રાખે	૩૧૪
૩૨	„	ત્રીસમું	:	સાધો ભાઈ! સમતા રંગ રમીજે	૩૨૪
૩૩	„	એકત્રીસમું	:	કિત જાનમતે હો પ્રાણનાથ	૩૩૩
૩૪	„	બત્રીસમું	:	પિયા તુમ, નિઠુર ભયે ક્યું એસે	૩૪૧
૩૫	„	તેત્રીસમુ	:	મિલાપી આન મિલાઓ રે	૩૪૭
૩૬	„	ચોત્રીસમું	:	દેખો આલી નટ નાગરકો સાંગ	૩૫૬
૩૭	„	પાંત્રીસમું	:	કહે જારે જારે જારે જા	૩૬૨
૩૮	„	છત્રીસમું	:	વારે નાહ સંગ મેરો	૩૬૭
૩૯	,	સાડત્રીસમું	:	ના જોગે ચિત્ત લ્યાઓ રે	૩૭૪
૪૦	„	આડત્રીસમુ	:	મનસા નટ નાગરસું જોરી હો	૩૮૩
૪૧	„	ઓગણચાલીસમું	:	તરસકી જઇ દઇ કો દઇકી સવારીરી	૩૯૬
૪૨	„	ચાલીસમું	:	મીઠો લાગે કંતડો ને	૪૦૨
૪૩	„	એકતાલીસમું	:	પીયા બિન સુદ્ધબુદ્ધ ભૂલી હો	૪૩૦
૪૪	„	બેંતાલીસમું	:	અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે	૪૪૪
૪૫	„	તેંતાલીસમું	:	મેરી તું મેરી કાહે ડરેરી?	૪૫૪
૪૬	„	ચુમાલીસમું	:	તેરી હું તેરી સું એતી કહું રી	૪૬૪
૪૭	„	પીસ્તાલીસમું	:	ઠગોરી ભગોરી લગોરી જગોરી	૪૭૩
૪૮	„	છેંતાલીસમું	:	ચેતન આતુર ચોગાન લરીરી	૪૮૪
૪૯	„	સુડતાલીસમુ	:	પિય બિન નિશદિન ઝુરું ખરીરી	૪૯૪
૫૦	„	અડતાલીસમું	:	માયડી મુને નિરપખ કિણહી ન મૂકી	૫૦૪
૫૧	„	ઓગણપચાસમું	:	કંચન વરણો નાહ રે	૫૩૪
૫૨	„	પચાસમું	:	અનુભવ પ્રીતમ કૈસે મનાસી	૫૪૪
૫૩ શ્રી આનંદઘનપદ રત્નાવલી (પચાસ પદ-મૂળ)					૫૫૫
૫૪ પચાસે પદનો અકારાદિ અનુક્રમ:					૫૭૦
૫૫ વિષયસંક્ષેપ:					૫૭૨

શ્રી સુપાર્શ્વનાથ જિન સ્તવન

શ્રી સુપાસજિન વંદીએ, સુખ સંપત્તિનો હેતુ લલના;
શાંત સુધારસ જલનિધિ, ભવસાગરમાં સેતુ લલના. શ્રી સુપાસ૦ (ટેક) ૧

સાત મહાભય ટાળતો, સપ્તમ જિનવર દેવ લલના;
સાવધાન મનસા કરી, ધારો જિનપદ સેવ લલના. શ્રી સુપાસ૦ ૨

શિવશંકર જગદીશ્વર, ચિદાનંદ ભગવાન લલના;
જિન અરિહા તીર્થંકરુ, જ્યોતિસ્વરૂપ અસમાન લલના. શ્રી સુપાસ૦ ૩

અલખ નિરંજન વચ્છલુ, સકળ જંતુ વિશરામ લલના;
અભયદાન દાતા સદા, પૂરણ આતમરામ લલના. શ્રી સુપાસ૦ ૪

વીતરાગ મદ કલ્પના, રતિ અરતિ ભય સોગ લલના;
નિદ્રા તંદ્રા દુરંદશા, રહિત અબાધિત યોગ લલના. શ્રી સુપાસ૦ ૫

પરમપુરુષ પરમાતમા, પરમેશ્વર પરધાન લલના;
પરમ પદારથ પરમેષ્ઠી, પરમ દેવ પરમાન લલના. શ્રી સુપાસ૦ ૬

વિધિવિરંચિ વિશ્વંભરુ, હૃષીકેશ જગનાથ લલના;
અઘહર અઘમોચન ધણી, મુક્તિ પરમપદ સાથ લલના. શ્રી સુપાસ૦ ૭

એમ અનેક અભિધા ધરે, અનુભવગમ્ય વિચાર લલના;
જે જાણે તેહને કરે, **આનંદઘન** અવતાર લલના. શ્રી સુપાસ૦ ૮

શ્રી અનંતનાથ જિન સ્તવન

ધાર તલવારની સોહલી દોહલી, ચૌદમા જિનતણી ચરણસેવા;
ધાર પર નાચતા દેખ બાજીગરા, સેવના ધાર પર રહે ન દેવા. ધાર૦ ૧

એક કહે સેવિયે વિવિધ કિરિયા કરી, ફલ અનેકાંત લોચન ન દેખે;
ફળ અનેકાંત કિરિયા કરી બાપડા, રડવડે ચાર ગતિમાંહે લેખે. ધાર૦ ૨

ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નીહાલતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે;
ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતા થકા, મોહ નડિયા કળિકાળ રાજે. ધાર૦ ૩

વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર જૂઠો કહ્યો, વચન સાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો;
વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર સંસારફલ, સાભળી આદરી કાંઈ રાચો. ધાર૦ ૪

દેવ ગુરુ ધર્મની શુદ્ધિ કહો કેમ રહે, કેમ રહે શુદ્ધ શ્રદ્ધા ન આણો;
શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિણ સર્વ ક્રિયા કરે, છાર પર લીંપણું તેહ જાણો. ધાર૦ ૫

પાપ નહીં કોઈ ઉત્સૂત્ર ભાષણ જિસ્યો, ધર્મ નહીં કોઈ જગ સૂત્ર સરિખો;
સૂત્ર અનુસાર જે ભવિક કિરિયા કરે, તેહનું શુદ્ધ ચારિત્ર પરિખો. ધાર૦ ૬

એહ ઉપદેશનો સાર સંક્ષેપથી, જે નરા ચિત્તમા નિત્ય ધ્યાવે;
તે નરા દિવ્ય બહુ કાલ સુખ અનુભવી, નિયત આનંદઘન રાજ પાવે. ધાર૦ ૭

(પ્રથમ આવૃત્તિની)

પ્રસ્તાવના

આનંદઘનજી મહારાજનાં પદો તરફ બહુ જ માનની લાગણીથી જોવામાં આવે છે. જૈન અને જૈનેતરો તેને બહુ આનંદથી ગાય છે અને તે પદો ગાતી વખત અપૂર્વ માનસિક સુખ અનુભવે છે તે અનેક પ્રસંગે જોવામાં આવ્યું હતું. આ પદો જિનમંદિરમાં અન્ય ધાર્મિક પ્રસંગે ગવાતાં સાંભળ્યાં હતાં, પરંતુ એક પ્રસંગે તે વાંચવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં જણાયું કે તે પદો સામાન્ય રીતે સમજી શકાય તેવાં નથી. તે સમજવા માટે શાસ્ત્રશૈલીનું ઘણું સ્પષ્ટ જ્ઞાન હોય અને શ્રી આનંદઘનજીની ભાષા સમજતા હોય તેવા અભ્યાસી વિદ્વાનની મદદની ખાસ આવશ્યકતા છે એમ લાગ્યું. અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમનું મૂળ સંસ્કૃતમાં છે તેનો લાભ લેનારા કરતાં પણ આવાં પદોનો શ્રવણ મનન દ્વારા લાભ લેનારા વિશેષ મળવા સંભવિત ધારી તેની અર્થગવેષણા કરવા માંડી. દરમિયાન સંવત ૧૯૬૭ ના ચૈત્ર–વૈશાખની ઉનાળાની રજાના વખતમાં શ્રી ભાવનગર જવાનું થતાં ત્યાં શાંતમૂર્તિ શ્રીમદ્ વૃદ્ધિચંદજી મહારાજના શિષ્ય પંન્યાસજી શ્રી ગંભીરવિજય ગણિ જેઓનું આગમનું જ્ઞાન અનુભવસિદ્ધ અનેક પ્રસંગે થયું હતું તેઓને આ પદના અર્થો સંભળાવવાની વિજ્ઞપ્તિ કરી. તેઓએ જરા ઇચ્છા બતાવી તેથી બીજે દિવસે છાપેલ પુસ્તકની બે કોપી લઈ તેઓ પાસે ગયો. તેઓએ પ્રથમ ત્રણ પદ સમજાવ્યાં તેમાં બહુ જ આનંદ થયો. શાસ્ત્રશૈલીના જ્ઞાન સાથે વાત ઉપરથી જણાયું કે આનંદઘનજી મહારાજે જે દેશમાં બોલાતી ભાષા વાપરી છે તે દેશના પોતે પણ સંસારીપણામાં વતની હતા; એ હકીકતથી અને ખુલાસા સંતોષકારક થતા હોવાથી બીજા દિવસે સવારનો ટાઇમ મુકરર કરી પદ પરનું વિવેચન આગળ ચલાવવા વિજ્ઞપ્તિ કરી, જે તેઓએ બહુ કૃપા કરી સ્વીકારી. તેનો લાભ લેવામાં મારી સાથે મારા મિત્રો અને સ્નેહીઓ જોડાયા અને લગભગ પંદર જિજ્ઞાસુઓનો નિયમિત વર્ગ ત્રીજા દિવસથી શરૂ થઈ ગયો. મહારાજશ્રી જેટલું બોલતા હતા તે સર્વ ત્યાં જ લખી લેવાનો મેં નિયમ રાખ્યો હતો અને ઘેર જઇ વિસ્તારથી વિવેચન નિર્દિષ્ટ અર્થાનુસાર નોટમાં લખવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો હતો. મારી સાથેના સહાધ્યાયીઓ પણ બનતી નોટ લખી લેતા હતા અને મારી નોટ ઉતારી લેવાની ઇચ્છા રાખતા હતા અને કેટલાકે તેમ કર્યું પણ હતું. તે નોટોમાંથી એક નોટ મુનિરાજ બુદ્ધિસાગરજીને

મળી અને તેને જોઇને તેઓએ શ્રીમદ્‌નાં પદોનો ભાવાર્થ લખ્યો છે એમ તેઓશ્રીના લેખથી જણાઈ આવે છે. આ પ્રમાણે ૧૭ દિવસ સુધી નિયમિત અર્થ વિવેચનનું કામ ચાલ્યું, અનેક શંકાઓ પૂછાણી, તેના સવિસ્તર ખુલાસા ઉક્ત મહાત્માએ આપ્યા અને તેઓએ જે જે બતાવ્યું તે સર્વ ત્યાં બેસીને જ લખી લીધું. ત્યારે તો માત્ર ૫૦ પદ કર્યાં હતા; પછીના પદો શેઠ નરોત્તમદાસ ભાણજી કાપડીઆએ પોતાને બંગલે પં. ગંભીરવિજયજીને પધરાવી જાણી લીધા, નોટ કરી. તે નોટ મળી છે અને બાકીના પદો તદનુસાર છે. મહારાજશ્રી પાસે બેસીને લખી લીધેલ નોટ મારી પાસે હજુ પણ જાળવી રાખેલી છે. એ રીતે પચાસ પદના અને આગમના અર્થવિવેચનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તેનું પરિણામ આ પુસ્તક છે. ત્યાર પછી મારે મુંબઇ આવવાનું થતાં વર્ગવ્યવસ્થા બંધ પડી ગઇ, પણ ત્યારપછી એક બીજે પ્રસંગે ઉપર જણાવ્યું તેમ મારા મિત્ર શ્રી નરોત્તમદાસ ભાણજીએ બાકીનાં પદોનો અર્થ મહારાજશ્રી પાસે સાંભળી લખી લીધો છે, તેમની નોટ મને મળી શકે તેમ છે, જેનો ઉપયોગ તે પચાસ પછીના પદમાં કરેલ છે, અને સાથે પદો મેળવવાની શોધખોળ પણ લેખકે કરી છે.

ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે પંન્યાસજી મહારાજ શ્રી ગંભીરવિજયજી જે અર્થ બતાવતા હતા અને વિવેચન કરતા હતા તેના પર સંપૂર્ણ વિવેચન-ભાવદર્શક તે જ દિવસે પૂરતો વખત મેળવી લખી લેવાની પદ્ધતિ રાખી હતી અને તે વિવેચન લખતાં જો કાંઇ શંકા રહી જાય તો પૂછવાનું કાર્ય બીજે દિવસે શરૂઆતમાં વર્ગશિક્ષણ વખતે થતું હતું. ગરમીની રજાનો આવો સારો ઉપયોગ થવાથી મનમાં બહુ આહ્લાદ થતો હતો અને મારા સર્વ સહાધ્યાયીઓ પણ મહારાજશ્રીના અર્થ બતાવવાનાં ચાતુર્ય અને વિચારબળને માટે બહુ વખાણ કરતા હતા. અભ્યાસીમાંનાં ઘણાખરા પોતાની શંકાઓ પૂછીને વિષયનો એટલો નિષ્કર્ષ કરતા હતા અને મહારાજશ્રી દરેક પ્રશ્નની બાબતમાં એટલા સુંદર ખુલાસા કરતા હતા કે જિજ્ઞાસુઓને આ વિવેચનમાં કાંઈ અપૂર્વતા જણાય તો તે તેનું પરિણામ માની, તેમાં આશ્ચર્ય પામવાનું નથી. જે મહાત્મા પુરુષે પોતાનું આખું જીવન ધર્મવિચારણામાં ગાળ્યું હતું, જેમનો આગમબોધ તે કાળમાં એકમતે અતિ ઉચ્ચ મનાતો હતો અને જેઓનું ચારિત્ર વિશુદ્ધ અને ક્રિયાજ્ઞાનયુક્ત મનાતું હતું તેઓના એક એક શબ્દ મહા અર્થઘટના સુચન નીકળે એ સહજ સમજી શકાય તેવી હકીકત છે.

સંવત્ ૧૯૬૭ ના ગરમીના સમય પછી મુંબઈ આવી પદના અર્થ વિવેચન પર વધારે વિસ્તારથી વિવેચન લખી રાખવા ઇચ્છા થઈ. આવા મહાન્ અર્થગૌરવવાળાં પદો ઉપર વિવેચન કરવા માટે યોગ અને અધ્યાત્મ સંબંધી બહુ વિશાળ અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા લાગી, તેથી એક બાજુએ વાંચન અને બીજી બાજુએ મનન કરવાનું શરૂ કર્યું. અર્થવિચારણા કરવા સાથે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું યોગશાસ્ત્ર, શુભચંદ્રાચાર્યનો જ્ઞાનાર્ણવ, પાતં-

જલનું યોગદર્શન, વિવેકાનંદનો રાજયોગ, ઉપાધ્યાયજીની દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા, હરિભદ્રસૂરિનાં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય અને યોગબિન્દુ વિગેરે યોગ તથા અધ્યાત્મનાં પુસ્તકો જે પૂર્વે સામાન્ય રીતે જોયાં હતાં તેનું સવિશેષ અવલોકન કર્યું, તે પર વિચાર કર્યો, જૈનયોગ અને અન્ય યોગની તુલના કરી, ઉપરોક્ત યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયાદિ ગ્રન્થ તથા તેને અનુસારે લખાયેલી યોગદૃષ્ટિની સજ્ઝાય વિગેરે જોયાં અને વચ્ચે વચ્ચે પદોનું અર્થચિંતવન કરી કાંઇક લેખનની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી. એકેક પદ પર બની શકતો વિચાર કરી તેને માટે ગ્રન્થો વાંચવાયોગ્ય લાગે તે વાંચી જ્યારે મનમાં સંતોષ થાય ત્યારે જ વિવેચન લખવાનું કાર્ય કરવાની ધારણાને બનતે અંશે આખા પુસ્તકલેખન દરમ્યાન સ્વીકારી છે અને તેથી અસ્તવ્યસ્ત વિચારોને બનતાં સુધી આ પુસ્તકવિવેચનમાં સ્થાન આપ્યું નથી. બાર તેર પદ 'શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ'માં છાપ્યાં તે અત્ર લીધા છે પણ તેમાં વાચકને અન્યાય થતો લાગવાથી પદો મારી પાસે અર્થ સહિત હતા તે અને શ્રી નરોત્તમદાસભાઈ ભાણજીની મહેનતનો મારી બુદ્ધિ સાથે ઉપયોગ કર્યો છે.

આવી રીતે જેટલું બની શકે તેટલું ઉપયોગી વિવેચન કરવાની ઇચ્છા રાખી હતી, જેને પાર પાડવા બનતી કોશીશ કરવામાં આવી છે. તૈયાર કરેલ છેવટનું વિવેચન તપાસી જોવા માટે મારા કાકા શ્રીયુત કુંવરજી આણંદજીને સોંપવામાં આવતું હતું. તેઓ શાસ્ત્રશૈલી તથા ભાષાના જાણકાર હોવાથી વિવેચનવિભાગમાં કાંઇક ફેરફાર સૂચવતા હતા. તેવી રીતે તૈયાર થયેલ કોપી પંન્યાસજી શ્રીમદ્ આનંદસાગરજીને તેઓ જ્યાં સ્થિત હોય ત્યાં પોસ્ટ દ્વારા મોકલવામાં આવતી હતી. શાસ્ત્રશૈલીના પૂર્ણ વેત્તા અને આગમ તથા ન્યાયના પ્રથમ પંક્તિના વિદ્વાનના હાથમાંથી વિવેચન પસાર કરાવવાની ખાસ જરૂર હતી, કારણ કે યોગ કે અધ્યાત્મના વિષયમાં શાસ્ત્રશૈલીને બાધ કરનાર એક પણ વચન નીકળે તો મહાહાનિ કરનાર થઇ પડે એ વાતનો મનમાં નિર્ણય હતો. પરોપકારબુદ્ધિથી તે મહાત્માએ પોતાનો અમૂલ્ય વખત કાઢી અનેક જગ્યા પર સુધારણા કરી આપી વિવેચનને શાસ્ત્રાનુસાર કરી આપવા કૃપા કરી છે તે માટે તેઓશ્રીનો અને મારા પૂજ્ય કાકાશ્રીનો આ પ્રસંગે ખાસ ઉપકાર માનવાની તક લેવામાં આવે છે. મારો એવો અંગત અભિપ્રાય છે કે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ લખાયલું એક વચન પણ અત્યંત નુકસાન કરે છે. કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું માનવું છે કે સો પૃષ્ઠમાં નેવું પૃષ્ઠ ઉપયોગી હોય તો તેટલા પૂરતો તો લાભ થાય, એ વાત મને યોગ્ય લાગતી નથી. મારા નમ્ર વિચાર પ્રમાણે શૈલી વિરુદ્ધનાં દશ પૃષ્ઠો નેવું પૃષ્ઠો કરતાં વધારે નુકસાન કરે છે અને એવાં પુસ્તકથી લાભનો સંભવ જ રહેતો નથી. ગમે તે પ્રકારે પ્રેસમાં પુસ્તક મોકલી આપનાર અવ્યવસ્થિત વિચારના લેખકોને અને તેવાં પુસ્તકો વાંચનારને કદાચ આ વાત પસંદ ન આવે એ બનવાજોગ છે, પરંતુ બનતી રીતે શાસ્ત્રગ્રંથોનું યોગ્ય દોહન થવું જોઇએ એ સંબંધમાં તો કોઇનો જૂદો મત પડે એમ સંભવ લાગતો નથી. આવી રીતે તૈયાર કરેલ વિવેચન છપાવી જાહેર પ્રજાના

ઉપયોગ માટે બહાર પાડયું છે તે કરેલ ધારણામાં કેટલે અંશે ફલીભૂત થયેલ છે તે વિચારવાનું કાર્ય વાંચનારાઓનું અથવા ટીકાકારોનું છે.

અર્થવિવેચન વિભાગમાં કોઇ કોઇ પ્રસંગે બહુ વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. નય-નિક્ષેપ પર પાંચમા પદમાં, યોગસંબંધમાં છઠ્ઠા પદમાં અને દર્શન સંપ્રદાયો પર ચાલીશમા પદમાં ખાસ વિવેચન તે તે વિષયોનો અભ્યાસ કરીને લખવામાં આવ્યું છે. એમ કરવાનો હેતુ એટલો છે કે જે અપૂર્ણ ગ્રંથોમાં તે વિષય ચર્ચેલા છે તે વાંચવા વિચારવાનો સમય ઘણા વાચકોને મળી શકતો નથી અને આધુનિક ગુજરાતી ભાષામાં તેનું વિવેચન હોય તો શાસ્ત્રાવગાહનરુચિ થવી સંભવિત છે; તેથી ટૂંકામાં પણ મુદ્દાસર વિવેચન એ એ વિષયો પર કર્યું છે. એવા ગહન વિષયોની રેખા માત્ર પણ ચીતરી શકાય, તે પુસ્તકના કદના પ્રમાણમાં બનવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ જે દિગ્દર્શન કરાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તે શાસ્ત્રમનનની જિજ્ઞાસા થવાના ઉદ્દેશથી જ કરવામાં આવ્યો છે અને તે કાર્ય જો અલ્પાંશે પણ થયું હોય તો તે આનંદપ્રદ છે. ઘણા પ્રાણીઓ એવા વિષયનાં પુસ્તકો વાંચી શકે પણ નહિ તેઓને આવું દિગ્દર્શન જેટલું વિવેચન પણ લાભ કરનારું થાય એમ લાગે છે. આવા મહાન્ અર્થગૌરવવાળાં પદો ઉપર સારી રીતે વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા એટલા માટે છે કે અપૂર્વ વિદ્વાનના એક એક વાક્યમાં અર્થચમત્કૃતિ રહેલી હોય છે. ભાવપૂર્ણ પદોના પ્રત્યેક વાક્ય પર એટલું વિવેચન થઈ શકે તેમ છે કે અત્ર જેટલું લખાણ કર્યું છે તે અત્યંત અલ્પ છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ જરા પણ નથી. એક પાંચમા કે છઠ્ઠા પદ પર જ જો સંપૂર્ણ વિવેચન કરવામાં આવે તો આવાં અનેક પુસ્તકો ભરાય તેમ છે. આવાં અપૂર્વ અર્થઘટનાવાળાં પદોના વિવેચનમાં જેમ જેમ શાંતિથી વિચાર કરવામાં આવે તેમ તેમ વધારે અર્થસ્ફુરણા થાય તેમ છે.

આ વિવેચનમાં શબ્દાર્થ, અક્ષરાર્થ અને ભાવાર્થનો ક્રમ જાળવવામાં આવ્યો છે. જેઓને વિવેચન વાંચવાની જરૂર, અવકાશ કે અપેક્ષા ન હોય તે અર્થવિચારણા કરી શકે તેથી માત્ર શબ્દાર્થ પણ નોટમાં આપ્યા છે અને તેમ કરવાનો હેતુ એટલો છે કે કેટલાક સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકે તેવા પ્રાજ્ઞ પુરુષોને વિવેચન વાંચવાની જરૂર ન હોય તો તેઓ તેમ કરી શકે. વળી એકલું ગાન કરવાની ઇચ્છા હોય તેને એક ગાથા પછી બીજી ગાથા પ્રાપ્ત કરતાં વચ્ચે પૃષ્ઠો મૂકી દેવાં પડે અને ગાવાના લયમાં ભંગ પડે એ સ્થિતિ વિવેચન છપાઇ ગયા પછી જણાઈ અને એમ થતાં કર્ત્તાના મૂળ ઉદ્દેશને ખામી આવે એમ લાગ્યું તેથી પુસ્તકને છેડે સર્વ પદો મૂળ સ્વરૂપે પણ આપી દીધાં છે કે જેનો ઉપયોગ ગાનાર બહુ સારી રીતે કરી શકશે. આથી પુસ્તકમાં થોડાં પૃષ્ઠોનો વધારો થયો છે અને તેથી કાંઇક પુનરાવર્તન જેવું પણ થયું છે, પરંતુ તેમ કરવું ઉપર્યુક્ત કારણથી આવશ્યક છે એમ એક વિદ્વાન્ મિત્રનો સ્વાધીન મત હોવાથી તેમ જ હાલમાં લાંબી

ટીકાવાળા ગ્રંથ માટે પણ તેમ કરવાની પદ્ધતિ શરૂ થયેલ હોવાથી અત્ર તેમ કરવાનું યોગ્ય ધારવામાં આવ્યું છે. એ ખાસ વધારામાં મૂળમાં જે પાઠ સ્વીકાર્યો છે તે જ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે તેથી પાઠાંતર માટે તો વિવેચન તરફ જ જોવાની જરૂર રહેશે.

મુંબઈનિવાસી અને જૈન ગ્રંથો છપાવવાની બાબતમાં પહેલ કરનાર શ્રાવક ભીમશી માણેકે 'આનંદઘન અને ચિદાનંદ બહુંતેરી'ના નામથી એક બુક છપાવેલ છે. એ પુસ્તક બહુ સુંદર રીતે છાપ્યું છે પણ તેમાં બહુ અશુદ્ધિ જોવામાં આવી. આથી એ પદોની ચાર પ્રતો મેળવી. એક બહુ શુદ્ધ પ્રત મુનિરાજશ્રી ભક્તિવિજયજી (શ્રી આત્મારામજી મહારાજના પ્રશિષ્ય) તરફથી મળી હતી અને બે પ્રતો શ્રી લક્ષ્મીચંદ ઘેલાભાઈએ શ્રી પાલીતાણાના અંબાલાલજીના ભંડારમાંથી લઈને મોકલી આપી હતી. એક ચોથી પ્રત પુસ્તકના આકારમાં લખેલ એક યતિ પાસેથી મળી હતી. એ ચાર પ્રતો ઉપરથી મૂળ પાઠ તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. એમાં જ્યાં જ્યાં પાઠાંતરો મૂકવા યોગ્ય લાગ્યા ત્યાં ત્યાં મૂક્યા છે. પાઠાંતરો નોટમાં લખવાનું ખાસ કારણ એ છે કે આ પદો ગાન કરવાયોગ્ય છે. અને ગાન કરતાં એકાદ અક્ષર વધવા ઘટવાથી લય ત્રુટી જાય તો કર્ત્તાને જ જાણે લયનું પૂર્ણ જ્ઞાન નહોતું એવો આક્ષેપ આવી જાય. આથી જ્યાં લયને આઘાત અથવા અસર કરે એવા પાઠાંતર પ્રાપ્ત થયા છે ત્યાં તેને બનતાં સુધી નોટની અંદર જ લખવામાં આવ્યા છે. અર્થવિચારણામાં પણ પાઠાંતરનો મોટો ઉપયોગ છે અને કેટલાક પાઠાંતરો તો અર્થમાં મોટો ફેરફાર કરે છે. કેટલાક પાઠાંતરોનો અર્થ ન બેસવાથી લોકો તેને ફેંકી દે છે તેથી ભવિષ્યમાં બહુ નુકસાન થાય છે; તેથી બનતાં સુધી સર્વ પાઠાંતરો નોટમાં લખવામાં આવ્યા છે. જો કે આ સ્થળે આનંદઘનજીના હસ્તે લખેલી કે તેઓના સેવકોની લખેલી પ્રતિ મળી હોત તો કંઈ પણ કહેવાનું રહેત નહીં, પણ તે ન મળવાથી આ પ્રયત્ન કરવાયોગ્ય અને ઉપયોગી લાગ્યો છે.

ખુદ આનંદઘનજીની કૃતિ, ગાન, પદનો ઉચ્ચ આશય વગેરે મૂળ પુસ્તકને અંગે પ્રાપ્ત થતી હકીકત પર ઉપોદ્ઘાતમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી અત્ર તે પર ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. વિવેચનને અંગે મને જે મદદ મળી છે તેમાં બે ટબાવાળી પ્રતો છે. એક પ્રતમાં પચીશ પદનો ટબો લખેલો છે જેમાંના આ પચાસ પદમાંથી *સત્તર પદ આવેલાં છે. આ પ્રત બહુ શુદ્ધ છે. જો કે તેની ભાષા મારવાડીને મળતી છે પણ પ્રયાસ કરવાથી સમજી શકાય તેવી છે. ટબો લખનાર કોણ છે તે સમજાતું નથી કારણ કે ટબાકારનું નામ પ્રાપ્ત થતું નથી અને મારી પાસે જે પ્રત આવી તેમાં

* પદ ૯, ૧૧, ૧૭, ૨૩, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૨, ૪૧, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૫૦ એ સત્તર પદ પર ટબો આ પ્રતમાં છે.

માત્ર ૧૭ પાનાં હતાં અને પ્રત અપૂર્ણ હતી. કદાચ પ્રતના છેવટના ભાગમાં ટબો કરનારનું નામ આપવામાં આવ્યું હોય તો મને માલૂમ નથી. જે જે પદો પર ટબો આપવામાં આવ્યો છે ત્યાં તેની મદદ સંપૂર્ણ રીતે લીધી છે અને ટબાકારનો આશય વિવેચનમાં સર્વ જગ્યા પર બનતી રીતે બતાવવામાં આવ્યો છે. બાકીનાં પદો પરના ટબાની કોપી પણ કરાવી રાખી છે જે હવે પછી આ પુસ્તકના દ્વિતીય વિભાગમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવશે. બીજી ટબાવાળી પ્રત સંપૂર્ણ છે. એમાં આ પચાસ પદોમાંથી માત્ર ૯, ૧૭, ૩૨, અને ૫૦ મા પદ પર જ ટબો છે. એ પ્રતનો ટબો લખનાર અને પ્રથમ જણાવેલી પ્રતનો ટબો લખનાર એક જ પુરુષ હોય તેમ જણાય છે, કારણ કે અર્થ-વિવરણમાં જે જે શબ્દો વપરાયા છે તે લગભગ સરખા છે, છતાં આ પ્રત વિશેષ શુદ્ધ અને કાંઇક વધારે વિસ્તારવાળી આ પ્રતની પણ કોપી કરાવી રાખી છે. પ્રથમ પ્રતમાંહેનાં બાકીનાં આઠ પદોનો ઉપયોગ પુસ્તકના દ્વિતીય વિભાગમાં થશે. ભાષાના અને શૈલીના જાણનાર કોઇ મહાત્માએ આ ટબો લખેલો છે તેથી તે બહુ ઉપયોગી છે. ટબાકારને પણ કોઈ કોઈ જગ્યાએ લખવું પડયું છે કે ' આનંદઘન મહારાજનો આશય તેઓ સમજી શક્યા નથી. '

વિવેચનને અંગે આ ઉપરાંત સદરહુ ટબા અનુસારે લગભગ ટબા જેટલાં જ પદોનું વિવેચન લખેલું મારા જોવામાં આવ્યું હતું અને પ્રાયે તે ટબા અનુસાર હોવાથી અને ટબાકાર તરફથી થયેલ પ્રયત્નનો સીધો લાભ મને મળેલો હોવાથી તેનો બહુ ઉપયોગ કરવો પડ્યો નથી. આ ઉપરાંત દરેક પદ વાંચતી વખતે જે જે ભાવ મને સ્ફુરતા હતા તે ઝળકાવવા માટે અન્ય પુસ્તકો વાંચી વિદ્વાનો સાથે ચર્ચા કરી અને પત્ર દ્વારા માહિતી મેળવી વિવેચનને બને તેટલું ઉપયોગી કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આનંદઘનજી મહારાજનો આશય કેટલો બધો વિશાળ, ગંભીર અને વિસ્તૃત છે તે બતાવવા માટે એક જ દાખલો પૂરતો થઈ પડશે. જ્ઞાનસારજી જેઓ પોતે પણ યોગાભ્યાસી હતા તેઓ આનંદઘનજીની ચોવીશી પર ચાલીશ વરસ સુધી વિચાર કર્યા પછી છેવટે જ્યારે શરીરસ્થિતિ ટકવાની અસ્થિરતા જણાણી ત્યારે વિચારનું પરિણામ લખી ગયા અને તે પ્રમાદે તે ચોવીશીના અર્થ છપાઇને બહાર પડેલ છે. આવા ત્યાગવૈરાગ્યવાળા અને યોગના અભ્યાસી ચાળીશ વરસની વિચારણા પછી લખેલા ચોવીશીના ભાવાર્થના ઉપોદ્‌ઘાતમાં લખે છે કે—

> બાળક બાંહ પસારીને, કહે ઉદધિ વિસ્તાર;
> આશય આનંદઘનતણો, અતિ ગંભીર ઉદાર.

આવા અગાધપરત્વ શબ્દોમાં આનંદઘનજીના આશય માટે વૈરાગ્યરસમાં લીન થયેલા જ્ઞાનસારજી લખે છે. એ ઉપરથી સાર એટલો નીકળે છે કે, જ્યારે ચાળીશ વરસની

સતત વિચારણા પછી અને વૈરાગી જીવન પછી પણ જ્ઞાનસારજીને સેઓશ્રીની કૃતિના અર્થને કાગળ ઉપર લખવાની વાતમાં એક પ્રકારની ધૃષ્ટતા લાગી અને તે પ્રયત્નને बालोऽपि किं न निजबाहुयुगं वितत्य, विस्तीर्णतां कथयति स्वधियाम्बुराशेः બાળક પોતાના બાહુને પસારીને કહે કે 'સમુદ્ર આવડો મોટો છે' એના જેવો લાગ્યો ત્યારે પછી અતિ ગંભીર આશયવાળાં તેમના કરેલા પદોનું સંસારના અનેક બંધનમાં રચેલપચેલ મારા જેવો એક સામાન્ય માણસ વિવેચન લખે તેને માટે શું કહેવું તે વિચારવા યોગ્ય છે. ધંધા તથા સંસારને અંગે અનેક પ્રકારની વિચિત્ર વિકારમય જિંદગીમાં દિવસનો મોટો ભાગ ગાળનાર આવા ઉત્તમ પદ પર વિવેચન કરવાને અધિકારી પણ ગણી શકાય કે નહિ? એ પ્રશ્ન અનેક વાર મારાં મનમાં ઉદ્ભવ્યો હતો અને હજી તે શંકાનું સંતોષકારક સમાધાન થયું નથી; છતાં ગુરુમહારાજે કૃપા કરી જે અર્થવિચારણા બતાવી છે તે અતિ ઉપયોગી જણાયાથી અને જાહેર પ્રજાને તેનો લાભ મળે તો પ્રયાસનું એક રીતે પણ સાર્થક્ય છે એમ ધારી આ પદ પર વિવેચન ગુરુદર્શિત માર્ગ પર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેને જાહેરમાં મૂકવાની લાલચ સ્વપર લાભના હેતુએ કરી છે. એમાં જે જે સ્ખલનાઓ થઇ હોય તેને માટે જવાબદારી પોતાની છે, કારણ કે નયગર્ભિત વચનને એકાંતમાં ખેંચી જવાના પ્રસંગો બહુ આવે છે. સામાન્ય રીતે આ પદોમાંનું કોઇ પણ વચન લેતાં તે વાત જણાઇ આવે તેમ છે. વળી એવી સ્ખલનાઓ થવી પણ સંભવિત છે. કોઈ વખત આનંદઘનજી મહારાજના આશયને બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં તેમના અંગિત વિચારોથી તદ્દન ઊલટી બાજુએ પણ ચાલ્યા જવાનું બને; પરંતુ એમ ન બને તેટલા માટે ઉપરોક્ત સ્વીકારાયલા વિદ્વાનોને આ વિવેચન બતાવી બનતી સ્ખલનાઓ દૂર કરવા તત્પરતા રાખી છે, છતાં આશય સમજવાની અસમર્થતાને લીધે અને વિષય ઝળકાવવાની અશક્તિને લીધે પ્રમાદ થયો હોય તો તે ક્ષંતવ્ય ગણવા અત્ર વિજ્ઞાપ્તિ છે.

વિવેચન સંપૂર્ણ હોવાનો દાવો તો કોઇ રીતે થઈ શકે તેમ છે જ નહિ, કારણ કે આવા મહાન્ પુરુષોના એકેક વાક્યના ગર્ભમાં બહુ હકીકત સમાયલી હોય છે. સામાન્ય અને વિશિષ્ટ લેખકો વચ્ચે તફાવત મુખ્યત્વે કરીને એ જ હોય છે કે જ્યારે સામાન્ય લેખકો એકને એક વાતનું પીંજણ નકામું કર્યા કરે છે અને જ્યારે તેના લખેલાં મોટાં પચીશ પાનાંના લેખનો કે બે કલાકના ભાષણનો નિષ્કર્ષ કાઢવામાં આવે ત્યારે તે માત્ર એક કે બે પંક્તિમાં સમાઇ જાય છે અથવા એક કે બે મિનિટથી વધારે વખત બોલવામાં લેતા નથી, ત્યારે વિશિષ્ટ લેખક અથવા વક્તાના એક વાક્યમાં એટલું બધું અર્થગૌરવ અને ગૂઢાર્થનું તત્ત્વ રહેલ હોય છે કે તે સામાન્ય દૃષ્ટિએ સાધારણ વાક્ય જેવું લાગે પણ તે પર જેમ જેમ વધારે પરામર્શ થાય તેમ તેમ અનેક નવીન વાતો સ્ફુરી આવે અને તે કહેતાં અથવા લખતાં પુષ્કળ વખતનો વ્યય કરવો પડે. આ પદોની વિચારણા કરતાં

સહૃદય વાચકને એમ થવું સંભવિત છે તેથી તેવી કોઈ નવી સ્ફુરણા થાય તો તે મને જણાવવા કૃપા કરવી. આયંદે તેનો ઉપયોગ કરવાની સાવધાનતા રાખવામાં આવશે.

[1] દરરોજ સવારના સામાયિક કરવાના નિયમનું આ પરિણામ છે. મારા અતિ વ્યવસાયી ધંધામાં મને તે પદ પર વિવેચન લખવાનો કે તે પર વિચાર કરવાનો અવકાશ બહુધા મળ્યો નથી. તે ઉપરાંત પદને અંગે મારે ઘણા પુસ્તકોનો નિયમસર અભ્યાસ કરવાની જરૂર પડી છે અને તેથી મને લાભ ઘણો થયો છે, પણ પદને બહાર પાડવાનું જાહેર કર્યા પછી વખત તે જ કારણથી વિશેષ થયો છે.

યોગના વિષયોનો હું અધિકારી નથી, અભ્યાસી પણ નથી, યોગપ્રક્રિયા કરી જાણતો પણ નથી અને યોગને અંગે પુરાણાં પુસ્તકોમાંથી હકીકત મેળવવા ઉપરાંત સીધી રીતે હું કાંઈ પ્રકાશ પાડી શકું એવો મારો દાવો પણ નથી. આ પદો બહુધા યોગનાં જ છે અને તેથી મહાત્મા પુરુષોએ બતાવેલ યોગના વિષય પર અભ્યાસ કરી પ્રકાશ પાડવા યત્ન કર્યો છે. તેના અભ્યાસી મને વિશેષ માલૂમ ન પડવાથી બહુ સંતોષકારક રીતે લેખ લખી શકાણો નથી છતા જે કાંઈ પ્રયત્ન થયો છે તે જાહેર પ્રજા સન્મુખ રજૂ કરવા ધૃષ્ટતા કરું છું એમ જ્ઞાનસારજીના સદરહુ શબ્દોમાં કહી શકાય તેમ છે.

આ પદો સંગીતના શોખીનને અતિ ઉપયોગી છે. પ્રભાત કે રાત્રિના શાંત સમય હોય તે વખતે આ પદોને મનનપૂર્વક ગાવાથી બહુ આનંદ થાય તેમ છે. એ પદના અર્થગૌરવ અને પદલાલિત્ય પર જેમ જેમ વિચારણા કરવામા આવશે તેમ તેમ પદની અંદર રહેલ આત્માનુભવ પ્રકટ થશે. એને વારંવાર પુનરાવર્તન કરી વાંચવાની, મનન કરવાની જરૂર છે. વાર્તાનાં પુસ્તક અથવા વર્તમાન સમાચારના લેખો પેઠે ઉપર ઉપરથી વાંચી જવાથી કાંઈ લાભ પ્રાપ્ત થયો સંભવિત નથી એમ તો કહી શકાય નહિ, પણ જે મહાન્ લાભ તેના ગર્ભમાં રહ્યો છે તેનો અંશ પણ મળશે નહિ એમ કહેવું યથાર્થ છે. ગાન ગાતી વખત પણ તેની યોગ્ય સામગ્રી સાથે હોય તો બહુ આનંદ થાય તેમ છે. શાસ્ત્રકાર દ્રવ્યપૂજાના અધિકારીને ગીત વાજિત્રમાં અનંતગણું પુણ્ય કહે છે તેનું કારણ એમ જણાય છે કે તે વખતે આત્મધ્યાનમાં એકતા અને આગળ વધતાં લય થવા સંભવ છે. આવા હેતુથી આ પદના દરેક લયનાં નોટેશન સાથે આપવા ઇચ્છા હતી અને તે માટે કુશળ ગાયકો સાથે ગોઠવણ કરી હતી, પરંતુ કેટલાક સંયોગોને લઈને એ ઇચ્છા પાર પડી નથી. લગભગ મોટા ભાગનાં પદો અમલ રાગ અને રાગિણીમાં હોવાથી સંગીતશાસ્ત્રના અભ્યાસીને તેમાં બહુ આનંદ આવે તેમ છે. એની સાથે જ્યારે અર્થવિચારણા કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત થયું હોય ત્યારે ગાન વખતે અપૂર્વ લય થવા સંભવ છે. ગાન ગાતી વખતે તો અર્થ વાંચવાનું બને નહિ પણ એક વાર અર્થવિચારણા કરી ગાન

સંગીતના સાજ સાથે ગાવાનો પ્રબંધ કરવામાં આવશે તો આનંદઘનજીનાં પદોમાં એવું શ્રુતિપટુત્વ છે કે તે શબ્દોનો ધ્વનિ કર્ણમાં નિરંતર થયા કરશે. આ ક્રમ પ્રમાણે અર્થ-વિચારણા અને સંગીતનો ઉપયોગ કરી એક વખત પદ પર અવગાહના કરી જવા ખાસ વિજ્ઞપ્તિ છે. આ પદોમાં એવો ચમત્કાર છે કે એ પર વિચાર કરવામાં આવશે તો આત્માનુભવથી જ એની મહત્તા સમજાઇ જશે. આ વિષય પર વિશેષ વિવેચના ઉપોદ્-ઘાતમાં કરવામાં આવી છે અને પદોમાં પણ વિવેચન પ્રસંગે અવારનવાર એના ચમત્કારનું દર્શન કરવામાં આવ્યું છે. વળી પદને મથાળે બતાવેલ રાગ ઉપરાંત ઉસ્તાદ ગાયનકુશળ મનુષ્યો તેને બીજા અનેક લયોમાં ગાઇ શકે છે તેથી નોટેશન બહુ ઉપયોગી થઇ શકશે નહિ એમ સૂચના થવાથી તે પર વિશેષ લક્ષ અપાયું નથી.

આ પદના ગૌરવને સમજાવવા માટે પંન્યાસજી શ્રીમદ્ ગંભીરવિજયજી મહારાજે જો પ્રયાસ લીધો ન હોત તો આ પદો સમજી શકાય તેવી સ્થિતિ નહોતી, કારણ કે આનંદઘનજી મહારાજની ભાષાના જાણનાર મને હજુ સુધી કોઇ મળી શક્યા નથી. આવા ઉપકારી મહાત્માનો ફોટોગ્રાફ આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં આપ્યો છે. તેઓશ્રીની હૈયાતીમાં આ પુસ્તક બહાર પાડી શકાયું નહિ એટલો ખેદ થાય છે. આનંદઘનજી મહારાજનો ફોટોગ્રાફ લભ્ય થઈ શક્યો હોત તો પ્રથમ દાખલ કરવો યોગ્ય હતો, પરંતુ જે દશામાં જીવન ગાળ્યું છે અને જે પર હવે પછી વિવેચન કરવાનું છે તે દશામાં તેમ જ ફોટોગ્રાફની પ્રસિદ્ધિના કાળમાં તેઓશ્રીનું જીવન ન હોવાથી તેઓનો ફોટો લભ્ય થઈ શકે એ અસંભવિત છે તેથી તેને માટે ખેદ બતાવી વિરમવું પડે છે. વિવેચન કરવામાં એટલું ખાસ લક્ષ રાખવામાં આવ્યું છે કે આ પુસ્તક જેમ બને તેમ સર્વ પંક્તિના વાંચનારા-ઓને ઉપયોગી થઇ શકે. જૈન જૈનેતર, અભ્યાસી અને સામાન્ય વાંચનાર સમજી વિચારી શકે એવા શબ્દોમાં ગહન વિષયનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, તેમાં પણ બનતાં સુધી પારિભાષિક શબ્દો ઓછા વપરાય અથવા ખુલાસા સાથે વપરાય એમ કરવામાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, છતાં વિષયની ગંભીરતાને અંગે તદ્દન સામાન્ય વાંચનાર પણ આ પુસ્તકના અધિકારી થઇ શકે એ શંકાસ્પદ છે.

જુદી જુદી જાતની ત્રણ અનુક્રમણિકા, વિષયસંક્ષેપ અને સામાન્ય વિષયાનુક્રમણિકા પુસ્તકને ખાસ ઉપયોગી બનાવવાના હેતુથી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. અન્વેષણ-(Reference)ને અંગે એ સર્વ બહુ ઉપયોગી થઇ પડે છે એ ઘણાં પુસ્તકો જેમને વારંવાર જોવાં પડે તે જાણી શકે તેમ છે.

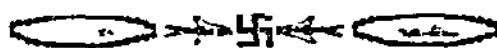
પુસ્તકને પ્રેસમાંથી પસાર કરાવવામાં તથા પ્રૂફ જોવામાં મારા મિત્ર શ્રી ઉજમશી દયાળજીએ મદદ કરી છે તે માટે તેમનો ઉપકાર માનું છું અને ખાસ કરીને મારા

કાકાશ્રી અને પંન્યાસજી શ્રી આનંદસાગરજીએ જે દીર્ઘ પ્રયાસ કરી આ પુસ્તકને સતત વાંચી આપી ઉપકાર કર્યો છે તેની આ પ્રસંગે ખાસ નોંધ લેવી ઉચિત ધારું છું. આ પુસ્તકમાં શાસ્ત્રવિરુદ્ધ, સંપ્રદાયવિરુદ્ધ, કર્ત્તાના આશયવિરુદ્ધ જે કાંઇ લખાયું હોય, લખાઇ ગયું હોય, વિવેચનમાં ગ્રામ્ય પ્રયોગ થઇ ગયા હોય તે સર્વ માટે ક્ષમા ચાહી પુસ્તક જાહેર પ્રજાના હાથમાં તેના પર યોગ્ય વિચારણા માટે મૂકું છું

મુંબઇ : પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ,
મનહર બીલ્ડીંગ
સંવત્ ૧૯૭૧, જ્ઞાનપંચમી

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ

શ્રીમદ્ આનંદઘનજી અને તેમનો સમય

ઐતિહાસિક વિષયમાં આપણી સ્થિતિ

ઐતિહાસિક વિષયમાં સમસ્ત ભારતવર્ષની સ્થિતિ અનેક કારણોને લઇને બહુ વિચારણીય છે એમ અનેક પ્રસંગે જણાવવામાં આવ્યું છે. મહાન્ આચાર્યો, ગ્રંથકર્તાઓ અને બીજા સ્મરણીય પુરુષો નામકીર્તનની અપેક્ષા કરતાં આત્મોન્નતિ તરફ વિશેષ લક્ષ આપતા હોવાથી, નામની ચિરસ્મરણીયતા રહેવી અશક્ય છે, એ રહસ્ય તેઓને સમજાઈ ગયેલ હોવાથી તેમજ ધર્મ કે દેશના સમષ્ટિ ઉદ્ભવ ઉપર તેમનું વિશેષ લક્ષ્ય હોવાથી અને તેમાં વ્યક્તિનિમજ્જન થઇ જવાનો આશય હોવાથી અથવા એવાં એવાં એક કે અનેક કારણોને લઇને આર્યાવર્તમાં મહાત્મા પુરુષોના ઇતિહાસનો લગભગ અભાવ છે એમ કહેવામાં આવે તો તે બહુધા ખોટું નથી. અન્ય પ્રસંગે કહેવામાં આવ્યું છે તેમ આર્યાવર્તને માટે આ હકીકત સત્ય છે પરંતુ જૈન કોમના ઇતિહાસને માટે સ્થિતિ સરખામણીમાં કાંઇક સંતોષકારક છે. આ પ્રમાણે હકીકત છે છતાં તેમાં આ વિષયમાં જૈન ગ્રંથોમાંથી જે હકીકત મળી આવે છે તે વસ્તુતઃ ઘણી અપૂર્ણ હોય છે અને ખાસ કરીને જેને વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી ઇતિહાસ તપાસવો હોય અને માત્ર સાલવારી લખી જવાનો અથવા બનાવોના નામનિર્દેશ કરી જવાનો જ આશય ન હોય તેમને નિર્ણય કરવા માટે જોઇએ તેવાં સાધનો પૂરાં પાડે તેવી હોતી નથી. અત્યાર સુધી કેટલાક રાજા તથા મુખ્ય પાટે થયેલા આચાર્યો સંબંધી કેટલીએક માહિતી આપનારી ઐતિહાસિક હકીકત મળી આવે છે અને આ સ્થિતિ પણ સંવત્ એક હજાર પછીને માટે છે એમ કહીએ તો ચાલી શકે. તે પહેલાંનો ઇતિહાસ વિશેષ અંધકારમાં છે ઐતિહાસિક વિષય પર પ્રકાશ નાખે તેવી દૃષ્ટિથી હજુ વાંચન કરનારા અને શોધખોળ કરનારા ખંતીલા જૈનો ઓછા છે. પુસ્તકોનાં મંગળાચરણ તથા અંતિમ પ્રશસ્તિ ઉપરથી, તામ્રપત્રો ઉપરથી, સિક્કાઓ ઉપરથી, પુરાણા લેખો ઉપરથી તેમજ તત્સમયના બીજા લેખો ઉપરથી ઐતિહાસિક બાબતમાં શોધખોળ કરવા માટે સારી રીતે કામ કરનારની હજુ ઘણી જ આવશ્યકતા છે અને એવી રીતે જો કાર્ય કરવામાં આવે તો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થઈ શકે એવાં અનેક સાધનો લભ્ય છે. મારવાડ-મેવાડનાં પ્રાચીન તીર્થોમાં અનેક લેખો છે, તામ્રપત્રની અનેક પ્રતો હજુ મોજુદ છે અને સાંપ્રદાયિક જ્ઞાનવાળા વિદ્વાનો પાસે અનેક દંતકથાઓ છે-તે સર્વનો સારી રીતે અભ્યાસ કરી ઉપયોગ કરવામાં આવે તે વિક્રમ સંવત્ હજાર પછી લગભગ નિયમસર ઇતિહાસ મળી શકે તેમ છે એમ કહેવાય છે અને તત્પૂર્વના ઇતિહાસ પર

દેહોત્સર્ગ થયો અને તેઓએ ક્યારે ક્યા ગુરુ પાસે ક્યાં દીક્ષા ગ્રહણ કરી? કેટલો અભ્યાસ કર્યો? ક્યાં ક્યાં વિચર્યા? વિગેરે તદ્દન સામાન્ય બાબતમાં એક પણ આધારભૂત હકીકત પ્રાપ્ત થઇ શકી નથી. આત્મજ્ઞાનમાં અતિ પ્રગતિ પામેલા અને જૈન અને જૈનેતરમાં એકંદરે એક સરખી રીતે અતિ માન પામેલા તથા ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્યશોવિજયજી જેવા સમર્થ પુરુષથી સ્તવના પામેલા મહાત્માના સંબંધમાં આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તે અતિ ખેદનો વિષય છે, પરંતુ જેઓ આ શરીરને સાધનમાત્ર ગણે છે, નામને અર્થવગરનું ગણે છે, અને માનમતંગજ પર તેને કાબૂમાં લેવા માટે સ્વારી કરે છે, તેઓને આ બાબતમાં ઘણી દરકાર રહેતી નથી. આથી આનંદઘનજી પોતે પોતાનું ચરિત્ર લખે એ તો બનવાજોગ જ હતું નહિ અને અન્ય કોઇએ લખવા પ્રયત્ન કર્યો નહિ હોય અથવા તે સંબંધમાં કાંઇ લખાયું હશે તો હજુ તે પ્રાપ્ત થયું નથી; પરિણામે જેમ દરેક મહાપુરુષના નામ ફરતી અનેક દંતકથાઓ જોડાઈ જાય છે તેમ આ મહાત્માના સંબંધમાં પણ બન્યું છે. તેઓના સંબંધમાં બહુ વાતો સંપ્રદાયથી ચાલ્યાં કરે છે અને તેમાંની ઘણીખરી એવા પ્રકારની છે કે તેમાંથી સત્ય હકીકતને શોધી કાઢવી તે પણ મુશ્કેલ પડે તેમ છે. અનેક દંતકથાઓ અને વાર્તાઓ જે નામની આસપાસ ફરી વળે અને જનહૃદયમાં ઘર કરે તે વાતમાં મોટે ભાગે અતિશયોક્તિ અથવા કલ્પનાનો અંશ ભળવો સંભવિત ધારી શકાય, પણ એટલું તો એ સાથે એક અવાજે કહી શકાય કે જે નામની ફરતી અનેક દંતકથાઓ ચાલતી હોય અને જે વાતને લોકો આટલાં વરસો થયાં પણ ભૂલી શક્યાં ન હોય તે વાતના અધિષ્ઠાતા પુરુષ પ્રાકૃત જનસમાજથી સારી ભૂમિકા ઉપર કોઇ પણ કારણથી આરૂઢ થયેલા હોવા જોઇએ સાધારણ માણસની આજુબાજુ અતિ મહત્ત્વવાળી અર્થગૌરવથી ભરપૂર દંતકથાઓ ફરી વળતી નથી. આ મહાત્મા સંબંધી કાંઇક પ્રાપ્ય હકીકત લખી તેઓનું સમાજમાં કયું સ્થાન છે અને હોવું જોઇએ તે પર લોકોના વિચાર જાણશું અને આપણે પણ તત્સંબંધી વિચાર કરશું. એ બધું જાણવા પહેલાં આ મહાત્મા સંબંધી જે જે હકીકતો અન્યને પૂછવાથી મળી આવી છે તેમાંની આધારભૂત જણાતી વાતોનું રૂપદર્શન કરી લઇએ.

વિક્રમનો સત્તરમો સૈકો

વિક્રમનો સત્તરમો સૈકો જૈન કોમને માટે બહુ અગત્યનો છે. મુસલમાનોના ત્રાસથી ધાર્મિક પુસ્તકોની તથા મંદિરોની થયેલી પાયમાલી તથા જાનમાલની અસ્થિરતાને લીધે લગભગ ચારસો પાંચસો વરસ થયાં સ્થિર બેસવાનો સમય નહોતો. સત્તરમા સૈકામાં મુગલાઇ રાજ્યમાં કાંઇક સારી સ્થિતિ રહી, છત્રપતિ શિવાજીની આણ પ્રવર્તી અને જનસમાજમાં એક પ્રકારની સામાન્ય શાંતિનો પ્રવાહ પ્રસર્યો. આ પહેલાંના સોળમા સૈકામાં

વિચારશીલ જૈનોને એમ સ્ફુરણા થઈ હોય એમ જણાય છે કે ખરા વિદ્વાનો અને ધુરંધર શાસનપ્રેમીઓ ઉત્પન્ન કરવા માટે સારાં સાધનો તૈયાર કરવાની જરૂર છે અને તેટલા માટે તેઓએ ઘણા ગ્રંથોની શુદ્ધ પ્રતો લખાવી તેને માટે મોટા ભંડારો (લાઇબ્રેરી) સ્થાપિત કર્યા. અત્યારે મોટે ભાગે ગ્રંથ મેળવવા હોય તો કાગળ ઉપર લખાયલા સારા ગ્રંથોની નકલ સંવત ૧૫૦૦ થી ૧૭૫૦ સુધીની મળી આવે છે. તેમાં પણ સોળમા સૈકાએ મોટો અગત્યનો ભાગ બજાવ્યો છે. આવી રીતે સાધનો તૈયાર થયાં એટલે એનો લાભ લેનાર સત્તરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં અને અઢારમાની શરૂઆતમાં ઘણા શાસનરક્ષકો નીકળી આવ્યા અને એમ કહેવાય છે કે સત્તરમા સૈકામાં બાવન પંડિતો જૈનમાં થયા અને તેઓ લગભગ એક સાથે થયેલા જણાય છે. આ સંબંધી વિશેષ હકીકત આગળ વિચારવામાં આવશે. અત્ર કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, વિક્રમનો સત્તરમો સૈકો જૈન કોમને માટે તેની પૂર્વનાં ૪૦૦ વરસના પ્રમાણમાં બહુ સારો થયો. આપણા ચરિત્રનાયક એ જ સમયમાં થયા છે એમ જ્યારે હવે પછીની હકીકત પરથી જણાશે ત્યારે આનંદ થાય તેવી બીજી ઘણી હકીકત તેમાંથી મળી આવશે. આ બાવન પંડિતોનાં નામમાંથી કેટલાકની હકીકત કાંઈ કાંઈ મળી આવે છે. તે સમયમા ઘણા બનાવો બન્યા છે જે જૈન કોમે નોંધી રાખ્યા છે. આથી આપણા ચરિત્રનાયકના સમયનો ઇતિહાસ જાણવાની કેટલીક જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થવાનો સંભવ છે. અહીં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં જે હકીકત કહી તે પરથી એક રહસ્ય પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે એ છે કે, અત્યારે સારાં સાધનો તૈયાર કરાવ્યાં હોય તો ભવિષ્યમાં તેનો લાભ લેનારા જરૂર નીકળી આવશે એમ ઇતિહાસ સાબિત કરે છે. અત્યારે સુંદર છપાતાં પુસ્તકો વાંચનાર ન હોય તો તેથી ખેદ પામવાનું નથી, એવાં અનેક સાધનો તૈયાર કરી ભવિષ્યની પ્રજાને સાધનો યોજી આપવાની આપણી ફરજ છે. એનો લાભ લેનારા જરૂર નીકળશે એમ પૂર્વનો ઇતિહાસ સૂચવે છે.

શ્રી આનંદઘનજીનો સમય

આપણા ચરિત્રનાયક શ્રીમદ્ આનંદઘનજીના સંબંધમાં પ્રકીર્ણ વાતો મળે છે તે પર વિચાર કરીએ તે પહેલાં તેમનો સમય નિર્ણય કરવાનાં સાધનો આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વિચારીએ. તેઓનાં માતાપિતા કોણ હતાં? તેઓ કયા શહેરમાં રહેનારા હતા? તેમણે ક્યારે દીક્ષા લીધી? તેઓનો ક્યારે દેહોત્સર્ગ થયો? વિગેરે સંબંધી કાંઈ આધારભૂત હકીકત મળતી નથી. આપણે સંયોગો વિચારીને તેઓના જન્મસ્થાન અને સમય સંબંધી વિચાર કરીએ, આવા વિચારો નિર્ણયાત્મક તો કદાપિ હોઈ શકે જ નહિ, કારણ કે અનુમાનના આધાર પર જ રહેવાનું જ્યાં હોય છે ત્યાં વિશેષ સાધન મળતાં અનુમાન કરવાનાં કારણો ફરી જાય છે અને કેટલીક વાર પૃથક્કરણ કરવાની જૂદી જૂદી

ઉપકારસૂચક હોય એમ લાગે છે. વળી જ્ઞાનસારની પ્રશસ્તિમાં **पूर्णानन्दघनं पुरं प्रविशति** આવું વાક્ય છે તે આનંદઘનજીનો અને યશોવિજયજીનો અત્યન્ત સ્પષ્ટ રીતે ગાઢ સંબંધ સૂચવે છે. આ હકીકત પરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે આ બન્ને મહાત્માઓ એક કાળે સાથે પૃથ્વીતળને પાવન કરતા હતા. આનંદઘનજીની યોગમાં પ્રવૃત્તિ અને અધ્યાત્મરસિકતા સવિશેષ હતી એમ યશોવિજયજીએ અષ્ટપદીમાં વાપરેલ પ્રત્યેક શબ્દ બતાવી આપે છે. આનંદઘનજીનો સમય યશોવિજયજી કરતાં કાંઈક પૂર્વનો હોવાનો સંભવ છે. યોગપ્રવૃત્તિમાં સ્થિર થવું, તે માટે લોકોનું ધ્યાન ખેંચવું અને ઉપાધ્યાયજી જેવા મહાપ્રજ્ઞ તે માટે તેમને માન આપે એટલી હદ સુધી પહોંચવું–એ નાની વયમાં અથવા અધૂરા યોગમાં બનવું સંભવિત નથી, તેથી ઉપાધ્યાયજીએ જ્યારે આ કૃતિ સ્તુતિરૂપે કરી હોય ત્યારે આનંદઘનજી સંપૂર્ણ વયોવૃદ્ધ હોય એમ અનુમાન સંભવિત છે.

આ મુદ્દા ઉપરથી વિશેષ અનુમાન કરવા પહેલાં આપણે શ્રીમદ્યશોવિજયજીનો સમય વિચારી જઈએ. ઉપાધ્યાયજી જેઓ જૈન ઇતિહાસમાં છેલ્લા મહાવિદ્વાન્ થઈ ગયા છે અને જેઓનાં વચન માટે એકસરખી રીતે તેમના પોતાના તથા પરકીય ગચ્છના સર્વને–સકળ સંઘને–સર્વ જૈન પ્રજાને માને છે તેઓનો ઇતિહાસ પણ તેઓના વખતમાં અથવા ત્યાર પછી લખાણો નથી, છતાં તેઓ સંબંધી કેટલીક હકીકત લભ્ય છે. તેઓશ્રીનો દેહોત્સર્ગ શ્રી ડભોઈ શહેરમાં વિક્રમ સંવત્ ૧૭૪૫ ના માગશર સુદિ અગિયારસે થયો એમ તેઓશ્રીની પાદુકા પરના ડભોઈ ગામમાં આવેલાં લેખથી જણાય છે. આથી તેઓનો દેહોત્સર્ગકાળ નિર્ણીત છે. આટલો જ નિર્ણય તેઓના જન્મસમય માટે નથી, છતાં બધી હકીકત એકઠી વિચારતાં તેઓનો જન્મસમય સંવત્ ૧૬૭૦ થી ૧૬૮૦ સુધીમાં હોવાનું અનુમાન થાય છે. તપગચ્છનાયક શ્રી વિજયસિંહસૂરિએ સત્યવિજયજીને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાનો હુકમ આપ્યો હતો. તેઓનો દેહોત્સર્ગ સંવત્ ૧૭૦૮ માં થયેલ હોવાથી અને ક્રિયાઉદ્ધાર વખતે શ્રીમદ્યશોવિજયજી સત્યવિજયજીની સાથે હોવાથી તેઓની વય પણ તે વખતે મોટી હોવી જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે અને ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્યશોવિજયજીએ બાર વરસ કાશીમાં અભ્યાસ કર્યો હતો તેથી એકંદરે તેઓશ્રીનો જન્મ સંવત્ ૧૬૭૦ લગભગ હોવાનું બહુ રીતે સંભવે છે. આ સર્વ હકીકત ઉપરથી શ્રીમદ્યશોવિજયજીનો સમય આપણે ૧૬૭૦ થી ૧૭૪૫ વિક્રમ સંવત્ મૂકીએ તો જન્મસમયમાં બહુ જ થોડો ફેર પડવાનો સંભવ રહે છે અને દેહોત્સર્ગ સમયમાં તો શંકા જેવું રહેતું જ નથી. ડભોઈમાં સ્તૂપમાં બિરાજિત તેઓની પાદુકા પરના લેખ પરથી તે નિઃશંક જણાય છે. શ્રી સત્યવિજય પંન્યાસનો સ્વર્ગગમનનો સમય પણ નિશ્ચિત છે, કારણ કે તેઓનો નિર્વાણરાસ તેમના સ્વર્ગગમન પછી એક માસમાં શ્રીજિનહર્ષે બનાવ્યો છે. તે માટેનો જે લેખ છે, તે પ્રમાણે તેઓ સંવત્ ૧૭૫૬ ના પોસ સુદિ ૧૨ શનિવારે કાળધર્મ પામ્યા એમ જણાય છે. (જૈન રાસમાળા–પ્રથમ ભાગ, પૃષ્ઠ ૧૧૬). ઉપરાંત જો કે વિજયસિંહસૂરિએ સત્ય-

વિજયને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા આપી હતી એમ તે જ રાસ પરથી જણાય છે; પરંતુ ક્રિયાઉદ્ધારની આજ્ઞા થયા પછી થોડાં વરસ રહીને તે કર્યો જણાય છે. સત્યવિજયજીએ પોતે સૂરિ-આચાર્યની પાટ ન સ્વીકારતાં શ્રી વિજયસિંહસૂરિની પાટ પર શ્રીવિજયપ્રભસૂરિની સ્થાપના કરી અને તેમની આજ્ઞામાં પોતે રહી સંવત્ ૧૭૨૯માં તેમની પાસે પંન્યાસ-પદવી સોજત ગામમાં લીધી (પૃષ્ઠ ૧૧૪ સદરહુ રાસ). પંન્યાસ પદ લીધા પછી ક્રિયા-ઉદ્ધાર કર્યો હોય એમ મારું માનવું છે. આ સંબંધમાં વિશેષ હકીકતનો હવે પછી વિચાર કરવામાં આવશે. અત્ર આટલી હકીકત પરથી શ્રીમદ્યશોવિજયજી તથા સત્યવિજયનો સમય નિર્ણય કરવાની જરૂર હતી તે સંબંધી મળી શકતી હકીકતો પરથી કાંઈક પ્રકાશ પાડ્યો છે. ઉપાધ્યાયજી જેવા સમર્થ વિદ્વાન્ આનંદઘનજીને અતિ મહત્ત્વપૂર્ણ માન આપે તેથી એમ અનુમાન સહજ કરી શકાય છે કે તેઓનો સમય અને વય ઉપાધ્યાયજીનો સહકાળ હોવા સાથે કાંઈક પૂર્વ પણ હોવો જોઈએ. આનંદઘનજીનાં અલૌકિક વૃત્તિ, વિશિષ્ટ વર્તન અને યોગાભ્યાસ જોતાં તથા તેઓના સંબંધમાં ચાલતી હકીકતો પર વિચાર કરતાં તેઓ વિક્રમ સંવત્ ૧૬૬૦ લગભગ જન્મ્યા હોય અને તેઓનો દેહોત્સર્ગ ૧૭૨૦ થી ૧૭૩૦ સુધીમાં થયો હોય એમ માનવાનો બહુ સંભવ રહે છે. સત્યવિજય ક્રિયાઉદ્ધાર કરી ઘણાં વરસ સુધી આનંદઘનજી સાથે વનવાસમાં રહ્યા એમ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ તેઓના બનાવેલા જૈન તત્ત્વાદર્શ ગ્રંથમાં જણાવે છે. એ હકીકત પરથી એમ અનુમાન થાય છે કે ક્રિયાઉદ્ધાર પંન્યાસપદપ્રાપ્તિ પહેલાં સત્યવિજયજીએ કર્યો હોય. ક્રિયાઉદ્ધાર કર્યા પછી મૂળ પાટના સૂરીશ્વર સાથે સત્યવિજયજીને બહુ સારો સંબંધ રહ્યો નથી અને રહ્યો હોય એમ સંભવિત પણ નથી તેથી તેમને પંન્યાસપદ ક્રિયાઉદ્ધાર કર્યા પછી વિજયપ્રભસૂરિ પાસેથી મળે એ સંભવિત ન ગણાય અને ક્રિયાઉદ્ધાર પંન્યાસપદની પછી કરેલ હોય તો તે સંવત્ ૧૭૩૦ પછી થાય તો પછી આનંદઘનજીનો દેહોત્સર્ગકાળ ૧૭૩૦ ને બદલે ૧૭૩૫ લગ-ભગમાં મૂકવાની જરૂર પડે છે. આટલી હકીકત ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે આનંદ-ઘનજીનો સમય સંવત્ ૧૬૬૦ અને ૧૭૩૦ લગભગમાં હતો અને તેમાં આ બાજુએ કે બીજી બાજુએ પાંચ દશ વરસથી વધારે ફેર પડવાનો સંભવ નથી. આથી તેઓશ્રી ઈસ્વીસન ૧૬૦૬ થી ૧૬૭૪ સુધીમાં થયા હતા એવા અનુમાન પર આવવાનું થાય છે. સહકારી ઐતિહાસિક બનાવ સમજવા માટે આ ઈસ્વીસનનો કાળ પણ બહુ ઉપયોગી છે તે હવે પછી જાણવામાં આવશે.

જન્મભૂમિ વગેરે

શ્રી આનંદઘનજીની જન્મભૂમિ કયા દેશમાં હતી, તેઓ સંસારી અવસ્થામાં કોના પુત્ર હતા, કઈ જ્ઞાતિના હતા, કઈ ઉમરે તેઓએ દીક્ષા અંગીકાર કરી, કોની પાસે અંગી-કાર કરી, કેવી સ્થિતિમાં અને વેશમાં તેઓ રહેતા હતા તે સંબંધી કાંઈ પણ સીધી

હકીકત પ્રાપ્ત થઇ શકતી નથી. આપણા ચરિત્રનાયક સંબંધી હકીકત રાસરૂપે કે ચરિત્રરૂપે કોઇએ લખી નથી તેથી આ સંબંધી ઘણુંખરું અંધારામાં,જ રહેવાનું થાય છે. તેઓના સંબંધમાં લોકોમાં અનેક વાતો ચાલે છે તે પણ એટલી બધી અવ્યવસ્થિત આકારમાં મળે છે, અને તેની તે જ વાતો હેમચંદ્રાચાર્ય તથા બીજા સમર્થ વિદ્વાનોના સંબંધમાં પણ કહેવામાં આવતી હોવાથી તે વ્યવસ્થિત વાતોમાં પણ સત્ય કેટલું છે, અતિશયોક્તિનું અને અસત્યારોપનું મિશ્રણ કેટલું છે તે તપાસી કાઢવું લગભગ અશક્ય જેવું થઇ પડે છે. ચરિત્ર સંબંધમાં આ મુશ્કેલી તો કાયમ છે અને તેને માટે શરૂઆતમાં જ ફરિયાદ કરવાની જરૂર પડી છે. આ મહાત્મા સંબંધી જે હકીકત મળી આવી છે તેમાંની કંઇક અંશે આધારભૂત હકીકત વિચારીએ તો એટલું જણાય છે કે તેઓશ્રીનું સાધ્વવસ્થામાં નામ લાભાનંદજી હતું. જેમ કર્પૂરવિજયજીએ સર્વ પદોમાં પોતાનો લેખ દર્શિત કરવા ‘ચિદાનંદ’ એવું ઉપનામ ધારણ કર્યું છે તેમ આ મહાત્માએ ‘આનંદઘન’ એવું ઉપનામ ધારણ કર્યું જણાય છે. તેઓનો વિહાર મેડતા શહેરમાં અને તેની આસપાસ વિશેષ હતો. મેડતા મોટી મારવાડમાં એક જીલ્લાનું શહેર છે. હાલ તો તે જોધપુર તાબે છે, પરંતુ અસલ ત્યાંના રાણા હતા અને અત્યારે શહેરનાં જીર્ણ દુર્ગ અને ખંડેરો જોતાં તે પૂર્વે બહુ મોટું શહેર હશે એમ જણાય છે. અત્યારે પણ ત્યાં ૧૯ જૈન પ્રાસાદ છે. લગભગ સર્વે પ્રાસાદ મોટા છે. ગામમાં વચ્ચે એક વિશાળ જૈન મંદિર છે. ગામની બહાર એક ચૈત્ય છે. બીજી બાજુએ એક પડી ગયેલ ખંડેરના વિભાગને આનંદઘનજીનો ઉપાશ્રય કહેવામાં આવે છે. જેમ ગાંધારમાં શ્રી હીરવિજયસૂરિનો ઉપાશ્રય બતાવવામાં આવે છે તેમ અહીં શ્રી આનંદઘનજીનો ઉપાશ્રય બતાવવામાં આવે છે અને પાટણમાં શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યનો ઉપાશ્રય અને મસીકુંડ બતાવવામાં આવે છે. આવા મહાત્માઓ એક સ્થાનકે રહે અને અમુક ઉપાશ્રય તેઓનો કહેવાય એમ તો જૈન આમ્નાય પ્રમાણે બને નહિ, પરંતુ આટલી હકીકત જ્યારે હજુ સુધી તત્રવાસ્તવ્ય લોકો ચીવટથી જાળવી રાખી શક્યા છે અને હોંશથી બહારના આવનારને સંભારીને જણાવે છે ત્યારે તે ઉપરથી એક અનુમાન થઇ શકે તેવું છે અને તે એ કે, એ મહાત્માઓ ઉપરોક્ત ગામોમાં અવારનવાર અવિશેષપણે આવેલા હોવા જોઇએ અને તે ગામના લોકો પર તેનો ખાસ ઉપકાર હોવો જોઇએ. આ ઉપરાંત મેડતામાં આનંદઘનજીનો સ્તૂપ(દેરી) પણ હતો, પરંતુ હાલ તેની નિશાની મળતી નથી એમ ત્યાંના લોકો કહે છે. મેડતા પૂર્ણ જાહોજલાલીવાળું શહેર તે કાળમાં હતું અને ત્યાંના લોકો બહુ ધર્મિષ્ઠ, ધનવાન અને ઉત્સાહી હતા એમ તે વખતની હકીકત વાંચતા બહુ જગ્યાએ મળી આવે છે. મેડતામાં અનેક મહાત્માઓનો દેહોત્સર્ગ થયો છે. ઘણા આચાર્યો અને ઉપાધ્યાયોને પદવીદાન થયું છે અને ત્યાં વિહાર પણ ઘણા આચાર્યોએ કર્યો હોય એમ નોંધાયું છે. આટલા ઉપરથી મારવાડના અગત્યના એક શહેરના સંબંધમાં આપણા ચરિત્રનાયક વિશેષ આવ્યા હોય એમ અનુમાન થાય છે.

પૂજ્યપાદ પંન્યાસ શ્રી ગંભીરવિજયજીએ મને આનંદઘનજીના સંબંધમાં કેટલીક વાતો કહી હતી. તેમણે સંપ્રદાયથી સાંભળેલી હકીકત પ્રમાણે આનંદઘનજીનું સાધુઅવસ્થામાં 'લાભાનંદ' નામ હતું, તેમની દીક્ષા તપગચ્છમાં થઈ હતી.* તેમનો જન્મ બુંદેલખંડના એક શહેરમાં થયો હતો. તેઓનો વિહાર પાલણપુર તરફ વિશેષ હતો. તેઓ યાત્રાનિમિત્તે શ્રીશત્રુંજય તરફ એક વખત આવ્યા હતા. સર્વથી વિશેષ સમય તેમણે પાલણપુર અને તેની ઉત્તરના વિભાગમાં અને બહુધા મારવાડમાં ગાળ્યો હતો. તેઓ ગચ્છની સાથે બહુ સંબંધમાં રહેનાર ન હતા, અસાધારણ યોગબળ ધરાવનાર અને તદ્દન નિઃસ્પૃહી હતા. શ્રાવકની કે રાજાની આકાંક્ષા કે દરકાર કરનાર નહોતા, (આ સંબંધી બે વાત તેમણે કહી છે તે હવે પછી નોંધી લેવામાં આવેલી માલૂમ પડશે) અને તેઓની ભાષામાં તેઓની જન્મભૂમિની ભાષાની અસર સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. આનંદઘનજી જેઓનું નામ લાભાનંદ અથવા લાભનંદી હતું તેઓનો મેડતામાં યશોવિજય ઉપાધ્યાય સાથે મેળાપ થયો હતો અને તેઓને સત્યવિજય પંન્યાસ સાથે બહુ સારો પરિચય હતો. બંને મહાત્માઓ સાથે ઘણો વખત રહ્યા હતા અને છેલ્લું ચોમાસું સાથે શ્રી પાલણપુર શહેરમાં કર્યું હતું. આનંદઘનજીનો જન્મ બુંદેલખંડમાં થયો હતો છતાં તેઓએ પદમાં તથા સ્તવનોમાં જે ભાષા વાપરી છે તેમાં ફેરફાર ઘણો જણાય છે. પરંતુ બુંદેલખંડમાં હિંદી અને મારવાડીના સંકર જેવી જે ભાષા હાલ પણ વપરાય છે તેનો મોટો ભાગ પદોમાં દેખાઈ આવે છે અને સ્તવનોમાં પણ તેની છાયા સ્પષ્ટપણે પ્રગટ જણાય છે. આટલી હકીકત અને બીજી ત્રણ ચાર હકીકત મને પં. શ્રીગંભીરવિજય ગણિએ આનંદઘનજીના સંબંધમાં કરી હતી. તેમનો આનંદઘનજી માટે ઘણો ઊંચો અભિપ્રાય હતો. તેઓનો અભિપ્રાય તથા તેમણે કહેલી વાતો હવે પછી લખી લીધી છે તે પરથી જણાશે કે આનંદઘનજી એક પ્રબળ પ્રતાપી યોગી થઈ ગયા છે. પં. ગંભીરવિજયજી પોતે બુંદેલખંડના જ એક ગામમાં જન્મેલા હતા તેથી તેઓ આનંદઘનજીની ભાષા બહુ સારી રીતે સમજી શકતા હતા, તેમ જ સંપ્રદાયથી ચાલી આવતી હકીકત તેઓના જાણવામાં તથા સાંભળવામાં બહુ સારી રીતે આવી હતી. આ સર્વ વિચારોનું પૃથક્કરણ અહીં કરવામાં આવ્યું છે તે સુજ્ઞોએ વિચારવા યોગ્ય છે.

---

* કૃપાચંદજી તેમને ખરતરગચ્છમાં થયેલ હોવાનું જણાવે છે અને તેના ચેલાઓ (ગોરજીઓ) હાલ હયાત છે એમ કહે છે. તપગચ્છમાં આ મહાત્મા થયેલા હોવાનાં ઘણાં કારણો જણાય છે તે આપ્યાં છે. ખરતરગચ્છ સંબંધી આધારભૂત હકીકત મળશે તો વિચારવામાં કોઈ પ્રકારનો આગ્રહ નથી. હજુ સુધી કૃપાચંદજીના કથન સિવાય બીજું એક પણ સાધન ખરતરગચ્છના અનુમાનને મજબૂત કરે તેવું જણાયું નથી. ગચ્છ માટે આનંદઘનજીને જ આગ્રહ નહોતો તો પછી તેના સંબંધના લેખમાં આગ્રહ ન જ હોવો જોઈએ, તો પણ હકીકત તો જે સત્ય સમજાણી હોય તે જ પ્રકટ કરવી જોઈએ. વિ. ક.

આનંદઘનજી સંબંધી કેટલીક હકીકત : ચરિત્રવિચારણાનાં દૃષ્ટિબિન્દુ:

આ નિઃસ્પૃહી મહાત્માનું જીવન વિચારતાં પ્રથમ એક ખાસ હકીકત પર અહીં વિચાર કરવો પ્રાસંગિક જણાય છે. એક મહાત્મા સંબંધી હકીકત વિચારતાં કેવળ પોતાને અનુકૂળ આવે તેટલી અથવા તેવા આકારવાળી હકીકત બતાવવાની લાલચમાં પડી જવામાં ન આવે એ પ્રામાણિક લેખકની ખાસ ફરજ છે. ઘણી વખત પોતાને અનુકૂળ આકારમાં વાતને જોડી દેવાની ટેવ લેખકને પડી જાય છે ત્યારે તે વાસ્તવિક સ્વરૂપ બતાવવામાં પાછો પડી જાય છે અને આવા પૂર્વવ્યુદ્ગ્રાહિત લેખકનાં અનુમાનો પણ એવાં વિચિત્ર, અપૂર્ણ અને આડે માર્ગે દોરનારાં હોય છે કે તે સંબંધમાં વાંચનારાઓએ બહુ સંભાળ રાખી તેનો સ્વીકાર કરવાની જરૂર પડે છે. આવી સ્થિતિ ઘણી વખત થઈ ગયેલી જોવામાં આવે છે તે ઐતિહાસિક અને પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ બહુ હાનિ કરનાર થઇ પડે છે. આનંદઘનજી મહારાજના જીવનચરિત્રને આપણે બરાબર પૃથક્કરણ કરીને સમજવાની અને જોવાની બહુ જરૂર છે, કારણ કે એથી વ્યવહારના બહુ અગત્યના કેટલાક સવાલોનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ છે. અતિ વિશુદ્ધ જીવન વહન કરનાર, નિઃસ્પૃહી, આશાનો ત્યાગ કરી ઉદાસીન ભાવે વર્તનાર, જનસમાજમાં એકી વખતે માન અપમાન પામનાર અને બન્નેમાંથી એકની પણ દરકાર ન કરનાર મહાત્માનું લેખિત જીવન તે કાળના લેખકથી લખાયેલું જો પ્રાપ્ત થઇ શક્યું હોત, ચરિત્રનો વિભાગ આધારભૂત સ્થાનકેથી મળી આવ્યો હોત તો બહુ ઉપયોગી થઇ પડત એ ખરી વાત છે, પણ તેમ ન હોવાથી સંપ્રદાયથી જે હકીકત મળે છે તેને બરાબર જાળવવી એ આપણું ખાસ કર્તવ્ય છે અને એના સાચા અને ખરા રહસ્યને વિચારી તદનુસાર આપણી ભાવના કરવી અથવા તેને માટે ખાસ નિર્ણયો કરવા એ વિચારણાનો સાર છે. ઐતિહાસિક અને પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી આપણા ગ્રંથકર્ત્તાનાં સમય, વિહાર, વર્તન અને લેખો પર વિચાર કરવો અતિ આવશ્યક છે. વિશુદ્ધ દૃષ્ટિથી શોધખોળ કરવાના ઇરાદાથી અને રહસ્ય પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ સાત્ત્વિક ઇચ્છાથી ચરિત્રનાયકના વર્તન પર વિચારણા ચલાવવામાં આવે એ ખાસ ઇષ્ટ છે, તેને બદલે પોતાના પૂર્વબદ્ધ વિચાર અનુસાર ચરિત્રને ખેંચી લેવામાં આવે અથવા તેવા પ્રયત્નો કરવામાં આવે તો તે બહુ રીતે નુકસાન કરનાર થાય છે. પ્રામાણિક લેખકે જે હકીકતો મુદ્દાસર મળી હોય તે વાસ્તવિક આકારમાં રજૂ કરી દેવી જોઇએ એવી તેની ખાસ ફરજ છે. આ બાબતમાં બહુ પ્રમાદ જોવામાં આવે છે અને તેને પરિણામે કેટલીક વાર અજાણપણે મહાપુરુષોને અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી તેમજ પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી વાંચનારાઓને મોટો અન્યાય થાય છે એમ જોવામાં આવ્યું છે. આ નિયમ ખાસ ધ્યાનમાં રાખી નીચેની હકીકત લખવા વિચાર કર્યો છે છતાં પણ કોઇ વખત દોરવાઇ જવાનો પ્રસંગ બની આવે તો વિદ્વાન્ વાચકે પ્રયત્ન કરી તેને શોધી કાઢવો અને તત્ત્વરૂપે તેને સમજી લેવો.

આનંદઘનજીની દીક્ષા-ગચ્છ

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજના સંબંધમાં મને જે હકીકત મળી આવી તે પર વિચાર કરતાં તેઓએ દીક્ષા તપગચ્છમાં લીધી હોય એમ જણાય છે. તેમનાં કોઇ કોઈ પદો પર જ્ઞાનસાર નામના એક વૈરાગ્યવાસિત યતિએ ટબો પૂર્યો છે. તે ટબામાં લખે છે કે 'આનંદઘનજી સાધુવેશે રહેતા હતા.' સંપ્રદાયમાં ચાલી આવતી હકીકત પણ એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. તેઓએ દીક્ષા તપગચ્છમાં લીધી હતી એમ માનવાને ઘણાં કારણો મળી આવે છે. તેઓને યશોવિજય ઉપાધ્યાયજી તથા સત્યવિજય પંન્યાસ સાથે સંબંધ અને તે કાળમાં તપગચ્છનું ખાસ કરીને મારવાડ તથા ગુજરાતમાં અસાધારણ પરિબળ જોતાં આનંદઘનજી જેવા ખપી જીવ તેનો આશ્રય લે એમ ધારવું યોગ્ય છે. આ સત્તરમો સૈકો અનેક વિદ્વાનોથી ભરપૂર છે અને તે વિદ્વાનોની કૃતિઓ આનંદ આપે તેવી હાલ પણ મોજુદ છે. ગચ્છપરંપરાને અંગે શ્રી યશોવિજયજીના વિચારો અને સત્યવિજય પંન્યાસનો ક્રિયાઉદ્ધાર, તેઓનો આનંદઘનજી સાથેનો સંબંધ, ખાસ કરીને અષ્ટપદીમાં બતાવેલા અદ્ભુત વિચારો અને તેમનું ગુણાનુરાગીપણું એ સર્વ આનંદઘનજીનો તપગચ્છ તરફ આદર સૂચવે છે. સંપ્રદાયને સવિશેષપણે માન આપનાર, વ્યવહારતા બાહ્યાકારની પણ અતિ આવશ્યકતા સમજનાર અને નિયંત્રણા માર્ગની ઉપયોગિતા સમજીને અન્યને સમજાવનાર યશોવિજય ઉપાધ્યાય જેવા પ્રખર વક્તા અને સ્થિતપ્રજ્ઞ લેખક તેમજ વિચારક વિશુદ્ધ મહાત્મા આનંદઘનજીને જે અસાધારણ માન આપે છે તે જેમ આનંદઘનજીનો અસાધારણ માનસિક અને આધ્યાત્મિક યોગ બતાવે છે તેમ તેઓમાં રહેલ વિશુદ્ધ વર્તનનો અને વ્યવહારનો એકત્રિત યોગ પણ બતાવે છે. વ્યવહાર અને નિશ્ચયમાં સપાટી ઉપરથી દેખાતા ભેદના હાર્દમાં રહેલ અભેદ જે સાધારણ રીતે સમજી શકાય તેવો નથી તેના ખાસ સારભૂત રહસ્યને સમજનાર ઉપાધ્યાયજી જેવા વિદ્વાનો આનંદઘનજીને માન આપતાં પહેલાં બહુ પ્રકારે વિચાર કરે એમાં નવાઈ નથી. વ્યવહારનો લોપ ન થાય એ જોવાની ખાસ કાળજી તેઓને હોવી જોઇએ એમ માનવામાં જરા પણ આચકો લાગતો નથી અને ખાસ કરીને પૂર્વ વયમાં જ્યારે વ્યવહાર માટે બહુ મક્કમ વિચારો શ્રી યશોવિજયજીના હતા અને હોવા જોઇએ તે પ્રસંગે તેઓ આનંદઘનજીને અત્યંત માન આપે એ બતાવી આપે છે કે, આનંદઘનજીએ વ્યવહારિક રીતે તપગચ્છમાં દીક્ષા લીધી હોવી જોઇએ. ઉપાધ્યાયજીનાં સવાસો તથા સાડાત્રણસેં ગાથાના સ્તવનો પૂર્વ વયમાં રચવામાં આવ્યા હોવાનો આંતરિક પૂરાવો જણાઇ આવે છે અને તેઓનો આનંદઘનજી સાથે મેળાપ પણ પૂર્વ વયમાં થવો સંભવિત લાગે છે. આટલું છતાં આનંદઘનજીના વિચારો જોતાં તેઓને ગચ્છનો મોહ હોય એમ તો લાગતું નથી. ચૌદમા શ્રી અનંતનાથજીના સ્તવનમાં તેઓ લખે છે કે—

> ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નીહાલતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે,
> ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકાં, મોહ નડીઆ કલિકાલ રાજે. ૧

વળી અડતાલીશમા પદમાં 'રામ ભણી રહેમાન ભણાવી, અરિહંત પાઠ પઢાઇ;
ઘર ઘરને હું ધંધે વિલગી, અલગી જીવ સગાઈ.'

આવા દૃઢ વિચાર જણાવનાર પોતે અમુક ગચ્છના મોહમાં દોરવાઇ જઈ અન્યનો તિરસ્કાર કરે એ તો સમીચીન લાગતું નથી, પણ સાથે તેઓ એટલા જ મક્કમપણે શ્રીનેમિનાથના સ્તવનમાં જણાવે છે કેઃ—

ચૂરણિ ભાષ્ય સૂત્ર નિયુક્તિ, વૃત્તિ પરંપર અનુભવ રે;
સમયપુરુષના અંગ કહ્યાં એ, જે છેદે તે દુરભવ રે.

અહીં સૂત્રનાં–સમયપુરુષનાં અંગની વિચારણામાં પૂર્વધરકૃત છૂટક પદવ્યાખ્યા તે નિર્યુક્તિ, સૂત્ર ઉક્ત અર્થ તે ભાષ્ય, સૂત્ર પોતે, માગધીમાં પૂર્વધરકૃત સૂત્રની ટીકા તે ચૂર્ણિ અને સંસ્કૃત ટીકા તે વૃત્તિ એ સમયપુરુષનાં પાંચ અંગ ઉપરાંત તેઓ પરંપરા અનુભવને–સંપ્રદાયાગત જ્ઞાનને પણ એટલી જ અગત્ય આપે છે; આ ઘણી અર્થસૂચક વાત છે. તેઓ આમાંનાં એક પણ અંગને ઓછું કરનાર–તેને નહિ માનનાર અથવા તદનુસાર ન વર્તનારને દુર્લભ્ય કહે છે, એ હકીકત ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી છે. ગચ્છવિચારણાને અંગે તેવા કથનથી અહીં સ્વાભાવિક રીતે એમ લાગે છે કે તેઓએ એકલા નિશ્ચય કે એકલા વ્યવહાર ઉપર વિચાર રાખ્યો નહિ હોય. તેઓ શ્રી અનંતનાથજીના સ્તવનમાં જણાવે છે કેઃ—

વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર જૂઠો કહ્યો, વચન સાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો;
વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર સંસારફલ, સાંભળી આદરી કાંઇ રાચો.

આવી રીતે એક બાજુએ સંપ્રદાયને અને પરંપરાને અતિ માન આપનાર મહાત્મા પુરુષ અપેક્ષા વગરનાં વ્યવહારવચનની દરકાર કરનાર ન હોય અને તેવાં વચનને સંસારવૃદ્ધિનું કારણ ગણતા હોય અને તેનો આદર કરવાની ના કહેતા હોય તો તેના પરિણામે બહુ સુંદર એકત્રકરણ થઈ જાય છે. એને પરિણામે ઉપરનાં છોતરાં કયાં છે અને અંદરનું તત્ત્વ શું છે તે પૃથક્કરણ કરવાની વિશુદ્ધ બુદ્ધિ જાગ્રત થતાં પરંપરાને યોગ્ય રીતે સમજી તેની અપેક્ષા વિચારી યથાઘટિત વર્તન કરતા હોય એમ વિચારતાં તેઓએ ગચ્છની તદ્દન ઉપેક્ષા કરી હોય એમ માની શકાતું નથી. પરંપરાએ એથી બહુ હાનિ થાય. મધ્યમ ઉત્ક્રાન્તિના જીવો પર એથી બહુ નુકસાનકારક અસર થાય અને માર્ગમાં અનેક પ્રત્યવાયો આવે એવું વિચારનાર મહાત્મા ગચ્છના મોહમાં ન પડે એ જેટલું સ્વાભાવિક છે તેટલું જ સાધુવેશધારણ વિગેરે ક્રિયાકલાપની જરૂરીઆત સ્વીકારે એમ માનવું તે પણ સ્વાભાવિક છે. વ્યવહારનો લોપ કર્યા વગર અને તેની અણઘટતી વિગતમાં ઉતર્યા વગર વિશુદ્ધ માર્ગ પર ચાલવાના નિર્ણય પર તેઓ આવ્યા હોય એમ ધારી શકાય છે. ચાલી આવતી વાતો પ્રમાણે તેઓ સાધુ હતા, દીક્ષિત હતા એમ જ

જણાય છે, સંભળાય છે; પરંતુ કોઈ વાર કફની પહેરીને પણ નીકળી પડતા એવી વાતો ચાલે છે. આટલા ઉપરથી એમ જણાય છે કે તેઓ ગચ્છની તકરારમાં ઊતર્યા નહિ હોય પણ દીક્ષિત જરૂર હતા અને સાધુનો વેશ ધારણ કરતા. સંપ્રદાયમોહમાં ઊતર્યા વગર વ્યવહાર અને નિશ્ચયને એકત્રપણે ગોઠવી, વિશુદ્ધ વર્તન કરી, સાધુજીવન ગાળી શકાય છે એવો દાખલો તેઓએ બેસાડ્યો હોય એમ જણાય છે.

શ્રી આનંદઘનજી સંબંધી કેટલીક વાતો

શ્રી આનંદઘનજી સંબંધી કેટલીક વાતો બહુ સંક્ષેપમાં અત્ર બતાવી દઈએ. તેમાં પણ જે માનવા લાયક વાતો ન હોય તેને લખીને લોકપ્રવાહમાં ચાલુ કરવી એ એકંદરે બહુ નુકસાન કરનાર છે. વળી કેટલીક વાતો દરેક મોટા માણસના સંબંધમાં આવે છે તેથી તેને કબૂલ કરવા પહેલાં ઘણો વિચાર કરવો પડે છે અને સ્વીકારતાં આંચકો આવે છે. રાજાના મેળાપ પ્રસંગે તાવને કપડામાં ઉતારી બાજુ પર મૂકવાની અને કપડો ધ્રૂજતો દેખી એ સંબંધમાં રાજા તરફથી થતી પૃચ્છા સંબંધી વાત શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યના સંબંધમાં તેમજ હરિભદ્રસૂરિ અને હીરવિજયસૂરિના સંબંધમાં પણ કહેવામાં આવે છે. આવી વાતને કોઈ પણ મહાત્માની સાથે જોડી દેવાનો વિચાર સ્વાભાવિક છે તેથી એવી વાત સ્વીકારતાં પહેલાં યોગ્ય વિચાર કરવો જોઈએ. કેટલીક વાતો લોકવિચારની તે વખતની સ્થિતિ બતાવી આપે છે અને કેટલીક વાત વિશિષ્ટ સ્થિતિનું યૌગિક રહસ્ય સમજવાની લોકોની અશક્તિ બતાવી આપે છે. તેથી પ્રથમ કેટલીક આધારવાળી અને વજૂદવાળા માણસો પાસેથી સાંભળેલી હકીકતો સંક્ષેપમાં વિચારી જઈએ. પં. શ્રી ગંભીરવિજયજીએ તપાસ કરીને એકઠી કરેલી અને મને જાતે કહેલી વાતને અહીં પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે.

મેડતા શહેર અને આનંદઘનજી

લાભાનંદ અથવા લાભાનંદી જેમને આપણે આ પ્રસંગમાં શ્રી આનંદઘનજીના નામથી ઓળખશું તેઓના સંબંધમાં ઘણીખરી વાતો મેડતા શહેરને અંગે આવે છે. મેડતાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ વિચારતાં તે એક બહુ મોટું શહેર હોવું જોઈએ એમ જણાય છે. ત્યાં અનેક લડાઈઓ થઈ છે. ત્યાંના રાજા જોધપુર રાજ્યથી સ્વતંત્ર રજપૂત હતા એમ મારવાડનો પૂર્વ ઇતિહાસ તપાસતાં જણાય છે. એ શહેરનાં અત્યારનાં ખંડેરો જોતાં અને જીર્ણ દુર્ગની સ્થિતિ વિચારતાં જણાય છે કે અગાઉ જણાવ્યું તે પ્રમાણે પ્રાચીન કાળમાં એ ઘણું મોટું શહેર હશે. આ શહેરમાં એક બહુ મોટી મસ્જીદ છે જેના બુરજ દૂરથી દેખાય છે, તે પરથી જણાય છે કે મુસલમાન પાદશાહના વખતમાં એ શહેર પર ઘણાં હુમલાઓ થયા હશે. જોધપુરના પુરાણા રજપૂત રાજ્યના તાબામાં તે બહુ થોડા વખત પહેલાં આવી પડ્યું હોય એમ જણાય છે. આ શહેર અત્યારે તો ગિસ્માર હાલતમાં છે તો પણ હાલ ત્યાં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ત્રણસો ઉપર ઘર છે અને ત્યાંના શ્રાવકો

બાજુના ફલોધી તીર્થની દેખરેખ રાખે છે અને પોષ દશમે જેવા માંગલિક પ્રસંગે શ્રીફલોધી તીર્થમાં દર્શન–પૂજા કરવા માટે મોટી સંખ્યામાં ઊતરી પડે છે. ફલોધી તીર્થને મેડતા રોડ (Merta Road) સ્ટેશનના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, જ્યાંથી એક ટ્રેન મેડતા માટે ખાસ જાય છે. પોષ દશમને દિવસે થતી પૂજાનો મહોત્સવ જોવાનો પ્રસંગ મને મળ્યો હતો. તે વખતે મેડતાનો હાકેમ પણ ફલોધી આવે છે. આ મેડતા શહેરની પૂર્વની જાહોજલાલી સાંભળતાં અને જૈનોની આધુનિક અને પ્રાચીન સ્થિતિની સરખામણી કરતાં બહુ ખેદ થાય છે. મેડતા શહેરમાં પૂર્વે સેંકડો લક્ષાધિપતિ જૈનો હતા, કેટલાક કોટિધ્વજો પણ હતા, અનેક આચાર્યોનો ત્યાં વિહાર થયો હતો, અનેક પ્રકારના મહોત્સવો વારંવાર ત્યાં થતા હતા, ત્યાં ઘણાં જ્ઞાનભંડારો હતા અને હાલ જે દેરાસરો મોજુદ છે તે પૂર્વકાળની જૈન જાહોજલાલીનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ કરાવે તેવાં છે. સ્થિતિ એવી છે કે અત્યારે ત્યાં સર્વ દેરાસરોમાં પૂજા કરનાર જૈન સભ્ય નથી અને પરિણામે વંશપરંપરાના પૂજારીઓ પર આધાર રાખવો પડે છે. આ મેડતા શહેરમાં ખાસ ઉદ્યોગ કોઇ પ્રકારનો નથી, માત્ર ત્યાં કેટલીક દુકાનો હાથીદાંતના રમકડાંની જોવામાં આવે છે. તે શહેરની વર્તમાન સ્થિતિનું એક કારણ વ્યાપારની ગેરહાજરી હોવી જોઇએ એમ સહજ અનુમાન થાય છે. આ શહેરમાં અનેક રાસો બન્યા છે, પૂજા બનાવાઈ છે, ટીકાઓ લખાઇ છે અને દર્શન તથા જ્ઞાનનો ઉદ્યોત થયો છે એમ અનેક ગ્રંથોની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. આ શહેર સાથે આનંદઘનજી મહારાજનો સંબંધ વિશેષ હોય એમ ત્યાં ચાલતી દંતકથા પરથી જણાય છે. તેમનો દેહોત્સર્ગ પણ અહીં જ થયો છે એમ ત્યાંના લોકો કહે છે.

પ્રતિબન્ધ ત્યાગવૃત્તિ : નિઃસ્પૃહતાનું દૃષ્ટાંત

એ મેડતા શહેરમાં એક શેઠ હતા જેઓ આનંદઘનજી મહારાજને અતિ આગ્રહ કરીને ચોમાસું કરવા લઇ આવ્યા હતા અને શરૂઆતથી પોતે જાતે મહારાજશ્રીની સેવામાં હાજર રહેતા હતા. અનેક પ્રકારે આનંદઘનજીની સેવાચાકરી કરવા ઉપરાંત તે મહારાજશ્રીને પોતાને ઘેર આહાર વહોરાવવા લઈ જતા, કપડ વહોરાવતા અને વારંવાર મહારાજશ્રીની પાસે હાજર રહેતા હતા. પર્યુષણનાં વ્યાખ્યાનો સંપૂર્ણ સાંભળવાની ઇચ્છા સ્વભાવિક રીતે સર્વને વધારે હોય છે અને બની શકે તો કલ્પસૂત્ર અવિચ્છિન્ન સાંભળવાની ઇચ્છા શ્રદ્ધાળુ જૈનોને વધારે રહે છે. એ ગામનો રિવાજ કાંઈક એવો હતો કે શેઠ આવ્યા પછી જ ચાતુર્માસસ્થિત સાધુ વ્યાખ્યાન વાંચવાનું શરૂ કરે. નિઃસ્પૃહી આનંદઘનજીને તો કોઈની દરકાર નહોતી અને એ શેઠ ઉપર કાંઇ ખાસ રાગ પણ નહોતો. અગાઉથી મુકરર કરેલા વખતે તેઓએ વ્યાખ્યાન શરૂ કરવાની તજવીજ કરી ત્યારે કોઇ શ્રાવકે જણાવ્યું, કે 'અમુક શેઠ પૂજામાં છે તે જલદી આવી પહોંચશે, માટે ત્યાં સુધી રાહ જોવી યોગ્ય છે.' આ પ્રમાણે રાહ જોવા માટે કહેલી હકીકત પર લક્ષ્ય ન આપી આનંદઘનજી

મહારાજે વ્યાખ્યાન વાંચવાનું શરૂ કર્યું. શેઠ થોડા વખત પછી આવી પહોંચ્યા, પણ મોડા થયા. વ્યાખ્યાન પૂરું થતાં જેમ ઘણા શ્રાવકો વ્યાખ્યાતાની વૈયાવચ્ચ કરવા જાય છે તેમ આ શેઠ પણ ગયા અને પ્રસંગે બોલ્યા કે 'સેવક પર દયા કરી વ્યાખ્યાન જરા થોભાવવું હતું.' બીજી વાર વળી તે જ વાત કરી, પણ કાંઇ પ્રત્યુત્તર મળ્યો નહિ. શેઠ જરા બોલી ગયા 'સાહેબ! કપડાં વહોરાવું છું, આહાર વહોરાવું છું, પરિચર્યા કરું છું તેનો ખ્યાલ કરીને પણ મારા ઉપર જરા કૃપા કરવી હતી.' આટલો ઉચ્ચાર સાંભળી તેના ઉપર જરા પણ ગુસ્સે થયા વગર આનંદઘનજી બોલ્યા 'ભાઇ, આહાર તો ખાઈ ગયા અને લે આ તારાં કપડાં-' એમ કહી તેનાં કપડાં છોડી દઈ જંગલમાં ચાલ્યા ગયા અને ત્યાં **'આશા ઓરનકી કયા કીજે'** એ પદ બનાવ્યું. (જુઓ પદ અઠ્ઠાવીશમું. ઉપાશ્રય પણ શેઠનો હતો તેથી તેનો પણ ત્યાગ કરી દીધો. આ પ્રમાણે વાત ચાલે છે એમ મને પં. ગંભીરવિજયજીએ કહ્યું હતું અને મેડતામાં પણ આને મળતી વાત અતઃપર્યંત ચાલતી જણાય છે. આ વાત સત્ય હોય તો તે પરથી બહુ બોધ મળે તેમ છે. અપ્રમત્ત અવસ્થાના ખપી સર્વવિરતિ ધારણ કરનાર મુનિ અમુક શ્રાવકના રાગી થઇને પોતાની જે સ્થિતિ નીપજાવે છે તેનો જેને અનુભવ થયો છે તે આ વાતમાં બતાવેલી નમૂનેદાર નિઃસ્પૃહતાની વાસ્તવિક કિંમત બહુ સારી રીતે સમજી શકશે. સાધુજીવન ગાળવાનો નિયમ કરનાર મુનિ ગૃહસ્થના સંયોગોમાં આવી કેવા કેવા પ્રતિબંધમાં પડી જાય છે તે જૈન સાધુઓ સંબંધી વર્તમાન દુર્દશા જોનારને સમજી શકાય તેમ છે, તેનું અવલોકન કરનારને નવીન જાણવાનું રહેતું નથી અને ખાસ કરીને આગેવાન શેઠ અને ઉપાશ્રયના માલેક માટે સહજ વાટ જોવી એ સાધારણ રીતે જોતાં સામાન્ય છે છતાં એવી બાબતમાં પણ દરકાર ન કરનાર, સાધ્ય સિવાય અન્ય બાબતમાં જરા પણ વિચાર કરવાની જરૂરીયાત પણ ન સ્વીકારનાર, નિઃસ્પૃહ મહાપુરુષના વિશુદ્ધ વર્તન પર આપણને સહજ આકર્ષણ થઇ આવે છે અને આપણા મનમાં તેમને માટે પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. પર્યુષણમાં શહેર છોડી ચાલ્યા ગયા હશે અને જે અવસ્થા આનંદઘનજીએ ધારણ કરી હશે એ વાતમાં કદાચ સંપ્રદાયથી શંકા આવે તેવું રહે છે, પણ ઊંચી હદના પુરુષો પોતાને યોગ્ય વર્તન શું છે તે બહુ સારી રીતે વિચારી શકે છે અને તેમનું વર્તન પ્રસંગાનુસાર, આત્માને ઉન્નત કરનાર અને સાધ્ય તરફ પ્રયાણ કરાવનાર જ હોય છે. વાત કેમ બની હશે અને તેમાં સત્યના અંશો કેટલા હશે તે કહેવું લગભગ અશક્ય જેવું છે, પણ એક વાત જે એમાંથી તારવી શકાય તેવી છે તે એ છે કે, આપણા ચરિત્રનાયક તદ્દન નિઃસ્પૃહી હતા, પારકી આશા કરનાર કે અન્યથી દબાઇને કે તેની શરમથી વર્તન કરનાર નહોતા. આવી વૃત્તિ થવી એ આત્માની અતિ ઉદાત્ત દશા સૂચવે છે.

નિસ્પૃહતાનું એક વિશેષ દૃષ્ટાન્ત

નિઃસ્પૃહ દશા બતાવનારી એક બીજી પણ વાત સંપ્રદાયથી આનંદઘનજીના સંબંધમાં ચાલી આવે છે એમ મને પં. ગંભીરવિજયજીએ કહ્યું હતું. વાત એમ બની કહેવાય છે

કે મેડતા શહેરમાં એક વખત આનંદઘનજી ચાતુર્માસ સ્થિત થયેલા હતા તેવામાં ત્યાંના રાજાની એક અણમાનીતી રાણીએ આનંદઘનજીની જોગી–અવધૂત જેવી અવસ્થાનો હેવાલ સાંભળી તેમના તરફ આકર્ષણ પામી અને ગુરુમહારાજ પાસે આવી. સુખશાતા પૂછ્યા પછી તેણે આનંદઘનજીને બહુ સંક્ષેપમાં જણાવી દીધું કે પોતે ત્યાંના રાજાની રાણી છે અને હાલ અણમાનીતી થઇ પડી છે અને કોઈ ઉપાયે રાજા તેને વશ થાય એવું ગુરુકૃપાથી થવું જોઈએ. ગુરુમહારાજની જગજાહેર નિઃસ્પૃહ વૃત્તિને લઈને આટલી વાત બહુ સંક્ષેપમાં પણ મુદ્દાસર રીતે રાણીએ કહી. તેને પ્રેરનાર યોગીઓ પાસે સિદ્ધિઓ હોવી જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે. તે વાત સાંભળતી વખતે આનંદઘનજી કાંઈ લહેરમાં હતા તેથી એક કાગળનો ટુકડો લઇ તે પર કાંઇ લખ્યું અને રાણીને કાંઇ પણ બોલ્યા વગર તે કાગળ આપ્યો. રાણી સમજી કે ગુરુમહારાજે કાંઈ યંત્ર (જંતર) કરી આપ્યું અને તે વાંચવાની સ્વાભાવિક રીતે જ મના હોય છે તેથી તેણે એક સોનાનું તાવીજ તુરત બનાવી તેમાં પેલો કાગળ મૂકી પોતાને હાથે તેને રક્ષાબંધન તરીકે બાંધ્યું. અકસ્માત્ સંયોગ એવો બન્યો કે સાત દિવસમાં રાજા તે અણમાનીતી રાણીને વશ થઇ ગયો, તેના તરફ અપૂર્વ પ્રેમ બતાવવા લાગ્યો અને તેને મંદિરે આવવા લાગ્યો. થોડા દિવસ પછી તે માનીતી થયેલી રાણી હર્ષમાં આવી રાજા પાસે પેલી વાત બોલી ગઇ તેથી અથવા બીજી પદચ્યુત થઈ ગયેલી રાણીઓના જણાવવાથી રાજાને ખબર પડી કે પોતામાં જે ફેરફાર છે તેનું કારણ લોકચર્ચા પ્રમાણે આનંદઘનજીનો મંત્રપ્રયોગ છે રાજા આ વાત સાંભળી આનંદઘનજી પાસે આવી તેને કહેવા લાગ્યો કે ‘ તમે આવા વશીકરણનાં કામ કરો છો તે સાધુ તરીકે કઇ રીતે ઉચિત ગણાય ? ’ સાધારણ રીતે આવા ઉદ્ધત સવાલનો જવાબ આપે એવી તેઓશ્રીની પદ્ધતિ નહોતી, પણ તે દિવસે કાંઇ તેઓ ફરી વાર લહેરમાં હતા તેથી રાજાને કહ્યું કે–રાણીને બોલાવી જેને યંત્ર કહેવામાં આવે છે તે ઉઘાડી વાંચી જુઓ. રાજાએ તુરત તેમ કર્યું. રાણીને બોલાવી, સુવર્ણતાવીજ ખોલ્યું અને અંદર રહેલ ચીઠ્ઠી વાંચતા તેમાં લખેલું માલૂમ પડ્યું કેઃ—

’ તેરા પતિ વશ હોવે, ઉસમેં આનંદઘનકો ક્યા
તેરા પતિ વશ ન હોવે, ઉસમેં આનંદઘનકો ક્યા ? ’

આ શબ્દો વાંચતાં રાજા દિઙ્મૂઢ થઇ ગયો અને ગુરુચરણે નમી પડ્યો. આનંદઘનજી અથવા લાભાનંદનું વર્તન કે એને રાજા નમી પડે કે એના ઉપર રૂષ્ટમાન થાય તેની તેમને દરકાર હતી જ નહિ. એમના મનમાં આ બન્નેમાંના એક પણ બનાવથી કાંઈ પણ અસર થઇ નહીં. એવી ઊંચી હદ સુધી વધેલા મહાત્માના સંબંધમાં બનેલી આવી વાતો લોકોનાં હૃદયમાં કોરાઇ રહે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. જનસમૂહનો મોટો ભાગ મધ્યમ પ્રવાહ પર કે ચાલુ પ્રવાહ પર હોય છે, પરંતુ તેઓને વિશિષ્ટ પ્રવાહ પર પ્રગતિ કરનાર માટે હૃદયમાં માન બહુ હોય છે અને તેવા પ્રસંગો જ્યારે જ્યારે બને છે ત્યારે ત્યારે તે તેને જાળવી રાખે છે, નોંધી રાખે છે અથવા તે સંબંધી બહુ હોંશથી તે વાતો કરે છે. આનંદઘનજીએ

લખી આપેલ મંત્રનો વિશિષ્ટ આધ્યાત્મિક ભાવ પણ વિચારવા યોગ્ય છે અને કદાચ અણમાનીતી અને માનીતીનો પ્રસંગ સુમતિ અને કુમતિનો-અથવા શ્રદ્ધા અને માયામમતાનો અલંકારિક ભાષામાં થયો હોય તો પણ ઘટતી વાત છે.

આનંદઘનજીનાં પદોમાં આવા પ્રસંગો બહુ આવે છે તે વાત અહીં સામાન્ય રીતે લક્ષ્ય પર આવે છે અને તેનો પ્રતિભાસ અત્ર બહુ આનંદકારક રીતે થાય છે. આઠમા પદમાં 'અનુભવ નાથકું કયું ન જગાવે,' દશમા પદમાં 'ચેતન ગાત મનાત ન એતે,' તેરમા પદમાં 'અનુભવ હમ તો રાવરી દાસી,' સોળમા પદમાં 'નિશદિન જોઉં તારી વાટડી, ઘરે આવોને ઢોલા,' અઢારમા પદમાં 'રિસાની આપ મનાવો રે,' પચીશમા પદમાં 'ક્યારે મુને મિલશ્યે માહરો સંત સનેહી,' તેત્રીશમા પદમાં 'મિલાપી આન મિલાવો રે, મેરે અનુભવ મીઠડે મિત્ત' વિગેરે જે વિચારો બતાવ્યા છે તેમાં સુમતિની વિરહદશા અને માયામમતાને વિવશ પતિ વિભાવમાં રમણ કરતા બતાવ્યા છે. એ ચેતનપતિની વર્તમાન દશા અતિ ખેદ કરાવનાર છે, બહુ વિચાર કરવા યોગ્ય છે, અને તેમાં ઘટતો ફેરફાર અનુભવદ્વારા કરાવવાની આવશ્યકતા છે, એવું રહસ્ય બતાવનાર બહુ પદો આ વિભાગમાં આવે છે. એને માટે ખાસ વિવેચન દરેક પદમાં કરેલું છે, પણ એ સર્વ પદોમાંથી જે ખાસ ધ્વનિ કેંદ્રસ્થ રહેલ જણાઈ આવે છે તે બહુ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. એનું લક્ષ્ય એ છે કે માયામમતાને પરવશ પડી આત્મધન ગુમાવનાર અને સંસારમાં રખડનાર ચેતનજીની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ પર ખાસ વિચારણા કરી એનો સુમતિ સાથે સંયોગ કરાવી આપી એને માર્ગ પર લઇ આવવા અને એની ઉત્ક્રાન્તિ બહુ સારી રીતે થાય, એની પ્રગતિમા બહુ વધારો થાય અને વિભાવદશા દુર્લક્ષ્ય પામી સ્વભાવ તરફ એનું સાધ્ય થાય એવી તેની સ્થિતિ કરાવી આપવી. એ માટે અનેક પ્રકારે સુમતિનું સ્વરૂપ અને માયામમતાનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે, સુમતિને બોલતી કરી તેની મારફત, અનુભવ દ્વારા અને કોઇ વાર રૂબરૂ સંદેશા મોકલ્યા છે, આપ્યા છે અને અનેક વિરહાલાપ કરાવ્યા છે, તેમજ તે દ્વારા પતિને વશ કરવાની રીત અને જરૂરીયાત સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે. આ વિષમ પદોની ભાષારચના તથા વિષયને અંગે ફરી વાર પણ વિચારાશે, પણ અહીં વક્તવ્ય એ છે કે આનંદઘનજી મહારાજે રાણીને જે વિચાર લખી આપ્યા તેમાં પદોમાં બતાવેલા વિચારોથી પણ વિશિષ્ટ યોગની વાસ આવે છે. સુમતિનો માર્ગ લઇ સ્વભાવરમણતા થવા માંડ્યા પછી એવી વિશિષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમાં કોઇ પણ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ પર પ્રેમ રહેતો નથી, અને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રહેતી નથી અને એ પ્રાપ્ત થવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો સંતોષ થતો નથી. આવો ઇચ્છારોધ થયા પછી આગળ વધતાં એને મુક્તિ અને સંસાર સરખાં લાગે છે, વિશિષ્ટ ગુણો એની મેળે સ્વતઃ આવી જાય એવી તેની દશા થયેલી હોય છે અને તેથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા પણ તેને રહેતી નથી અને પરિણામે મોક્ષને અને સંસારને પણ

સરખાં ગણે છે. મુક્તિ અને સંસારને સરખાં ગણે છે એટલે બંને વચ્ચે ગુણસદ્ભાવ, અને તત્પ્રાપ્તિસંભાવનામાં સ્પષ્ટ રહેતો તફાવત તેના લક્ષ્ય બહાર જાય છે અથવા રહે છે, એમ તો કદિ બનતું જ નથી, પણ એને જે ઇચ્છારોધ થાય છે તે પૌદ્ગલિક વસ્તુને અંગે થવા ઉપરાંત તે સર્વત્ર પ્રચાર પામી એના આત્માને અથવા વાસ્તવિક શબ્દોમાં બોલીએ તો એને પોતાને અસર કરનાર થાય છે અને તેથી કોઇ પણ પ્રકારની ઇચ્છા તેને રહેતી નથી. શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં શાંતિસ્વરૂપ બતાવતાં આ જ યોગીરાજ કહે છે કે—

માન અપમાન ચિત્ત સમ ગણે, સમ ગણે કનક પાષાણ રે;
વંદન નિંદક સમ ગણે, ઇસ્યો હોય તું જાણ રે. શાંતિ.
સર્વ જગજંતુને સમ ગણે, સમ ગણે તૃણ મણિ ભાવ રે;
મુક્તિ સંસાર બેહુ સમ ગણે, મુણે ભવજલનિધિ નાવ રે.
શાંતિ જિન એક મુજ વિનતિ.

અહીં જે ભાવ બતાવ્યો છે તે બરાબર વિચારવો. અહીં પૌદ્ગલિક ઇચ્છાઓનો રોધ કરવા ઉપરાંત આત્મિક અથવા આત્મા સંબંધી ઇચ્છા ઉપર પણ અંકુશ આવી જવાની જે ભાવના બતાવી છે તે વાત રાણીના તાવીજને ઉદ્દેશીને મહારાજશ્રીએ લખી હોય એમ અર્થવિચારણા થાય છે. પ્રથમ સુમતિ વિરહાલાપ કરી, અનુભવ દ્વારા સંદેશા મોકલી, શ્રદ્ધા પાસે દૂતીકાર્ય કરાવી, પતિને પોતાને મંદિરે લઇ આવી તેને યોગમાર્ગમાં આગળ કરે છે, પરંતુ આગળ વધતાં તેની સર્વ ઇચ્છા નાશ પામે છે–એ યોગકર્મ છે, તે આપણે યોગદર્શનના ખાસ વિષયમાં વિચારશું. અત્ર આનંદઘનજી મહારાજ સુમતિને ઉદ્દેશીને કહે છે કે તારી પાસે પતિ આવે અને તારે વશ થાય એમાં આનંદઘનને-વિશિષ્ટ યોગમાં પ્રગતિમાં પામેલા વિશુદ્ધ આત્મરાજને શું લેવાદેવા છે ? અને કદાચ તે તારી પાસે ન આવે અને માયામમતાના પ્રસંગમાં પડ્યો રહે તો તેમાં આનંદઘનજીને શું છે ? બંને દશા આનંદઘનને સમાન છે. એને એક તરફ વ્યામોહ નથી, અન્ય તરફ આકર્ષણ નથી. આવી આત્માની વિપુલ દશા થવી, મુક્તિ અને સંસારને સરખા જોવાં, વસ્તુસ્વરૂપને યથાસ્થિત આકારમાં સમજી જવાં અને તેના પર રાગદ્વેષ ન કરવા એ બહુ વિશુદ્ધ આત્મદશાના વિચારો સૂચવે છે અને એવો આધ્યાત્મિક ભાવ સદરહુ તાવીજમાં અધ્યાત્મરસિક મહાત્માએ લખ્યો હોય એમ અનુમાન થાય છે. સામાન્ય રીતે આનંદઘનજી જેવા યોગમાં આગળ વધેલા મહાસત્ત્વો રાજાની રાણીના પ્રસંગમાં આવે કે તેમની પાસે વશીકરણની વાત પણ ઉચ્ચારી શકાય એ જેમ બહુ સંભવિત લાગતું નથી તેમ આવા દુનિયાથી ન્યારા અને ન્યારી રીતે વર્તન કરનારા મહાસત્ત્વોના સંબંધમાં તેઓ અમુક અવસ્થામાં કઇ લાઇન પર કામ લેશે તે ધારી લેવું એ પણ મુશ્કેલ છે. પોતાના આત્મધનને અડચણ ન આવે, તેની પ્રગતિમાં જરા પણ પ્રત્યવાય ન આવે અને તેની આગળ વધતી ગતિ સમાન ભાવે ચાલી જાય એ વાત લક્ષ્યમાં રાખી તેઓ વિશિષ્ટ

લાભની દૃષ્ટિથી કોઇ કાર્યો એવાં પણ કરે છે કે જેનો ખુલાસો સામાન્ય જનકલ્પનામાં કેટલીક વાર આવી શકે નહિ. આવાં કારણોથી સાધારણ સત્ત્વોના સંબંધમાં બહુ બારીકીથી અભ્યાસ કરવાની અને તેની જીવનચર્યાને પૃથક્કરણ કરીને બરાબર સમજવાની ખાસ આવશ્યકતા રહે છે. તાવીજમાં લખેલા અક્ષરો કોઈ ખાસ આધ્યાત્મિક ભાવ બતાવે છે તેનું અત્ર ઝાંખું દર્શન થયું હશે.

આદિનાથ સ્તવનરચના

'આશા ઓરનકી ક્યા કીજે' એ પદ રચના કરવાના પ્રસંગને અંગે ચાલતી વાત ઉપર જણાવી, તેવી જ રીતે ચોવીસ પૈકી બાવીશ સ્તવનો શ્રીઆનંદઘનજીએ બનાવેલાં કહેવાય છે. તેમાં પ્રથમ સ્તવનને અંગે એક એવી વાત ચાલે છે કે તેઓ એક વખત મેડતાની પાસેના જંગલમાં ફરતા હતા ત્યાં એક શેઠની છોડી જે તરતમાં વિધવા થઇ હતી તેને અગ્નિમાં બળી મરી સતી થવાને ઉદ્યુક્ત થયેલી જોઇ. આ પ્રસંગે તે સ્રીને ઉદ્દેશીને આત્માનો ખરો પતિ કોણ છે, પ્રીતિનું વાસ્તવિક લક્ષણ શું છે તે બતાવતાં આનંદઘનજીએ ઉપદેશ આપ્યો એમ સંભળાય છે. તેઓએ તે સ્રીને સમજાવ્યું કે સાંસારિક પ્રાણીઓ જે પ્રીતિ કરે છે તે વાસ્તવિક પ્રીતિ નથી, કારણ કે એ પ્રીતિ લાંબો વખત ટકતી નથી અને પ્રીતિને અંગે પાછો જ્યારે વિરહ થાય છે ત્યારે મનમાં અતિ ખેદ થાય છે, માટે પ્રીતિ કરવી હોય તો એવી કરવી કે અનંતકાળ સુધી પ્રીતિના પાત્ર સાથે કદિ વિરહ થાય નહિ. સ્થૂળ પ્રીતિમાં આ વાતની ગંધ પણ હોતી નથી. એ ચાલતી હોય ત્યારે અનેક પ્રકારની ઉપાધિ કરાવે છે, અંતે વિરહદુઃખ આપે છે અને મનને શંકિત કર્યા કરે છે અને છેવટે એનો નાશ થાય છે. એવા પ્રકારની પ્રીતિ કરવી એ કોઇ પણ રીતે ઇષ્ટ ગણી શકય નહિ. સંસારરસિક સ્રીઓ પતિને વશ કરવા અથવા તેની પ્રીતિ સંપાદન કરવા વટસાવિત્રી આદિ વ્રતો કરે છે, કોઈ ભવાંતરમાં એ જ પતિને પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી અગ્નિમાં પડે છે, પણ સ્વકર્મવિપાકાનુસાર પતિ ક્યાં (કઈ ગતિમાં) ગયા હશે અને ત્યાં જવાને પ્રાયોગ્ય પોતાને કર્મ છે કે નહિ તેની કાંઇ ખબર હોતી નથી. આવી રીતે પતિરંજન કરવા માટે અનેક ઉપાધિ વહોરવી અને મરણાંત કષ્ટ સહન કરવું એ કોઈ પણ રીતે કર્તવ્ય નથી, પરિણામ વગરનું અને અતિ દારુણ ફળ આપનારું છે. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી ખરેખરા પતિ કોણ છે તે વિચારવું, પ્રીતિનું સ્વરૂપ સમજવું, તે કેવી ઉચિત ગણાય તેની વિચારણા કરવી અને તે કરીને શું મેળવવું છે તેનું ખાસ લક્ષ્ય રાખવું. આવી રીતે નિર્ણય કરતાં અથવા નિર્ણય કરવા માટેના વિચાર કરતાં સ્થૂળ દશામાં થતી સાંસારિક પ્રીતિનું સ્વરૂપ સમજાશે કે ખરી પ્રીતિ તો વિશુદ્ધ આત્મા સાથે જ કરવા યોગ્ય છે કે જે કરવાથી પોતામાં વિશુદ્ધ ગુણ પ્રગટી આવે અને ભવાંતરમાં થતી પીડાઓ અટકી સર્વથા નિવૃત્તિસ્થાન આનંદ સાથે પ્રાપ્ત થાય. પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત થયેલ શ્રી જિનેશ્વર દેવને પતિ તરીકે કલ્પી તેઓની અનન્ય ભાવથી પૂજા કરતાં પૂજામાં ચિત્તની અતિ

પ્રસન્નતા પ્રાય એવી અખંડિતપણે તે પૂજા કરતાં અને તેમાં વળી દંભ રહિત આત્મ-અર્પણા થઇ જાય એવી રીતે પૂજા કરતાં ચિદ્ઘનાનંદ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે, વસ્તુવિવેક પ્રાપ્ત થાય છે અને એવા પતિને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં સ્વયં પતિરૂપ થઇ જવાય છે, પતિ જેવા થઇ જવાય છે અને પતિ સાથે થયેલો મેળાપ કદિ પણ છૂટતો નથી, વિરહ-કાળ પ્રાપ્ત થતો નથી અને આનંદદશામાં ફેરફાર થતો નથી. આવા પતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયાસ કરવો ઉચિત છે. આવી અર્થસૂચક વાત સાંભળી તે શેઠની છોડી સતી થતી અટકી વિશુદ્ધ માર્ગ પર જોડાઈ, તેણે સર્વવિરતિ માર્ગ આદર્યો અને નિજ અંતરમાં રહેલ પતિને સંતોષ આપી, પ્રસન્ન કરી તેને વશ કરવાના માર્ગમાં લાગી ગઇ. આ પ્રથમ સ્તવનની નોટ તથા તે પરનું વિવેચન જોવા વિજ્ઞપ્તિ છે.

આ પ્રસંગે તે સતીને બોધ આપવા માટે 'ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે, ઓર ન ચાહું રે કંત' એ સ્તવનની રચના આનંદઘનજીએ કરી. એ સ્તવનની અર્થ-વિચારણા કરતાં ઉપરોક્ત શેઠપુત્રીની ભ્રાંતિ ટળી ગઇ અને તે માર્ગ પર આવી ગઇ. આ પ્રમાણે વાત ચાલે છે. હવે અહીં એકાદ ગંભીર પ્રશ્ન પર વિચારણા થઇ આવે છે. હાલમાં ઘણા લેખકો ખ્રીસ્તી ધર્મનો પાયો પ્રેમ (Love) ઉપર થયેલો કહે છે તેને અને આ પ્રીતિને કોઇ જાતનો સંબંધ છે કે નહિ તે બરાબર વિચારીએ તો તે વિષય પર આખો લેખ થઈ જાય, જેમ કરવું અત્ર સ્થળસંકોચથી બની શકે તેમ નથી, પણ ખ્રીસ્તી પ્રજાનો પ્રેમનો સિદ્ધાન્ત બહુ ઊંચી હદે લેતાં પણ મનુષ્યથી તો આગળ વધી શકતો જ નથી. જૈનની દયા-પતિ પ્રસન્ન કરવાની કૂંચી પ્રેમ-પ્રીતિ પશુ પક્ષી જળચર અને કીડી માંકડ સુધી જવા ઉપરાંત વનસ્પતિ અને જળ કે અગ્નિ સુધી પણ આગળ વધે છે: બીજું આ પ્રેમના તત્ત્વમાં સ્વાર્થનો અંશ પણ નથી અને ત્રીજું પરમાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરી અવ્યાબાધપણે જે સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાની તેના અંતરમાં ભાવના રહેલી છે તેની ગંધ પણ ખ્રીસ્તી પ્રેમના તત્ત્વમાં નથી. બીજી વિચારણા '**ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજનનું ફળ કહ્યું રે, પૂજા અખંડિત એહ; કપટ રહિત થઇ આતમ અરપણા રે, આનંદઘનપદ રેહ.**' ને અંગે થાય છે. એમાં જે પ્રકારની પૂજા કરવાની ભાવના બતાવવામાં આવી છે તે બહુ વિચારીને ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. આખી જિંદગી સુધી પૂજા કરવામાં આવે, પણ જો ચિત્તપ્રસન્નતા થાય નહિ તો હજુ પોતે એકડા જ ઘૂંટે છે એમ સમજવું. જેમ સાંસારિક કાર્યો કરવામાં રસ આવે છે, સગાઓના વેધ અને મિત્રોનો વિવેક જાળવવામાં ચીવટ રાખવામાં આવે છે, સ્ત્રી પુત્રને સારુ કપડાં ઘરેણાં લાવવામાં આનંદ આવે છે, તેવા પ્રકારની આંતર વૃત્તિથી પ્રભુ પર ચિત્તની પ્રસન્નતા ન થાય, તેમાં એકાંત આનંદ ન આવે અને ત્યાં સ્થિરતા ન થાય ત્યાં સુધી વિશિષ્ટ પ્રકારની પૂજા થતી નથી એમ ખાસ ધ્યાનમાં રહેવું જોઇએ, એ સ્થિતિએ પહોંચવાનું લક્ષ્ય હોવું જોઇએ એટલે પછી કારણકાર્ય-ભાવમાં વિપર્યાસ ન થઇ જાય. એ સ્થિતિએ પહોંચવામાં અડચણ પડતી હોય તો તે

દૂર કરવા માટે પ્રયાસ કરવો, પરંતુ વસ્તુસ્વરૂપ બરાબર ઓળખી રાખવું એટલે તત્ત્વનું અને ઉપરના છોલાનું ભાન રહે, જેથી વિવેકભ્રષ્ટ ન થવાય. સતી થવાના પ્રસંગને અંગે આટલી વાત કહી દીધી તે આપણા ચરિત્રનાયકનો ખાસ વિષય હોવાથી જણાવવા લાયક ગણવામાં આવી છે. તે બન્ને વાતને અંગે ઘણો ભૂલભરેલો ખ્યાલ હાલ જોવામાં આવે છે. કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે–મનાવે છે કે ખ્રીસ્તી ધર્મનો પ્રેમનો વિષય અન્યત્ર ચર્ચાયો જ નથી અથવા તેવા આકારમાં કોઇએ બનાવ્યો જ નથી. જૈનની દયા, તેનું સ્વરૂપ, તેનો ભેદો અને તેમાં રહેલ ભાવ વિચારવામાં આવે તો આ ભૂલભરેલા વિચારો તુરત દૂર થઇ જાય તેમ છે. તેવી જ રીતે દ્રવ્યક્રિયાના મોહમાં પડી જઈ જેઓ તેમાં સંપૂર્ણતા માને છે અને જેઓ દ્રવ્ય ક્રિયાની આવશ્યકતા જ માનતા નથી એ બન્ને ભૂલ કરે છે. પ્રથમ પંક્તિના પ્રાણીઓ કારણને કાર્ય સમજે છે, બીજી પંક્તિવાળા પગથિયાં છોડી દઇ દાદરને મથાળે ઠેકડો મારી ચઢી જવા ઇચ્છે છે. આનંદઘનજી મહારાજ એ બન્ને વાતનો પ્રથમ સ્તવનમાં જ ખુલાસો બહુ સૂક્ષ્મ રીતે આપી દે છે અને તે પર જેમ જેમ વિચારણા થાય છે તેમ તેમ એમાં રહેલ વિશિષ્ટ ભાવનો અર્થ ખ્યાલમાં આવે છે. આ સંબંધી સદર સ્તવનને અંગે વધુ વિચારો અન્યત્ર લખ્યાં છે તે વિચારવા.

શ્રી યશોવિજયજી સાથે પ્રસંગ

ઉપર જે વાતો લખી છે તે સર્વ મેડતા શહેરમાં અથવા તેની નજીકના જંગલમાં બની કહેવાય છે. તે ઉપરાંત આનંદઘનજીનો શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાય સાથે પ્રસંગ થયો અને તે વખતે ઉપાધ્યાયજીએ અષ્ટપદી બનાવી તે મેળાપ પણ સાંપ્રદાયિક વાતો પ્રમાણે મેડતા શહેરમાં થયાનું કહેવામાં આવે છે. કોઇ આ મેળાપ આબુ પર્વત પર થયો એમ પણ કહે છે. મેળાપ થયાની વાતમાં મતભેદ નથી પણ સ્થાન માટે એક નિર્ણય નથી. ઉપાધ્યાયજી સાથે થયેલા પ્રસંગને અંગે બે ત્રણ વાતો અત્ર જરા વક્તવ્ય છે તે પણ વિચારી લઇએ કારણ કે તે પણ સંપ્રદાયથી ચાલી આવે છે. બનારસમાં તથા આગ્રામાં વિકટ સંયોગોમાં અભ્યાસ કરી ન્યાયના વિષયમાં ખાસ નિષ્ણાત (specialist) થવાને લીધે 'ન્યાયવિશારદ અને ન્યાયાચાર્ય'નું બિરુદ મેળવનાર આ મહાત્માનો પ્રસંગ શ્રી આનંદઘનજીનો સમયનિર્ણય કરતી વખતે સહજ વિચારી ગયા છીએ. જૈન કોમના આ છેલ્લા સમર્થ વિદ્વાન્ મહાત્મા અને આપણાં ચરિત્રનાયકના સંબંધમાં આગળ પણ કેટલીક વાત આવશે. ચરિત્રપ્રસંગે તેઓના અને આનંદઘનજીના મેળાપની વાતો કરવાની છે. ત્યાં કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે આનંદઘનજીનો અને તેમનો મેળાપ શ્રી મેડતા શહેરમાં થયો હતો અને પ્રથમ મેળાપ વખતે જ યશોવિજયજીએ અષ્ટપદી બનાવી હતી. કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે આ મેળાપ મેડતાની બાજુના જંગલોમાં થયો હતો અને રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં ઉપાધ્યાયજીએ અષ્ટપદી તાત્કાળિક ઉદ્ગારરૂપે બનાવી હતી. ત્રીજી વાત એમ છે કે આબૂ ઉપર ગુફામાં

આનંદઘનજી યોગસાધના કરતા હતા તે પ્રસંગે યશોવિજયજી તેમને શોધતા શોધતા ત્યાં ગયા હતા, અને ત્યાં મેળાપ થયો હતો. આ સર્વમાં મને મેડતા શહેરમાં મેળાપ થયેલો હોવાનું વધારે બંધબેસતું લાગે છે. જૈનપુરી તરીકે સુવિખ્યાત થયેલા મેડતામાં આનંદઘનજીના અનેક પ્રસંગો થયેલા છે અને તેઓ ત્યાં જીવનનો મોટો ભાગ રહ્યા હોય એમ ત્યાં ચાલતી વાતો પરથી પણ જણાય છે. અને વ્યાખ્યાન પ્રસંગે બન્ને મહાત્માઓ મળ્યા એમ જે વાત ચાલે છે તે જોતાં તે મેડતા શહેરમાં બનેલ હોય એમ સંભવિત વધારે લાગે છે. એ હકીકત એમ છે કે આનંદઘનજીએ એક વખત મેડતા શહેરમાં ઉપાધ્યાયજી વ્યાખ્યાન બહુ ઊંચા પ્રકારનું ભાવાત્મક વાંચે છે એમ હકીકત સાંભળી હતી તે વાત પ્રત્યક્ષ જોવા તથા સાંભળવા ઉપાધ્યાયજીના વ્યાખ્યાન વખતે તેઓ ઉપાશ્રયમાં ગયા અને ઉપાધ્યાયજીની વ્યાખ્યાનકળા જોઈ બહુ રાજી થયા. પછી ઉપાધ્યાયજીની વિજ્ઞપ્તિ ઉપરથી પોતે પણ યોગના વિષય પર સારી રીતે બોલ્યા (વ્યાખ્યાન આપ્યું) તે અનુભવયુક્ત વચન હોવાથી શ્રોતા પર સારી અસર કરનારું થયું. ઉપાધ્યાયજીનો અને તેમનો મેળ બહુ સારો હતો. ખાસ વ્યાખ્યાન-શૈલી, તેમાં મધુરતા અને વક્તૃત્વ આવવું એ અભ્યાસથી અલગ વિષય છે. ખુદ યશો-વિજયજી અને રામવિજયજીના પ્રસંગ માટે પણ એવું કહેવાય છે કે ઉપાધ્યાયજી જેવા સમર્થ વક્તાની સભા કરતાં રામવિજયના વ્યાખ્યાનમાં બહુ શ્રોતાઓની હાજરી રહેતી અને તેનું કારણ તપાસવા યશોવિજયજી એક વખત જાતે ગયા હતા. શિષ્ટાચાર પ્રમાણે રામવિજયજીએ ઊભા થઈ તેઓને દક્ષિણ આસન આપ્યું અને વ્યાખ્યાન ચલાવવા વિજ્ઞપ્તિ કરી. પણ ઉપાધ્યાયજીના અતિ આગ્રહથી જ્યારે રામવિજયજીએ વ્યાખ્યાન વાંચ્યું ત્યારે તેમની દૃષ્ટાંત આપવાની ઢબ, કહેવાની શૈલી અને વાક્યરચના તથા શબ્દોનું રહસ્ય સાંભળતાં રામવિજયજીની વક્તૃત્વકળાનો વિશિષ્ટ ખ્યાલ ઉપાધ્યાયજીને પણ થઈ ગયો. આ પ્રસંગ ઉપરથી ઉપાધ્યાયજીનો કર્મયોગ અને આનંદઘનજીની યોગપ્રક્રિયા કેટલાં આગળ વધેલાં હતાં તે જણાય છે. આટલા ઉપરથી બન્ને મહાત્માઓનો મેળાપ મેડતા શહેરમાં થયેલો વધારે સંભવિત લાગે છે. આ સિવાય એક વાત એવી કહેવામાં આવે છે કે જેવી રીતે ઉપાધ્યાયજીએ આનંદઘનજીની સ્તુતિરૂપ અષ્ટપદી બનાવી છે તેવી અષ્ટપદી આનંદ-ઘનજીએ ઉપાધ્યાયજીની સ્તુતિરૂપ બનાવી છે. આ બાબતનો કંઈ પણ પુરાવો ન મળવાથી એ વાત કોઈએ પોતાના મગજમાંથી બહાર પાડી હોય એમ મને લાગે છે અને એમ બનવાનાં ઘણાં કારણો છે. આનંદઘનજી સંબંધી કલ્પિત વાતો બહાર પાડવાનું અને તેમને અવનવા ખ્યાલી આકારમાં ચિતરવાનું કેટલાકને પસંદ આવે છે. તેઓની આ કલ્પના હોવાનો સંભવ છે, કારણ કે પૂજ્ય કદિ પૂજક હોઈ શકે નહિ. સ્થિત્યંતર એવા રૂપમાં સંપ્રદાયથી કે શિષ્ટાચાર પ્રમાણે સંભવે નહિ અને આનંદઘનજી અને ઉપાધ્યાયજીની વય વિચારતાં અને યોગવિષયમાં આનંદઘનજીની પ્રક્રિયા અને અભ્યાસ તથા વર્તન લક્ષ્યમાં લેતાં એ હકીકત અસંભવિત માનવામાં આવે છે; તે છતાં કદાચ કોઈએ એવી

અષ્ટપદી જોઈ હોય તો તે દ્રવ્યાનુયોગ આદિના વિશિષ્ટ જ્ઞાનને અંગે ઉપાધ્યાયજીની પ્રશંસારૂપ હોવાનો સંભવ વધારે છે. મેં એવી અષ્ટપદી સંબંધી બહુ બારીક તપાસ ચલાવી છે, પરંતુ હજુ સુધી તો તે સંબંધી પત્તો લાગ્યો નથી અને કોઇએ તે વાંચી કે સાંભળી હોય એમ કહેનાર પણ મને મળ્યું નથી. આયંદે પણ જો તે સંબંધી વધારે હકીકત પ્રાપ્ત થશે તો તે પર ખુલ્લા મનથી વિચારણા કરવાનો પ્રસંગ લેવામાં આવશે. આવી અષ્ટપદી જો ઉપાધ્યાયજીને પોતાના પૂજ્ય તરીકે ગણીને કરેલી હોય તો તેથી આનંદઘનજીના ચરિત્રને અંગે મોટા ફેરફાર કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તેવું હોવાથી એ સંબંધી ખાસ ઊહાપોહ કરવાની જરૂર અહીં જણાઇ છે. મારો પોતાનો અભિપ્રાય આવી અષ્ટપદી હોઇ શકે નહિ એમ છે અને તેવી અષ્ટપદીની હયાતી માટે પણ એક બે માણસનાં મોઢાનાં વચન સિવાય અન્ય આધારભૂત કાંઈ પૂરાવો મળી શક્યો નથી. ગુજરાતી રાસોમાં પ્રવીણ ઘણા વાંચનવાળા જૈન વિદ્વાનોને પૂછતા તેવી અષ્ટપદી કોઇએ જોઈ હોય એમ જણાતું નથી. સીધો પુરાવો અને આધારભૂત હકીકત ન મળે ત્યાં સુધી આવી અષ્ટપદીની હકીકત સ્વીકારવા યોગ્ય મને લાગતી નથી.

ઉપાધ્યાયજી યશોવિજયજી સાથે એક વધારે પ્રસંગ થયાની વાત પણ સંપ્રદાયથી ચાલ્યા કરે છે. હકીકત એમ બની કહેવાય છે કે આનંદઘનજી મહારાજે પોતાનો દેહવિલયકાળ નજીક જાણી યશોવિજયજીને કેટલીક હકીકત કહેવા સારુ પોતાની પાસે બોલાવ્યા. ઉપાધ્યાયજી આવ્યા. તેમને આવી ગયાને બે પાંચ દિવસો થઇ ગયા છતાં આનંદઘનજી કાંઇ બોલ્યા નહિ. આથી યશોવિજયજીના મનમાં એમ સહજ શંકા થઈ કે કદાચ આનંદઘનજી પોતાને બોલવાની વાત ભૂલી ગયા હશે તેથી એક દિવસ સવારમાં વિજ્ઞપ્તિ કરી, પોતાને તેડાવવાની વાત યાદ આપી. આનંદઘનજીએ એના જવાબમાં કહ્યું કે "હવે કાંઇ કહેવાનું રહ્યું નથી. મને ખેદ એટલો થાય છે કે તમારામાં હજુ જોઇએ તેટલી સ્થિરતા આવી નથી. તમારે એટલું અવશ્ય વિચારવું હતું કે જેણે તમને ખાસ તેડાવેલ છે તેને અધિકાર પ્રમાણે અવસર જોઇ કાંઈ આપવું જ હશે અને તે યથાયોગ્ય વખતે આપત જ, પણ જ્યાં સુધી જોઇએ તેવી સ્થિરતા અને ધૈર્ય આવ્યાં ન હોય ત્યાં સુધી હું યોગના મહાન્ તત્ત્વો બતાવવાનો પ્રસંગ જોતો નથી. તમને તેના અધિકારી સમજતો નથી. યોગની વિશિષ્ટ વાતો અને પ્રક્રિયાઓ હાલ તો મારી સાથે જ કાળધર્મ પામી જશે." આવી મતલબનો જવાબ મળ્યો. ત્યાર પછી યોગ્ય પરિચર્યા કરી ઉપાધ્યાયજી ત્યાંથી વિદાય થયા. એમ કહેવાય છે કે આ બનાવ બન્યા પછી ઉપાધ્યાયજીના મન પર બહુ અસર થઈ, તેઓમાં બહુ સ્થિરતા આવી ગઈ અને તેઓના ગ્રંથના વિષયો અને તેની શૈલીમાં પણ તેથી મોટો ફેરફાર થઈ ગયો. જ્ઞાનસાર જેવા અમૃતમહોદધિમાંથી સાર તત્ત્વનું પાન કરનાર ગ્રંથ ત્યાર પછીની વયમાં બનાવેલ હોય અને જસવિલાસની આધ્યાત્મિક વાણી પણ ત્યાર પછી નીકળી હોય એમ ઘણા

વિદ્વાનોનું માનવું છે. પ્રત્યેકનું જીવન વિચારતાં આવો બનાવ બનવો મને તદ્દન અસંભવિત લાગે છે; પરંતુ આનંદઘનજીનો પ્રસંગ શ્રી યશોવિજયજીને સારી રીતે હોવો જોઈએ એમ ધારવાને તો ઘણા પ્રબળ પુરાવા મળી આવે છે. બત્રીશ બત્રીશીઓના દરેક પ્રકરણને છેડે ઇરાદાપૂર્વક ' પરમાનંદ ' શબ્દ લાવવામાં આવ્યો છે તે ખાસ અર્થસૂચક છે અને અષ્ટપદીની ગંભીર ભાષા તે જ બાબત સવિશેષપણે બતાવે છે. આ ઉપરાંત આનંદઘનજી પાસે ઉપાધ્યાયજી સુવર્ણસિદ્ધિ લેવા ગયા અને આનંદઘનજીએ તે તેમને આપી નહિ, કારણ કે તેમની યોગ્યતા ન જોઈ એ વાતને જો કે શાસનઅભ્યુદયના મહાન્ હેતુથી બચાવી લેવાનો અથવા નરમ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, પણ મને તે વાત બન્ને મહાત્માઓનાં પ્રસંગ, વય, સ્થાન અને વર્તનને જોઇને તદ્દન કલ્પિત લાગે છે. યોગસિદ્ધિ જાણતા હોય અથવા યોગબળથી તે પ્રાપ્ત થઈ ગઇ હોય તો તેનો ઉપયોગ આરંભ પરિગ્રહ દ્વારાએ કરવો એ પ્રમાદ છે અને તેથી જ નિધાન બતાવવાનો શ્રીસ્થૂલભદ્રનો અભિપ્રાય શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ નિંદેલો હોય એમ મને જણાય છે, તેથી યોગભ્રષ્ટ થઈ જવાય છે અને તેમાં રાચી જવું એ પૌદ્ગલિક હોવાથી તે માર્ગને અયોગ્ય ગણ્યો છે. આપણે યોગના ખાસ વિષયમાં આ બાબત સારી રીતે વિચારશું. આ ઉપરાંત ઉપાધ્યાયજી જેવા સ્થિતપ્રજ્ઞ મહાપુરુષ તેવી અથવા કોઈ વસ્તુની પ્રબળપણે ઇચ્છા કરે એ પણ બનવાજોગ નથી. એકંદરે આ સુવર્ણસિદ્ધિની વાત કોઈના મગજમાંથી નીકળી હોય એમ ધારવું વિશેષ યોગ્ય લાગે છે.

આનંદઘનજીનો દેહોત્સર્ગ

હાલ મેડતામાં આનંદઘનજીનો સ્તૂપ છે તે ઉપરથી અને તે શહેરમાં તેમના સંબંધી ચાલતી વાતો ઉપરથી આ મહાત્માનો દેહવિલય મેડતામાં થયો હોય એમ જણાય છે. દેહોત્સર્ગનો કાળ સંવત્ ૧૭૩૦ ની આસપાસ જણાય છે. મરણ પહેલાં તેમને શ્રી સત્યવિજય પંન્યાસ સાથે પ્રસંગ થયો હોય એમ પણ વાતો ચાલે છે. સત્યવિજયજીએ કેટલોક સમય તેમની સાથે જંગલમાં કાઢ્યો એમ આત્મારામજી મહારાજશ્રી જૈન તત્ત્વાદર્શ ગ્રંથમાં કહે છે. આ ઉપરાંત આનંદઘનજીના સંબંધમાં કેટલીક બીજી વાતો ચાલે છે તેને બીલકુલ આધાર વગર ચાલુ કરવી એમાં બહુ જોખમ છે. કેટલીક વાર મહાત્મા પુરુષોને એથી અન્યાય આપવા જેવું થાય છે, કોઇ કોઇ વાતો જોડી કાઢી પરમ મહાપુરુષોને હાસ્યપાત્ર બનાવાય છે અને કેટલીક વાર તેમનું મહત્ત્વ હોય તે કરતાં અણુઘટતું વધારી દેવાય છે. મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે ચાલી આવતી વાતોમાં આધારભૂત અથવા વજનદાર માણસો પાસેથી જે વાત સાંભળી હોય અને તેને બહુ જગ્યાએથી ટેકો મળતો હોય તે જ વાત યોગ્ય શબ્દોમાં પૃથક્કરણ કરીને અને તે ઉપર ચાલુ અભિપ્રાય બન્ને બાજુના બતાવીને દાખલ કરવાની અને તેના સત્યાસત્ય નિર્ણય માટે યોગ્ય દલીલો સંભવાસંભવ માટે બતાવવાની લેખકની ફરજ છે. અવ્યવસ્થિતપણે અરસપરસ

વિરોધ આવે તેવી વાતો દાખલ કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ હોય એમ મને લાગતું નથી. મને બહુ વિગતથી તપાસ કરતાં જેટલી વાતો લક્ષ્ય થઇ છે તેમાંથી આધારભૂત વાતો જ અહીં દાખલ કરી છે અને તે પર વિવેચક દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો છે. આ ઉપરાંત ખાસ મહત્ત્વની બાબતો હજુ પ્રાપ્ત થશે તો ઉપરની બાબતોમાં ફેરફાર અથવા વધારો કરવામાં આવશે. ઇતિહાસની બાબતમાં આપણે હજુ એટલી પછાત સ્થિતિમાં છીએ કે આવી બાબતમાં વારંવાર ફેરફાર થયા કરે એમાં નવાઈ જેવું નથી અને એ નિયમ મારે શ્રીમુનિસુંદરસૂરિના સંબંધમાં અન્યત્ર પણ જાળવવો પડ્યો છે. ઇતિહાસના અભ્યાસીએ આગ્રહી પ્રકૃતિ ન રાખતાં જેમ બને તેમ ખુલ્લા દિલથી કામ લેવું, કોઇ વાતને પોતાના પક્ષ, મત કે સંપ્રદાયમાં ખેંચી જવા પ્રયત્ન કરવો નહિ અને વધારે આધારભૂત હકીકત પ્રાપ્ત થતાં પોતાની જાતને સુધારણા માટે ખુલ્લી (open) રાખવી. આવા નિયમથી ઐતિહાસિક બાબતમાં શોધખોળ ચલાવવામાં આવે તો એકંદરે સારગ્રાહી બુદ્ધિવાળા માણસો બહુ લાભ કરી ઘણો નવીન પ્રકાશ નાખી શકે એમ મારું માનવું છે અને તે નિયમ વિસારી દેવાથી ઐતિહાસિક ચર્ચામાં બહુ નુકસાન થયું છે અને આયંદે પણ થશે એવો ભય રહે છે. અત્યાર સુધીમાં આનંદઘનજીના ચરિત્ર સંબંધી મોટા પાયા ઉપર પ્રયત્ન મુનિ શ્રી બુદ્ધિસાગરજીએ કરેલો જોવામાં આવે છે, પરંતુ કમનસીબે તેઓએ પૃથક્કરણ દૃષ્ટિએ અને વૈજ્ઞાનિક ઐતિહાસિક રીતિનો માર્ગ લેવાને બદલે તેઓએ પોતાના વિચાર પ્રમાણે આનંદઘનજી કેવા હોવા જોઈએ એ વાત પર લક્ષ્ય આપી ચરિત્ર નિરૂપણ કર્યું છે અને ઘણીખરી જગ્યાએ જાણે ચરિત્રલેખક બનાવો બન્યા તે વખતે હાજર હોય અને અભિપ્રાયો સાંભળ્યા હોય અથવા વાતો નજરે જોઇ હોય એવી એકાંતિક ભાષામાં લેખ લખ્યો છે. પૃથક્કરણ કરવાની તેમને રુચિ ન હોવાને લીધે બહુ વાતો અવ્યવસ્થિતપણે દાખલ થઇ ગઇ છે. અવ્યવસ્થિત અભિપ્રાયોનો એકત્ર સમૂહ કરવાની પદ્ધતિને બદલે જરા વિશેષ સંભાળભરી તપાસ ચલાવવામાં આવી હોત અને વ્યવસ્થાસર હકીકત દાખલ થઇ હોત તથા તેમાંથી આધારભૂત અને આધાર વગરની તેમ જ પ્રશંસાસ્પદ કે નિંદાસ્પદ હકીકતનો વિવેક કરવામાં આવ્યો હોત તો તેમણે જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે વિશેષ ઉપયોગી બની શકત એમ મને લાગે છે. બધી કિંવદંતીઓને અવ્યવસ્થિતપણે પસાર કરવામાં સમાયલું જોખમ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે અને ખાસ કરીને આનંદઘનજી જેવા મહાત્મા પુરુષના સંબંધમાં વિચાર કરવા માટે જેમ સાપનો પૂરાં પાડવાની જરૂર છે તેમ તે પર કાં તો વ્યવસ્થાસર વિચાર બતાવવા જોઇએ અથવા વાતો નોંધી લેવી જ જોઇએ. દરેક હકીકત પર વિચારો બતાવવા જતાં ખરા ખોટાનું પૃથક્કરણ કરવાની બહુ જરૂર છે અને એ વાત ખાસ લક્ષ્યમાં ન રહે તો તેનો ગેરલાભ બહુ નીકળી આવે છે. બનતાં સુધી ઉપરોક્ત નિયમ સાચવવા અત્ર યત્ન કર્યો છે અને ખાસ કરીને અમુક સંપ્રદાય કે પક્ષ તરફના વાજિંત્ર તરીકે આનંદઘનજીના વિશુદ્ધ જીવનનો

ઉપયોગ ન થાય એ જોવા ખાસ સંભાળ રાખી છે. એ મહાત્માના શિક્ષણ પર હવે પછી વિચારણા થશે ત્યારે પણ આ નિયમ ઉપર લક્ષ્ય રહેશે.

મેડતા

આનંદઘનજી મહારાજના પ્રસંગો ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે તેઓનો વિહાર મેડતા અને તેની આજુબાજુમાં વધારે થયો હોય એમ જણાય છે. સંપ્રદાય પ્રમાણે તેઓ મારવાડમાં બહુ વિચર્યા જણાય છે અને જિંદગીનો કેટલોક કાળ તેઓએ પાલણપુર તરફનાં ગામોમાં ગાળ્યો જણાય છે. મેડતાની આજુબાજુનાં મોટાં જંગલોમાં અને આબુ ઉપરની ગુફામાં તેઓ વિશેષ રહ્યા હોય એમ જણાય છે અને શ્રી સિદ્ધાચળને ભેટવા માટે કાઠિયાવાડમાં આવી ગયા હોય એ સંભવિત છે. તેઓશ્રીનો જન્મ બુંદેલખંડમાં થયો હોય એમ તેઓની ભાષા અને તે સંબંધી ચાલતી દંતકથા ઉપરથી જણાય છે. તેઓની ભાષા પર હવે વિચાર કરવા માટે એ અગત્યની વિચારણા કરવાનાં સાધનો પર આપણે લક્ષ્ય આપીએ. તેઓના સંબંધમાં ચાલતી સાંપ્રદાયિક વાતો, દંતકથાઓ અને હકીકતો એક સરખી રીતે તેઓનો મારવાડમાં વિહાર બતાવી આપે છે. આપણે ગુજરાતના હોઈએ તેથી તેમને ગુજરાતી કહેવા, કાઠિયાવાડી હોઈએ તેથી કાઠિયાવાડી બતાવવા પ્રયાસ કરવો અથવા બંગાળી હોઈએ તો બંગાળી બતાવવા યત્ન કરવો એમ કરવા લલચાઈ જવાય તેવું છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એ વસ્તુસ્વરૂપ પર આંખો મીંચવાનો અથવા મીંચાવવાનો પ્રયત્ન છે. આથી આપણે હવે આનંદઘનજીની ભાષા પર વિચાર કરીએ.

આનંદઘનજીની ભાષા

સાંપ્રદાયિક હકીકત એ બહારનો પૂરાવો (extrinsic evidence) છે. આનંદઘનજીના ચરિત્રને અંગે આપણે સહજ ઉહાપોહ તે રીતે કરી ગયા. હવે આપણે ગ્રંથકર્તાના સંબંધમાં અને ખાસ કરીને તેમની ભાષાના સંબંધમાં તેઓની જાણીતી કૃતિઓમાંથી શું હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે તે પર વિચાર કરીએ. આ આંતરિક પૂરાવા (intrinsic evidence) જેમ એક રીતે સમય, જન્મ, વિહાર આદિનો નિર્ણય કરવામાં ઉપયોગી જણાયં છે તેમ અમુક સંયોગોના પુરુષો માટે તેનો બહુ ઉપયોગ કરવામાં આવે તો આડે રસ્તે પણ દોરી જાય છે. શેકસપિયર જેવા એક સ્થાનકે રહી જીવન પૂરું કરનારના જન્મ અને વ્યવહારના નિર્ણયમાં અમુક અંશે તેના ગ્રંથોમાં વપરાયેલી ભાષા બહુ ઉપયોગી ગણાય, પરંતુ એક સ્થાનકેથી બીજે સ્થાનકે વિહાર કરનાર સાધુઓના સંબંધમાં એ જ ભાષા-વિચારણા કદાચ ખોટા અનુમાનનું કારણ થઈ પડે તો તે તદ્દન સંભવિત છે સામાન્ય રીતે અમુક ભાષા ઉપરથી કોઈ પણ નિર્ણય ઉપર અમુક વ્યક્તિના સંબંધમાં આવવું અથવા તે પરથી તેમનો જન્મ, વ્યવહાર નિર્ણય કરવા એ ઘણું જોખમભરેલું છે. તેનું કારણ એ છે કે મનુષ્યો પોતાની ભાષા સંયોગ પ્રમાણે ફેરવી શકે છે. સ્વામી વિવેકાનંદનો ઇંગ્લિશ ભાષા પરનો કાબૂ વિચારતાં તેમને ભારતભૂમિથી અન્યત્ર જન્મેલા ધારવામાં આવાં અનુમાનો

કેવી રીતે ઉપયોગી થાય તે વિચારવા જેવું છે. કાઠિયાવાડમાં જન્મેલ અને પૂર્વ અવસ્થામાં શુદ્ધ ગુજરાતીમાં લેખ લખેલ માણસ દક્ષિણના પ્રદેશોમાં વિચરે અને હિંદુસ્તાની ભાષા પર અસાધારણ કાબૂ ધરાવે એવા દાખલા મોજુદ છે. મારવાડના જન્મેલા અને કાઠિયાવાડમાં વિચરેલા સંસ્કારી ગુજરાતી લખે છે અને તેમાં મારવાડની ગંધ પણ ન આવે અને ગુજરાતમાં જન્મેલાં છતાં થોડો વખત પંજાબમાં ફરેલા શુદ્ધ ગુજરાતી લખે અને હિંદુસ્તાનીમાં ભાષણ કરે તથા ગુજરાતી ભાષા બોલતાં પણ ન આવડે એવા દાખલા આપણે હાલ નજરે જોઇએ છીએ. એથી ભાષાને અંગે અમુક પ્રદેશમાં વધારે વિહાર હતો અથવા પરિચય વિશેષ હતો અથવા જન્મ તે પ્રદેશમાં હતો એમ ચોક્કસ ધારી લેવું તે ખાસ કરીને સાધુઓના સંબંધમાં બહુ જોખમ ભરેલું છે અને સાધારણ રીતે એવા અસ્થિર પાયા ઉપર કોઇ પણ લેખક કે ગ્રંથકારના સંબંધમાં ઇમારત ચણવી જરૂર બહુ અચોક્કસ અવસ્થામાં રહે છે. શ્રી મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા જૈન કાવ્યદોહન પ્રથમ ભાગના ઉપોદ્ઘાતમાં જે અનુમાનો ઉપર આનંદઘનજીના સંબંધમાં દોરવાઈ ગયા છે તે બંધબેસતાં નથી. તેનાં કારણોમાં પ્રથમ અગત્યનું કારણ એ છે કે સંપ્રદાયથી તેઓનાં અનુમાનો અસત્ય માલૂમ પડે છે અને તેઓ જે ભાષાને વિશેષ કાઠિયાવાડી સંસ્કારવાળી કહે છે અને મુનિ બુદ્ધિસાગર જેને ગુજરાતી કહે છે તે બન્ને વાત બહારના તેમ જ અંદરના પૂરાવાથી પણ ખોટી માલૂમ પડી આવે છે. અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ આ સંબંધમાં માત્ર ભાષા ઉપર આધાર રાખવો પડ્યો હોત તો એકાંત અનુમાન ઉપર આવવું લગભગ અશક્ય જેવું જ હતું પણ તે સાથે મેડતામાં ચાલતી વાતો, સંપ્રદાયથી ચાલી આવેલી હકીકતો, મેડતામાં ઉપાશ્રયનાં ખંડેરો અને તે સર્વની સાથે આનંદઘનજીની ભાષાને વિચારતાં આપણે આનંદઘનજીના જન્મ અને વિહાર વિશેષ કરીને મેડતા તરફના પ્રદેશમાં એટલે મારવાડમાં હતો એમ બતાવવા પ્રયત્ન કરશું. સંપ્રદાયથી ચાલી આવતી વાતો ઉપર જણાવી છે અને તે વાતને પં. ગંભીરવિજયજી જેઓનો જન્મ પણ બુંદેલખંડમાં હતો તેઓએ તેઓના જીવનનો પ્રથમ ભાગ યતિપણે મારવાડમાં ગાળ્યો હતો તે વખત દરમ્યાન આનંદઘનજી સંબંધી ઘણી હકીકત મેળવી હતી. તેમણે ટેકો આપ્યો છે તેથી હવે આપણે આનંદઘનજીની ભાષામાં વિશેષ તત્ત્વ કઈ ભાષાનું આવે છે તે વિચારીએ. ત્યાં ભાષાવિચારણાને અંગે એક વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે અને તે એ છે કે અમુક લેખક ગુજરાતીમાં લખે છતાં પણ જો તેનો મૂળ પ્રદેશ મારવાડ હોય તો તે અવારનવાર મારવાડી શબ્દો તથા વાક્યોનો ઉપયોગ કરી નાખે છે તેથી ગુજરાતી ભાષાના બહારના શણગારમાં બીજી કોઇ ભાષાનો સંયોગ અથવા સહયોગ થયો છે એ પર બરાબર વિચાર ચલાવવામાં આવે તો ગ્રંથકર્તાના સંબંધમાં આંતરિક હકીકત વધારે ચોક્કસ આકારમાં મળે એમ સંભવ રહે છે. દાખલા તરીકે શ્રી આનંદઘનજીના સંબંધમાં મારવાડી શબ્દો

વિશેષ આવે છે તો જેમ આપણે તેમનું મૂળ સ્થાન મારવાડની ભૂમિ બતાવી શકીએ, તેમ જ જો તેનામાં પણ અવારનવાર મારવાડીના પ્રયોગો બતાવી શકીએ તો પણ એ જ વાત બીજા આકારમાં પણ તે જ રૂપે બતાવી શકીએ. આ વાત લક્ષ્યમાં રાખી આપણે પ્રથમ પદોની ભાષા પર વિચાર કરીએ. પદમાં મારવાડી (અથવા ગુજરાતી નહિ તેવા) પ્રયોગો કેટલી છૂટથી થયા છે તે બહુ થોડાં પદમાં આવેલા શબ્દોના લીસ્ટથી જણાશે. નીચે લખેલા શબ્દોમાંથી એક પણ શબ્દ અહીં વપરાયો છે તે રૂપમાં અથવા અર્થમાં ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતો નથી અને તેમાંના કેટલાક શબ્દો તો ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતા જ નથી.

પ્રથમ પદ–ક્યાં, સોવે, બાઉરે, કયું, ઘટત હૈ, દેત, ધરિય,
રાઉ, પાયકેં, ભાઉ, નાઉ, કહા, અબ, ધ્યાઉં.

દ્વિતીય પદ–બાઉરે, મત, શીર, કયા, બજાવે (ગુજરાતી વગાડે)
કસે, થેં, ઘટમેં, સુજ, ભાવે, વામે, માવે, પાવે.

પદ ત્રીજું–જીય, મેરી, માતો, વિસરી, સુપનકો, સાચ, માચત,
રાહત, છાંહ, બદરી, આઇ, ગહેગો, જયું, નાહર,
આજહુ, કછુ, નાંહિ, હારિલ, લકરી, છાંરત, કકરી.

પદ ચોથું–નિન્દ, અગ્યાંનકી, મિટ ગઇ, નિજ, દીપક, કીયો, સરૂપ,
આપુહી, ઠાનત, કહા, દિખાઉં, ઔરકું, ભોર, પ્રેમકા,
સો, ઠોર, પ્રાણુકું, ગિને સોય, અકથ, કહાની, કોય.

પદ પાંચમું–અવધુ, નટનાગરકી, બાંભણ, સમયમેં, હાને, વિણસેં, તબહી,
ઉતપતલટ, યા, હમ, સુની, કબહુ, કુની, સુભાવે,
તાહી, સમાવે, હૈં નાંહિ, લખે, કયા, સર્વમયી, સરવંગી,
ન્યારી, ભાવે, સો, પાવે.

પદ છઠ્ઠું–રસિકકો, સુન્યો, વિરતંત, ઘરવાસી, મધી, પૂરી,
બનાસી, અભ્યાસી, સમાસી, ચારી, જયકારી (જયકાસી)
અનુકારી, વિમાસી, સીઝે, સમાસી.

પદ સાતમું–જીરકી, મોર, ઝકયેં, ધાવત, જગતમેં, ઈક, ઠોર, કથા,
મઠમેં, વિલોકન, ઘટમેં, મઠકી, પરતીત, કીજે, દહિ, હલચલ,
એહિ, ઘટકી, ચિહ્નને, જલમેં, પચ, ભૂતકા, વાસા, સાસા,
ખચીસા, છિન છિન, તોહી, છલનકું, ખૌરા, સીસા, ઘટમેં,
સૂછમ, લખે, મૂકી, તારી, આશા મારી, આસન, ધરી પાવે.

પદ આઠમું–કુલકી, નવલી, કોઉ, પકરે, વાસના, જહે, પરતીત, નાથકું,
કયું, સો પાય, સનતે, કુલાવે, મેરે, કહતે, એસીહી, શિખાવે,
બહોત, કહેતે, એસી, દિખાવે, ઔરનકે, કહાવે.

પદ નવમું–નિહારો, આપમતાસી, સંચકસી, ખોટો ખાતો, ખતાસી,
વિગુંવણ, જગકી, સિયાનપ, બતાસી, કીણુ, એસા, જેસા, દૂધ,
પતાસી, અહિતકરી, હેરવિધિ, સંતાસી, હિતુ. ઔર, સમતાસી.

આવી રીતે લખવા જઈએ તો લગભગ દરેક પદના ઘણા શબ્દો લખવા પડે, કારણ કે સામાન્ય ગુજરાતી બોધ હોય તે પણ કહી શકે તેમ છે કે આ પદોની એકદમ ગુજરાતી ભાષા કહેવી એ અયોગ્ય છે. એ દરેક પદોમાંથી એકાદ શબ્દ ગુજરાતીમાં પણ વપરાતો હોય તેને તેવા આકારમાં બતાવી તે પરથી પદની ભાષા ગુજરાતી કહેવી એ તાણીને પોતાના વિચાર પ્રમાણે શબ્દોને લઈ આવવા જેવો પ્રયત્ન લાગે છે. આવી રીતે સર્વ પદોમાંથી લગભગ મારવાડી ભાષાના અને હિંદુસ્તાનીના પ્રયોગો વિચારતાં પદની ભાષા ગુજરાતી અથવા ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં બોલાતી મિશ્ર ગુજરાતી ભાષા કહેવી એ ઘટતું નથી. આને માટે આપણે બીજી રીતે કેટલાક ખાસ શબ્દપ્રયોગો વિચારીએ તો તેથી પણ એ વાત સ્પષ્ટ થશે. પદોમાં અવારનવાર ગુજરાતી ભાષાના સંસ્કાર છે પણ વિશેષ સંસ્કાર તો ઉત્તર હિંદ અને મારવાડના છે એમ વધારે વિચારણાપૂર્વક નિરીક્ષણ કરવાથી જણાશે. ગુજરાતી ભાષામાં નીચેના પ્રયોગો કદિ કોઇએ વાપર્યા હોય એવું વાંચવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યું નથી. તે દરેક પ્રયોગો વિચારવા યોગ્ય છે. નમૂના સારુ ખાસ ચૂંટણી કરીને એવા થોડા જ પ્રયોગો અહીં બતાવવામાં આવ્યા છે.

'ખોટો ખાતો ખતાસી' (પદ-૯). ગુજરાતી ગમે ત્યા બોલાતી હશે ત્યાં 'ખોટું ખાતું' એવો પ્રયોગ જ વપરાશે, પરંતુ એક મારવાડીને તમે બોલતો સાંભળશો તો તે 'ખાતો' બોલશે, કારણ કે લિંગવ્યત્યય મારવાડીમા બહુ થઇ ગયા છે અને તે દક્ષિણી અથવા મારવાડી શબ્દપ્રયોગમાં અથવા વાક્યપ્રયોગમાં વારંવાર જોવામાં આવશે.

'જાયે કાઢ્યા ડેણ' (પદ-૧૭) આ આખો વાક્યપ્રયોગ ખાસ મારવાડી ભાષાનો છે. એવો પ્રયોગ ગુજરાતીમાં થતો નથી. ટબાકાર વગેરેએ કરેલા તેના અર્થ માટે વિવેચન જુઓ (પૃષ્ઠ ૧૫૪ અને ૧૫૮). એવો વાક્યપ્રયોગ મારવાડી સિવાય બીજી કોઈ ભાષામાં આવતો નથી.

એ જ પદમાં 'લેઈ લકુટિયા ચાલણ લાગ્યો,' 'સુધા વેણ,' 'જનમ જનમકે સેથ,' 'ફુટા છે નેણ,' 'મરણ સિરાણે સુતો,' 'શેટી દેસી કોણ,' એ સર્વ પ્રયોગ વિચારવાથી જણાશે કે ગુજરાતીમાં એવો અથવા એવા આકારવાળો એક પણ પ્રયોગ હજુ સુધી જોવામાં આવ્યો નથી. આવા એકદમ સમજી પણ ન શકાય એવા પદમાં કોણ, વેણ, બોલે અને છે—એવા શબ્દો આવે છે તેને ગુજરાતી કહેવા એ તદ્દન બેહુદું છે અને પછી તે ઉપરથી અનુમાન કાઢવું કે આનંદઘનજીની ભાષા ગુજરાતી છે એ ઠીક નથી, કારણ કે એ ત્રણે શબ્દો એ જ આકારમાં મારવાડી ભાષામાં વપરાય છે. માત્ર હિંદુસ્તાનીમાં 'બોલે છે' ને બદલે 'બોલતે હૈ' એમ વપરાય છે. આ આખું પદ આનંદઘનજીની પદની ભાષા સવિશેષપણે ગુજરાતી કરતાં મારવાડીના સંસ્કારવાળી અને મારવાડી તથા હિંદુસ્તાનીના મિશ્રણવાળી

વધારે હોય એમ સ્પષ્ટ બતાવે છે. આવા શબ્દો તથા વાક્યપ્રયોગવાળી ભાષા હાલ પણ બુંદેલખંડમાં વપરાય છે એમ તપાસ કરવાથી જણાયું છે.

'એક ડેઢ દીન ઘેરી' (પદ ૨૩)નો વાક્યપ્રયોગ idiomatic છે તેવા અર્થમાં એક દોઢ દિવસ એમ ગુજરાતીમાં કદિ બોલાતું ન હોતું. પણ 'એક બે' દિવસ બોલાતું હતું અને તેવો જ પ્રયોગ હાલ પણ થાય છે. સોળમા પદમાં 'ઢોલા' શબ્દનો પ્રયોગ બરાબર અર્થસૂચક છે. ઢોલા શબ્દ પતિના અર્થમાં અત્યાર સુધી કોઇ પણ જગ્યાએ કોઇ ગુજરાતી કવિએ વાપર્યો હોય એમ જોવામાં આવ્યું નથી. આ સોળમા પદમાં 'જીસકે પટંતર કો નહિ, ઉસકા ક્યા મોલા' એ વાકયપ્રયોગ જેમ અલંકારિક રીતે હિંદુસ્તાની ભાષા બતાવી આપે છે તેવી જ રીતે 'સેજડી રંગ રોલા' એ વાક્યનો પ્રયોગ પણ મારવાડી ભાષાને ઉદ્દેશે છે. મારે કહેવાની મતલબ અહીં વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે કહેવાની જરૂર છે. એ આખું પદ તો હિંદી ભાષામાં જ છે અને કોઇ કોઈ જગ્યાએ મારવાડી ભાષાની તેમાં વાસ આવે છે એ જણાઈ આવે તેવું છે, પરંતુ તેની સાથે એમાં વાક્યોના જે પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે અને તેને જે આલંકારિક અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યા છે તે બરાબર મારવાડી છે. 'તેરે મુખ દીઠે ટલે, મેરે મનકા ચોલા,' અથવા 'સેજડી રંગ રોલા'ના જેવા પ્રયોગો ગુજરાતીમાં થતા નથી અને મારવાડીમાં બહુ સાધારણ છે. આવા શબ્દ અને વાક્યપ્રયોગ ઉપરથી જ્યારે એક ગ્રંથકર્તા કે કવિના સમય અથવા વિહારક્ષેત્ર પર વિચાર કરવાનો હોય ત્યારે તે પ્રદેશના ખાસ સંબંધમાં આવવાની જરૂર રહે છે અને તે સમયના કવિઓના લેખો વાંચી જવાની જરૂર છે અને તેમ કરવાનું અને તે પ્રમાણે જેમણે કર્યું હોય તેમના વિચારો અને પ્રયોગ જાણવા સાંભળવાનું મને બનેલું હોવાથી અને તે પ્રદેશમાં જઈ કેટલીક તપાસ જાતે કરેલી હોવાથી એ સંબંધમાં આ પ્રમાણે થયેલો મારો નિર્ણય જાહેરના હિત ખાતર પ્રકટ કરવાની આવશ્યકતા ધારવામાં આવી છે. સવિશેષ આધારભૂત હકીકત પ્રાપ્ત થતાં મારા અભિપ્રાય માટે મને આગ્રહ નથી એ ઉપર જણાવ્યું છે અને ફરી પણ જણાવવાની રજા લઉં છું.

આ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક પ્રયોગો આવી રીતે બતાવી શકાશે. તેનો ઉપયોગ મારવાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનને સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે તે તરફ આંખ મીંચામણી કરવી એ તદ્દન બનવું અશક્ય છે. 'તૃષ્ણા રાંડ ભાંડકી જાઈ' (પદ ૧૪) એમાં ભાંડની દીકરીને બદલે ગુજરાતી પ્રયોગ થયો હોત તો ઢેડની દીકરી એવો જ પ્રયોગ થઇ શકત, તેમ જ તે જ પદમાં પૃષ્ઠ ૧૩૯ માં 'વાજે જીત નગારો' એ વાક્યપ્રયોગને બદલે ગુજરાતીમાં 'વિજયડંકો' એવો શબ્દસમૂહ વપરાત. અહીં જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યા છે તે ખાસ માતૃભાષાને અનુસરીને અને અલંકારિક રીતે થયા છે એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે. એક સમર્થ અભ્યાસી લેખક પોતાના લેખો ગુજરાતી આદિ ઘણી ભાષામાં લખી શકે એ સ્પષ્ટ સમજાય તેવી હકીકત છે, પરંતુ જ્યારે ભાષાના ઉપયોગને અંગે idioms—ખાસ

વાક્યપ્રયોગો વાપરવાના પ્રસંગો આવે ત્યારે માતૃભાષામાં અથવા દેશી ભાષામાં જેવી છૂટથી તેનો ઉપયોગ થાય છે તેવો અને તેટલો ઉપયોગ અન્ય ભાષામાં થતો નથી અને આ મોટો તફાવત પદની અને ચોવીશીની ભાષામાં ખાસ લક્ષ્યમાં ગખવાની જરૂર છે. ચોવીશી પૈકીનાં ૨૨ સ્તવનો* આનંદઘનજીનાં બનાવેલા છે. તેની ભાષા પ્રૌઢ છે, છતા જે છૂટ અને સ્પષ્ટતાથી ખાસ વાક્યપ્રયોગો અને અલંકારો પદમાં વપરાયા છે તેટલી છૂટ અને સ્પષ્ટતા સ્તવનોમાં જોવામાં આવશે નહિ આ મુદ્દા પર આપણે ખાસ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. તેને માટે સૂક્ષ્મ અવલોકનદૃષ્ટિથી પદની અને સ્તવનોની ભાષા વિચારવા વિજ્ઞપ્તિ છે. સ્તવનોના વિચારો વધારે ઉચ્ચ છતાં અલંકાર અને વાક્યપ્રયોગો પદમાં વિશેષ દૃઢ રીતે વપરાયલા જોવામાં આવશે.

ગમે તે પદ વાંચવાથી અને ખાસ કરીને તેના પ્રયોગો પર વિચાર કરવાથી આનંદઘનજી મહારાજની ભાષામાં દૃઢ સંસ્કાર ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને મધ્ય પ્રદેશ વચ્ચે બુંદેલખંડમાં વપરાતી મિશ્ર મારવાડી–હિંદુસ્તાનીના જણાઈ આવે તેવું છે. આપણે એવા પ્રયોગો પર જરા વધારે વિચાર કરીએ. દાખલા તરીકે ' કબ મિલશે મનમેલું ' (પદ ૨૪) ત્યાર પછીની ગાથામાં ' લેલૂ ' શબ્દપ્રયોગ અને ખાસ કરીને ' કો નવિ વિલગે ચેલુ ' એવો એ જ પદમાં શબ્દ અને વાક્યપ્રયોગ કર્યો છે તે આ પદોના બનાવનારનું વિહારક્ષેત્ર સ્પષ્ટપણે મારવાડ તરફ બતાવે છે. લેલૂનો અર્થ મારવાડીમાં પથ્થરનો કટકો અથવા નાનો પથ્થર થાય છે અને ' ચેલુ વિલગે ' એટલે ચેલો ગુરુમહારાજ સાથે રહેવાને લલચાય એ જ અર્થમા હાલ પણ તે વાક્યપ્રયોગ મારવાડી ભાષામા થાય છે અને કોઇ મારવાડી સાથે વાત કરવાથી પણ એ હકીકત જણાઇ આવે તેમ છે. ' આપ મિટ્યાથી અંતર રાખે ' એને મળતો ગુજરાતીમાં પણ પ્રયોગ થાય છે પરંતુ એમા પણ ' મિટ્યાથી ' શબ્દ એવી રીતે વપરાયો છે કે એ મારવાડી તરફ આખા પ્રયોગને ખેંચી જાય છે. ' આપણા મળે ત્યારે આંતરો રાખે તે ગાડો સમજવો ' એમ ગુજરાતીમાં પ્રયોગ થાય છે પણ ' મિલ્યાથી ' એવો ભાષાપ્રયોગ કે વાક્યરચના ગુજરાતીમા કદી જોવામાં આવતા નથી. આ એક વાક્ય જ મિશ્ર મારવાડી–હિંદુસ્તાનીના પ્રયોગોનો જે છૂટથી અહીં ઉપયોગ થયો છે તે બતાવી આપે છે અને ભાષાના નિર્ણયને અંગે બહુ મદદ કરે અને ઉપયોગી થાય તેવો આતરિક પૂરાવો રજૂ કરે છે

આવા ખાસ વાક્યપ્રયોગના થોડાક દાખલા રજૂ કરીએ. ત્રેવીશમા પદમાં ' દે ઢવકાય ન વા ગમેં ' એ ખાસ મિશ્ર પ્રયોગ છે અને એના જેવો પ્રયોગ ગુજરાતીમા જોવામા

---

* મારા વિચાર પ્રમાણે ૨૧ તેમના બનાવેલા છે જે પર વિચારણા હવે પછી કરવામા આવી છે. ચાલુ માન્યતા પ્રમાણે ૨૨ સ્તવન (૧ થી ૨૨) તેમના બનાવેલાં કહેવાય છે આ ૨૨ સ્તવનો માટે ઉપોદ્‍ઘાત જુઓ મે તે સ્તવનો પર વિસ્તારથી વિવેચન લખવા માડ્યું છે. વિ ક

આવતો નથી. છવીશમા પદમાં વેદ સાથે 'કિતાબ' શબ્દ વાપર્યો છે તેનો ત્યાં અર્થ વિચારતાં તે કુરાનના અર્થમાં સમન્વય છે ત્યારે તે જ શબ્દ પાછો ચુમાલીશમા પદમાં કુરાન સાથે વાપર્યો છે ત્યાં તે મહુમદ પેગંબર પછીના ગ્રંથકારોએ બનાવેલ મુસલમાની ધર્મપુસ્તકો બતાવે છે. એવો તે શબ્દનો પ્રયોગ ગુજરાતીમાં કદિ થતો નથી. જ્યારે તે અર્થમાં સદરહુ શબ્દ હિંદુસ્તાનીમાં છૂટથી વપરાતો હતો અને અત્યારે પણ વપરાય છે. ચુમાળીશમા પદમાં 'કરવત કાશી જાઈ ગ્રહુંરી' (પૃ. ૪૬૮) એ ખાસ મારવાડી વાક્યપ્રયોગ બતાવે છે. ગુજરાતીમાં તેને બદલે 'કાશીએ જઈને કરવત મૂકાવું' એવો પ્રયોગ થઇ શકત. 'કરવત ગ્રહું' એવો વાક્યપ્રયોગ ગુજરાતીમાં કદી થતો નથી. બેંતાળીશમા પદમાં 'અપની ગતિ પકરેંગે' એ વાક્યપ્રયોગ શુદ્ધ હિંદુસ્તાની છે, એનો એ જ વિચાર ગુજરાતીમાં ખાસ પ્રયોગથી બતાવવો હોય તો 'મારો રસ્તો લઈ લઇશ' એમ વપરાય છે. પરંતુ 'પકડ' ધાતુ ગતિ સાથે કદિ વપરાતો નથી. આડત્રીશમા પદમાં 'વાત કરત હૈ ભોરી' એમાં વાતની સાથે ભોરી વિશેષણ લગાડ્યું છે તે ગુજરાતીમાં કદિ વપરાતું નથી. આ સર્વ દાખલાઓ આડાઅવળા લઇને બતાવ્યા છે. એ વિષય ઉપર ખાસ લેખ લખવો હોય કે ચર્ચા કરવી હોય તો તે પર પાનાંઓ ભરાય તેમ છે, પરંતુ એવા મોટા ઉલ્લેખ માટે ઉપોદ્ઘાતમાં અવકાશ નથી. ખાસ વિચાર કરીને જરા નિર્ણય કરવામાં આવશે તો એકદમ સમજી શકાય તેવું છે કે પદમાં જે ભાષા વપરાણી છે તેમાં મિશ્ર મારવાડી-હિંદુસ્તાનીના સંસ્કારો વિશેષ છે અને તેમાં ગુજરાતી ભાષાનો પ્રયોગ ક્વચિત્ થયો છે ત્યાં પણ હિંદુસ્તાની સંસ્કારો અને તેના વાક્યપ્રયોગોનો સારી રીતે ઉપયોગ થયો છે. ગુજરાતનો પરિચય હોવાથી ગુજરાતીની છાયા પદમાં પણ અવારનવાર જોવામાં આવે છે, છતાં પદની ભાષામાં મોટો ભાગ મારવાડી-હિંદુસ્તાનીના સંસ્કારવાળો છે અને ગુજરાતી પ્રયોગો કોઇ કોઇ થયા હોય ત્યાં પણ અસલ ભાષાના સંસ્કારો સ્પષ્ટ જણાઇ આવે તેમ છે.

હવે આ સંબંધમાં એક બીજી વાત પણ વિચારી લઇએ. ચોપનમા પદમાં 'માણેકચોક' શબ્દ આવે છે અને ત્યાં હાટડું માંડવાની વાત કરી છે તે પરથી આનંદઘનજીનો અમદાવાદમાં વિહાર હતો એમ કેટલાક માનવા લલચાઈ જાય તો તે સંબંધમાં બે અનુમાન છે: એક તો ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં ઘણાં શહેરોમાં વ્યાપારના કેન્દ્રસ્થાનને માણેકચોક કહેવાનો રિવાજ છે એટલે શહેરના મધ્યભાગમાં જ્યાં સર્વ વસ્તુ મળી શકતી હોય અને ચોક જેવો આકાર હોય તેને 'માણેકચોક' કહેવાનો રિવાજ છે. અમદાવાદમાં તેને માણેકચોક કહેવામાં આવે છે તેથી ગુજરાતની છાયા પદોમાં ધારી લેવાનું કારણ નથી. દિલ્હીમા ચાંદનીચોક છે તેવી રીતે બીજાં ઘણાં મારવાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં શહેરોમાં માણેકચોક હાલ પણ છે. મારી યાદ પ્રમાણે ખુદ મેડતામાં મધ્ય ચોકને માણેકચોક કહેવામાં આવે છે. ચોપનમા પદની ભાષામાં ગુજરાતીને મળતા કોઇ કોઈ પ્રયોગો છે તેથી

પદ ગુજરાત તરફના વિહાર દરમ્યાન લખાયેલ હોય તો તેમ ધારવામાં અડચણ નથી, પણ એ ઉપરથી પદોની ભાષા ગુજરાતી કહી શકાય નહિ. મુનિ બુદ્ધિસાગર પદોમાં જે ગુજરાતી શબ્દો હોવાનું લીસ્ટ આપે છે તે લગભગ તેઓ બતાવવા માગે છે તેથી ઉલટી વાત સાબિત કરે છે. ઘણાખરા ગુજરાતી પ્રયોગો તેઓ ધારે છે તેમ વપરાયા જ નથી. આપણે તેમનું લીસ્ટ પ્રથમ તપાસી જઇએ. છઠ્ઠા પદમાં 'માહરો' અને 'બાલુડો' એ બન્ને શબ્દો બરાબર હિંદુસ્તાનીના પ્રયોગો છે. સોળમા પદમાં 'પ્રભુ' શબ્દ હિંદુસ્તાની છે અને જે અર્થમાં તે ત્યાં વપરાયો છે તે ગુજરાતીને બદલે હિંદુસ્તાની અર્થ ખાસ બતાવે છે. તે જ પદમાં 'આવશે' શબ્દ જે રીતે ત્યાં વપરાયો છે તે જ પ્રમાણે મારવાડી ભાષામાં હાલ પણ વપરાય છે, તે કોઇ ભણેલા મારવાડીને પૂછવાથી પણ જણાઇ આવશે. સત્તરમા પદમાં 'કોણ, વેણ, બોલે છે' એ ત્રણે શબ્દો મારવાડી પ્રયોગો બતાવે છે અને ખાસ કરીને વેણ શબ્દ તો ત્યાં એટલો બધો ઘરગથ્થુ છે કે તેને ગુજરાતી કહેવો એ તદ્દન ભૂલભરેલું છે. 'કોય, હોય' (૧૮) બન્ને મારવાડી પ્રયોગ છે અને તે બરાબર સાબિત થઇ શકે તેમ છે, જ્યાં તે વપરાયા છે ત્યાં જરા વાંચવાથી પણ સમજાય તેવું છે. 'સનાતન જો કહું રે' ખાસ હિંદુસ્તાની પ્રયોગ છે. સનાતન શબ્દનો ઉપયોગ ગુજરાતી ભાષામાં હજુ હાલમાં જ થવા લાગ્યો છે. તે શબ્દનો ઇતિહાસ વિચારવા યોગ્ય છે. આનંદઘનજીના વખતમાં એ શબ્દ ઉત્તર હિંદમાં બહુ વપરાતો હતો અને હાલ પણ તેનો બહોળો ઉપયોગ ત્યાં જ થાય છે. 'અંતરગતની, વાતલડી' (પદ-૨૫) એ પ્રયોગ મારવાડી છે. ગુજરાતીમાં 'વાતડી' પ્રયોગ થાય છે, કોઈ પણ કેવળ ગુજરાતી કવિ કે ગ્રંથકારે ગુજરાતીમા 'વાતલડી' શબ્દ વાપર્યો હોય એવું બતાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આ વાત સાબિત થઈ શકે તેમ નથી. પંડિત વીરવિજયજીએ એક જગ્યાએ વાતલડી શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે, પરંતુ ત્યાં તે કેવળ ગુજરાતી પ્રયોગ નથી, 'વાત' અક્ષરનું એ પ્રેમદર્શક નાનું રૂપ છે અને તે કદાચ ગુજરાતીમાં વપરાતું હોય તો તે જ અર્થમાં તે મારવાડીમાં વપરાય છે એમ ધ્યાનમાં રહેવું જોઇએ. એવા બન્ને ભાષાને સાધારણ પ્રયોગો એક એકાંત હકીકત સિદ્ધ કરી શકતા નથી. 'રહું' (પદ-૩૩) એ જ રીતે મારવાડી પ્રયોગ છે અને તેની પછીનો 'ફિરું' શબ્દ બતાવી આપે છે. અડતાળીશમા પદમાં, 'એક પખો મેં કોઇ ન દેખ્યો, કોઇનું જે જે કરાવ્યું' એ સર્વ મારવાડી પ્રયોગ છે. એ સામાન્ય રીતે પણ સમજી શકાય તેવું છે. આવી રીતે પ્રયોગો માટે બતાવી શકાય તેમ છે. સ્થલસંકોચથી વધારે લખવાની જરૂર લાગતી નથી, પણ મારા ધારવા પ્રમાણે મારે જે વાત કહેવાની છે તે મેં બની શકતી રીતે સ્પષ્ટ કરી છે. અહીં મારે એટલું બતાવવાની જરૂર છે કે મેં પચાસ પદની ભાષા પર વિશેષ ઊહાપોહ કર્યો છે, કારણ કે ત્યાંસુધીનાં પદો બહુ વાર વાંચવાની મને જરૂર પડી છે. ભાષાવિચારને અંગે આ જ પુસ્તકના બીજા ભાગમાં વિચાર કરવાનું કારણ રહેશે અથવા અભિપ્રાય ફેરફાર કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે તો ખુલ્લા દિલથી તે

વિષયને ફરી વાર હાથ ધરવામાં આવશે. કોઈ પણ લેખકે પોતાના નિર્ણયાત્મક વિચારો આવી બાબતમાં જાહેર કરવાની કે અન્ય પર ઠસાવવાની ધૃષ્ટતા કરવા વિચાર કરવો તે અયોગ્ય છે. માત્ર વિચાર કરનારને વિચાર કરવાનાં સાધનો યોજી આપી પોતે પોતાના અભિપ્રાય બતાવવા સાથે તટસ્થ રહેવું એ જ ઉચિત માર્ગ છે અને તે સાથે પોતે જે નિર્ણય પર આવેલ હોય તે માર્ગદર્શક તરીકે બતાવવો અને તેને માટે યોગ્ય ભાષા વાપરવી. આક્ષેપક અથવા નિર્ણયાત્મક શૈલી આવી બાબતમાં લેખક અને વાંચનાર બન્નેને લાભ કરનાર થતી નથી. આવા ભાષાશૈલી વિગેરેના ખાસ વિષયોમાં પ્રતિપાદક શૈલી યોગ્ય ભાષામાં જાળવી રાખવાની બહુ જરૂર છે. પાછા આપણા મુદ્દા પર આવતાં આપણે હવે આનંદઘનજીનાં સ્તવનોની ભાષા પણ વિચારી લઈએ.

આનંદઘનજી મહારાજે ચોવીશી પૈકી બાવીશ સ્તવનો બનાવ્યાં એમ કહેવાય છે. બાકીનાં બે સ્તવનો બનાવવા બે જૂદા જૂદા પ્રયાસ થયા છે, પણ આનંદઘનજીની ભાષા કે રહસ્યની ખૂબી કોઈ લાવી શક્યું નથી. આનંદઘનજીનાં સ્તવનોની ભાષામાં ગુજરાતીનું તત્ત્વ સારું છે અને તે સ્તવનો ગુજરાત કાઠિયાવાડના વિહાર પછી લખાયલાં હોય એવું સહજ અનુમાન થાય છે. એ સ્તવનોમાં મારવાડી અને હિંદુસ્તાનીના સંસ્કારો બહુ છે, એ બતાવે છે કે ભાષા ગમે તેટલી ગુજરાતી લખવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં જન્મભૂમિ તરફની ભાષાના સંસ્કારો જવા બહુ મુશ્કેલ છે. એ ઉપરાંત એક બીજી વાત તરફ અહીં ખાસ લક્ષ્ય દોરાય છે અને તે એ છે કે જે પ્રૌઢ અલંકારિક ભાષા પદમાં આવી શકી છે તેવી ભાષા સ્તવનોમાં આવી શકી નથી. આ વાત પ્રથમ દૃષ્ટિએ ચોંકાવનારી લાગે તેમ છે, કારણ કે આનંદઘનજીનાં પદો કરતાં સ્તવનો વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ બરાબર વિવેચન કરી પરીક્ષા કરવામાં આવશે તો આ વાતનું સત્ય સમજાશે. કુદરતી માતૃભાષામાં જે ખાસ પ્રયોગો વાપરી શકાય છે તેવા ગ્રહણ કરેલી ભાષામાં વપરાતા નથી અને એક પદ અને એક સ્તવન હાથમાં લઈ બંનેની ભાષા પર વિચાર કરવાથી આ વાતનું મારું વક્તવ્ય બરાબર સમજાઈ જશે. સાથે એટલું પણ યાદ આપવાની જરૂર જણાય છે કે સ્તવનોનું મહત્ત્વ ભાષાપ્રયોગને લઈને નથી, પણ નૈસર્ગિક ઉચ્ચ વિચારો, આદર્શમય જીવનના ઊંડા હૃદયપ્રદેશમાંથી નીકળેલ ભાવ અને વ્યવહાર નિશ્ચયને એક સરખી રીતે પોષક તત્ત્વ આપનાર સ્તવનો બહુ અલ્પ હોવાથી આનંદઘનજીનાં સ્તવનોનું બહુ મહત્ત્વ છે; બાકી વાક્યપ્રયોગના સંસ્કારીપણાને અંગે, વસ્તુગ્રહણ અને નિદર્શનની દૃઢતાને અંગે અને કાવ્યમાધુર્યને અંગે પદોની ભાષાશૈલી સ્તવનની ભાષા કરતાં ઘણી ચઢે તેમ છે. જે ઉચ્ચ આશય જાળવી રાખીને મહાન્ સત્યો સ્તવનોમાં પ્રગટ કરે છે તેની આથી ઓછી કિંમત થતી નથી. વક્તવ્ય એટલું છે કે ગુજરાતી ભાષાનો છૂટથી ઉપયોગ કરવા જતાં પદો જેવી વિશિષ્ટ ભાષા સ્તવનોમાં આવી શકી નથી. કાવ્યરસિકતા પણ પદોમાં સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે અને સરખામણીમાં તે વધારે ભાવાત્મક છે એમ જણાઈ આવે છે. આ

એક જૂદી હકીકત છે. ભાષાને અંગે વિચારણા કરતાં અહીં કહેવાની એક બીજી વાત એ પ્રાપ્ત થાય છે કે સ્તવનોની ગુજરાતી ભાષામાં પણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના સંસ્કારો બહુ દઢ રહી ગયા છે. આપણે કેટલાક દાખલા આ સંબંધમાં બતાવી આપણા ચરિત્રનાયકનાં સ્તવનોની ભાષાવિચારણા કરીએ.

'સમજે ન માહરો સાલો.' (સ્તવન ૧૭-૬) અહીં માહરો સાલો એ શબ્દોનો પ્રયોગ કાઠિયાવાડી છે એમ બતાવવા પ્રયત્ન થયો છે. એ પ્રયોગ કાઠિયાવાડ કરતાં સુરતમાં વધારે થાય છે અને તેથી વધારે મારવાડમાં થાય છે. એ ઉપરાંત એમાં ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું તો લિંગવ્યત્યયનું સ્વરૂપ છે. એ કુંથુનાથજીના સ્તવનમાં મનની વાત ચાલે છે અને કોઇ પણ સાધારણ ગુજરાતી બોલનાર મનને 'સાળો' કહે નહીં પણ 'સાળું' કહે એ ભાષાપરિચયથી જણાય તેવું છે. 'મન' નાન્યતર જાતિનો શબ્દ હોવાથી સાળા શબ્દનું વિકારી રૂપ તત્પ્રાયોગ્ય નાન્યતર વિકાર ગ્રહણ કરે છે. મારવાડના લોકો ઉપર બતાવ્યું તેમ 'ખોટો ખાતો' શબ્દ બોલે છે તેમ મન માટે પુલ્લિંગ વાપરે છે. પદ ૯ અને તે પર ભાષાવિચારણા ઉપર થઇ છે તે અત્ર પ્રસ્તુત છે. આવી રીતે લિંગવ્યત્યય મારવાડીમાં બહુ થયા કરે છે. આવો જ લિંગવ્યત્યય 'મુજ મન તુજ પદપંકજે રે, લીનો ગુણ મકરંદ' (૧૩-૩) વાળા વાક્યમાં થયો છે. મન અને મકરંદ બન્ને માટે 'લીનો' શબ્દ લાગુ પડે તેમ નથી, કારણ કે મન નાન્યતર લિંગે છે અને મકરંદ પુલ્લિંગે છે, છતાં લિંગ સંબંધી ફેરફાર મારવાડમાં અગત્યનો નથી અને મનને તો બહુ વાર નરજાતિમાં વાપરવામાં આવે છે તેથી 'સમજે ન માહરો સાળો' એવા ઉપરોક્ત પ્રયોગ પેઠે જ આ પ્રયોગ થયો છે. જે સ્તવનની ભૂમિકા મારવાડી-હિંદુસ્તાનીમાં બતાવે છે, તેનાં ફળફૂલને ગુજરાતીમાં કહેવાઇ શકાશે, પણ વેલો તાણતાં તે થડ તરફ જ જશે એવું સ્વરૂપ સ્તવનોમાં બહુ વાર જોવામાં આવશે.

આ લિંગવ્યત્યયના બીજા પણ ઘણાં દાખલાઓ છે. જેમકે 'પાપ નહિ કોઇ ઉત્સૂત્રભાસણ જિશ્યો, ધર્મ નહિ કોઇ જગ સૂત્ર સરિખો' એ ચતુર્દશ પ્રભુના એકદમ ગુજરાતી લાગતા સ્તવનમાં **પાપ** અને **ધર્મ** શબ્દ નરજાતિમાં વાપર્યા છે તેવા પ્રયોગ ગુજરાતી ભાષાના સાક્ષરને તદ્દન ન સમજાય તેવા લાગે છે, જ્યારે મારવાડીમાં તેમ થવું તે દરરોજનો બનાવ છે.

અઢારમા અરનાથજીના સ્તવનમાં 'કનક' માટે ચોથી ગાથામાં વાત ચાલી છે ત્યાં તેને માટે 'ભારી, પીલો અને ચીકણો' એવાં વિશેષણ મૂક્યાં છે એ ત્રણેમાં અને ખાસ કરીને છેલ્લા બેમાં સ્પષ્ટ રીતે લિંગવ્યત્યય થયો છે. તમે કોઇ મારવાડીને ગુજરાતી બોલતા સાંભળશો તો તે બરાબર આવી જ રીતે ગુજરાતી ભાષાના વિશેષણોનો ઉપયોગ કરશે. વળી આવા લિંગવ્યત્યયો અજાણતા થઇ ગયા છે એમ પણ નથી, કારણ કે કુંથુનાથજીના સ્તવનની છઠ્ઠી ગાથામાં મનને **સાળો** અને **કાળો** કહીને તુરત જ કહે છે કે 'મેં જાણ્યું'

છપાઈ ગયા છે તે જોવાથી કે વાંચવાથી અથવા કોઇ પણ ઝાલાવાડના રહેવાશી સાથે વાત કરવાથી 'સગપણ' શબ્દનો પ્રયોગ બરાબર સમજાય તેમ છે. આવા બે ચાર શબ્દો અહીં-તહીંથી કાઠિયાવાડના બતાવવા તેઓએ પ્રયત્ન કર્યો છે તે ભૂલભરેલો જણાય છે અને તે પરિણામ વગરનો હોઈ આડે રસ્તે દોરવનારો છે. 'મારે સાલો' એ પ્રયોગ કાઠિયાવાડી નથી એમ કાઠિયાવાડના રહેનારને સમજાય તેવું છે, ત્યાં આવા શબ્દને માટે'સસરા' શબ્દનો વિશેષ ઉપયોગ થાય છે અને મનને 'મારો સાળો' એમ નરજાતિમાં બોલાવવામાં આવે અને તેને માટે ઉપર 'કાલો' એવું વિશેષણ વાપરવામાં આવે છતાં તેને કાઠિયાવાડી અથવા ગુજરાતી પ્રયોગ કહેવો એ ગમે તે વાતને પોતાના આગ્રહ પ્રમાણે ખેંચી જવાનાં પ્રયત્ન જેવું લાગે છે. 'કીધી' ના પ્રયોગમાં તેમને જે ગુંચવણ પડી છે તે જો મારવાડી પ્રયોગ તેમણે વિચારવા તસ્દી લીધી હોત તો જરા પણ રહેત નહિ.

આટલા ઉપરથી ગુજરાતી સ્તવનોમાં કાઠિયાવાડી તત્ત્વ વિશેષ છે એમ બતાવવા તેઓએ પ્રયત્ન કર્યો છે તે બરાબર નથી એમ જણાયું હશે અને એ મૂળ પાયો કાચો પડવાથી આનંદઘનજીનો વિહાર કાઠિયાવાડમાં વધારે હશે એમ જે અનુમાન કરવા તેઓ લલચાઈ ગયા છે એ પણ અયોગ્ય જણાશે. હવે એ સંબંધમાં આપણે વિશેષ ચર્ચા કરવા જેવું રહ્યું જણાતું નથી, ખાસ કારણ ઉપસ્થિત થશે તો આ પુસ્તકના આગળના ભાગમાં આ વિષયને હજુ પણ વધારે વિસ્તારથી ચર્ચવામાં આવશે. ભાષાપ્રયોગના વિષય પર અભ્યાસ કરી ચર્ચા કરવામાં આવે અને તેમાં પણ પોતાનો કોઈ ગુપ્ત ઉદ્દેશ ન રાખતાં શુદ્ધ ભાષાબોધ અને ભાષાસેવા અથવા સાહિત્યસેવાની શુદ્ધ દૃષ્ટિથી એ વિષયને હાથ ધરવામાં આવે તો તેથી સ્વને અને જાહેર પ્રજાને ઘણો લાભ થાય એમ મારું માનવું છે. નહિ તો 'થાંશું' પ્રેમ બન્યો છે રાજ' (૧૫-૧) એવો એકાદ વાક્યપ્રયોગ બતાવી શ્રી યશોવિજયજી મારવાડી હતા અથવા પંચકલ્યાણકની પૂજામાં 'સોના રૂપાકે સોગઠે સૈયા ખેલત બાજી' અથવા ધમ્મિલ રાસના બીજા ખંડની-ચોથી ઢાળ વાંચીને તેના લેખક વીર-વિજયજી હિંદુસ્તાની હતા અથવા તે બન્નેનો વિહાર અનુક્રમે મારવાડ કે ઉત્તર હિંદમાં વિશેષ હતો એમ કહેવાને પણ શું કોઈ લલચાઇ નહિ જાય? જે વાત ઐતિહાસિક રીતે સાચી નથી એમ આપણે જાણીએ છીએ, છતાં મરડીને દલીલ કરનાર એવી રીતે દોરવવા યત્ન કરી શકે. લોકોમાં ચાલતી વાતો, ચરિત્રનાયકના રહેલા અવશેષો, સ્તૂપો, આંતરિક પૂરાવા અને ભાષાપ્રયોગો એ સર્વ બરાબર વિચારવા, તેમની તુલના કરવી અને તેનું પૃથક્કરણ નિષ્પક્ષપાતપણે કરવું. આ નિયમ ધ્યાનમાં રાખી આનંદઘનજીનાં સ્તવનો ને પદો પર વિચાર કરવામાં આવશે તો તેઓનું કેંદ્ર મધ્ય હિંદ સિવાય અન્યત્ર આવવું મુશ્કેલ છે. ઉપરઉપરનો વિચાર કરનારને જે સ્પષ્ટ ગુજરાતી લાગે તેવા સ્તવન કે પદમાં ઉત્તર હિંદની ભાષાના પ્રયોગો ભરપૂરપણે બતાવી શકાય તેમ છે. શબ્દોની રચના, શબ્દોનો ભાવાર્થ, શબ્દોની વિભક્તિ, શબ્દોની જોડણી, વાક્યમાં સંકર પ્રયોગ, પ્રયોગમાં ખાસ

પ્રયોગ, અર્થમાં શબ્દનું સ્થાન અને તેની સાથે કવિઓનું નિરંકુશત્વ–આ સર્વ વાત ધ્યાનમાં રાખી જોવામાં આવશે તો ઉપર બતાવેલો નિર્ણય લગભગ શંકા વગર સ્વીકારવામાં અડચણ નહિ આવે એમ મારી માન્યતા છે. અત્ર આ વિષય પર વિશેષ વિસ્તાર કરવાનું બની શકે તેમ નથી, કારણ ગ્રંથગૌરવ થઇ જાય તેમ છે, પરંતુ જે મુદ્દો મેં ઉપર જણાવ્યો છે તે માટે ચર્ચા ચલાવવી હોય તો. આનંદઘનજીની ભાષા સંબંધમાં તેઓનાં પદ અને સ્તવનોમાંથી હજુ ઘણા આંતરિક પૂરાવા આપી શકાય તેમ છે અને તેમ કરીને તેઓની ભાષાનું બંધારણ મિશ્ર મારવાડી–હિંદી છે એમ અનેક રીતે સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે. હજુ વિશેષ પૂરાવાની આવશ્યકતા રહેશે તો ભવિષ્યમાં એ વિચારણા કરવાના પ્રસંગ જરૂર હાથ ધરવામાં આવશે.

આનંદઘનજીનો વિહાર વિગેરે

આનંદઘનજી મહારાજે જે ભાષા પદોમાં વાપરી છે તે પરથી તેઓના મૂળ પ્રદેશ અને વિશેષ વિહાર ઉત્તર હિંદમાં હોય એમ જણાય છે. તેઓ બુંદેલખંડમાં જન્મ્યા હતા એમ બતાવવા માટે નીચેના મુદ્દાઓ આપણે હવે સંગ્રહિત કરી શકીએ.

૧ મારવાડમાં તેઓશ્રી સંબંધી ચાલતી દંતકથાઓ.

૨ મેડતામાં તેઓના ઉપાશ્રયના નામથી ઓળખાતું ખંડિયેર.

૩ પદોની કવચિત્ શુદ્ધ હિન્દુસ્તાની અને કવચિત્ મિશ્ર હિન્દી ભાષા.

૪ સ્તવનોની ભાષામાં અનેક મારવાડી–હિન્દુસ્તાની શબ્દોનો છૂટથી ઉપયોગ.

૫ પદની ભાષામાં સાહજિક રૂપ, વિષયનું પ્રૌઢ દર્શન અને મજબૂત રીતે નિરૂપણ.

૬ સ્તવનોમાં મિશ્ર પ્રયોગ અને ખાસ વાક્યપ્રયોગો.

૭ વાક્યાન્વય કરતાં મારવાડ અને ઉત્તર હિંદ તરફ થતું સ્તવનભાષાનું મંડાણ.

૮ ઉખાણાં તથા ઘરગથ્થુ શબ્દોનો સ્તવનોમાં અલ્પ ઉપયોગ અને તેનું જ પદોમાં થયેલું સવિશેષ પ્રાકટ્ય.

૯ સ્તવનોની ગુજરાતી ભાષામાં થયેલ અનેક લિંગવ્યત્યયો.

આ મુદ્દાઓ પર વિચાર કરવાથી જણાશે કે જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીની છાયા પદોમાં કે સ્તવનોમા આવે છે ત્યાં પણ ઉક્ત દિશા બતાવનાર આંતરિક પૂરાવા મોજુદ છે. આટલા ઉપરથી અને ચાલી આવતી દંતકથા, લોકકથા અને કિંવદંતી પરથી તેઓનો જન્મ બુંદેલખંડમા થયો હોય એમ અનુમાન થાય છે. ઘણાં વરસ સુધી આત્મધ્યાનમાં

મસ્ત થઈ, સંસારથી ઉદ્વિગ્ન દશામાં ફરતા તેઓ અવારનવાર ઉદ્ગારરૂપે પદો બનાવતા હોવા જોઇએ અને તે પદ તે વખતે પણ બહુ લોકપ્રિય હોવાં જોઇએ એમ સહજ અનુમાન થાય છે. આગળ વધતાં તેઓ શત્રુંજય યાત્રાનિમિત્ત એકાદ વખત ગુજરાતમાં આવ્યા હોય એમ વાત ચાલે છે. પાલણપુરમાં બે અથવા તેથી વધારે ચાતુર્માસ કરવાની વાતો ત્યાં પણ ચાલે છે. આવે પ્રસંગે જીવનના છેવટના ભાગમાં ચોવીશ પૈકીનાં બાવીશ સ્તવનો બનાવ્યાં હોય એમ જણાય છે.* (એકવીશ સ્તવન તેઓનાં બનાવેલાં જણાય છે. બાવીશમાની ભાષા અને તેનું વિષયનિરૂપણ અને તેના વાક્યપ્રયોગો જોતાં તે આનંદઘનજીનું બનાવેલ હોય એમ મને લાગતું નથી.) શરૂઆતમાં સ્તવનો બનાવ્યાં હોય એમ ધારવું એ તો તદ્દન બેહુદું છે, કારણ કે સ્તવનોમાં વિચારની પ્રૌઢતા અતિ વિકસ્વર થયેલી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે અને બાવીશ સ્તવનો બનાવી બાકીનાં બે સ્તવનો બનાવવાં રહેવા દે એ વાત બનવાજોગ નથી. ગમે તે કારણથી છેવટનાં બે સ્તવનો બનાવવાં રહી ગયાં અને ત્યારપછી બે કવિઓએ તે સ્તવનો પૂરાં કરવા તેમની વતી પ્રયાસ કર્યો, પણ જે આધ્યાત્મિક અથવા યૌગિક વિચારોની ધારા તેઓ બાવીશ સ્તવનોમાં લાવી શક્યા છે તેની ગંધ પણ પાછળાડેનાં બે સ્તવનોમાં આવી શકી નથી. પ્રબળ આત્મજ્ઞાનથી પૃથ્વીતલને પાવન કરનાર અને હૃદયગાનથી અન્યના મસ્તકને જ નહિ પણ હૃદયને અસર કરનાર અધ્યાત્મરસિક મહાત્માની સ્નેહ બાકી રહેલા વિષયને અપૂર્ણ સ્થિતિમાં રહેવા દેવો પડ્યો છે એ જ હકીકત પૂરતી રીતે બતાવી આપે છે. તેઓશ્રી કાઠિયાવાડમાં અથવા ગુજરાતમાં જન્મ્યા હોય એમ બતાવવાનો એક પણ બાહ્ય કે આંતરિક પુરાવો ખાત્રી લાયક મળ્યો નથી. માત્ર આપણી અમુક લાગણીને તૃપ્ત કરે એવા એ અનુમાન પર દોરવાઈ જવા જેવું નથી. તેઓનો પ્રદેશ ઉત્તર હિંદમાં હોવાના બીજા બહારનાં ઘણાં કારણો છે. જૈન કોમમાં તે વખતે સાધુઅવસ્થાની જે સ્થિતિ થઈ રહી હતી, જેને માટે મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ બસો વરસ પહેલાં આગાહી કરી ગયા હતા અને જેને માટે *સત્યવિજય પંન્યાસને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવો પડ્યો અને શ્રીમદ્ યશોવિજયજીને સીમંધર-*સ્વામીની વિજ્ઞપ્તિરૂપ સ્તવના કરવી પડી—એવા સડામાંથી નીકળી જવા માટે, અથવા તે સર્વ હૃદય પર અસર ન કરે અને સાધુજીવનનો તેના લોકમાન્યતાવાળા નહિ પણ આત્મહિતકારક માર્ગે ઉપયોગ થઈ શકે તે માટે બહારની છુટ્ટી હવાની જરૂર હતી અને તેનો લાભ ગુજરાતની બહાર મળે તેવું હતું. એ વખતની શાસનની સ્થિતિ પર આગળ વિચાર કરવામાં આવશે, પરંતુ જે હૃદયવિશાળતા તેઓમાં હતી તે ઉત્તર હિંદના જન્મ, વસવાટ અને વિહારને લઈને હતી એવા સહજ અનુમાન પર ઘણે ભાગે આવી જવાય છે. આ ઉપરાંત આબુ તરફનો આનંદઘનજીનો વિહાર, ત્યાં અમુક જગ્યાને આનંદઘનજીની ગુફા તરીકે બતાવવામાં લેવાતી હોય અને તેઓનો અને યશોવિજયજીનો કહેવાતો આબુ પર મેળાપ એ સર્વ એકંદર રીતે આનંદઘનજીનો જન્મ ઉત્તર હિંદ તરફ અને તેઓનો

વિશેષ વિહાર પણ એ પ્રદેશ તરફ બતાવે છે એમ મારું માનવું છે. અને તે હકીકતના પૂરાવા માટે ઉપર બહુ મુદ્દાઓ પર લક્ષ્ય ખેંચવામાં આવ્યું છે તે ખાસ વિચારણીય છે.

આનંદઘનજીની કૃતિઓ

૧. બહોંતેરી: આ મહાત્મા યોગીની કૃતિઓમાં હાલ આપણને પદસંગ્રહ અને સ્તવનો મળી આવે છે. પદને વધારે સારી રીતે લોકો આનંદઘનજીની બહોંતેરીના નામથી ઓળખે છે. બહોંતેરીમાં મૂળ આશયે તો બહોંતેર પદો હોવા જોઇએ,-પણ ભર્તૃહરિ શતકમાં જેમ દરેક શતકમાં સોને બદલે સવાસોથી પણ વધારે વધારે શ્લોકો જણાય છે તેમ અહીં પણ થયું છે. એમ થવાનાં કારણોમાં એમ જણાવવામાં આવે છે કે કોઇ કોઇ પદો પછવાડેના કવિઓએ બનાવ્યાં હોય છતાં તેમાં આનંદઘનજીનું નામ દાખલ કર્યું હોય એમ બનવાજોગ છે. આ વાતમાં રહેલું સત્ય શોધવામાં મુશ્કેલી ઘણી છે, પરંતુ યોગ અને આત્મજ્ઞાનમાં તેઓશ્રી એટલા આગળ વધી ગયેલા હતા અને તેઓ ખાસ કરીને પદમાં ભાષાને એટલી મજબૂત રીતે પકડી શક્યા છે અને વિચારો એવી પ્રખર ભાષામાં બતાવી શક્યા છે કે બહુધા એવી રીતે બહારનાં દાખલ થઇ ગયેલાં પદો જુદાં પાડી શકાય તેવું છે. એટલું તો ચોક્કસ જણાઈ આવે છે કે પદોની સંખ્યા બહોતરની રહી શકી નથી અને જૂનામાં જૂની પ્રતો તપાસતાં પણ એ સંખ્યા ૯૦ ઉપર તો થવા જાય છે. કયા કયા પદો એમનાં બનાવેલાં ન પણ હોઈ શકે એમ ભાષા ઉપરથી તારવણી કાઢી તથા અન્ય રીતે તેનું પૃથક્કરણ કરી એક વિગતવાર લેખ એ સંબંધમાં હવે પછીના વિભાગમાં લખાશે ત્યારે આ બાબત પર પણ પ્રસંગે ચર્ચા થશે, પરંતુ આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી બહોંતેરી નામ મેં મુખપૃષ્ઠ પર રાખ્યું નથી તેનો ખુલાસો થઈ જાય છે. આ ઉપરાંત કોઇ કોઈ બહારનાં પદને અંતે તેના બનાવનાર કવિનું નામ ફેરવી આનંદઘનજીનું નામ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે-આ પ્રમાણે થતો આક્ષેપ પુરવાર થાય એવું મને હજુ કાંઇ માલૂમ પડયું નથી. આનંદઘનજીની પોતાની વૃત્તિ જોતાં તેઓ એવું કરે નહિ એ તો સ્પષ્ટ છે અને કર્તા સિવાય અન્ય આ પ્રમાણે કરે એનો પૂરાવો શું? આ અનુમાનને અથવા આક્ષેપને વિચારપથમાંથી દૂર કરવાની જરૂર છે, કારણ કે હજુ સુધી એ અનુમાનને સાબિત કરે એવો એક પણ સીધો પૂરાવો મને મળ્યો નથી. આ સંબંધમાં તપાસ ચાલે છે અને તેનું પરિણામ આ જ પુસ્તકના હવે પછીના ભાગમાં દાખલ કરવામાં આવશે. જુદે જુદે પ્રસંગે બનેલાં પદોના વિભાગો નીચે પ્રમાણે પડી શકે તેમ છે.

૧ તત્ત્વજ્ઞાનનાં પદો.

૨ યોગ વિષયક પદો.

૩ અધ્યાત્મજ્ઞાનનાં પદો.

૪ વૈરાગ્ય ઉપદેશક પદો.
૫ જનપ્રકૃતિદર્શન પદો.
૬ સુમતિ શ્રદ્ધાની પરસ્પર ઉક્તિનાં પદો.
૭ સુમતિના વિરહાલાપનાં પદો.
૮ સુમતિની અનુભવ પ્રતિ ઉક્તિ.
૯ સુમતિની શુદ્ધ ચેતન પ્રતિ ઉક્તિ.
૧૦ સ્વાનુભવદર્શક પદો.
૧૧ પરમતસહિષ્ણુતા વિચારદર્શક પદો.

આવી રીતે વિષય અને ઉક્તિને અંગે પદોના ભેદો પાડવા હોય તો પડી શકે તેમ છે, પરંતુ અનુક્રમે પદો આવ્યાં કરે તો પણ તેમાં વિષય ફરતા રહેવાથી વાંચવામાં આનંદ આવે છે. મુખ્ય ત્રણ **વિભાગ** પદોના પાડવા યોગ્ય છે: આધ્યાત્મિક, યોગવિષયક અને વૈરાગ્યને લગતા આવા વિભાગો પાડી જૂદા જૂદા વિષયના રસિક અથવા ખપી જીવોને ઉપયોગી થાય તેમ પદોનું પૃથકકરણ કરવાની જરૂર છે તે હવે પછી બનશે. અહીં તો ક્રમ એક સરખો છાપેલી બુક પ્રમાણે રાખ્યો છે જેથી અરસપરસ સરખામણી, અર્થવિચારણા અને વિવેચન માટે ઉપયોગી થઇ પડે. પદનો ક્રમ અરસપરસ સંબંધવાળો છે અને જ્યારે લખાયાં હશે, સંગ્રહિત થયાં હશે અથવા ગોઠવાયાં હશે ત્યારે તેમાં કાંઈ ધોરણ હોવાનો સંભવ રહે છે. આવો સંબંધ બતાવવા પદોના વિવેચન પ્રસંગે પ્રયાસ કર્યો છે અને તેવો પ્રયાસ ખાસ કરવા યોગ્ય છે એમ બતાવવાની જરૂર રહેતી નથી. પદો એકી વખતે લખાયાં હોય એમ તો ધારી શકાય તેમ છે જ નહિ, પરંતુ જ્યારે લખાયાં હશે અથવા સંગ્રહિત થયાં હશે ત્યારે મુદ્દાસર વિષય પર વિચાર થયો હોવો જોઇએ અને તે તત્ત્વ શોધી કાઢવા પ્રયાસ કરવો બહુ રીતે ઉપયોગી ગણાય એમાં નવાઇ નથી.

૨. **ચોવીશી:** આનંદઘનજીની બીજી કૃતિ સ્તવનોની છે. એમણે 'ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો' ત્યાંથી શરૂ કરી બાવીશમા નેમનાથ સુધી પ્રત્યેક તીર્થંકરનાં સ્તવનો બનાવી તે દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને યોગના વિષયને સારી રીતે પોષણ આપી છે. એમના સ્તવનોની ગોઠવણ તપાસવામાં આવશે તો ત્યાં પણ જણાશે કે પ્રથમ પરમાત્મ-સ્વરૂપ પતિને પોતાના તરીકે આદરવા વિચાર કરે છે અને તે માટે બીજા સ્તવનમાં તેનો પંથડો નીહાળે છે-માર્ગનિરીક્ષણ કરે છે અને સત્ય પ્રભુદશા-ઉન્નત પરમાત્મભાવ શોધવા અને તપાસવા વિચાર કરે છે. ત્યાર પછી ત્રીજા સ્તવનમાં જ્યારે પરમાત્મદશાનો નિર્ણય થાય છે ત્યારે વિચાર બતાવે છે કે પ્રભુની સેવના કરવા માટે પ્રથમ તો ભૂમિકાની

શુદ્ધિ કરી તેને અભય, અદ્વેષ અને અખેદવાળી કરવાની જરૂર છે. યોગની પ્રથમ સેવામાં ચેતનજીને યોગમાં પ્રગતિ કરાવવા માટે આવી જ રીતે તૈયારી કરવાની જરૂર છે એ વિચાર ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્યશોવિજયજીએ બારમી બત્રીશીમાં બતાવ્યો છે અને તે પર મેં " જૈન દૃષ્ટિએ યોગ "ના વિષયમાં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. તે યોગભૂમિકા પર શુદ્ધ દૃષ્ટિએ વિચાર કરી યોગપ્રક્રિયા કરવા પહેલાં યોગભૂમિકાનાં સ્થાન ચેતનજીમાંથી કચરો કાઢી નાખી તેને વિશુદ્ધ બનાવવાની આવશ્યકતા બતાવી છે. આગળ ચતુર્થ સ્તવનમાં પ્રભુના દર્શનની તૃષા થઈ હોય-અતિ ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ હોય એ ભાવ યોગદૃષ્ટિએ બતાવેલ છે. પછી પંચમ સ્તવનમાં પરમાત્મભાવમાં આત્મઅર્પણા કરવાની ઇચ્છા બતાવી અસરકારક શબ્દોમાં બાહ્ય આત્મભાવ, અંતરાત્મભાવ અને પરમાત્મભાવ બતાવી આત્માર્પણ કેમ થાય અને તેથી મતિના દોષો કેમ મટે તે બતાવી ' સમર્પણ 'ના વૈષ્ણવીય સિદ્ધાન્તમાં અને આ પરમાત્મદશાની વિચારણામાં રહેલો આંતરિક તફાવત આડકતરી રીતે બતાવી આપ્યો છે. આવી રીતે પરમાત્મદશાનું સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી પરમાત્મભાવ અને પોતાના વર્તમાન સ્વરૂપ વચ્ચે રહેલો મોટો આંતરો સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે ત્યારે એ અંતર કેવી રીતે ભાંગી જાય, પરમાત્મદશા સાથે કેવી રીતે સમીપવર્તિત્વ પ્રાપ્ત થાય તે પર તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વિચાર કરે છે અને તેમાં એ અંતર ભાંગતી વખતે અને ભાંગ્યા પછી કેવો આનંદ થશે તે બતાવી પ્રભુ સન્મુખ-પરમાત્મભાવ સન્મુખ થવા આગળ વધે છે. સાતમા સ્તવનમાં પ્રભુનાં-પરમાત્મભાવનાં અનેક નામો બતાવી, એને ગમે તે પ્રકારે ભજી, સ્વરૂપસાધન સ્વીકારવા અને પોતાના તે સ્વરૂપને પ્રગટ કરવા વિચારણા બતાવી છે અને એવું શુદ્ધ સ્વરૂપ પોતાને જોવા મળે એવી ઇચ્છા આઠમા સ્તવનમાં બતાવવામાં આવી છે; તેમ જ એ પરમાત્મભાવ પોતાને અત્યાર સુધી દર્શનરૂપે પ્રાપ્ત થયો નથી એમ બતાવતાં અનેક ગતિઓમાં ચેતનજીની પ્રગતિ અને ગતિઆગતિ કેમ થાય છે તેનું રહસ્ય બતાવી આપ્યું છે. હવે આટલા પ્રયાસ પછી બાહ્ય દૃષ્ટિએ પરમાત્મભાવનું દર્શન થાય છે ત્યારે નવમા સ્તવનમાં બાહ્ય અને અંતરંગ પૂજા કરી પરમાત્મભાવ વિચારવા, તેની સન્મુખ જવા, તેને આદરવા અને પરંપરાએ તેથી થતી સાધ્યપ્રાપ્તિ તરફ લક્ષ્ય રાખવાની સૂચના કરી પછી પ્રભુ સન્મુખ થયેલ ચેતનજી દશમા સ્તવનમાં કેટલીક ત્રિભંગીઓ વિચારે છે. અહીં તાત્ત્વિક દૃષ્ટિ કરતાં ધાર્મિક દૃષ્ટિએ વિચારણા થાય છે તે ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા યોગ્ય છે. અહીં સુધી બાહ્ય વિચારણા કરી, હવે અંતરાત્મદશાએ વસ્તુગત સ્વરૂપે, અધ્યાત્મમતની દૃષ્ટિએ પરમાત્મભાવની વિચારણા કરે છે ત્યારે તેમને બારમા સ્તવનમાં પરમાત્મદશાનાં ઘણાં નામો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાંથી કેટલાંક પર વિચાર કરી આત્મજ્ઞાનનું અને દ્રવ્યલિંગનું લક્ષણ બાંધી પ્રભુની ભેટ કરે છે. મતલબ પરમાત્મભાવનું સ્વરૂપ અહીં કાંઇક સાક્ષાત્કાર રૂપે થાય છે. તેના જવાબમાં તેરમા સ્તવનમાં આનંદમાં આવી હવે પોતાનાં સ્થૂળ દુઃખો દૂર ગયાં એમ બતાવી

ભાગમાં સ્તવનો બનાવ્યાં હોય અને ત્યાર પછી વિહાર કરી મેડતા જતાં આ મહાત્માનો દેહવિલય થઈ જતાં બાકીનાં બે અથવા ત્રણ સ્તવનો બનાવવાં રહી ગયાં હોય એમ મારું અનુમાન છે. સ્તવનોની અંદર રહેલ અતિ વિશાળ આશય અને તેને બતાવવાની દૃઢ ભાવના જોતાં એ પ્રાથમિક અવસ્થામાં બન્યાં હોય એમ તો કોઇ રીતે માની શકાતું નથી. આ અનુમાન વિચારવા યોગ્ય છે અને એના સમર્થન માટે જે વિચારો અત્ર રજૂ કર્યા છે તે પર લક્ષ્ય આપી નિરધાર કરવા યોગ્ય છે. એકંદર રીતે જોતાં આ બાબતમાં કોઈ ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવવાનું બની શકે તેમ નથી, કારણ કે આ સંબંધમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સીધો પૂરાવો પ્રાપ્ત થતો નથી. આ ઉપરાંત કમનસીબે એવું બન્યું છે કે શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે બનાવેલ પદો અને સ્તવનો ઉપરાંત તેઓની કોઈ પણ કૃતિ ઉપલબ્ધ થતી નથી અને જૂદી જૂદી પ્રતોમાં પદોનો ક્રમ જૂદો બતાવ્યો છે તેથી એક નિયમ જળવાઇ રહેતો નથી અથવા તેને શોધી કાઢવો લગભગ અશક્ય થઇ પડે છે. તેઓએ સ્તવનો અને પદો ઉપરાંત બીજું કાંઈ બનાવ્યું હોય એમ ધારવાનું હાલ તો કાંઈ કારણ પણ નથી, પરંતુ તેઓએ નાનાં નાનાં પદોમાં અને વિશાળ સ્તવનોમાં જે ભાવો બતાવ્યા છે અને તે બતાવવા માટે જે ગંભીર ભાષાવિલાસ કર્યો છે તે તેમનું જ્ઞાનસામર્થ્ય બતાવી આપે છે અને તે રીતે જોતાં તેઓએ કોઈ કોઇ ઉપયોગી ક્વનો બનાવ્યાં હોય તો ના કહી શકાય નહિ. યશોવિજયજીના ગ્રન્થોની થયેલી સ્થિતિ જોતાં આ સંબંધમાં નિર્ણયાત્મક કાંઈ કહી શકાય તેવું નથી. પદોનાં વસ્તુદર્શનશૈલી, વિષય-નિરૂપણ આદિ પર આગળ વિચાર કરશું. અત્ર તે વિષય હાથ ધરવા પહેલાં આ સત્તરમા શતકની આખરમાં અને અઢારની શરુઆતમાં દેશની અને જૈન કોમની સ્થિતિ કેવી હુતી અને તે વખતમા અન્ય કોમમાં તથા જૈનકોમમાં કેવા કેવા સાક્ષરો, કવિઓ અને વિદ્વાનો થઇ ગયા છે તે પર વિચાર કરવાથી આ મહાત્માનાં પદોની અર્થવિચારણામાં જમાનાની શી અસર થઇ હતી તે જાણવાનું પ્રબળ સાધન પ્રાપ્ત થશે.

કાળની અસર

કોઇ પણ જમાનાની અંદર જે પુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે તેની અસર જરૂર તેના ઉપર થોડે ઘણે અંશે પણ થયા વગર રહેતી નથી. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ પૈકી કાળ એ એવી વસ્તુ છે કે તેની અસર વિદ્વાનો ઉપર થોડી ઘણી જરૂર થાય છે. જ્યારે સામાન્ય પંક્તિના પ્રાણીઓ કાળબળથી દબાઇ જાય છે ત્યારે પ્રભાવશાળી પુરુષો તેને પોતાના અંકુશમાં અમુક દરજ્જે રાખી શકે છતાં પણ તેની અસર થયા વગર રહી શકતી નથી. આથી અમુક મહાત્મા કે કવિના ગ્રંથનો સમય અને તે સમયનો ઇતિહાસ જો ઉપલબ્ધ થઇ શકતો હોય તો તે ગ્રન્થની સમજણ માટે પ્રથમ સન્મુખ રાખવા યોગ્ય છે. એથી ગ્રન્થના અર્થ સમજવામાં અને ખાસ કરીને કર્તાનો ઊંડો આશય સમજવામાં બહુ ઉપયોગી મદદ મળે તેમ છે. તેથી આપણે વિક્રમના સત્તરમા શતકનો અંત અને

અઢારમાની શરૂઆતનો ભાગ અથવા ઇસ્વીસનના સત્તરમા શતકનો જૈનેતર અને જૈન ઇતિહાસ તપાસી જઇએ, જેથી તેની છાયા પદોમાં કેટલી આવી છે તે વારંવાર પદોમા વિચારવાની આવશ્યકતા ન રહે.

દેશસ્થિતિ

ખ્રીસ્તી પ્રજાના સત્તરમા સૈકાની આખરમા અથવા વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે બોલીએ તો તેના ઉત્તરાર્ધમાં કુટુંબકલહ કરી **ઔરંગઝેબ** ગાદી પર આવેલ હતો. તેણે ધર્માંધપણે રાજ્યશાસન ચલાવી અનેક લડાઇઓ લડી હિંદુઓને પરાગમુખ કરવા સાથે મુગલાઇને હચમચાવી દીધી અને તેના વખતમાં જે સડો દાખલ થયો તેના પરિણામે મુગલાઇ સત્તાનો થોડા વખતમાં નાશ થયો. નામની સત્તા થોડા વરસો સુધી ચાલી, પણ રાજતેજ ચાલ્યું ગયું અને તેના ધર્માંધપણના પરિણામે **રામદાસ સ્વામીના ઉપદેશથી** છત્રપતિ શિવાજીએ હિંદુઓનો ઝંડો ઊચકી દક્ષિણમા ઔરંગઝેબ સામે અનેક રીતે લડાઇઓ જારી રાખી, નિઝામુલમુલ્ક જેવા સરદારો સ્વતંત્ર થઈ ગયા અને આખા દેશમાં અનેક લડાઇઓ જાગી, સર્વત્ર દાવાનળ ઉઠ્યો અને જાનમાલની અને આબરુની અસ્થિરતા ઊઘાડી રીતે જણાઇ આવી આવી રીતે દેશમા અનેક સ્થિતિ ચાલતી હતી, અવારનવાર રજપૂતો લાગ મળે મુગલાઈ દોર સામે માથુ ઉંચકતા હતા અને કોઇ વાર શરણે જઈ પુત્રીના લગ્ન પણ મુસલમાન સાથે કરી આપતા હતા મરાઠા રાજ્ય સાથે પેશ્વાઇનો પગ-પેસારો પણ આ જ સમયમા શરૂ થઇ ગયો અને આગ્લ પ્રજા પોતાના ભવિષ્યના રાજ્ય માટે પાદપ્રવેશ કરવાની શરૂઆત આ જ સમયમા કરી ચૂકી. ઇતિહાસના અનેક પ્રસંગોથી ભરપૂર આ સમયના સબધમા હજારો પૃષ્ઠથી ભરેલા મોટા પુસ્તકો બહાર પડી ચૂકયા છે એટલે એ સંબધમા વિશેષ લખવાની આવશ્યકતા લાગતી નથી, પરંતુ રામદાસ સ્વામીનો પ્રસંગ અને જાનમાલની અસ્થિરતા આ બે બાબત ઘણી ઉપયોગી છે, તે સંબંધમાં અહીં ખાસ લક્ષ્ય ખેંચવામા આવે છે.

જનસ્થિતિ

આ સમય હિંદુસ્તાન માટે બહુ અગત્યનો હતો અને બહુ બારિક હતો. અકબર બાદશાહે જૂદી જૂદી કોમોને એકત્ર કરવાના બી વાવ્યા હતા, રજપૂતોની સાથે સંબંધ વધાર્યો હતે, તેઓને રાજ્યના મોટા હોદ્દાઓ આપી જવાબદાર બનાવ્યાં હતા અને હિંદુઓના હિતને પોતાના હિત સાથે એકત્ર કરી બતાવ્યું હતું. તેની આ રાજ્યનીતિને પરિણામે દેશની સમૃદ્ધિમા વધારો થયો અને જહાગીર અને શાહજહાનના સમયમા દેશ બાહ્ય દૃષ્ટિએ બહુ સમૃદ્ધિમા આવ્યો તેમજ આત્મ-ઉન્નતિના પ્રબળ સાધનો પણ વિસ્તૃત રીતે તે સમયે દેશમા વધતા ગયાં ત્યારપછી કુટુંબકલહ કરી ઝનૂની ઔરંગઝેબ રાજ્યાસન પર આવ્યો તે વખતે જાનમાલની અસ્થિરતા છતા દેશની આબાદી એકંદરે સારી હતી હિંદુઓ અને મુસલમાન કોમ વચ્ચે વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન કરાવનાર કર (જઝીઆવેરો) નાખી,

તફાવત બતાવી હિંદુઓનાં દિલ દુઃખવનાર આ કુલાંગાર આલમગીરે મુગલાઇના પાયા નબળા પાડી દીધા. તે વખતે લોકોની સુખી સ્થિતિ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ હતી, દેશનું ધન દેશમાં જ રહેતું હોવાથી મોંઘવારી થવાના પ્રસંગો આવતા નહોતા, પરંતુ આ સર્વની સામે જાનમાલની અસ્થિરતા બહુ હતી, પ્રાપ્ત કરેલ ધન કે બીજા ભોગ્ય પદાર્થો પોતાની પાસે કેટલો વખત રહેશે અથવા પોતે તેનો કદિ પણ ઉપભોગ કરી શકશે અથવા કરવા જેટલો સમય ટકી શકશે કે નહિ તે સર્વ અચોક્કસ હતું. સ્ત્રીઓ જાહેરમાં નીકળવાની હિંમત કરી શકતી નહિ અને અંધકારના સમયમાં સ્ત્રીશિક્ષણની સંભાવના હોવાની તો વાત પણ ક્યાંથી હોઇ શકે? જૂદા જૂદા પ્રાંતો ઉપર સત્તા ચલાવવા માટે સૂબાઓ મોકલવામાં આવતા હતા, તેઓ પોતાના તરફથી અનેક પ્રકારનો જુલમ ગુજારતા હતા, શહેનશાહને નામે ત્રાસ આપતા હતા અને લાગ મળતાં સ્વતંત્ર બની જતા હતા. વ્યાપારનાં દ્વારો બંધ નહોતાં, પણ રાજ્યની અવ્યવસ્થાને લીધે બહોળા પાયા ઉપર લોકો વ્યાપાર કરી શકતા નહોતા.

ધાર્મિક બાબતમાં આ સમય ખાસ વિચારવા લાયક સ્થિતિમાં હતો. હમેશાં આઘાત પ્રમાણે પ્રત્યાઘાત થાય છે એવો સામાન્ય નિયમ છે, તે પ્રમાણે ઔરંગઝેબની ધર્માંધ લાગણીએ જ્યારે અનેક હિંદુઓને મુસલમાન બનાવવાની અને તેઓનાં પૂજ્ય સ્થાનો તોડી નાખવાની પ્રેરણા કરી ત્યારે તેટલા જ જોરથી સંરક્ષણવૃત્તિ હિંદુઓમાં આવી અને તેઓએ ગમે તેટલા ભોગે પોતાની પૂર્વકાળની જાહોજલાલી જાળવી રાખવા મહાપ્રયત્ન કર્યો. અહીં જે વાત હિંદુઓને લાગુ પડે છે તે તેટલે જ અંશે જૈનોને લાગુ પડે છે. તેઓએ પણ પોતાનાં પૂજ્ય મંદિરો અને જ્ઞાનભંડારો જાળવી રાખવા અને તેમ કરી ધર્મના મુખ્ય બાહ્ય સ્વરૂપો જાળવી રાખવા અલ્લાઉદ્દીનના સમયથી જે પ્રશસ્ત પ્રયાસ શરૂ કર્યો હતો તે ચાલુ રાખ્યો.

આ પ્રમાણે જનસ્થિતિ વિક્રમના સત્તરમા શતકની હતી. તે વખતે ધાર્મિક સ્થિતિ કેવી હતી તે તપાસવા માટે બહુ સાધનો મળી શકે છે. તે વખતના આચાર્યોનાં ચરિત્રો વાંચતા શ્રાવકોની ગુરુભક્તિ બહુ સારી જણાઇ આવે છે. લોકો ગુરુની ખાતર ગમે તેટલાં કષ્ટ વેઠી તેઓની આજ્ઞાને અનુસરતા હતા એમ જણાઈ આવે છે. બીજી ખાસ અગત્યની વાત તે સમયમાં એ બની કે સોળમા વિક્રમના શતકમાં જૈન ગ્રંથોના ભંડાર કરી શુદ્ધ પ્રતો કરવાની અને તેને ભંડારોમાં ગોઠવવાની વિશિષ્ટ વૃત્તિ જાગ્રત થઇ હોય એમ જણાય છે અને તેને પરિણામે અત્યારે પણ શુદ્ધ ગ્રંથ સંવત્ ૧૫૫૦ લગભગના બહુ મોટી સંખ્યામાં મળી આવે છે. આવી પુસ્તક ભંડારોની કરી આપેલી અનુકૂળતાનો લાભ લેનારા અનેક વિદ્વાનો સત્તરમા વિક્રમ શતકમાં બહાર આવ્યા અને તેથી સત્તરમો શતક જૈન કોમના ઇતિહાસમાં એક અતિ અગત્યનો સમય ગણાય છે. તે સમયમાં જૈન કોમમાં એટલા સારા વિદ્વાનો ઉત્પન્ન થયા છે કે અત્યારે તેઓનાં સર્વનાં નામો

પણ મેળવવાં મુશ્કેલ પડે છે. એમ કહેવાય છે કે આ સત્તરમા સૈકામાં એકલા તપગચ્છમાં બાવન પંડિતો થયા. આમાંનાં કોઇ કોઇના સંબંધમાં નીચે હકીકત વિચારવામાં આવશે તે પરથી જણાશે કે આ શતક જૈન કોમ માટે જેમ અનેક પ્રકારની રાજકીય અગવડ ઉત્પન્ન કરનાર થયો, તેમ અનેક રીતે આધ્યાત્મિક અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ ધ્યાન ખેંચનાર થયો.

આ સમયનો ઇતિહાસ વિચારવા માટે આપણે જરા **પૂર્વકાળની સ્થિતિ** વિચારી જઇએ. અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના ઉપોદ્‌ઘાતમાં જણાવ્યું છે તેમ **મુનિસુંદરસૂરિ** મહારાજ તપગચ્છની મૂળ પાટ પર સંવત્ ૧૪૯૯ માં આવ્યા તે વખતે તેઓ અસાધારણ ઉન્નત દશા જોવાની સ્થિતિમાં હતા, છતાં કોમમાં પેઠેલો સડો તેઓ જોઇ શક્યા હતા અને તે સંબંધી ગુર્વાવળીમાં તેઓએ જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેની વિચારણા આપણે અન્યત્ર કરી છે. ત્યાર પછી કેટલાંક વરસે **વિજયહીરસૂરિ** તપગચ્છની ૫૮ મી પાટે થયા. તેમણે અકબર બાદશાહને જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું અને તેમની પાસેથી છૂટો અને કેટલાક હકો મેળવી જૈન પ્રજાનું અને જૈન ધર્મનું માન વધાર્યું. બાદશાહે તેમને બહુ ઉત્તમ પ્રકારે માન આપ્યું. તેમને જે મ્યાના પાલખીની વિનતિ થઈ તેથી તેઓ તો વ્યામોહિત થયા નહિ, પણ પરંપરામાં તે પરિગ્રહને દાખલ કરનાર થઈ પડી. તેમના પછી ૫૯ મી પાટે શ્રી **વિજયસેનસૂરિ** આવ્યા. તેમને અકબર બાદશાહે 'કાલિ સરસ્વતી'નું બિરુદ આપ્યું અને તેઓએ પણ જૈન ધર્મની અનેક પ્રકારે પ્રભાવના કરી. છેવટે તેઓનો દેહવિલય સંવત્ ૧૬૭૧ માં થયો તે વખતે તેમની પાટે **વિજયદેવસૂરિ** આવ્યા. આ ૬૦ મા પટ્ટધરને જહાગીર બાદશાહે **'મહાતપા'**નું બિરુદ આપ્યું. તેમની પાટે **વિજય-સિંહસૂરિ**ની સ્થાપના તેમણે કરી, પરંતુ તેઓ સંવત્ ૧૭૦૯ મા કાળધર્મ પામ્યા, જ્યારે દેવસૂરિ સંવત ૧૭૧૩ માં સ્વર્ગે સિધાવ્યા અને ત્યાર પછી તપગચ્છની પાટ પર **વિજયપ્રભસૂરિ** આવ્યા. આ દરેક આચાર્યોના સંબંધમાં કિંવદન્તી વિગેરેને આધારે કરેલ રાસ વગેરેમાં જે હકીકત જળવાઇ રહી છે તે જોતાં અનેક જગ્યાએ તેઓએ પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી હોય, અઠ્ઠાઇમહોત્સવ કરાવ્યા હોય, એમ જણાઇ આવે છે અને એ સર્વ ઉપરથી જૈન પ્રજાની તે વખતે દ્રવ્ય સંબંધી બહુ સારી સ્થિતિ હશે એમ સહજ અનુમાન થાય છે. આ ઉપરાંત એક ધ્યાન આપવા લાયક હકીકત એ પણ બની છે કે વિજયસેનસૂરિની પાટે વિજયદેવસૂરિ ઉપરાંત **વિજયઆનંદસૂરિ** થયા કેટલાક કારણોને લઇને તે વખતે તપ-ગચ્છમાં બે આચાર્યો કરવાની જરૂર જણાઇ અને બન્નેને ગચ્છાધિપતિ બનાવવામાં આવ્યા, પણ એનું પરિણામ એ આવ્યું કે તત્ત્વ, ક્રિયા કે બીજી કોઈ બાબતમાં જરા પણ ફેરફાર ન હોવા છતાં શિષ્યપરંપરામાં બે વિભાગ એક તપગચ્છમા તે વખતથી થઇ ગયા અને એક શાખા જ્યારે **'દેવસુર'** નામથી ઓળખાવા લાગી ત્યારે બીજી શાખા **'અણસુર'** નામથી આગળ ચાલી અને હજુ સુધી પણ એ હેતુ વગરના તફાવતો ચાલ્યા કરે છે.

૩૫૦ ગાથાનાં સ્તવનના ટબામાં પ્રશસ્તિ પર વિવેચન કરતાં શ્રી પદ્મવિજય સંવત્ ૧૭૩૦ માં આ વાતને મજબૂત કરે છે. (જુઓ સત્તરમી ઢાલની દશમી ગાથાનો બાલાવબોધ.) ત્યાં જણાવે છે કે–'સંવેગ માર્ગ તેમણે વિજયસિંહસૂરિની હિતશિક્ષાનુસાર આદર્યો એનો ભાવાર્થ એમ થાય છે કે શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે પણ તેઓની આજ્ઞા પામીને ક્રિયાઉદ્ધાર કર્યો.' આ સર્વ શબ્દો ઉક્ત પદ્મવિજયજીના છે. આવી રીતે ક્રિયા-ઉદ્ધાર કરી વિશુદ્ધ માર્ગ પર દૃષ્ટિ રખાવવા માટે બાહ્ય વેશના રંગમાં પણ ફેરફાર કરવો પડ્યો. એ ઉપરાંત પદવીઓના ક્રમમાં પણ ફેરફાર થયો અને તેવી લગભગ ૪૮૦ બાબતો ક્રિયાને લગતી ફેરવવી પડી છે એમ સાંભળ્યું છે. એ બાબતોનું લીસ્ટ મને મળી શક્યું નથી, તેને માટે હાલ તપાસ ચાલે છે. જૈન ધર્મમાં અને ખાસ કરીને તેના સ્યાદ્વાદ શૈલીએ ચાલતા શાસનમાં એ એક ખાસ તત્ત્વ રહેલું છે કે એના વિચારશીલ આગેવાનો જમાનાને અનુસરતા યોગ્ય ફેરફાર વખતોવખત કરી શકે છે અને આવા ફેરફારો ક્રિયામાર્ગને અંગે વારંવાર થાય છે.

દર્શનઉદ્યોતનો કાળઃ સાધુઓને અંગે આ ક્રિયાઉદ્ધાર જેમ ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય બનાવ આ કાળમાં બન્યો છે તેમ બીજી હકીકતો જોતાં જો કે દેશની આર્થિક સ્થિતિ સારી હતી તેથી દર્શનના ઉદ્યોત પ્રસંગો વારંવાર બનતા પણ તે એટલી હદ સુધી વધી ગયા હશે કે એ મોટા પ્રસંગે યશોવિજયજીને તે સંબંધમાં ફરિયાદ કરવી પડી છે. એક તો ઉપર ટાંકેલાં વચન ગૃહસ્થો વિષયરસમાં રાચી રહ્યા છે ત્યાં 'ધુમધામે ધમાધમ ચલી' એમ કહ્યું છે અને ત્યાર પછી એ જ સ્તવનમાં એકાંત ક્રિયાના રસિકને કેવી હાનિ થાય છે તે પર મોટો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આવી રીતે જ્ઞાનમાર્ગ દૂર રહ્યો છે અને ગૃહસ્થો પણ પૌદ્ગલિક મોહનાં સાધનોમાં રાચી રહ્યા છે એ પર વારંવાર ભાર મૂકીને કહેવાનું કારણ એ જણાય છે કે જ્ઞાનનો ઉપદેશ તે વખતે બહુ ચાલતો નહિ હોય,

---

સંઘ ચતુર્વિધ દેશ વિદેશી, મલિયા તિંહાં સંકેતેંજી,
વિવિધ મહોત્સવ કરતાં દેખી, નિજ સૂરિપદને હેતેંજી;
પ્રાયે શિથિલપણું બહુ દેખી, ચિત્ત વૈરાગે વાસીજી,
સૂરિવર આગેં વિનય વિરાગેં, મનની વાત પ્રકાશીજી. ૨

'સૂરિ પદવી નવી લેવી સ્વામી, કરશું કિરિયા ઉદ્ધારજી,'
કહે સૂરિ 'આ ગાદી છે તુમ સિર,તુમ વશ સહુ અણગારજી;'
એમ કહી સ્વર્ગ સીધાવ્યા સૂરિવર, સંઘને વાત સુણાવીજી,
સત્યવિજય પંન્યાસની આણા, મુનિગણમાં વરતાવીજી. ૩

સંઘની સાખે તેણે નિજ હાથે, વિજયપ્રભસૂરિ થાપીજી,
ગચ્છ નિશ્રાએ ઉગ્રવિહારી, સંવેગતા ગુણ વ્યાપીજી;
રંજિત વેશ લહી જગ વંદે, ચૈત્ય ધ્વજાઓ લક્ષીજી,
સૂરિ પાઠક રહે સન્મુખ ઊભા, વાચક જસ તસ પક્ષીજી. ૪

તેની બુઝ અજ્ઞ અથવા નિરક્ષર લોકો સમજી શકતા નહિ હોય અને તેથી બાહ્ય આડંબર વધે તેવો ઉપદેશ થતો હશે અને તેવો ઉપદેશ સાંભળવા મોટી મેદની મળતી નહિ. આ પ્રમાણે થવું એ દર્શનઉદ્યોતકાળમાં તદ્દન બનવાજોગ છે. ગૃહસ્થ અને સાધુ-વર્ગની આ કાળમાં આવી દશા હતી એમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય; વધારે વિસ્તારથી તેનો ખ્યાલ કરવા માટે સદરહુ બન્ને સ્તવનો વાંચવા ભલામણ છે. એમાં સાધુવેશ-ધારીઓ લોકોને કેવી રીતે છેતરતા હતા, કેવો મૃષા ઉપદેશ આપતા હતા, કેવી રીતે પોતાનાં માન-પૂજા વધારતા હતા, અને તેને લઇને શાસનની કેવી દશા થઈ હતી, તેનું તાદૃશ ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. આવી સ્થિતિ જ્યારે સામાન્ય જનસમૂહની હતી ત્યારે સાથે જ અસાધારણ જ્ઞાનબળ ધરાવનાર અનેક મહાત્માની રત્નાવળી હયાત હતી અને વિશિષ્ટ તત્ત્વજ્ઞાન, ન્યાય અને ક્રિયાકાંડના ગ્રંથનો નિષ્કર્ષ કાઢી તેનું સ્વરૂપ લક્ષ્યમાં લઇ તે પ્રમાણે જનસમૂહને દોરવી શકે એવી અસાધારણ શક્તિવાળા મહાપુરુષો તે વખતે પૃથ્વીતળને પાવન કરતા હતા. આ કાળમાં ઉત્તમ વૈરાગ્યવાળા પુરુષો જૈન અને જૈનેતરમાં બહુ મોટી સંખ્યામાં થયા હતા અને તેઓ પ્રબળ શકિતવાળા અને જનસમૂહની પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિમાં મોટો ફેરફાર કરાવી શકે તેવા હતા તે હવે પછી જોવામાં આવશે. બાકી સામાન્ય રીતે* તો 'કલહકારી કદાગ્રહ ભર્યા, થાપતા આપણા બોલ રે; જિનવચન અન્યથા દાખવે, આજ તો વાજતે ઢોલ રે. સ્વામી સીમંધરા વિનતિ.' આવી ગુરુઓની સ્થિતિ થઇ પડી હતી અને તેથી ઉપાધ્યાયજીને એવા શબ્દો કાઢવા પડ્યા હતા કે—

> જ્ઞાન દર્શન ચરણ ગુણ વિના, જે કરાવે કુલાચાર રે;
> લૂંટે તેણે જન દેખતાં, કિંહાં કરે લોક પોકાર રે.
> સ્વામી સીમંધરા વિનતિ+

આ બન્ને સ્તવનો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વાંચતાં સામાન્ય અસર મન પર એવી થાય છે કે એ સમયમાં સાધુઓ શિથિલાચારી થઇ ગયા હતા, ગૃહસ્થો વિષયસેવામાં જ્ઞાનશૂન્ય, આડંબરમાં આસક્ત થયા હતા અને તેમને જ્ઞાનની મહત્તા શી છે તેની સારી રીતે સમજણ પાડવાની જરૂર હતી. બાહ્ય ભાવ ત્યાગ કરી આત્મિક દૃષ્ટિ જાગ્રત કરવાનો ઉપદેશ યશોવિજયજી મહારાજે તે જમાનાની વસ્તુસ્થિતિ જોઇને અને તેનું તાદૃશ ચિત્ર આપીને બતાવ્યો ને તેને આનંદઘનજીના ઉપદેશ સાથે બહુ સામ્ય છે અને તે પદોનો ભાવ હવે પછી વિચારવામાં આવશે ત્યાં બરાબર સ્પષ્ટ રીતે ગ્રાહ્યમાં આવી શકશે. અહીં આપણે આ પ્રસંગે એ સમયનો ઇતિહાસ વિચારતાં એક વાત બરાબર ધ્યાન પર લાવી

* સવા સો ગાથાનું સ્તવન-પ્રથમ ઢાળ-ગાથા આઠમી.
+ સદર ગાથા ત્રીજી.

શકીએ તેવું છે અને તે એ કે સાધુઓની તે વખતની સ્થિતિ જોતાં તેમના વ્યવહારમાં મોટો ફેરફાર કરી સત્ય આત્મવૃત્તિ સન્મુખ રહેનાર મહાપુરુષોને બાહ્યાડંબરથી જૂદા રહેવાની ખાસ જરૂર હતી અને તેને માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ કરવાની શક્તિવાળા અને લોકસંજ્ઞાની દરકાર વગરના પ્રતિષ્ઠિત મહાપુરુષોની જરૂર હતી. આવા પુરુષોએ તે વખતે બહાર પડીને શાસનને ટકાવી રાખ્યું હતું, પોતાનાં માન અપમાનની દરકાર કરી નહોતી અને સાચી મર્યાદા બાંધી શાસનને મજબૂત કર્યું હતું. વ્યવહાર અને નિશ્ચયને અધિકાર પ્રમાણે સમજીને તે અનુસાર વર્તન કરાવવાની જરૂરીઆત બહુ હતી, તેને લઇને એકાંત વાત ઉપર ખેંચી જનારને બરાબર માર્ગ દર્શાવવા માટે ઉપરનાં બન્ને સ્તવનો રચવામાં આવ્યાં હોય એમ જણાય છે. પોતાના ખોટા બચાવ કરનારને માટે શાસ્ત્રના આધાર સાથે વસ્તુસ્વરૂપ ઉક્ત બન્ને સ્તવનોમાં બતાવ્યું છે અને ખાસ કરીને કેટલાક એકાંત ક્રિયાપક્ષી હોય અને ક્રિયા કરવામાં જ સંપૂર્ણતા માનતા હોય તેમને અને કેટલાક માત્ર જ્ઞાનની વાતો કરવામાં જ સંપૂર્ણતા માની ક્રિયાથી પરાઙ્મુખ થઇ બેઠા હોય તેમને યથાયોગ્ય વસ્તુસ્વરૂપ દર્શાવી જ્ઞાનયુક્ત ક્રિયાનો માર્ગ બતાવી–વ્યવહાર પાળવા સાથે નિશ્ચયનું સાધ્ય રખાવવાનો શુદ્ધ સનાતન જૈન શૈલીનો ઉપદેશ આપનાર અને તેનો બરાબર વ્યવહાર કરવા સારુ ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાની જરૂરીઆત સમજનાર અને સમજીને તેને અમલમાં મૂકનાર અને મૂકવામાં મદદ કરનાર આ સમયના મહાત્મા પુરુષોનાં ચરિત્ર અને વર્તન ખાસ વિચારણીય છે. એટલું લક્ષ્યમાં લેવા માટે ઉપરોક્ત બન્ને સ્તવનો જેમાં સ્તવનોનાં નામ નીચે ક્રિયા અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ભંડાર ખૂલ્લો મૂકવામાં આવ્યો છે અને જેના દરેક વાક્યનું શાસ્ત્રની શાહદત સાથે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે ખાસ વાંચીને વિચારવા યોગ્ય છે. આ હકીકતનું રહસ્ય સમજવા માટે ઉક્ત બન્ને સ્તવનો સમજીને વાંચવા વિજ્ઞપ્તિ છે. આખા ક્રિયાઉદ્ધારમાં અને તત્કાલીન શિક્ષણમાં જે ખાસ મુદ્દો સમાયલો હતો તે ૩૫૦ ગાથાના સ્તવનની નીચેની ગાથા પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

> કોઈ કહે મુક્તિ છે વીણતાં ચીંથરાં,
> કોઈ કહે સહજ જમતાં ઘર દહીંથરાં;
> મૂઢ એ દોય તસ ભેદ જાણે નહી,
> જ્ઞાનયોગે ક્રિયા સાધતાં તે સહી. (૧૧-૨૪)

અહીં ચીંથરાં વીણવાં તે પડિલેહણાદિક બાહ્ય ક્રિયા સમજવી અને દહીંથરાં જમવાં તે જ્ઞાનમાં મસ્તતા બતાવી પુદ્ગલોનો આનંદ કરવાની વાત સમજવી. તાત્પર્ય એ છે કે એકાંત જ્ઞાન પંગુ છે અને એકલી ક્રિયા અંધ છે. આ મુખ્ય તત્ત્વનો ઉપદેશ ક્રિયાઉદ્ધાર વખતે ખાસ કરવામાં આવ્યો હતો અને જ્યારે જ્યારે શિથિલાચાર વધી જાય છે, ગુરુઓનું ગેરવાજબી દબાણ કોમ પર કે દર્શન પર અસર કરનાર દેખાઇ આવે છે અને અધિકાર વગર ક્રિયા કે અધ્યાત્મની વાતો કરવા મંડી જવાય છે ત્યારે આવા ઉપદેશની

અને એવા ઉપદેશનો નિર્વાહ કરી-કરાવી શકે એવા પ્રબળ પુરુષાર્થશાળી પુરુષોની આવશ્યકતા રહે છે. આ કાળમાં જૈન કોમમાં પ્રબળ શકિતવાળા પુરુષો થયા તેથી શાસનને માર્ગ પર લઇ આવ્યા હતા અને 'કુગુરુની વાસના પાસમાં' જે લોકો પડી ગયા હતા તેઓને વાસ્તવિક રીતે સુમાર્ગ પર લઇ આવ્યા હતા.* આ વખતે થયેલા કેટલાક મહાપુરુષો સંબંધી હકીકત આપણે હવે સંક્ષેપમાં વિચારી જઇએ.

યશોવિજય ઉપાધ્યાય : આ સમયના જૈન કોમના સમકાલીન વિદ્વાનોમાં સર્વથી વધારે ધ્યાન ખેંચી રહેનાર પ્રબળ પુરુષાર્થશાળી, વિશિષ્ટ જ્ઞાની, દીર્ઘદર્શી, મહાત્મા ઉપાધ્યાય છે.

તેઓનો જન્મકાળ નિર્ણીત નથી પણ સંવત્ ૧૬૭૦ થી ૮૦ સુધીમાં હોવો જોઇએ. તેઓશ્રીનો દેહવિલય સંવત્ ૧૭૪૬ ના માગશર સુદિ ૧૧ ડભોઇમાં થયો હતો. આ મહાત્મા કાશી તથા આગ્રામાં ત્રણ વરસ અભ્યાસ કરી ન્યાયના ૧૦૦ ગ્રંથો બનાવી ન્યાયાચાર્યનું બિરુદ યથાર્થપણે મેળવી ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારે અને ત્યાર પછી જૈન ધર્મની વિજયપતાકા ફેલાવવામાં અતિ ઉપયોગી થયા અને તે માટે અનેક માર્ગ તેઓએ લીધા. ન્યાયના અતિ અગમ્ય પ્રદેશમાં વિહાર કરનાર, પરમ પુરુષાર્થશીલ, અતિ વિશાળ દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળા, યાદશકિત પર અસાધારણ કાબૂ ધરાવનાર, આ મહાત્મા પુરુષે જૈન ધર્મ સંબંધી ઘણું વાંચ્યું, ઘણું લખ્યું, ઘણું વિચાર્યું અને ઘણું કર્યું. ન્યાયનાં સો પુસ્તકો તેઓએ ઇંદ્રથી શરૂઆતવાળા કાશીમાં લખ્યાં છે તેમ જ 'રહસ્ય' પદઅંકિત ૧૦૮ ગ્રંથો, મંગળવાદ વિગેરે ગ્રંથો લખ્યાં છે તેમાંથી બહુ થોડાં જ હાલ લભ્ય છે કારણ કે તેમના સમયમાં અને ત્યાર પછી જેમ જૈનેતરને તેમના તરફ દ્વેષ હતો તેમ જૈન કોમમાં+ પણ તેમની વિરુદ્ધ કામ કરનારા ઘણા ઉત્પન્ન થયેલા હતા. કારણ સત્ય હકીકત બતાવનાર તરફ ટૂંકા ભંડોળવાળાઓનો અણગમો રહે છે અને તેવા માણસો વધારે સંખ્યામાં દરેક કાળમાં હોય છે. ઉપાધ્યાયજીનાં વચનની મહત્તા એટલી બધી ગણાય છે કે કોઇ પણ વાત તેમણે કહી છે એમ બતાવવામાં આવતાં તેમનાં વચનને પૂર્વધરને યોગ્ય માન મળે છે. આવા

* વર્તમાન કાળમાં સાધુવર્ગનું જૈન કોમ સાથે વર્તન કેવા પ્રકારનું છે, તેમાં ફેરફારની જરૂર છે કે નહિ અને કોઇ પ્રબળ શક્તિવાળા મહાત્માની જરૂર છે કે નહિ એ સર્વ સવાલો વિચારણીય છે અને તેવા વિચારમાં મદદ મળી શકે એવું ઘણું વાંચન આ વિભાગમાં થયું છે તે પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

+ ખાસ કરીને મૂર્ત્તિપૂજા નહિ સ્વીકારનાર વર્ગ, યતિઓનો મોટો ભાગ અને કાંઇક અંશે શિથિલાચારમાં પડી ગયેલા અથવા મહત્તા ન ખમી શકનાર તેમના ગચ્છવાળાઓ ઉપાધ્યાયજીથી વિરુદ્ધ પક્ષના હતા અને તેમના સમયમાં તેમની જોઇએ તેટલી બુઝ થઇ નહોતી એમ જણાય છે. એ દરેક વર્ગ ઉપાધ્યાયજી તરફ દ્વેષ શા માટે રાખતો હતો તેનાં કારણો વિચારવાથી સમજી શકાય તેવાં છે.

શકીએ તેવું છે અને તે એ કે સાધુઓની તે વખતની સ્થિતિ જોતાં તેમના વ્યવહારમાં મોટો ફેરફાર કરી સત્ય આત્મવૃત્તિ સન્મુખ રહેનાર મહાપુરુષોને બાહ્યાડંબરથી જૂદા રહેવાની ખાસ જરૂર હતી અને તેને માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ કરવાની શક્તિવાળા અને લોકસંજ્ઞાની દરકાર વગરના પ્રતિષ્ઠિત મહાપુરુષોની જરૂર હતી. આવા પુરુષોએ તે વખતે બહાર પડીને શાસનને ટકાવી રાખ્યું હતું, પોતાનાં માન અપમાનની દરકાર કરી નહોતી અને સાચી મર્યાદા બાંધી શાસનને મજબૂત કર્યું હતું. વ્યવહાર અને નિશ્ચયને અધિકાર પ્રમાણે સમજીને તે અનુસાર વર્તન કરાવવાની જરૂરીઆત બહુ હતી, તેને લઈને એકાંત વાત ઉપર ખેંચી જનારને બરાબર માર્ગ દર્શાવવા માટે ઉપરનાં બન્ને સ્તવનો રચવામાં આવ્યાં હોય એમ જણાય છે. પોતાના ખોટા બચાવ કરનારને માટે શાસ્ત્રના આધાર સાથે વસ્તુસ્વરૂપ ઉક્ત બન્ને સ્તવનોમાં બતાવ્યું છે અને ખાસ કરીને કેટલાક એકાંત ક્રિયાપક્ષી હોય અને ક્રિયા કરવામાં જ સંપૂર્ણતા માનતા હોય તેમને અને કેટલાક માત્ર જ્ઞાનની વાતો કરવામાં જ સંપૂર્ણતા માની ક્રિયાથી પરાઙ્મુખ થઇ બેઠા હોય તેમને યથાયોગ્ય વસ્તુસ્વરૂપ દર્શાવી જ્ઞાનયુક્ત ક્રિયાનો માર્ગ બતાવી-વ્યવહાર પાળવા સાથે નિશ્ચયનું સાધ્ય રખાવવાનો શુદ્ધ સનાતન જૈન શૈલીનો ઉપદેશ આપનાર અને તેનો બરાબર વ્યવહાર કરવા સારુ ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાની જરૂરીઆત સમજનાર અને સમજીને તેને અમલમાં મૂકનાર અને મૂકવામાં મદદ કરનાર આ સમયના મહાત્મા પુરુષોનાં ચરિત્ર અને વર્તન ખાસ વિચારણીય છે. એટલું લક્ષ્યમાં લેવા માટે ઉપરોક્ત બન્ને સ્તવનો જેમાં સ્તવનોનાં નામ નીચે ક્રિયા અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ભંડાર ખુલ્લો મૂકવામાં આવ્યો છે અને જેના દરેક વાક્યનું શાસ્ત્રની શાહદત સાથે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે ખાસ વાંચીને વિચારવા યોગ્ય છે. આ હકીકતનું રહસ્ય સમજવા માટે ઉક્ત બન્ને સ્તવનો સમજીને વાંચવા વિજ્ઞપ્તિ છે. આખા ક્રિયાઉદ્ધારમાં અને તત્કાલીન શિક્ષણમાં જે ખાસ મુદ્દો સમાયલો હતો તે ૩૫૦ ગાથાના સ્તવનની નીચેની ગાથા પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

> કોઈ કહે મુક્તિ છે વીણતાં ચીથરા,
> કોઈ કહે સહજ જમતાં ઘર ફર્ડીથરા;
> મૂઢ એ દોય તસ ભેદ જાણે નહી,
> જ્ઞાનયોગે ક્રિયા સાધતાં તે સહી. (૧૧-૨૪)

અહીં ચીથરાં વીણવાં તે પડિલેહણાદિક બાહ્ય ક્રિયા સમજવી અને દહીંથરા જમવાં તે જ્ઞાનમાં મસ્તતા બતાવી પુદ્ગલોનો આનંદ કરવાની વાત સમજવી. તાત્પર્ય એ છે કે એકાંત જ્ઞાન પંગુ છે અને એકલી ક્રિયા અંધ છે. આ મુખ્ય તત્ત્વનો ઉપદેશ ક્રિયાઉદ્ધાર વખતે ખાસ કરવામાં આવ્યો હતો અને જ્યારે જ્યારે શિથિલાચાર વધી જાય છે, ગુરુઓનું ગેરવાજબી દબાણ કોમ પર કે દર્શન પર અસર કરનાર દેખાઇ આવે છે અને અધિકાર વગર ક્રિયા કે અધ્યાત્મની વાતો કરવા મંડી જવાય છે ત્યારે આવા ઉપદેશની

ત્યારે આ ગુજરાતી ગ્રંથનું 'દ્રવ્યાનુયોગતર્કણા' નામક ગ્રંથથી ભોજસાગર મુનિરાજ દ્વારા સંસ્કૃતમાં અવતરણ થયું છે. એક અસાધારણ ન્યાયના ગ્રંથો લખનાર મહાત્મા પુરુષ 'જગજીવન જગવાલહો' અથવા 'પુખ્ખલવઇ વિજયે જયો રે' એવાં સુશિક્ષિત અને પ્રાકૃત મનુષ્યને આનંદ ઉપજાવે તેવાં સરળ પણ ઊંડા ભાવાર્થવાળાં અલંકારિક ભાષાયુક્ત સ્તવનો પણ લખે તે તેઓનું ચિત્રવિચિત્ર બુદ્ધિસામર્થ્ય બતાવી આપે છે. અનેક સંસ્કૃત-ગ્રંથો પર વિસ્તૃત ટીકા લખનાર, કમ્મપયડી-શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય જેવા ગ્રંથોનું રહસ્ય સમજાવનાર, અસાધારણ તર્ક અને અન્ય દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ બતાવનાર તે જ વખતે વળી ચરણકરણાનુયોગના અનેક ગ્રંથો લખે, વળી પ્રસંગે શ્રીસીમંધરસ્વામીને વર્તમાન સ્થિતિ પર અપીલ કરે અને સાથે તેવા જ વિષયો પર સંસ્કૃત ગ્રંથ લખે એ અસાધારણ બુદ્ધિવૈભવ બતાવવા માટે પૂરતા છે. આ તો તેમની એક ગ્રંથકર્ત્તા તરીકે કેવી અદ્ભુત શક્તિ હતી તે આપણે જોયું, પરંતુ તે ઉપરાંત અભ્યાસ કરવા માટે બનારસમાં અને આગ્રામાં પસાર કરેલ સમય, ત્યાર પછીની જિંદગી, તેમજ તે પહેલાંની જિંદગી પર ઉપલબ્ધ સાધનો દ્વારા વિવેચન કરવામાં આવે તો તે વડે મોટું પુસ્તક ભરાય તેમ છે. તેઓએ તત્કાલીન ધર્મપ્રવૃત્તિ પર મોટી અસર કરી છે અને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાની જરૂરિયાત અને તેના સંબંધમાં યોગ્ય નિર્ણયો કરવામાં તેઓનો મોટો હાથ હોવો જોઇએ એમ જણાય છે. તેઓશ્રીએ આનંદઘનજીની સ્તુતિરૂપ અષ્ટપદી તેઓના મેળાપ સમયે બનાવી અધ્યાત્મ યોગના ગહન વિષયમાં પ્રગત થયેલા મહાપુરુષની બૂઝ કરી બતાવી છે અને તે એક જ હકીકત તેઓમાં વ્યવહાર નિશ્ચયનું દૃઢ એકત્રીકરણ બતાવવા માટે પૂરતી છે. સમકાલીન વિદ્વાન્ માટે તેઓના નામનિર્દેશથી વધારે વિવેચન અત્ર અપ્રાસંગિક ગણાય તેથી વિશેષ હકીકત અત્ર લખી શકાતી નથી, પરંતુ આ સમયના અનેક પુરુષોમાં તેઓ બહુ આગળ પડતી પદવી ભોગવે છે એમ નિઃસંશય કહી શકાય તેમ છે. તેઓના યોગવિષયના જ્ઞાનની પૂર્ણ માહિતી તેઓની બત્રીશ બત્રીશી ગ્રંથ આપી શકે તેમ છે. તે ગ્રંથમાં તેઓએ યોગના વિષયને લગભગ પરિપૂર્ણ દશાએ બતાવ્યો છે અને આ ગ્રંથના એક ભાગ તરીકે યોજાયેલ 'જૈન દૃષ્ટિએ યોગ'નો મારો લઘુ લેખ તેઓના વિચારને પરિણામરૂપે થયેલ છે એમ ઘણે અંશે કહી શકાય તેમ છે. શ્રીપાળનો રાસ શ્રીવિનયવિજયોપાધ્યાયનો દેહાંત થવાના કારણથી અપૂર્ણ રહેલો તે તેઓએ પૂર્ણ કર્યો છે. તે વિભાગ વાંચતા તેઓએ સિદ્ધચક્રની સ્થાપનાના યોગને કેવી ઉત્કૃષ્ટ રીતે બતાવ્યો છે તેનું સહજ ભાન થાય તેમ છે. આવા પૂર્ણ પ્રતિભાશાળી, ન્યાયદૃષ્ટિમાન્, નયનું રહસ્ય સમજાવનાર મહાત્મા સત્તરમી સદીમાં થયા તે સમય કેવો ભાગ્યશાળી હશે તે થોડો વખત ડભોઇમાં તેઓશ્રીના પાદુકાસ્થાન-સ્તૂપ પાસે અવકાશે બેસીને મનન કરવા યોગ્ય છે. ઉપાધ્યાયજીના મુખ્ય વિચારોમાં વ્યવહારને મુખ્ય સ્થાન આપવાનું અને સાથે નિશ્ચયને આદરવાનું જણાઇ આવે છે અને બન્ને નયમાં તથા દરેક બીજાં સ્થળોએ પણ વિરોધ ટાળવાના પ્રસંગો

સમજવા માટે રહસ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા તેઓએ વારંવાર બતાવી છે. આનંદઘનજી સાથે તેઓને પ્રસંગ થયો હતો તે વિવાદ વગરની હકીકત છે. આ સંબંધમાં વિચારો અગાઉ જણાવ્યા છે અને આગળ પણ તે સંબંધમાં સહજ ચર્ચા કરવામાં આવેલી જોવામાં આવશે.

વિનયવિજય ઉપાધ્યાય

આ સમયના વિદ્વાનોમાં ત્યારપછી આપણે વિનયવિજયને માટે જરા વિચારણા કરીએ. ઉપાધ્યાયજી સાથે રહી કાશીમાં વ્યાકરણશાસ્ત્રનો ખાસ અભ્યાસ કરનાર આ મહાત્મા પુરુષે 'સિદ્ધ(લઘુ)હૈમપ્રક્રિયા' વ્યાકરણ બનાવ્યું; એની ઉપર જ પોતે ૩૫૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા બનાવી. ઉપરાંત પર્યુષણમાં વંચાતી 'કલ્પસૂત્રની સુબોધિકા' ટીકા તેમણે લખી છે. દ્રવ્યાનુયોગનો અતિ અદ્ભુત ગ્રંથ 'લોકપ્રકાશ' જેમાં દ્રવ્યલોક, ક્ષેત્રલોક, કાળલોક અને ભાવલોક સંબંધી ઘણી હકીકત એકત્ર કરી જ્ઞાનભંડાર જેવો ગ્રંથ બનાવી દીધો છે, તેમાં ૭૦૦ ગ્રંથોની સાહદતો બતાવી પોતાનું અતિ વિસ્તીર્ણ વાંચન સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. દેશી રાગમાં સંસ્કૃત રચના કરી 'શાંત સુધારસ' ગ્રંથ અતિ સ્પષ્ટ રીતે હૃદય પર અસર કરે તેવો બનાવ્યો છે. ગુજરાતીમાં અનેક કાવ્યો રચ્યાં છે તેમાં ખાસ નોંધી લેવા લાયક 'શ્રી શ્રીપાળનો રાસ' છે જે અધૂરો રહી ગયેલો તે તેમના સહાધ્યાયી ઉપરોક્ત શ્રી યશોવિજયજીએ પૂર્ણ કર્યો છે. તે ઉપરાંત તેઓએ શ્રી પુણ્યપ્રકાશનું સ્તવન બનાવ્યું છે જે અંતઆરાધના માટે પ્રસિદ્ધ છે અને 'વિનયવિલાસ' ગ્રંથમાં વૈરાગ્યવિષયક કેટલાંક પદો બનાવ્યાં છે. આ ઉપરાંત બીજી નાની મોટી કેટલીક કૃતિઓ બનાવી તેઓશ્રી સંવત્ ૧૭૩૮માં કાળધર્મ પામ્યા છે. તેઓના સંબંધમાં કાશીનિવાસ માટે અનેક લોકકથાઓ ચાલે છે. આ વ્યાકરણનિધિ પણ જૈનના છેલ્લા મહાન્ યુગમાં એટલે કે વિક્રમની સત્તરમી સદીની આખરમાં અને ખાસ કરીને અઢારમીની શરૂઆતમાં જૈન કોમના અગ્રગણ્ય થયા. તેઓનો અને આપણા ચરિત્રનાયકનો ખાસ સંબંધ નોંધી રખાયલો નથી પણ આનંદઘનજીનો મેળાપ જોતાં આ મહાત્મા પણ આનંદઘનજીને મળ્યા હશે એમ જણાય છે અને તેઓએ જે પદો બનાવ્યાં છે તે તે કાળમાં આનંદઘનજીની વાસનાનું પરિણામ હોવું જોઇએ એમ જમાનાની મનુષ્ય પર થતી અસરને અંગે ધારી શકાય છે. તેજપાલ અને રાજશ્રીના પુત્ર આ મહાત્મા વિજયહીરસૂરિના શિષ્ય કીર્તિવિજયના શિષ્ય થતા હતા. શ્રીપાળનો રાસ પૂર્ણ કરતાં પ્રશસ્તિમાં યશોવિજયજી લખે છે કેઃ—

> સૂરિ હીર ગુરુની બહુ કીર્તિ, કીર્તિવિજય ઉવજ્ઝાયાજી;
> શિષ્ય તાસ શ્રી વિનયવિજયવર, વાચક સુગુણ સોહાયાજી;
> વિદ્યા વિનય વિવેક વિચક્ષણ, લક્ષણ લક્ષિત દેહાજી;
> સોભાગી ગીતારથ સાયર, સંગત સખર સનેહાજી;
> સંવત સત્તર ઓગણીસા વરસે, રહી રાંદેર ચોમાસેંજી;
> સંઘ તણા આગ્રહથી માંડ્યો, રાસ અધિક ઉલ્લાસેંજી;

સાર્ધ સપ્તશત ગાથા વિરચી, પહોતા તે સુરલોકેંજી;
તેહના ગુણ ગાવે છે ગોરી, મલી મલી થોકે થોકેંજી;

પોતાનો અને તેમનો સંબંધ બતાવવા સારુ યશોવિજયજી કહે છે કેઃ—

તાસ વિશ્વાસભાજન તસ પૂરણ, પ્રેમ પવિત્ર કહાયાજી;
શ્રી નયવિજય વિબુધપય સેવક, સુજસવિજય ઉવજ્ઝાયાજી.
ભાગ થાક તો પૂરણ કીધો, તાસ વચનસંકેતેંજી;
તિણે વળી સમકિતદૃષ્ટિ જે નર, તેહ તણે હિતહેતેંજી.

મતલબ પોતે બાકીનો રાસ પૂર્ણ કર્યો, તેમાં વિનયવિજયજી માટે કેટલું માન અને તેમનો અરસપરસ કેટલો સંબંધ હતો તે સમજવા યોગ્ય છે. પદવીધરો એક બીજાને જોઈ દાંત કચકચાવતા નહોતા એ આટલા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે અને તે ખાસ વિચારણીય અને અનુકરણીય બાબત છે. આ મહાત્માના ગ્રંથો વારંવાર એવા પ્રસંગે ઉપયોગમાં આવે છે, પર્યુષણમાં તેમની કલ્પસૂત્ર ટીકા અને અંત્યેષ્ટી સંસ્કારમાં પુણ્યપ્રકાશનું સ્તવન એવા રસથી વંચાય છે કે તેઓનું નામ એક વિદ્વાન અનુભવી તરીકે ઘણાં વરસો સુધી જ્વલંત રહેશે. એમના વિશેષ ચરિત્ર માટે શાંતસુધારસ ભાગ બીજો જુઓ.

વિજયદેવસૂરિ

તપગચ્છગગનમાં દિનમણિ તુલ્ય અકબર બાદશાહ પાસે ધર્મચર્ચા કરી જૈનો માટે અનેક પ્રકારના હકો મેળવનાર શ્રી હીરવિજયસૂરિ સુધર્માસ્વામીની ૫૮ મી પાટે થયા, તેમની પાટ પર વિજયસેનસૂરિ થયા, તેઓની પાટે આ મહાત્મા ૬૦ મી પાટે થયા. સંવત્ ૧૬૪૩ માં જન્મ, સૂરિપદ ૧૬૫૬. આ મહાત્માને જહાંગીર પાદશાહે **મહાતપાનું** બિરુદ આપ્યું હતું. તેમણે પોતાની હયાતીમા વિજયસિંહસૂરિને પટ્ટધર નીમ્યા હતા, પરંતુ તેમનો દેહવિલય સંવત્ ૧૭૧૦ માં થવાથી તેમના પછી વિજયપ્રભસૂરિની સ્થાપના કરી પોતે સંવત્ ૧૭૧૨ મા ઉના ગામમાં સ્વર્ગે સીધાવ્યા. એમના વખતમાં જૈન શાસનની જાહોજલાલી એટલી બધી હતી કે તેઓ પાસે પાઠક પદ ધરાવનાર પચીસ શિષ્યો અને ૩૦૫ પંડિતપદ ધરાવનાર શિષ્યો હતા. તેઓના વખતમાં શિથિલાચારને દાબવા માટે અનેક પ્રયત્નો થયા. તેઓએ કાઢેલા હુકમો હજુ પણ મળી શકે છે; પરંતુ તે સર્વથી પ્રતિકાર ન થવાથી અંતે ક્રિયાઉદ્ધારની જરૂરિયાત પડી હતી. તેઓએ કાઢેલ હુકમોની નકલ મારી પાસે છે જે દરેક સાધુએ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

વિજયાનંદસૂરિ

વિજયદેવસૂરિના આ સમકાલીન ગચ્છાધિપતિ હતા. ગમે તે કારણથી વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય વિજયતિલકસૂરિએ શિરોહી નગરમાં સંવત્ ૧૬૭૬ માં તેમને સૂરિપદવી આપી અને તે વખતથી તપગચ્છમાં એક સાથે બે ગચ્છાધિપતિ થયા. વિજયદેવસૂરિના સંતાનીય 'દેવસૂર' ગચ્છના કહેવાયા ત્યારે આ સૂરિના શિષ્ય 'આણસૂર' ના નામથી ઓળખાયા આ વખતે તપગચ્છમાં બે મોટા ફાંટા પડી ગયા તે માત્ર આચાર્યને અંગે હતા, તેમની

આ ભાગમાં રજૂ કરેલા પદના અર્થ સમજાવનાર પં. ગંભીરવિજયજીની પરંપરા આ ઉપરથી જણાઈ હશે. સત્યવિજય પંન્યાસ સંવત્ ૧૭૫૬ માં સ્વર્ગવાસ પામ્યા. આ મહાપુરુષ અતિ ત્યાગી હોઈ મહાપ્રભાવશાળી હતા અને તેથી જ તેઓના ઉપર ગચ્છનો ભાર તેમના ગુરુએ મૂક્યો હતો. વળી ગચ્છમાં શિથિલતા જોઈ તે ચલાવી લે તેવી તેમની સાધારણ રીતે પ્રકૃતિ ન હોવાથી અને સત્ય બોલવામાં તથા તે પ્રમાણે વર્તવામાં નીડર હોવાથી તુરત જ તેઓ શુદ્ધ માર્ગ પર આવી ગયા અને તેનો ઉપદેશ મુક્તકંઠે કરી અસાધારણ મનોબળ બતાવી સંવેગ પક્ષનો આદર કર્યો. ઘણી વખત વર્તમાન સ્થિતિમાં અસંતોષ થાય એવા પ્રસંગો બને છે, અને તેથી સત્યવિજય જેવા અસાધારણ ત્યાગવૈરાગ્ય અને મનોબળવાળા મહાપુરુષોના જન્મની અથવા પ્રાદુર્ભાવની રાહ જોવાય છે. જમાનાને અંગે ઘટતા ફેરફાર થવા સાથે હવે ક્રિયાઉદ્ધારની નહીં પણ માનસિક દશાની સુધારણા અને ખાસ કરીને કષાયવિજયની આવશ્યકતા બહુ રહે છે. દાખલ થયેલા સડાને વૃદ્ધિ પામવા દેવાથી તે ઘર કરી મૂકે છે અને તે બાબત દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળા ગીતાર્થ અને ગચ્છનાયકોએ વિચારી વર્તમાન સમયમાં પણ સત્યવિજયનું સ્વરૂપ ધારણ કરવાની આવશ્યકતા છે એમ કેટલોક વર્તમાન ઇતિહાસ જોવાથી અથવા તે પર ઐતિહાસિક નિષ્પક્ષ દૃષ્ટિએ વિચારવાથી જણાઈ આવે તેવું છે, પરંતુ અહીં વિષયાંતર થઈ જાય છે તેથી વધારે લખવું યોગ્ય લાગતું નથી. સત્યવિજય પંન્યાસે પોતાની ત્યાગદશાને અંગે આનંદઘનજીનો પ્રસંગ સારી રીતે પાડ્યો હોય એમ એમના સંબંધમાં ચાલતી લોકકથાથી જણાય છે અને તે તેઓના વિશિષ્ટ ત્યાગને અને દીર્ઘદર્શીપણાને અનુરૂપ છે. *

માનવિજય ઉપાધ્યાય

વિજયાનંદસૂરિના શિષ્ય શાંતિવિજય થયા. તેમના શિષ્ય સુપ્રસિદ્ધ માનવિજયજી ઉપાધ્યાય થયા. તેમણે 'ધર્મસંગ્રહ' નામનો અતિ અદ્ભુત ગ્રંથ સંવત્ ૧૭૩૮ માં રચ્યો અને તે સમયના સમર્થ વિદ્વાન્ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ તે ગ્રંથ સુધારી આપ્યો, એમ તે જ ગ્રંથની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. આવી રીતે પોતાના ગ્રંથને ચાલુ સમયના સમર્થ વિદ્વાન્ પાસે અંકિત કરાવવો એ ખાસ જરૂરનું છે. એ પ્રમાણે કરવાથી ભૂલો રહેવાનો સંભવ બહુ ઓછો થઈ જાય છે. આ માનવિજય ઉપાધ્યાયે ચોવીશી પણ બહુ સુંદર ગુજરાતી ભાષામાં બનાવી છે. 'જગજીવન જિણંદા પ્રથમ જિણંદા' એ આદિનાથનું તેઓનું કરેલું પ્રથમ સ્તવન છે. એમનાં સ્તવનોમાં 'નિરખી નિરખી તુજ બિંબને' એ સુપાર્શ્વનાથનું સ્તવન અતિ સુંદર છે, રૂપસ્થ ધ્યાન ઉપર દોરી જનાર છે અને મૂર્તિપૂજાને અત્યુત્તમ આકારમાં દર્શાવનાર છે. માનવિજયના બનાવેલ રાસમાં ગજસિંહકુમારનો રાસ અને નયવિચારનો રાસ પ્રસિદ્ધ છે. એકમાં માનવિજયજી ગણિ એમ નામ લખ્યું છે તે આ માનવિજય છે એમ જણાય છે.

રામવિજય

આ જ સમયમાં અતિ મિષ્ટ ભાષામાં ચોવીશી સ્તવનાદિ લખનાર રામવિજયજી થયા.

શ્રી શાંતિનાથનો રાસ તેમણે રચ્યો છે જે બહુ જ સુંદર છે; તેમ જ તેમણે તેજપાળ રાસ બનાવ્યો છે તે પણ ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. તેઓની આખી ચોવીશીનાં લગભગ પ્રત્યેક સ્તવનો ભક્તિ અને જ્ઞાન તથા કોઈ કોઇ યોગના વિષયથી ભરપૂર છે. તેઓનું પદલાલિત્ય પંચકલ્યાણકના સ્તવનાદિકમાં અતિ આકર્ષક જણાઈ આવે છે. તેઓએ સાત નય ઉપર વિસ્તારથી સજ્ઝાયો લખી છે, જે ખાસ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. એ ઉપરાંત તેઓની વ્યાખ્યાન શૈલી એવી લોકપ્રિય હતી કે કિંવદંતી પ્રમાણે જ્યારે ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીના વ્યાખ્યાનમાં વિદ્વાનો જ રસ લઇ શકતા ત્યારે તેમના વ્યાખ્યાનમાં સર્વ લોકો ટોળે મળીને જતા હતા. યશોવિજય ઉપધ્યાયજીને પોતાને એમની વ્યાખ્યાનશૈલી જોવાની ઇચ્છા થતાં તેમના વ્યાખ્યાનમાં એક વાર પધાર્યા હતા અને તેમને વ્યાખ્યાન ચાલુ રાખવા આજ્ઞા કરતાં તેમની લોકપ્રિય ભાષા, વિષયો ગોઠવવાની રીતિ અને વચ્ચે વચ્ચે મિષ્ટ દૃષ્ટાંતોથી હૃદયસરણ કરવાની શક્તિ જોઈ છક થઈ ગયા હતા. આ રામવિજયજી સુમતિવિજયના શિષ્ય થયા હતા.

જ્ઞાનવિમલસૂરિ

તપગચ્છની વિમળ શાખામાં આ જ્ઞાનવિમળસૂરિ આ જ સમયમાં થઈ ગયા છે. ઉત્તમ જીવ હતા, આનંદઘનજીના અત્યંત રાગી હતા, આનંદઘનજીની ચોવીશી ઉપર તેમણે ટબો લખ્યો છે જે સુંદર છે અને થોડા વખતમાં બહાર પડવાનો છે તેઓએ 'જ્ઞાનવિલાસ' નામથી પ્રસિદ્ધ છૂટાં છૂટાં પદો લખ્યાં છે, જે અન્યત્ર છપાઈ ગયાં છે. તેઓએ 'સંયમતરંગ' પર સાડત્રીશ પદો લખ્યાં છે તે પણ છપાઈ ગયાં છે. યશોવિજય ઉપાધ્યાયના ૩૫૦ ગાથાના સ્તવન ઉપર તેમણે ટબો પૂર્યો છે. ત્રેવીશમા અને ચોવીશમા તીર્થંકરના સ્તવનો આનંદઘનજીની ચોવીશી પૂર્ણ કરવા માટે તેમણે બનાવ્યા છે, જે સુંદર છે, છતાં આનંદઘનજીની શૈલીથી જૂદાં પડી જાય છે. આ બાબત પર અગાઉ વિવેચન થઇ ગયું છે.

ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય

આ ધર્મસાગરજી જેમણે કલ્પકિરણાવળી નામની કલ્પસૂત્રની ટીકા બનાવી છે અને જેઓની બુદ્ધિ તર્કના મુદ્દાઓ ઉઠાવવામાં તીવ્ર જણાય છે તે પણ આ સમયમાં થયા છે. તેઓને તત્કાલીન વિદ્વાનો સાથે સારી રીતે બનાવ નહોતો એમ હકીકત સંભળાય છે. આ વિદ્વાન્ ઉપાધ્યાયની ઉપરોક્ત ટીકા પર 'સુબોધિકા' ટીકામાં વિનયવિજયજીએ કેટલેક ઠેકાણે આક્ષેપો કર્યા છે તેનું યોગ્યાયોગ્યપણું વિચારવા યોગ્ય છે. સંસારીપણામાં તેઓ વિજય-દેવસૂરિના સગા થતા હતા અને ગચ્છાધિપતિ બીજા નીમવાનું તે પણ એક કારણ હતું એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે. એમણે નાની મોટી ઘણી રચનાઓ કરી છે. તેઓ તપ ગચ્છનો ઝંડો ઉઠાવનાર અને શૂરવીર હતા. શાસ્ત્રાનુસારે દરેક કુમતનું ખંડન કરવું અને કોઇથી કોઈ પ્રકારે ડરવું નહિ એ તેમનો મુદ્રાલેખ હતો.

આ ઉપરાંત તે સમયમાં **લાવણ્યસુંદર** જેમણે અનેક સજ્ઝાયો તથા દ્રવ્યસપ્તતિકા બનાવી છે, **ધર્મમંદિર ગણિ, સમયસુંદર** અને બીજા અનેક વિદ્વાનો થઇ ગયા છે. આ કાળમાં લગભગ બાવન પંડિતો માત્ર જૈન ધર્મમાં થયા છે, તે બતાવે છે કે આ સમય બહુ ઉપયોગી થઇ ગયો અને ઘણાં રત્નોને ઉત્પન્ન કરી શક્યો. હવે એ સમયની છાયા આનંદઘનજીની રચના પર કેટલી પડી છે તે જાણવા સાથે ઐતિહાસિક ચર્ચા અને તેને અંગે અર્થવિચારણા પર મજબૂત અસર કરનાર તત્ત્વ પર કાંઇક વિશેષ પ્રકાશ પડી શકે.

બનારસીદાસ

શ્વેતાંબર સદરહુ વિદ્વાનો આ સમયમાં થયા એની સાથે દિગંબરોમાં પણ કેટલાક વિદ્વાનો થયા છે તે પૈકી બનારસીદાસનું નામ બહુ જાણીતું છે. સમયસાર નામના કુંદકુંદાચાર્યના ગ્રંથને તેઓએ એવી સુંદર ભાષામાં કવિત્વરૂપે રજૂ કર્યો છે અને તે '**સમયસાર નાટક**'ના નામથી એટલો પ્રસિદ્ધ છે કે તે પર વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. એના કાવ્યનું માધુર્ય અને પદલાલિત્ય ગંભીર તેમ જ અસરકારક હોવા ઉપરાંત વિષયને અતિશય ઉદ્દીપન કરે તેવું છે. તેઓ ઉપરોક્ત ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે—આગ્રા શહેરમાં રૂપચંદ, ચતુર્ભુજ વિગેરે પાંચ વિદ્વાનો ધર્મકથા કરવામાં બહુ પ્રવીણ હતા, પરમાર્થની ચર્ચા કરતા હતા અને તેઓને બીજી વાતમાં રસ કદી પણ પડતો નહિ. કોઈ વખત તેઓ નાટક સાંભળતા, કોઇ વખત સિદ્ધાન્તરહસ્ય વિચારતા અને કોઇ વાર દોહરા બનાવતા. આવી રીતે આગ્રા નગરમાં જ્ઞાન પ્રગટ થયું હતું તેની વાત પણ દેશ-પરદેશમાં સારી રીતે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી હતી અને તેઓની ચર્ચાને લીધે જ્યાં ત્યાં જૈન સંબંધી ચર્ચા ચાલ્યા કરતી હતી. ગ્રંથકર્ત્તા આગળ કહે છે કે એ જ આગ્રા નગરમાં એક સામાન્ય જ્ઞાનવાળો બનારસી નામે લઘુ ભાઈ હતો, એનામાં કવિત્વશક્તિ જોઇ જ્ઞાનરસિકો તેની પાસે હૃદય ખોલીને વાત કરતા હતા. એક વખત સદરહુ સમયસાર ગ્રંથને ભાષામાં સુંદર કવિતામાં ગોઠવવામાં આવે તો ઘણા પ્રાણીઓ એનો લાભ લઇ શકે એમ તેઓએ બનારસીદાસ પાસે જણાવ્યું. બનારસીદાસે તેમની ઇચ્છા જાણી ઉપરની વાત મનમાં ધારણ કરીને સમયસાર નાટક ગ્રંથ કવિત્વરૂપે બનાવ્યો. તે ગ્રંથ સંવત્ ૧૬૯૩ના આસો સુદિ ૧૩ રવિવાર સમાપ્ત કર્યો અને તે ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યો ત્યારે શહેનશાહ શાહ-જહાનો રાજ્યઅમલ ચાલતો હતો. પ્રશસ્તિનો આ ભાગ બહુ સુંદર ચોપાઇ રાગનો હોવાથી નીચે લખી લીધો છે

> બહુત બડાઉ કહા લો કીજે, કારજ રૂપ વાત કહી લીજે;
> નગર આગરા માંહિ વિખ્યાતા, બનારસી નામે લઘુજ્ઞાતા. ૭૧૦
> તામેં કવિત કલા ચતુરાઇ, કૃપા કરે એ પંચો ભાઇ,
> એ પરપંચ રહિત હિયે ખોલે, તે બનારસીસેં હસી બોલે. ૭૧૧
> નાટક સમૈસાર હીત જીકા, સુગમરૂપ રાજમલી ટીકા,
> કવિતબદ્ધ રચના જો હોઇ, ભાષા ગ્રંથ પઢે સબ કોઈ. ૭૧૨

તબ બનારસી મન મહિ આની, કીજે તો પ્રગટે જીનવાની;
પંચ પુરુષકી આજ્ઞા લીની, કવિતબંધકી રચના કીની. ૭૨૨
સોરહસે તીરાનવે બીતે, આસુમાસ સિત પક્ષ વિતીતે;
તિથિ તેરસી રવિવાર પ્રવીના, તા દિન ગ્રંથ સમાપત કીના, ૭૨૪

દોહરા
સુખ નિધાન સકબંધ નર, સાહિબ સાહી કિરાન;
સહસ સાહિ શિર મુકુટમનિ, શાહજહાં સુલતાન ૭૨૫
જાકે રાજ સુચેનસોં, કીનો આગમ સાર;
ઇતિ ભીતિ વ્યાપી નહિ, યહ ઉનકો ઉપગાર. ૭૨૬*

આવા બનારસીદાસ જેવા જીવો જેમના સંબંધમા લોકકથા ચાલે છે તે પણ બરાબર આનંદઘનજીના સમયમાં જ થયા છે. તે શાહજહાંન રાજાના સુખશાંતિના અમલનાં વખાણ કરે છે અને તેનો સ્પષ્ટ રીતે ઉપકાર માને છે, એ આ સમયની ઉપયોગિતા બરાબર રીતે ઠસાવે છે. આવા સમયમાં આનંદઘન જેવા યોગીઓ પૃથ્વીતળને પાવન કરે એ સ્વાભાવિક જેવું લાગે છે. વળી એ સમયમાં જૈનેતર વિદ્વાનો કેવા થયા છે તે જરા વિચારવાથી એ સમયની મહત્તા બહુ સારી રીતે જણાઇ આવશે. એ સમયસાર નાટકનો કોઈ પણ વિભાગ વાંચવાથી એ સમયના જ્ઞાનરસિક જીવોના વિલાસસ્થાનની, વૈરાગ્યવાસનાની અને જીવનઉત્ક્રાન્તિની વિશિષ્ટ સ્થિતિના વિચારોનો કાંઇક ખ્યાલ આવશે. અધ્યાત્મ-પરીક્ષામાં દિગંબરો સંબંધી યશોવિજયજીએ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પરથી એમ સહજ અનુમાન થાય છે કે દિગંબરો જેટલા વિચારમાં આગળ વધેલા હતા તેટલા ક્રિયામા વધેલા નહિ હોય, કારણ કે ઉપાધ્યાયજી તેમને દ્રવ્ય અધ્યાત્મી તરીકે જણાવે છે.

રામદાસ

'શિવાજી ન હોત તો સુનત હોત સબકી' એ પ્રસિદ્ધ વાકયના અધિષ્ઠાયક આ રામદાસ શિવાજીના ગુરુ હતા. તેઓ શિવાજીને ધર્મનો બોધ આપનાર, હિંદુ ધર્મનું રહસ્ય સમજાવનાર, જુદી જુદી જાતિઓ અને વિચિત્ર પંથોના ઉપર ઉપરના મતભેદની અંદર રહેલી એકતા સમજાવનાર અને ધર્માભિધાનના અંકુરો શિવાજીમા વાવનાર, વૃદ્ધિ કરનાર અને એનાં ફળનું સાધ્ય બરાબર લક્ષ્યમાં રાખનાર, દાસબોધ ગ્રન્થના કર્તા, તુકારામને પગલે ચાલનાર અને દક્ષિણના અનેક વિભાગોને નવીન જુસ્સાથી જાગ્રત કરનાર હતા. તેઓએ 'દાસબોધ' ગ્રન્થમાં જે નવીન શૈલીનો ઉપયોગ કર્યો છે તે એકદમ આકર્ષણીય અને વિચારમાં પાડી નાખે તેવી હોવા સાથે પ્રાણીને પોતાનું ઐશ્વર્ય સૂચવનાર અને ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે. સંવત્ ૧૬૬૪ માં એનો જન્મ દક્ષિણના એક જાંબવ ગામમાં ગોદાવરી કાંઠે થયો હતો. શિવાજીનો આ મહાપુરુષ સાથે પ્રથમ પ્રસંગ સંવત્

* પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ બીજો પૃ૪-૫૭૬ ઉપર આ સમયસાર નાટકની પ્રશસ્તિ છાપેલી છે ત્યાંથી આ ઉતારો કર્યો છે

૧૭૧૫ માં થયો હોય એમ તત્સમયના ઇતિહાસ પરથી જણાય છે, પરંતુ એ સમાગમ પછી શિવાજીએ જે અનેક સંકટો સામે યુદ્ધ કર્યું, અસાધારણ શૌર્ય બતાવી આર્યત્વની વિશિષ્ટતા બતાવી આપી અને રાજ્યમાં તેમ જ રણક્ષેત્રમાં જે ધીરતા બતાવી આપી તે સર્વના પ્રેરક આ રામદાસ હતા. જાતે રામના ભક્ત હોઈ તેની ઉપાસના કરતા હતા અને તે માટે બોધ આપતા હતા. તેઓનો ઉપદેશ જડ અથવા અક્રિયાવાદી નહોતો, પણ અધિકાર પ્રમાણે પ્રેરક અને સગર્ભ હતો. વિશાળ દૃષ્ટિવાળા અને વૈરાગ્યનો યોગ્ય ઉપદેશ આપનાર આ રામદાસ શિવાજી પછી બીજે વરસે એટલે સંવત્ ૧૭૩૭ માં ૭૩ વરસની વયે દેહ છોડી ગયા. આ શૌર્યનો સમય એક બાજુએ ઔરંગઝેબને અને બીજી બાજુએ શિવાજીને બતાવી પ્રેરણા કરે છે. તે જ વખતે રામદાસ જેવા પુરુષો પણ થયા છે તે બતાવી સમયસ્વરૂપ માટે ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય હકીકત પૂરી પાડે છે.

તુકારામ

આ જ સમયમાં વિઠોબાના ભક્ત વૈશ્ય જાતીય તુકારામ દક્ષિણમાં—મહારાષ્ટ્રમાં થયા. જેના ભક્તિના પદો સારી રીતે જાણીતાં છે. એમનો સમય સંવત્ ૧૬૬૪ થી ૧૭૦૫ છે અને તે પણ આ જ સમયના ભક્તશિરોમણિ તરીકે ઓળખાય છે.

ગુજરાતના ત્રણ કવિઓ **પ્રેમાનંદ, સામળ ભટ્ટ** અને **અખો કવિ** આ જ સમય પછી તુરતમાં જ થઈ ગયા છે. પ્રેમાનંદના સમય માટે મતભેદ છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે વધારે આધારભૂત લેખકોના મત પ્રમાણે એનો સમય વિક્રમ સંવત્ ૧૬૯૨ થી ૧૭૧૯ સુધીનો છે. ગુર્જર ગિરાનો આ મધ્યમ કાળ છે. એમાં કવિતા ભક્તિના એકલા રૂપમાંથી આગળ વધી નવીન સુંદર માર્ગોમાં ગમન કરે છે અને તેને અંગે આ કાળના કવિઓ બહુ સારો ભાગ ભજવે છે. પ્રેમાનંદની કવિતા જેના વાંચવામાં આવી છે તેને જો કે તેના યોજેલા શૃંગારરસ તરફ પ્રથમ ધ્યાન ખેંચનાર થઈ પડી છે, પરંતુ કવિ તરીકે જે કવનો તેણે કાઢ્યાં છે તેની અસર ગુજરાતી ભાષામાં બહુ દીર્ઘ સમય સુધી જરૂર રહેશે એ વાતમાં સંદેહ લાગતો નથી. દુનિયાની વિચિત્ર ભાવનાનો અનુભવ કર્યા પછી જે હજારો છપ્પાઓ સામળ ભટ્ટે બનાવ્યા છે તે પણ અનેક રીતે આકર્ષણ કરે તેવા અને તેનું દુનિયાદારીનું જ્ઞાનભંડોળ બતાવવા માટે પૂરતા છે. તેના છપ્પાઓમાં સામાન્ય ધર્મભાવના ને નીતિભાવના ખાસ અસર કરનારી અને મોટા વિસ્તારમાં આવી રહેલી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. વ્યવહારજ્ઞાન તેણે બહુ ઉપયોગી આપ્યું છે. અખા કવિનો અનુભવ પણ તેવો જ અસરકારક છે. તે પ્રેમાનંદથી વિલક્ષણ—દુનિયાની સ્પૃહા વિનાના—ખાસ વૈરાગી હતા. આ ત્રણે કવિઓ સાંસારિક દૃષ્ટિએ બહુ ઉપયોગી કામ કરી ગયા છે અને તેમાંનાં છેલ્લા બે ધર્મભાવનાથી વિમુખ નહોતા એમ તેઓના ગ્રંથો વાંચવાથી જણાઈ આવે છે.

તુલસીદાસ

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આ જ સમયમાં તુલસીદાસ થયા છે. એમનો સમય અત્યાર

સુધીનો મારી જાણ પ્રમાણે સંવત્ ૧૭૧૩ થી ૧૭૫૯ સુધીનો છે. એમણે અનેક અનુભવનાં કવનો ગાઈ બતાવ્યાં છે અને તેને પરિણામે તુલસીદાસની 'ચોપાઇઓ' ખાસ વખણાય છે. એક પ્રસિદ્ધ ઉક્તિમાં કહેવામાં આવે છે કે 'ચન્દ છંદ, પદ સૂરકે, કવિત કેશવદાસ; ચોપાઈ તુલસીદાસકી, દુહા બિહારીદાસ.' આવી રીતે ચન્દ કવિના છંદ, સુરદાસનાં પદો, બિહારીદાસના દુહા સાથે તુલસીદાસની ચોપાઇઓ વખણાય છે. એમાં સર્વશાસ્ત્રસમ્મત વૈરાગ્યભાવનાનું સારી રીતે પોષણ થયેલું છે. આ તુલસીદાસ રામના ભક્ત હતા અને તેમની ખાસ વિખ્યાતિ તેમના બનાવેલા '**રામાયણ**'થી છે. આ મિશ્ર હિંદી ભાષાનો ગ્રંથ અત્યારે પણ સર્વત્ર બહુ રસથી વંચાય છે. એ રામની ભક્તિમાં બહુ ઊતરી ગયા હતા એમ તેઓના સંબંધમાં ચાલતી હકીકતો પરથી જણાય છે. તેઓ આનંદઘનજીના સમયથી જરા દૂર છે એટલે લગભગ પછવાડેના વખતમાં થયા છે, પરંતુ આ સમયની તેમના લેખો ઉપર પણ સારી રીતે અસર થઈ છે એ તેઓના ગ્રંથો વાંચવાથી જણાઈ આવે છે. આનંદઘનની અને તુલસીદાસની ભાષા સરખાવવા યોગ્ય છે.

ગુરુ ગોવિંદસિંહ

શિખ પંથના આ દશમા મહાન્ ગુરુના નામથી કોઈ પણ ઇતિહાસનો વાંચનાર અજાણ્યો નહિ હોય. એમનો સમય સંવત્ ૧૭૩૨ થી ૧૭૬૪ સુધીનો હોવાથી એ આનંદઘનજીના સમયથી જરા દૂર જાય છે, પણ એના પિતા **તેજબહાદુર** જે શિખના નાનક ગુરુની નવમી પાટ પર હતા અને જેમણે મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારવાને બદલે ઔરંગજેબના હાથથી મરણ સ્વીકાર્યું હતું તેનું શૌર્ય આ ગોવિંદસિંહમાં પણ હતું. એના વખતમાં શિખ લોકો જે અત્યાર સુધી ધાર્મિક બાબતોમાં ભાગ લેતા હતા તે હવે લશ્કરી બાબતમાં ભાગ લઇ રાજ્યદ્વારી વિષયમાં ભાગ લેતા થયા અને તેવી રીતે જમાનાની અસર તેમના પર તદ્દન જૂદા પ્રકારની થઈ. તેનું કારણ ઔરંગઝેબ બાદશાહની ધર્માંધતા સિવાય બીજું કાંઇ નહોતું.

આવી રીતે આ સત્તરમી સદી, ઉત્તરમાં **તુલસીદાસ** અને **તેજબહાદુર**, દક્ષિણમાં **તુકારામ અને રામદાસ**, ઉત્તર હિંદમાં **બનારસીદાસ અને આનંદઘનજી**, ગુજરાતમાં **યશોવિજય** અને **વિનયવિજયજી** અને જૈનેતરમાં **પ્રેમાનંદ** અને **શામળ ભટ્ટ** ખાસ વિદ્વાનો, યોગીઓ, રાજ્યદ્વારીઓ અને સેનાનીઓ ઉત્પન્ન કરી અનેક પ્રકારે પોતાની અસર પછવાડે મૂકી ગયેલ છે. આવા અનેક પ્રકારના રસથી ભરપૂર સમયમાં આપણા ચરિત્રનાયક થયા છે. એમની અન્ય કવિઓ ઉપર જબરી અસર થઇ છે અને એમના વખતમાં અને ત્યાર પછી તેઓ પોતાના વિચારો વિકસ્વર થાય તેવા આકારમાં મૂકી ગયા છે. એની અસર કેવા પ્રકારની હતી અને તેમનું ખાસ શિક્ષણ શું હતું તે હવે આપણે વિચારીએ.

આનંદઘન

આવી રીતે **શાહજહાંન** પાદશાહનો સમય એકંદરે તદ્દન શાંત હતો. **અકબર**

બાદશાહે રજપૂત રાજાઓની સાથે સંબંધ વધારી, તેઓને રાજ્યમાં મોટા મોટા હોદ્દાઓ આપી તેઓ દ્વારા ભારતભૂમિ પર સામ્રાજ્ય વધારવાની જે નવીન રાજ્યનીતિ ગ્રહણ કરી હતી અને જે નીતિસૂત્ર જહાંગીર અને શાહજહાંને અમલમાં મૂકવા યત્ન કર્યો હતો તેને પરિણામે મુગલ શહેનશાહત ઘણી મજબૂત થઈ હતી અને તેથી દેશમાં આબાદી પણ ઘણી થઈ હતી. એવા શાંતિના વખતમાં દેશમાં ઉત્તમ પુરુષોનો જન્મ થાય અને તેઓ પોતાના સંદેશા જગતને શાંત પણ સ્પષ્ટ રીતે કહે તે સ્વાભાવિક હતું. કુટુંબકલહ કરી ઔરંગઝેબે મુગલાઈને હચમચાવી દીધી, જઝીઆવેરો નાખી હિંદુઓનાં મન દુઃખાવ્યાં અને વિશ્વાસના હોદ્દા પરથી હિંદુઓને દૂર કર્યા તેથી જે પરિણામ આવ્યું તેની અસર તેની પછીની સદીમાં ઘણી થઈ, પરંતુ એના પોતાના સમયમાં જાહોજલાલી સારી હતી. આવા સમયમાં આપણા મહાન્ યોગીશ્રી આનંદઘનજી જન્મ્યા હતા, તેમની આજુબાજુનું વાતાવરણ તેમના વિચારોને પુષ્ટિ આપે તેવું હતું, લગભગ દરેક વિભાગમાં અવિચળ કીર્તિ સ્થાપન કરી ગયેલા વિદ્વાનોના વૈરાગ્યના વિષયને ગ્રહણ કરવા એ કાંઈક અંશે તૈયાર હતા એમ જણાય છે. અકબરના વખતમાં કબીરે જે નવીન માર્ગ ચલાવી હિંદુ મુસલમાનનું ઐક્ય કરવાનાં સાધનો બતાવ્યાં અને તેને અમલમાં મૂકી શકે એવી સારી સંખ્યાની એક ટોળી ઉત્પન્ન કરી અને અકબરે સર્વધર્મસમ્મત ' તોહીદ ઈલાહી,' માર્ગ ચલાવવા યત્ન કર્યો જે તેની હૈયાતી બાદ ચાલી શક્યો નહિ તે બન્ને, જે સદીના ઐતિહાસિક બનાવો આપણે વિચારીએ છીએ તેની આગલી સદીમાં બન્યા, તેની મજબૂત અસર આ સદીમાં થયા વગર રહી નહિ તત્સમયના ઇતિહાસનું વધારે બારિકીથી અવલોકન કરતાં એટલું તો જણાય છે કે સામાન્ય લોકોની વૃત્તિ એશઆરામ તરફ વધારે વળેલી હતી અને તેઓ ધાર્મિક બાબતમાં બહુધા બાહ્યાડંબર તરફ વળેલા હતા. એવાં જ કારણથી એ સમયનાં વર્ણનોમાં બાહ્ય ધમાધમ સંબંધી હકીકતો વધારે આવે છે અને આગેવાન શિક્ષાપ્રચારકો તેની સામે પોતાનો મજબૂત પોકાર ઉઠાવતા વાંચવામાં આવે છે.

આનંદઘનજીનું શિક્ષણ

આનંદઘનજીના લગભગ દરેક પદમાં નૂતન શિક્ષા આપવામાં આવી છે, તે પ્રત્યેક પર આપણે દરેક પદમાં વિચાર કરશું અને આ ઉપોદ્ઘાતના છેવટના ભાગમાં તેના મુખ્ય તત્ત્વો પર વિચાર ચલાવશું; પરંતુ આપણે અહીં તેમનાં પદોમાં જે ખાસ કેંદ્રસ્થ વિચાર હોય તે શોધી કાઢવાની જરૂર છે. એક મુદ્દા ઉપર લક્ષ્ય રાખી તેઓએ પોતાના વિચારો લખ્યા હોય એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે અને તે મુદ્દો બરાબર પૃથક્કરણ કરી શોધી કાઢવાથી તેઓનાં પદોની વિચારણા માટે ચાવી પ્રાપ્ત થઈ જાય એમ છે. તેમનો એ વિચાર બહુ સંક્ષેપમાં કહીએ તો એ છે કે **સ્વપરનો વિવેક કરી સ્વને આદરો, પરભાવનો ત્યાગ કરો અને આત્મપરિણતિની નિર્મળતા કરો.** આ વિચારને–આ શિક્ષણને વિકસ્વર કરવા માટે તેઓએ સુમતિ, શુદ્ધ ચેતના વિગેરે પાત્રોને

જન્મ આપ્યો છે, શુદ્ધ વસ્તુસ્થિતિ બતાવવા માટે વીર રસ અને બહુધા શાંત રસનો અને ક્વચિત્ શિક્ષણીય શૃંગાર રસનો ઉપયોગ કર્યો છે અને તેના વિસ્તાર માટે અનેક પ્રકારની વ્યવહારુ શિક્ષાઓ આપી છે, યોગ અધ્યાત્મના માર્ગ બતાવ્યા છે, વૈરાગ્યનો ઉચ્ચ આશય બતાવ્યો છે અને શિથિલ અંતઃકરણોને પણ ડોલાવે એવા વિચારો ઉચ્ચ ભાષામાં બતાવ્યા છે. પરમતસહિષ્ણુતા સંબંધી તેઓએ જે વિચારો પદમાં વારંવાર બતાવ્યા છે તે સામાન્ય શિક્ષણ કરતાં તેઓનું કહેવાનું કેટલું ઉચ્ચતર હતું તે બતાવવા માટે પૂરતા છે. સત્તાવીશમા પદમાં તેઓ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કેઃ—

> બહિરાતમ મૂઢા જગ જેતા, માયાકે ફંદ રહેતા;
> ઘટ અંતર પરમાતમ ભાવે, દુરલભ પ્રાણી તેતા.

અને તેથી પણ આગળ વધીને 'માયડી મુને નિરપખ કિણહી ન મૂકી' એ લય અડતાલીશ પદમાં ગાઈને તો પરમતસહિષ્ણુતા સંબંધમાં હદ કરી દીધી છે. એમાં પરમતસહિષ્ણુતાનાં તત્ત્વ કરતાં પણ એક વિશિષ્ટ તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો છે અને તે એ છે કે દરેક પ્રાણી સ્વમતાંધ થઈ જઈ એવાં એવાં કામ કરે છે અને એવી એવી વાતો કરે છે કે તે કહેતાં પણ શરમ આવે છે. આવા સ્પષ્ટ રીતે વિચાર જણાવનારને યથાસ્વરૂપે સમજવા માટે બહુ વિશાળ અંતઃકરણની જરૂર છે અને તેવા પ્રકારની વૃત્તિ સામાન્ય જનસમૂહની ન હોવાને લીધે શાસ્ત્રના ઉપરચોટીઆ બોધવાળા પ્રાણીઓ આ મહાત્માનો આશય ન સમજતા હોવાથી તેઓનું શિક્ષણ નિશ્ચયમતાવલંબી છે એમ કહી જાણે વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો મોટો વિરોધ જૈન શાસ્ત્રમાં હોય અને નિશ્ચયના ઉપદેશ કરનાર મોટી ભૂલ કરતા હોય એવું બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જરા વિશાળ દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ સમજવાની દરકાર હશે તેઓ સમજી શકશે કે આવા સંકુચિત પ્રવાહવાળા પ્રાણીઓ બહુધા રહસ્યને સમજ્યા વગર બન્ને વાત ખોટી દૃષ્ટિથી જુએ છે; વ્યવહાર નિશ્ચયની સપાટી ઉપર રહેલ ભેદની અંતર્ગત રહેલી એકતા અને તેમાં પણ વસ્તુતત્ત્વનું આદરપણું કેટલું ઉપયોગી છે તેનું આંતર રહસ્ય સમજનાર આવી ખોટી ટીકા કરનારના ઉપલકીઆ જ્ઞાન માટે મનમાં હસે અથવા તેઓ માટે દયા ખાય તો તેમાં નવાઈ નથી. ઘણાખરા પ્રાણીઓના સંબંધમાં અત્યંત દિલગીરી સાથે એમ કહેવાની જરૂર પડે તેવું છે કે તેઓએ કોઈ પણ વિરુદ્ધ પુરાવા વગર વ્યવસ્થા વગરની કિંવદન્તીઓને આધારે જ આનંદઘનજી જેવા મહાત્મા યોગીના સંબંધમાં ટીકા કરવા જેવા વિચારો જાહેર કરવાની ઉતાવળ કરી છે અને તેમ કરવાની પોતાની યોગ્યતા કેટલી છે અથવા છે કે નહિ તેનો પણ કદી વિચાર કર્યો નથી. જો તેઓ વિચાર કરે તો જણાઈ આવે કે એમના સંબંધમાં અભિપ્રાય બતાવવા પહેલાં હજુ ઘણું સમજવાની-વિચારવાની—પોતાની પરીક્ષા કરવાની જરૂર છે અને એમ થાય ત્યારે જ પોતામાં આવા પ્રકારની ટીકા કરવાની યોગ્યતા આવે તેમ છે.

આનંદઘનજી મહારાજના સંદેશા

થોડાં પદોમાં અને બહુ થોડા સ્તવનોમાં આનંદઘનજીએ મુદ્દાનું શિક્ષણ આપ્યું છે તે આપણે સંક્ષેપમાં વિચારી જઇએ. કેટલાક મહત્ત્વના વિચારો તેમણે બતાવ્યા તે પૈકી પાંચ સાત અગત્યના વિચારો પર જ આપણે અત્ર વિવેચન કરી શકીશું; બાકી તેના અભ્યાસ માટે તો પદોની વિચારણા કરવાની અને સ્તવનોનું મનન કરવાની જરૂર છે.

પરંપરા માટે માન

આનંદઘનજીના વ્યવહાર અને નિશ્ચયને અંગે વિચારો કેવા સ્પષ્ટ હતા તે તેઓના સંબંધમાં કોઇ કોઇ જગ્યાએ થતી ગેરસમજુતી દૂર કરવા માટે જરા સારી રીતે વિચારવાની આવશ્યકતા છે. આની ચાવી માટે અઢારમા પ્રભુના સ્તવનની આઠમી ગાથા વિચારવા યોગ્ય છે. સદરહુ ગાથા આ પ્રમાણે છેઃ—

ચૂરણિ ભાષ્ય સૂત્ર નિયુંક્તિ, વૃત્તિ પરંપર અનુભવ રે;
સમયપુરુષનાં અંગ કહ્યાં એ, જે છેદે તે દુરભવ રે.

અહીં ઉત્તમાંગ શ્રી જિનેશ્વર દર્શનનાં અંગ બતાવતાં ચૂર્ણિ આદિ સુપ્રસિદ્ધ પાંચ અંગની સાથે પરંપરાનો અનુભવ એટલે ગુરુસંપ્રદાયથી ચાલ્યું આવતું જ્ઞાન મૂકવામાં આવેલ છે. પરંપરાનો છેદ કરવો, તેની દરકાર ન કરવી અને પોતાના છંદ પ્રમાણે ચાલવું એવો ઘાતક બોધ વ્યવહાર ન સમજનારનો હોય છે. આવી વાત તેઓના શિક્ષણ ઉપરથી જણાઇ આવે છે. આથી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે તેઓ શ્રી અનંતનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે કે,

વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર જૂઠો કહ્યો, વચન સાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો;
વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર સંસારફળ, સાંભળી આદરી કાંઈ રાચો.

અહીં તેઓએ અપેક્ષા વગરના વ્યવહારને અનુસરવાનું સંસારફળ થાય છે એમ બતાવી તેની વિરુદ્ધ વિચારો બતાવ્યા છે, પણ સાપેક્ષ વ્યવહારને માટે સ્પષ્ટ રીતે તેને 'સાચો' કહી તેના લાભમાં વિચારો બતાવ્યા છે. અહીં તેઓએ જે યોગ્ય રીતે પૃથકકરણ કરી સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ દૃષ્ટિબિંદુનો તફાવત બતાવ્યો છે તે ખાસ મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે. તેઓ પોતે સારી રીતે સમજે છે કે જો એકલી પરંપરા ઉપર ચાલવાનું થશે તો જૈન શાસનમાં જે મહત્તા છે તે દૂર થશે, કારણ કે તેથી કાળસ્થિતિ પ્રમાણે વ્યવહાર-સ્થાપિત ઘટના કરવાની જૈન ગ્રન્થોમાં સુઘટ્ટ ઘટના છે તેનો અંત આવશે. આથી તેઓ શ્રી અજિતનાથજીના દ્વિતીય સ્તવનમાં કહે છે કેઃ—

પુરુષ પરંપર અનુભવ જોવતાં રે, અંધો અંધ પુલાય;
વસ્તુ વિચારે રે જો આગમે કરી રે, ચરણધરણ નહિ ઠાય.
પથડો નિહાળું રે બીજા જિન તણો રે. (૨-૩)

અહીં તેઓએ નિરપેક્ષ પરંપરાથી ગાડરીઆ પ્રવાહપણે ચાલ્યા જવાથી થતાં પરિણામો

તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને તે બાબતમાં દીર્ઘ દૃષ્ટિથી કોમની થયેલી સ્થિતિના ઇતિહાસ પર વિચાર કરતાં મતભેદ પડે એવું મને લાગતું નથી. વર્તમાન ઇતિહાસનો વિચાર કરતાં, પણ, દરેક બાબતની અપેક્ષા સમજવાની અને તેને ધ્યાનમાં રાખી કામ લેવાની ખાસ જરૂર છે, નહિ તો એકાંત પરંપરા પર આધાર રાખી અન્ય બાબતો પર અને ખાસ કરીને વર્તમાન જમાનાની પ્રગતિ પર લક્ષ્ય રાખવામાં ન આવે તો. માર ખાવામાં અથવા કોમને અને શાસનને પાડવામાં જ તેનું પરિણામ આવે એમ લાગે છે. સંકુચિત દૃષ્ટિને પરિણામે, અત્યાર સુધી કેટલેક અંશે એવું પરિણામ આવ્યું છે એમ અવલોકન કરવાથી જણાઇ આવશે. આટલા ઉપરથી આનંદઘનજીના શિક્ષણમાં જે ઉન્નત ભાવ છે તે જણાયો હશે.

પેટા વિભાગો

આ પ્રસંગ વિચારીએ છીએ ત્યારે આનંદઘનજીના વિચારો પેટા વિભાગને અંગે કેવા પ્રકારના છે તે પણ જોઈ જવું પ્રાસંગિક થઇ પડશે. તેઓએ શ્રીઅનંતનાથજીના સ્તવનમાં સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે—

ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નિહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે;
ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકાં, મોહ નડીઆં કલિકાળ રાજે (૧૪-૩)

* * *

પાપ નહિ કોઈ ઉત્સૂત્ર ભાષણ જિસ્યો, ધર્મ નહિ કોઈ જગસૂત્ર સરિખો;
સૂત્ર અનુસાર જે ભવિક કિરિયા કરે, તેહનું શુદ્ધ ચારિત્ર પરિખો (૧૪-૫)

* * *

અન્યત્ર પણ કહ્યું કે—

જોગીએ મિલિને જોગણ કીધી, જતીએ કીધી જતણી;
ભગતે પકડી ભગતાણી કીધી, મતવાસી કીધી મતની માયડી સુને.
(પદ ૪૮-૨)

આવાં જૂદાં જૂદાં ટાંચણો ઉપરથી તેઓશ્રીના સૂત્રવિરુદ્ધ ગચ્છના પેટાવિભાગો પર કેવા વિચાર હતા તથા તેઓને શુદ્ધ માર્ગે લાવવા કેવા ઉપાયોની જરૂર છે તે જણાઇ આવે છે. વળી તેઓની આગમાનુસાર ક્રિયા કરવાની કેવી રુચિ હતી તે પણ એ ટાંચણો-થી સહજ સમજાઈ જાય છે. આપણે તેમના સમયનો ઇતિહાસ કાંઇક જોઇ ગયા તે પ્રસંગે એક તપગચ્છમાં કેટલા ભેદ થયા હતા તે જોયું હતું. તે વખતે અનેક ગચ્છો ચાલતા હતા, એક ગચ્છમાં પણ નાના નાના વિભાગો બહુ થઈ ગયા હતા અને બહુધા ગચ્છના પેટાવિભાગો તો માત્ર માન, ક્રોધ કે મહત્ત્વની ઇચ્છાને અંગે અને નિયંત્રણાને અંગે થયેલા હતા, છતાં અરસપરસ એવો ભાવ રહેતો હતો કે આવી સંકુચિત દૃષ્ટિના

માણસોના મુખમાં તત્વની વાત શોભતી નથી એમ આનંદઘનજી જેવા શુદ્ધ ખપી જીવો ધારે અથવા તેવો ઉદ્દેશ રાખી ઉપદેશ આપે તો તેમાં નવાઇ જેવું નથી. અર્થ વગરના તફાવતો અને તેમાં મસ્ત રહી પોતાની યોગ્યતા બતાવવા જતાં અન્યને અયોગ્ય બતાવવાની લાલચ એવી અનિવાર્ય છે કે તેને પરિણામે આત્માની અવનતિ થયા વગર રહેતી નથી. પરંપરાનો શુદ્ધ ઉપયોગ અનુભવજ્ઞાન લેવામાં, સાંપ્રદાયિક શિક્ષા લેવામાં અને પુસ્તકદ્વારા બુદ્ધિપૂર્વક વસ્તુસ્વરૂપ લેવામાં આવતી અગવડ દૂર કરવાને બદલે શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ કેવળ મહત્ત્વ માટે દૃષ્ટિમર્યાદા પરિમિત કરી દેવામાં થાય તો તે બહુ આડે માર્ગે ઉતારનાર થાય છે તે જરા ઇતિહાસ તપાસવાથી અને વર્તમાન સ્થિતિનો રંગ સમજવાથી જણાઈ આવે તેવું છે. આવા પ્રકારના સંપ્રદાયમોહમાં આસક્ત હોઇ તેવી જ વાતો કરનારાને પેટભરા કહ્યા છે તે સંબંધમાં જરા શંકા જેવું લાગતું હોય તો ઉપાધ્યાયજીનું સાડા ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન અને શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજના અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમમાંથી યતિશિક્ષા અધિકાર ઊંડા ઊતરીને વિચારવા. તેઓશ્રીએ આ કરતાં પણ વધારે આકરા શબ્દોમાં સ્પષ્ટ વાત બતાવી છે. આટલા ઉપરથી વસ્તુસ્વરૂપ અને તત્કાલીન ઇતિહાસથી અજાણ્યા માણસ આનંદઘનજીને બરાબર સમજ્યા વગર તેમના સંબંધમાં અભિપ્રાય આપવા નીકળી આવે અને પછી તેમને નિશ્ચયવાદી કહી નિંદાના સ્વરૂપમાં ઊતરી જાય તો તે કેટલું ખોટું કરે છે તે સમજવા યોગ્ય છે. જ્યારે વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો અરસપરસ યોગ કેવા પ્રકારનો છે, તેનો દેખીતો વિરોધ કેવી રીતે ખુલાસાપૂર્વક સમજી શકાય અને ઘટાવી શકાય તેવો છે અને તે બન્નેનું રહસ્ય સમજી બન્નેમાંથી એકનો પણ ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી એમ જ્યારે સમજાશે ત્યારે તો અમુક મહાત્માને મનસ્વીપણે કેવળ નિશ્ચયવાદી કહેવા એ નિંદાનું રૂપક મટી તેથી ઊલટી વ્યવહાર નિશ્ચયની ખરી સ્થિતિ દર્શાવનાર થશે, પરંતુ ત્યાં સુધીમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાની ખાસ જરૂર છે કે જૈનશાસનને અથવા આખા હિંદુસ્તાનને જે પરતંત્રતાની બેડીમાં સેંકડો વરસથી પડવું પડ્યું છે તે આ સંકુચિત દૃષ્ટિનું પરિણામ છે, પેટાવિભાગોનું પરિણામ છે અને તેમાં રહેલી ટૂંકી દૃષ્ટિને પરંપરાથી બચાવ કરવાની રૂઢિને લીધે છે. અહીં ઇતિહાસના એક બીજા વિષય પર ઊતરવા જેવું થાય છે અને તેમ કરવા જતા વિષયાંતર થઈ જાય છે તેથી તે વાતને હવે બાજુ પર રાખી આપણે સહૃદય મનુષ્યને એટલું કહી શકીએ કે વર્તમાન મહાન્ બ્રિટીશ સામ્રાજ્યનો પ્રભાવ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચારી આપણા ધાર્મિક સામ્રાજ્યમાં પણ પ્રબળ વીર્યસ્ફુરણા કરી આંતર ભેદોની તકરારમાં વ્યર્થ વીર્યવ્યય થતો અટકાવી એકંદરે જૈનશાસનની પ્રગતિ કેમ થાય, વીરપ્રભુના મહાન્ સંદેશા જગત્ આગળ કેવી રીતે સત્ય અને સારા આકારમાં સમજાવાય, અનેક પ્રાણીઓ તેને વિવેકબુદ્ધિથી કેવી રીતે આદરે, દુનિયામાં અહિંસાના નૃત્ય સાથે આત્મોન્નતિનું લક્ષ્યસ્થાન કેવી રીતે થાય તે એક સાથે એકત્ર થઈ વિચારવાની જરૂર છે. વીર પરમાત્માનો એ જ માર્ગ છે, એ જ શિક્ષા છે. અતિ સંકુચિત

દૃષ્ટિના પ્રવાહમાં ઘસડાઇ જઈ વીર પરમાત્માનું મુખ્ય શિક્ષણ આપણે વિસરી ગયા છીએ, વિશાળ ધર્મના ત્રિકાળશુદ્ધ સત્ય સનાતન તત્ત્વોને આપણે ભંડારમાં ગોંધી રાખ્યાં છે, ઉપાશ્રયમાં સાચવી રાખ્યાં છે અને તેથી વિશેષ તેનામાં સત્તા હોય એમ બતાવવાનો વિચાર કર્યો નથી. આ મહા આત્મક્ષતિ કરનાર ટંકી દૃષ્ટિના વિચારો એટલું પ્રાબલ્ય ભોગવે છે કે વિશેષ લાભ કરનાર વીરનાં સત્ય રહસ્યો હોય એમ સમજાવનારને પણ આપણે હસીએ છીએ એ ખરેખર આપણી મૂઢતા છે, અયોગ્યતા છે, પછાતપણું છે. બહુ સારી રીતે વિચાર કરી, સંકુચિત દૃષ્ટિ દૂર કરી, વિશાળ હૃદયથી વીર પરમાત્માના સંદેશા જગત્‌ને કહેવાની જરૂર છે, અને એ બાબત પસાર કરતી વખતે તપગચ્છ, ખરતરગચ્છ કે તેના અવાંતર ભેદો, વિભેદો અને તેના ઉપભેદોનો વિચાર પણ કરવો ઉચિત નથી. એવા પેટાભેદોથી કોમના મુખ્ય સિદ્ધાંતને આ સમયમાં તો ઘણું જ નુકસાન છે, પૂર્વ કાળમાં સ્વાત્મજીવન માટે અથવા પરંપરાની જાળવણી માટે કદાચ તેનો સહજ પણ ઉપયોગ હોય, પરંતુ હાલ તો તે પ્રગતિમાં વિઘ્ન કરનાર, સાધુ જેવા વિશાળ દૃષ્ટિમાન્ મહાત્માઓને પણ અતિ સંકુચિત કરનાર અને દૃષ્ટિબિન્દુના રહસ્યને અતિ દૂર રાખનાર છે. એનો જેમ બને તેમ ત્યાગ કરવામાં અથવા એની અગત્ય ઓછી કરવામાં જૈન કોમનું શ્રેય છે એમ ઇતિહાસ બતાવે છે, મુનિસુંદરસૂરિ સાક્ષી પૂરે છે અને આનંદઘનજી મહારાજ વારંવાર જણાવે છે. આવા વિશાળ વિચાર બતાવવા માટે આનંદઘનજી મહારાજના આપણે ખરેખરા ઋણી છીએ.

વિશાળ તત્ત્વજ્ઞાન અને વિશાળ આંતર રહસ્ય

આનંદઘનજીની ચોવીશી અથવા પદો વાંચતાં જે એક બાબત આપણને ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા લાયક જણાય છે તે તેઓની બહુ ઓછા શબ્દોમાં શાસ્ત્રરહસ્ય સમજાવવાની શક્તિ છે. તેઓના વિશાળ જ્ઞાન સંબંધમાં તો બે મત પડી શકે નહિ, પરંતુ એક લેખક અથવા કવિ તરીકે તેઓમાં વિશિષ્ટતા એટલી જોવામાં આવે છે કે તેઓ પોતાના પુષ્ત વિશાળ સગર્ભ વિચારોને બહુ થોડા શબ્દોમાં બતાવી શક્યા છે. લેખકો પૈકી કેટલાક એવી શૈલી આદરનારા હોય છે કે જેઓ ઘણું લખે ત્યારે થોડું રહસ્ય સમજાય, ત્યારે કોઈ અપૂર્વ લેખક સૂત્ર જેવાં નાનાં વાક્યોમાં એવું સુંદર રહસ્ય લાવી શકે છે કે તેમાથી ઘણા ભાવો નીકળી શકે અને જ્યારે જ્યારે તે વાક્યો વંચાય ત્યારે ત્યારે અભિનવ આનંદ આપ્યા કરે. આવા રહસ્યાત્મક લેખ ભાષામાં લખનારા બહુ ઓછા વિદ્વાનો જોવામાં આવે છે, તેથી એક લેખક તરીકે એમની ઉચ્ચ પ્રકારની ગણુના થાય છે. સ્તવનોમાં આડાઅવળા અહીંતહીં તપાસતાં અનેક વાક્યો વાંચતાં તેમાંનો વિશિષ્ટ ભાવ કેવો શુદ્ધ છે તે પર અનેક વિચારો આવશે. દાખલા તરીકે જુઓઃ

ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન ફળ કહ્યું રે, પૂજા અખંડિત એહ;
કપટ રહિત થઇ આતમ અરપણા રે, આનંદઘન પદ રેહ. (૧-૬)

સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે, અભય અદ્વેષ અખેદ, (૬-૧)
મત મત ભેદે રે જો જઈ પૂછીએ, સહુ થાપે અહમેવ. (૪-૧)
આતમ અર્પણ વસ્તુ વિચારતાં, ભરમ ટળે મતિ દોષ. (૫-૧)
પાપ નહિ કોઈ ઉત્સૂત્ર ભાષણ જિસ્યો, ધર્મ નહિ કોઈ
જગસૂત્ર સરિખો. (૧૪-૧)
ધરમ ધરમ કરતો જગ સહુ ફિરે, ધરમ ન જાણે હો મર્મ. (૧૫-૨)
આપણો આતમભાવ જે, એક ચેતનધાર રે;
અવર સવિ સાથ સંજોગથી, એહ નિજ પરિકર ધાર રે. (૧૬-૧૧)
મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું, (૧૭-૮)
પરમારથ પંથ જે લહે, તે રંજે એક તંત રે, (૧૮-)

વગેરે વગેરે અનેક વિચારો સૂત્ર જેવા છે અને તે પ્રત્યેક વિચારોને આપણે વધારે વિસ્તારથી તપાસવા ઇચ્છીએ તો પ્રત્યેક પર જૂદો ગ્રંથ લખી શકાય તેમ છે. આ તો થોડાં વાક્યો નમૂનારૂપે બતાવ્યાં છે, પરંતુ આપણે તેવી રીતે આવાં બીજાં અનેક વાક્યોને બતાવી શકીએ. એવાં થોડાંક દૃષ્ટાંતો પદમાં પણ જોઈએ.

છઠ્ઠા, સાતમા તથા આઠમા પદની શરૂઆતમાં સાખીઓ આપી છે તે આનું ખાસ દૃષ્ટાંત છે.

મમતા સંગ સો પાય અજાગલ, થનતેં દૂધ દુહાવે. (૮-૧)
ઔર ન હિતુ સમતાસી. (૯-૩)
અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે. (૪૨-૧)
મીઠડો લાગે કંતડો, ને ખારો લાગે લોક. (૪૦-૧)
શાશ્વત ભાવ વિચારતે પ્યારે ખેલો અનાદિઅનંત (૪૨-૫)
અનુભવ રસમેં રોગ ન સોગા, લોકવાદ સબ મેટા;
કેવલ અચલ અનાદિ અબાધિત, શિવ શંકરકા ભેટા. (૩-૩)
લોક લાજ નાહિ કાજ, કુલ મરજાદા છોરી;
લોક બટાઉ હસો બિરાનો, અપનો કહત ન કોરી (૩૮-૨)
ઔર લરાઈ લરે સો બૌરા, સૂર પછારે ભાઉ અરીરી. (૪૯-૧)

આવા આવા અનેક પ્રસંગો છે જે વખતે આનંદઘનજીએ પોતાના સૂત્ર જેવા વિચારો બતાવીને આપણને અનેક વિચારો કરવાનું સાધન આપ્યું છે. એ પદ પર જ્યારે જ્યારે હું વિચાર કરતો હતો ત્યારે નવીન રહસ્ય સ્ફુરણા થતી હતી. વિચારમાં આવ્યું તેટલું લખી શકાણું નથી અને હજુ તે પર વધારે વિચારણા થશે તેમ વધારે વધારે સત્યો સમજાશે. ગૂઢ ભાવાર્થવાળા સગર્ભ લેખકની આ ખાસ વિશિષ્ટતા છે. આ પ્રત્યેક ટાંચણમાં કેટલું રહસ્ય છે તે અત્ર લખવા જઇએ તો ઉપોદ્‌ઘાત જ એ જ ગ્રંથથી મોટો થઈ પડે તે તે સ્થળે વિચારવામાં આવશે ત્યારે તેની અંદર ગર્ભમાં રહેલ ગૂઢ આશયમાંથી કેટલાક બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે અને તે આશયથી જ આ પુસ્તક પ્રગટ કરવાનો હેતુ રાખવામાં આવ્યો છે. એક મહાશયનું કહેવું એમ હતું કે આવા ગૂઢ

અર્થવાળાં પદો પર વિવેચન કરવાથી તેનું રહસ્ય સંકુચિત થઇ જાય છે, માટે તેના શબ્દાર્થ લખી વિવેચન માટે દરેકને તેમના શક્તિ અને અધિકાર પર છોડી દેવા. આ વિચાર સાથે હું મળતો થઇ શકતો નથી. આવા રહસ્યભૂત ગ્રંથોમાં ખાસ ગૂઢતા છે, એના અંતરમાં સ્પષ્ટ આશયો છે અને એના પ્રત્યેક વચનના ગર્ભમાં સાર-રહસ્ય રહેલ છે એમ જ્યાં સુધી સ્પષ્ટ બતાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી મધ્યમ પ્રવાહના પ્રાણીઓ તે ગ્રંથોને વાંચવા વિચારવાની તસ્દી પણ ન લે અને વિચાર કરી શકે તેવા હોય તેમને પણ બહુ મહેનત પડે-આ બન્ને વર્ગને આવા વિવેચનથી ખાસ લાભ થવાનાં કારણો મને સ્પષ્ટ લાગવાથી વિશેષ વિચાર કરવાની પ્રેરણા-સૂચના સાથે આત્મસ્ફુરણા સ્વપર ઉપકાર માટે યોગ્ય અંકુશ તળે રહી બહાર પાડવી એ વાસ્તવિક ધારવામાં આવ્યું છે. જેઓ સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકે તેટલી હદ સુધી આત્મવિચારણામાં ઊતરી ગયા હોય તેઓના વિચારો કદાચ તેઓ આ પુસ્તક વાંચે તો પણ સંકુચિત કે મર્યાદિત થઈ જાય એમ ધારવું તે તેઓની શક્તિની ઓછી કિંમત અંકાવે છે અને તેમ કરવાનો આપણને હક નથી; પરંતુ તેની સાથે ઘણા જીવોને વિચાર કરવા યોગ્ય પ્રબળ સાધનને આવા ક્ષુલ્લક કારણથી અટકાવી દેવું એ એક નિયમ તરીકે મને ઠીક લાગતું નથી. અહીં જરા અવાંતર અંગિત વાત પર ઊતરી જવાનું થયું. આ પ્રાણીની એવી ટેવ પડી છે કે જ્યારે ત્યારે તે પોતાનો બચાવ કરવા એકદમ તૈયાર થઇ જાય છે. આ એક પ્રકારનો મનોવિકાર છે અને તે દૂર કરવા અથવા તેના પર વિજય મેળવવાના પ્રસંગો અને તેને પૃથક્કરણ કરી સમજવાની શક્તિ પણ આવા મહાત્માના ગ્રંથનાં વાંચન મનનથી જ થાય તેમ લાગે છે. આનંદઘનજી મહારાજનું જ્ઞાનસામર્થ્ય અને ખાસ કરીને રહસ્ય સમજાવવામાં રહેલ અસાધારણ શક્તિ પર આપણે વિચાર કરતા હતા. એ બાબતમાં ઘણા સાધારણ લેખકો કરતાં તેઓ બહુ આગળ વધી જાય છે એ બાબતમાં બે મત પડે તેમ લાગતું નથી. તેઓનાં લગભગ દરેક વાક્યની રચના સૂત્ર જેવી છે, તેમાંથી બહુ રહસ્ય નીકળે તેવું છે અને વધારે વિચાર કરતાં તેમાં વધારે વધારે રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય તેમ છે.

લેખક-કવિ

આનંદઘનજી મહારાજનાં સ્તવનો અને પદો વાંચતાં બીજી એક વાત જણાઈ આવે છે તે તેઓએ બતાવેલા વિચારોની સ્પષ્ટતા છે. તેઓ પ્રખર ભાષામાં અને સ્પષ્ટ રીતે વિચારો બતાવી શક્યા છે અને જો કે તેઓનો આશય ઊંડો હોય છે તો પણ દરેક વાંચનાર તેઓના વિચારોમાં પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કાંઇ કાંઇ સાર સમજી શકે છે. તેઓની ભાષા સ્પષ્ટ, તેઓનું વિષયગ્રાહિત્વ મજબૂત અને પદલાલિત્ય અને અર્થ સુંદર તથા હૃદયને અને મગજને એક સરખી રીતે અસર કરનાર છે. તેઓએ કવિ તરીકે મોટાં મોટાં વર્ણનો આપ્યાં નથી, છતાં સુમતિ અને શુદ્ધચેતના જેવા પાત્રોને બોલતા કરી મોહ

રાજાની સાથે લડાઇ વગેરેનાં જે વર્ણનો આપ્યાં તે ખાસ કવિ તરીકે તેઓની શોભા વધારનારાં થઈ પડ્યાં છે. આનંદઘનજીની એક કવિ તરીકે વિશિષ્ટતા એવા પ્રકારની છે કે જેની સરખામણી કરવી પણ મુશ્કેલ થઈ પડે તેવું છે, કારણ કે જ્યાં સુધી તેમના જેવા વિકસ્વર થયેલ આત્મજ્ઞાની એવા વિષયો પર વિચારો બતાવે તેની સાથે તેમની સરખામણી ન થાય ત્યાં સુધી તેઓના સંબંધમાં ખરો અભિપ્રાય આવી શકે નહિ. લડાઇ કે શૃંગારના કવિઓ સાથે તેમની સરખામણી કરવી એ બહુ રીતે અયોગ્ય છે. વર્ણન સારું છતાં સામાન્ય રીતે પણ તેઓનાં સ્તવનો અને પદોમાં યોગ્ય વર્ણન સારી રીતે આવે છે અને તેઓનો વિષય યોગ અને અધ્યાત્મનો છે એટલું ધ્યાનમાં રહે તો લોકપ્રસિદ્ધ કવિને પણ જેબ આપે એવી તેની રચના છે. વૈરાગ્યના વિષયમાં જે જે કવિઓએ એવાં પદો બનાવ્યાં છે તેમાં તેઓ બહુ આગળ પડતું સ્થાન લે છે. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે એક લેખક અને કવિ તરીકે તેઓ ઘણા ફતેહમંદ થયા છે; એનું કારણ સ્પષ્ટ શૈલી અને સીધો ઉપદેશ અને તે પણ ખાસ કરીને હૃદયના ઊંડા ભાગમાં ઊતરી જાય તેવા માર્મિક શબ્દોમાં કૌશલ્ય સાથે વિષયને દર્શાવવાની તેઓની ખાસ રીતિનું પરિણામ છે. એક લેખક કોઇ ન સમજે તેવી ભાષામાં વિચારો બતાવે તો તે નકામા છે તેમ જ તદ્દન સાદા વિચારો ગદ્યને બદલે પદ્યમાં મૂકે તો તેની કવિ તરીકે ગણના થવી નથી. આ બન્ને બાબતમાં આનંદઘનજી બહુ આગળ વધી જાય છે તે તેઓનાં સ્તવનો તથા પદો વાંચવાથી જણાશે. સ્તવનો એટલાં અસરકારક છે અને પદો એટલાં માર્મિક છે કે એનાં રહસ્યનો વિચાર કર્યા પછી એ ભૂલી શકાય તેવાં નથી, એક વખત એનું રહસ્ય સમજ્યા પછી કાનમાં અને મગજમાં તેનું ગાન ચાલે છે અને શાંત અવસ્થામાં તે વિચારવાથી એક પ્રકારનો આનંદ આપે છે કે તેનો અનુભવ સામાન્ય રીતે થવો તદ્દન અસંભવિત છે. પદોનો વિષય 'અતિ કઠિન છે અને તેથી તેના અધિકારીઓ સર્વ થઇ શકતા નથી. કદાચ સામાન્ય વૈરાગ્યના વિષયવાળાં પદો અથવા તેથી પણ શૃંગારના વિષયવાળાં કવનો જેટલાં એ પદો પ્રચલિત અથવા લોકપ્રિય ન થાય તો તેમાં કવિ તરીકેની તેમની ગણના ઓછી થતી નથી, પરંતુ પરીક્ષા કરનારના અધિકાર અથવા ઉન્નતિક્રમમાં રહેલી પ્રગતિની તે નોંધ બતાવે છે. શબ્દોની ઘટના અતિ સુંદર છે, યોગ્ય શબ્દો યોગ્ય પ્રસંગો પર યથાર્થ રીતે મૂકાયા છે અને તે ભાવગર્ભિત હોવા સાથે ખાસ છાપ પાડનાર હોય તેવા જ આવી ગયા છે; કારણ કે કવિઓ બહુધા હૃદયમાંથી ગાન કરે છે ત્યારે શબ્દો કોષમાંથી શોધી શોધીને લખતા નથી, પણ હૃદયનું ગાન તેમને એવા યોગ્ય શબ્દોમાં જ નિદર્શન કરાવે છે, આથી તેઓની કવિ તરીકે બહુ ઊંચી ખ્યાતિ છે. આત્માને ઉદ્દેશીને તેને વિશુદ્ધ કરનારા વિશિષ્ટ ઉદ્દેશથી લખાયેલાં પદરત્નો અને સ્તુતિગર્ભિત સ્તવનો લગભગ રહસ્ય-જ્ઞાનના ભંડાર છે, યોગમાર્ગનાં પગથિયાં છે, સત્ય આદરણીય માર્ગના દર્શક છે અને વિશિષ્ટ પંથના પ્રરૂપક, પ્રદર્શક અને પ્રયોજક છે.

આનંદઘનજીના વ્યવહારુ વિચારો

નવમા શ્રી સુવિધિનાથના સ્તવનમાં દિનચર્યા બતાવતાં મૂર્તિપૂજાને અંગે જે વિચારો બતાવ્યા છે તે ઘણા વ્યવહારુ છે. અંગ અને અગ્રપૂજાનું સ્વરૂપ બતાવી, છેવટે ભાવ-પૂજાને દુર્ભાગ્ય અને દુર્ગતિનો નાશ કરનાર કહે છે અને ચતુર્થ પ્રતિપત્તિ પૂજા તેના ખાસ અધિકારીઓ માટે યોગની પરિસીમા બતાવે છે. આ વ્યવહારુ વિચારો કેટલા ઉપયોગી છે તે ખાસ કરીને આનંદઘનજીની યોગ્ય સમજણ વગરની ટીકા કરનારે સમજવા યોગ્ય છે. આવા જ ઉપયોગી વિચારો 'ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન ફળ કહ્યું' એ એક વચનમાં સમાવી દીધા છે. પદોમાં પણ અવારનવાર બહુ વ્યવહારુ અને ઉપયોગી વિચારો બતાવ્યા છે. બીજા પદમાં ઘડિયાળીને ઉદ્દેશીને સામાન્ય રીતે બહુ ઉપયોગી વાત કરી છે અને તેવી જ રીતે ત્રીજા પદમાં 'સુત વનિતા યૌવન ધન માતો, ગર્ભતણી વેદના વિસરીરી' આવી આવી વાતો કહી છે. ચોપાટની રમત સાથે ચતુર્ગતિના ગમનાગમનની વાતો બારમા પદમાં કરી, છોકરાને મારવા સંબંધમાં આત્મિક વાતો સત્તરમા પદમાં કરી, રીસાયલી સ્ત્રીને સમજાવવાના બ્હાના તળે શુદ્ધ ચેતનાની વાતો અઢારમા પદમાં કરી, વિરહી વાટ જોતી સ્ત્રીના મુખમાંથી નીકળતા શબ્દોમાં સોળમા અને બત્રીશમા અને છત્રીશમા પદમાં વાતો કરી અને એવી રીતે સામાન્ય પ્રસંગોને એવી સારી રીતે દીપાવ્યા છે કે તે વાંચતાં આનંદ આવે, વિચારતાં બોધ થાય અને રહસ્ય સમજતાં તદનુસાર ઉપદેશને અનુસરવા સાહજિક વૃત્તિ થાય અને પરિણામે ચેતનની સાધ્ય તરફ જરૂર પ્રગતિ થાય.

આનંદઘનજીનો યોગ

આનંદઘનજીએ યોગના સંબંધમાં એટલી બધી વાતો કહી નાખી છે કે એ સંબંધી અહીં ઉલ્લેખ કરતાં પૃષ્ઠો ભરાઈ જાય. લગભગ દરેક પદ્યમાં યોગની વાત એક અથવા બીજા આકારમાં કરી છે તે પર તે તે સ્થાને વિવેચન મળી આવશે. યોગની કેવી વાતો કરી છે તેનાં આપણે બહુ થોડાં ઉદાહરણો અહીં તપાસીએ. આઠમા સ્તવનમાં પ્રભુનાં દર્શન કોઈ ગતિમાં થયાં નહિ એમ બતાવી છેવટે ઉમેરે છે કે:—

> એમ અનેક થલ જાણિયે, સખિ. દરિસણ વિણ જિનદેવ; સખિ.
> આગમથી મત જાણિયે, સખિ. કીજે નિરમલ સેવ. સખિ. ૫
>
> નિરમલ સાધુ ભગતિ લહી, સખિ. યોગ અવંચક હોય; સખિ
> કિરિયા અવંચક તિમ સહિ, સખિ. ફલ અવંચક જોય સખિ. ૬

અહીં યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક અને ફલાવંચકની વાત કહી તે યોગનો ખાસ વિષય છે. એના પર 'યોગ'ના ખાસ વિષયમાં સારી રીતે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તેથી જણાશે કે આવા પરમાત્માનો યોગ થવો તે યોગાવંચકત્વ કહેવાય છે. એ ત્રણે અવંચક યોગ કઈ કઈ ભૂમિકા પર કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે સદરહુ વિષયમાં સારી રીતે ચર્ચાયલું

જોવામાં આવશે. એ યોગના ખાસ વિષયને અહીં બહુ થોડા શબ્દોમાં સારી રીતે ખીલવ્યો છે તે આનંદઘનજીનું જ્ઞાનરહસ્ય બતાવવાનું કૌશલ્ય સૂચવે છે. આ વિષય પર વિશેષ વિવેચન 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' ગ્રંથમાં જોવામાં આવશે. સુમતિનાથના સ્તવનમાં બહિરાત્મભાવ, અંતરાત્મભાવ અને પરમાત્મ ભાવ પર યોગવિચારણા બહુ સુંદર રીતે કરવામાં આવી છે. એનું રહસ્ય છેવટે બતાવતાં કહે છે કે:—

> બહિરાતમ તજી અંતરઆતમા, રૂપ થઇ થીર ભાવ સુગ્યાની.
> પરમાતમનું હો આતમ ભાવવું, આતમ અરપણ દાવ. સુગ્યાની. ૫
> આતમ અરપણ વસ્તુ વિચારતાં, ભરમ ટલે મતિ દોષ; સુગ્યાની.
> પરમ પદારથ સંપત્તિ સંપજે, આનંદઘન રસ પોષ. સુગ્યાની. ૬

આ બહિરાત્મભાવ તજીને અંતરાત્મભાવમાં સ્થિર થવા સાથે આત્માનો પરમાત્મભાવ વિચારવો એ આત્મસમર્પણનો ઉપાય છે અને તેથી જ પરંપરાએ સર્વ બાહ્ય બંધનથી મુક્ત થઈ આત્મા પ્રગતિ કરીને છેવટે પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. આ 'ત્રિવિધ સકલ તનુધરગત આત્મા'નું સ્વરૂપ અન્યત્ર બહુ વિસ્તારથી બતાવ્યું છે, યોગના ગ્રંથોમાં તે પર મોટા ઉલ્લેખો કરવામાં આવ્યા છે અને પદની વિચારણામાં પણ તે પર વારંવાર વિવેચન થયું છે તે પર ધ્યાન ખેંચી આનંદઘનજીએ એ વિષયને કેવી સુંદર રીતે સંક્ષેપમાં પણ સુદ્દામ રીતે બતાવ્યો છે તેનું નિદર્શન અત્ર કરવામાં આવ્યું છે.

આવી જ રીતે શ્રી શાંતિનાથના સ્તવનમાં શાંતિનું સ્વરૂપ જે આશ્ચર્યકારક રીતે ચિતર્યું છે, તે લગભગ આગમના સાર જેવું છે. એ યોગનો અતિ ઉત્કૃષ્ટ વિષય છે અને તેમાં 'અહો અહો. હું મુઝને કહું, નમો મુઝ નમો મુઝ રે; અમિત ફલ દાન દાતારની, જેહની ભેટ થઇ તુંજ રે. શાંતિ જિન એક મુજ વિનતિ' એમ કહેવામાં આવે છે ત્યાં વિષય તેની ઉત્કૃષ્ટ હદ પર-વિશિષ્ટ પ્રદેશની પરાકાષ્ઠા પર આવી જાય છે. અહીં યોગના વિષયને એવી સુંદર શૈલીથી અને હૃદયને શાંત કરી નાખે એવાં ભાવાત્મક વાકયોથી દર્શાવ્યો છે કે આનંદઘનજીના યોગજ્ઞાન માટે અતિ આનંદ થયા વગર રહે નહિ. આથી પણ વિશેષ આનંદદાયક રીતે 'મનડું કીમહી ન બાઝે હો કુંથુ જિન' એ સત્તરમા સ્તવનમાં યોગના મધ્યબિંદુ જેવા કેંદ્રસ્થ ચિત્તદમનના વિષયને ચર્ચ્યો છે. ચિત્તદમનને અંગે તેઓ સ્પષ્ટ કહે છે કે:—

> મેં જાણ્યું એ લિંગ નપુંસક, સકલ મરદને ઠેલે,
> બીજી વાતે સમરથ છે નર, એહને કોઇ ન ઝેલે.
> હો કુંથુ જિન. ૭
>
> મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું, એહ વાત નહિ ખોટી,
> એમ કહે સાધ્યું તે નવિ માનું, એ કહી વાત છે મોટી.
> હો કુંથુ જિન ૮.
>
> મનડું દુરારાધ્ય તેં વશ આણ્યું, તે આગમથી મતિ આણું,
> આનંદઘન પ્રભુ માહરું આણો, તો સાચું કરી જાણું.
> હો કુંથુ જિન. ૯

અહીં અનેક વાતો કરી દીધી છે. મન વશ આવી ગયું છે—એમ કહેનારની આત્મ-વંચના અથવા પરવંચના, મન વશ કરવાની અતિ આવશ્યકતા અને તેનું મહત્ત્વ અને પરમાત્માને માર્ગે ચાલવાથી તેમાં થતો યોગ એ દરેક વાત બહુ યુક્તિસર પણ સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામાં આવી છે. આવી રીતે બરાબર વિચારીએ તો સ્તવનોમાં યોગની વાત અનેક જગ્યા પર બહુ સુંદર રીતે, યોગ્ય રીતે અને અસરકારક કહી છે. પદોમાંના ઘણુંખરાં યોગજ્ઞાનથી ભરેલાં છે અને દરેક પ્રસંગે યથાજ્ઞાત વિવેચન તે પર કર્યું છે. બહુ મુદ્દાનાં બે ચાર પદો પર અહીં નિદર્શન કરી યોગનો વિષય કેવો સુંદર રીતે તેઓશ્રીએ ઝળકાવ્યો છે તે તરફ લક્ષ્ય ખેંચીએ.

છઠ્ઠા પદમાં ઈડા, પિંગળા અને સુષુમ્ણા નાડી પર વિચાર બતાવ્યા, સાથે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિરૂપ યોગનાં આઠે અંગો પર ધ્યાન ખેંચ્યું, યમને અંગે મૂળ ઉત્તર ગુણોની રચના બતાવી. મુદ્રા અને આસનનો ઉપયોગ બતાવી રેચક, પૂરક અને કુંભક નાડીના પ્રયોગો અને સાથે મન અને ઇંદ્રિયોનો સંયોગ સમજાવી તેના પર વિજય મેળવવાની જરૂરિયાત બતાવી છેવટે બતાવ્યું કે:—

> થિરતા જોગ જુગતિ અનુકારી, આપોઆપ વિમાસી,
> આતમ પરમાતમ અનુસારી, સીઝે કાજ છમાસી.
> મારો બાલુડો સંન્યાસી.

આવા એક નાના પદમાં કેટલી જાતની વાતો કરી છે અને યોગના અતિ મહત્ત્વના કેટલા વિષયો ચર્ચી નાખ્યા છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. યોગનાં તે એક પદમાં બતાવેલાં નામો પર સંપૂર્ણ વિવેચન કરવું હોય તો એક આખું મોટું પુસ્તક ભરાય. સાતમા પદમાં તનમઠત્યાગને અંગે જે આત્મજાગૃતિ બતાવી છે, તે બહુ અસર-કારક છે; એમાં કેટલીક વાત તો એવી અદ્‌ભુત રીતે બતાવી છે કે પ્રયત્ન કરવા છતાં તે પદનો ભાવ સ્પષ્ટ ખીલવી શકવો મુશ્કેલ જણાયો છે. એ પદને અંતે યોગીરાજ જણાવે છે કે:—

> શિર પર પંચ વસે પરમેસર, ઘટમેં સૂછમ બારી,
> આપ અભ્યાસી લખે કોઇ વિરલા, નિરખે ધ્રુકી તારી.
> આશા મારી આસન ધરી ઘટમેં, અજપાજાપ જગાવે;
> આનંદઘન ચેતનમય મૂરતિ, નાથ નિરંજન પાવે.
> અવધૂ કયા સોવે તનમઠમેં, જાગ વિલોકન ઘટમેં.

આવી જ રીતે પંદરમા પદમાં 'મેરે ઘટ ગ્યાન ભાનુ ભયો ભોર,' સત્તરમા પદમાં

છોરાને મારવાના સંબંધમાં અને એકવીશમા પદમાં પ્રભુના અગમ અગોચર રૂપના સંબંધમાં યોગની બહુ બહુ વાતો કરી છે. અન્યની આશા નહિ કરવા માટે અઠ્ઠાવીશમા પદમાં યોગના અતિ અગત્યના વિષય પર ઉપદેશ આપતાં તેઓ જણાવે છે કેઃ—

મનસા 'પ્યાલા' પ્રેમ 'મસાલા' બ્રહ્મ અગ્નિ પરજાલી;
તનભાઠી અવટાઈ પીએ કસ, જાગે અનુભવ લાલી. આશા૦ ૩
અગમ પીઆલા પીઓ મતવાલા, ચિન્હે અધ્યાતમ વાસા
આનંદઘન ચેતન વ્હૈ ખેલે, દેખે લોક તમાસા
આશા ઓરનકી કયા કીજે.

અહીં યોગની વાતો તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં પણ યોગને ઘટે તેવી મજબૂત ભાષામાં કરી છે. તેની પછીના પદમાં નામ નહિ રાખવાને અંગે યોગનું અદ્ભુત રહસ્ય બતાવ્યું છે અને નેતિ નેતિ ઉક્તિઓ બતાવી છેવટે કહ્યું છે કેઃ—

ના હમ દરસન ના હમ પરસન, રસ ન ગંધ કછુ નહિ;
આનંદઘન ચેતનમય મૂરતિ, સેવક જન બલિ જાહિ.
અવધૂ નામ હમારા રાખે. ૫

સાડત્રીશમા પદમાં 'યોગ સિંહાસન' પર બેઠેલા ચેતનની આખી વાત સુંદર રીતે કરી છે; એમાં લંગોટી, ધુણી, ગુરુના ચેલા વિગેરે સર્વ વાત યોગની કરી છે. અનેક પદમાં યોગને અંગે એટલી વાતો કરી છે કે તે પદનું વિવેચન જોવાની ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે. એમાં પદસ્થ ધ્યાન અને પરમાત્મતત્ત્વચિંતવન તેની ઉત્કૃષ્ટ હદે બતાવવામાં આવ્યાં છે. આવી રીતે લગભગ દરેકે દરેક પદમાં અથવા સમુચ્ચયે કહીએ તો દરેક પદમાં યોગની વાત તેના ઉત્કૃષ્ટ આકારમા જુદે જુદે રૂપે બતાવી છે અને આવા પદના વિષયને સમજવા માટે યોગજ્ઞાન જૈનદૃષ્ટિએ કેવા પ્રકારનું છે તે જાણવાની જરૂર હોવાથી આ વિષયના ઉપોદ્ઘાત જેવો એક વિષય મેં જૂદો લખ્યો હતો જે બહાર પાડવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ તો એ વિષયને આ ગ્રંથ સાથે છપાવવાનો હતો પણ પુસ્તકનું કદ મોટું થઈ જવાથી તેને જૂદો પાડી નાખવામાં આવ્યો છે. યોગજ્ઞાનને આનંદઘનજીએ બહુ ઉત્તમ રીતે ખીલવ્યું છે, બતાવ્યું છે અને એનો અનુભવ કરવા વારંવાર સૂચના કરી છે. આનંદઘનજીને જૈનયોગમાં બહુ ઉચ્ચ સ્થાન મળે છે, તેઓનાં પદો અને સ્તવનો વાંચતાં અને તેઓનું વર્તન વિચારતાં યોગની પંચમભૂમિકાથી તેઓશ્રી આગળ વધ્યા હોય એમ લાગે છે. બાકી તેઓનું યોગમાં સ્થાન કયું હોવું જોઈએ તેનો નિર્ણય વાંચનારે આ સર્વ હકીકત અને 'યોગ' વિષયની વિચારણાથી કરી લેવો.

યોગાનુભવ

યોગના વિષયને અંગે અનુભવની ખાસ જરૂર છે અને તેને માટે આનંદઘનજીએ ઘણા પ્રસંગે વિચારો બતાવ્યા છે, તેને પણ આપણે સંક્ષેપમાં વિચારી જઈએ. અનુભવ

શબ્દનો ભાવ વિચારતાં જણાશે કે વસ્તુસ્વરૂપના યથાર્થ બોધને અનુસરતી, તે પર હેય જ્ઞેય ઉપાદેયપણાવાળી વિચારણાનો મુખ્યત્વે કરીને તેમાં સમાવેશ થાય છે. અનેક સ્થાને અનુભવની જરૂરીઆતો જુદી જુદી રીતે બતાવવામાં આવી છે. આ નિજસ્વરૂપ જ્ઞાનનો મહિમા દરેક યોગ-ગ્રંથકારે બહુ સારી રીતે બતાવ્યો છે અને આનંદઘનજીએ તો એના સંબંધમાં અનેક રીતે વાત કરી છે. બાહ્ય ક્રિયા ગમે તેટલી કરવામાં આવે પણ તેમાં જ્યાં સુધી આત્મદર્શન-સમ્યક્ત્વ-કલ્યાણપ્રાપ્તિની આકાંક્ષાયુક્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી આત્મ-ગુણની વૃદ્ધિ ન થવાથી સર્વ નકામું છે એ વાત તો અનેક પ્રસંગે જણાઇ આવે તેવી છે, તેથી આગળ વધતાં અનુભવની બહુ જરૂરીઆત છે: અનુભવ સાક્ષાત્કાર કરાવે છે, અશુદ્ધ લિપ્ત આત્માને સાધ્યસામીપ્ય કરાવે છે અને પરભાવની બરાબર ઓળખાણ પાડી આપી વિવેકને એટલી સુંદર રીતે પુષ્ટિ આપે છે કે તેથી છેવટે વિવેકમયી દૃષ્ટિ પ્રગટ થાય છે. શરૂઆતના ચોથા પદમાં જ અનુભવ પર સારો પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છેઃ—

> સુહાગણ ! જાગી અનુભવ પ્રીત,
> નિન્દ અનાદિ અગ્યાંનકી, મિટ ગઇ નિજ રીત. સુહા. ૧
> ઘટમંદિર દીપક કીયો, સહજ સુજ્યોતિ સરૂપ;
> આપ પરાઇ આપુહી, ઠાનત વસ્તુ અનૂપ. સુહા. ૨
> કહાં દિખાવું ઔરકું, કહાં સમજાઉં ભોર;
> તીર અચુક હે પ્રેમકા, લાગે સો રહે ઠોર. સુહા. ૩
> નાદવિલુદ્ધો પ્રાણકું, ગિને ન તૃણ મૃગલોય;
> આનંદઘન પ્રભુ પ્રેમકી, અકથ કહાની હોય. સુહા. ૪

અનુભવની વાત એવી છે કે એને આનંદઘનજી પણ 'અકથ' કહે છે. જેઓ એના પ્રેમમાં પડ્યા હોય તે જ ખરેખરી રીતે તેનું સ્વરૂપ સમજે તેમ છે. નૂરજહાનના પ્રેમમાં પડેલ જહાંગીર-સલીમ જેમ તેને જ સર્વત્ર દેખે છે તેમ નાદ-યોગાનુભવના પ્રેમમાં પડેલ પ્રાણીને તેનું તીર વાગે છે ત્યારે તે તેનાથી હતપ્રહત થઈ જાય છે. આવા અનુભવના વિષય પર બહુ પ્રકારના વિચારો બતાવ્યા છે. શુદ્ધ ચેતના અને સુમતિ ચેતનને સમજાવવા જ્યારે જ્યારે પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે અનુભવની પાસે વાતો કરે છે, અનુભવને સમજાવે છે અને અનુભવની મદદથી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થશે એમ માને છે. અનુભવને તેથી કોઈ જગ્યા પર દલાલનું ઉપનામ આપવામાં આવે છે. અનુભવના વિષય ઉપર બતાવ્યા છે ત્યાં ચેતનજીને જાગ્રત કરવાનું કામ તેને જ સોંપ્યું છે, અનુભવની રીત પ્રાપ્ત થયા પછી ચેતનજી મોહરાજાના લશ્કર સાથે કેવી રીતે યુદ્ધ કરે છે તે અગિયારમા પદમાં બતાવ્યું છે. માયામમતા માટે ફરિયાદ કરી તેઓનું સ્વરૂપ ચેતનજીને સમજાવવા તેરમા પદમાં અનુભવ મારફત વિચાર ચલાવે છે અને એ જ સ્વરૂપ તે પછીના ચૌદમા પદમાં સ્પષ્ટ કરી તૃષ્ણાની સોબત મૂકાવવા અનુભવ પાસે જ વિજ્ઞપ્તિ

કરવામાં આવે છે. આનંદઘનની અલક્ષ્ય જ્યોતિના વિશાળ વિષયમાં અનુભવને પ્રાધાન્ય સ્થાન ત્રેવીશમા પદમાં આપવામાં આવ્યું છે અને અઠાવીશમા પદમાં આશા ઓરનકી ન કરવાનાં પરિણામમાં અનુભવલાલી જાગ્રત કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. મિલાપીનો મેળાપ કરાવી આપવા તેત્રીશમા પદમાં અનુભવને જ ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવે છે અને આ વિભાગના પચાસમા પદમાં પણ શુદ્ધચેતના અનુભવની સાથે મન મૂકીને પતિને મનાવવાના માર્ગ પર વિચારણા કરે છે. આવી રીતે આનંદઘનજીના યોગમાં અનુભવને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે એ ઘણી અગત્યની બાબત હોવાથી અને પદનો અર્થ—ભાવ સમજવામાં તે ખાસ ચાવી હોવાથી અહીં તે પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે. જે મહાત્માએ અનુભવ જેવા વિષયને આવા અનેક આકારમાં ચિતર્યો હશે તેની આત્મદશા કેવી સુંદર હશે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. એવા મહાપુરુષો જગતની જાળથી દૂર રહી, આત્મસ્વરૂપવિચારણામાં સ્થિર રહી, આત્મોન્નતિ કર્યે જાય છે, તેઓને દુનિયા 'ભંગડભૂત' કે એવાં ઉપનામ આપે, તેની તેમને દરકાર હોતી નથી અને પોતામાં જેટલો વધારો થયો ન હોય તેવો વિશિષ્ટ આત્મભાવ પોતામાં છે એવો દેખાવ પણ તેઓ કદી કરતા નથી. દુનિયા એને ગાંડા ગણે તો એમાં નવાઈ નથી અને દુનિયા પોતાને માટે શું કહે છે તે જાણવાની અથવા જાણીને તે પર તુલના કરવાની આવી દશાવાળા પ્રાણીને અહંકારબુદ્ધિથી તો કદિ અપેક્ષા હોતી જ નથી અને કદાચ તેઓના અભિપ્રાય પર વિચાર થાય તો તેને મદમસ્તપણા ઉપર ખ્યાલ આવે છે, તેની પતિત સ્થિતિમાંથી તેનો ઉદ્ધાર કરવાના કાર્યમાં બનતું કરવા દયાભાવથી વિચારણા થાય છે. બાકી—

'મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું, એહ વાત નહિ ખોટી;
એમ કહે સાધ્યું તે નવિ માનું, એ કહી વાત છે મોટી
અને છેવટે આનંદઘનજી પ્રભુ માહરું આણો, તો સાચું કરી માનું.'

એ વાક્યના ગર્ભમાં હજુ આટલી વિશિષ્ટ યોગ્યતાએ પહોંચ્યા છતાં પોતાનું મન સ્થિર થયું નથી અને તે કરવા પ્રભુ પ્રત્યે વિજ્ઞપ્તિ છે એવી કબૂલાત જેને દુનિયાની દરકાર ન હોય તેઓ જ કરે છે. એની સાથે કેટલાક સાધારણ કવિતા લખનારની વાતો સરખાવવા યત્ન કરે અથવા એક બે ચાલુ વિચારો બતાવનાર પદ કે કવિતાને અતિ વિશાળ ઉચ્ચ આત્મગુણ બતાવનાર યોગના વિષય સાથે સરખાવી તેની સાથે બીજાને બેસાડવા ધારે તો આવા મહાત્મા પુરુષોનું અપમાન કરવા જેવું છે. આનંદઘનજીની ત્યાગવૈરાગ્ય-અપૂર્વ દશાની વાતો કરવાનો પણ અધિકાર બહુ લાંબે કાળે ઘણી વિચારણા પછી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે, એ વાત સાધારણ રીતે હૃદયમાંથી ખસવી ન જોઈએ.

આનંદઘનનો આગમબોધ અને સ્વરૂપજ્ઞાન

એમનાં સ્તવનો વિચારતાં આનંદઘનનું જ્ઞાન પણ ઊંચા પ્રકારનું હોવું જોઈએ એમ

આપણે ઉપર પણ જોઇ ગયા છીએ. શ્રી શીતળનાથનાં સ્તવનમાં બતાવેલી ત્રિભંગીઓ આ વાત ખાસ બતાવે છે, મુનિસુવ્રતસ્વામીના સ્તવનમાં આત્મતત્ત્વ બતાવતાં તર્કનાં કૃતનાશાદિ દૂષણો સારી રીતે ચર્ચી ન્યાયનું જ્ઞાન બતાવી આપ્યું છે. એકવીશમા સ્તવનમાં ષડ્દર્શનનું સ્વરૂપ સુંદર રીતે બતાવી ઉત્તમાંગ પર વિચારણા કરવાને પ્રસંગે સ્યાત્કારાંકિત નયસમૂહને શુદ્ધ દર્શન બતાવી, તેથી શૂન્ય નયોને નિરુપયોગી સમજાવી, છએ દર્શનોનું જ્ઞાન ઘણી સારી રીતે તેમને હોય એમ સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યું છે, દ્રવ્ય-ગુણપર્યાય અને નયનું જ્ઞાન અઢારમા સ્તવનમાં પાંચમા પદમાં બહુ ઉત્તમ રીતે બતાવી આપ્યું છે અને ખાસ કરીને પાંચમા પદમાં એવા વિસ્તૃત વિષયોને નટનાગરની બાજીને અંગે એટલી સારી રીતે ટૂંકામાં બતાવી આપ્યા છે કે એ વાંચવાથી એના પર અનેક વિચાર થાય અને આનંદઘનજીના જ્ઞાનસામર્થ્ય માટે બહુ ઉચ્ચ પ્રકારનો ખ્યાલ થાય. લગભગ દરેક સ્તવનમાં અને દરેક ગાથામાં એવી વાતો બતાવી છે કે તેના આગમનો અતિ સુંદર અવબોધ આનંદઘનજીને હતો એમ સ્પષ્ટ જણાય. પદની અંદર પણ આવી જ સ્થિતિ છે. આ બાબત પર જુદો ઉલ્લેખ લખવાની જરૂર જણાતી નથી, કારણ કે તેમ કરવા જતાં લગભગ દરેક સ્તવન પર અને ઘણાં પદો પર વિવેચન કરવું પડે તેમ છે. સંક્ષેપમાં એમ કહી શકાય તેમ છે કે આનંદઘનજીનું સામર્થ્ય મજબૂત હોવા સાથે તેઓનો આગમ-બોધ બહુ ઊંચા પ્રકારનો હતો. ચોવીશીનું કોઇ પણ સ્તવન ઉઘાડી મનન કરવાથી આ બાબત લક્ષ્યમાં આવશે.

કબીર અને આનંદઘન

આનંદઘનજીનાં પદોના સંબંધમાં એવું ઘણી વખત સાંભળ્યું છે કે તેઓનાં પદો કબીરનાં પદોને મળતાં છે અને કોઈ કોઈ કબીરનાં પદો આનંદઘનજીના નામ ઉપર માણસોએ ફેરવી નાખ્યાં છે. અગાઉ જોઇ ગયા છીએ કે પછવાડેની આ હકીકતમાં સચ્ચાઇ હોવાનો હજુ સુધી એક પણ પુરાવો મળ્યો નથી (જુઓ ઉપોદ્ઘાત આગળ). હવે કબીરના સંબંધમાં આપણે સહજ વિચાર કરીએ અને તેના કોઇ કોઇ પદોની સરખામણી આનંદઘનજીનાં પદો સાથે કરી આ જરા રસાળ વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડવા પ્રયત્ન કરીએ. કબીરના દુહા તેમ જ પદો વાંચતાં તે સર્વ મત મતાંતરોમાંથી સત્ય શોધી કાઢી તેને અનુસરવાનો ઉપદેશ આપે છે, એમ જણાઈ આવે છે. પરમતસહિષ્ણુતાના સંબંધમાં વિચારો ઘણા ઉદાર હતા એ આપણે આ ઉપોદ્ઘાતમાં ઉપર જોઈ ગયા છીએ. કબીરનાં પદો વૈરાગ્યના વિષયને પોષનારા અને મનુષ્યની વ્યવહારુ વૃત્તિને અસર કરનારાં છે જ્યારે આનંદઘનજીનાં પદોમાં વૈરાગ્ય ઊંડાણમાં રહે છે. જ્યારે યોગના વિષયને તેઓ વધારે પોષે છે અને આત્માની અંદર રહેલા ગુપ્ત ગુણોનો પ્રાદુર્ભાવ કરાવવા માટે તેઓ મોટો પ્રયાસ કરતા હોય એમ જણાઇ આવે છે. કબીરનાં ઘણાંખરાં પદોમાં વ્યવહારોપયોગી શિક્ષા આપવામાં આવી હોય છે ત્યારે આનંદઘનજી તેથી ઘણા આગળ વધી ગયેલ હોય તેવા

ઉચ્ચ કોટિના વિષયો હાથમાં લે છે અને જાણે તેના અધિકારી સામાન્ય જનપ્રવાહથી જરા આગળ વધીને તેમને સાંભળવા તૈયાર થયેલા હોય એમ ધારીને ચાલે છે. આનંદઘનજીનાં પદોમાં યોગ અને તત્ત્વજ્ઞાન ભરપૂર છે અને તેને અનેક રીતે ચર્ચી આ અતિ અટપટા વિષયને તેઓએ બહુ સુંદર રીતે ન્યાય આપ્યો છે ત્યારે કબીરનાં પદો ચાલુ ઉપદેશ આપનાર છે. આનંદઘનજીનાં પદો વિશિષ્ટ અધિકારીને ઉદ્દેશીને બનાવેલાં છે ત્યારે કબીરનાં પદો પ્રાકૃત પ્રવાહના માણસોને ઉદ્દેશીને તેના પર હિત કરવાની બુદ્ધિથી લખાયલાં છે. ભાષાશૈલી બન્ને વિચારવામાં આવશે તો બન્નેએ જેમ બને તેમ હિંદુસ્તાની ભાષાનો સારી રીતે ઉપયોગ કર્યો છે અને તે ભાષામાં એવું સત્ત્વ રહેલું છે કે સમજ્યા પછી બહુ આનંદ આવે. આનંદઘનજીનાં કોઇ કોઇ પદોમાં ગુજરાતી ભાષાની અસર જોવામાં આવે છે તે કબીરનાં પદોમાં બીલકુલ જણાતી નથી. કબીરનો માર્ગ હિંદુ મુસલમાન સર્વ ધર્મને એક કરી નાખવાનો હતો. આનંદઘનજી એવા વિચારો બતાવે છે કે જેને પરિણામે ધર્મના ઉપરના તફાવતોને લઇ અરસ્પરસ દ્વેષ રાખવો યુક્ત નથી અને વસ્તુતઃ તેમાં કોઇ સાર નથી એમ જણાય અને સમદર્શિતા છતાં છેવટે શુદ્ધ અવબોધ વિચારણાને પરિણામે થાય, આ તેઓનું લક્ષ્યબિન્દુ છે. આપણે કબીરનાં પદો કેવા પ્રકારનાં છે તે વિચારવા માટે તેની જરા પર્યાલોચના કરીએ. સ્થળસંકોચથી વધારે પદોનાં ટાંચણ થઇ શકશે નહિ પણ તેના નમૂના અત્ર જરૂર બતાવીએ.

કૈસા જોગ કમાયા, પૈ કયા ઢોંગ મચાયા બે.
જટા બઢાઇ વિભૂત ચઢાઇ, જગમેં કહેતા સિદ્ધા;
સિદ્ધનકી તો બાત ન જાણે, યે તો કાલકા બદ્ધા. કૈસા ૧
ભગવે કપડે સીર મુંડાવે, કહતા મૈં સન્યાસી;
સંન્યાસીકી ગત હૈ ન્યારી, યે તો પેટકે ઉપાસી. કૈસા. ૨
વલા કફની શિરમે ટોપી, કહતા ફકીર ઓલા;
ફકીર હૈ તો સબસેં ન્યારા, યે તો ફજીતખોરા. કૈસા. ૩
કાન ફાડ કર મુદ્રા ડારી, નાથ કહાવે ભારી;
નાથનકી તો ગત હે ન્યારી, યે તો દેખે પરનારી. કૈસા. ૪
હાતમે સોટા ઘરઘર ફિરતા, કહતા મૈં નાનકશાઈ;
પૈસે ખાતર શીર કુકાવે, દેખે અપની આઇ. કૈસા. ૫
કહત કબીરા સુન ભાઈ સાધુ, સબ સંતનકા છોરા;
રામ નામ બિન મુક્તિ ન પાવે, યેહી પંથ હમારા. કૈસા. ૬

આ પદમાં બતાવેલા વિચારો સાથે આનંદઘનજીના ૪૮ મા પદના વિચારો સરખાવીએ તો લગભગ સરખા વિચારો જણાય છે. એ અડતાળીશમા પદના કર્તાના સંબંધમા કોઈ જરા શંકા ઉઠાવે છે, તેથી તેને હાલ બાજુ ઉપર મૂકીએ તો સત્તાવીશમા પદમાં બતાવેલા વિચારો અને ખાસ કરીને સડસઠમા પદમાં ‘ રામ કહો રહેમાન કહો કોઉ ’ એમ કરીને

જે વિચારો બતાવ્યા છે તે ભવ્ય છે, વિશાળ છે, ઉપદેશક છે, અસરકારક છે અને મહાન્ છે. ઉપદેશ દેવાની કબીરની પદ્ધતિ કેવી સાદી હતી તે નીચેના પદ પરથી જણાશે.

રામ નામ તું ભજલે પ્યારે, કાયકું મગરૂરી કરતા હૈ;
કચ્ચે મટીકા બંગલા તેરા, પવા પલકમેં જલતા હૈ. રામ. ૧
બ્રમ્મન હોકર પુરાન બાંચે, સ્નાન તર્પન કરતા હૈ;
સર્વ કાલ સુચિલ રહતા હૈ, યોં કયા સાહિબ મિલતા હૈ. રામ. ૨
જોગી હોકર જટા બઢાવે, હાલ મસ્તમેં રહતા હૈ;
દોનોં હાથ શિર પર ધરતા, યોં કયા સાહિબ મિલતા હૈ. રામ. ૩
માનભાવ હોકર કપડે પેને, દાઢી મુછી મુંડતા હૈ;
ઉલટી લકડી હાથ પકડ કર, યોં કયા સાહેબ મિલતા હૈ. રામ. ૪
મુલ્લા હોકર બાંગ પુકારે, યોં કયા સાહિબ બહિરા હૈ;
મુંગિકે પાવમેં ઘુંઘુર બાજે, વો ભી અલ્લા સુનતા હૈ. રામ ૫
જંગમ હોકર લિંગ બંધાવે, ઘર ઘર લેકર ફિરતા હૈ;
શંખ બજાકર ભિક્ષા માંગે, યોં કયા સાહેબ મિલતા હૈ. રામ. ૬
કહત કબીરા સુન ભાઈ સાધુ, મનકી માલા જપતા હૈ;
ભાવ ભગતસે ધ્યાન ધરત હૈ, ઉનકુ સાહેબ મિલતા હૈ. રામ. ૭

કબીરના વિચારો બતાવવાની પદ્ધતિ કેવા પ્રકારની હતી તે બતાવવા માટે પદ હજુ પણ વધારે લખશું. (કબીરનાં પદો ગુજરાતી ભાષાના વાંચનારાઓને નથી અને તે કારણથી તેનો આખો ઉતારો કરી લેવાની જરૂર પડી છે.)

દયા ધરમ નહિ મનમેં, મુખડા કયા દેખો દરપનમેં.
જબ લગ ફુલ રહે ફુલવાડી, બાસ રહેગા ફુલમેં,
એક દિન ઐસા હો જાવેગા, ન (?) ઉડેગી તનમેં. દયા ધ. ૧
ચુવા ચંદન અબીર અરગજા, શોભતાં ગોરે તનમેં,
ધન જોબન ડૂંગરકા પાણી, ઢબ જાવેગા ખિનમેં. દયા ધ. ૨
નદિયા બિહીરી નાવ પુરાની, ઊતરે ચાહે સંગમમેં,
ગુરૂ મુખ હોય સો પાર ઉતરે, નુગુરૂ બૂડે ઉનમેં. દયા ધ. ૩
કવરી કવરી માયા જોરી, સુરત હરી નિજ ધનમેં;
દશ દરવાજે ઘેર લિયા જબ, રહી ગયે મનકે મનમેં. દયા ધ. ૪
પનિયા બાંધે પગ સવારે, તે ભૂલા ગુલપેમેં;
કહત કબીરા સુન ભાઈ સાધુ, યે કયા લડ રહે મનમે. દયા ધ. ૫

આનો ભાવ સમજાવવાની જરૂર પડે એવું બહુધા લાગતું નથી. કબીરની શૈલીમાં જે યુક્તિ અને વિચારણા છે તે આ ઉપરથી સમજાશે. એની ઉપદેશશૈલી ચિદાનંદજી અથવા કપૂરચંદજીની શૈલી સાથે કેટલેક અંશે સરખાવવા યોગ્ય છે. બાકી ચિદાનંદજીની

શૈલી પણ આથી તો ઉચ્ચ કોટીની છે. વૈરાગ્યના વિષયને માગણીના રૂપમાં, આક્ષેપના રૂપમાં અને બીજી અનેક રીતે બતાવીને તેમણે તે વિષયની સારી પોષણા કરી છે. જુદાં જુદાં પદના લેખકો એક જ વિષયને કેવી રીતે બતાવે છે તે સમજવા માટે ચિત્તદમનના–મન વશ કરવાના વિષયને પદકારોએ કેવી કેવી રીતે ચર્ચ્યો છે તેનો જરા નમૂનો જોઈએ જેથી તેની સરખામણી કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. મનને વશ કરવાના અને તેમાં સર્વસ્વ માનવાના વિષય ઉપર કબીર નીચે પ્રમાણે વિચારો બતાવે છે.

હમારો તીરથ કૌન કરે, ભટકત કૌન ફિરે. હમારો.
મનમેં ગંગા મનમેં કાશી, મનમેં સ્નાન જપ કરે. હમારો. ૧
મનમેં આસન મનમેં કદાસન, મનમેં ધૂળિ જલે. હમારો. ૨
મનમેં મુદ્રા મનમેં આશા, મનમેં ધ્યાન ધરે. હમારો. ૩
કહત કબીરા સુન ભાઈ સાધુ, ભટકત કૌન ફિરે ? હમારો. ૪

આની સાથે સરખાવવા માટે આનંદઘનજીનું સુપ્રસિદ્ધ શ્રી કુંથુનાથજીનું સ્તવન જેના પર આ ઉપોદ્ઘાતમાં અવારનવાર વિવેચન થયું છે તે પર વિચાર કરી જઈએ.

કુંથુ જિન મનડું કિમહી ન બાઝે–હો કુંથુ જિન;
જિમ જિમ જતન કરીને રાખું, તિમ તિમ અલગું ભાજે. હો. કુંથુ. ૧
રજની, વાસર, વસતી, ઉજડ, ગયણ પાયાલે, જાય;
સાપ ખાય ને મુખડું થોથું, એહ ઉખાણો ન્યાય. હો. કુંથુ. ૨
મુગતિ તણા અભિલાષી તપીઆ, જ્ઞાન ને ધ્યાન અભ્યાસે;
વયરીડું કાંઈ એહવું ચિંતે, નાખે અવળે પાસે. હો. કુંથુ. ૩
આગમ આગમધરને હાથે, નાવે કિણ વિધ આંકું;
કિહાં કણે જો હઠ કરી હટકું, તો વ્યાલ તણીપરે વાંકું. હો. કુંથુ. ૪
જો ઠગ કહું તો ઠગતો ન દેખું, શાહુકાર પણ નાહિ;
સર્વ માંહેને સહુથી અલગું, એ અચરિજ મન માંહિ. હો. કુંથુ ૫
જે જે કહું તે કાન ન ધારે, આપ મતે રહે કાલો;
સુર નર પંડિત જન સમજાવે, સમજે ન માહરો સાલો હો. કુંથુ. ૬
મેં જાણ્યું એ લિંગ નપુંસક, સકલ મરદને ઠેલે;
બીજી વાતે સમરથ છે નર, એહને કોઈ ન ઝેલે. હો. કુંથુ. ૭
મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું, એહ વાત નહિ ખોટી;
એમ કહે સાધ્યું તે નવિ માનું, એ કહી વાત છે મોટી. હો કુંથુ. ૮
મનડું દુરારાધ્ય તેં વશ આણ્યું, તે આગમથી મતિ આણું;
આનંદઘન પ્રભુ માહરું આણો, તો સાચું કરી જાણું. હો. કુંથુ. ૯

આવી સુંદર રીતે મનને વશ કરવાનું–ચિત્તદમન કરવાનું આનંદઘનજી કહી ગયા છે અને તેમનો એ સંદેશો અત્યારે પણ બહુ આનંદથી વંચાય છે, ઉપયોગી ગણાય છે

અને વસ્તુતઃ વિચારતાં તે ઘણી શિક્ષણીય રીતે લખાએલ છે. **શ્રી યશોવિજયજી** ઉપાધ્યાય તે જ વિષય એક પદમાં કેવી રીતે ચર્ચે છે તે હવે સરખાવીએઃ—

જબ લગ આવે નહિ મન ઠામ. જબ લગ.
તબ લગ કષ્ટ ક્રિયા સવિ નિષ્ફળ, જ્યોં ગગને ચિત્રામ. જબ. ૧
કરની બીન તું કરે રે મોટાઈ, બ્રહ્મવતી તું જ નામ;
આખર ફલ લહેગો જ્યોં જગ, વ્યાપારી બિનુ દામ. જબ. ૨
મુંડ મુંડાવત સબહી ગડરિયા, હરિણ રોઝ બન ધામ;
જટાધાર વટ ભસ્મ લગાવત, રાસભ સહેતુ હે ઘામ. જબ. ૩
એતે પર નહિ યોગકી રચના, જો નહિ મન વિશ્રામ;
ચિત્ત અંતર પર છલવેકું ચિંતવન, કહા જપત મુખ રામ. જબ. ૪
બચન કાય ગોપે દૃઢ ન ધરે, ચિત્ત તુરગ લગામ;
તામેં તું ન લહે શિવ સાધન, જિઉ કણ સુને ગામ. જબ. ૫
પઢો જ્ઞાન ધરો સંજમ કિરિયા, ન ફિરાવો મન ઠામ;
ચિદાનન્દઘન સુજસ વિલાસી, પ્રગટે આતમરામ. જબ. ૬

એક જ વિષયને ખીલવવામાં કેવી રીતે જૂદા જૂદા કવિઓ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે તે જોવામાં આ સરખામણીથી બહુ મદદ મળશે. જેટલો પોતાનો આત્મા ઉન્નત થયો હોય છે તેને અનુરૂપ ભાવો બહુધા નીકળી આવે છે. બીજા પદના લેખકો પણ આ વિષય કેવી રીતે ખીલવે છે તે જોઈ લઈએ. શ્રી **વિનયવિજય** ઉપાધ્યાય બિહાગમાં વિલાસ કરતાં કહે છેઃ—

મન ન કાહુકે વશ મન કીએ સબ વશ,
મનકી સો ગતિ જાને યાકો મન વશ હૈ. ૧
પઢો હો બહુત પાઠ તપ કરો જૈને પાહાર,
મન વશ કીએ બીનું તપ જપ બશ હૈ ૨
કાહુકું ફીરે દે મન કાહુ ન પાવેગો ચેન,
વિષયકે ઉમંબ રંગ કછુ ન દૂર સહૈ. ૩
સોઉ જ્ઞાની સોઉ ધ્યાની સોઉ મેરે જીયા પ્રાની,
જિને મન વશ કીયો વાહિકો સુજસ હૈ. ૪
વિનય કહે સો ધનુ યાકો મન છિનું છિનું,
સાંઈ સાંઇ સાંઈ સાંઇ સાંઇસે તિરસ હૈ. ૫

જ્ઞાનવિમળસૂરિ જેઓએ ‘જ્ઞાનવિલાસ’ અને ‘સંયમતરંગ’ બનાવેલા છે અને જેઓ આનંદઘનજીના સમકાલીન વિખ્યાત પુરુષ હતા તેઓએ મન વશ કરવાના વિષય પર એકે પદ લખ્યું જણાતું નથી, પણ તેઓના પદો વિચારવા લાયક હોવાથી

તેઓના પદોમાંથી એકનો નમૂનો અહીં આપવો યોગ્ય ધાર્યો છે. તેઓનું એક સુંદર પદ આગળ ઉપર ઉતારેલું પણ જોવામાં આવશે.

વાલભાયા રે વિરથા જનમ ગમાયા   વાલ૦ વિરથા.
પર સંગત કર દસ દિસિ ભટકા, પરસેં પ્રેમ લગાયા;
પરસેં જાયા પરરંગ ભાયા, પરકું ભોગ લગાયા. વિરથા ૧
માટી ખાના માટી પીના, માટીમેં રમ જાના;
માટી ચીવર માટી ભૂખન, માટી રંગસો ભીના રે. વિરથા. ૨
પરદેશીસેં નાતરા કીના, માયામેં લપટાના;
નિધિ સંયમ જ્ઞાનાનન્દ અનુભવ, ગુરુ વિન નાંહિ લહાના રે. વિરથા, ૩

ઓગણીશમા શતકના આખર ભાગમાં અને ચાલુ વિક્રમની વીશમી સદીની શરૂઆતમાં કપૂરવિજય જેઓ યોગી તરીકે ચિદાનંદજીના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા છે તેઓનાં વૈરાગ્ય અને અધ્યાત્મનાં પદો વિચારવા લાયક છે. સાથે સરખામણી કરવા તેઓશ્રીનું મળતા વિષય પરતું એક પદ અહીં વિચારીએ. એનો લય કાફી અથવા વેલાવલ રાગમાં ચાલે છે.

જૌં લૌં તત્ત્વ ન બૂજ પડે રે.   જૌં.
તૌં લૌં મૂઢ ભરમ વસ ભૂલ્યો, મત મમતા ગ્રહી જનથી લડે રે. જૌં. ૧
અકર રોખ શુભ રૂપ અશુભ લખ, ભવ સાયર ઈણ ભાંત રડે રે;
ધ્યાન (ધાન્ય) કાજ જિમ મૂરખ ખિત્ત હડ, ઉખર ભૂમિકો ખેત ખડે રે. જૌં. ૨
ઉચિત રીત ઓળખ વિણ ચેતન, નિશદિન ખોટો ઘાટ ઘડે રે;
મસ્તક મુકુટ ઉચિત મણિ અનુપમ, પત સૂપથ અજ્ઞાન જડે રે. જૌં ૩
સમતા વશ મન વક્ર તુરંગ જિમ, તિમ વિકલપ મનમાંહિ અડે રે;
ચિદાનન્દ નિજ રૂપ મગન ભયો, તબ કુતર્ક તોહે નાહિં નડે રે. જૌં. ૪

લગભગ સરખા વિષય પર કવિઓ અને ખાસ કરીને વૈરાગ્યના વિષયના કવિઓ કેવી જૂદી જૂદી દૃષ્ટિથી ચર્ચા કરે છે તે આટલા ઉપરથી જણાયું હશે. આનંદઘનજીનો તે સર્વમાં જે વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ છે તે ધ્યાનમા લેવા યોગ્ય છે અને તેઓ કોઈ પણ વિષયને બહુ વિશાળતાથી, અન્વેષણદૃષ્ટિથી અને પૃથક્કરણપૂર્વક છણીને અસરકારક રીતે અવબોધે છે, તે પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે

આનંદઘનજી અને યશોવિજય ઉપાધ્યાય

આ બન્ને મહાત્માઓની સરખામણી કરવાનો પ્રયાસ ઘણી વાર કરવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાં યોગ્ય દૃષ્ટિબિન્દુ ન રખાય તો બહુ ગેરસમજુતી થવાનો અથવા તો બન્નેમાંથી એકને અન્યાય થવાનો પૂરતો સંભવ છે. બન્ને પુરુષો અતિશય પ્રગત થયેલા હતા એમાં શંકા જેવું નથી, અને બન્નેને માટે અભિપ્રાય ઉચ્ચારવા પહેલાં બહુ વિશાળ દૃષ્ટિથી તેઓની કૃતિ સમજવાની અને તેઓના વિકાસને આત્મિક ઉન્નતિક્રમમાં

કયું સ્થાન પ્રાપ્તવ્ય છે તે ખ્યાલમાં લેવાની જરૂર છે. બહુ વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે આ બન્ને મહાત્માનાં કાર્યક્ષેત્ર લગભગ તદ્દન જૂદાં હતાં: એક મહાત્મા આત્મિક ઉન્નતિનો વિચાર કરનારા હતા, એક પરોપકાર દ્વારા આત્માની પ્રગતિ સાધનાર હતા. એક યોગી હતા, એક કર્મયોગી હતા (અહીં કર્મ શબ્દ વિધિવિધાનના અર્થમાં વપરાતો નથી પણ 'સેવા'ના અર્થમાં વપરાય છે); એકને દુનિયાની દરકાર નહોતી, એક કોમની, શાસનની અને ગચ્છની સ્થિતિને લક્ષ્યમાં લઈ કામ કરનાર હતા. આવી અનેક રીતે બન્ને એક બીજાથી તદ્દન જૂદી દિશાએ કામ કરનારા હતા અને પોતાના ક્ષેત્રમાં અતિશય આગળ વધેલા હતા. આનંદઘનજીનો યોગ અને અધ્યાત્મદશા દૃષ્ટાન્તરૂપ ગણાય છે અને યશોવિજય ઉપાધ્યાયની શાસનસેવા અનેક પ્રકારે ઉપકારી થઇ છે એટલું જ નહિ પણ તેમનાં વચન ઉપર મોટો આધાર રહી શકે છે, એ તેઓનું અસાધારણ પાંડિત્ય અને તેનો ઉપયોગ બતાવે છે. અસાધારણ વિદ્વત્તા સાથે તેનો એવી સુંદર રીતે તેઓ ઉપયોગ કરી શકતા હતા કે અનેક પ્રકારની ચાલી આવતી શંકાઓનું તેઓ નિવારણ કરવાને શકિતમાન થયા હતા. અધ્યાત્મના વિષય ઉપર તેઓ ઘણા સુંદર ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં તેમ જ ગુજરાતીમાં લખી ગયા છે અને તત્ત્વજ્ઞાનના નમૂનાઓ બતાવી વિદ્વાનોને પણ આશ્ચર્યમાં નાખી ગયા છે. યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની વિદ્વત્તાના સંબંધમાં બે મત પડે તેમ નથી, પરંતુ આનંદઘનજીની દશા તદ્દન જૂદા પ્રકારની હતી. તેઓએ પદોમાં અને ચોવીશીમાં અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ સુંદર તત્ત્વજ્ઞાન બતાવવા ઉપરાંત પોતાનું વર્તન લગભગ એવું વૈરાગ્યમય કરી દીધેલું જણાય છે કે તેઓને વ્યવહારુ દૃષ્ટિવાળા લોકો ભંગડ જેવો કહેતા અને હજુ પણ તેઓના સંબંધમાં વિશાળ દૃષ્ટિવાળી સિદ્ધાન્તાનુયાયી સ્થિતિ સમજવાની શક્તિ પ્રાપ્ત ન થઇ હોય તેવા સામાન્ય પ્રવાહ પર રહેલા પ્રાણીઓ તેમને નિશ્ચય નયાશ્રયી કહેવા લલચાઇ જાય છે. એવો અભિપ્રાય આપતી વખત નિશ્ચય અને વ્યવહારનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજવાની અને તે બન્ને આત્મસાધન પરત્વે એક જ સાધ્યની સપાટી ઉપર છે અને વસ્તુતઃ તેમાં તેવો ફેર નથી એમ વિચારવાની તસ્દી તેઓ લઇ શકતા નથી. આ સંબંધી યશોવિજયજીએ સાડા ત્રણસો ગાથાના સ્તવનની સોળમી ઢાળમાં એકાંત વ્યવહાર પક્ષ આદરનારને નકામા જણાવ્યા છે અને સાધ્ય નિશ્ચયનું છે તે રાખવા યોગ્ય જણાવી ક્રમસર આગળ વધવા સૂચના કરી છે તે સારી રીતે વિચારીને સમજવા યોગ્ય છે. તે આખી ઢાળથી એક વાત બરાબર સ્પષ્ટ થાય છે અને તે એ છે કે વસ્તુતઃ શ્રી જિનેશ્વર મહારાજના દર્શનને અનુસરનાર નિશ્ચય અને વ્યવહારમાં કશો વિરોધ નથી. આવી રીતે વિવેકપૂર્વક વિચાર કરતાં આનંદઘનજી જેઓના વર્તન સંબંધી ચાલી આવતી વાતો સાંભળતાં અને પદરત્નો વાંચતાં તેઓનો આત્મા અતિ ઉન્નત થયેલો હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. તેઓ અનુભવપૂર્વક અમુક અંશે વ્યવહાર પ્રવૃત્તિયુક્ત છતાં નિશ્ચયના અર્થી હતા, વ્યવહારથી

વિમુખ નહોતા અને તેમના જેવા પ્રગત પુરુષોને તે દશા એકંદર રીતે ઘણી લાભકર્ત્તા હતી. એકાંત પક્ષ કરનારા પર આક્ષેપ કરતાં ઉપાધ્યાયજી ઉપરોક્ત સ્તવનમાં કહે છે કેઃ—

> કોઈ કહે મુક્તિ છે વીણતાં ચીંથરાં,
> કોઈ કહે સહજ જમતાં ઘર ઘરિયરાં;
> મૂઢ એ દોય તસ ભેદ જાણે નહીં,
> જ્ઞાન યોગે ક્રિયા સાધતાં તે સહી. (૧૬-૨૪)

આનું ટાંચણુ આ જ ઉપોદ્‌ઘાતમાં અગાઉ અન્ય પ્રસંગે થઈ ગયું છે, તે બતાવી આપે છે કે એકાંત દૃષ્ટિએ ખેંચાઇ જનારને ઉપાધ્યાયજી 'મૂઢ' કહે છે અને તેવા પ્રકારની ભૂલ સાધારણુ રીતે થતી જોવામાં આવે છે તેથી આ મુદ્દા ઉપર અવારનવાર એકથી વધારે વખત આ ઉપોદ્‌ઘાતમાં તથા ગ્રંથમાં ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે. હાલમાં એક છાપામાં 'આનંદઘનજી પર ટીકા કરતાં જાણે તે સાધુ નામને પણુ યોગ્ય ન હોય અને 'માર્ગલોપી-નિશ્ચયવાદી' એવાં વિશેષણોને યોગ્ય હોય એમ બતાવી, આ મહાત્માને ઉતારી પાડવાનો પ્રયત્ન થયેલો વાંચ્યો ત્યારે લેખકની બાલિશતા ઉપર અનુકંપા આવી હતી! આવા મહાપુરુષોને બરાબર સમજવા માટે પણુ ઘણાં વિશાળ હૃદયની, અભ્યાસની અને ગુરુપરંપરાના જ્ઞાનની જરૂર છે. સાધનને સાધન તરીકે નહિ સમજનાર, સાધ્યજ્ઞાન અને આત્મપરિણુતિ વિના 'ચીંથરા વીણુવામાં' મુક્તિ માનનાર આવા વિચાર કરે. જ્યારે ઉપાધ્યાયજીની અષ્ટપદી આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે આ મુદ્દો આપણુને વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. આ વિષયની શરૂઆતમાં અષ્ટપદી આપવામાં આવી છે તે અત્ર ફરી વાર વાંચી જવા વિજ્ઞપ્તિ છે. એના લગભગ દરેક પદમાં અંતઃકરણુના ઉમળકા છે, હૃદયના આલાપ છે, આત્માનું ઉચ્ચ ગાન છે. 'આનંદ ઠોર ઠોર નહિ પાયા, આનંદ આનંદમેં સમાયા.' અહીં ઉપાધ્યાયજી શું કહે છે તે વિચારીએ. એ આનંદ શાંત નિર્મળ વૃત્તિનો પ્રવાહ, પરભાવ-ત્યાગવૃત્તિ, સ્વાનુભવરમણુતા જ્યાં ત્યાં મળતા નથી અને તે આનંદઘનજીમાં છે, અને આનંદઘનજીને એ રસ ઝીલતા જોઇને જસવિજયે તેમના ગુણુ ગાયા છે. આ આનંદ બજારમાં મળતો નથી, એનું સ્વરૂપ આનંદ જ (આત્મા જ) જાણે અને એવા આનંદના સાક્ષાત્ સ્વરૂપને આજ જોવાથી રોમે રોમે શીતળતા થઇ. આથી પણુ આગળ વધીને આઠમા પદમાં કહે છે કે આનંદઘન સાથે પોતે મળ્યા ત્યારે પોતે પણુ આનંદસ્વરૂપ થઇ ગયા. જો આ અષ્ટપદી બરાબર સમજ્યો હોઉં તો મારા મનમાં આનંદઘનજી માટે યશોવિજયજીને ઘણું માન હશે તે સંબંધમાં શંકા રહેતી નથી અને તે વાત જ્યારે દરેક બત્રીશી જેવા ગંભીર યોગના વિષયના પ્રકરણુને અંતે 'પરમાનંદ' શબ્દથી તેઓશ્રી પોતે જ દૃઢ કરી ગયા છે, ત્યારે કોઇને પણુ એ સંબંધમાં વિચાર કર્યા પછી શંકા રહે એમ મને લાગતું નથી. કેટલુંક માન આનંદઘનજીને યશોવિજયજીએ વયોવૃદ્ધપણુાને અંગે આપ્યું હોય તે બનવાજોગ છે, પરંતુ જે શબ્દોમાં આનંદઘનજી માટે તેઓએ લખ્યું

છે તેવા ભારે શબ્દોમાં પોતાની કોઈ પણ પ્રશસ્તિમાં અન્ય સમકાલીન પુરુષ માટે લખ્યું નથી. શ્રીવિનયવિજયજી માટે શ્રીપાલરાસની પ્રશસ્તિમાં શબ્દો લખ્યા છે તે તેઓની લાયકાત બતાવવા પૂરતા પણ થયા, પરંતુ અષ્ટપદીના શબ્દો સાથે તેની સરખામણી થાય તેમ નથી. આ સર્વ શું બતાવે છે તે કહેવાની હવે બહુ જરૂર રહેતી નથી. આનંદઘનજી પોતાના યોગના વિષયમાં અતિ પ્રગત થયેલા હતા, તેમની વ્યકત આધ્યાત્મિક શકિત તેઓના સમકાલીન સત્યવિજય પંન્યાસ અને યશોવિજય ઉપાધ્યાય જોઈ શક્યા હતા અને તે ન સમજી શકે તેવા કેટલાક પ્રાણીઓએ તેમને ખેદનાં કારણો પણ આપ્યાં હશે અને તે વખતે તેઓના સંબંધમાં સારી રીતે વાતો પણ ચાલતી હશે એમ નિર્વિવાદ જણાય છે. ઉપાધ્યાયજી તેમની પાસે સુવર્ણસિદ્ધિ શાસનહિત સારુ લેવા ગયા અને જરા અધીરા થઈ જવાથી તેમને અયોગ્ય જાણી યોગવિદ્યા કોઈને બતાવ્યા સિવાય આનંદઘનજી દેહ છોડી ગયા એમ જે વાત દંતકથારૂપે ચાલે છે તેમાં રહેલા હાર્દ માટે અતિ આનંદ થાય છે, પરંતુ જે બન્ને મહાત્માઓના સંબંધમાં એ વાત કહેવામાં આવે છે તેઓ સુવર્ણસિદ્ધિ જેવી લબ્ધિ સિદ્ધિઓ જે પૌદ્ગલિક છે અને યોગથી પતિતાવસ્થા સૂચવે છે અને જેનો ત્યાગ કરવા પતંજળિ જેવા પણ કહે છે અને જૈન યોગકારો તો શરૂઆતથી જ પરભાવરમણતા ત્યાગ કરવાનું શીખવે છે તેને માટે વિચાર પણ કરે તે મારા ગ્રાહ્યમાં આવી શકતું નથી. એકંદરે એક મહાત્મા (યશોવિજયજી) અતિ પુરુષાર્થ કરી શાસનને દીપાવનાર, અનેક શંકાઓ છેદનાર, અનેક કુતર્કોને કાપી નાખનાર, વિજયડંકો વગાડનાર, પોતાની તરફના તિરસ્કારની દરકાર નહિ કરનાર, શાસનની એક પણ બાબતમાં ઉપેક્ષા ન કરનાર આત્માર્થી પુરુષ હતા. તેમનાં પુસ્તકો વાંચતાં આજ પણ અક્કલ કામ કરે તેમ નથી અને તેઓની સૂક્ષ્મ વિવેચક શૈલી સમજનાર પણ હજુ ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય છે, ત્યારે બીજા (આનંદઘન) આત્માની જ દરકાર કરનાર, દુનિયાને અંધ સમજનાર, પોતાને 'બાવરા'* ગણાવનાર, અતિ નિઃસ્પૃહી×, પોતાના દૃષ્ટાન્તથી અનેક પ્રાણીને ધર્મની સન્મુખ કરી દેનાર, યોગમાં અતિ આગળ વધેલા અને સન્મુખ જીવ હતા. બન્ને મહાપુરુષો હતા; એક યોગી હતા, બીજા કર્મયોગી હતા; અને બન્નેની સરખામણી કરવાના વિચારમાં એકનું સ્વરૂપ યાદ કરતાં તેને માટે અતિશય ખેંચાણ થાય અને બીજાનો વિચાર કરતાં વળી તેથી પણ વધારે આનંદદાયક સ્થિતિ થાય એવા અપૂર્વ ઓજસ્વી પુરુષ બન્ને હતા. આવી રીતે આ બન્ને મહાપુરુષોની સરખામણીનું પરિણામ બન્નેના લાભમાં ઊતરે છે અને ખાસ જરૂર જણાશે તો આ મુદ્દાના સમર્થનમાં શાસ્ત્રના અનેક પૂરાવા આ પુસ્તકના આગળના ભાગમાં આપવામાં આવશે. શાંત દૃષ્ટિએ, નિષ્પક્ષ-

* શરીરના સત્કાર અને દુનિયાના પરિચયથી રહિત હોવાને લીધે તેને માણસો બાવરા કહેતા હતા.

× શાસનવિરોધીઓને સખ્ત શિક્ષણ આપવામાં દુનિયાની અથવા તેના લાભની જરા પણ સ્પૃહા રાખનાર ન હોવાથી નિઃસ્પૃહી

પાતપણે અને માત્ર મોક્ષપ્રાપ્તિનો હેતુ સાધ્ય થાય તેવી રીતે આ વિષય ઉપર અન્ય મહાશયો જરૂર વિચાર બતાવી આ ચર્ચા પર વિશેષ પ્રકાશ પાડવા તસ્દી લેશે.

આનંદઘન અને ચિદાનંદ (અથવા લાભાનંદ અને કર્પૂરવિજય.)

પ્રથમ મહાપુરુષ સત્તરમી સદીના યોગીનો નમૂનો હતા, દ્વિતીય ઓગણીશમી સદીમાં તેની કાંઈક વાનકી બતાવનારા હતા. પ્રથમના મહાપુરુષનું નામ લાભાનંદ હોઇ તેમણે પદો વગેરે આનંદઘનના નામથી લખેલાં છે અને તે નામથી તે સુપ્રસિદ્ધ છે, દ્વિતીય મહાત્માનું નામ કર્પૂરવિજય હોઇ તેમણે પદો, પુદ્ગલગીતા અને સ્વરોદયજ્ઞાન તથા કેટલાક છૂટક સવૈયાઓ વગેરે ચિદાનંદજીના નામથી લખેલાં છે. પ્રથમ મહાત્મા વૃદ્ધ ઉમ્મર સુધી આદર્શ જીવન વહન કરી પૃથ્વીતળ પાવન કરતા હતા એમ લોકકથા ચાલે છે, દ્વિતીય જ્યારે ગિરનાર પર્વત પર છેલ્લા સંવત્ ૧૯૦૬ કે ૧૯૦૭માં દેખાયા ત્યારે તેમની વય ૩૨ વર્ષથી વધારે નહોતી. ચિદાનંદજીનાં પદોમાં વૈરાગ્યની પોષણા વિશેષ છે, આનંદઘનજીનાં પદોમાંથી યોગનો ઊંડો અભ્યાસ અને આત્મતત્ત્વચિંતવન બહાર આવે છે. આનંદઘનજીનો યોગાભ્યાસ ઘણો તીવ્ર અને હૃદયભાવના ઉચ્ચ જણાય છે ત્યારે તેના પ્રમાણમાં ચિદાનંદજીનું યોગરહસ્ય કાંઇક મંદ હશે એમ મને જણાય છે. બન્નેની દશા બહુ સુંદર હતી. કર્પૂરવિજયને જેમણે જોયા હતા તેમની પાસેથી તેઓશ્રીના સંબંધમાં ઘણી વાતો સાંભળી છે. ભાવનગરમાં તેઓ ચાતુર્માસ સ્થિત થયા હતા અને સંવત્ ૧૯૦૨માં ગોડી પાર્શ્વનાથનું પદ બનાવ્યું હતું એમ તેઓના નવમા પદ ઉપરથી જણાય છે, તે સર્વ હકીકત ઉપરથી તેઓની લઘુ વયમાં બહુ સારી દશા હતી એમ જણાય છે. તેઓના 'લઘુતા મેરે મન માની' 'કથની કથે સહુ કોઇ' વિગેરે ઘણાં પદો બહુ ઉચ્ચ બોધ અને રહસ્યજ્ઞાન આપે તેવાં છે અને તે બહુ માણસો હોંશથી ગાય છે, સાંભળે છે અને તેમ કરીને આત્માને પવિત્ર કરે છે. અત્ર તેમનાં પદો ટાંકવાનું સ્થળસંકોચથી બની શકે તેમ નથી. અવારનવાર આ પદોના વિવેચનમાં તેમનાં ટાંચણો આવશે.

આવી રીતે આનંદઘનજી મહારાજનું ચરિત્ર જૂદી જૂદી દૃષ્ટિથી વિચારવાનો પ્રસંગ આપણે પ્રાપ્ત કર્યો. આવા મહાત્માનું ચરિત્ર વંચાય, લખાય અથવા તેની યોજના કરવામાં સમય જાય તે સર્વ સુવ્યવસ્થિત અને ઉપયોગી બાબતમાં ગાળેલ વખત ગણવો. આનંદઘનજી મહારાજ એટલી ઉન્નત દશા પ્રાપ્ત કરી શકયા હતા કે તેઓના સંબંધમાં જ્યારે જ્યારે વિચાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યારે મનમાં એક પ્રકારનો અભિનવ આહ્લાદ થાય છે, ચિત્તમાં એક પ્રકારની શાંતિ થાય છે, આત્મા જાણે કાંઇ વિશિષ્ટ ઉન્નત દશા અનુભવવાની સ્થિતિમાં પેસતો હોય એવું સહજ ભાન થાય છે. આનંદઘનજી ઉપર લોકોએ અનેક ત્રાસ વર્તાવ્યા છે અને તેઓની ઘણી જ ખોટી રીતે નિંદા કરી છે એમ અષ્ટપદી ઉપરથી જણાય છે છતાં તેઓનો એક રોમ પણ પરભાવપરિણતિવાળો ન થયો એ પ્રમાણે સાંભળવામાં આવે છે. તેઓ

સંબંધી ઘણી વાતો ચલાવવામાં આવે છે અને તેઓ સામાન્ય પ્રવાહથી જરા અલગ ગયા છે એવી વાતને બાહ્યદષ્ટિ જીવો કેટલીક વાર જણાવે છે, પરંતુ એ સર્વ હકીકત બાજુ ઉપર મૂકતાં અને આવા મહાત્મા સંબંધી થતી અવ્યવસ્થિત ગેરસમજુતી બાદ કરતાં એકંદરે જૈન સમાજનું તેમના ઉપર આકર્ષણ સ્પષ્ટ જણાય છે. જો તેઓ ઉપર આટલી વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ ન હોત તો તેઓનો સમકાલીન કોઇ સમર્થ વિદ્વાન્ તેઓની જાહેર ટીકા જરૂર કરત અને ઉપાધ્યાયજી જેવા વ્યવહાર નિશ્ચયની બાજુને બરાબર ચક્ષુયુગલની માફક સાચવનાર સમર્થ વિદ્વાન્ તેઓની કદિ સ્તુતિ કરત નહિ અને જેમ અન્ય કુમાર્ગ તરફ દોરનારની ટીકા કરી છે તેમ તેઓના સંબંધમાં પણ કરત; કારણ કે સત્તરમી સદીમાં એવી ટીકાઓ અન્ય વિદ્વાનો માટે થયેલી છે અને તે માટેના ગ્રંથો હજુ પણ મોજુદ છે. શ્રી જ્ઞાનવિમળસૂરિએ એમનાં સ્તવનો પર બાળાવબોધ લખ્યો તે તેમના પોતાના સમયમાં તેમની લોકપ્રિયતા અને અધ્યાત્મ-યોગદશાની બુઝ બતાવી આપે છે અને જ્ઞાનસારજીએ ઘણાં વરસો વિચાર કરીને ચોવીશી પર ટબો લખ્યો અને કેટલાંક પદો પર પણ વિવેચન કર્યું તે બતાવી આપે છે કે તેમની લોકપ્રિયતા ચાલુ રહી હતી. આત્મિક દશા સન્મુખ થયા પછી 'લોક લાજસું નાહિ કાજ' એમ આડત્રીશમા પદમાં તેઓ કહે છે તેવી દશા થઇ* જાય છે અને પછી જણાવે છે તેમ 'લોક બટાઉ હસો વિરાનો અપનો કહત ન કોરી' થઇ જાય છે. જ્યાં આવી રીતે લોકરંજનતાના ઉપર ઉપરના નકામા ડોળને ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ થઇ જાય ત્યાં પછી ઘણી બાબતની આત્મસાધનામાં પ્રત્યવાય તરીકે આડી આવતી ગૂંચો નીકળી જાય છે, સાધ્યપ્રાપ્તિનો માર્ગ સરળ થઈ જાય છે અને તે માર્ગ પર આડા આવતા ખાડા ટેકરા ઓળંગી જવાની અનુપમ શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. માત્ર બાહ્ય દેખાવ કરવાની વૃત્તિથી આપણે કેટલું કરીએ છીએ તે પર જરા વિવેકપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવશે તો આનંદઘનજીની ઉદાત્ત દશા સહજ સમજાઇ જાય તેમ છે. સાધારણ રીતે ઘણી વખત વર્તન કરવામાં આત્મહિતવિચારણા સિવાય લોકો પ્રત્યેક કાર્ય માટે શું બોલશે એ ઉપર જ લક્ષ્ય વધારે રહે છે જ્યારે વાસ્તવિક રીતે લક્ષ્ય આત્મિક અને પરની ઉન્નતિને અંગે શું પરિણામ અમુક વર્તનનું થશે તે પર રહેવું જોઇએ અને યોગીઓનું લક્ષ્યબિંદુ આ પ્રકારનું જ હોય છે. આથી જેઓ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી કાર્ય કરતા હોય છે તેઓનું લક્ષ્યબિન્દુ પ્રાકૃત જનપ્રવાહના કરતાં ઘણું જ ઊંચું અને શ્રેયસ્કર રહે છે અને તે બાબત જ તેમને સામાન્ય પ્રવાહથી જૂદા પાડી દે છે. આ જૂદી પડતી બાબત જ કોઈ વાર સામાન્ય દૃષ્ટિમાન જીવના વિચારમાં વિશિષ્ટ પુરુષોને પોતાની દૃષ્ટિ ન પહોંચવાથી હલકા બતાવે છે, તેઓ લોકવ્યવહારની સાધારણ બાબતને જ મુખ્ય કરી દઇ આત્મકલ્યાણની મુખ્ય અપેક્ષાવાળા મહાપુરુષને મોટો અન્યાય આપે છે અને તેઓના સંબંધમાં જે સ્વમતિકલ્પિત અભિપ્રાય આપવા બહાર પડે છે તે એટલો

* શ્રી યશોવિજયજીકૃત લોકસંજ્ઞાત્યાગાષ્ટક.

અવ્યવસ્થિત હોય છે કે તેના ઉપર આધાર રાખવામાં કોઈ પ્રકારની સલામતી હોતી જ નથી. આનંદઘનજીની અતિ ઉચ્ચ દશા તેઓના વર્તનમાં અને તેઓના લેખની દરેક પંક્તિમાં જોવામાં આવે છે. એમનું વર્તન વિશિષ્ટ જીવનને યોગ્ય, અતિ ઉન્નત થયેલું અને દૃષ્ટાન્ત લેવા લાયક અનેક રીતે જણાય છે.

આનંદઘનજીનાં પદો

સાથે વિષયસંક્ષેપ આપેલ છે તે પરથી પદોમાં કેવા કેવા વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને તેના વિવેચનના વિસ્તારમાં ક્યા ક્યા વિષયો મુખ્યત્વે કરીને ચર્ચ્યા છે તેનો સરવાળો કરેલો જણાશે. દરેક પદમાં તેને યોગ્ય ઉપોદ્‌ઘાત અને રહસ્ય લખી લેવામાં આવ્યું છે તેથી પ્રત્યેક પદ સંબંધી ઉપોદ્‌ઘાતમાં ખાસ કહેવાનું કાંઇ બાકી રહેતું નથી. આવાં છૂટાં છૂટાં પદોમાં એ રીતિ વધારે અનુકૂળ ધારવામાં આવી છે. અહીં સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે દરેક પદ પર વિવેચન કરવામાં આવે તો ઉપોદ્‌ઘાતનું ગૌરવ જે અત્યારે જ ઘણું થઇ ગયું છે, ધારવા કરતાં પણ વધારે થઈ ગયું છે તે માપ વગરનું થઇ જાય. તેથી આ જગ્યા પર દરેક પદ પર વિવેચન કરવાની જરૂરીઆત ન હોવાથી સામાન્ય રીતે તે સંબંધમાં ખાસ વક્તવ્ય હોય તે જ વિચારી આ ઉપોદ્‌ઘાત પૂર્ણ કરીએ. પદોમાં રહેલું અધ્યાત્મ અને યોગજ્ઞાન અપૂર્વ છે. એની દરેક પંક્તિમાં ચૈતન્યશક્તિને પ્રકટ કરવાનો અને મોહમલિનતાનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન ઝળહળી રહ્યો છે. એમાં આત્મિક દશાનાં ગાન કર્ણને પવિત્ર કરે છે, મનને ડોલાવે છે અને ચેતનને સ્વમાં લીન કરે છે. લગભગ દરેક પદ એટલી ઉન્નત દશાથી લખાયલું છે કે એનું રહસ્ય સમજવા જેટલો અધિકાર પ્રાપ્ત થવો પણ ઘણા પ્રાણીઓ માટે મુશ્કેલ છે અને બાકી રહેલાઓ યોગરહસ્ય વાંચી વિચારી આશ્ચર્યમાં પડી જાય છે. દરેક પદની કૃતિમાં એક ખાસ ખૂબી એ જોવામાં આવશે કે ઘણુંખરૂં છેલ્લી ગાથાના છેલ્લા પદમાં અને કોઇ વાર છેલ્લાથી આગલા પદમાં પદનું રહસ્ય અથવા વધારે વાસ્તવિક રીતે બોલીએ તો આખો રહસ્યાર્થ સમજવાની કૂંચી—ચાવી જડી આવે છે. આ એક ચમત્કૃતિ ઉપજાવે તેવો વિષય છે અને આનંદઘનજીનું કોઈ પણ પદ વાંચતાં આ હકીકત ધ્યાનમાં રાખવાથી તેનો ભાવ અને આશય સમજવામાં બહુ સરળતા થાય તેમ છે. ક્રમ એમ રાખવો કે પ્રથમ એક પદ વાંચી જવું, સાદ્યંત વાંચી, છેલ્લી ગાથામાંથી તેની ચાવી શોધી લેવી અને પછી ફરી વાર તે જ પદ આખું વાંચવું. બીજી વાર ચાવી સાથે વાંચતાં બહુ સરળ રીતે સ્પષ્ટ બોધ થશે. વારંવાર મનન કરવાથી નવીન નવીન સ્વરૂપ સમજાશે અને દરેક વખતના વાંચનમાં નવીન હકીકત નીકળશે. એ પદોને સેંકડો વખત કે વારંવાર વાંચતાં થાક નહિ લાગે, કંટાળો નહિ આવે. પદનું મહત્ત્વ બતાવવા માટે આ પૂરતી હકીકત છે. જે પદોમાં રહેલ અર્થગૌરવ એટલું સુંદર હોય કે વારંવાર વાંચવાથી પણ કંટાળો ન આવતાં દરેક વખત નવીનતાનું ભાન કરાવ્યા કરે, એ પદો કાંઈ સાધારણ લેખકથી

નીપજાવી શકાતાં નથી. પદોમાં ચેતનજી કેંદ્રસ્થ છે, સુમતિ એને ઉદ્દેશીને અનેક વિરહાલાપ કરે છે, શુદ્ધચેતના એને માટે તલસ્યા કરે છે અને અનુભવ એને સમજાવે છે. એમ લગભગ દરેક પદમાં ચેતનજીનું કેન્દ્રસ્થાન સાબૂત રહે છે અને એને માટે, એની પ્રગતિ કરાવવા માટે અનેક પ્રયત્ન કરવા સીધા અને આડકતરા ઉપદેશો આપ્યા છે, શિખામણો સૂચવી છે અને રહસ્યજ્ઞાનનું સ્ફોટન કર્યું છે. ગાનના સંબંધમાં મારે ઘણા ઉસ્તાદ ગવૈયાઓ સાથે વાત થઇ હતી, તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે આનંદઘનજીનું ગાન સંગીતશાસ્ત્રને અનુરૂપ છે, એમની કૃતિમાં કોઈ પણ સ્થળે યતિભંગ થતો નથી અને સરળતાથી તેનાં પદોનું ગાન થાય છે. સંગીતશાસ્ત્રનો મને ખાસ અભ્યાસ ન હોવાથી આ બાબતમાં મારા અભિપ્રાયની બહુ કિંમત ન ગણાય, પરંતુ સંગીતશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ ગણાતા ગાયકો આ બાબતમાં ઘણો ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપે છે. ગાયન હૃદયને અસર કરનાર છે, ચિત્તની એકાગ્રતા કરનાર છે અને अनंतं गीतवाद्यं એ પદથી શાસ્ત્રકારે પણ એ આત્મોન્નત દશાના ગાનની ઘણી ઉચ્ચ કોટિમાં ગણના કરી છે તે પરથી જણાય છે કે જ્યારે સંગીતના સર્વ સાજ સાથે આતમરાજને ઉદ્દેશીને સુવિહિત ગાન લય સાથે ચાલે, ત્યારે ત્યાં અદ્ભુત દશા ઉત્પન્ન થાય છે. સુપ્રભાતના પાંચ વાગ્યાના સમયે, મંદમંદ શીતળ પવન વાતો હોય, ચરાચર પૃથ્વીના વ્યાપારો શાંત હોય, વાતાવરણમાં કોઈ પ્રકારની કિલષ્ટતા ન હોય તેવે સમયે મધુર કંઠમાંથી હૃદયના ભાવ સાથે ગાયનલય ચાલે અને સાથે મૃદંગ આદિનો યોગ્ય સાજ કળાનિપુણ પુરુષોના હસ્તથી ચાલતો હોય ત્યારે આત્મા અભિનવ ઉન્નત દશા અનુભવે છે. આવા પ્રકારની અદ્ભુત દશા આનંદઘનજીનું પ્રત્યેક પદ ઉપજાવી શકે છે તેમ બહુ દૃઢતાથી કહી શકાય તેવું છે. તે હકીકત આનંદઘનજી જેવા મહાપુરુષનું સંગીતના વિષયમાં રહેલું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન પણ બતાવી આપે છે. એક પવિત્ર આત્મા ગમે તે વિષયમાં પ્રવેશ કરે ત્યાં તે આરપાર નીકળી જાય છે એનું આ એક દૃષ્ટાંત છે. પદ પર ઘણું કહી શકાય, એના પ્રત્યેક વાક્ય પર પાનાંનાં પાનાં ભરાય તેટલું વધારે લખાય તેમ છે. પાંચમા પદ જેવા એક પદ પર આખો ગ્રંથ લખવો હોય તો લખાય તેમ છે, પરંતુ જેમ બને તેમ હદમાં રહી વિવેચન કરવું યોગ્ય ધાર્યું છે. કવિ પોતે વિશાળ અવલોકનકાર છે કે એનાં પદના ભાવમાં બહુ લખી શકાય. વાચનારાઓ આનંદઘનજીના યોગના સંબંધમાં ખાસ જાતે વિચાર કરી જશે. ' યોગ ' સંબંધી મારો જૂદો લેખ વાંચી આનંદઘનજીને જૈન યોગમાં કયું સ્થાન મળે છે તે વિચારી લેશે. પદો પર ઘણું વધારે લખી શકાય તેમ છે અને અન્યત્ર અન્ય માણસો તેવો પ્રયત્ન હજી પણ કરશે એટલું જણાવી આ ઉપોદ્ઘાત ગૌરવમાં વધારે થઇ ગયેલ છે તેથી કોઇ રહી ગયેલ બાબત હજુ ગ્રંથના બીજા ભાગ માટે મુલતવી રાખી આપણે મહાત્માના વિચારો અને તે પરના વિવેચનનો મૂળ વિષય હાથ ધરીએ. એ મહાત્માને સમજવા માટે એટલી ઐતિહાસિક અને ભાષાશાસ્ત્રાદિ દ્વારા વિચારણા આવશ્યક હતી તે અત્ર સામાન્ય રીતે

પાણી આંગળીઓ વચ્ચેનાં છિદ્રોમાંથી નીકળીને જેમ ચાલ્યું જાય છે તેમ આયુષ્ય ઘટતું જ જાય છે; માટે એ ચેતવણી ધ્યાનમાં લઇ તું ઉઠ, જાગ્રત થા, તારા આત્મિક કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવા લાગી જા અને દરેક ઘડીનો, દરેક પળનો, દરેક વિપળનો ઉપયોગ કર જ્યાં સુધી તું વિભાવદશામાં રમણ કરીશ ત્યાં સુધી તારી ગમે તેટલી પ્રવૃત્તિ હશે તો પણ શુદ્ધ દૃષ્ટિએ તો તું ઊંઘતો જ છે, માટે એ તારી ઊંઘ ઉડાડી દે અને હવે તારા પોતાના કામમાં લાગી જા.

જે વસ્તુ પોતાની નથી, જે ખરૂં સુખ આપનાર નથી, જે અનિત્ય છે, તેમાંથી સુખ મેળવવાની લાલચે પ્રવૃત્તિ કરી રહેનાર જીવને ગાંડો કહેવામાં આવેલ છે, કારણ કે એ સ્થિતિમાં એ પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, શુભ કાર્યમાં અસ્વસ્થ રહે છે અને વિભાવિક સ્વપ્નોને સત્ય સમજે છે. જો આ સ્થિતિ તું વધારે વખત ચાલવા દઈશ તો આયુષ્ય અંજલિ માંહિના પાણીની પેઠે ચાલ્યું જશે અને પછી તારે બહુ પસ્તાવું પડશે, માટે આ ઊંઘમાંથી ઉઠ, જાગ્રત થા.

इंद चंद नागिंद मुनि चले, कोण राजापति साह राउ रे,
भमत भमत भवजलधि पायके, *भगवंत भजत विन भाउ नाउ रे. क्या० २

“ ઇંદ્ર, ચંદ્ર, ધરણેંદ્ર અને મોટા મુનિઓ ચાલ્યા ગયા, તો પછી ચક્રવર્તી રાજા કે શહેનશાહ તે શા હિસાબમાં ? સંસારસમુદ્રમાં ભમતાં ભમતાં ભગવાનની ભક્તિ વગર બીજી ભાવનૌકા કોણ છે ? ”

ભાવ—મોટા મોટા ઇંદ્રિ, ચંદ્ર, નાગેંદ્ર અને તીર્થંકરો પણ આયુષ્ય પૂર્ણ થયું ત્યારે ચાલ્યા ગયા, તો પછી ચક્રવર્તી, શહેનશાહ કે રાજારાણા તે કઈ ગણતરીમાં છે ? પરમાત્માને ઇંદ્રિ મહારાજે બે ઘડી આયુષ્ય વધારવાની વિજ્ઞપ્તિ પરોપકાર માટે કરી હતી ત્યારે શ્રી મહાવીરે ઉત્તર આપ્યો હતો કે-હે ઇંદ્ર ! તે કાર્ય કરવાને કોઇ પણ સમર્થ નથી. આવી રીતે આયુષ્ય પૂર્ણ થાય ત્યારે દેહ છોડવાનો એ તો સર્વને સામાન્ય છે અને ગમે

* “ પાયકે, ભગવંત ભજન વિન ભાઉ નાઉ રે ” એ પાઠ અશુદ્ધ જણાય છે. પણ “ પાય તેં, ભગવંત ભક્તિ સ્વભાવ નાઉ રે ” એ પાઠાંતર વિશેષ ઘટતો આવે છે. પાય તેં=તને મળી ભગવંત ભક્તિ સ્વભાવરૂપ નૌકા. તાત્પર્યાર્થ એ છે કે-મોટા મોટા રાજા, ચક્રવર્તી અને ઇંદ્ર ચાલ્યા ગયા, તને ભવસમુદ્રમાં પર્યટન કરતાં હાલ ભગવંતની ભક્તિ સ્વભાવરૂપ નૌકા પ્રાપ્ત થઇ છે તો તેનો ઉપયોગ સમુદ્રપાર ગમન કરી તારા સાધ્યસ્થાને પહોંચવા માટે કર.

૨. ઇંદ=દેવતાઓના સ્વામી ચંદ=ચંદ્રમા. નાગિંદ=ધરણેંદ્રાદિ ભુવનપતિના દેવો. ચલે=ચાલ્યા ગયા. કોણ=શા હિસાબમાં ? રાજાપતિ=ચક્રવર્તી. સાહ=શહેનશાહ. રાઉ=રાણા. ભમત ભમત=ભમતાં ભમતાં. ભવજલધિ=સંસારસમુદ્ર. પાયકે=પામીને. ભગવંતભજન=ભગવાનની ભક્તિ. વિન=વગર ભાવનાઉ=ભાવનૌકા.

તેટલો પ્રયાસ કરવા છતાં તેનો પ્રતિબંધ થઇ શકે તેમ નથી–એ સમર્થ પુરુષોનાં દૃષ્ટાંતોથી જોયું તો પછી હે બંધુ! તારી શી ગણતરી? તું કોણ બિસાતમાં? આવી દુઃખદાયક સ્થિતિમાં–આ ભરદરિયે લાગેલા તોફાનમાંથી બચવાનો ઉપાય સારી નૌકાની પ્રાપ્તિ સિવાય અન્ય નથી, તેમ આ મહાભયંકર સંસારસમુદ્રમાં તું આમથી તેમ અને તેમથી આમ જેમ પવન કલ્લોલ આવે તેમ અટવાયા કરે છે, તેમાંથી તારો નિસ્તાર કરી સંસાર-સમુદ્રને કાંઠે લાવી મૂકે એવી આ સુંદર નૌકા, સ્ટીમર તને પ્રાપ્ત થઇ છે તેનો તું ઉપયોગ કર.

સામાન્ય ઋદ્ધિ, સંતતિ કે સ્ત્રીમાં આસક્ત થયેલા આ જીવને સમજાવે છે કે તારાથી પ્રબળ ઋદ્ધિવાળા પણ આખરે ચાલ્યા ગયા છે, તેઓનાં નામનિશાન પણ રહ્યાં નથી. તેઓ અત્રે હતા ત્યારે તેઓનું સ્વરૂપ જોયું હોય તો લાગે કે જાણે એ અહીં નિરંતર રહેવાના છે, એવું તેઓ પાસે દાસવૃંદ વિગેરે હતું, પણ આખરે તેઓ ગયા છે, માટે તારે આવી સામાન્ય બાબતમાં આસક્ત થઇ જવું ઉચિત નથી. આ હોડી તને મળી છે તેનો ઉપયોગ કર.

कहा विलंब करे अब बाउरे, तरी भवजलनिधि पार पाउ रे;
आनंदघन चेतनमय मूरति, शुद्ध निरंजन देव ध्याउ रे. क्या० ३

"હે ગાંડા! હવે શું વિલંબ કરે છે? સંસારસમુદ્ર તરી જઇને તેનો પાર પામ, આનંદસમૂહ ચૈતન્યમૂર્તિ છે, એ કર્મરૂપ અંજન વગરના શુદ્ધ પ્રભુનું ધ્યાન કર."

ભાવ—હે બંધુ! તને ભગવંતભક્તિરૂપ નૌકા પ્રાપ્ત થઇ છે, તો પછી હવે તેને વળગી જવામાં ઢીલ શા માટે કરે છે? અનેક ભવ કર્યા પછી મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત થાય છે; દશ દૃષ્ટાંતે તેનું દુર્લભપણું શાસ્ત્રકારે અનેક જગ્યાએ બતાવ્યું છે તે પ્રાપ્ત થયા પછી વળી ઇંદ્રિયોની પૂર્ણતા, શરીરનું આરોગ્ય, દીર્ઘ આયુ, સદ્ગુરુનો યોગ, તેમનો બતાવેલ શુદ્ધ ધર્મ, વીતરાગ ભગવાનની ભક્તિ એ સર્વ બાબતનો સંયોગ મળવો મુશ્કેલ છે, અનેક ભવો પછી એવી સુંદર સોનેરી તક હાથમાં આવે છે, જોગવાઈ તને આ ભવમાં મળી છે, તો પછી તેનો લાભ લેવામાં શું ઢીલ કરે છે? વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે શ્રીપાળ રાજાના રાસમાં કહ્યું છે કેઃ—

જાન લઇ બહુ જુગતિશું, જેમ કોઇ પરણવા જાય રે;
લગનવેળા ગઇ ઊંઘમાં, પછે ઘણો પસ્તાય રે,
ચેતન ચેતો રે ચેતના.

૩ કહા=શું. વિલંબ=ઢીલ. અબ=હવે. તરી=તરી જઇને. ભવજલનિધિ=સંસારસમુદ્ર. પાઉરે=પામ. આનંદઘન=આનંદનો સમૂહ ચેતનમય મૂરતિ=ચેતનરૂપ મૂર્તિ નિરંજન=કર્મરૂપ અંજન વગરના દેવ, પ્રભુ. ધ્યાઉ રે=ધ્યાન કર. આને બદલે કોઇ પ્રતમાં 'ગાઉ રે' પાઠ છે.

આ વાત બરાબર સમજવા જેવી છે. લગ્નવેળા ઊંઘમાં ચાલી જશે, સવાર પડ્યા પછી ઘણો પસ્તાવો થશે, પણ તે નકામો છે. મોજશોખની જિંદગીની પછવાડે વ્યાધિગ્રસ્ત શરીર, વૃદ્ધ વય અને અસ્થિર ગાત્ર થાય ત્યારે બહુ ખેદ થાય કે જીવન હારી ગયા, પણ પછી બહુ મોડું થાય છે, તે વખતનો પશ્ચાત્તાપ નકામો છે; માટે હવે તું ઢીલ કર નહિ. એ જ મહાત્મા શાંતસુધારસની ભાવનામાં કહે છે કેઃ—

> यावद्देहमिदं गदैर्न मृदितं नो वा जराजर्जरं,
> यावत्त्वक्षकदम्बकं स्वविषयज्ञानावगाहक्षमम् ।
> यावच्चायुरभंगुरं निजहिते तावद्बुधैर्यत्यतां,
> कासारे स्फुटिते जले प्रचलिते पालिः कथं बध्यते ? ॥

'જ્યાં સુધી આ શરીર રોગથી મર્દિત થયું નથી અથવા વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જરિત થયું નથી, જ્યાં સુધી પાંચે ઇંદ્રિયો પોતાના વિષયો સમજવાને સમર્થ છે, જ્યાં સુધી આયુષ્ય ક્ષય થઈ ગયું નથી, ત્યાં સુધીમાં હે જીવ ! તું તારા કલ્યાણ માટે યત્ન કર; કારણ જ્યારે તળાવ ફૂટી જઈ પાણી બહાર નીકળવા માંડશે ત્યાર પછી તું પાળ કેવી રીતે બાંધીશ ?' આ સ્થિતિ બરાબર વિચારવા યોગ્ય છે. તળાવમાંથી પાણી ચાલવા માંડશે ત્યારે હાથ દઈ શકાશે નહીં, માટે હાલની ઉત્તમ સ્થિતિનો લાભ લે.

હે ચેતન ! તું પોતે આનંદનો સમૂહ છે, તારું તે સ્વરૂપ તારે પ્રગટ કરવાનું છે, માટે હવે તો તું શુદ્ધ નિરંજન નિરાકાર દેવની શુદ્ધ જ્ઞાનમય મૂર્તિનું ધ્યાન કર અને આ વિષયકષાયની આળપંપાળ છોડી દે. તારે સંસારસમુદ્ર પાર પામવાનો આ દઢ ઉપાય છે, માટે ભગવંત ભજનરૂપ હોડીનો તું આશ્રય કર.

આ પદ આધ્યાત્મિક છે. એનો ભાવ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. બહુધા ઘણાખરા જીવો સંસારસુખમાં આસક્ત રહી આત્મિક સુખનો ખ્યાલ પણ કરી શકતા નથી. અને માની લીધેલાં વ્યવહારકાર્યમાં, ધન કમાવાની ધમાલમાં, પ્રાપ્ત વસ્તુના રક્ષણ અને ઉપભોગમાં, પ્રિય જન વિરહના ક્લેશમાં અને એવી અનેક બાબતમાં આયુષ્ય પૂર્ણ કરી નાખી આવ્યા હોય છે તેમ ચાલ્યા જાય છે અને ઘણી વખત નુકસાન વહોરીને જાય છે; મતલબ તેને ઉત્તમ જીવનનો જે લાભ મળવો જોઈએ તેનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી. આ સ્થિતિ બહુ ખેદાસ્પદ છે એ ધ્યાનમાં લેવા અને ખાસ કરીને ચૈતન્યસ્વરૂપ નિરંજન ભગવાનની ભક્તિ કરવારૂપ ભાવનૌકાનો ઉપયોગ કરવાની ખાસ આવશ્યકતા બતાવવા આ પદ બહુ માર્મિક શબ્દોમાં લખવામાં આવ્યું છે અને શાંત સ્થાનમાં એના લયમાં ગાન થાય છે ત્યારે ઊંડી આધ્યાત્મિક અસર ઉપજાવી શકે એવું તેમાં પદલાલિત્ય છે.

*પદ બીજું

રાગ—વેરાવલ એકતાલી

રે ઘરિયારી બાઉરે, મત ઘરિય બજાવે;
નર શીર બાંધત પાઘરી, તું કયા ઘરીય† બજાવે ? રે ઘરિ. ૧

"અરે ગાંડા ઘડિયાળી ! તું ઘડીને વગાડ નહિ, મનુષ્યો પોતાને માથે પાઘડી—એકચતુર્થાંશ ઘડી બાંધે છે, તો પછી તું એક આખી ઘડી શામાટે બજાવે છે ?"

ભાવ—પ્રથમ પદમા પ્રમાદ ત્યાગ કરી જાગ્રત થવા કહ્યું તે જ હકીકતને વધારે સ્પષ્ટ કરવાના ઉદ્દેશથી ઘડિયાળીને ઉદ્દેશીને સમય માત્ર પણ પ્રમાદ ન કરવા સારુ અત્ર ઉપદેશ આપે છે. આધુનિક ઘડિયાળની શોધ થઇ નહોતી ત્યાં સુધી વખત જાણવા માટે પૂર્વપુરુષો એક પાણી ભરેલા પાત્રમા અતિ સૂક્ષ્મ છિદ્રયુક્ત વાટકી મૂકતા હતા અને તે બરાબર ભરાઇને બૂડી જાય ત્યારે એક ઘડી (ચોવીશ મિનિટ) થાય એવું ચોક્કસ માપ કરતા હતા. એ પ્રમાણે એક ઘડી પૂરી થાય ત્યારે ઘડિયાળી ઘંટ વગાડી ખબર આપતો હતો. અત્યારે જેમ કલાકે પહેરેગીર ઘંટ વગાડે છે તેમ તે વખતે ઘડીએ ઘંટ વગાડવાની યોજના હતી. એવી જ રીતે કાચની બે શીશીમાંથી અતિ સૂક્ષ્મ છિદ્રદ્વારા એકમાંથી બીજામાં તમામ રેતી પસાર થાય ત્યારે ઘડી થયાનો ઘંટ વગાડતા. સામાયિકમાં જેવી ઘડી હાલ આપણે વાપરીએ છીએ તેનો પણ સમય જાણવા માટે ઉપયોગ થતો. એ ઘડિયાળીને ઉદ્દેશીને કહે છે કે—' અરે ભોળા ઘડિયાળી ! તું તે શું જોઇને ઘડી વગાડતો હોઇશ ? મનુષ્યો તો પોતાના માથે જ પાઘરી (¼ ઘરી) અથવા પાઘડી બાંધે છે અને તું ઘડી શામાટે બજાવે છે ? માટે હવે તારા પ્રયાસથી વિરમ, નકામો શ્રમ બંધ કર. અત્ર પાઘડી શબ્દ પર શ્લેષ છે એ માથે બાંધવાના વસ્ત્ર ઉપરાત એની વ્યુત્પત્તિ ઘડીનો ચોથો ભાગ બતાવે છે. મનુષ્યો પાઘડી સૂચવનાર વસ્ત્ર તો પોતાને માથે જ રાખે છે, ત્યારે તું કાંઇ વધારે બતાવવા માગતો હોય તો પળ—વિપળ બતાવવા સારુ ઘંટ વગાડ. ઘડી વગાડવાનો તારો પ્રયાસ તો નકામો છે, વગર અર્થનો છે, ફોકટ છે. તું ચૌદસેં ને ચાલીશ સેકન્ડ અથવા છત્રીશસેં વિપળથી બનતી ઘડીની આખરે ખબર આપે છે કે એક ઘડી પસાર થઇ એ બહુ દીર્ઘ વખતને છેડે પ્રયાસ છે અને તે અંતર બહુ વિશાળ છે.

વખતની કિમત સમજવી ખાસ જરૂરી છે. વખત એ પૈસો છે, ગયો વખત ફરીને

---

* આ પદ ઉપર ' આત્મિક પ્રભાત—આનંદઘનજી મહારાજ અને ઘડિયાળી ' એ શિર્ષક નીચે શ્રી જૈનધર્મ પ્રકાશ પુસ્તક ૨૬, પૃ૦ ૫૬—૬૪ અને ૮૧—૮૭ મા વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે તે જુઓ. અત્ર તેનો સાર આપ્યો છે

† કેટલીક પ્રતોમા ' બતાવે ' એવો પાઠાંતર છે

૧ મત=નહિ પાઘરી=પાઘડી

આવતો નથી, માટે गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ' મૃત્યુએ ચોટલી પકડી રાખી છે એમ સમજી ધર્મઆચરણ કરવું જોઇએ.' આ પ્રાણી તો સંસારની ખટપટમાં, ધન કમાવામાં અને મોજશોખ કરવામાં કલાકના કલાકો પસાર કરી દે, દિવસના દિવસો ચલાવી લે, કરવા યોગ્ય કાર્ય એક પણ ન થાય, આત્મસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાનાં કાર્યમાં વધારો કરવાને બદલે ઘડાડો થાય, સાંસારિક ઉપાધિઓનું સ્વરૂપ જાણવા છતાં તેના તરફ અતિ આકર્ષણ થયા જ કરે, શુભ સંવર ક્રિયાઓ કરતી વખત પ્રમાદ થાય એ મૂઢપણું–બાવરાપણું જ બતાવે છે. ઘડિયાળી ઘડી વગાડે છે તેને આનંદઘનજી મહારાજ મૂઢ કહે છે, કારણ મનુષ્યો તો પાઘડી માથે પહેરીને પા ઘડીની પણ અસ્થિરતા ચિંતવે છે એવી માન્યતા છે, પણ આ જીવના તો મહિનાઓ, વરસો અને આખી જિંદગી ખરા ચિંતવન વગર ચાલી જાય છે તો પછી બાઉરાપણું ઘડિયાળીનું કહ્યું તે આ જીવને કેટલું ઘટે છે તે વિચારો. ઘડિયાળીને ઉદ્દેશીને કહેલી હકીકત વિચારી આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા માટે જરા પણ વખત ન ખોતાં, પ્રમાદનો ત્યાગ કરીને સ્વરૂપાનુસંધાન જોડી દો.

केवल काल कला कले,* वै तु अकल पावे;
अकल कला घटमें घरी, मुज सो घरी मावे. रे घरी. २

" (એ ઘડીયાળી તો) માત્ર બાહ્ય કાળ જણાવવા માટે પ્રયાસ કરે છે, પણ એને અંતરમાં રહેલી ન કળી શકાય તેવી બીજી કળાની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એ અકળ કળાને બતાવનારી ઘડી તો અંતરમાં જ રહેલી છે અને મને તો તે જ ઘડી પસંદ આવે છે."

ભાવ—બિચારો પહેરેગીર ઘડિયાળી તો બાહ્ય ઘડિયાળ વગાડ્યા કરે છે, પણ આત્મિક અનંત શકિતને બતાવનાર–સ્મરણ કરાવનાર ઘડી તો અંદર રહેલી છે. આ બાહ્ય ઘડી તો સ્થૂળ સમય બતાવી તે નકામો ન ગાળવા પ્રેરણા કરે છે પણ અંતરંગમાં રહેલી ઘડી અકળ છે, તેનાથી અનંત સુખ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે અને તે પોતાની જ વસ્તુ છે. આ જીવ, સુખનું સ્વરૂપ સમજ્યા વગર જ્યાં ત્યાં તે મેળવવા દોડે છેઃ તેને સ્ત્રીમાં શોધે છે, ધનમાં ગોતે છે, ભોગમાં ગવેષે છે, પણ તે ત્યાં છે જ નહિ, તેથી છેવટે તે પાછો પડે છે. સુખ પોતાની પાસે છે, પોતાનામાં જ છે, પોતારૂપ જ છે; તેને બહાર શોધવા જવું એ વસ્તુસ્વરૂપની અજ્ઞતા બતાવે છે. મયણાસુંદરીએ જ્યારે સત્ય સ્વરૂપ બતાવ્યું ત્યારે આખી સભા તેની મૂર્ખતા જાણી હસવા લાગી હતી અને તે વખતે જો તેના પોતાના મનમાં સત્યની પ્રતીતિ ન હોત તો તે પણ ભૂલ ખાઈ જાત; પ્રાંતે નદીના

* 'કલે' ને બદલે 'કરે' એવો પાઠાંતર દેખાય છે. અર્થ પ્રસિદ્ધ છે.

૨ કેવળ=માત્ર. કલે=પ્રયાસ કર. વૈ=પણ. અકલ=ન કળી શકાય તેવી. ઘટમેં=અંતરમાં. માવે=પસંદ આવે છે.

વેષમાં સુરસુંદરીએ હાજર થઈ સત્ય સ્વરૂપ બતાવ્યું ત્યારે જ સર્વનો ભ્રમ દૂર થયો. એટલો વખત ધીરજ રાખવી એમાં મનની મહત્તા, વિચારની દીર્ઘતા અને પરિણતિની નિર્મળતા રહેલી છે. જગતની ખોટી માન્યતાના અસત્ય મંડાણ પર રચાયલી રચનાથી છેતરાઈ ન જઈ અકળ કળા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ કરવો ઉચિત છે, અથવા વસ્તુતઃ તેમાં બહારથી પ્રાપ્ત કરવાનું પણ કાંઈ નથી; અંતરંગમાં તે કળા ભરેલી જ છે ત્યાંથી તેને પ્રગટ કરવાની છે. સુખનું સત્ય સ્વરૂપ સમજી અવ્યાબાધ સુખ પ્રાપ્ત થાય એને માટે સતત પ્રયાસ કરવો એ ઉચિત છે. આ અકળ કળાને બતાવનારી ઘડી તારા હૃદયાગારમાં છે તેમાંથી તેને બહાર લાવ, તારું બાહ્યાત્મપણું તજી અંતરાત્મપણું જાગ્રત કર તો છેવટે પરમાત્મપણું પ્રગટ થશે, આ ઘડી મને તો પસંદ આવે છે. મનુષ્ય પા ઘડી સૂચવનાર વસ્ત્ર માથે બાંધે છે, તેથી તેણે ક્ષણ ક્ષણનો વિચાર કરવો જોઇએ. એવો વિચાર ન કરનાર ઘડિયાળીથી પણ મૂર્ખ ગણાય; જો કે ઘડિયાળીની ઘડી પણ નકામી છે. ખરી ઘડી તો અકળ કળાને બતાવનાર ઘટમાં છે. તેને જાગ્રત કરી તેના પર સમય સમય વગાડ, તેનાથી જાગૃતિ રાખ. જો તેમ નહિ કરે તો ઘડિયાળી જેટલી પણ તારામાં સમજણ નથી એમ માન્યતા થશે.

आतम अनुभव रस भरी, यामे और न मावे;
आनंदघन अविचल कला, विरला कोई पावे. रे घरि. ३

"આત્મ અનુભવરૂપ રસથી ભરેલી ઘડીમાં બીજી કોઈ વસ્તુનો સમાવેશ થતો નથી અને તે આનંદમય અવિચળ કળા કોઈ ભાગ્યવાન્ પ્રાણી જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે."

ભાવ—સ્વરૂપજ્ઞાનને અનુભવ કહેવામા આવે છે. આત્મસ્વરૂપની વાતો કરવી તે વિદ્વત્તાનું કામ છે, પણ તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવો એ ચારિત્રનો વિષય છે. બન્નેને સંબંધ છે, પણ દરરોજ તે સંબંધ હોય એમ સમજવું નહિ. સ્વપરના વિવેચન સાથે હેય ઉપાદેયનો વિવેક થાય તેને અનુભવ કહેવામાં આવે છે. વાતો કરવામાં આનંદ માનનારને તે સ્થિતિ કદિ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, આત્મરમણતામાં જ તેનું ખરું રહસ્ય રહેલું છે અને તેને અનુભવજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. અનુભવજ્ઞાનને અંગે આગળ પદોમાં બહુ વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવનાર છે, તેથી અત્ર વિશેષ વિવેચન ન કરતાં એટલું જણાવીએ તો બસ થશે કે અનુભવીને સંસાર વિષ તુલ્ય લાગે છે, ધનસંપત્તિ આત્મસંપત્તિને ભૂલાવનાર લાગે છે, સ્ત્રી પુત્રાદિ પરિવાર સંસારને વધારનાર લાગે છે, દેહ ક્ષણિક લાગે છે, કીર્તિ અસ્થિર લાગે છે, સંબંધીઓનો સ્નેહ સ્વાર્થમય લાગે છે, મિત્રનો પ્રેમ સંસારના હેતુભૂત લાગે છે, પોતાનું એકત્વ અને પરભાવનું અન્યત્વ નજરે આવે

૩ યામે=જેમાં. માવે=સમાય. અવિચલ=ન ચલે તેવી. વિરલા=કોઇક જ. પાવે=પ્રાપ્ત કરે, મેળવે.

છે અને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જ પ્રાપ્તવ્ય લાગે છે, સંસારસ્વરૂપ વિચારતાં વિષય કષાય પર ખેદ આવે છે, ચિત્તની નિર્મળતા થાય છે, મન શાંત થાય છે અને જ્યાં ત્યાં ભ્રમણ કરવાની વૃત્તિ પર અંકુશ પડે છે, છેવટે મનમાં વિશ્રાંતિ આવી જાય છે અને આત્મઅનુભવ જ કરવા યોગ્ય, ધ્યાવવા યોગ્ય, અનુભવવા યોગ્ય છે એમ નિશ્ચય થાય છે, અન્ય વિષયમાં આનંદ પડતો બંધ થાય છે, સંસાર વધારનાર મોહ મમત્વ પર ત્યાજ્ય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્વગુણ પ્રગટ કરવાનો માર્ગ સરળ દેખાય છે. આ સ્થિતિને અનુભવ કહેવામાં આવે છે.

તત્ત્વપ્રીતિકર રસથી ભરપૂર આ ઘડી છે, તેમાં બીજી કોઇ વસ્તુનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી, કોઇ પ્રકારની આશા નથી, ઇચ્છા નથી, શોક નથી, ભય નથી, ખેદ નથી, જુગુપ્સા નથી, નિંદા નથી; એમાં તો સ્વપર વિવેચનરૂપ અનુભવનો રસ જ એકલો ભરેલો છે. ઘડિયાળીની ઘડીમાં જે જળ ભર્યું છે તેમાં તો અનેક પ્રકારનો મેલ, કાદવ ભરેલો હોય છે. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર મારફત જોવાથી તેમાં અનેક જીવો તથા રેસાઓ વિગેરે દેખાય છે, પણ આ ઘડીમાં તો આત્માનુભવનો જ રસ છે, એમાં અન્ય કાંઇ નથી. એને વધારે બારીકીથી તપાસવામાં આવશે તો તેમાંથી ઊલટો વધારે સુંદર રસ મળશે, રસની શુદ્ધતા વધારે સારા આકારમાં દેખાશે, પણ તેમા કોઇ જાતનો પરભાવરૂપ કચરો ન હોવાથી તે અન્ય સ્વરૂપે કદી દેખાશે નહિ.

ઘટમાં રહેલી આ ઘડીના રસનો જ્યાં સુધી સ્વાદ ન લેવાય ત્યાં સુધી તેનું જ્ઞાન થતું નથી, સત્ય સ્વરૂપ સમજ્યા વગર તેના પર પ્રેમ થતો નથી, તે પ્રાપ્તવ્ય છે એમ દૃઢ નિશ્ચય વગર તે તરફ પ્રયાણ પણ થતું નથી. સાંસારિક ઉત્કૃષ્ટ સુખ પણ માત્ર માન્યતામાં જ છે, તેનાથી અનંતગણું સુખ આ સ્થિતિમાં છે, કારણ એ સ્થિતિમાં કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ નથી. આ બાપડો સ્વપ્નના રાજ્યને સાચું માને છે, ધન તથા સ્ત્રીને પોતાનાં માને છે, પચીશ પચાસ વર્ષ રહેવાના મુસાફરખાનાને ઘરનું માને છે, માની લીધેલી કીર્તિને માટે પ્રાણ આપે છે, સારાસારના વિચાર વિના કેવળ અંધપરંપરામાં વમળ ખાઇ અટવાયા કરે છે, ગોળ ચક્કર ફર્યા કરે છે અને નીચેથી ઉપર અને ઉપરથી નીચે આંટા માર્યા કરે છે; પરંતુ અચળ કળાને કોઇ ભાગ્યવાન્ પ્રાણી પ્રાપ્ત કરે છે. એ અચળ કળામાં નિરંતર આનંદ છે, એકાંત સુખ છે, નિર્વિકારી પ્રેમ છે; જે અનુભવરસનું પાન કરે છે તે જ તેનો ભોક્તા બને છે, વાતો કરનારા જે વાતોમા પરિપૂર્ણતા માને છે તેને તે કદી પ્રાપ્ત થતી નથી, મહાભાગ્યનો ઉદય થાય ત્યારે જ તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સ્થિતિપ્રાપ્તિનો માર્ગ આનંદમય છે, આકર્ષક છે, અનુકૂળ છે, પસંદ આવે તેવો છે; પણ તેને પ્રાપ્ત કરવાના રસ્તામાં અનેક ઠગો બેઠેલા છે, તેઓ આ જીવને લલચાવી રમતમાં રોકી રાખી તેનું આત્મિક જાગૃતિરૂપ ધન લૂંટી છે, પછી આત્મપ્રકાશ વગર આ જીવ ગહન

ભવાટવીમાં ભૂલો પડી જાય છે. જેઓ એને વશ થતા નથી તેઓ નિશ્ચયથી અવિચળ કળામય, મહાતેજોમય, અકળ પ્રકાશને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે અને તેને તે જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તેવું કરનારા વિરલા હોય છે.

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ આ આખા પદમાં એ જ ઉપદેશ આપે છે કે તારે દરેકે દરેક સેકન્ડનો ઉપયોગ કરવો, બાહ્ય વસ્તુ પરની પ્રીતિ છોડી દેવી, અકળ કળા પ્રગટ કરવા નિશ્ચય કરવો, સુખદુઃખનું સ્વરૂપ સમજવું, સામાન્ય રીતે સમજવામાં આવે તેટલા માત્રથી પરિસમાપ્તિ ન માનવી, આત્મવિચારણા કરવી, આત્માનુભવ રસનું પાન કરવું અને તેની અવિચળ કળાને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ જોઈ, શોધી તે માર્ગે લાગી જવું.

પદ ત્રીજું

રાગ=વેલાવલ, તાલ—જાતી

*जीय जाने मेरी सफल घरीरी. जीय०
सुत वनिता यौवन धन मातो, गर्भतणी वेदन विसरीरी. जीय० १

"પુત્ર, સ્ત્રી, જુવાની અને ધનમાં મસ્ત જીવ એના સંબંધમાં ગયેલી ઘડીઓને સફળ માને છે અને ગર્ભની વેદના ભૂલી જાય છે."

ભાવ—જ્યારે સ્ત્રીની પાસે આનંદ કરતો હોય, પુત્રને રમાડતો હોય, યૌવન વયના રસનું આસ્વાદન કરતો હોય અને પૈસા કમાતો હોય ત્યારે આ જીવ માને છે કે મારો વખત સફળ થયો, મારી જિન્દગી સફળ થઈ, હું ભાગ્યશાળી, હું મારા બાપનો કર્મી પુત્ર. એ બિચારો ભૂલી જાય છે કે જ્યારે પોતે પોતાની માતાની કૂક્ષીમાં હતો ત્યારે લગભગ બસેં ને એંશી દિવસ સુધી ઊંધે મસ્તકે લટકચો હતો, સંકોચનું મહાદુઃખ પામ્યો હતો અને અંધારી કોટડીમાં ટળવળતો હતો; એને બદલે આજે જરા ગરમી લાગે તો હીલસ્ટેશને (હવા ખાવાના ઊંચાણ પ્રદેશોએ) ઉપડી જાય, પંખા, કોલ્ડ ડ્રીંક, ટટ્ટી વિગેરેનો જમાવ કરી દે, જરા ઠંડી લાગે તો ગરમ વસ્ત્રો કે પક્ષીનાં પીછાંઓનો ઉપહાર પહેરે; એને વાસ્તવિક સુખનો જરા પણ ખ્યાલ ન હોવાથી સુખ મેળવવા માટે ફાંફાં માર્યા કરે છે. સુંદર સ્ત્રી કે અનેક પુત્ર પુત્રીની વચ્ચે બેઠો હોય ત્યારે સ્વર્ગ સાથે પોતાનો મુકાબલો કરે છે; પણ પુત્રના શરીરાદિની ચિન્તા, અભ્યાસ, લગ્ન, પુત્રીના વિવાહ, વૈધવ્ય વિગેરેનો વિચાર કરે, સ્ત્રીના પ્રેમનો સ્વાર્થ વિચારે, યૌવનની અસ્થિરતા જાણે કે ધનના આય, રક્ષણ અને વ્યયની આપદા પર ધ્યાન આપે તો તેની આંખો ઊઘડી જાય તેમ છે.

---

* જીયારે જાનત—પાઠાંતર. ૧ માતો=મત્ત, ચકચૂર. વિસરી=ભૂલી.

એ બાહ્ય સંબંધીઓમાં અને વસ્તુઓમાં સુખ છે જ નહિ, જ્યાં નથી ત્યાંથી મેળવવાની ઇચ્છા કરવાના ખોટા મંડાણ પર રચાયેલ સુખમંદિર આપોઆપ પડી જાય છે, ધસી જાય છે અથવા નમી જાય છે. આગળ પાછળના દુનિયાના સંબંધનો અનુભવ કરવાથી આ માન્યતાના સુખમાં કાંઇ પણ વાસ્તવિકપણું નથી એ સ્પષ્ટ સમજાય તેવું છે, પણ ઉપર ઉપરના વિચાર કરવાવાળો આ જીવ જરા સરખો વૈષયિક આનંદ મળી આવે છે ત્યાં અગાઉ પડેલી સઘળી અગવડો ભૂલી જાય છે.

*सुपनको राज साच करी माचत, राचत छांह गगन बदरीरी;
आई अचानक काल तोपची, गहेगो ज्युं नाहर बकरीरी. जीय० २

"સ્વપ્નના રાજ્યને સાચું માને છે અને આકાશના વાદળાની છાંયડીમાં આનંદે બેસે છે, (પણ) ઓચીંતો કાળ-તોપચી આવીને જેમ નાહર બકરીને પકડે છે તેમ તને પકડી લેશે."

પોતે સખ્ત તડકામાં ચાલતો હોય છે તેમાં જરા વાદળાની છાંયડી જેમાં વાસ્તવિક રીતે તો ગરમી વધારે છે તેને પ્રાપ્ત કરીને તેની છાયામાં રાચે છે, પણ તેને થોડા જ વખતમાં પાછી તડકાની વેદના સહન કરવી પડે છે, કારણ કે વાદળાની છાયા વધારે વખત રહેતી નથી. તત્ત્વ એ છે કે જે વસ્તુ સ્થિર નહોતી તેમાં આનંદ માન્યો હતો તે ખોટો જ હતો.

જંગલમાં નહાર નામનું ફાડી ખાનારું પ્રાણી બકરીને પકડીને તેનું પેટ ફાડી ખાય છે.

તોપ ફોડનાર લડવૈયા જ્યારે ગોળા ઉડાડે છે ત્યારે તેના સખ્ત મારામાંથી કોઇનો બચાવ થઇ શકતો નથી. અત્ર મરણરૂપ કાળ-તોપચીનો મારો સમજવો.

ભાવ—કુસુમપુર નગરના બહારના ઉદ્યાનનાં વૃક્ષ નીચે એક ભિખારી ઊંઘે છે. બાજુમાં ભિક્ષાનું તુંબડું પડ્યું છે. ફાટી-તૂટી ગોદડી ઓઢેલી છે. સ્વપ્નમાં તેને રાજ્ય મળ્યું, મહેલ મળ્યા, બે બાજુ ચામર વિંજાય છે, આગળ ભાટ બિરુદાવળી બોલે છે, પ્રધાન સેનાપતિ સામંતચક્ર પછવાડે ચાલે છે, ગોખમાં બેઠેલી રાણીઓ તેના તરફ માર્મિક કટાક્ષો ફેંકે છે વિગેરે. સ્વપ્ન પૂરું થયું, આંખ ઊઘડી ગઇ અને જુએ છે તો પોતે તેનો તે જ છે, ફાટેલી ગોદડી અને અન્નથી ખરડાયલું તુંબડું પોતાની પાસે રહ્યાં છે. એવી રીતે સંસારના સર્વ વૈભવો સ્વપ્ના જેવા છે. પચીશ પચાસ વરસ કદાચ રહે તો પણ છેવટે ચાલ્યા જવાના છે અને પાછી અસલ સ્થિતિમાં મૂકનારા છે અને કોઇ વાર તો ફાટેલી ગોદડી અને તુંબડું પાસે હોય તેને પણ ખોવરાવનારા છે. બિચારા આ પ્રાણીને વસ્તુસ્વરૂપનું ભાન ન હોવાથી

* આ બે પંક્તિને બદલે ત્રીજી ગાથાની પ્રથમ બે પંક્તિઓ અત્ર કેટલીક પ્રતમાં મૂકી છે. બન્ને રીતે અર્થ સમીચીન આવે છે.

૨ સુપનકો=સ્વપ્નાનો. સાચ=સત્ય. બદરી=વાદળી. ગહેગો=પકડશે. નાહર=નહાર, વરગડા, ક્રૂર પશુવિશેષ

એ તો સ્વપ્નવત્ વસ્તુપ્રાપ્તિમાં રાચી જાય છે. તેવી જ રીતે સખ્ત ઉનાળામાં પોતે તપ્ત થયેલો હોય ત્યારે વાદળાની જરા છાંયડી આવે તેમાં આનંદ માની લે છે, પણ આગંતુક વાદળી કેટલો વખત ટકશે અને ચાલી જશે ત્યારે મનમાં કેટલો મોટો ખેદ મૂકી જશે તેનો તે વિચાર કરતો નથી. ચિદાનંદજી મહારાજ એક પદમાં કહે છે કે—

> જગ સપનેકી માયા રે, નર જગ સપનેકી માયા;
> સુપને રાજ પાય કોઉ રંક જ્યું, કરત કાજ મન ભાયા.
> ઉઘરત નયન હાથ લખ ખપ્પર, મનહું મન પછતાયા. રે નર.
> યૌવન સંધ્યારાગ રૂપ ફુનિ, મલ મલિન અતિ કાયા;
> વિણસત જાસ વિલંબ ન રંચક, જિમ તરુવરકી છાયા. રે નર.

આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે, છતાં આ જીવ ક્ષણિક સુખમાં આસક્ત થઇ વિષય-કષાયમાં પડી જાય છે, પછી જેમ જંગલમાં નહાર-વરગડા બકરીને પકડી તેનું પેટ ફાડી ખાય છે તેમ મરણરૂપ કાળ-તોપચી આયુષ્ય પૂર્ણ થશે એટલે આ જીવને ઉપાડી ચાલ્યો જશે, તે વખતે તેનું સ્વપ્ન ઊડી જશે, તેનો ભ્રમ ભાંગી જશે અને તેની આંખો ઊઘડી જશે. મરવાની વાત ચોકસ છે, એમાં જરા પણ શંકા જેવું નથી. વહેલા મોડા તે સ્થિતિ જરૂર પ્રાપ્ત થવાની છે અને તે વખત સ્ત્રી, પુત્ર અને ઘર સર્વ અહીં રહી જવાનાં છે તો પછી તેમાં આસક્તિ રાખવી કેમ ઉચિત ગણાય? જે સુખ લાંબો વખત ચાલવાનું નથી, જેની પછવાડે દુઃખ જરૂર આવવાનું છે અને જે ચાલે તેટલો વખત પણ અનેક પ્રકારની ઉપાધિ કરે છે તેમાં આસક્ત થઇ વાસ્તવિક સુખને મેળવવા પ્રયાસ ન કરવો એ એક પ્રકારની ઘેલછા છે.

> *अजहु चेत कछु चेतत नांहि, पकरी टेक हारिल लकरीरी;
> आनन्दघन हीरो जन छांरत, नर मोह्यो माया ककरीरी. जीय० ३

"હજી પણ ચેત, કેમ ચેતતો નથી? (તેં તો) હારિલ પક્ષી જેમ લાકડીને પકડી રાખે છે તેમ ટેક પકડી છે. આનંદઘન પ્રભુ કહે છે કે-આ (અજ્ઞાની) પ્રાણી હીરાને છોડી દઇને માયારૂપ કાંકરા ઉપર મોહ પામી ગયો છે."

હારિલ પક્ષી પાંજરામાં હોય છે ત્યારે નીમની નામની લાકડીને પકડી રાખે છે, પછી પગ આડાઅવળા ચાલતાં લાકડી નમી જાય છે અને પક્ષી ઊંધે માથે લટકી પડે છે ત્યારે ચીસો પાડે છે, પણ તેને છોડતો નથી—એ પર અત્ર અલંકાર છે.

હાર એટલે જંગલ તેનું રહેવાસી વગડાઉ જનાવર અથવા એક જાતનું પક્ષી તે હારિલ.

---

* અતિહિ અચેત એવો અત્ર પાઠાંતર છે.

૩ અજહુ=હજી પણ. કછુ=કેમ, શામાટે? હારિલ=હારિલ પક્ષી. લકરી=નીમની લાકડી. છાંરત=છોડી દઇને. કકરી=કાંકરો, પથ્થર.

ચાલી શકતો નથી તેવું આત્મત્વ તો એક જ છે અને તે ગુણ પર્યાયને લઈને અનેક રૂપે વ્યક્ત થાય છે, પણ તો અનેક રૂપોમાં એકત્વ તો રહેલું જ હોય છે. આવી રીતે એકને અનેક રૂપે બતાવે છતાં પોતે નાટક કરતી વખતે પણ એક ને એક જ રહે એવો જે હુશિયાર નાટકીઆનો સ્વભાવ છે તો અવધુ નટનાગર બહુ સારી રીતે બતાવી આપે છે. તેને સમજવો એ સાધારણ સમજણવાળાનું કામ નથી, એને માટે બહુ ધીરજ, હુશિયારી અને ખંત જોઈએ.

આ એક અને અનેક પક્ષ પર ષડ્દ્રવ્યના સંબંધમાં વિવેચન કરતાં શ્રી દેવચંદ્રજી આગમસાર ગ્રંથમાં લખે છે કે—જીવ દ્રવ્ય અનંત છે, એક જીવમાં પ્રદેશ અસંખ્યાતા છે, ગુણ અનંતા છે અને અપર્યાય પણ અનંતા છે તે જીવ દ્રવ્યનું અનેકપણું છે પણ જીવપણું સર્વ જીવોમાં સરખું છે માટે એકપણું છે. અહીં કોઇ શંકા કરે કે સિદ્ધદશામાં પરમાનંદપણું છે અને સંસારીદશામાં કર્મને વશ રહેલા જીવ દુઃખી દેખાય છે; તેના સંબંધમાં કહે છે કે નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો સર્વ જીવ સિદ્ધ સમાન છે અને તેમ છે તેથી જ કર્મ ખપાવી મોક્ષે જાય છે, તેથી સર્વ જીવની સત્તા એક છે. કદાચ એમ શંકા થાય કે અભવ્ય તો કદિ મોક્ષે જવાના નથી તો તેની સત્તા સરખી કેમ કહી શકાય તો તેના સંબંધમાં જણાવવાનું કે—અભવ્યને કર્મ ચીકણાં છે અને તે જીવોમાં પરાવર્ત ધર્મ નથી તેથી તે સિદ્ધ થતા નથી અને ભવ્ય જીવમાં પરાવર્ત ધર્મ છે તેથી કારણ સામગ્રી મળે પલટન ભાવ પામે છે અને ગુણશ્રેણીએ ચઢી મોક્ષે જાય છે, પરંતુ આઠ રુચક પ્રદેશ તો સર્વ ભવ્ય અને અભવ્યના સિદ્ધ સમાન જ છે માટે અંશગ્રાહી નૈગમનયની અપેક્ષાએ સર્વ જીવની સત્તા એક સરખી છે. એના આઠ રુચક પ્રદેશને કદિ કર્મ લાગતાં નથી.

> है नांहि है वचन अगोचर, नय प्रमाण मतभंगी;
> निरपख होय लखे कोई विरला, क्या देखे मत जंगी ? अव० ३

“છે, નથી, વચનથી અગોચર છે વિગેરે નય, પ્રમાણ અને સપ્તભંગી કોઈ વીરલા ભાગ્યશાળી હોય તો તે નિરપક્ષ થઇને જોઈ શકે, પોતાના મત માટે લડવાવાળો હોય તે શું જુએ ?”

ભાવ—વળી આ નાગરિક નટની કેવી ખૂબીવાળી ચમત્કાર ઉપજાવનારી છે તે વિશેષપણે બતાવે છે. એ બાજીમાં છે ને નથી એવી રમત છે, વળી તે વચનથી અગોચર છે. આવી અદ્‌ભુત રમત છે, જરામાં છે, વળી જરામાં નથી એવી આશ્ચર્યકારક વાત છે; વળી તેમાં નય પ્રમાણ સપ્તભંગી પણ જૂદી જૂદી રમત બતાવે છે. એક નયથી જોઇએ

---

૩ હૈ=સ્યાત્ અસ્તિ. નાહિ=સ્યાદ્ નાસ્તિ હૈ=સ્યાત્ અવક્તવ્ય સતભંગી=સપ્તભંગી. નિરપખ=નિરપક્ષ. લખે=જાણે. ક્યા=શું. મત જંગી=પોતાના મતમાં મસ્ત.

તો કાંઇક દેખાય, બીજાથી જોઇએ તો કાંઇક દેખાય, ત્રીજાથી વળી કાંઇક નવીન પ્રતિભાસ થાય, એવી એમાં રમત થાય છે. અહો નાગરિક નટ ! તારી બાજી તો કોઇ ભાગ્યવાન પ્રાણી પક્ષવાદ મૂકી દઇને જુએ તો જ સમજી શકે તેમ છે. એ બાજી કેવી યુક્તિથી મંડાણી છે તે હવે જોઇએ. પ્રથમ સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ બતાવવું પ્રાસંગિક છે. અત્ર તેનો બહુ જ સામાન્ય રીતે નિર્દેશ થઈ શકશે, વિશેષ સ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ પ્રમાણુનયતત્ત્વ, નયરહસ્ય અને સપ્તભંગીતરંગિણી આદિ ગ્રંથો જોવા.

જીવ દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવની અપેક્ષાએ પોતાના વર્ત્તમાન ગુણપર્યાયમાં વર્તે છે તે '**સ્યાત્ અસ્તિ**' નામનો પ્રથમ વિભાગ. ગુણપર્યાય સાથે જીવનો અભેદ છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ, પણ તે ભાવ વર્તવાની સાથે અન્ય ભાવો પણ વર્તે છે તેથી તેની સાથે સ્યાત્ પદ લગાડવામાં બહુ તર્કશક્તિ બતાવવામાં આવી છે.

જીવમાં પરદ્રવ્યના ગુણપર્યાય નથી. પૌદ્‌ગલિક વસ્તુઓના વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શાદિ ગુણો અને તેના પ્રદેશાદિ પર્યાય તેનામાં નથી તેમજ બીજા ચારે દ્રવ્યના દ્રવ્ય-ક્ષેત્રકાળભાવ તેનામાં નથી તે દૃષ્ટિથી જોઇએ તો '**સ્યાત્ નાસ્તિ**' નામનો બીજો વિભાગ પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્વગુણપર્યાયનો અસ્તિભાવ અને પરગુણપર્યાયનો નાસ્તિભાવ એ બન્ને અસ્તિ નાસ્તિ વિભાગો એક સમયે જીવદ્રવ્યમાં છે. એટલે જે સમયે તેમાં સ્વગુણપર્યાયની અસ્તિ છે તે જ સમયે તેનામાં પરગુણપર્યાયની નાસ્તિ છે તેથી અસ્તિ નાસ્તિ ગુણ એકત્ર મળેલ છે, તે અપેક્ષાએ '**સ્યાત્ અસ્તિ નાસ્તિ**' એ નામનો ત્રીજો વિભાગ થયો.

ઉપરોક્ત અસ્તિ અને નાસ્તિભાવ એક દ્રવ્યમાં–પ્રસ્તુત જીવ દ્રવ્યમાં એકી વખતે એક સાથે રહેલા હોય છે, પરંતુ તેને બોલવા માંડીએ તો અસ્તિભાવ બોલતાં અસંખ્ય સમય થઈ જાય, દરમ્યાન નાસ્તિભાવ તો કહી શકાય નહિ અને બન્ને ભાવ તો એકી સાથે એક સમયે વર્તે છે, પરંતુ સ્વપરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ એકદમ હા કે નાનો ઉત્તર ન અપાય તેથી અસ્તિનાસ્તિ ભાવ એક સાથે અવક્તવ્ય છે, કહી શકાય નહિ તેવા છે એમ બતાવી ચતુર્થ વિભાગ '**સ્યાત્ અવક્તવ્ય**' એમ બતાવ્યો. તીર્થંકર મહારાજ કે અન્ય સર્વજ્ઞ એક સમયે અસ્તિનાસ્તિ વિગેરે સર્વ ભાવો જાણી તથા દેખી શકે છે, તેઓ પણ એક સમયે કહી શકતા નથી, કારણ કે ભાષા બોલવામાં 'અસ્તિ' એટલા શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરવામાં પણ અસંખ્ય સમય થઇ જાય છે તેથી તેમને પણ વચનનયે આ વિભાગ લાગુ પડે છે.

હવે જે ચોથો વિભાગ અવક્તવ્યપણાનો કહ્યો તે અસ્તિ ભાવને પણ લાગુ પડે છે અને નાસ્તિ ભાવને પણ લાગુ પડે છે તેથી સ્વદ્રવ્યાદિને સ્વપરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ

પાંચમો અને પરદ્રવ્યાદિને સ્વપરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ છઠ્ઠો વિભાગ અનુક્રમે '**સ્યાત્ અસ્તિ અવક્તવ્ય**' અને '**સ્યાત્ નાસ્તિ અવક્તવ્ય**'નો સમજવો. વળી એ અસ્તિ અવક્તવ્ય વિભાગ અને નાસ્તિ અવક્તવ્ય વિભાગ એક જ સમયે જીવમાં વર્તે છે તેથી ક્રમથી સ્વપરદ્રવ્યાદિને યુગપત્ સ્વપરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સાતમો વિભાગ '**સ્યાત્ અસ્તિ નાસ્તિ અવક્તવ્ય**'નો સમજવો.

આ સ્યાત્‌નો વાદ–સ્યાદ્વાદ–સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ બહુ સૂક્ષ્મ રીતે શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કરેલું છે. આખા જૈન શાસ્ત્રનું રહસ્ય નય, નિક્ષેપ અને સપ્તભંગીને લગતા ન્યાયના વિભાગમાં સમાયલું છે અને એ એટલી વિશાળ દૃષ્ટિથી રચાયલું છે કે એમાં તર્કની દલીલોનું મહત્ત્વ અને શાસ્ત્રકારના જ્ઞાનની દીર્ઘતા પ્રત્યક્ષ જણાય છે. આપણે હવે નયનું સ્વરૂપ જરા જીવને અંગે જોઈએ. નય એટલે અમુક દૃષ્ટિબિંદુથી એક વસ્તુ તરફ અવલોકન કરવું તે. સર્વ દૃષ્ટિનું સામીપ્ય રાખીને જોનાર તત્ત્વજ્ઞાનનું રહસ્ય પામે છે, અમુક નયથી જોનાર ભુલાવામાં પડી જાય છે. નયનું સ્વરૂપ 'નયચક્રસાર' વિગેરે અનેક ગ્રંથોમાં બતાવ્યું છે. એ નયજ્ઞાન પણ જૈન તર્કશાસ્ત્રનો મુખ્ય પાયો છે. તેમાં મુખ્ય સાત નયના અનેક ભેદ–વિભેદ પાડીને તેના પર બહુ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. કેટલાક નયો દ્રવ્યાર્થિક એટલે દ્રવ્યને જોનારા છે અને કેટલાક પર્યાયાર્થિક એટલે તેના ગુણપર્યાયને જોનારા છે. પ્રથમ '**નૈગમનય**' એક અંશ ગુણમાં સર્વ ગુણ માને છે એટલે અંશમાં સર્વનું સ્થાપન કરી દે છે. આ પુસ્તકના પ્રથમ પદનો અર્થ કર્યો એટલે નૈગમનયવાળો પુસ્તક તૈયાર થઈ ગયું એમ સમજી લે છે. જીવના આઠ રુચકપ્રદેશ નિરંતર સિદ્ધ સમાન ઉજ્જ્વળ રહે છે તે અંશને લઈને જીવ સિદ્ધ છે એમ તે માની બેસે છે. આ નય દ્રવ્યાર્થિક છે, એનો એક સરખો અભિપ્રાય હોતો નથી, એક ગમ–અભિપ્રાય નહિ જેમાં તે નૈગમ. એ કોઈ વખત દ્રવ્યારોપ કરે છે, કોઈ વખત ગુણારોપ કરે છે, કોઈ વખત કાળારોપ કરે છે અને કોઈ વખત કારણારોપ કરે છે. ગુણને દ્રવ્ય માને તે દ્રવ્યારોપ અને દ્રવ્યને ગુણ માને તે ગુણારોપ સમજવો. એ પ્રમાણે અન્યનું પણ સમજવું. આ પ્રમાણે અંશથી અને સંકલ્પથી પણ એક અભિપ્રાયને વળગવાપણું થાય તે સર્વ નૈગમનયાનુસાર સમજવું.

દ્રવ્યાર્થિક નયના વિભાગમાં બીજો '**સંગ્રહનય**' આવે છે. સર્વદ્રવ્યવ્યાપક જે ધર્મ સત્તાપણે હોય તેને સંગ્રહીને જીવ વિગેરે દ્રવ્યના સંબંધમાં વાત કરવી તે સંગ્રહનય સમજવો. જીવદ્રવ્યની વાત થાય તો તેના અનેક ગુણ તથા પર્યાયો સાથે લઈ લેવા, બનતાં સુધી જાતિ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું, વ્યક્તિ તરફ ઉપેક્ષા રાખવી એ આ નયનું લક્ષણ છે. નોકરને દાતણ લાવવાનું કહેતાં તે ટુવાલ, લોટો, જળ, ઉલ વિગેરે સર્વ લઈ આવે, તેમ સામાન્યને વિશેષે ગ્રહણ કરે તે સંગ્રહનય સમજવો. વિશ્વની સર્વ વસ્તુઓનો

સંગ્રહ આ નયમાં થાય છે, કારણ કે એમાં વિભાગનું વિવેચન નથી, છૂટી વસ્તુઓ તરફ લક્ષ્ય નથી, વિભેદ બુદ્ધિની પ્રાધાન્યતા નથી.

ઉપર જણાવ્યું તેમ નૈગમનય એક અંશ લે છે અને સંગ્રહ સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે ત્યારે ત્રીજો '**વ્યવહારનય**' સર્વની વહેંચણ કરે છે, વિભાગ જુએ છે અને તે સર્વ બાહ્ય સ્વરૂપ દેખીને જ કરે છે. આ પણ દ્રવ્યાર્થિક નય છે. એ નયવાળો અંતરંગ સત્તા માનતો નથી, બહારની ઉપર ઉપરની આચારક્રિયાને પ્રાધાન્ય આપે છે. એને લઈને એ શુદ્ધ અશુદ્ધ, શુભ અશુભ, ઉપચરિત અનુપચરિત, એવા પ્રકારની અનેક વહેંચણ કરે છે, પણ તે ઉપરાંત તે ઊંડા ઉતરતો નથી. એક અપેક્ષાએ શિષ્યને સમજાવવા સારુ વિભાગ કરવામાં આવે તે શુદ્ધ **વ્યવહાર**, જીવમાં રાગદ્વેષ કષાય લાગેલ છે તદનુસાર વહેંચણી થાય તે અશુદ્ધ વ્યવહાર; પુણ્યક્રિયા એ શુભ વ્યવહાર અને પાપક્રિયા તે અશુભ વ્યવહાર; ધન, ઘર, સ્ત્રી આદિને પોતાનાં માનવાં તે ઉપચરિત વ્યવહાર અને શરીર જુદું છે પણ પરિણમન ભાવથી મળી રહેલ છે તેને પોતાનું માનવું એ અનુપચરિત વ્યવહાર. આ નયના પણ અનેક વિભાગો છે, તેમાં મુખ્ય વહેંચણી દેખાવ ઉપર રહે છે, આંતર-પ્રવેશ બંધ રહે છે.

ચોથો દ્રવ્યાર્થિક નય '**ઋજુસૂત્રનય**' છે. ઋજુ એટલે સરલ, શ્રુત એટલે બોધ. આ નયવાળો દ્રવ્યની વર્તમાન સ્થિતિ પર ખાસ લક્ષ્ય આપે છે. નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહારનયવાળા જ્યારે અતીત અનાગતને પણ લક્ષમાં રાખે છે ત્યારે આ નયવાળો વર્તમાન સમયને પ્રમાણભૂત ગણે છે. કોઇ ગૃહસ્થ હોય પણ વર્તન સાધુ જેવું હોય તો ઋજુસૂત્રનયવાળો તેને સાધુ કહે છે અને વેશ સાધુનો હોય પણ વિષયાભિલાષ યુક્ત હોય તો તેને આ નયવાળો અવ્રતી કહે છે. વ્યવહાર કરતાં આ નય વિશેષ શુદ્ધિવાળો હોવાથી વેષે સાધુ હોય તેમાં પણ જે સંવર પરિણામી હોય તેને આ નય સાધુ માને છે. તદ્દન સૂક્ષ્મ એક વર્તમાનનું જ્ઞાન કરે તેને સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્રનય કહેવામાં આવે છે, અને સ્થૂલ-મોટા વર્તમાન બાહ્ય પરિણામ ગ્રહણ કરવામાં આવે તે સ્થૂલ ઋજુસૂત્રનય કહેવાય છે. આ ઋજુસૂત્રનય દ્રવ્યાર્થિક છતાં પણ ચારે નિક્ષેપા ગ્રહણ કરે છે. વસ્તુનું અમુક નામ આપવામાં આવે તે નિક્ષેપ, કોઈ વસ્તુમા કોઇ વસ્તુનો આકાર દેખીને તે વસ્તુને તે વસ્તુ કહે તે સ્થાપના નિક્ષેપ, આત્મોપયોગ વગર નામસ્થાપનાનો સ્વીકાર તે દ્રવ્ય નિક્ષેપ અને જ્યાં ઉપયોગનો સ્વીકાર થાય ત્યાં ભાવનિક્ષેપ સમજવો. આ ચારે નિક્ષેપાને ઋજુસૂત્રનય ગ્રહણ કરે છે, કારણ કે એમાં વર્તમાન સ્થિતિનું લક્ષણ પ્રાધાન્ય છે.

વસ્તુને ગુણવંત અથવા ગુણ વગરની કહીને બોલાવવી, અરૂપી વસ્તુને પણ વચન-ગોચર કરવી તે '**શબ્દનય**' પાંચમો છે. આ નય પર્યાયાર્થિક છે. એ વસ્તુઓની વર્તમાન સ્થિતિ જ માત્ર ગ્રહણ કરે છે, ઋજુસૂત્રનયની પેઠે; પણ તે શબ્દના વાચ્ય અર્થને જ ગ્રહણ

કરે છે. આ નય ભાવ નિક્ષેપાને ગ્રહણ કરે છે. બાકીના ત્રણ નિક્ષેપાનો ત્યાગ કરે છે. એટલે જ્યાં શબ્દના અર્થની યથાસ્થિત ઉપપત્તિ થઈ શકતી હોય ત્યાં જ તે શબ્દની ઘટના સ્વીકારે તે શબ્દનય સમજવો. જેમ ઇન્દ્ર, શુક્ર, પુરન્દર શબ્દો જૂદા જૂદા હોવા છતાં એક અર્થના વાચક છે. ઉપર સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ બતાવ્યું તે શબ્દનયના વિભેદ તુલ્ય સમજવું.

છઠ્ઠો 'સમભિરૂઢનય' છે. શબ્દનયવાળો જુદા જુદા પર્યાયને માને છે ત્યારે આ નયવાળો એક શબ્દ જાણી અનેક પર્યાયોમાં એકતા અનુભવતો નથી. ઇન્દ્ર શબ્દ સાંભળી શક્ર, પુરંદર, શચીપતિ એ સર્વની ભિન્નતા તેને જણાય છે.

છેલ્લો 'એવંભૂતનય' આ પ્રમાણે છે. શબ્દનય, સમભિરૂઢનય અને એવંભૂતનય એ ત્રણે પર્યાયાર્થિક નયો છે. શબ્દનય પર્યાય શબ્દોને ગ્રહણ કરે છે અને સમભિરૂઢ પર્યાય શબ્દોને સ્વીકારતો નથી, પણ તે શબ્દનું યથાર્થ સ્વરૂપ પ્રયોગ કરતી વખતે હોવું જોઇએ એવો આગ્રહ પણ રાખતો નથી; જ્યારે એવંભૂતનય શબ્દના પ્રયોગ વખતે તેના સ્વરૂપની યથાર્થ સ્થિતિ પદાર્થમાં હોવી જોઇએ એમ માને છે. જે સ્ત્રીના મસ્તક પર ચડેલ હોય, તેમાં જળ ભરેલું હોય તેને જ એ ઘટ માને છે. ઘટ ક્રિયા ન કરનાર ઘરમાં પડી રહેલ પાત્રને આ નયવાળો ઘટ માને નહિ. આ નયવાળો શબ્દમાં અર્થની અને અર્થમાં શબ્દની સ્થાપના કરે છે.

આ પ્રમાણે નયનું સ્વરૂપ સમજવુ. એનો બહુ વિસ્તાર વિશેષાવશ્યક, નયચક્ર, સ્યાદ્વાદરત્નાકર વિગેરે ગ્રંથોમાં છે. દરેક નયના ભેદ-વિભેદ પાડી તેનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. એના ઉપર જેટલું વિવેચન કરવામાં આવે તેટલું થઈ શકે તેમ છે. અત્ર તો આ નટનાગરની બાજી કેવી અદ્ભુત છે તે બતાવવા માટે તેનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ માત્રની જીવની અપેક્ષાએ કહીએ. નૈગમનયવાળો જીવને સિદ્ધ સમાન કહે અને વળી તેને શરીરયુક્ત પણ માને ત્યારે તેમાં ધર્માસ્તિકાય પુદ્ગલ વિગેરેનો પણ સમાવેશ કરી દે. એવી રીતે વ્યવહારનયવાળો બાહ્ય સ્વરૂપાનુસાર તેને વિષયકષાય યુક્ત માને અને ઋજુસૂત્ર તેનું વર્તમાન વર્તન જ ધ્યાનમાં લે, શબ્દનયવાળો તેનું વ્યુત્પત્તિ સ્વરૂપ જુએ, ત્યારે સમભિરૂઢ તેના આત્મા, ચેતન, જીવ વિગેરે શબ્દમાં કાલાદિ ભેદે એકતા ન જુએ, ત્યારે એવંભૂતનયવાળો તો તેનામાં જ્યારે સર્વ ગુણો પ્રગટ થાય ત્યારે જ તેનામાં તે ગુણો માને. આવી નટનાગરની વિચિત્ર બાજી છે. એકના એક જીવને જૂદા જૂદા પ્રાણીઓ જૂદી જૂદી અપેક્ષાથી જૂદા જૂદા આકારમાં જુએ છે એથી એ બહુરૂપીનો વેશ ભજવી બતાવે છે એમ થયું.

જૈન શાસ્ત્રકાર પ્રમાણ બે બતાવે છે· પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. જીવ પોતાના સ્વતંત્ર ઉપયોગથી દ્રવ્યને જાણે તેને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહેવાય છે. અક્ષં પ્રતિગતં પ્રત્યક્ષં. અક્ષ એટલે આત્મા. જેમાં વચ્ચે અંતર ન હોય-અન્ય (ઇંદ્રિયો કે મન) દ્વારા જ્ઞાન થતું ન હોય

તે પ્રત્યક્ષ. કેવલી ભગવાન જેમાં સર્વ પદાર્થો સ્વજ્ઞાનથી દેખે તે પ્રત્યક્ષ. મનઃપર્યવજ્ઞાની સ્વજ્ઞાનથી મનના વિચારો દેખે તે પ્રત્યક્ષ. અવધિજ્ઞાની સ્વજ્ઞાનથી પુદ્ગળ દ્રવ્ય દેખે તે પ્રત્યક્ષ. આંખ વિગેરે ઇંદ્રિયદ્વારા દેખાય તે પરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો સમાવેશ પરોક્ષજ્ઞાનમાં થાય છે. આ પરોક્ષ પ્રમાણના ત્રણ વિભેદ છે. ધૂમાડાને દેખીને અગ્નિનું જ્ઞાન થાય તે અનુમાન પરોક્ષ, દૃષ્ટાંત આપી સાદૃશ્ય બતાવી જ્ઞાન કરાવાય તે ઉપમાન પરોક્ષ અને શાસ્ત્રાધારે નરક નિગોદનું સ્વરૂપ સમજાય તે આગમ પરોક્ષ. અન્યત્ર પરોક્ષ પ્રમાણના પાંચ ભેદ પણ કહ્યા છેઃ સ્મરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન ને આગમ. આ પ્રમાણજ્ઞાનમાં રહસ્ય એ છે કે અન્ય દર્શનકારો આંખે દેખાય તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે, તેને જૈન શાસ્ત્રકાર પરોક્ષજ્ઞાન કહે છે. પ્રત્યક્ષ તો તે જ કહેવાય કે જેમાં અન્યની મદદની જરૂર પડતી નથી, પણ જે આત્માને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. અન્ય મતવાળા ઈશ્વરને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનચક્ષુ નથી છતાં માને છે તે સાક્ષાત્ આત્માને અંગે થાય છે તેથી જ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

આવી નટનાગરની અદ્ભુત બાજી છે. એને એક દૃષ્ટિથી જોઇએ તો સ્યાત્અસ્તિ લાગે છે, બીજી દૃષ્ટિથી જોઇએ તો તે સ્યાત્નાસ્તિ લાગે છે, વળી અવકતવ્ય લાગે છે, એમ અનેક રૂપે તે દેખાય છે. વળી સાતે નયો તેને જૂદા જૂદા આકારમાં બતાવે છે. આવું તેનું સ્વરૂપ તો કોઇ નિષ્પક્ષ થઇને જુએ તો જ દેખી શકે છે, જાણી શકે, સમજાવી શકે છે, ને તેવા તો જગતમાં વિરલા જ હોય છે; પોતાના મતમાં આસકત હોય તે તેને સમજાવી શકતા નથી, બતાવી શકતા નથી, જોઈ શકતા નથી. સત્યને સત્ય ન માનતાં પોતાનું સત્ય માનવારૂપ મતના આગ્રહમાં જે મસ્ત બની ગયા હોય તે તેને કેવી રીતે દેખી શકે ? આ જ મહાત્મા અભિનંદન સ્વામીના સ્તવનમાં કહે છે કે—

> અભિનંદન જિન દરશન તરસીએ, દરશન દુર્લભ દેવ;
> મત મત ભેદે રે જો જઇ પૂછીએ, સહુ થાપે અહમેવ. અભિ૦
>
> સામાન્યે કરી દરશન દોહલું, નિરણય સકલ વિશેષ;
> મદમેં ઘેર્યો રે અંધો કિમ કરે, રવિ શશિ રૂપ વિલેખ. અભિ૦

જે પોતાના મતમાં મસ્ત હોય તે તેને એક સ્વરૂપે જ જુએ છે. તેથી કોઈ તેના કર્તા ઇશ્વરને માને છે, કોઈ તેનામાં અને ઇશ્વરમાં અભેદ જુએ છે, કોઇ તેને ઇશ્વરાંશ માને છે, કોઇ પુરુષ પ્રકૃતિનો ભેદ પાડી તેને પ્રકૃતિયુકત માને છે, કોઈ તેને ક્ષણિક માને છે, કોઇ તેને માનતા જ નથી, તે છે એમ જોઇ પણ શકતા નથી, એક નયની અપેક્ષા લઈ તેને એક જ આકારમાં કેટલાકો જુએ છે, પણ તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ સર્વ નય ધ્યાનમાં લઇ ગુણપર્યાયના વિવેચનપૂર્વક, સપ્તભંગી આદિ પ્રમાણજ્ઞાન અને નયજ્ઞાનના વિશિષ્ટ જ્ઞાન સાથે જાણનાર વિરલ પ્રાણી હોય છે.

આ પદ શ્રી આનંદઘનજી મહારાજનું વિશિષ્ટ ધાર્મિક જ્ઞાન બતાવી આપે છે. જેઓએ

નયજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમુચ્ચયે જૈન તર્કપરિજ્ઞાન બહુ અવલોકન કરીને કર્યું હોય તેઓ સમજી શકશે કે એ મહાત્મા ઉપર ઉપરના જ્ઞાનવાળા શુષ્ક અધ્યાત્મી નહોતા, પણ વિશિષ્ટ બોધવાળા અને વસ્તુની ઊંડાઈએ જનારા તીવ્ર બોધ સાથે વિવેકપૂર્વક વર્તન કરનારા મહાત્મા હતા. 'હેતુ વિવાદે હો ચિત્ત ધરી જોઈએ, અતિ દુર્ગમ નયવાદ' એ વાક્ય લખનાર નયવાદના રહસ્યને પદના આકારમા અદ્ભુત રીતે ઉતારી શક્યા હતા એ હકીકત સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી છે. છેવટે એ મહાત્મા કહે છે કે—

सर्वमयी सरवंगी माने, न्यारी सत्ता भावे;
आनंदघन प्रभु वचन सुधारस, परमारथ सो पावे. अवधु० ४

"(કોઈ) પરમાત્માને સર્વવ્યાપી અને સર્વજ્ઞ માને છે અને તેની સત્તા જૂદી માને છે, પણ આનંદઘનરૂપ ભગવાનના વચનામૃતના રસને તો તે જ (નટનાગરની બાજીને જાણનાર જ) જાણે છે. જે જ્ઞાને કરી સર્વ માને અને આત્મદ્રવ્યને જૂદો માને તે પરમાર્થ પામે છે."

ભાવ—વેદાન્તીઓ પરમાત્માને સર્વવ્યાપી અને સર્વજ્ઞ માને છે. એ જળમાં, સ્થળમાં, પર્વતના શિખર ઉપર અને જંગલમા સર્વ જગ્યાએ પરમાત્મા વ્યાપી રહ્યા છે એમ માને છે અને તેની સત્તા ન્યારી છે, જૂદી છે એમ માને છે.' તેઓ તત્ત્વજ્ઞાનનું ખરું રહસ્ય પામતા નથી એ જ વાક્યને જેઓ બરાબર સમજે છે તેઓ પરમાર્થ સમજી શકે છે, અપેક્ષાએ તેઓ આત્માને સર્વવ્યાપી માને છે એટલે એને સર્વ વસ્તુનો બોધ કૈવલ્યદશામા પ્રત્યક્ષ રીતે થાય છે તેથી તદપેક્ષયા તેને સર્વવ્યાપી માને છે તે નયાપેક્ષી જ્ઞાન થયું. વળી પરોક્ષ જ્ઞાનથી પણ જ્યારે તે સામાન્ય જીવને સર્વ વસ્તુનો સામાન્યપણે બોધ થાય છે ત્યારે તે આત્માનો સર્વ વસ્તુ સાથેનો સંબંધ વિચારી તેનો ખ્યાલ કરે છે, તેનું નિરીક્ષણ કરે છે અને તેના રસનું આસ્વાદન કરે છે એટલે તેને તદપેક્ષયા સર્વવ્યાપી કહી શકાય, પરંતુ પરમાત્મદશામાં તેની સત્તા તો ન્યારી જ રહે છે, ભડકામાં તણખો મળી જાય છે એમ માનનાર ભ્રમણામા પડે છે સિદ્ધસ્થાન એક જ છે, પરંતુ ત્યા પણ વ્યક્તિત્વ તો દરેક આત્માનું સ્વતંત્ર રહે છે, અવગાહના જૂદી જ પડે છે એમ તે જાણે-એટલે કે આ જીવ શ્રીવીરનો, આ ગૌતમસ્વામીનો, આ આદિનાથ ભગવાનનો એમ અલગ અલગ સત્તા તો મોક્ષમા પણ રહે છે. આવી ન્યારી સત્તા દરેક આત્માની સિદ્ધ દશામાં સમજે અને સર્વવ્યાપીપણાનો ખોટો ખ્યાલ મૂકી દે અને તેમ કરી આનંદસમૂહરૂપ ભગવાનના વચનામૃતનું પાન કરે ત્યારે તે પ્રાણી પરમાર્થ—વસ્તુતત્ત્વના રહસ્યને જાણે અને પ્રાપ્ત કરે

૪. સર્વંમયી=સર્વવ્યાપી સરવંગી=સર્વજ્ઞ ન્યારી=જૂદી ભાવે=માને સુધારસ=અમૃતરસ પરમારથ=રહસ્ય. સો=તે. પાવે=પ્રાપ્ત કરે

વેદાંતના મત પ્રમાણે માયાથી ભિન્નતા દેખાય છે પણ સર્વનો અભેદ છે એ વાદમાં એટલે કે અદ્વૈતવાદમાં વિરોધ બહુ આવે છે. એમાં ઇશ્વિરકર્તૃત્વ તો રહેતું નથી અને તેથી જ શાંકર ભાષ્યમાં કર્તૃત્વનું ખંડન શંકરાચાર્યે કર્યું છે. આ પ્રમાણે હોવાથી તેનું પરિણામ શૂન્યવાદમાં આવે છે. વ્યક્તિત્વ જ જ્યાં પડી શકતું નથી ત્યાં કર્માવરણ ખસેડવાની કે એકાકાર થવાની જરૂરિયાત પણ અસ્થાને પ્રયાસ જેવી જણાય છે. જૈનશાસ્ત્રકાર નયજ્ઞાનથી જીવ અને પરમાત્માનો અભેદ તો સ્વીકારી શકે છે, પણ અવગાહના તરીકે વ્યક્તિત્વ તો તેનું ન્યારું રહે છે એ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે.* આવી નટનાગરની બાજી છે. એ જરામાં એક દેખાય છે, વળી અનેક દેખાય છે, છે એમ દેખાય છે, અને નથી એમ દેખાય છે, ઉપજે છે, વિણસે છે, છતાં પણ નિરંતર સ્થિર રહે છે, કોઇને તે સર્વવ્યાપી દેખાય છે, કોઇને વ્યકત સ્વરૂપ દેખાય છે, કોઇને તે દેખાતો જ નથી. આ પ્રમાણે તેણે જે મદારીની રમત માંડી છે તે સમજવી બહુ મુશ્કેલ છે. એ કોઈ સામાન્ય પ્રાણીઓ–હામજીભામજી સમજી શકે એમ જણાતું નથી. એનું રહસ્ય સમજવા માટે સર્વજ્ઞ મહારાજ જ યોગ્ય છે.

આ પદનો અર્થ લખતી વખતે દેવચંદ્રજી મહારાજના આગમસાર અને નયચક્રસાર તેમ જ શ્રીમદ્યશોવિજયજીના દ્રવ્યગુણપર્યાયના રાસનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. જૈન તર્કનું પરિજ્ઞાન મેળવવા યોગ્ય છે. અને જૈનશાસ્ત્રની એ કૂંચી છે એટલું બતાવવાનો હેતુ અત્ર એટલો જ છે કે એ જ્ઞાન–તેના નય–નિક્ષેપ–ભંગ–પ્રમાણ સાથે મેળવવા રુચિ થાય. એ જ્ઞાન જૈન શાસ્ત્રકારોએ બહુ વિદ્વત્તાપૂર્વક અનેક ગ્રંથોમાં ભર્યું છે.

આ પદના અર્થમા ગહન અર્થવાળો ભાગ ઘણો હોવાથી તેને સરલ કરવા માટે અભ્યાસ કરીને લેખ લખવામાં આવ્યો છે છતાં કોઇ જગ્યા પર વિરુદ્ધતા લાગે તે વિદ્વાનો જણાવવા કૃપા કરશે. થયેલી સ્ખલના આભાર સાથે ગ્રહણ કરવામાં અને તદનુસાર સુધારો કરવામાં કોઇ જાતનો વાંધો નથી. બાકી હકીકત એમ છે કે આ ચેતનજી પોતે અનેક ગુણરત્નોથી ભરેલ મહાસમુદ્ર છે અને પોતે સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, પરમાત્મસ્વરૂપ, નિરંજન નિરાકારના આદિશક્તિગત અનેક ગુણોના ધારણ કરનાર હોવાથી તેના સ્વરૂપને સમજવા બહુ સારો પ્રયાસ કરવો જોઇએ. એની સ્વરૂપવિચારણામાં જેટલો વખત કાઢવામાં આવશે તે મહાલાભ કરનાર નિવડશે અને તે ભાવ એક વખત વિચારણામાં આવી જશે એટલે પછી તે સંબંધી વિશેષ ચર્વણ થતું જશે અને છેવટે ઉત્ક્રાન્તિમાં બહુ મોટો લાભ થશે. આ ભાવને જાણવાનો પ્રયાસ થતાં બીજા સર્વ ભાવો સ્વાભાવિક રીતે જ સમજાઇ જશે. એક જગ્યા પર શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

> एको भावः सर्वभावस्वभावः, सर्वे भावाः एकभावस्वभावाः ।
> एको भावस्तत्त्वतो येन बुद्धः, सर्वे भावास्तत्त्वतस्तेन बुद्धाः ॥

* આ સંબંધી વિશેષ વિવેચન માટે જુઓ ચાલીશમા પદ ઉપરનું વિવેચન.

આત્માનો એક જ્ઞાનભાવ જ એટલો વિશાળ છે કે એનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય તો બીજા સર્વ ભાવો તેમાં પ્રતિબિંબિત થઇ જાય. એક ભાવ સર્વ ભાવોના સ્વભાવરૂપ છે, અને સર્વ ભાવો એક ભાવના સ્વભાવરૂપ છે, તેટલા માટે જે એક ભાવનો બરાબર અભ્યાસ કરે છે તે સમસ્ત ભાવોને જાણે છે એમ સમજવું. આટલા માટે આત્મજ્ઞાન અને ખાસ કરીને આત્માના જ્ઞાનગુણ જેવો એક ભાવ જો બરાબર સમજવામાં આવે તો ઘણો લાભ થાય એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. આટલો સામાન્ય લેખ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા તરફ પ્રેરણા કરે, તેને માટે તત્ત્વજિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે અને તે તરફ રુચિ પ્રગટાવે એ હેતુથી લખવામાં આવ્યો છે. વિષયની ગંભીરતા પ્રમાણે તેના પર એક આખો ગ્રંથ લખાય તો પણ તેમાં બહુ વક્તવ્યતા રહે એ તો ઉપર ઉપરથી વાંચનાર પણ સમજી શકે તેમ છે.

પદ છઠ્ઠું

સાખી

*आतम अनुभव रसिक को, अजब सुन्यो विरतंत;
निर्वेदी वेदन करे, वेदन करे अनंत.

"આત્મસ્વરૂપના યથાર્થ જ્ઞાનના રસીઆ સંબંધી અમે આશ્ચર્યકારક હેવાલ સાંભળ્યો છે. વેદ રહિત કેવલી ભગવાન તેને વેદી–જાણી શકે છે (અને વળી) તેઓ અંતરહિતપણે જાણી શકે છે."

ભાવ–આનંદઘનજીનાં પદોમાં અવારનવાર જે સાખીઓ આવે છે તે બહુ અર્થઘટના યુક્ત અને ગંભીર આશયવાળી હોવા સાથે કવિત્વનો અપૂર્વ ભાસ કરાવનારી હોય છે. સર્વ મળીને છ સાખી પદોમાં આવે છે, પણ એનું પદલાલિત્ય અને અર્થગૌરવ અતિ અસરકારક છે, તે પ્રત્યેક પ્રસંગે વિચારવાથી જણાશે. બહુધા દરેક સાખીમાં શ્લેષ, વિરોધાભાસ અથવા ઉભય અલંકાર મૂકવામાં આવ્યા હોય છે.

અનુભવ એટલે યથાર્થ સ્વરૂપનો અવબોધ. એના સંબંધમાં ચોથા પદમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. જ્યાં સુધી અનુભવજ્ઞાન જાગ્રત થતું નથી ત્યાં સુધી વસ્તુતત્ત્વે કોઇ પણ ધાર્મિક ક્રિયામાં કે કાર્યમાં રસ પડતો નથી. અનુભવજ્ઞાન યોગીનું કર્તવ્યક્ષેત્ર છે. વ્યવહારના નજીવા અને મોટા સર્વ પ્રસંગોમાં, વર્તનોમાં અને ચલનોમાં તે એક એવા પ્રકારની સરખાઈ જુએ છે, એક એવો મહાન્ નિયમ જુએ છે કે એને હર્ષ કે શોકના પ્રસંગો

---

* રસિક=રસીઆ. અજબ=આશ્ચર્યકારક. વિરતંત=વૃત્તાંત, હકીકત. નિર્વેદી=વેદરહિત. શ્રી પુરુષ નપુંસક વેદ રહિત એટલે કેવલી ભગવાન. વેદન=જાણવુ તે. અનંત=અપાર.

અસર કરી શકતા નથી, એને વ્યગ્રતાની ઉપાધિ થતી નથી, એના મનની સ્થિતિસ્થાપકતા જ્ઞાનની અસર તળે બરાબર સર્વાવસ્થામાં જળવાઇ રહે છે. અનુભવના જ્ઞાનને લઇને તે સર્વ વસ્તુઓને અનાદિ સંબંધથી જુએ છે, એનું અવલોકનક્ષેત્ર એટલું વિશાળ થઇ જાય છે કે એ પ્રત્યેક કાર્યમાં બહુ વિશાળ દૃષ્ટિથી જોઈ શકે છે. એને વિષયોનું વિરસપણું, કષાયોનું કલુષિતપણું, ઇંદ્રિયોનું પરપણું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને ખાસ કરીને એને જીવનો પુદ્ગલ સાથેનો સંબંધ અને કર્મકૃત વિચિત્રાવસ્થા એવી પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કે ગમે તેવા સાંકડા પ્રસંગમાં તે અસ્તવ્યસ્ત થઇ જતો નથી. આવા અનુભવજ્ઞાનીઓ કોઇ ઉપર ક્રોધ કરતા નથી, પોતે અભિમાન, કપટ કે છળ કરતા નથી. તેઓ સમજે છે કે અન્ય ઉપર ક્રોધ કરવાનું કારણ શું હોઇ શકે ? આવી રીતે વિશાળ ક્ષેત્ર પર નજર કરવાથી પોતાનાં તથા અન્યનાં અરસપરસ કાર્યોનો અને પોતાનાં જૂદાં જૂદાં વર્તનોનો તેને એવો સંતોષકારક ખુલાસો મળી જાય છે કે તેના પ્રત્યેક કાર્યમાં એક જાતની મૃદુતા આવી જાય છે, એક જાતની સ્નિગ્ધતા આવી જાય છે, એક પ્રકારની મીઠાશ આવી જાય છે. એ કદાચ સાંસારિક કાર્ય કરે તો પણ એની ગૃદ્ધિ તાદાત્મ્યરૂપે કદિ જોવામાં આવશે નહિ, એ ધાર્મિક કાર્ય કરશે તો એમાં ઉપયોગ-વિવેકવિચારણાનો સ્પષ્ટ આવિર્ભાવ થશે; એના વિચારોમાં, એની ભાષામાં, એની કાર્ય-પ્રણાલીમાં એક એવો ભાવ પ્રગટ થાય છે કે જે સામાન્ય વ્યક્તિઓમાં કદી જણાતો નથી.

આવા પ્રકારનો આત્માનુભવ પ્રાપ્ત કરવામાં જે રસીઓ થયો હોય તેનું અમે આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવું વૃત્તાંત સાંભળ્યું છે. અનુભવીની વાત ઉપર જણાવી તેવી છે. તે મનસા, વચસા અને કર્મણા એક સરખા હોવાથી તેની છાપ સામા મનુષ્ય ઉપર બહુ સારી પડે છે. અનુભવજ્ઞાનમા જે રસીઆ હોય તેની વાત પણ અમે એવી અજબ જેવી સાંભળી છે જે વસ્તુમાં કે વિષયમા રસ પડે તેમાં આનંદ આવે છે તેથી અનુભવરસિકનું વૃત્તાંત એવા પ્રકારનું આનંદઘનજી મહારાજે સાંભળ્યું એ બરાબર યુક્ત છે. આનંદઘનજી જેવા યોગી પણ કહે છે કે-તેમણે અનુભવરસિકનું વર્તન કેવું હોય તે સાંભળ્યું છે અને તેવું અનુભવજ્ઞાન પોતાને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા છે. એ વચનથી નમ્રતા બતાવી છે. પોતામાં અનુભવજ્ઞાન જાગ્રત્ થયું છે એમ માનીને તેઓ ચાલતા નથી.

વેદ ત્રણ છે. તે ઉદયમાંથી નવમા ગુણસ્થાનકે જાય છે અને સત્તામાંથી પણ નવમા ગુણસ્થાનકે* જાય છે. નિર્વેદી તે કેવલી ભગવાન સયોગી ગુણસ્થાનકે વર્તનારા સમજવા. અનુભવજ્ઞાનનો મહિમા નિર્વેદી વેદન કરી શકે છે, જાણી શકે છે અને વળી તે એવી રીતે જાણી શકે કે એ જ્ઞાનનો અંત ન આવે, અનંત જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં અનુભવજ્ઞાનપ્રાપ્તિ પણ સમાઇ

---

* ક્ષપકવાળાને નવમે ગુણઠાણે જાય છે. ઉપશમવાળાને તો ૧૦ મે ૧૧ મે પણ રહે છે, જતા જ નથી.

જાય છે. અનુભવજ્ઞાનનો પ્રકાશ તો ચતુર્થ ગુણસ્થાનકથી પડવા માંડે છે, પણ તેમાં ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિ થતી જાય છે. અત્ર વેદી શબ્દ પર શ્લેષ છે : જેને વેદ નથી તે વેદન કરે છે એ ભાવ ઉપર સમજાવ્યો છે.

સમયસાર નાટકમાં કહે છે:—

'વસ્તુ વિચારત ધ્યાવતેં, મન પાવૈ વિશ્રામ;
રસ સ્વાદત સુખ ઉપજે, અનુભવ યાકો નામ.'

જે વસ્તુવિચારણા કરતાં મનમાં સ્થિરતા થાય અને રસનું આસ્વાદન કરતાં સુખ ઉપજે તેનું નામ અનુભવ કહે છે. આવા અનુભવજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા અત્ર બતાવી તેની મહત્વતા સમજાવી છે.

રાગ–રામગ્રી.

माहारो बालुडो संन्यासी, देह देवल मठवासी. माहारो०
ईडा पिंगला मारग तजी जोगी, सुषमना घर वासी;
ब्रह्मरंध्र मधी आसन पूरी बाबु, अनहद तान* बजासी. माहारो० ॥ १ ॥

"મારો બાળોભોળો આ આત્મા ત્યાગી થઇ તે દેહદેવલરૂપ મઠમાં રહે છે, ઈડા અને પિંગળા નાડીનો માર્ગ તજી દઈ સુષુમ્ણા નાડીના ઘરમાં વાસ કરે છે, (અને પછી) બ્રહ્મરંધ્રમાં શ્વાસને પૂરીને (ચેતનજી) અનાહત નાદ બજાવે છે–સાંભળે છે."

ભાવ—આ પદમાં યોગની વાત બહુ વિસ્તારથી કહેલી છે તેથી તે પર કેટલુંક વિવેચન આવશે તે વિચારીને ધ્યાન રાખવું. મારો બાળોભોળો ચેતન સંન્યાસી–ત્યાગી થઈ દેહ-દેવળરૂપ મઠમાં રહે છે. સંન્યાસી એટલે ત્યાગી. વર્ણાશ્રમ ધર્મ માનનારા બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યસ્ત એ ચાર આશ્રમ માને છે. ચોથા આશ્રમમાં ગૃહનો ત્યાગ કરી ઋષિનું જીવન વહન કરવાની ફરમાશ હોય છે. બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાં વિદ્યાભ્યાસ, ગૃહસ્થાશ્રમ-માં ધનપ્રાપ્તિ અને પુત્ર–પરિવારનું પોષણ, વાનપ્રસ્થમાં સપરિગ્રહત્યાગવૃત્તિ અને ચતુર્થ આશ્રમમાં નિઃસંગવૃત્તિનો અનુભવ કરવાનો ધર્મ બતાવ્યો છે. એ ચતુર્થ આશ્રમવાળાને સંન્યાસી કહેવામાં આવે છે. હાલમાં તો એ આશ્રમવાળાઓમાં અનેક પ્રકારની ખટપટ, ઇચ્છાઓ અને આશાઓ જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેનો આદર્શ ત્યાગનો છે. તે આશ્રમમાં

* તાન સ્થાને નાદ પાઠ ક્વચિત્ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

૧. બાલુડો=બાળોભોળો. સંન્યાસી=જોગી, સંન્યસ્ત ધારણ કરેલ તપસ્વી. દેહ=શરીર. મઠ=સંન્યાસી-ઓનું સ્થાન. ઇડા=ડાબી નાડી. પિંગળા=જમણી નાડી. મારગ=માર્ગ, પ્રવાહ. સુષમના=સુષુમ્ણા, મધ્ય નાડી. ઘરવાસી=ઘરમાં જ્યારે વાયુ આવે ત્યારે. બ્રહ્મરંધ્ર=તાલુપ્રદેશ. મધી=મધ્યે, માં. આસન=શ્વાસ. અનહદ તાન=અનાહત નાદ. બજાસી=સાંભળીશ.

વર્તતા મનુષ્યો પોતાના ઘરનો ત્યાગ કરી મઠમાં રહે છે અને યોગમાર્ગની આરાધના કરે છે. અહીં આનંદઘન મહારાજ કહે છે કે-મારો બાળોભોળો ચેતન ત્યાગનો રસ્તો કાંઇક જાણી સંન્યાસી થાય છે અને તે અવસ્થામાં જેમ સંન્યાસી શૃંગેરી શારદાપીઠ વિગેરે મઠમાં રહે છે તેમ મારો બાળોભોળો ચેતન દેહદેવળરૂપ મઠમાં રહે છે. દેહ એટલે શરીર, એ આત્માને રહેવાનું સ્થાન છે અને તેનો સદુપયોગ થાય તો તે ધર્મસાધન-યોગ-માર્ગમાં પ્રગતિ અને છેવટે મોક્ષપ્રાપ્તિનું ઉત્તમ કારણ છે તેથી તે જેમ સંસારની વૃદ્ધિ કરનાર છે તેમ દેવળનું પણ કામ બજાવે છે. એવા દેહદેવળમાં રહેલો શુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા રાખતો બાળ ચેતન યોગસાધના કરે છે તે વખતે શું કરે છે તે બતાવે છે.

શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રના પંચમ પ્રકાશમાં અન્ય યોગગ્રંથકારોની અપેક્ષાએ યોગની પ્રક્રિયા જણાવતાં કહે છે કે-જ્યાં મન છે ત્યાં પવન છે અને જ્યાં પવન છે ત્યાં મન છે અને એ બન્નેની ક્રિયા એક સરખી હોવાથી ક્ષીરનીરની પેઠે તેઓ જોડાઇને રહેલા છે. આમાંથી એકનો નાશ થયે બીજાનો નાશ થાય છે અને એક હોય તો બીજું પણ હોય જ છે.* આથી પવનના-સંચાર અને તેના ભેદ-વિભેદ સાથે તેના પર જય કેવી રીતે મળી શકે તેનું સ્વરૂપ સમજવાની જરૂર છે; કારણ પવનનો જય થવાથી ઇંદ્રિયાદિનો જય થાય છે અને છેવટે મોક્ષ પણ તેથી પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રાણને ઓળખવા માટે તેની નાડીઓનું સ્વરૂપ જાણવું જોઇએ. ડાબી બાજુની નાડીને ચંદ્ર નાડી અથવા ઇડા નાડી યોગમાર્ગમાં કહેવામાં આવે છે, જમણી બાજુની નાડીને સૂર્ય નાડી અથવા પિંગલા નાડી કહે છે અને બન્ને (ડાબી તથા જમણી) નાડી સાથે ચાલતી હોય તેને સુષુમ્ણા નાડી કહે છે.× સર્વ ગાત્રોમાં અમૃત પેઠે આનંદ આપનાર ચંદ્ર નાડી શુભ સૂચવનાર છે અને સૂર્ય નાડી (જમણી બાજુનો પ્રવાહ) અનિષ્ટ સૂચવનાર છે. મહાસિદ્ધિ અને મોક્ષ આપનાર યોગમાર્ગમાં વધારો કરનાર અથવા કરવા ઇચ્છનારને સુષુમ્ણા નાડી બહુ હિત કરનાર છે. અભ્યુદય વિગેરે ઉત્તમ કાર્યોમાં ઇડા નાડી-ચંદ્ર સ્વર ઇષ્ટ છે અને યુદ્ધ, આહાર, સંભોગાદિ દીપ્ત કાર્યમાં પિંગળા નાડી ઇષ્ટ છે.† કયા દિવસે કઈ નાડી પ્રશસ્ત અપ્રશસ્ત ગણાય, કયા કાર્યો કરતી વખતે કઈ નાડી હોવી જોઇએ અને અમુક લાંબા વખત સુધી એક જ નાડીનો પ્રવાહ ચાલ્યા કરે તો તેનું ફળ શું થાય અને છેવટે કાળજ્ઞાન, મૃત્યુ-સમયનો નિર્ણય પણ નાડીસંચારના જ્ઞાનથી કેવી રીતે થાય એ સંબંધી બહુ લંબાણથી ઉલ્લેખ યોગના વિશેષ ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે. જેઓને એ વિષયનો અભ્યાસ કરવાની રુચિ હોય તેમણે યોગશાસ્ત્રનો પાંચમો અધિકાર ૬૧ મા શ્લોકથી વાંચવો. તે જ હકીકત શુભચંદ્રાચાર્યવિરચિત જ્ઞાનાર્ણવ ગ્રંથના ૨૯ મા પ્રકરણમાં પણ વિસ્તારથી બતાવી છે

* યોગશાસ્ત્ર પંચમ પ્રકાશ, શ્લોક ૨-૩.

× યોગશાસ્ત્ર પંચમ પ્રકાશ, શ્લોક ૬૧. † સદર શ્લોક ૬૪.

મતલબ તે બન્ને આડાઅવળા માર્ગ હોવાથી ત્યાં તારું આત્મધન લૂંટી જનારા અનેક ચોરો બેઠા છે તે તને સહીસલામત કદિ પણ પાછો આવવા દે તે સમજવું નહિ. તેથી એ કૂટ માર્ગો તજી દઇ સુષુમ્ણાનો મધ્ય માર્ગ-રાજ્યમાર્ગ ગ્રહણ કરીશ ત્યારે તને શું થશે તે કહે છે. 'બ્રહ્મરંધ્ર' એટલે બ્રહ્મસ્વરૂપનો રસ્તો, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો રસ્તો, એ રસ્તામાં આસનપૂરી એટલે સ્થિર થઇશ, મતલબ જ્યારે તને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત થશે તે વખતે તેમાં તને અપાર લય લાગશે અને તું તેમાં જ તરબોળ થઇ જઇશ. સહજસમાધિના અર્થમાં અક્ષરાર્થ નીચે પ્રમાણે સમજવો. ઇડા=રાગમાર્ગ. પિંગળા=દ્વેષમાર્ગ. સુષુમ્ણા=મધ્યમાર્ગ, રાગ દ્વેષ રહિત માર્ગ. ઘર=પરિણામ. બ્રહ્મરંધ્ર-આત્મસ્વરૂપજ્ઞાન. આસનપૂરી=સ્થિર થઈ. અનહદ=અપાર. તાન=લય. બજાસી=લગાડશે. બાબુ=બંધુ, ભાઈ. અહીં શબ્દના મુખ્ય અને ગૌણ અર્થનો પ્રશ્ન થાય છે તેથી આ અર્થ વિચારવા યોગ્ય છે.

આ પ્રથમ ગાથામાં યોગને અંગે જે વિચારો બતાવ્યા છે તે બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. યોગ સંબંધી સંપ્રદાયી જ્ઞાન બહુ કમી થઈ ગયું છે તેથી વાંચનના પરિણામે અને અન્યત્ર તપાસ કરવાથી પ્રાપ્ત થયું છે તેનો આ પદમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. યોગના વિષયનું પરિજ્ઞાન મેળવવામાં બહુ પ્રત્યવાયો હોવાથી જ્યાં સ્ખલના જણાય ત્યાં અભ્યાસીએ વિવેચન કરનારનું જરૂર ધ્યાન ખેંચવા વિનતિ છે. યોગજ્ઞાન સંબંધી હાલ કેવી પરિસ્થિતિ છે તે પર ઉપોદ્ઘાતમાં વિશેષ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પર અત્ર ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

यम नियम आसन जयकारी, प्राणायाम अभ्यासी;
प्रत्याहार धारणा धारी, ध्यान समाधि समासी. ॥ माहारो० ॥ २ ॥

"યમ, નિયમ અને સિદ્ધિ કરનાર આસન, તેમ જ પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરી અને પ્રત્યાહાર અને ધારણા ધારણ કરી ધ્યાન અને સમાધિમાં તું લીન થઈ જશે."

ભાવ—બાળોભોળો સંન્યાસી જ્યારે દેહદેવલરૂપ મઠમાં વાસો કરી યોગાભ્યાસ કરે છે ત્યારે ત્યાં શું કરે છે તે સંક્ષેપમાં ઉપર જણાવ્યું, તે જ હકીકત આગળ ચલાવતાં અત્ર યોગાંગ પર વિવેચન કરે છે. યોગાચાર્યો યોગના અધિકારી પ્રમાણે તેનાં આઠ અંગ ગણાવે છે. તે અનુક્રમે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ નામ ધારણ કરે છે. મંદાધિકારી માટે પાતંજલ યોગદર્શનકારના મત પ્રમાણે પ્રથમનાં પાંચ અંગ બહિરંગ હોવા સાથે અવશ્ય અપેક્ષિત છે અને ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ અંતરંગ હોવા સાથે તે સર્વ અધિકારી માટે સાધારણ છે. અહિંસા, સત્ય,

---

૨. યમ=મહાવ્રત. નિયમ=થોડા વખત માટે લેવામાં આવે તે. જયકારી=સિદ્ધિ કરી આપનાર, પ્રાણાયામ. પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ માટે વિવેચન જુઓ. સમાસી=તેમાં તું સમાઇ જશે, લીન થઇ જશે.

અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ યમ* કહેવાય છે. એ પાંચ યમોમાં પણ અહિંસાની મુખ્યતા છે અને બાકીના ચારનું અનુપાલન પણ અહિંસાના અનુરોધથી જ કરવાનું છે. પતંજલિના મત પ્રમાણે જાતિ, દેશ, કાળ અને સમયથી પરિચ્છેદને ન પામનારા અને સર્વ અવસ્થામાં કર્તવ્યરૂપે નિશ્ચિત થયેલા આ પાંચ યમને મહાવ્રત કહેવામાં આવે છે. જૈન દર્શનકાર સ્યાદ્વાદમાર્ગદર્શક હોવાથી તેમ જ એકલા શરીરને ધારણ કરનાર સૂક્ષ્મ જીવોથી માંડીને પાંચે ઇંદ્રિય અને મનવાળા સર્વ પ્રાણી તરફ દયા રાખનાર અને તેવી દયાનો ઉપદેશ કરનાર હોવાથી અહિંસાની આવી એકદેશીય વ્યાખ્યા જેમાં વ્યક્તિ તરફ લક્ષ્ય રહે છે પણ સર્વ જીવો તરફ ધ્યાન રહેતું નથી તેવી વ્યાખ્યા કદિ કરતા નથી; તેઓ સર્વથાત્યાગની અપેક્ષા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને અનુસરીને રાખે છે છતાં મહાવ્રતના સાર્વભૌમપણાને જરા પણ વ્યવચ્છેદ આવવા દેતા નથી.

શરીરની અને મનની શુદ્ધિ તે શૌચ; પ્રાણયાત્રાના પદાર્થો સિવાય અન્ય પદાર્થ મેળવવાની અસ્પૃહા તે સંતોષ; ક્ષુધા પિપાસા, શીત ઉષ્ણ આદિ દ્વંદ્વોને સહન કરવાં તથા કૃચ્છ્ર ચાંદ્રાયણાદિ વ્રતો કરવાં તે તપ; ઇષ્ટ મંત્રનો જાપ તે સ્વાધ્યાય અને આત્મ-નિવેદન ભક્તિ તે ઈશ્વરપ્રણિધાન. આ શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાનને નિયમ કહેવામાં આવે છે. યમનું નિરંતર સેવન કરવું અને નિયમનું પ્રસંગે સેવન કરવું. આ યમ નિયમથી શું લાભ થાય છે અને વિતર્કોનું સ્ફુરણ થતું બંધ કેમ પડે છે તે સંબંધી જ્ઞાન અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. સામાન્ય હકીકત ઉપોદ્ઘાતમાં લખી છે તેથી અત્ર પુનરાવૃત્તિ કરતા નથી. જૈન યોગમાર્ગમાં સમિતિ, ગુપ્તિ, ભાવના તથા ગુણવ્રત, શિક્ષાવ્રતાદિ અનેક નિયમો આ ભાગ સવિશેષપણે બજાવે છે.

આસનને તૃતીય યોગાંગ ગણવામાં આવે છે. આ અંગમાં સ્થાન અને શરીરના બેસવાનો પ્રકાર એ બન્નેનો સમાવેશ થઇ જાય છે. બનતાં સુધી એકાંત નિર્જન શાંત સ્થાન પસંદ કરી જે આસનથી મનની એકાગ્રતા થાય તેવા આસને ધ્યાન કરવું. અન્ય યોગદર્શનકારો ચોરાશી આસન ગણાવે છે તેમા પણ ચાર મુખ્ય છે. તે સિદ્ધાસન, પદ્માસન, સ્વસ્તિકાસન અને ભદ્રાસનના× નામથી ઓળખાય છે. એ આસનના સંબંધમાં નિયમ એટલો છે કે જે આસને બેસવાથી મન સ્થિર થાય, તેની વ્યથા દૂર થાય અને જેનાથી દેહનું સ્થિરત્વ અને અચંચળત્વ પ્રાપ્ત થાય તે જયકારી આસન સમજવું. જૈન યોગાચાર્યો પણ પર્યંકાસન, વીરાસન, વજ્રાસન, પદ્માસન, ભદ્રાસન, દંડાસન, ઉત્કટિકાસન, ગોદોહિકાસન, કાયોત્સર્ગ વિગેરેનું સ્વરૂપ+ બતાવી છેવટે કહે છે કે જે આસને બેસી મનને નિશ્ચળ કરી શકય તે આસન તે પ્રાણીને માટે સુંદર સમજવું.

---

* પાતંજલયોગદર્શન પાદ ૨, સૂત્ર ૩૦

× એ આસનોના સ્વરૂપ માટે જુઓ પાતંજલયોગદર્શનની ટીકા પાદ ૨, સૂત્ર ૩૪.

+ આસનોનાં સ્વરૂપ માટે જુઓ યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ, ચોથો શ્લોક ૧૨૫-૧૩૩.

"મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણોને તે ધારણ કરે છે અને મુદ્રા ધારણ કરે છે; પર્યંકાસનને (બેસી યોગમાર્ગમાં) ગમત કરે છે અને રેચક, પૂરક, કુંભક (પ્રાણાયામ)વડે મન અને ઇંદ્રિય પર સંપૂર્ણ જય કરવાની ઇચ્છાવાળો (જય કરનારો) તે થાય છે."

ભાવ-યોગમાર્ગમાં પ્રવેશ કર્યા પછી તેમાં જેમ જેમ પ્રગતિ થતી જાય છે તેમ તેમ બાલુડા સંન્યાસીને શું શું થાય છે તે ઉપર બતાવ્યું. ત્યાં સ્વરોદયજ્ઞાન, અનાહત નાદનું શ્રવણ અને અષ્ટાંગ યોગની અનુક્રમે પ્રાપ્તિ થતી જાય છે, એ પર ઉપર વિવેચન કર્યું. એ અષ્ટાંગ યોગની હકીકત બહુ ઉપયોગી છે અને યોગગ્રંથોનો તે મુખ્ય વિષય છે. એમાં અધિકારીના ભેદ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન થાય છે તે બાબત પણ ઉપર જણાવી અને તેમાંના ધ્યાન અંગને માટે જરા વિસ્તારથી બતાવ્યું. હવે તેનાં કેટલાક અંગોમા પ્રગતિ કરતાં જરા વિગતમાં ઉતરીને જોઇએ તો બહુ આનંદદાયક તત્ત્વો પ્રાપ્ત થાય છે અને યોગમાર્ગ તરફ જરૂર આકર્ષણ થાય તેમ છે તેથી તે પ્રગતિના વિષયની જરા ઝીણી વિગતમાં ઉતરી એનાં મુખ્ય તત્ત્વો વિચારીએ.

પ્રથમ યોગાંગ જે યમ તેના વિવેચનમાં ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે એ પાંચ પ્રકારના છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ. તેમાં પણ પ્રથમ અહિંસા નામનો યમ મુખ્ય છે અને બાકીના ચાર તેના રક્ષણ માટે છે અથવા તો અહિંસાના અવિરોધપણે અન્ય ચારનું અનુષ્ઠાન કરવાનું છે. આ જૈનના અભિપ્રાયને અનુરૂપ યોગદર્શનકારોનો અભિપ્રાય છે. દ્વિતીય પાદના ત્રીશમા સૂત્રની ટીકામાં પાતંજલયોગદર્શનમાં આ હકીકત સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું છે કે 'જેમ હાથીનાં પગલાંમાં સર્વ પાદથી ચાલનાર પ્રાણીનાં પગલાં અંતર્ભાવને પામે છે તે જ પ્રમાણે સત્ય, અસ્તેય, દાન, યજ્ઞાદિ સર્વે પણ અહિંસામા જ અંતર્ભાવને પામે છે.' જૈન દર્શનકારો એ હકીકત અનેક પ્રકારે કહે છે. આ મૂળ વ્રત કહેવાય છે. એ જ અહિંસાના પાલન માટે અનેક ઉત્તરગુણો યોગદર્શનકારે બતાવ્યા છે. પિંડવિશુદ્ધિ, ગોચરીના બેંતાલીશ દોષનો ત્યાગ, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ વિગેરે ઉત્તરગુણો છે. એવા અનેક ગુણોના નામ લખવાં પણ અત્ર સ્થળસંકોચથી બની શકે તેમ નથી પણ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ પર જરા વિવેચન કરી ઉત્તરગુણમાં કેવી વિશિષ્ટતા છે તેની વાનકી જોઇએ.

યોગી મુનિ ધર્મકાર્યમા પ્રવૃત્તિ કરવા માટે ચાલે તો સાડાત્રણ હાથ નીચે જમીન પર દૃષ્ટિ રાખી પ્રમાદ રહિત થઈને ચાલે, દિવસે સૂર્યના પ્રકાશમાં જ ચાલે અને બહુ માણસો જે રસ્તા પર જતાં આવતા હોય તેવા માર્ગે જ ચાલે-આને પ્રથમ ઇર્યાસમિતિ

સાચવવા માટે હોય છે) મુદ્રા=શરીર આકૃતિવિશેષ, એ માટે વિવેચન જુઓ. પર્યંકાસન=એક પ્રકારનું આસન, વિવેચન જુઓ ચારી=ગમત કરી. રેચક=શ્વાસને બહાર કાઢવો તે. પૂરક=શ્વાસને અંદર પૂરવો તે. કુંભક=શ્વાસને અંદર સ્થિર કરવો તે સારી=સંપૂર્ણપણે, બધી જયકારી=જય મેળવવાની ઇચ્છાવાળો, જય કરનારો

કહેવાય છે. માયાવી, કામી, માંસભક્ષી કે નાસ્તિક માણસ વાપરે તેવી અથવા સંદેહ ઉત્પન્ન કરનારી અથવા પાપસંયુક્ત ભાષા યોગી ન બોલે, હિત કરનાર, માપયુક્ત, પ્રિય અને સાધુને માન્ય ભાષા અન્યની લાગણી ન દુઃખાય તેવી રીતે બોલે તે બીજી ભાષાસમિતિ. ગોચરીના બેંતાળીશ દોષનો ત્યાગ કરી લાલસા રહિતપણે આહાર લે તે ત્રીજી એષણાસમિતિ. આસન, શય્યા, ઉપધિ, વસ્ત્ર, ઉપકરણ વિગેરે લેતી મૂકતી વખતે તે જીવ રહિત છે એમ બરાબર તપાસ કરીને જીવોનો વિનાશ ન થાય તેવી રીતે પુંજી-પ્રમાર્જીને પછી લે અથવા નિર્જીવ સ્થાનકે મૂકે અને મનમાં વિચાર કરે કે નિરપરાધી સૂક્ષ્મ જીવનો પણ મારાથી અનુપયોગપણે નાશ થવો ન જોઇએ એ ચોથી આદાનભંડમત્તનિક્ષેપણા સમિતિ. મળ, મૂત્ર, શ્લેષ્મ ભૂમિ પર નાખતી વખતે પ્રથમ તે ભૂમિ શુદ્ધ-નિર્જીવ છે એમ તપાસ કરે એ પાંચમી પારિષ્ઠાપનિકા સમિતિ. રાગ દ્વેષ કરાવનાર સકળ સંકલ્પવિકલ્પને છોડી મનને સ્વાધીન કરવું અને સમતાભાવમાં સ્થિર કરવું તે મનોગુપ્તિ. મૌનનું ધારણ કરવું તે વચનગુપ્તિ અને પરિષહ આવે તો અડગપણે સહન કરવા તેમ જ શરીરને હલાવતી વખતે પણ પ્રતિલેખવું એ કાયગુપ્તિ કહેવાય છે. આ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ પ્રવચનમાતા કહેવાય છે. યોગમાર્ગમાં પ્રવાસ કરનારને તે ખાસ જરૂરની છે અને ઉત્તરગુણોમાં ખાસ ભાગ ભજવે છે. એનું આંતર રહસ્ય તપાસતાં જણાશે કે એનો વિષય ખાસ કરીને અહિંસાના રક્ષણ માટેનો જ છે, સત્ય બોલવાની વાત શાસ્ત્રકાર કહે છે તેનો હેતુ પણ અહિંસાને અંગે જ છે, કારણ કે કોઇની લાગણી દુખાવવી એ પણ ભાવપ્રાણ હણવા જેવું છે. આવી રીતે સર્વ મૂળ તથા ઉત્તરગુણ માટે સમજી લેવું. આ મૂળ તથા ઉત્તરગુણો યોગી જેમ જેમ યોગમાર્ગમાં પ્રગતિ કરતો જાય છે તેમ તેમ અધિકાર પ્રમાણે વિશેષ વિશેષપણે પ્રાપ્ત કરતો જાય છે અને તે ગુણપ્રાપ્તિથી પૌદ્ગલિક પરદ્રવ્ય પર જય અને આત્મિક ઉન્નતિનો માર્ગ સરળ થતો જાય છે.

આ મૂળ અને ઉત્તરગુણરૂપ મુદ્રા એટલે સ્વરૂપ ધારણ કરનાર યોગી હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે-પોતે જાણે એ મૂળ-ઉત્તરગુણમય સાક્ષાત્ હોય, જાણે મૂર્તિમાન ગુણો જ પોતે હોય તેવો તે થઇ જાય છે. મતલબ એ ગુણોને પોતે ઉપર ઉપરથી ધારણ કરે છે એમ નહિ પણ તે તન્મય થઈ જાય છે, તદ્રૂપ થઇ જાય છે, તેની સાથે એકાકાર થઇ જાય છે. જેવી રીતે ધનપ્રાપ્તિ, સ્ત્રીસંભોગ, ભોજનગ્રહણાદિ કાર્યમાં સંસારરસિક જીવ એકાકાર વૃત્તિ અનુભવે છે તેવી રીતે યોગમાર્ગમાં પ્રવેશ કરનાર પ્રાણી યમ, નિયમાદિ મૂળ-ઉત્તરગુણોમાં એકરૂપ-એકરસ થઇ જાય છે

અથવા શાસ્ત્રકાર મન, વચન, કાયાના યોગો પર અંકુશ રાખવા મુદ્રાઓ બતાવે છે અને અમુક ક્રિયાઓ અમુક મુદ્રાએ-શરીરસંસ્થાનની અમુક આકૃતિએ રહી કરવી એવી વિધિ બતાવે છે તે તે ક્રિયા યોગ્ય મુદ્રા ધારણ કરનાર સંન્યાસી થાય છે. જૈન શાસ્ત્રકાર

મુખ્ય મુદ્રા ત્રણ પ્રકારની બતાવે છે. *યોગમુદ્રા, જિનમુદ્રા અને મુક્તાસુક્તિમુદ્રા. બે હાથની દશે આંગળીઓ એક બીજામાં અંતરિત કરીને કમળના ડોડવાના આકારે અંદર અંદર જોડી દેવી અને બન્ને હાથની કોણીને પેટ ઉપર સ્થાપન કરવી તેનું નામ યોગમુદ્રા કહેવામાં આવે છે.† પગના બન્ને અંગૂઠાઓની વચ્ચે ચાર આંગળનો આંતરો રાખવો અને પાછળની બે પાનીની વચ્ચે ચાર આંગળથી કાંઈક ઓછો આંતરો રાખવો—એ રીતે પગ રાખી ઊભા રહી કાયોત્સર્ગાદિ ક્રિયા કરવામાં આવે તેને જિનમુદ્રા કહેવામાં આવે છે. બન્ને હાથને એક બીજા સામે જરા ગર્ભિતપણે રાખી તેમને કપાળ ઉપર મધ્ય ભાગમાં સ્થાપન કરવા (કપાળને લગાડવા અથવા અન્ય આચાર્યોના મત પ્રમાણે કપાળથી જરા દૂર રાખવા) તેને ત્રીજી મુક્તાસુક્તિમુદ્રા કહે છે. આ ત્રણ મુદ્રાઓ દેવવંદનના જૂદા જૂદા પ્રસંગોએ રાખવાની છે અને તેનો મુખ્ય હેતુ યોગની સ્થિતિમાં ઉપકાર કરવાનો છે અને તેટલા માટે જૈનાચાર્યો તેને કર્મક્ષયોપશમ કરનાર તરીકે જણાવે છે. અમુક પ્રકારે શરીરનાં અવયવોને રાખવાથી શારીરિક સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે એ આપણા દરરોજના અનુભવનો વિષય છે. આ ઉપરાંત હાથની આંગળીઓની બીજી અનેક પ્રકારની મુદ્રાઓ થાય છે જે સંપ્રદાયથી અથવા વિશેષ ગ્રંથોથી જાણી શકાય. શરીરની સ્થિરતા થવાથી બાકીના યોગો પર અંકુશ પ્રાપ્ત થાય છે એ સમજાય તેવી હકીકત છે. મુદ્રાના સ્પષ્ટ જ્ઞાન માટે પણ સદ્‌ગુરુસંયોગની ખાસ આવશ્યકતા છે.

આ પ્રમાણે શરીરયોગ પર મુખ્યત્વે જય મેળવવા માટે અને સર્વ યોગો પર સામાન્ય રીતે અંકુશ મેળવવા માટે મુદ્રા કરવામાં આવે છે. તદુપરાંત શરીરનાં અવયવોને અમુક રીતે ગોઠવવારૂપ આસન ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. આસનો અનેક પ્રકારનાં છે. યાજ્ઞવલ્કયાદિ ઋષિઓ ચોરાશી આસન બતાવે છે, તેમાંથી હઠયોગપ્રદીપિકાકાર દશ આસનને મુખ્ય કહે છે. તેમાંથી સિદ્ધાસન, પદ્માસન, સ્વસ્તિકાસન અને ભદ્રાસન એ ચાર મુખ્ય અને અનુકૂળ પડે તેવા છે. તેનું સ્વરૂપ પાતંજલયોગદર્શનની ટીકામાં છે ત્યાંથી જોવું. (જુઓ પાદ દ્વિતીય, સૂત્ર ૩૪ પરની ટીકા). જૈન યોગશાસ્ત્રકારો પણ અનેક આસનો બતાવે છે જેનાં નામ આપણે ઉપરની ગાથાના વિવેચનમાં જોઈ ગયા છીએ. એ સર્વમાં પણ પર્યંકાસન મુખ્ય મનાય છે. તેનું સ્વરૂપ બતાવતાં શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય કહે છે કે—'જંઘાની નીચેના ભાગો પગ ઉપર કરવામાં આવે અને નાભી નજીક ડાબા હાથ ઉપર જમણો હાથ રાખવામાં આવે તેથી પર્યંકાસન થાય છે.'× આ પર્યંકાસન આપણે પલાંઠી વાળીને બેસીએ ત્યારે થાય છે. અત્ર ખોળાની સહજ ઉપર ડાબા હાથ ઉપર જમણો હાથ રાખવાનું કહ્યું છે પણ બે હાથ જોડીને મુક્તામુક્તિમુદ્રા પેઠે મુખ નજીક પણ તેને રખાય એમ

* દેવવંદન ભાષ્ય, ગાથા ૧૪.
† સદર ગાથા ૧૫-૧૭ માં ત્રણે મુદ્રાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે.
× જુઓ યોગશાસ્ત્ર, ચતુર્થ પ્રકાશ, શ્લોક ૧૨૫.

અન્યત્ર પર્યંકાસનનો વિધિ કહ્યો છે. તીર્થંકર મહારાજના મૂર્ત્તિમા બન્ને પગને સાથળ ઉપર લાવવામાં આવ્યા હોય છે તે માત્ર પૂજનની સગવડ ખાતર જ હોય છે એમ સમજવું. આ ઉપરાંત વીરાસન, ભદ્રાસન, અબ્જાસન, દંડાસન, ઉત્કટિકાસન, ગોદોહિકાસન અને કાયોત્સર્ગનું વર્ણન યોગગ્રંથોમાં કર્યું છે.† અને છેવટે કહ્યું છે કે-જેને આસન કરવાથી મનની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય તેણે તે આસન કરવું. આસન એ મનની સ્થિરતાનું સાધન છે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું. ચલિત અસ્થિર આસન હોય ત્યાં સુધી યોગ પર અંકુશ આવતો નથી. યોગમાર્ગે ગમન કરનારો સંન્યાસી પર્યંકાસન કરી યોગસાધના કરે છે એ અત્ર બતાવ્યું.

જ્યાં મનનો વેગ છે ત્યાં પ્રાણવાયુ છે, અને પ્રાણ છે ત્યાં મન છે. એક પર જય મેળવવાથી અન્ય પર જય મેળવાય છે અને બન્ને પર જય મેળવવાથી ઇંદ્રિયોનો જય થાય છે અને તેથી છેવટે મોક્ષ થાય છે.‡ એ પ્રાણ પર જય મેળવવા માટે શ્વાસઉચ્છ્વાસની ગતિને રોકવું તેને પ્રાણાયામ કહેવામાં આવે છે, અને તેના રેચક, કુંભક અને પૂરક એમ ત્રણ ભેદ છે. બ્રહ્મરંધ્ર, નાસિકા અને મુખવડે ઉદરમાંથી પવનને અતિ પ્રયત્નવડે બહાર કાઢવો તેને પ્રથમ રેચક પ્રાણાયામ કહે છે, બહારના વાયુને આકર્ષીને અપાનદ્વાર સુધી ઉદરમાં ભરવો તેને પૂરક પ્રાણાયામ કહે છે અને વાયુને નાભીકમળમાં સ્થિર કરી રાખવો તેને કુંભક પ્રાણાયામ કહે છે. એ પવનની ગતિ, સ્થિતિ વિગેરે અનેક હકીકતો યોગ-ગ્રંથોમાંથી માલૂમ પડે છે, જે સંબંધમાં ઉપર વિવેચન થઇ ગયું છે. એના ઉપયોગથી શું ફળ થાય છે તે અગાઉ આ જ પદના અર્થમાં જોઇ ગયા છીએ. રેચકથી શરીરની બહાર-ના પ્રદેશમાં વાયુનો રોધ થાય છે, પૂરકથી અંદરના પ્રદેશમાં અને કુંભકથી બંને પ્રદેશમાં રોધ થાય છે. રેચક પ્રાણાયામ બહુધા નાસિકાના અગ્રથી બાર આંગળ જેટલો કરવામાં આવે છે અને તેટલે દૂર રૂ જેવો પદાર્થ મૂક્યો હોય તો તે ઊડી જવાથી રેચકના બાહ્ય પ્રદેશનું પ્રમાણ તેટલા આંગળનું આવ્યું સમજવું. રેચક પ્રાણાયામની ભૂમિકા બાહ્ય દેશથી આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરાય છે. પૂરકનું પ્રમાણ આભ્યંતર દેશથી નિશ્ચય કરાય છે. કંઠ, ઉદર વિગેરે જે ભાગમાં વાયુ પૂરવામાં આવ્યો હોય તે ભાગમાં પિપીલિકા(કીડીઓ)ના સ્પર્શ જેવું ભાન થાય છે, તેવો સ્પર્શ કંઠ વિગેરે જે પ્રદેશમાં લાગે ત્યાંસુધી પૂરક પ્રાણા-યામ થયો સમજવો. કુંભકનો નિર્ણય બાહ્ય અને આભ્યંતર બન્ને પ્રદેશથી થાય છે, કારણ કે તેમાં આંતર તથા બાહ્ય બન્ને વાયુનો રોધ થાય છે. પ્રાણાયામનો આવી રીતે દેશથી નિર્ણય થાય છે. કાળથી થતો નિર્ણય તો સ્પષ્ટ છે, જેટલા ક્ષણ રેચક, પૂરકાદિ થાય તેટલો તેનો કાળ સમજવો. સંખ્યાથી નિર્ણય કરવાના ઘણા પ્રકાર છે પણ સામાન્ય રીતે એક માત્રાથી×

† શ્લોક સદર પછીના આઠ શ્લોકો. ‡ યોગશાસ્ત્ર, પંચમ પ્રકાશ, શ્લોક ત્રીજો.

× લગભગ એક સેકન્ડ જેટલા કાળને માત્રા કહેવામાં આવે છે. સાધારણ વેગથી ઘુંટણની આસપાસ હાથને પ્રદક્ષિણા કરાવીને એક ચપટી વગાડીએ એટલામાં જેટલો કાળ થાય તેટલો કાળ એક માત્રાનો છે.

પૂરક, ચાર માત્રાથી કુંભક અને બે માત્રાથી રેચક પ્રાણાયામ કરવામાં આવે તે એકમાત્રિક પ્રાણાયામ કહેવાય છે. સાધારણ નિયમ પ્રમાણે પૂરકથી ચારગણો વખત કુંભકમાં અને બમણો વખત રેચકમાં લગાડવો જોઈએ અને માત્રા જેમ વધારવામાં આવે તેમ દ્વિમાત્રિક વિગેરે સંખ્યા વધતી જાય છે. પ્રાણાયામ સંબંધી વિશેષ હકીકત જાણવાની રુચિવાળાઓએ યોગશાસ્ત્રનો પાંચમો પ્રકાશ વાંચવો. અત્ર કહેવાની મતલબ એ છે કે-રેચક, પૂરક અને કુંભક પ્રાણાયામથી મન અને ઇંદ્રિય પર જય મેળવાય છે અને તેથી બાળોભોળો સંન્યાસી યોગમાર્ગમાં ગમન કરે છે.

પ્રાણાયામને અંગે બહુ હકીકત વિચારવા જેવી છે. એમાં કેટલીક વખત બહુ ભ્રાંતિ પડી જાય છે તેથી એક ખાસ નિયમ તરીકે સદ્ગુરુના યોગ વગર કદિ પ્રાણાયામનો પ્રયોગ કરવો નહિ. સદ્ગુરુ પણ સામાન્ય પ્રકારના હોય તો આ વિષયમાં ચાલે નહિ. યોગના ખાસ અભ્યાસી હોય અને સંપ્રદાયથી ચાલતા આવતા યોગમાર્ગના જાણનારા હોય તો જ તેમને અનુસરવાથી લાભ થાય. જેમ પ્રાણાયામથી ઇંદ્રિયજય થઈ શકે છે તેમ તેથી કાળ-જ્ઞાન આદિ પણ થાય છે પણ જો બરાબર પ્રયોગ ન આવડે તો તેથી શરીરયાતના પણ થઈ જાય છે. આટલા માટે ગુરુ વગર કદિ પણ એ પ્રયોગ કરવાનો વિચાર પણ કરવો નહિ. જૈન શાસ્ત્રકાર એથી ઇંદ્રિય અને મનોજયના લાભ બતાવે છે. શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય વિગેરે આચાર્યો તેને યોગાંગ ગણે છે છતાં છેવટે તેને હઠયોગના પ્રકારમાં લઈ જઈને સુસાધુને તેનો પ્રયોગ કરવા ના કહે છે, તેનું કારણ એ જ છે. એક તો કાળજ્ઞાનાદિ આત્મિક વસ્તુ નથી અને તેને માટે જેટલો શક્તિનો વ્યય કરવામાં આવે છે તે નકામો જાય છે એટલું જ નહિ પણ તેટલા વખતમાં જો ધ્યાન યોગાંગને સાધવામાં આવે તો બહુ કર્મનો ક્ષય થઈ જાય. એ હકીકત પર ઉપોદ્‌ઘાતમાં પણ વિવેચન જોવામાં આવશે. અહીં યોગમાર્ગ પર પ્રવેશ કરનાર બાળોભોળો સંન્યાસી મૂળ-ઉત્તરગુણ ધારણ કરે છે, મુદ્રાદિકનું જ્ઞાન મેળવી યથાવસર તેમાંથી પ્રત્યેકને ધારણ કરે છે, આસન સિદ્ધ કરે છે અને રેચક, પૂરક અને કુંભક પ્રાણાયામ કરી મન અને ઇંદ્રિયો પર જય મેળવતો જાય છે. હવે એવી રીતે યોગમાર્ગે પ્રવૃત્તિ કરતાં બાળોભોળો આત્મા વિશેષ શું કરે છે તે અત્ર બતાવે છે.

સહજસમાધિના અર્થમાં રેચક એટલે હેય વસ્તુનો ત્યાગ કરવો, પૂરક એટલે ઉપાદેય વસ્તુને આદરવી અને કુંભક એટલે મધ્યસ્થ ભાવમાં રહેવું. ઉપર જણાવ્યું તેવા આસન પર સ્થિર થતાં, યોગમુદ્રા ધારણ કરતાં અને યમ-નિયમાદિ મૂળ ઉત્તરગુણો ધારણ કરતાં અને હેયને તજતાં, ઉપાદેયને આદરતાં અને મધ્યસ્થ ભાવ ભાવતાં મન અને ઇંદ્રિયો પર જય થાય છે. જયકાસીનો જીતવાનો કામી અથવા જીત પામેલો બન્ને અર્થ થાય છે.

થિરતા જોગજુગતિ અનુકારી, આપો આપ વિમાસી;
આતમ પરમાતમ અનુસારી, સીઝે કાજ સમાસી. માહરો. ॥ ૪ ॥

"સ્થિરતા અને યોગયુક્તિઓને કરતો (તેની અનુકૂળતાએ વર્તતો) આત્મા આત્મ-સ્વરૂપ વિચારી પરમાત્મપદને અનુસરે છે ત્યારે તેનું કામ ટૂંકા વખતમાં સિદ્ધ થાય છે."

ભાવ—યોગમાર્ગે ગમન કરી જે સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું છે તેનો સમાવેશ એક **સ્થિરતા** શબ્દથી થઈ જાય છે. પ્રાણાયામને હઠયોગમાં ગણવામાં આવ્યો છે તેનું કારણ પણ તે સ્થિરતાનું કારણ હોઇ શકે એમ છતાં તેમાં ક્લેશ બહુ થાય છે અને ઘણી વાર તેને અંગે થતી સ્થૂળ સિદ્ધિપ્રાપ્તિ, કાળજ્ઞાન, શરીરસ્વાસ્થ્ય આદિથી મન સંસારરસિક થઇ ક્લેશમાં પડી જાય છે તે હોવું સંભવિત છે. યોગીનું સાધ્ય આ સર્વ ઉપાધિ દૂર કરી પોતાનું શુદ્ધ નિરંજન ચિદાનંદ સ્વરૂપ પ્રકટ કરવાનું હોય છે અને તે સ્થિતિ મોક્ષમાં આપ્તવ્ય છે તેમ જ તે સ્થિતિ યોગના ફળ તરીકે નહિ પણ તેના અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે પ્રાપ્ત કરવાની છે. મોક્ષમાં–પરમાત્મપદમાં પણ સ્થિરતા એ જ મોટો ગુણ છે નિજ સ્વભાવમાં રમણ કરી ચિર સ્થિરતા રાખવારૂપ સિદ્ધ મહાત્માના ચારિત્ર ગુણમાં જે વિશિષ્ટતા છે તે અદ્‌ભુત છે અને છદ્મસ્થ તથા કૈવલ્યદશામાં જેમ જેમ આગળ વધારો થતો જાય છે તેમ તેમ તે મહાન્ ગુણની છાયા વધતી વધતી ચાલે છે.

જોગજુગતિ એટલે યોગયુક્તિ. યોગપ્રાપ્તિની યુક્તિઓ અથવા ઘટનાઓ. યોગમાર્ગમાં પ્રગતિ કેવી રીતે કરવી તેની યોગ્ય રચનાઓ, અભ્યાસ અને નિર્ણય. આ યોગયુક્તિ શબ્દનો અર્થ છે. જ્યાં સુધી યોગયુક્તિ જાણવામાં આવતી નથી ત્યાં સુધી ભ્રમ બહુ થાય છે. કેટલીક વાર સ્થૂળ સિદ્ધિમાં સંતોષ માનવામાં આવે છે, કેટલીક વાર અધિકારીભેદે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય વિશિષ્ટ યોગનાં અંગને શરૂઆતમાં આદરવાનો પ્રયાસ કરી યોગનો ક્રમ ભૂલી જવામાં આવે છે અને તેથી પગથિયે પગથિયે યોગની સીઢી ચઢવાને બદલે કૂદકો મારવા મન લલચાઈ જાય છે પણ તેથી અધઃપાત જ થાય છે, કેટલીક વાર દાખલા તરીકે સાલંબન ધ્યાનની સિદ્ધિ થયા વગર નિરાલંબનમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છા થઇ જાય છે, કેટલીક વાર શરીરના સંઘયણાદિની વિચારણા વગર ધ્યાનના આગળના ભેદો તરફ આકર્ષણ થઈ જાય

---

૧ 'જોગજુગતિ' ને બદલે યોગજુગતિ અથવા જોગયુગતિ શબ્દ એક જ અર્થવાળા અન્યત્ર દેખાય છે.

૨ 'વિમાસી' ને બદલે 'વિચારી' પાઠ કોઇ પ્રતમાં છે.

૩ 'સમાસી' ને બદલે 'સચારી' પાઠાંતર કોઇ જગ્યા પર છે.

૪. થિરતા=સ્થિરતા જોગજુગતિ=યોગયુક્તિ. અનુકારી=તેને કરતો, તેની અનુકૂળતાએ વર્તતો. આપો=સ્વતઃ આપ=આત્માને. વિમાસી=વિચારતો. અનુસારી=તે રસ્તે ચાલતો. સીઝે=સિદ્ધ થાય. કાજ=કાર્ય. સમાસી=(સ્વરૂપમાં) સમાશે અથવા ટૂંકા વખતમાં–એક માસમાં.

છે. આ સર્વ યોગયુક્તિનો અભાવ બતાવે છે, અને પછી ચિદાનંદજી મહારાજ એક પદમાં જણાવે છે તેમ થાય છે. તેઓશ્રી કહે છે કેઃ—

જોગજુગતિ જાણ્યા વિના, કહા નામ ધરાવે;
રમાપતિ કહે રંકકું, ધન હાથ ન આવે. જોગ.
ભેખ ધરી માયા કરી, જગકું ભરમાવે;
પૂરણ પરમાનંદકી, સુધ રંચ ન પાવે. જોગ.
મન મુંડ્યા વિન મુંડકું, અતિ ઘેટ મુંડાવે;
જટા જુટ શિર ધારકે, કોઉ કાન ફરાવે. જોગ.
ઊર્ધ્વ બાહુ અધો મુખે, તન તાપ તપાવે;
ચિદાનંદ સમજ્યા વિના, ગિણતી નહિ આવે. જોગ.

આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે. જોગજુગતિ જાણ્યા વગર ભેખ ધારણ કરવામાં આવે કે મુંડ મુંડાવવામાં આવે તેથી યોગીનું નામ ધારણ કરાય છે, પણ તેથી યોગી થવાતું નથી, અને આ જોગજુગતિ સમજવામાં, જાણવામાં અને અમલમાં મૂકવામાં સદ્‌ગુરુના યોગની ખાસ જરૂર રહે છે. એમના પ્રતાપથી યોગનાં અંગોમાં રહેલી વિશિષ્ટતા અને તેને અમલમાં મૂકવાનો સમય સમજાય છે અને નકામા કાળક્ષેપ અને શક્તિનો વ્યય થતો અટકે છે. ઈચ્છાયોગ એટલે મનમાં ઇચ્છા હોય તેવો યોગ યથાર્થ બોધ વગર કરવો, શાસ્ત્રયોગ એટલે શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે યોગ કરવો, સામર્થ્યયોગ એટલે આત્મવીર્યને સ્ફુરાવવું, ધર્મસંન્યાસ એટલે ક્ષયોપશમ ભાવના ધર્મોને તજી દેવા અને ક્ષાયિક ભાવના ધર્મોને આદરવા વિગેરે સર્વનો સમાવેશ જોગજુગતિમાં થઇ જાય છે.*

આવી રીતે સ્થિરતા આદરી અને યોગયુક્તિથી ઘટનાઓ કરી તેને અનુકૂળ આ બાળોભોળો સંન્યાસી વર્તે છે એટલે પોતાના અધિકાર પ્રમાણે યોગસાધના કરે છે અને મનને વિકલ્પથી દૂર કરી સ્થિર કરે છે; સાથે આત્મા આત્મસ્વરૂપ વિચારે છે. એ યોગનાં અંગોની સાધના કરતો–ઘટના કરતો પણ વારંવાર પોતે કોણ છે? પોતાનો અને સર્વ વસ્તુઓનો સંબંધ કેટલો છે? શા માટેનો છે? કેટલા વખત સુધીનો છે? પોતે અહીં શા માટે રહ્યો છે? પોતાનું કર્તવ્ય શું છે અને આ નિરંતરની રખડપટ્ટી કેવી રીતે અટકી શકે? તેનો તે વિચાર કરે છે. પછી તેને વિચાર થાય છે કે પોતાનામાં કેટલી શક્તિ છે તેમ કરતાં તેને જણાય છે કે "અહો! આ મારો આત્મા સાક્ષાત્ અનેક ગુણરત્નનો દરિયો છે, તે સર્વજ્ઞ છે, સર્વદર્શી છે, પરમાત્મા છે, નિરંજન છે અને તેની આવી અદ્‌ભુત શક્તિનું ભાન ન હોવાને લીધે પ્રાણી વિષયમાં સુખ માને છે. બાકી વીતરાગને પ્રશમપૂર્વક જે સુખ છે તેનું અનંતમા ભાગનું સુખ પણ સર્વથી સુખી ગણાતા છદ્મસ્થને હોતું નથી;

* આ ત્રણ પ્રકારના યોગ માટે જુઓ ઉપોદ્‌ઘાત અને તેનું વિશેષ વર્ણન યોગદૃષ્ટિની સજ્ઝાયની પ્રસ્તાવનામાં જ્ઞાનવિમળસૂરિએ કર્યું છે. પ્રકરણરત્નાકર પ્રથમ ભાગ, પૃ૦ ૪૧૩.

માટે આવા અનંત ગુણો જ્યારે આપણા પોતામાં જ છે તો તે કયા ગુણો છે તે અન્ય ગુણવાન મનુષ્યોમાંથી શોધી કાઢી, પોતાનામાંથી જ ખોળી કાઢવા અને તેને પ્રગટ કરવા પ્રયાસ કરવો. આ આત્મા અનંત વીર્યવાન છે, વિશ્વને પ્રકાશ કરનાર છે અને એની ધ્યાનશક્તિના પ્રભાવથી એ આખા વિશ્વને હલાવી શકે એવો છે. જે જે મહાન્ સદ્દગુણો, શક્તિઓ અને સિદ્ધિઓ ગણાવી શકાય, જે કલ્પી શકાય તે સર્વ આત્મામાં શક્તિપણે છે અને તેને વ્યકત કરવાનો આ પ્રયાસ છે. એ સર્વ કરવા માટે મનને પ્રથમ કબજામાં લેવાની જરૂર છે અને તેને માટે ક્રમસર વિચાર ગુર્વાદિના આશ્રય નીચે કરવાનો છે." આ આત્મવિચારણા એ બહુ ઉપયોગી બાબત છે. આખી દુનિયા પર જય મેળવનાર અને મેળવવાની દોડાદોડી કરનાર પોતાની જાતને જ ન ઓળખી શકે એ બહુ મોટા ખેદની હકીકત છે અને એ ખેદ દૂર કરવાનો ઉપાય આત્મવિચારણા કરવી એ જ છે.

આવી રીતે આત્મવિચારણાપૂર્વક યોગયુક્તિને અનુસરીને જ્યારે યોગનાં અંગ અને પ્રત્યંગની સેવના કરવામાં આવે ત્યારે યોગમાર્ગમાં વધારો થતો જાય છે અને આત્મા પરમાત્માના માર્ગે ચઢે છે. બહિરાત્મ ભાવ છોડી અંતરાત્મ સ્વરૂપ આદરી પરમાત્મ ભાવ પ્રગટ કરવાનું જે સાધ્ય તેમાં હોય છે તેને પ્રાપ્ત કરવાને રસ્તે જ્યારે તે લાગી જાય છે ત્યારપછી જે કાર્ય કરવાનું છે તે બહુ ટૂંકા વખતમાં સિદ્ધ થઇ જાય છે. જ્યાં સુધી આ જીવ બહિરાત્મ ભાવમાં વર્તતો હોય છે ત્યાં સુધી તે ઘર, પુત્ર, સ્ત્રી અને ધનાદિ પર-ભાવમાં સ્વબુદ્ધિ–આત્મબુદ્ધિ ધારણ કરી તેમાં રાચ્યોમાચ્યો રહે છે, પણ જ્યારે તે આ પરભાવરમણતાનો અભ્યાસ છોડી દઇ અંતરાત્મસ્વરૂપમાં લય થવા માંડે છે ત્યારે તેને વિવેકજ્યોતિ સ્ફુરે છે અને તેના પરિણામે ગુણસ્થાન આરોહણ કરતાં કરતાં છેવટે નિરંતરને માટે ઉપાધિમાંથી મુક્ત થઇ જાય છે. એ અંતરાત્મ દશામાં પ્રગતિ કરવી એ પરમાત્મદશાનું અનુસરણ છે અને એ માર્ગે અધિકાર પ્રમાણે સદ્દગુરુની નિશ્રા નીચે ગમન કરવાથી જે કાર્ય કરવા બાળાભોળા સંન્યાસીનો પ્રયાસ છે તે કાર્ય તેને ટૂંકા વખતમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જો તે હઠયોગાદિ અકુશળ માર્ગમાં પડી જાય તો તેનો માર્ગ બહુ લાંબો થઇ જાય છે અને ઘણી વાર તેનો અધઃપાત પણ થાય છે, પણ જો યોગના અવધાન સમયે મૂળ તથા ઉત્તરગુણો બરાબર ધારણ કરી, પર્યંકાસન કરી અને પછી રેચક, પૂરક, કુંભકનો મન અને ઇંદ્રિયો પર જય મેળવવામા ઉપયોગ કરે અને યોગઅવધાન ન ચાલતું હોય તેવે વખતે જોગજુગતિ પર વિચારણા કરી સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે અને પોતે જાતે જ આત્માનો વિચાર કરે તો પછી તેનું પરમ સાધ્ય–લક્ષ્યબિંદુ–નિરંજન નિરાકાર સ્થાન પ્રાપ્ત થાય. જ્યાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થવાથી લોકાલોકના સ્વરૂપને તે જાણે, દર્શના-વરણીય કર્મનો ક્ષય થવાથી તે સર્વ સ્વરૂપને દેખે, વેદનીય કર્મનો ક્ષય થવાથી નિરુપાધિક અનંત સુખની ઉત્પત્તિ થાય, મોહનીય કર્મનો ક્ષય થવાથી ક્ષાયક સમ્યક્ત્વની અને ચારિત્રની ઉત્પત્તિ થાય, આયુકર્મનો ક્ષય થવાથી અક્ષય સ્થિતિ થાય, નામકર્મનો ક્ષય થવાથી અરૂપી-

પણું પ્રાપ્ત થાય, ગોત્ર કર્મનો ક્ષય થવાથી અગુરુલઘુત્વ પ્રાપ્ત થાય અને અંતરાય કર્મનો ક્ષય થવાથી અનંત બળ પ્રગટ થાય. આ સાધ્ય તેને બહુ જલદીથી પ્રાપ્ત થાય. સર્વ સુખની પરાકાષ્ઠારૂપ યોગીનું આ લક્ષ્યસ્થાન, પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય અધિકાર, તે માર્ગદર્શક ગુરુનો યોગ અને એ વિષયમાં અપૂર્વ રુચિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે દેહદેવળરૂપ મઠમાં વાસ કરનાર બાલુડો સંન્યાસી પોતાનું અનંત સિદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરે એ હકીકત બહુ આકર્ષક છે, આનંદ ઉપજાવનારી છે અને પરિણામે મહાપ્રયાસનું તદનુરૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ ફળ આપનારી છે.

સમાસી શબ્દનો બીજો અર્થ કરતાં ઉપર પ્રમાણે તેનું કામ થાય છે અને તેથી સ્વસ્વરૂપમાં છેવટે સમાઇ જશે એટલે તેનું સ્વરૂપ પ્રગટ થશે. અર્થ લગભગ એકનો એક જ રહે છે. આવી રીતે જ્યારે યોગમાર્ગ પ્રાપ્ત થયો છે ત્યારે તે માર્ગે ચાલી તારું સ્વરૂપ સિદ્ધ કર અને તારાં કાર્યોનું શું ફળ બેસે છે એ જો. એ માર્ગે ગમન કરતાં તને બહુ હર્ષ થશે અને જો કે તેં તારાં કાર્યો ફળની ઇચ્છા વગર કર્યાં હશે અને તેમ જ યોગીએ કરવું જોઇએ, છતાં પણ તેનાં અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે તને કાર્યની પૂર્ણતા પરમાત્મપદમાં તારો સમાવેશ થવામાં જણાઇ આવશે; માટે હવે અન્ય સર્વ નકામી નિષ્ફળ પ્રવૃત્તિ મૂકી દઈ દેહદેવળરૂપ મઠમાં વાસ કરી સંન્યાસીનો પાઠ ભજવ જેથી તારી સર્વ ઉપાધિઓ હંમેશને માટે દૂર ખસી જાય અને તું અત્યુત્કૃષ્ટ શાંતિસામ્રાજ્યના મંદિરમાં નિરંતરને માટે વિલાસ કરે.

પદ ૭ મું—સાખી.

*जग आशा जंजीरकी, गति उलटी कुल मोर;
झकर्यो धावत जगतमें, रहे छूटो इक ठोर.

"હે જીવરૂપ મોરલા ! આ જગતમાં આશારૂપ બંધન–નાડાની રીત તદ્દન વિપરીત છે; તેના વડે કોઇને ઝકડ્યો–બાંધ્યો હોય ત્યારે તે દુનિયામાં દોડાદોડ કરે છે અને તેનાથી છૂટો કર્યો હોય ત્યારે તે એક સ્થાનકે રહે છે."

જંજીર=હાથીને પગે બાંધવાનું નાડું–દોરડું, તે સુતરનું હોય છે અને બહુ જાડું તથા મજબૂત હોય છે. આ નાડાવડે હાથીનો પાછલો પગ બંધાય છે. બીજો અર્થ જંજીર એટલે બેડી–સાંકળ પણ થાય છે, પણ અત્ર બંધન અર્થ વધારે સમીચીન લાગે છે.

ભાવ–આ જીવરૂપ મયૂરને ઉદ્દેશીને જે કહે છે તે નાની વાત પણ બહુ સમજવા જેવી છે. સામાન્ય નિયમ છે કે, જ્યારે હાથીને દોરડાથી બાંધ્યો હોય છે ત્યારે તે એક સ્થાનકે કેદખાનાની જેમ હાથીથાનમાં પડ્યો રહે છે, પણ જ્યારે તેને છૂટો કરવામાં આવ્યો હોય એટલે દોરડું છોડી નાખ્યું હોય ત્યારે તે આખા જગતમાં મરજી આવે ત્યાં દોડતો

* કુલ=તદ્દન. મોર=જીવરૂપ મોરલો. ઝકર્યો=બાંધ્યો. કોઈ પ્રતમાં 'જકર્યો' શબ્દ છે. ઇક ઠોર=એક ઠેકાણે.

ફરે છે; પણ જીવની વાત તેથી ઉલટી જ છે. તેને જ્યારે આશારૂપ દોરડાથી બાંધ્યો હોય છે ત્યારે તે આખી દુનિયામાં ફર્યા કરે છે, પણ જ્યારે તેને છૂટો કરવામાં આવ્યો હોય છે ત્યારે તે એક જ સ્થાનકે રહે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે–આશાના પાશથી બંધાયેલ પ્રાણી અનેક મતલબ માટે કર્મબંધન કરી સંસારમાં રખડે છે અને તેનાથી મુકત થાય છે કે તુરત મોક્ષમાં જઇ એક સ્થાનકે નિરંતરને માટે રહે છે. જંજીરના બંધનમાં અને આશાપાશના બંધનમાં આટલો બધો વિરોધ છે.

આશા એ એવી વસ્તુ છે કે એનો પૂરતો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. એ આ જીવને આખા સંસારમાં રઝળાવે છે. આ સંસારમાં ખરેખર ટટળાવી રાખનાર આશા છે, ગરીબ હોય છે તે ધનવાન થવાની આશા રાખે છે, માંદો સાજા થવાની આશા રાખે છે, વંધ્યા પુત્ર થવાની આશા રાખે છે, નોકર પગાર વધવાની આશા રાખે છે, વિરહી સ્ત્રી પતિને મળવાની આશા રાખે છે અને એમને એમ ટીંગાઇ રહી આજકાલ કર્યા કરે છે, પણ એ વસ્તુને વગર પ્રયાસે મેળવી આપનાર શુદ્ધ આચરણ કરવાની અને લાભાંતરાય તોડવાની ઇચ્છા થતી નથી. માત્ર ધન મેળવવાની આશામાં પ્રાણી કેટલા બધા પ્રયાસો કરે છે તે વિચારીએ તો કંપારી છૂટે તેમ છે; તે પર્વતે પર્વત ભમે છે, દૂર દેશમાં મુસાફરી કરે છે, ગમે તેવું જોખમ ખેડે છે, ટાઢ તડકો સહન કરે છે, મૂર્ખ શેઠીયાઓની ખુશામત કરે છે, કુદરતના નિયમ વિરુદ્ધ રાતદિવસ યંત્રની માફક કામ કર્યા કરે છે, ભૂખ્યો રહે છે, કાલાવાલા કરે છે, અસત્ય બોલે છે, ચોરી કરે છે–ટૂંકામાં જે જે કાર્ય કરી શકાય તે તમામ આ જીવ ધનને માટે કરે છે. અંતે તો નશીબમાં હોય–અંતરાય કર્મનો ક્ષયોપશમ હોય તેટલું જ મળે છે, કૂવામાં કે દરિયામાં ઘડો લઇ ડુબકી મારે પણ ઘડામાં જેટલું સમાય તેટલું જ જળ આવે છે, ઘડાની અંદર સમાસ હોય તેટલું જ જળ તેમા આવી શકે છે, પણ આ જીવ વધારે મળશે, વધારે મળશે, એવી મસ્ત મગજની ખુમારીમાં દોડ્યો જ જાય છે, અનેક પ્રકારનાં કર્મબંધન કરે છે, માનસિક પરિવર્તનને આધીન થાય છે અને સંસારમાં રખડે છે. આશાના પાશમાં બંધાયેલ જીવની સ્થિતિ બહુ વિચિત્ર થઇ પડે છે.

કોઇ પણ કાર્ય કરતી વખતે તેનાં ફળની અપેક્ષા રાખવી ન જોઇએ; એથી કાર્ય કરવામાં એક જાતની સરળતા અને શાંતિ આવી જાય છે અને અનિર્વચનીય સ્વાત્મસંતોષ થાય છે. ધાર્મિક કાર્યમાં પણ નિરાશી ભાવ નિરંતર રાખવો જોઇએ. અમુક ફળાપેક્ષા રાખીને કરેલ ધાર્મિક કાર્ય પણ તથાવિધ ફળ આપતું નથી અને તેથી શાસ્ત્રકારો પૌદ્‌ગલિક ફળને ઉદ્દેશીને કરાતાં ધર્મકાર્યને લોકોત્તર મિથ્યાત્વ કહે છે. અન્ય શાસ્ત્રકારો પણ કહે છે કે 'તારો કર્મ કરવાનો અધિકાર છે, ફળવિચારણાનો કદિ પણ નથી.' જ્યારે નિરાશીભાવ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ જીવને કર્મબંધન ઓછું થાય છે, કર્મનિર્જરા ઘણી થાય છે અને છેવટે તે મોક્ષમાં જઇને બેસે છે; જ્યાંથી પછી કદિ પણ પાછું સંસારચક્રમાં આવવું પડતું નથી, જ્યાં એકાંત સુખ છે અને જ્યાં નિશ્ચિત સ્થિરતા છે. આશાપાશથી

જે છૂટે તે આ સ્થાનમાં એક જ જગ્યા પર નિરંતર રહે છે. આશાના વિષય ઉપર અઠ્ઠાવીશમા પદને પ્રસંગે વિસ્તારથી વિવેચન કરવાનું છે, તેથી અત્ર મૂળ પદની વસ્તુ ઉપર હવે આવી જઈએ

આત્મા પરમાત્મદશાના માર્ગને અનુસરે તો સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય એ સંબંધી આગલા પદમાં જે વિવેચન કર્યું તેના પર એક સામાન્ય સત્ય અહીં બતાવ્યું કે પરમાત્મ દશા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો આશાપાશને છોડી દેવો. એટલો સામાન્ય બોધ કરીને હવે આ જીવને જાગ્રત થવાનો ઉપદેશ કરે છે. એમ કરવાનું કારણ તેને જાગ્રત કરીને પરમાત્મદશાના માર્ગ તરફ પ્રયાણ કરાવવાનું અને નિરંજન નાથની મૂર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું છે.

રાગ આશાવરી

अवधू क्या सोवे तन मठमें, *जाग विलोकन घटमें. अवधू०
तन मठकी परतीत न कीजें, ढहि परे एक पलमें;
हलचल मेटि खबर ले घटकी, चिह्ने रमतां जलमें. अवधू० १

"હે અખંડ સ્વરૂપ સનાતન ચેતન ! તું તારા શરીરરૂપ મઠમાં શું સૂઈ રહ્યો છે ? જાગ્રત થા અને તારા હૃદયમાં જો તારા શરીરરૂપ મઠનો ભરોસો કરીશ નહિ, એ તો એક ક્ષણમાં ધસી પડે (તેવો છે), માટે તું સર્વ હીલચાલ છોડી દઈને તારા હૃદયની ખબર લે, પાણીમાં (માછલાના પગની) નિશાની શું શોધે છે ?"

અવધૂ=અખંડ સ્વરૂપ સનાતન ચેતન अवाचरीति अवधूतः એના વિશેષ અર્થ માટે પાચમા પદની પહેલી ગાથાનો અર્થ જુઓ.

ભાવ—હે ચેતન ! શુદ્ધ સ્વરૂપવાન ! અખંડ નિર્લેપ નિરંજન ! તું તારા શરીરરૂપ મઠમાં—ઘરમાં શું ઊંઘી રહ્યો છે ? તું જરા ઊઠ, જાગ્રત થા અને તારા હૃદયની અંદર શું છે તે જો શરીરરૂપ ઘરમાં આ જીવ એટલો બધો આસક્ત થયો છે કે તે અંદર નજર કરી શકતો નથી, માત્ર શરીર ઉપર જ પ્રેમ રાખ્યા કરે છે. આ હકીકત બરાબર સમજવા માટે બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજવું જરૂરનું છે. આનંદઘનજી મહારાજ શ્રી સુમતિનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે કે—

આતમ બુદ્ધે હો કાયાદિક ગ્રહ્યો, બહિરાતમ અઘરૂપ. સુગ્યાની
કાયાદિકનો હો સાખીધર રહ્યો, અંતર આતમરૂપ સુગ્યાની
જ્ઞાનાનંદે હો પૂરણ પાવનો, વરજિત સકળ ઉપાધિ સુગ્યાની
અતીંદ્રિય ગુણ ગણ મણિ આગરુ, ઇમ પરમાતમ સાધ. સુગ્યાની
સુમતિ ચરણ કજ આતમ અરપણા

૧ વિલોકન=જો ઘટમેં=હૃદયમાં પરતીત=ભરોસો ઢહિ=ધસી પડે હલચલ=હીલચાલ મેટિ=મટાડીને ઘટકી=અંતરાત્માની ચિન્હે=નિશાની રમત=શોધતાં

* 'જાગ' ને બદલે 'જાગि' શબ્દ છે અને 'ઢહિ' ને બદલે 'ઢહે' શબ્દ ક્વચિત્ દેખાય છે

જે પ્રાણી શરીર ઉપર આત્મબુદ્ધિ ધારણ કરે છે, એના સુખમાં, આનંદમાં, મોજમાં રસ લે છે, એને સર્વસ્વ સમજે છે, એના ઉપર માયા મમતા કરી એમાં બંધાઇ જાય છે તે બહિરાત્મા જાણવો. કાયાદિક ઉપર મમત્વ ન રાખતાં તેના સાક્ષી તરીકે રહે તે અંતરાત્મા સમજવો અને સર્વ ઉપાધિના ત્યાગથી જ્ઞાનાનંદમાં રમણ કરે અને અતીંદ્રિય ગુણનું સ્થાનક થઈ જાય તે પરમાત્મા સમજવો. આ બહિરાત્મા અને પરમાત્માના સંબંધમાં આ ગ્રંથમાં જૂદે જૂદે પ્રસંગે બહુ ઉલ્લેખ હોવાથી એનું સ્વરૂપ અગાઉ વિચાર્યું છે તે ઉપરાંત અત્ર કાંઇ જરા વિસ્તારથી વિચારીએ.

આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા વગર સ્વપર વિવેચન થતું નથી તેથી તેના સ્વરૂપનો બોધ અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે. શરીર વિગેરે પરવસ્તુમાં આત્માનો ભ્રમ થવાથી મોહનિદ્રામાં જેની ચેતના અસ્ત થઈ ગઇ છે એવા આત્માને **બહિરાત્મા** કહેવામાં આવે છે. બહિર્ભાવનો ત્યાગ કરી આત્મામાં જ આત્માનો નિશ્ચય કરવો અને તેને તથાસ્વરૂપે ઓળખવો એ **અંતરાત્મા** છે અને જે આત્મા તદ્દન નિર્લેપ, નિષ્કલ (શરીર રહિત), શુદ્ધ, નિષ્પન્ન, નિવૃત્ત અને નિર્વિકલ્પ હોય તેને **પરમાત્મા** તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અંતરાત્મા અને બહિરાત્મામાં ભેદ એટલો જ છે કે બહિરાત્મા જ્યારે ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને દેહાદિ પદાર્થ–પર વસ્તુઓ સાથે જોડે છે ત્યારે અંતરાત્મા તેને સર્વ બાહ્ય પર વસ્તુઓથી પૃથક્ કરે છે; મતલબ ઇંદ્રિય દ્વારા આત્માને જે માની લીધેલું સુખ મળે છે તદ્રૂપ વ્યાપર કરનાર શરીરને બહિરાત્મા આત્મભાવે જુએ છે મનુષ્યપર્યાયરૂપે થયેલા આત્માને તે મનુષ્ય માને છે, દેવસ્વરૂપ આત્માને દેવ માને છે, તિર્યંચગતિ પ્રાપ્ત કરેલ આત્માને તિર્યંચ માને છે અને આવી રીતે ભ્રમમાં પડી જઇ આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ શું છે તેની શુદ્ધ દશા કઈ છે અને વર્તમાન દશાનું કારણ શું છે તે તે સમજતો નથી. જેવી રીતે પોતાના આત્માના સંબંધમાં તે ભૂલ કરે છે તેવી જ રીતે અન્યના આત્માના સંબંધમાં પણ તે તેવી જ ભૂલ કરે છે. છેવટે અજ્ઞાનજ્વરથી પીડિત થઇ બહિરાત્મ ભાવમાં વર્તતો જીવ પોતાથી અત્યંત ભિન્ન પુત્ર, સ્ત્રી, પશુ અને છેવટે ધનમાં પણ આત્મત્વ જુએ છે. આ બહિરાત્મ ભાવમાં વર્તતો જીવ પોતાની સર્વ સંપત્તિ, વિભૂતિ અને અલંકારનો નાશ કરતો સંસારગર્તમા ઉતરતો જાય છે. આ બહિરાત્મ ભાવ છોડી દઇને અંતરાત્મ ભાવ જેમા આત્મસ્વરૂપનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન–સ્વપર વિવેચન થાય છે તે પ્રાપ્ત કરીને પરમાત્મ ભાવ પ્રાપ્ત કરવાનો આ પદોમાં વારંવાર ઉપદેશ જૂદી જૂદી રીતે આવશે તે બહુ સમજવા યોગ્ય છે. ખાસ કરીને ઇંદ્રિયો દ્વારા આત્મસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થઈ આ જીવ પરભાવમાં રમણ કરી રહ્યો છે તેને આત્મવિચારણા કરાવી સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે અને યોગસ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવા માટે આ વિષય બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. સ્વરૂપવિચારણા કરતાં એને જે સ્થિતિ સમજાય છે તે પર વિવેચન કરવું અનાવશ્યક છે, કારણ કે લગભગ સર્વ પદોનો તે જ વિષય છે. આ પદની વિચારણા કરવી એ બહિરાત્મ ભાવ તજી અંતરાત્મ વૃત્તિએ

વર્તવાનું પ્રથમ પગલું છે. અંતરાત્મ ભાવમાં જ્યારે ચેતન વર્તતો હોય છે ત્યારે તે ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ સમજી પોતાની શુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરવા પ્રબળ પ્રયાસ કરે છે અને અનાત્મભાવ પરભાવરમણતા દૂર કરે છે. બહિરાત્મ દશામાં વર્તતા તેને જે બાબતમાં પ્રીતિ થતી હતી તેમાં તેને આપત્તિસ્થાન દેખાય છે અને જેમાં તેને ભય લાગતો હતો તે બાબતો આનંદમંદિર થાય છે. ઇંદ્રિયોનો સારી રીતે સંવર થયા પછી અંતરાત્મા જ્યારે બરાબર પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે થોડો વખત જે તત્ત્વસ્ફુરણા થાય છે તે પરમાત્મ ભાવનું રૂપ છે. આત્મતત્ત્વનું યથાસ્થિત જ્ઞાન કરવું, મનમાંથી વિકલ્પોને તજી દેવા અને મનને આત્મતત્ત્વમાં યોજી દઈ સત્તાગત અનંત સુખસ્વરૂપ ચિદાનંદમય સાક્ષાત્ પ્રભુત્વનું સ્વમાં દર્શન કરવું એ અંતરાત્મ ભાવ છે અને તે સ્વરૂપ પ્રગટ કરવું એ પરમાત્મ ભાવ છે. જ્યાં સુધી આત્મામાં અચળ અવસ્થિતિ થતી નથી ત્યાં સુધી સંસારબન્ધનથી મુક્તિ મળતી નથી અને તેથી ત્યાં સુધી પરમાત્મ ભાવ પ્રગટ થતો નથી, અને આત્મ અવસ્થિતિ કરવાનો મુખ્ય ઉપાય એ જ છે કે આત્મતત્ત્વનું અંતરંગમાં દર્શન કરવું, બહાર દેહગેહ વિગેરેનું દર્શન કરવું અને તે બન્નેના સંદેહ વગરના જ્ઞાતા થઈ આત્મનિશ્ચયથી જરા પણ ડગવું નહિ. બહિરાત્મ, અંતરાત્મ અને પરમાત્મ ભાવ સંબંધી વિવેચન અવારનવાર પદોમાં આવ્યા કરશે.

બહિરાત્મ ભાવમાં વર્તતા જીવને અત્ર શિક્ષા આપે છે કે-હે બંધુ ! તું શરીર ઉપર આસક્ત થઈ કેમ ઊંઘ્યા કરે છે ? જરા જાગ્રત થઈને જો તો ખરો કે તારા હૃદયમાં શું ભર્યું છે ? તું તો શરીરની લાલનાપાલનામાં, તેનાં સુખસાધનો એકઠાં કરવામાં અને તેને એશઆરામ આપવામાં જ મસ્ત રહે છે, પણ એમાં કાંઈ સુખ નથી, એ વસ્તુ તારી પોતાની નથી અને ઘરના ઘર ઉપર ખર્ચ કરવો તે તો ડહાપણભરેલું ગણાય પણ ભાડાના ઘર ઉપર શા માટે તું આટલો બધો વ્યય કરી નાખે છે ?

વળી તું વિચાર કર. એ શરીરરૂપ ઘરનો તારે જરા પણ વિશ્વાસ કરવો યુક્ત નથી, કારણ કે તે એક ક્ષણમાં આખું ને આખું ધસી પડે તેવું છે. કાચી માટીના બનેલા કાયારૂપ ઘરને પાયો જ નથી, એથી પાયા વગરનું ઘર એક ક્ષણવારમાં પડી જાય છે. આપણે આપણા અનેક મિત્રોને શરીર છોડી ચાલ્યા જતા જોયા છે, સાંજના જેની સાથે વાત કરી તે સવારમાં ભસ્મીભૂત થઇ ગયા સાંભળ્યા છે, પાંચ મિનિટ પહેલાં મળેલા હોઇએ તે મિત્રને હૃદય બંધ થતાં કાળનો કોળિયો થઈ જતા જોયા છે, તો પછી એ શરીરઘરનો ભરોસો કેવી રીતે રાખવો ? એ તો એક ક્ષણમાં ધસી પડે તેવું પાયા વગરનું છે. શરીરને પંપાળવાની જેમની ટેવ પડી ગઇ હોય છે તેમણે આ બહુ વિચારવા જેવું છે. વાત વાતમાં તબીયત બગડી જનારાઓ, એક ઉપવાસ કરતાં ગળે ઠંડા પાણીનાં પોતાં મૂકનારાઓ અને ઉનાળામાં હવા ખાવા જનારાઓએ શરીર પાસેથી શું કામ લેવાનું છે ? તેની શું કિંમત આપવાની છે ? અને તેની ખાતર કેટલો ખોટો પ્રયાસ થાય છે ? તે લક્ષ્યમાં

લેવા જેવું છે. ગમે તેટલો પરિશ્રમ કર્યા છતાં પણ એ કદિ તારું પોતાનું થવાનું નથી, અંતે તે ધસી પડવાનું છે એમ તું વિવેકનેત્રને ઉઘાડીને જો.

આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે માટે તું બીજી નકામી હીલચાલ છોડી દઇને તારા અંતરાત્મામાં શું છે તેની ખબર લે, તેની તપાસ કર, તેને માટે શોધખોળ ચલાવ. તું હવે સમજ્યો તો ખરો કે આ શરીરઘર પાયા વગરનું છે તો પછી તેમાંથી તું શું સાર કાઢવાનો છે? તારા હૃદયમાં શું છે તે પર વિચાર ચલાવ. હાલ તો તું પાણીમાં માછલાના પગની નિશાની શોધે છે, જે વસ્તુ પાણીમાં કદિ રહી શકતી નથી તેની શોધ પાછળ મંડ્યો છે એ તારી મૂર્ખતા છે. તું જાણે છે કે શરીરમાં સુખ નથી, શરીરના પાલનવડે સુખ નથી, શરીરનું સુખ નથી, છતાં તેને માટે તેનાથી જ તેમાં સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે એ તારી નકામી હીલચાલ મૂકી દઇ તારા અંતરાત્મ ભાવની ખબર લે. અત્યાર સુધીની તારી હીલચાલ છે તે સર્વ બહિરાત્મ ભાવ છે, તે સર્વ તજી દે. વળી તારા શરીરમઠમાં શું છે તે તારા ધ્યાનમાં ન આવ્યું હોય તો તેનું બરાબર સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે છે તું તે સાંભળ.

मठमें पंच भूतका वासा, सासा धूत खवीसा;
छिन छिन तोही छलनकुं चाहे, समजे न बौरा सीसा. अवधू० २

"(શરીરરૂપ) મઠમાં પાંચ ભૂતનો વાસો છે અને શ્વાસોશ્વાસરૂપ ધૂર્ત ખવીસ પણ ત્યાં છે જે પ્રત્યેક ક્ષણે આ જીવને છળવાને ચાહે છે, તો પણ આ અજ્ઞાની ગાડો શીખાઉ (તે) સમજતો નથી."

અથવા ધૂર્ત શબ્દનો અર્થ 'કંપતો-ધ્રુમતો' એવો પણ કરી શકાય. આ અર્થ વિષયને અનુરૂપ છે.

ભાવ—જે શરીરઘરનું તું લાલનપાલન કરે છે તે ઘરમાં તો ભૂત અને ખવીસ રહેલાં છે. દુનિયાનો સર્વમાન્ય નિયમ છે કે જે ઘરમા ભૂતનો વાસો થયો હોય ત્યાં જો કોઈ રહે તો તેને સુખ ઉપજતું નથી, શારીરિક અને માનસિક અનેક પ્રકારની ઉપાધિઓ નિરંતર થયા કરે છે. દુનિયાનો ભૂતથી મનાયલો ત્રાસ ઉપયોગમાં લેતાં તેમ જ શરીરમાં પૃથ્વી વિગેરે ભૂતો પણ એક શબ્દવાચક હોવાથી તે પર શ્લેષ કરી સમજાવતાં આ જીવને કહે છે કે-તારા શરીરમાં તો પાંચ ભૂતનો વાસો છે અને શ્વાસોશ્વાસરૂપ ખવીસ આવીને વસેલો છે. આ શરીર પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશનું બનેલું છે, મતલબ તેમાં

---

૨. વાસા=ઘર, રહેઠાણ. સાસા=શ્વાસોશ્વાસરૂપ. ધૂત=ધુતારો અથવા કંપતો, ધ્રુમતો. ખવીસા=ખવીસ, માથા વગરનો ભૂત. છિનછિન=પ્રત્યેક ક્ષણે. તોહી=ને. બૌરા=બાવરો, ગાડો. સીસા=અભણ, શીખાઉ.

પાંચ ભૂતો આવીને વસેલા છે. વળી આ ભૂત પિશાચથી પણ વધારે ભયંકર ખવીસ હોય છે. તે માથા વગરનો હોય છે એમ કહેવાય છે અને તે જેને વળગેલ હોય તેને પ્રાણ લેતા સુધી છોડતો જ નથી. શરીરમાં શ્વાસોશ્વાસરૂપ ધુતારો ખવીસ પણ રહેલ છે. અથવા શ્વાસોશ્વાસરૂપ ઘુમતો–કંપતો ખવીસ ત્યાં રહે છે. ઇંદ્રિયરૂપ ભૂતો શરીરને એક ક્ષણ પણ છોડતા નથી અને વારંવાર તેનું છળ જોયા કરે છે, કોઈ પણ પ્રસંગ મળતાં તે ચોરની જેમ ઘરમાં પેસી જાય છે અને જીવની ઋદ્ધિને લૂંટી લે છે; વળી જીવને છળવાની બાબત તેઓને બહુ પસંદ છે, કોઈ પણ પ્રસંગ આવે તો તેઓ તેનો કેડો મૂકતા નથી, પણ દરેક તકનો લાભ લઇ જીવ જરા પ્રમાદમાં પડે કે દાખલ થઈ જાય છે, પણ આ ગાંડો અભ્યાસી જીવ હજુ તેને ઓળખતો નથી, વસ્તુસ્વરૂપ સમજતો નથી અને શરીરને નિરંતર પંપાળ્યા કરે છે. ઇંદ્રિયો તેના પર જય મેળવવા ઇચ્છે છે, શ્વાસોશ્વાસ તેનું આયુષ્ય ઘટાડવા મંડ્યો જ રહે છે. તેઓ આ જીવના પોતાના નથી, પારકા છે, કોઈ પણ વખતે છોડી જનારા છે, જીવને ગભરાવી થથરાવી નાખનારા છે, છતાં આ જીવ તેઓમાં ગાંડા માણસની પેઠે–અજ્ઞાનીની પેઠે પ્રેમ રાખ્યા કરે છે. ચેતન ! તારા શરીરમઠની આ સ્થિતિ છે તો હવે તું શું જોઈને એ બહિરાત્મ ભાવમાં પડી રહ્યો છે ? તારા વિવેક-ચક્ષુ ખોલીને જો, વિચાર કર, જાગ્રત થા, ઉઠ. આ પ્રમાણે ક્યાંસુધી બેસી રહીશ ? તારું અંતર સ્વરૂપ હવે પ્રગટ કર અને બહિરાત્મ ભાવ છોડી દે.

शिर पर पंच वसे परमेसर, घटमें सूछम बारी;
आप अभ्यास लखे कोई* विरला, निरखे ध्रूकी तारी. अवधू० ३

"તારા માથા ઉપર પંચ પરમેષ્ઠી વસે છે. તેને તારા હૃદયની અંદર રહેલ સૂક્ષ્મ બારી દ્વારા આત્મઅભ્યાસથી કોઈ ભાગ્યશાળી પ્રાણી જુએ ત્યારે તે તેમાંથી ધ્રુવનો તારો દેખે છે."

ભાવ–તું બહિરાત્મ ભાવમાં વર્ત્યા કરે છે પણ એમાં તારી બહુ મોટી ભૂલ થાય છે. જો સકળ આનંદ અને ગુણસમૂહના ધામરૂપ પરમાત્મ ભાવ તારે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા છે તો તેને માટે તારે અંતરાત્મ ભાવનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરવું જોઇએ, તારા શરીરના સાક્ષી તરીકે રહેવું જોઇએ, કોઈ પણ શારીરિક બાબતમાં મમત્વબુદ્ધિ તજવી જોઇએ. આ અંતરાત્મ ભાવ આત્મઅભ્યાસથી દેખાય છે, પૌદ્‌ગલિક વસ્તુઓ કઈ છે, પર વસ્તુઓ કઈ છે અને તેઓનો અને આત્માનો સંબંધ શું છે, કેવો છે, કેટલો વખત ચાલે તેવો છે એ બરાબર વિચારી આત્મઅભ્યાસ–આત્મતત્ત્વચિંતવન-

---

* 'લખે કોઇ'ને બદલે 'પ્રકારી' એવો પાઠ અન્યત્ર છે.

૩. પંચ=પંચ પરમેષ્ઠી, અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ. સૂછમ=સૂક્ષ્મ. બારી=અવલોકન કરવાનું સ્થાન, વેધશાળા. આપ અભ્યાસ=આત્મઅભ્યાસ. લખે=દેખે. ધ્રૂકી તારી=ધ્રુવનો તારો, પોલર સ્ટાર.

આત્મનિરીક્ષણ જ્યારે કોઇ ભાગ્યવાન પ્રાણી કરે છે, એટલે જ્યારે તે બહિરાત્મ ભાવ તજી અંતરાત્મભાવમાં રમણતા કરે છે ત્યારે પોતાના હૃદયમાં રહેલ સૂક્ષ્મ બારી દ્વારા પોતાના માથા ઉપર પંચ પરમેષ્ઠીને જુએ છે. હૃદયમાં રહેલ સૂક્ષ્મ બારી તે ક્ષયોપશમને લીધે થયેલ સૂક્ષ્મ ભાવગ્રાહી બોધ સમજવો. જ્યારે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો વિશેષ ક્ષયોપશમ થાય ત્યારે સૂક્ષ્મ વસ્તુ જાણી શકાય તેવો બોધ આત્માને થાય છે. આ બારીને રસ્તે કોઇ ભાગ્યવાન પ્રાણી હોય તે આત્મઅભ્યાસ કરે છે, એટલે સૂક્ષ્મ બોધ ધારણ કરી આત્મ-સ્વરૂપ જોવાનો અભ્યાસ કરે છે. તે જુએ છે કે પોતાના માથા પર પંચ પરમેષ્ઠી વસે છે અને તેની આજ્ઞા પોતાને માથે વહન કરવાની છે અને વળી વધારે બારિકીથી જુએ છે ત્યારે તેમને જણાય છે કે ત્યાં સૂક્ષ્મ ધ્રુવનો તારો ઝળકે છે. મતલબ સૂક્ષ્મ બોધ થતાં આત્મસ્વરૂપના પ્રકાશનું તેજ તેને દૂરથી દેખાય છે. એ દૂરથી જે સૂક્ષ્મ દીપક દેખાય છે તે પરમાત્મ ભાવ છે, એનો સ્વયંપ્રકાશ તો અતિશય વિશેષ છે પણ હજુ આ જીવ આત્મઅભ્યાસ દ્વારા અવલોકન કરવાની શરૂઆત કરે છે ત્યારે તેને પરમાત્મદશાનું ઝાંખું સ્વરૂપ દૂરથી દેખાય છે અને પછી એના પૂર્ણ પ્રકાશને પ્રાપ્ત કરવા એવી પ્રબળ ઇચ્છા થાય છે કે તેનું વર્ણન કરી શકાય નહિ. પાચસે પાવરના વિજળીના દીવાનો પ્રકાશ કે કીટસન લાઇટનો પ્રકાશ આ પ્રકાશની પાસે કાંઈ હિસાબમાં નથી. વળી તે ધ્રુવના તારાની પેઠે નિશ્ચળ છે. ચેતન ! આ ભૂત ખવીસના સ્થાનરૂપ શરીરઘરની પ્રતીતિ છોડી સદ્દહુ ધ્રુવનો તારો જોવાનો યત્ન કર. એ એક વખત જોઇશ એટલે પછી આ શરીરઘરની સાથે કેટલો સંબંધ રાખવો તે બાબતનો તારા મનમાં દૃઢ નિર્ણય થશે.

"આપ અભ્યાસ પ્રકાશે વિરલા, નિરખે ધ્રુકી તારી." એ પાઠાંતર પણ બહુ સારો ભાવ આપે છે. શિર પર પંચપરમેષ્ઠી વસે છે અને હૃદયઘટમાં સૂક્ષ્મ બારી છે તે બારી દ્વારા જ્યારે આ જીવને આત્મઅભ્યાસ થાય છે—ત્રણ પ્રકારના આત્માનું ઉપર જણાવેલું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે ત્યારે તદ્દ્વારા ધ્રુવનો તારો—શુદ્ધ પરમાત્મભાવ—આધ્યાત્મિક જીવનનું પરમ લક્ષ્યબિન્દુ જુએ છે અને તે વખતે તેને અપૂર્વ આનંદ થાય છે. આનંદ-ઘનજી મહારાજ અત્ર કહી દે છે કે—આવી રીતે ધ્રુવનો તારો દેખનાર વિરલ હોય છે, ભાગ્યશાળી હોય છે, જવલ્લે જ હોય છે, પણ એ સર્વ પ્રયાસનું સાધ્ય—પ્રાપ્તવ્ય સ્થાન હોવાથી તેમાં અદ્ભૂત શાંતિસમૃદ્ધિનું સામ્રાજ્ય હોય છે. ધ્રુકી તારી એ પરમાત્મભાવ સમજવો.

પદની આ ગાથામાં કોઇ અપૂર્વ ભાવ હોય એવી સ્ફુરણા થાય છે. યોગની કેટલીક હકીકતનો તેમાં સમાવેશ કર્યો જણાય છે. પંચપરમેષ્ઠી એટલે પંચમહાવ્રત હોવા સંભવિત છે. સર્વ જીવની હિંસાનો ત્યાગ, સર્વથા અસત્ય ભાષાનો ત્યાગ, પરવસ્તુ રજા વગર ન લેવાનો નિયમ, અખંડ બ્રહ્મચર્ય અને પરવસ્તુ ઉપર સ્વામિત્વ સ્થાપન ગ્રહણાદિનો સર્વથા ત્યાગ એ પંચમહાવ્રતોનું સ્થૂળ સ્વરૂપ છે. સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક જ્યારે સર્વવિરતિભાવ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ત્યાગમાં જે આનંદ આવે છે તેનું સ્વરૂપ અનુભવથી જ સમજાય તેમ છે.

યોગસૂત્રોમાં આને પાંચ યમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. યોગનું આ પ્રથમ અંગ છે અને આત્માથી પર રહેલી સર્વ વસ્તુ પર જય મેળવવાનો પાયો છે. એ પંચ મહાવ્રતોનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ બહુ લક્ષ્યપૂર્વક વિચારવા યોગ્ય છે, એ પંચ મહાવ્રત પણ સમ્યગ્જ્ઞાન-વસ્તુ-સ્વરૂપના શુદ્ધ અવબોધપૂર્વક હોય તો વિશેષ લાભ કરનાર થાય છે; નહિ તો બહુધા કાયક્લેશ કરાવે છે. આ પંચ મહાવ્રતને પંચપરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ આપી અત્ર કહે છે કે–તારા શિર પર પંચપરમેષ્ઠીનો વાસ છે, મતલબ તારે પંચમહાવ્રતની ધૂરા તારા માથા ઉપર વહન કરવાની છે અને તેની સાથે જ જ્યારે તારા હૃદયઘટમાં રહેલી શુભ મનરૂપ બારી દ્વારા તું અવલોકન કરીશ ત્યારે તને વસ્તુસ્વરૂપનો ભાસ થશે. પંચમહાવ્રત દ્વારા મહાત્યાગ કરીને પછી જ્યારે તું મનને વિકલ્પોથી દૂર કરી તદ્દ્વારા અવલોકન કરીશ ત્યારે આત્મવિચાર દ્વારા તારો અપ્રતિપાતીભાવ–તારું પરમાત્મસ્વરૂપ–તારું લક્ષ્યસ્થાન–ધ્રુવ સ્થાન–અચળ સ્થાન દેખાશે. સંસારચક્રના દુ:ખમય ઘોર આકાશમાં દૂરથી દેખાતો રમણીય-સ્થિર પ્રકાશ આપનાર–ઝળકતો આ ક્ષાયિક ભાવનો તારો તારું લક્ષ્યસ્થાન બનશે અને પછી તને યોગમાર્ગમાં આગળ ચાલવા સ્વાભાવિક પ્રેરણા થશે. આ અર્થસ્ફુરણામાં પંચ પરમેસરનો અર્થ બરાબર બંધબેસતો આવે છે કે તેને સ્થાને પાંચ ઇંદ્રિયો લેવી ઉચિત ગણાય તે વિચારવા યોગ્ય છે. તાત્પર્ય એ છે કે–યોગના પ્રથમ અંગ યમમાં અત્ર પ્રવેશ કરી, પરમાત્મભાવનું દર્શન કરી પછી જે ભાગ્યશાળી પ્રાણી હોય છે તે યોગમાર્ગમાં વધતો જાય છે. કેવી રીતે વધતો જાય છે તેનું કાંઈક દર્શન આ જ પદમાં થશે.

आशा मारी आसन धरी घटमें, अजपाजाप जगावे;
आनंदघन चेतनमय मूरति, नाथ निरंजन पावे. अवधू० ४

"આશાનો ત્યાગ કરીને હૃદયમાં સ્થિરતા ધારણ કરે અને અંતરંગ ધ્વનિરૂપ અનુચ્ચરિત જાપ કરે ત્યારે આનંદના સમૂહરૂપ નિરંજન નાથની જ્ઞાનમય મૂર્તિ પ્રાપ્ત કરે."

ભાવ—ઉપરની ગાથામાં ધ્રુવનો તારો નિરખવાની જે હકીકત કહી તેનું દર્શન કરી યોગમાર્ગમાં ચેતન આગળ વધારો કરે છે તે આ પ્રમાણે: પ્રથમ આશાનો ત્યાગ કરવો એટલે જે કાંઈ કાર્ય કરવાં તે આ તદ્દન નિરાશી ભાવથી કરવાં, ફળાપેક્ષા વગર કરવાં; બીજું તેની સાથે સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવી એટલે શરીરની પ્રવૃત્તિ ઉપર યોગ્ય અંકુશ આવી જાય અને સાથે આત્મતત્ત્વમાં એકતા થવાથી મુખથી ઉચ્ચાર કર્યા વગર શુદ્ધ પરમાત્મદશાના ભાવની વિચારણારૂપ અંતરંગ જાપ ચાલ્યા કરે. એ ત્રણે ભાવ જ્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સુખના જ રાશિરૂપ નિ:કેવળ આત્મસ્વરૂપમય શુદ્ધ મૂર્તિ ચિદાનંદઘનસ્વરૂપ નિર્લેપ પરમાત્મભાવરૂપ શ્રી ભગવાનને તું પ્રાપ્ત કરે એમાં જરા પણ સંશય કરવા જેવું નથી.

---

૪ મારી=દાબી દઈ, ત્યાગ કરી. આસન=સ્થિરતા. અજપાજાપ=અંતરંગ ધ્વનિરૂપ જલ્પ વગરનો જાપ. ચેતનમય=જ્ઞાનમય. નિરંજન=કર્મલેપ વગરના.

નિરંજન નાથ એટલે પરમાત્મભાવ સમજવો. એ સર્વ આનંદનો સમૂહ છે, એમાં જરા પણ દુઃખનો ખ્યાલ નથી, અવકાશ નથી. વળી એ જ્ઞાનમય મૂર્તિ છે, એમાં જ્ઞાનાનંદ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો છે, એનાથી વધારે જ્ઞાનાનંદ બીજી કોઇ જગ્યાએ, બીજી કોઇ દશામાં પ્રાપ્ત થઇ તેમ નથી, થઇ શકવાનો સંભવ જ નથી. એ ભાવ નિરંજન છે–નિર્લેપ છે. એમાં કર્મોનો નવીન લેપ લાગતો નથી તેથી એ ભાવમાંથી ચ્યુતિ કદિ પણ થતી નથી. એ આનંદઘનરૂપ–જ્ઞાનસ્વરૂપ નિરંજન નાથને આશાનો રોધ કરવાથી, સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાથી અને અજલ્પ જાપ કરવાથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

આશાના સ્વરૂપને અંગે ઉપર સાખીમાં કાંઇક વિવેચન થઈ ગયું છે અને વિશેષ હકીકત અઠ્ઠાવીશમા પદના વિવેચનમાં આવવાની છે. યમાદિ યોગનાં અંગોનો અભ્યાસ કરતાં કોઇ પણ વખતે આશીભાવ ન હોવો જોઇએ. એ યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરી આગળ વધવાનો મુખ્ય ઉપાય છે. આશાને અંગે સર્વ દુઃખો થાય છે અને ખાસ કરીને સર્વ આરંભના કારણ પાંચમા યમ–પરિગ્રહત્યાગનું ઉત્પત્તિસ્થાન અને સંસાર વધારનાર આશા હોવાથી અને નિર્મમત્વ ભાવની સ્પષ્ટ વિરોધી હોવાથી અનંત સુખપ્રાપ્તિના માર્ગે ગમન કરવા માટે આશાનો ત્યાગ કરી દેવો એ ખાસ જરૂરનું છે.

આસન એ યોગનું ત્રીજું અંગ છે. પાતંજલયોગદર્શનમાં કહે છે કે **स्थिरसुखं आसनं** નિશ્ચળ અને સુખકર જે આસન હોય તે યોગના અંગરૂપ આસન કહેવાય છે. મનની ચંચળતાને દૂર કરનાર અને સ્થૈર્ય સુખ સંપાદન કરનાર આસનથી શરીરયોગ પર મજબૂત અંકુશ આવી જાય છે.

આપણે છઠ્ઠા પદના વિવેચનમાં જોયું કે યોગશાસ્ત્રમાં શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યે પર્યંકાસન, વીરાસન, વજ્રાસન, પદ્માસન, ભદ્રાસન, દંડાસન, ઉત્કટિકાસન તથા ગોદોહિકાસનનું સ્વરૂપ* ચોથા પ્રકાશને છેડે બતાવી છેવટે કહ્યું છે કે જે જે આસન કરવાથી મન સ્થિર થાય તે તે ધ્યાનને સાધનારું આસન કરવું.× સામાન્ય રીતે અન્ય યોગાભ્યાસીઓ પણ સ્થાન અને આસનના સંબંધમાં કહે છે કે–જ્યાં અને જે આસને બેસવાથી રાગદ્વેષ લઘુતાને જલદી પામી જાય તે સ્થાને અને તે આસને ખાસ કરીને યોગકાળે બેસવું. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે–અમુક આસને બેસવાથી જ મન સ્થિર થાય છે એવો ખાસ નિયમ નથી અને અનેક મહાસત્ત્વવંત પ્રાણીઓ સર્વ અવસ્થામાં પરમાત્મભાવ પામી ગયા છે. પોતાને કયા સ્થાનમાં અને કેવા આસનથી સ્થિરતા પ્રાપ્ત થશે તે સંયોગ ઉપરથી વિચારી લેવું, પણ ખાસ કરીને એટલો તો નિયમ સમજી લેવો કે ચલિત આસનથી અને ધમાધમવાળી જગ્યામાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત થવી લગભગ અશક્ય છે. સ્થાન અને આસનની પ્રધાનતા

* જુઓ યોગશાસ્ત્ર, ચોથો પ્રકાશ, શ્લોક ૧૨૪ થી ૧૩૨.

× સદર શ્લોક ૧૩૪.

એક મદદગાર તરીકે બહુ સારી થાય છે. વનરાજીથી વિરાજિત, સંસારના પવનની ગંધને પણ નહિ લેનાર, શાંત પર્વતની એકાંત ટોચ પર પર્યંકાસન કરી આત્મવિચારણા કરવામાં આવે ત્યાં જે આત્મસમૃદ્ધિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે મોટર, ટ્રામ અને ગાડીઓના અવાજ વચ્ચે કે અસ્થિર આસને ડોલતી ખુરશી પર થવો કે કલ્પનામાં આવવો અશક્ય છે. આસન યોગનું ત્રીજું અંગ છે અને યોગમાર્ગ પર પ્રવેશ કરનારને તે ખાસ ઉપયોગી છે એ લક્ષ્યમાં રાખવું.

અજપા જાપઃ પરમાત્મતત્ત્વનું ચિંતવન કરવાની ટેવ પડ્યા પછી મુખેથી ઉચ્ચાર કર્યા વગર હૃદયમાં તેની લય લાગે છે, અનુચ્ચરિત જાપ ચાલે છે અને અન્ય વસ્તુઓ તરફ ધ્યાન ગયા વગર તેની જ રટણા ચાલ્યા કરે છે. છઠ્ઠા પદમાં અનાહત નાદનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તેમાં ઘટમાં–હૃદયમાં એક અતિ મધુર અવાજ ચાલ્યા કરે છે તેમ જ તેની સાથે અંદર અજલ્પ જાપ ચાલ્યા કરે છે એમ કહેલ છે. આપણે સામાન્ય રીતે નવકારવાળી ગણતા હોઇએ છીએ ત્યારે સ્ફુટ કે અસ્ફુટ અક્ષર બોલીને કે વિચારીને જાપ કરીએ છીએ, પણ જ્યારે યોગમાર્ગમાં જીવનની પ્રગતિ થાય છે ત્યારે તે અનુચ્ચરિત જાપ કરી શકે છે. સાંસારિક પ્રાણી જેમ ધનાદિકનો અનુચ્ચરિત જાપ કરે છે, તેવી રીતે પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવાની રઢ લાગ્યા પછી તેનો અજલ્પ જાપ ચાલે છે.

આવી રીતે આશાનો ત્યાગ કરવાથી મનોયોગ પર અંકુશ આવી જાય છે, આસન સ્થિર કરવાથી કાયયોગ પર અંકુશ આવી જાય છે અને અજલ્પ જાપ કરવાથી વચનયોગ પર અંકુશ આવી જાય છે. આ ત્રણે યોગ પર અંકુશ પ્રાપ્ત થવાથી સ્વપરનો વિવેક એટલો સ્પષ્ટ થાય છે કે પરિણતિની વિશેષ નિર્મળતા થઇ ધીમે ધીમે ક્રમસર નિરંજન નાથના પદ પર આરોહણ થતું જાય છે, ચિદાનંદ ભગવાનની જ્ઞાનમય મૂર્તિનું દર્શન થાય છે અને છેવટે પરમાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાનું જે સાધ્યબિંદુ છે તેનું જે ઝાંખું દર્શન થયું હતું તે સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે, તેની નજીક–તેની તરફ ગમન થતું જાય છે અને છેવટે તે ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે.

પદ આઠમું

સાખી

आतम अनुभव फूलकी, नवली कोउ रीत
नाक न पकरे वासना, *कान गहे परतीत ॥ १ ॥

---

૧ ફૂલકી=ફૂલની, પુષ્પની. નવલી=નવીન, અભિનવ. કોઉ=કોઇ. વાસના=સુગંધી. પરતીત=પ્રતીતિ, દેખાનીની ખાત્રી.

* 'જ્ઞાન ન ગહે પ્રતીત' એ પ્રમાણે પાઠાંતર છે.

"આત્મઅનુભવરૂપ ફૂલ-પુષ્પની કોઇ નવીન રીતિ છે, નાક તેની વાસના પકડતું નથી (પણ) કાનને તેની પ્રતીતિ થાય છે."

ભાવાર્થ–આત્મઅનુભવનું સ્વરૂપ આપણે કાંઇક ચોથા પદના અર્થમાં જોઇ ગયા. એ યથાર્થ સ્વરૂપના અવબોધથી આત્મા અતિ ઉન્નત દશા ભોગવે છે અને યોગમાર્ગમાં સવિશેષપણે પ્રગતિ કરતો જાય છે. અત્રે આનંદઘનજી મહારાજ એ અનુભવજ્ઞાનને પુષ્પ સાથે સરખાવી તેનું એક સામાન્ય તત્ત્વ બહુ ઉત્તમ રીતે બહાર લાવે છે. સાધારણ રીતે પુષ્પ તેની સુગંધીથી ઓળખાય છે. ગુલાબ, ચંપો, ચંબેલી વિગેરે પુષ્પની સુગંધી નાકને પહોંચે છે, એટલે તે ઢંકાયલું હોય, તેના પર કપડું વીંટી રાખ્યું હોય તો પણ નાક તેની વાસના ગ્રહણ કરી તેની હૈયાતી બતાવી આપે છે, પણ તેનો કાંઇ અવાજ ન હોવાથી કાનને તેના અસ્તિત્વની ખબર પણ પડતી નથી; પણ અનુભવજ્ઞાનરૂપ પુષ્પની રીતિ તો નવીન પ્રકારની છે. નાકને અનુભવપુષ્પની ખબર પડતી નથી, પરંતુ કાનમાં અનાહત નાદ ચાલે છે જેનું સ્વરૂપ છઠ્ઠા પદની પ્રથમ ગાથાના વિવેચનમાં આપણે વિચારી ગયા છીએ, તેનાથી કાનને તેની હૈયાતીની ખબર પડે છે. अर्हम् अर्हम् અથવા सोऽहम् सोऽहम् નો અદ્ભુત ધ્વનિ કાનની અંદર ચાલે છે ત્યારે અનુભવપુષ્પની પ્રતીતિ થાય છે. અનુભવપુષ્પની આ નવીનતા છે.

'કાન ન ગહે પ્રતીત' આ પ્રમાણે પાઠાંતર બીજી પંક્તિમાં છે તે પ્રમાણે આ સાખીનો અર્થ વિચારતાં નીચે પ્રમાણે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. અનુભવજ્ઞાનનો વિષય આગલા પદમાં લીધો હતો તે અનુભવનું સ્વરૂપ બતાવી પછી શુદ્ધ ચેતના અનુભવને કહે છે કે–મારા નાથને જાગ્રત કર. અનુભવ એટલે શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન. એ અનુભવને અત્ર પુષ્પ સાથે સરખાવીને કહે છે કે–એ ફૂલની રીતિ તો કોઇ જૂદા જ પ્રકારની છે. સામાન્ય ફૂલ હોય તો નાકને તેની વાસ આવે છે, જમીન પર તે પડે તો સહજ અવાજ થવાથી અથવા બીજાઓના કહેવાથી કાનને તેની પ્રતીતિ આવે છે પણ યથાર્થ સ્વરૂપજ્ઞાનની રીતિ તેથી ઊલટી જ છે. નાક તેની વાસ લઈ શકતું નથી અને કાનને તેનો અવાજ આવતો નથી, તેવી જ રીતે શરીરને તેનો સ્પર્શ થતો નથી, રસના તેનો સ્વાદ લઇ શકતી નથી અને ચક્ષુ તેને દેખી શકતી નથી. એનું જ્ઞાન આત્માને ઇંદ્રિય દ્વારા થતું નથી પણ સ્વયં થઇ જાય છે. બાહ્ય વસ્તુનું જ્ઞાન ઇંદ્રિય દ્વારા થાય છે, પ્રથમ વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે તે મન અને ચક્ષુ સિવાય ચાર ઇંદ્રિયો સાથે વસ્તુનો સંબંધ થવાથી થાય છે, પછી આ કાંઇ છે એવો બોધ પાંચ ઇંદ્રિયો તથા મનથી થાય છે તેને અર્થાવગ્રહ કહે છે, કયા વર્ગની તે વસ્તુ છે વિગેરે વિચારણાને ઇહા કહે છે, તે વર્ગમાંથી અમુક વ્યક્તિરૂપ એ વસ્તુ છે એમ નિર્ણય થવો તેને અપાય કહે છે અને તે નિર્ણયને ધારી રાખવો એને ધારણા કહે છે. એવી રીતે બાહ્ય વસ્તુ-સ્થૂળ વસ્તુનું જ્ઞાન ઇંદ્રિય દ્વારા થાય છે. દાખલા તરીકે ગુલાબનું પુષ્પ હોય તે હાથને અડકે કે તરત જ જે જ્ઞાન થાય તે

વ્યંજનાવગ્રહ, કોઇ વસ્તુનો સ્પર્શ થયો એમ જણાય તે અર્થાવગ્રહ, એ પુષ્પજાતિ છે એમ વિચારે તે ઇહા, એ ગુલાબનું ફૂલ છે એવો નિર્ણય થાય તે અપાય અને તે નિર્ણયને હૃદયમાં ધારી રાખવો એ ધારણા. આ વ્યંજનાવગ્રહ વિગેરેના ક્રમ વગર અનુભવજ્ઞાન થાય છે, એ પોતાની મેળે અંદરથી જાગ્રત થાય છે. આ સાખીમાં ઇંદ્રિયવિષયત્યાગનો પણ ભાવ બતાવી દીધો છે એમ સમજી લેવું. ઇંદ્રિયોના વિષયો આદરવા યોગ્ય નથી પણ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે એમ કહી તેનો નિષેધ સૂચવ્યો છે.

રાગ–ધનાશ્રી અથવા સારંગ

***अनुभव नाथकुं क्युं न जगावे,**
ममता संग सो पाय अजागल, थनतें दूध कहावे. अनुभव० ॥ १ ॥

"હે અનુભવ! નાથને કેમ જગાડતો નથી; મમતાની સોબત તેણે કરી છે તેથી બકરીના ગળામાં રહેલા સ્તનમાંથી તે (સુખરૂપ) દૂધ દોહવા ઇચ્છા રાખે છે."

ભાવ—શુદ્ધ ચેતના અનુભવને કહે છે. આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તે શુદ્ધ ચેતના છે. શુદ્ધસ્વરૂપનું જ્ઞાન તે અનુભવ છે. આત્મા જ્યારે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવે ત્યારે તે શુદ્ધ ચેતનાનો સ્વામી થાય છે, અશુદ્ધ દશામાં વર્તતો હોય છે ત્યારે તે કુમતિનો સ્વામી કહેવાય છે. શુદ્ધ સ્વરૂપ એ તેનું મૂળ રૂપ છે. જેમ એક પતિની બે સ્ત્રીઓ જેને વ્યવહારમાં શોક કહે છે તેઓને બહુધા વિરોધ હોય છે તેમ શુદ્ધ ચેતના અને કુમતિને હમેશાં વિરોધ છે. એક વસ્તુના બે ખપી હોય છે ત્યારે એ જ પ્રમાણે બને છે. શુદ્ધ ચેતનાનો પતિ કુમતિ પાસે જાય એ જરા પણ પસંદ આવતું નથી, શોકનું સાલ એના મનમાં નિરંતર સાલ્યા કરે છે અને તેથી પોતાના પતિ ઉપર ખેદ રહ્યા કરે છે, છતાં પણ એનું મન સ્ત્રીના જેવું અતિ કોમળ હોવાથી કોઈ વાર પતિ રંગમાં આવી જાય છે ત્યારે પોતે તેને કુમતિનો સંગ છોડવાનું કહે છે, કોઇ વાર કોઈ દૂતની સાથે સંદેશો કહેવરાવે છે અને કોઇ વાર દૂતને વચ્ચે રાખી રુબરુ વાતચીત કરે છે. આ પ્રસંગે અનુભવ અને શુદ્ધ ચેતના એકઠાં મળી ગયા છે ત્યાં પ્રસંગ જોઈ શુદ્ધ ચેતના અનુભવને કહે છે તે બરાબર વિચાર કરવા જેવી હકીકત છે.

હે અનુભવ! તું મારો ઘણા કાળનો મિત્ર છે, મારું અને મારા પતિ ચેતનરામનું એકત્રપણું કરવામા અને તે થયેલું જોવામાં તું અતિ આનંદ લેનારો છે, ત્યારે હું તને કહું છું કે–હે બંધુ! તું મારા પ્રાણનાથ–પતિને જગાડતો કેમ નથી? એ તો બાપડા મોહનિદ્રામાં ઊંઘી ગયા છે અને પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી ગયા છે, પોતા પરનો અંકુશ ચૂકી

* નાથકું=ચેતનને. ક્યું=કેમ પાય=પામીને. અજાગલ થનતેં=બકરીના ગળામા લટકતા સ્તનમાંથી. દૂધ=ધાવણ. કહાવે=દુહે છે.

ગયા છે અને પોતાની જાતને બીજાના કબજામાં સોંપી બેઠા છે, તેથી તેઓની સ્થિતિ કેવી થઈ છે તે તો તું જો. એ તો મમતાના સંગમાં પડી ગયા છે, એમની સાંસારિક સ્રીથી ઉત્પન્ન થયેલા છોકરાને એ પોતાનો છોકરો માની બેઠા છે, એ સો પચાસ વરસ રહેવાના ભાડાના ઘરને ઘરનું ઘર માની બેઠા છે, એ શરીરને આત્મા માની બેઠા છે, એ ધન ફુરલી ચોકી કરી તેમાં સર્વસ્વ માની બેઠા છે, એ વ્યવહારના કાર્યને પોતાનું હિત માની બેઠા છે, એ વિષયકર્દમમાં રોળાવામાં આનંદ સમજી બેઠા છે, એ સગાંસંબંધીના વ્યવહારને શાસ્ર માની બેઠા છે, એ રઠવાકૂટવાના ઢોંગને વ્યવહાર માની બેઠા છે, એ ખાવાપીવાની વસ્તુઓમાં લેપાઇ ગયા છે, એ હારમોનિયમના કે પીયાનાના રાગને નાદ સમજી બેઠા છે, એ લાડી વાડી ગાડીમાં આસક્ત થઇ બેઠા છે, એ પોતે કોણ છે એનું ભાન ભૂલી ગયા છે, એ વિષયકષાયમાં મસ્ત થઇ પડ્યા છે અને પરભાવમાં રમણ કરી રહ્યા છે-આવી એમની સ્થિતિ મમતાને લીધે થયેલી છે, અહં અને મમનો મંત્ર જગતને અંધ કરનાર છે. એ મંત્રે તેમને પણ અંધ બનાવી દીધા છે અને તેથી પોતાની ખોટી માન્યતાનાં બનાવેલાં ઘર, શરીર, સ્રી, પુત્રાદિમાં મારાપણાની બુદ્ધિ કરી તેમાથી સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે; એમને ખરેખરા સુખનો ખ્યાલ નથી, ખરું સુખ તો તેનું નામ કહેવાય કે જ્યાંથી ફરી વાર ચ્યુતિ ન થાય, જે નિરંતર એક સરખી રીતે રહે અને જેમા પરતંત્રતા ન હોય, એને બદલે એ તો પરવસ્તુમાંથી સુખ મેળવવા પાછળ મંડી પડ્યા છે, એ તો સંતતિને ઉછેરવામા, ઘર બંધાવવામાં અને ધન કમાવામાં સુખ માને છે અને તેથી સુખ મળશે એવી આશા રાખે છે, પણ એ તો પારકી વસ્તુ છે, પર છે અને પરવસ્તુ કદિ સુખ આપી શકતી નથી, તેઓ પૌદ્ગલિક વસ્તુમાથી સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે તે તેઓનો પ્રયાસ મને તો બકરીના ગળામા લટકતા આકૃતિ માત્ર સ્તનમાથી દૂધ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસ જેવો લાગે છે. જેમ બકરીના ગળે લટકતા સ્તન નકામા છે તેમ મમતાનો સંગ નકામો છે અને સદરહુ સ્તનમાંથી દૂધ મેળવવું અશક્ય છે તેમ મમતાસંગથી સુખ મેળવવું અશક્ય છે. એનું વાસ્તવિક કારણ એ છે કે-મારા પતિને ખરેખરા સુખનો ખ્યાલ નથી. એ સ્થૂળ સુખ જે માત્ર માન્યતામાં છે તેમાં એટલા બધા આસક્ત થઈ ગયા છે કે વાસ્તવિક સુખનું તેમને સ્વપ્ન પણ આવતું નથી. હે અનુભવ! તું મારા નાથને જાગ્રત કર અને તેઓને સુખનો ખ્યાલ આપ.

આ પદમાં અજાગલ સ્તનની સરખામણી મમતાસંગ સાથે અને દૂધની સુખ સાથે કરી છે. દૂધ એટલે સુખની ચાહના એવો અર્થ પણ થઇ શકે તેમ છે. આ જીવ મમતારૂપ અજાગલ સ્તનમાથી સુખરૂપ દૂધ દોહવાની ઇચ્છા રાખે છે.

मैंरे कहेतें खीज न कीजे, तुं ऐसी ही शिखावे;
बहोत कहेतें लागत ऐसी, अंगुली *सरप दिखावे. अनुभव० २

* સરપને બદલે 'સરગ' પાઠાંતર છે. આકાશ એ તેનો અર્થ થવો સંભવિત લાગે છે.
૨ કહેતેં=કહેવાથી ખીજ=ગુસ્સો. ઐસી=એવી. અંગુલી=આંગળી. સરપ=સર્પ, એરની ફેણ.

તરફ આંગળી બતાવવી નહિ, પણ તું તેનો મિત્ર છો તેથી તને કહું છું કે હવે કૃપા કરીને તું તારા મિત્રને જાગ્રત કર અને આ અનાદિ મોહમદિરાના કેફમાં તે આસક્ત થઈને પડેલો છે તેનો તેને વાસ્તવિક ખ્યાલ આપીને તેમાંથી તેને ઉઠાડ-જગાડ.

સામાન્ય જ્ઞાન અને અનુભવ એ બેમાં શો તફાવત છે તે તરફ જરા ધ્યાન દેવાની જરૂર છે. વિશ્રામકારક વિચારને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે એટલે અમુક વિચારો પર સ્થિરતા થાય તે જ્ઞાન, એમાં માત્ર ઝળકાટ થાય છે. આનંદકારક જ્ઞાનને અનુભવ કહેવામાં આવે છે, એમાં જ્ઞાન સાથે તેનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ તફાવત બહુ વિચારવા યોગ્ય છે.

પદ નવમું

રાગ-સારંગ.

*नाथ निहारो आपमतासी,
वंचक शठ संचकसी रीतें, खोटो खातो खतासी. नाथ० ॥ १ ॥

હે નાથ! હું તમારા મતની છું તેને (આપ) જુઓ; (મમતા તો) છેતરનારી, લુચ્ચી અને લોભીની પેઠે ખોટું ખાતું ખતવે છે.

આપમતાસી—હું તમારા મતની છું અથવા આપ તમારી પોતાની બુદ્ધિથી મને જુઓ એટલે ત્યાં આપમતાશ્રિત એવા તમે મને જુઓ એમ અર્થ કરવો. આ અર્થ પણ સમીચીન છે.

ખાતું ખતવવું એટલે ખાતાવહીનો ચોપડો ખતવવો. વ્યાપારી જેમ મેળ, નોંધ વિગેરેમાંથી ખાતાવહી ખતવે છે તેમ ચોપડા તૈયાર કરવા તે.

ભાવ—આગલા પદમાં અનુભવને કહ્યું કે-તું નાથને જાગ્રત કર, પણ શુદ્ધ ચેતનાનું સ્ત્રી જેવું કોમળ હૃદય અંતે રહી શક્યું નહિ, તેથી અને ઉપર અનુભવે કહ્યું તેથી પતિ કાંઈક જાગ્રત થયા છે એમ જાણી તેને ઉદ્દેશીને શુદ્ધ ચેતના હવે પોતે જ કહે છે. હે પતિ! હે ચેતન! મારા નાથ! તમે મમતાની સોબતમાં પડી મને તદ્દન ભૂલી ગયા છો પણ હવે જરા મારા તરફ નજર કરો, હું તો તમારા પોતાના જ મતની છું, તમારારૂપ છું, તમારામય છું, માટે મને આપ જુઓ. આપ અત્યારે મમતાના સંગમાં પડી ગયા છો અને

* પ્રથમ પંક્તિમાં 'નાથ નિહારો ન આપમતાસી' એવો પણ પાઠ છે. હે નાથ! તમારા મતની હું તેને-તેની સામું આપ કેમ જોતા નથી-એવો તેનો અર્થ થાય છે.

૧. નિહારો=જુઓ. આપમતાસી=તમારા મતની છું. વંચક=છેતરનાર. શઠ=લુચ્ચી, છળકપટ કરનારી. સંચક=સંચય કરનાર. સી=ની. રીતે=પેઠે. ખોટો=વિપરીત, નુકશાન કરનાર. ખાતો=ખાતું, વહી. ખતાસી=ખતવે છે.

મને બોલાવતા નથી પણ તે કોણ છે તેનો આપ જરા વિચાર તો કરો. આપ ચેતન છો તેથી ચેતો અને આપની પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી મારા સામું જુઓ અને આપ ધ્યાનમાં લ્યો કે જેની સોબતમાં આપ પડ્યા છો તેણે તમને કેટલું દુઃખ અત્યાર સુધીમાં આપ્યું છે. એ તો એક ઠગારો, લુચ્ચો અને લોભીઓ માણસ હોય અને જેમ ખોટું ખાતું ખતવી રાખે તેમ તમારે માટે એ ખોટું ખાતું ખતવે છે. છેતરનાર લોભીઆ લુચ્ચાઓ પોતાના ચોપડામાં જમે રકમ પૂરી આપતા નથી, અને ઉધાર રકમ બેવડી તેવડી ઉધારે છે. ઉપરાંત પોણોસો ટકા વ્યાજ લે છે. સોળપંચા વ્યાશી ને બે છૂટના એમ કહી ખોટું સમજાવે છે; તેવી રીતે આ મમતા છે તે વંચક છે, કારણ કે જે વસ્તુ પોતાની નથી તેને તમારી પાસે પોતાની મનાવે છે; વળી તે શઠ છે–લુચ્ચી છે, કારણ કે તે કાંઇ તમારી એકલાની સાથે સંબંધ રાખનારી નથી, પણ અનેકની પાસે જાય છે, જે સુશીલ સ્ત્રીનું લક્ષણ નથી, પણ કુભાર્યાનું લક્ષણ છે; અથવા પીપળે પાણી નાખવું વિગેરે આશ્રવને સંવર તરીકે બતાવી જમે ઉધારની રકમનો ગોટો કરશે; તેમજ તે સંચક–સંચય કરનારી છે, આશ્રવ જેવાં મોટાં ગરનાળાં મૂકી તે દ્વારા તે કર્મોને એકઠાં કર્યા કરે છે, કર્મને જવાનો માર્ગ કરી આપી તેઓને ઓછાં કરવાં, આવતા અટકાવવાં કે ખેરવી નાખવાં (પ્રદેશઉદય, સંવર અને નિર્જરા) એ તેને આવડતું નથી; આથી તે તદ્દન વિપરીત ખાતું ખતવે છે, માત્ર પોતાના ખાતામાં જમે કર્યે જાય છે અને તમારે ખાતે ઉધાર્યે જાય છે. તમને નિરંતર દેવાદારની સ્થિતિમાં જ રાખે છે. જો એના ચોપડામાં પ્રદેશઉદય દ્વારા કર્મનો ઘટાડો થતો હોય કે સંવરથી આવત કર્મોનો રોધ થતો હોય અથવા નિર્જરા દ્વારા કર્મ ખેરવી શકાતા હોય તો તો તમારો કોઈ દિવસ પણ છૂટકારો થાય, મુક્તિ મળે, પણ તે તો પોતાના ખાતામા જમે જ કર્યા કરે છે તેથી તમારા સામે મોટી રકમ લેણી રહ્યા જ કરે છે, ત્યારે આવું વિપરીત ખાતું તૈયાર કરનાર વ્યાજખાઉ યાહુદીની જેવી તે સ્ત્રી સાથે વ્યવહાર કરવો હે નાથ! તમને કેમ પસંદ આવે છે? માટે હે નાથ! તમે હવે મારા સામું જુઓ અને મમતા તરફ જોતા અટકો, એની સોબતમાં તમને કોઇ પણ પ્રકારનો લાભ નથી, એમાં તમારી આબરુ જાય છે અને તમારી હુશિ-યારીની પણ કિંમત થાય છે.

आप विगुंवण* जगकी हांसी, सियानप कौण वतासी ?
निजजन सुरिजन मेला ऐसा, जैसा दूध पतासी. नाथ० ॥ २ ॥

---

* 'વિગુચણ' એવો પાઠાંતર અન્ય પ્રતોમા દેખાય છે તેનો અર્થ ખરાબ થઇ રહેવું એમ થાય છે.

૨ આપ=તારી વિગુંવણ=વગોવણી હાસી=મશ્કરી સિયાનપ=ડહાપણ કૌણ=કોણ બતાસી=બતાવશે નિજજન=પોતાના માણસો. સરિજન=સજ્જન મેલા=મેળાપ. ઐસા=એવી જૈસા=જેવો. દૂધપતાસા જેવો

"તારી પોતાની વગોવણી અને જગતથી થતી મશ્કરી (તું હાથે કરીને વહોરી લે છે). (હવે) તને ડહાપણ કોણ બતાવશે? જુઓ પોતાનું કુટુંબ જે સજ્જન છે તેઓનો મેળાપ તો એવો છે કે જેવો દૂધ અને પતાસાનો મેળાપ હોય."

ભાવ—મારા નાથ ચેતનજી! તેં જોયું કે એ મમતા ખોટું ખાતું ખતવે છે. તે પણ બે રીતે સમજવું: એક તો પોતાના ખાતામાં જમે રકમમાં પાપપ્રકૃતિ અથવા કર્મપ્રકૃતિ વધારે રાખી (વધારે કર્મબંધ કરી) તને નિરંતરનો દેવાદાર રાખશે અથવા રકમો એવડી તેવડી ખોટી રકમો તારે ખાતે ઉધારી દઈ તને હેરાન કરી તારી સામા હુકમનામાં મેળવી તને નિરંતર સંસારરૂપ કેદખાનામાં નાખી મૂકશે. આવી રીતે તને ભવિષ્યમાં નિરંતર દુઃખ કર્યા કરશે. આ ઉપરાંત તને કેટલું દુઃખ તેની સોબતથી થશે તે હું કહું છું જે સાંભળી તે પર તું વિચાર ચલાવ.

એ મમતા તને આખી દુનિયામાં વગોવનારી છે. દુનિયામાં સર્વ પ્રકારનાં દુઃખો આપનાર તે જ છે, કારણ કે કર્મબંધ દુઃખનું કારણ છે અને કર્મબંધ મમતાથી થાય છે. બીજી રીતે તું જોઈશ તો નરક, નારકાદિ ગતિમાં પાડી વિડંબના કરાવનાર પણ તે જ છે. અધમમાં અધમ ગતિમાં મોકલનાર, ચાંડાળ કુળમાં જન્મ આપનાર, કુક્કર તરીકે વિષ્ટા ખવરાવનાર, વિષ્ટામાં કીડા તરીકે ઉત્પન્ન કરનાર, વનસ્પતિપણામાં ટકાના ત્રણ શેર લેખે વેચાવનાર અને આખી દુનિયા તારી મશ્કરી કરે એવી સ્થિતિમાં તને મૂકનાર એ જ મમતા છે. વળી પૈસા ચાલ્યા જાય કે સ્ત્રી પુત્રનું મરણ થાય ત્યારે તું શોક કરવા બેસે છે પણ તેમાં તું તારી પોતાની જ હાંસી કરાવે છે. પ્રથમ મમતા કરતી વખત વિચાર કરતો નથી અને પછી તેનું અનિવાર્ય સ્વાભાવિક પરિણામ આવે ત્યારે મોટેથી રડવા બેસે છે એ અતિ મશ્કરીનું કારણ છે. વળી તું આવી રીતે ધણી ધોરી વગરનો ચારે ગતિમાં જ્યાં ત્યાં રખડ્યા કરે છે તેથી પણ સુજ્ઞ મનુષ્યો પોતાના અંતરંગમાં તારી હાંસી કરે છે. તેઓ વિચારે છે કે આવો અજબ શક્તિવાળો ચેતન મમતા જેવી કુલટા સ્ત્રીને વશ થઈ કેવો નાચ નાચે છે! કેવો રખડે છે! અને કેવો મૂર્ખ બને છે!

વળી મારા નાથ! આવા સુંદર મનુષ્યભવમાં પણ તું મમતાના સંગમાં પડી જઈ કાંઈ અભિનવ ગુણની પ્રાપ્તિ કરતો નથી તો પછી નિગોદાદિ અધમ ગતિમાં જઈશ ત્યાં તને ડહાપણ કોણ બતાવશે? મમતાના સંગથી જે ખોટું ખાતું ખતવાય છે તેથી એવી દુર્ગતિમાં જવું તો જરૂર પડશે અને પછી ડહાપણ બતાવનાર–શુદ્ધ માર્ગ બતાવનાર ત્યાં તો કોઈ મળશે નહિ તેથી તારે તો એક ખાડામાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં પડવું જ પડશે; માટે એવા ખાતાનો સંબંધ છોડી દે અથવા એવા ખાતાં ખતવનાર, મમતાનો સંગ છોડી દે અને મારી સામી નજર કર, મને ભેટ, મારા મંદિરે પધાર.

હે નાથ! ઘણા વખતના સંબંધથી કદાચ તને એમ લાગતું હશે કે મમતા એ

તારું પોતાનું માણસ છે, પણ તે વાત ખરી નથી. એ તો તને ફસાવનાર, દુઃખ દેનાર, હેરાન કરનાર છે. જો, આ તારાં સંબંધી તો શુદ્ધ સંયમ, ક્ષમા, સંતોષ, વિવેક, માર્દવ, આર્જવ, સત્ય, શૌચ, બ્રહ્મચર્ય વિગેરે છે, એ તારાં ખરેખરાં કુટુંબી છે, તારા અંગનાં સગાં છે અને વળી ખરેખરાં સજ્જન છે. તેઓ તારારૂપ છે, તારી જેવાં છે, તારા ખરાં વાલેસરી છે, તારા હિતેચ્છુ છે, કદિ ખોટું ખત ખતવનારાં નથી, વિડંબના કરનારાં નથી, હાંસી કરાવનારાં નથી. તું સ્વભાવે મીઠો છે, તારા સહજ રૂપમાં હોય ત્યારે અનુપમ સમતાસાગરમાં ડૂબકી મારનારો છે અને તારું કુટુંબ પણ તેવું જ મીઠું છે. તેઓનો અને તારો મેળાપ તે દૂધમાં પતાસું–સાકર ભળે તેના જેવો મધુર છે. તારી શુદ્ધ દશામાં તું હો ત્યારે તેઓ સાથે તારો સંબંધ ઝળકે છે, પ્રગટ થાય છે, વ્યક્ત રૂપે દેખાય છે, શોભી નીકળે છે અને ખરો સંબંધ તે જ છે, માટે મારું કહેવું માન્ય કરીને વગોવણી કરનાર, મશ્કરી કરાવનાર મમતા સ્ત્રીનો સંગ મૂકી દઇ આ ખરા સંબંધીઓ છે તેઓનો સંબંધ કર, તેઓ સાથે સંબંધ કર અને તેમ કરવા સારુ પ્રથમ મને નિહાળ, મારા સામી દૃષ્ટિ કર, મને જો. હે નાથ! તું સારી રીતે જાણે છે કે હમેશાં દૂધની અંદર સાકર ભળે છે અને છાશમાં મીઠું ભળે છે, તો આ દૂધના સંબંધીઓમાં તારા સંબંધરૂપ સાકરને ભેળવ અને મીઠાશમાં વધારો કર, બાકી મમતાની સંગતમાં તો મીઠું જ ભળશે, કારણ કે તેનો સ્વભાવ છાશ જેવો છે. તેની સાથે તો ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, શોક, ભય, દુગંછા, વિષય વિગેરે જ આવશે, માટે હું ફરી વાર વિનંતિ કરીને કહું છું કે–તું મારા સામું જો અને મમતાનો સંગ દૂર કર.

> ममता दासी अहितकरी हरविधि, विविध भांती संतासी;
> आनंदघन प्रभु विनती मानो, और न हितु समतासी. नाथ० ॥३॥

"મમતા દાસી દરેક પ્રકારે અહિત કરનારી છે, તેથી તે તને અનેક પ્રકારે સંતાપ આપશે. હે શુદ્ધ આનંદસ્વરૂપ નાથ! મારી વિનંતિ શ્રવણ કરો, સમતા જેવું–(સમતા સિવાય) બીજું કોઇ હિત કરનાર નથી."

ભાવ—મારા નાથ! એક બીજી વાત કહું તે પણ સાંભળો. એ મમતા કે જેના સંગમાં આપ પડી ગયા છો તે કાંઈ શેઠાણી કે રાજપુત્રી નથી, એ તો દાસી છે, મોહ રાજાના ઘરની પરિચારિકા છે, બાંદી છે અને આપ જેવા ઉત્તમ પુરુષ દાસી સાથે સંબંધ કરે તે કોઇ રીતે ઉચિત ગણાય નહિ. વળી તે આપને અનેક પ્રકારે નુકશાન કરનારી છે, આપને નરક નિગોદમાં નાખનારી છે, સંસારમાં રઝળાવનારી છે અને મહાચક્રભ્રમણ કરા-

૩ અહિતકરી=અહિત કરનારી હર=દૂર કર. વિધિ=વિધિપૂર્વક. હરવિધિ=કોઇ પણ પ્રકારે. ભાતી=પ્રકાર. સંતાસી=સંતાપ આપશે. પ્રભુ=ભગવાન્, નાથ માનો=શ્રવણ કરો. ઓર=બીજું. હિતુ=હિત કરનાર. સમતાસી=સમતા જેવી.

વનારી છે; માટે આપ એનો શાસ્ત્રવિહિત રીતિએ ત્યાગ કરો. શાસ્ત્રવિહિત રીતિ એ છે કે સંસારનું સ્વરૂપ બરાબર ઓળખી, સ્વપરનો ખ્યાલ કરી, પરભાવ તરફ વિરાગ લાવી સંસારથી ઉદ્વિગ્ન મન કરવું. માત્ર એ રીતિએ જ આપ બરાબર મમતાનો ત્યાગ કરી શકશો. બાકી જો બીજી કોઈ પણ રીતે આપ તેના ઉપર સામ્રાજ્ય ચલાવવા પ્રયત્ન કરશો અને તેનો માત્ર તિરસ્કારથી સમજણ વગર ત્યાગ કરવા દોડશો તો તે બેવડા–ત્રણગણા જોરથી તમારી સામે થશે, તમને વધારે જોરથી સંસારમાં ફસાવશે અને તમારા નામે ખોટાં ખત બનાવવા મંડી પડશે. માટે એનો આપ રીતસર ત્યાગ કરો, તેનાથી આપ ન્યારા થાઓ, તેની સાથેનો સંબંધ કાપી નાખો, નહિ તો આપ જરૂર માનશો કે એ તમને વિવિધ પ્રકારે સંતાપ આપશે. ઉપર જણાવ્યું તેમ તે તમને ચારે ગતિમાં ધક્કા ખવરાવશે, તમારી સાથે વિષયકષાયને જોડી દેશે, તમને પ્રમાદમદિરા પાઈ ચકચૂર બનાવી ભાન ભૂલાવી દેશે, તમને વિવેક સાથે સંબંધ પણ કરવા નહિ દે અને તેવી રીતે તમને નીચા અને નીચા ઉતારી છેવટે તમને સંસારસમુદ્રમાં ડૂબાડી દેશે (નિગોદમાં પહોંચાડી દેશે) અને તે વળી તે સાથે તમારે ગળે એવો પથ્થર બાંધશે કે તમે કદિ ઊંચા પણ નહિ આવી શકો. તમને ઊંચા આવવાનો ખ્યાલ પણ નહિ આવે અને તે પ્રમાણે અધમ સ્થિતિમાં રહી અહોનિશ દુઃખ પામ્યા કરશો.

આવી રીતે મમતા અનેક પ્રકારે સંતાપ આપનારી છે અને વધારે સંતાપ દેનારી થઈ પડશે તેનો વિચાર કરો. હરવિધિનો હરેક પ્રકારે એવો અર્થ કરીએ તો પણ દરેક પ્રકારે અહિત કરનાર મમતા છે એમ તેનો ભાવ આવે છે એટલે સંતાપ આપવામાં તે કોઇ બાબતની કચાશ રાખતી નથી, તેના હાથમાં જે ઉપાય આવે તેનો તે પ્રયોગ અજમાવી લે છે. મમતા આવી છે તેથી હરેક પ્રકારે તેનો ત્યાગ કરવો ઉચિત છે. આવો અર્થ હરવિધિનો કરેલો જૂની પ્રતમાં છે. અથવા પ્રથમ પંક્તિનો બીજો અર્થ આ પ્રમાણે પણ થાય. 'મમતા દાસી છે, અહિત કરનારી છે તેને વિધિપૂર્વક દૂર કર.'*

હે નાથ! અત્યારે તો તમે વિષયકષાયમાં ડૂબી ગયા છો પણ તમારું શુદ્ધ સ્વરૂપ આનંદમય છે, પરમાત્મસ્વરૂપ છે, શુદ્ધ નિરંજન છે તેને ઉદ્દેશીને હું કહું છું કે–હે આનંદઘન નાથ! મેં આપને ઉપર વિનંતિ કરી તે આપે સાંભળી, તે મારી માગણી તરફ ધ્યાન આપો અને મારી સામું જુઓ. હું તમને બરાબર કહું છું કે તમારું ખરેખરું હિત કરનાર સમતા સિવાય બીજું કોઈ નથી. તમે ગમે તેની પાસે જશો, ગમે તે ક્રિયા કરશો, ગમે તેટલાં અનુષ્ઠાનો કરશો, પણ જ્યાં સુધી તમે સમતાનો સંગ કરશો નહિ, ત્યાં સુધી સર્વ ફાંફાં છે; કારણ કે તેનાં કુટુંબીઓ સારાં છે, તે સારી છે અને તે તમારી પોતાની છે, તમારા પર સ્વાભાવિક, નિષ્કૃત્રિમ પ્રેમ રાખનારી છે અને તે હું પોતે જ છું,

* આ અર્થ પણ બંધબેસતો છે જે સંબંધ જોવાથી સમજાશે.

મારો અને સમતાનો અભેદ છે, માટે નાથ! મમતાની સોબત છોડી દો અને મારી સામું જુઓ, મારી વાત સાંભળો, મારે મંદિરે પધારો અને મારી સાથે રમણ કરો.

સમતા સિવાય આ જીવને કોઇ હિત કરનાર નથી એ હકીકત જરા વધારે સ્ફુટ કરીએ. આ જીવ જ્યાં સુધી મમતાસંગમાં આસક્ત રહી પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ પર પ્રેમ રાખે છે ત્યાં સુધી તે કદિ ઊંચો આવી શકતો નથી, કર્મબંધનમાં જકડાઇ નિયમ વગર અહીં-તહીં રખડ્યા કરે છે, તેના વિચાર સુધરતા નથી, તેની આત્મપરિણતિની નિર્મળતા થતી નથી, તેનામાં શાંતિ, ક્ષમા, ધીરજ, અનુકંપા વિગેરે સદ્ગુણો આવતા નથી, તેનામાં ઔદાર્ય, ગાંભીર્ય, સહિષ્ણુતા, તેજસ્વિતા પ્રગટ થતાં નથી, તેથી તે વિષયકષાયમાં આનંદ માને છે, સંસારમાં સુખ માને છે અને ઘર, સ્ત્રી, પુત્ર, દેહમમત્વમાં રાચ્યોમાચ્યો રહે છે, પણ જ્યારે તેની પરિણતિ સુધરે છે ત્યારે તે સંસારનું સ્વરૂપ સમજે છે, વિષયના કટુ વિપાક જોઇ શકે છે, કષાયવૃક્ષનાં કડવાં ફળનો સ્વાદ જાણી શકે છે, પછી તેને તેઓ ઉપર તિરસ્કાર છૂટે છે, ક્રોધ ઉપજે છે અને પછી સ્વવસ્તુ કઇ છે તે શોધવાની પ્રબળ ઇચ્છા થતાં તેને સ્વપરનું જ્ઞાન થવા માંડે છે, સંસારનું અનિત્ય સ્વરૂપ સમજે છે, જીવને શરણ આપનાર અન્ય કોઇ નથી, પોતે એકલો છે અને પોતે જ પોતાનું સુધારી શકે તેવી સ્થિતિ કે શક્તિવાળો છે એ તેના જાણવામાં આવી જાય છે, ત્યાર પછી તે સર્વ જીવોને બંધુ તુલ્ય જુએ છે, તેઓમાં રહેલી અનંત શક્તિનો ખ્યાલ કરી શકે છે, એમ કરતાં કરતાં તેને ગુણ ઉપર અતુલ્ય પ્રીતિ અને દોષ ઉપર ઉપેક્ષા થાય છે. છેવટે એકાંત ગુણ ગ્રહણ કરી સ્વાત્મ-સત્તામાં તે લીન થઇ જાય છે, પરભાવનો ત્યાગ કરે છે, અધ્યવસાયની વિશુદ્ધિ કરે છે અને જ્ઞાનાનંદમાં મગ્ન થઇ, અધિકાર યોગ્ય ક્રિયા-અનુષ્ઠાનો કરી છેવટે કર્મબંધનનો ત્યાગ કરતો જાય છે. આત્મજાગૃતિમાં રસ લેતો જાય છે અને ભવ પર નિર્વેદ લાવે છે. આવી સ્થિતિને સમતા કહેવામાં આવે છે અને તે આત્માને અત્યંત હિત કરનારી છે, ઉત્ક્રાન્તિમાં મદદ આપનારી છે અને છેવટે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે. આ સમતા એ જ શુદ્ધ ચેતના છે, અથવા અન્ય દૃષ્ટિથી જોઇએ તો સમતા એ શુદ્ધ ચેતનાદર્શક એક મહાવિશુદ્ધ આત્મ-પરિણતિ છે, એના સિવાય આ જીવનું વાસ્તવિક હિત સાધનાર બીજું કોઇ નથી. જેમ મીઠા વગરની રસોઇ સ્વાદ રહિત છે, જેમ રસ વગરની કેરી નકામી છે, જેમ પ્રેમ વગરનો મેળાપ અર્થ વગરનો છે તેમ સમતા વગર ગમે તેટલાં ક્રિયા-અનુષ્ઠાનો કરવામાં આવે પણ તે એકડા વગરનાં મીંડાં જેવાં છે, એમ સ્વરૂપજ્ઞ સિદ્ધ સાક્ષરો વારંવાર જૂદા જૂદા આકારમાં આ જીવના એકાંત હિત ખાતર કહી ગયા છે. તેથી એમ જણાય છે કે સમતા વગર આ જીવનું વાસ્તવિક હિત સાધી આપનાર અન્ય કોઇ નથી. (સમતાનું વિશેષ સ્વરૂપ, તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર સાધનો અને તેને અંગે પ્રાપ્ત થતી મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય, માધ્યસ્થ્યાદિ ભાવનાઓ પર શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના પ્રથમ સમતા અધિકારમાં સવિસ્તર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. તેના ઇચ્છકને ત્યાંથી તેનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઇ શકશે).

તેટલા માટે હે નાથ ! તમે મમતાનો સંગ મૂકી દો અને મારા સામું જુઓ. હું તમને ખાત્રી આપું છું કે-તમને હિત કરનાર સમતા સિવાય અન્ય કોઇ નથી, તમે જેને તમારી માનો છો તે તો તમને બનાવે છે, એને ઓળે (પડછાયે) પણ તમે જશો તો પસ્તાશો, માટે તમારા ખરા સંબંધી છે તેને તમે આદરો, તેઓની સાથેનું સગપણ સ્પષ્ટ કરો અને તેઓની સાથે તમારું જીવન ઓતપ્રોત જોડી દો.

પદ દશમું

રાગ–તોડી.

परम नरममति औरन आवे. परम.
मोहन गुन रोहन गति सोहन, मेरी वैर ऐसे निठुर लिखावे. परम० १

"બીજી મારી શોક મમતા આવે (ત્યારે તો) તે અત્યંત નરમ બુદ્ધિવાળો, અતિ આકર્ષક, ગુણનો રાશિ અને શોભા કરવાવાળી ગતિવાળો (થઈ જાય છે) અને મારી વખતે તો એવો કઠોર થઈ જાય છે."

ભાવ—આ પદનો ભાવ પ્રથમ મારા ગુરુશ્રીએ જેમ સામાન્યથી લખાવ્યો છે તેમ લખી જાઉં છું. શુદ્ધ ચેતના આત્માને કહે છે કે–હે પ્રેમવંત ! પેલી મમતા આવે છે ત્યારે તો તમે પીગળી જાઓ છો, તમારા વિચાર નરમ ઘેંસ જેવા થઇ જાય છે, વળી તે સર્વ કેવા લાગે છે–આકર્ષણ કરનારા લાગે છે, તમે વિપરીત ગુણની ખાણ થઇ જાઓ છો અને તેની ચાલ શોભા કરવાવાળી છે એમ તમે ધારો છો અને મારો વખત આવે છે ત્યારે તો તમે કઠોર થઈ જાઓ છો.

છૂટક પદના ટબામાંથી આ પદનો નીચે પ્રમાણે ભાવ નીકળે છે. "હે શ્રદ્ધા ! પતિના ગુણો પ્રમાણે વર્તન કરી સારી ચાલવાળી સુકોમળ સુમતિ મારી પાસે આવતી નથી અને મારી વૈરણ જે કુમતિ છે તે મારા તરફ અતિ કઠોર જણાય છે. આવી મારી સ્થિતિ છે. આ પ્રમાણે મુમુક્ષુ જીવ બોલે છે."

મને આ પદનો ભાવ નીચે પ્રમાણે સ્ફુરે છે તે હું લખી નાખું છું. આગલા પદમાં શુદ્ધ ચેતનાએ ચેતનજીને જાગ્રત કરવા માટે બહુ વિનતિ કરી, તેઓને મમતાસંગથી થતી વગોવણી, હાંસી અને સમતાનું એકાંત હિતસ્વીપણું બતાવી આપ્યું, પણ ચેતનજી તો એકના બે થયા નહિ, તેઓ તો મમતાના રંગમાં મસ્ત થઇ સંસારમાં આનંદ માનવા

---

૧ પરમ=પ્રેમવંત. નરમમતિ=નરમ બુદ્ધિવાળા. ઔરન=મમતા વિગેરે બીજી. મોહન=આકર્ષક. ગુનરોહન=ગુણના સ્થાન. ગતિ=ચાલ. સોહન=શોભા કરવાવાળી. વૈર=વખતે. ઐસે=એવા. નિઠુર=નોર. લિખાવે=થાય છે.

લાગ્યા, ઘરબાર, સ્ત્રી, ધન, પુત્રમાં પોતાનું સર્વસ્વ સમજવા લાગ્યા અને વિષયકષાયરૂપ કાદવમાં રગદોળાવા લાગ્યા, ત્યારે છેવટે શુદ્ધ ચેતના મનાવી મનાવીને થાકી તેથી પોતાના પેટની બળતરા પોતાની સખી શ્રદ્ધા પાસે કાઢવા લાગી. સ્ત્રીઓ હમેશાં બ્હેનપણીને મળે છે ત્યારે તેની પાસે પોતાની ગુપ્ત હકીકત કહે છે અને ખાસ કરીને જે સ્ત્રીઓને શોકનું શલ્ય હોય છે તે પોતાના પતિના સંબંધમાં અને તેઓના તરફથી થતા વર્તનના સંબંધમાં વારંવાર પોતાની સખી પાસે ફરિયાદ કર્યા કરે છે. તેવી રીતે શુદ્ધ ચેતના શ્રદ્ધાને કહે છે કે–જ્યારે ઔરન એટલે બીજી મારી શોક મમતા, અજ્ઞાનતા વગેરે મારા પતિ પાસે આવે છે ત્યારે તો તે તદ્દન નરમ થઇ જાય છે, પોચા થઇ જાય છે, ઢીલા થઇ જાય છે. અવલોકન ઉપરથી જણાશે કે–મનુષ્યના સ્વભાવમાં એક નબળું તત્ત્વ હોય છે તેને જ્યારે અડવામાં આવે છે ત્યારે આ જીવ તદ્દન રૂ જેવો નરમ થઈ જાય છે, ગમે તેવી શક્તિવાળો હોય તો પણ તે અશક્ત થઇ જાય છે અને જાણે તેની બુદ્ધિ આગળ જરા પણ વધી શકતી ન હોય તેવો તે થઇ જાય છે. ચેતન પણ મમતાની સોબતમાં હોય છે ત્યારે ઘેંસ જેવો નરમ થઇ જાય છે, તેની સાથે લટી પડે છે, તેના સંબંધમાં આવવાથી જાણે તદ્રૂપ જ હોય તેમ વર્તન કરે છે. જો કે એ મારા પતિ મોહન છે એટલે સર્વને મોહ પમાડે તેવા, આકર્ષણ કરે તેવા સુંદર છે, ગુણના રોહણાચળ છે અર્થાત્ ગુણોરૂપી રત્નોની ખાણ જેવા છે અને સોહન એટલે સુંદર ગતિવાળા છે, છતાં જ્યારે મારી શોક તેની પાસે હોય છે ત્યારે વિભાવદશાનું જોર એના પર એટલું બધું થઈ જાય છે કે જાણે પોતે તદ્રૂપ હોય તેવો તેનો દેખાવ લાગે છે, તેનાં વર્તન, વાણી અને વિચારો મમતામય હોય–સંસારમય હોય તેવા દેખાય છે, તે જાણે સ્વભાવદશામાં વર્તતો હોય, જાણે મમતા એ જ એની સ્વભાવદશા હોય એવો એ અનાદિ વિભાવને લીધે થઈ જાય છે અને જ્યારે મારા સંબંધની વાત એની પાસે કોઈ કરે છે, મારું નામ કોઈ તેની પાસે લે છે, મારી સાથે રમણ કરવાની કોઇ તેને સૂચના કરે છે ત્યારે તો તે એવો કઠોર બની જાય છે કે તે વાત તરફ ધ્યાન પણ આપતો નથી, તે તરફ રુચિ બતાવતો નથી અને તે ભાવમાં રમણ કરવાનું મન બતાવતો નથી. મારી શોકના સંબંધમાં હોય ત્યારે તો લહેરમાં આવી જાય છે અને મારી વખતે તો જાણે અણુમાનીતી સાથે વર્તન કરવું હોય તેવો કડક બની જાય છે, મારાં બતાવેલાં–એનામાં સ્વભાવે રહેલાં છે તેવાં શાંતિ, ક્ષમા, દયા, બ્રહ્મચર્ય, સત્યાદિ ગુણો તે પોતામાં પ્રકટ કરતો નથી, ઉગાડતો નથી, વિકસ્વર કરતો નથી. મમતાના સંબંધમાં જેવો તે પોચો–નરમ હૃદયનો થાય છે તેવો જ મારા સંબંધમાં કઠોર હૃદયનો (hard-hearted) તે થઇ બેસે છે. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં બીજી ગાથામાં રહેલ પદનો અર્થ જરા ખેંચવો પડે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે, બાકી સામાન્ય રીતે એ અર્થ આગળના પદ સાથે અને વસ્તુરચના સાથે બહુ અનુપમ થઇ પડે છે.

चेतन गात मनात न एंते, मूल वसात जगात बढावे;
कोई न दूती दलाल विसीठी, पारखी प्रेमखरीद बनावे. परम० २

" હું ગાઉં છું પણ ચેતન એથી પણ મનાતા નથી અને મૂળ વસ્તુથી જગાત વધારી મૂકે છે. વળી વચ્ચે કોઇ હુશિયાર દૂતી કે દલાલ પણ નથી જે પ્રેમની પરીક્ષા કરી તેની (પ્રેમની) ખરીદી કરાવે."

ભાવ—અહીં પહેલા અને બીજા શબ્દની જગ્યા ફેરવવી પડી છે એટલો અર્થ તાણવો પડે છે. હે સખી શ્રદ્ધા ! હું આટલું આટલું ગાઉં છું, કહું છું, મેં ચેતનને ખુશી કરવા અગાઉ સારંગ રાગવડે મમતાની સ્થિતિ સમજાવી* અને તેવી રીતે તેમને આનંદ આપવા અને મારે વશ કરવા હું અનુપમ ગાન કરું છું પણ એ તો એટલાથી માનતા નથી અને મારી શોક્ય-કુલટા મમતાને ઘેર ગયા જ કરે છે, એનો સંગ જ છોડતા નથી અને મારી સાથે કઠોરપણે વર્તે છે, મારી વાત પણ સાંભળતા નથી. આવી રીતનું વર્તન કરીને તેઓ મૂળ વસ્તુની કિંમત કરતાં જગાત-દાણ વધારી મૂકે છે. સામાન્ય રીતે જગાત સો રૂપિયાના માલ પર અડધો ટકો કે ટકો હોય છે. કોઈ જગ્યાએ દોઢથી બે અને કેટલાંક રાજ્યમાં પાંચ ટકા હોય છે, પણ મારા નાથ તો મૂળ વસ્તુ કરતાં તેના પરનો બોજો વધારી મૂકે છે એટલે સો રૂપિયાના માલ પર બસે, પાંચસે કે હજાર ટકા જગાત આપવી પડે એવી સ્થિતિ લાવી મૂકે છે. મમતાના સંગમાં રહી ટૂંકા વખતમાં એટલાં બધાં કર્મો બાંધે છે કે તેને લઈને દુર્ગતિમાં અનંતો કાળ રખડવું પડે છે. હાલ તો તેઓ મમતાના સંગમાં રહીને મોહન, ગુણરોહન ને ગતિસોહન મટી જઇ દોષના સ્થાન બની ગયા છે, પણ જ્યારે તેનું ઋણ ચૂકવવું પડશે ત્યારે તેઓને ખરું ભાન થશે કે આ તો મૂળ વસ્તુને હજારોગણા બોજા તળે મૂકી દીધી છે અને તે એવી રીતે કે તેને ઊંચે આવતાં પણ બહુ વખત લાગે તેમ છે. અથવા મૂળ વસાત-એટલે મૂળ-થોડાં માની લીધેલાં સુખની વસાત-વાસ્તે કર્મબંધરૂપ દેવું વધારી મૂકે છે. આ સંબંધમાં 'મૂલડો થોડો ભાઇ વ્યાજડો ઘણો રે, કેમ કરી દીધો જાય' એ પર ચોપનમું પદ છે તે પર વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવશે.

હવે આવી રીતે હે બહેન ! મારા નાથ તો પરભાવમાં મસ્ત બની તદ્રૂપ (દુર્ગુણના રાશિરૂપ) થઇ જઇ મારી વાત પણ સાંભળતા નથી, મારા સામું પણ જોતા નથી. કમનસીબે તેઓને ઠેકાણે લાવે તેવી સંદેશા લાવ લઈ જાવ કરનારી કોઇ દૂતી પણ નથી. દૂતીનું કામ પ્રેમી જોડા વચ્ચેના સંદેશા લાવ લઇ જાવ કરી તેઓનો મેળાપ કરી આપવાનું

૨. ચેતન=આત્મા. ગાત=હું ગાઉ છું. એંતે=એટલેથી, મૂલવસાત=મૂળ વસ્તુથી. જગાત=દાણ. બઢાવે=વધારી મૂકે છે. વિસીઠી=નિશિઠ, ચાલાક. પારખી=પરીક્ષા કરી. પ્રેમખરીદ=પ્રેમનો સોદો. બનાવે=કરી આપે.

* જુઓ પદ નવમું.

છે તે તું જાણે છે, પણ મારી પાસે એવી કોઇ ચતુર દૂતી પણ નથી કે જે મારા સંદેશા પતિને પહોંચાડી અમારો એનો સમાગમ કરી આપે–અમને એને જોડી આપે. તેમ જ બે વ્યાપારી વચ્ચે વાંધો પડ્યો હોય તો પતાવી આપી માલ વેચાવી શકે તેવો અથવા બે વ્યાપારીને એકઠા કરી માલનું સાટું કરાવી શકે એવો હુશિયાર–ચાલાક દલાલ પણ મને મળતો નથી. સાધારણ દલાલથી કાંઇ મોટા સોદા થઇ શકતા નથી તેમ જ મોટો વાંધો પણ પતી શકતો નથી અને મારે અને મારા પતિને તો ઘણા કાળથી વાંધો પડી ગયો છે તે કાઢી આપે એવો કોઇ દલાલ પણ જણાતો નથી. જો હુશિયાર દલાલ હોય તો મારા પ્રેમરૂપ કરીઆણાની કિંમત કેટલી છે, તે માલ કેવો સારો સોજો અને ટકાઉ છે અને મમતાનો માલ કેવો તકલાદી અને પરિણામે અહિત કરનારો છે તે બતાવી મારા પ્રેમનો સોદો કરી આપે, પણ દૂતી કે દલાલનું કામ કરે તેવું મારી પાસે નથી. બહેન ! તું જાણે છે કે પ્રેમની બાબતમાં વચ્ચે પડી મેળાપ કરાવી આપવાનું કામ દૂતીનું છે અને ખરીદીનું કામ દલાલનું છે, પણ મારો પ્રેમ અપાર અને અનંત છે, પરિણામે મહાસુખ આપનાર છે અને મમતાનો પ્રેમ ખોટો, ઉપર ઉપરનો અને પરિણામે મહાદુઃખ આપનાર છે એમ બતાવી આપે એવો કોઈ દલાલ નથી એ મહાદુઃખની બાબત છે. માલ પરખાવવાનું કામ પણ દલાલ જ કરે છે અને એ સોદો તેનાથી ઉતરી શકે છે, વેપારી પોતે જે યુક્તિથી વાત કરી શકતો નથી તેવી યુક્તિથી દલાલ કામ કરી શકે છે, કારણ કે સોદા કરાવવા તે તેનો ખાસ વિષય છે.

આ પ્રમાણે હે સખિ ! હું ગાઉં છું પણ પતિ મારી વાત માનતા નથી અને મમતાના સંબંધમાં રહી કર્મબંધ વધાર્યા કરે છે. હવે તો **ધર્મઘોષ** જેવા કોઇ દલાલ આવે તો તે પ્રેમની કિંમત અંકાવી સોદો કરાવી આપે. સખિ ! આવા ચતુર દલાલની બહુ જરૂર છે અથવા તો તારા જેવી કોઈ દૂતીનું કામ કરે તો પ્રેમખરીદી થઇ શકે એમ છે.

जांघ उघाडी अपनी कहा एते,* विरहजार निस मोही सतावे;+
एती सुनी आनंदघन नावत,† और कहा कोउ डुंड बजावे. परम० ३

"જાંગ ઉઘાડીને આવા પ્રકારની કથા (મારી કથા) મેં કહી કેમ કે વિરહની

* 'જાંઘ ઉધારી શ્રવણ કહી એતી' એ પ્રમાણે પાઠાંતર છે.
+ સતાવેને બદલે સંતાપે પાઠ અન્યત્ર છે.
† 'નાવત'ને બદલે 'વિનતિ' એવો પાઠ કોઈ પ્રતમાં છે.

૩ જાંઘ=સાથળ. અપની=અમારી. કહા=કથા. એતે=આ પ્રકારની. વિરહજાર=વિરહરૂપ જાર પુરુષ અથવા વિરહની જ્વાળા. નિસ=રાતે. મોહી=મને. સતાવે=સંતાપ આપે છે. એતી=આટલી. સુની=સાંભળી. આનંદઘન=શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આનંદસ્વરૂપ ચેતન મારા પતિ. નાવત=આવે નહિ ઔર કહા=બીજું તે શું. કોઉ=શું. ડુંડ=ઢોલ. બજાવે=વગાડે.

જ્વાળા મને રાત્રે (ઉપલક્ષણથી દિવસે પણ) બહુ સંતાપ આપે છે, આટઆટલું સાંભળીને પણ આનંદઘન પ્રભુ ચેતન (મારે મંદિરે) જો ન પધારે તો બીજું તે શું કાંઈ ઢોલ વગાડાય ? ”

ભાવ—હે શ્રદ્ધા બહેન ! વળી દલાલ અથવા દૂતીને બધી વાત કહેવી એ પણ પોતાની જાંગ ઊઘાડવા જેવું છે. તું જાણે છે કે ગમે તેમ છે તો પણ ચેતનજી મારા પતિ છે, મારા નાથ છે, શુદ્ધ દશામાં આવે ત્યારે મારી સાથે રમણ કરનારા છે તેથી અત્યારે તો જો કે તેઓ મારી શોક મમતાના મંદિરમાં રમણ કરે છે, મમતા સાથે આસક્ત થઇ ગયા છે તો પણ તેઓની વાત બીજાને કરવી એ મારા ઘરનાં છિદ્ર ઊઘાડાં પાડવા જેવું કામ છે અને સુજ્ઞ સ્ત્રીએ પોતાના ઘરની વાત બીજાને કરવી એ કોઇ પણ પ્રકારે ઠીક તો કહેવાય નહિ. હું ગમે તેમ તોયે ચેતનની સ્ત્રી છું, ચેતનના ઘરની દાસી છું અને ગૃહિણી ઘરની એમ ઉઘાડે એ સતીકર્તવ્ય કહેવાય નહિ. મારે એમની સાથે રહેવાનું અને અત્યારે હું તેમનું વાંકું બોલું તો કુલીન સ્ત્રીને યોગ્ય કહેવાય નહિ. આવી જાંઘ ઊઘાડવા જેવી અમારી કથા જ્યાં ત્યાં કર્યા કરવી એ મને તો જરા પણ યોગ્ય લાગતું નથી, તો પણ હે સખિ! મેં જાંઘ ઉઘાડીને પણ મારી વાત તને કરી, કેમકે મારા પતિ મારા મંદિરે પધારતા નથી, મને એકલી રાખી મૂકે છે તેથી તેના વિરહથી ઉત્પન્ન થયેલી જ્વાળા મને આખી રાત હેરાન કરે છે. પતિ વગરની સ્ત્રીઓની રાતે જે દશા થાય છે તે મારે દરરોજ અનુભવવી પડે છે અને તે મને જરા પણ પસંદ આવતું નથી. બીજો અર્થ એમ પણ થાય છે કે—મારા પતિ મારી સાથે રીસાણા છે એ વાતની લંપટ પુરુષોને ખબર પડી છે તેથી તેઓ મને રાતે અનેક પ્રકારના ત્રાસ આપે છે, દુઃખ આપે છે અને મંદિરનો કબજો મેળવે છે. આ જાર પુરુષ તે પરભાવ સમજવો. પૌદ્‌ગલિક ભાવમાં અથવા ચેતનેતર અન્ય વસ્તુમાં રમણ કરવારૂપ લંપટ પુરુષ શુદ્ધ ચેતનાના મંદિરનો કબજો, ચેતન વિભાવદશામાં હોય છે ત્યારે, લે છે અને પછી તેનાથી અનર્થપરંપરા ચાલે છે. જો પતિ મારે ઘેર હોય, મારા મંદિરને પાવન કરતા હોય તો રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન વિગેરે પરભાવોનું જોર જરા પણ ચાલી શકતું નથી, તેઓ મારા મંદિરમાં દાખલ થવાની હિંમત પણ કરી શકતા નથી, પણ પતિશૂન્ય મંદિર જોઇ તેઓ પોતાનો દોર સારી રીતે ચલાવે છે અને મને હેરાન હેરાન કરી નાખે છે. અથવા વિરહાનળની જ્વાળા મને આખી રાત હેરાન કરે છે, સળગાવી મૂકે છે, બાળી નાખે છે અને પતિવિરહિણી સ્ત્રીની પેઠે મને સતાવ્યા કરે છે. જાર ચેતનાને ત્રાસ આપે અને મંદિરનો કબજો લે એ પ્રસંગે ચેતન અને ચેતનાનો અભેદ કલ્પી ચેતન પર તેઓ પોતાનો દોર ચલાવે છે એમ વિચારવું.

આનંદઘન શબ્દથી અહીં શુદ્ધ દશામાં આવ્યા પછી અખંડ ચિદાનંદસ્વરૂપ ચેતન સમજવા, એઓ ભવિષ્યમાં પરભાવ ત્યાગ કરી અખંડ આનંદ ભોગવનાર અને તેમાં રમણ કરનાર થવાના છે એ દશાને ઉદ્દેશીને અત્ર તેનાં સંબંધી આનંદઘન નામે શુદ્ધ ચેતના

વાત કરે છે. હે શ્રદ્ધા ! આવી રીતે ચેતન અને મારી વચ્ચે પડી દલાલદૂતીનું કામ કરનાર કોઇ નથી. તેઓ તો મમતાનાં મંદિરે પડ્યા રહે છે અને મારા સંબંધી વાત આવે છે કે તે કઠોર બની જાય છે. હું તો તેમને રીઝવવા ગાયન ગાઉં છું, સમજાવું છું, પગે પડું છું, પણ તેઓ મારી વાત તરફ લક્ષ્ય આપતા નથી. જો સખિ ! તેઓ દૂર ઊભા ઊભા આપણી વાત સાંભળે છે, આટલી આટલી મેં તારી પાસે વાત કરી તે તેઓએ સાંભળી છે તો પણ તેઓ આંખ આડા કાન કરે છે, મારા મંદિરે પધારતા નથી, ત્યારે હવે તે શું હું ઢોલ વગાડું ? મેં આટલી વિનતિ કરી, મારો તેઓ સાથેનો સંબંધ તેઓને બતાવી આપ્યો, મમતા તેઓની વગોવણી અને હાંસી કરાવે છે એ બતાવી આપ્યું અને હું તેઓનું એકાંત શ્રેય કરનાર છું એમ સ્પષ્ટ સમજાવી આપ્યું, છતાં પણ મારા પતિ તો મારા તરફ કઠોર જ રહે છે ત્યારે સખિ ! મારે તે હવે શું ઢોલ વગાડવો ?

અમુક મનુષ્યની વિનતિ કરવા છતાં પણ તે માને નહિ ત્યારે આ પ્રમાણે કહેવાનો પ્રચાર છે કે-ભાઇ ! હવે તે શું ઢોલ વગાડીએ ? અમારાથી બને તેટલું કર્યું, બને તેટલી રીતે સમજાવ્યા, છતાં પણ એ ભાઈશ્રી તો માનતા નથી ત્યારે શું કરીએ ? શુદ્ધ ચેતના તે ભાષાનો ઉપયોગ કરી કહે છે કે આટઆટલી વાત મેં મારા પતિને હે સખિ ! ઘણી વાર કહી પણ તેઓ તો મારા મંદિરે પધારતા જ નથી. સખિ ! બ્હેન ! હું મારા દુઃખની વાત તે કેટલી કહું ? હવે તો કોઇ ઢોલ વગાડે તો જૂદી વાત છે, મારી કથા કહેવામાં તો કાંઈ વળે તેમ લાગતું નથી.

આ પદનો આ પ્રમાણે અર્થ વધારે સમીચીન લાગ્યો છે, તે આગળ પાછળના પદ સાથે અને ગ્રંથકારની રચનાના મુખ્ય તત્ત્વ સાથે બરાબર બંધબેસતો આવે છે એમ મને લાગે છે. હવે આ પ્રમાણે શુદ્ધ ચેતના અને શ્રદ્ધા વચ્ચે જે વાત થઇ તે ચેતને દૂર રહી સાંભળી તેનું પરિણામ શું આવે છે તે આપણે આગળ જોઇએ છીએ.

પદ અગિયારમું

રાગ-માલકોશ, વેલાવલ ટોડી

आतम अनुभव रीति वरीरी. आतम०
मोर बनाए निज रूप निरुपम, तिच्छन्न* रुचि कर तेग धरीरी;+ आतम० १

---

* 'તિછિન' એવો પાઠાન્તર છે. + 'કરીરી' એવો પાઠાન્તર છે

૧ વરીરી=ગ્રહણ કરી, અંગીકાર કરી. મોર=મોડ, ટોપ-પૂર્વે કપાળ પર લડવૈયા બાંધતા હતા, હાલ લગ્ન વખતે સ્ત્રી બાંધે છે તે આકારવાળો બનાએ=બનાવ્યો. તિચ્છિન્ન=તીક્ષ્ણ કર=હાથ, હાથમાં. તેગ=તરવાર, ખડ્ગ ધરીરી=ધારણ કરી.

"આત્માએ જ્ઞાનદશા અંગીકાર કરી. આત્મસ્વરૂપરૂપ અનુપમ મોડ બનાવ્યો અને તીક્ષ્ણ રુચિરૂપ હાથમાં તરવાર ધારણ કરી."

ભાવ—અગાઉ શુદ્ધ ચેતનાએ પોતાની બહેનપણી શ્રદ્ધાની પાસે આત્મા સંબંધી વાત કરી અને તે મમતા પાસે કેવો સીધો ચાલે છે અને પોતાની સાથે કેવો કઠોર થઈ જાય છે તે પણ કહ્યું. તે વખતે ચેતન બાજુમાં રહી સર્વ વાત સાંભળતો હતો, તે હવે સુમતિને મંદિરે આવવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. તેવા પ્રસંગમાં અનુભવજ્ઞાનવડે તે કેવી દશા વર્તાવશે તે સુમતિ તાદૃશ્ય ચિતારથી બતાવી આપે છે. આ સાધક દશાનું સ્વરૂપ બતાવવાનું કારણ એ છે કે–એથી ચેતન સુમતિને મંદિરે જરૂર આવે. અહીં સુમતિ અને શુદ્ધ ચેતના વચ્ચેનો તફાવત જણાવી દેવો પ્રાસંગિક થઇ પડશે. સુમતિ એટલે શુદ્ધ વિચાર. તે દ્રવ્યથી બારમા ગુણસ્થાનકના અંત સુધી રહે છે, અને જ્યારે મોહનીય વિગેરે કર્મનો ક્ષય થઇ કેવલ્યદશા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે શુદ્ધ ચેતના પ્રાપ્ત થાય છે જે સિદ્ધદશામાં પણ બની રહે છે. બાધક દશા મિથ્યાત્વવાળી સ્થિતિમાં જ હોય છે. ક્રમે ક્રમે ત્યાર પછી ચેતના શુદ્ધ થતી જાય છે અને તે વખતે તેને સુમતિ નામ આપવું વધારે ઉચિત છે.

ઉપર પ્રમાણે વાત સાંભળી ચેતનજી કાંઇક ઠેકાણે આવ્યા અને સુમતિને મંદિરે પધાર્યા. આ વાતની વધામણી શુદ્ધ ચેતના સુમતિને આપે છે. આ પદમાં શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકટ કરવા ચેતનને જે મોટું યુદ્ધ કરવું પડે છે તેનું વર્ણન પણ આપે છે. એ વર્ણન મનન કરવા લાયક છે. આત્માએ અનુભવની રીતિ કાંઇક ગ્રહણ કરી છે, તે માર્ગ પર આવવા લાગ્યો છે, તેની જ્ઞાન દશા જાગ્રત થઇ છે. તેણે જ્યારે અનુભવની રીતિ આદરવા માંડી ત્યારે તેને તુમુલ યુદ્ધ થયું. અગાઉ રાજાઓ લડવા જતા ત્યારે માથા ઉપર ટોપની આગળ મોડ બાંધતા હતા, જે રાજ્યચિહ્ન ગણાતું હતું. હાલમાં લગ્નાદિ પ્રસંગે સ્ત્રીઓ મોવીનો મોડ કપાળ પર બાંધે છે. ચાલુ ભાષામાં તેને મુગટ કહી શકાય. અહીં ચેતન જ્યારે મોહ સાથે લડવા નીકળ્યા ત્યારે નિજ સ્વરૂપરૂપ–જેની ઉપમા આપી ન શકાય એવો મોડ બનાવ્યો અને તેને મસ્તક પર ધારણ કર્યો. આત્માનું મુખ્ય કાર્ય નિજ રૂપ પ્રગટ કરવાનું છે. અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય વિગેરે રત્નો પર આવરણ આવી ગયું છે તે દૂર કરી તેનો શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રાદુર્ભાવ કરવા માટે એ સાધ્ય નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે, અને તેથી જ તેને ભાલસ્થલ પર ધારણ કરી તેને પ્રકટ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ બતાવે છે. આ નિજ રૂપ એવું અપ્રતિમ છે કે એને દુનિયાદારીની કોઇ વસ્તુ સાથે સરખાવી શકાય તેમ નથી, કારણ કે રત્નાદિક પાર્થિવ પદાર્થોની કિમત હદવાળી હોય છે પણ આ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીની કિમત જેવડે આંકી શકાય તેવો તો કોઇ પદાર્થ જ આ જગતમાં નથી.

વળી તીક્ષ્ણ રુચિરૂપ તરવાર ચેતનજીએ હાથમાં ધારણ કરી છે. આ તીક્ષ્ણ રુચિરૂપ તરવાર ધારણ કરવામાં બહુ સામર્થ્ય તેણે બતાવ્યું છે, કારણ કે તીક્ષ્ણ રુચિ વગર સમ્યક્ત્વ

પ્રાપ્ત થતું નથી અને સમ્યક્ત્વ વગર સર્વ કાર્ય એકડા વગરના મીંડાં જેવાં છે. ચેતન અનેક વખત યથાપ્રવૃત્તિકરણ કરે છે, પરંતુ અપૂર્વકરણવડે જ્યારે તે ગ્રંથીભેદ કરે ત્યારે જ તેની ગણતરી થાય છે. શુદ્ધ દેવ, ગુરુ, ધર્મને બરાબર ઓળખી તેના ઉપર ખરેખરી રુચિ થાય, તેને પ્રાપ્ત કરવા દૃઢ સંકલ્પ થાય અને તે વગરનું જીવન તદ્દન વૃથા લાગે ત્યારે ગ્રંથીભેદ થાય છે અને તે વખતે મોહનીય કર્મની દૃઢ ગાંઠ હોય તે ભેદાઈ જાય છે. એ ગાંઠ ભેદવાના મહાન્ કાર્યને સિદ્ધ કરવા સારુ તીક્ષ્ણ ધારવાળી રુચિરૂપ તરવાર હાથમાં ધારણ કરવી પડે છે. પછી અલેકઝાંડરે જેમ ગોરડીયન નોટ* કાપી નાખી તેમ તેનાવડે મોહનીય કર્મની દૃઢ-નિવિડ ગાંઠનો ભેદ કરી નાખે છે.

અનુભવરીતિ અનુસરવાની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુએ તેટલા માટે નિજ રૂપ પ્રકટ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરવો અને શુદ્ધ માર્ગ ગવેષી તે પર દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી એ આ ગાથાનો રહસ્યાર્થ છે. હવે મોહ રાજાની સાથે લડાઇમાં ચેતન કેટલું પરાક્રમ બતાવતો જાય છે તેનું અવિશેષ વર્ણન આપે છે.

> टोप सन्नाह+ शूरको बानो, एकतारी चोरी पहिरीरी;
> सत्ता थलमें मोह विदारत,× ऐ ऐ सुरिजन† मुह नीसरीरी. आतम० २

" શૂરવીરનો વેશ ટોપ, બખતર અને એકતારો સુરવાળ તેણે પહેર્યો અને સત્તાના રણમાં-સમરાંગણમાં મોહને (એવો) કાપી નાખ્યો કે ઉત્તમ પુરુષોનાં મુખમાંથી ' અહો ! અહો ! ' એમ નીકળી ગયું ! !

ભાવ—મોહ રાજાની સાથે મહાતુમુલ યુદ્ધ થવાની શરુઆતમાં ચેતન લડવૈયાને યોગ્ય વેશ પહેરે છે. લડાઇ કરવા જાય છે તે માથાનું રક્ષણ કરવા મસ્તક પર શિરસ્ત્રાણ જેને ટોપ કહે છે તે ધારણ કરે છે. શરીરનું રક્ષણ કરવા દુર્ભેદ્ય કવચ-બખતર

---

* ગ્રીસના રાજ્ય માટે એવો નિર્ણય થયો હતો કે અમુક ગાંઠ જેને ગોરડીયન નોટ કહેતા હતા તે ઉકેલી આપે તેને રાજ્ય આપવું. અલેકઝાન્ડર જે હિંદુસ્તાનમા સિકંદરના નામથી ઓળખાય છે તેણે પોતાનું બળ બતાવવા ઉપર જણાવેલી ગાંઠને તરવારથી કાપી નાખી અને રાજ્ય ધારણ કરી લીધું. સામ્ય માત્ર ગાંઠ કાપવાની હકીકત સાથે જ છે

+ સન્નાહને બદલે 'સુવાહન' પાઠાંતર છે

× વિમારત અથવા વિડારત એવો પાઠાંતર છે,

† સુરજન (દેવતા) એવો પાઠાંતર છે.

૨. ટોપ=શિરસ્ત્રાણ સન્નાહ=દુર્ભેદ્ય કવચ, બખતર શૂરકો=લડવૈયાનો. બાનો=વેશ. એકતારી=એકાગ્રતારૂપ ચોરી=ચોળી, કચ્છ, સુરવાળ (લંગોટ સહિત) થલમેં=રણક્ષેત્ર સત્તાથલમેં=મૂળથી લાભે. વિદારત=નસાડી મૂક્યો એ એ=અહો અહો. સુરિજન=સજ્જન. મુહ=મોઢામાથી નીસરીરી=નીકળી ગયું.

શરીર પર ધારણ કરે છે અને પગ ઉપર ધોતીયું નથી પહેરતા પણ સુરવાળ પહેરે છે ધોતીયાથી મજબૂતાઈ રહેતી નથી તેથી લડાઈ કરવા જતી વખત અંદર કચ્છ મારી ઉપર લોઢાની જાળીવાળો સુરવાળ પહેરવાનો રિવાજ છે ચેતનજી પણ મોહ સાથે લડવા નીકળ્યા ત્યારે તેણે ટોપ, બખતર અને સુરવાળ ધારણ કર્યા, વળી તે પાર્થિવ નહિ પણ આધ્યાત્મિક હતા હવે તે કેવા હતા તે જોઈએ

આત્માએ જ્ઞાનદૃષ્ટિરૂપ ટોપ માથા પર ધારણ કર્યો આથી મોહ રાજાના ગમે તેટલા ઝપાટા વાગે તો પણ જ્ઞાનદૃષ્ટિ આગળ તે સર્વ નકામા થઈ પડે છે મોહ રાજાના ઝપાટામાથી બચવાનો ઉપાય જ્ઞાનદૃષ્ટિની સમીપતા છે વળી એટલેથી નહિ અટકતા શરીર પર સંયમરૂપ બખતર ચેતનજીએ ધારણ કર્યું ઇંદ્રિયદમન, કષાયત્યાગ, પંચ મહાવ્રતનો આદર અને મન, વચન, કાયાના યોગો પર અંકુશ-આવા દૃઢ આત્મસંયમરૂપ બખતરને ધારણ કરવામા આવ્યું આથી કર્મના કષાય, નોકષાય ને વેદાદિ સેનાનીઓ ગમે તેટલો સખ્ત હુમલો કરે તો પણ ચેતનજીને એકદમ ભય પામવાનું કારણ નષ્ટ થયું, અને વળી સાથે એકાગ્રતારૂપ લંગોટ સહિત કચ્છ લગાવી દીધો એટલે જગ ભય લાગતા ધોતીયાના બંધનરૂપ પડી જાય છે તે પીડા દૂર થઈ ગઈ હવે ચેતનજી પોતાની શુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરવામા એક ધ્યાન લગાવી રહ્યા છે એટલે એનું ધ્યાન મોહના પાર્થિવ કલ્પિત અનિત્ય આનંદ તરફ જતું અટકી પડયું આવી રીતે જ્ઞાનદૃષ્ટિરૂપ ટોપ ધારણ કરી સંવરરૂપ બખતર ધારણ કર્યું, તેથી નવીન કર્મનો પ્રવાહ આવતો અટકી પડ્યો અને પછી સ્વરૂપપ્રાપ્તિમા એકાગ્રતા લગાવી દીધી અને તેથી જ્યા ત્યા અસ્તવ્યસ્ત વિચારધારા ચાલતી હતી તે અટકી પડી (ટબામા આ જગ્યાએ માર્દવતારૂપ ટોપ અને ક્ષમારૂપ બખતર લખ્યું છે છતા આ અર્થ અહીં સમીચીન જણાય છે)

આવી રીતે સજ્જ થઈને સત્તાના ગણુક્ષેત્રમાથી પણ મોહને કાઢી નાખ્યો, ફેંકી દીધો, દૂર કરી દીધો જ્યારે જ્ઞાનદૃષ્ટિ અને સંયમ સાથે આવ્યા હોય ત્યારે ધીમે ધીમે બંધ અને ઉદયમાથી તો મોહનીય કર્મને હઠાડી મૂકે એમા નવાઈ નથી, કારણ સંયમથી કર્મબંધ અટકે છે અને ઉદય પણ દશમા ગુણસ્થાનકથી બંધ પડી જાય છે પણ સત્તા (potentiality) મા કર્મો રહે છે આ ચેતનજીએ ટોપ તથા બખતર પહેરીને સત્તાના ક્ષેત્રમાથી પણ કર્મોની કાપણી કરવા માટે બારમે ગુણસ્થાનકે તો સત્તામાથી પણ કર્મોને દૂર કરી નાખે છે, કારણ કે એના હાથમા તરવાર છે, માથે મોડ બાંધ્યો છે, મસ્તક પર ટોપ પહેર્યો છે, શરીર બખતર પહેરી લીધું છે અને પગે લંગોટ લગાવી સુરવાળ ચઢાવી દીધો છે પછી તો તેણે શૂરવીર ક્ષત્રિય મહારથીની પેઠે કર્મશત્રુની એવી કાપાકાપી ચલાવી કે તે યુદ્ધને પરિણામે જે સત્પુરુષો હતા તેઓના મુખમાથી પણ નીકળી ગયું કે " અહો ! અહો ! ભાઈ ! તમે તો ખૂબ

કરી, બહુ મોટો જય મેળવ્યો ! સારું કામ કર્યું ! તમે તો બહુ જાગ્યા ! ખરેખરા જાગ્રત થઈ ગયા ! બહુ આશ્ચર્યકારી કામ કર્યું. ”

આત્મા જ્યારે સાતમા ગુણસ્થાનકથી આગળ વધી આઠમે નવમે ગુણસ્થાનકે ક્ષપકશ્રેણી માંડી વધે છે ત્યારે કર્મોની તે ખરેખરી કાપણી જ કરે છે, એક અંતર્મુહૂર્તમાં એટલાં કર્મોને ખપાવી દે છે કે તેનો ખ્યાલ–તેની સંખ્યાનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. તે તો પછી સુમતિને પણ બાજુ પર મૂકી દઇ શુદ્ધ ચેતના સાથે જોડાઈ જાય છે, તદ્રૂપ થઇ જાય છે. એ વખતે એના ખરેખરા કુટુંબીઓ દીક્ષા, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ક્ષમા, સંતોષ વગેરે મોઢામાંથી ‘ અહો અહો ’ એમ બોલી જાય છે. આ જીવના અત્યારે તો ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, હાસ્ય, ભય, શોક, દુગંચ્છા, રતિ અરતિ, વેદ, વગેરે સગા થવા આવે છે, પણ તે ખરેખરા સગા નથી, ખરા સગા તો દશ યતિધર્માદિ છે, જે આ જીવનું નિરંતર શ્રેય ઈચ્છી તેના સુખમાં આનંદ માને છે અને તેને સુખ થાય તેવી સ્થિતિ સાથે જોડી આપે છે. તેઓ સમજે છે કે ખરેખર, હવે ચેતનજી જાગ્યા તો ખરા, હવે જરૂર શુદ્ધ ચેતનાના ઘરમાં પધારી તેને નિરંતરને માટે સુખી કરી દેશે, એ વાતમાં સંદેહ લાગતો નથી. આવા તેઓના વિચાર સાથે ચેતનજી કર્મની જે કાપણી કરવા મંડી ગયા છે તે જોઇ તેઓના મુખમાંથી આશ્ચર્યોદ્ગાર નીકળે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. વ્યવહારમાં પણ જ્યારે કોઇ લડાઈ જીતે છે ત્યારે તેનો જયજયારવ થાય છે અને તેને અભિનંદન અપાય છે તેવા પ્રકારના અભિનંદનનું આ વચન સમજવું.

જીવનનો મુખ્ય હેતુ જ્ઞાનદૃષ્ટિ જાગ્રત કરી સંયમમાર્ગ આદરી તેમાં એકાગ્રતા કરવાનો છે. આત્મસંયમ જ્યાં સુધી થશે નહિ ત્યાં સુધી ભવસ્થિતિ પરિપકવ કદિ પણ થવાની નથી. સાધુમાર્ગ પર અરુચિ આવે તો અનંત ભવ સુધી ચારિત્ર ઉદય આવે નહિ અને તે વિના કદિ સંસારથી મુક્તિ થવાની નથી–કર્મથી મુક્તિ થવાની નથી–ઉપાધિથી મુક્તિ થવાની નથી એ સ્પષ્ટ હકીકત છે. હવે આવી રીતે મોહ રાજા સાથેની લડાઇમાં ચેતનજીના સંબંધમાં તેના ખરા સગા સંબંધી આશ્ચર્યના ઉદ્ગારો કાઢવા લાગ્યા. પછી આગળ તેને કેવું સુખ થયું તે પણ પૂરું બતાવી દે છે.

केवल कमला अपछर सुंदर, गान करे रस रंग भरीरी;
जीत निशान बजाइ विराजे, आनंदघन सर्वंग धरीरी. आतम० ३

“ કેવળજ્ઞાન લક્ષ્મીરૂપ સુંદર અપ્સરા રસ અને રંગથી ભરાઇ જઇને ગાયન કરે છે અથવા રસરંગથી ભરપૂર ગાયન કરે છે. એ વખતે જીતના ડંકા વગાડીને આનંદઘન આખા શરીર પર (મને) ધારણ કરીને બિરાજે છે. ”

૩ કમળા=લક્ષ્મી. રસ=લયલીનપણું, રંગ=પ્રેમ. જીતનિશાન=જીતના ડંકા. બજાઇ=વગાડીને. વિરાજે=બિરાજે. સર્વંગ=આખા શરીર પર.

ભાવ—ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે મોહ રાજાને હંફાવી દઈને ચેતનજી જ્યારે શુદ્ધ દશામાં વર્તે છે ત્યારે કેવળજ્ઞાન લક્ષ્મીરૂપ સુંદર અપ્સરા તેની પાસે રસ અને રંગ સાથે ગાન કરે છે (તેને વરે છે). જેમ રાજા મહાન્ લડાઈમાંથી જય મેળવીને આવે છે ત્યારે તેની પાસે વારાંગનાઓ નાચ કરી આનંદ આપે છે અને રંગ ઉડાડે છે, ચોતરફ ઘુઘરીનો ઘમકાર–ઝાંઝરનો ઝણકાર અને નૂપુરનો થનકાર થાય છે, તેમ આ ચેતનજી પાસે કૈવલ્યજ્ઞાન લક્ષ્મીરૂપ સુંદર અપ્સરા તેના સુંદર આકારમાં ગાન કરે છે. તેના આત્મપ્રદેશો ઇન્દ્રિયને અગોચર પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી સર્વ વસ્તુનો અનુભવ સમકાળે કરે છે, તેના રસમાં તે લયલીન થાય છે, તેના રંગમાં તેને પ્રેમ આવે છે, તેની બાબતમાં તેને ધૂન આવે છે અને તે સર્વત્ર આનંદ આનંદમય થઈ જાય છે અથવા કેવળ કમળારૂપ સુંદર અપ્સરાના ઉપદેશથી આ જીવ ગાન કરવા મંડી જાય છે, તેમાં લયલીન થઈ જાય છે અને તેમાં પ્રેમ લાવે છે, તેના મનમાં સોહં સોહંનો જાપ ચાલે છે, તેના કાનમાં અનાહત નાદ સંભળાય છે. આવી મહાન્ જીત પોતે કરી છે એ વિચારથી જીતનો ડંકો વગાડીને આનંદસ્વરૂપ–શુદ્ધ ચિદાનન્દઘન ચેતનજી મને–શુદ્ધ ચેતનાને આખા શરીર પર ધારણ કરે છે. મમતાને તો ક્યારથી હાંકી મૂકી હોય છે અને હવે મને તેના આત્મપ્રદેશમાં ધારણ કરી દે છે, મને પોતામય બનાવી મૂકે છે.

આવા ચેતનજી પોતાના સ્વરૂપ–સિંહાસન પર પોતાના સર્વ પ્રદેશે મને–શુદ્ધ ચેતનાને ધારણ કરીને બેઠા છે કે તેનું વર્ણન બંદીજન મુખથી કરી શકે નહિ, ચીતારો તેને ચીતરી શકે નહિ, કવિ તેને વર્ણવી શકે નહિ. ચેતનજી જ્યારે શુદ્ધ અનુભવની રીતિ વરવા લાગ્યા, ધારણ કરવા લાગ્યા ત્યારે પછી તેને મોહ સાથે મોટું યુદ્ધ થવાનું જ, તેનું ઉંબટ (પરિણામ) કેવું સુંદર આવે તેનો ચીતાર અત્ર આપવામાં આવ્યો છે. એ દશા પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે કે નહિ એ અત્ર ખાસ વિચારવાનો પ્રસંગ છે. મમતાનું કુટિલપણું આગલા પદમાં બતાવ્યું છે, સુમતિ સાથે પ્રીતિ કરવાથી જે અનુપમ આનન્દ થાય છે તેનો સામાન્ય ખ્યાલ અત્ર બતાવ્યો છે. અલબત્ત, એમાં મોહ રાજા સાથે મહાભયંકર યુદ્ધ કરવાનું છે, પ્રબળ પુરુષાર્થ ફોરવવાનો છે, દૃઢ આત્મસંયમ કરવાનો છે, વિપુલ જ્ઞાનદૃષ્ટિ જાગ્રત કરવાની છે, નિરુપમ સ્વરૂપદશામાં લીન થવાનું છે અને શુદ્ધ એકાગ્રતા રાખવાની છે; પણ ભયંકર લડાઈને પરિણામે નિઃસીમ આનન્દ થવાનો છે, પરિણામ અતિ આકર્ષક છે અને પ્રયાસ કરવામાં આવે તો પ્રાપ્ય છે; માટે યોગ્ય વિચાર કરી ચેતનજીને પ્રેરણા કરો કે મમતા માયાના સંગમાં પડ્યા રહ્યા છે તેને હવે છોડી દે અને સ્વરૂપદશા પ્રાપ્ત કરવા માટે સુમતિનો સંગ આદરે. એમ કરવાથી એક પતિવ્રતવાળી શુદ્ધ ચેતના સાથે નિરંતરનો સંગ થઈ આનન્દરસ ઝીલાશે એ શંકા વગરની હકીકત છે. ટૂંકી દૃષ્ટિનો માર્ગ મૂકી દઈ કાંઈક વિચારો, ઉઠો, જાગ્રત થાઓ, અનાદિ અભ્યાસ પર હવે પદાઘાત કરો અને અનંત સુખ તરફ દૃષ્ટિક્ષેપ કરો.

આ મનુષ્યભવની સાર્થકતા એ સાધ્યનું દર્શન કરી તેના સમીપે જવામાં છે. તમે જેમાં અધુના મસ્ત છો તે તમારાં નથી, તમારાં થયાં નથી અને થવાનાં નથી, માટે સ્વકુટુંબીને ઓળખી કુલટા સ્ત્રીનો ત્યાગ કરો અને અનંત રસરંગમાં રેલાઇ જાઓ, એ આખા પદનો રહસ્યાર્થ છે. ઉપોદ્ઘાતમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે દરેક પદના રહસ્યમાં મુખ્યતાએ એક જ હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વપરનું વિવેચન કરો અને પરિણતિની નિર્મળતા કરો. અહીં મોહ રાજા સાથે યુદ્ધ કરી અનુભવરીતિ વરવાની જે વાત કરી તેમાં સ્વ અને પરનું વિવેચન મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એ સ્વપર વિવેચનથી જ પોતાના ખરા કુટુંબીઓ કોણ છે તેનો વાસ્તવિક વિચાર આવે છે અને તેને લઇને પછી અત્ર વર્ણન કર્યું તેવું તુમુલ યુદ્ધ થાય છે, જેને પરિણામે ચેતનજી મહા શુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરી શુદ્ધ ચેતનાને સર્વાંગે ધારણ કરી બેસી જાય છે; મતલબ શુદ્ધ ચેતના પ્રગટાવે છે અને તે વખતે તેમની ઉપાધી દૂર થઈ જાય છે, શુદ્ધ ગુણો પ્રગટે છે અને અનંત કાળ સુધી આનંદ આનંદ પ્રસરી રહે છે.

પદ બારમું

साखी–कुबुद्धि कुबजा* कुटिल गति, सुबुद्धि राधिका नारी;
चोपर खेले राधिका, जीतै कुबजा हारी.

" કુબ્જા કુમતિવાળી અને વિપરીત રીતિવાળી છે અને રાધિકા સુબુદ્ધિવાળી સ્ત્રી છે; તે બન્ને ચોપાટ ખેલે છે (તેમાં) રાધિકા જીત મેળવે છે અને કુબ્જા હારી જાય છે. "

ભાવ—સુમતિએ શ્રદ્ધા પાસે ઉપર જણાવેલી સર્વ હકીકત કહી બતાવી અને અનુભવની રીતિ આદરવા પછી ચેતનજીને મોહ રાજા સાથે તુમુલ યુદ્ધ થશે તેમાં છેવટ ચેતનના જીતના ડંકા વાગશે અને ચેતનજી સર્વાંગે શુદ્ધ ચેતનાને ભેટી બેસશે, એ વાત કહી બતાવી. વળી કહ્યું કે ચેતન હજુ તો આનંદના સાધન તરીકે ચોપાટ ખેલ્યા કરે છે. આ ચોપાટ કાંઇ સાધારણ પ્રકારની નથી, પણ અલંકારિક છે, આધ્યાત્મિક છે, અદ્ભુત છે, એ ચોપાટની રમત જેઓને પાસાવડે રમતાં આવડતી હશે તેઓ આ પદનો રહસ્યાર્થ બહુ સારી રીતે સમજી શકશે. આ પ્રાણી હજુ ચોપાટની બાજી ખેલ્યા કરે છે.

અત્ર કવિ એવી ઘટના કરે છે કે દુર્મતિરૂપ કુબ્જા જેની દાણા ચલાવવાની રીતિ

---

* ' કુબજા 'ને સ્થાને ' કુબરી ' એવો પણ પાઠ ક્વચિત્ જોવામાં આવે છે.

સાખી–કુબુદ્ધિ=કુમતિ, કુબજા=કુબ્જા, જેના પર કૃષ્ણ મોહી પડ્યા હતા. કુટિલ ગતિ=વક્ર ગતિવાળી છે. ચોપર=ચોપાટ.

હમેશા વક્ર જ હોય છે તે સદ્બુદ્ધિરૂપ ગધિકા સાથે ચોપાટ રમે છે ચોપાટની રમત રમવામા કેટલાક સોગઠી ગાદી કરે છે જેની ગતિ હમેશા વક્ર હોય છે, તે અંદરથી બહાર આવી તદ્દન અવળી ચાલે ચાલે છે અને વચ્ચે જે આવે તેનો તોડ કરતી જાય છે આવી રમત કુમતિને બહુ પસદ છે તેની ગતિ નિરતર વક્ર જ રહે છે, તેને સીધી ચાલ પસદ આવતી નથી હવે અહીં કુબ્જા અને રાધિકા બાજી ખેલે છે તેમા કુબ્જા ગમે તેટલી વક્ર ગતિ કરે છે, આડીઅવળી ચાલ ચાલે છે, પણ છેવટે રાધિકાનો જય થાય છે અને કુબ્જા હારે છે તેવી જ રીતે કુમતિ અને સુમતિ વચ્ચે જે ચોપાટનો દાવ ખેલાય છે તેમા અનેક જાતની ચાલો ચલાય છે, દાવો નખાય છે અને સોગઠીઓ ચલાવાય છે, પણ છેવટે સદ્બુદ્ધિનો જય થાય છે બાજીનુ છેવટનુ પરિણામ આ છે રમત ચાલતી હોય ત્યારે વચ્ચે તો અનેક રગ બદલાતા જાય છે કોઈ વખત તો એમ લાગે છે કે આ બાજીમા સુબુદ્ધિ તદ્દન હારી જશે, પણ વળી કોઈ એવી તરેહના પાસા પડી જાય છે કે બાજી આખી ફરી જાય છે અને છેવટે જય તો સદ્બુદ્ધિનો જ થાય છે

સદ્બુદ્ધિ–સુમતિ એ conscience (કોન્શ્યન્સ) સમજવી, એ નિરતર શુદ્ધ માર્ગ બતાવનાર છે, એના પર જો મોહના ઉછાળાની અસર થતી ન હોય, મમત્વનો પાસ લાગતો ન હોય, વ્યવહારના ખોટા મતવ્યો તેના પર કાબૂ ધરાવતા ન હોય તો એ નિરતર શુદ્ધ માર્ગદર્શક રહે છે, પરતુ જ્યારે તેના પર સ્વાર્થનુ વાતાવરણ ફરી વળે છે, મોહનુ સામ્રાજ્ય પથરાય છે, ત્યારે તે પોતાનુ કામ કરી શકતી નથી છતા પણ તે દરેક પ્રસગે પોતાનો દેખાવ તો દે છે ખૂન કરનારને પણ એક વાર તો તે આચકો આપે છે, પાછો હઠાવે છે, પણ પછી કષાયાદિ વિભાવોનુ જોર વધતા કુમતિ પ્રબળ થઈ જાય છે એ સદેહ વગરની વાત છે

હવે આ જીવ ચોપાટ રમે છે તે કેવી રીતે રમે છે તે અત્ર બહુ વિસ્તારથી બતાવે છે એ રમતની સાધારણ બાબતને કવિ પોતાના અધ્યાત્મજ્ઞાનની વિપુલતાને અગે કેવા વિસ્તૃત અર્થમા મૂકી દે છે તે સમજવા યોગ્ય છે પાસાવડે ચોપાટ રમી જાણનાર એનો ભાવ બહુ સારી રીતે સમજી શકે તેમ છે

રાગ સામગ્રી

खेले चतुर्गति चोपर, प्राणी मेरो खेले.
नरद गनीफा कौन गीनत है, माने न लेखे बुद्धिवर. प्राणी मेरो० १

"મારો ચેતન ચાર ગતિરૂપ ચોપાટ ખેલે છે, તેની પાસે સોગઠા કે ગજીપા તો કોણ ગણતરીમા છે, બુદ્ધિમાન્ પુરુષો આની પાસે તેને લેખામા ગણતા નથી"

૧ ખેલે=રમે છે ચોપર=ચોપાટ નરદ=સોગઠા ગનીફા=ગજીપા કૌન ગીનત હૈ=કોણ ગણતરીમા છે બુદ્ધિવર=બુદ્ધિમાન્ પ્રાણી

ભાવ—ચોપાટને ચાર પટ હોય છે, ચારે પટમાં થઈને છન્નું ઘર હોય છે, એ છન્નું ઘરમાં સોગઠી ફર્યા કરે છે, વચ્ચે મરી જાય છે ત્યારે પાછી ફરી વાર બેસે છે, પણ એનું સાધ્ય એ સર્વ ઘર મૂકી દઈને વચ્ચેના સાધ્ય સ્થાનમાં આવવાનું હોય છે. સોગઠી ચાર રંગની હોય છે. કાળી, પીળી, લાલ અને લીલી અને દરેક રંગની ચચ્ચાર સોગઠી હોય છે. કોડીથી રમે છે તેઓ છ અથવા સાત કોડીથી બે રીતે રમે છે અને બન્નેમાં દાણા ગણવાની રીત જુદી જુદી છે. પાસાથી રમે તે ઘણું કરીને બે પાસાથી રમે છે. એ દરેક પાસાને ચાર ચાર બાજુ હોય છે અને તે બન્નેના સરવાળાના દાણા ચલાવતી વખત જુગ વગેરે બંધાય છે.

આ ચેતનજી તો ચાર ગતિરૂપ ચોપાટ ખેલવા મંડી ગયા છે. જેમ ચોપાટમાં ચાર પટ હોય છે તેમ આ ચેતનજી પણ ચારે ગતિમાં ચકરાવો લેવા મંડી ગયા છે. એમણે જે બાજી માંડી છે તે એવી વિચિત્ર છે કે તેની પાસે સોગઠાબાજી- કે ગંજીપો (કાર્ડઝ) કાંઈ ગણતરીમાં નથી, એને બુદ્ધિમાન્ માણસો કાંઈ ગણતા નથી અને સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે એમાં એટલે એ સોગઠાંબાજીમાં કે ગંજીપામાં આ ચેતનજીની ચતુર્ગતિ ચોપાટની રમત પાસે કાંઇ દમ નથી. આ ચેતનજી તો જરાવારમાં દેવગતિમાં પહોંચી જાય છે, વળી ત્યાંથી તિર્યંગતિમાં જાય છે, વળી મનુષ્યગતિમાં આવે છે, ત્યાંથી પાપ કરીને નારકીમાં જાય છે; આવી રીતે મોટી ચાલથી એવા દાણા ચાલે છે કે તમારી ચોપાટની રમત તો તેની પાસે કુછ બિસાતમાં નહિ. એની રમતમાં એ આખા ને આખા ઘર કુદાવી જાય છે. આ પટમાંથી સામા પટમાં ચાલ્યો જાય છે. વળી તેની પાસે ગંજીપાની રમત પણ કાંઇ હિસાબમાં નથી. જેઓ એ રમત પૂરી કરે છે તે તો ચાર પટ મૂકી દઈને વચ્ચેના ઘરમાં આવી જાય છે, તેવી રીતે ચતુર્ગતિ ચોપાટની રમત પૂરી કરી જીવ પણ શિવગતિરૂપ પંચમ ગતિમાં જાય છે ને ત્યાં સ્થિર થઈને રહે છે, પણ ચાર પતમાં હોય છે ત્યાં સુધી તો અહીં તહીં દોડધામ અને ધામધુમ કરી મૂકે છે.

બુદ્ધિવરનો અર્થ એક જગ્યા પર શેત્રંજ કર્યો છે તે અર્થ શબ્દને અનુસારે મને બરાબર બેસતો લાગતો નથી, બાકી તેવો રૂઢ અર્થ તે શબ્દનો થઇ શકતો હોય તો તે પ્રસ્તુત સંબંધ સાથે વધારે મળતો આવે છે. વ્યવહારની શેત્રંજની રમત પણ ચતુર્ગતિ ચોપાટની ચેતનજીની રમત પાસે કાંઈ બિસાતમાં નથી—એ ભાવ તે અર્થથી નીકળે છે.

અસલના વખતમાં પણ ગંજીપાની રમત હતી. દશાવતારી ગંજીપા દેશમાં જ બનતા. તેમાં (૧૧૦) પાનાં આવતાં અને તેનાથી બહુ આનંદદાયક રમત રમી શકાતી હતી. હજુ પણ એ પાનાં ક્વચિત્ લભ્ય થાય છે પણ તેની રમવાની રીત

पांच तलें है दूआ भाई, छक्का तलें है एका;
सब मील होत बराबर लेखा, यह विवेक गिनवेका. प्राणी० ३

"હે ભાઈ ! પંચા તળે દુઓ છે અને છક્કા નીચે એકો છે. સર્વ મળીને ચોક્કસ હિસાબ થાય છે તેનો વિવેક ગણવામાં આવે છે."

ભાવ—જેઓ ચોપાટની રમત પાસાથી રમી જાણતા હોય તેઓએ જોયું હશે કે સર્વ પાસા ઉપર જણાવ્યું તેમ એક સરખા જ આવે છે, તેમાં પાંચ દાણા આ પ્રમાણે હોય છે. :·:, આ પાંચ દાણાની બરાબર સામે એટલે પાસાને જમીન પર મૂકયો હોય અને આપણી સામે બરાબર પાંચ દાણા ઉપર આવે તેમ પાસાને ગોઠવ્યો હોય તો જમીનની સામી બાજુએ બે દાણા : આવી આકૃતિમાં આવે છે. બાજુમાં જમણી બાજુએ છ દાણા ⁝⁝ આવી આકૃતિથી આવે છે અને તેની સામી ડાબીએ · વચ્ચે એક દાણો આવે છે. આવી રીતે સર્વે પાસા એક સરખા જ હોય છે તેથી મૂળ ગાથામાં કહે છે કે હે ભાઇ ! પાંચ નીચે પાસામાં દુગો આવે છે અને છક્કા નીચે એકો આવે છે. એ સર્વ મળીને બરાબર હિસાબ થાય છે જે વિવેકપૂર્વક ગણવાથી આવી રહે છે. હવે એ ગણવાનો વિવેક આધ્યાત્મિક રીતે કેવો થાય છે તે સમજાવવા યત્ન કરીએ.

હિંસા, મૃષાવાદ, સ્તેય (ચોરી), અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહરૂપ પાંચ આશ્રવના પાંચ દાણા નીચે જ્યારે બે દાણારૂપ કરવું અને કરાવવું આવે, એટલે પાંચ આશ્રવ કરવા કરાવવારૂપ કર્મપ્રણાલિકા પ્રાપ્ત થાય–મતલબ સાત દાણા આવે ત્યારે સાત ગતિમાં રખડવું પડે છે. જેટલા દાણા આવે તેટલા બાજીના નિયમ પ્રમાણે ચાલવા જ જોઇએ તેથી સાતે ગતિમાં રખડવાનું થાય છે અને જુગ ચાલી શકાય નહિ તેથી સોગઠી ઊડવાનો ભય રહે છે, કારણ તે છૂટી પડી જાય છે. સાત ગતિ શાસ્ત્રકારે નીચે પ્રમાણે બતાવી છે.

૧ એકેંદ્રિય ગતિ.
૨ વિકલેંદ્રિય ગતિ. (બેઇંદ્રિય, તેઇંદ્રિય, ચૌરેંદ્રિય.)
૩ નરક ગતિ.
૪ સંમૂર્ચ્છિમ પંચેંદ્રિય તિર્યંચ ગતિ.
૫ ગર્ભજ પંચેદ્રિય તિર્યંચ ગતિ.
૬ મનુષ્ય ગતિ.
૭ દેવ ગતિ.

૩ પાચ=પંચો. દુઆ=દુગી. છક્કા=છ દાણા તલે=નીચે. મીલ=મળીને. લેખા=હિસાબ યહ=તેનો ગિનવેકા=ગણવામાં.

આવી રીતે પાંચ આશ્રવને કરવા કરાવવારૂપ દાણા આવે ત્યાં સુધી સાત ગતિમાં રખડવાનું થાય છે, પણ અષ્ટમી ગતિ જે મોક્ષ છે તેમાં જવાનું થતું નથી.

તેવી જ રીતે છ દાણાની નીચે એક દાણો આવે છે એટલે છકાય જીવનું મર્દન થાય–હિંસા થાય તેની સાથે એકો એટલે અસંયમ આવે છે. આવી રીતે સાત દાણા થાય તેનું પરિણામ પણ સાત ગતિમાં રખડવારૂપ જ થાય છે.

સ્રીવેદ, પુરુષવેદ, નપુંસકવેદ એ ત્રણ વેદને આશ્રયીને પણ સાત ગતિ શ્રી સુયગડાંગ સૂત્રમાં ગણવામાં આવી છે, તે નીચે પ્રમાણેઃ—

૧ નપુંસકવેદની એક ગતિ.

તે સર્વથા એકેંદ્રિય, બેઇંદ્રિય, તેઇંદ્રિય, ચૌરેંદ્રિય અને નરકગતિમાં હોય છે.

૨ પંચેંદ્રિય તિર્યંચમાં સ્રીપુરુષવેદ તેની બે ગતિ.

અહીં તેમ જ નીચે મનુષ્યગતિમાં નપુંસકવેદ પણ હોય છે, પણ મુખ્યતા અત્ર સ્રીપુરુષવેદની જ છે, કારણ નપુંસકને પણ ચિહ્ન તો પુરુષનું અથવા સ્રીનું હોય છે, તદાશ્રયી અત્ર બે જ ગતિ ગણવી.

૨ પંચેંદ્રિય મનુષ્યજાતિમાં ઉપર પ્રમાણે સ્રીપુરુષવેદ.

૨ દેવગતિમાં સ્રીપુરુષવેદ.

બધા પાસાને ગણુશો તો પણ આ પ્રમાણે જ હિસાબ આવશે. પાસા ગણવાનો–દા ચલાવવાનો આ જ વિચાર છે એ વિવેકપૂર્વક ગણનાર એટલે ખરું ખોટું પારખનાર સમજી શકશે. મતલબ જ્યાં સુધી દા લીધા કરવાનો હશે ત્યાં સુધી રમનારને સાતે ગતિમાં રખડવાનું થશે, માટે કોઇ રીતે દા લેવો ન પડે એવો પ્રયત્ન કરવો.

આ પાસા ગણવાનો વિવેક બીજી રીતે પણ સૂચવી શકાય છે. પાંચ ઇંદ્રિયો પર જય મેળવવારૂપ પાંચ દાણા આવે એટલે રાગ દ્વેષના બન્ને દાણા નીચે દબાઇ જાય છે. તેવી જ રીતે ષડ્રિપુ પર જય કરવારૂપ–કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર પર જય મેળવવારૂપ છ દાણા આવે એટલે એક મન પર જય થવારૂપ એક દાણો નીચે દબાઈ જાય છે અર્થાત્ મનનો જય થઇ જ જાય છે. તેવી રીતે દાણા ગણવાનો વિવેક પ્રાપ્ત થાય એટલે પાંચ ઇંદ્રિય અને ષડ્રિપુ પર જય મેળવવાનું બની શકે એટલે પછી મનોનિગ્રહ દ્વારા આત્મસંયમ થઇ પરમ સાધ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

અથવા પંચમ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થવા પાંચ દાણા આવે એટલે દેશવિરતિ ગુણ (પાંચમે ગુણસ્થાનકે) પ્રાપ્ત થાય એટલે અપ્રમત્ત અવસ્થા (સાતમે ગુણસ્થાનકે)

જાય છે ત્યારે પછી સોગઠી ઘણે ભાગે મરતી નથી પણ બૂઠી જાય છે, તેવી રીતે સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી જ્યારે જીવ આત્મસ્વભાવમાં આવે છે ત્યારે પછી તેને પાછા પડવાનું બહુધા થતું નથી અને આગળ વધીને છેવટે તેનો મોક્ષ થાય છે. આમાં વળી કોઇ પોતાની સોગઠી ગાંડી કરે તો કેવું પરિણામ આવે છે તે છેલ્લી ગાથામાં સૂચવે છે તે તરફ હવે આપણે ધ્યાન આપીએ.

> भाव* विवेक के पाउ न आवत, तब लग काची बाजी;
> आनंदघन प्रभु पाउ देखावत, तो जीते जीव गाजी. प्राणी० ५

"ભાવવિવેકની પાસે ન આવે ત્યાં સુધી બાજી કાચી રહે છે, આનંદઘન ભગવાન જો પગનું દર્શન કરાવે તો આ જીવ બાજી ગાજી ગાજીને જીતી જાય."

ભાવ—ઉપર જણાવેલી ચારે લેશ્યાવાળા જીવોને કદાચ દ્રવ્યવિવેક આવે પણ ભાવવિવેક એટલે યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપનો બોધ ન થાય, તેની નજીક જવાપણું ન થાય, ત્યાં સુધી તેની બાજી કાચી સમજવી. કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને તેજો લેશ્યાવાળા જીવો ભાવવિવેક પાસે જઈ શકતા નથી તેથી તેઓની બાજી પૂરી થતી નથી. એ ભાવવિવેક તો સચ્ચિદાનંદ ભગવાન બતાવે છે, તેઓના ચરણકમળનું પૂજન કરવાથી ભાવવિવેકનું દર્શન થાય છે અને તે જ્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે આ જીવ પદ્મ ને શુક્લ લેશ્યા ધારણ કરી છેવટે બાજી જીતી જાય છે અને જ્યારે એક માણસ બાજી જીતે ત્યારે કેવો ગાજે છે, ઊંચો ઊંચો થઇને કેટલો આનંદમાં આવી જાય છે તે તો પ્રસિદ્ધ હકીકત છે.

વસ્તુસ્વરૂપના યથાર્થ બોધ વગર આ જીવ બહુ રખડપટ્ટી કર્યા કરે છે. સામાન્ય રીતે દ્રવ્યવિવેક તો આ જીવ બતાવ્યા કરે છે, પરંતુ યથાર્થ (ભાવ)વિવેક આવવો બહુ મુશ્કેલ છે. એ હમેશાં શાંતસ્વરૂપ આનંદઘન મહારાજની ચરણસેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, અને આ સંસારની બાજી જીતી જવાનો ઉપાય તે જ છે.

પાઉનો અર્થ 'નજીક' કરવાથી ઉપર પ્રમાણે ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. પાઉનો અર્થ 'પો' પણ થઈ શકે છે. પાસાથી બાજી રમનાર જાણે કે જ્યાં સુધી પો આવતું નથી ત્યાં સુધી તેની બાજી કાચી રહે છે, તે કોઇની સોગઠી ઉપાડી શકતો નથી અને પોતાની સોગઠીને બૂઠાડી શકતો નથી. એવી જ રીતે કોડીથી બાજી રમનાર જાણે છે કે જ્યાં સુધી પગડું આવતું નથી ત્યાં સુધી સોગઠી બેસી શકાતી નથી અને કદાચ એકાદ સોગઠી બેઠેલ હોય તો પણ પાછી ચારે સોગઠી ઘેર આવી જાય ત્યારે ફરી વખત પોતી જરૂર

* સિર એવો પાઠાંતર છે

૫ પાઉ=નજીક અથવા પો, પગડું. તબલગ=ત્યાં સુધી પાઉ=પાસે, ચરણ અથવા પો ગાજે=જોરથી બોલી ઉઠે, ગાજી ઉઠે.

પડે છે. વળી જ્યારે સોગઠી લપમાં પડે છે ત્યારે પણ પો આવતાં વખત લાગે તો અન્ય રમનાર પો લઈને પોતાની સોગઠી ગાંડી કરે છે તો જીતવાની અણી ઉપર આવેલી બાજી પાછી ફરી વાર શરૂ થાય છે અને ઘણી વાર હાર ખાવી પડે છે. આવી રીતે ઘરે આવેલી સોગઠીને બેસવા માટે પણ પગડાની (પોની) જરૂર પડે છે અને એવી રીતે લપમાં પડતાં અને પો મેળવતાં વખત લાગે તો બાજી હારી જવાય છે. જો આનંદઘન પ્રભુ મહારાજ આ પગડું બતાવી આપે તો આ જીવ એક ચાલમાં આખી બાજી જીતી જાય છે, નહિ તો ત્રણ ત્રણ સોગઠી ડુબાડી દીધેલ હોય છતાં પણ બાજી હારી જાય છે, બધાં ઘર વટાવીને આવેલ હોય તો પણ છેવટે રખડી પડે છે અને જો પો આવી જાય તો 'હું જીત્યો, હું જીત્યો' એમ પોકાર કરીને કહે છે. ચારમાંથી ત્રણ સોગઠી ડૂબી ગયેલ હોય અને બીજા દાણા ચાલવાની જગ્યા ન હોય ત્યારે જ આવી સ્થિતિ થાય છે, તેમ જ ઉપશમશ્રેણી માંડે ત્યારે ચેતનજીના એવા જ હાલ થાય છે. જેમ દાણા વધારે આવી જાય અને ચાલવાનું હોય નહિ ત્યારે વારંવાર ખડું કરવું પડે છે તેમ ઉપશમ-શ્રેણીગત જીવને અગિયારમાં ગુણસ્થાનકેથી પાછા છઠ્ઠે, સાતમે, પાંચમે, ચોથે, બીજે કે પહેલે પણ પડવું પડે છે. આવી રીતે જીતેલી બાજી હારી જવામાં માત્ર એક પગડાનો વાંધો આવે છે; તેમ જ જો ભાવવિવેકનું એક પગડું ન આવે તો આ જીવ ઉપર નીચે અથડાયા પછડાયા કરે છે, પણ તેનો છેડો આવતો નથી. એ પગડાને શ્રીપ્રભુના ચરણ-કમળની સેવા એકદમ બતાવી આપે છે અને એવી રીતે વખતસર જો એક પગડું આવી જાય તો આ જીવ બાજી જીતી જઈ આનંદમાં આવી નિરંતર લહેર કરે છે.

વળી ભાવ શબ્દનો અર્થ ભાવલેશ્યા કરવામાં આવે ત્યારે બહુ સુંદર અર્થ થાય છે. દ્રવ્યથી આ જીવને છ લેશ્યાઓ ઘણીવાર થાય છે પણ શુદ્ધ ભાવલેશ્યા છેવટની ત્રણ થાય ત્યારે જ આ જીવને પો આવ્યું ગણાય છે. મતલબ ગ્રંથીભેદની નજીક આવે ત્યારે પણ તે માત્ર ભાવતેજોલેશ્યા નજીક આવ્યો ગણાય છે. આ ભાવલેશ્યા પ્રાપ્ત કરવારૂપ પગડું પણ તેણે મેળવવાનું છે.

હે આનંદઘન નાથ ! આવી રીતે હું એકેંદ્રિયાદિ તિર્યંચગતિમાં અને નારકીમાં રખડ્યો, કોઈ વાર મનુષ્ય થયો, મહર્દ્ધિક દેવ પણ થયો, કોઈ કોઈ વાર તો સંસારના છેડે આવી પહોંચ્યો, પણ સદ્વિવેક મને પ્રાપ્ત થયો નહીં, તેથી પાછો વળી ચક્રભ્રમણમાં પડી ગયો. આપ કૃપા કરી હવે મારા ચોરાશીના ફેરા અળસાવી દો, મને ભાવવિવેક પ્રાપ્ત કરાવી આપો અને આ મારી ચોપાટની બાજીમાં એક પો ખાતર મારે આટલી વાર ખડું કરવું પડે છે, પાછા ફરવું પડે છે અને રખડપટ્ટી કરવી પડે છે તે કોઈ રીતે મારા પર કૃપા કરીને અટકાવો. મારી સંસાર બાજી જીતી જાઉં અને મારા ભવના

ફેરા મટી જાય એમ કોઇ પણ રીતે કરી મારી લાજ રાખો. એક વખત જો મને ભાવ-વિવેક પ્રાપ્ત થશે તો પછી ત્યાગ કરવા યોગ્ય અને આદરવા યોગ્ય વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજી હું લાયકને આદરીશ, નાલાયકનો ત્યાગ કરીશ.

સુમતિ કહે છે કે-પ્રાણી આ પ્રમાણે ચોપાટ ખેલે છે, ચારે ઘરમાં ફરે છે, પણ જ્યાં સુધી એને ભાવવિવેકનું પો આવતું નથી ત્યાં સુધી એની બાજી કાચી છે, હજી તેને પો મળ્યું નથી પણ જો આનંદઘન ભગવાન એને પો બતાવે તો જીવ બાજી જીતી જાય, એનું કામ થઇ જાય અને એ પછી રાજી થઇને ગાજી ઉઠે. ચેતન ! તમારો હાલ વખત છે, તમે ગમે તેમ કરીને પ્રભુચરણસેવા કરી આનંદઘન પ્રભુ પાસેથી પોતું દર્શન કરી તેને પ્રાપ્ત કરો.

ચેતનજીને ઉપદેશ આપવા અને વસ્તુસ્વરૂપનો યથાર્થ ખ્યાલ આપવા માટે આનંદ-ઘન મહારાજે ચોપાટ જેવી રમતનો જે યોગાર્થ કર્યો છે તે બતાવી આપે છે કે ચેતનજીને સમજાવવા માટે પરમ ઉપકારી મહાત્મા તેના પરિચયવાળી રમતગમતની વસ્તુનો પણ કેવો સુંદર ઉપયોગ કરે છે. લક્ષ્યાર્થ મુમુક્ષુને ઉપદેશ લેવા માટે નિર્માલ્ય દેખાતા પદાર્થો પણ ઉપયોગી નીવડે છે. પ્રત્યેકબુદ્ધ જીવો સંસારના કોઇ જીવ અથવા વસ્તુને જોઇને પરોપદેશની અપેક્ષા વગર તરી જાય છે. આ પદનો આશય વિચારી સર્વ વસ્તુમાંથી સાર ગ્રહણ કરવાનો અભ્યાસ પાડવો.

પદ તેરમું

રાગ-સારંગ.

अनुभव हम तो रावरी दासी,

आइ कहांतें माया ममता, जानुं न कहांकी वासी. अनु० १

" હે અનુભવ ! હું તો આત્મરાજની દાસી છું, (પણ) પેલી (પટરાણી) માયા મમતાઓ ક્યાંથી આવી ? વળી તે ક્યાંની રહેવાવાળી છે તે હું જાણતી નથી."

ભાવ—હવે ચેતનજી તો ઉપર જણાવ્યું તેમ ચતુર્ગતિ ચોપાટ રમ્યા કરે છે, એ ચોરાશીના ફેરામાં ફર્યા કરે છે, પણ એને ભાવવિવેકનું પો આવતું નથી અને એની બાજી કાચી રહ્યા કરે છે. મમતા માયાના સંબંધમાં પડી ચોપાટ ખેલ્યા કરે છે, પણ સુમતિની વાત સાંભળતા નથી. સુમતિએ શ્રદ્ધાને અનુપમ રૂપમાં આવે ત્યારે ચેતનની સ્થિતિ બતાવી, પણ એ તો કાંઈ વાત સાંભળતા નથી, એ અનુભવમાર્ગ પર આવે ત્યારે તેની લડાઇનો હેવાલ આપ્યો પણ ચેતન તો માયા મમતામાં ફસી ગયા છે; એ બધી વાત ધ્યાનમાં રાખી સુમતિ આજે અનુભવને કહે છે. આ પદમાં સુમતિ અને અનુભવ

---

૧. રાવ=રાજા; રાવરી=રાજાની, આત્મરાજની. કહાંતેં=ક્યાંથી. કહાંકી=ક્યાંની. વાસી=રહેવાવાળી.

વચ્ચે જે વાતચીત થાય છે તે આનંદઘનજી મહારાજે ચીતરી છે, તે ખર ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે.

સુમતિ કહે છે–હે અનુભવ! હું તો આત્મરાજ–ચેતનજીની દાસી છું–કિંકરી છું, નિરંતર તેમની સેવામાં તત્પર છું. તેઓ મને જે આદેશ આપે તે કરનારી છું. અથવા હે અનુભવરાજ! હું તો તમારી દાસી છું, તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારી છું. જો તમે મંદ હો તો હું પણ મંદ હોઉં છું અને તમે તીવ્ર હો તો હું પણ તીવ્ર હોઉં છું. મારો અને તમારો આ સંબંધ સુપ્રસિદ્ધ છે. પણ માયા અને મમતા ચેતનજીની પટરાણીઓ હાલ થઈ બેઠેલી છે તે ક્યાંથી આવી છે અને ક્યાંની રહેનારી છે તે હું જાણતી નથી. માયા એ છળ પ્રકૃતિ છે, હું કહેવરાવનાર છે. મમતા એ મારાપણું છે, મોહ રાજાનો એ મંત્ર છે અને જગતને એ અંધ બનાવનાર છે. આ બન્નેને આત્મરાજે પટ્ટરાણી તરીકે ક્યાંથી બેસાડી દીધી? તેઓનુ કુળ શું છે? તેઓ ક્યાંથી આવી છે? અને તેઓ ક્યાંની રહેવાવાળી છે? તેની પણ પૂરી તપાસ ચેતનજીએ કરી હોય એમ મને લાગતું નથી. તેઓ ચેતનજીને વળગી પડી છે અને ચેતનજીએ તેને પટરાણી તરીકે ઠોકી બેસાડી છે, પણ તેઓનો કુળધર્મ શું છે તેની પણ પૂરી તપાસ કરી હોય એમ લાગતું નથી.

આ મમતા કોની દીકરી છે અને એવી અધમ વર્ગની કુલટા સ્ત્રી કેટલું કામ બગાડી નાખે છે એ સંબંધી વિશેષ સ્વરૂપ આવતા પદમાં તપાસ કરીને સુમતિ જ અનુભવને કહેશે. અહીં તાત્પર્યાર્થ એટલો છે કે જેના ઉપર આત્મરાજ આટલી પ્રીતિ કરી પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવે છે અને ચોરાશીના ફેરામાં ફર્યા કરે છે તેનું સ્વરૂપ બરાબર હું જાણતી નથી. એક સ્ત્રી સાથે સંબંધ કરવા પહેલાં સુજ્ઞ પુરુષોએ વિચાર કરવો જોઈએ કે એ સ્ત્રીનો સ્વભાવ કેવો છે, એનું ખાનદાન કેવું છે, એના માતપિતા કોણ છે અને એનું સામાન્ય વર્તન કેવું છે. આ સર્વ બાબતમાં ચેતને તપાસ કરી હોય એમ લાગતું નથી અને ગમે તેવી સ્ત્રીઓને ઘરમાં બેસાડી દીધી છે એ શું તેને યુક્ત છે?

रीज परे वाके संग चेतन, तुम क्युं रहत* उदासी;
वरज्यो न जाय एकांत कंतको, लोकमें होवत+ हांसी. अनु० २

તેની સોબતમાં ચેતનજી ખુશી ખુશી થઇ ગયા છે, (પણ) તમે ઉદાસ કેમ રહો છો? પતિને સર્વથા તજી શકાતો નથી અને (અમારા) લોકોમાં પતિની મશ્કરી થાય છે.

---

* 'રહો ન' એવો પાઠ રહતને સ્થાને છે

\+ 'હોત ન' એવો પાઠ હોવતને સ્થાને છે

૨ રીજ પરે=રીઝી પડે, ખુશી ખુશી થઇ જાય છે. વાકે=તેના, માયા મમતાના. ક્યું=શામાટે ઉદાસી=દિલગીર. વરજ્યો=તજ્યો, છોડ્યો. એકાંત=સર્વથા. હોવત=થાય છે. હાસી=મશ્કરી, ઠેકડી

રહે છે અને મારી સામું પણ જોતાં નથી. હું તેઓને બતાવી આપું છું કે માયા-મમતા અધમ કુળની છે, અજાણ્યા ગામની રહેનારી છે અને કુલટા છે, પણ મારા પતિ તો એટલા કઠણ થઈ ગયા છે કે હું ગમે તેટલી વાત કરું છું પણ તે સમજતા જ નથી. મેં તેને અનેક આકારમાં વાત કહી, તેઓનો મોહરાજા સાથેનો યુદ્ધવૈભવ સંભળાવ્યો, તેના જીત ડંકામાં થતો ગંભીર નાદ કહી બતાવ્યો, પણ એ તો મમતા-માયા સાથે નરમ ઘેંસ જેવા થઈ જાય છે (જુઓ પદ દશમું) અને મારી પાસે આવવાની વાત થાય કે તદ્દન કઠણ બની જાય છે. આટલી સર્વ વાતથી પણ તે તો સમજતા નથી અને મને પોતાને એવી પીડા થઇ છે કે પતિ વગરની એક ક્ષણ જાય છે તે છ માસ જેવાં થઈ પડે છે. કુળવધુને પતિની સોબતમાં આનંદ રહે છે અને પતિવિરહે એક સેકન્ડ છ માસ જેવી લાગે છે, એક મિનિટ વરસ જેવી લાગે છે, એક રાત આખા ભવ જેવી લાગે છે. વળી તેઓ મમતા-માયાની સોબતમાં પડી એક મિનિટમાં એટલો કર્મબંધ કરે છે કે મારા મંદિરે તેમને પધારવાનો સમય વરસોથી લંબાતો જાય છે.

હે અનુભવ ! આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે. મારો પતિ જો શુદ્ધ દશામાં આવી જાય, માયા મમતાનો સંગ મૂકી દે અને ગુણ ગ્રહણ કરવા લાગે તો તેઓ પોતે જ આનંદઘન છે, આનંદના સમૂહ છે, સિદ્ધ દશાના ભોગવનાર છે; તેમણે જાણવું જોઇએ કે હું જ ખરી તેમના ઘરની સ્ત્રી છું, તેમની પટરાણી છું, તેમના હૃદયમાં જગ્યા રોકનારી છું, તેઓને યોગ્ય છું, તેઓની કીર્તિ અને ખ્યાતિ વધારનારી છું અને માયા મમતા કે બીજી કોઇ પણ તેઓના પ્રેમનું પાત્ર હાલ બની હોય તે સર્વ ગપ્પા સપ્પા છે, લબાડપણું છે, ગાલ પુરાણ જેવું છે, છેતરપીંડીનો ધંધો છે, માત્ર ખાલી બકબકાટ છે, એમાં કાંઈ દમ જેવું નથી, એમાં કાંઇ સાર જેવું નથી, એમાં કાંઇ તત્ત્વ જેવું નથી. જે સ્ત્રીઓ મારા પતિની સ્ત્રી કહેવરાવવાને યોગ્ય પણ ન હોય, જે કુળવધૂના નામને પણ લાયક ન હોય, જે શુદ્ધ પતિપ્રેમા, પતિપરાયણા, પતિભક્તા ન હોય તેને સ્ત્રી કહેવી તે માત્ર વાગ્જાળ છે, શબ્દાર્થનું અજ્ઞાન છે, અસત્ય વચનવિન્યાસ છે. સુમતિ અનુભવને ઉદ્દેશીને બોલતાં બોલતાં આવેશમાં આવી જઇ ઉદ્‌ગાર કાઢે છે કે હે આનંદઘન ભગવાન્ ! મારા નાથ ! મારા પતિ ! હું તમારા ઘરની ખરી સ્ત્રી છું અને આ બીજી તો લબાડ સ્ત્રીઓ છે, એનું સ્વરૂપ તમે સમજો, વિચારો, ધ્યાનમાં લાવો.

આખા પદમાં કહેવાનો આશય એ છે કે-માયા મમતામાં મસ્ત રહેનાર ચેતન તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજતો નથી, તેનું પરિણામ સમજતો નથી, તેનાથી થતો સંસારસંબંધ (સંસારવૃદ્ધિ) ધ્યાનમાં લાવતો નથી અને તેથી સ્વપરનો ખ્યાલ કર્યા વગર નિરંતર પરવસ્તુને પોતાની માની તેમાં રમણતા કર્યા કરે છે, તેની પ્રાપ્તિમાં આનંદ માને છે અને તેના વિયોગમાં શૂન્ય હૃદયનો થઈ જાય છે. આના પરિણામે

એની પરિણતિની નિર્મળતા થતી નથી, એને વસ્તુસ્વરૂપનું ભાન થતું નથી અને સમતાની સાથે તેની પીછાન થતી નથી. જીવનનો સાર પ્રાપ્ત કરવો હોય, જિંદગીને સરવાળે કાંઇ જમે કરી લઇ જવું હોય તો સુમતિનું સ્વરૂપ ચેતનજી! સમજો અને તેને મંદિરે પધારો. સુમતિ અથવા સુમતા હજુ પણ ઉદ્દ્ગારરૂપે અનુભવને વિશેષ કહે છે, તે માટે નીચેનું પદ વાંચો. એમ કરવાનો હેતુ એ છે કે એથી જો ચેતનજી બરાબર માયા-મમતાને ઓળખી જઇ તેનો સંગ છોડતા જાય તો પરિણતિની નિર્મળતા કરી છેવટે શુદ્ધ ચેતના સાથે પ્રેમમાં પડી રહે અને આ ચક્રભ્રમણનો છેડો લાવે.

પદ ચૌદમું

રાગ સારંગ.

अनुभव तुं है हेतु हमारो. अनु०
आय उपाय करो चतुराई, औरको संग निवारो. अनु० १

"હે અનુભવ! તું અમારો (મારો અને ચેતનનો) હિતસ્વી છો, (તો) ચતુરાઈથી લાભવૃદ્ધિનો ઉપાય કરો અને બીજાઓની સોબત અટકાવી દો."

ભાવ—હજુ પણ અનુભવને ઉદ્દેશીને સમતા વધારે વાત કહે છે. હે બંધુ અનુભવ! તું અમારા બન્નેનો ખરેખરો હિત કરનાર છે. મારા પતિનું અને મારું શુભ ઇચ્છનાર જો ખરેખરું કોઈ હોય તો તે તું જ છે. જેમ અનુભવ વધે તેમ ચેતન સુમતિને મંદિરે વધારે આવે, સુમતિ સાથે પ્રેમ વધારે બતાવે અને સુમતિને પોતાની સ્ત્રી તરીકે સવિશેષપણે સુખ આપે. અનુભવ મિત્ર! આ હકીકત તું સારી રીતે જાણે છે, માટે વિચક્ષણતા વાપરીને કોઈ એવો ઉપાય કરો કે મારા પતિના સંબંધરૂપ લાભ મને પ્રાપ્ત થાય. મિત્રની ફરજ છે કે પોતાના દોસ્તદારને હરકોઇ પ્રકારે લાભ થાય તેવો ઉપાય તેણે ચિંતવી આપવો-યોજી આપવો-ગોઠવી આપવો. વળી અનુભવ મિત્ર! જ્યારે તમે મારું અને મારા પતિ બન્નેનું શ્રેય ઇચ્છો છો તો સાથે એવો પણ ઉપાય યોજો કે એ માયા મમતાનો સંગ મૂકી દે. જ્યાં સુધી ચેતન માયા મમતાની જાળમાં ફસેલા રહેશે ત્યાં સુધી એને સ્વપરવિવેચન થશે નહીં-પોતાના અને પારકાને ઓળખશે નહિ અને પરકામે લાગ્યા કરશે. એને આખા દિવસમાં જરા પણ ફુરસદ મળશે નહિ અને પૂછશો તો કહેશે કે-હું મારા કામે જાઉં છું, પણ પોતાનું કામ શું છે એ બિચારો સમજતો નથી. જ્યારે માયા મમતાનો સંગ મૂકી સમતાને મંદિરે પધારી આત્મનિરીક્ષણ કરશે ત્યારે તેને સમજાશે કે પોતે જેને પોતાનું કામ માને છે તે તો

---

૧ હેતુ=હિતકારી, વૃદ્ધિ કરનાર, હિતેશરી. આય=પ્રાપ્તિ, લાભ-તેનો ચતુરાઇ=વિચક્ષણતા. ઔરકો=બીજાનો. સંગ=સોબત. નિવારો=અટકાવો.

પરકામ છે, પરનું કામ છે, પર સંબંધી કામ છે. પોતાનું કામ તો આત્મિક છે, પ્રચલિત કાર્યથી તદ્દન અલગ છે, સ્વાવસ્થાસ્થિત છે, સ્વાધીન છે, સ્વરૂપગમ્ય છે. ચેતનજીને તેનો અનુભવ મિત્ર સર્વ વાત બતાવી આપે, એને સમતાના મંદિરમાં થતો સ્વરૂપાનંદ અને તેના પરિણામનો ખ્યાલ આપે અને સાથે માયા–મમતાના મંદિરના તુચ્છ વિષયાનંદો અને તેનાં અતિ અધમ પરિણામોનો ચિતાર આપે તો ચેતનજી કાંઇક સ્વસ્થાને આવે–ઠેકાણે આવે. અત્ર અનુભવને બે વાત કરવાની કહી, સુમતિ સાથે તેનો (ચેતનજીનો) સંબંધ જોડાવવો અને કુમતિ સાથેનો તેનો સંબંધ તોડાવવો. એકલો સુમતિ સાથે જરા વખત સંબંધ થાય તેમાં બહુ લાભ ન થાય, વળી પાછો વિભાવમાં પડે કે આ ચેતન કુમતિના મંદિરે ચાલ્યો જાય, માટે એને અંતઃકરણપૂર્વક કુમતિ ઉપર તિરસ્કાર છૂટે એવી યોજના પણ અનુભવે સાથેસાથ કરવી જોઇએ. મતલબ તે નિજ કુટુંબનો સંગી થાય અને કુલટા સ્ત્રીઓની સોબત છોડી દે એવી યોજના વિચક્ષણતાપૂર્વક અનુભવે કરવી જોઇએ. અથવા ચતુરાઈ શબ્દને લાભના ઉપાય સાથે લેવો એટલે તમે લાભના ઉપાયરૂપ ચતુરાઇ કરી બતાવો જેથી પેલી બીજી સ્ત્રીઓ સાથે ચેતન સંબંધ રાખે છે તે મૂકી દે. આ પદમાં પણ સ્વપર વિવેચન કરી, સ્વને ઓળખી તેને આદરવાનો અને પરને ઓળખી તેને ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ છે. મમતાના મુખ્ય આવિર્ભાવ તરીકે તૃષ્ણા હોય છે. ધનની, માનની અને બીજી કોઇ પણ વસ્તુની અને મનોભાવની દઢ ઇચ્છા રાખવી, એની પ્રાપ્તિમાં શાંતિ માનવી, એની અપ્રાપ્તિમાં ખેદ કરવો તેને તૃષ્ણા કહેવામાં આવે છે. એક ધનની ઇચ્છાથી–તૃષ્ણાથી પ્રાણી કેટલી ઉપાધિ વહોરી લે છે તેનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તૃષ્ણાથી મન પર જે આધિપત્ય મેળવાય છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. એનો સંબંધ થવાથી પ્રાણી પોતાનાં વખાણ કરવા મંડી પડે છે, દેશ પરદેશ રખડે છે, ફાંટાદાર મગજવાળા શેઠોના અવિચારી હુકમોને શરણે થાય છે, અસત્ય બોલે છે, ખોટું હસે છે, રડે છે અને અનેક ચાળા કરે છે; એવી જ રીતે માનની તૃષ્ણાથી પણ ચેતન એટલો જ તણાયા કરે છે. એ સર્વ દરરોજના અનુભવનો વિષય હોવાથી તે પર વિશેષ વિવેચન કરવામાં કાળ ન ગાળતાં એ તૃષ્ણા કોણ છે? એનું સ્વરૂપ વિચારીએ.

*तृष्णा रांड भांडकी जाइ, कहा घर करे सवारो।
शठ ठग कपट कुटुंबही पोखे, मनमें क्यूं न विचारो.
(पाठांतर) उनकी संगति वारो. अनु० २

"તૃષ્ણા ખુંડણ ભાંડની દીકરી છે, એ ઘરમાં જયવારો શું કરશે? એ લુચ્ચી

* 'તીસના' એવો પણ પાઠ છે, અર્થ એક જ છે.

૨ તૃષ્ણા=ધનાદિક સંગ્રહ કરવાની બુદ્ધિ. રાંડ=કુલટા સ્ત્રી, સ્વચ્છંદી. ભાંડકી=ભવાયા, મશ્કરી કે જિભ પર આજીવિકા કરનાર. જાઇ=દીકરી કહા=શું. સવારો=એવારો, જયવારો, ઉન્નતિ. શઠ=મૂર્ખી, અક્કલ વગરની, લુચ્ચી. ઠગ=ઠગનારી, (અજ્ઞાન) હરનારી. કપટ=ખોટા પ્રપંચ કરનારી. કુટુંબહી=પોતાનાં પીયરીયાં.

છે, ઠગારી છે, કપટી છે અને પોતાના કુટુંબને (પીયરીઆંને) પોષનારી છે–એવું મનમાં કેમ વિચારતા નથી અથવા એની સોબત અટકાવી દો.”

ભાવ—મારા પતિને તૃષ્ણા ઉપર રાગ બંધાણો છે અને તેની સાથે સંબંધ થયો છે તેનું સ્વરૂપ હે અનુભવ! તમે કેમ વિચારતા નથી? આવા શુદ્ધ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર રત્નોના ધણી થઇને મારા પતિ કેવી સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ કરે છે તે તો જુઓ. તમે વિચારશો તો તમારા મનમાં અતિ ખેદ આવશે, ત્રાસ છૂટશે કે–અહો! જેના ઘરમાં શુદ્ધ પવિત્ર આદર્શરૂપ સ્ત્રીઓ છે તેઓ કોના ઘરમાં આથડે છે? ધન સંગ્રહ કરવાની બુદ્ધિને તૃષ્ણા કહે છે. એ કુલટા સ્વચ્છંદી સ્ત્રી છે અને ભાંડની દીકરી છે. ભાંડ મશ્કરી કરીને અથવા ભિખ માગીને પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. સમાજમાં તેઓ તદ્દન અધમ વર્ગમાં આવે છે અને ભવાયાના નામથી ઓળખાય છે. એ ભાંડ સ્થાને અહીં લોભ સમજવો. એવા ભાંડ-ભવાયાની દીકરીને (એના કુળમાં) શિક્ષણ પણ સ્વચ્છંદતાનું જ મળે છે. હવે એકલી કુલટા સ્ત્રી તે તમારા ઘરમાં આવીને શું જયવારો કરશે? શું ઉજારો કરશે? એ તમારા ઘરનું શું લીલું કરશે? હે અનુભવ! તમે ચેતનજીને કહો કે આવી અધમ સ્ત્રીઓ સાથે તમારે પરિચય કરવો એ તમને જરા પણ ઘટતું નથી. વળી એ તૃષ્ણા કેવી છે તેનું સ્વરૂપ ચેતનજીને જાણવું હોય તો હજુ પણ તેને બતાવો કે એ તૃષ્ણા તો શઠ છે એટલે મૂર્ખી અક્કલ વગરની છે, એને પતિ કે યારનો ખ્યાલ પણ નથી; વળી એ મહાધુતારી છે, જ્ઞાનધનને ઠગીને હરી જનારી છે અને સર્વ ધન–ઘરબાર લૂંટી જઇ પુણ્યધન વગરનો કરી તેને બાવો બનાવી મૂકે તેવી છે; તેમ જ વળી જૂદા જૂદા વેષો કરનારી, છળપ્રપંચથી ભરેલી અને છળની જ વાતો કરનારી છે. આવી રીતે તે શઠ છે, ઠગ છે અને કપટી છે; વળી તે ઉપરાંત તે રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન વિગેરે પોતાના પીયરીયાંને પોષનારી છે, વધારનારી છે અને તમારા ક્ષમા, ધૈર્ય વિગેરે કુટુંબીઓ સાથે લડાઈ કરનારી છે.

આવી શરમ વગરની, હલકા કુળની, મૂર્ખી, કપટી, લુચ્ચી અને પીયરીઆંને પોષનારી તૃષ્ણા તમારા ઘરમાં શું જયવારો કરવાની છે? તમને શું સારા રૂપમાં દેખાડવાની છે? એ તો એવી એવી વાત યુક્તિપૂર્વક કરશે કે તેનું રહસ્ય તમારા ખ્યાલમાં પણ આવશે નહિ. કહેશે કે મારો ભાઇ તો બાપડો આજે ઘેરથી જાય છે તે જતો જતો આવતી કાલે પાછો આવે છે અને તમારો ભાઇ તો ઓણુ પોર ઓણુ પોર લાગેલો જ છે. વાત એમ હતી કે પોતાનો ભાઇ દરરોજ ઘેર આવતો અને પતિનો ભાઇ વરસે બે વરસે આવતો, પણ ભાષાપ્રપંચથી હકીકતને એવા રૂપાંતરથી બતાવવામાં તૃષ્ણાદિક કપટી સ્ત્રીઓ વાગ્જાળ પાથરે છે કે જેમાં ભદ્ર જીવો ફસાઇ જાય છે.

હે અનુભવ! આવી અધમ કુલટા તૃષ્ણા છે એમ મારા પતિ કેમ વિચારતા

નથી ? એમ તમે તેઓને કહો. વળી કહો કે એ સ્ત્રી તેઓના ઘરને, તેઓના નામને, તેઓની આબરૂને યોગ્ય નથી. એની સોબત કરવામાં ભય છે, એના સંસર્ગમાં અપયશ છે, એના પડછાયામાં આવવાથી પણ માનની હાનિ છે. એ મહાઠગારી, પોતાના કુળને વધારનારી અને ચેતનજીને કદિ ઊંચા ન આવવા દેનારી છે. આ પ્રમાણે ચેતનજીને સમજાવો અને એ કુલટાની સોબત છોડાવો. તમે એને સ્પષ્ટ રીતે કહી દો કે કુળવાન માણસે એવી સ્ત્રીને પલ્લે પડવું તે કોઇ પણ રીતે ઉચિત નથી.

આ ગાથા સુમતિ પરભારી ચેતનને જ કહે છે એમ ધારીએ તો પણ અડચણ નથી, કારણ કે અનુભવ એ પણ ચેતનનો વિષય છે. અવસ્થાભેદને લઇને અહીં તેને જૂદા જૂદા ઉદ્દેશવામાં આવ્યા છે તેથી તે પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે છે, બાકી વસ્તુસ્વરૂપે તો ચેતનને અને અનુભવને ઉદ્દેશીને એક જ વાત કહેવામાં આવે તો વિસંવાદ નથી. આ ગાથા અને હવે પછીની ગાથા ઉક્ત બન્ને રીતે સમજી શકાશે.

હે અનુભવ ! તમે એવી અધમ સ્ત્રી સાથે સોબત મૂકાવી દો, છોડાવી દો, તજાવી દો અને ગમે તેમ કરી ચેતનજી મારે મંદિરે પધારે એમ તેને સમજાવો.

कुलटा कुटिल कुबुद्धि संग खेलके, अपनी *पत क्युं हारो ?
आनंदघन समता घर आवे, वाजे जीत नगारो. अनु० ३

" સ્વચ્છંદી, વક્ર ગતિવાળી કુમતિની સાથે ખેલ કરીને આપની ઇજ્જત શામાટે ખોઇ બેસો છો ? આનંદઘન મહાત્મા તો સમતાના ઘરે આવશે અને જીતના ડંકા વાગશે."

ભાવ—વળી હે અનુભવ ! મારા પતિને કહો કે સ્વચ્છંદી, વક્ર ગતિવાળી-મોક્ષથી ઊલટી દિશાએ પ્રયાણ કરનારી કુમતિની સોબત કરીને, તેની સાથે આનંદ કરીને, તેની સાથે ખેલ કરીને તમે તમારી આબરુ શા માટે ગુમાવો છો ? એની સાથે સોબત કરવાથી તો તમે ભાંડપુત્રીના પતિ કહેવાશો, એમાં તમારો અપયશ થશે. એમ કરવાનું તમારે કારણ શું છે તે તો મને સમજાવો. મને તમારે માટે બહુ લાગી આવે છે તેથી આટલું કહું છું. તમારા જેવા અલબેલા સ્વામીનાથને મારા જેવી રૂપ સૌભાગ્યવાન પવિત્ર પતિવ્રતા સાધ્વી સ્ત્રી મળી છે, તમે શ્રદ્ધા, ક્ષમા, દયા વિગેરે મહાઉત્તમ મારા કુટુંબીઓના જમાઇ થયા છો છતાં તમે સ્વચ્છંદી સ્ત્રી જેની ગતિ નિરંતર મોક્ષથી પરાઙ્મુખ હોય છે તેની સાથે કેમ ખેલ ખેલો છો ? તેમાં રસ લઇને કેમ સુખ માનો છો ?

જુઓ, આનંદના અર્થી હો, વાસ્તવિક સુખના લાલચુ હો, નિરંતર સુખના

* 'પત ક્યું' ને બદલે અન્યત્ર 'પતિન્યું' પાઠ છે, તેનો અર્થ પ્રતીત-ઇજ્જત થાય છે.
* કુટિલ=વક્ર ગતિવાળી પત=ઇજ્જત હારો=ખોઇ બેસો

ઇચ્છક હો તો વિચારો કે આનંદઘન મહાત્મા જેઓ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે તેઓ તો સમતાને મંદિરે પધારશે, તે કદિ પણ માયા, મમતા, તૃષ્ણા જેવી કુટિલ સ્ત્રીઓના મંદિરમાં આવશે નહિ, તેની સામે દષ્ટિપાત પણ કરશે નહિ અને તેમ થશે ત્યારે જ ખરા વિજયડંકા વાગશે. એવા વિજયના ડંકા કાંઇ માયા, મમતાના મંદિરે જવાથી વાગશે નહિ; માટે અનુભવ ! તમે તમારા મિત્ર ચેતનજીને કહો કે હવે એ માયા, મમતાનો ત્યાગ કરી પોતાના કોણ છે તેને વાસ્તવિક રીતે ઓળખે અને જે મંદિરમાં આનંદઘન ભગવાનનો વાસ છે તે સુમતિના મંદિરમાં પધારી પોતાના વિજયડંકા વગાડે.

અનુભવને આ સર્વ હકીકત સુમતિ કહે છે તે ચેતનજી સાંભળે છે, કારણ કે અનુભવનું સ્થાન તો ચેતન જ છે વિભાવદશા મૂકી બરાબર અવલોકન કરે એટલે યથાર્થ સ્વરૂપજ્ઞાન થાય તેને અનુભવ કહે છે.* ચેતનને જ્યારે એવો અનુભવ થાય છે ત્યારે તેને સ્વપરનું સ્વરૂપ બરાબર સમજાય છે, ધીમે ધીમે વિકસ્વરતા પ્રાપ્ત થતી જાય છે અને આનંદઘનપદ-પ્રાપ્તિ થાય છે. એ સ્વરૂપાનુસંધાનમાં શુદ્ધ ચેતનાનો પણ પરિચય થાય છે અને અપૂર્વ સુખનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. રહસ્ય આખા પદનું એ છે કે–તૃષ્ણા, કુમતિ વિગેરે વિભાવને ઓળખી તેનો ત્યાગ કરવો અને શુદ્ધ સ્વભાવદશામાં રમણ કરવું એ જીવનનું લક્ષ્યસ્થાન છે અને પરમ સાધ્ય છે.

પદ પંદરમું

રાગ-સારંગ

मेरे घट ग्यान भानु भयो भोर. मेरे०
चेतन चकवा चेतना चकवी, भागो विरहको सोर. मेरे० १

" મારા હૃદયમા જ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થવાથી પ્રભાત થયો, તેથી શુદ્ધ ચેતન ચકવો છે, ચેતના જે ચકવી છે (તેનો) વિરહનો શોરબકોર અટકી પડ્યો. "

ભાવ—સુમતિએ અનુભવદ્વારા ચેતનજીને આગળ કહી તે હકીકત કહેવરાવી એટલે ચેતનજીનું સ્વરૂપ પ્રગટ થવા માંડયું, તેઓ માયા મમતાના મંદિરેથી સુમતિના મંદિર તરફ આવી તેના સમાગમમાં વિશેષ રહેવા લાગ્યા, પોતાની વાસ્તવિક સ્થિતિનો ખ્યાલ કરવા લાગ્યા અને તેને ઓળખવા લાગ્યા. એમ કરતાં કરતાં જ્યારે સત્તામાંથી પણ મોહનીય કર્મનો ક્ષય કરી ચેતન શુદ્ધ થાય છે ત્યારે તેની શુદ્ધ ચેતના પ્રગટ થાય છે. શુદ્ધ દશામાં વર્તતો ચેતન નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કાઢે છે તે રટણ કરવા યોગ્ય છે.

---

* ખટાશને યાદ કરતા કે સાગ સારા ભોજનો યાદ કરતા મુખમા પાણી છૂટે છે ને તેને ખાતી વખત પણ પાણી છૂટે છે, તો પણ આ બેમા જેમ ઘણો જ આતરો છે તેમ જ્ઞાન અને અનુભવમા તફાવત છે.

૧ ઘટ=હૃદયમા ભાનુ=સૂર્ય. ભોર=પ્રભાત. ભાગો=અટક્યો. સોર=શોરબકોર, અવાજ.

મારા હૃદયમાં જ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થવાથી પ્રભાત થયો. આત્માનો જ્ઞાનગુણ જ્યારે પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેને સર્વત્ર અજવાળું દેખાય છે, તેને સ્વપરનું ભાન થાય છે અને તેની સર્વ અંધકારજનિત મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ જાય છે.

શુદ્ધ ચેતન પોતે ચકવો છે અને શુદ્ધ ચેતના ચકવી છે. આ ચકવા ચકવીને આખી રાતનો વિરહ હતો. બંને નદીના જૂદા જૂદા (સામસામા) કાંઠા ઉપર બેસીને કાંકાં અવાજ કરીને શોરબકોર કરતા હતા તે અવાજ હવે બંધ થઈ ગયો. પ્રભાત થવાથી રાત્રિનો વિરહકાળ બંધ થયો અને શુદ્ધ ચેતન અને શુદ્ધ ચેતના મળ્યાં. ચકવો અને ચકવી આખી રાત નદીના બે કાંઠા પર બેસી શોરબકોર કર્યા કરે છે, પણ અંધારાને લીધે એક બીજાને દેખી શકતાં નથી. પ્રભાત થાય છે ત્યારે તેમનો વિરહ મટી જઈ બન્ને એકઠાં થાય છે.

શુદ્ધ ચેતન અને શુદ્ધ ચેતના વસ્તુસ્વરૂપે એક જ છે. સ્વરૂપ સ્વરૂપવંતથી ભિન્ન હોતું નથી, તેઓ વચ્ચે ગુણ ગુણીનો સંબંધ છે, પણ અનાદિ કર્મસંતતિથી શુદ્ધ સ્વરૂપ પર જે આવરણ આવી ગયું હતું તે જ્ઞાનભાનુના પ્રકાશથી દૂર થાય છે. આવરણ દૂર થયું–આચ્છાદન ખસી ગયું અને સ્વરૂપાનુસંધાન થયું એટલે અજ્ઞાનઅંધકાર ચોતરફ ફેલાયો હતો અને કર્મપ્રચુરતારૂપ નદી બન્નેની વચ્ચે આડી પડેલી તે સર્વ જ્ઞાનભાનુના ઉદયથી પ્રભાત થતાં ખસી ગયાં અને ઘણા કાળનો ચેતન ચેતનારૂપ ચકવા ચકવીને વિરહ હતો તે દૂર થયો. જ્યાં સુધી અજ્ઞાનાવરણ વચ્ચે અંતરાય કરતું હોય ત્યાં સુધી શુદ્ધ વસ્તુનું દર્શન થતું નથી અને તે ન થાય ત્યાં સુધી શુદ્ધ ચેતનાને મળવા કોઈ કોઈ વાર ઇચ્છા થાય, કોઈ વાર તે મેળવવા પ્રયાસ થાય, શોકોદ્ગાર થાય પણ તે સર્વ પરિણામ વગરના થઇ પડે છે. જ્ઞાનભાનુનો ઉદય થતાં રાત્રિકાળ પૂર્ણ થાય છે અને ચેતન ચેતનાનો સંબંધ વ્યક્ત થાય છે–પ્રગટ થાય છે અને વિરહકાળ પૂર્ણ થાય છે. આ સ્થિતિ (લોભનો નાશ ત્યાં થાય છે માટે) દશમા ગુણસ્થાનકે પ્રાપ્ત થાય છે. તે વખતે વિશેષ શું થાય છે તે પણ સામાન્ય રીતે બતાવે છે તે આપણે વિચારીએ.

फैली चिहुं दिस चतुरा भावरुचि, मिट्यो भरम तम जोर;
आपकी चोरी आपही जानत, और कहत न चोर. मेरे० २

" વિચક્ષણતારૂપ કાંતિ ચારે દિશામાં ફેલાઇ ગઈ, ભ્રમરૂપ અંધકારનું જોર મટી ગયું; પોતાની ચોરી (ચોરી કરનાર) પોતે જ જાણે છે, બીજાને ચોર કહેતા નથી."

ભાવ—સૂર્યનો ઉદય થતાં જેમ સર્વત્ર કાંતિ ફેલાય છે તેમ ઘટમાં જ્ઞાનભાનુનો ઉદય થતાં સર્વત્ર કુશળતાવાળી સ્વાભાવિક કાંતિ ફેલાઇ ગઇ. જ્ઞાનથી લોકાલોકના સર્વ

૨ ફેલી=ફેલાણી ચિહું દિસ=ચાર દિશામા, સર્વત્ર ચતુરા=વિચક્ષણ ભાવરુચિ=સ્વભાવરૂપ કાંતિ મિટ્યો=મટી ગયું. તમ=અંધકાર. આપહી=પોતે જ જાનત=જાણે છે.

ભાવો પ્રગટ થાય છે અને સર્વત્ર પ્રકાશ થાય છે. એ જ્ઞાન આત્મિક સ્વભાવ છે, તેની મૂળ વસ્તુ છે અને તન્મય છે. સૂર્યથી જેમ વિશ્વમાં પ્રકાશ થાય છે તેમ જ્ઞાનથી લોકાલોક પર પ્રકાશ પડે છે. તેના અતીત, અનાગત અને વર્તમાન ભાવો વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી પ્રત્યક્ષપણે અને મતિશ્રુતથી પરોક્ષપણે ભાસમાન થાય છે. વળી આ પ્રકાશ પડે છે તે સામાન્ય નહિ પણ ચતુર–વિચક્ષણ છે, જે એનો મહિમા સમજે તે પરમ આહ્લાદ પામે, જે તેને અનુભવે તે અપૂર્વ રસલીન થાય એવો તે પ્રકાશ પરમ જ્યોતિસ્વરૂપ છે.

સૂર્યનો ઉદય થતાં જેમ અંધકારનો નાશ થઈ જાય છે તેમ જ્ઞાનભાનુનો ઉદય થતાં ભ્રાંતિરૂપ અંધકારનું જોર ચોતરફ હતું તે ખસી જાય છે. અત્યાર સુધી આ જીવ ખાવામાં આનંદ માનતો હતો, સ્ત્રીસંયોગમાં સુખ માનતો હતો, સુંદર વાજિંત્રના સરોદમાં લીન થતો હતો, સારાં કપડાં પહેરવામાં માન સમજતો હતો, મુસાફરખાનાને ઘરનું ઘર સમજતો હતો, ધનપ્રાપ્તિને સર્વસ્વ ગણતો હતો, પૌદ્ગલિક વસ્તુઓને પોતાની માનતો હતો–એવી રીતે એ પોતાનાને અને પારકાને ઓળખતો નહોતો, એવી સર્વ બાબતોમાં જે આનંદ માનતો હતો તે ભ્રમજ્ઞાન હતું, જ્યાં સુખ નહોતું, જે સુખ નહોતું ત્યાંથી તે સુખ શોધતો હતો અને તેની પ્રાપ્તિને સુખ માનતો હતો. એ સર્વ ભ્રાંતિમય જ્ઞાન હતું તે સૂર્યનો ઉદય થવા સાથે ચાલ્યું ગયું. પ્રત્યક્ષ દર્શન થવાથી ભ્રમ ભાગી ગયો અને શુદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપનું દર્શન થવા લાગ્યું.

વળી આ ભ્રમાત્મક જ્ઞાન હતું તે દૂર થવાથી એક બીજો મોટો લાભ થયો તે બતાવે છે. સાધારણ રીતે રાતે ચોરી થાય અને ખાસ કરીને ઘોર અંધારી રાતે ચોરી થાય ત્યારે તેનો પત્તો મેળવવો મુશ્કેલ પડે છે. પ્રભાત થયા પછી પગીને બોલાવી ચોરને શોધવાનો ઉપાય યોજાય છે. હવે આ ચેતનજીનાં જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપ મહા-મૂલ્યવંત રત્નોની ચોરી થઇ ગઇ હતી, પણ ભ્રમરૂપ અંધકારના જોરને લીધે તેના ચોરનો પત્તો લાગતો નહોતો; હવે જ્યારે આત્મિક પ્રભાત થયું ત્યારે ચેતનજીને સમજાયું કે આ તો પોતાની ચોરી કરનાર પોતે જ હતા. મોહનીયાદિ કર્મ પરતંત્રતાને લીધે વસ્તુ-સ્વરૂપ ન ઓળખવાથી આપણાં જ્ઞાનાદિ રત્નો ઢંકાઇ ગયાં હતાં, પણ તેનું ચોરનાર કોઇ બીજું નહોતું. રત્નો તો ઘરમાં ને ઘરમાં જ હતાં, પણ આપણે તેને શોધી શકતા નહોતા. એને કર્માદિ ચોરો લૂંટી લે છે એમ માનતા હતા તે તો આપણું અજ્ઞાન હતું. વાસ્તવિક રીતે તો મારી ઋદ્ધિને છુપાવી દેનાર હું પોતે જ હતો, તે ઋદ્ધિને છુપાવી દેનાર કર્મોનો કર્ત્તા પણ હું પોતે હતો. આવી રીતે ચોરીનો પત્તો લાગ્યો અને અન્યને ચોર કહેવાનો વિચાર હૃદયમાં થતો હતો તે નીકળી ગયો. ખરેખર ! આવી જાતની કબૂલાત આપવી એ પણ અતિ વિષમ છે, પરંતુ જ્યાં સુધી જ્ઞાન–ભાનુનો ઉદય થાય નહિ ત્યાં સુધી પોતાની ચોરી કરનાર પોતે જ છે એવો ભાસ થાય નહિ

અને કદાચ ભાસ થઇ જાય તો તેટલે દરજ્જે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરવાની સરળતા પણ પ્રાપ્ત થાય નહિ.

अमल कमल *विकच भये भूतल, मंद विषय शशि कोर;
आनंदघन एक वल्लभ लागत, और न लाख क्रिरोर. मेरे० ३

" મેલ વગરનું હૃદયકમળ વિકસ્વર થયું, (આત્મ) ભૂમિ પર વિષયરૂપ ચંદ્રની કાંતિ મંદ થઇ ગઇ. (હવે તો) આનંદઘન માત્ર વલ્લભ લાગે છે, બીજા લાખો કરોડો વલ્લભ નથી લાગતા."

ભાવ—જ્ઞાનરૂપ ભાનુનો ઘટમાં ઉદય થયો ત્યારે હૃદયકમળ વિકસ્વર થયું. 'કમલિની દિનકર કર ગ્રહે, વળી કુમુદિની હો ધરે ચંદશું પ્રીત' સૂર્યનો ઉદય થયે સૂર્યવિકાસી કમળ વિકસ્વર થાય છે અને ચંદ્રનો ઉદય થતાં રાતે કુમુદ વિકસ્વર થાય છે. હૃદયકમળ વિકસ્વર થયું એટલે હૃદયમાં એક પ્રકારની જાગૃતિ થઇ ગઇ, તેમાં આનંદ આનંદ પ્રસરી ગયો.

વળી સૂર્યનો ઉદય થવા માંડે છે ત્યારે ચંદ્રની કાંતિ ઝાંખી થતી જાય છે તેમ જ્ઞાનભાનુનો ઉદય થતાં આત્મભૂમિ ઉપરથી વિષયોરૂપ ચંદ્રની કાંતિ ઝાંખી પડવા લાગી. પાંચ ઇંદ્રિયોના ત્રેવીશ વિષયો છે. રાગદ્વેષ પર જય મેળવવાથી અને વસ્તુસ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી વિષયો ઉપર પ્રેમ મંદ થતો જાય છે, વિરસ વિષયપુષ્પ ઉપર મનભ્રમર રખડતો બંધ થતો જાય છે, તેને તેમાં પ્રેમ થતો નથી, રાગ થતો નથી, આનંદ થતો નથી. પછી આ જીવને ખાવામાં, પીવામા, પહેરવામાં, ઓઢવામાં, રૂપ જોવામાં, સુંઘવામા કે સાંભળવામાં જે રસ પડતો હતો તે અટકી જાય છે.

હવે તો માત્ર આનંદરાશિ ભગવાન્ તેને વલ્લભ લાગે છે, બીજા લાખો કરોડો ઉપર તેને પ્રથમ જે રાગ થતો, તેઓ તરફ આકર્ષણ થતું હતું, તેઓ ઉપર લય લાગતી હતી તે સર્વ અટકી ગયું અને હવે તે સર્વ તદ્દન ફીકા લાગે છે, રસ વગરના લાગે છે, દમ વગરના લાગે છે જ્ઞાનભાનુ ઉદય થતાં આવી રીતે શુદ્ધ ચેતનાનો વિરહકાળ પૂર્ણ થાય છે, આત્મવિભૂતિ પ્રગટ થાય છે, વિષયપ્રેમ મંદ થતો જાય છે અને આનંદઘન ભગવાન્ તરફ એકતાન લાગે છે અને મન અન્યત્ર જ્યાં ત્યાં ભટકતું હતું તે એક ઠેકાણે સ્થિર થઇ જાય છે.

વિષયપ્રતિભાસ કે આત્મપરિણતિમત્ જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી વસ્તુસ્વરૂપના શુદ્ધ

* વિકચ ભયે ભૂતલને બદલે 'વિકચ નભતલ' એવો પાઠ છે

૩ અમલ=મેલ વગરનું, નિર્મળ. વિકચ=વિસ્વર ભયે=થયું. ભૂતલ=પૃથ્વીતલ, આત્મભૂમિકા નભતલ એ પાઠાંતરનો અર્થ મળતો નથી કોર=કાંતિ એક=માત્ર વલ્લભ=વહાલા ક્રિરોર=કરોડ, સો લાખ.

અવબોધ સાથે વર્તન થતું નથી. અત્ર જે જ્ઞાનભાનુનો ઉદય થયો તે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન સમજવું. વિષયપ્રતિભાસ, આત્મપરિણતિમત્ અને તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનનું સ્વરૂપ બહુ વિચારવા લાયક છે. એના સંબંધમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજે એક અષ્ટક લખ્યું છે તે મનન કરવા યોગ્ય છે. સ્થળસંકોચથી અત્ર તે પર વિશેષ વિવેચન કર્યું નથી. તાત્પર્યાર્થ એ છે કે વસ્તુસ્વરૂપ ઓળખી, યથાસ્થિત સ્વપર વિવેચન કરી, આત્મિક ધર્મો અને પૌદ્ગલિક પદાર્થો સાથેનો સંબંધ વિચારવો, ઓળખવો અને બન્નેનો ભેદ કરી સ્વને આદરવો અને પરનો ત્યાગ કરવો તે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન છે.

અનુભવ પોતે આ ઉદ્ગારો કાઢે છે અને ચેતનજીને સમજાવે છે કે-જ્યારે જ્ઞાનભાનુનો ઉદય તમારા ઘટમાં થશે ત્યારે તમારી અત્ર વર્ણવી છે તેવી સ્થિતિ થશે. આ પ્રમાણે ભાવ વિચારવાથી ચેતનની અત્યારની દશા અને ભવિષ્યની દશા સાથેનો સંબંધ બરાબર ખ્યાલમાં આવશે અને આગળ પાછળના પદો સાથેનો સંબંધ બેસતો આવશે. છૂટા પદ તરીકે પણ ઉપર જે અર્થ કર્યો છે તે યુક્ત જણાય છે.

પદ સોળમું

(રાગ–મારુ)

निशदिन जोउं (तारी) वाटडी, घरे आवोने ढोला; निश०
मुज सरिखी* तुज लाख है, मेरे तूही ममोला. निश० १

"હે રંગીલા લાલ ! રાત દિવસ હું તારી વાટ જોઉં છું કે તમે (મારે) મંદિરે પધારો; મારી જેવી તારે તો લાખો છે અને મારે તો તું એક જ અમૂલ્ય છે."

ભાવ—એક વિરહી સ્ત્રી પોતાના પતિને ઉદ્દેશીને કહે છે કે–હે પતિ ! હું તો રાતદિવસ તમારી રાહ જોઉં છું, માટે તમે મારે મંદિરે પધારો અને પરસ્ત્રીના મંદિરે ભટકવાનું મૂકી દો. હે નાથ ! તમારે તો મારા જેવી લાખો સ્ત્રીઓ છે પણ મારે તો તમારા એકલાનો આધાર છે, તમે મારે મન અમૂલ્ય છો.

હવે એ ગાથાનો આધ્યાત્મિક અર્થ વિચારીએ. શુદ્ધ ચેતના ચેતનને કહે છે કે–હે ઢોલા ! એટલે રંગીલા લાલ ! અનાદિ કાળથી રાત દિવસ હું તો તમારી રાહ જોયા કરું છું, તમારો માર્ગ જોયા કરું છું, તમારા માર્ગ તરફ ચક્ષુ અનિમેષદૃષ્ટિ રાખી

---

* સરિખીને બદલે 'સરિખે' અથવા 'સરિખા' એવા પાઠાંતરો અન્ય પ્રતોમાં છે અને તુજને બદલે 'તોહે' એવો પાઠ છે.

૧ નિશદિન=રાતદિવસ, સર્વ કાળ વાટડી=વાટ, રાહ અથવા માર્ગ. ઢોલા=લાલ, રંગીલા. મેરે=મારે. તૂહી=તુંજ. મમોલા=અમૂલ્ય.

તમારે માટે તલસ્યા કરું છું. હવે તમે મારે મંદિરે પધારો. હે નાથ! હવે તો તમે નિજ સ્વરૂપને દેખીને મને ભેટો, તમારી શુદ્ધ ચેતનાને હવે જાગ્રત કરો અને પર-ભાવ છોડી દો. હાલ તો તમે વિભાવદશામાં છો, વિષયકષાયમય થઈ ગયા છો, માયા, મમતા, તૃષ્ણા, રતિ, અરતિ, વક્રતા, કુટિલતા વિગેરે લાખો સ્ત્રીઓ તમને વિભાવદશામાં વળગેલી છે પણ તેઓ તમારી કિંમત જાણતી નથી, તમને વાસ્તવિક સુખ આપતી નથી, આપી શકે તેવી શક્તિવાળી પણ નથી અને હું તો તમને અમૂલ્ય ગણું છું, તમારી કિંમત બરાબર સમજું છું અને તમને શુદ્ધ ભાવથી વળગી રહું છું.

હે નાથ! હું તમારી વાટ જોઉં છું તેથી હવે તમે પરચાલ છોડી દઈ–બાહિર ચાલ છોડી દઈ નિજ ચાલમાં ચાલો (આવો). કુળવાન સ્ત્રી જેમ પોતાના પતિને કહે છે કે–તમારે તો મારા જેવી અનેક છે પણ મારે તો તમે એકલા જ છો, તેમ શુદ્ધ ચેતના ચેતનને કહે છે કે વિભાવદશામાં આપ હો ત્યારે આપને માયા, મમતા, કુબુદ્ધિ, તૃષ્ણા, ઇચ્છા, વાંચ્છા, રતિ, અરતિ વિગેરે અનેક સ્ત્રીઓ વળગે છે પણ તે સર્વ કુલટાઓ છે, અનેક પુરુષો સાથે ભટકનારી છે અને તમને પણ વૈતરણી વિગેરેનાં દુઃખો આપનારી છે; જ્યારે હું તો તમને અમૂલ્ય સમજી તમારી સાથે આનંદ ભોગવી તમને નિવૃત્તિ નગરીમાં પણ સાથે લઇ જનારી છું અને ત્યાં પણ સાથે રહેવાવાળી છું. હે નાથ! એ સર્વ સ્ત્રીઓનું સ્વરૂપ ઓળખી તેઓને મંદિરે જવાનું માંડી વાળી મારા (નિજ સ્વરૂપ) મંદિરે પધારો અને મને આનંદ આપો.

આત્મદશા જરા જરા સુધરવા માંડે, સાધ્યનું સામીપ્ય થાય અને દૂરથી તેનું દર્શન થાય ત્યારે શુદ્ધ ચેતના ચેતનને ઉદ્દેશીને આવી પ્રૌઢ ભાષામાં વાત કરે છે. આ પદમાં કવિચાતુર્ય, પદલાલિત્ય અને આંતર આશય બહુ આનંદપ્રદ છે અને સવિશેષ મનન કરવા યોગ્ય છે.

जवहरी* मोल करे लालका, मेरा लाल अमोला;
जीसके पटंतर को नहि, उसका क्या मोला? निश० २

"ઝવેરી લાલ માણેકનું મૂલ્ય કરે છે (પણ) મારા લાલ તો અમૂલ્ય છે. જેના પડદાના અંતરમાં કોઈ નથી (જેની સાદૃશ્ય થઇ શકે તેવું અન્ય કોઇ નથી) તેની કિંમત શું?"

ભાવ—શુદ્ધ ચેતના ચેતનને ઉપર કહી ગઈ કે–મારે મન તું અમૂલ્ય છે, તે કેવી રીતે? એ વાત અત્ર બતાવે છે. ઝવેરી લાલ માણેકની કિંમત કરે છે કે આ

---

* જવહરીને બદલે 'જોહરી' અથવા 'જુહેરી' એવો પાઠ છે. અર્થ એક જ છે.

૨ જવહરી=ઝવેરી. મોલ=મૂલ્ય, કિંમત. જીસકે=જેને પટંતર=પડદાને અંતરે સાદૃશ્યમાં આવી શકે તેવી રીતે રહેલ. કો=કોઇ. ઉસકા=તેના. ક્યા=શું.

માણેક પાંચ હજારનું છે, આ દશ હજારનું છે, આ વીશ હજારનું છે વિગેરે, પણ મારા પ્રીતમ સુખદાયી માણેક છે, તેની કિમત તો ઝવેરી પણ કરી શકે તેમ નથી. ઝવેરી કિમત કેમ કરી શકતા નથી? તેનું કારણ બતાવતાં પહેલાં આપણે જાણવું જોઇએ કે લાલ માણેકની કિમત ઝવેરી અરસ્પરસ માણેકને સરખાવીને કરે છે, એક માણેકની કિમત કરતાં બીજા માણેકમાં તેજ (lustre) વિશેષ હોય તો તે બેને સાથે મૂકીને તેની કિમત આંકે છે, પણ મારા લાલ રંગીલાની સાથે મૂકી શકાય એવું ઓછી વધતી કિમતનું જ્યાં રત્ન જ ન હોય ત્યાં તેની કિમત કેવી રીતે આંકી શકાય? જેને સરખાવવા માટે અન્ય રત્ન નથી, તેની કિમત શું હોઈ શકે? એ તો અમૂલ્ય છે. માણેકના પટંતરમાં રહેલ માણેક તેને ઓછી વધતી કિમત બતાવે છે, પણ આ તો જેની સાદૃશ્યમાં મૂકી શકાય એવી વસ્તુ (પૌદ્ગલિક) દુનિયામાં છે જ નહિ તો પછી તેની કિમત કેવી રીતે થઈ શકે?

શુદ્ધ દશામાં વર્તતા આત્માનું તેજ નિરંતર એક સરખું જ રહે છે, તેમાં વધ-ઘટ થતી નથી, તેમાં અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ ભરપૂર હોય છે, તેના તેજનો પ્રકાશ આંતરચક્ષુને એક સરખો મળ્યા કરે છે. આવા તેજવાળા આત્માનો-લાલ રંગીલા નાથની કિમત કોઇ ઝવેરી પણ કરી શકે તેમ નથી, કારણ કે તે અમૂલ્ય છે.

पंथ निहारत लोयणे, द्रग लागी अडोला;
जोगी* सुरत समाधिमें, मुनि+ ध्यान झकोला. निशदिन० ३

"અનિમેષ ચક્ષુ લગાવીને મારી આંખોવડે (પતિનો) માર્ગ નિહાળું છું; જેમ યોગી સમાધિમાં સુરત રાખે છે અને મુનિ ધ્યાનની લહેરમાં મન રાખે છે તેમ."

ભાવ—હે નાથ! મારો તમારા ઉપર એવો પ્રેમ છે કે મારી આંખને ફરકાવ્યા વગર, એક ક્ષણ પણ બંધ રાખ્યા વગર તારો માર્ગ હું જોયા કરું છું. વિરહી સ્ત્રી પતિની રાહ જુએ છે, પતિની વાટ જુએ છે, જે દિશા તરફથી પતિ આવવાના હોય તે તરફ જોયા કરે છે. શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે-હે નાથ! હું તમારા આવવાના માર્ગ તરફ આંખને મટકાવ્યા વગર જોઉં છું કે મારા નાથ આ માર્ગે આવશે. સમતાના માર્ગ ઉપર નજર રાખી બેસી રહું છું, સંતોષના માર્ગ તરફ આંખ લગાડી માર્ગ-પ્રતીક્ષા કરું છું કે મારા નાથ એ માર્ગે પધારશે. વ્રત-નિયમના માર્ગે ચક્ષુ સ્થિર

* જોગી સુરતને બદલે 'જોગીસર' એવો પાઠાંતર છે. જોગીસર એટલે યોગીશ્વર-વિશિષ્ટ યોગી સમજવો. + મુનિને બદલે 'માનું' પાઠાંતર છે, તે પર વિવેચન ભાવાર્થમાં જુઓ.

૩ પંથ=માર્ગ. નિહારત=જોઉં છું. લોયણે=લોચનવડે, આંખોવડે. દ્રગ=આંખો, ચક્ષુ લાગી=લાગી છે. અડોલા=હીલચાલ વગરની, અડગ, અનિમેષ. સુરત=નજર. ઝકોલા=લહેરમાં.

કરું છું કે કદાચ નાથ તે રસ્તે પધારશે અને તેમ કરવામાં મારી આંખનું મટકું પણ હું મારતી નથી. મારાં ચક્ષુ આપના માર્ગ ઉપર એવાં સ્થિર કરું છું કે જેવું યોગીનું સાધ્ય સમાધિમાં અથવા મુનિનું મન ધ્યાનમાં સ્થિર થાય છે. પાતંજલ યોગદર્શનકારે યોગનાં આઠ અંગ જણાવ્યાં છે તેમાં સમાધિ એ આઠમું અંગ છે, અને તે મત પ્રમાણે યોગીની એમાં પરિસમાપ્તિ થાય છે. યોગદર્શનના મત પ્રમાણે યોગનાં પાંચ અંગો યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ અને પ્રત્યાહાર એ મંદાધિકારીને માટે બતાવેલાં છે, જ્યારે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ તે વિશિષ્ટ અધિકારીને સામાન્ય છે. પ્રસ્તુત સમાધિનું સ્વરૂપ બતાવતાં કહે છે કે, तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ધ્યાન જ્યારે ધ્યેયરૂપ અર્થના આકારનો જ નિર્ભાસ કરાવે છે અને પોતાના સ્વરૂપથી જાણે શૂન્ય હોય એવું થાય છે ત્યારે સમાધિ કહેવાય છે. ધ્યાનઅંગમાં અને સમાધિઅંગમાં ફેર એટલો છે કે ધ્યાનમાં ધ્યેયનું અને વૃત્તિનું પૃથક્ ભાન હોય છે અથવા બીજી રીતે કહીએ તો ધ્યાનમાં ધ્યેયાકાર વૃત્તિનો પ્રવાહ વિચ્છિન્ન હોય છે અને સમાધિમાં અવિચ્છિન્ન હોય છે. યોગદર્શનના મત પ્રમાણે સમાધિમાં જે શૂન્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે તે જૈન દર્શનના યોગજ્ઞાનને ઇષ્ટ નથી, પણ અત્ર તે વિષય પ્રસ્તુત નથી તેથી તેની ચર્ચા પણ અપ્રાસંગિક ગણાય; છઠ્ઠા પદના વિવેચનમાં અને ઉપોદ્ઘાતમાં તે સંબંધી કાંઇક ઉલ્લેખ કર્યો છે. તાત્પર્યાર્થ એ છે કે–આવા પ્રકારની સમાધિને પ્રાપ્ત કરવી એ યોગીનું પરમ સાધ્ય રહે છે અને જ્યારે તેને તે પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે વસ્તુતઃ તો તે ધ્યેયનો પ્રત્યય જ હોય છે, પણ તે અખંડિત ધારાવત્ ચાલતો હોવાથી વ્યક્તિને તે ધ્યેયથી પૃથક્ રૂપે જણાતો બંધ થાય છે અને તે વખતે ધ્યેય સ્વરૂપનો તેને જે નિર્ભાસ થાય છે તેમાં ધ્યેયાકાર વૃત્તિનું પૃથક્ જ્ઞાન જતું રહેતું હોવાથી તે સ્વરૂપશૂન્ય હોય એમ થાય છે. આવી સમાધિમાં એક સરખો પ્રવાહ ચાલતાં જે ધારા પ્રસરે છે, મનની એકાગ્રતા થાય છે, ચિત્તની સ્થિરતા થાય છે તેવી રીતે હે નાથ! આપના માર્ગરૂપ ધ્યેયને હું અનિમેષ દૃષ્ટિએ જોયાં કરું છું.*

તેવી જ રીતે મુનિરાજ જ્યારે ધ્યાનમાં જોડાય છે ત્યારે તેઓના મનની સ્થિરતા એટલી હદ સુધી વધી જાય છે કે છેવટે મનોયોગનો પણ નિરોધ થાય છે. શુભ ધ્યાનમાં જૈન યોગશાસ્ત્રકાર ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન બે ગણે છે. તેમાં ધ્યેયના પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત ભેદો અને તેના વિભેદો બહુ વિચારવા યોગ્ય છે, તેમ જ આજ્ઞા, અપાય, વિપાક અને સંસ્થાનવિચય ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ તેમ જ શુક્લધ્યાનના પૃથક્ત્વ-વિતર્ક સપ્રવિચાર, એકત્વવિતર્ક અપ્રવિચાર, સૂક્ષ્મક્રિય અપ્રતિપાતિ અને ઉચ્છિન્નક્રિય અનિવૃત્તિનું સ્વરૂપ વિચારવા યોગ્ય છે. જ્યારે મુનિ ધર્મધ્યાનારૂઢ થાય છે ત્યારે એવી

* આ સમાધિનું સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ પાતંજલયોગદર્શનના તૃતીય પાદના ત્રીજા સૂત્ર પર વિવેચન જોવું. (પૃ૦ ૨૫૮. પ્રો. મણીલાલનું ભાષાંતર–દ્વિતીયાવૃત્તિ.)

અદ્દભુત દશા અનુભવે છે કે તેના મનની સ્થિરતાનું ચિત્ર પિંડસ્થાદિ ચાર ધ્યેયનું સ્વરૂપ વાંચવાથી કાંઇક સમજાશે. યોગશાસ્ત્રમાં શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યે તેનું આકર્ષક સ્વરૂપ ચીતર્યું છે. એ ધ્યાનમાં ચિત્તની અદ્દભુત સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે, આગળ જતાં ધ્યાતા, ધ્યાન ને ધ્યેયની એકાગ્રતા થઈ જાય છે; જે સ્થિતિમાં સુખી દુઃખી છું કે નથી તેનો પણ ખ્યાલ રહેતો નથી અને તેથી જ હે નાથ ! યોગી સમાધિમાં જેમ સ્વરૂપશૂન્ય થઇ જાય છે અને મુનિ ધ્યાનમાં સ્થિર થઇ જાય છે, ત્યારે તેમની જેવી દશા થાય છે, તેવી રીતે આંખને ફરકાવ્યા સિવાય હું તમારા માર્ગ તરફ જોઈ રહી છું. હું નિરંતર વિચારું છું કે મારા નાથ કોઇ પણ રસ્તે મારા મંદિરે જરુર પધારશે. હે નાથ ! આ વિરહી સ્ત્રીને હવે વધારે તલસાવો નહિ, મારા મંદિરે પધારો, માયા મમતાને ઘેર જવાનું માંડી વાળો અને મારી વિનંતિનો સ્વીકાર કરો. મુનિને બદલે 'માનું' પાઠાંતર છે તે પણ બહુ સારો અર્થ આપે છે. યોગીની દૃષ્ટિ ધ્યાન–સમાધિમાં જેમ ઝબોળાઇ જાય છે તેમ મારા માનવા પ્રમાણે તમારા સ્વરૂપની એકાગ્રતા કરીને તમારી માર્ગપ્રતીક્ષા હું કરું છું. મતલબ હું એકાગ્ર દૃષ્ટિએ તમારા આવવાના માર્ગને જોયા કરું છું. વળી આ પાઠાંતર સાથે 'યોગીસર તે સમાધિમેં, માનું ધ્યાન ઝકોળા' એ પાઠ આખો વિચારવામાં આવે ત્યારે બહુ સુંદર અર્થ નીકળે છે. જાણે કે યોગીશ્વર ધ્યાન અથવા સમાધિમાં તરબોળ થઇ ગયા હોય એવી હું થઈ ગઇ છું. આ પાઠ સર્વથી સુંદર અર્થ આપે છે એમ લાગે છે.

कौन सुने किनकुं कहुं, किम मांडुं में खोला ?
तेरे मुख दीठे टले, मेरे मनका चोला.* निश० ४

"કોણ સાંભળે ? અને કોને કહું ? હવે તે શું હું ખોળા પાથરું ? તારું મુખ જોવાથી મારા મનમાં જે ચોળો હતો તે મટી જાય છે."

ભાવ—શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે–ઉપર જણાવી તેવી મારી વાર્તા છે, મારી વર્તના છે, મારી આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે તે હું કહું પણ કોને અને તે સાંભળે પણ કોણ ? શુદ્ધ પતિવ્રતા સ્ત્રીને કહેવા સાંભળવાનું સ્થાન પણ પતિ વિના અન્ય નથી ત્યારે મારી વાત પણ મારે કોની પાસે કહેવી ? હે નાથ ! સાંભળનાર પણ કોઇ નથી અને મારાથી કોઇની પાસે જઇને ઘરની વાત પણ કહી શકાય તેમ નથી. ત્યારે હવે તે શું હું તમારી પાસે ખોળા પાથરું ? ખોળો પાથરે ત્યારે લોકો તેમાં બક્ષીસ આપે છે, તે પ્રમાણે હવે હું તમારી પાસે ભિક્ષા માગું ? હવે તે મારે શું કરવું ? મારી આટલી

---

* ચોલાને બદલે 'ઝોલા' પાઠ છે, અર્થ તરંગ સમજવો.

૪ કૌન=કોણ કિનકું=કોને. કિમ=શું. માંડું ખોલા=ખોળા પાથરું, કરગરું. ટલે=મટી જાય. ચોલા=ડામાડોળપણું, ગોટો.

હે ચેતનજી! તમે આ છોકરાને શું મારો છો? એ છોકરો તો તમારા અનેક ભવમાં કરેલાં કર્મરૂપ ઋણને છેદન કરે તેવો બળવાન છે, વળી તે બાળોભોળો છે અને કાલાં કાલાં વચન બોલે છે. અત્ર છોકરો તે ઉપજતું ઉપશમ સમકિત સમજવું. જરા વખત (અંતર્મુહૂર્ત) ફરસી ચાલ્યું જાય-તેને ઉપશમ સમકિત કહેવામાં આવે છે. અનાદિ મિથ્યાત્વી જીવ પ્રથમ એ સમકિત પ્રાપ્ત કરે છે. આખા ભવચક્રમાં પાંચ વખતથી વધારે વાર ઉપશમ સમકિત જીવ પામતો નથી. એ સમકિત વીજળીના ઝબકારા જેવું છે, એની સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે. હે ચેતન! તું ઉપશમ સમકિતરૂપ બાળકને શા માટે મારે છે? એનો ઘાત શા માટે કરે છે? સમકિતની શક્તિ એવી છે કે એ બાળક હોય તો પણ અનાદિ કાળથી લાગેલા અને તેથી વૃદ્ધ કહેવાતા મિથ્યાત્વરૂપ ઋણનો ઘાત (નાશ) કરી નાખે છે. એ ઉપશમ સમકિત હજુ બાળક છે, કારણ કે હાલ જ ઉત્પન્ન થયેલ છે અને વળી સંપૂર્ણ જ્ઞાનાભાવી હોવાથી ભોળું-છે. એવા બાળાભોળા છોકરાને તું શામાટે મારે છે? શામાટે તેનો નાશ કરે છે?

વળી તે અમૃત સમાન વચન બોલે છે. સુદેવને એ સુદેવ માને છે. સુગુરુને સુગુરુ માને છે અને શુદ્ધ ધર્મને સુધર્મ માને છે. આવા સાચા અંતઃકરણના અને અમૃત સમાન મીઠાં વચન બોલનારા બાળકને તો તારે રમાડવું યોગ્ય છે કે તેને મારવું યુક્ત છે? સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે કાલાં વચન બોલનાર છોકરાઓ સર્વને પ્રિય લાગે છે અને તારા સંબંધમાં તો તેથી ઉલટું છે. આ બાળક તો આત્મધર્મ અને કેવલીપ્રણીત ધર્મમાં અભેદ બતાવે છે, તને શુદ્ધ સ્વરૂપનું ભાન કરાવે છે અને સાધ્યનું દર્શન કરાવે છે. એવા બાળકને તું શું જોઈને મારે છે? તેનો શામાટે નાશ કરે છે? તું જે કાર્ય કરે છે તે વ્યવહારથી તદ્દન વિપરીત અને ગેરવાજબી જણાય છે માટે તું જરા વિચાર કર.

આ પદનો અર્થ એક ટબા અનુસાર કર્યો છે. એ ટબો નં. ૨ નો છે, જેના સંબંધમાં ઉપોદ્‌ઘાત જુઓ. પૂ૦ મહારાજશ્રી ગંભીરવિજયજીએ કરેલો અર્થ પદને છેડે આપ્યો છે, તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે.

लेय लकुटिया चालण लाग्यो, अब कांई फूटा छे नेंण;
तुं तो मरण सिराणे सूतो, रोटी देसी कोण? छोरानं० २

"(વળી જો!) એ બાળક લાકડી લઈને (ટેકો દઈને) ચાલવા લાગ્યો છે. (હે ટેણુ!) તારી શું આંખો હવે ફૂટી ગઈ છે (કે તું તે દેખતો નથી)? પણ તું તો મરણને ઓશીકે સૂતો છે, ત્યારે તને ખાવાનું કોણ આપશે?"

૨ લકુટિયા=લાકડી, યષ્ટિ. ચાલણ=ચાલવા. ફૂટા છે=ફૂટી ગઈ છે. નેણ=આંખો. સિરાણે=ઓસીકે. રોટી=ખાવાનું. દેસી=આપશે.

ભાવ—હે વૃદ્ધ જઠર ! ડોશું ! મિથ્યાત્વ ! તું જો, આ ચેતનજી જેને ઉપશમ સમકિત પ્રાપ્ત થયું છે તેનું સ્વરૂપ કેવું છે તે વિચાર. એ બાળક સ્વરૂપસાક્ષાત્કાર કરે છે અને પોતાના બે પગો ઉપર લાકડીનો ટેકો દઈને ટગુમગુ ચાલવા લાગ્યો છે. એના બે પગ તે તાત્ત્વિકવૃત્તિ રુચિ અને આગમાનુયાયી શુદ્ધ શ્રદ્ધા સમજવી. તાત્ત્વિક શુદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાન ઉપર રુચિ અને આગમકથન ઉપર શુદ્ધ શ્રદ્ધા એ સમકિતનાં આ બન્ને પગ ઉપર ચેતનજી ઉપશમ સમકિતરૂપ લાકડીનો ટેકો દઈ ટગમગ ટગમગ ચાલવા લાગ્યો છે. એને સાધ્યનું દૂરથી દર્શન થયું છે, સ્વરૂપજ્ઞાનનો પ્રકાશ તેના પર પડવા લાગ્યો છે અને ગ્રંથીનો ભેદ થયો છે. આવી રીતે ચાલવા લાગ્યો એટલે ઉત્ક્રાન્તિમાં—ચતુર્થ ગુણસ્થાનકમાં વિશેષ વધારો કરવા લાગ્યો અને આગળ પ્રગતિ કરવા લાગ્યો. *અરે જઠર મિથ્યાત્વ ! ડોસા ! તું શું આ દેખતો નથી ? તને આ સર્વ સૂઝતું નથી ?* પણ ખરેખર, તને તે ક્યાંથી સૂઝે ? તારાં કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શનરૂપ નેત્રો તો અનાદિ કાળથી ફૂટેલાં છે તે કાંઈ આજકાલનાં ફૂટેલાં નથી અને જેનાં નેત્રો ફૂટી ગયાં હોય તે શુદ્ધ સ્વરૂપ ક્યાંથી દેખી શકે ? તું તો આજન્મ આંધળો છે તેથી તને આ હકીકત દેખાય જ ક્યાંથી ?

વળી હે મિથ્યાત્વ ! તું અનાદિ કાળથી ચેતનજીના ઘરમાં વિલાસ કરીને જેમ ઘરને કોલ કોતરે છે, ડુક્કર ઘરને ખોદી નાખે છે તેમ તેં તેનાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રને ખોદી નાખ્યાં છે, પણ હવે તો તું મરણને ઓશીકે સૂતો છે એટલે તારો છેડો નજીક આવ્યો છે; કારણ કે આગમમાં કહ્યું છે કે **पणवारा उवसमियं** ભવચક્રમાં ઉપશમ સમકિત પાંચ વાર પ્રાપ્ત થાય છે. ચેતનજી પાંચ વાર તો ઉપશમ સમકિત પામી ચૂકયો છે. હવે નિયમા ક્ષપકશ્રેણી આરંભશે તેથી તારો અંત નિરંતરને માટે આવી પહોંચ્યો છે. તારું જીવન તારા આહાર ઉપર છે, તારો આહાર અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભની ચોકડી અને સમકિત મોહની, મિશ્ર મોહની અને મિથ્યાત્વ મોહની છે અને સમકિત પ્રાપ્ત થતાં તેનો ક્ષય, ક્ષયોપશમ કે ઉપશમ થાય છે તેથી એ તારો આહાર મળતો તને બંધ થયો છે. આવી રીતે તારા જીવનના આધારરૂપ સાત કર્મ પ્રકૃતિનો આહાર તને મળતો બંધ થવાથી તારું મૃત્યુ નજીક આવી પહોંચ્યું છે. હવે તો ચેતનજી કદિ પણ તારી નજીક આવશે નહિ, તને દાદ દેશે નહિ અને તારી સંગત કરશે નહિ. મિથ્યાત્વનું જોર એટલું બધું સખ્ત વર્તે છે કે સમકિત પ્રાપ્ત થયા પછી પણ તેનાથી બની શકે ત્યાં સુધી આ જીવને ખેંચી ખેંચીને પણ મિથ્યાત્વ ઉપર પછાડે છે પણ સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ પછી છેવટે વધારેમાં વધારે અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તન જેટલા કાળમાં તો તે ક્ષપકશ્રેણી માંડી સર્વ કર્મોને હઠાવી દે છે અને તે વખતે મિથ્યાત્વને સર્વથા કાપી નાખે છે, નિરંતરને માટે કાપી નાખે છે અને પછી મિથ્યાત્વનું તેના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર પર જે સામ્રાજ્ય ચાલતું હતું તે અટકી જાય છે. એ સમકિત ગમે તો ક્ષાયિક હોય,

ઉપશમિક હોય કે ક્ષાયોપશમિક હોય પણ તેની પ્રાપ્તિ પછી અર્ધ પુદ્‌ગલપરાવર્તથી વધારે કાળ જીવ સંસારમાં રહેતો નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી હે મિથ્યાત્વ ! તું ગમે તેટલો પ્રયાસ કરે પણ નકામું જ છે. તું મરણપથારીએ જ સૂતો છે અને ચેતનજીનો આધાર તો હવે સમ્યક્ત્વ બાળક ઉપર જ રહેલો છે.

पांच पचीस पचासा उपर, बोले छे सुधा वेण,
आनंदघन प्रभु दास तुमारो, जनम जनम के सेण. छोराने० ३

" પાંચ પચીશ પચાસ ઉપર તે સારાં વચન બોલે છે. હે પ્રભુ ! આનંદનો સમૂહ તમારો સેવક છે, તમે જન્મ જન્મના સ્વજન છો. "

ભાવ—સુમતિ મિથ્યાત્વ ડેણને કહે છે. પરમેશ્વરભાષિત આગમમાં એવું વચન છે કે એક સમયાવચ્છેદે અસંખ્યાતા જીવો ઉપશમ સમકિત પામીને એ સર્વ જીવો આગમાનુયાયી શુદ્ધ વચન બોલે છે, કારણ કે એ ક્ષપકશ્રેણિના પ્રારંભી થઇ શકે છે. એમણે આગમમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે ઉપશમની પ્રાપ્તિ પાંચ વાર કરી લીધી છે અને હવે તો નિરંતરને માટે મિથ્યાત્વનો ઘાત કરવા તે ઉદ્યુક્ત થયો છે. હે પ્રભુ ! આનંદનો સમૂહ–આત્મસ્વરૂપ તમારો–ઉપશમ સમકિતનો દાસ છે, કારણ કે હવે તો જન્મજન્મના તમે તેના મિત્ર છો–સ્વજન છો. તમારાથી આ ચેતનજીએ સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તમારી સાથે તે નિરંતર રહેનાર છે અને તેના પર તમારો પરમ ઉપકાર છે. ટબાકાર એ પ્રમાણે અર્થ લખીને છેવટે કહે છે કે " આ પ્રમાણે અર્થ મને ભાસે છે, કવિનો આશય તો તે જાણે છે. "

આ પદનો અર્થ પંન્યાસજી ગંભીરવિજયજીએ મને બતાવ્યો તે પણ ઉપયોગી હોવાથી નીચે ઉતારી લઉં છું.

(૧) જીવને વિવેક કહે છે. અગાઉના પદમાં કહ્યું કે મિત્ર વિવેક શુદ્ધ ચેતનાને કહે છે કે–છેવટે નાથ તારે મંદિરે પધારશે અને તારી સેજલડીમાં રંગ ઉડાવશે. હવે તે વિવેક ચેતનને કહે છે કે–હે ચેતન ! તું સંયમરૂપ બાળકને શામાટે મારે છે ? તું અસંયમથી મરેલો છે. હે મરેલા મડદા ! ઉપયોગ વગરના, નકામા, મડદા જેવા જા, જા. (જાયે કાય્યા ડેડ એ મારવાડી ભાષાનું વાક્ય છે અને તેનો અર્થ ' જા જા મરેલા મડદા ' એમ થાય છે.) કોઇએ નવીન દીક્ષા લીધી હોય અને પછી મેઘકુમારની જેમ તેના પર અસંયમ જોર કરે ત્યારે તેની જે સ્થિતિ થાય છે તેમાંથી બચવા પ્રબળ પ્રયાસ કરવો પડે છે. સંયમનો નાશ થવાથી સર્વનો નાશ થશે, કારણ તે વગર શુદ્ધ ચેતના પ્રગટ થવાની નથી. વિવેક કહે છે કે–આ મારો સંયમરૂપ છોકરો

૩ સુધા=સારાં. વેણ=વચન. સેણ=સ્વજન

હજુ તો બાળ છે, નાનો છે, ભદ્રક પરિણામી છે, સર્વનું ભલું ઇચ્છનારો છે, સર્વનું સુખ ઇચ્છનારો છે, બાળોભોળો છે. સંયમ કદિ કોઈનું માઠું કરનારો થતો નથી અને પોતે વળી અમૃત જેવાં મધુર વચન બોલે છે. કહે છે કે-સર્વ જીવોની દયા પાળો, સાચું બોલો, ચોરી નહિ કરો. વિગેરે વિગેરે. આવો બાળોભોળો છોકરો છે તેને તું શું જોઇને મારવા ઊભો થયો છે? મૂર્ખ મડદા! જા, જા! હું તને કહું કે તારે ભૂલેચૂકે પણ મારા સંયમરૂપ છોકરાને મારવો નહિ.

(૨) વળી વિવેક વધારે કહે છે કે–હે મૂર્ખ! તું તો લાકડી લઇને ચાલે તેવો ઘરડો થઇ ગયો-છે, તારું શરીર શીખળવિખળ થઈ ગયું છે; અથવા તેં તારા હાથમાં મુનિવેશદર્શક ડાંડો લીધો છે. અથવા તું લાકડી લઈને છોકરાને મારવા ચાલ્યો છે, સામો જાય છે; પણ શું તારા નેત્રો ફૂટી ગયાં છે? તારી આંખો ગઈ છે? શું તારાં હૈયાનાં નેત્રો ફૂટી ગયાં છે? તારે લાકડી લઇને ચાલવાનો વખત આવ્યો (ઘડપણ અથવા દીક્ષાને લીધે) છતાં પણ હજુ તું બીજાના પ્રાણ હરણ કરવા જાય છે. તારી તો હજુ પણ આંખ ઊઘડતી નથી. તું વિચાર કર, જરા જો. તું કોણ છે? તારી સ્થિતિ કેટલી છે? તારું શરીર કેવું છે? તું કોના ઉપર ઘા કરવા જાય છે? તું તો મરણને કાંઠે સૂતો છે, હાથમાં લાકડી લીધી છે અને આ છોકરાને મારવા ઊભો થયો છે, પણ જરા વિચાર તો ખરો કે તને આવતા ભવમાં રોટલી પણ કોણ આપશે? ખાવાનું કોણ દેશે? પરભવમાં કાંઇ મોસાળ નથી, પલંગ પાથરી રાખ્યા નથી; ત્યાં તો "**पूर्वदत्ता च या विद्या, पूर्वदत्तं तु यद्धनं**" જે હશે તે જ તને મળવાનું છે, બીજું કાંઇ મળવાનું નથી.

(૩) વળી એ નાનો સંયમરૂપ બાળક છે તે હવે જરા જરા બોલે છે. કાંઈ પાંચ, પચીશ અને પચાસ તથા તેથી વધારે વચનો પણ બોલે છે, તે હવે તદ્દન નાનો બાળક નથી, ભાંગ્યુંતૂટ્યું હવે તે બોલવા લાગ્યો છે.

પાંચ બોલ–પાંચ મહાવ્રતરૂપ તે સંયમરૂપ છે અને સુખદાયી (સુધા) છે. પચીશ બોલ–પાંચ મહાવ્રતની પચીશ ભાવના છે.*

પ્રથમ મહાવ્રતની પાંચ ભાવના

૧ ઈર્યાસમિતિ સમતા રાખવી.

૨ અવલોકન કરીને ભોજનાદિ કરવાં.

૩ વસ્તુ ગ્રહણ નિક્ષેપમાં જુગુપ્સા ન કરવી, પ્રમાર્જના કરવી.

* વિસ્તારથી જાણનાર ઇચ્છુક પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રંથનું બોંતેરમું દ્વાર જોવું.

૪ સર્વ કાર્ય સ્વસ્થ, શાંત અને અદુષ્ટ ચિત્તથી કરવાં. (મનોગુપ્તિ.)
૫ મિથ્યા વાણીનો ઉચ્ચાર ન કરવો, વચનને અદુષ્ટપણે પ્રવર્તાવવાં. તત્ત્વાર્થ ગ્રંથમાં ૪૨ દોષ રહિત આહારપાણી સંયમસાધન માટે લેવાં એને પાંચમી ભાવના કહી છે.

બીજા મહાવ્રતની પાંચ ભાવના

૧ હાસ્યનો ત્યાગ કરી સત્ય ભાષણ કરવું.
૨ જ્ઞાનપૂર્વક વિચાર કરી ભાષણ કરવું.
૩ ક્રોધની નિવૃત્તિ કરી સત્ય ભાષણ કરવું.
૪ લોભનો ત્યાગ કરી સત્ય વચન બોલવું.
૫ ભયનો ત્યાગ કરી સાચી વાણી બોલવી.

ત્રીજા મહાવ્રતની પાંચ ભાવના

૧ સ્વયમેવ યાચના કરવી.
૨ આજ્ઞા મેળવી તેને બરાબર સાંભળી વસ્તુ લેવી.
૩ વારંવાર અવગ્રહની યાચના કરવી.
૪ ગુરુ અને અન્ય સાધુની આજ્ઞા લઈ ભોજન, જલ પ્રાશનાદિ કરવાં.
૫ તત્રસ્થિત સંવિજ્ઞ સાધુની અનુજ્ઞા લઇ ક્ષેત્રાવગ્રહ કરવો, અન્યથા નહિ.

ચોથા મહાવ્રતની પાંચ ભાવના

૧ અતિમાત્રા અને વધારે સ્નિગ્ધ આહાર ન કરવો, પરિમિત આહાર કરવો.
૨ શરીરની વિભૂષા કોઈ પણ પ્રકારે કરવી નહિ.
૩ સ્રીનાં અંગો ઈચ્છાપૂર્વક જોવાં નહિ, તેને અવલોકવાં નહિ.
૪ સ્રી, નપુંસક અને પશુવાળાં ઘર, આસન અને ભીંતનો આંતરો પણ છોડવો.
૫ સ્રી સંબંધી સરાગ કથા કરવી નહિ અને પહેલાની ક્રીડા સંભારવી નહિ.

પાંચમા મહાવ્રતની પાંચ ભાવના

૧ સ્પર્શના વિષયને પ્રાપ્ત કરી તેનું આસેવન ગૃદ્ધિપૂર્વક કરવું નહિ, કે તેની ઉપર અમનોજ્ઞતાને લીધે દ્વેષ પણ કરવો નહિ.
૨ રસના વિષયો પર પ્રેમ કે દ્વેષ લાવવો નહિ.
૩ ઘ્રાણના વિષયોનું ઈષ્ટ અનિષ્ટ પરિણામ વિચારી તેમાં આસક્ત કે દ્વિષ્ટ થવું નહિ.
૪ ચક્ષુના વિષયો પર રાગ દ્વેષ ધારણ કરવો નહિ.
૫ શ્રોત્રના વિષયો તરફ આકર્ષણ કે ઉદ્વિગ્નપણું થવા દેવું નહિ.

એવી રીતે તપના પચાસ* ભેદ થાય છે જે નીચે ફુટનોટમાં દર્શાવ્યા છે.

આ મારો સંયમરૂપ બાળક આવી રીતે પાંચ, પચીશ, પચાસ વચનો પણ બોલે છે અને તેનાં તે સર્વ વચનો આનંદ આપનારાં છે. વળી તે ઉપરાંત ચરણસિત્તરી તથા કરણસિત્તરીના સીત્તેર સીત્તેર બોલ પણ તે બોલે છે. (આ બોલ જાણવાની ઈચ્છાવાળાએ પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રંથનું છાસઠમું તથા સડસઠમું દ્વાર જોવું). હે આનંદઘન પ્રભુ ! એ સંયમ તમારો સેવક છે, તમારાથી જ તેની ઉત્પત્તિ છે, આપ(પ્રભુ) તેને બતાવો છો, આપના આગમથી જ તે જણાય છે.

વળી તે બાળક આપશ્રીને કહે છે કે-હે પ્રભુ ! તમે જન્મ જન્મમાં મારા સગા છો, સગા રહેજો, તમારી સાથેનું સગપણ કાયમ રહેજો.

આવી રીતે પ્રભુ સાથે સંયમને સગપણ છે તે વાત તાજી કરી, બાળ ચેતનજી પોતાને કોઇ મારે છે એ વાતની પ્રભુ પાસે ફરિયાદ કરે છે અને પ્રભુનો આશ્રય માગે છે.

પદ અઢારમું

રાગ–માલકોશ, ગોડી રાગણી.

रीमानी आप मनावो रे, प्यारे बीच वसीठ न फेर; रिमानी०
सोदा अगम हे प्रेमकारे, *परख न बूझें कोय;
ले दे वाही गम पडे प्यारे, और दलाल न होय. रिमानी० १

---

* **તપના ૫૦ ભેદો**—૧ યાવત્કથક, ૨ ઈત્વરતપ, ૩ બાહ્યઊનોદરી, ૪ અભ્યંતરઊનોદરી, ૫ દ્રવ્યતપવૃત્તિસંક્ષેપ, ૬ ક્ષેત્રતપવૃત્તિસંક્ષેપ, ૭ કાલતપવૃત્તિસંક્ષેપ, ૮ ભાવતપવૃત્તિસંક્ષેપ, ૯ કાયક્લેશ, ૧૦ રસત્યાગ, ૧૧ ઇંદ્રિયકષાયયોગવિષયકસંલીનતા, ૧૨ સ્ત્રીપશુપંડકાદિવર્જિતસ્થાનઅવસ્થિત, ૧૩ આલોયણપ્રાયશ્ચિત્ત, ૧૪ પ્રતિક્રમણપ્રાયશ્ચિત્ત ૧૫ મિશ્રપ્રાયશ્ચિત્ત ૧૬ વિવેકપ્રાયશ્ચિત્ત, ૧૭ કાયોત્સર્ગપ્રાયશ્ચિત્ત, ૧૮ તપ પ્રાયશ્ચિત્ત, ૧૯ છેદપ્રાયશ્ચિત્ત, ૨૦ મૂલપ્રાયશ્ચિત્ત, ૨૧ અનવસ્થિતપ્રાયશ્ચિત્ત, ૨૨ પારંચિયપ્રાયશ્ચિત્ત, ૨૩ જ્ઞાનવિનયરૂપ, ૨૪ દર્શનવિનયરૂપ, ૨૫ ચારિત્રવિનયરૂપ, ૨૬ મનોવિનયરૂપ, ૨૭ વચનવિનયરૂપ, ૨૮ કાયવિનયરૂપ, ૨૯ ઉપચારવિનયરૂપ, ૩૦ આચાર્યવૈયાવચ્ચ, ૩૧ ઉપાધ્યાયવૈયાવચ્ચ, ૩૨ સાધુવૈયાવચ્ચ, ૩૩ તપસ્વીવૈયાવચ્ચ, ૩૪ લઘુશિષ્યાદિકવૈયાવચ્ચ, ૩૫ ગ્લાનસાધુવૈયાવચ્ચ, ૩૬ શ્રમણોપાસકવૈયાવચ્ચ, ૩૭ સંઘવૈયાવચ્ચ, ૩૮ કુલવૈયાવચ્ચ, ૩૯ ગણવૈયાવચ્ચ, ૪૦ વાચના, ૪૧ પૃચ્છના, ૪૨ પરાવર્તના, ૪૩ અનુપ્રેક્ષા, ૪૪ ધર્મકથા, ૪૫ આર્તધ્યાનનિવૃત્ત, ૪૬ રૌદ્રધ્યાનનિવૃત્ત, ૪૭ ધર્મધ્યાનચિંતન, ૪૮ શુક્લધ્યાનચિંતન, ૪૯ બાહ્યકાયોત્સર્ગ અને ૫૦ અભ્યંતરકાયોત્સર્ગ

* પરિખ=' પરીક્ષા કરીને ' એવો પાઠાંતર છે

૧ રીસાની=રીસાયલી છે તેને મનાવો=સમજાવો બીચ્ચ=વચ્ચે વસીઠ=વિશિષ્ટ, ચોવટીઓ. નફેર=ફેરવો નહિ, લાવો નહિ. સોદા=ખરીદી અગમ=ન સમજાય તેવા, ન જાણી શકાય તેવા પરખ=પરીક્ષા કરીને બૂઝે=જાણે લે દે=લે અને આપે. વાહી=ઉસકું, તેને. ગમ=ખબર

"રીસાયલી(શુદ્ધ ચેતના)ને તમે સમજાવો, વચ્ચે ચોવટીઓ ફેરવો નહિ. પ્રેમની ખરીદી સમજણુ ન પડે તેવી છે, પરીક્ષા કરીને જાણવાવાળા કોઇ નથી; (જે) આપે લે, તેને જ તેની ખબર પડે તેમ છે, બીજો કોઇ દલાલ સોદો કરી આપનાર સંભવતો નથી, હોતો નથી."

ભાવ—ચેતનજીને હવે જરા જરા ભાસ થયો છે કે–આ જીવનનો ઉદ્દેશ પૌદ્ગલિક પદાર્થોમાં રાચવા માચવાનો નથી, પણ ઇંદ્રિયજન્ય વિષયસુખનો ત્યાગ કરી પોતાનું ચેતનત્વ પ્રગટ કરવું તે જ છે. તેને જરા જરા સમજાયું છે કે અત્યાર સુધી પોતે ખોટા માર્ગ પર હતો, કુલટા સ્ત્રીઓના પ્રેમમાં હતો. હવે જ્યારે ઉપશમ સમકિતનો તેને જરા ઝળકાટ થઇ ગયો, ગ્રંથિભેદ થયો, અંતરકરણ કરી મિથ્યાત્વના ત્રણ પુંજ કર્યા ત્યારે તેને સમજાયું કે પોતાનું વાસ્તવિક કાર્ય તો શુદ્ધ ચેતનાને પ્રગટ કરવી એ છે અને પછી તેની સાથે અવિનાશીની સેજડીએ સૂઇ આનંદ કરવો એ પોતાનો સ્વભાવ છે. આટલું ભાન થયા પછી શુદ્ધ ચેતનાને મંદિરે જવાની ઇચ્છા થતાં સુમતિ સાથે પોતે શુદ્ધ ચેતનાને પ્રગટ કરવાના ઉપાય સંબંધી વિચાર કરે છે. સુમતિ આ તકનો લાભ લઇ શુદ્ધ ચેતના પ્રગટ કરવા સંબંધી કેટલીક હકીકત ચેતનજીને કહે છે તે પર આ હૃદયગાન છે.

સુમતિ વાક્ય–અરે ચેતનજી ! મારા આધાર ! શુદ્ધ ચેતના તમારાથી રીસાયલી છે, તમારા પર ગુસ્સે થયેલી છે, તમારી સાથે ખીજાયલી છે, તેને તમે પોતે જ સમજાવો એને સમજાવવા માટે વચ્ચે ચોવટીઆને ફેરવો નહિ. તમે જાણો છો કે એ સ્ત્રીનું આર્યહૃદય છે, એના અંતઃકરણમાં આપને માટે બહુ રાગ છે, પણ આપે અનાદિ કાળથી તેને તરછોડી છે તેથી તેણે આપની સાથે રુસણાં લીધાં છે, પણ આપ પોતે તેને મનાવશો તો કામ સિદ્ધ થશે. તમે કોઇ પંચાત કરનારને વચ્ચે રાખવા ધારતા હો તો તે મારા વિચાર પ્રમાણે સારું નથી. આવી મહત્ત્વની બાબતમાં વચ્ચે વાત કરનારને રાખવાથી ઘણી વખત નુકશાન થાય છે, ગોટાળો થાય છે, એ તમે જાણો છો. જો તમે ચોવટીઆને વચ્ચે રાખશો તો તમારો મેળ ખાશે નહિ. તમારે પોતાને જ એ કામ કરવાનું છે તેનાં ઘણાં કારણો છે, તેમાંનાં કેટલાંક કારણો નીચે બતાવું છું.

બજારમાં સોદો કરવો હોય ત્યારે ધણી પોતે સોદો બહુધા કરતા નથી પણ દલાલ માલની પરીક્ષા કરીને કિંમત લેનાર વેચનાર વચ્ચે ચોક્કસ કરાવી આપે છે અને સોદો બેસાડી આપે છે, એ સામાન્ય અનુભવનો વિષય છે. હે ચેતનજી ! તમારે સોદા કરવાનો છે તે પ્રેમનો છે, બજારુ વસ્તુનો નથી; પ્રેમ એ સાધારણ રીતે અન્યથી પરખી શકાય તેવી વસ્તુ નથી; અંતઃકરણનો વિષય છે; માટે બહારના દલાલ તેની કિંમત કરી તેનો સોદો કરી આપે એમ માનતા નહિ. જ્યારે ઉપર ઉપરનો મેળ કરી

આપવો હોય ત્યારે દૂતી દલાલ તેનું જોડાણ કરી આપે છે, પણ જ્યારે અતરંગ વસ્તુની વાત આવી પડે છે ત્યારે દલાલનુ એમાં કાઇ ચાલી શકતુ નથી, કારણ કે એની પરીક્ષા પણ તેને થતી નથી પ્રેમ આટલા છે, આવો છે, આ પ્રકારનો છે એ જ જ્યારે દલાલ જાણી શકે નહિ ત્યારે તેનો સોદો તે કેમ કરાવી શકે? પ્રેમની કિમત તો તેની જે આપ-લે કરે છે તેને જ હોય છે, તે જ સમજે છે કે પોતાના અતકરણના ઊંડાણના ભાગમા વાસ્તવિક પ્રેમ કેટલો છે અને મનોમન સાક્ષીભાવે સામાના અંતકરણમા પોતા માટે કેટલો પ્રેમ છે તે પણ જાણી શકે છે, પણ દલાલ એમાનુ કાઈ જાણી શકતો નથી પ્રેમ વાટે ઘાટે મળતો નથી, દોશીડાને હાટે વેચાતો નથી, એ તો અતકરણનો વિષય હોવાથી લેનાર તેમજ દેનાર જ તેની પરીક્ષા કરી શકે છે

આપના ઉપર શુદ્ધ ચેતનાનો પ્રેમ ખરેખરો છે એમ હુ ચોક્કસ જાણુ છુ વળી આપે તેના તરફ બેદરકારી રાખી છે અને તે પણ અનાદિ કાળથી-લાબા વખતથી રાખી છે માટે તમારી સાથે અત્યારે તે રીસાયલી છે, પણ તમે પોતે જ તેને સમજાવો તમે સાભળતા હતા ત્યારે દશમા પદમા શુદ્ધ ચેતના પોતે જ બોલી હતી કે ' કોઉ ન દૂતી દલાલ વિસીઠી, પારખી પ્રેમ ખરીદ બનાવે ' કોઈ એવો ચોવટીઓ કે દૂતી નથી કે જે પ્રેમની પરીક્ષા કરી તેનો સોદો ઉતારી આપે, માટે તમે પોતે જ શુદ્ધ ચેતનાને સમજાવો, મનાવો અને હુ તમને ખાત્રી આપુ છુ કે તમારુ કામ જરૂર પાર પડશે વ્યવહારમા પણ પ્રેમનો સોદો થતો નથી વાસ્તવિક પ્રેમ ન હોય ત્યારે એવો ખ્યાલી ઉપર ઉપરનો વિવેક કરવો પડે છે સ્વાભાવિકતામા અને કૃત્રિમતામા ફેર છે તે ધ્યાનમા રાખી આ પદનો ભાવ વિચારીએ તો અર્થ સ્ફુરે તેમ છે

> दो वाता जीयकी करो रे, मेटो मनकी आंट;
> तनकी तपत बूझाइए प्यारे, वचन सुधारस छाट. रिसानी० २

" (ચેતનાને મનાવવા માટે) તમારે જીવના સબધમા બે વાત કરવી એક તો તમારા મનમાથી આટી કાઢી નાખો અને બીજુ પ્રભુના વચનામૃતરૂપ છાટણાવડે શરીરનો સતાપ બુઝાવી નાખો, ઓલવી નાખો "

ભાવ—ચેતનાને મનાવવા માટે વચ્ચે દલાલ-ચોવટ કરનારનુ કામ નથી, એ બતાવી હવે તેને મનાવવાનો ઉપાય સુમતિ બતાવે છે હે ચેતનજી ! તમારે જો ચેતનાને મનાવવી હોય તો તમારા જીવના સબધમા બે વાત કરશો, બે કામ કરો એ બે કામ કયા કયા છે, તે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે

૨ દો=બે બાતા=વાતો કામ કરણી જીયકી=જીવની મેટો=મટાડી દો આટ=ધુચ આંટી તનકી=શરીરની તપત=સતાપ બુઝાઇએ=મટાડીએ ઓલવી નાખીએ છાટ=છાટણાવડે

એક તો તમારા મનમાંથી આંટી કાઢી નાખો. જ્યાં પ્રેમ હોય ત્યાં આંટી નહિ અને જ્યાં આંટી હોય ત્યાં પ્રેમ નહિ; માટે તમારા મનમાં જે વળ હોય તે દૂર કરી નાખો. તમારા મનમાં હજુ પરભાવગમનરૂપ આંટી છે, તમે હજુ તમારી પતિવ્રતા સ્ત્રી પર બરાબર પ્રેમ રાખવાનું શીખ્યા નથી, તમે હજુ જ્યારે ત્યારે માયામમતા વિગેરે વેશ્યાઓનાં મંદિરોમાં ભટક્યા કરો છો. જો તમારે બરાબર પ્રેમ કરવો હોય, શુદ્ધ ચેતનાને તમારા હૃદયમંદિરમાં સ્થાન આપવું હોય તો પરભાવરમણ મૂકી દઇ એક નિષ્ઠાથી તેના પર શુદ્ધ પ્રેમ રાખો અને મનમાંથી આંટીઘુંટી કાઢી નાખો, દૂર કરો, ફેંકી દો.

કોઇને મનાવવું હોય ત્યારે મિષ્ટ મિષ્ટ વચનોવડે તેને શાંત કરવાની જરૂર પડે છે. તેના મનમાં જે સંતાપ હોય તે પ્રથમ વચન દ્વારા શાંત કરવો પડે છે, તેમ અહીં પણ સમજવું. શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવા માટે તમે 'હવે પછી હું આમ નહીં કરું, પૌદ્ગલિક ભાવમાં નહીં રમું.' ઇત્યાદિ મિષ્ટ વચનોવડે તેને શાંત કરો, એટલે તે તરત મનાશે. સ્ત્રીજાતિ વિશ્વાસુ હોય છે તેથી પતિનાં વચનો પર વિશ્વાસ રાખી તરત મનાઈ જાય છે. આ મૂળ અર્થ જણાય છે. બીજો આવો અર્થ પણ થાય છે કે તમારા શરીરમાં જે વિષયકષાયજન્ય સંતાપ થયા કરે છે, તમને જે આતુરતા રહ્યા કરે છે તે મટાડી દો. મતલબ તમને બાહ્ય સુખ મેળવવાની જે આતુરતા છે તે દૂર કરો, શાંત કરો, એટલે આત્મસ્વરૂપને લાગતી અગ્નિ શાંત કરો. રાગદ્વેષજન્ય સંતાપ તમારા શરીરમાં રહે છે તે દૂર કરો. સંતાપ કેટલો અને કેવો થાય છે તે બરાબર અવલોકન કરવાથી જણાય તેમ છે. એક વસ્તુ મેળવવાનો લાભ થાય, કીર્તિ મેળવવાની ઇચ્છા થાય, તેમ જ અન્ય મોહનીય કર્મના આવિર્ભાવો થાય ત્યારે માનસિક ક્ષોભ થવા ઉપરાંત શરીરમાં એક પ્રકારની ગરમી થઇ આવે છે જે બારિક દૃષ્ટિથી જણાશે. સંતાપ એ અગ્નિ છે, એને શાંત પાડવાનો ઉપાય જળછંટકાવ છે, માટે રાગદ્વેષ રહિત વીતરાગ ભગવાનનાં વચનરૂપ અમૃતનો છંટકાવ કરવાથી સંતાપની શાંતિ થાય છે, અગ્નિ બુઝાઇ જાય છે. આવી રીતે તીર્થંકરભાષિત વચનામૃતનો વરસાદ થશે ત્યારે મનની વ્યથા અને શરીરનો સંતાપ દૂર થશે અને તેમ થશે ત્યારે શુદ્ધ ચેતના જે અત્યારે તમારાથી રીસાણી છે તે મનાશે અને તમારા હૃદયમંદિરમાં આવી નિરંતર વાસ કરશે.

ક્ષાયક સમકિત પ્રાપ્ત થયા પછી શુદ્ધ ચેતનાનો નિરંતર સંબંધ થાય છે તેને માટે શારીરિક અને માનસિક શુદ્ધિ કરો. શુદ્ધ ચેતના પ્રગટ કરવા માટે પરભાવરમણ અને સ્વરૂપસંતાપરૂપ મન અને શરીરના વ્યાધિઓને આગમકથન અને તીર્થંકરના ઉપદેશરૂપ અમૃતછંટકાવથી શાંત પાડવા યોગ્ય છે.

नेक नजर निहालीए रे, उजर न कीजें नाथ;
तनक नजर मुजरे मिले प्यारे, अजर अमर सुख साथ. रिसानी० ३

"હિતદષ્ટિથી જોઇએ અને હે પતિ! (કોઈની) ગરજ–દરકાર ન કરીએ. જરા નજર કરવાથી અને મુજરો કરવાથી વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણનાં દુઃખ રહિત સુખ સાથે તે (શુદ્ધ ચેતના) મળે."

ભાવ—રીસાયલી શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવાનો એક ઉપાય ઉપર જણાવ્યો. હવે બીજો ઉપાય અત્ર બતાવે છે. સર્વ જીવો તરફ હિતબુદ્ધિથી જુઓ. તમે વિચારો કે સર્વ જીવો સત્તાએ સિદ્ધ સમાન છે, પોતાના સરખા છે, પોતે પણ સિદ્ધ દશા પ્રયાસથી પ્રાપ્ત કરી શકે તેવો છે. સત્તાગતે સર્વ જીવો પોતાના સરખા હોવાથી તમારી ફરજ છે કે તમારે તેને પોતાના મિત્ર સમજવા.

'સર્વ મિત્ર કરી ચિંતવો સાહેલડી રે, કોઈ ન જાણે શત્રુ તો;
રાગ દ્વેષ એમ પરિહરી સાહેલડી રે, કીજે જન્મ પવિત્ર તો.'

મૈત્રીભાવ અતિ ઉત્તમ છે. એમાં સર્વ જીવ તરફ મિત્રતા રાખવાનો–બંધુભાવ દેખાડવાનો ઉદ્દેશ છે. એ સ્વધર્મી બંધુઓને કે દેશવાસી બંધુઓને જ મિત્ર તરીકે ચિંતવવા સમજાવે છે એમ નહિ પણ સર્વ મનુષ્યોને જ તે બંધુભાવે બતાવે છે. એથી પણ આગળ વધીને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, વિકલેન્દ્રિય અને એકેન્દ્રિય જીવોને પણ બંધુબુદ્ધિએ બતાવે છે. 'પરહિતચિંતા મૈત્રી' એ ભાવ એટલો આહ્લાદજનક છે કે એથી મનની આંટી અને શરીરનો સંતાપ જેના ઉપર અગાઉ વિવેચન કર્યું છે તે પણ શાંત પડતા જાય છે. ચેતનજી! તમારે શુદ્ધ ચેતનાને જાગ્રત કરવી હોય તો આ મૈત્રીભાવ ધારણ કરવો, સર્વ તરફ હિતબુદ્ધિથી જોવું.

નેકનજર એટલે મીઠી નજરઃ અમીદષ્ટિ–શુભ દષ્ટિક્ષેપન. પ્રભુને અને રાજાને આ જીવ નેકનજરથી પોતાની સામું જોવા વારંવાર વિનંતિ કરે છે. મોટા માણસની નેકનજરથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. આવી નેકનજરથી સર્વ જીવ સામું જોવાની ટેવ પડે છે ત્યારે તેને સર્વનું શુભ કરવા ઈચ્છા થાય છે, પ્રબળ આંદોલનો તેને માટે મૂકે છે અને અન્ય તરફ જેવી ભાવના થાય તેવું પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, એ અનિહત નિયમ છે. યાદશી ભાવના તાદશી સિદ્ધિ તદનુસાર આવી દષ્ટિરૂપ ભાવના રાખવાથી સ્વકાર્યની સિદ્ધિ પણ થાય છે.

અને હે નાથ! તમારે સર્વ ઉપર નેકનજરથી જોવું, પણ તમારે કોઈની ગરજ

---

૩ નેક=હિત. નિહાલીએ=જોઇએ ઉજર=ગરજ. તનક=જરા. મુજરે=મુજરો કરવો પડે. મિલે=મળી જશે. અજર=જડપણ રહિત. અમર=મરણ રહિત.

રાખવી નહિ હે પ્રભુ! તમારે કોના બાપની સાડી બાર છે, તમારે કોની ગરજ છે, તમારે કોની દરકાર છે ? તમે તદ્દન બેદરકાર થઇ જાઓ. પૌદ્ગલિક વસ્તુમાત્રની આશા છોડી ઘો, તે તમને હાનિકારક છે, ઉપકારક નથી. વળી આ જીવ અન્યની આશા ઉપર અનેક કામો કરે છે, અન્યને ઘેર શ્વાન માફક ભટકે છે, મોટા માણસના મુખ સામું જોયા કરે છે વિગેરે બાબત પર અઠાવીશમા પદમાં વિવેચન થશે; પણ હે નાથ ! તમારે શામાટે કોઈની દરકાર રાખવી પડે છે ? તમારે જે જોઇએ તે તમારી પાસે છે, તમારી સાથે છે, તમારામાં છે, તમારા જ રૂપ છે; માટે કોઇની દરકાર તમારે કરવી નહિ.

એ પ્રમાણે સર્વ ઉપર નેકનજરથી જોશો અને પરની દરકાર મૂકી દેશો એટલે કાર્યસિદ્ધિ તરફ પ્રયાણ થશે. ઉપરાંત તમારે શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવા માટે શું કરવું તે પણ હું કહું છું. ઉપર પ્રમાણેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તમે શુદ્ધ ચેતના તરફ જરા નજર કરશો અને તેને મુજરો કરશો તો તે તમને આવીને મળશે-ભેટશે અને વળી તે એવી સારી રીતે મળશે કે સાથે તે અજર, અમર સુખ લેતી આવશે એટલે તે તમને મળ્યા પછી તમારે વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણનું દુઃખ હમેશને માટે મટી જશે. સંસારમાં ઘડપણનું દુઃખ મોટું છે અને વળી વારંવાર મરણ પામવાં અને જન્મ લેવાં એ પણ એવી જ મહાઉપાધિ છે એ સર્વ પીડા નિરંતરને માટે મટી જાય તેટલા માટે જેમ તમે રાજાનો મુજરો કરો છો ત્યારે તે તમારી સામે નજર કરે છે તેમ શુદ્ધ ચેતનાને મુજરો કરવાથી તમારી ભવની ભાવઠ ભાંગી જશે. કહેવાની મતલબ એ છે કે-નેકનજરે સર્વ પ્રાણીઓને જોવાથી અને તેઓની સ્થૂળ લાભ માટે દરકાર ન કરવાથી એક લહેજામાં તમે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકશો.

ઉપર ઉપરનાં શુભ જણાતાં પણ કેવલ કીર્ત્તિને માટે જ કરાતાં કાર્યો વ્યવહારને અંગે કરી તમે કાળ નિર્ગમન કરી નાખો છો તે હવે છોડી દો અને શુદ્ધ ચેતનાને પ્રગટ કરવા પ્રબળ પુરુષાર્થ કરો, જેમ કરવાથી તમારે નિરંતરની ઉપાધિનો છેડો આવી જાય.

निशि अंधयारी* घन घटा रे, पाउं न वाटको फंद;
करुणा करो तो निरवहुं प्यारे, देखुं तुम मुखचंद. रिसानी० ४

"અંધકારમય રાત્રિ છે, વાદળાની છાયા (ફેલાયલી છે). હે પ્રભુ ! રસ્તાનાં વિઘ્નો ન થાય એવી મારા પર કૃપા કરો તો હું આવું અને તમારા મુખચંદ્રનું દર્શન કરું."

* અંધયારીને બદલે 'અંધારી' એવો પાઠ છે.

૪. નિશિ=રાત. અંધયારી=અંધકારવાળી. ઘન=વાદળાની. ઘટા=જથા. પાઉં ન=મને ન થાય, ન મળે વાટકો=રસ્તાના. ફંદ=વિઘ્ને. નિરવહું=આવું. દેખું=દર્શન કરું.

ભાવ—આ પ્રકારે શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવાની વાત અને તેમ કરવાના ઉપાય સુમતિએ ચેતનજીને કહ્યા ત્યારે આ ચેતન શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવા કાંઈ ઉદ્યત થયો, તેથી તે પ્રથમ તો આનંદઘન પ્રભુને વિનતિ કરે છે–હે પ્રભુ ! એક તો સીહા અંધારી રાત્રિ છે અને વળી તેમાં સખત વાદળાં થયેલાં છે, તેથી હું રસ્તાનાં વિઘ્નો જોઈ શકતો નથી, પણ હવે આપ મારા ઉપર કૃપા કરીને કાંઈ એવું કરો કે મને માર્ગનાં વિઘ્નો ન નડે અને આપશ્રીનું દર્શન થાય.

મોહરૂપ અંધકારમય :રાત્રિ છે, તે સ્વભાવે અંધારી છે, તેમાં સ્વયં પ્રકાશ પડતો નથી, અને ચંદ્રનો પણ :પ્રકાશ નથી, તે કૃષ્ણ પક્ષની રાત્રિ છે, તદુપરાંત આકાશમાં ઘનઘટા વ્યાપી રહી છે. મોહરાત્રિ ચંદ્રપ્રકાશ વગર અંધકારમય તો છે જ, તેમાં વળી વાદળાં ચડી આવ્યાં છે એટલે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીયરૂપ મેઘની ઘટા છવાઇ રહી છે તેથી તારાનો પ્રકાશ પણ પડતો નથી. ઘણા જીવો કૃષ્ણપક્ષીઓ જ હોય છે. આવી સીહા અંધારી રાતમાં વાટે ચાલતાં અનેક વિઘ્નો આવી પડે છે, પગ જ્યાં ત્યાં અથડાય છે, કૂવા કે ખાડામાં પડી જવાય છે અને ચોરનો ભય લાગે છે. હે આનંદ-ઘન પ્રભુ ! મારા નાથ ! હવે તો આપ કાંઇ એવું કરો કે રસ્તાનું મને કોઇ પણ પ્રકારનું વિઘ્ન ન થાય અને હું એકદમ તમારી તરફ ગમન કરીને તમારા મુખચંદ્રનું અવલોકન કરું. પ્રભુદર્શન માટે જતાં રસ્તામાં પડી જવાય, લુંટાઇ જવાય તો પ્રભુ સુધી પહોંચી શકાતું નથી અને પ્રભુદર્શન થતું નથી, તેથી આનંદઘન પ્રભુને વિનતિ કરે છે કે–હે નાથ ! મારે મારી શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવી છે, તે કારણે જ આપ મહાત્માનું દર્શન કરવા ઇચ્છા રાખું છું અને તે દ્વારા તેને મનાવવા ઇચ્છું છું, તો હવે મારા માર્ગમાં જે વિઘ્નો આવે તે દૂર કરી આપ મને આપના દર્શન કરાવો. આપના મુખચંદ્રનું દર્શન થતાં મોહરાત્રિની અંધકારમય સ્થિતિ અને જ્ઞાનાવરણીયાદિ ઘનઘટાનો નાશ થઇ જશે. જ્યાં સુધી એમ ન બને ત્યાં સુધી શુદ્ધ સ્વરૂપનું મને ભાન થાય નહિ, ભાન થયા વિના શુદ્ધ ચેતના ઓળખાય નહિ અને ઓળખાયા વિના તેને મનાવાય નહિ, એટલા માટે પ્રભુમુખચંદ્રના દર્શન સારુ ચેતનજી વિજ્ઞપ્તિ કરે છે.

प्रेम जहां दुविधा नहि रे, *नहि ठकुराइत रेज;
आनंदघन प्रभु आई बीराजे, आपही समता सेज. रिसाणी० ५

"જ્યાં પ્રેમ હોય છે ત્યાં બે ભાવ હોતા નથી તેમ જ જરા પણ ખાલી ભપકો પણ હોતો નથી. આનંદઘન પ્રભુ પોતે જાતે આવીને સમતાની સેજડીએ બિરાજમાન થાય છે."

* 'મેટકુરાહિત રાજ' એવો પાઠાંતર માત્ર ભીમશી માણેકવાળી બુકમાં છે.

૫ દુવિધા=દ્વિધા, બે ભાવ. ઠકુરાઇત=ખોટો ભપકો. રેજ=જરા પણ. આઈ=આવીને. આપહી=પોતે.

આ ગાથાનું બીજું પદ ભી. મા. ની બુકમાં છપાયેલ છે તે અશુદ્ધ જણાય છે. 'મેટકુશહિત રાજ' એમ છપાયેલ છે તે કોઈ પ્રતમાં નથી. અત્ર પાઠ લખ્યો છે તે પ્રમાણે ચારે પ્રતમાં છે. કુશહિત રાજ એટલે અન્યાયી રાજ્ય.

ભાવ—જ્યાં પ્રેમ હોય ત્યાં ધોખો નહિ, બે પ્રકાર નહિ. ઉપરથી દેખાડવાનું જૂદું અને વર્તન જૂદું એવા પ્રકારનો દ્વિર્ભાવ પ્રેમમાં હોતો નથી, તેમ જ જ્યાં સાચો પ્રેમ હોય ત્યાં ખાલી ભપકો હોતો નથી. પ્રેમમાં સંકલ્પવિકલ્પ હોતા નથી. મોક્ષ મેળવવાનો જો તમારા મનમાં પ્રેમ હોય તો પછી તેમાં કોઈ જાતની શંકા રાખો નહિ, બે ભાવ રાખો નહિ, ગોટા વાળો નહિ. **संशयात्मा विनश्यति** એ તો જાણીતી વાત છે, માટે શુદ્ધ પ્રેમ તમને શુદ્ધ ચેતના ઉપર હોય તો પછી બીજા ગોટા વાળવા મૂકી દઈ એક નિષ્ઠા રાખો. સંશય રાખનારનું એક પણ કામ સિદ્ધ થતું નથી અને વળી ખાલી ભપકો મૂકી દો, પ્રેમમાં કાંઇ આડંબર કરવાની જરૂર નથી, એમાં કાંઇ પસારો કરવો પડતો નથી; માટે તમે ગોટા વાળવા છોડી દો અને સંશય મૂકી દો. આ પ્રમાણે થશે એટલે આનંદઘન પ્રભુ પોતે ચાલીને સમતાના મંદિરે પધારશે અને તેની સેજ ઉપર–તેના પલંગ ઉપર બિરાજશે. આનંદઘન પ્રભુ ઉપર તમને પ્રેમ થશે ત્યારે તે પણ દુવિધા–બે ભાવ રાખે તેવા નથી, તેઓ પોતે ચાલીને તમારા હૃદયમંદિરમાં રહેલ સુમતિની સેજડીએ બેસશે અને તમારામાં ને આનંદઘન પ્રભુમાં છેવટે કાંઇ પણ ભેદ રહેશે નહિ. આવી રીતે થશે એટલે રીસાયલી શુદ્ધ ચેતના મનાઇ જશે.

આ મનુષ્યજીવનનું કર્તવ્ય શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવાનું છે. જો સંસારચક્રનો પાર પામવો હોય, સંસારસમુદ્ર ઓળંગી જવો હોય, સંસારાટવી ઉતરી જવી હોય તો શુદ્ધ ચેતનાને પ્રાપ્ત કરવા–તેને પ્રગટ કરવાના કાર્યમાં જોડાઈ જવું, તેને મનાવવાના બતાવેલા ઉપાયોનું સેવન કરવું અને તેને હૃદયમંદિરમાં સ્થાન આપવા દૃઢ નિશ્ચય કરવો. જે જીવનું એ સાધ્ય હોય તેવા પુરુષોનું આ જીવન યોગ્ય છે; અન્યને તો ફેરા માત્ર છે.

---

*પદ ઓગણીસમું

રાગ–વેલાવલ

दुलह नारी तुं बडी बावरी, पिया जागे तुं सोवे;
पिया चतुर हम निपट अग्यानी, न जानु क्या होवे? दुलह० १

---

* આ પદ કોઈ પણ પ્રતમાં જોવામાં આવતું નથી, માત્ર શા. ભીમસીંહ માણેકની બુકમાં છે. કૃતિ આનંદઘનજીની હોય તેમ લાગતું નથી, કારણ કે એક તો પદનો અર્થ કરતાં બહુ ખેંચીને ભાવ લાવવો પડે છે. બીજું પ્રથમ ગાથાની પંક્તિમાં વિશેષણ વિશેષ્ય વચ્ચે અઘટિત લાંબો આંતરો રહે છે. ત્રીજું એક જ પદમાં ચેતન અને ચેતના સામસામી વાતો કરે એ આનંદઘનજીની સામાન્ય કૃતિને અનુ-

"હે નારી! તું બહુ બેવકૂફ છે, મળવા મુશ્કેલ એવા તારા પતિ જાગે છે અને તું સૂઈ જાય છે. (સ્ત્રી જવાબ આપે છે) પતિ નિપુણ છે અને હું તો તદ્દન અજ્ઞાની છું (તેથી) શું થાય છે તે હું જાણતી નથી."

ભાવ-આ ચેતન અશુદ્ધ ક્રિયામાં-દ્રવ્યક્રિયામાં જાગતો છે, તે વિભાવદશામાં જાગ્રત રહે છે, સંસારનાં હેતુભૂત દ્રવ્ય, સ્ત્રી, પુત્રાદિકના મોહમાં પડી રહી તેને અંગે જે ખટપટ કરવી પડે છે તેમાં તે જાગતો રહે છે. અલબત, એની પતિવ્રતા સાધ્વી સ્ત્રી આવા પારકા ઘરે રખડનારા પતિ સાથે રીસાય તેમાં નવાઇ નથી. એ કારણથી તે પતિ સન્મુખ જોતી નથી. ચેતનજીને હવે કાંઇક સ્વરૂપજ્ઞાન થવા લાગ્યું છે તેથી શુદ્ધ ચેતનાને જાગ્રત કરવાની ઇચ્છા તેને થઇ છે, પણ તેને મેળવવા યોગ્ય પોતાનું વર્તન થયું નથી. આવા પ્રસંગે ચેતન શુદ્ધ ચેતનાને ઉદ્દેશીને કહે છે.

હે ચેતના! તું વારંવાર તારા પતિની વાટ જુએ છે, તેના વિરહથી દુઃખી થાય છે, પણ હું પોતે તારો પતિ તને આજે કહું છું તે તું સાંભળ. તું તદ્દન મૂર્ખ છો, બેવકૂફ છો, ગાંડી છો. પતિમેળાપ અતિ દુર્લભ છે એમ તું જાણે છે, જીવની ચેતના શુદ્ધ થવી એ અતિ મુશ્કેલ કાર્ય છે, અનંત ભવભ્રમણ કર્યા પછી અકામ નિર્જરા થાય ત્યારે જીવ નિગોદમાંથી નીકળી ધીમે ધીમે ઉંચો આવતો જાય છે અને છેવટે મહામુશ્કેલીએ મનુષ્ય-ભવ પામે છે, ત્યાં પણ માર્ગાનુસારી ગુણો પ્રાપ્ત કરતાં કેટલીક વાર બહુ કાળ નીકળી જાય છે. એ પ્રમાણે અથડાતાં પછડાતાં કોઈ વખત અપૂર્વ અધ્યવસાયના નિમિત્તથી ગ્રંથિભેદ થાય છે ત્યારે થોડો વખત સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે અને વળી તેને વમી દઈ આત્મધન ગુમાવી નાખે છે. આવી દશામાં પણ કેટલીક વાર અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્ત જેટલો કાળ ગુમાવી નાખે છે અને તેના છેવટના ભાગમાં શુદ્ધ ચેતના મહામુશ્કેલીએ પ્રાપ્ત કરે છે. આથી સામી બાજુની હકીકત બતાવી જીવ ચેતનાને કહે છે કે-હે ચેતના! તું અતિ મૂર્ખ છો, આ તારો પતિ જે હું તેની સાથે તારો મેળાપ થવો અતિ મુશ્કેલ છે એ તું જાણે છે. હવે હું તારો પતિ આત્મા-ચેતનજી તો વિભાવદશામાં જાગું છું, દ્રવ્યક્રિયાદિ કરું છું અને વ્યવહારના સર્વ પ્રસંગો અનુભવું છું. જીવમાં ચારિત્રગુણ સ્વાભાવિક છે એ જાણીતી વાત છે. એ ચારિત્રગુણ રમણભાવરૂપ સમજવો. સિદ્ધના જીવોમાં પણ તે સ્થિરતારૂપે હોય છે, મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં જીવ તે ગુણને લઇને વિભાવદશામાં રમણ કરે છે. જેટલા પૂરતો વિભાવ ઉઘાડો છે તેટલા પૂરતો સ્વભાવ બંધ છે. રમણભાવ તો સર્વદા રહે છે, પણ

રૂપ નથી અને ચોથું ભાષા આનંદઘનજીના બીજા પદોથી વિલક્ષણ જણાય છે. આ પદ ક્ષેપક હોય એમ મારું માનવું છે.

૧. દુલહ=દુઃખે મળી શકે તેવા, દુર્લભ તેનું વિશેષ્ય પિયા શબ્દ જે દ્વિતીય પંક્તિમાં આવે છે તે છે. બડી=મોટી. બાવરી=ગાંડી, બેવકૂફ પિયા=પતિ, ભરતાર. નિપટ=તદ્દન અગ્યાની=અજાણી, અજ્ઞાની. હોવે-થાય છે.

સ્વભાવમાં કે વિભાવમાં તેનું સ્થિત્યંતર થયા કરે છે. ત્યારે હે ચેતના! તારો પતિ હું વિભાવદશામાં જાગ્રત રહું છું અને તું ઉંઘ્યા કરે છે ત્યારે મારી અને તારી પ્રીતિ શી રીતે જામશે? પતિ મંદિરે પધારે અને સ્ત્રી ઊંઘ્યા કરે તો પછી તેને પતિમેળાપનો લાભ શી રીતે મળે? માટે હું તને કહું છું કે–ચેતના! તું તદ્દન મૂર્ખ સ્ત્રી છે, ગાંડી છે, જો તારે પતિનો મેળાપ કરવાની ઇચ્છા હોય તો તું પણ તેના પ્રમાણે વિભાવદશામાં જાગ્રત રહે અથવા પતિ જ્યારે જાગે છે ત્યારે તું ઊંઘે છે તે વાતનો ખુલાસો કર.

ઉપરના સવાલનો જવાબ આપતાં શુદ્ધ ચેતના કહે છે–પતિ! મારા નાથ! તમે તો વિભાવદશામાં ચતુર હશો એ વાત ખરી હશે, પણ હું તો એ વિભાવદશાથી તદ્દન અજાણી છું, એનું સ્વરૂપ ગમે તેવું હોય તેની સાથે મારે સંબંધ નથી, મારે તે જાણવાની દરકાર પણ નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી મને તો ખબર પડતી નથી કે વાસ્તવિક રીતે તમે જાગો છો કે ઊંઘો છો. તમે એમ માનો છો કે તમે પોતે જાગો છો, પણ જે દશામાં તમે જાગો છો અને જેમાં તમે નિપુણ છો તે દશા અમારા વિચારક્ષેત્રની બહાર છે, તમે દ્રવ્યક્રિયા કરતા હો તે મારે જાણવાની આવશ્યકતા નથી, ભાવક્રિયા કે સ્વભાવદશામાં તમે જાગ્રત નથી એ તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે અને વિભાવમાં જાગ્રત હો કે નહિ તે જાણવાની મારે દરકાર નથી. શુદ્ધ ચેતનાપૂર્વક કરણી કરી હોય તે જ કરણી શુદ્ધ ચેતના જાણે છે, સ્વીકારે છે અને તે જ કરણી ચેતનાને શુદ્ધ કરતી જાય છે અને તે સિવાયનાં અન્ય કૃત્યો હું જાણતી નથી. મતલબ તે સર્વ કૃત્યો અલેખે જાય છે, ફળ વગરનાં થાય છે. હે પતિ! આટલા ઉપરથી આપ જાગો છો કે નથી જાગતા તે હું જાણતી નથી.

તાત્પર્યાર્થ એ છે કે–વિભાવદશા અને શુદ્ધ ચેતના વિરોધી છે, પરસ્પર મેળ–સંબંધ વગરનાં છે એમ સમજવું. એ જાણવા પૂરતા જ જ્ઞાન માટે સવાલ હોય તો શુદ્ધ ચેતના પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત હોય ત્યારે વિભાવદશાને જાણતી જ નથી એમ કહી શકાય નહિ, અત્ર જે હકીકત છે તે અજાણપણાની છે અને તે અરસપરસ સંબંધ પૂરતી જ છે.

દુલહ શબ્દનો અર્થ સમીચીન કરવા માટે તેને 'પિયા'ના વિશેષણ તરીકે મૂક્યો છે. એવી રીતે વિશેષણ અને વિશેષ્ય વચ્ચે લાંબું અંતર રહે એમ ઘણા કવિઓની કૃતિમાં બને છે. દુલહને નારીનું વિશેષણ પણ કરી શકાય છે, પણ આત્મા શુદ્ધ ચેતનાને એવા સ્વરૂપમાં સમજતો હોય એટલે સુધી તેનો વિકાસ હજુ થયો નથી.

आनंदघन पिया दरस पियासे, खोल घुंघट मुख जोवै. दुल० २

"આનંદનો રાશિ આપનાર હે પ્રિયા! તારા દર્શનનો હું તૃષાતુર છું, તારી લાજ કાઢી નાખ, (જેથી) તારું મુખ જોઉં."

---

૨ પિયા=પ્રિયા, શુદ્ધ ચેતના. દરસ=દર્શન, દેખવું તે. પિયાસે=પિપાસુ, તૃષાતુર ઘુંઘટ=ઘુંમટો, લાજ.

ભાવ—ઉપર પ્રમાણે શુદ્ધ ચેતનાએ ચેતનજીને કહ્યું તે હકીકત સાંભળી શુદ્ધ સ્વરૂપ આનંદઘન ચેતનજી બોલ્યા–હે પ્રિયા! હે ચેતના! તેં મને કહ્યું તે સર્વ વાત મેં સાંભળી, તેથી હવે હું તારું દર્શન પ્રાપ્ત કરવા અને તારી સાથે રહેવાની પ્રબળ ઇચ્છાવાળો થયો છું અને મારી તે તૃષાને તું હવે તૃપ્ત કર. તું હાલ મારી સાથે અંતર રાખી ઘુંમટો તાણીને ઊભી છે, મારાથી છેટી રહ્યા કરે છે તે તારી લાજ દૂર કર, જેથી હું તારું મુખ જોઉં અને તારું સ્વરૂપ વિચારું.

શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ચેતનજી આવે ત્યારે તેને શુદ્ધ ચેતનાને વરવાની ઇચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક છે. તેથી શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવતો આત્મા વિભાવદશારૂપ ઘુંમટો દૂર કરવા શુદ્ધ ચેતનાને કહે એ સમજાય તેવી હકીકત છે.

આ ટૂંકા પદમાં એક બહુ મુદ્દાની વાત કહી છે તે ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. શુદ્ધ ચેતના ચેતનજીને કહે છે કે–તમે જાગો છો કે ઊંઘો છો તેની મને સમજણ પડતી નથી. આ વાતમાં બહુ રહસ્ય છે. આપણને કોઇ દિવસ એમ લાગતું નથી કે આપણે કામ કરતી વખત ઊંઘતા હોઇએ, પણ વાસ્તવિક વિચાર કરતાં જણાશે કે પરભાવરમણમાં આત્મિક દૃષ્ટિએ આપણે ઊંઘીએ જ છીએ. જ્યાં સુધી આ નિદ્રાનો ત્યાગ કરવામાં નહિ આવે, સ્વભાવરમણતા થઈ પરિણતિની નિર્મળતા થશે નહિ ત્યાં સુધી આપણો સંસારચક્રનો છેડો આવવાનો નથી, એ સંદેહ વગરની વાત છે. ચાલુ માની લીધેલા વ્યવહારમાં જેમ લોકીકમાં જવાની, કપડાં આપવાની, આમંત્રણો દેવાની બાબતમાં બનતી જાગૃતિ રાખવામાં આવે છે અને જે તેમ કરે નહિ તે હાસ્યાસ્પદ થાય છે તેમ આત્મિક વ્યવહારમાં આપણે વેધ જાળવતા નથી, ધ્યાન આપતા નથી, જાગૃતિ રાખતા નથી, પરભાવમાં ભમીએ છીએ, શુદ્ધ પરિણતિને તજીએ છીએ અને સાધનસાધ્યનો ગોટાળો કરીએ છીએ. એ દશા સુધારવાની જરૂર છે, એકદમ તે સંબંધમાં વિચાર કરવાની જરૂર છે અને ઉત્તમ જોગવાઇનો લાભ લેવાની અતિ જરૂર છે.

પદ વીસમું

રાગ ગોડી, આશાવરી.

आज सुहागन नारी, अवधू आज० मेरे नाथ आप सुध लीनी,
कीनी निज अंगचारी. अवधू० १

"હે અવિનાશી ચેતનજી! હવે હું સૌભાગ્યવતી નારી થઈ છું. મારા નાથે પોતે મારી ખબર લીધી અને મને પોતાના અંગની સેવા કરનારી દાસી બનાવી છે."

---

૧ આજ=હવે. સુહાગન=સૌભાગ્યવતી. અવધૂ=અવિનાશી આત્મા, વિશેષાર્થ માટે જુઓ પદ પાંચમાની પહેલી ગાથા પર વિવેચન. સુધ=ખબર. લીની=લીધી. નિજ=પોતાની. અંગચારી=અંગને સેવનારી દાસી.

ભાવ—અનેક પ્રકારની શુદ્ધ ચેતનાની વિનતિ અને મેણાં સાંભળીને અગાઉ જણાવ્યું તેમ તેના પતિ ચેતનજી તેને મંદિરે પધાર્યા અને તેની સેવા સ્વીકારી. એ વખતે શુદ્ધ ચેતનાના મુખમાંથી જે ઉદ્‌ગાર નીકળ્યા તે અત્ર બતાવે છે.

હે ચેતનજી! અવિનાશી નાથ! તમે પોતે આજે મારી ખબર લીધી અને મારો અનાદિકાળથી તમારી સાથે વિરહ હતો, હું વિરહાનળમાં બળી જતી હતી તેની આપે પોતે મારા મંદિરે પધારીને ખબર-અંતર પૂછી, તેની હકીકત જાણવા જિજ્ઞાસા બતાવી અને તેને તમારી પોતાની દાસી બનાવી, તેથી ખરેખર, હવે હું સૌભાગ્યવતી નારી થઇ છું. આપે આપણા વચ્ચે કોઇ ચોવટીઓ પણ રાખ્યો નથી, દૂતી દલાલની પણ જરૂરીઆત ધારી નથી અને આપ જાતે જ મારે મંદિરે પધારી મને આપના પ્રત્યંગ સેવનારી દાસી કુલવધૂ બનાવી છે તે મારું અહોભાગ્ય છે. અહો! આજે મારા શિરછત્ર મુકુટમણિ પ્રાણનાથ મને મળ્યા, મારી પાસે આવ્યા, મારા મંદિરે પધાર્યા, તેથી મારું અખંડ સૌભાગ્ય વૃદ્ધિ પામ્યું. હવે હું તમારાં અંગે અંગમાં-રગેરગમાં પ્રસરી જઇશ અને તમે શુદ્ધ ચેતનામય થવાથી મારામય થઇ જશો અને તેથી શુદ્ધ બની જઇ મમતા, માયા વિગેરે કુલટાઓને જરૂર ભૂલી જશો. હું સૌભાગ્યવતી તો ત્રણ કાળમાં છું પણ આજે મારું સૌભાગ્ય પ્રકટ થયું, પ્રસિદ્ધ થયું, જાહેર થયું. મારા નાથને મળવાના અનેક ઉપાયો હું કરતી હતી તે આજે સફળ થયા અને મારી અભિલાષાઓ, ઇચ્છાઓ અને મનોરથો પૂર્ણ થયાં.

> प्रेम प्रतीत राग रुचि रंगत, पहिरे जीनी सारी;
> महिंदी भक्ति रंगकी राची, भाव अंजन सुखकारी. अवधू० २

" પ્રેમ, પ્રતીત, રાગ અને રુચિના રંગથી રંગેલી ઝીણી સાડીને પહેરે છે, ભક્તિના રંગની મેંદી ઊગી નીકળી અને ભાવરૂપ અંજન અતિ સુખ આપનાર થયું."

ભાવ—પતિ વિરહિણી સ્ત્રી શરીર પર શણગાર સજતી નથી, એકાંત જિંદગી ગુજારે છે અને પતિનું સ્મરણ નિરંતર કર્યા કરે છે એ સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે, પણ પતિનો મેળાપ થતાં સોળ શણગાર સજે છે. એ સોળ શણગાર જૂદા જૂદા કવિઓએ જૂદી જૂદી રીતે વર્ણવ્યા છે. એમાં મુખ્યત્વે કરીને શરીરનાં આભૂષણોનો સમાવેશ થાય છે. કાંબી, ઝાંઝર, નુપૂર, ચેનફુલ, કંદોરો, મોહનમાળા, બાજુબંધ, કંકણ, સૌભાગ્યસૂચક ફૂલ, દામણી, કેશ-બંધન એ આભૂષણો તથા આંખમાં આંજણ, કપાળે તિલક, મુખમાં તંબોળ, સેંથામાં સિંદૂર, ગળામાં પુષ્પનો હાર, હાથે મેંદી, પગે અળતો વિગેરે શણગારના પ્રકારો છે અને વસ્ત્રમાં સુંદર કસકસતો કમખો, ઝીણી ઘુઘરીવાળો ઘાઘરો અને ઝીણી સાડી એવા અનેક

૨ પ્રેમ=બહુમાન. પ્રતીત=વિશ્વાસ, આસ્થા. રુચિ=કારકસમકિતરૂપ દૃઢ શ્રદ્ધા. પહિરે=પહેરે. સારી=સાડી. મહિંદી=મેંદી. રાચી=ઊગી નીકળી, ખભૂકી ઊઠી. અંજન=આંજણ.

શણગારો વર્ણવ્યા છે. અત્ર ચેતનજી પોતાના મંદિરે પધાર્યા અને વિરહઅવસ્થા દૂર થઇ તેની ખુશાલીમાં અને પતિને રંજન કરવા માટે શુદ્ધ ચેતનાએ પણ શણગાર સજ્યો તેનું વર્ણન કરે છે. આ હકીકત વાંચતાં વિચારવું કે શણગાર પણ અધિકારવશાત્ હોય છે. ગામડાની ગોરી ભરવાડ જે નિરંતર કાળો સાડલો પહેરે છે તેને જેપુરી છાયલ અને ખોટી બંગડી શણગાર તુલ્ય ગણાય છે અને શેઠીઆની સ્ત્રીઓ જે નિરંતર મલમલના છાયલ અને સોનાની બંગડી પહેરે છે તેને સોનેરી સાડી અને હીરાની બંગડી શણગાર ગણાય છે. એથી આગળ વધીએ તો રાણીઓના શણગાર અને તેથી વધારે આત્મિક દશામાં આગળ વધતાં શુદ્ધ ચેતનાના શણગારમાં અવશ્ય સુધારોવધારો હોય છે. શુદ્ધ દશાના શણગારો વિશુદ્ધતર અને માનસિક જ હોય છે.

૧. કુલવધૂ શણગાર સજવામાં ઝીણી સાડી પહેરે છે જેમાંથી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીનાં સુંદર અવયવો દેખાય છે અને તેના પર ચક્ષુને આકર્ષક રંગ હોવાથી પતિને તે બહુ આનંદ આપે છે. અહીં શુદ્ધ ચેતનાએ ઝીણી સાડી પહેરી અને તેના પર પ્રેમ, પ્રતીત, રાગ અને રુચિના રંગથી મિશ્ર કરેલો સુંદર ખુલતો રંગ ચડાવ્યો. તદ્દન ધોળી સાડી તો હમેશાં કેટલીક વિધવા પહેરે છે. સધવા સ્ત્રી રંગિત સાડી પહેરે છે. અધિકાર પ્રમાણે શુદ્ધ ચેતનાએ જે સુંદર સાડીનો શણગાર કર્યો તેના પર રંગ પણ એવો જ આકર્ષક હતો અને તે રંગ પ્રેમ, પ્રતીત, રાગ અને રુચિથી મિશ્ર થયેલો હતો.

'પ્રેમ' અંતરંગ બહુમાન-જો દુનિયામાં ખરેખરી કોઈ વસ્તુ હોય તો તે આ જ છે એવી અંતઃકરણની દૃઢ માન્યતા તેનું નામ પ્રેમ કહેવાય છે. સર્વ જંતુ ઉપર બંધુબુદ્ધિ, પતિ તરફ શુદ્ધ હૃદયની અનુસરણવૃત્તિ અને 'કાર્યેષુ મંત્રી' એ શ્લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ સર્વ અવસ્થા દર્શાવનાર ભાવને પ્રેમ કહે છે. નિષ્કામ પ્રેમથી ત્રણ જગત્ વશ થાય છે.

'પ્રતીત'-વિશ્વાસ. વિચારણાપૂર્વક હેતુના જ્ઞાન સાથે તીર્થંકર મહારાજે જે હકીકત બતાવી છે તે સત્ય છે એવી અડગ શ્રદ્ધાને-આસ્થાને 'પ્રતીત' કહેવામાં આવે છે. પ્રતીતિ-પૂર્વક જે શ્રદ્ધા થયેલી હોય તે એકદમ ખસી જતી નથી, ફરી જતી નથી, ડામાડોળ થઇ જતી નથી.

'રાગ' ગુરુ તથા દેવ તરફ પ્રત્યભિગમન "રાગ ન કરશો કોઇ જન કોઇશું રે, ન રહેવાય તો કરજો મુનિશું રે; ફણી જેમ મણિ વિષનો તેમ તેહો રે, રાગનું ભેષજ સુજસ સનેહો રે." આવા પ્રકારનો રાગ જે નિરાગતાનું કારણ છેવટે થાય છે તે.

'રુચિ' સ્વકર્તવ્યપૂર્તિકારક સમકિતરૂપ શ્રદ્ધા. આ શબ્દ પ્રતીતની સાથે આવે છે તેથી અતીંદ્રિય વિષયોના સંબંધમાં સમજવો વધારે ઉચિત લાગે છે.

આવી રીતે પ્રેમ, પ્રતીત, રાગ અને રુચિના રંગથી રંગેલી સુંદર ઝીણી સાડી ચેતના

પહેરે છે અને તેથી તેની શોભામાં બહુ વધારો થાય છે, તેનું શરીર બહુ ચિત્તાકર્ષક થાય છે અને ચેતનજીને તેના સંબંધથી વધારે વધારે આધ્યાત્મિક આનંદ થતો જાય છે.

૨. નવોઢા સ્ત્રી પતિમિલન પ્રસંગે બીજા શણગારમાં હાથે મેંદી મૂકી તેને લાલ બનાવે છે તેવી રીતે શુદ્ધ ચેતનાએ પ્રભુભક્તિ અથવા પતિભક્તિરૂપ મેંદી હાથ પર મૂકી. શુદ્ધ અવસ્થામાં પ્રભુ અને પતિમાં કાંઈ ફેર નથી તેથી પતિભક્તિરૂપ મેંદી મૂકવી એમ કહેવું ઉચિત છે. ભક્તિનો રંગ એવો અભિનવ છે કે તેની લયમાં પડેલા રાવણ વિગેરે અનેક જીવો સંસારને પરિત્ત કરી ગયા છે. ભક્તિ પુષ્ટ અવલંબન છે અને સાધનધર્મ તરીકે અતિ ઉપયોગી છે.

૩. પતિપરાયણ સ્ત્રી પતિ જ્યારે પોતાને મંદિરે પધારે ત્યારે શણગાર સજતી વખતે આંખમાં આછું આછું અંજન આંજે છે, સોયરો આંજે છે અને તે તેના સુંદર શ્વેત અવયવમાં એક અતિ આકર્ષક સૂક્ષ્મ કાળી રેખા પાડે છે; તેવી રીતે અહીં શુદ્ધ ચેતનાએ પતિને પ્રસન્ન કરવા ભાવઅંજન આંખમાં આંજ્યું. શુભ પરિણતિરૂપ ભાવ જે આત્માને શાંતિ આપનાર છે અને હૃદયને સ્વાસ્થ્ય આપનાર છે તેરૂપ આંજણથી શુદ્ધ ચેતના પોતાની આંખો આંજીને ચેતનજી સન્મુખ હાજર થઈ. ભાવ એ વિશિષ્ટ ધર્મ છે, દાનાદિ ધર્મ સાથે રહી તેને સ્વાદિષ્ટ બનાવનાર છે અને ઉપર ઉપરનો ભાવ ભૂલાવી દઈ હૃદયમાં ઉતરી તન્મયતા કરાવનાર છે. ભાવ અને ભક્તિ પર વિશેષ લખવા યોગ્ય છે પણ સ્થળસંકોચથી અત્ર તેમ કરવું બની શકે તેમ નથી.

આ ગાથામાં ત્રણ શૃંગાર બતાવ્યા. ઝીણી સાડી, હાથે મેંદી અને આંખમાં આંજણ. એ આધ્યાત્મિક ભાવ શું બતાવે છે તે પણ સ્પષ્ટ રીતે મહાત્માએ બતાવી દીધું. શુદ્ધ દશાના શણગાર પણ આવા અતિ ઉત્તમ હોય છે. એના સંબંધમાં વિચાર કરતાં જે ભાવના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે અનિર્વચનીય છે પણ એનો ખ્યાલ કરવો અનુભવગમ્ય છે. આવી સુંદરીના ભોગમાં પડેલા ચેતનજી પછી કદિ પણ માયા, મમતાને સંભારે એ બનવું જ અશક્ય છે. અહીં તારી દશા શું છે તે તું વિચાર. આવી ઉત્કૃષ્ટ શણગાર સજીને આનંદ કરનારી કુળવધૂ તારી સાથે ભેટવા તૈયાર છે એ વાત ભૂલી જઈશ નહિ.

सहज सुभाव चूरी मैं पेनी, थिरता कंकन भारी;
ध्यान उरवशी उरमें राखी, पिय गुनमाल आधारी. अवधू० ३

"સહજ સ્વભાવરૂપ ચૂડી મેં પહેરી અને સ્થિરતારૂપ મૂલ્યવાન્ કંકણો મેં ધારણ કર્યાં. ધ્યાનરૂપ વડારણે મને ખોળામાં રાખી અને પ્રીતમજીના ગુણની બનાવેલી માળા મેં (ગળામાં) ધારણ કરી."

૩ સુભાવ=સ્વભાવ. ચૂરી=ચૂડી, હાથનાં અલંકાર. મૈં=મેં. પેની=પહેરી ભારી=મૂલ્યવાન્. ઉરવશી=ઠકરાણીની વડારણ, મોટી દાસી ઉરમેં=ખોળામાં. પિય=પ્રીતમ, ચેતનજી. આધારી=ધારણ કરી, પહેરી.

ભાવ—શુદ્ધ ચેતનાએ પતિને મળતી વખતે જે શણગાર સજ્યા તેનું કાંઇક સ્વરૂપ ઉપર બતાવ્યું, વિશેષ સ્વરૂપ બતાવતાં આગળ કહે છે કે—

૪. વ્યવહારુ કુળવધૂ પતિમેળાપ વખતે હાથમાં ચૂડીઓ પહેરે છે. પતિવિરહ વખતે સામાન્ય રીતે હાથમાં માત્ર એક સૌભાગ્યકંકણ જ રાખે છે, પણ પતિનો મેળાપ થતાં દેશરિવાજ પ્રમાણે હાથમાં ઘણી ચૂડીઓ પહેરે છે. શુદ્ધ ચેતનાએ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, ઉપયોગાદિ સ્વભાવરૂપ ચૂડીઓ પહેરી. શુદ્ધ દશામાં શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે અને તેને બાહ્યાલંકારની જરૂર રહેતી નથી, કારણ તે બાહ્યાલંકારથી પણ અતિ કિમતી અંતરંગ અલંકાર છે. આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવમાં તે અનંત ગુણો કિમતી ગણી શકાય તેમ છે અને તે પ્રત્યેક અલંકારનું કાર્ય કરે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે-શુદ્ધ ચેતના પ્રાપ્ત થવાથી ચેતનનો શુદ્ધ સ્વભાવ-તેનું નિર્દોષ સ્વરૂપ પ્રગટ થયું.

૫. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી પતિને મળે છે ત્યારે ચૂડીઓ ઉપરાંત હાથમાં સોનાનાં કંકણ પહેરે છે. અહીં શુદ્ધ ચેતનાએ સ્થિરતારૂપ મૂલ્યવાન કંકણ ધારણ કર્યાં. ચેતનાના સ્થિર પરિણામ અથવા અડગ પરિણામરૂપ જડાવ કંકણ જેને નાની અવાજ કરતી સોનાની ઘુઘરીઓ લટકાવી દીધી હોય છે તે શુદ્ધ ચેતનાએ ધારણ કર્યાં. સ્થિરતા વગર ગુણ ઠરતા નથી, મજા આપતા નથી અને સિદ્ધના જીવોને તો નિજ ગુણરમણતારૂપ સ્થિરતા એ જ ચારિત્ર હોય છે. મનનું ચંચળપણું દૂર કરી વિક્ષોભનો ત્યાગ કરવો તેને સ્થિરતા કહેવામાં આવે છે. અને જ્યાં સુધી તેવી રીતે ચિત્ત-તુરંગ પર લગામ આવતી નથી ત્યાં સુધી શિવસાધન થઇ શકતું નથી. સ્થિરતાનું વિશેષ સ્વરૂપ સમજવા માટે ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્યશોવિજયજીનું ત્રીજું સ્થિરતા અષ્ટક જોવું.

૬. શણગારઅવસરે વડારણ એટલે જે મોટી દાસી હોય છે તે સારાં વસ્ત્રો પહેરી કુળવધૂને પોતાના ખોળામાં લઇને પતિ સન્મુખ બેસે છે. ઇંદ્રાણીની સેવા કરનારી ઉર્વશી એક વડારણ છે. અહીં ઉર્વશીરૂપ ધ્યાન-પ્રભુસ્વરૂપમાં લયલીનતા શુદ્ધ ચેતનાને પોતાના ખોળામાં લઇને બેસે છે એટલે ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની એકત્રતા થાય છે, નિજ સ્વરૂપ અથવા આદર્શમય પ્રભુસ્વરૂપનું ધ્યાન જ કર્તવ્ય મનાય છે અને તે સિવાય બીજી કોઈ પણ વિભાવદશા તરફ અધ્યવસાયની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાનના ચચ્ચાર ભેદો, જેનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ યોગશાસ્ત્રમાં શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યે વિસ્તારથી બતાવ્યું છે તેમાં જેમ જેમ પ્રગતિ થતી જાય છે તેમ તેમ સંસારદશાથી આ જીવ ઉપર ચડતો જાય છે અને વિભાવને દૂર મૂકતો જાય છે. જૈન શાસ્ત્રકારે યોગને અંગે ધ્યાનનું સ્વરૂપ એવું ઉત્તમ રીતે બાંધ્યું છે કે મનને તદ્દન મારી નાખ્યા વગર ધ્યાનની પ્રગતિમાં જ છેવટે પોતાનું અક્ષય પદ ચેતન પ્રાપ્ત કરે છે. એના પછી

સમાધિની જે સ્થિતિ અન્ય યોગગ્રંથોમાં વર્ણવી છે તે આત્માનું વ્યક્તિત્વ દૂર કરનારી છે અને જૈન વ્યુત્ક્રાન્તિના નિયમ પ્રમાણે તે અસમીચીન છે. એ સંબંધી વિવેચન સાતમા પદની છેલ્લી ગાથામાં થઈ ગયું છે.

૭. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી ગળામાં ફૂલની માળા શણગારસમયે ધારણ કરે છે તેમ શુદ્ધ ચેતનાએ પતિના અનેક ગુણરૂપ પુષ્પોની બનાવેલી સુંદર માળા પોતાની ડોકમાં ધારણ કરી. પતિમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ અનેક ગુણો છે તે ચેતનાએ ગળામાં ધારણ કર્યા અથવા ચેતનના ગુણરૂપ માળા પોતાની ડોકમાં ધારણ કરી. આ અને આ પદમાં બતાવેલા બીજા શણગાર ધારણ કરેલી શુદ્ધ ચેતના ચેતનજીને ભેટી પડી, એક રસ થઇ ગઈ તેથી ચેતનજી તદ્રૂપ થઈ ગયા એ હકીકત સર્વત્ર સમજી લેવી.

सुरत सिंदूर मांग रंग राती, निरते वेनी समारी;
उपजी ज्योत उद्योत घट त्रिभुवन, आरसी केवल कारी. अवधू० ४

" શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ સિંદૂરનો રંગ સેંથામાં પૂરીને હું રક્ત થઇ છું અને બહુ હુશિયારીવડે નિરક્તતારૂપ અંબોડો વાળ્યો છે; જ્યોતિનો પ્રકાશ અંતરાત્મારૂપ ત્રણ ભુવનમાં પ્રગટી રહ્યો છે અને કેવળજ્ઞાનરૂપ આરીસો બનાવ્યો છે. (હાથમાં લીધો છે.)"

સુરત=શુદ્ધ ઉપયોગ, સ્મૃતિભેદ ન થતાં હકીકત બરાબર સ્મરણમાં રહે તે. માંગ=(સીમન્ત–સેંથી, સેંથો, કેશરચના. સીમન્ત અથવા સીમાન્ત શબ્દ કેશરચનાના અર્થમાં વપરાય છે. આ શબ્દમાંથી સી અક્ષર ઊડી જઈ માન્તનો માંગ થઇ ગયો. એટલા ઉપરથી માંગ એટલે સેંથો એ અર્થ તેનો થતો હોય એમ જણાય છે.)

ભાવ—શુદ્ધ ચેતનાના શણગાર ગણાવતાં આગળ જણાવે છે કે—

૮. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી માથાના વાળ ઓળી તેનો સુંદર સેંથો પાડે છે અને તેમાં વળી વચ્ચે સિંદૂર પૂરે છે, એ શણગારનું એક ચિહ્ન છે. અહીં શુદ્ધ ચેતના પોતાના ઓળેલા સેંથામાં શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ સિંદૂરનો રંગ પૂરે છે. સુરતનો અર્થ સંયોગસુખ પણ થાય છે, તેમાં રત શબ્દમાં રક્તતાના રંગનો જે આશય છે તે રહેવા દઇ શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ રંગ પૂર્યો એવો આશય અત્ર નીકળે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે–ચેતન અને શુદ્ધ ચેતનાનો જ્યારે સંયોગ થાય છે ત્યારે તેના મૂળગુણો પ્રગટ થાય છે અને તેમાં તે આસક્ત રહે છે અને તદ્રૂપ પોતે બને છે જ્ઞાનગુણ એ આત્માની શક્તિ છે અને જ્ઞાનોપયોગ તે શક્તિની વપરાશ છે. શક્તિ જ્યાં સુધી અવ્યક્ત રૂપે રહે ત્યાં સુધી

૪ સુરત=આલિંગન અથવા શુદ્ધ ઉપયોગ. માંગ=સેંથો. રાતી=રક્ત, રંગીત. નિરતે=હુશિયારીથી, સાવધાનપણે અને શ્લેષાર્થમાં નિરક્તતારૂપ. વેની=વેણી, અંબોડો. સમારી=સુધારી, ગુંથી. ઉદ્યોત=પ્રકાશ. ઘટ=અંતરાત્મરૂપ. આરસી=કાચ. કેવળ=કેવળજ્ઞાનરૂપ. કારી=બનાવી.

તે અંદર પડી રહે છે તેને Potential energy કહે છે, એનો વ્યય થાય ત્યારે તેને ઉપયોગ કહેવામાં આવે છે, એ Kinetic energy છે.

૯. વળી શુદ્ધ ચેતનાએ અતિશય સાવધાનપણાવડે હુશિયારી વાપરીને અંબોડા-ધમ્મિલ વાળ્યો. શુદ્ધ ચેતનાનો ચોટલો-વેણીબંધ તે નિરક્તતારૂપ સમજવો. નિજ સ્વભાવમાં રક્ત રહેવું, અન્ય ભાવમાં ગમનાગમન ન કરવું એ નિરક્તતા છે. સ્ત્રીની સુઘડતા તેના ચોટલા ઉપરથી બહુ સારી રીતે જણાય છે, ફુવડ સ્ત્રીઓના બાળની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ ઘણીવાર તેની બેદરકારી અથવા મૂર્ખતાનો પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ આપે છે. અહીં તો અંબોડાનો બંધ નિરક્તતારૂપ છે એટલે એમાંથી એક બાલ પણ આડોઅવળો ખસી શકતો નથી, તો પછી શુદ્ધ ચેતના કેટલી સુઘડ હશે એનો ખ્યાલ આવે એમાં તો જરા પણ નવાઈ નથી.

૧૦. શણગાર સજીને ઘણા કાળની વિરહી સ્ત્રી પતિઆગમનની રાહ જુએ છે ત્યારે ઘરમાં દીપમાળા કરવામાં આવે છે. વિરહાવસ્થામાં એકાદ દીપક હોય છે અથવા અંધારું જ રાખવામાં આવે છે, પણ પતિમેળાપ પ્રસંગે તો દિવાળીની જેમ ઝાકઝમાળ કરવામાં આવે છે. શુદ્ધ ચેતના પતિને મળતાં આત્મતત્ત્વમાં જે પ્રકાશનો ઉદ્યોત થયો તે ત્રણ ભુવનમાં પણ પડવા લાગ્યો. શુદ્ધ ચેતના પ્રગટ થતાં લોકાલોકનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ દેખાય છે, સમજાય છે, અનુભવાય છે; પ્રથમ જે સ્થિતિ સમજાણી નહોતી તે જાણે પ્રત્યક્ષ હોય તેમ દેખાય છે અને તેવી રીતે પદાર્થજ્ઞાન અને સંસારસ્વરૂપ સ્પષ્ટ જણાતાં જે ઝળઝળાટ ત્રણ ભુવનમાં લાગે છે તેનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. સંસારનાં સર્વ બનાવો, સંબંધો, હકીકતો અને સ્વરૂપો પ્રગટ દેખાય છે અને તેના સંબંધમાં પ્રથમ જે મુશ્કેલી અને પડદો લાગતો હતો તે સર્વ દૂર ખસી જાય છે. આ પ્રકાશ ત્રણ ભુવનમાં જણાય છે પણ વાસ્તવિક રીતે તો તે પોતાના ઘટમાં જ-હૃદયમાં જ પડે છે. પ્રકાશ પાડનાર સૂર્ય પર જે આવરણ હતું તે ઓછું થઇ જવાથી અથવા તદ્દન ખસી જવાથી સ્વયંપ્રકાશ ઘટ પર પડે છે.

૧૧. નવોઢા સુંદરી શણગાર સજી સ્વમુખ આરસીમાં જુએ છે અને બધી વાતે ઠાકઠીક કરી નાખે છે તેવી રીતે શુદ્ધ ચેતનાએ પોતાનું મુખ જોવા માટે કેવળજ્ઞાનરૂપ આરીસો બનાવ્યો. ત્રણ ભુવનમાં પ્રકાશ પાડનાર આ જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય કહી શકાય તેમ નથી. એથી સર્વ ભાવો, લોકાલોકનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને તેમાં કોઈ પણ સ્થિતિ, સત્તા, સમય કે અવસ્થાનો ભેદ ન રહેતાં અતીત, અનાગત અને વર્તમાન ભાવો એક સમયે દેખાય છે. આવા કૈવલ્યસ્વરૂપમાં દિવ્ય જ્ઞાનરૂપ આરીસામાં ચેતના પોતાનું સ્વરૂપ જુએ એટલે પછી એની પ્રબળ શાંત મુખમુદ્રા પર ડાઘ કે બટ્ટાનો અવકાશ તો અસંભવિત જ છે. આખા શરીર પર સજેલો શણગાર આ આરીસામાં દેખાય

છે અને સર્વ રીતે સ્વરૂપસુંદરતાની પ્રતીત આ આરીસામાં જોવાથી થાય છે. આવી રીતે સુંદર શણગાર ધારણ કરી અને તેની સરખાઈ કૈવલ્યઆરસીમાં નિહાળી જ્યારે શુદ્ધ ચેતના તૈયાર થઈને બેસે અને પછી જ્યારે તેના મંદિરે ચેતનજી પધારે ત્યારે મેળાપસુખ કેવું, કેટલું અને કેવા પ્રકારનું થતું હશે તે કલ્પનાનો જ વિષય બની રહે છે.

> उपजी धुनी अजपाकी अनहद, जितनगारे वारी;
> झडी सदा आनन्दघन बरखत, वनमोर एकनतारी. अवधू॰ ५

"અજલ્પ જાપનો ધ્વનિ ઉત્પન્ન થયો અને અનાહત નાદના વિજયડંકા બારણે (વાગવા માંડ્યા), પછી આનંદરાશિનો સદા વરસાદ વરસે છે અને જંગલના મયૂરો એકતારરૂપ થઈ જાય છે તેમ ભવ્ય વનના મયૂરો એકાગ્રતા ધારણ કરે છે."

ભાવ—૧૨. પતિમેળાપ થતાં અરસ્પરસ આનંદવાર્તા કરી પતિપત્ની સમય નિર્ગમન કરે છે ત્યારે એક જાતનો આનંદધ્વનિ ઉછળે છે અને તેઓને કામોદ્દીપન કરનાર વીણા, વેણુ, મૃદંગ વગેરે વાજિંત્રો વાગતાં હોય છે તેનો પણ ધ્વનિ ઉછળે છે એ વખતે આખી સૃષ્ટિમા તેઓને આનંદ આનંદ લાગે છે અને જાણે જીવનમા કોઈ પ્રકારનું દુઃખ ન હોય, વિરહાવસ્થા ન હોય એમ ભાન થાય છે ચેતનજી અને પતિવ્રતા શુદ્ધ ચેતનાનો મેળાપ થતાં અજલ્પ જાપનો ધ્વનિ હૃદયમાંથી ઉઠે છે. સુખેથી ઉચ્ચાર કર્યા વગર હૃદયમાં 'સોહં સોહં'નો ધ્વનિ થાય છે અને તેનું માધુર્ય એવું લાગે છે કે તેમા ચેતનજી શુદ્ધ ચેતના સાથે આનંદમસ્ત રહે છે અને અગાઉની વિરહાવસ્થા ભૂલી જાય છે એ ધ્વનિ એવો સુંદર અને અપૂર્વ છે કે તેની પાસે મધુર વીણા કે વેણુનો ધ્વનિ કાંઈ ગણતરીમા નથી. ચિદાનંદજી મહારાજ એ ધ્વનિ પર વિવેચન કરતા એક જગ્યાએ કહે છે કે,—

> સોહં સોહં સોહં સોહં, સોહં સોહં રટના લગીરી;
> ઈંગલા પિંગલા સુખમના સાધકે, અરુણ પતીથી પ્રેમ પગીરી,
> વંકનાલ ખટ ચક્ર ભેદકે, દશમે દ્વાર શુભ જ્યોતિ જગીરી. સોહં.
>
> ખુલત કપાટ ઘાટ નિજ પાયો, જનમ જરા ભયભીત ભગીરી,
> કાચશકલ દે ચિંતામણિ લે, કુમતા કુટિલકું સહજ ઠગીરી સોહં.
>
> વ્યાપક સકલ સ્વરૂપ લખ્યો ઈમ. જિમ નભમેં મગ લહત ખગીરી,
> ચિદાનંદ આનંદમય મૂરતિ, નિરખ પ્રેમભર બુદ્ધિ થગીરી સોહં

આ પદમાં અજપા જાપની જ અતિ આનંદજનક સ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો છે,

---

૫ ધુની=ધ્વનિ અજપાકી=અજલ્પ જાપની અનહદ=અનાહત નાદરૂપ જિતનગારે=વિજયડંકા વારી=દ્વારે, બારણામા ઝડી=અખંડ મેઘધારા બરખત=વરસે છે વનમોર=જંગલનો મોર, સંસારી મોરલા-જીવો. એકનતારી=એકતાર થઈ જાય છે, લયમા આવી જાય છે

કુમતાનો સંગ વર્જનીય બતાવ્યો છે અને આત્માનું ત્રણ લોકનું વ્યાપકપણું સૂચવ્યું છે તે ભાવ જોઈ, વિચારી, સમજી બુદ્ધિ તો અટકી પડે છે. આ અજલ્પ જાપ ચાલે છે તે પ્રેમી પતિપ્રિયાની આનંદવાર્તાના ધ્વનિરૂપ શણગાર પર રૂપક સમજવો. આ જાપ-માં બહાર સાંભળી શકાય તેવો (શ્રાવ્ય) અવાજ થતો નથી પણ અંદર તેની લય ચાલે છે. અનુભવ વગર અજપા જાપનું સ્વરૂપ સમજાવવું મુશ્કેલ છે.

૧૩. શણગારસમયે દરવાજા પર જિતનગારા–નોબત શરણાઇ વગાડવામાં આવે છે જે કામોદ્દીપક છે. એ વિજયડંકાનો અવાજ કર્ણ ઉપર પડતાં પતિપત્ની વચ્ચે વિશેષ રતિક્રીડા ચાલે છે અને તેથી તેને શણગારવામાં આવેલ છે. શુદ્ધ ચેતના જેવી પતિપ્રેમી શુદ્ધ સાધ્વી સતીનો મેળાપ થતાં ચેતનજીના કાનમાં અનાહત નાદ સોહં સોહંનો અવિશ્રાન્ત ઉચ્ચાર સંભળાય છે. એ નાદ બ્રહ્મરંધ્રમાંથી ઉઠે છે અને એની સરખામણીમાં વાયોલીન, ફીડલ, હારમોનીયમ કે સારંગીનો અવાજ કાંઇ હિસાબમાં નથી. ડંકાનો અવાજ અને અનાહત નાદનો અવાજ પ્રેમ વધારનાર છે, ફેર માત્ર એટલો જ છે કે વિજયડંકાનો અવાજ બહારથી કાન સાથે અથડાય છે જ્યારે અના-હત નાદ અંતરાત્માથી ઉઠે છે. આ અનાહત નાદ અને અજપા જાપનું વિશેષ સ્વરૂપ યોગના ગ્રંથોથી જાણવા–સમજવા યોગ્ય છે.

૧૪. વરસાદની ધારા ચાલતી હોય, સાથે વિજયડંકા વાગતા હોય અને તેનો નાદ આવ્યા કરતો હોય ત્યારે પતિપત્નીના આનંદમાં વિશેષ વધારો થાય છે અને તેવો કૃત્રિમ વરસાદ લાવવા માટે મહેલોમાં યાંત્રિક ગોઠવણ પણ રાખવામાં આવે છે. અહીં શુદ્ધ ચેતના અને ચેતનજીના મેળાપ વખતે તો તેઓના અધિકાર પ્રમાણે આનંદરૂપ વરસાદ વરસ્યા જ કરે છે, અને સાથે અજપા જાપ ચાલે છે અને અનાહત નાદના અવાજ ઉઠ્યા કરે છે. આનંદનો વરસાદ પણ સાધારણ રીતે ઉઠે છે એમ નહિ પણ અખંડ ધારા ચાલ્યા કરે છે, અને આપણે જેને ઝડીનો વરસાદ કહીએ છીએ તેવો ચાલે છે. આવી રીતે આનંદજળની જ્યાં રેલછેલ થઇ રહી હોય ત્યાં પછી મૂળગુણરૂપ છોડવાઓ વિકસ્વર થઇ અનેક પ્રકારનાં ફળ, પુષ્પ કે ધાન્ય આપે એ તેનું તદ્દન સ્વાભાવિક પરિણામ છે.

૧૫. શૃંગારસમયે વરસાદ વરસતો હોય તેમાં વળી મોર ટહુકા કરે ત્યારે આનંદની પરિસમાપ્તિ થઇ જાય છે. અહીં ભવ્ય વનવાસી મયૂરો એટલે સંસારી ભવ્ય પ્રાણીઓ એકતાર દૃષ્ટિથી જોઇ રહ્યા છે, આનંદથી ટહુકા કરે છે કે–અહો ! આ ચેતના અને ચેતનજીનો મેળાપ કેવો સુંદર થયો છે ! આવા આનંદ–વરસાદમાં ન્હાવાનો અમને પ્રસંગ આવ્યો પણ તે અમારું અહોભાગ્ય છે ! દેશનારૂપ વરસાદ વરસે તે વખતે મયૂરના ટહુકા પેઠે ભવ્ય જીવો હરખાઇ જાય છે અને એકતાર થઇ રહે છે. આનંદની

અત્ર પરિસમાપ્તિ થાય છે, સુખની અત્ર પરિસીમા આવે છે અને આનંદાબ્ધિનો એક વિભાગ પણ અત્ર ઓછો રહેતો નથી, સમુદ્રનો એકેએક તરંગ સુખાનુભવ આપી દે છે.

૧૬. બીજી ગાથાના અર્થમાં પ્રથમ અને બીજું પદ જૂદું પાડી પ્રેમપ્રતીત રાગરુચિવડે શરીર રંગવારૂપ જૂદો શૃંગાર અને ઝીણી સાડી પહેરવારૂપ જૂદો શૃંગાર એમ અર્થ કરીએ તો સોળ શણગાર પૂરા થાય છે. શરીર ઉપર ચંદનાદિ લગાડવારૂપ અથવા સ્તનાદિ ઉપર ચિત્ર કરવારૂપ શૃંગાર ઘણી જગ્યાએ વર્ણવેલ છે.* વળી દરેક શણગાર અકેક પદમાં લખ્યા છે તેમ ત્યાં પણ થવું જ જોઈએ તેથી વિચારી સુજ્ઞ વાંચનારે યોગ્ય અર્થ ઘટાવવો.

આ સોળ શણગારની કલ્પના મેં કરી છે, તેમાં કાંઈક નવીનતા લાગશે, કારણ પ્રસ્તુત રીતે શણગારો જૂદી રીતે ગણાય છે, પણ તેની ગણતરી કરવાની એકસરખી પદ્ધતિ ન હોવાથી તે સંબંધમાં કોઈ નિર્ણય નથી. અત્ર લોકરુચિને પસંદ આવે તેવી રીતે આ પદમાં રૂપકો સ્પષ્ટ રીતે વાપર્યાં છે અને તેને ઘટાવવા યત્ન કર્યો છે.×

પદ એકવીસમું

રાગ ગોડી

निशानी कहा बताबुं रे, तेरो† अगम अगोचर रूप. निशानी०
रूपी कहुं तो कछु नहि रे, बंधे कैसे अरूप ?
रूपारूपी जो कहुं प्यारे, अैसें न सिद्ध अनूप. निशानी० १

---

* જુઓ જંબૂસ્વામીનો રાસ ભાવદેવે પોતાની સ્ત્રી નાગીલાને અર્ધ મંડિતાવસ્થામાં છોડી દીધી હતી ત્યાં આ શૃંગાર બતાવેલ છે

× મારી પાસે પદની જે પ્રતો આવી છે તેમાથી કોઈ પ્રતમાં આ પદ નથી તેથી આ પદને આનંદઘનજીનું પોતાનું બનાવેલું સમજવું કે ક્ષેપક તરીકે સમજવું તે સંબંધી એક પ્રશ્ન થાય છે. આવી જાતનાં પદો આનંદઘનજીએ લખ્યા છે તેથી શૃંગારની વાત પર રૂપક ન કરે એ તો સંભવિત લાગતું નથી. આ સંબંધમા વિશેષ વિવેચન ઉપોદ્ઘાતમાં કર્યું છે અને ક્ષેપક પદો માટે ત્યાં જે વિચાર ચલાવ્યો છે તે અત્ર પ્રસ્તુત છે આ પદને અંગે ખાસ વિચાર કરવા યોગ્ય હોય તો તે એ જ છે કે-આનંદઘનજીની લેખનપદ્ધતિ અને ભાષાશૈલીને બરાબર મળતો આ પદનો વિષય છે તેથી તેને ક્ષેપક કહેતાં પહેલાં કેટલોક વિચાર કરવો ઉચિત છે અને બીજી પ્રતોમાં તે આપેલ નથી તેથી કદાચ ક્ષેપક હોય એવો પણ ભાસ થાય છે. પદમા જે અર્થગાંભીર્ય અને રસાત્મકપણું છે તે આનંદઘનજીની ભાષા સાથે આબેહુબ મળતું આવે છે. આથી આ પદને વિવાદાત્મક વિભાગમાં મૂકવું ઉચિત ગણાશે

† ઘણી પ્રતોમા 'વચન અગોચરરૂપ' એવો પાઠ છે. તારું રૂપ વચનથી સમજી ન શકાય તેવું છે એમ અર્થ થાય છે.

૧. નિશાની=ઓળખ. કહા=શું. અગમ=ન જાણી શકાય તેવુ. અગોચર=ન સમજી શકાય તેવું. કછું=કાંઈ. બંધે=બંધાય. કૈસે=કેવી રીતે રૂપારૂપી=કાંઈક રૂપી અને કાંઈક અરૂપી. ઐસેં=એવા. અનૂપ=જેની ઉપમા આપી શકાય નહિ તેવા

"એની નિશાની–ઓહું શું બતાવું ? તારું રૂપ ન જાણી શકાય તેવું અને ન સમજી શકાય તેવું છે. જો (તું) રૂપી છે એમ કહું તો કાંઈ છે જ નહિ, અરૂપી હોય તો તે કેવી રીતે બંધાય ? અને જો કાંઇક રૂપી અને કાંઇક અરૂપી (રૂપારૂપી) કહું તો હે પ્યારા ! અનુપમ સિદ્ધ(ના જીવો) એવા નથી."

ભાવ—ઉપર જણાવ્યું તેમ સર્વ શણગાર સજીને શુદ્ધ ચેતના ચેતનજી પાસે આવી, બન્નેનો મેળાપ થયો અને પ્રેમ બંધાયો; છેવટે શુદ્ધ ચેતના અને ચેતનજી એક રૂપ થયા, તે વખતે જે એનું રૂપ થયું તેનું વર્ણન થઈ શકે તેવું નથી. તે હકીકત અત્ર બતાવવા સાથે તે પણ બતાવશે કે એ ચેતનજી સર્વ આશ્ચર્યનું ધામ છે અને તેના સંબંધી વિચાર કરવો અને તેનું સ્વરૂપ સમજવું એ બહુ મુશ્કેલ છે. કોઇ કોઇ અજાણ્યો માણસ આત્માનું સ્વરૂપ પૂછતો હોય તેને જવાબ આપવારૂપ આત્માને ઉદ્દેશીને રચાયલું આ પદ છે, તેમાં બહુ સૂક્ષ્મ હકીકત બતાવી છે તે સમજવા યોગ્ય છે.

હે ચેતનજી ! તારું રૂપ જાણવું અને સમજવું બહુ મુશ્કેલ છે. મને કોઇ પૂછે છે કે ચેતનજી કેવા છે ? તેના જવાબમાં હું શું કહું ? તે આવો છે, આના જેવો છે એમ મારાથી કેવી રીતે કહી શકાય ? કારણ કે જે વસ્તુની સાથે તમારી સરખામણી કરવા ચાહું તે વસ્તુ તો પૌદ્ગલિક હોય અને પૌદ્ગલિક વસ્તુ સાથે તમારી સરખામણી ઘટી શકે નહિ. આથી જેની સાથે સરખાવી શકાય તેવી કોઇ વસ્તુ આ જગત્માં મળવી અશક્ય છે, કારણ તે સર્વથી ચેતન તદ્દન ભિન્ન છે. ત્યારે હવે કોઇ કોઇ વિશેષણો આપવાથી તેનું સ્વરૂપ સમજવામાં આવે તો વિચાર કરીએ. હે ચેતન ! તારું સ્વરૂપ જાણવું અથવા સમજવું મુશ્કેલ છે અને જણાય તો વચનના વિષયમાં આવવું મુશ્કેલ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી સંસારી જીવો આત્માનું સ્વરૂપ બરાબર જાણી શકતા નથી અને તેથી તે અગમ્ય છે અને કેવળજ્ઞાની તેનું સ્વરૂપ દિવ્ય જ્ઞાનથી બરાબર જાણે છે તે તેને સંપૂર્ણ રીતે વચનદ્વારા કહી શકતા નથી, તે વચન અગોચર છે અથવા તેને સમજવું પણ મુશ્કેલ છે તેથી તે અગોચર છે.

સામાન્યપણે રૂપી દ્રવ્યમાં પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ, આઠ સ્પર્શ અને પાંચ આકાર એ પ્રત્યેકમાંથી એક અથવા વધારે હોય છે, રૂપી દ્રવ્યની વ્યાખ્યા જ એ છે કે જેને વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને સંસ્થાન હોય. આત્માને જ્યારે તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે શરીર ન હોવાથી તેને વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ કે સંસ્થાન કાંઈ હોતું નથી તેથી આત્માને રૂપી કહી શકાય નહિ, કારણ કે રૂપી તરીકે તેનામાં જે ગુણો–ધર્મો હોવા જોઇએ તે તેનામાં બીલકુલ નથી.

હવે જો આત્માને અરૂપી કહેવામાં આવે તો તેમાં પણ વિરોધ આવે છે. જે વસ્તુ અરૂપી હોય તે રૂપી વસ્તુથી બંધાય નહિ અને આત્મા તો સંસારાવસ્થામાં

હોય ત્યારે કર્મથી બંધાય છે તે રૂપી દ્રવ્ય છે, પૌદ્ગલિક પદાર્થ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી આત્માને અરૂપીનું વિશેષણ પણ સંપૂર્ણ રીતે લાગુ પડી શકે નહિ.

ત્યારે તારી નિશાની બતાવવા હે ચેતનજી! હું તને રૂપારૂપી કહું એટલે અમુક અંશે રૂપી અને અમુક અંશે અરૂપી એમ કહું તો તેમાં પણ વિરોધ આવે છે. સિદ્ધ ભગવાન અષ્ટ કર્મથી રહિત, નિજ સ્વરૂપસ્થિત, અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રમાં રમણ કરનાર અને જન્મ, જરા, મરણનાં દુઃખથી રહિત છે તેમને આ રૂપારૂપીનું વિશેષણ લાગુ પડતું નથી. સિદ્ધદશામાં આત્મા અરૂપી છે તેથી તેને રૂપારૂપીપણું ઘટતું નથી. એ પ્રમાણે હોવાથી આત્માને રૂપી, અરૂપી કે રૂપારૂપી કેવો કહેવો તે વાતની મોટી મુશ્કેલી આવે છે. અહો ચેતન! તારું સ્વરૂપ તો કોઇ વિલક્ષણ જણાય છે, અને જાણવું ને સમજવું તે બહુ અસાધારણ કામ છે.

सिद्ध सरूपी जो कहुं रे, बंध न मोक्ष विचार;
न घटे संसारी दशा प्यारे, पुन्य पाप अवतार. निशानी० २

"જો તને સિદ્ધ સ્વરૂપવાળો કહું તો તેમાં બંધ અને મોક્ષનો વિચાર ઘટતો નથી, સંસારમાં રહેવાની દશા ઘટતી નથી અને પુન્ય પાપનાં ફળ તરીકે સારા અને ખરાબ જન્મો ઘટતા નથી."

ભાવ—જો ચેતનજીને સિદ્ધસ્વરૂપવાળા કહું તો તેમાં પણ વિરોધ આવે છે. સિદ્ધદશામાં કર્મબંધ થતો નથી અને કર્મથી મુક્તિ પણ થતી નથી, સર્વ કર્મથી જ્યારે મુક્તિ થાય ત્યારે જ આ જીવ સિદ્ધ થાય છે, પણ સિદ્ધ થયા પછી તેનો નવીન મોક્ષ કોઈ પણ પ્રકારનો થતો નથી. નવીન કર્મ આત્મા સાથે બંધાવાં તેને બંધ કહેવામાં આવે છે અને કર્મથી મૂકાવું તેને મુક્તિ કહેવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ગતભવમાં આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તે આ ભવમાં ભોગવાય છે અને તેટલા પૂરતો કર્મથી મોક્ષ થયો એમ કહેવાય છે. આવું આત્માનું બંધમોક્ષપણું સંસારાવસ્થામાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, અને સિદ્ધ આત્માને તે ઘટતું નથી માટે આ ચેતનજીને સિદ્ધસ્વરૂપી એકાંતે કહી શકાય નહિ.

વળી ચેતનજી સંસારમાં વર્તે છે, કષાયાદિમાં પ્રવર્તે છે, પૌદ્ગલિક વસ્તુ સાથે સંબંધ રાખે છે, ખાય છે, પીએ છે, ફરે છે એ સર્વ સંસારી દશા છે, એવી દશા સિદ્ધ આત્માની હોય નહિ. વળી આ જીવ દેવ, મનુષ્યના શુભ ભવો તે પુણ્ય અવતારો અને તિર્યંચ, નારકી તથા નિગોદના અશુભ ભવો તે પાપ અવતારો પામ્યા કરે છે અથવા તદ્રૂપ સંસારી દશામાં વર્ત્યા કરે છે તેથી તેનું સિદ્ધસ્વરૂપ કહેવું ઘટતું નથી. જો ચેતનજી

૨ બંધ=કર્મબંધ. ન ઘટે=ઘટતું નથી. સંસારી દશા=સંસારમાં હોવાની દશા. પુન્ય=શુભ કર્મ. પાપ=અશુભ કર્મ.

સિદ્ધ હોય તો તેને સંસારમાં આવવા–જવાપણું ન હોય, તેને બંધાવાપણું ન હોય, તેનો મોક્ષ પણ ન હોય, કારણ તે મોક્ષમય જ છે અને તેથી તેને જન્મ કે મરણ સારાં કે ખરાબ ઘટતાં નથી તેથી આત્માને સિદ્ધસ્વરૂપી કહેવામાં વિરોધ આવે છે. અહો ચેતનજી ! તારું સ્વરૂપ એવું અદ્ભુત છે કે એને વિચારતાં વિચારતાં ગમે તેટલી હદ સુધી જઇએ પણ એનો પાર આવતો નથી, એનો છેડો આવતો નથી; એ મહાન્ આશ્ચર્યની ભૂમિ છે.

પ્રથમ પાદમાં ક્વચિત્ 'શુદ્ધ સનાતન' શબ્દ કોઇ પ્રતમાં મૂકેલો છે. સનાતનનો ભાવ હવે પછીની ગાથામાં વિચારશું. જીવ અનાદિ શુદ્ધ છે, મૂળગુણે યુક્ત છે એમ કહીએ તો તેનો બંધ, મોક્ષ અને સંસારી દશામાં વર્તનભાવ ઘટતો નથી. આ અર્થ તે પાઠાંતરનો થાય છે અને તે ઉપર બતાવેલા ચેતનજીના સિદ્ધસ્વરૂપના અર્થ સાથે મળતો ભાવ બતાવે છે.

सिद्ध सनातन जो कहुं रे, उपजे विणसे कौण ?
उपजे विणसे जो कहुं प्यारे, नित्य अबाधित गौन. निशानी० ३

(ચેતન) અનાદિ કાળથી સિદ્ધ છે–કૃતાર્થ છે એમ કહું તો પછી જન્મ પામે છે, વિનાશ પામે છે તે કોણ ? જો તે ઉપજે છે, વિનાશ પામે છે એમ કહું તો તેના નિત્યપણાનો અને અબાધિતપણાનો લોપ થઈ જાય છે.

ભાવ—ચેતનજી સિદ્ધ સનાતની છે, અનાદિ કાળથી કૃતાર્થ છે, તેણે પોતાનું કાર્ય સાધી લીધું છે, તેને હવે કોઇ કામ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી એમ જો તેના સંબંધમાં કહું તો તેમાં પણ કેટલોક વિરોધ આવે છે. જો એનાં સર્વ કામ થઇ ગયાં હોય, એ કૃતકૃત્ય થઇ ગયેલ હોય તો આ સંસારમાં જન્મ મરણ કોણ પામે છે ? જે કૃતકૃત્ય થઇ ગયા હોય, સિદ્ધદશામાં સ્થિત થયા હોય તેને દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ, નારક ગતિમાં રખડપટ્ટી થવાનું સંભવે નહિ. નિજ ગુણમાં રમણતા કરી, જ્ઞાનાનંદમાં સ્થિરતા લાવી એક જ સ્થાને સ્થિત થયેલા હોય તે જ સિદ્ધ કહેવાય, એના સર્વ કાર્યો થઇ ગયાં કહેવાય અને આ ચેતનજી તો ઉચ્ચ નીચ ગોત્રમાં રખડે છે, સુરૂપ કુરૂપ થાય છે, ધનવાન નિર્ધન થાય છે, કીર્તિવંત અને અપયશને ધારણ કરનાર થાય છે વિગેરે અનેક ભાવો ધારણ કરે છે, અનેક જગ્યાએ ઉપજે છે, મરે છે; વળી ઉપજે છે, વળી મરે છે. આ સર્વ સિદ્ધને ઘટે નહિ; માટે આ ચેતનજીને સનાતન સિદ્ધ કહેવામાં અનેક જાતનો પ્રત્યક્ષ વિરોધ આવે છે. આ જન્મ મરણ પ્રત્યક્ષ આપણે દેખી શકીએ છીએ તેથી આ ચેતનજીને સિદ્ધ સનાતન કહેવામાં પણ વિચાર થઇ આવે છે.

---

૩ સિદ્ધ=કૃતાર્થ. સનાતન=જૂનો, પુરાણો. નિત્ય=નિત્યત્વ, નિરંતર હોવાપણું. અબાધિત=અબાધિતત્વ, દુઃખરહિતપણું. ગૌન=લોપ.

વળી કદાચ આ ચેતન સિદ્ધ સનાતન છે છતા પણ ઉપજે છે અને વિનાશ પામે છે એમ કહું તો પછી તેના નિત્યપણામાં અને અબાધિતપણામા વાધો આવે છે અનાદિ કાળથી સિદ્ધ હોય તો તેનામા નિત્ય અને દુઃખ રહિતપણુ કે જે સનાતન સિદ્ધત્વના ગુણો છે તેમા દોષ આવે છે. સિદ્ધ થયા પછી તે દશામા તે નિત્ય રહેવો જોઇએ અને ઉપજવું, વિણસવું તે તો અનિત્યત્વ બતાવે છે તેથી તેમ જ સિદ્ધદશામા બાધા-પીડા રહિતપણું હોવું જોઇએ અને ઉત્પત્તિ કે વિનાશમા તો બાધા-પીડાનો સંભવ સ્પષ્ટ દેખાય છે તેથી આત્માનો જ અભાવ થઈ જાય, માટે આ ચેતનને સિદ્ધ સનાતન એકાંતે કહેવા જઇએ તો તેમા પણ વાધો આવે છે. ત્યારે હવે ચેતનજીને રૂપી, અરૂપી, રૂપારૂપી, સિદ્ધ-સ્વરૂપી કે શુદ્ધ સનાતન એકાંતે કહી શકાય તેમ નથી, તેનું સ્વરૂપ બતાવવું મુશ્કેલ છે, તેનું સ્વરૂપ સમજાવવુ મુશ્કેલ છે એમ સિદ્ધ થયું.

सर्वांगी सब नय धणी रे, माने सब *परमान;
नयवादी पल्लो ग्रही प्यारे, करे लराइ ठांन. निशानी० ४

" (ચેતન) સર્વ રૂપે છે, સર્વ નયનો સ્વામી છે, પ્રમાણજ્ઞાન સર્વ અંશે (વસ્તુને) માને છે, ત્યારે નયજ્ઞાનવાળો એક અંશ હાથમા લઇને લડાઇના સ્થાનક ઉપજાવે છે "

ભાવ—ઉપર પ્રમાણે ચેતનજીનું સ્વરૂપ કહેવામા કેટલી અગવડ આવે છે તે બતાવી, હવે તેનો બહુ મુદ્દાસર ખુલાસો કરે છે. એ ચેતનજી સર્વ રૂપે છે અને સર્વ નયના સ્વામી છે. જે એને પ્રમાણજ્ઞાનથી સમજવા પ્રયત્ન કરે તે તેનું સ્વરૂપ સમજી શકે છે, પણ જે એક નયને લઇને તેને સમજવા જાય તે તેનુ સ્વરૂપ કદિ સમજવાના નથી દાખલા તરીકે ઉપર રૂપી, અરૂપી વિગેરે નિશાની બતાવવામા જે મુશ્કેલીઓ આવી તે નયવાદને લઇને આવી છે તે આપણે હવે પછી જોશુ, પણ જો તેને પ્રમાણજ્ઞાનથી સર્વ નયની અપેક્ષા ધ્યાનમા લઇને વર્ણવવામા આવે તો લડાઈનું સ્થાન કદિ પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ

આ પ્રસંગે× નયનુ લક્ષણ શું છે તે જરા વિશેષ વિચારીએ अनंतधर्मात्मके वस्तुन्येकधर्मोन्नयनं ज्ञानं नय વસ્તુમા અનેક ધર્મો હોય છે તેમાના એક ધર્મની મુખ્યતા કરી દેવી, બીજા ધર્મોનો અપલાપ પણ ન કરવો અને ગ્રહણ પણ ન કરવા તેને નય કહે છે નયજ્ઞાનથી હમેશા એક બાબત ઉપર ધ્યાન ચાલ્યુ જાય છે, પછી તેને આગળ પાછળનો વિચાર રહેતો નથી એમ ન સમજવું, પણ પોતે જે મુદ્દો લીધો હોય તેને તે એવો સજ્જડ

---

* પરમાનને બદલે બે પ્રતોમા 'પરવાન' શબ્દ છે

૪ સર્વાંગી=સર્વ રૂપે ધણી=સ્વામી પરમાન=પ્રમાણજ્ઞાન નયવાદી=નયજ્ઞાનવાળો પલ્લો=છેડો, અંશ લરાઇ=લડાઈ ઠાન=સ્થાનક

× નયના સ્વરૂપ માટે પાંચમા પદની ત્રીજી ગાથા પરનુ વિવેચન વિચારો વિસ્તારથી સ્વરૂપ જાણવા માટે તત્ત્વજ્ઞાનના જૈન ગ્રંથમા અનેક સ્થળોએ ઉલ્લેખો છે

પકડી રાખે કે અન્ય સર્વ બાબતોને તદ્દન ગૌણ કરી નાખે છે. નયમાં તેટલા માટે અંશગ્રાહી જ્ઞાન હોય છે. આપણે પાંચમા પદના અર્થમાં જોયું છે કે નયવાદમાં હંમેશાં એક અંગ ઉપર વિશેષ લક્ષ્ય રહે છે. सकलधर्मग्राहकं प्रमाणं તથા स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम् આવા સર્વ અંશોના જ્ઞાનને ગ્રહણ કરી સર્વ દિશાથી અમુક વસ્તુ તરફ જોઈ શકે તેને પ્રમાણજ્ઞાન કહે છે. પ્રમાણજ્ઞાન સર્વ નયના સ્વરૂપને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી અને સર્વ ધર્મોનું જ્ઞાતાપણું હોવાથી તે બહુ ઉપયોગી શુદ્ધ જ્ઞાન છે અને જ્યારે નયપક્ષ છોડી પ્રમાણપક્ષ પર આવી જવાય છે ત્યારે લડાઈ માત્ર બંધ પડે છે. રૂપી વિગેરે નિશાનીઓનું સ્વરૂપ હવે આપણે વિપુલ દૃષ્ટિથી વિચારીએ.

સંસારી દશામાં ચેતન કર્મથી આવૃત્ત છે. એ કર્મવર્ગણા અતિ સૂક્ષ્મ પણ રૂપી છે અને તેનાથી આ જીવ આવૃત્ત હોવાને લીધે તદપેક્ષયા તેને રૂપી કહી શકાય. એ વ્યવહારનયનું વચન સમજવું.

સંગ્રહનયવાળો આત્માની સત્તા સંગ્રહે છે. તે કહે છે કે—આત્મા પોતે ઉપજતો નથી, મરતો નથી, તે તો જે છે તે જ છે. વળી તેના આઠ રુચકપ્રદેશ તો સિદ્ધની પેઠે નિરંતર ઉજ્જવળ જ રહે છે—કર્મથી લેપાતા નથી, તે અપેક્ષાએ આત્માને અરૂપી કહી શકાય.

વળી વ્યવહારનય અને વિશેષગ્રાહી નૈગમનયની અપેક્ષાએ આત્માને રૂપારૂપી કહી શકાય. જેટલો ભાગ તેનો કર્માવૃત્ત છે તે કાર્મણ વર્ગણાની અપેક્ષાએ રૂપી કહી શકાય અને તે જ વખતે તેના રુચકપ્રદેશ કર્મવર્ગણાથી અલિપ્ત હોવાથી તેને અરૂપી કહી શકાય અને તે રૂપીભાવ અને અરૂપીભાવ એકી વખતે હાજર હોવાથી તદપેક્ષયા આત્માને રૂપારૂપી કહી શકાય.

આત્માના આઠ રુચકપ્રદેશ સિદ્ધ જેવા હમેશા હોય છે-રહે છે, તેથી સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ આત્માને સિદ્ધસ્વરૂપી કહી શકાય, તેમ જ તે જ દૃષ્ટિથી તેને શુદ્ધ સનાતન પણ કહી શકાય. તે જ *સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ તથા સમભિરૂઢનયની અપેક્ષાએ* ચેતનને નિત્ય અને અબાધિત પણ કહી શકાય.

સંસારદશામાં કર્માવૃત્ત આત્માનાં જન્મ મરણ થાય છે તે તેનો ઉત્પાદ અને વ્યય છે અને તે વ્યવહાર અને વિશેષગ્રાહી નૈગમનયની અપેક્ષાએ છે તે ઉપર બતાવ્યું છે.

ઋજુસૂત્રનયવાળા અતીત અને અનાગત કાળની અપેક્ષા ન કરે પણ વર્તમાન કાળે જે વસ્તુ જેવા ગુણે પરિણમે-વર્તે તે વસ્તુ તેવે જ પરિણામે માને. મતલબ, આ નય પરિણામગ્રાહી છે. એ નયવાળા સિદ્ધપર્યાયવાળાને સિદ્ધ કહે પણ અન્યને ન કહે.

શબ્દનયની અપેક્ષાએ બોલીએ તો શબ્દમાં ફેર નથી. એક શબ્દના અનેક પર્યાયો હોય તે સર્વને શબ્દનયવાળા એક જ અર્થના માને છે, તે નયની અપેક્ષાએ પર્યાયભેદનો ભેદ નથી અને તેથી રૂપી અરૂપી એવો તફાવત તે નયવાળા સ્વીકારતા નથી. આથી ઉલટી

રીતે સમભિરૂઢનયવાળા દરેક શબ્દને તેના, જૂદા જૂદા અર્થમાં જ માને છે તેથી આત્મા, ચેતન, જીવ વિગેરે શબ્દને પણ જૂદા જૂદા પર્યાયવાચી સમજી તેના પૃથક્ પૃથક્ અર્થ કરે છે. એવંભૂતનયવાળો જે સમયે જે ક્રિયા ચાલતી હોય તે સમયે તે ક્રિયાથી તે ક્રિયાયુક્ત માને છે, ક્રિયાને તેના કરનાર સાથે જોડી દે છે અને તેથી ચંડાળનું કામ કરનાર આત્માને તે ચંડાળ કહી બોલાવે છે અને સાધુની ક્રિયા કરનારને સાધુ માને છે. ઋજુસૂત્રનયવાળા વર્તમાન ગુણ જુએ છે ત્યારે એવંભૂતનયવાળા વર્તમાન ક્રિયા જુએ છે. નવપદવૃત્તિમાં સામાયિકના વેષે બેઠેલાને સામાયિકવાળો કહેલો છે; ગૃહસ્થના વેષમાં સાધુ જેવું વર્તન રાખનાર પણ ગૃહસ્થનાં કાર્યો કરનારને ઋજુસૂત્રનયવાળા સાધુ કહે છે ત્યારે એવંભૂતનયવાળા ગૃહસ્થ કહે છે.

આગમસાર ગ્રંથમાં મુનિ દેવચંદ્રજીએ 'સિદ્ધ' શબ્દની સાતે નયે વ્યાખ્યા કરી છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. તેઓશ્રી લખે છે કે–"નૈગમનયને મતે સર્વ જીવ સિદ્ધ છે, કેમકે સર્વ જીવના આઠ રુચકપ્રદેશ સિદ્ધ સમાન નિર્મળ છે. સંગ્રહનય કહે છે કે સર્વ જીવની સત્તા સિદ્ધ સમાન છે. આ નયવાળાએ પર્યાયાર્થિકનયે કરીને જે કર્મ સહિત અવસ્થા હતી તે ટાળીને દ્રવ્યાર્થિકનયે કરીને તેની અવસ્થા અંગીકાર કરી. વ્યવહારનયવાળો કહે છે કે જે વિદ્યાલબ્ધિગુણવડે સિદ્ધ થયો તે સિદ્ધ, આ નયવાળાએ બાહ્યતપ પ્રમુખ અંગીકાર કર્યાં. ઋજુસૂત્રનયની અપેક્ષાએ જે પોતાના આત્માની સિદ્ધપણાની દશા ઓળખે છે અને જેનો જ્ઞાનનો ઉપયોગ સતેજ વર્તે છે તે જીવ સિદ્ધ જાણવો. આ નયની અપેક્ષાએ સમકિતી જીવને સિદ્ધ સમાન કહ્યો. શબ્દનયના મત પ્રમાણે જે શુદ્ધ શુક્લધ્યાનના પરિણામે વર્તતો હોય તેને સિદ્ધ કહેવાય છે. સમભિરૂઢ નયના મત પ્રમાણે જે કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન અને યથાખ્યાત ચારિત્રાદિ ગુણે સહિત હોય તેને સિદ્ધ કહી શકાય. આ નયના મત પ્રમાણે તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનકે વર્તતા જીવ સિદ્ધ કહી શકાય. એવંભૂતનયના કહેવા પ્રમાણે જેનાં સકલ કર્મ ક્ષય થઈ લોકાંતે વિરાજમાન હોઇ આઠ ગુણસંપન્ન હોય તેને જ સિદ્ધ કહી શકાય."

આવી રીતે આત્મા તો સર્વાંગી છે, તે પોતે સર્વ નયનો સ્વામી છે, સર્વ નય તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, સર્વ નયનું સ્વરૂપ તે સમજાવે છે અને તે સર્વ નયે વિદ્યમાન છે પણ એક નયથી તેનું સ્વરૂપ સિદ્ધ થતું નથી. દરેક નયે તેને જોઇએ અને દરેક દૃષ્ટિબિંદુ ધ્યાનમાં રાખીએ તો જ તેનું ખરું સ્વરૂપ સમજવાનું બની શકે તેમ છે.

આ દુનિયામાં જેટલી ધર્મની લડાઈ છે તેટલી નયવાદને લઈને થાય છે. દરેક ધર્મવાળા એક સાધ્યબિંદુ લક્ષ્યમાં રાખી તે દૃષ્ટિબિંદુથી આત્માને જોયા કરે છે અને તે મત સ્થાપન કરે છે. કમનશીબે તે વખતે અન્ય દૃષ્ટિબિંદુથી તેને જોવાનું કહેવામાં આવે છે તે તેના ધ્યાનમાં આવતું નથી અને પરિણામે વાદવિવાદનું કારણ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં

સુધી નયજ્ઞાન હોઈ સર્વ નયની અપેક્ષા ધ્યાનમાં રહેતી નથી અને તેથી પ્રમાણજ્ઞાન પર લક્ષ્ય જતું નથી ત્યાં સુધી કદિ પણ ચોકખું સત્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. નયજ્ઞાનમાં તદ્દન સત્ય નથી એમ કહેવાનો આશય નથી પણ તે સત્યનો અંશ છે અને અંશ ઉપર મક્કમ રહી અન્ય સત્યાંશોને જો ધકેલી દેવામાં આવે તો પછી તે અપ્રમાણ વચન થઈ જાય છે. જૈનશાસ્ત્રકારે તેટલા માટે આ નયજ્ઞાન અને પ્રમાણજ્ઞાન ઉપર બહુ લક્ષ્ય આપ્યું છે. શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ તેટલા માટે આ પદમાં કહે છે કે–સર્વ નયનો સ્વામી ચેતન તો પ્રમાણનયને જ માન્ય કરે છે, જ્યારે અંશગ્રાહી નયજ્ઞાનવાળો લડાઇનાં સ્થાનકો ઉપજાવે છે. આ નયજ્ઞાનનું સ્વરૂપ બરાબર સમજી તેનો પ્રચાર કરવામાં આવે તો અનેક ધાર્મિક ઝગડા અને લડાઇઓનો છેડો આવી જાય. વિશાળ શાસ્ત્રજ્ઞાન-વાળા અંશગ્રાહી જ્ઞાનવાળાની સ્ખલના કયાં અને કેવી રીતે થાય છે તે સમજીને બતાવી શકે છે. આ નય અને પ્રમાણજ્ઞાન જૈનશાસ્ત્રનું મજબૂત તત્ત્વ છે અને જૈનશાસ્ત્રના જ્ઞાનની જે વિશાળતા અને વિસ્તૃતતા તેમાં સમાયલી છે તે અન્યત્ર પ્રાપ્ત થવી અશકય છે એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. હાથીની સુંઢને લઇ એક અંધ તેને મુશળ જેવો કહે છે, પૂંછડું હાથમાં લઇને બીજો અંધ તેને વાંસ જેવો કહે છે, પગ હાથમાં લઇને ત્રીજો થાંભલા જેવો કહે છે, કાન હાથમાં લઇને ચોથો સુપડા જેવો કહે છે, આવી રીતે નય-જ્ઞાનમાં અંધોઅંધ પરંપરા ચાલે છે અને એ કારણથી જ દુનિયામાં મારામારી ચાલે છે. ઘણાખરા પોતાની વિચારણાને પકડી રાખીને અન્યના હેતુઓ અને પરિણામો તપાસવાની દરકાર જ કરતા નથી. જો પ્રમાણજ્ઞાન બરાબર સમજવા યત્ન થાય તો આ સ્થિતિનો છેડો આવે અને લડાઇનાં સ્થાનકો અંશજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે તે દૂર થાય.

આ પ્રમાણજ્ઞાનથી ચેતનનું સ્વરૂપ વિચારીએ તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આત્મા સિદ્ધ થાય છે. એ ચૈતન્ય સ્વરૂપ પરિણામી છે, ભવનધર્મથી ઉત્પાદ–વ્યયપણે પરિણમે છે તેથી તે પરિણામી છે, તેમ જ કર્ત્તા અને ભોક્તા પણ તે જ છે. કર્ત્તા હોય તે જ ભોક્તા હોય કારણ કે કરનાર પોતે ભોગવનાર ન હોય તો સુખમય તેને કદિ કહી શકાય નહિ. સંસારીપણામાં તે સ્વદેહપ્રમાણ છે અને પ્રત્યેક શરીરે ભિન્ન જીવ છે. એ જીવ પાંચ કારણની સામગ્રી પ્રાપ્ત કરીને સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્રને સાધવાથી સંપૂર્ણ અવિનાશી, નિષ્કલંક, અસહાય, અપ્રયાસ, સ્વગુણ, નિરાવરણ, સ્વકાર્યપ્રવૃત્ત, અક્ષર, અવ્યાબાધ સુખમય સિદ્ધતા નીપજાવે છે. આ પ્રમાણે આત્મા સંબંધી પ્રમાણજ્ઞાન શ્રીનયચક્રસાર ગ્રંથમાં શ્રી દેવચંદ્રજીએ બતાવ્યું છે.* એનો વધારે વિસ્તાર અનેક ગ્રંથોમાં છે જ્યાંથી તે વાંચી વિચારી જોવો. એ વિષય સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ મત–કદાગ્રહ મૂકીને સમજવા યોગ્ય છે અને તો જ તે સમજી શકાય તેમ છે.

---

* જુઓ પ્રકરણરત્નાકર ભાગ પહેલો, પૃ૰ ૨૪૯.

अनुभवगौचर वस्तुको रे, जाणवो +यह इलाज;
कहन सुननको कछु नहि प्यारे, आनंदघन महाराज. निशानी० ५

" અનુભવથી જાણી શકાય તેવી વસ્તુને જાણવી એ જ (તેને સમજવાનો) ઉપાય છે, એમાં કહેવાનું કે સાંભળવાનું કાંઇ નથી. એ આનંદરાશિ મહાત્મા છે."

ભાવ—તમે આત્માની નિશાની પૂછો છો, પણ હું તમને એ શું બતાવું ? તમને ટૂંકામાં કહું છું તે સાંભળો. જે કોઇ વસ્તુ અનુભવથી જાણી શકાય તેવી હોય છે તેનું જ્ઞાન કરવું એ જ તેની નિશાની છે અને એ જ તેને જાણવાનો ઉપાય છે. અનુભવજ્ઞાન એ ઇંદ્રિયોથી જાણી શકાય તેવું નથી, મતલબ આંખે જોઇ શકાય તેવું અથવા કાને સાંભળી શકાય તેવું તે જ્ઞાન નથી, તેમ જ જાણનારા માણસો વચનથી તેને સંપૂર્ણ અંશે કહી શકે તેવું પણ તે જ્ઞાન નથી. વાત એમ છે કે–એ વસ્તુનું સ્વરૂપ નિશાની બતાવવાથી કે ઉપર ઉપરની વાત કરવાથી પ્રાપ્ત થઇ શકે તેવું નથી, એને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય તો તેનું જ્ઞાન મેળવવું એ જ છે. જ્યારે અંશગ્રાહી જ્ઞાન ઉપરથી પ્રમાણજ્ઞાન થાય ત્યારે પછી અંદરથી સ્વયમેવ જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે અને તે જ્ઞાનને અનુભવજ્ઞાન કહે છે. એમાં કહેવા સાંભળવાથી કાંઈ પત્તો ખાય તેવું નથી. આ ચેતનજી સંબંધી જ્ઞાન પણ અનુભવગોચર છે તેથી તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, તેના અંશો સમજવા, વિચારવા અને પરસ્પર ઘટાવવા એ જ તેના જ્ઞાનનો–તેને પ્રાપ્ત કરવાનો પરમ ઉપાય છે. એની અમે થોડી થોડી નિશાની બતાવશું તેથી તમને કાંઇ વિશેષ બોધ થશે નહિ; માટે જો તમારે પૂરેપૂરું તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો એનું સર્વ અંશગ્રાહી પ્રમાણજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો અને એમ કરતાં કરતાં જ્યારે તમને સ્વયમેવ અનુભવ જાગશે ત્યારે તમે તેને પૂરો સમજશો.

છતાં તમારે ચેતનની નિશાની જાણવી જ હોય તો હું તમને કહું છું તે સાંભળો. તે આનંદઘન મહાત્મા છે, સર્વ આનંદના રાશિ છે–સમૂહ છે. આનંદનું સ્વરૂપ પણ તમારે સમજવા યોગ્ય છે. જેને તમે આનંદ સમજો છો તેમાં કાંઈ આનંદ છે જ નહિ. દ્રવ્યપ્રાપ્તિ, પુત્રપ્રાપ્તિ, સ્વાદિષ્ટ ભોજન કે ઇંદ્રિયોના અન્ય વિકારોનું સેવન, એમાં ભોગવતી વખત પણ કોઇ પ્રકારનો આનંદ નથી, ભોગવ્યા પછી પણ આનંદ નથી અને એના પરિણામમાં પણ આનંદ નથી. એ તો જેમ ખસ (ખુજલી) થઇ હોય અને તેને ખણવાથી આનંદ માનવામાં આવે છે તેના જેવું ઇંદ્રિયજન્ય સુખ છે, તત્ત્વતઃ એમાં કોઈ પ્રકારનો આનંદ નથી. એને બદલે તમે એક પુસ્તક વાંચતા હશો કે ગણિતનું મનોયત્ન શ્રાય કરતા હશો તે વખતે કોઇ નવીન સત્ય સમજાતાં તમારા મનમાં જે આનંદ આવશે તે

+ યહ અથવા ઇહ બન્ને પાઠ છે. અર્થ એક જ છે.
૫ ગૌચર=તાબે. ઇહ અથવા યહ=એ. કહન=કહેવાનું. સુનન=સાંભળવાનું. કછુ=કાંઇ.

તમને ઇંદ્રિયભોગના આનંદ કરતાં વિશેષ લાગશે. વ્યાખ્યાનમાં નવીન સત્ય સાંભળ્યા પછી બે-ચાર કલાક તેની મીઠાશ લાગ્યા કરશે, સામાયિકમાં પ્રાપ્ત થતું અપૂર્વ જ્ઞાન કે ધ્યાનનો મહિમા તમને ઘણા દિવસો સુધી મસ્ત બનાવશે. આ ખરા આનંદની વાનકીઓ છે. એમાં–નિરંતરના આનંદમાં–સ્વરૂપમાં મગ્ન રહેવું એ આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, આદરવા યોગ્ય છે, અનુભવવા લાયક છે. આટલી નિશાની છેવટે આત્માની બતાવી તે પ્રાપ્ત કરવાની ભલામણ કરે છે, તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ભલામણ કરે છે અને બહુ કહેવા સાંભળવાની વાત દૂર મૂકવાની ભલામણ કરે છે.

આખા પદનો આશય એક મુદ્દા ઉપર જ છે. આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, સર્વ નકામી ઉપાધિ છોડી દઇ તેનું આનંદઘન સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરો અને તે માટે પ્રથમ તે કોણ છે? તે બરાબર ઓળખો–મતલબ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો. એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી સ્વપરની વહેંચણ પોતાની મેળે જ થઇ જશે અને સ્વનો આદર થતાં પરનો ત્યાગ થશે. અને એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે એટલે આનંદસ્વરૂપ નિરંતર માટે પ્રગટ થશે. એ ચેતનજીનું સ્વરૂપ કેવું વિચારવા લાયક છે અને તેમાં કેટલો ચમત્કાર છે તે હજુ વિશેષપણે નીચેના પદમાં બતાવે છે.

પદ બાવીસમું

રાગ–ગોડી

विचारी कहा विचारे रे, *तेरो आगम अगम अथाह. विचारी०
+बिनु आधे आधा नहि रे, बिन आधेय आधार;
मुरगी बीनुं इडां नहि प्यारे, ×या बीन मुरगकी नार. विचारी० १

"વિચાર કરનાર શું વિચાર કરે? તારો આગમ અગમ્ય અને અપાર છે; જેમકે આધેય વગર આધાર નથી અને આધાર વગર આધેય નથી, કુકડી વગર ઇંડું નથી અને ઇંડાં વગર કુકડી નથી."

ભાવ—આત્મસ્વરૂપની નિશાની બતાવવામાં પણ કેટલી મુશ્કેલી છે તે આપણે ઉપર જોયું, છેવટે અનુભવગોચર વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ બતાવ્યો. હવે તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત

---

* 'આગમ અથાહ અપાર' એવો આ પંક્તિને સ્થાને પાઠાંતર છે.

\+ 'બીનું આધાર આધે નહિ રે' એ પ્રમાણે પંક્તિ અન્ય પ્રતોમાં છે

× 'યા' ને બદલે 'ઇંડા' અથવા 'ઉવા' એવા પાઠો અન્યત્ર છે.

૧ વિચારી=વિચાર કરનાર કહા=શું. આગમ=શાસ્ત્ર. અગમ=સામાન્ય બુદ્ધિથી જાણી ન શકાય તેવું. અથાહ=અપાર, જેનો પાર ન પામી શકાય તેવું. બિનુ=વગર. આધે=આધેય, ધારણ કરનાર વસ્તુ અથવા અર્ધભાગ. આધા=આધાર, અર્ધ. મુરગી=કુકડી. મુરગકી નાર=કુકડી. યા=જે (કુકડાનાં ઇંડાં.)

કરવા માટે સાધારણ રીતે બે રસ્તા હોઇ શકે. એક બુદ્ધિશાળી માણસ પોતાની-વિચાર-શક્તિ-તર્કશક્તિ દોડાવી અનુભવગોચર વસ્તુઓનું સ્વરૂપ કલ્પે અને બીજું દિવ્ય જ્ઞાનથી જે મહાત્માઓ સ્વરૂપ બતાવી ગયા હોય તેને ધ્યાનમાં લઇ પોતે સ્વરૂપ સમજવા યત્ન કરે. મહાત્મા દિવ્ય જ્ઞાનબળથી વસ્તુસ્વરૂપ બતાવી ગયા છે તેને અનુસરવામાં સ્વતંત્ર વિચારનો રોધ થાય એમ લાગે છે તેથી ઘણી વાર પોતાની બુદ્ધિને વસ્તુસ્વરૂપ સમજવામાં આગળ કરવાનો ભાવ થઇ આવે છે. એવી રીતે સ્વતંત્ર વિચાર કરતાં બહુ પ્રકારની મુશ્કેલીઓ આવે છે તે અત્ર બતાવે છે. વસ્તુસ્વરૂપ જિનેશ્વર ભગવાને પોતાના દિવ્ય જ્ઞાનથી બતાવ્યું છે. તે પ્રમાણે અનાદિ ભાવ સમજ્યા સિવાય અન્ય પ્રયાસ કરવામાં કેવાં ગોથાં ખાવાં પડે છે તે અત્ર સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે. અનેક વિચાર કરનારાઓ વસ્તુ-સ્વરૂપ સમજવા યત્ન કર્યા કરે છે અને અત્યાર સુધી અનેકોએ પ્રયત્ન કર્યો છે તેમાં છેવટે ગૂંચ આવ્યા વગર રહી નથી. તેમાં ગૂંચો કેવા પ્રકારની આવે છે તેનું સાધારણ સ્વરૂપ અત્ર બતાવે છે. આ પદ શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ પોતે જ બોલે છે એમ સમજવાનું છે. એનો લય અતિ ઉદાત્ત અને ભાવ ગંભીર છે.

હે નાથ! માત્ર તર્કશક્તિથી અનુમાનપ્રમાણ પર વિચાર કરનાર શું વિચાર કરી શકે? કેટલો વિચાર કરી શકે? ક્યાં સુધી વિચાર કરી શકે? જો આગમપ્રમાણ ધ્યાનમાં લઈ તેને અનુસરે તો તો તેને પણ સત્ય સ્વરૂપ દીર્ઘ પ્રયત્નથી સમજાય, કારણ કે તારાં આગમો કાંઈ સામાન્ય નથી; તે પણ અતિ અગમ્ય-સામાન્ય બુદ્ધિથી ન જાણી શકાય તેવાં અને અપાર-જેનો પાર ન પામી શકાય તેવાં છે. એમાં એક તર્કશક્તિ-બાહ્ય દૃષ્ટિ ચાલી શકે તેમ નથી. તારો આગમસમુદ્ર અતિ ગંભીર અને ઊંડો છે. એમાં સાધારણ રીતે ચાંચ ખુંચવી મુશ્કેલ છે, એનો સાધારણ બુદ્ધિથી પાર પામવો મુશ્કેલ છે, તો પછી તેની મદદ વગર માત્ર બાહ્ય દૃષ્ટિથી પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે વિચાર કરનાર માણસો આગમનો પાર પણ કેમ પામી શકે અને તારું સ્વરૂપ અને સ્વસ્વરૂપ પણ કેમ સમજી શકે!

આગમ અપાર છે. તેનું કારણ એટલું છે કે એક દૃષ્ટિવાદ અંગ નામના બારમા અંગમાં પાંચમા પૂર્વાનુગત ભાગમાં ચૌદ પૂર્વનો સમાવેશ થાય છે અને ચૌદ પૂર્વનું પ્રમાણ વિચારતાં તેનો પાર આવે તેમ નથી. આવું વિશાળ જ્ઞાન વિચ્છેદ ગયું છે છતાં હાલ જે છે તે પણ અતિ અગમ્ય અને અપાર છે. મતિશ્રુતજ્ઞાનાવરણીયનો અતિ ક્ષયોપશમ હોય તો કદાચ કેટલોક ભાગ વાંચી સમજી શકાય પણ તેનો પાર પામવો તે તો અશક્ય જ છે. જૈનશાસ્ત્રમાં મહા અદ્ભુત ભાવો પણ બતાવેલા છે. નયનિક્ષેપોનું સ્વરૂપ, તેના ભેદ-વિભેદો, કર્મવર્ગણાનું સ્વરૂપ અને તેની અનેક પ્રકૃતિઓ તેમ જ જીવની ઉત્ક્રાંતિ તથા ષટ્ દ્રવ્ય અને નવતત્ત્વનું સ્વરૂપ એવી બારીકાઈથી સૂક્ષ્મ રીતે અનેક આકારમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે તેનો પાર પામવો મુશ્કેલ છે, એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

વિચાર કરનાર બુદ્ધિસ્વતંત્રતાથી વિચાર કરે તેને કેવી મુશ્કેલીઓ આવે છે અને આગમમાં તે સર્વ મુશ્કેલીનો એક શબ્દમાં કેવી રીતે નીકાલ કર્યો હોય છે તે અત્ર બતાવીને આગમજ્ઞાનની મુખ્યતા કરવા સાથે પ્રભુસ્તુતિ કરે છે.

વ્યવહારમાં તમે સામાન્ય રીતે બુદ્ધિથી વિચાર કરશો તો જણાશે કે આધેય વગર આધાર હોઇ શકતો નથી એટલે અંદર રહેનાર વસ્તુ વગર તેને ધારણ કરનાર વસ્તુનો નામનિર્દેશ પણ સંભવિત નથી, જેમકે ઘૃતને પાત્રમાં નાખ્યું હોય તો ઘૃતનો આધાર પાત્ર ઘૃતનું અસ્તિત્વ સૂચવે છે. આમાં ઘૃત આધેય છે અને પાત્ર આધાર છે; તેવી જ રીતે આધેય આધાર વગર નથી એમ પણ કહી શકાય, એટલે આધાર અમુક વસ્તુને ધારણ કરે છે તે વસ્તુને સદ્ભાવે જ તેને આધાર કહી શકાય. આથી આધેય અને આધારમાં પ્રથમ કોણ અને પશ્ચાત્ કોણ એ કહી શકાય નહિ. આધાર અને આધેય બંનેનો સંબંધ તદ્રૂપે તત્સ્વરૂપે અનાદિ માન્યા સિવાય અન્ય માર્ગ નથી. આ સંબંધમાં માત્ર બુદ્ધિ પર વિચાર કરનાર શું કહી શકે તે વિચારો. એ ગમે તેટલા ગોટા વાળે પણ એમાં અનવસ્થા દોષ અને બીજા અનેક દોષો આવ્યા વગર રહેશે નહિ. સ્યાદ્વાદનય સ્વરૂપ બતાવનાર જિનાગમ એનો સંતોષકારક નીકાલ છેવટે બતાવી આપે છે તે પ્રમાણે શાશ્વત ભાવ આપણે કબૂલ કરીએ ત્યારે જ તેનું ખરું સ્વરૂપ ખ્યાલમાં આવે છે.

અથવા પ્રથમ પંક્તિનો બીજી રીતે પણ અર્થ સુગમ્ય છે. અરધા ભાગ વગર કોઇ વસ્તુ અરધી થઇ શકતી નથી એટલે અર્ધ ભાગ ન હોય તો વસ્તુ અર્ધ પણ ન હોય. દાખલા તરીકે પ્રદેશ કે પુદ્ગલ પરમાણુ અવિભાજ્ય છે, તેનો અરધો ભાગ પણ થઈ શકતો નથી તો તે અરધો પણ થઈ શકતો નથી.

તેવી જ રીતે કુકડી વગરનું ઇંડું થઇ શકતું નથી અને ઇંડા વગર કુકડી થઇ શકતી નથી. કુકડીનો જન્મ ઇંડામાંથી થાય છે અને ઇંડું કુકડીના પેટમાથી જ નીકળે છે. ત્યારે સવાલ એ થાય કે પ્રથમ ઇંડું કે પ્રથમ કુકડી ? આ વાતનો નિવેડો કરવો જોઇએ. એ વાતનો નિવેડો કરતાં પાછળ પાછળ ચાલ્યા જતાં નિકાલ આવી શકશે નહિ, કારણ એક વગર બીજાનો સંભવ થતો નથી. જ્યારે જૈન આગમદર્શિત શાશ્વત ભાવ વિચારવામાં આવે ત્યારે જ આ સવાલનો નિર્ણય થઇ શકશે. જેઓ સૃષ્ટિની આદિ અને તેને ઇશ્વરકૃત માને છે તેને આ સવાલ પૂછતાં તેઓ ગુંચવાઈ જાય છે. સમગ્ર વસ્તુઓ શેમાંથી બનાવી ? એ સવાલનો પ્રત્યુત્તર આપતાં અટકી પડે છે. ચેતન જડને નીપજાવી શકે નહિ અને પરમાણુમાં ચલન થવારૂપ ઇચ્છાનો જન્મ–ઇશ્વરથી સૃષ્ટિનો જન્મ જેઓ માને છે અને દ્વયણુક, ત્ર્યણુક આદિ થયા એમ માની છેવટે કપાટ અને વસ્તુઉત્પત્તિ માને છે તેઓ પણ પરમાણુની ઉત્પત્તિ કયાંથી થઇ તેનો નિકાલ કરી શકતો નથી. તેઓ પરમાણુ તો પ્રથમ હતા એમ માની આગળ ચાલે છે પણ પરમાણુના બનાવનાર કોઇને તેઓ

બતાવી શકતા નથી. આ સવાલનો જવાબ જૈનશાસ્ત્રકાર અનાદિ ભાવ બતાવીને આપે છે. જેમ કુકડી અને ઇંડાના દૃષ્ટાંતથી સવાલ પૂછ્યો તેમ બીજા સવાલો મુશ્કેલી બતાવવા માટે હવે પછી પૂછે છે અને તે સર્વનો જવાબ છેવટની ગાથામાં આપે છે તે બરાબર વિચારી લેવો.

मुरटा बीज विना नहि रे, बीज न मुरटा टार;
निसी बीन *दिवस घटे नहि प्यारे, दिन विन निसि निरधार. विचारी० २

"બી વગર ડુંડું કે વૃક્ષ ઊગી શકતું નથી અને ડુંડા વગર કે વૃક્ષ વગર બી થતું નથી. રાત્રિ વગર દિવસ ઘટમાન થતો નથી અને દિવસ વગર રાત્રિનો નિરધાર થઇ શકતો નથી."

ભાવ—એવી જ રીતે તમે વસ્તુસ્વરૂપ વિચારશો તો ડુંડા વગર કે વૃક્ષ વગર બીજ (બી) પ્રાપ્ત થઇ શકશે નહિ અને બીની પ્રાપ્તિ વૃક્ષ વગર થઇ શકશે નહિ. સામાન્ય રીતે આપણે કેરી લઇએ તો કેરીની ગોટલી કેરીનો સદ્‌ભાવ અને તે આંબાનો સદ્‌ભાવ સૂચવે છે અને આંબો ગોટલી વગર ઊગી શકતો નથી. ત્યારે અરસપરસ બીજ અને વૃક્ષનો તેમ જ ધાન્ય અને ડુંડાનો સંબંધ એવો છે કે એક વગર બીજાનું અસ્તિત્વ અસંભવિત છે. એમાં વૃક્ષની ઉત્પત્તિ પ્રથમ કે બીજની ઉત્પત્તિ પ્રથમ એ ગમે તેટલી દલીલથી કહેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે પણ તેમાં નિષ્ફળતા જ પ્રાપ્ત થશે.

તેવી જ રીતે દિવસ રાત્રિની અપેક્ષાએ છે અને રાત્રિ દિવસની અપેક્ષાએ છે. રાત્રિ ત્યારે કહી શકાય કે તેની પહેલાં દિવસ થઇ ગયો હોય અને રાત્રિની અગાઉ થયેલા દિવસને દિવસ સંજ્ઞા ત્યારે જ આપી શકાય કે તેની પહેલાં રાત્રિ થઇ ગઇ હોય. તે વિના દિવસ અને રાત્રિની ઘટના થઇ શકતી નથી. એક બીજાની ઉપર આધાર રાખતી વસ્તુઓ પૈકી એકની વિવક્ષા અન્યની પૂર્વાવસ્થા સિદ્ધ કરે છે. તેથી રાત અને દિવસ એ કાળની અપેક્ષાએ પરસ્પર એવી રીતે અવલંબન કરીને રહેલા છે કે એ બેમાંથી પ્રથમ કોણ અને પશ્ચાત્ કોણ એ કહી શકાય તેમ નથી. એ દલીલને પૂર્વ પૂર્વ રીતે પાછળ લેવાથી છેવટે અનવસ્થા પ્રસંગ આવે એટલે સૃષ્ટિકર્તૃત્વનો સિદ્ધાન્ત આપોઆપ પડી ભાગે છે અને તેટલા માટે ન્યાયની દલીલ સમજાવનાર તર્કવાદીઓ અને ખાસ કરીને મીમાંસકો તથા વેદાન્તીઓ સૃષ્ટિકર્તૃત્વનો સવાલ લગભગ નકામો બનાવી દઇ સૃષ્ટિને અનાદિ માને છે અને વૈશેષિકો તથા નૈયાયિકો પરમાણુને અનાદિ માને છે ત્યારે બીજાઓ अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् અલૌકિક વસ્તુઓ (ભાવો) તર્કથી યોજવી ન જોઇએ એવો જવાબ આપી મનુષ્યજ્ઞાનશક્તિની અથવા સ્વજ્ઞાનશક્તિની મર્યાદા બતાવે છે. વિદ્વાનો સમજી શકશે કે આ કોઇ જવાબ નથી, પણ જવાબ ઉડાવવાની એક પદ્ધતિ છે. જો એવા સવાલો વિચારવાની

---

* દિવસને બદલે 'घास' એવો પાઠ છે, તેનો અર્થ પણ દિવસ છે.
२ મુરડા=ડુંડા, પોખ, સામાન્ય રીતે વૃક્ષ. ટાર=દાણો, બીજ. નિસિ=રાત્રિ, નિરધાર=નિર્ણય.

જ મના હોય તો પછી નકામી ચર્ચા કરવી એ જ ઉચિત નથી. બાઇબલમાં પણ કહે છે કે "Thus far and no further" તમારી બુદ્ધિ આટલા સુધી જ ચાલશે અને વધારે નહિ. આ તદ્દન વિચિત્ર હકીકત છે અને મનુષ્યજ્ઞાનને અંકુશિત (સંકુચિત) કરનાર તથા તર્કગ્રંથનાં પુસ્તકો બંધ કરાવનાર છે અને તે એમ બતાવે છે કે પોતાની હકીકત સ્થાપિત કરવાની તેની ઇચ્છા છે પણ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવા માટે તેની પાસે પૂરતી દલીલો નથી તેથી જ એવો જવાબ આપવો પડે છે.

सिद्ध संसारी विनुं नहि रे, सिद्ध विना संसार;
करता विन करणी नहि प्यारे, विन करनी करतार. विचारी० ३

"સિદ્ધના જીવો સંસારી જીવ વગર ન હોઇ શકે અને સિદ્ધ વગર સંસાર નથી; તેમ જ કર્તા વગર ક્રિયા નથી સંભવતી અને ક્રિયા વગર કરનાર (સંભવતો નથી.)"

ભાવ—સિદ્ધના જીવો સંસારી જીવ વગર હોઇ શકે નહિ, કારણ કે મનુષ્યભવમાં સાધનસંપત્તિ પામી સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી સિદ્ધ થવાય છે તેથી સિદ્ધના જીવ સંસારની અપેક્ષાએ જ છે અને સર્વ કર્મથી રહિતપણું પ્રાપ્ત થાય તે સિદ્ધદશા સંસારી દશાને અપેક્ષીને જ હોય છે અને તે વગર સંસારી જીવો કહેવાઇ શકે નહિ. સિદ્ધના જીવ પહેલા કે સંસારીજીવ પહેલા? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો અશક્ય છે. અરસપરસ અવલંબન કરીને રહેલા ભાવો એક બીજાને લઇને જ હયાતી ધરાવે છે અને તેથી બન્નેનો અનાદિ ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે.

તે જ પ્રમાણે કરનાર વગર ક્રિયા નથી અને ક્રિયા વગર કર્ત્તા નથી. કોઇ પણ કર્મનો કરનાર જીવ હોવો જોઇએ અને કર્મ કરવાને પ્રેરનાર–તે સ્થિતિ વ્યવહારુ રૂપમાં લાવનાર પૂર્વ કર્મ હોવું જોઇએ. શુદ્ધ દશામા તો જીવ કાંઇ કર્મ કરતો નથી ત્યારે આ જીવ સાથે પ્રથમ કર્મ કેવી રીતે લાગ્યું, ક્યારે લાગ્યું, શામાટે લાગ્યું તે વિચારો. એમ પશ્ચાત્ પશ્ચાત્ વિચાર કરતાં કર્મ કરનાર જીવ અને તે કરવાને પ્રેરનાર પૂર્વ કર્મ એમ અનાદિ ભાવ પ્રાપ્ત થશે. શુભાશુભ કરણી એ કર્મબંધનો હેતુ તેને અને કર્મને અનાદિ લઇએ અને તેના કરનાર જીવને અનાદિ લઇએ ત્યારે જ છેવટે નિરાકરણ પ્રાપ્ત થાય છે. ખાણમાં પડેલ સુવર્ણ પ્રથમ કે તેને લાગેલ માટી પ્રથમ એ પ્રશ્ન જ લગભગ મિથ્યા છે. એક બીજાની સહાનુવૃત્તિ અને પૂર્વ અવસ્થા સૂચવતા હોવાથી છેવટે અનાદિ ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. જે વસ્તુસ્વરૂપમાં આવો ઊંડો ભાવ હોય તે એકલા બુદ્ધિબળથી વિચાર કરનાર ક્યાં સુધી વિચારી શકે એનાં વિશેષ દૃષ્ટાંતો હજી પણ જોઇએ.

---

૩. કરણી=ક્રિયા કરતાર=કર્ત્તા, કરનાર

जामन मरण विना नहि रे, मरण न जनम विनाश;
×दीपक बीनुं परकाशता प्यारे, विन दीपक परकाश. विचारी० ४

"જન્મ મરણ વગર નથી અને મરણ ન હોય તો જન્મ કે વિનાશ થતો નથી, દીપક પ્રકાશ વગર હોતો નથી અને દીપક વગર પ્રકાશ નથી."

ભાવ—જન્મ મરણ વગર નથી અને મરણ વગર જન્મ નથી. અમુક જીવનો અહીં જન્મ થયો તે તેનો આગામી મરણનો ભાવ સૂચવે છે, નહિ તો જન્મ શબ્દની જ ઘટના થતી નથી અને મરણ જન્મને સૂચવે છે. જન્મ પહેલાં જો મરણ ન હોય તો જીવ આવ્યો ક્યાંથી? શા માટે આવ્યો? કોની પ્રેરણાથી આવ્યો? અમુક જગ્યાએ જ આવવાનું અને અન્યત્ર નહિ જવાનું કારણ શું? તેવી જ રીતે મરણદશા જન્મને સૂચવે છે. એ પ્રમાણે પૂર્વ ભાવ લેતાં લેતા છેવટે કયા અટકવું એનો વિચાર કરો.

તે જ પ્રમાણે દીપક વગર પ્રકાશપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. એક દીપક થાય ત્યારે તેના સહાનુભાવ તરીકે પ્રકાશ થાય છે પ્રકાશ દીપકની સાથે જ હોય છે એમાં કહેવાની મતલબ એમ નથી કે દીપકથી જ પ્રકાશ થઈ શકે, રત્નાદિકનો તથા સૂર્યનો પ્રકાશ દીપક વગર થાય છે, પણ આપણે દીપક પાસે બેઠા હોઈએ ત્યારે દીપક થાય તેની સાથે જ પ્રકાશ થાય છે તેથી પ્રકાશભાવ અને દીપકનું અસ્તિત્વ સાથે જ છે. એક બીજાને અવલંબીને રહેલ હોવાથી એમા પૂર્વ પશ્ચાત્‌ભાવ નથી, અનાદિ પ્રવાહથી તેઓનો એ પ્રકારનો સંબંધ ચાલ્યો આવે છે. દીપક પહેલો અને પ્રકાશ પછી એવી સ્થાપના થઈ શકશે નહિ, એમ અત્ર કહેવાનો ભાવાર્થ છે.

આવી રીતે કુકડી અને તેનાં ઈંડા તથા જન્મ અને મરણનાં દૃષ્ટાંતો અતિ સ્થૂળ છે તેમ જ ડુંડા અને બીજનું મધ્યમ દૃષ્ટાંત તથા કાળાપેક્ષયા રાત્રિદિવસનું દૃષ્ટાંત, જન્મ મરણનું દૃષ્ટાંત અને સિદ્ધ સંસારીનું દૃષ્ટાંત તથા તર્કાધીન આધાર આધેય, ક્રિયા કર્તા અને દીપક પ્રકાશનાં દૃષ્ટાંતો વિચારી તમે વસ્તુસ્વરૂપ પર ખ્યાલ કરો અને પછી જુઓ કે *જૈનઆગમ કેવા અગમ્ય અને અથાગ છે. જૈનશાસ્ત્રકાર આ અન્યોન્ય(પરસ્પર) અવ* લંબી ભાવનો કેવી સ્યાદ્વાદ નયગર્ભિત રીતે પ્રત્યુત્તર આપી નિર્ણય બતાવે છે તે હવે વિચારો.

आनंदघन प्रभु वचनकी रे, परिणति धरी रुचिवन्त;
शाश्वत भाव विचारते प्यारे, *खेलो अनादि अनंत. विचारी० ५

+ 'બીનુ દીપક પ્રગટ નહિ રે, દીપક બીનું પરકાશ' એવો પાઠાંતર એક પ્રતમાં છે અર્થ એક જ છે
૪ જામન=જન્મ. વિનાસ=વિનાશ અથવા વિન્યાસ=બનાવવું તે સ્થાપન કરવું તે
* 'ખેલે' એવો પણ પાઠ છે
૫ આનંદઘન=આનંદઘન જિનેશ્વર ભગવાન પરિણતિ=ભાવ પ્રતિ ધરી=ધારણ કરી. રુચિવંત= આગ્રહવંત, ભાવ કરો. શાશ્વત ભાવ=ત્રણ કાળમાં છે કે જે છે તે ભાવ, સર્વ કાળ સ્થાયી ભાવ. ખેલો=રમત કરો

"હે આસ્થાવંત ભવ્ય જીવો ! આનંદરાશિ ભગવાનનાં વચનમાં રુચિ રાખો અને શાશ્વત ભાવ (અનાદિ અનંત ભાવ) વિચારીને હે બંધુઓ ! વસ્તુસ્વભાવ સર્વ અનાદિ-અનંત છે એ ભાવમાં રમણ કરો."

ભાવ—હે ભવ્ય જીવો ! તમે આવી રીતે ગોથાં ખાધાં કરશો પણ તમને તેનો પાર પ્રાપ્ત થશે નહિ, તમે અનેક ગુંચવણમાં અટવાયા કરશો; માટે હું તમને માર્ગ બતાવું છું તે વિચારી સમજો. તમે ત્રિભુવનનાથ દયાળુ ધીર વીર શાંત સદ્ગુણનિધાન ચિદ્ઘન આનંદસ્વરૂપ શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનનાં વચનમાં શુદ્ધ આસ્થા રાખો. અમારું કહેવું એમ નથી કે તીર્થંકર મહારાજ જે કહે છે તે વિચાર કર્યા વગર કબૂલ કરી લો, પણ તેઓના સર્વજ્ઞપણાની પરીક્ષા કરી એક વખત તેઓની આપ્તતા તમને જણાય તો પછી તેઓએ જે વિચારો કર્યાં છે તે સમજો. અમુક વિચારો કર્યા છે તે બરાબર છે કે નહિ તે સમજવા માટે વિચાર તરફ માન હોવું જોઇએ, સદ્ભાવ હોવો જોઇએ. પૂર્વ વ્યુદ્ગ્રાહિત ચિત્તવાળો સત્ય પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, માટે તમે તે તરફ પરિણતિ રાખો, તમારા વિચારો તદ્રૂપ કરી નાખો એટલે પછી તમને સત્ય સમજાશે. નયપ્રમાણથી જે ભાવો તમને સમજાય તેવા છે તે તમે વિચારશો ત્યારે મહાત્માઓનાં વચનની મહત્ત્વતા, ગંભીરતા અને વિશાળતા તમારા ખ્યાલમાં આવશે; માટે એ વચનો તરફ તમે એક વાર સહાનુભૂતિથી જુઓ. એમ નહિ કરો તો ઉપર જે મુશ્કેલીઓ તમે જોઇ છે તેનો ખુલાસો કદિ પણ થશે નહિ.

જેઓ વિચાર કરી શકે તેવી બુદ્ધિવાળા છે તેમને વિચાર કરવાની જૈનશાસ્ત્રકારો કદિ ના પાડતા નથી, પણ આપ્તતાની પરીક્ષા કરવાની તો જરૂર પડશે જ. જે શાસ્ત્રમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ વચન ન આવતું હોય અને જેમાં નયપ્રમાણજ્ઞાનને સ્પષ્ટ માર્ગ આપ્યો હોય તે આપ્તપ્રણીત શાસ્ત્ર છે એમ સમજવું. મનુષ્યની બુદ્ધિ દાબી દેનાર શાસ્ત્ર સાથે આવા વિશાળ અર્થને કાંઇ સંબંધ નથી. અલબત જેઓ વિચાર કરી શકે તેટલા બુદ્ધિવૈભવવાળા ન હોય તેમને માટે તો ' महाजनो येन गतः स पन्था ' એ જ માર્ગ ઉત્તમ છે.

આનંદઘનજી મહારાજનાં સર્વ પદોમાં એક વાત જોવામાં આવી હશે અને તે એ છે કે બહુ ભાગે છેલ્લી અથવા તેની આગળની પંક્તિમાં તેઓ તેનું રહસ્ય બતાવી આપે છે. તેવી રીતે આ આખા પદનો ભાવ બતાવતાં છેલ્લી પંક્તિમાં જૈનશાસ્ત્રનો સાર તેઓ બતાવે છે.

આ સર્વ સંબંધ ચિરસ્થાયી છે, શાશ્વત છે, અનાદિ કાળથી તે પ્રમાણે છે એમ વિચારો, એ વચનમાં રટણ કરો, તલ્લીન થઇ જાઓ એટલે જે મુશ્કેલી તમને થઇ છે તે સર્વ દૂર થઇ જશે. તમે ખુદાએ પૃથ્વી બનાવી એમ માનશો કે પરમેશ્વરકૃત તેને માનશો તો જડમાંથી ચૈતન્ય કેમ બને ? બનાવવા માટે વસ્તુઓ જોઇએ તે ક્યાંથી આવી ? તેને કોણે અને ક્યારે બનાવી ? પ્રભુને એ વસ્તુ બનાવવાનું, માયાસ્વરૂપે વ્યક્ત થવાનું અને ન્યાયાધીશની જગ્યા પોતે રાખવાનું પ્રયોજન શું ? વિગેરે અનેક સવાલો ઉત્પન્ન થશે તેનો

ઉત્તર તમે આપી શકશો નહિ, તેમાંનાં એક પણ પ્રશ્નનો ખુલાસો સંતોષકારક રીતે આપી શકશો નહિ અને તમે અનવસ્થા વિગેરે અનેક હેત્વાભાસોમાં અટવાયા કરશો. અનાદિ અનંત ભાવ માનવાથી આ સર્વ પ્રશ્નોનું એક સાથે નિરાકરણ આવી જશે. અન્ય ધર્મમાં ચિર સ્થિતિ, ઉત્પાદ અને પ્રલય માનવામાં આવે છે તેમાં બહુ વિરોધ આવે છે. સમય સમય ઉત્પાદ અને વિલય તો જૈનશાસ્ત્ર પણ માન્ય કરે છે. પ્રલયના સંબંધમાં જે ભેદ જૈનશાસ્ત્રકાર બતાવે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. પર્યાયોની અપેક્ષાએ દરેક સમય સર્વ વસ્તુઓના ઉત્પાદ અને વ્યય થયા જ કરે છે પણ એકી વખતે સર્વ વસ્તુઓનો ચિરકાળ સુધી પ્રલય અન્યત્ર મનાય છે તે બુદ્ધિગમ્ય નથી, પ્રમાણજ્ઞાનથી ઉલટો છે અને તેથી વસ્તુસ્વભાવ સમજાવવામાં પાછો પડે છે.

આ રીતે વિચાર કરતાં વૃક્ષ પ્રથમ કે બીજ પ્રથમ, સિદ્ધ પ્રથમ કે સંસારી પ્રથમ વિગેરે પ્રશ્નોનો અવકાશ રહેતો નથી. અનાદિ સંબંધથી એ વસ્તુઓ એ રૂપમાં રહે છે. હે પ્રભુ! તારાં આગમમાં આ ભાવ એવી વિશુદ્ધ દૃષ્ટિથી અને બુદ્ધિગમ્ય રીતે બતાવવામાં આવ્યો છે કે એ સંબંધી વિચાર કરતાં હૃદયમાં પરમ પ્રમોદ થાય છે તેની મદદ વગર વિચાર કરનારા શું વિચાર કરી શકે? તેઓ છેવટે ભૂલ ખાઈ ગયા છે, મુદ્દાની બાબતમાં અટકી પડ્યા છે અને આખરે ગુંચવાઈ ગયા છે. તારાં આગમો તેટલા માટે અગમ્ય અને અપાર છે. સૃષ્ટિકર્તૃત્વ સંબંધી વિચાર માટે શ્રી પ્રકરણ રત્નાકરના ભાગ બીજામાં પૃષ્ઠ ૧૭૭ થી છપાયેલ આસ્તિક નાસ્તિક સંવાદ તથા શ્રીમાન્ આત્મારામજી મહારાજકૃત જૈનતત્ત્વાદર્શમાં પ્રથમ દેવતત્ત્વનું સ્વરૂપ વાંચવા યોગ્ય છે. જૈન આગમમાં કેવી સૂક્ષ્મ હકીકત બતાવી છે તેનું આ એક દૃષ્ટાંત થયું. વાત એમ છે કે જૈન પરિજ્ઞાનનો મુખ્ય પાયો નય અને પ્રમાણ-જ્ઞાન ઉપર છે અને આખું જ્ઞાન એવી ઉમદા રીતે તર્ક—ન્યાયના બંધારણ ઉપર રચાયું છે કે પરિણતિ રાખી ઇચ્છાપૂર્વક તેનો અભ્યાસ કરે તો વસ્તુસ્વરૂપ સમજી શકે. આવી રુચિ તમને જાગ્રત થાઓ અને જૈન પરિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા તમે પ્રેરાઓ તો સ્યાદ્વાદભૂમિકામાં જે અપૂર્વ રહસ્ય રહ્યું છે તે તમને સમજાશે. બાકી સામાન્ય લોકસંજ્ઞાને અનુસરી તમે પ્રથમથી જ અભિપ્રાય બાંધી ચાલશો તો કદિ સત્ય સમજાશે નહિ. આ આગમજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે તમે દૃઢ ભાવના કરો, પ્રેમ કરો અને પછી તેનો રસ આસ્વાદો.

પદ ત્રેવીસમું

રાગ—આશાવરી

अवधू अनुभवकलिका जागी, *मति मेरी आतम शुं मीलन लागी; अवधू०

---

* 'મતિ મેરી આતમ સમરણ લાગી' એ પ્રમાણે પાઠાંતર છે.

जाये न कबहु और ढिग नेरी, तोरी विनता वेरी;
+माया चेडी कुटुंब करी हाथे, एक डेढ दीन घेरी.   अवधू० १

"હે શુદ્ધ સનાતન ચેતન ! અનુભવકલિકા હવે વિકસી છે અને તેથી મારી મતિ આત્માને મળવા લાગી છે. હવે કદિ અન્ય(ઇન્દ્રિય વિષયો)ની પાસે તેની નજીક પણ તે જતી નથી. વળી તારે હવે (અનુભવજ્ઞાન) જાણી લેવાનો આ વખત છે. માયારૂપી દાસી અને (તેના) કુટુંબને એક દોઢ દિવસ સુધી ઘેરી લઈ કબજે કરીને (પછી અનુભવજ્ઞાન વિકસ્વર કરો)."

ભાવ—આગમદૃષ્ટિએ આત્માનું સ્વરૂપ વિચારતાં વિચારતાં હવે અનુભવજ્ઞાન જેનું સ્વરૂપ અગાઉ જોવાઈ ગયું છે તે જાગ્રત થયું. આ હકીકત બનતાં તેનું પરિણામ શું આવે છે તે બતાવતાં સુમતિ બોલે છે. અનુભવજ્ઞાન એ સર્વ વસ્તુનો સાર છે અને અનુભવજ્ઞાન વગર જે કોઈ વસ્તુ હોય તેનું સ્વરૂપ બરાબર અંતરંગમાં ઉતરતું નથી. એ અનુભવજ્ઞાનનું પરિણામ અતિ ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરનાર છે અને તે અત્ર બહુ સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં બતાવે છે.

સુમતિ કહે છે કે-હે અવધૂ ! હે શુદ્ધ ચેતનજી ! તમે જ્યારે શાશ્વત ભાવ વિચારીને અનાદિ અનંત ભાવમાં રમણ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા છો ત્યારે હવે યથાર્થ સ્વરૂપજ્ઞાન જેને અનુભવજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે તેની કળી જે અત્યાર સુધી તદ્દન બંધ પડેલી હતી, વિકસ્વર થયેલી નહોતી તે હવે ઉઘડવા લાગી છે, ખીલવા લાગી છે, વિકસ્વર થવા માંડી છે, તે અનુભવજ્ઞાન સ્વરૂપમય થવા પ્રયત્ન કરો. આત્માનું સ્વરૂપ વિચારવાથી અને તેનું જ્ઞાન આગમ દ્વારા પ્રાપ્ત થવાથી હવે આત્માનુભવ થવા માંડ્યો છે. આ અનુભવજ્ઞાનરૂપ કલિકા વિકસ્વર થવાથી મારું મન જે અત્યાર સુધી અવ્યવસ્થિત રીતે અહીં તહીં રખડ્યા કરતું હતું તે હવે નિજ સ્વરૂપ જોવા લાગ્યું છે, તે હવે નિજ સ્વરૂપની વિચારણા કરવા લાગ્યું છે અને તન્મય થવા લાગ્યું છે. કલિકા વિકસ્વર થવા માંડી છે અને એક વાર વિકસ્વર થઇ જશે તો પછી તેના આનંદનો-તેની સુગંધીનો પાર રહેશે નહિ, અત્યારથી જ તે બહુ આનંદ આપે છે તે કેવા પ્રકારનો છે તે બતાવે છે અને ધીમે ધીમે તે આનંદમાં કેવી રીતે વધારો થતો જાય છે તે પણ

+ 'માયા ચેડી કુટુંબ કરી હાથી, એક દીન દેહિ ઘેરી' એ પ્રમાણે પાઠાંતર બે પ્રતોમાં છે. માયારૂપી દાસીના કુટુંબને હાથ કરીને એક દિવસ તેને ઘેરી દીધી આવો તેનો ભાવ છે. આશય વિવેચનમાં જણાવ્યો છે તે જ છે.

૧ જાગી=ખુલી, વિકસી, ઊઘડી. મીલન=આત્માને મળવા. ઔર=અન્ય, પર, ઇંદ્રિયના વિષયો. ઢિગ= પાસે. નેરી=નજીક. તોરી=તારે. વિનતા=વિદતા, વિવિક્તપણું. વેરી=વખત. ચેડી=દાસી. કરી હાથે=કબજે કરી. ડેઢ=દોઢ. ઘેરી=રોકી.

બતાવે છે. 'આતમ સમરણ મતિ લાગી' એ પાઠમાં પણ તે જ અર્થ પ્રતીત થાય છે. મતિ આત્મજ્ઞાનનું રટણ કરવા લાગી છે અને તેથી તે જે કરે છે તે હવે બતાવે છે. સુમતિનું પોતાનું જ વાક્ય છે અને તે બોલે છે કે મારી મતિ આત્માને મળવા લાગી એટલે તેનો ભાવ એમ સમજવો કે આત્માની મતિ જે સુમતિરૂપ છે તે બંનેનો વ્યક્તરૂપે એકાકાર થતો જાય છે એટલે આત્મા હવે સુમતિ સાથે જોડાય છે. તેરમા અને ચૌદમા પદમાં સુમતિ આત્માને મંદિરે પધારવા જે વિનતિ કરતી હતી તેના કરતાં અત્રે જે મેળાપ થાય છે તે વધારે સુસ્પષ્ટ અને પ્રગતિ બતાવનાર છે તે વિચારવાથી સમજાશે.

અનુભવકલિકા જાગ્રત થતાં મતિ આત્મા સાથે મળવા લાગી તે વખતે શું ભાસ થયો તે પ્રથમ જુઓ. અત્યાર સુધી મન અવ્યવસ્થિત રીતે અહીંતહીં ફર્યા કરતું હતું તે હવે નિજ સ્વરૂપ જોવા લાગ્યું; આત્મસ્મરણમાં તેને હવે જણાયું કે હું પોતે તો અનાદિ અનંત છું, અવિનાશી છું, અરૂપી છું, હું જેને મારા માનતો હતો તેમાંનું કોઈ મારું નથી, હું પોતે સર્વથી ન્યારો છું, ભિન્ન સ્વરૂપ છું, તદ્દન અલગ છું–આવા આવા વિચારોરૂપ આત્મસ્વરૂપનું સ્મરણ થવા લાગ્યું અથવા એવા વિચારરૂપ શુદ્ધ જ્ઞાનમય આત્મા સાથે મારું મળવું થયું. આ પ્રમાણે થવા સાથે તમારું મન જે અત્યાર સુધી શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શરૂપ ઇન્દ્રિયોના વિષયો તરફ વારંવાર ખેંચાઈ જતું હતું અને તેના સંબંધમાં અને તેની પ્રાપ્તિમાં જ જે મન સુખ માનતું હતું, તેના વિરહમાં જે તદ્દન મુગ્ધ બની જતું હતું તે હવે તેની પાસે જતું નથી. સુમતિ સાથે મેળાપ થતાં મનની દિશા જ બદલાઇ જાય છે અને પરવસ્તુમાં રમણ કરવાની એની જે ટેવ હતી તે તદ્દન ફરી જાય છે.

વળી હે ચેતનજી! તમારે સર્વ બાબતનું આવી રીતે જ્ઞાન કરી લેવાનો આ વખત છે. જો તમને જ્ઞાન પ્રગટ નહિ થાય તો તમારો હેતુ પાર પડવો મુશ્કેલ છે. અત્યારે તમે વસ્તુસ્વરૂપ સમજી અનુભવકલિકાને વધારે ખીલવશો તો તમને બહુ મોટો લાભ થશે એ બાબતમાં સન્દેહ જેવું જરા પણ નથી. જ્ઞાનનો મહિમા અપૂર્વ છે એ બાબત તમને વારંવાર બતાવવાની જરૂર નથી, તમે જાણો છો અને જ્ઞાનમય જ છો, માત્ર તેના ઉપર પ્રયત્ન કરવાની–મેલ દૂર કરવાની જરૂર છે તે પ્રગટ કરી તમારી સ્થિતિ જુઓ, વિચારો, સમજો. એ સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં અને અનુભવકલિકા વિકસ્વર કરવામાં તમારે એક મુદ્દાની બાબત સંભાળવાની છે તે કહું છું તે સાંભળો;–તમે અત્યારે અનુભવજ્ઞાનની કળી કેવી રીતે જાગ્રત કરી છે તે તો તમે જાણો છો. માયારૂપ દાસી અને તેના કુટુંબને કબજે કરી લઇને એક કે દોઢ દિવસ સુધી તેને ઘેરી લઇ તમે જરા અનુભવજ્ઞાન પામવા લાગ્યા છો એ તમારા ધ્યાનમાં ખાસ રહેવું જોઇએ. તમે સારી રીતે જાણો છો કે માયા દાસી અને તેનાં કુટુંબીઓ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ વિગેરે એવાં ખરાબ છે કે તમારો અને અનુભવનો કદિ મેળાપ થવા દેતાં નથી, તેને જ્યારે તમે એક દોઢ દિવસ

સુધી જરા પણ જોરમાં આવવા ન દીધાં ત્યારે તમને અનુભવરસનું ટીપું પ્રાપ્ત થયું છે. એથી તમે સમજી લેજો કે જો તમારે અનુભવરસના પ્યાલા પીવા હોય તો એ માયા દાસી અને તેનાં કુટુંબીઓને જરા પણ અવકાશ આપતા નહિ. તમે તેઓને જેમ અવકાશ આપશો, જેટલો અવકાશ આપશો તેમ અને તેટલે અંશે તમારી અનુભવકલિકા બીડાતી જશે, માટે તમારે મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરવો કે આ વખત અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે અને તેને માટે ઇંદ્રિયના વિષયની નજીક જવા લાયક નથી અને કષાયોને કબજે કરવાની ખાસ જરૂર છે

એક દોઢ દિવસ એ અલ્પકાળ બતાવનાર શબ્દ છે. એનો ખાસ ભાવ કાંઇ હોય એમ જણાતું નથી. એટલા અલ્પ સમયમા કલિકા વિકસ્વર થઇ છે તો પછી પ્રયાસ કરી વિઘ્ન કરનાર ભાવોને નિરંતર ઘેરી રાખવા એ કર્તવ્યપ્રેરણા સુસ્પષ્ટ રીતે અત્ર બતાવી છે.

जनम जरा मरन वसी सारी, असर न दुनिया जेती;
दे ढवकाय* नवा गमें मींया, क्मि पर ममता एती. अवधू० २

" જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણને વશ કર્યા એટલે તેની અસર દુનિયા પર જેટલી થાય છે તેટલી મારા પર થતી નથી. હે ફકીર! તને તે ન ગમે તો તેને ફેંકી દે-પછાડી નાખ; તું કોના પર આટલું મમતાપણું કરે છે? "

ભાવ-આત્માને હવે અનુભવકલિકા જાગ્રત થવા માડી છે, તેની અસર નીચે તે રહ્યો છે. તેને વધારે ચોક્કસ રીતે કામ કરવાની ઘણી મજબૂત એક શિક્ષા અત્ર સુમતિ આપે છે. હે ચેતનજી! અનુભવજ્ઞાન તમને થવાથી હવે કેટલેક અંશે તમે જન્મ, જરા અને મરણને વશ કરી લીધા છે. જન્મ એટલે દુનિયામા અવતાર-આગમન અને મરણ એટલે એક ભવ સંપૂર્ણ કરી અન્યત્ર ગમન. જન્મ, જરા અને મરણનું ખરેખરું દુઃખ આ સંસારમાં છે જન્મ્યા પછી મરવું ગમતું નથી અને વધારે જીવાય તો ઘડપણથી શરીર જર્જરિત થઇ જાય છે તેની બીક લાગ્યા કરે છે, પરંતુ અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી તમારાં જન્મ મરણની તો હવે હદ બંધાઇ ગઇ છે અને તેઓમાથી કોઇ તમને હવે મળે-તમારી પાસે આવે તો પણ સામાન્ય પ્રાકૃત મનુષ્ય ઉપર તેની અસર જેટલી થાય છે તેટલી તમારા ઉપર થવાની નહિ. દુનિયાના સામાન્ય માણસો તો કોઇ સંબંધીના મરણની વાત સાંભળી રડવા મંડી જાય છે, જન્મની હકીકત સાભળી હર્ષમાં આવી જાય છે,

* 'મેટરકયાય' એવો પાઠ એક પ્રતમા છે

૨ જરા=ઘડપણ વસી=વશ, કબજે સારી=કરી અસર=દોર જેતી=જેટલી દુનિયા-દુનિયામા રહેનાર લોકો. દે ઢવકાય નવા ગમેં એમ પદ-છેદ કર્યું છે તને ન ગમે તો તેને ધમકાવી નાખ, જન્મ જરા મરણરૂપ ઘરને પાડી નાખ એતી=એટલી

વ્યાધિગ્રસ્ત થતાં મરણ સન્મુખ આવશે તે વિચારથી બાવરા બની જાય છે, વૃદ્ધાવસ્થા–ઘડપણ નજીક આવશે એ વિચારથી કચવાવા મંડી જાય છે. આવી રીતે અન્યનાં તેમજ પોતાના જન્મ જરા મરણની હકીકતથી દુનિયા પર જે અસર થાય છે તેવી અસર અનુભવ-જ્ઞાનના પ્રસંગને લઇને અને હું તમારી સાથે હોવાથી હવે તમને થતી નથી, થવાની પણ નથી; કારણ કે મારે અને તમારે જન્મ મરણ હવે વશ થઇ ગયા છે. તેની અસર તમારા અનુભવજ્ઞાનને લઇને તમારા પર અગાઉ જેટલી થવાની નથી અને કદાચ સહજ અસર થાય તો અનુભવ તમને તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ બતાવી દે તેમ છે અને હું તમને અનુભવ સાથે તુરત મેળવી આપું તેમ છું.

હે ફકીર! મીયાભાઇ! ચેતનજી! હવે તમને જન્મ મરણ ગમતાં તો નથી તો પછી આટલા પણ બાકીમાં શા માટે રાખો છો? એને તો પછાડીને ફેંકી દો, ઉહાડી નાખો, ઉખેડી નાખો. એ જન્મમરણરૂપ ઘરને પાયામાથી જ ખોદી નાખો. હવે જ્યારે અનુભવ પૂર્વક મમતાનું સ્વરૂપ સમજ્યા તો પછી તમે કોના ઉપર એટલી મમતા કરો છો? શા માટે કરો છો? તેનું પરિણામ શું થશે? એ સર્વ વિચારો. આ કાર્ય તમારે હવે કરવા યોગ્ય નથી મમતારૂપ ઘરને ઉપર કહ્યુ તેમ ઉખેડીને ફેકી દો કે ફરી વાર તમને પીડા થાય નહિ તમે કોની ઉપર માયા–મમતા કરો છો? શું તમારે યોગ્ય તેઓ છે? આ તમારા ઘર, ઘરેણા, વાડી, વજીફા એ તો અચેતન છે તમે પોતે શુદ્ધ સનાતન રત્નત્રયીમય, આનંદસ્વરૂપ છો, તેને આવા માટી, પત્થરા પર પ્રેમ–મમતા રાખવા એ ઉચિત છે? માટે મારી તો તમને ખાસ સલાહ છે કે–તમે જ્યારે હવે બરાબર સ્વરૂપ સમજ્યા છો ત્યારે એ મમતાના ઘરને જ ભાગી નાખો, તોડી નાખો, ફેકી દ્યો એ પ્રમાણે કરવામા તમારો વિજય છે એ સત્ય માનજો અને તે હવે તમે પણ જાણી શકો તેમ છે

પંન્યાસજી શ્રી ગંભીરવિજય મહારાજશ્રીએ કહ્યું છે કે–આ ગાથાના ત્રીજા પદનો અર્થ ઉપલક્ષણથી કર્યો છે. પાઠાંતરનો અર્થ પણ તેને જ મળતો થાય છે એમ લાગે છે તેને તું કેમ મટાડી દેતો નથી એ અર્થ પાઠાંતરનો થાય છે

अनुभवरसमें रोग न सोगा, लोकवाद* सब मेटा;
केवल अचल अनादि अबाधित, शिवशंकरका भेटा. अवधू० ३

"અનુભવરસ(ના પાનમા) કોઈ પ્રકારનો રોગ કે શોક નથી, (વળી) લોકવાદ

* 'લોકવેદ' એવો પાઠાંતર બે પ્રતોમા છે એનો અર્થ સબધ સાથે સમજાતો નથી

૩ સોગા=શોક લોકવાદ=લોકચાતુરી કેવલ=એકલો, સંસર્ગ વગરનો અનાદિ=આદિ વગરનો અબાધિત=પીડા વગરનો શિવ=મહાદેવ, અથવા નિરુપદ્રવ શંકર=રમાપતિ અથવા સુખકારી ભગવાન. ભેટા=મેળાપ

સર્વ મટી જાય છે અને સંસર્ગ વગરના, અસ્થિરતા વગરના, આદિ વગરના અને બાધા-પીડા વગરના નિરુપદ્રવ સુખકારી ભગવાનનો તેમાં મેળાપ થાય છે. ”

ભાવ-હવે એ અનુભવરસ કેવો સુંદર છે તે બહુ સ્પષ્ટ રીતે સુમતિ બતાવે છે. એ અનુભવરસમાં કોઇ પણ પ્રકારનો રોગ નથી તેમ જ શોક નથી. તમે જો શૃંગાર, હાસ્ય, વીર વિગેરે રસનું પાન કરવા જશો તો ત્યાં રોગ, શોક વિગેરે અનેક પ્રકારના સંસારી ભાવો જાગ્રત થશે અને તમને ત્રાસ આપશે. શૃંગાર પછવાડે વિયોગ, હાસ્ય પછવાડે રુદન, વીર પછવાડે શોક વિગેરે પ્રત્યક્ષ રીતે જાણવામાં આવેલા છે અને અવલોકનકારની દૃષ્ટિમાં તે તદ્રૂપે દેખાય છે. વળી એ રસનાં પાન પોતે પણ અનેક વ્યાધિઓનાં કારણ થઇ પડે છે. અતિ શૃંગારરસમાં પડેલાઓને વ્યાધિઓ એવા થાય છે કે આવા ગ્રંથમાં તેનાં નામો લખવાં તે પણ અનુચિત ગણાય. આવી રીતે સ્થૂળ રસો લેવાથી રોગ, શોક, ભય, દુગંછા વિગેરે ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે આ અનુભવરસનું પાન કરવામાં તેવો કોઇ પણ પ્રકારનો ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. સાંસારિક પ્રાણીઓ તો બિચારા માર ખાય છે તો પણ સંસારને વળગતા જાય છે અને આવા જ કારણથી સંસારરસિક સાહિત્યકારો કેટલીક જગ્યાએ શાંતરસને રસ તરીકે ગણવાની પણ ના પાડે છે. એના સ્થાયી ભાવો વિગેરે શૃંગારાદિ રસોથી જૂદી જાતના હોવાથી તેમાં તેઓને આનંદ આવતો નથી, કારણ કે આત્મિક આનંદ શું છે અને કેવો હોય છે તેનું તેઓને ભાન પણ થયું હોતું નથી. આ પ્રસ્તુત વિષય છે તેથી અત્ર તેની વિશેષ ચર્ચા અસ્થાને ગણાય, પણ કહેવાનો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે-અનુભવરસમાં વિરસપણું ઉત્પન્ન કરનાર એક પણ વિપરીત ભાવ નથી

વળી એથી પણ વિશેષ આનંદદાયક હકીકત એ છે કે-અનુભવરસપાનમાં લોકવાદ સર્વ મટી જાય છે. આ કાર્ય કરવાથી લોકો આવું કહેશે, આવું ધારશે, આ પ્રમાણે વાતો કરશે એવી જે લોકદૃષ્ટિ આપણને સામાન્ય રીતે પડી ગઇ છે તે પછી રહેતી નથી. જ્યાં આત્મિક ઉન્નતિ કરવાના એકાંત હેતુથી કોઇ પણ કાર્ય કે ત્યાગ કરવામાં આવે ત્યાં પછી અન્ય વાતો કરનારા સંસારરસિક જીવો શું કહેશે એ વિચાર કરવાનો અવકાશ જ રહેતો નથી. સંસારી જીવોનું સાધ્ય જ ઉલટું છે, તેઓની વૃત્તિ બધાને સંસારમાં જ રાખવાની હોય છે, તેથી તેઓના સાધ્યથી જે વાત થાય તે અનુભવજ્ઞાનવાળાને કબૂલ થઇ શકે એ બહુ સંભવિત જ નથી. આવું વસ્તુસ્વરૂપ સમજી જનારને એક મોટા પ્રશ્નનો ખુલાસો થઈ જાય છે, અનેક અગવડો મટી જાય છે અને માર્ગ સીધો અને સરળ થઇ જાય છે. લોકરુચિ પ્રમાણે કામ કરનારા-પોતાના મગજને (conscienceને) દૂર મૂકી કામ કરનારા આ જન્મમાં કેટલીક વાર માન-પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે, પ્રથમ ખુરશી મેળવી શકે છે, જ્ઞાતિ, કોમ કે સમૂહના આગેવાન થાય છે, પણ એમાં અનુભવજ્ઞાનની વાત નથી, આત્માના વિચારની ગંધ નથી, સંસારઅસારતાના વિચારનો અવકાશ પણ

નથી. એવા અભિપ્રાય ઉપર આ ભવના માની લીધેલા લાભ ખાતર અનેક ભવોને વધારી મૂકવાના વિચારને ભલે સાંસારિક જીવો આદરણીય ગણે પણ સુમતિના મંદિરે પધારનાર મુમુક્ષુ સત્ત્વવંતને તો એ હાસ્યાસ્પદ જ લાગે છે.

આવા પ્રકારનો અનુભવ કે જેમાં લોકવાદની પણ દરકાર રહેતી નથી તેના રસનું જ્યારે પાન કરવામાં આવે છે ત્યારે તે પ્રાણીને સંસર્ગ વગરના, અસ્થિરતા વગરના, આદિ વગરના, પીડા વગરના, નિરુપદ્રવ અને સુખકારી શ્રી નાથજીનો ભેટો થાય છે. એટલે તે ઉત્ક્રાન્તિ કરતો કરતો એવે સ્થાનકે પહોંચી જાય છે કે જ્યાં સંસારની ઉપાધિનો સંસર્ગ પણ લાગતો નથી, જ્યાં આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા મેરુપર્વત જેવી નિષ્પ્રકંપ હોય છે, તે સ્થિતિ ક્યારે શરૂ થઇ તે કોઈ જાણી શકતું નથી અને જે સ્થાનમાં કોઇ પણ પ્રકારની બાધા-પીડા નથી એવા કલ્યાણ કરનાર અને સુખ કરનાર સિદ્ધ નિરંજન દેવ સાથે મેળાપ થઈ જાય છે, તદ્રૂપ થઈ જવાય છે અને સંસારમાં પણ ઉત્ક્રાન્તિ દરમ્યાન તે અચળ અબાધિત સુખની વાનકી મળતી જાય છે. અહીં સર્વ પ્રયાસ કરવામાં આવે છે તેનો હેતુ માત્ર સુખપ્રાપ્તિનો જ છે અને આવું અચળ અબાધિત સ્થાન જ્યાં શિવશંકરનો નિરંતર માટે મેળાપ થઇ જાય તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે ગમે તેટલો ત્યાગ કરવો પડે એ લોકવાદની દરકાર કર્યા વગર કરવા યોગ્ય છે એમ તો સાધારણ સમજણવાળો પ્રાણી પણ કબૂલ કરે અને અનુભવરસનું પાન કરનાર આવું સ્થાનક પ્રાપ્ત કરે છે એટલું તો નહિ, પણ અત્ર અનુભવ કરવા માંડ્યા પછી તે સ્થાન પ્રાપ્ત થતાં સુધીમાં પણ તે બહુ આનંદમય જીવન ગાળે છે. એ જીવનમાં એને રોગ શોક નથી, ઉપદ્રવ નથી, ઉપાધિ નથી, કડાકૂટ નથી, હાડમારી નથી, રખડપટ્ટી નથી, જીવનનું સાધ્ય, કાર્યનું લક્ષ્યબિંદુ, પ્રયાસનું ફળ આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવામાં છે અને તે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ આ ચક્રભ્રમણનો છેડો આવે તેમ છે.

શિવશંકર શબ્દ પર અત્ર શ્લેષ છે. ઘણા મનુષ્યો શિવશંકરને મળવા પ્રયાસ કરે છે પણ તે માર્ગ બરાબર લેતા નથી. જો તમારે શિવશંકર સાથે-એક બ્રહ્મ-પરમાત્મા સાથે મેળાપ કરવો હોય, તદ્રૂપ થઈ જવું હોય તો લોકવાદનો ભય મટાડી દઇ અનુભવરસનું પાન કરો. તમને શિવ અને શંકર જે સુખ અને કલ્યાણ કરનાર છે અને જે વાસ્તવિક રીતે તમારો પોતાનો આત્મા જ છે, જે તમે પોતે જ છો, તે તમને તુરત મળી જશે, તમારું તદ્રૂપ સ્વરૂપ નિરંતરને માટે પ્રગટ થશે અને તમને અતિ સુખ આપશે. તમે જાણો છો કે સુખ કે કલ્યાણ આપનાર, લેનાર, ભોગવનાર સર્વ તમે પોતે જ છો, માટે હવે લોકવાદનો માર્ગ તજી દો અને આ બાધા-પીડા રહિત સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા કટિબદ્ધ થાઓ.

> वर्षा बुंद समुंद समानी, खबर न पावे कोई;
> आनंदघन व्हे* ज्योति समावे, अलख कहावे सोई. अवधू० ४

"સમુદ્રમાં વરસાદનું એક ટીપું પડ્યું તેનો પત્તો કોઇને લાગતો નથી. આનંદરાશિમાં પોતાની જ્યોતિને ખરેખર સમાવે તે 'અલખ' કહેવાય છે."

ભાવ–સમુદ્રમાં વરસાદનું એક ટીપું પડ્યું તે સમુદ્રરૂપ થઈ ગયું, તે પ્રમાણે અનુભવરસનું પાન કર્યા પછી જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે એક બિંદુ તુલ્ય હોય તો પણ તે મોટા સમુદ્ર તુલ્ય થઈ જાય છે. આ બાબતમાં વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ હકીકત સમજાય તેમ છે. અમુક ક્રિયા, ધ્યાન કે ત્યાગની કિંમત તે વખતે આત્મિક અધ્યવસાયની નિર્મળતા ઉપર આધાર રાખે છે. બાહ્ય સ્વરૂપે એકસરખી ક્રિયા કરનાર બે જીવમાંથી એક મહા કર્મબંધ કરે છે ત્યારે અન્ય ઉદાત્ત અવસ્થા ભોગવે છે કે તેથી સાધારણ ધ્યાન વિગેરે કરવામાં આવે તો પણ તેનું પરિણામ અતિ વિશાળ થાય છે; કારણ કે અનુભવજ્ઞાન થયા પછી સ્થિતિ ઉપર જણાવ્યું તેમ સિદ્ધદશા સમાન થતી જાય છે

અથવા અનુભવજ્ઞાન થયા પછી ચેતનનું મનોરાજ્ય એવું વિશાળ થઇ જાય છે કે તે સમુદ્રમાં પડેલા ટીપાની પેઠે સમુદ્રમય વિશાળ થઇ જાય છે; એને પછી પોતાનો વ્યક્તિભાવ સ્થાપન કરવાની ઇચ્છા રહેતી નથી, અભિમાન કરવાની અભિલાષા રહેતી નથી; એ તો પોતાની જાતને એટલી વિશાળ દૃષ્ટિથી જોઇ શકે છે કે એનો ખ્યાલ અનુભવ વગર આવવો પણ મુશ્કેલ છે. અથવા સિદ્ધદશામાં જ્યારે તે પહોંચે છે ત્યારે ત્યાં સમુદ્ર સાથે પોતાના આત્મબિંદુને મેળવી નાખે છે અને તેથી સામાન્ય દૃષ્ટિએ અમુક આત્માની વ્યકિત તરીકે અવસ્થાપના કરવી મુશ્કેલ જણાય છે. (છતાં બિંદુ એ સમુદ્રમાં જ છે અને તે ત્યાં રહેવાનું જ છે. દિવ્ય જ્ઞાનથી તે બિંદુનું વ્યક્તિત્વ ત્યાં રહેલ છતાં પણ પ્રાપ્તવ્ય છે એ ધ્યાન બહાર જવું ન જોઇએ.)

આવા આનંદના સમૂહમાં જે પોતાની જ્યોતિને સમાવે છે તે અલક્ષ્ય કહેવાય છે. જ્યોતિ તે અત્ર આત્મસ્વરૂપની જ્યોતિ સમજવી. અલખવાદવાળા જેનું સ્વરૂપ લક્ષ્યમાં આવતું નથી એવા અલખમાં પોતાની જાતને સમાવી દેવાનું શીખવે છે. પરંતુ એ અલક્ષ્યવાદનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ એ છે કે આનંદના સમૂહમાં પોતાની આત્મજ્યોતિને સમાવી દેવી, આનંદરૂપ થઈ જવું, આનંદમય થઈ જવું. સિદ્ધ અવગાહનામાં પોતાની આત્મજ્યોતિ સમાવવી એ અલક્ષ્ય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ છે. જેઓ અલખવાદ સમજ્યા નથી તેઓ ભલે જ્યોતિમાં તણખો મેળવવાનું કહી આત્મવ્યકિતત્વનો સંપૂર્ણ નાશ થવાનું

---

* વ્હેને બદલે એક પ્રતમાં 'કે' શબ્દ દેખાય છે

૪ વર્ષા=વરસાદ. બુંદ=ટીપું. સમુંદ=સમુદ્ર, દરિયો. સમાની=સમાઇ ગઇ. ખબર=પત્તો. વ્હે=ખરેખર. જ્યોતિ=પ્રકાશ. અલખ=અલેક, અલક્ષ્ય. કહાવે=કહેવાય છે. સોઇ=તે.

માને, પણ વાસ્તવિક હકીકત એ છે કે આનંદસમૂહમાં પોતાની જ્યોતિને સમાવી દઈ જેમ સમુદ્રમાં પાણીનું બિંદુ પડી સમુદ્ર તુલ્ય થઈ જાય, સમુદ્રમય થઈ જાય, પણ તે ત્યાં છે, વ્યક્તિરૂપે છે અને સાધારણ રીતે-સ્વરૂપે તેનો અન્ય બિંદુઓથી અભેદ છે પણ વ્યક્તિરૂપે તેનો સર્વથા નાશ થતો નથી, તેમ સિદ્ધ અવગાહનામાં તે સ્વરૂપે સર્વ સિદ્ધ સમાન છે અને તેથી સ્વરૂપે અભેદ છે પણ તેની વ્યક્તિગત અવગાહના સિદ્ધદશામાં પણ પડે છે અને તે જ અલક્ષ્ય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે.

અનુભવરસનું સ્વરૂપ આવા પ્રકારનું છે એમાં વૃત્તિનિરોધ એવા ઊંચા પ્રકારનો થાય છે કે અહીં પણ સિદ્ધદશાના અવ્યાબાધ સુખનો થોડો વધતો લાભ ધીમે ધીમે મળતો જાય છે અને છેવટે એ દશા પ્રાપ્ત થાય છે. વળી લોકરુચિ ઉપર એ દશામાં ફમાન રહેતી નથી તેથી અને સાંસારિક ભાવો કડવા લાગે છે તેથી મનમાં એક કોઈ અખંડ શાંતિનું સામ્રાજ્ય ચાલે છે કે એ દશા પર એક વાર પ્રીતિ થયા પછી અન્ય રસદ તુચ્છતા જણાય, અન્ય રસ પીવાની વૃત્તિમાં મતિજડત્વ સમજાય અને અન્ય રસદ આસ્વાદનને પરભાવરમણતા ગણાય. સુમતિ મંદિરે પધારવાથી આવી અનુભવકલિકા ઉત્પન્ન થઈ છે, હવે એ કલિકાને પોષણ આપી વધારવી એ ચેતનજીનું કામ છે. ચેતનજી જો ઉદ્યમવંત રહે તો સુમતિ તો ચેતનજીને પોતાને મંદિરે પધરાવી અનુભવરસનું રસ કરાવ્યા કરશે એમાં સંદેહ નથી. પ્રેમનો માર્ગ એક સરખો જ છે. વેશ્યા કે કુલટાદ અનુક્રમે મદિરા કે મશાલાદાર દૂધનું પતિને પાન કરાવે છે, માયા મમતા રાગદ્વેષ કષાય પાન કરાવે છે અને સુમતિ અનુભવરસનું પાન કરાવે છે. હવે આ પાનમાં તમને જે પાન પસંદ આવે તે પીઓ અને તે માર્ગ આદરી તેનાં સરસ વિરસ પરિણામો જે દરે સમજી શકો તેવાં છે તે ચેતનજી ભોગવે તેવી સ્થિતિમાં તેને મૂકો.

પદ ચોવીસમું

(રાગ-રામગ્રી.)

मुने मारो कब मिलशे मनमेलु. मुने०
मनमेलु विण केलि न कलीए, वाले कवल कोई वेलु. मुने० १

" મારા મનના મેળાપી સાથે મારો મેળાપ ક્યારે થશે ? મનના મેળાપી વગર [illegible] રમત રમીએ નહિ. (એ રમત) કોઈ મૂર્ખ રૂતીના કોળીઆ વાળે (તેના જેવી છે) "

ભાવ—સુમતિએ અલખ જ્યોતિ જાગ્રત કરવા માટે સામાન્ય રીતે ઉપર [illegible]

---

૧ [illegible]=પા.રે. મનમેલુ=મનનો મેળાપ, જ્ઞાનદૃષ્ટિ, સ્વ સ્વભાવનું એકરૂપ, સ્વભાવે [illegible] કેલિ=રમત. કલીએ=રમીએ કવલ=કોળીઆ વેલુ=રેતીના

કર્યું, હવે તે જ હકીકત શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ પોતાને ઉદ્દેશીને સવિશેષપણે કહે છે. અનુભવજ્ઞાનનું માહાત્મ્ય અતિ ઉદાત્ત રીતે બતાવ્યું, તે જ્ઞાનનું પરિણામ પણ સાથે બતાવ્યું. એ સર્વ સાંભળી શ્રી આનંદઘનજી મહારાજને સ્પષ્ટ સમજાયું કે–આ અનુભવજ્ઞાન વાતો કરવાથી પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી, તેને માટે દૃઢ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. એ અનુભવજ્ઞાનરૂપ જ્ઞેય સ્વરૂપ મેળવવાના દૃઢ વિચારનો ભાવ બતાવતાં પોતે ઉદ્ગાર કાઢે છે કે–અહો! આવું જ્ઞેય સ્વભાવનું એકરૂપ જેમાં સ્વભાવે સ્વભાવનો મેળાપ થાય છે તે મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે? જ્યાં મને મનનો મેળાપ થાય છે ત્યાં જ પ્રીતિ શોભે છે અને તેનું નામ જ પ્રીતિ કહેવાય છે. વ્યવહારમાં પણ સ્વભાવ એટલે પ્રકૃતિ મળે ત્યારે જ પ્રેમ થયો એમ દુનિયા માને છે. જો કે તે પ્રેમમાં રાગ સ્થૂળ પદાર્થો પર છે અને ખેંચાણ વિકારમય છે તેમ જ અલ્પકાળ સ્થાયી છે, પરંતુ આત્મિક સૃષ્ટિમાં તો સવિશેષપણે મૂળ સ્વભાવે સ્વભાવ મળે ત્યારે જ પ્રીતિ થાય છે અને ત્યારે જ તેનો નિભાવ થાય છે.

માટે શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ કહે છે કે–કોઇ પણ રમત મન મળ્યા વગર કરવી નહિ. એવી રીતે ઉપર ઉપરની રમત કરનારને રમતમાં મજા આવતી નથી અને એવી પ્રીતિ લાંબો વખત ચાલતી નથી. ચેતન અને જ્ઞાનસ્વભાવ મળે ત્યારે એ રમત રમવી ઉચિત ગણાય, કારણ તેઓ મળતી રાશિવાળા છે, પણ વિભાવદશાની સાથે ચેતનજી રમત કરે એ અયોગ્ય લાગે છે. આવી રમત કોઇ રમે તો તે કેવા પ્રકારની થાય એ પણ અત્ર બતાવી આપે છે. એવી વિભાવદશાની રમત તે રેતીના કોળીઆ જેવી છે. રેતીમાં ચીકાશ–સ્નિગ્ધતા ન હોવાને લીધે તેના કોળીઆ વળી શકતા નથી અને કદાચ કોઇ બહારની વસ્તુ રેતીમાં ભેળવી ચીકાશ ઉત્પન્ન કરવામા આવે અને પછી તેના કોળીઆ વાળવામાં આવે તો પણ તે તદ્દન સ્વાદ વગરના હોવાથી તેમાં કોઇ પ્રકારનો આનંદ આવતો નથી અને એવા કોળીઆ વાળનાર મૂર્ખ માણસ જ ગણાય હે ચેતન! તેં અનાદિ કાળથી આવા રેતીના કોળીઆ ભર્યા છે પણ તને તેમાં જરા પણ સુખ મળ્યું નથી અને તું નિરંતર રખડ્યા કરે છે, માટે હવે તારે આવા મનમેલુ વગર કોઇની સાથે ક્રીડા કરવી નહિ આવી બાહ્ય વિભાવદશાની ક્રિયામાં કાંઇ સાર નથી તે તું હવે સમજ્યો છો, તેથી જે જ્ઞેય ભાવમાં રોગ શોક નથી, જ્યાં શુદ્ધ સ્વરૂપ ચિદાનંદઘન. સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ છે એ સ્વભાવ સાથે મેળાપ કરવાનો તારો વિચાર થયો છે તે જ ઇષ્ટ છે, તે જ કર્તવ્ય છે અને તે જ પ્રાપ્તવ્ય છે.

आप मिल्याथी अंतर राखे, सुमनुष्य नहीं ते लेलू;
आनंदघन प्रभु मन मिलीआ विण, को नवि विलगे चेलु. मुने० २

---

૨ આપ=પોતે. મિલ્યાથી=મળનારની સાથે. અંતર=આંતરો. સુમનુષ્ય=સારો માણસ. લેલૂ=પત્થરાનો કટકો. વિલગે=વળગે. ચેલુ=ચેલો, બાળક.

"પોતે મળનારની સાથે અંતર રાખે તે સારો માણસ નહિ પણ પત્થરો સમજવો, આનંદરાશિ ભગવાન સાથે મન મળ્યા વગર કોઇ ચેલો વળગે નહિ અથવા હે ભગવાન ! મન મળ્યા વગર કોઈ ચેલો પણ વળગતો નથી."

ભાવ—પોતાને જેની સાથે મળવાનું છે તેની જ સાથે આંતરો રાખે, તેને પોતાના હૃદયની વાત કરે નહિ, તેની સાથે બરાબર પ્રીતિ ધરાવે નહિ, પ્રીતિમાં પડદો રાખે, પોતાના સ્વસ્વભાવે તેને મળે નહિ, પણ અન્ય સ્વરૂપે મળે અથવા તેને મળવાના અખાડા કર્યા કરે તેને સારો માણસ જાણવો નહિ, પણ તેને એક પથ્થર સમાન સમજવો. વ્યવહારનો આ જાણીતો નિયમ છે કે પોતાના મેળાપી સાથે આંતરો રાખે તે સારો માણસ ન ગણાય. પ્રીતિ ન કરવી હોય તો જૂદી વાત છે, પણ મેળાપ તો કરવો છે અને છતાં પણ મળનાર સાથે મન ખુલ્લું મૂકી પ્રેમ જમાવવો નહિ એ ઠીક નથી. દાખલા તરીકે સ્વસ્ત્રીની સાથે મેળાપ કરવાની ઇચ્છા રાખવી અને તેની સાથે પ્રેમગોષ્ઠી કરવી નહિ, હૃદયની વાર્તા કહેવી નહિ અને પરસ્ત્રી સાથે આસક્તિ રાખવી એ સારા પ્રતિષ્ઠિત માણસનું કામ નથી. તેમ જ નિજ સ્વરૂપને મળવાની ઇચ્છા રાખવી અને વળી વિભાવ ઉપર પણ પ્રેમ રાખવો એ ઠીક કહેવાય નહિ. પ્રીતિ કરવી તો પછી જીવિત પર્યંત ચાલે તેવી, ખુલ્લા હૃદયની અને પરભાવરમણતા દૂર કરવાપૂર્વક કરવી કે જેથી પ્રેમ બરાબર જામે અને આદર્શરૂપ પ્રીતિલગ્ન થાય.

હે આનંદઘન પ્રભુ ! દુનિયામાં પણ એક જાણીતો નિયમ છે કે મન મળ્યા વગર એક બાળક હોય તે પણ વળગતો નથી. નાના બાળક તરફ તમે સદ્ભાવ બતાવશો તો તે સ્વાભાવિક રીતે તમને વળગતો આવશે, પણ તેના તરફ પ્રેમ બતાવશો નહિ તો તે તમારી દરકાર કરશે નહિ. તમે તેના નજીકના સગા હો કે તમે ધનવાન અથવા વયોવૃદ્ધ હો તે વાત બાળકના મનમાં અસર કરશે નહિ, તમે તેના તરફ સાચો પ્રેમ રાખશો તો જ તે તમને ચોંટતો આવશે. તેવી જ રીતે આનંદઘન પ્રભુ સાથે મન મળ્યા વગર એટલે સ્વભાવની એકતા થયા વગર કોઈ ચેલો પણ થતો નથી. સંસારત્યાગની વાતો કાંઈ તમારા વાક્ચાતુર્ય કે ત્યાગ વૈરાગ્ય પર આધાર રાખશે નહિ પણ થનાર ચેલા તરફ તમારો સદ્ભાવ હશે તો તેને તમારી ત્યાગપરિણતિ પર પ્રેમ થશે અને તે ત્યાગવૃત્તિ કરશે.

આ હકીકતમાં એક બહુ મુદ્દાની વાત કરી છે. જેઓને સ્વભાવ જાગ્રત કરવાની ઇચ્છા હોય તેમણે અંતઃકરણપૂર્વક તે ભાવ ઉપર પ્રીતિ રાખી પરભાવરમણતાનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. ઉપર ઉપરના ભાવથી કાંઈ વળવાનું નથી. પરભાવ ત્યાગ કરી સ્વભાવરમણતા કરવાનો ઉદ્દેશ જે દરેક પદમાં સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યો છે અને જે મુદ્દા ઉપર ઉપદ્રષ્ટાએ જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વે પદો રચાયાં છે તેને અત્રે આ પદમાં વિશેષ ધ્યાન દઈ કહી છે કે સ્વભાવરમણતા પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ ઇચ્છા કરવા સાથે તેમાં જરા પણ આંતરો રાખો નહિ.

તેના ઉપર દૃઢ પ્રીતિ કરો અને સાથે પરભાવરમણુતા દૂર કરો. તમારી પ્રીતિ એકાંત હશે, ભાવના દૃઢ હશે, સંકલ્પ વિશુદ્ધ હશે તો જે ભાવ સાથે તમે લગ્ન કરવાની ધારણા કરો છો તે તમને જરૂર પ્રાપ્ત થશે. અત્ર સ્વભાવશુદ્ધિ સાથે દૃઢ પ્રેમ કરવાનો અને તેમાં જરા પણ કચરો ન રાખવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

પદ પચીસમું

(રાગ–રામગ્રી)

क्यारे मुने मिलश्ये *माहरो संत सनेही, क्यारे०
संत सनेही सुरीजन पाखे, राखे न धीरज देही. क्यारे० १

"હે સંતપુરુષો! મારું શુદ્ધ સ્વરૂપ મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે? હે સંતો! પ્રેમવાળા સગાસંબંધી વગર આ પ્રાણી ધીરજ (સ્થિરતા) રાખી શકે નહિ."

ભાવ—શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ પોતે ઉપરના પદમા એક અતિ મહત્ત્વતાવાળું સત્ય બતાવી હવે સંતોની પાસે પૃચ્છા કરે છે કે–હે સંતો! મારા સ્નેહને યોગ્ય એ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જરા પણ અંતર રાખ્યા સિવાય મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે? જ્યારે અમુક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે એમ એક વખત પ્રતીતિ થાય ત્યાર પછી મનમા તે મેળવવા માટે પ્રબળ ઇચ્છા થાય છે અને પછી તે ક્યારે મળશે એવી ઝંખના થાય છે. આ સ્થિતિએ જ્યારે આત્મા પહોંચે છે ત્યારપછી સંતપુરુષો પાસે જઇ એ સંબંધી પૃચ્છા કરવામા આવે એ સ્વાભાવિક છે. જેઓ એકાંત આત્મજાગૃતિમા ઉદ્યુક્ત રહ્યા હોય છે, સદ્ગુણશિરોમણિ હોય છે, પારકા અલ્પ ગુણને મોટો પર્વત જેવો માનનારા ગુણાનુરાગી હોય છે, જેઓનું વર્તન અતિ વિશિષ્ટ હોય છે, તે 'સંત'પુરુષ કહેવાય છે અને તેવા મહાત્માઓ પાસેથી આવા પ્રશ્નના સીધા સાચા જવાબની આશા રાખવી એ તદ્દન સાર્થ હકીકત છે.

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ તેટલા માટે હૃદયવાસનાનું ગાન કરતા બોલે છે–હે સંતો! તમે સારી રીતે જાણો છો કે વસ્તુતઃ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ સાથે મારે અભેદ પ્રીતિ છે, તે મારામય છે અને મારા ખરા સ્નેહી તરીકે તે જ છે. કમનશીબે અત્યાર સુધી વસ્તુસ્વરૂપથી તદ્દન અજાણ રહેલો હોવાથી હું મારા ખરા સ્નેહીને ઓળખી શક્યો નહોતો પણ હવે

---

* માહરો શબ્દ એક પ્રતમા નથી. સંતને બદલે 'શાનિ' શબ્દ તે જ પ્રતમા આ પંક્તિમા અને બીજી પંક્તિમાં મૂક્યો છે.

૧ ક્યારે=કયે વખતે. મુને=મને સંત=સંતપુરુષો. સનેહી=મારું શુદ્ધ સ્વરૂપ સુરીજન=સગા, સ્વજન. પાખે=વિરહે, વિના ધીરજ=સ્થિરતા દેહી=દેહ ધારણ કરનાર, પ્રાણી

તમારા મેળાપ પછી અને તમારા ઉપદેશશ્રવણ પછી મને જણાયું છે કે મારા ખરા સ્નેહી તો હજુ દૂર રહ્યા છે અને માયા મમતા જેની સાથે હું વળગી રહ્યો હતો તે તો મારા વિરોધી છે. હવે જ્યારે સ્નેહીને ઓળખ્યા ત્યારે તો તેને મળવું જોઈએ, ત્યારે હવે આપ કૃપા કરીને કહો કે એ મારા સ્વરૂપમિત્રને હું ક્યારે મળીશ ? હે સંતપુરુષો ! તમે સારી રીતે જાણો છો કે જ્યાં સુધી પ્રાણી પોતાના ખરા સગાઓને મળતો નથી ત્યાં સુધી તેને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતી નથી, તેના મનમા ધીરજ રહેતી નથી અને તેને કાંઈ ગોઠતું નથી. તેવી જ રીતે આત્મા જ્યા સુધી પોતાના ખરા (આત્મિક) સગાઓને મળતો નથી ત્યા સુધી તેને સ્થિરતા આવતી નથી સંસારની સ્થિતિ–પ્રાણ ધારણ કરવાપણું જ્યા સુધી હોય ત્યા સુધી એક સરખી સ્થિરતા કદિ આવતી નથી એ જાણીતી વાત છે. સ્થિરતા–સ્વગુણરમણતારૂપ ચારિત્ર સિદ્ધદશામા હોય છે, બાધકદશામા શરૂઆતમા તે હોતું જ નથી અને પછી ઓછે વધતે દરજ્જે પ્રાપ્ત થતું જાય છે, પણ જ્યારે ખરા સ્વજનો મળે ત્યારે બહુ સારી રીતે ધીરજ મળ્યા કરે છે, તેઓ તરફનો એક જાતનો મનને ટેકો મળે છે ખરા સ્વજનો કયા છે તે વિચારતા આપણે નવમા પદમા જોયુ હતું કે એનો મેળાપ જ દૂધમા સાકર મળવા જેવો સુંદર સ્વાદીષ્ટ છે અને તેઓના નામોમા પ્રથમ નામ સમતાને ઘટે છે તેની સાથે ક્ષાંતિ આદિ દશ ધર્મો, ઇંદ્રિયસંયમ, કષાયત્યાગ, યોગરુંધન વિગેરે આવે છે. આવા સ્વજનો સાથે મેળાપ થાય ત્યારે જ ધીરજ આવે છે, મનને આલંબન મળે છે અને હૃદયને ટેકો મળે છે હે સંતપુરુષો ! આવા મારા સ્વજનો મને ક્યારે મળશે તે તમે હવે જણાવો હજી હું સ્વજનોને બહુ સારી રીતે ઓળખતો નથી, પણ તેઓ મારી સાથે ન હોવાથી મને ધીરજ રહેતી નથી અને મારા મનને શીતળતા પ્રાપ્ત થતી નથી, તો તેઓ મને ક્યારે મળશે તે મને હવે તમે કૃપા કરીને કહો.

આ પ્રાણીની સંસારસ્થિતિ–દેહીપણાની સ્થિતિ પણ સ્વજનનો મેળાપ ન થાય ત્યા સુધી લાંબી ચાલ્યા કરે છે એક વખત તેને મૂળ સ્વભાવધર્મો સાથે મેળાપ થાય છે કે તુરત જ તેને સંસારશેરી વિસરાતી જાય છે, મિત્રબુદ્ધિએ–સગપણબુદ્ધિએ માની લીધેલા માયા, મમતા, કષાય, રતિ આદિ મોહ રાજાના હતો સાથે પ્રેમ ઘટતો જાય છે અને છેવટે સિદ્ધ દશામા નિરંતરને માટે ધીરજ પ્રાપ્ત થાય એવી અપૂર્વ આનંદમય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે

> जन जन आगल अंतरगतनी, *वातलडी कहुं केही;
> आनन्दघन प्रभु वैद्य+ वियोगें, कीम जीवे मधुमेही ? क्यारे० २

* 'વાતડી કરીએ કેહી' આ પ્રમાણે પાઠ બે પ્રતોમા છે

\+ એક પ્રતમા વૈદ્યને બદલે વેદ શબ્દ છે તે અશુદ્ધ જણાય છે

૨ જન જન=દરેક જણ અંતરગતની=મનની વાતલડી=વાતો કેહી=કેટલી જીવે=જીવિત ધારણ કરે. કીમ=કેમ, કેવી રીતે મધુમેહી=મધુપ્રમેહ–રોગ પરમીયો થયેલો પ્રાણી

"દરેક માણસ પાસે મારા મનની વાત કેટલી કહું ? આનંદરાશિ ભગવાનરૂપ (કુશળ) વૈદ્યના વિયોગે જેને મધુપ્રમેહ થયેલ હોય તે કેવી રીતે જીવી શકે ?"

ભાવ-સ્વજન ક્યારે મળશે એવો સવાલ સંતપુરુષોને પૂછવાનું કારણ એક તો ઉપર કલ્પવામાં આવ્યું છે, તે એ હતું કે એવા મહાત્મા પુરુષો પાસેથી બરાબર જવાબ મળી શકે, પણ તે ઉપરાંત એક બીજું ખાસ મુદ્દાનું કારણ છે અને તે એ છે કે આવી અગત્યની બાબતમાં જેને તેને વાત શું કરવી અને કેટલી કરવી ? જેઓથી દુઃખ મટવાનો જરા પણ સંભવ નથી તેની પાસે આવી અંતરગતની બાબતમાં રોદણાં રોવાથી લાભ શું થવાનો છે અને વાત પણ એક બે ચાર કહેવાની હોય તો ઠીક, હજારો વાત કહેવાની, હજારો પ્રકારના-અનંતા અનુભવ વિભાવદશામાં થયેલા તે સર્વ કહી સંભળાવવાનો હવે વખત આવ્યો છે તે સંતપુરુષ વગર સાંભળે કોણ ? અને સાંભળીને વળી તેનો ઉપાય કોણ બતાવે ? એ તો સદાગમ સાંભળનાર હોય અને પાસે પ્રજ્ઞાવિશાળા અને અગૃહીત-સંકેતા* બેઠેલા હોય, ત્યાં આવી ભવ્ય પુરુષ સમક્ષ જ્યારે સંસારી જીવ અંતરગતની વાત કરે ત્યારે તેના અનુભવોનો ખ્યાલ આવે, ગૂંચનો નિકાલ થાય અને હકીકતનો પરસ્પર સંબંધ, કાર્યકારણભાવ અને પરિણતિભાવ ખ્યાલમાં આવે જેઓથી દુઃખ મટવાનું નથી તેઓ પાસે વાતો કરવામાં કોઈ પ્રકારનો લાભ નથી. અથવા મારા મનમાં અનેક પ્રકારની વાતો કરવાની છે તે હે સંતો ! મારા સ્નેહીઓ મળે તો તેઓને કહું. દરેકની પાસે એવી વાતો કરવાથી લાભ શું ? તેથી તો ઉલટા હલકા પડવાનું થાય છે, માટે તેઓ મને ક્યારે મળશે એ કહો. ઘરની વાત ઘરના માણસોને કહેવી એ જ ઉચિત છે, જ્યાં ત્યાં બબડ્યા કરવું એ ડાહ્યા માણસનું કામ નથી. આ અર્થ પણ સમીચીન છે.

હે સંતો ! મને અધીરજરૂપ વ્યાધિ થયો છે અને તેથી મને સ્થિરતા આવતી નથી, મન મુંઝાયા કરે છે અને એક સ્થાનકે ટકી શકતું નથી અને તેથી હું પણ અસ્તવ્યસ્ત-પણે રખડ્યા કરું છું. આવો વ્યાધિ થયેલો માણસ તો કોઈ કુશળ વૈદ્ય મળે તો જ જીવી શકે, નહિ તો તેના પ્રાણ જાય. જેમ કોઇ માણસને મીઠી પેશાબનો અથવા મધુપ્રમેહનો ભયંકર વ્યાધિ થયો હોય તેનું જ્યારે બહુ વિદ્વાન્ વૈદ્ય પાસે નિદાન કરાવવામાં આવે-તેનો ભેદ સમજવામાં આવે ત્યારે જ તેની દવા થવાથી તે વ્યાધિગ્રસ્ત માણસ જીવી શકે છે, કારણ નિદાન સારી રીતે થયા પછી ચિકિત્સા તો ગમે તે કરી શકે છે. આવી રીતે મને પણ અધીરજરૂપ મધુપ્રમેહ થયો છે તો હવે તો આનંદસમૂહ ભગવાન્, શુદ્ધ નિરંજન દેવ, ચિદ્‌ઘનાનંદસ્વરૂપ પરમાત્મારૂપ વૈદ્યનો જો યોગ થાય અને તેઓ તેનું નિદાન કરે તો પછી યોગ્ય ચિકિત્સા કરતાં વ્યાધિનું જોર નરમ પડે. હે નાથ ! મારો વ્યાધિ તપાસી, તેનું નિદાન કરી મને સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થાય તેમ કરો, આવા મધુપ્રમેહ જેવા

* આ સર્વ પાત્રો 'ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા' ગ્રન્થમા શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ ચિતર્યા છે, તેના સંબંધમાં ત્યાં અનેક હકીકત અતિ માર્મિક અને વિચારવાલાયક રીતે બતાવી છે.

વ્યાધિની વાત મારાથી જેને તેને કહી શકાય તેમ નથી. આપ કુશળ વૈદ્ય છો, મારો વ્યાધિ લાંબા વખતનો (chronic disease) છે અને જો આપ મારો કેસ હાથમાં લઇ મારા વ્યાધિનું નિદાન કરી આપી મને વ્યાધિથી છોડાવશો તો જ મારો નિસ્તાર થશે. આવી વ્યાધિગ્રસ્ત સ્થિતિમાં આપને હું કેટલી વાત કરું ? મારા સગાસ્નેહીઓ મને મળે તો તેઓની સાથે બેસી જરા આનંદ મેળવું. હે નાથ ! એ મારા સગાસ્નેહીઓ મને ક્યારે મળશે એ હવે આપ કૃપા કરીને કહો, હાલ તો હું તેની જ ઝંખના કરું છું, તેની જ જપમાળા ફેરવું છું અને તમે મને મારા આ મોટા દુઃખમાંથી છોડાવી શકશો એવી દૃઢ ભાવના વિશ્વાસપૂર્વક રાખું છું.

કોઈ સાબરની પછવાડે શિકારી કૂતરાઓ લાગ્યા હોય, જંગલમાં પૂર્ણ જોરથી દોડીને સાબર થાકી ગયું હોય અને પાણીની શોધ કરતું હોય તે વખતે તેને ગમે તેટલો ખોરાક આપવામાં આવશે તો તેથી તેને શાંતિ થશે નહિ, એને સુંદર સરોવર પ્રાપ્ત થતાં તે પાણી પીને પોતાની તૃષા મટાડશે અને ત્યારે જ તેના જીવને શાંતિ મળશે; અથવા એક બાળક મુંબઇની બજારમાં તેની માથી છૂટું પડી ગયું હોય તેને ગમે તેટલાં રમકડાં આપશો, ખાવાનું અપાવશો કે પ્રેમથી બોલાવશો પણ તે કદિ સંતોષ પામશે નહિ, તે તો પોતાની માને બોલાવ્યા કરશે અને તે તેને મળશે ત્યારે જ તેના મનમાં શાંતિ થશે. આવી રીતે જ્યારે આપણા મનમાં પરમાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાની તૃષા ઉત્પન્ન થશે ત્યારે તરસ્યા સાબરની પેઠે અથવા માથી વિખૂટા પડેલા બાળકની પેઠે અન્ય વસ્તુ કદિ આનંદ આપી શકશે નહિ. આવા પ્રકારની તૃષા થાય ત્યારે મન તે પાછળ કેવી રીતે લાગી જાય છે તે અરણ્યમાં મુસાફરી કરતી વખત સખ્ત ઉનાળામાં બપોરે તૃષા લાગે ત્યારે પાણી માટે મુસાફરને કેવી ઝંખના થાય છે તેનો અનુભવ કરનાર વિચારી શકશે. હે પ્રભુ ! મારા નાથ ! મને હવે સ્વજનોને મળવાની ઇચ્છા થઇ છે અને પરમાત્મભાવ પ્રગટ કરવાની તૃષા લાગી છે તે ગમે તેમ કરીને છીપે એમ કરો. હું આપને ખાત્રીથી કહું છું કે જ્યા સુધી મારી તૃષા છીપશે નહિ ત્યાં સુધી મને કોઇ ઠેકાણે ચેન પડશે નહિ.

પદ છવીસમું

(રાગ-આશાવરી)

अवधू[1] क्या मागुं गुनहीना, वे गुनगनन प्रवीना. अवधू०
गाय न जानुं बजाय न जानुं, न जानुं सुरभेवा;
रीझ न जानुं रीझाय न जानुं, न जानुं पदसेवा. अवधू० १

---

૧ અવધૂ=અખંડ સ્વરૂપ ભગવાન્ અથવા ચેતન. ગુનહીન=જેનામાં ગુણો નથી અથવા હીન આચારો છે તેવો હું. ગુનગનન=ગુણની ગણતરી, ગણિત પ્રવીના=પ્રવીણ, હુશિયાર. બજાય=બજાવવું અથવા બજાવવું. સુરભેવા=સુરના ભેદો. રીઝાય=અન્યને રીઝવવું, પ્રસન્ન કરવા પદસેવા=સ્વરૂપની સેવા.

"હે અખંડ સ્વરૂપ ભગવાન્! હું ગુણથી રહિત તે (તમારી પાસે) શું માગું? (તે માગનાર તો) ગુણની ગણતરીમાં પ્રવીણ હોય છે. હું તો ગાઈ જાણતો નથી, બજાવી જાણતો નથી તેમ જ સુરના ભેદો જાણતો નથી; તેમ જ વળી રીઝી જાણતો નથી અને રીઝાઈ પણ જાણતો નથી તથા સ્વરૂપસેવા પણ જાણતો નથી. (ત્યારે હું શું માગું? શા હકે માગું? કેવી રીતે માગું?)"

ભાવ—સિદ્ધ પરમાત્માની પ્રાર્થના કરતાં શ્રીઆનંદઘનજી મહારાજ કહે છે કે–હે મારા નાથ! આપનામાં સર્વ ગુણો પ્રગટ થયા છે અને હું તો હજુ સુધી બાહ્યાત્મા જેવા રૂપે વર્તું છું. મને આપની કૃપાથી સહજ અંતરાત્મપણાનો લક્ષ્ય થયો છે પણ હું હજુ સર્વથા ગુણહીન છું, ગુણરહિત છું, મારામાં વાસ્તવિક રીતે એક પણ ગુણ નથી, મારે હજુ બધું કાર્ય બાકીમાં છે અને મારી પાસે કાંઇ નથી. આવો ગુણહીન હું આપની પાસે શું માગું? શા હકે માગું? કેવી રીતે માગું? હે પરમાત્મા! મારે આપની પાસે બક્ષીસની માગણી કરવી છે પણ હું કેવી રીતે માગણી કરું? પ્રથમ તો જે માગનાર હોય છે તે શું માગે છે તેની તેના મનમાં ગણતરી હોય છે, તેનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ હોય છે અને તેની માગણી અમુક મર્યાદામાં હોય છે. હું તો મારું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય અને મને આપનું પદ મળે એવી મોટી બક્ષીસની યાચના કરવા તત્પર થયો છું, પણ આપનામાં ગુણો કેટલા છે, મારા સ્વરૂપમાં શી મહત્તા છે અને કેટલી મહત્તા છે તે ગણવાની તો હજી મારામાં હુશિયારી આવી નથી; સંક્ષેપમાં કહું તો મારામા કઇ કઇ વાતની અલ્પાંશતા છે તે પણ હું હજુ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકતો નથી, મારે શેનો ખપ છે તેનું મને ભાન નથી, મારે તો માગવાનું પણ બાકીમા છે અને શું માગવાનું છે તેનો નિર્ણય કરવાનો પણ બાકીમા છે, ત્યારે મારે માગવું શું?

વાસ્તવિક હકીકત એવી છે કે–કોઇ કોઇ વાર સિદ્ધદશામાં સુખ છે એવી હકીકત સાંભળીને આ જીવને તે મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે પણ ત્યાં વાસ્તવિક સુખ શું છે અને અહીંનાં માની લીધેલાં સુખ અને ત્યાંનાં અપ્રતિપાતી સુખ વચ્ચે કેટલું અંતર છે, શો તફાવત છે અને પ્રકારભેદ કેટલો છે એ તે સમજતો નથી. આથી તેને શું માગવું એનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. હવે પોતે કેવી રીતે ગુણહીન છે અને પોતાને માગતાં કેવી રીતે આવડતું નથી તે બન્ને હકીકત સાથે બતાવે છે.

હે પરમાત્મા! મારા નાથ! તમારામાં અનંત ગુણો છે એમ મેં સાંભળ્યું છે પણ તે મને ગાતાં આવડતા નથી, તમારા ગુણો અમુક પ્રકારથી ગાઇ શકાય છે એમ પણ જાણતો નથી અને ગુણો કયા કયા છે તે પણ જાણતો નથી. આથી ગાયન કરી તમારા ગુણો માગી શકું એ મારા સંબંધમા હાલની અવસ્થાની અપેક્ષાએ બની શકે તેમ નથી.

વળી તમારા ગુણો હું ભજવી શકું તેમ નથી. ગીતની સાથે જેમ વાજિંત્ર શોભે તેમ

તમારા ગુણોને હું શોભાવી શકતો નથી. મને ગાઈને અને વગાડીને તમારા ગુણોનું કીર્તન કરતાં આવડતું નથી. પોતાને ગાયનકળા આવડતી હોય અથવા *વાદ્યકળા આવડતી હોય તો ગુણોનું અવતરણ કરી તેમાં એકાગ્રતા કરાય છે અને પછી 'અનંત ગીત વાઈએ' ગીત વાજિંત્રમાં અનંતગણું ફળ કહ્યું છે, એ વાત સિદ્ધ થાય. આ તો તે પણ આવડતું નથી અને ગુણ કયા છે તેનું ખરું ભાન પણ નથી તેથી શું માંગું ? કેમ માગું ? વળી આટલાથી પણ અટકતું નથી, પણ હું તો સુરના ભેદો પણ જાણતો નથી. અમુક સુર ખરજ (ષડ્જ) છે, કે પંચમ છે, કે ગાંધાર છે, ધૈવત છે કે નિષાદ છે તે પણ હું જાણતો નથી. સુરના જ્ઞાન વગર ગુણગાન થઈ શકે નહિ એ સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે. આથી તાલ સુરના જ્ઞાન વગરનો હું ગાઈ વજાડી ન જાણનાર અને સંગીતશાસ્ત્રથી અનભિજ્ઞ તમારા પાસે શું માગણી કરું અને શેની માગણી કરું ?

અહીં ગુણયાચનામાં સંગીત કેટલું મહત્ત્વનું પદ ધરાવે છે એ શ્રીઆનંદઘનજી મહારાજ જેવાની દશાએ પહોંચેલાના વિચારોથી ખાસ મનન કરવા યોગ્ય વિષય થઈ પડે છે પણ તે બાબત વિચાર કરતાં મૂળ વિષયથી દૂર જવાનું થઈ જાય છે, વાત એટલી જ છે કે તાલ, સુર સાથે સંગીત ચાલતું હોય ત્યારે તેના જ્ઞાનવાળાને તેમાં રસ એવો પડે છે કે તેમાં એકાગ્રતા થઈ જાય છે અને કોઈ વાર એ એવી ઉદાત્ત અવસ્થા અનુભવી શકે છે કે તેને મહાલાભ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

હે નાથ ! ઉપરાંત કોઈની સાથે રીઝી કેમ પડાય તે પણ હું જાણતો નથી અથવા તો રીઝ કોને કહે છે તે પણ હું જાણતો નથી અને બીજાને રીઝાવી કેમ શકાય તે પણ મને આવડતું નથી. અપ્રસન્ન હોય તેને પ્રસન્ન કરવાની જે રીત તે રીઝ કહેવાય છે, પોતે તે વખતે જે કાર્ય કરે છે તે રીઝ કહેવાય છે અને સામાને પોતાના તરફ આકર્ષવાનું કાર્ય તે રીઝામણ કહેવાય છે. પ્રભુને અથવા પતિને રીઝવવા હાવભાવ, ગીત, નૃત્ય, પ્રિય વચન વિગેરે અનેક આવિર્ભાવો કરવામાં આવે છે અને તેથી તે રીઝાય છે, પણ હે પરમાત્મા ! આવા પ્રકારની રીઝ અને રીઝામણ જેને અન્યોન્યાશ્રય છે તે બન્નેમાંથી એક પણ મને આવડતાં નથી.

આપની રીઝ રીઝામણ જાણતો નથી એટલેથી જ અટકતું નથી પણ આપના નિરંજન પદની સેવા કેમ કરવી ? કેવી રીતે કરવી ? શું સાધનોથી કરવી અને તેમ કરીને તમારું પદ કેવી રીતે માગવું ? તે પણ જાણતો નથી. આપના ચરણકમળની સેવા કરતાં આવડતી નથી, નહિ તો મારી આ દશા હોય નહિ. હે નાથ ! આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે ત્યારે હવે મારે આપની પાસે શું માગવું ? કેમ માગવું ? અને કેવી રીતે માગવું ? મને આપની પાસે યાચના કરતા પણ આવડતી નથી.

---

* ટબામાં વજાવવાનો અર્થ અનાહત અંતર્ધ્વનિરૂપ વાજિંત્ર કરે છે. મતલબ તે વાજિંત્રોના સુર-સમાધિ આદિના ભેદોને જાણતો નથી આ ભાવ પણ સારો છે.

અથવા હે નાથ ! હું આપની પાસે તે સંગીતવિદ્યા માગું કે વાદ્યવિદ્યા માગું કે સ્વરજ્ઞાન માગું ? આવાં સાધનો પણ મને આવડતાં નથી ત્યારે મારે તે આપની પાસે ગુણની માગણી કરવી કે ગુણપ્રાપ્તિનાં સાધનોની માગણી કરવી ? અને મારે ગુણો માગવા તો તે કેવી રીતે માગવા ? નીચેની દરેક ગાથાનો આવી રીતે પણ અર્થ થઇ શકે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

वेद न जानुं *किताब न जानुं, जाणुं न लक्षण छंदा;
तरकवाद विवाद न जानुं, न जानुं कविफंदा. अवधू० २.

"હું વેદ જાણતો નથી, કિતાબ જાણતો નથી, કવિતાનાં લક્ષણ અને છંદ જાણતો નથી; તર્કવાદ અને વિવાદ જાણતો નથી તેમ જ કવિત્વકળા જાણતો નથી."

ભાવ—વળી હે નાથ ! સૂર્ય, અગ્નિ અને ચંદ્રથી ઉદ્ધરેલા સામ, યજુર્ અને ઋગ્વેદ અને ત્રણેથી ઉદ્ધરેલો અથર્વ એ ચાર વેદ શ્રીવ્યાસજીએ વિભક્ત કરેલા છે તેમાંથી એક પણ હું જાણતો નથી. હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રનો મૂળ પાયો વેદ છે. એની શ્રુતિના જુદા જુદા અર્થ કરીને અદ્વૈતવાદી આદિ અનેક દર્શનો ઉત્પન્ન થયાં છે અને તે એક નયને આશ્રયીને થયેલાં છે. આત્મજ્ઞાન જેને વાસ્તવિક રીતે મેળવવું હોય તેણે પરસ્પર નયાપેક્ષી જ્ઞાનને સારી રીતે સમજવું જોઇએ; કારણ કે અન્ય દર્શનના મૂલભૂત નયો વીતરાગ દર્શનનાં અંગો છે. ફક્ત તેઓનું અવધારણ નકામું છે તેથી જ્યાં સુધી એનું જ્ઞાન બરાબર ન થાય ત્યાં સુધી કોઇ વખત એકાંત શ્રદ્ધા થવાથી શુદ્ધ શ્રદ્ધાથી ભ્રષ્ટ થઇ જવાય છે અને આત્મિક જ્ઞાન પણ અપૂર્ણ રહે છે. આથી વેદમાં શું કહ્યું છે અને તેને અન્ય દર્શનકારો સ્વમતમાં કેવી એક પક્ષદૃષ્ટિથી ખેંચી ગયા છે તે સમજવા યોગ્ય છે. તદુપરાંત પરસ્પરાપેક્ષાવાળા નયસમુદાયના પ્રમાણજ્ઞાનવાન્ સમ્યગ્દૃષ્ટિને ગમે તે ધર્મપુસ્તક લાભ કરનાર થાય છે તે પ્રતીત થાય તેવી હકીકત છે. હે નાથ ! આ ચાર વેદમાથી એક વેદ પણ હું જાણતો નથી. અથવા વેદ એટલે સ્વરૂપજ્ઞાન એ અર્થ લઇએ તો મને આપના યથાર્થ સ્વરૂપનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પણ નથી.

તે જ પ્રમાણે હે પરમાત્મા ! મને મુસલમાનોનું પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્ર કુરાને શરીફ છે તેનું પણ જ્ઞાન નથી. સમુદ્ર જેવા વિશાળ જૈન દર્શનમાં સર્વ દર્શનસરિતાઓ આવી મળે છે અને વિશિષ્ટ બોધવાળાને સર્વ ગ્રન્થોમાંથી સાર તુલ્ય રત્નો પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્ પર-સમયજ્ઞાન થવાથી તેઓનું અસત્ સ્વરૂપ ભાસમાન થાય ને તેથી જ ઘણે ઊંચે દરજ્જે સત્યની ઉપર રાગ થાય અગર વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્તો માટે તેની જરૂર પડે ને તેથી સ્વમત

---

* કિતાબને બદલે 'કતેબ' પાઠ એ પ્રતમાં છે.

૨ વેદ=ચાર વેદ, સ્વરૂપજ્ઞાન, કિતાબ=કુરાન, બક્ષીસ. છંદ=પિંગળ, સ્વભાવ. તરકવાદ=ન્યાયશાસ્ત્ર. વિવાદ=ઉત્તર પ્રતિઉત્તર. કવિફંદ=કવિત્વકળા, નવી નવી રચના.

સિદ્ધ થાય. તદપેક્ષયા આત્મિક જ્ઞાન પૂર્ણ કરવા કુરાન, બાઇબલ, અવસ્થા વિગેરે સર્વ ધર્મગ્રન્થો વાંચી-વિચારી દૃષ્ટિબિંદુઓ સમજવા આત્મજ્ઞાનીનું પરમ લક્ષ્ય હોય છે. અથવા કિતાબ એટલે બક્ષીસ એ અર્થ લઇએ તો આપની બક્ષીસ કેવી હોય? આપની કૃપા કેમ મળે અને કેવી રીતે મળે? તે પણ હું જાણતો નથી.

હે નાથ! હું પિંગલનાં લક્ષણો પણ જાણતો નથી કે આવા અક્ષરસંયોગથી અમુક વૃત્ત થાય કે આ છંદ માત્રામેળનો છે કે એમાં અમુક ગણો આવે છે. વળી ક્યા વૃત્તો સમ છે, ક્યા વિષમ છે વિગેરે લક્ષણો મને આવડતાં નથી કે કવિતા કરીને આપની પાસે ગુણયાચના કરું. 'પિંગળ પાઠ પઢ્યા વિના, કાવ્ય કરે કવિ કોય; વળી વ્યાકરણ વિના વદે, વાણી વિમળ ન હોય' એ સ્પષ્ટાર્થ છે. અથવા છંદ એટલે મનુષ્યોમાં વિચિત્ર સ્વભાવના આવિર્ભાવો હોય છે તે હું બરાબર સમજતો નથી. તેનાં લક્ષણો મારા ધ્યાનમાં નથી અને તેથી તેઓ વિભાવદશામા પણ કેવી રીતે ગુણ સાથે વર્તે છે તે મારા ખ્યાલમાં નથી. આવી રીતની હકીકત હોવાથી હું આપની પાસે કેવી રીતે ગુણની યાચના કરું અથવા ક્યા ગુણોની યાચના કરું તે હું સમજતો નથી.

વસ્તુની ઘટના હેતુપણાના જ્ઞાનપૂર્વક કરવી તેનું નામ તર્ક કહેવાય છે. અહીં ધૂમાડો દેખાય છે તો તેમાં અગ્નિ હોવો જોઇએ, કારણ ધૂમાડો અગ્નિનું કાર્ય છે વિગેરે તર્ક કહેવાય છે. તેને અંગે દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનું જ્ઞાન અને સાથે પ્રમાણ, નય અને ભંગ-સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય ત્યારે અપેક્ષા વિગેરે સમજવાથી આત્માના અવ્યાબાધપણા આદિના તર્કવડે આત્મસ્વરૂપનું યથાર્થ લક્ષ્ય થાય છે. એ ઉપયોગની સ્ફુર્તિને તર્ક કહેવાય છે. વળી એક હકીકતને સ્થાપન કરતાં આચાર્ય અને શિષ્યનો પરસ્પર પૂર્વપક્ષ ઉત્તરપક્ષ થાય તે વાદ અને તેના ઉત્તર પ્રતિઉત્તર આપવા તે વિવાદ કહેવાય છે. કુતર્ક ઉઠાવી હેતુ અને પરિણામ વગરનો વાદ કરવો તે પણ વિવાદ કહેવાય છે. આ તર્કવાદ અને વિવાદમાંથી હું કાંઇ જાણતો નથી. આ તર્કવાદ-વિવાદનું શુષ્ક જ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાનનો પાર પામવા માટે ઉપયોગી નથી, કારણ કે શુષ્ક વાદ અને પ્રતિવાદ કરતાં કદિ પણ તત્ત્વનો અંત પમાતો નથી, એમ ઉપાધ્યાયજી મહારાજ જ્ઞાનાષ્ટકમાં કહે છે, પણ હેત્વાભાસવાળી યુક્તિકુયુક્તિથી જ્યારે અન્ય કોઇ લક્ષ્યસ્થાન ઉઠાવી દેવા યત્ન કરતો હોય અથવા શાસ્ત્રાનુભવસિદ્ધ વસ્તુની સ્થાપના કરવી હોય ત્યારે શ્રદ્ધામાં સ્થિર રહેવા માટે આ જ્ઞાનની જરૂર છે, કારણ કે તેથી આક્ષેપ કરનાર કે શ્રોતા કઈ જગ્યાએ સ્ખલના કરે છે તે સમજાઇ જાય છે તથા સમજાવી શકાય છે. યથાસ્થિત તર્કના નિયમ પ્રમાણે ચર્ચા કરવી તે વાદ અને વિપરીત વાદ કરવો તે વિવાદ. આમાંનું હે પરમાત્મા! હું કાંઈ જાણતો નથી.

વળી હે પ્રભુ! હું કવિનું ચાતુર્ય અથવા તેઓની કળા જાણતો નથી. નવીન કાવ્યો બનાવવામાં અલંકારના ભેદો, રસના વિભાવો, અનુભાવો, સ્થાયી ભાવો અને તેના વિભેદો જાણવા જોઇએ એ સર્વનું મને જ્ઞાન નથી કે જેથી હું તમારી કવિતા બનાવી તમારા

ગુણનું ગાન કરું, તમારા ગુણોનું કાવ્ય બનાવું અને તદ્દ્વારા તમારા ગુણોની યાચના કરું. આ પ્રમાણે મારી સ્થિતિ છે તેથી હે પ્રભુ ! હું તે આપની પાસે હજુ આ જ્ઞાન, વિજ્ઞાન કે જે આત્મજ્ઞાન કરવાનાં સાધન છે તે માગું કે આપના ગુણો માગું ? હું તે કેવી રીતે માગું ? શું માગું ? ખરેખર ! હું માર્ગભ્રષ્ટ થયેલો છું. મને શું કરવું તેનું ભાન નથી. હે મારા નાથ ! મને આપ બરાબર માર્ગપ્રતીક્ષા કરાવો.

जाप न जानुं जुवाब न जानुं, न जानुं *कथवाता;
भाव न जाणुं भगती न जाणुं, जानुं न सीरा ताता. अवधू० ३

" આપનો જાપ જાણતો નથી, (આપ સંબંધી પ્રશ્નનો) જવાબ પણ જાણતો નથી, (ઉત્તમ પુરુષ-મહાત્મા) કથિત આપની વાતો જાણતો નથી; અથવા કથા-વાર્તા જાણતો નથી, રુચિ જાણતો નથી, ભક્તિ(ના ભેદ) જાણતો નથી અને શીતળ ગરમ શું છે તે પણ જાણતો નથી. "

ભાવ—નવકારવાળી આદિ સાધન હાથમાં લીધા વગર મુખેથી પ્રભુનામોચ્ચારણ કરવું તે શાબ્દ જાપ કહેવાય છે અને નવકારવાળીથી અથવા હૃદયમા કમળ વિગેરેની કલ્પના કરી જાપ કરવો તે માનસ જાપ કહેવાય છે. જો આશ્રવભીતિપૂર્વક યોગજ્ઞાન યથાસ્થિત ન થયું હોય તો થોડો વખત જાપ કર્યા પછી પાછું મન ભ્રમિત થઈ જાય છે. જ્યારે પ્રભુના પદની લય લાગે છે ત્યારે અંતરધ્વનિ-અજપાજાપ-સોહંસોહંનો અસ્ખલિત ઉચ્ચાર ઉઠે છે અને તેનું બરાબર જ્ઞાન ન હોય તો તેમાં અનેક પ્રકારની ભ્રમણાઓ પણ થાય છે. પ્રાણાયામ વિગેરે તેટલા માટે કાળજ્ઞાન અને શરીરસ્વાસ્થ્ય માટે જ ઉપયોગના છે એમ શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રના પાચમા પ્રકાશની શરૂઆતમાં કહે છે. એ બાબતનો જેને નાદ લાગેલો હોય છે તે કોઇક વાર આત્મસ્વરૂપ જોવાના ભ્રમમા પડી જાય છે, તેથી યોગમાર્ગના સંપ્રદાયી જ્ઞાન વગર જાપમા હું ઉતરી શકતો નથી. અને હે નાથ ! આપનું સ્વરૂપ માનસ પ્રત્યક્ષ પણ થતું નથી અને જ્યા સુધી પરમાત્માનો માનસિક સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાં સુધી ગમે તેટલો જાપ કરવામાં આવે તો તેનો પરમાત્મદશાપ્રાપ્તિના લક્ષ્યાર્થને અંગે કાંઈ પણ ઉપયોગ નથી એ સાદી રીતે સમજી શકાય તેવી હકીકત છે.

વળી અન્ય કોઇ મને પૂછે કે-પરમાત્મા કેવા છે ? તો આપના સાક્ષાત્ સ્વરૂપનું મને

* કવિવાતા એવો પાઠાતર ક્વચિત્ છે પણ બીજી ગાથાના છેલ્લા ચરણમા તે વાત આવી ગઇ છે તેથી અત્ર ઉપરનો પાઠ સમીચીન ગણ્યો છે. ' કર વાતા ' એવો પાઠ છે, તેનો અર્થ ' વાતો કરી જાણતો નથી ' એમ થાય છે.

૩ જાપ=સ્મરણશક્તિ. જુવાબ=જવાબ. કથવાતા=(ઉત્તમ જન) કથિત વાતો=માર્ગો, કથા અને વાતો. ભાવ=રુચિ, પ્રણામ. ભગતી=ભક્તિ. સીરા તાતા=ટાઢા ઉના

દર્શન થયેલું ન હોવાથી હું કાંઇ જવાબ પણ આપી શકતો નથી. એ જવાબ કાંઇ સાધારણ પ્રશ્નનો જવાબ નથી કે તેમાં ગોટો ચાલે. આથી આપના સંબંધી પ્રશ્ન પૂછનારને સંતોષ થાય તેવો જવાબ હું આપી શકતો નથી. વાતો તો ઘણી કરું છું પણ મુદ્દાનો એક પણ સંતોષકારક જવાબ મુદ્દાસર આપી શકતો નથી.

તેવી જ રીતે મહાત્મા પુરુષોએ આપને સેવવાના કયા કયા માર્ગો બતાવ્યા છે? કેવી વિધિ બતાવી છે? તેની વાતો પણ હું બરાબર જાણતો નથી. મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે આપને સેવવા માટે–આપના ગુણો પ્રકટ કરવા માટે શાસ્ત્રકારો અનેક વાતો કરી ગયા છે, પણ હું તેમાંનું કાંઇ જાણતો નથી, અથવા જાણું છું તો બહુ ઉપર ઉપરથી તદ્દન સાધારણ રીતે જાણું છું અને વાસ્તવિક રીતે તો તે વાતો જાણવાનું જાણપણું કહેવાય એવું મારામાં છે જ નહિ. આપના ગુણોની કે આપની આવા પ્રકારની અન્યકથિત વાતો પણ હું કરી શકતો નથી ત્યારે આપ સાક્ષાત્ મળો તો હું આપને ઓળખી શકીશ કે નહિ તે પણ અચોક્કસ છે અને આપ મળશો ત્યારે હું આપની પાસે સમજ્યા વગર શું માગીશ? હે પ્રભુ ! આવી મારી સ્થિતિ છે.

વળી હે પ્રભુ ! આપની ભક્તિ કેવી રીતે કરી શકાય છે તે પણ હું જાણતો નથી. 'ચિત્તપ્રસન્ને રે પૂજનફળ કહ્યું રે' એમાં શું રહસ્ય છે તે હું સમજતો નથી અને આપની ભક્તિમાં એવી ચિત્તની પ્રસન્નતા થઇ હોય, એવો અપૂર્વ વીર્યોલ્લાસ થઇ ગયો હોય, એવી અપૂર્વ આત્મજ્યોતિનું દિવ્ય દર્શન થઈ ગયું હોય એમ મારા ધ્યાનમાં નથી અને એનું કારણ એ ભક્તિ માટે કેવા પ્રકારનો ભાવ જોઇએ, કેવી ઊંચા પ્રકારની રુચિ જોઇએ, કેવી દૃઢ સદ્દહણા જોઇએ તેનું મને વાસ્તવિક ભાન નથી એ જ હોવું જોઇએ 'ભાવ વિના દાનાદિકા, જાણો અલૂણો ધાન; ભાવરસાંગ મળ્યા થકી, ત્રુટે કર્મ નિદાન' એ વાત સત્ય હશે એમ મને જણાય છે, કારણ કે અનેક રીતે મેં ક્રિયા કરી હશે પણ **यस्मात् क्रियाः प्रतिफलन्ति न भावशून्याः** ભાવશૂન્ય–નિરાદરપણે અથવા અન્યત્ર ચિત્તે કરી હશે તેથી આપનો સાક્ષાત્કાર કદિ થયો નથી. હું તો ઓઘે ભક્તિ કરતો હતો પણ મને સ્પષ્ટ બોધ નહોતો કે આપની ભક્તિ પુષ્પ, ચંદનથી થાય કે ગુણાનુકીર્તનથી થાય કે ખમાસમણાં દેવાથી થાય કે રાગ કાઢીને સ્તવન બોલવાથી થાય કે ઘંટ વગાડવાથી થાય. આવી રીતે ભક્તિનું સ્વરૂપ, તેના ભેદ–વિભેદો સમજ્યા વગર અને તેની સાથે ભાવરસાંગ મેળવ્યા વગર કરેલી સર્વ ભક્તિ આત્મઋદ્ધિને-ઉત્પન્ન કરનાર ન થવાથી વિફળ ગઈ એમ જણાય છે. વિવેકપૂર્વક દશ ત્રિક, પાંચ અભિગમ સાચવીને, આશાતના ટાળીને પ્રભુસ્વરૂપ ઓળખી પ્રેમથી, સ્નેહથી, એકાગ્રતાથી એક વખત આપની ખરી ભક્તિ થાય તો મારા ભવના ફેરા મટી જાય એમ સાંભળ્યું છે; પણ મને હજુ તે આવડતું નથી; ત્યારે હે નાથ ! આપને શું કહું ? આપની પાસે શું માગું ? કેવી રીતે માગું ?

હે નાથ ! ટૂંકામાં કહું તો હું આપને વાસ્તવિક રીતે ઓળખતો જ નથી. આપના સ્વરૂપનું મને ભાન નથી. અરે ! આપ ટાઢા છો કે ઉના છો, શીતળ છો કે ગરમ છો તે પણ હું જાણતો નથી. મતલબ આપને વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શાદિ છે કે નહિ તેનું પણ મને જ્ઞાન નથી. તમે નિરંજન નિરાકાર છો કે ગરમ ઠંડા છો તે પણ હું જાણતો નથી તેથી આપની પાસે હું શું માગું ? અથવા આત્માનો કર્મતાપ મટાડી દઈ તેને શીતળ કરે એવાં હિતકાર્યો કયા છે તે હું જાણતો નથી તેમજ આત્મ અહિત કરનાર પ્રાણાતિપાતાદિ આશ્રવ છે તેને પણ હું જાણતો નથી. મતલબ આત્માને શીતળ અથવા ગરમ બનાવનાર પદાર્થોનો મને વિવેક હજુ થયો નથી. મારા પ્રભુ ! મારા અંતર્યામી ! મારી આવી સ્થિતિ છે તેથી આપની પાસે હું કેવી રીતે અને શેની યાચના કરું તે હજુ હું વ્યક્ત રીતે મારા મનમાં સમજતો નથી. નાથ ! આ ગુણહીન તરફ દયા કરો, કૃપા કરો, દૃષ્ટિ નાખો.

ग्यान न जानुं विग्यान न जानुं, न जानुं भजनामा (न जानुं पदनामा);
आनंदघन प्रभुके घरद्वारें, रटन करुं गुणधामा. अवधू० ४

" મારામાં યથાસ્થિત વસ્તુગ્રાહી ઉપયોગ નથી, વિશિષ્ટ કળા હું જાણતો નથી અને આપનાં ભજનો કરવાની રીતિ હું જાણતો નથી અથવા તો નિરંજન પદનાં નામો મને આવડતાં નથી; આથી હું તો આનંદસમૂહ પરમાત્માના મંદિરના દ્વાર પાસે ભમ્યા કરું છું અથવા દ્વાર પાસે ઊભો રહી પ્રભુનું રટણ કરું છું જે રટણ ગુણોના ધામ(સ્થાન)રૂપ છે. "

ભાવ—હે નાથ ! મારામાં યથાસ્થિત વસ્તુગ્રાહી ઉપયોગ નથી કે જેથી પ્રત્યક્ષ ઉપયોગથી આપનાં દર્શન કરું, આપના ગુણની પ્રતીતિ કરું અથવા તો પરોક્ષ ઉપયોગથી મતિશ્રુતદ્વારા આપનાં દર્શન કરું. સામાન્ય ઉપયોગથી આપનું બરાબર જ્ઞાન થતું નથી અને તેથી વારંવાર માર્ગપરિભ્રષ્ટ થયા કરું છું. જે વસ્તુ મારે પ્રાપ્ત કરવી છે તેનું મને સર્વાંશે જ્ઞાન નથી તેથી હું તેને કેવી રીતે સ્પષ્ટ-વ્યક્ત કરું ? તેમ જ હે નાથ ! મારામાં કોઈ ખાસ કળા પણ નથી કે જેથી તદ્દ્વારા આપને ઓળખું. ચિત્રકળા, લેખકળા, વાદ્યકળા, શિલ્પકળા એ સર્વ વિજ્ઞાન કહેવાય છે. જો મને ચિત્રકળા આવડતી હોય તો આપનું ચિત્રામણ કરી આપને વ્યક્ત કરું, આપના ગુણગ્રામ લખતાં આવડતા હોય તો તેમ કરી આપને ઓળખું, એવી રીતે સર્વ કળા માટે સમજવું; પણ મને તો એ કામને ઉપયોગી થાય તેવી એક પણ કળા આવડતી નથી ત્યારે મારે આપની પાસે શું મુખ લઈને માગવું ? અથવા જ્ઞાન એટલે સામાન્ય દર્શન અને વિજ્ઞાન એટલે વિશિષ્ટ

---

૪ ગ્યાન=વિશિષ્ટ વસ્તુગ્રાહી ઉપયોગ અથવા સામાન્ય દર્શન. વિગ્યાન=કળા, અથવા વિશેષ દર્શન. ભજનામા=ભજન કરવાની રીતિ પદ=નિરંજન પદ. દ્વારે=આગણામાં, બારણામાં. રટન કરું=ભમું, જપું ગુણધામા=ગુણોનું સ્થાન.

દર્શન એવો પણ અર્થ થઇ શકે, પણ તે કરતાં પદના ભાવ સાથે ઉપર લખ્યો તે અર્થ વધારે બંધબેસતો આવે છે. જ્ઞાન એટલે ગુરુદત્ત જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન એટલે આત્મા સંબંધી જ્ઞાન એવો અર્થ ટબાકાર કરે છે તે પણ પ્રસ્તુત વિષયને અનુરૂપ છે.

વળી નિરંજન નાથનું ભજન આવી રીતે થાય છે તે પણ હું જાણતો નથી. મહાત્માના ભજનમાં એકતાન થઇ જવાથી છેવટે તન્મય–તદ્રૂપ થઇ જવાય છે એવી વિશુદ્ધ ચિત્તવૃત્તિ કરતાં મને આવડતી નથી અને તે માટે ભજન ગુણગાન કરતાં પણ આવડતાં નથી. તેમજ પાઠાંતરે હે નાથ ! આપના પરમાત્મપદનાં અનેક નામો છે, હજારો કરોડો અનંત નામો છે, દરેક ગુણ આપના નામ સાથે જોડી શકાય તેમ છે અને મારા સાંભળવા પ્રમાણે આપનામાં અનંત ગુણો છે, પણ તેનાં નામો પણ હું જાણતો નથી. એ નિરંજન પદનાં આટલાં નામો છે એમ જાણતો હોઉં તો તે પદોનું રટણ કરી, તેનો અર્થ વિચારી, તેનું સ્વરૂપ સમજું અને તેનો જાપ કરું પરન્તુ તે પણ હું જાણતો નથી.

આવી રીતે હે નાથ ! હું ગાઇ બજાવી જાણતો નથી, આપને ઓળખતો નથી, કળા-ચાતુર્ય વગરનો છું, સ્વરૂપના યથાસ્થિત બોધ વગરનો છું અને પરિણામધારા અને વીર્યોલ્લાસથી ભક્તિભાવ રહિત છું. આવો હું ગુણહીન છું, ગુણની પીછાન વગરનો છુ અને ગુણની ગણત્રી પણ કરી શકું તેવો નથી. ત્યારે હવે મારે શું માગવું ? અને કેવી રીતે માગવું ? મારે તે પ્રથમ પ્રભુપદ માગવું કે ગાયનવિદ્યા વિગેરે મારામાં નથી એ સર્વ માગવું. હે નાથ ! આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં મારો પાર આવે તેમ જણાતું નથી, તેથી હું તો આનંદઘન પ્રભુના મંદિરના દ્વાર પાસે ઊભો રહીને આંટા મારું છું, મને અંદર પ્રવેશ કરવાનો તો અધિકાર નથી, પણ બહાર પહેરો ભર્યા કરું છું અને અંદર દાખલ થવાની દૃઢ ઇચ્છા રાખ્યા કરું છું અથવા ‘ મને મળો, મને મળો ’ એ પ્રમાણે આપનું રટણ કર્યા કરું છું, જાપ કર્યા કરું છું. આવી રીતે પ્રભુના દ્વાર પાસે રટણ કરવું એ પણ ગુણનું ધામ છે, ગુણપ્રાપ્તિનું કારણ છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. જ્યારે મને અંદર પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નથી અને શું માગવું અને કેમ માગવું તે મને આવડતું નથી ત્યારે એક સ્થૂળ જ્ઞાન તરીકે મેં આ માર્ગ સ્વીકાર્યો છે કે–પ્રભુના મંદિર પાસે આંટા માર્યા કરવા અથવા તેમનું રટણ કર્યા કરવું. આવી રીતે દૃઢ ભાવનાથી એક વસ્તુને ઇચ્છતા ઇચ્છતા કોઈ દિવસ તેનો યોગ થઇ જશે, કારણ કે વસ્તુપ્રાપ્તિનો કાર્યક્રમ એ જ છે.

શ્રીઆનંદઘનજી મહારાજના આખા પદનું રહસ્ય ઘણે ભાગે છેલ્લા પાદમાં હોય છે એ અત્ર પ્રત્યક્ષ જણાય છે. રટણ કરવાની બાબત કથિતાર્થ છે. પોતાની લઘુતા, ગુણહીનતા બતાવી પણ છેવટે માગવાનું શું છે તે બાબત વ્યક્ત થતી નથી, છતાં પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે એવી દૃઢ ઇચ્છાને અંગે પ્રભુપદનું રટણ કરવાનો માર્ગ શોધી કાઢે છે. પ્રભુ નામનો જપ કરતાં કરતાં તેને છેવટ ઓળખી શકાશે અને પછી તેનો અને પોતાનો અભેદભાવ સમજતાં છેવટે મંદિરમાં પ્રવેશ થઇ શકશે તે તાત્ત્વિક અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્યારે પ્રભુ નામની આવી રટણા ચાલે છે ત્યારે સ્થૂળ વિષયકષાય તરફ વૃત્તિ જતી નથી, સંસારદશા તરફ ઉદાસીનતા થાય છે અને છેવટે પરમ વિશિષ્ટ ગુણાનુરાગ થતાં તે પ્રાપ્ત થાય છે. આવા પ્રકારનું ગુણરટણપણું એ મોક્ષનું ધામ છે, કારણ કે એ રટણા ચાલે છે ત્યારે મનમાં એક એવા પ્રકારની શાંતિ થાય છે અને સ્થૂળ વિષયો તરફ એવી ત્યાજ્ય વૃત્તિ થાય છે કે મોક્ષધામમા જે અખંડ શાંતિનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે તેનો અત્ર કાંઈક સાક્ષાત્કાર થાય છે

પદ સત્તાવીસમું

રાગ–આશાવરી

अवधू राम राम जग गावे, विरला अलख लगावे. अवधू०
मतवाला तो मतमें माता, मठवाला मठराता;
जटा जटाधर पटा पटाधर, छता छताधर ताता. अवधू० १

"હે નિરંજન ભગવાન્! જગતના પ્રાણીઓ રામ રામ મુખેથી ગાય છે, પણ અલક્ષ્ય સ્વરૂપને ઓળખનાર તો કોઇક ભાગ્યશાળી જ હોય છે. જૂદા જૂદા મતવાળા પોતપોતાના મતમા મસ્ત હોય છે, મઠધારીઓ પોતાના મઠમા આસક્ત હોય છે, જટાધારીઓ જટામા, પાટધારીઓ પોતાની પાટમા અને છત્રધારીઓ છત્રમાં ગરમ થઇ ગયેલા હોય છે."

ભાવ—આ પદ શ્રીઆનંદઘનજી મહારાજની ધર્મસહિષ્ણુતા બતાવે છે. એમની દૂધમાથી પાણીને જૂદું પાડવાની હંસબુદ્ધિ કેવા ઉત્તમ પ્રકારની હતી તે આ પદથી જણાઇ આવે છે. જે વૃત્તિ આ પદમા બતાવી છે તેવી વૃત્તિ સામાન્ય થઈ જાય તો દુનિયામા ધર્મને નામે જે અનેક ઝગડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો તુરતમા અંત આવી જાય. મતનું રહસ્ય સમજ્યા વગર અભિમાનને લઇને જે સ્થિતિ અનેક મતોની અને મતાવલંબીઓની થઇ ગઇ છે તેવી સ્થિતિ માટે જવાબદાર મનુષ્યોએ આ પદ બહુ મનન કરી વિચારવા યોગ્ય છે. આ મુદ્દા ઉપર છેવટે વિવેચન કરવાનું રાખી એ યોગી મહાત્મા અત્ર શું કહે છે તે પ્રથમ વિચારીએ.

હે પ્રભુ! આ દુનિયાની શું સ્થિતિ થઇ છે તે આપને કહું છું, તે સાંભળો—દુનિયાના પ્રાણીઓ 'રામ રામ' ગાયા કરે છે પણ રામ કોણ છે તે સમજતા નથી,

---

૧ જગ=જગત્, દુનિયાના લોકો વિરલા=કોઇક અલખ=અલેક, અલક્ષ્ય લગાવે=જગાવે અથવા જાણે મત=વૈશેષિક સાંખ્ય વિગેરે માતા=મસ્ત મઠ=શૃંગેરી, શારદાપીઠ વિગેરે મઠો પટા=પાટ, શ્રીપૂજ્યની વિગેરે છત=છત્ર તાતા=ગરમ, તન્મય થઈ રહેના

વિચારતા નથી, જાણવાની દરકાર કરતા નથી. તેઓ તો ફ્રોનોગ્રાફના યંત્રવત્ દશરથ રાજાના પુત્ર રામનું નામ લઇ જાણે છે, પણ रमते इति रामः 'નિજ સ્વભાવમાં રમણ કરે તે રામ' એ ભાવ જાણતા નથી તેમ વિચારતા પણ નથી. સ્વભાવ શું ? વિભાવ શું ? નિજ સ્વભાવ શું ? પરભાવ શું ? કોને પ્રાપ્ત થાય ? કેમ પ્રાપ્ત થાય ? તેનું શું પરિણામ થાય ? એનો તેઓ ખ્યાલ, તોલ કે વિચાર કરતા નથી, માત્ર મુખેથી રામ રામ બોલી જાય છે. એ રામ શબ્દનો કેટલો વિસ્તૃત અર્થ થઇ શકે છે અને પોતાને અને એ શબ્દને શું સંબંધ છે, પોતે તન્મય ક્યારે અને કેવી રીતે થઇ શકે તેમ છે તેનો ઘણાખરા તો વિચાર જ કરતા નથી. કોઇ ભાગ્યશાળી પ્રાણી હોય છે તે જ રામ શબ્દમાં રહેલું અલક્ષ્ય સ્વરૂપ સમજી શકે છે, જાણી શકે છે. વાત એમ છે કે સામાન્ય વ્યવહારુ માણસો આવા સૂક્ષ્મ આત્મસ્વરૂપને ઓળખ્યા વગર રામ રામ પોપટની જેમ બોલ્યા કરે છે, જ્યારે એનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જે અલક્ષ્ય છે તે તો કોઇક જ સમજે છે.

(અથવા કોઇ કોઇ પ્રાણીઓ અલખને જાગ્રત કરે છે, ઝોળી, લંગોટી અને મૃગચર્મ લઇ અલેક અલેક કર્યા કરે છે, પણ અલેક શું છે તે સમજતા નથી. આવો અર્થ કરવાને બદલે ઉપર બતાવ્યો તે અર્થ વધારે બંધબેસતો આવે છે. રામ રામ બોલી જનારા તેનું અલક્ષ્ય સ્વરૂપ જાણતા નથી, માત્ર વ્યવહારથી ઉચ્ચાર કર્યે જાય છે.) આવી રીતે લક્ષ્યાર્થ સ્પષ્ટ કર્યા વગર ઉચ્ચાર કર્યા કરે છે તેનું પરિણામ શું આવે છે તે હવે બતાવે છે. અત્ર રામ શબ્દ સંજ્ઞાસૂચક હોય એમ સમજાય છે. કોઇ કૃષ્ણ કૃષ્ણ કરતા હોય, કોઇ ક્રાઇસ્ટને જપતા હોય, કોઇ પેગંબરને ભજતા હોય, કોઇ જિનને આરાધતા હોય તે સર્વનો અત્ર સમાવેશ કરવો યોગ્ય ગણાશે. ખરી રીતે સ્વરૂપજ્ઞાન થવાને અંગે શું દશા થઈ છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

બૌદ્ધ, સાંખ્ય, મીમાંસક વિગેરે મતવાળાઓ પોતપોતાના મતમાં આસક્ત રહે છે, મસ્ત રહે છે અને અન્ય શું કહે છે તે સમજ્યા વગર, તેના નયની અપેક્ષા ધ્યાનમાં લીધા વગર, વગર સમજે તેના પર આક્ષેપ કરવા મંડી જાય છે અને પોતે સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માના મુખમાંથી નીકળી પડ્યા છે એમ માનવા લાગી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ અન્ય મતને હલકો પાડવામાં, તેઓની સાથે લડાઇ કરવામાં અને તેઓની નિંદા કરવામાં ધર્મ સમજે છે. પોતાના મનમાં એટલા છકી જાય છે કે પરમતસહિષ્ણુતા શું છે તે તેઓના વિચારપથમાં પણ આવતું નથી. આવી જ રીતે મઠધારીઓ પોતાના મઠમાં આસક્ત થઇ જાય છે. તેઓની દૃષ્ટિ એટલી ટૂંકી થઇ જાય છે કે પોતાના મઠની બહાર સત્ય હોઇ શકે એમ તેઓના વિચારમાં પણ આવી શકતું નથી. શંકરાચાર્યના શૃંગેરીમઠ, શારદાપીઠ વિગેરે મઠો છે તેમ જ હુધરેજના મહંત, સ્વામીનારાયણના વડતાલ, ગઢડા વિગેરેના મઠો અને બીજા અનેક મઠો હોય છે. આ મઠનો આશ્રય કરનારા અને તેમનો અનુયાયી વર્ગ ધર્મસર્વસ્વ પોતાના મઠમાં જ આવી ગયું હોય એમ માની લઇને ચાલે છે. ધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ

મઠની બહાર હોઇ શકે એમ તેઓના સ્વપ્નમાં પણ આવી શકતું નથી અને બીજા કોઈ અન્ય દૃષ્ટિબિંદુથી સ્વરૂપ બતાવે તો વિચાર કરવાની પણ દરકાર વગર તેને હડધૂત કરી નાખે છે. મઠમાં મગ્નપણું એટલી હદ સુધી થઈ જાય છે કે એક જ સરખી ધર્મવિચારણાવાળા પણ બાજુના અન્ય મહંતના મઠનો તિરસ્કાર કરવામાં ધર્મ સમજે છે. એ મઠરાગથી ઉત્પન્ન થયેલું અભિમાનજન્ય ફળ છે જેનો પ્રતીકાર બહુ મુશ્કેલ થઇ પડે છે.

આવી જ રીતે હે નાથ! જટાધારી ખાખીબાવાઓ પોતાની જટામાં ગરમ રહે છે, પાટધારી શ્રીપૂજ્યો વિગેરે અનેક મતાવલંબીઓ પોતાની પાટમાં જ આસક્ત રહે છે અથવા પાટધારી રાજાઓ પોતાની રાજ્યગાદી–પાટમાં મસ્ત રહે છે અને છત્રધારી દિવાન, સરસૂબા વિગેરે પોતાના છત્રમાં ગરમ રહે છે. એ જટા, પાટ અને છત્રની ગરમીમાં તેઓ એટલા અભિમાનને વશ રહે છે કે ધર્મનું તત્ત્વ શું છે તે તેઓના સમજવામાં કદી પણ આવતું નથી. આટલા ઉપરથી એક વિચારશીલ મનુષ્ય તો ત્યાં સુધી કહી ગયા છે કે **धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम्** ધર્મનું ખરું તત્ત્વ તો ગુફામાં ભંડારી દીધું છે. આ ગુફા તે કઇ સમજવી તે વિદ્વાને વિચારવાયોગ્ય છે. વિચારવાથી સમજાશે કે એ ગુફા તે અન્ય કોઈ નહિ પણ મતરાગ (દૃષ્ટિરાગ) જવાથી વિશુદ્ધ થયેલ ચિત્તગુહા છે. આ પદ પર વધારે વિચાર કરવાથી એનો આશય બરાબર ખ્યાલમાં આવશે. ઉપર ઉપરની હકીકતથી સંતોષ પામનારા અને તત્ત્વાતત્ત્વનો વિચાર નહિ કરનારા ઉત્ક્રાન્તિની કઈ અવસ્થામાં છે તે હવે વિચારીએ.

ટબામાં આ ગાથાનો અર્થ બહુ જૂદી રીતે કર્યો છે તે પણ ખાસ વિચારવા લાયક છે. ત્યાં લખે છે તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છેઃ–હે આનંદઘન આત્મા! જગતના જીવો 'રામ રામ' એવો જાપ કરે છે, એ શબ્દને રટે છે; પણ એને લઇને અલક્ષ્ય સ્વરૂપને ભૂલી ગયા છે. રામને જ અલક્ષ્યપણે માની લઈ અલક્ષ્યના ઓળખાણની જરા પણ દરકાર કરતા નથી તેઓના મનમાં તો એમ જ છે કે પરમ પદાર્થરૂપ રામનું નામ અમારા હાથમાં આવ્યું છે, હવે અમારે કાંઇ કાર્ય કરવાનું બાકી નથી. આ જૈન લોકો માત્ર 'જિન જિન' કરી રહ્યા છે પણ તેનું સ્વરૂપ સમજ્યા વગર તે ભૂલાવામાં પડ્યા છે; પરંતુ **लोका बहिर्बुद्धयः** લોકો બાહ્ય વસ્તુ ઉપર દૃષ્ટિ રાખનારા જ હોય છે, પણ અલક્ષ્ય સ્વરૂપ સમજવાવાળા તો લાખોમાં એક–કોઇ સંતપુરુષ હોય છે. વળી વિષ્ણુમતધારી તેમ જ કબીર ફકીર પણ એમ જ કહે છે. લક્ષ્યના ઉપયોગ વિના કેવળ રામ રામનું સ્મરણ કરે તે સર્વ અંધ સંસારીઓ સમજવા. આવી રીતે રામ નામનું રટણ કરનાર જગવાસી જીવડાઓ અલખને લખી ન શકે; જેવી રીતે ગો નામ લેવાથી અશ્વત્વ વિશિષ્ટ અશ્વની ઓળખણ ન થાય તેમ. મઠવાસી એટલે આવેલા અભ્યાગતોની મઠમાં પરિચર્યા કરનાર એવા મઠવાસી મઠમાં માતા એટલે મગ્ન થઇ ગયા છે, તેમાં જ રક્ત થઈ ગયા છે. કોઈ વળી જટાને જ જગાવી રહ્યા છે, અંતસમયે સંન્યાસ ધારણ કરવો એને જ

वहिरातम मूढा जग जेता, माया के फंद रहेता;
घटअंतर परमातम मावे, दुरलभ प्राणी तेता. अवधू० ३

દુનિયામાં જે પ્રાણીઓ આવા છે તે બહિરાત્મભાવમાં મુંઝાઈ ગયેલા છે અને માયાના ફંદામાં રહેનારા છે; (અથવા જગતના જેટલા પ્રાણીઓ માયાના ફંદામાં રહેનારા છે તે બહિરાત્મભાવમાં મૂઢ થઇ ગયેલા છે.) મનમાં પરમાત્મભાવનું ધ્યાન કરે તેવા પ્રાણીઓ દુર્લભ છે–ભાગ્યે જ મળી શકે તેવા છે."

ભાવ—ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે જેઓ પોતાના મતમાં આગ્રહવાળા પ્રાણીઓ હોય છે, જેઓ પોતાના ધર્મના નામે રળી ખાનારા હોય છે, પણ વસ્તુતઃ જેઓ આશાના દાસ છે તેઓ બહિરાત્મભાવમાં મુંઝાઇ ગયા છે. અગાઉ સાતમા પદના વિવેચનમાં બહિરાત્મ, અંતરાત્મ અને પરમાત્મભાવનું સ્વરૂપ આપણે વિસ્તારથી જોઇ ગયા છીએ. જેઓ શરીર, ધન વિગેરેમાં આત્મબુદ્ધિ માનતા હોય તેઓ બહિરાત્મભાવમાં વર્તતા હોય છે. જેઓ મુખેથી એમ બોલે છે કે શરીરથી આત્મા ભિન્ન છે પણ જેઓની આન્તરિક પ્રવૃત્તિ પરલોકનિરપેક્ષપણે શરીરને પોષણ કરવાની, ઇંદ્રિયોને તૃપ્ત કરવાની અને ઐહિક સુખો ભોગવવાની હોય છે તેઓ પણ અંતરાત્મભાવને એટલો જ દૂર રાખે છે અને પરમાત્મભાવ તેઓથી એટલો બધો દૂર રહે છે કે વાસ્તવિક રીતે તેઓ પણ બહિરાત્મભાવમાં વર્તે છે. જ્યાં સુધી આશાના તાબામાં રહેવાનું થાય, જ્યાં સુધી આશા રાખીને આ લોક અથવા પરલોકમાં ફળ મેળવવાની ઇચ્છાથી ધર્મકરણી કરવાનો દેખાવ કરવામાં આવે ત્યાં સુધી બહિરાત્મભાવ જ વર્તે છે એમ સમજવું. આથી મતધારી, છત્રધારી અને આગમધારી સર્વ જ્યાં સુધી આશાના દાસ છે ત્યાં સુધી બહિરાત્મભાવમાં મુંઝાઇ ગયા છે એમ અત્ર કહેવાનો આશય છે. વળી આવા પ્રાણીઓ માયા–દંભના કબજામાં જ રહેલા છે. તેઓ મોહનીય કર્મની એટલી પ્રબળ સત્તા તળે દબાયલા રહે છે કે ધર્મને પણ સંસારનિમિત્ત બનાવી મૂકે છે, આથી શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન અથવા અનુભવજ્ઞાન તેઓથી દૂર રહે છે. શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ આ જ વિષય ઉપર લખતાં ચૌદમા શ્રીઅનંતનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં લખે છે કે—

ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નિહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે;
ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકાં, મોહ નડીયા કલિકાલ રાજે.

સામાન્ય ગચ્છના ભેદની હકીકત હૃદયચક્ષુથી જેઓ નિહાળતા હોય છે અને તેમાં જે આસક્ત હોય છે તેઓ તત્ત્વની વાત કરતાં લાજતા પણ નથી, મતલબ તેઓના મુખમાં તત્ત્વની વાત એક નિર્લજ્જ મનુષ્યના હૃદયમાં અધિકાર વગરની વાત જેવી લાગે

૩ બહિરાતમ=બહિરાત્મભાવમાં. મૂઢા=મુંઝાઈ ગયેલા. જગ=જગતમાં. જેતા=જે. ફંદ=ફંદામાં. ઘટ=મન અંતર=માં. દુરલભ=દુર્લભ, દુઃખે મળી શકે તેવા, થોડા

છે. આવા પ્રાણીઓ ઉદરભરણ, સ્વકીર્તિસ્થાપન વિગેરે કાર્યો કરે છે અને ખરેખર આ વિષમ પંચમ કાળમાં મોહ રાજાએ એમના ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવ્યું છે. અત્ર કહેવાનો આશય એ છે કે-આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનની વાતો કરવાને બદલે મમત્વને વશ થઈ, ગચ્છના ભેદો જેવી નકામી બાબતમાં અમૂલ્ય વખતનો વ્યય કરી, મોહ રાજાના તાબામાં પોતાની જાતને મૂકી દઈ આવા પ્રાણીઓ પણ એક રીતે જોતાં માત્ર પેટભરાપણું કરે છે.

અથવા બન્ને પંક્તિને સાથે લઇએ તો માયાવાદી પ્રાણીઓ બહિરાત્મભાવમાં વર્તનારા છે એવો અર્થ નીકળે છે. એટલે કેટલાક વેદાન્તીઓ નેતિ નેતિ કરીને માયાવાદનું સ્થાપન કરી એક પરબ્રહ્મનો અભેદવાદ માને છે તેઓ પણ બહિરાત્મભાવમાં જ વર્તે છે, કારણ-કે પરમાત્મભાવનું સ્વરૂપ ધ્યાવતો અંતરાત્મભાવ એ નથી, કારણ કે તેમાં આત્માનું વ્યક્તિત્વ જ રહેતું નથી. આને બદલે ઉપર જણાવ્યો તે ભાવ આખા પદના અર્થને વિશેષ અનુરૂપ છે.

જેઓ હૃદયમાં પરમાત્મભાવનું ધ્યાન કરે તેવા પ્રાણીઓ તો બહુ દુર્લભ છે. ઉપર ઉપરથી ઠાકમાઠ રાખનારા, ધર્મને નામે ધતિંગ ચલાવનારા, બહિરાત્મભાવમાં વર્તનારા પ્રાણીઓ તો બહુ છે; પરંતુ શરીરમાં જ પરમાત્મા બિરાજમાન છે એવું બોલનારા જ માત્ર નહિ, પણ તે વાતને નિરંતર સ્મરણમાં રાખનારા, તે વાતનું ધ્યાન રાખનારા અને પોતાનાં દરેક કાર્યમાં તે વાત ઉપર લક્ષ્ય આપનારા પ્રાણીઓ બહુ ઓછા હોય છે; મસ્તક મુંડાવનાર પ્રાણીઓ બહુ હોય છે, મન મુંડાવનાર બહુ અલ્પ હોય છે; ઉપર ઉપરથી રામ રામ બોલનારા પ્રાણીઓ બહુ હોય છે, પણ તેની અલક્ષ્ય જ્યોતિને જગાવનાર પ્રાણીઓ બહુ થોડા હોય છે આજે બહુ થોડો વર્ગ અંતરાત્મભાવમાં વર્તનારો છે, બાકી ખરેખર ધર્મી હોવાને બદલે ધર્મી હોવાનો દાવો કરનારા અથવા ધર્મી દેખાતા પ્રાણીઓ મોટી સંખ્યામાં છે પણ તે પરમાત્મભાવની પ્રાપ્તિને અંગે તો તદ્દન નકામા જ છે.

खग पद गगन मीन पद जलमें, जो खोजे सो बौरा*;
चित्त पंकज खोजे सो चिन्हे, ×रमता आनंद भौरा. अवधू० ४

" જે (પ્રાણી) પક્ષીના પગને આકાશમાં અને માછલાના પગને પાંણીમાં શોધે છે તે બેવકુફ (હોય છે); (જે) હૃદયકમળમાં શોધ કરે તે (અંતરમાં) રમણ કરતાં આનંદભ્રમરને ઓળખે "

---

* બૌરાને બદલે 'બોરા' પાઠ છે, અર્થ એક જ છે.

× છેલ્લી પંક્તિ એક પ્રતમા નીચે પ્રમાણે છે. 'રમતા અંતર ભમરા' રમણ કરતા અંતર ભ્રમરને એવો તેનો અર્થ થાય છે. તે અર્થથી વિશેષ ફેરફાર થતો નથી

૪ ખગપદ=પક્ષીનું પગલું. ગગન=આકાશ મીનપદ=માછલાનું પગલું. ખોજે=શોધે. ગો=ને. બૌરા=બાવરા, બેવકુફ. પંકજ=કમળ. ચિન્હે=ઓળખે. રમત=રમણ કરતા ભૌરા=ભમરા.

ભાવ—પક્ષીનાં પગલાંને જે આકાશમાં શોધે છે અથવા માછલાનાં પગલાંને પાણીમાં શોધે છે તે પ્રાણીને દેખીતી રીતે મૂર્ખ-ગાંડા-બેવકુફ સમજવો. જમીન ઉપર મનુષ્ય અથવા તિર્યંચનાં પગલાં જ્યારે તે ચાલે છે ત્યારે પડી રહે છે અને સારો પગી હોય છે તો તેને તે શોધી શકે છે, પણ તેથી તે જ નિયમને અનુસરીને જે માછલાનાં પગલાંને જળમાં અથવા પક્ષીનાં પગલાંને આકાશમાં શોધવા જાય છે તો તેને તે મળી શકતાં નથી, કારણ કે તેનાં પગલાં પડી રહેતાં નથી; તેવી જ રીતે બહિરાત્મભાવમાં વર્તતા પ્રાણીઓ અંતરાત્મદશામાં વર્તતા પગીની પેઠે બહિરાત્મભાવમાં પણ પરમાત્મદશાનાં પગલાં શોધવા પ્રયાસ કરે છે, પણ તે પ્રયત્ન મિથ્યા છે. બહિરાત્મભાવમાં જે વસ્તુ નથી તે શોધવાનો પ્રયાસ કરવો એ ખગપદ ગગનમાં અથવા મીનપદ જળમાં શોધવાના પ્રયાસ પેઠે પ્રયાસ કરનારની બેવકુફી જ બતાવે છે. ઉપર ઉપરથી 'રામ રામ' બોલ્યા કરવું અથવા 'અહં અહં'નો ઉચ્ચાર કરવો અથવા અંતરસ્વરૂપ સમજ્યા વગર વિચાર કરવો કે અમુક ક્રિયા કરવાથી લાભ શું? અથવા અમુક પ્રકારના શિથિલ વિહારીને વાંદવાથી શું લાભ થવાનો છે? અથવા 'જે જે' કરતા મંદિરોમાં ભટકયા કરવા જેવા સવાલો ઉપર વિચાર કર્યા કરવા એમાં એકંદર રીતે કાંઈ લાભ થતો નથી. આવા બહિરાત્મભાવમાં વર્તતા પ્રાણીઓ ઘરમં બેઠા બેઠા વાતો કર્યા કરે છે કે આમ કરીએ તો આમ થાય અને આમ ન કરીએ તો આમ ન થાય. કાંઇ કરવું નહીં અને મોટી મોટી વાતો કર્યા કરવી અને તે પણ બીજા માણસોના સંબંધી કર્યા કરવી. પોતાને જાણે તે વાતો સાથે કોઇ પણ પ્રકારનો સંબંધ જ ન હોય, પોતાને જાણે તે વાત અથવા તેના નિર્ણય સાથે કશું લાગતુંવળગતું ન હોય એવી રીતે પોતાની જાતને અળગી રાખી વાતો કરવી અથવા કોઈ પણ ક્રિયા, વ્રત, પૂજન કે ધ્યાનનો હેતુ સમજ્યા વગર માત્ર એક દુનિયાદારી કરવી, ધર્મને નામે દુકાન ચલાવવી, આશાદાસીના દાસ થઇને રહેવું—એ સર્વ બહિરાત્મભાવ છે. આવી સ્થિતિમાં રહી જ્યાં વાસ્તવિક રીતે 'ધર્મ' જેવું કે સાધ્યસ્વરૂપની વાનકી જેવું પણ કાંઇ હોતું નથી ત્યાં ધર્મ માની ચાલ્યો જાય છે અને એવી ઉપર ઉપરની બહિર વાતોમાં જ આયુષ્ય નિર્ગમન કરે છે. 'ધરમ ધરમ કરતો જગ સહુ ફીરે, ધરમ ન જાણે હો મર્મ જિનેસર' આવી રીતે ધર્મ તરીકે માનેલી ક્રિયાનો મર્મ સમજ્યા વગર બહિરાત્મભાવમાં પડી રહી પોતાની જાતને બેવકુફમાં ગણાવે છે. આવા પ્રાણીઓ બહારથી ધર્મ આવી જવાનો છે એમ સમજી સાધન સાધ્યનો વિચાર કર્યા વગર મંદિરોમાં, તીર્થોમાં અને આશ્રમોમાં ફર્યા કરે છે અને માયાના ફંદમાં ફસાઇ બહિરાત્મભાવમાં મૂઢ રહે છે; પરંતુ જે પ્રાણીઓ પોતાના હૃદયકમળમાં શોધ કરે, ત્યાં શું છે તેની તપાસ કરે, તેનામાં હજુ માયા-મમતાનાં તરંગો ઓછા થયા છે કે નહિ તેની ગવેષણા કરે અને તેની દશા કઇ બાજુએ હજુ વહન કરે છે તેનું અવલોકન કરે ત્યારે તે કમળ પર રમણ કરતા આનંદસ્વરૂપ ભ્રમરને ઓળખે. તમે ખગપદને ગગનમાં અને મીનપદને

જળમાં શોધવા જશો તો એમાં કાંઇ વળવાનું નથી, એવા બહિરાત્મભાવમાં તો આ ચેતન અનેક વખત વર્ત્યો છે, પણ તેનું એક પણ વાસ્તવિક કામ થયું નથી; પરંતુ જ્યારે તમારા હૃદયકમળમાં રહેલ અંતરાત્માની શોધ થશે, મનને વૈરાગ્યાદિથી નિર્મળ કરી તેમાં જ્યારે આત્મસ્વરૂપનું પ્રતિબિંબ જોવામાં આવશે ત્યારે તેની ગંભીરતા તમારા લક્ષ્યમાં આવશે. શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ શ્રી ધર્મનાથના સ્તવનમાં કહે છે કેઃ—

> દોડત દોડત દોડત દોડીયો, જેતી મનની રે દોડ–જિનેસર;
> પ્રેમપ્રતીત વિચારો ઢુંકડી, ગુરુગમ લેજો રે જોડ–જિનેસર.
> ધર્મ જિનેસર ગાઉં રંગશું.

એ નિયમ પ્રમાણે આ તો આત્મસ્વરૂપ શોધવાની ઉલટમાં મન જ્યાં જ્યાં દોડાવે ત્યાં ત્યાં દોડ્યો જ જાય છે, અટકતો નથી; પણ હે બંધુ ! તારે આત્મસ્વરૂપ સમજી આ બહિર્ભાવ ત્યાગ કરવો હોય તો સદ્ગુરુ પાસેથી તેનું સ્વરૂપ સમજી તારા પોતાની પાસે જે પ્રેમની પ્રતીત થાય તેમ છે તે જરા વિચારીને જો.

અંતરાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાની અત્ર કુંચી બતાવી છે. હૃદયકમળને વૈરાગ્યરૂપ શુદ્ધ જળથી સાફ કરી તેની ઉપર રમણ કરતા સત્, ચિત્ અને આનંદસ્વરૂપ ભ્રમરાને શોધવો, એને શોધીને તન્મયપણે–તદ્રૂપે વિહાર કરવો એ અંતરાત્મભાવ છે. ઉપર ઉપરથી 'રામ રામ' કે બીજા કોઈ પણ જાપ કરવામાં આવે તેમાં કાંઇ પણ વળવાનું નથી, મતલબ એથી કદાચ સહજ પુણ્યપ્રાપ્તિરૂપ લાભ થાય તો તે કાંઈ બિસાતમાં નથી. કમનશીબે આવી રીતે બહિરાત્મભાવમાં વર્તતા પ્રાણીઓમાં પોતાના મતને માટે એટલો બધો આગ્રહ થઇ જાય છે કે પછી તે અન્ય મતમાં સત્યનું કાંઇ સ્વરૂપ કે અંશ છે એટલું પણ દેખી શકતા નથી, એટલેથી પણ ઘણી વાર અટકતું નથી, પણ પછી ધર્મ, મત કે પંથને નામે અનેક પ્રકારની લડાઇઓ કરવામાં તેઓ ધર્મ માની બેસે છે અને એવા ધર્મિષ્ઠ ગણાતા સામાન્ય રીતે સાત્વિક પ્રકૃતિના દેખાતા માણસો પણ ધર્મને નામે એવા ઝગડામાં ઉતરી જતા જણાય છે કે પછી ધર્મ પણ એક પ્રકારની દુનિયાદારી જ થઇ જાય છે. આર્યાવર્તનો ધાર્મિક ઇતિહાસ લખવામાં આવશે ત્યારે આવા મતઆગ્રહથી દેશ કેટલો બધો પછાત પડી ગયો છે તે જણાશે. વર્તમાન સમયમાં પણ ઘણા નાના મોટા ઝગડાઓ ધર્મને નામે થાય છે. આ ઝગડાઓમાં વિશેષ ખરાબ તત્ત્વ એ છે કે તે ઝગડો કરનાર લોકો તેમ કરતી વખત ધર્મ કરતા હોય એમ માની લે છે. આથી બહિરાત્મભાવમાંથી ઊંચા આવવાનો જે એક જ પ્રસંગ–નિમિત્ત છે તે તેઓ ગુમાવી બેસે છે.

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ તેટલા માટે કહે છે કે–આ સર્વ વૃથા આળપંપાળ છે તે છોડી દો, એ સર્વ એક પ્રકારનો સંસાર છે એમ સમજો, એ સર્વ મતઆગ્રહમાં આશાનું દાસપણું છે એ વિચારો, એમાં માત્ર પોતાનું પેટભરાપણું છે તે વાત હૃદયમાં ધ્યાવો અને તેવી સ્થિતિનો ત્યાગ કરવા નિશ્ચય કરો અને હૃદયકમળમાં આનંદભ્રમરને શોધી તેની

સાથે કામ લો. તેની સાથે રમણ કરો અને તે દશામાં પરમાત્મભાવનું સાધ્યબિંદુ લક્ષ્યમાં રાખી તન્મય થવા દૃઢ પ્રયત્ન કરો. ઉપર ઉપરના જાપ કરવાથી, અધ્યયન કરવાથી કે જનૂની ટોળીના નાયક થવાથી અંતરાત્મભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી અને તે વગરના બધા પ્રયાસ લગભગ વિશુદ્ધ અને વિશિષ્ટ પરિણામ વગરના છે.

ચિત્તપંકજને શોધવામાં યોગને અંગે હૃદયમંડળ નાભિમંડળ ઉપર કમળની પાંખડીની કલ્પના કરી તેમાં નવ, સોળ વિગેરે અક્ષરો સાથે પદ્મમંડળની સ્થાપના કરી પદસ્થ ધ્યાન કરવામાં આવે છે, જેનું સ્વરૂપ પદસ્થ ધ્યાનને અંગે યોગગ્રંથોમાં બહુ વિસ્તારથી બતાવ્યું છે તે પણ અત્ર વિચારવા યોગ્ય છે. તદ્દ્વારા પણ જે હૃદયકમળ-ચિત્તપંકજને શોધે તે તે ઉપર રમણ કરતાં આત્મભ્રમરને જોઈ શકે છે. આ હકીકત યોગને અંગે છે અને યોગના વિષયનો તે વિભાગ વાંચવાથી અથવા સમજવાથી બરાબર ગ્રાહ્યમાં આવી જાય તેમ છે. તાત્પર્યાર્થ એક જ છે કે-તમે બહારથી આત્મોન્નતિ થશે એમ માનો છો તે વાતમાં સત્ય નથી, તમારામાં જે મહાન્ તત્ત્વો છે તે શોધો, તેનું પૃથક્કરણ કરો અને તેની અંદર દાખલ થાઓ; ઉપર ઉપરની વાત કરી નકામો કાળનો અને શક્તિનો વ્યય કરો નહિ. શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે ધર્મને નામે ઝગડા નહિ કરવાનો અત્ર અંતરાત્મ-દશાના વિચાર સાથે જે બોધ આપ્યો છે તે વિવેકપુરઃસર સમજવા અને આદરવા યોગ્ય છે.

આ પદમાં શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે જે અદ્ભુત આશય બતાવ્યો છે તે બરાબર સમજવો, કોઈ પણ પદના ભાવને એકાંત દૃષ્ટિથી પોતાના વિચારને પુષ્ટિ આપવામાં ખેંચી ન જવાય એમ થવું ખાસ જરૂરનું છે. અત્ર રામ રામ કરનારી જે સ્થિતિ વર્ણવી છે, તે બહિરાત્મભાવમાં વર્તતા સર્વ જીવોને લાગુ પડે છે. જેઓ સાધ્ય સમજી શકતા નથી, ધર્મને વ્યવહાર બનાવી દે છે અને તેને નામે ટંટાઓ ઉઠાવે છે તેઓને આ પદમાંથી ઘણું રહસ્ય મળશે. જેઓ મોહગર્ભિત વૈરાગ્યથી સંસારનો ત્યાગ કરી બેઠા હોય પણ તે જ મોહના સામ્રાજ્યથી વસ્તુસ્વરૂપ સમજતા ન હોય તેમણે આ પદ વારંવાર વાંચવા યોગ્ય છે. મોહનો અર્થ અત્ર રાગ ન સમજવો પણ અજ્ઞાન-વસ્તુસ્વરૂપનું અજાણપણું એ અર્થ છે એમ ધ્યાનમાં રાખવું. અજ્ઞાનથી ગમે તેટલાં કષ્ટ કરવામાં આવે પરંતુ જ્યાં સુધી આત્મસ્વરૂપના પરમ લક્ષ્યપૂર્વક ત્યાગ થતો નથી ત્યાં સુધી વસ્તુતઃ લાભ કાંઈ મળતો નથી. મહાતપસ્યા કરવાથી કદાચ દેવેંદ્ર કે ચક્રવર્તીની પદવી મળી જાય પણ તે વસ્તુતઃ કાંઈ નથી. આથી કોઈ પણ ગુણ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા હોય તો તેનો પાયો પાકો જોઈએ. મોહ-અજ્ઞાનથી થયેલા વૈરાગ્યને અંગે ગમે તેવા સંન્યસ્ત કે દીક્ષા લેવામાં આવે તો તે સર્વ બહિરાત્મભાવ છે. જ્યારે વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાન સાથે બહિરાત્મભાવનો ત્યાગ થઈ અંતરાત્મ-દશામાં વર્તવાનું બની આવે અને પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છા સ્પષ્ટ લક્ષ્યાર્થમાં રહે ત્યારે અલક્ષ્ય જ્યોતિ જાગ્રત થાય છે અને તેવું કરનારા પ્રાણી વિરલા હોય છે પણ તેમ

કરે ત્યારે જ સંસારનો પાર પમાય છે. આ સ્વરૂપ બહુ મનન કરી, વિચારી હૃદયમાં ઉતારવા યોગ્ય છે, વર્તનમાં લાવવા યોગ્ય છે અને ખાસ અનુભવવા યોગ્ય છે.

પદ અઠ્ઠાવીસમું

રાગ આશાવરી.

आशा ओरनकी क्या कीजे ? ग्यान सुधारस पीजे. आशा०
भटके द्वार द्वार लोकनके, कूकर आशाधारी;
आतम अनुभव रसके रसीया, उतरे न कबहु खुमारी. आशा० १

"પારકાની આશા શું કરવી ? જ્ઞાનઅમૃતરસનું પાન કરવું (એ કર્તવ્ય) છે. આશા ધારણ કરનારો-આશાને વશ પડેલો કૂતરો લોકોને બારણે બારણે રખડે છે (પણ) જે આત્મઅનુભવના રસમાં રસિક જીવો છે અથવા જે તેમાં મગ્ન-તલ્લીન થઇ ગયેલા જીવો છે, તેનો (તેના મસ્તકનો) કેફ કદિ ઉતરતો જ નથી."

ભાવ—આ પદના સંબંધમાં એક એવી દંતકથા ચાલે છે કે-શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ જેનું નામ લાભાનંદ હતું તેઓ એક શહેરમાં ચોમાસું સ્થિત રહ્યા હતા. ત્યાં એક શ્રાવક તેમની બહુ વૈયાવચ્ચ કરતો હતો, તેઓને આગ્રહ કરી આહાર વહોરવા લઈ જતો હતો, જરૂરી કપડાં પણ વહોરાવતો હતો અને ઘણો વખત તેમની પરિચર્યામાં કાઢતો હતો. વળી તે ઉપાશ્રયનો શેઠ પણ હતો એમ કહેવાય છે. પર્યુષણપર્વના વખતમાં એક દિવસ તે પૂજામાં સવારે જરા વધારે રોકાઈ ગયો. વ્યાખ્યાન શરૂ કરવાને વખતે કોઈ શ્રોતાએ યાદ આપ્યું કે અમુક શેઠ હજુ પધાર્યા નથી, પૂજામાં છે તે તુરતમાં આવશે; પણ નિર્ણય કરેલા વખતે શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે તો વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું. પર્યુષણનાં વ્યાખ્યાન અખંડ સાંભળવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છાવાળો તે શેઠ પા કલાક પછી આવ્યો એટલે તેને જરા ખેદ થયો. વ્યાખ્યાન પૂરું થયા પછી તે બોલી ગયો કે 'સાહેબ ! આ સેવક પર જરા દયા કરી સહજ વ્યાખ્યાન થોભાવવું હતું.' ગુરુ કંઈ પણ બોલ્યા નહિ. ફરી વાર એ ને એ જ વાત કરતાં તે શ્રાવકે કહ્યું કે 'સાહેબ ! હું કપડાં વહોરાવું છું, આહાર વહોરાવું છું, આટઆટલી વૈયાવચ્ચ કરું છું તે તો ધ્યાનમાં રાખવું હતું.' આનંદઘનજી બોલ્યાઃ 'ભાઈ, આહાર તો ખાઇ ગયા અને લે આ તારાં કપડાં' એમ કહી કપડાં ઉતારી નાખી જંગલમાં ચાલ્યા ગયા અને ત્યાં જઇ આ પદ પ્રથમ બનાવ્યું. ઉપાશ્રય તે શેઠનો હોવાથી તેનો ત્યાગ કરી દીધો-આવી દંતકથા છે.

---

૧. ઓરનકી=બીજાની. ક્યા=શી ? કીજે=કરવી. સુધારસ=અમૃતરસ. પીજે=પીવો. ભટકે=ભટકે છે, રખડે છે. દ્વાર દ્વાર=બારણે બારણે. લોકનકે=લોકોનાં. કૂકર=કૂતરો. આશાધારી=આશાને વશ રહેલો. રસીયા=તેમાં રસિક જીવો. કબહુ=કોઇ પણ વખત ખુમારી=ઘુમતાપણું, કેફ.

અપૂર્ણ રહેલી આશાઓ પણ પરભવમાં તો બહુ દુઃખ આપે તેવાં ચીકણાં કર્મનો બંધ કરાવે છે. આશાથી આ ભવમાં અને પરભવમાં બહુ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. એક રોટલીનો કકડો મેળવવાની આશાએ જેમ કૂતરો લોકોનાં બારણે બારણે રખડે છે તેમ આશાધારી પ્રાણી લોકોનાં દ્વારે દ્વારે રખડે છે. એક નીતિવચનમાં કહ્યું છે કેઃ—

लाङ्गूलचालनमधश्चरणावपातः, भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च ।
पिण्डदस्य कुरुते गजपुङ्गवस्तु, धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुङ्क्ते ॥

'આ માણસ રોટલીનો ટુકડો આપશે એવી આશામાં કૂતરો પૂંછડી હલાવે છે, પગે પડે છે, જમીન પર પડીને પોતાનાં મુખ અને પેટ બતાવે છે, ત્યારે ગજરાજ(હાથી) ખાવા માટે આણેલા રોટલાઓ તરફ ધીરેથી જુએ છે અને સેંકડો કાલાવાલા કર્યા પછી ખાય છે.' હાથીને ખવરાવવામાં કેટલી મહેનત પડે છે અને કૂતરો એક રોટલીનો ટુકડો હાથમાં રાખનારની પાસેથી તે મેળવવા સારુ કેટલી ગેલ કરે છે તે બન્ને વચ્ચેનો તફાવત જેઓએ અવલોકન કરીને જોયો હશે તે આશા કરનાર અને નહિ કરનારની સ્થિતિનું અંતર બરાબર સમજી શકશે; અને એવી રીતે જ્યાં ત્યાં રખડ્યા કરે છે છતાં ઘેર ઘેર ભટકનાર કૂતરાને કોઈ જગ્યાથી લાકડીના માર અને કોઈ જગાએથી 'હડ હડ'ના અવાજો સાંભળવા પડે છે. આશાધારી માનવીઓની બરાબર આવી જ સ્થિતિ છે. ફાંટાદાર મગજ-વાળા શેઠીઆઓ પાસે નિજ ગુણની સ્વમુખે કથા કરવી, પર્વતે પર્વતે અને જંગલે જંગલે આશામાં રહી રખડવું, ન કરવા યોગ્ય ધંધા કરવા, વિગેરે અનેક વિટંબણાઓ સહન કરવી, અનેક તોફાનો મચાવી મૂકવાં અને છતાં ઘણીખરી વખત કૂતરાના જેવી સ્થિતિમાં રહેવું—આમ આપણે બહુધા જોઈએ છીએ. આત્મસ્વરૂપથી ભિન્ન જડ વસ્તુની આશા કરનાર મનુષ્યની આવી સ્થિતિ થાય છે.

આશાધારીની ઉપર પ્રમાણે સ્થિતિ જાણવી. હવે જે આશીભાવ તજીને આત્મઅનુ-ભવરૂપ રસમાં આસક્ત થાય છે તેને કેવો આનંદ થાય છે તે બતાવે છે. તેને પ્રથમ દરજ્જે તો નિરાશીભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે આત્માનુભવ થતી વખતે તે પરવસ્તુ સાથેનો પોતાનો સંબંધ વિવેકપૂર્વક વિચારી શકે છે અને તે સંબંધની અનિત્યતા અને સ્વરૂપથી ભિન્નતા જ્યારે તેના ધ્યાનમાં આવે છે ત્યારે તે કદિ પણ સ્વથી અન્ય(વસ્તુ અથવા પ્રાણી)ની આશા ન રાખવાનો નિશ્ચય કરે છે અને આ પ્રમાણે અન્યની આશા ન રાખવાના વિચાર સાથે આ જીવને આત્માનુભવનો રસ જામે છે, તેમાં તેનું રસિકપણું થાય છે અને છેવટે તેમાં તે તલ્લીન થાય છે. આ આત્માનુભવરસનું પાન કરવાથી તેનો કેફ ચડે છે, મદિરાનું પાન કરવાથી જેમ કેફ ચડે છે તેમ; પણ મદિરાપાન અને અનુ-ભવરસના પાનમાં એક મોટો તફાવત છે અને તે એ કે મદિરાપાન કર્યા પછી થોડા વખતમાં તેનો કેફ ઉતરી જાય છે ત્યારે હાથ-પગ તૂટે છે, શરીર શિથિલ થઈ જાય છે અને કામ

કરવાનો ઉત્સાહ તદ્દન મટી જાય છે, પણ આ અનુભવરસનું પાન કર્યા પછી તેનો જે કેફ ચઢે છે તે તો કદિ ઉતરતો નથી. એક વખત તે કેફ ચઢ્યો હોય તો પછી તેની ખુમારીમાં જ આ જીવ પ્રગતિ કરતો જાય છે અને છેવટે અનંત કાળ સુધી કદી પણ ઉતરવાનો પ્રસંગ જ આવતો નથી. આશાધારી કૂતરો બારણે બારણે રખડે છે પણ છેવટે તેનું કંઈ વળતું નથી અને નિરાશીભાવ પ્રાપ્ત કરી પોતાની સહજ સમાધિરૂપ અનુભવરસનું પાન કરી તેમાં આસક્ત રહેનાર પ્રાણીઓનો કેફ કદી ઉતરતો નથી. તેથી પરની આશા છોડી દઈ સ્વાત્માનુભવ કરવો એ અત્ર ઉપદેશ છે. વાત એમ છે કે જ્યારે અધ્યાત્મજ્ઞાનનો આવો વિષય ચર્ચાતો હોય છે ત્યારે તો આ જીવને તેની સત્યતા સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે, પરંતુ પારકી આશામાં તણાયેલો, રાગમાં રાચેલો અને સંસારમાં સર્જાયેલો આ જીવ પાછો એકલો પડે છે કે બધી વાત ભૂલી જઈ પરભાવમાં આસક્ત થઈ જાય છે અને પછી કૂતરાની જેમ અહીં મોઢું નાખે છે, ત્યાં મોઢું નાખે છે અને બધી જગ્યાએથી માર ખાય છે. કોઇ વખત ટુકડો રોટલો મળે છે તો પણ તે લાંબો વખત ટકતો નથી અને વળી ટુકડો રોટલો પાસે હોય તેટલો વખત પણ વધારે રોટલો મેળવવાની આશામાં કૂતરાપણું તો છોડી શકતા જ નથી. આ સ્થિતિ કેટલી દુઃખમય છે તે વિચારવાથી સમજાય તેવું છે.

आशा दासीके जे जाए, ते जन* जगके दासा;
आशा दासी करे जे× नायक, लायक अनुभव प्यासा÷ आशा० २

" જે પ્રાણીઓ આશા દાસીના છોકરા છે તે પ્રાણીઓ જગતના નોકર છે; આશા દાસી જેને (પોતાના) નાયક-ઉપરી બનાવે છે તે વસ્તુવિચારથી થતા આનંદને અનુભવવાની ઇચ્છાને યોગ્ય થાય છે. "

ભાવ-જે આશારૂપી દાસીના છોકરાં થાય છે તે આખા જગતના નોકર થાય છે. આશારૂપી લોંડીના પુત્રો દાસ જ થાય છે, વાંદરીનું બચ્ચું જેમ પોતાની માતાને વળગી રહે છે તેમ તેઓ આશા માતાને વળગ્યા રહે છે અને સામાન્ય રીતે દાસીના છોકરા તો દાસ જ થાય. આશા-તૃષ્ણાને જેઓ વશ પડે છે તેઓ આખા જગતના જે પ્રાણીઓના સંબંધમાં તેને અંગે આવે તેનો હુકમ પોતાની ઇચ્છાએ અમલમાં લાવી તેના દાસ બને છે, તેને નમે છે, તેને પગે પડે છે અને તેની ગુલામગીરી કરે છે. દાખલા તરીકે જ્યારે ધનની આશા હોય છે ત્યારે ધનવાન પ્રાણી પાસેથી યુક્તિ-પ્રયુક્તિ કરી ધન કઢાવી લેવા તેની પરિચર્યા કરે છે, તેની ખુશામત કરે છે અને અનેક ન કરવા યોગ્ય કાર્યો કરે છે;

---

* 'જન' ને સ્થાનકે 'સબ' શબ્દ એક પ્રતમાં છે.

× 'જે' ને બદલે કોઇક જગોએ 'જો' શબ્દ છે. ÷ પીયાસા એવો પાઠાન્તર છે.

૨ જાએ=જાયા, જાતા, દીકરા. જન=માણસો જગકે દાસા=દુનિયાના નોકર. નાયક=ઉપરી, સ્વામી. લાયક=યોગ્ય. અનુભવ પ્યાસા=અનુભવની પ્યાસ, તરસ

मनसा प्याला प्रेम मसाला, ब्रह्म अग्नि परजाली;
तन भाठी अवटाइ पीए कस, जागे अनुभव लाली. आशा० ३

'શરીર ભઠ્ઠીમાં શુદ્ધ સ્વરૂપ અગ્નિ સળગાવી, અનુભવરસમાં પ્રેમરૂપ મસાલો નાખી તેને મનરૂપ પ્યાલામાં ઉકાળીને તેનું સત્ત્વ પીએ છે ત્યારે અનુભવની લાલી પ્રગટ થાય છે.'

ભાવ—શરીરને પોષવા માટે ઉનાળામાં જૂદા જૂદા પ્રકારના એલચી, ગુલાબનાં ફૂલ, વરિયાળી વિગેરે ઠંડા મસાલા નાખી તેનું દુધિયું કરીને પીવામાં આવે છે અને વધારે યોગ્ય અર્થમાં કેશર, એલચી, બદામ, પિસ્તાં વિગેરે પૌષ્ટિક મસાલાઓ-વસાણું નાખીને શીત ઋતુમાં દૂધ પીવામાં આવે છે, તે દૂધને પ્રથમ અગ્નિ પર ગરમ કરી ને જાડું બનાવવામાં આવે છે અને પછી પાણીનો કેટલોક ભાગ બળી ગયા પછી દૂધનું સત્ત્વ રહે છે તે પીવામાં આવે છે તેથી શરીર મજબૂત થાય છે અને મુખ ઉપર તેની લાલી આવે છે, મતલબ મુખ ઉપર પણ તંદુરસ્તપણું જણાય છે. આ નિયમને અનુસરી અનુભવરસનું પાન કેવી રીતે કરવું તે અત્ર બતાવે છે. આ શરીરરૂપ ભઠ્ઠીમાં પ્રથમ બ્રહ્મ અગ્નિ સળગાવવો. બ્રહ્મ શબ્દના બે અર્થ અત્ર વાચ્ય થઇ શકે છે. પ્રથમ અર્થ બ્રહ્મ એટલે બ્રહ્મચર્ય. સ્ત્રીસંગનો સર્વથા ત્યાગ કરવો, મનથી પણ તેની ઇચ્છા ન કરવી. જેઓ યોગમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છા રાખતા હોય તેમણે બ્રહ્મચર્ય પ્રથમ દરજ્જે અવશ્ય પાળવું જરૂરનું ગણવામાં આવ્યું છે, કારણ કે તેથી વીર્યહાનિ અટકી શરીર મજબૂત બને છે અને તેથી મનની અવ્યવસ્થિત સ્થિતિ, કુસ્વપ્ન વિગેરે અવસ્થા મટી જઇ તે સ્થિર બને છે. અથવા બ્રહ્મ શબ્દથી શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજવું. શરીરરૂપ ભઠ્ઠી ઉપર આ બ્રહ્મરૂપ અગ્નિને સળગાવીને તેના પર મનરૂપ પ્યાલો મૂકવો અને પછી સ્વરૂપ પામવાનો પ્રેમ-અભિલાષરુચિરૂપ મસાલો તેમાં નાખીને તે રસને ખૂબ ઉકાળવો અને તેનો જ્યારે ચોકખો કસ રહે ત્યારે તે સત્ત્વને પી જવું-પીધા કરવું. આથી અનુભવની લાલી જાગ્રત થશે.

અહીં પ્રેમ મસાલો નાખવાનું કહ્યું છે તેનો વાસ્તવિક અર્થ Love, સર્વ જીવ તરફ બંધુબુદ્ધિ, કોઇને પણ નુકશાન કરવાની વૃત્તિથી દૂર ખસવાપણું અને કોઇ પણ જીવનાં દુઃખો જોઇને ત્રાસ અને પોતાને ભોગે પણ અન્ય ઉપર ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિ એ થાય છે. એવા પ્રેમરૂપ મસાલાને જ્યારે અનુભવરસમાં નાખીને મનરૂપ પ્યાલો જે તે રસને અને મસાલાને ધારણ કરે છે તેને તે સ્વરૂપવિચારણારૂપ દેગમાં નાખી તેમાં રુચિરૂપ મસાલો નાખે, પછી રેચક, પૂરક, કુંભક વિગેરે શ્વાસોશ્વાસવડે પ્રાણ અપાનાદિ પવનના ઉપર નીચે થવારૂપ ઉકાળાથી તેમાં જે નકામું જળ હોય તેને દૂર કરી, મતલબ તેની અંદર જે દ્વેષરૂપ કચરો હોય તેને બળાવી મૂકી છેવટે જે શુદ્ધ પ્રેમ મસાલાદાર રસ

૩ મનસા=મનરૂપ. પ્રેમ=અનુભવરસમાં પ્રેમ. મસાલા=મસાલો, વસાણું. બ્રહ્મ=શુદ્ધ સ્વરૂપ અથવા બ્રહ્મચર્ય. પરજાલી=સળગાવી. અવટાઇ=ઉકાળીને. કસ=સત્ત્વ. જાગે=જાગ્રત થાય, પ્રકટ થાય. લાલી=લાલાશ

રહે તેને જરા ઠંડો પડવા દઈ જ્યારે તેને પાવામાં આવે ત્યારે સર્વ પદાર્થ તરફ નિરિચ્છકપણાથી પ્રગટેલ ઉન્મત્તતા અને તેથી પ્રગટેલી અનુભવની લાલી આંખ પર, મુખ પર અને શરીર પર દેખાય છે. આવા રસનું પાન કરનારનાં કાર્ય, વચન કે ક્રિયા જોયાં હોય તો તેમાં બાહ્ય કે અંતરંગ સ્વરૂપમાં તદ્રૂપવૃત્તિ એટલે અનુભવરસની લાલી–એકાગ્રતા સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે. ચેતન! તું પારકી આશા કરી ઘર ઘર રખડી પાછો પડે છે, દુઃખ ખમે છે અને અંતે કાંઈ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી તેને બદલે આ તારી પાસે રહેલ રસમાં મસાલો નાખી પીશ તો આ ઠંડીના દિવસો હોવાથી તને લાભ બહુ થશે, તારા આત્મિક શરીર પર લાલી આવશે અને તને સર્વ પ્રકારની પુષ્ટિ થશે.

મનને પ્યાલો બનાવવામાં બહુ વિચાર કર્યો જણાય છે. નકામો કચરો અને શુદ્ધ રસ તે ગ્રહણ કરે છે અને ધારણ કરી રાખે છે. એ સર્વ શુભ અશુભ વિચારોને વ્યક્ત કરવાનું સાધન છે.

કસ–સત્ત્વ પીવાની હકીકત પણ એટલી જ ધ્યાન રાખવા યોગ્ય છે. નકામી વસ્તુનું પાન કરવાથી લાભ થતો નથી, તે મળરૂપે નીકળી જાય છે; પરંતુ સત્ત્વનું પાન કરી તેને પચાવવામાં આવે તો તેનું રુધિર, વીર્ય વિગેરે ધાતુ બની શરીરને પોષે છે, તેવી જ રીતે પ્રેમ મસાલાદાર રસના પાનનું સમજી લેવું.

અનુભવની લાલી પ્રગટ કરવાનો જે ક્રમ આ ગાથામાં બતાવ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે સમજવો. અનુભવ પ્રગટ કરવા માટે પ્રથમ મનમાં વિચાર કરવો, કારણ વિચારને વ્યક્ત કરવાનું સાધન હાલ તો મન જ છે. પછી તે મનરૂપ પ્યાલામાં પ્રેમનો મસાલો નાખવો એટલે સ્વરૂપપ્રાપ્તિના વિચાર તરફ પૂર્ણ પ્રીતિ કરવી. આવી પ્રીતિ જ્યારે વિવેકપુરઃસર થશે ત્યારે સ્વપર વિવેચન થવાથી બાહ્ય વસ્તુ અને સંબંધ પરથી પ્રીતિ ઓછી થઈ જશે. એવી સ્થિતિ બરાબર પ્રાપ્ત કરવા અને તે નિરંતર બની રહે તેવું કરવા તેની નીચે બ્રહ્મચર્યરૂપ અગ્નિ સળગાવવો અને તેના વડે શરીરરૂપ ભઠ્ઠીને ખૂબ તપાવવો. શરીરને તપાવવાથી તેના પરનો રાગ પણ ઓછો થઈ જશે. આવી રીતે શરીર, સ્ત્રી અને બાહ્ય પુદ્ગળ સંબંધનો ત્યાગ થયા પછી માત્ર સ્વરૂપાનંદ પ્રાપ્ત કરવામાં જ પરમ પ્રીતિ પ્રગટ થશે. આ પ્રયોગ કર્યા પછી સત્ત્વનું પાન કરવા નિર્ણય થશે તે વખતે યોગ્ય ગુરુના આશ્રય નીચે અધિકાર પ્રમાણે ધ્યાનક્રિયારૂપ સત્ત્વનું પાન થશે અને તેથી મનની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતાં પ્રેમની જમાવટ થશે ત્યારે અનુભવની લાલી તમારા પ્રત્યેક કાર્યમાં, પ્રત્યેક વર્તનમાં, પ્રત્યેક વચનમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે અને તમારા મનમાં એટલી ઉદાત્તતા પ્રગટ થશે કે તમારી આસપાસ પણ અનુભવનો શાંત રસ ઝરતો હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે

પં. આનંદસાગરજી આ ગાથાના અર્થ માટે એક વિશેષ અર્થ સૂચવે છે, એ પણ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. મોક્ષ અથવા આત્માનુભવ માટે સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવો જ યોગ્ય

ઇચ્છા બની રહે નહિ અને મળે ત્યારે તે ઓળખી શકાય નહિ. વળી તે વખતે આ સંસાર એક નાટક જેવો લાગે એમાં તો કાંઇ નવાઇ નથી. તે વખતે સંસાર–સકળ જગતનું સ્વરૂપ કેવું લાગે તેનો ખ્યાલ ઉપર આપ્યો છે.

આવી સંસારસ્થિતિ છે. આશા દાસીના છોકરા હોય છે તે આખી દુનિયાના દાસ થઇને રહે છે, એક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઘેર ઘેર ભટકે છે, અનેક પ્રકારના ખેલ ખેલે છે, પણ તેના ચક્રભ્રમણનો છેડો આવતો નથી અને તેની આશા પાર પડતી નથી અને પૌદ્ગલિક વસ્તુની આશા એક વસ્તુ પ્રાપ્ત થયેથી બીજી મેળવવાની ઇચ્છાને–તૃષ્ણાને જન્મ આપે છે અને આવી રીતે મહાદુઃખરૂપ પરસ્પૃહામાં આ જીવ અનેક જન્મ લીધા કરે છે અને સંસારને તળીએ બેસે છે. આ પદનો ભાવ બહુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી સમજી તેનો વિષય પોતાના મનમાં ઉતારવા યોગ્ય છે. સ્થૂલ વિષયમાં તો શું પણ માનસિક કે આત્મિક વિષયમાં પણ પરસ્પૃહા કરવાનો અત્ર નિષેધ કર્યો છે તે ખાસ વિચારવા જેવું છે. સાધ્યનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન કરી અગમ્ય પ્યાલાના પાન માટે અહીં જે ભલામણ કરી છે તેનો અંતર આશય સમજાય તેમ કરવાની ખાસ જરૂર છે. આવા પ્યાલામાં રહેલ કસને પી તેની ધૂનમાં જ્યારે ચેતનજી આવે ત્યારે પછી પોતે સ્વસાધ્ય દશામાં રમણ કરે છે અને સર્વ જગતને જુએ છે ત્યારે તેને એક ખેલ જેવું–નાટક જેવું લાગે છે. અરે! એવી વિશુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત થયા પહેલાં પણ જરા શાંત રીતે વિચાર કરીએ તો આપણને જગત્ તમાસા જેવું લાગશે. પર આશા મૂકી દઇ જ્ઞાનસુધારસનું પાન કરી અત્ર બતાવેલ અગમ્ય પ્યાલો પીવા અને તેના પાનની ધૂનમાં પડી જવા દરેક સાપેક્ષ દૃષ્ટિવાને વિચાર રાખવો.

પદ ઓગણત્રીસમું

રાગ આશાવરી.

अवधू नाम हमारा राखे, सोई परम महा रस चाखे. अवधू०
*ना हम पुरुष ना हम नारी, वरन न भांति हमारी;
जाति न पांति न ×साधन साधक, ना हम लघु नहि भारी. अवधू० १

"હે અવધૂ! જે અમારું નામ થાપે તે ઉત્કૃષ્ટ મહારસનું આસ્વાદન કરે. અમે પુરુષ નથી, સ્ત્રી નથી; અમારો કોઇ વર્ણ નથી, કોઈ ઘાટ નથી, કોઇ જાતિ નથી, કોઈ

---

* 'ના' ને બદલે 'નહિ' એવો પાઠ છે.

× સાધન સાધકને બદલે 'સાધુ ન સાધક' એવો પાઠ છે તે અશુદ્ધ જણાય છે.

૧ રાખે=થાપે, પાઠે સોઇ=એજ. ચાખે=સ્વાદ લે. વરન=વર્ણ, પાંચમાંનો એક વર્ણ=રંગ અથવા બ્રાહ્મણાદિ ચાર વર્ણમાંનો એક. ભાત=ઘાટ, આકાર. પાંતિ=પંક્તિ. સાધન=સાધ્યને તૈયાર કરનાર. લઘુ=હલકા

પાંતિ નથી; અમે સાધન નથી કે સાધન કરનાર નથી; તેમજ અમે હળવા નથી તેમ ભારે પણ નથી."

ભાવ—આ પદમાં નયની અપેક્ષા ધ્યાનમાં લઈ શ્રીઆનંદઘનજી મહારાજ બહુ ઉચ્ચ ઉડ્ડયન કરે છે. એનો ભાવ સમજવામાં બહુ મુશ્કેલી પડે તેવું છે, કારણ નયજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજવું અને સમજાવવું એ સહેલી બાબત નથી. આપણે પાંચમા પદના વિવેચનમાં નયજ્ઞાન પર સહજ વિવેચન કરી ગયા તે પરથી સમજાયું હશે કે સત્યના એક અંશને ગ્રહણ કરીને ચાલે તેને નય કહેવામાં આવે છે. સર્વાંશ સત્ય જ્ઞાનને પ્રમાણજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. આ વ્યાખ્યા ઉપરથી સમજવાનું એ છે કે નયજ્ઞાન એ સંપૂર્ણ સત્ય જ્ઞાન નથી તેમ અસત્ય પણ નથી, માત્ર તે સત્યનો અંશ છે એટલી હકીકત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ નયાભાસ હોય ત્યાં તો સત્યનો અંશ પણ તદ્રૂપે રહેતો નથી. આ પદમાં ચેતનજીની જે સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે તે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક સંગ્રહનયની અપેક્ષા લઈને કર્યું છે. જીવના એક સર્વસાધારણ અંશને લઈને તેની સત્તા (Potentiality) ગ્રહણ કરી લે તેવા સામાન્ય જાતિને ગ્રહણ કરનારા દ્રવ્યાર્થિકનયને સંગ્રહનય કહેવામાં આવે છે. ત્યાં નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહારનય દ્રવ્યાર્થિક છે. અમુક દ્રવ્ય લઈએ તો તેના જાતિ અને પાંતિ એટલે સામાન્ય અને વિશેષ ગુણો હોય છે દાખલા તરીકે દેવચંદ નામના મનુષ્યમાં મનુષ્યત્વ એ સામાન્ય ગુણ છે અને અમુક આકૃતિ ધારણ કરનાર મનુષ્ય (દેવચંદપણું) તે વિશેષ ગુણ છે. નૈગમનય કેટલીક રીતે સામાન્ય અને કેટલીક રીતે વિશેષ ધર્મોને ગ્રહણ કરે છે, સંગ્રહનય સામાન્ય ધર્મ ગ્રહણ કરે છે અને વ્યવહારનય એકલા વિશેષ ગુણોને ગ્રહણ કરે છે. કોઈ પણ પદાર્થમાં સહભાવી ધર્મો હોય તેને ગુણ કહેવામાં આવે છે અને ક્રમભાવી ધર્મો હોય તેને પર્યાય કહેવામાં આવે છે. આ ક્રમભાવી ધર્મોના અંશ ગ્રહણ કરનાર ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત એ ચાર નય છે. આ પદમાં તે સંબંધી ઉપયોગી હકીકત આવે છે તે વિચારી સમજવા યોગ્ય છે.

ચેતનજી પોતે જ બોલે છે. હે ચેતન ! હે અવધૂ ! જે અમારું નામ રાખી આપે, પાડી આપે તે ઉત્કૃષ્ટ આત્મિક રસને ચાખે, તેનો સ્વાદ લે. જે મસાલાદાર રસને મનસા પ્યાલામાં પીવાનું અઠ્ઠાવીશમા (ઉપરના છેલ્લા) પદમાં કહ્યું હતું અને તેની સાથે એમ પણ કહ્યું હતું કે તેને માટે તમે અધ્યાત્મનું નિવાસસ્થાન શોધીને તે રસ પીઓ તે અધ્યાત્મના વિષય આત્માનું નામ શું સ્થાપન કરવું અને તેના વ્યક્ત અવ્યક્ત ધર્મો કેવા છે, કેવા મનાયા છે, તેના સ્વભાવ વિભાવ ક્યા ક્યા છે એ સર્વ સમજી તેનું એક નામ સ્થાપન કરવામાં આવે ત્યારે આગળના પદમાં જે રસપાન કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે બરાબર જામે અને પછી તેની ખુમારી કદિ પણ ઉતરે નહિ.

અનાદિ નિગોદમાંથી નીકળીને જેમ જેમ જીવની ઉત્ક્રાન્તિ થતી જાય છે તેમ તેમ

ગમે તે વસ્તુ, પદાર્થ, આકાર કે વર્ણાદિ લઇ તમે કહો કે આત્મા આવો છે તો તેના જવાબમાં ' નહિ ' ' એવો નથી ' એમ કહેવામાં આવે છે. અહીં પણ તે રીતે કહે છે કે– અમે પુરુષ નથી, સ્ત્રી નથી વિગેરે. તમે વ્યવહારથી મારું ગમે તે નામ આપતા હો, પણ તે સર્વ મારાં વિશેષણો વસ્તુતઃ અયોગ્ય છે, કારણ કે સર્વ મારા ક્રમભાવી પર્યાયો છે અને મારા તે સહભાવી ગુણો ન હોવાથી મારે તેની સાથે કોઇ પણ પ્રકારનો હમેશનો તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી તમે મારાં જે નામો આપો છો તે તો વાસ્તવિક નથી, તેથી જે મારું વાસ્તવિક નામ સ્થાપન કરી આપે તે ઉત્કૃષ્ટ મહારસનો સ્વાદ કરે. હજી પણ તે જ લય આગળ ચલાવી નેતિના પ્રકારમાં જ કેટલાક જવાબ આપશે. આ વિવેચન ધ્યાનમાં રાખી નીચેની ગાથાઓ વિચારવાથી પદનો ભાવ સમજાશે. પુનરાવર્તન કરી એ ભાવ પર હવે વિવેચન કરવામાં આવશે નહિ, પણ તે ભાવ પ્રત્યેક ગાથા સાથે સમજી લેવો.

***ना हम तातें ना हम शिरे, ना हम दीरघ न छोटा;**
ना हम भाई ना हम भगिनी, ના हम बाप न घोटा.+ अवधू० २

" અમે ગરમ નથી તેમ જ ઠંડા નથી; અમે લાંબા નથી તેમ જ ટૂંકા નથી; અમે કોઇના ભાઈ નથી તેમ જ બહેન નથી; અમે કોઇના બાપ નથી તેમ જ બેટા પણ નથી. "

ભાવ—તમે આ શરીરને ગરમીવાળું જોઇને ગરમ કહેતા હો અથવા વાયુપ્રકૃતિવાળું જોઇ ઠંડું કહેતા હો તો તે અમે પોતે નથી. ગરમ કે ઠંડા હોવું તે પુદ્ગલનો ધર્મ છે. આઠ સ્પર્શમાંનો એક પણ સ્પર્શ મારો પોતાનો નથી, એ તો નામકર્મના ઉદયથી મને તે ધર્મો લાગે છે ત્યારે ઉપચાર માત્ર થાય છે, પણ મારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તે નથી; તેમ જ અમે લાંબા કે ટૂંકા પણ નથી. કોઇ શરીર લાંબું હોય છે, કોઈ ઠીંગણું હોય છે પણ તે અમે નથી. આત્મા તો અસંખ્યાત પ્રદેશી હોવાથી તે આખા શરીરમાં વ્યાપી રહે છે. કુંજર અને કીડીના શરીરમાં અસંખ્યાત પ્રદેશમાં પ્રસરીને રહી શકે છે અને કેવળી સમુદ્ઘાત કરે ત્યારે સર્વ લોકવ્યાપી થઇ જાય છે; તેથી અત્યારે અમુક શરીરને લાંબું ટૂંકું કહેવામાં આવે અથવા મોટું નાનું કહેવામાં આવે તો તે અમે પોતે નથી. તેથી તમે મારું ગરમ કે ઠંડું અથવા દીર્ઘ કે છોટું એવું નામ આપો તો તે વાસ્તવિક નથી.

તેમ જ અમે કોઇના ભાઇ નથી કે કોઇની બહેન પણ નથી. એક માતાની કૂક્ષીમાંથી જન્મે તેને સહોદર–ભાઇ અથવા બહેન કહેવામાં આવે છે. એ માતા અથવા બહેન ભાઇ

* ' ના 'ને બદલે સર્વ જગા પર ' નહિ ' પાઠ છે.

+ ઘોટા સ્થાને બેટા શબ્દ છે તે અર્થ બરાબર આપે છે, પણ રાગનો મેળ ઘોટા સાથે આવે છે જેનો અર્થ બેટા થતો હશે એમ ધારી લીધું છે. વળી સર્વ પ્રતોમાં ઘોટા એવો જ પાઠ છે.

૨ તાતેં=ગરમ, ઊના. શિરે=ઠંડા, ટાઢા. દીરઘ=લાંબા, મોટા. છોટા=ટૂંકા, નાના. ભગિની=બહેન. ઘોટા=બેટા, દીકરા (અનુમાનથી અર્થ).

સાથેનો સંબંધ અનિત્ય છે; બ્હેન મરીને સ્ત્રી થાય છે, માતા દીકરી થાય છે અને સંબંધ બદલાયા કરે છે, તેથી શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે કે—

न सा जाई न सा जोणी, न तं ठाणं न तं कुलं।
न जाया न मुआ जथ्थ, सव्वे जीवा अणंतसो॥ ભવવૈરાગ્યશતક.

આવી રીતે સર્વ જાતિમા, સર્વ યોનિમાં, સર્વ સ્થાનકે, સર્વ કુળોમાં આ જીવો અનંત વાર જન્મે છે અને મરે છે, તેથી સગપણમા કોઇ જાતનું ઠેકાણું નથી. આ તો ભવભ્રમણની વાત કહી, પરંતુ ચાલુ ભવમા પણ વાસ્તવિક રીતે અમે કોઇના ભાઇ બ્હેન છીએ નહિ તેમ જ બાપ કે દીકરા છીએ નહિ, કારણ અમારી શુદ્ધ દશામાં એવું બંધુત્વ કે પુત્રત્વાદિ અમે સ્વીકારતા જ નથી. તેથી તમે અમને કોઇના ભાઇ તરીકે કે બ્હેન તરીકે અથવા કોઇના પિતા તરીકે કે પુત્ર તરીકે ઓળખી અમારું નામ આપો કે આ મનુષ્ય અમુકનો છોકરો છે કે ભાઇ છે વિગેરે તો તે વાત અમારે કબૂલ નથી. અમે તો આમાનું કોઇ પણ નામ સ્વીકારતા નથી.

પ્રથમ આ પ્રમાણે પુરુષ તરીકે નામ પાડવાનુ વિચાર્યું, પછી વર્ણાશ્રમ પ્રમાણે વિચાર્યું, પછી પૌદ્ગલિક દૃષ્ટિએ તેના તોલને, સ્પર્શને, ઊંચાઇને લઇને નામ પાડવાનું વિચાર્યું તેનો જવાબ નકારમા આવ્યો. હવે પછી તેના અંતરંગ રાજ્યને અંગે અને બાહ્ય વેશને અગે નામ પાડવાનો વિચાર બતાવે છે તે આપણે જોઇએ.

ना हम मनसा ना हम शबदा, ना हम तनकी* धरणी;
ना हम भेख भेखधर नाहि, ना हम करता करणी. अवधू० ३

"અમે મન નથી, શબ્દ નથી, શરીરને ધારણ કરનાર ભૂમિકા નથી; અમે પોતે ભેખ નથી અને ભેખ ધારણ કરનાર (સંન્યાસી) નથી, તેમ જ અમે ક્રિયા કરનાર નથી અને ક્રિયારૂપ પણ નથી."

ભાવ—અમુક વિચારને વ્યક્ત કરવાનું કાર્ય મન કરે છે. આત્માને સહજ થાય તે અધ્યવસાય કહેવાય છે અને મન દ્વારા વ્યક્ત થતા અધ્યવસાય તે વિચાર કહેવાય છે. મનોવર્ગણાના પુદ્ગલોને અવલંબીને થતા આત્માના ચળ પરિણામ એ ભાવ મન છે અને તેની વર્ગણા જે પૌદ્ગલિક છે તે દ્રવ્ય મન છે. મનમા તેથી જે વિચાર આવે તે આત્મિક નથી પણ પૌદ્ગલિક છે અને તેથી મન પોતે આત્મા નથી અમુક વિચારને લઇને આત્માને મન કહેવામાં આવે તો તે વાસ્તવિક નથી અમે મન નથી અને અમે મનોમય

---

* તનકી ધરણી=કોઇ જગ્યા પર 'તરનકી ધરણી' એવો પાઠ છે

૩ મનસા=મન શબદા=શબ્દ તનકી=શરીરની ધરણી=ભૂમિ, ધારણ કરનાર ભૂમિકા ભેખ=વેશ ભેખધર=વેશ ધારણ કરનાર કરતા=કર્તા, કરનાર. કરણી=ક્રિયા.

આવી રીતે અનેક દૃષ્ટિથી કહ્યું કે–અમે આ નથી, અમે તે નથી વિગેરે. એ સર્વની મતલબ વેદાન્ત દર્શનની પેઠે આત્માની વિશેષ સત્તા ગ્રહણ કરી બતાવ્યું કે–આત્મા આ સર્વમાંથી એક પણ રૂપે નથી અને તેથી તેને અમુક નામે બોલાવવામાં આવે તો સંગ્રહ-નયની અપેક્ષાએ તે વાત સત્ય નથી. તે નયની અપેક્ષાએ તો આત્મા ત્રણ કાળમાં એક સ્વરૂપવાળો છે, જે છે તે છે, તેમાં કાંઇ ફેરફાર થતો નથી, બહિરુપાધિથી થતો ફેરફાર તે નય સ્વીકારતો નથી. તે તો આત્માના દ્રવ્યસ્વરૂપને માને છે અને તેને ઓળખી તેનું જે બરાબર નામ આપે તે તેના ઉત્કૃષ્ટ રસને ચાખે એમ તે કહે છે. જ્યારે આ પ્રમાણે છે ત્યારે તમે કોણ છો એવો પ્રશ્ન સહજ થાય છે. વેદાન્ત તો નેતિ નેતિ એમ જ પ્રત્યુત્તર આપે છે, કારણ તેને અન્ય નયની અપેક્ષા જોવાની નથી. સંગ્રહનય તેના સ્વરૂપને જ વળગી રહી જવાબ આપે છે કે અમે આનંદના સમૂહરૂપ ચૈતન્યમય મૂર્ત્તિ છીએ. આત્માને શુદ્ધ દશામાં અનંત જ્ઞાન પ્રગટે છે તેથી સર્વ વસ્તુસ્વરૂપને જાણે છે, અનંત દર્શન પ્રગટ થાય છે તેથી સર્વ દેખે છે, અનંત ચારિત્રથી સ્વગુણમાં સ્થિરતા પામે છે અને અનંત વીર્ય પ્રગટ થવાથી અનંત શક્તિ તેનામાં હોય છે. આત્મા પૂર્ણ બાધિત સ્થિતિમાં હોય તો પણ તેને જ્ઞાનનો અંશ તો રહે જ છે અને તે તેનું અસ્તિત્વ બતાવવા માટે પૂરતો છે. આ જ્ઞાન સર્વાંશે તો સાધ્ય દશામાં પ્રાપ્ત થાય છે અને તેને ચિત્ કહેવામાં આવે છે, અસ્તિત્વ એ સત્ છે, જ્ઞાન એ ચિત્ છે અને સ્થિરતામાં રમણતા કરવી તે વાસ્તવિક આનંદ છે. દુનિયાના જીવો પૌદ્ગલિક પદાર્થોમાં સ્થૂળ આનંદ માને છે તેને આનંદનું નામ પણ આપી શકાય નહિ; કારણ કે એ કર્મજન્ય છે અને એનો પાયો જ ખોટો છે. ઉક્ત પ્રકારનો વાસ્તવિક આનંદ વેદનીય કર્મનો સર્વાંશે ક્ષય થવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા ઉપરથી જોવામાં આવ્યું હશે કે–આ ચૈતન્ય સત્, ચિત્ અને આનંદમય છે–સચ્ચિદાનંદ-સ્વરૂપ છે, એ એની ત્રિકાળ અબાધિત સ્થિતિમાં એક સ્વરૂપે રહે છે.

આવા મારા આનંદસ્વરૂપ ચૈતન્યમય મૂર્ત્ત ધર્મોને જે પ્રાણી સેવે છે, મતલબ તે મારા સહભાવી ગુણો જે અત્યારે તો ક્રમભાવી ધર્મો–પર્યાયોને લીધે અવાંતર સ્વરૂપને પામી ગયા છે તેની ઉપાસના કરે છે એટલે તેને પ્રગટ કરવા માટે જે પ્રયાસ કરે છે તે બલિહારીને પામે છે એટલે તેનું શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ થતાં જગતના મુમુક્ષુ જીવો તેની બલિહારી બોલે છે, તેનાં લૂંછણાં લે છે; તેનાં ઓવારણાં લે છે–તેને સર્વ પ્રકારનું માન આપે છે.

આ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપની હકીકત વિચારી તેનાં ગમે તે નામ આપવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે અથવા તે આ નથી, એ નથી, પેલો નથી એમ એક દૃષ્ટિબિંદુથી નિહાળી સત્યના અંશ ઉપર ભાર દેવાને બદલે તેના સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપને ઓળખી તે પ્રગટ કરવા પ્રયત્ન કરવો એ ખાસ કર્તવ્ય છે. જ્યાં સુધી એકલું વ્યવહારુ જ્ઞાન હોઇ ઝીણવટમાં

ઉતરવાની ઈચ્છા થશે પણ તદનુસાર ચારિત્ર નહિ હોય ત્યાં સુધી વિદ્વાનના ઉપનામ ઉપરાંત કોઇ પણ પ્રકારનો લાભ મળવાનો સંભવ રહેતો નથી, તેથી અત્ર ખ્યાતિ મેળવવાના વિચારને બદલે આત્મખ્યાતિ કરી તેની પ્રગતિ સાધ્ય તરફ બને તેટલી વિશેષ કરાવવા પ્રયત્ન કરવાની ખાસ જરૂર છે અને તે જ મુખ્ય કર્તવ્ય છે.*

---

* આ પદનો અર્થ એક ટબામાં નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે. ભાષામાં ફેરફાર કરી લગભગ ટબામાં આપેલ અર્થ અહીં ઉતારી લઇએ છીએ.

હે આત્મારામ! અમારું અનાદિસિદ્ધ નામ રાખે-ધારે સો એટલે સ્વભાવવંત ચેતન પરમ ઉત્કૃષ્ટરૂપ આત્મસ્વરૂપને ચાખે. આ ભાવમાં અમે પુરુષ નથી, સ્ત્રી નથી એટલે આત્મા સ્ત્ર કહીં નથી ભાત વરણન નાના પ્રકાર અનંત જ્ઞાનાદિ ભાંતિ વિચિત્રતા અમારી છે; તેથી અમારી જાત એકેંદ્રિયાદિ નહિ, પાંત કોઈ જડાદિથી પાંતિ એક સ્થાનકે ગેળાપ નહિ (સાધનને બદલે પ્રથમ ગાથામાં સાટક પાઠ છે.). અમે હલકા ભારી નથી. અગુરુલઘુપણાને લીધે તથા સ્પર્શાભાવપણાને લીધે ૧. ન તાતા ન શીતળ-સંસ્થાનભાવ માટે (સંસ્થાન હોય-અસ્થિનિચય હોય તેમ જ પુદ્ગલ હોય તે જ ઠંડા ગરમ હોય), ન દીર્ઘ ન છોટા-પુદ્ગલ ધર્મના અભાવ માટે. અમારો કોઈ સહોદર નહિ, નહિ કોઈ સહોદરી ભગિની-પુદ્ગલ ધર્મના અભાવ માટે. ૨ નહિ અમે મનસા-વિચારણા, તે કારણે જ નહિ અમે શબ્દ. અનાદિ સિદ્ધની અપેક્ષાએ તિરણો સંસારથી નીસરીને મુક્તિએ પહોંચવું તદ્રૂપ તરવાની ધરણી સ્થાનક અમે નહિ-એટલે અનાદિ કાળમાં અમે સંસાર ગત્યાગતિમાં આવ્યા જ નહિ તો તરવું અમારે કેમ સંભવે? પરંતુ સુવિહિત ગીતાર્થે પન્નવણાવૃત્તિમાં એવું લખ્યું છે કે " અનાદિ સિદ્ધ હી સંસારથી પહોચ્યા કહીએ ' એવું કહ્યુ છે તો અનાદિ સિદ્ધતા વિરોધ પામે છે, પછી તરવં તુ પુનઃ કેવલિનો વદન્તિ નહિ હમ ભેખ-ઓઘે મુહપત્તિથી અમારી સિદ્ધતા નહિ, ના હમ ભેખધર, ભેખ ઓઘા મુહપત્ત્યાદિ તીનહી કાલમે ધાર્યાં નહિ-એ અપેક્ષાથી તો અનાદિ સિદ્ધ સંસારથી સિદ્ધિને પામ્યા. નહિ સ્વરૂપના કર્તા, ન સ્વરૂપ સિદ્ધ કરનાની કરણી-પ્રવર્તન. ૩. નહિ અમારે જૈનાદિ દર્શનથી સિદ્ધતા તેથી અમે દર્શન નહિ; સ્પર્શન નહિ-અપૌદ્ગલિકી માટે, તે માટે જ અરસન, જીભ, ગંધ, નાસિકા. આદિ શબ્દે વર્ણ સંસ્થાનાદિ કછુ નાહિ. અમે આનંદનો ઘનસમૂહ અત એવ ચેતના જ્ઞાનમય મૂર્ત્તિ છું, સંસારવાસી સર્વ જીવ અમારી બલજાઇ-બલૈયા લે રહ્યા છે. ૪. આ ટબાકારનો અર્થ તદ્દન જૂદા દૃષ્ટિબિંદુથી લખાયલો છે અને ઉપર કર્યો છે તે અર્થ તદ્દન જૂદા દૃષ્ટિબિંદુથી લખાયલો છે. બન્ને અર્થ બહુ સમીચીન છે તેથી અરસપરસ ભેળસેળ ન થઇ જાય તેટલા માટે આ અર્થ ખાસ નોટમાં આપવામાં આવ્યો છે. અન્ય જગ્યાએ ટબાનો અર્થ જ્યા લભ્ય હોય છે ત્યાં બનતાં સુધી મૂળ વિવેચનમાં જ દાખલ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. ત્રીજી ગાથાના અર્થમાં ટબાકાર જે સંદેહ બતાવે છે તેનો ખુલાસો નયપેક્ષા ધ્યાનમાં રાખવાથી બહુ સારી રીને થઈ જાય છે. સંસારગતિમા જે આવેલ છે તે તો કર્માવૃત્ત ચેતનજી છે અને તેથી પન્નવણાવૃત્તિમા અનાદિ સિદ્ધ સંસારથી પહોંચ્યા છે એમ કહ્યું છે તેને" અત્ર જે હકીકત કવિએ બતાવી છે તેને જરા પણ વિરોધ નથી. ચેતનજી તેની શુદ્ધ દશામાં તરેલ જ છે તેથી તેને તરવાનું કાંઇ બાકી રહેતું નથી અને એ દૃષ્ટિબિંદુએ વિચાર કરવાથી ટબાકારને જે મુશ્કેલી જણાઇ છે તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો થઇ જાય છે.

પદ ત્રીસમું

રાગ આશાવરી

साधो भाई ! समता *रंग रमीजे; अवधू ममता ×संग न कीजे. साधो भाई०
संपत्ति नाहि नाहि ममतामें, +ममतामां मिस मेटे;
खाट पाट तजी लाख खटाउ, –अंत राखमें लेटे. साधो भाई० १

હે સાધક બંધુ ! સમતામાં (તમારો) રંગ જમાવો, હે ચેતન ! મમતાની સંગતિ (તમારે) ન કરવી. મમતામા કોઇ પણ પ્રકારની દોલત નથી, (વળી) મમતામા રહીને (ઉલટી) શ્યામતા લગાડવાની છે. લાખો રૂપિયા ખાટનાર ખાટપાટ તજી દઇને આખરે રાખમા રગદોળાય છે. ”

ભાવ—અગાઉના પદમા સંગ્રહનયની અપેક્ષા લઇ આત્મા ચિદાનંદઘનસ્વરૂપી ચૈતન્ય મૂર્તિ છે એ વાત કહી, પરંતુ અત્ર જણાવવું પ્રાસંગિક થઇ પડશે કે-સંગ્રહનય સાધક નથી, તે માત્ર જ્ઞેય છે. વ્યવહારનય સાધક છે તેથી હવે એ આનંદઘન ચૈતન્યમય મૂર્તિ પ્રાપ્ત કરવા શું કરવું જોઇએ તે બરાબર સમજવા માટે વ્યવહારનયની અપેક્ષા લઇ સમતા અને મમતામાં બરાબર સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે તે બતાવતા આ પદ યોગી મહારાજ કહી બતાવે છે. આખા પદમા કહેલી હકીકત વ્યવહારુ રીતે ખાસ ઉપયોગી છે.

હે સાધો ભાઇ ! તમારે હવે મમતાની સોબત છોડી દઇને સમતામા રમણ કરવું સુક્ત છે હું અને મારું એ મોહ રાજાનો મંત્ર આ જગતને અંધ બનાવી મૂકે છે અને મમતા એ મોહરાજના મંત્રનો એક વિભાગ છે. એને લઇને વસ્તુ શું છે ? કેવી છે ?

---

* રગને બદલે ‘ સગિ ’ પાઠ છે બીજી પંક્તિમા રગ શબ્દ આ પ્રતમા મૂક્યો છે તેથી ભાવ એક જ રહે છે.

× સગને બદલે અહીં ‘ રગ ’ પાઠાંતર એ જ પ્રતમા મૂક્યો છે

+ મમતામા મિસ મેટે-એ પંક્તિને સ્થાને ‘ રમતા રામ સમેટે ’ એવો પાઠ એક પ્રતમા છે. એ મમતા રમતા રામ-રમણ કરતા આત્માને એક સ્થાનકે કેદ કરી મૂકે છે એવો તેનો અર્થ થઇ શકે છે એ પાઠ પણ વિચારવા યોગ્ય છે

– અંત શબ્દને બદલે બે પ્રતમા ‘ અતે ’ એવો પાઠ છે એ વધારે સ્પષ્ટ અર્થ આપે છે, પણ ઉપર જે પાઠ લખ્યો છે તે સગીતને અનુરૂપ છે

૧ સાધો=સાધુ, સાધકો રંગ રમીજે=રંગ જમાવો અવધૂ=હે ચેતન ! ન કીજે=ન કરવો સંપત્તિ=સંપદા નાહિ નાહિ=નથી નથી મિસ=સ્યાહી, શ્યામતા. મેટે=લગાડે છે. ખાટપાટ=ખાટલો પાટલો, વ્યવહારુ ગૃહસ્થાઇના ચિહ્ન ખાટ=પ્રાપ્તિ, લાભ પટ=માર્ગ, વ્યવહાર તજી=છોડી દઈ લાખ-ખટાઉ=લાખ ખાટવાની ઇચ્છાવાળો અથવા લાખો રૂપિયા ખાટેલો. અંત=અતે, છેવટે ખાખમેં=રાખોડીમા લેટે=આળોટે છે

ક્યાંથી આવી? કેટલો વખત રહેશે? તેમ જ સ્વજનના પ્રેમ વિયોગનું કારણ શું છે? કેવા સ્વાર્થ પર એની રચના છે? એવી અગત્યની બાબતમાં આ પ્રાણીનું જરા પણ લક્ષ્ય જતું નથી અને તેથી પ્રાણી ઘર, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન ઉપર પ્રીતિ રાખી તેમાં સુખ સમજી સંસારમાં અથડાયા કરે છે, અનેક દુઃખો પ્રત્યક્ષ રીતે સહન કરે છે અને વેદનાઓ અનુભવે છે; પણ પાછો તે જ પદાર્થોને ચાટતો જાય છે, પચાસ પોણોસો વરસ રહેવાની ધર્મશાળાને ઘરનું ઘર માની બેસે છે, ધનની ઉપર ચોકી કરે છે, સ્ત્રી પુત્રાદિક પાછળ ગાંડો થઈ જાય છે, એની પ્રાપ્તિમાં સુખ અને વિયોગમાં કલ્પાંત કરી મૂકે છે; પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ શું છે તે સમજતો નથી, સમજવા યત્ન કરતો નથી, કોઇ સમજાવે તે પર ધ્યાન આપતો નથી સૂરિકાન્તા કે નયનાવળી જેવી સ્ત્રીઓ, ચૂલણી જેવી માતાઓ, ભરત બાહુબળ જેવા બંધુઓ, કુણિક જેવા પુત્રો શું સુખ આપે છે એનાં દષ્ટાંતો વાંચે, અનેક મનુષ્યો પાસે આવેલી સંપત્તિ ચાલી જતી જુએ, છતાં મોહ રાજાની અંધી એના પર એટલી પ્રબળ અસર કરે છે કે—એ જરા પણ આંખ ઊંચી કરીને જોતો નથી, તપાસતો નથી, વિચારતો નથી.

આ પ્રમાણે સ્થિતિ હોવાથી એક ધનના સંબંધમાં વસ્તુસ્થિતિ કેવી છે તેનું કાંઇક સ્વરૂપ અત્ર નિરૂપણ કરી ધન પરનો મોહ ત્યાગ કરવા અને સમતામાં રમણ કરવા ઉપદેશ આપે છે. ધન આ દુનિયાના વ્યવહારમાં અને જીવને રખડાવવામાં એટલો બધો મોટો ભાગ ભજવે છે કે એનું સ્વરૂપ જો એક વખત સમજી-વિચારીને ગ્રાહ્યમાં લેવામાં આવે તો જરૂર તેના પર અપ્રીતિ થયા વગર રહે નહિ અને તેમ થતાં મમતાનો ત્યાગ કરી તેની વિરોધી સમતાના સંગમાં રમણ કરવાનો નિર્ણય બીજે પગલે તુરત થઇ જાય તેથી આ વ્યવહારુ રીતે ઉપયોગી વિષય જે પર અગાઉ નવમા તથા તેરમા પદમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તેને હાથમાં લઈ તેના પર યોગદૃષ્ટિએ વિચાર બતાવે છે. એ ઉપયોગી વિષયને અંગે યોગીરાજ શું કહે છે તે આપણે જોઇએ.

હે સાધો ભાઈ! સાધક બંધુઓ! તમે મમતાનો સંગ છોડી દઇને સમતા સાથે રમણ કરો. રાગદ્વેષના પરિણામને છોડી દો અને સમપરિણામી થાઓ. આ મારું ઘર, આ મારાં છોકરાં, આ મારું ધન, એવી બુદ્ધિ છોડી દો અને સર્વ ચેતન અચેતન પદાર્થો પર સમપરિણામી થાઓ. સાધુઓને અમમી કહ્યા છે તેથી તમારે જો દુઃખનિવૃત્તિરૂપ ઇષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો મમતાની સંગતિ જ મૂકી દો. એ મમતાની સંગતિમાં કેવા પ્રકારનાં દુઃખો છે તે પર હે સાધકો! વિચાર કરો.

હે બંધુ! તું અત્ર બેમાંથી એક પ્રકારની સંપત્તિ ચાહતો હોઇશ; દ્રવ્યસંપત્તિ અથવા ભાવસંપત્તિ. દ્રવ્યસંપત્તિ તે ધનાદિક અને ભાવસંપત્તિ તે સ્વરૂપસંપદા. હવે તું વિચાર કર કે મમતા કરવાથી તને આ બેમાંથી એક પણ પ્રકારની સંપત્તિ મળશે? દ્રવ્ય-સંપત્તિ પુણ્યથી મળે છે, રાગ–મમતાથી મળતી નથી. કહેવત છે કે—

જર મેક્ષ્વાહિતો સવાબ કુરૂ. જો તું પૈસા મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તો ધર્મ કર.

જર જર કરદન નમે ઉ કરદન. જો તું પૈસા પૈસા કરીશ તો તે તને કદિ મળશે નહિ.

એવી જ રીતે જો તું તારી ભાવસંપત્તિ વધારવા ઇચ્છતો હો તો તે મમતાથી કદિ મળશે નહિ, કારણ કે તેં આપત્તિઓમાં અને તારા અત્યાર સુધીના અનુભવથી જોયું છે કે મમતાને અને આત્મવિભૂતિને અનાદિ કાળથી વૈર ચાલ્યું આવે છે, અને તારે આટલો વખત સંસારમાં રઝળવું પડ્યું છે તેનું કારણ પણ મમતા જ છે, તેથી તને માલુમ પડશે કે–દ્રવ્ય કે ભાવ બંનેમાંથી કોઇ પણ પ્રકારની સંપત્તિ મમતામાં નથી, અમે ભાર મૂકીને કહીએ છીએ કે–હે બંધુ ! કોઇ પણ પ્રકારની વિભૂતિ મમતામાં નથી, સર્વથા નથી. અરે ! એટલું તો નહિ પણ મમતામાં તો ઉલટી એટલી શ્યામતા–કાળાશ છે કે તેના સંબંધમાં જે આવે તેને તે શ્યામ બનાવી મૂકે છે, ત્યારે હે સાધક ભાઈ ! આવી શ્યામતા લગાડનારી મમતામાં રહી તું વધારે કાળો શા માટે થતો જાય છે ? મમતા હમેશાં પાપપ્રકૃતિને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી તને સંસારમાં વધારે વધારે દુઃખભરી કાળી સ્થિતિમાં મૂકી આપે છે અને ત્યાં પછી તને અનેક પ્રકારની ઉપાધિ–માનસિક અને સ્થૂળ–થાય છે અને તારા આત્મગુણ ઉપર પડળ વળતાં જાય છે. આવી સ્વરૂપાચ્છાદન કરનારી અને શ્યામતા લાવનારી મમતામાં તું શા માટે પડી રહ્યો છે ? શા માટે તારી જાત ઉપર શાહી ચઢાવે છે ? તું જો કે લાખો રૂપિયા કમાનાર પ્રાણીઓ પોતાના ખાટલા અને પાટલા એટલે પોતાની સર્વ સંપત્તિ ત્યજી દઇને અંતે શ્મશાનમાં જઈ ચિતામાં સૂવે છે, રાખમાં રગદોળાય છે અને આવી રીતે પોતા ઉપર શ્યામતા લાવી મૂકે છે એ શું તું નથી જોતો ? તેં સહજાનંદીની સજ્ઝાયમાં નથી વાંચ્યું કે:—

'રાછ ગાછને બોલતા, કરતા હુકમ હજાર રે,
પોઢ્યા અગ્નિમાં એકલા, થાયા રાખ સમાન રે;
બ્રહ્મદત્ત નરક પ્રયાણ રે, એ ઋદ્ધિ અથિર નિદાન રે,
જેવું પીપળ પાન રે, મ ધરો જુઠ ગુમાન રે;
સહજાનંદી રે આતમા.

* * *

હસી હસી દેતાં રે તાળીઓ, શય્યા કુસુમની સાર રે,
તે નર અંતે માટી થયા, લોક ચણે ઘરબાર રે;
ઘડતાં પાત્ર કુંભાર રે, એહવું જાણી અસાર રે,
છોડ્યો વિષય વિકાર રે, ધન્ય તેહનો અવતાર રે;
સહજાનંદી રે આતમા.'

અને મોટા સુભૂમ, બ્રહ્મદત્ત જેવા ચક્રવર્તીઓ ચાલ્યા ગયા પણ તેની સાથે તેઓની ઋદ્ધિ અલ્પ પણ ગઈ નહિ તે તું જાણે છે. મુંજ રાજાએ પોતાના ભત્રીજા ભોજને મારી નાખવા મારા સાથે બહાર વનમાં મોકલ્યો ત્યારે તેણે મુંજ પર એક વિચારવા લાયક

શ્લોક* લખી મોકલ્યો હતો. તેમાં લખ્યું હતું કે "માંધાતા જેવો રાજા કે જે કૃતયુગના અલંકાર જેવો હતો તે ગયો, સમુદ્રમાં જેણે પાળ બાંધી એવા રામચંદ્ર પણ ક્યાં છે? તે પણ ગયા. બીજા યુધિષ્ઠિર વિગેરે રાજાઓ પણ સ્વર્ગે પહોંચી ગયા પણ તેમાંના કોઇની સાથે આ પૃથ્વી (રાજ્ય-દોલત-ધનસંપત્તિ) ગઇ નથી, પણ હે કાકા! તમારી સાથે તો તે જરૂર આવશે એમ મને લાગે છે." આ એક શ્લોક વાંચવાથી મુંજને બહુ પશ્ચાત્તાપ થયો. એમાં બતાવેલો ભાવ જે વિચારે તે જરૂર વિચારમાં પડી જાય તેની જ એ હકીકત છે. આવી રીતે લાખો રૂપિયા કમાનારની. સંપત્તિ પણ અહીં પડી રહી છે અને પોતે શ્મશાનમાં પોઢી ચૂક્યા છે એ વાત લક્ષ્યમાં લઈ કાંઇ વિચાર કર અને સમતાનો રંગ જમાવી તેમાં આનંદ કર, તેની સાથે પ્રેમ કર અને તેમાં એકરૂપ થઇ જા.

આવી રીતે માયા, મમતા કરી ધન મેળવવું અને પાછા તેને અત્રે મૂકી ચાલ્યા જવું અને સાથે માત્ર ક્લિષ્ટ કર્મરૂપ શ્યામતા લઇ જવી એ માયા, મમતાના સંબંધનું અનિવાર્ય પરિણામ છે, જ્યારે સમતાથી મેળવેલી પૂંજી ઓછી થતી નથી, મૂકીને જવું પડતું નથી; તે કોઈ પણ પ્રકારની શ્યામતા લગાડતી નથી, અને ઉલટું તે ભારે થયેલ આત્માનો ભાર ઉતરાવે છે અને સર્વ પ્રકારે તેની અક્ષય અવ્યાબાધ સ્થિતિ કરાવે છે. એ સર્વ વિચારી તારે હવે મમતાનો સંગ કરવો જરા પણ ઉચિત નથી. ધનના સંબંધમાં હજુ પણ તને વધારે વિચાર કરવાનું બને તેટલા માટે યોગી મહારાજ આગળ વધે છે.×

ધન ધરતીમેં ગાડે બૌરે, ધૂર આપ મુખ લ્યાવે;
મૂષક સાપ હોયગો આખર, તાતેં અલચ્છિ કહાવે. સાધો ભાઈ૦ ૨

"આ ગાંડો જમીનમાં ધન દાટે છે (તેથી) પોતાના મ્હોઢા ઉપર ધૂળ નાખે છે. છેવટે (મરીને) ઉંદર કે સર્પ થશે અને તેથી (તેને) અલક્ષ્મી કહેવામાં આવે છે."

---

* मान्धाता स महीपतिः क्षितितलेऽलङ्कारभूतो गतः, सेतुर्येन महोदधौ विरचितः क्वासौ दशास्यान्तकः ।
अन्ये चापि युधिष्ठिरप्रमृतयो यावन्त एवाभव-न्नैकेनापि सम गता वसुमती मुञ्ज ! त्वया यास्यति ॥

× છેલ્લી બે પંક્તિનો અર્થ એક પ્રતમા બીજી રીતે બતાવ્યો છે તે પણ જોઇએ. ખાટ એટલે લાભ-પ્રાપ્તિ તેનો પાટ એટલે માર્ગ છોડી દઇને લાખ મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે તે અંતે રાખોડીમાં ભળે છે. લાભ મેળવવાનો રસ્તો સમતામા છે તેને છોડી દઇને પછી લાખો મેળવવાની ઇચ્છા કરે તે કેવી રીતે મળી શકે? જે રસ્તે લાભ થવાનો છે તે રસ્તો મૂકી દેવામા આવે ત્યારે પછી લાભ ક્યાથી થાય? ગેરરસ્તે ચાલનારને લાભ મળતો નથી પણ અંતે ધૂળમા રગદોળાવું પડે છે. તારે જો આત્મ-કલ્યાણ કરવું હોય તો ખાટવાનો માંર્ગ કદિ છોડવો નહિ અથવા એ રસ્તો છોડે તો કદિ લાખ મેળવવાની આશા રાખવી નહિ. આ ભાવાર્થ જરા ખેંચીને આણેલો જણાય છે, છતાં વિચારવા યોગ્ય છે.

૨ ધરતીમે=જમીનમાં. ગાડે=દાટે. બૌરે=બાઉરો, ગાડો. ધૂર=ધૂળ આપમુખ=પોતાના મ્હોઢા પર. લ્યાવે=લાવી નાખે છે. મૂષક=ઉંદર. હોયગો=થઇશ આખર=છેવટે (મરીને) તાતેં=તેથી. અલચ્છિ=અલક્ષ્મી, લક્ષ્મી નહિ તે. કહાવે=કહેવાય છે.

ભાવ-પૈસાને ચોર ચોરી ન જાય ઇત્યાદિ અનેક કારણોથી અથવા તે સાત પેઢી સુધી ચાલે એવી તૃષ્ણાથી આ ગાંડો ભાઇ પૈસાને જમીનમાં દાટે છે. પૈસાને અંગે અનેક પ્રકારના મૂર્ખાઇભરેલા વિચારવગરનાં આચરણોમાંનું આ પણ એક આચરણ છે, પણ પ્રથમ તો પૈસા દાટવા સારુ ખાડો ખોદે ત્યારે જ પોતાના મુખ ઉપર બહુ ધૂળ ચઢાવે છે અને પૈસા જમીનમાં દાટ્યા પછી તેના ઉપર ધૂળ-માટી છાંદી ખાડાનું મ્હોં બંધ કરે છે ત્યારે વાસ્તવિક રીતે તે પોતાના મ્હોં ઉપર જ ધૂળ વાળે છે. ધનને અંગે આ જીવનું ગાંડપણ તો વિચારો! પોતે પૈસાનું દાન કે તેનો ભોગ કરી શકતો નથી પણ પોતાની સંતતિ જાણે તદ્દન નિર્માલ્ય થવાની છે એવી ધારણા ધારી ધનને ધરતીમાં દાટી મૂકવા સારુ ખાડા ખોદે છે, હવે તે બાબતનું પૃથક્કરણ કરી જોઇએ તો તેમાં તેની કેટલી ગાંડાઇ-મૂર્ખતા છે તે જણાશે. ઘણી વખત તો પોતે ધન દાટ્યા પછી તે હકીકત છૂપી રાખવા સારુ કોઇને સ્થળ કે દાટવાની હકીકત કહેતો નથી અને અચાનક મરણ થતાં તે હકીકત તેની સાથે જ મરણ પામે છે અને દાટેલું ધન ભૂમિમાં જ રહે છે. સંતતિ માટે ધનસંગ્રહ કરતો એમાં એક એવી માન્યતા ગૌણપણે રહેલી છે કે પોતાની સંતતિ શક્તિ વગરની અને નશીબ વગરની થશે. હવે આ બન્નેમાંથી એક પણ પ્રકારની પ્રજા થાય તો ધન તેની પાસે ટકી શકતું નથી એ સુસ્પષ્ટ છે. ધનની વાસનામાં પોતે મરણ પામીને ધન ઉપર સર્પ કે ઉંદર થઇ તેની ચોકી કરે છે અને તે ધન તેના મૃત્યુ માટે થાય છે. ધનમૂર્છા આવી રીતે તેને અનેક ઉપાધિનું ભવાંતરમાં પણ કારણ બને છે. આવાં અનેક કારણોને લઇને ધનને અલક્ષ્મી કહેવામાં આવે છે. લોકો એને નશીબની દેવી, પૂજ્ય સ્થાનને યોગ્ય અને સર્વ ગુણનું સ્થાન ગણે છે તે માત્ર તેના પરના મૂર્ખાઇ ભરેલા રાગને લઇને જ છે, વસ્તુતઃ તે લક્ષ્મી છે તે લક્ષ્મીવાન નહિ પણ અલક્ષ્મી એટલે न लक्ष्मिः विद्यते यस्य सः अलक्ष्मिः લક્ષ્મી વગરના, ધન વગરના, નિર્ધનના નામને યોગ્ય છે. કોઇ પણ પ્રકારની આત્મલક્ષ્મી તે વાસ્તવિક લક્ષ્મી છે. તેવી લક્ષ્મી ધનમાં નથી અને તેથી તેના વડે યુક્ત પુરુષોને લક્ષ્મીવાન કહેવા એ લક્ષ્મીનાં સ્થૂળ સ્વરૂપ તરફ જ લક્ષ્ય બતાવે છે. એ સ્થૂળ લક્ષ્મીની સેવા કરનારા હેતુ વગર અને સાધ્ય વગર એની પ્રાપ્તિ માટે દોડાદોડ કર્યા કરે છે, એની ખાતર મૂર્ખ શેઠીયાઓની ખુશામત કરે છે, એની ખાતર અનેક પ્રકારના નાચ નાચે છે. આવી રીતે પોતાના મુખ પર શ્યામતા લાવનાર અને લક્ષ્મીના નામને યોગ્ય નહિ એવી લક્ષ્મીના પતિઓ એને જમીનમાં દાટીને કે તીજોરીમાં ભરીને એનો દાનાદિક વ્યાપારમાં ઉપયોગ કરતા નથી, પોતે તેનો ઉપભોગ કરતા નથી અને છેવટે અનેક કિલષ્ટ કર્મરૂપ શ્યામતા વહોરી લઇને ભવાંતરમાં દુર્ગતિમાં રખડે છે.

એ સ્થૂળ લક્ષ્મી મુખ પર શ્યામતા કેમ લાવે છે તેનાં અનેક દૃષ્ટાંતો શાસ્ત્રોમાં અને ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. ધવળશેઠ લક્ષ્મીનો પૂજારી તેની ઉપાસનામાં કેવી ગતિ પામ્યો, તે આપણે શ્રીપાળના રાસમાં સાંભળીએ છીએ; મમ્મણશેઠ મોટો લક્ષ્મીપતિ રાતે નદીના

પૂરમાંથી લાકડાં ખેંચનારો માત્ર તેલ ને ચોળા ખાતો હતો; તેવી જ રીતે બીજા અનેક ધનના સ્વામીઓ ધૂળમાં રગદોળાયા સાંભળ્યા છે, અનુભવ્યા છે, જોયા છે. પોંપી અને સીઝરના ઘાટ જોઇએ, ઓરંગઝેબનો રાજ્યલોભ જોઇએ, હૈદરઅલી યા ટીપુ સુલતાનના કાવાદાવા જોઇએ તો સર્વ વાતનું એક જ પરિણામ આવતું જણાશે કે લક્ષ્મીપતિઓને અલક્ષ્મી–નિર્ધન કહેવા એ જ હકીકત વાસ્તવિક છે. વળી ધન વાપરવાથી જ વધે છે, દાટવાથી વધતું નથી, એટલું જ નહીં પણ ત્યાં ને ત્યાં ટકી રહેતું નથી. વસ્તુપાળ તેજપાળ ધોળકાથી શ્રી શત્રુંજય જતાં રસ્તે ધાડનો ભય ઉત્પન્ન થતાં એક ખેતરમાં ધન દાટવા ગયા ત્યાં તેમને સામો ધનનો કળશ–ચરુ પ્રાપ્ત થયો, જેનો વ્યય તેઓએ શ્રી સિદ્ધાચળ પર કર્યો; પણ એ પ્રસંગે તેજપાળની પતિવ્રતા સ્ત્રી અનુપમા દેવી ધનનું સ્વરૂપ બતાવે છે તે આ ગાથામાં કહેલી હકીકતને વાસ્તવિક બનાવે છે. ધનની ઉપર વાસના રહે તો મરણ પામીને તેના ઉપર સર્પ કે ઉંદર થઇ ચોકી કરવી પડે છે, વૃક્ષરૂપે તેના ઉપર મૂળ નાખીને રહેવું પડે છે; તે ઉપરાંત મનુષ્યભવમાં વહાણ પર ચઢી પરદેશ રખડવું પડે છે, સમરાંગણમાં ઝુકાવવું પડે છે અને દેવગતિમાં વ્યંતરાદિક અધમ જાતિમાં અવતાર લઈ ધન પર ચોકી કરવી પડે છે–આવી રીતે સર્વત્ર એની મૂર્છા આ જીવને હેરાન કર્યા કરે છે. એની પ્રાપ્તિમાં દુઃખ છે, એના વ્યયમાં ઉપાધી છે, એના રક્ષણમાં ત્રાસ છે. આવી રીતે લક્ષ્મીની શું સ્થિતિ છે તે વિચારી મમતાનો ત્યાગ કરો અને સમતાને ધારણ કરો, તેનામાં રંગ જમાવો અને તેમાં લય પામો. લક્ષ્મી પ્રાપ્ત ન થઇ હોય તેણે તેટલા માટે જરા પણ મુંઝાવું યોગ્ય નથી, કારણ તેના પતિઓ અનેક પ્રકારની ઉપાધિ જ ભોગવે છે. તે દૈવયોગે પ્રાપ્ત થઇ હોય તો તેનો શુભ વ્યય કરવો કે જેથી લાભ થાય

> समता रतनाकरकी जाइ, अनुभव चंद सुभाइ;
> कालकूट तजी *भावमें श्रेणी, आप अमृत ले आइ. माघो भाई० ३

"સમતા રત્નની ખાણ–સમુદ્રની દીકરી છે, અને અનુભવરૂપ ચંદ્રમા તેનો ભાઇ થાય છે. કાલકૂટ વિષને વર્જીને શુભ પરિણામની ધારારૂપ અમૃત તે પોતે લઇ આવી છે."

ભાવ–મત્સ્ય પુરાણુમાં એવી કથા છે કે–દેવતાઓએ મેરુપર્વતનો મંથન દંડ અને વાસુકી સર્પનું દોરડું બનાવી રત્નો શોધવા માટે સમુદ્ર જે રત્નાકર–રત્નની ખાણ કહેવાય છે તેનું મંથન કર્યું અને તેમાંથી ચૌદ રત્નો બહાર કાઢ્યાં, જેનાં નામો નીચેના શ્લોકમાં બતાવ્યાં છે.

---

* 'ભાવમેં' ને બદલે બંને પ્રતમાં 'ભવમેં' એ પાઠ છે.

૩ રતનાકર=રત્નાકર, સમુદ્ર. જાઇ=દીકરી. ચંદ=ચંદ્ર, ચંદ્રમા. સુભાઈ=સારો ભાઇ, બંધુ. કાલકૂટ=અતિશય આકરું ઝેર. ભાવમેં શ્રેણી=શુભ પરિણામની ધારા. આપ=પોતે જ. લે આઈ=લઇ આવી.

તથા ચાર મુખવાળા બ્રહ્મા તેનાથી સમતા બહુ ડરી ગઇ છે. મતલબ તેઓનાં હજાર નેત્ર, પગ અને ચાર મુખ જોઇ અસ્વાભાવિક રૂપ દેખી સમતા તેઓ પાસે જતી નથી અને તેથી તેઓમાં સમતા આવતી પણ નથી. તેથી છેવટે પુરુષોત્તમ નાયક વિષ્ણુદેવે તેના પર પ્રેમ લાવી તેને પોતાને ગળે વળગાડી. એટલે કે સમતાને તેઓએ અંગીકાર કરી. રજોગુણ અને તમોગુણ હોય ત્યાં સમતાને સ્થાન મળતું નથી, તેની હયાતી સત્ત્વગુણમાં જ છે અને વિષ્ણુ સત્ત્વગુણ બતાવનારા છે; તેથી ઇંદ્ર, શેષ કે બ્રહ્મા પાસે સમતા જતી નથી પણ વિષ્ણુ પાસે જાય છે એમ કહેવામાં તે સત્ત્વગુણાવલંબી છે એમ કહેવાનો આશય હોય એવી માન્યતા રહે છે.

લક્ષ્મીની દંતકથામાં તે ઇંદ્ર અને શેષનાગથી ડરી ગઈ અને છેવટે વિષ્ણુદેવે તેને પોતાને ગળે વળગાડી એવી હકીકત જાણવામાં આવી નથી, તેથી દંતકથા અનુસાર આ ગાથાનો અર્થ બરાબર બેઠો નથી. તે સંબંધી વિશેષ તપાસ કરવામાં આવે છે. કદાચ સમુદ્રમંથનની કથા સાથે શેષ, ઇંદ્ર, બ્રહ્મા વિગેરેને સંબંધ હોય અને તેને અંગે આ ગાથામાં કાંઈ ભાવ દાખલ કર્યો હોય તો તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે.

કષાયનાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર મુખ છે એટલે એ ચાર આકારમાં એ દર્શન આપે છે અને તેને હજારો પગ છે, મતલબ તે અનેક રીતે પ્રવેશ કરે છે, તેમ જ તેની આંખો પણ હજારો છે, કારણ કે તે દરેક વસ્તુને જૂદા જૂદા આકારમાં દેખે છે; એવા કષાયોથી સમતા બહુ ડરી ગઇ છે, કારણ કે તેઓ હોય ત્યાં એ રહી શકતી નથી. તેથી છેવટે જ્યારે આનંદઘન સમૂહ પુરુષોત્તમ નાયક શ્રી જિનેશ્વર દેવને શરણે ગઇ ત્યારે તેઓએ તેને હિત કરનારી જાણીને પોતાને ગળે વળગાડી, મતલબ તેની સાથે દૃઢ આલિંગન કર્યું અને તેથી કષાયો તરફથી સમતાને જે પીડા થતી હતી તે દૂર થઇ. પુરુષોત્તમપણું પ્રાપ્ત કરવા સમતાની ખાસ જરૂર હોવાથી પુરુષોત્તમ નાયકે જેમ લક્ષ્મીને પોતાને ગળે વળગાડી તેમ તમારે પણ તેની સાથે પ્રેમ જમાવવાની જરૂર છે—આ અર્થ પણ બંધબેસતો આવે છે.

અથવા ચતુરાનન—ચારે મુખે દેશના દેતા શ્રી જિનદેવથી મમતા બહુ ડરી ગઈ અને સમતાને તે શ્રી પુરુષોત્તમ નાયક પ્રભુએ પ્રેમ કરી ગળે વળગાડી—આ અર્થ કરવામાં લોચન ચરણ સહસ શબ્દ તદ્દન રહી જાય છે અને પ્રક્રમભંગ થાય છે.

કહેવાની મતલબ એક જ જણાય છે કે—સાધુ ભાઇઓ ! આ મમતા કે જેની સોબતમાં પડી તમે તમારું આત્મધન ગુમાવો છો તે તો સર્વ પ્રકારે તમને નુકશાન કરનારી છે, એનાથી તમારો એક પણ અર્થ સરવાનો નથી અને સમતા તમને મોક્ષનાં સુખ નજીક લાવી આપે તેવી છે; તેથી તેના સંબંધમાં આ પદમાં જે જે કારણો બતાવ્યાં છે તે વિચારી તમારી પરિણતિ સુધારો, તમારા પ્રત્યેક કાર્યમાં સમતા લાવો અને પછી છેવટે

સ્થૂળ કાર્યો તરફ જ સમતા લાવો, મતલબ એ સંસારદશા છોડી દઇ, એના ઉપર સમતા લાવી, સાધકદશાને માર્ગે ચઢી જાઓ અને જેમ બને તેમ આત્મગુણ પ્રકટ કરવાના વિશાળ માર્ગમાં નિરંતર આગળ વધો; ત્યાં પણ તમને મમતા તરફથી વારંવાર પશ્ચાત્ અપકર્ષણ થયા કરશે પણ એના પ્રેમની અલ્પતા અને તેનાં ભયંકર પરિણામો વારંવાર વિચારી તેને વિસરી જાઓ, તેના તરફ તિરસ્કાર બતાવો અને તેનો દઢ નિશ્ચયપૂર્વક ત્યાગ કરો એટલે તે તમને કાંઇ કરી શકશે નહીં.

પદ એકત્રીસમું

શ્રીરાગ.*

कित जांनमतें हो प्राणनाथ, इत आय निहारो घरको साथ. कित० १

" કોઇ જાણકારના મત પ્રમાણે હે સ્વામી ! અહીં આવીને આપનો નિજ પરિવાર જુઓ. "

×**ભાવ**—પ્રથમ પંક્તિ અશુદ્ધ હોય તેમ જણાય છે, તેને બદલે ' ઉત કહાં જાત હો પ્રાણનાથ ' એમ પાઠ હોય તો અર્થ બરાબર બેસતો આવે છે. પરંતુ મૂળ પાઠમાં આવો ફેરફાર કરવાનો સંશોધનકાર અને વિવેચનકારનો અધિકાર નથી. આ પાઠ પ્રમાણે સુમતિ ચેતનજીને કહે છે કે–હે મારા નાથ ! તમે કયા જાઓ છો ? હે પતિ ! તમે એક વાર અહીં આવી તમારો પોતાનો પરિવાર–સગા સ્નેહીઓ, સંબંધીઓ, મિત્રો વગેરે છે તેને જુઓ તો ખરા. ચેતનજીને પોતાનું ઘર છોડીને પારકા મંદિરે (વિભાવદશામાં) રખડવાની ટેવ પડેલી છે અને ત્યાં જઇ માયા, મમતા સાથે વિલાસ કરવામાં તેને આનંદ આવે છે. એ માયા, મમતા કેવી રીતે વંચક શઠ સંચક અને ખોટા ખત ખતવનારી છે, તે આપણે નવમા પદમાં વિસ્તારથી જોઇ ગયા છીએ અને તેમા એમ પણ જોયું છે કે–મમતા દરેક પ્રકારે ચેતનનું અહિત કરનારી છે અને સમતા સિવાય કોઇ પણ તેનું હિત કરનાર નથી, છતાં ચેતનજી તો માયા, મમતાના ઉપર ઉપરના રાગથી લલચાઇ જઈ તેના મંદિરે વિભાવદશામાં પડ્યા રહે છે એટલું જ નહિ પણ પોતાની શુદ્ધ પતિવ્રતા સાધ્વી સુમતિ-(સ્વભાવદશા)ની સાથે વાત પણ કરતા નથી, તેની દરકાર પણ કરતા નથી અને પારકા મંદિરે રખડવાની ટેવને લીધે પોતાના બીજા સગાસંબંધીઓ જેવા કે ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, સત્ય, શૌચ આદિ ધર્મબંધુઓ તેને પણ વિસરી ગયા છે અને તેઓની સાથે

---

* ચાલતા રાગોમા એ ' આઇ સુંદર નાર કર કર શૃંગાર 'ના લયમા ચાલશે.

૧ કિત=કોઇ જાંનમતેં=જાણકારના મત પ્રમાણે પ્રાણનાથ=સ્વામી ઇત=અહીં આય=આવીને નિહારો=જુઓ. ઘરકો=પોતાનો, નિજ. સાથ=પરિવાર

× આ આખું પદ અશુદ્ધ છે તેમ જ તેના પર ટબો બિલકુલ નથી તેથી અર્થ કરવામા ઘણો આધાર આગળ પાછળના સંબંધ ઉપર રાખ્યો છે

ઓળખાણુ પણ રાખતા નથી. માયા, મમતા તેને એવું મદિરાપાન કરાવે છે કે તેના ઘેનમાં ચેતનજી સ્વભાવને યાદ પણ કરતા નથી. બાર વરસ સુધી કોશાને ઘરે રહેતી વખતે સ્થૂલીભદ્રને પોતાનાં સગાં કે સંબંધીઓ યાદ પણ આવ્યાં નહોતાં અને તેઓની સાથે વાત કરવાની પણ તેને ઇચ્છા થઇ નહોતી; તેવી રીતે ચેતનજી હાલ તો માયા, મમતા સાથે એવા દૃઢ આસક્ત થઇ ગયા છે કે પોતાના પરિવાર સામે દૃષ્ટિ પણ કરતા નથી. આવે વખતે સમતા–ચેતનજીની પત્ની જરા પ્રસંગ લઇને તેને પોતાના ઘરનું અને વેશ્યા-મંદિરનું સ્વરૂપ તેના યથાસ્થિત આકારમાં બતાવી આપે છે. ચેતનજીએ તે રાજીખુશીથી સાંભળ્યું કે સાંભળતી વખત પણ કાન આડા હાથ ધર્યા તે માલૂમ નથી પણ અર્ધા મનથી સાંભળ્યું હશે એમ જણાય છે. એ હકીકત ચેતનજીને પોતાને પૂછવાથી જ જણાઈ આવશે.

અહીં તો કોઇ વખત મહાપ્રયાસે અથવા અનાયાસે સુમતિને મંદિરે ચેતનજી આવી ચઢ્યા હશે તેને જોઇ સમતા ચેતનજીના મનની જરા ડામાડોળ સ્થિતિનો લાભ લઇ કહે છે તે નોંધી રાખ્યું છે. “હે નાથ ! મારા પતિ ! તમે ત્યાં ક્યાં જાઓ છો ? તમે મારી સામું જોતા નથી એ તો આપને યોગ્ય લાગતું હશે, પણ આ તમારો પરિવાર છે તેને તો જુઓ. મારી સામું ન જુઓ તો ખેર, પરંતુ આ તમારા પરિવાર સામું જોઇને પણ આ મંદિરે પધારો. તમે જ્યાં ભટકો છો ત્યાંની વાસ્તવિક સ્થિતિ શું છે તે જરા આપને કહું છું તે સાંભળો.”

મૂળ પાઠ ઉપર આપ્યો છે તે સર્વ પ્રતોમાં છે, તેથી તે પ્રમાણે અર્થ કરવા યત્ન કરવો જોઇએ. તેના બે અર્થ થઈ શકે છે· એક અર્થ તો ‘જાણકારના મતે તમે તમારો પરિવાર જુઓ. તમે હાલ તો વિષય કષાય પ્રમાદને જ તમારા પરિવાર તરીકે જાણો છો અને તેઓના જ સંબંધમાં રાજી રહો છો, પણ તે અયુક્ત છે; કારણ કે એને તમે તમારો પરિવાર સમજો છો તે અજ્ઞાનતાને લીધે છે. જ્ઞાની અથવા સર્વજ્ઞના મત પ્રમાણે અથવા ડાહ્યા માણસોના મત પ્રમાણે આપનો પરિવાર કયો છે તે આપ વિચારી જુઓ.’ એમ થાય છે અને બીજો અર્થ એમ થાય કે–હે પ્રાણનાથ ! તમે ક્યાં જઈને નમો છો તે તો વિચારો, તમે અહીં આવીને તમારા ઘરનો–સાથ પરિવાર કયો છે તેનું અવલોકન કરો. તમે હાલ જેને પૂજ્ય ધારીને નમો છો તેની આંતરિક સ્થિતિ શું છે, તેનું વસ્તુસ્વરૂપ શું છે તે જરા વિચારો, જુઓ, તપાસો અને પછી તમને યોગ્ય લાગે તે કરો. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં ‘કિન જન નમને’ એવું પદચ્છેદ થાય છે, પણ તે અર્થ સંબંધને અનુરૂપ નથી. અત્ર તો સ્વસ્વરૂપની વિરુદ્ધતા જણાવવી છે તેથી આ અર્થ યોગ્ય નથી.

હવે સુમતિના મંદિરમાં (સ્વભાવદશામાં) શું છે અને મમતાના ઘરમાં (વિભાવદશામાં) શું છે તેની સરખામણી કરતાં સુમતિ આગળ ચલાવે છે અને ચેતનજી તેની સન્મુખ ઊભા ઊભા સાંભળે છે.

उत माया काया कवन जात, *यहु जड तुम चेतन जगविख्यात;
उत करम भरम विषवेलि संग, इत परम नरम मति मेलि रंग. क्रित० २

"ત્યાં માયા અને શરીર કઇ જાતિનાં છે? તે સર્વ જડ અચેતન છે અને તમે ચેતન છો એ પ્રસિદ્ધ હકીકત છે. (વળી) ત્યાં કર્મના ભ્રમરૂપ વિષવેલડીનો સંગ છે અને અહીં પરમ નરમ બુદ્ધિના એકત્રિત થવારૂપ રંગ છે."

ભાવ—મારા નાથ! તમે વિભાવદશામાં ભમ્યા કરો છો પણ ત્યાં તો માયા, મમતા અને શારીરિક વાર્તા જ તમને પ્રાપ્ત થશે. છળકપટ કરી આત્મવંચના કરવી, મારું મારું કરી સંસારને ચાલ્યા કરવો અને શરીરની શુશ્રૂષા કરી તેને પાળવું, પોષવું અને તેને માટે સંખ્યાબંધ ઉપાધિઓ કરવી એ સર્વ આપને વિભાવદશામાં પ્રાપ્ત થશે. ત્યાં માયા, મમતા આપની સ્ત્રીઓ થવા આવશે, પરંતુ તે બન્ને કઈ જાતિની છે તેનો તો આપ વિચાર કરો. લગ્નસંબંધ કરતી વખત સ્ત્રીની ખાનદાની અને કુળ વિગેરે ખાસ જોવામાં આવે છે. હલકા કુળની સ્ત્રી સાથે લગ્ન થઈ જાય તો આખો ભવ બગડે છે એ જાણીતી વાત છે. સંસારમાં રહેવાનું હોય અને સ્ત્રી તરફની પ્રતિકૂળતા હોય તો આખું જીવન ધૂળધાણી બને છે એ વિષય પર વધારે લખવાની જરૂર રહેતી નથી, દરરોજના સામાન્ય અનુભવનો તે વિષય છે. લગ્નસંબંધ કરતી વખતે આપણે કન્યાની જાતિ વિગેરે જોઇએ છીએ તેમ જ યૂરોપ, અમેરિકામા પણ સરખી પંક્તિ જોવામાં આવે છે, પણ આ તમારા માયા, મમતાના સંબંધમાં તો તદ્દન વિપરીત જાતિનો સંબંધ છે. તે અચેતન–પૌદ્ગલિક–જડ છે અને તમે ચેતનસ્વરૂપ આત્મા છો, એ વાર્તા સર્વ જાણે છે, જગજાહેર પ્રસિદ્ધ હકીકત છે. અથવા માયા મમતા જડ–અજ્ઞાન છે અને તમે વ્યક્ત અવ્યક્તરૂપે અનંત જ્ઞાનના ધારણ કરનારા છો, ત્યારે આવી મૂર્ખ સ્ત્રીઓ સાથેના સંબંધથી તમારી ભવિષ્યની પરણ્યા પછીની જિંદગી કેમ જશે તેનો જરા વિચાર કરો. મૂર્ખ સાથે સંબંધ કરી તમારે તમારો ભવ બગાડવો હોય તો તમારી ઇચ્છા, બાકી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે–તમારો અને માયા, મમતાનો સંબંધ જો કે ઘણા કાળનો છે પણ તે તમારા કુળને અનુરૂપ નથી.

વળી હે મારા પતિ! એ વિભાવદશામા કર્મનો બંધ થાય છે અને થવાનો છે. જેટલો કાળ વિભાવદશામાં રહેવાનું થશે તેટલો કાળ નવીન અશુભ કર્મબંધ કરી ચેતનજી ભારે થતા જવાના છે એમાં જરા પણ સંદેહ નથી, કારણ કે વિભાવદશામાં કર્મનો આકર્ષ બહુ થાય છે, તેથી તે દશામાં અનેક નિબીડ કર્મ બંધાતાં જશે અને પછી તમને

* 'યહુ' ને બદલે ઉએ-ઉઇ એવો પાઠાતર છે. અર્થ એક જ છે

૨ ઉત=ત્યાં કાયા=શરીર કવન=કઇ જાત=જાતિના છે યહુ=તે સર્વ. જડ=અચેતન, પૌદ્ગલિક. જગવિખ્યાત=પ્રસિદ્ધ હકીકત છે. કરમ=કર્મ. ભરમ=ભ્રમ. વિષવેલિ=ઝેરી વેલડીનો. પરમ=ઉત્કૃષ્ટ નરમ=નમ્ર. મેલિ=એકત્રિત.

એટલા બધા ભૂલાવામા નાખી દેશે અને અત્યાર સુધીમા નાખી દીધેલા પણ છે કે વિભાવદશા કઈ અને સ્વભાવદશા કઈ તેનું પણ તમને ભાન રહેશે નહિ અને તેથી એવા ભ્રમમા પડી જશો કે વિભાવદશાને જ સ્વભાવદશા માની લેશો વળી આ એક જ પ્રકારનો ભ્રમ નહિ પણ તેને યોગે તે દશામા બીજા પણ અનેક પ્રકારના ભ્રમો તમને થશે જ્યા સુખ મળવાની સ્વપ્ને પણ આશા નહિ હોય ત્યા સુખ શોધશો, અથવા અમુક કાર્યમા સુખ હશે કે નહિ તેનો અવ્યવસ્થિત વિચાર કરશો અરે ! વાસ્તવિક સુખ શુ છે અને કયા છે અને કેમ મળે તેનો તમને વિચાર આવતો પણ અટકી જશે અને આવા અનેક ભ્રમમા તમે અવ્યવસ્થિતપણે ઘસડાયા કરશો આ ઉપરાત વળી વિભાવદશામા તમને વિષયપિપાસારૂપ વિષવેલડીનો સંગ થશે વેલડીનો સ્વભાવ છે કે તે નિરતર વૃદ્ધિ પામ્યા કરે અને ઊંચી ચઢી તેના આશ્રિતને ચોતરફથી એવી વીંટી લે કે પછી આશ્રય પોતે ત્યાથી–તેનાથી દૂર ખસી શકે જ નહિ વિષયો ભોગવવાની ઇચ્છારૂપ આવી વિષવેલડી જે તમને ભ્રમને લીધે અમૃતવેલી લાગતી હશે તે તમને ચોતરફથી ઘેરી લઈ કોઈ પણ બાજુ જવા દેશે નહિ અને આખો વખત તમને પોતાના કબજામા રાખી મૂકશે

આવી રીતે વિભાવદશામા કર્મભ્રમ અને વિષવેલીનો સંબધ છે અને તે પ્રત્યેક તમને અનેક પ્રકારના ત્રાસ ઉપજાવનારા છે, તમને રખડાવનારા છે, તમારી સ્વતત્ર વિચારશક્તિ પર મજબૂત કાબૂ મેળવી તમારી નિર્ણયશક્તિ, તુલનાશક્તિ અને ન્યાયબુદ્ધિને ઉથલાવી નાખનારા છે, અને અહીં સ્વભાવદશામા પરમ નરમ મતિ જે હુ–સમતા તેની સાથે એકત્ર રગ જામે તેમ છે સમતા મહાઉત્કૃષ્ટ નમ્ર સ્વભાવની છે, એ તો તેના નામ ઉપરથી જ જણાય છે અને વળી તેની સાથે જ્યારે પ્રેમ થાય ત્યારે તે એવો રગ જમાવે છે કે એમા દ્વિધા ભાવ રહેતો જ નથી અને મનમા જરા પણ ભ્રમ કે શોક થતો નથી આ રીતે વિભાવદશામા અને સ્વભાવદશામા શું છે તે બતાવી સમતા ચેતનજીને એક વાર વધારે વિજ્ઞપ્તિ કરે છે કે–હે નાથ ! તમે આપણે મદિરે પધારી આપણો પરિવાર કેવો છે તે જરા અવલોકન કરી જુઓ, આપે માયા મમતા સાથે સબધ કરી જોયો છે, હવે જરા થોડો વખત એ જડ સબંધ મૂકી તમારી આનદાની અને ઉચ્ચ કુલને યોગ્ય મારો સબધ કરો અને પછી તેનુ પરિણામ તપાસો

ચેતનજીને ગળે એ હકીકત બરાબર ઉતરે તેટલા માટે સમતા હજુ પણ એ જ મુદ્દા પર સવિશેષપણે તેમનું ધ્યાન ખેચે છે

> उत काम कपट मद मोह मान, इत केवल अनुभव अमृत पान;
> आली कहे समता उत दुःख अनंत, इत *खेलहु आनदघन वसंत. कित० ३

* ખેલ્હુને બદલે ખેલે' એવો પાઠાતર બી મા ની બુકમા છે

૩ કામ=નાના પ્રકારની ઇચ્છા કપટ=છળ મદ=આઠ પ્રકારના અહકાર. મોહ=અજ્ઞાન માન=અભિમાન આલી=સખી અનત=છેડા વગરનુ. ખેલ્હુ=ખેલે છે, રમે છે વસત=વસતોત્સવ

"ત્યાં (વિભાવદશામાં) નાના પ્રકારની ઇચ્છાઓ, છળકપટ, આઠ મદ, અજ્ઞાન અને અભિમાન છે અને અહીં (સ્વભાવદશામાં) માત્ર કેવળ આત્મસ્વરૂપના બોધરૂપ અમૃતનું પાન કરવાનું છે. સખી કહે છે કે–હે બ્હેન સમતા! ત્યાં પાર વગરનું દુઃખ છે અને અહીં આનંદરાશિ ભગવાન્ વસંતોત્સવ ખેલે છે."

ભાવ–વિભાવદશામાં અને સ્વભાવદશામાં પાન કરવાનું હોય છે પણ બન્ને પીણામાં તફાવત બહુ છે. એકમાં વિવિધ પ્રકારની ઇચ્છાઓ થાય છે, મને આ વસ્તુ મળો, તે મળો એવી કામના વારંવાર થયા કરે છે, વસ્તુ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં તેને માટે એવી દૃઢ ઇચ્છા રહે છે કે જાણે તે વગર ચાલી શકશે નહિ, વસ્તુ પ્રાપ્ત થયા પછી તે પરનો રાગ થોડા વખતમાં ઉતરી જાય છે, તે પૌદ્ગલિક સર્વ વસ્તુઓ માટે અવલોકન કરી જોનારને જણાય તેમ છે; વળી એ દશામાં અનેક પ્રકારના છળ, કપટ, છેતરપીંડી, દંભ કરવા પડે છે, ખોટાં રૂપ અને મુખાકૃતિ ધારણ કરવાં પડે છે અને મનના વિચારો, ભાષાનાં વચનો અને કાયાની પ્રવૃત્તિમાં પ્રત્યક્ષ વિરોધ અનુભવવો પડે છે; વળી એ દશામાં જાતિ, લાભ, કુળ, ઐશ્વર્ય, તપ, વિદ્યા, બળ અને ધનના મદ થાય છે; તેમજ ત્યાં અજ્ઞાનનું એટલું બધું જોર રહે છે કે તેથી વિવેકચક્ષુ કદિ ઉઘડતાં જ નથી અને વળી ત્યાં અભિમાન પણ વારંવાર થયા કરે છે. આવી રીતે વિભાવદશામાં વિષય કષાયની પરિણતિ પ્રબળપણે વર્તે છે અથવા ષડ્‌રિપુ આ જીવ ઉપર વારંવાર વિજય મેળવી પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરે છે, તેથી તેને વિભાવદશામાં આવી કિલષ્ટ પરિણતિના રસનું પાન થાય છે અને તેનો કેફ ચડે છે. પછી જેમ ભર્તૃહરી કહે છે તેમ—

आदित्यस्य गतागतैरहरहः संक्षीयते जीवितं, व्यापारैर्बहुकार्यभारगुरुभिः कालो न विज्ञायते।
दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते, पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत्॥१॥

'સૂર્યનો ઉદય થાય છે અને અસ્ત થાય છે, તેમ તેની સાથે જીવનનો ક્ષય થતો જાય છે, કામધંધાની ધમાલમાં કાળ પસાર થતો જાય છે તે જણાતું નથી અને જન્મ, મરણ, વૃદ્ધાવસ્થા અને વિપત્તિ જોઇને મનમાં ત્રાસ પણ થતો નથી, ખરેખર મોહરૂપ પ્રમાદમદિરા પીને આ દુનિયા ગાંડી થઇ ગઈ છે.'

આવી રીતે અજ્ઞાનના કેફમાં આ પ્રાણી ગમે તેવું વર્તન કરે છે, ગમે તેવું બોલે છે અને ગમે ત્યાં રઝળે છે એના કાર્યમાં એક તત્ત્વ દેખાશે નહિ, એના વિચારમાં એકસરખાપણું પ્રાપ્ત થશે નહિ, એના વર્તનમાં એક નિયમ દેખાશે નહિ. મદિરા–કેફથી મત્ત થયેલો મૂર્ખ જેમ અસ્તવ્યસ્તપણામાં ડોલા ખાય એમ જરાકમાં એને અભિમાનના શિખર પર ચડેલો જોશો અને જરાકમાં એને તરકટ–છળ–પ્રપંચ કરતો જોશો, જરાકમાં એ વિષયની ઇચ્છા કરશે અને જરાકમાં પોતાની નાની વાતની મોટી બડાઇ મારવા મંડી જશે. વળી કોઈ

વાર વૈરાગ્યની વાતો ઉપર ઉપરથી કરવા લાગશે તો કોઇ વાર કામકથા, રાજકથા, દેશ-કથામાં એકરંગી થઈ જશે. આવી રીતે ઢંગધડા વગરનું તેનું વર્તન એક મદિરા પીધેલ માણસની સાથે જ સરખાવી શકાય તેમ છે. વિભાવદશામાં આવી રીતે કામ, કપટ, મદ, મોહ, માનનું પાન કરવાનું છે.

અને હે નાથ ! આ સ્વભાવદશામાં તો માત્ર યથાર્થ સ્વરૂપજ્ઞાનના બોધરૂપ અનુભવ-અમૃતનું જ પાન કરવાનું છે. એમાં વસ્તુસ્વરૂપને તેના યથાર્થ આકારમાં બતાવી તેને તદ્રૂપે ઓળખાવી દેવું અને તે વિચારમાં આ જીવને મગ્ન રાખવો એ અનુભવજ્ઞાન છે. તેમાં જેમ જેમ વિશેષ મગ્નતા થતી જાય છે તેમ તેમ તેની મીઠાશ વધતી જાય છે અને તેના પાનમાં અધિક અધિક આનંદ થતો જાય છે. વિભાવદશામાં અજ્ઞાનતાનું જોર છે અને સ્વભાવદશામાં અનુભવઅમૃતનું પાન છે.

સમતા કહે છે કે–હે સુમતિ ! વળી તે વિભાવદશામાં પાર વગરનું દુઃખ છે. ત્યાં કર્મનો બંધ એટલો થાય છે કે તેને પરિણામે મહાદુઃખ સહન કરવાં પડે છે અને તે ભોગવતી વખતે વળી નવીન કર્મબંધ થાય છે અને એમ તેની ઉત્તરોત્તર શ્રેણી એટલી લાંબી લાંબી ચાલ્યા કરે છે કે તેનો છેડો આવતો નથી. જ્યાં કામમદ અને મોહનું જોર હોય, જેમાં અજ્ઞાનનું આચ્છાદન થઈ ગયેલ હોય ત્યાં પછી દુઃખનો છેડો કઇ રીતે આવી શકે એ સમજાય તેવું છે. મતલબ વિભાવદશામાં દુઃખની પરંપરા ચાલ્યા જ કરે છે અને હે સખિ ! અહિં તો આનંદરાશિ ભગવાન પોતે વસંતોત્સવ ખેલે છે. જેમ વસંત ઋતુમાં વિલાસી લોકો ફાગ હોરી ગાય છે, અબીલ ગુલાલ ઉડાવે છે અને બીજા અનેક પ્રકારના આનંદ કરે છે, તેમ સ્વભાવદશામાં આનંદસમૂહ ભગવાન પોતે જ આનંદમાં ઉતરી પડે છે, એટલે પછી ત્યાં દુઃખનું તો નામ જ રહેતું નથી. આવી રીતે સ્વભાવદશામાં અને વિભાવદશામાં શું શું છે તે હે ચેતનજી ! તમે વિચારો.

નિજ સ્વરૂપે શાંત રસનું અથવા સુમતિનું સ્વરૂપ હે ચેતનજી ! તમે આવી રીતે વિચારો, તમારા પરિવારને જુઓ. આ જ યોગી શ્રીઆનંદઘન મહારાજ શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે કે–

> આપણો ચેતન ભાવ જે, એક ચેતનાધાર રે,
> અવર સવી સાથ સંયોગથી, એહ નિજ પરિકર સાર રે,
> શાંતિજિન એક મુજ વિનતિ.

'મારો આત્મા જ્ઞાન દર્શન સ્વભાવવંત છે, તે એક અદ્વિતીય સ્વરૂપમયી ચેતનાને આધારે આશ્રય કરી રહ્યો છે, એટલે કે ચેતનાને આધારે આત્મા આધેય છે અને એ ચેતના સિવાયનો બીજો સર્વ સાથ જે પુદ્‌ગલ સંબંધી શરીર પુણ્ય પાપ સુખ દુઃખાદિ સર્વ છે તે સંયોગજન્ય છે. જ્ઞાનાદિક ગુણ સમવાય–ભેદાભેદ સંબંધે છે અને રાગ, દ્વેષ,

ક્રોધ, ઇચ્છા વિગેરે આરોપિત ધર્મ છે પણ આત્મસ્વભાવ નથી. એવી રીતે અગાઉની ગાથામાં કહેલા અને તે ઉપરાંત ખંતિ, મદ્દવ, અજ્જવ, શમ ઇત્યાદિને તારો પોતાનો પરિવાર તું જાણ.'

આવી રીતે પોતાના પરિવારને ઓળખી લેવો એ ખરેખરું કાર્ય છે, એને વિશેષ પ્રકારે ઓળખવા માટે શ્રીઆનંદઘનજીનું બનાવેલું શ્રી શાંતિનાથજીનું આખું સ્તવન મનન કરીને વાંચવું, વિસ્તારભયથી અત્ર તે દાખલ કર્યું નથી. તે સ્તવનથી બરાબર સમજાશે કે પોતાનો પરિવાર કયો છે અને તેનો અને ચેતનજીનો સંબંધ કેવો છે. એ સ્તવનમાં જ્યારે 'અહો અહો હું મુજને કહું, નમો મુજ નમો મુજ રે' એ હકીકત કહે છે ત્યારે આંખમાં હર્ષાશ્રુ આવી જાય છે, કારણ કે ચેતનજીને વિચાર કરતાં કરતાં એવા પરમાત્મભાવનો મેળાપ થઇ જાય છે કે અપરિમિત દાન આપનાર પોતાની જ ભેટ કરાવી આપે છે. પોતાના આત્માને આવી રીતે નમવાનું કહેવાનો જે અભિનવ વિચાર અત્રે બતાવ્યો છે તે ઉત્કૃષ્ટ સાધ્ય દશામાં રમણતા અને સુમતિનો સંગ બતાવે છે. એટલા માટે હે ચેતનજી! તમારે તમારી જાતને નમવા યોગ્ય કરવી હોય તો તમારા પોતાના પરિવારને મળી જાઓ, તેને આદરો, તેની સાથે રમણ કરો, તેઓ સાથે ખેલ ખેલો અને તદ્રૂપ થઇ જાઓ અને કુલટાઓનો સંગ છોડી દો, તેઓની વાત મૂકી દો, તેઓની છાયામાં જવાનો ખ્યાલ પણ છોડી દો અને તેઓ સંબંધી કથા, વાર્ત્તા, વિચાર, પૃચ્છા કે કલ્પનાનો પણ ત્યાગ કરો.

સુમતિ એટલે શુભ ક્રિયા કરવાની રુચિરૂપ પરિણતિ–તે બારમા ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે. ત્યાર પછી ગુણસ્થાનકમારોહમાં સમતા બરાબર પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી પ્રવૃત્તિ કરાવનાર સુમતિની જરૂર રહેતી નથી. સુમતિ સંબંધી આ પદોમાં વારંવાર ઉલ્લેખ આવે છે તે સંબંધી એક પદ પંન્યાસજી શ્રીગંભીરવિજયજીએ બનાવ્યું છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

રાગ વસંત

પિચકારીન કાહેકો મારી, રે દઈ મારે લાલ પિચ૦
લાજથી ભરી કછુ કહી ન શકત હું, મુખસે સુના દઉંગી ગારી. એ ચાલ
સુખદાયક સ્યાની ન ધારી, રે સુમતિ સંગ સદા. એ આંકણી.
મૈત્રી પ્રમોદ હી કરુણા ગમત હે, જગજીવન ભીતિ નીવારી રે. ૧
ન્યાય યથારથ વચન વદત હે, હિત મિત મધુર ઉચ્ચારી રે. ૨
ન કિયો ન કરાયો નિર્જીવ ગહત હે, દત્ત અસન જલ વસતિ વિહારી રે. ૩
દેવ પશુ નર ટામ તજત હે, નિકરણ બ્રહ્મ સંભારી રે. ૪
અનિચ્છક ધર્મ સાધન હિ ધરત હે, સંગ્રહ સર્વ નીવારી રે. ૫
રાગ દ્વેષ કષાય હરત હે, સહે શીત ઉષ્ણ અવિકારી રે. ૬
યસ્રી સુમતિ જિનવચન પીયત હે, કરે ગંભીર ભવોદધિ પારી રે. ૭

આવી સુમતિની સંગતિ કરવા, તે દ્વારા નિજ પરિવારને ઓળખવા અને તદ્દ્વારા ગુણસ્થાન પર ક્રમે ક્રમે આરોહ કરી અવ્યાબાધ સુખ પ્રાપ્ત કરવા દઢ ભાવના રાખવી અને તે પણ નિરંતર રાખવી, નહિ તો વિભાવદશાનું જોર એટલું બધું છે કે ગમે તે વખતે તે સુમતિ અને તેના પરિવારને હાંકી મૂકી તમારા ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય એવું સ્થાપન કરશે કે ઘણા વખત સુધી તમે સુમતિને યાદ પણ નહિ કરી શકો. હવે એ વિભાવદશામાં પડી ગયેલા ચેતનજી કેવા કઠોર થઈ ગયા છે તેને ઉદ્દેશીને આવતા પદમાં શુદ્ધ ચેતના કહે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. તેનો આશય પતિને નિજ મંદિરે પધરાવી, નિજ પરિવારને ઓળખાવી નિજસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવવાનો અને પરઘર ભટકવાનું બંધ કરાવી કુલટાઓનો સંગ છોડાવવાનો છે.

લગભગ આ પદમાં બતાવ્યો છે તેને મળતો ભાવ બતાવનારું એક પદ શ્રીમદ્યશોવિજયજીએ રચ્યું છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે.

ચેતન મમતા છાંડ પરીરી, છાંડ પરીરી દૂર પરીરી; ચેતન
પર રમણીશું પ્રેમ ન કીજે, આદરી સમતા આપ વરીરી. ચેતન૦ ૧

મમતા મોહ ચંડાલકી *બેટી, સમતા સંયમનૃપ કુંવરીરી;
મમતા મુખ દુર્ગંધ અસત્યે, સમતા સત્ય સુગંધી ભરીરી. ચેતન૦ ૨

મમતાસેં લરતે દિન જાવે, સમતા નહિ કોઉ સાથ લરીરી;
મમતા હેતુ બહુત હૈ દુશ્મન, સમતા કે કોઉ ન ‡અરિરી. ચેતન૦ ૩

મમતા કી દુર્મતિ હે +આલી, ડાકિની જગત અનર્થ કરીરી;
સમતાકી શુભ મતિ હે આલી, પરઉપકાર ગુણે સમરીરી. ચેતન૦ ૪

મમતા પુત્ત ÷ભયે ×કુલખંપન, શોક વિયોગ મહામત્સરીરી;
સમતા સુત હોવેગો કેવલ, રહે દિવ્ય નિશાન ધુરીરી. ચેતન૦ ૫

સમતા મગન રહે જો ચેતન, જો એ ધારે શિખ ખરીરી;
સુજસ વિલાસ લહેગો તો તું, ચિદાનંદઘન પદવી વરીરી. ચેતન૦ ૬

શ્રીઆનંદઘનજી મહારાજનું પદ વાંચ્યા પછી આ પદના અર્થમાં તુરત જ પ્રવેશ કરી શકાય તેમ છે. ઉપરોક્ત પદમાં સમતા અને મમતાનો તફાવત બતાવી ખરો ભાવ ઝળકાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. બન્ને યોગના વિષય પર લખનારાઓ એક જ વિષયમાં કેવી જૂદી જૂદી શૈલી આદરે છે તે પણ આ પદથી જણાઈ આવે છે. બંને મહાત્માઓના સંબંધમાં વિશેષ ઉલ્લેખ ઉપોદ્ઘાતમાં જોવામાં આવશે. અત્ર જે ભાવ તેઓએ પ્રગટ કર્યો છે તે વારંવાર વિચારવા યોગ્ય છે. સમતા, મમતાના આવિર્ભાવો અને સ્વભાવ તેમજ વિભાવદશાના આવિર્ભાવોનું દર્શન કરી તેઓમાંથી કોનો આદર કરવો અને કોનો ત્યાગ કરવો તેનો—મતલબ હેય ઉપાદેયનો—નિશ્ચય કરવો. પ્રસ્તુત વિષય ઉપર દઢ નિશ્ચય કરી આત્મજીવનનો છેવટનો નિર્ણય કરવાનો આ અવસર ચૂકવા જેવો નથી.

---

* દીકરી. ‡ દુશ્મન + સખી. ÷ થયા, થાય છે. × કુળને કલંક લગાડનાર.

પદ બત્રીસમું

રાગ રામેરી.

पीया तुम, निठुर भये क्युं ऐसे. निठुर०
मैं तो मन वच क्रम करी राउरी,
राउरी रीत अनैंसे. पीया तुम० १

"હે પતિ! તમે આવા કઠણ કેમ થઈ ગયા છો? હું મન વચન કાયાએ કરી આપની છું અને તમારી રીતિ જ ગ્રહણ કરું છું."

ભાવ—આ શ્રી આનંદઘનજીનું પદ બહુ અર્થઘટનાવાળું અને નૂતન પ્રકારનું છે, એનો આશય સમજવો અતિ મુશ્કેલ છે. એના પર બે ટબા પણ મળી આવ્યા છે. તે અર્થ અને મારા ગુરુ મહારાજે બતાવેલો અર્થ અત્ર કરવામાં આવ્યો છે અને તે સ્ફુટ કરવા વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તે વિચારવા વિનતિ છે.

ઉપર્યુક્ત એકત્રીશમા પદમાં સુમતિ ચેતનજીને નિજ પરિવાર જોવાની વિજ્ઞપ્તિ કરે છે અને તેની સાથે સ્વભાવદશામાં અને વિભાવદશામાં શું શું વસ્તુસ્થિતિ છે તેનું તેને દિગ્દર્શન કરાવે છે. એ સર્વનો આશય પતિ માયા, મમતાની સોબતમાં કુછંદે પડી ગયા છે તે માર્ગથી તેમને છૂટા પાડી શુદ્ધ ચેતનાના અતિ પવિત્ર માર્ગ તરફ પ્રયાણ કરાવવાનો છે. ઉપરના પદમાં જે સ્વરૂપ બતાવ્યું તેથી પણ ચેતનજી સમજ્યા નહિ ત્યારે હવે કાંઇ વિનતિરૂપે અને કાંઇક અતિ માયાળુપણે સુમતિ ચેતનજીને કહે છે અને તે વખતે તેની સખી શ્રદ્ધા પાસે ઊભી છે.

હે મારા નાથ! તમે આવા કઠોર કેમ થયા છો? મેં તમને આગળ મમતા, માયાનું કુટિલપણું બતાવ્યું, વિભાવદશાનું વિભાવપણું બતાવ્યું અને શુદ્ધ દશાનું મહત્ત્વ બતાવ્યું, છતાં તમે તો મારા સામું જોતાં પણ નથી! ખરેખર! મારા નાથ! આપ આટલા બધા કઠોર શા કારણે થયા છો? તમે મારી સામું તો જુઓ. હું તો મન વચન કાયાએ કરીને તમારી જ છું, હું મનમાં તમારું જ ધ્યાન કરું છું, વચનથી તમારો જ જાપ કરું છું અને મેં શરીર તમને જ અર્પણ કરી દીધું છે. હું તમારી સર્વ રીતિઓ અંગીકાર કરું છું, તમને જે વસ્તુઓ તત્ત્વતઃ હિતકારી હોય તેને હું ગ્રહણ કરું છું, તમારા પવિત્ર સગાઓ સાથે જ સગપણ રાખું છું અને શુદ્ધ દશામાં તમે જેવા પવિત્ર છો

---

૧ પીયા=પતિ નિઠુર=કઠોર, સખત, બેશરમ ભયે=થયા. ક્યું=શામાટે. ઐસે=એવા. મેં=હું. ક્રમ=કાયા, શરીર. રાઉરી=આપ સાહેબની, રાજાની, તમારી રીત=રીતિ અનૈસે=ગ્રહણ કરીશ અથવા અન ઐસી એટલે એવી નથી.

તેવી જ હું પવિત્ર છું. આવી આપની પરમ પવિત્ર સાધ્વી પતિપ્રાણા સ્ત્રી તરફ આપ કઠોર કેમ થઇ ગયા છો ?

અથવા હું મન વચન કાયાએ કરીને આપ સાહેબની છું અને આપની રીત તેવી નથી, મતલબ હું આપના પાલવને પકડતી આવું છું અને આપ મારી દરકાર નહિ કરતાં મારાથી ઉલટી રીત ગ્રહણ કરી મારી સામું પણ જોતા નથી. હે નાથ ! આપ આવા કઠણ હૃદયના શા માટે થયા છો ? આપને આ પ્રમાણે વર્તન ચલાવવું એ કોઇ પણ રીતે યોગ્ય નથી. 'એક પખી કેમ પ્રીતિ વરે પડે, ઉભય મિલ્યા હુવે સંધી' એ વાત આપ જાણો છો. હું આપના તરફ આટલો બધો રાગ બતાવું અને આપ મારા તરફ બેદરકારી રાખો એ કઇ રીતે યોગ્ય ગણાય તેનો આપ જરા વિચાર તો કરો. અને વળી આપ મને તુચ્છકારી કોઈ સુજ્ઞ પતિપ્રાણા સ્ત્રીની સોબત કરતા હો તો તો તે વાત કંઇક પણ ઉચિત ગણાય, પણ આપ તો કુલટાઓનાં મંદિરમાં રખડ્યા કરો છો, જે કુલટાઓ તમારી રીતિ કદિ ગ્રહણ કરવાની નથી, જેમણે અત્યાર સુધી કદિ તેવી રીતિ ગ્રહણ કરી પણ નથી, તેવી સ્ત્રીઓની સોબતમાં આપ પડ્યા છો, તેથી આપ મારી હકીકત તરફ જરા ધ્યાન આપો અને જ્યારે હું આપના પર અતુલ્ય પ્રેમ રાખું છું ત્યારે આપ તદ્દન બેશરમ ન થાઓ. આપને ઓળંભો આપીને આટલું કહું છું તે ખાતર પણ મને ખેદ થાય છે, પણ હે નાથ ! હવે મારા મનમાં જે વિચાર થાય છે તે આપને જણાવી દેવા ઉચિત ધારીને જ આટલું કહું છું.

'અનુભવ હમતો રાવરી દાસી' એ તેરમા પદમાં આ વિચાર ઘણી પુખ્ત રીતે બતાવ્યો છે તે તરફ વાચકનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

फूल फूल *भवर कीसी भाउंरी भरत हुं, निवहे प्रीत क्युं ऐसे;
मैं तो +पीयुतें ऐसी मीलि आली, कुसुम बाससंग जैसे. पीया तुम० २

"ફૂલે ફૂલે ભમરાની જેમ હું પ્રદક્ષિણા દઉં છું, પણ એવી રીતે પ્રીતિ કેમ નભાવવી ? હે સખિ ! હું તો પતિ સાથે એવી રીતે મળી છું કે જેવી રીતે ફૂલ તેની વાસ સાથે (મળી ગયેલ હોય તેમ)."

ભાવ-વળી હે મારા નાથ ! ગુલાબ, ચંપો, મોગરો, માલતી કે એવાં એવાં બીજાં

* ભવરને બદલે ક્વચિત્ 'ભમર' શબ્દ છે કીસીને બદલે કેસી શબ્દ છે.

+ પીયુતેંને બદલે ક્વચિત્ 'પિયને' શબ્દ છે.

૨ ભવર=ભ્રમર, ભમરો. કીસી=ની પેરે, ની જેમ. ભાઉંરી=પ્રદક્ષિણા, ચક્કર. ભરત હું=ભરું છું. નિવહે=નિર્વાહ કરવો, નિભાવવી ક્યું=શું. ઐસે=એવી રીતે. પીયુતેં=પતિ સાથે. મીલિ=ગળી ગઇ. આલી=સખી. વાસસંગ=તેની સુગંધી સાથે જૈસે=જેવી રીતે.

સુગંધી ફૂલની સુવાસથી આકર્ષાઇ ભમરો જેમ ફૂલની આસપાસ અને ચોતરફ ચક્કર લીધા કરે, જરામાં તેની ઉપર આવે, વળી એક બાજુમાં જાય, વળી બીજી બાજુમાં જાય, અને તેની પરના પ્રેમને લીધે તેના ફરતી પ્રદક્ષિણા ફર્યા કરે, તેવી રીતે હું તો મારા નાથ પરના પ્રેમથી આકર્ષાઇ તેમના ફરતી, તેમની આજુબાજુ, તેમની ઉપર ચોતરફ ફર્યા કરું છું, તેમના પ્રેમમાં મસ્ત થઈ તેઓશ્રીની ઓળગે જાઉં છું; અને આટલું કરતાં છતાં પણ પતિ તો મારી સામું જોતા પણ નથી. ત્યારે હવે મારે તે પ્રીતિનો નિભાવ કેવી રીતે કરવો? આપણે ઉપર પડતા જઈએ અને પતિ લાત મારે, સામું પણ ન જુએ ત્યારે હવે પ્રીતિનો નિર્વાહ શી રીતે કરવો? પ્રીતિના નિયમ પ્રમાણે બન્નેનું મન હોય તો જ પ્રીતિ વધે છે, નહિ તો પ્રીતિ નભતી પણ નથી તો વધે તો કેવી રીતે? એકપખી પ્રીતિ લાંબો વખત ચાલતી નથી એ સુપ્રસિદ્ધ નિયમ છે.

આટલી હકીકત સાંભળી શ્રદ્ધા સખી જે બાજુમાં ઊભી હતી તેણે સુમતિને કહ્યું કે– "સખિ! તમે કહો છો કે 'રાવરી રીત અનૈસેં' પણ અત્યાર સુધીમાં તમે તમારા પતિથી કાંઇ જૂદાઇ જણાવી હશે અને તેથી પતિ કદાચ રુઠ્યા હશે અને તમારા પર મન નહિ લગાવતા હોય." શ્રદ્ધા સખીનાં આવાં વચન સાંભળી સુમતિ તેનો પ્રત્યુત્તર આપે છે.*

હે સખિ! હું તો પતિ સાથે એવી મળી રહી છું કે જેવી રીતે ફૂલ-પુષ્પ તેની વાસ સાથે મળી ગયેલ હોય. ફૂલ અને તેની સુવાસ જેમ જૂદાં નથી, ઘટ અને ઘટત્વ જૂદાં નથી, અત્તર અને અત્તરની સુગંધી જેમ જૂદી નથી, તેમ હું સુમતિ મારા પતિ સાથે એકરૂપે મળી રહી છું. મારા મનમાં તેમના સંબંધી જ વિચાર આવે છે, મારાં વચનમાં તેમના ગુણાનુવાદ અને ગુણોત્કર્ષ આવે છે, મારું શરીર તેમને જ અર્પણ છે, મારામાં તેમના સિવાય અન્યનો સંકલ્પ પણ નથી. ટૂંકામાં હું તો તેમનામય છું, તદ્રૂપ છું, તત્સ્વરૂપ છું. મેં કદિ પણ એમના તરફ ભિન્નભાવ બતાવ્યો નથી, મારી કદિ પણ તેમના તરફ અરુચિ થઈ નથી, મારું મન કદિ અન્ય પુરુષ તરફ ગયું પણ નથી. તેઓ ગમે તેવી કુલટાઓનાં ઘરે જાય, તેઓને બોલાવે, તેઓ સાથે વિલાસ કરે તેમ છતાં પણ મેં પતિ તરફ કદિ ઉપેક્ષા કરી નથી. તેઓ જ્યારે મારે મંદિરે પધારે છે ત્યારે તેઓની સાથે હું એકરૂપ થવા તૈયાર જ રહું છું, અત્યારે પણ તૈયાર છું અને ભવિષ્યમાં કદિ તેમનાથી વિપરીત થવાની નથી. આટલું બધું કરતાં છતાં પણ નાથ મારાથી તદ્દન વિરુદ્ધ વર્ત્યા કરે છે, મારી તરફ જરા પણ પ્રેમ દર્શાવતા નથી એનું કારણ શું હશે? તે હે સખિ! વિચાર કરવા યોગ્ય છે. હું તો સ્પષ્ટ રીતે કહું છું કે–મારો અને મારા પતિનો ફૂલ અને તેની વાસની પેઠે અભેદ છે, અને મારામાં કદિ દ્વિધાભાવ થવાનો નથી.

---

* આવી રીતે શ્રદ્ધા સાથે વાતચીત થાય છે એવો અર્થ કરવો જ યુક્ત થશે, કારણ પ્રથમ ગાથા પતિને ઉદ્દેશીને લખી છે અને આ ગાથામાં આલી શબ્દ આવે છે તેનો તે વગર બીજી કોઈ રીતે ખુલાસો થઇ શકતો નથી. ટબાકાર પણ એ જ રીતે અર્થ કરે છે.

*ऐठी जान कहापर एती, नीर +निवहिये भैंसे;
गुन अवगुन ×न विचारो आनंदघन, कीजिये तुम †हो तैंसे. पीया तुम० ३

"એને જગતનો એઠવાડ જાણો, શા ઉપર એટલી બધી (મમતા તેના પર રાખો છો ?) (તેમ કરીને તમે) ભેંસવડે પાણી વહો છો. હે આનંદઘન પ્રભુ! ગુણ અવગુણનો વિચાર નથી કરતા, તમે જેવા (શુદ્ધ સ્વરૂપે) હો તેવી મને કરો."

ભાવ—આ ગાથાનો અર્થ કરવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડી છે. પ્રથમ અર્થ પં. શ્રી ગંભીરવિજયજીએ બતાવ્યો તે પ્રમાણે લખું છું. ટબાકારનો અર્થ ત્યાર પછી આપવામાં આવશે. આ બન્ને અર્થ વિચાર કરવા માટે રજૂ કર્યા છે. કોઈ નવીન અર્થનો ઝળકાટ વાંચનારને થાય તો જણાવવા વિજ્ઞપ્તિ છે.

સુમતિ ચેતનજીને હવે કહે છે કે-હે નાથ! આ માયા મમતા-ભોગદશા એ તો જગતનો એઠવાડ છે, કચરો છે, ઉકરડે નાખવા યોગ્ય છે. તમારા ભોગની પ્રત્યેક વસ્તુઓનું પૃથક્કરણ કરી જોશો તો તમને જ જણાશે કે એ વસ્તુઓ અનેક પ્રાણીએ અનંતી વાર ભોગવી છે, તમારી માયા મમતા સ્ત્રીઓ પ્રત્યેકને ઘરે રખડે છે અને પોતાને ઘરે આવનાર દરેક સાથે વિલાસ કરે છે–આવા જગતના એઠવાડ ઉપર તમારે આવડી બધી પ્રીતિ શી? એવા એઠવાડને તો ઉકરડે નાખવો ઘટે, તે તો ગટરમાં ફેંકી દેવા યોગ્ય ગણાય, તેને બદલે તમે તેને ચાટતા જાઓ છો, ઉલટી (વમન) કરીને ફેંકી દેવા યોગ્ય વસ્તુને તમે ચુંબન કરો છો! માંસગ્રંથિઓને હાથમાં લઈને તેમાં મોહ પામો છો! કફ મળ મૂત્રના ભંડારને આલિંગન કરો છો! અરે! મારા નાથ! તમે જરા વિચારો તો ખરા કે તમે કયે રસ્તે ઉતરી ગયા છો! ખરેખર તમારા જેવા શુદ્ધ નિરંજન નિર્લેપ ચિદાનંદઘન સ્વરૂપી ચેતનજી આવા પદાર્થ પર અને આવી વસ્તુઓ પર પ્રેમ રાખી રહ્યા છે તેથી અત્યારની તમારી સ્થિતિ જોતાં મારે કહેવું જોઈએ કે–તમે એક પખાલીના પાડા દો. અક્કલ વગરના અને યંત્રની જેમ કામ કરનાર પખાલીના પાડામાં જેમ દીર્ઘ દૃષ્ટિ ન હોય તેવા તમે કુસંગતિથી થઈ ગયા છો. એને લઈને પછી ગુણ અવગુણનો વિચાર પણ કરતા નથી; તમે જોતા નથી કે માયા મમતાની સાથે રહેવામાં તમને પોતાને કેટલું નુકશાન થાય છે અને સુમતિ સાથે–મારી સાથે રહેવામાં કેટલો લાભ થાય છે. આ સર્વ હકીકત આપ

* 'ઐઠી જાન કહાપર એતી' એ પંક્તિમાં બહુ પાઠાંતરો છે. જાન બદલે યાન છે. 'ઓછી જાતિ કહાપર એતી' એવો પણ પાઠ છે.

+ નિવહિયેને બદલે 'નવહિયે' એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે.

× † ન અને હો ત્રીજી તથા ચોથા પંક્તિમાં અનુક્રમે આવે છે તે કેટલીક પ્રતોમાં મૂકી દીધાં છે.

૩. ઐઠી=એઠવાડ, કચરો. જાન=જાણો. કહાપર=શા માટે. એતી=એટલી બધી. નીર=પાણી. નિવહિયે=નિરવહીએ, વહન કરીએ. ભૈંસે=ભેંસવડે. કીજિયે=કરીએ તૈંસે=તેવી.

વિચારમાં લેતા નથી, ગ્રાહ્યમાં પણ લેતા નથી, એમાં આપની મોટી ભૂલ થાય છે. આપ ન કરવા યોગ્ય કરો છો, ન જવા યોગ્ય સ્થાનકે ભટકો છો અને આપના શુદ્ધ પ્રેમીને તિરસ્કારો છો. હે નાથ! હવે તો મારી વિજ્ઞપ્તિ છે કે-તમે તમારી શુદ્ધ દશામાં જેવા છો તેવા પ્રગટ થાઓ અને મને પણ તેવી કરો. હે આનંદઘન નાથ! મને હવે આપના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સમાવી દો. આપ હાલ કઠોર થયા છો તેથી મને બહુ ખેદ થાય છે. હું મન વચન કાયાથી આપની જ છું, આપની સર્વ રીતિ ગ્રહણ કરવાવાળી છું અને ગ્રહણ કરવા તૈયાર છું.

આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. આખા પદનો આશય તો બન્ને અર્થમાં એક જ આવે છે કે ચેતનજીએ માયા મમતાનો પ્રસંગ મૂકી શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા ઉદ્યમ કરવો તે સર્વ પ્રકારે ઇચ્છવા યોગ્ય છે, પણ તેની દલીલો જૂદા જૂદા દૃષ્ટિબિંદુથી થાય છે. *ટબાકારે જે અર્થ લખ્યો છે તે પણ સમજવા યોગ્ય છે.

"હે ચેતન! તમે શા ઉપર અટકી જાઓ છો (અથવા અવગુણ માનો છો), પાડાથી પાણી લાવીએ. હે આનંદઘન! ગુણ અવગુણનો વિચાર ન કરો અને તમે જેવા છો તેવી મને કરો."

ભાવ—હે ચેતનજી! મારા પતિ! મારા શિરછત્ર મુકુટમણિ પ્રિય પ્રાણનાથ! હું તમારા તરફ આટલો પ્રેમ રાખું છું, તમારા તરફ આકર્ષાઈને ચાલી આવું છું અને તમે આટલા બધા મારા તરફ કઠોર કેમ થઈ ગયા છો? તમે મારી પાસે આવતા અટકી કેમ જાઓ છો? હે મારા પ્રભુ! મેં તો તમારું કાંઈ બગાડ્યું નથી અને તમે મારો અવગુણ શા કારણે માનો છો? હું આપની પાસે જેટલી વાત કહું છું તેટલી આપણા બન્નેના હિતની અને ખાસ કરીને તમારા લાભની કહું છું તે શિખામણની વાત સાંભળવાને બદલે તમે મારા સામું આવી વક્ર દૃષ્ટિએ શા માટે જુઓ છો? આપનું શુભ ઇચ્છવા અંગે મારી તરફ પ્રેમ બતાવવાને બદલે તમે મારાથી એઠ્યા શા માટે જાઓ છો? એટલે મારા તરફ ગુસ્સાની નજરે શા માટે જુઓ છો? પખાલના પાણીનું વહન સાધારણ રીતે બળદથી થાય છે, પણ કોઈ વખત બળદ હાજર ન હોય તો પાડાથી પણ કરવામાં આવે (ઘણી જગ્યાએ બળદને બદલે પાડા ઉપર પખાલનું પાણી લાવવાનો રિવાજ છે.) એટલે આપનો પ્રેમ શુદ્ધ ચેતના તરફ થતો હોય તો તમને તે બહુ આગળ વધેલી સ્થિતિમાં પ્રાપ્ત થાય તેમ છે અને મારો અને તમારો સંબંધ તો દશમા ગુણસ્થાનક સુધી જ રહેવાનો છે તેથી તમે મારા તરફ પ્રેમ બતાવતા ન હો તો હે નાથ! એમાં આપ યોગ્ય કરતા નથી. એ તો કોઈ વખત શુદ્ધ

---

* એંઠી=અટકી, અવગુણ માનો છો. જાનને બદલે આ અર્થમાં જાન એવો પાઠ છે કહાપર=શા ઉપર. એતી=આટલા. નીર=પાણી. નિવહીએ=લાવીએ. ભૈંસેં=પાડાથી. તૈસી=તેવી.

ચેતના ન મળે તો સુમતિથી કામ ચલાવવું જોઈએ. તમારે પાણીનું કામ છે, તમારી દશા સુધારવાનું કામ છે, તેથી પખાલ પાડાથી આવે છે કે બળદથી આવે છે તેને માટે આપે વિચાર કરવો યોગ્ય નથી. આપને રોટલાનું કામ છે, ટપટપનું કામ નથી. આપ મારા અને શુદ્ધ ચેતનાના ગુણ અવગુણનો વિચાર ન કરો. આપને શુદ્ધ ચેતના ન મળે તો મારાથી નિર્વાહ કરો અને આપની સ્વરૂપદશા પ્રાપ્ત કરવામાં જેટલી બની શકે તેટલી આપની સેવા કરવાનો લાભ આપો. આપ જાણો છો કે દસમા ગુણસ્થાનક સુધી કષાયનો આવિર્ભાવ છે તેને દૂર કરવા માટે સમતાભાવની જરૂરિયાત છે, તેથી આપ એવા વિચાર ન કરો કે આ સુમતિ આગળ જતાં તો કાંઇ કામની નથી. અત્યારે ખરેખરી સહચારિણી તરીકે આપની સેવા બજાવનાર હું છું અને મારા સંબંધથી આપને ઘણા પ્રકારના લાભ થવાના છે એ નિર્ણીત હકીકત છે, તેથી મારા અને શુદ્ધ ચેતનાના ગુણ અવગુણનો વિચાર કર્યા વિના જેવા તમે તમારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં છો તેવી મને કરો. આવી રીતે સુમતિ પતિને કહે છે કે–હે નાથ! વિભાવદશામાં પડી જઇ આપ મારા તરફ નિષ્ઠુર થયા છો તે નિષ્ઠુરતા હવે બંધ કરો અને આપ કોઇ મારો અવગુણ જોતા હો તો તે મને બતાવો કે જેથી હું આપની ઇચ્છાને માન આપું અને મારી ભૂલ સુધારું. બાકી મારામાં અને શુદ્ધ ચેતનામાં કાંઈ ફેરફાર જોઈ, મારો અવગુણ ગ્રહણ કરી, મને તજી દેવી અને તેને બદલે માયા–મમતાને ગ્રહણ કરવી એ તો કોઇ પણ રીતે ઇષ્ટ નથી. હે નાથ! મારામાં કાંઈ અવગુણ હોય તો તે સુધારી મને તમારા સ્વભાવમાં મેળવી લો અને મને આપના જેવી કરો.

આ આખું પદ આંતરદશાના ખપી જીવને ઊંડા હૃદયમાં અસર કરનાર છે. એમાં એટલો ઉત્કૃષ્ટ ભાવ બતાવ્યો છે કે તેની ખરેખરી ખૂબી સમજવા માટે આંતરદશાને યોગ્ય થવું જોઇએ. જૂદાં જૂદાં પદોમાં સુમતિ પતિને શુદ્ધ દશામાં આવવા માટે અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી હકીકત રોશન કરે છે. અત્રે તે પતિને પોતા તરફ કઠોર શા માટે થયા છે તેનાં કારણો પૂછતાં એક તદ્દન નવીન આકારમાં હકીકત રજૂ કરે છે. જો તેઓ પોતાની અને શુદ્ધ ચેતનાની વચ્ચેના નજીવા તફાવત ઉપર મક્કમ રહી પોતા ઉપર ગુસ્સે થયા હોય તો તેમ ન કરવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે. આ ભાવ કવિની પ્રતિભાશક્તિ બતાવે છે. સુમતિ અને શુદ્ધ ચેતના વચ્ચેનો તફાવત એટલો સૂક્ષ્મ અને એટલી આગળ વધેલી સાધકદશામાં પ્રાપ્ત થાય છે કે તેને લઇને ચેતનજી સુમતિ તરફ પરાઙ્મુખ રહેતા હોય એમ ધારી લઇ તેને તેમ નહિ કરવા વિજ્ઞપ્તિ કરવી, માયા મમતાનો સંગ મૂકી દેવા સમજાવવું એ ચેતનજીની વર્તમાન વિભાવદશા તરફ એવો આડકતરો ફટકો મારનાર છે અને ચેતનજીને તેથી એવી વિદ્વત્તાભરી રીતે મૂર્ખ બનાવે છે કે એનું રહસ્ય સમજ્યા પછી મનમાં એક પ્રકારનો આનંદ આવે છે.

આખા પદનો ભાવાર્થ એ છે કે-ચેતનજીએ સ્વભાવદશા અને વિભાવદશાનું સ્વરૂપ વિચારી, બન્નેનો વાસ્તવિક રંગ કેવો છે તેનો ખાસ નિર્ણય કરી, જેથી પોતાનું તત્ત્વત

વાસ્તવિક હિત થાય તે માર્ગ આદરવો, વિભાવનું જોર થઇ જવા દેવું નહિ અને સ્વભાવ-ને પ્રગટ કરવા બની શકે તેટલો અને બની શકે તેટલી દિશાએથી જરૂર પ્રયત્ન કરવો. આ જીવનનું તે કાર્ય છે અને તેની સફળતામાં જીવનયાત્રાની સફળતા છે. આનંદઘન અને સુમતિ એક થાય, એક થવા માટે બનતો પ્રયાસ કરે, પ્રયાસ કરવા માટે યોગ્ય સામગ્રી એકઠી કરે અને એ પ્રત્યેક સાધ્ય માટે જેટલો બની શકે તેટલો પ્રગતિ તરફ પુરુષાર્થ થાય એ ખરું જીવનનિર્વહન છે, એના પ્રયાસમાં આનંદ છે અને એની પ્રાપ્તિ-માં સાધ્યબિંદુનું લક્ષ્યસ્થાન છે.

પદ તેત્રીસમું

રાગ ગોડી

मिलापी आन मिलाओ रे, मेरे अनुभव मीठडे मित्त.   मिंलापी०
चातक पीउ पीउ पीउ *रटे रे, पीउ ×मिलावे न आन;
जीव पीवन पीउ पीउ करे प्यारे, जीउ नीउ आन ‡एआन. मिलापी० १

"મારા અનુભવ મીઠા મિત્ર! મેળાપ કરી જાણનાર! (પતિને) લાવીને મેળવી આપો. ચાતક પીઉ પીઉ કરે (તેમ હું પતિ પતિ રટું છું) (પણ) પતિને લાવીને મેળવી આપતા નથી; મારો જીવ (પ્રેમરસ) પીવાને તરસ્યો થઇને પીઉ પીઉ કરે છે, હે પ્યારા! મારા જીવનરૂપ તેમને લાવ, લાવ."

ભાવ–એક વિરહી સ્ત્રી પોતાના પતિનો વિયોગ સહન કરી શકતી ન હોવાથી પોતાના પવિત્ર પ્રેમ રાખનાર ગોઠીયા પાસે જઇ તેને વિજ્ઞપ્તિ કરે કે 'હે બંધુ! તમે મારી દશા તો જુઓ! મારા પતિ પર હું શુદ્ધ પ્રેમ રાખું, તેઓની ખાતર મારું સર્વ સુખ તજું, તેઓ ઉપર મારા પ્રાણ પાથરું, તેઓના વિરહથી રાતના ઊંઘ પણ ન લઉં છતાં તેઓ મારે ત્યાં પધારતા નથી, મારો ઘણા કાળનો વિયોગ દૂર કરતા નથી, માટે

---

* રટેરેને બદલે 'કરે રે' એવો પાઠ બે પ્રતમાં છે, રટે શબ્દ લેવામાં પીઉનો ભાર વધારે આવે છે તેથી એ પાઠ મૂળમાં જાળવી રાખ્યો છે.

× મિલાવેને બદલે 'મિલાવો' અથવા મિલાવ પાઠો છે. એ શબ્દનો કયો અર્થ કરવો તેના પર પાઠાંતરનો અત્ર આધાર છે.

‡ 'આનિ અવાનિ' એવો પાઠ બે પ્રતોમાં છે એનો અર્થ સમજાતો નથી. આનિ=એટલે લાવ અને અવાનિ=અર્વાગ્, જલદી એવો અર્થ ઘટી શકે ખરો તે વિચારવા યોગ્ય છે.

૧ મિલાપી=મેળાપ કરી જાણનાર, કરી આપનાર. આન=લાવીને, મિલાવો=મેળવી આપો. મીઠડે=મીઠા, દીલોજાન. મિત્ત=મિત્ર, દોસ્ત મિલાવે=મેળવી આપે. આન=આણીને, લાવીને. પીવન=પીવાને માટે તરસ્યો થયો થકો. જીઉ નિઉ=મારા (નિજ) જીવનરૂપ. એ=એને, મારા પતિને.

તમે જરા તેઓને મળીને મારે મંદિરે પધરાવો. તેઓ મારું વિયોગ દુઃખ ભાંગી નાખે એવો કોઇ માર્ગ કરી આપો કે જેથી મારી પીડા મટી જાય.' વિરહિણી સ્ત્રીની આવી અવસ્થાને બરાબર બેસતા આવતા આ પદને સુમતિ અને અનુભવના સંવાદરૂપમાં સમજાવી શકાશે. એ શૃંગાર અને શાંતરસમિશ્રિત પદનો ભાવ હવે વિચારીએ.

અનુભવ મીઠા મિત્ર! તમે મારા અને મારા પતિના શુદ્ધ મિત્ર છો, પ્રિય સ્નેહી છો. (અનુભવ અને સુમતિ તો સાથે જ રહે છે અને ચેતનજીને તેની શુદ્ધ દશા તરફ અયાણુ કરવાની સાચી સલાહ આપનાર મિત્ર પણ એ જ છે. તેથી અને ચેતનજી પાસે તેની સલાહનું વજન સ્હેતું હોવાથી તથા બન્નેનો મેળાપ કરાવી આપવામાં અનુભવકુશળ હોવાથી સુમતિ તેને કહે છે) હે હિયરજી! તમે મારા પતિને લાવીને તેનો મારી સાથે મેળાપ કરાવી આપો. જો તમે આવીને જરા તસ્દી લો અને તેમને સમજાવીને મારો પતિ સાથે મેળાપ કરાવી આપો તો, પછી પતિને હું મારે વશ રાખી તેઓને આનંદ કરાવું અને પછી તેઓનો અને મારી બ્હેન શુદ્ધ ચેતનાનો સંયોગ થતાં ભવની ભાવઠ ભાંગી જાય અને પતિ એકરૂપ થઇ જાય. હાલ તો વિરહ કાળમાં મારી શી દશા થાય છે તે અનુભવ મિત્ર!. જરા સાંભળો અને તેમાંથી તમને યોગ્ય લાગે તે મારા પતિને કહો.

ચાતકપક્ષી જેમ વરસાદની રાહ જોઈ 'પીઉ પીઉ' કરી મૂકે છે, મતલબ વર્ષાસમય નજીક જોઇ બપૈયો જેમ તેને માટે આતુરતાથી આરડે છે તેવી રીતે પતિને મળવાના ઉત્સાહથી અને આતુરતાથી હું પતિના નામની જપમાળા જપું છું, આખો વખત 'પતિ-પતિ' એમ જાપ કર્યા કરું છું અને જેમ બપૈયો વરસાદની રાહ જોઇ, તેની જપમાળા લઇ, તેનું નામોચ્ચારણ કરી તેના આવવાની વાટ જુએ છે તેમ, હું પણ પતિઆગમનની વરસાદ પેઠે રાહ જોઉં છું. આટલું કરતાં છતાં અનુભવ મિત્ર! તમે પતિને સમજાવીને મેળવી આપતા નથી. મારો જીવ તો પતિના દર્શનનું પાન કરવા માટે તરસ્યો થઇ રહ્યો છે, મારા મનમાં પતિના દર્શનની ઉત્સુકતા છે, ચક્ષુમાં પતિદર્શનની કામના છે, કાન પતિના શબ્દ સાંભળવા આતુર છે અને મારું આખું અંગ પતિમેળાપના વિચારથી કંપ્યા કરે છે તેથી જાણે મારા પ્રત્યેક અવયવ ચાતકની પેઠે 'પીયુ પીયુ' કરી રહ્યા છે, એની કૃશતા અને ઉન્મત્તતા અવ્યક્ત શબ્દરૂપે પતિ શબ્દની નિર્ઘોષણા સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે તેથી હે અનુભવ મીઠડા મિત્ર! એ મારાં જીવનરૂપ પતિને તું ગમે તેમ કરીને અહીં લાવ, લાવ.

વિરહી સ્ત્રીની અવસ્થાનો ખ્યાલ કરો, અનંત કાળથી તેની આશા નહિ પૂર્ણ કરનાર પતિ તરફ શુદ્ધ પવિત્ર પ્રેમ રાખનાર પતિપ્રાણા પવિત્ર સાધ્વી સતીનું વર્તન વિચારો અને છેવટે તે કેટલા ઉપાયથી પતિને નિજ મંદિરે પધારવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે તે સંબંધમાં અગાઉનાં પદો વિચારો. (ખાસ કરીને આ વિષય પર જુઓ પદ ૮, ૯, ૧૦, ૧૩, ૧૪, ૧૬, ૧૮ તથા ૩૧.) હવે વળી એક વિશેષ ઉપાય તરીકે અનુભવ મિત્રને વિજ્ઞપ્તિ કરી પતિને નિજ મંદિરે અહીં આવવા માટે અને બન્નેનો મેળાપ કરી આપવા માટે તેને કહે-

વાનો ઉપાય સુમતિ અજમાવે છે. આવા વિરહના પ્રસંગમાં પતિના મિત્ર દ્વારા તેને સંદેશો પહોંચાડવો અને પતિને સમજાવવા માટે વચ્ચે પડવા વિનતિ કરવી એ ચાલુ સંસારસ્થિતિને તદ્દન અનુરૂપ છે.*

ત્રીજી અને ચોથી પંક્તિમાં મારા પતિને લાવ લાવ એમ આજ્ઞાર્થદર્શક શબ્દો વાપર્યા છે તે સતીની આતુરતાને અંગે વપરાયલા છે એમ સમજવું. તેનો અધિકાર અનુભવને હુકમ કરવાનો નથી અને હવે પછી જે વિચારો તેણે બતાવ્યા છે તેથી હુકમ કરવાનો ભાવ નીકળતો નથી તેથી આ શબ્દો માત્ર આતુરતાથી અનુભવ તરફ સુમતિએ ઉદ્ગારરૂપે કાઢ્યા હોય એમ જણાય છે. સુમતિ પોતાની સ્થિતિનું-વિરહાવસ્થાનું વિશેષ વર્ણન આપે છે અને અનુભવ તે સાંભળે છે તે વિચારીએ.

दुखीआरी निशदिन रहुं रे, फिरुं सब सुधबुद्ध खोय;
*तनकी मनकी कवन लहे प्यारे, +कीसें देखाउं रोय. मिलापी० २

"રાત્રિ દિવસ હું દુઃખણી રહું છું અને સર્વ શુદ્ધબુદ્ધ ખોઇને હાલુંચાલું છું; મારા મનની ને તનની (પીડાને) કોણ જાણી શકે? મને શરીરની અને મનની શાંતિ જરા પણ થતી નથી-તે સર્વ હું રોઇને (પણ) કેવી રીતે બતાવી આપું?"

---

* આ ગાથાના અર્થને અંગે કેટલાક વિચારો અહીં આપ્યા છે. ચાતક પતિ પતિ કહીને રટે છે તેમ હું રટું છું એ પઠવાડેનો વિભાગ અર્થ ઉપરથી અધ્યાહાર સમજાય છે. 'પીઉ મિલાવન આણ' એટલે-તમે પતિને મેળવી આપતા નથી એમ કહીને અનુભવ ઉપર જરા આક્ષેપ કર્યો છે. આવી રીતે આક્ષેપ કરીને જાણે સામા મનુષ્ય ઉપર બોજો મૂકવો એ જ આશય જણાય છે; નહિ તો વાસ્તવિક રીતે પતિ નિજ મંદિરે ન પધારે તે અનુભવની કાંઈ જવાબદારી નથી. અથવા મિલાવ=મેળાપ. ન આણ= તમે આણતા નથી, કરી આપતા નથી એવો પણ અર્થ થાય. અથવા મિલાવન એટલે મેળાપ અને આણ એટલે લાવો. આવી રીતે અર્થ કરીએ તો તે અર્થ સીધી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. મને એમ લાગે છે કે આ પંક્તિમાં પાઠ 'પીઉ મિલાવન કાજ' જોઇએ. એટલે પછી આ બે પંક્તિમાં ચાતકની જ વાત છે એમ થાય બપૈયો પીયુને મળવા ઉત્સુક થઇ પીયુ પીયુ કરે છે. આ પ્રમાણે બહુ સુંદર અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાર પછીની છેલ્લી બે પંક્તિમાં સુમતિ પોતાની સ્થિતિ બતાવી ચાતક સાથે પોતાની સરખામણી કરી પતિનો મેળાપ કરાવી આપવાનું કહે છે; પરંતુ એ નૂતન પાઠની મેં કલ્પના કરી છે તે કોઈ પ્રતમાં ન હોવાથી તેવો ફેરફાર કરવાની મારી સત્તા નથી.

* 'તન મનકી કબહુ લહું પ્યારે' આવો પાઠાંતર આખી પંક્તિ માટે છે, તેનો અર્થ શરીરની અને મનની (શાંતિ) કયારે મેળવું એમ થાય છે.

+ કીસકી દિખાઉં એવો પાઠાંતર છે, અર્થ એક જ છે.

૨ દુખીઆરી=દુઃખણી નિશદિન=રાત્રિદિવસ ફિરું=હાલુંચાલું છું. સુધબુદ્ધ=શુદ્ધિ અને બુદ્ધિ, હોશકોશ. ખોય=ખોઇને. કવન=શાંતિ (સંબંધ ઉપરથી). સંસ્કૃતમાં એનો અર્થ પાણી થાય છે. કીસેં= કેવી રીતે? દેખાઉં=બતાવું. રોય=રોઇને.

ભાવ—હે અનુભવ મીઠડા મિત્ર ! મારા પતિના વિરહમાં હું રાત દિવસ દુઃખમાં ને દુઃખમાં રહું છું, મને તે વાત ગમે તેટલું કરતાં પણ વિસરાતી નથી અને તેથી મારી બધી શુદ્ધબુદ્ધ ચાલી ગઇ છે અને એક ઉન્મત્તની માફક જાણે મારા બધા હોશકોશ ઊડી ગયા હોય તેમ હું ફરું છું. હું અહીંતહીં જાઉં છું પણ મારું કોઇ બાબતમાં ચિત્ત ચોંટતું નથી તેથી ગાંડી જેવી લાગું છું. આ પતિનો વિરહાગ્નિ એટલો સખત લાગે છે કે તેની જ્વાળામાં મને તનની કે મનની શાંતિ મળતી નથી, હું બળી રહી છું અને મારા શરીરમાં અને મારા મનોરાજ્યમાં વિરહનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઇ રહ્યો છે. મારા મનની ને તનની પીડા જાણનાર તારા વિના કોઇ નથી. એક વિરહી સ્ત્રી જે પરમ પતિવ્રતા હોય તેને જ્યારે પતિનો વિરહ થાય ત્યારે તેની કેવી દશા થાય તે તો હે અનુભવ મિત્ર ! તમે અનેક કાવ્યોમાં વાંચ્યું હશે. અત્યારે મારી આ દશા થઈ છે કે હું તમને રોકીને પણ તે કઇ રીતે બતાવું ? રડવામાં પણ જરા શુદ્ધિ તો જોઇએ અને મારી શુદ્ધબુદ્ધ પણ એટલી કમતી થઇ ગઇ છે કે હું તમને રડીને પણ મારો ખરેખરો મનોભાવ બતાવી શકું તેમ રહ્યું નથી.

પચીશમા પદમાં સુમતિ કહે છે કે–દરેક મનુષ્યની આગળ મનની વાત કેવી રીતે કહી શકાય ? હવે તેને અહીં અનુભવ સ્વજન મળેલ છે તેથી તેની પાસે મન ખોલીને પોતાની ખરેખરી સ્થિતિ બતાવી આપે છે અને તેમ કરતાં તેને કહે છે કે–હે મિત્ર ! મારા પતિવિરહે મારા શરીરની અને મનની એવી સ્થિતિ થઇ ગઇ છે કે–હું તે તારી પાસે રોઇને બતાવી શકતી નથી. રડવામાં રડવા પૂરતી અને તે સાથે પોતાનું દુઃખ બતાવવા પૂરતી તો શુદ્ધિ હોવી જોઇએ, તેટલી પણ મારામાં નથી તેથી હું તને રડીને પણ મારો ખરો મનોભાવ સમજાવી શકતી નથી. મારો તો આખો દિવસ ખેદ કરવામાં જ જાય છે, મને બીજું કાંઈ સૂઝતું નથી અને મારા આખા શરીરમાં અને મનમાં વિરહાગ્નિની જ્વાળાઓ ઉઠ્યા કરે છે અને તે મને બાળી નાખે છે. હે મિત્ર ! હજુ પણ કેટલી વાત કહું ? અત્યારે તારી પાસે મન ખોલીને કહું છું. પતિવિરહે મારા હાલ કેવા થયા છે ? તે જરા સાંભળ અને પતિને તે કહીને તેની સાથે મારો મેળાપ કરાવી આપવા હવે બનતો પ્રયાસ જરૂર કર.

સુમતિ શુદ્ધબુદ્ધ ખોઇ બેસે એનો ભાવાર્થ એ સમજવો કે–મમતા, માયાના પ્રસંગમાં આ જીવ એટલો બધો પડી ગયો છે કે તેનામાં શુદ્ધ બુદ્ધિ જે કાંઇ હોય તે ચાલી જાય છે, તદ્દન નહિ જેવી થઇ અવ્યવસ્થિત અથવા અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં પડી રહે છે, અને તે સાહેબજી તો ઉન્મત્તની પેઠે માયા, મમતા વેશ્યાઓના ઘરે રખડ્યા કરે છે. આવી સ્થિતિને પરિણામે ચેતનજીની પોતાના મનની અને શરીરની શાંતિ રહેતી નથી, તે ધનની લાલચે અહીંતહીં વલખાં માર્યા કરે છે, ઇંદ્રિયના ભોગો પ્રાપ્ત કરવા જ્યાં ત્યાં મોઢું નાખ્યા કરે છે અને આખા સંસારચક્રમાં ગાંડા માણસની પેઠે રખડે છે. એની એ સ્થિતિ

એટલી દયાજનક છે કે શુદ્ધ સ્વભાવદશા એનું વર્ણન કરતાં રડી પડે છે, એને અશ્રુ આવી જાય છે અને કહે છે કે એ દશા એટલી બધી નિકૃષ્ટ–અધમ છે કે–રડીને પણ તે કેવી રીતે બતાવી શકાય ?

કબનનો અર્થ જળ–પાણી એમ થાય છે. બીજી રીતે કબ–ન લહું એટલે કયારે પણ લેતી નથી એમ કરીએ તો શાંતિ શબ્દ અધ્યાહાર લેવો જોઇએ. અથવા ઉપરની શુદ્ધ બુદ્ધ શબ્દ અધ્યાહાર લઇએ તો બરાબર અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. કવન એટલે કોણ અર્થ પણ બંધબેસતો આવે છે.

આ ગાથામાં અને હવે પછીની ગાથામાં વિરહી સ્ત્રીનું આબેહુબ વર્ણન આપ્યું છે અને તે સ્થિતિ સુમતિની વિરહી અવસ્થા સાથે એટલે કે ચેતનજીની પરઘર રમવાની ટેવ સાથે બરાબર મળતી આવે છે. આખા પદનો યોગપરિભાષામાં બહુ સુંદર અર્થ થાય છે એ બરાબર વિચારી સમજવા યોગ્ય છે. વિવેચન પર બરાબર વિચાર કરવા વિજ્ઞપ્તિ છે.

निसि अंधिआरी मोही हसे रे, तारे दांत दिखाइ;
*भादु कादु में कियो प्यारे, असुअन धार वहाइ. मिलापी० ३

"અંધારી રાત્રિ તારાવડે દાંત દેખાડીને મને હસે છે, આંસુની ધારા કાઢીને મેં ભાદરવો (મહિનો) કાદવવાળો કર્યો છે."

ભાવ—હે અનુભવ મિત્ર ! મારી સ્થિતિ કેવી થઈ છે તે જરા સાંભળ. આ અંધકારમય રાત્રિ મારાં દુઃખ ઉપર ડામ દેવા વાસ્તે તારારૂપી દાંતની પંક્તિ દેખાડીને મને હસે છે, મારી મશ્કરી કરે છે, વિરહાગ્નિમાં બાળી મૂકી મને ત્રાસ આપે છે. પતિવિરહી સ્ત્રીને રાત્રિનો સમય એકલા પસાર કરવો એ બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે, વિરહ જ્વાળા દિવસ કરતાં પણ રાત્રે વધારે સતાવે છે અને સંસ્કૃત કવિઓ પોતાની પ્રતિભાથી જ્યારે વિરહી સ્ત્રીનું વર્ણન કરે છે ત્યારે રાત્રિનો સમય તેની સ્થિતિનું દર્શન કરાવવા માટે વધારે પસંદ કરે છે. એકાંત સ્થાનમાં કામદેવ પોતાનું જોર વધારે ચલાવે છે એ કાવ્યગ્રંથો વાંચનારથી અજાણ્યું નથી. અંધારી રાત્રિ આ બિચારી વિરહી સ્ત્રીને બહુ હેરાન કરે છે, અને તેની પીડાની દયા ખાવાને બદલે આકાશમાં ઝળકતા તારારૂપ દાંત દ્વારા આ વિરહિણીની

---

* ભાદો કાદો એવો પાઠાંતર છે, લિંગવ્યત્યય છે, અર્થ એક જ છે.

૩ નિસિ=રાત્રિ. અંધિઆરી=અંધકારમય, ઘોર અંધારી. મોહી=મને. તારે=તારા, ઉપગ્રહ. દાંત=દાંતની પંક્તિ દિખાઇ=બતાવીને. ભાદુ=ભાદરવો, અગિયારમો મહિનો. કાદુ=કાદવવાળો, જળમય અસુઅન=આંસુ. ધાર=ધારા. વહાઇ=કાઢીને.

મશ્કરી કરે છે. જ્યારે ખડખડાટ દાંત કાઢવામાં આવે છે, અટ્ટહાસ્ય કરવામાં આવે છે ત્યારે દંતપંક્તિ બહાર દેખાય છે; તેવી રીતે આ આકાશરૂપ સ્ત્રી આકાશમાં ઝળકતી તારાપંક્તિરૂપ પોતાના દાંત બતાવી બતાવીને આ વિરહી સ્ત્રીને ત્રાસ આપ્યા કરે છે. આ પંક્તિમાં ભાવ એવો છે કે પતિના વિરહે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી પતિના વિરહથી ખેદ પામીને આંખનું એક પણ મટકું માર્યા વગર પતિના નામની જપમાળા જપતી પતિના માર્ગનું નિરીક્ષણ કરે છે અને નિઃશ્વાસ નાખી ખાલી ચક્ષુએ આકાશ સામું જુએ છે. દુઃખીને દુનિયા પોતાની મશ્કરી કરતી જણાય છે, સુખીને પોતા તરફ હસતી જણાય છે; તે પ્રમાણે આ પતિવિરહિણી સ્ત્રીને આકાશ પણ તારારૂપ દાંત દેખાડીને મશ્કરી કરતું હોય અને તે દ્વારા રાત્રિ પણ તેની મશ્કરી કરતી હોય એમ લાગે છે.

મુહી એટલે મને. એનો અર્થ મોહમય રાત્રિ એવો પણ થઇ શકે. એકાંત સ્થાનમાં મોહ રાજા પોતાનું પરાક્રમ વધારે બતાવે છે, એ પ્રસિદ્ધ હકીકત છે તેથી અહીં રાત્રિનો સમય પસંદ કર્યો છે.

પતિવિરહમાં શોક કરી કરીને—આંસુઓની ધારા પાડીને મેં હે અનુભવ મિત્ર! ભાદરવો કાદવવાળો કરી મૂક્યો છે, મતલબ કે મારી આંખમાં એટલાં બધાં આંસુ આવે છે કે લોકોક્તિ પ્રમાણે મારી એક આંખમાં શ્રાવણ અને એક આંખમાં ભાદરવો ચાલ્યા જાય છે, મારાં આંસુ ખળતા નથી, અટકતાં નથી, બંધ પડતાં નથી; અને આવી રીતે પતિવિરહમાં હું ચોધાર આંસુએ રડ્યા જ કરું છું અને પતિને મળવાને આતુર રહું છું.

વિરહી સ્ત્રીઓ સંસારમોહમાં આસક્ત થઈ પતિના વિરહ વખતે આવી જ રીતે વિલાપ કરે છે, આવા જ પ્રકારે આંસુ પાડે છે અને તેવી સ્થિતિ અહીં સુમતિની બતાવી છે. તફાવત એટલો જ છે કે વિરહી સ્ત્રી મોહથી તેવી સ્થિતિમાં આવે અને તેનું સાધ્ય ઇંદ્રિયવિષયતૃપ્તિ હોય છે અને સુમતિ શુદ્ધ પ્રેમથી પતિ તરફ આકર્ષાય છે અને તેનું સાધ્ય શુદ્ધ ચેતનત્વ પ્રકટ કરવાનું છે.

યોગઅર્થમાં અંધારી રાત્રિ તે આત્મજ્ઞાન પર પડેલાં આવરણોથી થયેલી અજ્ઞાનદશા સમજવી અને તેમાં તારાઓરૂપ દંતપંક્તિ તે મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાનાદિ ઉપરથી જ્ઞાન દેખાતા ખોટા ચમકારા સમજવા. રડવાની હકીકત સામાન્ય રીતે આવા ભદ્રલોક પોતાના સંબંધીને અજ્ઞાનયુક્ત સ્થિતિમાં સબડતા જોવાથી ખેદ કરે તેને અનુરૂપ છે. અશ્રુની ધારા ચાલે છે તે વધારે ખેદયુક્ત સ્થિતિ બતાવે છે. આવી રીતે હું પતિના વિરહથી હેરાન થાઉં છું, રડું છું અને અત્યવટે ક્રમાઉ છું, પણ મારા પતિ મારા ઉપર કૃપા કરીને મારા મંદિરે પધારતા નથી તેને હે અનુભવ મિત્ર! હવે તમે મેળવી આપો.

+चित्त चोरी चिहुं दिसे फीरे, ‡प्राणमें दो करे पीस;
*अबलासें जोरावरी प्यारे, एती न कीजे ×रीस. मिलापी० ४

"ચિત્તરૂપ ચકવી હૃદય ઉપર બન્ને હાથ દાબીને ચારે દિશામાં ફરે છે, હે પ્યારા ! અબળા સ્ત્રી ઉપર જોરાવરી કરીને આટલી બધી રીસ કરવી ન ઘટે."

ભાવ—ચિત્તરૂપ ચકવી પોતાના હૃદય ઉપર બન્ને હાથ મૂકીને પતિની શોધમા ચારે દિશામાં ફર્યા કરે છે. પતિનો મેળાપ કરવાની દૃઢ ઇચ્છામાં ચિત્તરૂપ ચકવી આખી દુનિયામાં ફર્યા કરે છે અને પોતાનું હૃદય તૂટી ન જાય તેટલા માટે વિરહી સ્ત્રીની પેઠે પોતાની ધડકતી છાતી ઉપર હાથ મૂકી રાખે છે. અસહ્ય વિરહાવસ્થાનું આ અંતિમ દુઃખદર્શન છે. રડી રડીને થાકી ગયેલી, નિસાસા નાખતી વિરહી સ્ત્રીની ધડકતી છાતી ફાટી ન જાય તેટલા માટે તે કાંઇક દિલાસારૂપે પોતાના બન્ને હાથ તેના ઉપર મૂકે છે. પતિથી વિખૂટી પડી ગયેલી ચકવી જેમ નદીના કિનારા ઉપર પ્યું પ્યું કર્યા કરે છે અને આમતેમ ઊડે છે તેમ વિરહી સ્ત્રી પતિઘેલી થઇ તેના નામની જપમાળા જપતી ચોતરફ ફર્યા કરે છે.

અહીં પાઠાંતરનો અર્થ વિચારીએ 'ચિત્ત ચાતક પીઉ પીઉ કરે રે, પ્રણમે દો કર પીસ' એવો પાઠ ભીમશી માણેકવાળી બુકમા છે. ચિત્તરૂપ ચકવો પતિ પતિ એવો અવાજ કરે છે અને બન્ને હાથ મેળવીને પગે લાગે છે–આવો અર્થ થઈ શકે છે; પણ તેમ કરવામાં ઘણા પ્રકારની અગવડ જણાય છે. એક તો ચાતકને પીયું પીયું કરવાનું જણાવવું ચાલતી હકીકતને અનુરૂપ નથી, તેને સામાન્ય જાતિવાચક શબ્દ ગણી તેનો અર્થ ચકવી કરીએ તો જ કાંઇક અર્થઘટના થાય તેમ છે. જેમ ચાતક પાણી પીવાને તરસ્યો થયો હોય તે પ્યુ પ્યુનો અવાજ કર્યા કરે તેમ તેમ હું પતિ પતિનો જાપ કર્યા કરું છું એવો બીજો અર્થ થઇ શકે તે કાઇક ઠીક છે, પણ તેમા દ્વિતીય પંક્તિનું અર્થગાભીર્ય જળવાતું નથી. ચકવી બે હાથ જોડીને પતિને પગે પડતી હોય એ તદ્દન અસ્વાભાવિક હકીકત છે, કારણ કે પતિ તો મંદિરે પધારતા નથી એટલે એને પગે પડવાની વાત કેવી રીતે આવી શકે ? આ બધી બાબતનો વિચાર કરતા ઉપર મૂલમા જે પાઠ લખ્યો છે તે વિશેષ ઠીક હોય એમ લાગે છે.

+ પ્રથમ પંક્તિને સ્થાને 'ચિત્ત ચાતક પીઉ પીઉ કરે રે' એવો પાઠ છે, એમા અર્થ તદ્દન ફરી જાય છે, તેની ચર્ચા વિવેચનમા કરી છે

‡ બીજી પંક્તિને સ્થાને 'પ્રણમે દો કર પીસ' એવો પાઠ છે તેની ચર્ચા પણ વિવેચનમાં કરી છે

* 'અમલાસું' એવો પાઠાતર છે

× રીસને બદલે 'ઇસ' શબ્દ એક પ્રતમા છે, પણ તે અશુદ્ધ જણાય છે

૪ ચોરી=ચકવી, ચાતકની વિરહી સ્ત્રી ચિહું દિસે=ચારે દિશામા પ્રાણમેં=હૃદય ઉપર દો=બે કરે=હાથવડે પીસ=દાબીને, મેળવીને અબળા=સ્ત્રી, બળ વગરની જોરાવરી=બળાત્કાર, રીસામણી. એતી=એટલી ન કીજે=કરવી ન ઘટે. રીસ=ગુસ્સે થવું તે.

હે નાથ! અમે ગમે તેવી પણ અબળા જાતિ કહેવાઇએ, અમારી સ્રીજાતિ ઉપર આપ આટલી બધી જોરાવરી કરો એટલે બલહીન સ્રીજાતિ ઉપર તમે આટલા બધા ગુસ્સે થાઓ અને તેને આટલી વ્યથા:આપો તથા તેના ઉપર રીસ ચઢાવો એ આપને ઘટતું નથી. જો અનુભવ! નાથ તો કયાંય ભટકતા હશે પણ તું એને મારી વતી કહેજે કે આવી રીતે આપના જેવા અનંત બળના ધણીને અબળા ઉપર આટલો બધો આક્રોશ કરવો, તેને ત્રાસ આપવો અને તેના મંદિર તરફ દૃષ્ટિ પણ ન કરવી એ કોઇ રીતે તમારા ચેતન નામને ઘટતું નથી, તમારા અમારા સ્નેહસંબંધને અનુરૂપ નથી અને બન્ને બાજુના અનુક્રમે સબળ નિર્બળપણાને અંગે પણ યુક્ત નથી. હે અનુભવ! મારા નાથને આટલું કહીને, તેઓને સમજાવીને, ગમે તેમ કરીને તેઓને મારે મંદિરે લઇ આવજે. એક વખત મારા મંદિરે પધારશે ત્યારે તો હું એવો રંગ મચાવી દઇશ કે બનતાં સુધી તેમને મારા-રૂપ બનાવી દઇ અહીંથી ખસવા પણ નહિ દઉં. વળી હે અનુભવ! સાંભળ. તને એક વધારે વાત પણ કહી દઉં.

*आतुर चातुरता नहि रे, सुनि समता टुंक बात;
आनंदघन प्रभु आय मिले प्यारे, आज घरें हर भात. मिलापी० ५

"ગરજવાનને ચતુરાઈ હોતી નથી, સમતા ટૂંકી વાત કહે છે તે (હે અનુભવ!) સાંભળ. આનંદઘન પ્રભુ કોઇ પણ પ્રકારે આજ મારે મંદિરે આવીને મને મળે એવો મેળાપ તું કરાવી આપ."

ભાવ—અનુભવ મિત્ર! મારી વિરહદશાને લીધે મેં તને ઉપર જણાવ્યું તેમાં ઢંગ-ધડો નહિ હોય, હું નકામું બોલી હઇશ અથવા વધારે પડતું બોલી ગઇ હઇશ એમ જો તને લાગતું હોય તો હું તને કહી દઉં કે આતુર માણસમાં ચતુરાઇ રહેતી નથી, ગરજ-વાનને અક્કલ હોતી નથી એ તું સારી રીતે સમજે છે. જ્યારે એક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા થાય છે અને તેના ઉપર પ્રેમ બતાવતાં છતાં તે મળી શકતી નથી ત્યારે પછી તે વસ્તુના ઇચ્છક પ્રાણીને પોતાના મન ઉપર કબજો રહી શકતો નથી અને અધીરાઇને અંગે ગમે તેવું બોલી નખાય છે; તેથી ઉપરની વાતમાં અબળા ઉપર જોરાવરી કરવાના સંબંધમાં કે એવી બીજી કોઇ બાબતમાં પતિને આકરું લાગી જાય તેવું મારાથી બોલાઈ ગયું હોય તો તેના પર 'ગરજવાનને અક્કલ હોતી નથી'એ નિયમ પ્રમાણે ધ્યાન ન આપતાં, હું તને વિનંતી કરું છું અને ટૂંકામાં વાત કહું છું તે સાંભળ. બધી લાંબી લાંબી

* પ્રતોમાં પ્રથમ પંક્તિ આ પ્રમાણે છે, 'આતુર આતુરતા નહિ રે' પરંતુ એનો અર્થ બરાબર ઉપરની હકીકત સાથે બંધબેસતો આવતો નથી

૫ આતુર=ગરજવાન, ઉત્સુક. ચાતુરતા=ચતુરાઇ. સુનિ=સાંભળ. આય=આવીને. હરભાત=હરે પ્રકારે, ગમે તે પ્રકારે.

વાતનો સાર સંક્ષિપ્તમાં એટલો જ છે કે–ગમે તે પ્રકારે આનંદઘન પ્રભુ–મારા ચેતનજી, જેઓ આનંદસમૂહ ચિદાનંદસ્વરૂપ છે અને મારા પ્રભુ છે, મારા પ્રાણનાથ છે, તેઓ મને આવીને આજ ને આજ મળે, મારા મંદિરે પધારે અને મારો અનંત કાળનો વિરહ ભાંગી નાખે એમ તું કર. મારા બોલવામાં કોઇ દોષ રહી ગયો હોય તો તે માફ કરીને મારા નાથ મારી સાથે આવીને રહે એવો ઉપાય કર.

પ્રથમ પંક્તિમાં 'ચાતુર આતુરતા નહિ' એવો પાઠ છે. મારા ચતુર નાથને મળવાની આતુરતા નથી; આકાંક્ષા નથી; પણ મને તો તેઓના વિરહથી એટલી બધી પીડા થાય છે કે હું તે સહન કરી શકતી નથી; માટે હે અનુભવ મીઠડા મિત્ર! મારા પતિ મને ગમે તે પ્રકારે મળે એવો તું ઉપાય કરી આપ, તું તેઓને સમજાવી અમારો મેળાપ કરાવી આપ આવી રીતે અર્થ કરવાથી પણ ઠીક ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. ચેતનજીને ચતુર કહેવા એ એની વર્તમાન દશાને અનુરૂપ નથી અને ટૂંક વાત એ શબ્દનો જે સ્પષ્ટ ભાવ ઉપર લખેલા અર્થમાં આવે છે તે આ અર્થમાં આવતો નથી તેથી સાધારણ રીતે ઉપર જે પ્રથમ પાઠ લખ્યો છે તે વધારે સારો હોય એમ જણાય છે.

આખા પદમાં બહુ અદ્‌ભુત વાત કરી છે. આત્મજીવન ગાળવાની દૃઢ ઇચ્છા જે મુમુક્ષુ જીવને થાય છે તેને વચ્ચે વચ્ચે મોહ તરફ અનાદિ વિભાવદશાના જોરથી આકર્ષણ થયા કરે છે; તેવી દશામાં એ કદાચ પડી જાય છે તો પણ તેનું ચૈતન્યબળ વિશુદ્ધ થયેલું હોવાને લીધે તે અધમ સ્થિતિમાં વધારે વખત રહી શકતો નથી; તેની ભાવના અતિ ઉદાત્ત હોવાથી તેનો પરમ આદર્શ તેના હૃદયદેશમાં આવી તેને જાગ્રત રાખ્યા કરે છે અને તેથી-તે વિરહી સ્ત્રીની દશાને અનુભવે છે. શુદ્ધ ચૈતન્યદશા પ્રાપ્ત કરવાને વખતે તેના ચિત્તમાં જે પ્રબળ ભાવના થાય છે તે એટલી ઉત્તમ હોય છે કે યોગીઓ તેનો ખ્યાલ આ જીવને કયા શબ્દોમાં આપે? આ જીવને તેટલા માટે પરિચિત હોય તેવી સંસારદશાની કોઇ સ્થિતિનું દૃષ્ટાંત બતાવી યોગમાર્ગ તરફ ગમન કરનાર પરમ સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ ઇચ્છાવાળાની આંતર સ્થિતિનું દર્શન કરાવે છે અને તેટલા માટે વિરહી સ્ત્રી અને ચકવા ચકવીના દૃષ્ટાંતની અહીં યોજના કરી છે. આ પદનો ભાવ જેમ જેમ વિચારવામાં આવશે તેમ તેમ તેમાંથી ચૈતન્યદશા જાગ્રત કરવાની ઉન્નત ભાવનાનો ઝળકાટ સવિશેષપણે પ્રાપ્ત થશે. દરેક સાધ્ય દૃષ્ટિવાળા જીવનું અંતિમ લક્ષ્ય આનંદઘન પ્રભુ અને સમતાનો હરકોઇ પ્રકારે સંયોગ થાય અને તે સંયોગ થયા પછી કાયમ બન્યો રહે એ જ રહેવું જોઈએ અને તે સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં જેટલે દરજ્જે ફતેહ મળે, જેટલી પ્રગતિ થાય, જેટલો વધારો થાય તેટલા પ્રમાણમાં આ જીવનયાત્રાનું સાફલ્ય સમજવું. પદમાં જે અર્થગૌરવ અને ખાસ કરીને ઉત્પ્રેક્ષા મૂકેલ છે તે બહુ આનંદ આપે તેવા છે. કવિના ચાતુર્યનું અને ભાવ દર્શાવવાની અદ્‌ભૂત પ્રતિભાનું અહીં સ્પષ્ટ ભાન થાય છે.

પદ ચોત્રીસમું

રાગ–ગોડી

देखो आली नट नागरको सांग*, और ही और रंग ×खेलत तातें,
†फीका लागत अंग. देखो० १

"હે સખી ! પ્રવીણ નાટકીયાનો વેશ (તો) જુઓ. તે જૂદા જૂદા પાઠ ભજવે છે તેથી તેના અંગો તદ્દન ફીક્કાં લાગે છે."

ભાવ–અનુભવને ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે કહીને પતિ પાસે મોકલ્યા પછી શુદ્ધ પવિત્ર સાધ્વી સુમતિ પોતાની સખી શ્રદ્ધા પાસે બેસી પોતાના પતિ સંબંધી વાતો કરે છે. બે સખીઓ એકઠી થાય ત્યારે આવી વાતો કરે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. એટલા ઉપરથી એ પતિ તરફ જરા પણ અણગમો બતાવે છે એવો અર્થ નીકળતો નથી, પરંતુ પોતાનો અતિ પ્રેમ છતાં પતિ કેવું અઘટિત વર્તન ચલાવે છે એ બતાવવા માટે આ હકીકત પોતાની સાહેલીને કહે છે. શુદ્ધ ચેતના સુમતિને આ પ્રમાણે કહે છે એવો અર્થ લઇએ તો પણ તેમાં વિરોધ નથી.

સુમતિ કહે છે–હે સખી ! મારા પતિ મહાપ્રવીણ નાટકીયા છે. તેઓ વારંવાર નવા નવા વેશ પહેરે છે અને નવા નવા નાટકો ભજવે છે. (એ નટનાગરની બાજી કેવી અદ્ભુત છે તે આપણે પાંચમા પદમાં બહુ વિસ્તારથી વિચારી ગયા છીએ.) હે સખી ! એ મારા નાટકીઆ નાથના વેશ તો જુઓ. એ કાંઇ ગામડીયા ભવાયા હોય તેવા મૂર્ખ નથી, પણ શહેરી નાટકીઆ જેવા બહુ ઉસ્તાદ છે, પ્રવીણ છે, કુશળ છે. પ્રવીણ નાટકીઆ પેઠે આ ચેતનજી વારંવાર પાઠો ભજવે છે અને વેશ ફેરવે છે, થોડા વખત તે માયા સાથે પ્રેમ કરે છે, વળી તે કુમતિની સાથે નાચ કરે છે, પાછા વળી મમતાની સાથે ભેટે છે, વળી પાછા તૃષ્ણાને પગે પડે છે, વળી રાગમાં રંગાઇ રતિમાં રમે છે, શોકમાં ડૂબી અરતિમાં આરડે છે, કપટકળા કેળવી જગતને ધૂતે છે, અભિમાન કરી માનમતંગજ પર ચઢે છે, ક્રોધ કરી અન્યને તુચ્છકારે છે, પોતાના પર ગુસ્સે થઇ પોતાનું જ માથું ફોડે છે,

---

* 'નટનાગર કે સંગ' એવો પાઠ બે પ્રતમાં છે.

× ખેલતને બદલે 'ખેલતી' એવો પાઠ છે, જે અશુદ્ધ જણાય છે.

† ફીકાને બદલે 'ફીકી' પાઠ છે અને એક પ્રતમાં અંગને બદલે 'માંગ' શબ્દ છે, જેનો અર્થ સમજાતો નથી.

૧ દેખો=જુઓ. આલી=સખી. નટ=નાટકીઓ. નાગર=પ્રવીણ, શહેરી, નાયક. સાંગ=વેશ. ઔર હી ઔર=જૂદા જૂદા. રંગ=પાઠ. ખેલત=ખેલે છે, ભજવે છે. તાતેં=તેથી. ફીકા=ફિક્કા, વગરના લાગત=લાગે છે. અંગ=અવયવો. (જુઓ વિવેચન)

ઇંદ્રિય ભોગમાં આસકત થઇ સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ અને શબ્દના અનેક પ્રકારના વિલાસોમાં મોજ માણે છે, રાજા થઈ હાથી પર બેસે છે, ભિખારી થઈ 'ભીક્ષાં દેહિ' કરે છે, રોગી થઈ રખડે છે, ભોગી થઇ ભટકે છે, શોગી થઇ છટકે છે, કોઇ વાર દેવનો વેશ કાઢે છે, કોઇ વાર મનુષ્યનો વેશ ધારણ કરે છે, કોઇ વાર અનેક પ્રકારના તિર્યંચોના વેશ ધારણ કરે છે, કોઇ વાર નારક જાતિમાં મહાદુઃખ ભોગવનાર વેશને પહેરી લે છે. આવી રીતે અનેક જાતિમાં અનેક વ્યક્તિરૂપે અને તે પ્રત્યેકમાં પાછા જૂદા જૂદા આંતરસ્થિતિ બતાવનારા મોહના આવિર્ભાવો ધારણ કરી નવા નવા પાઠો ભજવે છે, નવા નવા પાત્રોનાં કપડાં પહેરી લે છે અને તેથી થાકી જાય છે. પછી અતિશય પાઠ ભજવેલા નાટકીઆનાં અંગો જેમ ફીક્કાં-ઢીલાં પડી જાય તેમ તેના અવયવો તદ્દન ફીક્કાં પડી ગયેલાં દેખાય છે, તેના મુખ ઉપર, તેના શરીર પર, તેના પ્રત્યેક અવયવ પર થાકની નિશાનીઓ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. અથવા અતિવિષયથી માણસોનાં અંગ જેમ ફીક્કાં દેખાય તેમ મારા નટનાગર કુમતિ, માયા, મમતા, તૃષ્ણા વિગેરે અનેક વેશ્યાઓ સાથે નાચતા હોવાથી તેમના શરીર ઉપર પણ વીર્યહાનિનાં પરિણામો સ્પષ્ટ દેખાય છે. જોને ! તેઓનાં અંગ તદ્દન ફીક્કાંફચ જેવાં લાગે છે, તેઓનાં ગાત્રો શિથિલ થઇ ગયાં દેખાય છે અને તેઓની ચામડી ઉપરથી જાણે રતાશ ઊડી ગઇ હોય એમ તેઓની આંખના ફીક્કાં પડેલા ખૂણાઓ ઉપરથી જણાય છે.

અથવા અંગ શબ્દનો અર્થ 'મોક્ષનાં સાધનો' એવો પણ થઈ શકે. અનેક સ્ત્રીઓ સાથે ખેલવાથી તેઓના મોક્ષનાં સાધનો તદ્દન ફીક્કાં થઇ ગયાં છે. આવા સાધનો પતિને હવે રુચતાં પણ નથી અને તેથી કરીને સ્વપરિણામ તેમને પસંદ આવતાં પણ નથી. વિભાવમાં રમણ કરવાની એટલી બધી ટેવ પડી ગઇ છે કે-સ્વભાવદશા તરફ પ્રયાણ કરવાનાં સ્વપરિણામો તરફ તેમને રુચિ પણ થતી નથી.

અથવા અંગનો અર્થ 'નિજ પરિવાર' લઇ શકાય. ચેતનજીનો નિજ પરિવાર ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, સંતોષ, દમ, દયા, તપ વિગેરે છે, તે સર્વ ચેતનજીની આવી પરરમણતા જોઇને તદ્દન ફીક્કાં પડી ગયાં છે. તેઓને એમ થાય છે કે-અમારો જ કુટુંબી થઇને આ ચેતનજી માયા, મમતાની કુસંગતિમાં પડી જઇ કેવાં નિષિદ્ધ આચરણો કરે છે ! કેવાં અધમ કાર્યો કરે છે ! કેવી પરિણતીની મલિનતા કરે છે ! આવા આવા વિચારથી ચેતનજીનો પોતાનો પરિવાર ફીક્કો-ઝાંખો પડી ગયો છે. ચેતનજી પણ ઉપર ઉપરના મોહથી માયા-તૃષ્ણામાં રૂપરંગ દેખે છે અને આ નિજ પરિવારના માણસોને ફીક્કા સમજે છે. આવા આવા અનેક વેશ કાઢીને ચેતનજી બીજા બીજાની સોબતમાં રખડ્યા કરે છે.

*औरहानो कहा दिजें बहुत कर, ×जीवित है इह ढंग;
+मेरो और बिच अंतर एतो, जेतो रूपो इ ÷रांग. देखो० २

"ઘણું ઘણું કહીને (ચેતનજીને) ઉપાલંભ–ઠપકો પણ હવે શું દઈએ? એના જીવતરનો એ જ ઢંગ છે. (અરેરે!) મારો અને પેલી (માયા–મમતા) વચ્ચેનો અંતર એટલો છે કે જેટલો રૂપા અને કથીરની વચ્ચે (હોય).

ભાવ—સખી! ચેતનજીને ઘણી ઘણી રીતે કહ્યું, અન્ય સાથે સંદેશા પણ ઘણા કહેવરાવ્યા. કુલટાઓની સંગતથી તેઓની પ્રતિષ્ઠાને કેટલી હાનિ પહોંચી છે તે પણ બતાવી આપ્યું; હવે વારંવાર ઠપકો પણ કેટલો દેવો? ખરેખર, મને તો જણાય છે કે તેઓના જીવતરનો અનાદિકાળથી ઢંગ જ આવો પડી ગયો છે તેથી આપણે ગમે તેટલું કહીએ તેની તેઓ દરકાર જ કરતા નથી. જ્યાં જન્મથી આવી ટેવ પડી ગયેલી હોય ત્યાં પછી આપણે એમને ગમે તેટલા ઉપાલંભ દઈએ તેની અસર શું થવાની છે? જેવા નવા નવા વેષો ચેતનજી અન્યની સોબતમાં અત્યારે ધારણ કરે છે તેવા તેઓ ઘણા કાળથી–અનાદિ કાળથી ધારણ કરતા આવ્યા છે, ટૂંકામાં અનાદિકાળથી તેઓની રીત જ આવી થઈ ગઈ છે. આ પ્રમાણે હકીકત છે ત્યારે હવે પછી વારંવાર એક ને એક બાબતમાં મેણાં પણ શું આપ્યાં કરવાં? મેં તો અનુભવ સાથે કહેવડાવ્યું પણ ખરું અને કોઈ કોઈ વાર ચેતનજી નજીક ઊભા હોય ત્યારે તેઓ સાંભળે તેવી રીતે સર્વ હકીકત તેઓને ઉદ્દેશીને ‡માયા–મમતાના સંબંધમાં હું કહી ગઈ પણ ખરી, પણ સર્વની અસર ચેતનજી ઉપર હજુ જોઈએ તેવી થઈ નથી. હવે વારંવાર કહેવું પણ કેટલું? અરે! મારા નાથ વિચારે તો તુરત જણાય તેમ છે કે મારી અને માયા–મમતાની વચ્ચે એટલો અંતર છે કે જેટલો અંતર રૂપા અને

* ઔરહાનો એને બદલે ભીમશી માણેકવાળી બુકમાં 'ઔરહતો' પાઠ છે બીજી સર્વ પ્રતોમાં ઉપર લખ્યો તે પાઠ છે અને તેનો અર્થ પ્રચલિત ભાષામાં ઉપાલંભ–ઠપકો એમ થાય છે. એ પાઠ શુદ્ધ હોય એમ જણાય છે.

× બે પ્રતોમાં 'જીતત હે યહિ ઢંગ' એવો પાઠ છે અને એક જગ્યાએ તો ઢંગને બદલે ટંગ લખ્યું છે. એનો અર્થ વિચારતા ટંગ શબ્દ અશુદ્ધ જણાય છે અને જીતન શબ્દનો અર્થ પણ બંધબેસતો થતો નથી

+ મેરોને બદલે 'મોહ' શબ્દ બે પ્રતોમાં છે તો પછી ઔરનો અર્થ સુમતિ એમ લેવો પડે અને તે જ શબ્દો સુમતિના મુખથી બોલાયેલા છે તે પોતાને માટે ઔર શબ્દ વાપરે એ અનુચિત જણાય છે.

÷ રાંગને બદલે એક જગ્યાએ રંગ શબ્દ છે. રાંગનો અર્થ હાલ પણ મારવાડી ભાષામાં કથીર થાય છે અને તે પાઠ બે પ્રતમાં છે અને અર્થ બરાબર ઘટે છે તેથી ઉપર તે પાઠ લખ્યો છે. ઢંગના અનુપ્રાસમાં રંગ આવે છે પણ સાંગ સાથે વિચારતાં રાંગ જ વધારે ઉચિત જણાય છે.

૨ ઔરહાનો=ઉપાલંભ, ઠપકો. કહા=શું. બહુત કર=બહુ કરીને. જીવિત=જીવિતનો, જીવનો. ઇહ=આ. ઢંગ=ચાલચલગત. ઔર=બીજી, માયા મમતા. અંતર=આંતરો, તફાવત જેતો=જેટલો. રૂપો=રૂપું. રાંગ=કથીર.

‡ જુઓ પદ નવમું તથા દશમું.

કથીર વચ્ચે છે. રૂપાનો સાચો રૂપિયો હોય અને કથીરનો ઢોળ ચઢાવેલો ખોટો રૂપિયો હોય, એ બે વચ્ચે જેટલો આંતરો છે તેટલો મારી અને માયા મમતાની વચ્ચે આંતરો છે. માયા મમતા નિર્જીવ કિંમતના છે, ખોટા છે, બોદા છે, રૂપિયા તરીકે ચલાવવા જતાં રાજ્યનો મોટો ગુન્હો અને તેને પરિણામે થતી સખ્ત સજા અને તિરસ્કારને વહોરી લેનાર છે અને હું સાચા રૂપિયા જેવી પૂર્ણ કિંમતવાળી, શુદ્ધ રૂપવાળી, કંચનવર્ણની અને સાચો અવાજ આપનારી છું અને ચેતનજીને કોઈ પણ પ્રકારની અગવડમાં નહિ મૂકતાં ઊલટી તેઓને ઇચ્છિત સ્થાનકે જવાની ટિકીટ ખરીદવા માટે મદદગાર થનારી છું; પણ ચેતનજી તો આ તરફ નજર પણ કરતા નથી, અને માયા મમતાના ફંદમાં-ઉપર ઉપરના કૃત્રિમ રાગમાં રંગાઈને ફસાઈ ગયા છે, તેઓની સોબતમાં પડી નવા નવા વેશ કાઢ્યા કરે છે અને ચારે ગતિમાં અહીંતહીં અટવાયા કરે છે. આવી હકીકત છે ત્યારે હવે ચેતનજીને સમજાવવા માટે શું કરવું ? તેઓને ઘણાએ ઉપાલંભ આપ્યા તેની તો કાંઇ અસર થઇ નથી.

રાંગનો રૂપિયો એ શબ્દ હાલ પણ મારવાડી ભાષામાં કથીરના અર્થમાં વપરાય છે. સંસ્કૃત કોષમાં તો રંગ એટલે કલઇ અર્થ થાય છે, રાંગ એવો શબ્દ નીકળતો નથી. એકંદરે રાંગનો ઉપર લખેલો અર્થ અત્યારે પણ પ્રચલિત હોવાથી તે પાઠ શુદ્ધ હોય એમ જણાય છે.

આ પદમાં જે વિચાર બતાવ્યો છે તે સાદી રીતે ચિદાનંદજી મહારાજે પોતાનાં પ્રથમનાં બે પદમાં બતાવેલ છે. 'પિયા પરઘર મત જાવો રે' અને 'પિયા નિજ મહેલ પધારો રે.' આ બન્ને પદમાં પતિને યોગ્ય ઉપાલંભ આપવામાં આવ્યો છે અને પરઘરમાં શું છે અને નિજ મંદિરમાં શું છે તેનો ચિતાર આપી પતિને નિજ મંદિરે પધારવા વિજ્ઞપ્તિ કરી છે. એ બન્ને પદ વાંચવાથી અને શ્રીઆનંદઘનજીનું 'નાથ નિહારો આપ મતાસી' એ નવમું પદ વાંચવાથી સુમતિ કેવા પ્રકારના ઉપાલંભ આપે છે તે જોઇ શકાય તેમ છે. તાત્પર્ય એ છે કે-આવા અનેક પ્રકારના ઉપાલંભ દઇ પતિને નિજ મંદિરનું રહસ્ય સમજાવી-બતાવી, તેઓ પારકે ઘરે રખડતા અટકી જાય એમ કરી આપવાનો આ દીર્ઘ પ્રયાસ છે અને તેમાં ફત્તેહ થઇ જાય તો સાધ્ય તરફ ગમન થાય એમાં કશી નવાઈ નથી.

तनु शुध खोय घूमत मन एसें, मानुं कुछ खाइ भांग;
एते पर आनंदघन *नावत, ×कहा और दीजे बांग? देखो० ३

* નાવતને બદલે 'નાયત' પાઠ છે, અર્થ પ્રસિદ્ધ છે.

× છેલ્લી પંક્તિમાં નીચે પ્રમાણે પાઠાંતર છે. "ઔર કહા કોઈ દીજે સંગ." કોઈ બીજો સંગત આપશે ! કોઈ બીજો સોબત કરશે ? એવો તેનો અર્થ થાય છે. વિવેચન જુઓ.

૩ તનુ=શરીર. શુધ=શુદ્ધિ, ખબર. ખોય=ખોઇને, વિસારીને. ઘૂમત=ઘૂમે છે. એસેં=એવું. માનું=જાણે. કુછ=કાંઇક. ખાઇ=ખાધી, પીધી. ભાંગ=તમાકુ, ગાંજો. એતે પર=એ ચલણ પર, એવી હકીકત પર. નાવત=આવશે નહિ. કહા=શું. ઔર=બીજી. બાંગ=રાડ.

"શરીરની શુદ્ધિ ખોઇને મન એવું ભમે છે કે જાણે કાંઇક ભાંગ પીધી હોય નહિ ! આટલી હકીકત પર પણ આનંદઘન આવશે નહિ તો પછી શું બીજી બાંગ દેવામાં આવે-પોકાર પાડવામાં આવે ?"

ભાવ—અહો સખી ! મારા પતિ ચેતનજીએ પોતાના શરીરની શુદ્ધિ વિસારી મૂકી છે, પોતાના શરીરના શા હાલ થાય છે તેની તેઓ દરકાર કરતા નથી અને તેઓનું મન પણ ગમે એવું ગમે ત્યા રખડ્યા કરે છે કે જાણે તેઓએ ભાંગ પીધી હોય નહિ ! અત્યારે તેં મારા નાથનાં લક્ષણ જોયાં હોય તો જણાશે કે તેઓના કામમાં કોઇ પણ પ્રકારની વ્યવસ્થા નહિ, બોલવાનો ધડો નહિ, વર્તનનું ઠેકાણું નહિ, કોની સાથે કેવી રીતે બોલવું-ચાલવું જોઇએ તેનો વિચાર નહિ; એ તો એવા પ્રકારના થઇ ગયા છે કે જેમ એક માણસે ભાંગ પીધી હોય, લીલાગર કે ગાંજો પીધો હોય અને પછી શરીરની કે મનની શુદ્ધિ વગર ગમે ત્યાં અથડાયા-પછડાયા કરે તેવી રીતે તેઓ મનની અને શરીરની શુધબુધ ખોઇને આડાઅવળા ભટક્યા કરે છે. તેઓને વિચાર થતો નથી કે પોતે કોણ છે ? કોની સોબતમાં રહે છે ? અને કેવી જગ્યાએ ભટકે છે ? પોતાની આબરુને તેથી કેટલું નુકશાન પહોંચે છે એની દરકાર કર્યા વગર પોતાની જાતને પણ ઓળખતા નથી અને એક પીધેલ માણસની પેઠે ઉન્મત્તની પેઠે વર્તન કરે છે. કોઈ પ્રસંગે દારુડીઆ કે ગાંજાખોર રખડુનો દેખાવ જોવાનો પ્રસંગ બન્યો હોય તો તેના-(પતિના) શરીરના શા હાલ થાય છે તે બરાબર તારા ધ્યાનમાં આવે. તેના મનમાં જે અવસ્થા-વિચારો ચાલે છે તે તો અનુભવથી જ જણાય. જેઓ એવી લતમાં પડી ગયા હોય છે તેવાની અવસ્થા સંબંધી *વિચારો વાંચ્યા હોય, જાણ્યા હોય તો જરૂર બહુ દયા આવે. સુમતિએ પતિને ભાંગ પીધેલ સાથે સરખાવ્યો એ તદ્દન સત્ય પણ વિચારવા લાયક હકીકત છે. 'મોહમય પ્રમાદમદિરા પીને જગત્ ઉન્મત્ત થઈ ગયું છે' એ ભર્તૃહરિના વિચારો આપણે અન્યત્ર આ જ ગ્રંથના વિવેચનમાં જોઇ ગયા છીએ. અને શુદ્ધ ચેતનના અનંત ગુણ એક બાજુએ અને તેનું વિષયકર્દમમાં વિવિધ રૂપે રાચવાપણું બીજી બાજુએ મૂકી તેને સરખાવવામાં આવે તો ચેતનજીના વર્તનને એક ભંગેરી-ગંજેરીની પંક્તિમાં મૂકવામાં સુમતિએ જરા પણ ખોટું કર્યું છે એમ કહી શકાય નહિ, છતાં તે શુદ્ધ પતિવ્રતા સાધ્વી પતિનું આટલું પણ વાંકું બોલતાં કેટલી ડરે છે તે 'કુછ' શબ્દથી જણાય છે. એ શબ્દ સહજ અથવા કાંઇક એવા અર્થમાં વપરાય છે. જો કે આ ચેતનજીએ તો ગળા સુધી ભાંગ પીધી છે અને તેના કેફમાં તે માયા, મમતાના વેશ્યાવાસમાં પડ્યા રહે છે, પણ પતિ સંબંધી એવી વાત પોતાની સખી સાથે કરતાં પણ સુમતિના મનમાં જે ખેદ થાય છે તે બતાવનારો એ શબ્દ છે.

હે સખી ! આટલી આટલી વાત કરતાં છતાં અને આવી રીતે અનુભવ મિત્ર સાથે

* See Confessions of an Opium Eater.

કહેવરાવતાં છતાં પણ જો મારા નાથ, જેઓ પોતાની શુદ્ધ સત્તાએ આનંદના સમૂહ છે તેઓ મારા મંદિરે ન પધારે તો પછી મારે તે શું હવે બાંગ પોકારવી ? હવે કરવું શું ? સતી સ્ત્રીને ઘટે તેવી રીતે મર્યાદામાં રહી સહજ વધારે સખ્ત શબ્દો કહી પતિને સમજાવતાં છતાં પણ તેઓ સ્વમંદિરે પધારવાનો વિચાર જ ન કરે તો પછી શું રાડો પાડીને મારી વધારે ફજેતી કરવી ? જો સખી, તેઓ ઘણા વખતથી મારે મંદિરે આવતા તો નથી જ, હું દૂતી સાથે કહેવરાવું છું તે સાંભળતા નથી, અનુભવ મિત્રને કહેવાનું કહ્યું છે તેનું પણ કાંઇ પરિણામ આવ્યું નથી, તેથી હવે તો જે થાય તે જોયા કરવાનું છે, વધારે રાડો પાડીને ઘરનો ફજેતો કરવો એમાં મને તો લાભ જણાતો નથી. દશમા પદમાં સુમતિ આ જ પ્રમાણે કહે છે ‘ એતી સુની આનંદઘન નાવત, ઔર કહા કોઉ ડુંડ બજાવે. ’ એ વિચાર જણાવતી વખતે પતિ બાજુમાં ઊભા ઊભા સાંભળતા હતા અને આ વખતે ગેરહાજર છે એટલો તફાવત છે.

“ ઓર કહા કોઈ દીજે સંગ ” એ પાઠનો અર્થ જૂદી રીતે પણ થઈ શકે. માત્ર તે વખતે ચેતનજી નજીક છે એવો ભાવ લેતાં પદના બાકીના ભાવ સાથે તે અર્થને અસંબદ્ધ-પણું પ્રાપ્ત થાય છે. હે ચેતન ! એવા કથીરના ચલણ પર તને કદિ આનંદઘન પ્રભુ મળવાના નથી અને એ તારી પાસે નહિ આવે તો બીજો કોઇ તને સોબત આપે, તારી સાથે આવે, નિરંતર તારા પર પ્રીતિ રાખે એ કદિ બનવાનું નથી એમ તારે જરૂર માની લેવું. તારા સંગી થશે તો અંતે આનંદઘન પ્રભુ જ થશે, આ માયા મમતા તો કુલટા છે, એ તો તને મૂકીને તરત ચાલી જશે, તને ધક્કો મારીને નાસી જશે. જો તારે અવિચળ પ્રેમ કરવો હોય તો આનંદઘન સાથે જ કર. તે કાંઇ આવા ખોટા ચલણ પર આવવાના નથી એ સ્પષ્ટ સમજજે; તેઓ તો બરાબર પરીક્ષા કરીને રૂપાનો રૂપિયો હશે, સાચું ચલણ હશે ત્યાં જ આવશે. પાઠાંતરનો આ પ્રમાણે અર્થ થઇ શકે છે, તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે.

આખા પદનો અર્થ ગંભીર દૃષ્ટિએ વિચારવા યોગ્ય છે. આ ચેતનજી નાના પ્રકારના વેશો કાઢે છે, ચારે ગતિમાં રખડે છે અને ચોરાશી ચૌટામાં ભટકે છે, પણ એનો આરો આવતો નથી. એનું મુખ્ય કારણ એક જ છે, અને તે એ કે આ ચેતનને સ્વભાવ અને વિભાવ વચ્ચે તફાવત શું છે તેનો વિવેક નથી, તેને સ્વપરનું ભાન નથી તેથી અન્ય વસ્તુમાં આસક્ત થઇ જઇ ઉપર ઉપરનું માન્યતાનું સુખ લેવામાં લલચાઈ જાય છે, પરંતુ એટલો વિચાર કરતો નથી કે એ સુખ શું છે ? શેનું છે ? અને કેટલા વખતનું છે ? મતલબ ટૂંકામાં કહીએ તો એ વાસ્તવિક સુખને ઓળખતો નથી અને માની લીધેલા સુખનાં કારણો, સ્થિતિ અને સ્વરૂપ સમજતો નથી અને કોઇ યોગ્ય મહાત્મા તેને સમજાવવા પ્રયત્ન કરે તો તે તરફ લક્ષ્ય આપતો નથી. આને પરિણામે પછી પરભાવમાં તેનું રમણ થાય છે અને તે ધીમે ધીમે એટલો નીચે ઉતરી જાય છે કે મહાન્ દશાનાં સ્વપ્ન પણ તેને

આવતાં નથી. વિશાવદશામાં ઉન્મત્તની પેઠે ચાળા કર્યા કરે છે અને સંસારમાં રખડી થાકી જાય છે પણ તેનો પાર આવતો નથી. આવી રીતે ધક્કાં ખાતાં છતાં પણ મનની શુદ્ધિ ભાંગ પીધાને લીધે ન હોવાથી તે સંસારને ચાટતો જાય છે અને ઝેરના કીડાની પેઠે ઝેરમાં જ સુખ માને છે.

રૂપાના રૂપિયાનો અને રાંગના રૂપિયાનો તફાવત ઓળખી, ભાંગની અસરથી મનશુદ્ધિ ખોઇ છે તે પાછી મેળવી વસ્તુસ્થિતિ વિચારો, સમતાને ઓળખો, ઘરની સ્ત્રીથી પ્રેમ જોડો અને પરરમણીસંગ મૂકી દો. આવી સુમતિની વાત સાંભળવાનો અવસર આવ્યો છે તે પણ મોટા પુણ્યનો ઉદય સમજો જો સુમતિનું વચન નહિ માની, નહિ સાંભળી, સંસારમાં રહ્યા તો પછી સુમતિ કાંઇ બાંગ પોકારવાની નથી અને અન્ય ગતિમાં જશો ત્યાં તેની બાંગ સંભળાવાની પણ નથી, માટે સુમતિ સાથે પ્રેમ જગાડવાનું અને તેના મંદિરે રહેવાનું મન કરી ઉત્ક્રાંતિમાં ઊંચા આવો. વિચારશો તો જણાશે કે આવો અવસર સંસારપરિભ્રમણમાં વારંવાર આવતો નથી.

પદ પાંત્રીસમું

રાગ–દીપક અથવા કાનડો.

करे जारे जारे जारे जा.
सजि शिणगार बणाइ *आभूषण, गई तब सूनी सेजा. करे० १

"(સખીઓ) કહે છે 'જા, જા, જા.' શણગાર સજી, આભૂષણો ધારણ કરી (પતિ પાસે) ગઇ ત્યારે શય્યા સૂની (માલૂમ પડી.)"

ભાવ—શ્રદ્ધા સખી પાસે ઉપરના પદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વાત કરી ત્યારે શ્રદ્ધાએ સુમતિને દિલાસો આપ્યો. 'બહેન, અત્યાર સુધી તો પતિ તારે મંદિરે આવ્યા નથી એ વાત ખરી છે, પણ હવે તેં અનુભવને પતિ પાસે મોકલ્યો છે તેથી તે તારે મંદિરે આવશે એમ મને લાગે છે, માટે હવે તું પણ તારે મંદિરે જા અને પતિને ભેટ.' શ્રદ્ધા આવી રીતે આગ્રહ કરીને સુમતિને પોતાને મંદિરે મોકલે છે તે વખતે સુમતિનું મન માનતું નથી, તેના મનમાં પતિ આવે એવો ભરોસો આવતો નથી અને તેથી તેને મંદિરમાં જવાની હોંશ થતી નથી; છતાં સખીના આગ્રહથી પોતે જવાનો વિચાર કર્યો. મંદિરે આવી. પતિ આવવાના હોય ત્યારે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી સોળ શણગાર× સજે છે તે પ્રમાણે સુમતિએ પગથી તે માથા સુધી

---

* આભૂષણને બદલે 'ભૂખણ' પાઠ છે પણ તેનો અર્થ એક જ છે.

૧ કરે=કહે છે. જારે=જા. સજિ=ધારણ કરી શિણગાર=શૃંગાર, ઉત્તમ વસ્ત્ર, ઘરેણાં વિગેરે સોળ શણગાર. બણાઇ=બનાવીને, પહેરીને. આભૂષણ=ઘરેણાં તબ=ત્યારે. સૂની=ખાલી, પતિ વગરની. સેજા=શય્યા.

× જુઓ પદ વીસમું.

શણગારો ધારણ કર્યા તેમ જ હાથ, પગ અને ડોકમાં આભૂષણો ધારણ કરી પતિને મળવા ઉત્સુક થઇ શયનગૃહમાં જઇને જુએ છે તો શય્યા તદ્દન ખાલી પડી છે, ત્યાં પતિ જણાતા નથી અને સેજડી બીછાવેલી હતી તે એમ ને એમ પડેલી છે. પતિને મળવાને ઉત્સુક સાધ્વી સ્રીને તે વખતે કેવો આઘાત લાગ્યો હશે તે હવે પછી બતાવવામાં આવે છે.

આ પંક્તિઓનો બીજો પણ અર્થ થઇ શકે છે. ક્રિયા આડંબરરૂપ શણગાર સજ્યો પણ શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ પતિ વગરની શય્યા છે તેથી શણગાર નકામો છે. ગમે તેટલો બાહ્ય આડંબર ક્રિયા માટે રચવામાં આવે, મોટા પાયા ઉપર સામગ્રીની તૈયારીઓ કરવામાં આવે, અનેક પ્રકારની ઉપર ઉપરની બાહ્ય ધામધુમ કરવામાં આવે, પરંતુ જ્યાં સુધી તેમાં આત્મા નથી એટલે કે આત્માનો શુદ્ધ ઉપયોગ નથી ત્યાં સુધી શય્યા તો ખાલી જ છે. અત્ર ક્રિયાનો નિષેધ બતાવ્યો નથી પણ શય્યા સૂની હોય તો તેનું બીનઉપયોગીપણું બતાવ્યું અથવા વધારે વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો બાહ્ય ક્રિયાથી જે વસ્તુગત લાભ થવો જોઇએ તેના પ્રમાણમાં લાભની અતિ અલ્પતા બતાવી છે. એ જ ક્રિયાની સાથે જો શુદ્ધ ઉપયોગ હોય તો બહુ લાભ થાય. માત્ર બાહ્ય ક્રિયા સાથે શુદ્ધ આંતરગત ઉપયોગ ન હોય તો તે રાજા વગરના સૈન્ય, પતિ વગરની પત્ની, ચૈતન્ય વગરના શરીર જેવું છે. આ ભાવ બહુ વિશાળ દૃષ્ટિથી ગ્રાહ્યમાં લેવા યોગ્ય છે.

શ્રીમદ્યશોવિજયજી એક સ્થળે કહે છે કે:—

> ક્રિયા મૂઢમતિ જો અજ્ઞાની, ચાલત ચાલ *અપૂઠી;
> જૈન દશા ×ઉનમેં હી નાહિ, કહે સો સબહી જૂઠી. પરમ૦
> પરપરનતી +અપની કરી માને, કિરિયા ગરવે ÷ઘેહેલો;
> ઉનકું જૈન કહો કયું કહીએ, સો મૂરખમેં પહેલો. પરમ૦

યાદ રાખવાનું છે કે—આમાં પણ ક્રિયાનો નિષેધ નથી, પણ બાહ્ય ક્રિયામાં પરિપૂર્ણતા માની લેનારની માન્યતામાં કેટલો ફેરફાર છે તેનો ચિતાર છે, કારણ કે તે જ મહાત્મા આગળ કહે છે કે—

> ક્રિયા ‡બિના જ્ઞાન નહિ કબહું, ક્રિયા જ્ઞાન બીનું નાહિ;
> ક્રિયા જ્ઞાન દોઉ મીલત રહેતુ હે, ¶જ્યોં જલરસ જલમાંહી. પરમ૦

આવી રીતે જળ અને જળરસના મેળાપની પેઠે બાહ્ય ક્રિયા અને શુદ્ધ ઉપયોગનો સ્વાભાવિક સંયોગ કરવા માટે આ વચન છે, તે બરાબર સાધ્ય દૃષ્ટિએ વિચારવું. એ મહાવાક્યનો ઉપયોગ ક્રિયાનો નિષેધ કરવામાં અને બેસી રહેવામાં કરવાનો નથી. પ્રમાદનો ત્યાગ કરવાનો અને જ્ઞાન તથા ક્રિયા ઉભયનો યોગ કરવાનો એ વિચાર બહુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી સમજવા યોગ્ય છે.

---

* વિપરીત. × એનામાં. + પોતાની. ÷ ગાંડો ‡ વગર. ¶ જેમ.

विरहव्यथा कछुं ऐसी व्यापती, मानुं कोई मारती *वेजा;
अंतक अंत कहालुं लेगो प्यारे, चाहे जीव तुं ले जा. करे० २

" વિરહની પીડા એવી થાય છે કે-જાણે કોઇ બાણના પ્રહાર કરતું હોય. હે યમરાજ ! તું તે હવે કેટલો અંત લઇશ. મરજી હોય તો હવે તો જીવ જ લઈ જા."

ભાવ—પતિની સેજડી ખાલી જોઈને સુમતિના મનમાં મહાઆઘાત લાગ્યો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. તે વખતે તે વિચાર કરે છે કે-પતિના વિરહની પીડા કાંઇક એવી વ્યાપી જાય છે કે જાણે કોઈ બાણના પ્રહાર કરતું હોય નહિ ! કામદેવ પોતાનાં કુસુમબાણથી જે વખતે કામીને વીંધે છે તે વખતે તેને એવી પીડા થાય છે કે જેવી પીડા સખ્તમાં સખ્ત અણીદાર બાણના વાગવાથી પણ થાય નહિ. તેટલા માટે સુમતિ કહે છે કે-પતિ વગર મારી આવી વ્યથિત અવસ્થા થઇ પડી છે. બાણના પ્રહારથી જાણે પોતે મુંઝાઇ ગઇ હોય તેવી તેની સ્થિતિ ગઈ છે. અહો ! અંત લેનારા ! તું મારો અંત ક્યાં સુધી લેશે ? તારે મારો અંત કેટલો લેવો છે ? તું સિદ્ધસ્વરૂપે અંતક એટલે અંત લેનાર છે પણ હાલ વિરહાવસ્થામાં રાખીને મારો અંત ક્યાં સુધી લઇશ ? દુનિયાનો નિયમ છે કે કોઈપણ બાબતમાં છેવટ સુધી અંત લેવો નહિ, બહુ તાણવાથી કદાચ તૂટી જાય, એ તું જાણે છે, છતાં મારો અંત ક્યાં સુધી લેવાનો છો ? અરે મારા નાથ ! તારી એમ જ ઇચ્છા હોય તો મારો જીવ તું લઇ જા. આ પ્રમાણે વિરહમાં ને વિરહમાં મને વ્યથિત કરી મારી નાખવાને બદલે તો મારા પ્રાણ લઈ જા કે આવી પીડા ભોગવવામાંથી મારી મુક્તિ થાય. હે ચેતનજી ! મારું ચેતનાપણું છે અને સમતા છે તે તું લઈ જા, તું તેને તારી પાસે રાખ અને તેનો ગમે તે ઉપયોગ કર. એવી રીતે મારા શુદ્ધ ચેતનનો અંત આવશે તો પણ હું તારારૂપ બની જઇશ, તારામય બની જઇશ અને પતિચરણમાં પ્રાણાર્પણ કરવાની આર્ય સ્ત્રીની ઉન્નત ભાવનાનો મારા અને તારા એકત્ર જોડાણમાં અંત આવશે, આપણે એક થઇ રહીશું અને પરમ સુખનું આસ્વાદન કરશું. હે નાથ ! તને ગમે તે કર, જોઇએ તો મારું જીવન લે, મારા પ્રાણ લે, પણ હવે આ વિરહવ્યથાનો છેડો લાવ, હવે હદ થઈ છે, વધારે પીડા મારાથી સહન થઈ શકે તેમ નથી.

અત્ર જીવ લેવાનું કહ્યું તે અલંકારિક છે. પતિચરણમાં પ્રાણ અર્પણ કરવાથી પતિમેળાપ થાય છે તે માન્યતા પર આ રૂપક છે પતિને એ રીતે સમજાવીને પોતાનું શુદ્ધ સતીત્વ બતાવી આપવાનું તેમાં લક્ષ્યાર્થ છે. તેને ઉપાલંભ તરીકે પણ કહી શકાય. જેમ

* બેજાને બદલે 'નેજા' પાઠ છે. નેજાનો અર્થ ઘોબી થાય છે. તે અર્થ પણ સુંદર છે અને તે પાઠ બે પ્રતોમાં છે.

૨ વિરહવ્યથા=પતિવિરહથી થતી પીડા. વ્યાપતી=થતી, પ્રસરી. માનું=જાણે કે. બેજા=બાણના પ્રહાર. અંતક=અંતના લેનાર, યમ. અંત=છેડો. કહાલું=ક્યાં સુધી ? લેગો=લઇશ. ચાહે=મરજી હોય તો.

છોકરાંઓ તોફાન-મસ્તી કરતા હોય તેને કહેવું કે 'હત તારી મા ઉપવાસ કરે.' એના જેવું એ છે. તું મારો જીવ લે અને તેને તું રાખી મૂક. મતલબ એ જ આવે છે કે-તું શુદ્ધ સમતા ધારણ કરી છેવટે શુદ્ધ ચેતનામય થઈ જા. આ બન્ને અર્થ બરાબર બંધ બેસતા આવે છે.

બેજાને બદલે નેજા પાઠ છે. નેજક એટલે ધોબી જેમ ધોબી લુગડા ધોતી વખતે તેના ઉપર ધોકાવડે પ્રહાર કરતો હોય તેમ વિરહવ્યથાના પ્રહાર મને બહુ સખત લાગે છે અને તે એવા આકરા લાગે છે કે જાણે ધોબી ધોકાવડે ધમધમાવતા હોય

આવી રીતે શુદ્ધ પતિવ્રતા સ્ત્રી સુમતિ અથવા શુદ્ધ ચેતના પતિને માટે વિરહાનલમા ડૂબી જઈ શોક કરે છે અને પતિ વગરની સેજડી જોઈ અતિ દિલગીરીમા ગરકાવ થઈ જાય છે. છેવટે પતિ તો હાજર નથી પણ તેઓને ઉદ્દેશીને વિજ્ઞપ્તિ કરે છે

कोकिल काम चंद्र चूतादि, ×चेतन मत है जेजा;
नवल नागर आनंदघन प्यारे, आइ अमित सुख +देजा. करे० ३

"કોકિલનો કલરવ, કામદેવ, ચંદ્ર, આબાની કેરીઓ વિગેરે જે જે ચેતનના મત પ્રમાણે પ્રમાણભૂત (આનંદના સાધનો તરીકે) ગણાયલા છે (તેને સાથે લઈને) હે સલુણા ! સકળ કળાકુશળ મારા પ્રભુ આનંદઘન ! અહી પધારીને માપ વગરનું ઘણું સુખ દઈ જા"

ભાવ-વિભાવદશામા ચેતનજી હોય છે ત્યા સુધી તેને કોકિલનો કલરવ, કામદેવનો રતિવિલાસ, ચંદ્રની શરદ્ જ્યોત્સ્ના, આબાના વૃક્ષ નીચે કલ્લોલ તેમજ વિજળીનો ચમકાટ, મેઘનો ગર્જારવ વિગેરે પદાર્થો કામોદ્દીપક તરીકે બહુ પસંદ આવે છે અને તેવા પદાર્થોની સોબતમા પોતે હોય છે ત્યારે બહુ સુખ અનુભવે છે, બહુ આનંદ માને છે અને પોતાની જાતને બહુ ભાગ્યશાળી ગણે છે હે મારા નવલ નાગર સલુણા નાથ ! મારા ચેતનજી પ્યારા ! તમે આનદ આપનાર તરીકે જે વસ્તુને પ્રમાણભૂત ગણી હોય તેને લઈને મારા મદિરે આવો-પધારો અને મારો અનાદિ કાળનો વિરહ ભાગી નાખી મને અમિત સુખ આપો.

હે મારા નાથ ! જેમ તમારે મતે હાલ કોકિલ, ચંદ્ર, કામ, ચૂતાદિક આનંદના પદાર્થો

× દેન મતત હે જેજા' આ પ્રમાણે પાઠાતર છે, તે પાઠ બન્ને પ્રતમાં છે તેથી સાર્થ હોવો જોઈએ પણ તેનો અર્થ બેસતો નથી

+ 'દેજા' પાઠાતર છે

૩ કોકિલ=કોયલ કામ=કામદેવ ચદ્ર=ચદ્રમા ચૂતાદિ=આબો વિગેરે (વિગેરેથી મેઘનો ગર્જારવ, વિજળીનો ચમકાટ આદિ સમજવા) ચેતન=ચેતન્ય-મારા પતિ મત=અભિપ્રાયે, મતે, પ્રમાણભૂત ગણ્યા છે જે જા=જે જે, જે કોઈ નવલ=સલુણા નાગર=સકલ કળાકુશલ આઇ=આવીને અમિત= અપાર દેજા=દઈ જા, આપી જા

મળ્યા છે તે જ પ્રમાણે તમારા શુદ્ધ મતે આર્ય ક્ષેત્ર, ઉત્તમ જાતિ, શરીરસ્વાસ્થ્ય, દેવ-ગુરુધર્મની જોગવાઈ, ઇંદ્રિયોનું આરોગ્ય, શ્રદ્ધા વિગેરે અનેક આનંદના પદાર્થો તમને આ ભવમાં મળ્યા છે. એક સ્થૂળ આનંદ આપનાર છે, એક માનસિક આનંદ આપનાર છે; એક વિભાવદશામાં તમને અભિમત છે અને એક સ્વભાવદશામાં અભિમત છે. આથી તમને જે અભિમત પદાર્થો છે અને જે તમને મળ્યા છે તે સર્વને લઇને અને ખાસ કરીને મારો અને તમારો અંતર પ્રદેશમાં મેળાપ થવાનો હોવાથી આપને સ્વાભાવિક આનંદ આપે તેવા સર્વ પદાર્થો સાથે લઇને આપ મારે મંદિરે પધારો અને મને ઘણું-માપ વગરનું સુખ આપો. આ મારો વિરહકાળ છે, આપની સેજડી ખાલી પડી છે. અને તે જોઇ મને શસ્ત્રપ્રહાર જેવો આઘાત થાય છે તેવી સ્થિતિને કૃપા કરીને દૂર કરો, જેથી મને સુખ થાય અને આપને ઘરઘર ભટકવું મટી જાય.

હે મારા નાથ! આવો અવસર વારંવાર આવતો નથી, તમને આ ભવમાં જે અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઇ છે તે પણ મહાદુર્લભ છે, તમને મનુષ્યભવ મળવો એ પણ મોટી મુશ્કેલીની બાબત છે, તેમાં પણ આ સ્વભાવ વિભાવના સ્વરૂપ સમજવા જેટલી બુદ્ધિ તમને પ્રાપ્ત થઇ છે તે તો મહાભાગ્યે કોઇ વાર જ પ્રાપ્ત થાય છે. તમારામાં તે સર્વ ભરેલ છે અથવા તમે તદ્રૂપ છો, પણ તમે તો પેલીઓની સોબતમાં એવા પડી જાઓ છો કે બુદ્ધિદીપક આડું મોટું આવરણ મૂકી દો છો અને તે ખસેડવું તમને પણ બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ સર્વ સ્થિતિને ઓળંગી તમે તમારે માટે સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકો, તમારી જાત તરફ જોઇ શકો, તમારા પરિવારને ઓળખી શકો, તેના ગુણ-દોષ તરફ કેટલુંક વિવેચન કરી શકો એટલી શક્તિ તમને પ્રાપ્ત થઇ છે, તો પછી મારી આપને વિજ્ઞપ્તિ છે કે–આપ આપના મત પ્રમાણે આપને જે અભિમત વસ્તુ હોય તે સર્વ લઈ મારે મંદિરે પધારો અને મને આનંદ આપો. મારી વિરહાવસ્થા દૂર કરો અને આપ આપના નામને ઘટે તેવા ભોગવિલાસ મારી સાથે ભોગવો.

મુદ્દાની હકીકત એક જ છે. આ ચેતનજી સંસારદશામાં એવા ડૂબી ગયા છે કે પોતામાં વાસ્તવિક મહાન્ ગુણો છે તેનો તેને ખ્યાલ પણ આવતો નથી, તેથી મહાત્મા આનંદઘને આવા અતિ પવિત્ર સદ્ગુણોને આકાર (સુમતિ-શુદ્ધ ચેતના વિગેરેનો) આપીને તેઓને બોલતા કર્યા છે. તે આ જીવને બરાબર વસ્તુસ્થિતિ સમજાવવા સારુ કામને લગતા તેને પ્રિય મનાયેલા શબ્દો બોલીને તેને પોતાના તરફ ખેંચે છે અને તે દ્વારા તેને ખરી હકીકતનો ખ્યાલ આપે છે. એનો ઉદ્દેશ ચેતનજીને વિભાવમાર્ગથી ઓસરાવી શુદ્ધ સ્વભાવ તરફ લઈ આવવાનો છે. સ્થૂલ સુખની ખોટી માન્યતા ઉપરનો ભાવ છોડી દઇ આ વાસ્તવિક સુખની વાનકી ચાખવા અને અમિત સુખ સુમતિને દેવાને બહાને પોતે જ એક વાર પ્રયાસ કરી જોવો ઉચિત છે.

ગમે તેટલી બાહ્ય ક્રિયાઓ કરવામાં આવે, ગમે તેટલો ઉપર ઉપરથી વૈરાગ્યનો ડોળ

દેખાડવામાં આવે અને ગમે તેટલી ખાલી ટાપટીપ કરવામાં આવે પણ જ્યાં સુધી એ સર્વમાં શુદ્ધ ઉપયોગ ભળતો નથી, એટલે કે જ્યાં સુધી એનું વાસ્તવિક તાદાત્મ્ય અંતરાત્મદશામાં થતું નથી ત્યાં સુધી સર્વ બાહ્ય આચરણાનો સાર લગભગ શૂન્યતામાં આવે છે. આત્મા વગરનું શરીર જેમ ફેંકી દેવા યોગ્ય છે તેમ શુદ્ધ ઉપયોગ વગરની ક્રિયા વિશિષ્ટ સાધ્ય દૃષ્ટિએ એટલું અલ્પ ફળ દેવાવાળી થાય છે કે તત્ફળાપેક્ષયા નકામી છે એમ કહી શકાય. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી સુમતિ પતિ વગરની સેજડી જોઇ ખેદ કરે તે સ્વાભાવિક છે. સુમતિ પતિને કહે છે કે-કોકિલ વિગેરે તમને બાહ્ય સુખ આપનારા પદાર્થો પ્રિય છે તેને લઇને પણ એક વાર મંદિરે પધારો, એક વખત મંદિરે પધારશો તો પછી બાહ્ય પદાર્થનો તમારો સંબંધ, તેની સ્થિતિ અને તેનાં કારણો તમારા ધ્યાન પર લાવવામાં આવશે, એટલે પછી આપને યોગ્ય લાગે તે ગ્રહણ કરજો; પરંતુ હે નાથ! હવે આ બાબતનો બહુ અંત લો નહિ અને ગમે તેમ કરીને મારે મંદિરે પધારી એક વખત તો રંગ જમાવી મારા વિરહકાળનો છેડો લાવો.

પદ છત્રીસમું

રાગ-માલસિરિ.

वारे नाह संग मेरो, युंहीं जोबन जाय;
ए दिन हसन खेलनके सजनी, रोते रेन विहाय. वारे० १

"નાથ મારી સોબત અટકાવે છે-કરતા નથી અને આવી રીતે મારું જોબન (નકામું) ચાલ્યું જાય છે. હે સખી! આ દિવસો તો હસવા ખેલવાના છે (તેને બદલે) રોતાં રોતાં પસાર થાય છે."

ભાવ—આ પદ માત્ર ભીમશી માણેકવાળી બુકમાં છાપેલું છે. મારી પાસે પદોની બીજી પ્રતો આવી છે, તેમાં તે નથી. શૈલી આનંદઘનજીની જણાય છે તેથી આખું પદ મૂકી દેવાને બદલે તેના કર્તા આનંદઘનજી હશે કે કેમ? તેની ચર્ચા ઉપોદ્ઘાતમાં કરવાનું રાખી તે પદનું વિવેચન અત્ર કર્યું છે.

સુમતિએ પતિને અનેક પ્રકારના સંદેશા કહેવરાવ્યા, આડકતરી રીતે તેઓને પોતાના મનનો અભિપ્રાય પણ સંભળાવી દીધો, એ સર્વની અસર હજુ પતિ ઉપર થઈ નહીં. દરમ્યાન એક વખત સખીઓના આગ્રહથી પોતે પતિ, મંદિરે પધારશે એમ ધારી શયન-ગૃહમાં ગઈ તો શય્યા ખાલી દીઠી. (ઉપરનું પદ જુઓ.) ત્યાં શય્યા નજીક બેસી કેટલાક

---

૧ વારે=વારે છે, અટકાવે છે. નાહ=નાથ, પતિ સંગ=સોબત. યુહીં=આવી રીતે. દિન=વખત. હસન ખેલનકે=હસવા ખેલવાના. સજની=સખી. રેન=રાત્રિ. વિહાય=વહાય, પસાર થાય છે.

શોકોદ્‌ગાર કાઢી પછી પોતાની સખી શ્રદ્ધા પાસે આવી તેને પોતાના દુઃખની વાત કરે છેઃ હે સખી ! પતિ તો મારો સંગ કરતા નથી પણ ઊલટા તેને અટકાવે છે, ગમે તેમ કરીને મારો સંગ ન થાય એવું વર્તન કરે છે અને મારું યૌવન ચાલ્યું જાય છે. અત્યારે પતિ સાથે મેળાપ કરી, હસવા ખેલવાનો વખત છે, યૌવનકાળમાં વિલાસી સ્ત્રી પુરુષો અનેક પ્રકારના આનંદ કરે છે, વસંતઋતુમાં વિલાસ કરે છે અને શરદ્‌ઋતુમાં ચંદ્રજ્યોત્સ્નાનો આનંદ અનુભવી વાર્તાવિનોદ કરે છે–આવી રીતે યૌવનકાળમાં અનેક પ્રકારના આનંદો ભોગવી પરસ્પર પ્રેમ વધારે છે; પણ મારે તો પતિ મંદિરે પધારતા ન હોવાથી મારો યૌવનકાળ–આનંદ કરવાનો વખત હોવા છતાં મારું યૌવન નિષ્ફળ ચાલ્યું જાય છે, એટલું જ નહિ પણ હસવા ખેલવાને બદલે પતિવિરહમાં આખી રાત્રિ દરરોજ રોતાં રોતાં પસાર થાય છે. પતિ વગરની શય્યા જોઈને યૌવનમસ્ત સ્ત્રીને કેવી દિલગીરી થતી હશે, એ તો તું જાણે છે, મારી પણ એ જ સ્થિતિ થઈ છે. સંસારરસિક સ્ત્રીઓ આવા પ્રસંગે અનેક પ્રકારની વાંછનાઓ પૂર્ણ કરે છે ત્યારે મારે તો રાત્રિઓ રડવામાં જ પસાર કરવી પડે છે અને આવા મજા ઉડાવવાના દિવસો એળે જાય છે.

આ પદનો આધ્યાત્મિક અર્થ કરતી વખતે યૌવનકાળ એટલે ધર્મનાં સાધક બાધક કારણોની અર્થાત્ વિશિષ્ટ ફળ આપનાર અને તેમાં પ્રત્યવાય નાખનાર કારણોની સમજણ એ ભાવ લેવો. આવા પ્રકારની સમજણને–જ્ઞાનને ધર્મયૌવનકાળ સમજવો. ચેતના કહે છે કે–હે સખી ! મારા પતિ મારો સંગ કરતા નથી તેથી મારો ધર્મયૌવનકાળ–ધર્મસાધના કરી શુભ ફળ બેસારવાનો અગત્યનો વખત નકામો ચાલ્યો જાય છે. આ દિવસો શુભ ધર્મફળ પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમાં હસવાના ખેલવાના–તેમાં રમણ કરવાના છે અને તેમ કરી ધર્મસાધન કરી લેવાના છે. એ અવસર એવો સુંદર છે કે એ વખતમાં ધારીએ તેટલું શુભ ફળ મેળવી શકાય તેવું છે અને તેમ કરવા માટે જે અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થવી જોઈએ તે મળી પણ છે. સંસારચક્રમાં આવો અવસર વારંવાર આવતો નથી. અનેક દુર્ગતિઓમાં તો શુભ ફળ વિચારવાનો અવકાશ જ આવતો નથી. આવો સારો અવસર પ્રાપ્ત થવા છતાં પતિ તો આર્ત્ત તેમ જ રૌદ્રધ્યાનમાં પોતાનો વખત કાઢી નાખે છે, નકામી રાજકથા, દેશકથા વિગેરે વિકથા કરવામાં કાળ ગુમાવે છે, વિષયકષાયસેવનમાં અને પ્રમાદમાં સમય નિર્ગમન કરી નાખે છે, પોતાને જે સાધન કરવાનું છે તે સર્વ રહી જાય છે અને મળેલી અનુકૂળતાઓનો કશો પણ સદુપયોગ થતો નથી. આ અર્થમાં યૌવનકાળ તે ઉપર જણાવ્યું તેમ ધર્મના સાધક-બાધક કારણો અને તેનાં ફળની સમજણ એ સમજવો; આનંદના દિવસો તે ઇચ્છિત સાધન કરવાનો સમય જાણવો અને રાત્રિ રોવામાં જાય છે તે આર્ત્ત રૌદ્રધ્યાનમાં કાળ ચાલ્યો જાય છે, એમ સમજવું. હવે આવી બાબતમાં આપણો કેટલો નકામો કાળ જાય છે, તે જરા વિચારવા યોગ્ય છે. એક દિવસે સવારે ઊઠીને રાતે સૂતા સુધીમાં કેટલી કલાકો નકામી રીતે પસાર કરી છે તેની વિચારણા કરશો તો જણાશે કે–ઘણો સમય સાધારણ

વ્યવહારનાં કાર્ય ઉપરાંત નકામી વાતોમાં–પરનિંદામાં અથવા સ્વોત્કર્ષમાં ચાલ્યો જાય છે. એ ઉપરાંત ઇંદ્રિયોને અનુકૂળ પદાર્થો મેળવવામાં, શરીરની સંભાળ કરવામાં અને ખાનપાનના પદાર્થોની ગોઠવણ કરવામાં ઘણો કાળ જાય છે. ઇષ્ટવિયોગ, અનિષ્ટસંયોગની ચિંતામાં, તેના વિચારમાં અને સંસારને વળગતા જવાના પ્રયાસ, પ્રપંચ અને ધમાધમમાં ઘણો કાળ પસાર થાય છે. આવી જ રીતે આર્ત્ત અને રૌદ્રધ્યાનના પ્રસંગો આ જીવને એટલા બધા પ્રાપ્ત થાય છે કે તેમાં આનંદ માને છે, મસ્ત બને છે, રાચીમાચી રહે છે અને મોજ માને છે. સંસારફળને આપનાર કારણોનો તે વિચાર પણ કરતો નથી, કોઈ વાર વિચાર કરે છે તો તેને અટકાવવા નિર્ણય કરતો નથી અને કોઈ વાર શુભ વિચારણામાં આવી જઈ કાંઇ નિર્ણય કરે છે તો તેને વળગી રહેતો નથી અને જરા વિષમ પ્રસંગ મળતાં સંસાર તરફ ઢળી જાય છે. અહો મિત્રવર્ય! આ મનુષ્યજન્મ, આર્યક્ષેત્ર, સુદેવ, સુગુરુધર્મનો યોગ વિગેરે સાધનો મહાપુણ્યયોગથી મળે છે તો તેનો લાભ લેવો–તેમાં હસવું ખેલવું એ તારું કર્તવ્ય છે. આવા સારા વખતમાં તો તારે એવી અનેક પ્રકારની જોગવાઈમાં રમણ કરી, સાધનનો લાભ લઇ, સાધ્ય સન્મુખ થઇ જવું ઉચિત છે. આવો યૌવનકાળ નકામો ચાલ્યો જશે તો પછી પસ્તાવો થશે, ઘડપણમાં પગ ઘસડવા પડશે ત્યારે બહુ ખેદ થશે, પણ પછી તે ખેદ કે પસ્તાવો નકામો છે, મોડો છે, નિષ્ફળ છે.

नग भूषणसें जरीजातरी, मोतन कछु न सुहाय;
इक बुद्धि जीयमें ऐसी आवत है, लीजेरी विष खाय. वारे० २

“રત્નઅલંકારવડે શણગારાએલી મને મોતીની માળા પણ પસંદ આવતી નથી, ગમતી નથી. મારા દિલમાં એક એવો વિચાર આવે છે કે (આવી સ્થિતિને બદલે તો) હું ઝેર લઇ લઉં, ઝેર ખાઇ જઉં.”

ભાવ—પતિને પ્રસન્ન કરવા માટે સુમતિએ પોતાના નાજુક સૌંદર્ય યુક્ત શરીર ઉપર રત્નઆભૂષણો પહેર્યાં હતાં અને તે એટલાં બધાં હતાં કે તેનાથી જાણે પોતાનું શરીર જડી લીધું હોય તેમ દેખાતું હતું. સોળ શણગાર સજી સુંદરી પતિ પાસે જાય છે ત્યારે પોતાની સારામાં સારી વસ્તુઓ શરીર પર ધારણ કરે છે, તેવી રીતે સુમતિ પણ જાણે રત્નઆભૂષણવડે જડાઇ ગયેલી હોય તેવી દેખાતી હતી. સુમતિ પોતાની તે સ્થિતિનો વિચાર કરતાં બોલે છે કે–આવી રીતે શણગાર સજેલી મને મોતીની માળા પણ પસંદ આવતી નથી. પતિ મંદિરે પધારતા હોય તો સાધ્વી સતીએ શણગાર સજવો ઉચિત ગણાય, મારે

૨ નગ=રત્ન. ભૂષણસેં=અલંકારથી. જરી=જડેલી. જરીજાતરી=શણગ રાયલી, સોનાના આભૂષણોથી જડેલી–મઢેલી. મોતન=મોતીની માળા. કછુ=કાંઇ. ન સુહાય=ગમતું નથી. ઇક=એક. બુદ્ધિ=વિચાર. જીયમેં=દિલમાં, મનમાં. લીજેરી ખાય=લઇને ખાઉં. વિષ=ઝેર.

સ્ત્રી બધો વખત દિલગીરીને લીધે નિઃશ્વાસ મૂક્યા કરે છે, નીચો શ્વાસ લે છે, પણ ઊંચો શ્વાસ લેતી નથી તેવી રીતે હું પણ ઊંચો શ્વાસ લેતી નથી અને વિરહી સ્ત્રી જેમ મનમાં વારંવાર ખેદ પામ્યા કરે છે તેમ હું પણ પશ્ચાત્તાપ કર્યા કરું છું, ખેદ પામ્યા કરું છું, શોકગ્રસ્ત થઈ જાઉં છું, આટલી બધી વિજ્ઞપ્તિ કરવા છતાં અને પતિ માટે આકાંક્ષા રાખવા છતાં પણ પતિ જ્યારે પોતાને મંદિરે નથી જ પધારતા ત્યારે વિરહી સ્ત્રી જોગણ થઇ, ભભૂત લગાવી, ઘર છોડી, સંસાર તજી દેવાનો વિચાર કરે છે, તેમ હું પણ આ વિરહાવસ્થા સહન ન થવાથી જોગણ થઇ ઘરથી નીકળી જવાનો વિચાર કરું છું, તેથી હે સખી ! હવે તો તું ચેતનજીને–મારા નાથને–મારા હૃદયવલ્લભને સમજાવ. તેઓને કહે કે–આ તમારી પ્રાણવલ્લભા તમને મળવાને આટલી બધી આતુર છે અને તમે તેની સામે દૃષ્ટિ પણ કરતા નથી તો હવે તો તે તમારા વિરહથી ભેખ ધારણ કરશે ને જોગણ બની જશે.

આધ્યાત્મિક અર્થઃ–આ આખું પદ આધ્યાત્મિક અર્થથી ભરપૂર છે. તેના અર્થનો કિંચિત્ ઝળકાટ કરવા અત્ર પ્રયાસ કર્યો છે. વધારે વિચારણાથી વિદ્વાન્ વાચકને તેમાંથી અનેક નવા ભાવ સ્ફુરશે એમ લાગે છે. કોઈ નવીન ભાવ જાણવામાં આવે તો અથવા સ્ફુરે તો વિવેચન કર્તાને જણાવવા કૃપા કરવી. હકીકત એમ છે કે–વિરહદશામાં જેમ પતિપરાયણ સતીને ઊંઘ આવતી નથી તેમ વિભાવદશામાં વર્તનારા જીવોને યોગનિદ્રા આવતી નથી. મતલબ તેની શુદ્ધ ચેતના પતિસંયોગે જે સુખ મેળવી શકે તે તેને મળતું નથી અને તે સુખ પૈકી એક સુખ આનંદથી મીઠી નિદ્રા આવવાનું છે. યોગનિદ્રામાં ચેતનજી પોતાના મન, વચન, કાયાના યોગોનું રુંધન કરી બાહ્ય દશામાંથી નિવર્તી અંતર દશામાં વર્તતો રહે છે અને તેથી બાહ્ય દશાને અંગે તેને યોગનિદ્રામાં પડી ગયેલો ગણવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી પ્રાણી સંસારદશામાં રચ્યોપચ્યો રહેતો હોય છે ત્યાં સુધી તેને યોગનિદ્રા આવતી નથી અને યોગનિદ્રા શું છે તેનો ખ્યાલ પણ આવતો નથી. શુદ્ધ ચેતના ઊંઘ આવતી નથી એમ કહે છે તે બાહ્ય દશાને અંગે સંસારજાગૃતિ અને યોગનિદ્રાનો અભાવ સમજવો.

વિરહદશામાં સાધ્વી સતી પતિના નામનું સ્મરણ કરતી નિસાસા મૂક્યા કરે છે, શોકમાં રક્ત થાય છે પણ ઊંચો શ્વાસ લેતી નથી. ઊંચો શ્વાસ લેવો તે હંમેશાં સંતોષ, આનંદ, સ્વાસ્થ્ય બતાવનાર છે, તે દુઃખી જીવોને હોતો નથી; નીચો શ્વાસ શોકથી, ક્રોધથી અને અસ્થિરતાથી આવે છે તે વિરહી સ્ત્રીઓના નશીબમાં હોય છે. એવી રીતે આ જીવ પણ વિભાવદશામાં વર્તતો હોય છે ત્યારે નીચ પરિણતિરૂપ નિસાસા મૂક્યા કરે છે પણ ઉચ્ચ પરિણતિરૂપ ઉસાસ લેતો નથી. વિભાવદશામાં પરિણતિની નિર્મળતા થવી અશક્ય છે, બહુ મુશ્કેલ છે અને તેથી મહાભાગ્યોદય હોય તો જ જીવ ઉચ્ચ વિચારશ્રેણિમાં આવી શકે. સંસારાનંદમાં આસક્ત જીવ સ્થૂળ સુખની સગવડ માટે અને વિષયભોગ માટે ઉદ્યમ કર્યા કરે છે, વિશુદ્ધતર જીવનની અપેક્ષાએ એ સર્વ નિસાસા જ છે.

વિરહી સ્ત્રીના મનમાં અનેક પ્રકારના વિચારો આવ્યા કરે છે. પતિ પોતાને મંદિરે પધારશે કે નહિ? ક્યારે પધારશે? મારી સાથે પ્રેમ કરશે કે નહિ? મારો વિયોગ હમેશને માટે દૂર કરશે કે નહિ? આવા આવા વિચારો કરી સુમતિ અથવા શુદ્ધ ચેતના પોતાના મનમાં મુંઝાયા કરે છે, ખેદ પામે છે અને તેને લઈને મનમાં તેને પશ્ચાત્તાપ થાય છે કે પતિને પોતાની તરફ આકર્ષણ કરીને ખેંચી લાવવામાં હજી પોતે નિષ્ફળ નીવડી છે. ચેતનજી પણ માયા, મમતાની સોબતમાં પડી જઈ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરતા નથી અને પ્રાપ્ત થયેલ અવસરનો લાભ લેતા નથી, છેવટે બહુ પશ્ચાત્તાપ પામે છે અને ખેદ કરે છે, પરંતુ પછી ગયેલ અવસર હાથમાં આવતો નથી. શુદ્ધ ચેતનાના પ્રસંગનો લાભ લેવામાં પ્રમાદ કરનાર અથવા બેદરકારી કરનારને પશ્ચાત્તાપ થાય એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી.

આવા કારણથી કંટાળીને શુદ્ધ ચેતના વિચાર કરે છે કે–હવે તો જોગણ થઈને ઘર બહાર નીકળી જઉં. આગલી ગાથામાં ઝેર ખાવાની હકીકત કહી હતી અને ઉપરના પદમાં જીવ લેવાની વાત અંતકને કહી હતી તેને અનુરૂપ આ વિચાર છે. પતિવિરહી સ્ત્રી પતિને અનેક પ્રકારે વિનવે છતાં તે જ્યારે મંદિરે ન પધારે ત્યારે પછી સ્વાભાવિક રીતે તે એવો વિચાર કરે કે હવે જ્યારે પતિમેળાપની આશા રહી નથી ત્યારે ભભૂત લગાવી, અલેક જગાવી, જોગણ થઈ ઘરથી નીકળી પડું. અહો ચેતનજી! તારા ઉપર આટલો પ્રેમ રાખનારી પતિનિષ્ઠાવાળી એક સાધ્વી તારા મંદિરમાંથી નીકળી જશે તો પછી તારે ભભૂત ચોળવાનો જ વખત આવશે અને તું રાખમાં જ રગદોળાઇશ. તારે બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે. આવી મહાપતિપરાયણા સતી તારો પરિચય કે જેના ઉપર તેનો પ્રથમ અને સર્વોત્કૃષ્ટ હક છે તેને ઇચ્છે છે અને તું તેની દરકાર પણ કરતો નથી, એ તને કોઇ પણ પ્રકારે ઘટતું નથી. જો, તારી પત્ની સતી છે તેથી બીજું તો કાંઇ કરશે નહિ પણ તું કુલટાની સોબતમાં રહે છે તેથી કંટાળી તારું ઘર છોડી જોગણ થઈ જશે તો તારા શા હાલહવાલ થશે? અને પછી તારે તેની શોધમાં કેટલી સંસારયાત્રા કરવી પડશે? તેનો તું વિચાર કર. આ સર્વ હકીકત ધ્યાનમાં રાખી સુમતિ કહે છે "હે સખી શ્રદ્ધા! તું પતિ પાસે જા અને તેમને સમજાવ. તેઓને મારી સર્વ હકીકત કહે, મારી વર્તમાન સ્થિતિ શું છે તે તેઓને બતાવી આપ અને છેવટે જો તેઓ મારે મંદિરે નહિ આવે તો મારી શું સ્થિતિ થશે તે તેઓને તાદૃશ્ય બતાવી આપ. પતિને કહેજે કે તમારો ધર્મયૌવનકાળ ચાલ્યો જાય છે અને તેવા વખતમાં મારી સાથે વિલાસ કરી આનંદ ભોગવી લેશો તો તમારે પછી કોઇ પણ પ્રકારની ચિંતા રહેશે નહિ, નિરંતરને માટે દુઃખનો છેડો આવી જશે અને તેઓશ્રી અને હું વિજન પ્રદેશમાં સાદિ અનંત અવ્યાબાધ સુખ ભોગવશું. એ સુખ કેવું ઊંચા પ્રકારનું છે તે કહેવાની અત્યારે જરૂર નથી પણ મારા નાથ મારી પાસે આવે તો તેની વાનકી તો તેઓને બતાવી આપું. આટલો સંદેશો તું મારા નાથને જરૂર આપજે."

મનસા, વચસા અને કર્મણા પાળવું જોઈએ. એ બ્રહ્મચર્યને યમ કહેવામાં આવે છે અને પાંચ પ્રકારના યમ-મહાવ્રતમાં એને પાતંજળ યોગદર્શનકાર પણ ચોથું સ્થાન આપે છે.* અન્યત્ર હેમચંદ્રાચાર્યાદિક જૈન ગ્રંથકારો પર એને બહુ ઉચ્ચ પદ આપે છે અને યોગના અંગ તરીકે ગણે છે. સ્ત્રીવિષયનું અથવા તત્સંબંધી વાતોનું સ્મરણ, કથન, રહસ્ય વાતો, રાગપૂર્વક અવલોકન, રહસ્ય ભાષણ, સંકલ્પ, અધ્યવસાય અને સંભોગની નિષ્પત્તિ એ આઠ અંગવાળું મૈથુન વર્જ્ય છે એમ દક્ષ સંહિતામાં કહ્યું છે.+ તાત્પર્યાર્થ એ છે કે-યોગવિષયમાં પ્રગતિ કરનારે બ્રહ્મચર્ય બરાબર પાળવું જોઈએ. આ યોગમાં તેથી જ બ્રહ્મચર્યરૂપ અથવા શીલરૂપ લંગોટી ધારણ કરવાનું બતાવવામાં આવ્યું છે. શીલનો અર્થ શુદ્ધ આચાર પણ થાય છે અને તેમાં અનેક પ્રકારના વિશુદ્ધ વર્તનનો સમાવેશ થતો હોવાથી અત્ર તેનો નિર્દેશ કર્યો હોય એમ માનવાનું કારણ રહે છે. એ અર્થમાં વપરાતા શીલ શબ્દના જૈન શાસ્ત્રકારે ૧૮૦૦૦ ભેદ બતાવ્યા છે× સ્થળસંકોચથી અત્ર તે પર વિવેચન કર્યું નથી. ઉપર જણાવેલા અઢાર હજાર શીલાંગો વિશુદ્ધ આચારને અંગે કરવામાં આવ્યા છે.÷ બન્ને અર્થ બરાબર બંધબેસતા આવે છે તેથી યુક્ત છે. આવી રીતે શીલ લંગોટને સમકિત દોરી સાથે બાંધીને તેમા ઘોલાવારૂપ-રમણ કરવારૂપ ગાઠ બાંધું છું. ચારિત્રનો સ્વભાવ રમણ કરવાનો છે તેથી સમકિત ગ્રહણ કરી, શીલાંગો આદરી પછી તેનામાં રમણરૂપ ગાંઠ બાંધવામા આવે છે-મનનાં નિશ્ચય કરવામાં આવે છે. આ ગાંઠ કાંઈ ઉપર ઉપરથી બાંધેલી નથી પણ તેમાં ઘોળાવારૂપ મજબૂત ગાંઠ બાંધી શીલાંગમાં રમણ કરવામાં આવે છે, ત્યાં તત્ત્વાનુસંધાન થાય છે અને જ્ઞાનાદિ વિશિષ્ટ ગુણોમાં રમણતા થતાં છેવટે તે પર દૃઢ પ્રેમ થાય છે, એવી સુદૃઢ ગાંઠ તે છે.

યોગાંગની સાધનાથી બ્રહ્મરંધ્રમાંથી સિદ્ધાવસ્થાનું દર્શન થાય છે તેમ જ પિંડસ્થાદિ ધ્યાન કરતા છેવટે રૂપાતીત ધ્યાનની હદ સુધી ચેતનજી પહોચે છે ત્યારે તે ચિદ્‌ગુહામાં દીપક જુએ છે પ્રથમ જ્યારથી સમ્યક્ત્વદર્શન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારથી તેને દૂરથી તો સાધ્યનું દર્શન ઉપર જણાવ્યું તેમ થાય છે પણ ખાસ પોતાની ચિદ્‌ગુહામાં રહેલા દીપકનું દર્શન તો ધ્યાનના ચઢતા પગથિયે થાય છે. તાત્પર્યાર્થ એ છે કે-જે સાધ્યનું દર્શન અત્યાર સુધી પોતાથી બહાર થતું હતું તે હવે સ્વમાં થાય છે. ચિદ્‌ગુહાની શુદ્ધિ થયા પછી આ વિશિષ્ટ યોગસાક્ષાત્કાર થાય છે. આવી રીતે જેમ યોગીઓ ચિદ્‌ગુહામાં દીપકનું ધ્યાન કરે તેમ આ વિશુદ્ધ યોગી તત્ત્વજ્ઞાનરમણતામાં વિશિષ્ટ ધ્યાનના અનુસંધાનથી શુદ્ધ સાધ્ય દીપકનું દર્શન કરે છે. અહીં સાધ્યનું દર્શન કરનાર પ્રથમાવસ્થામાં

* જુઓ પાતંજળયોગદર્શન પાદ ૨, સૂત્ર ૩૧. + જુઓ સદર સૂત્ર ૩૦ પરની ટીકા.

× જુઓ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ વિવેચન પૃ. ૩૫૬-૩૫૭ (દ્વિ. આ.)

÷ શિયળ એટલે બ્રહ્મચર્ય અને શીલ એટલે શુદ્ધ વર્તન-ચરિત્ર. આ બન્ને અર્થનો ગોટાળો ન કરવો. શબ્દનું સામ્ય હોવાથી ઘણી વખત ભૂલ થઈ જાય છે. અત્ર વિવેચનમાં બન્ને અર્થ ઘટાવ્યા છે.

ચેતનજી પોતે જ છે, સાધ્ય બહાર છે અને તેનું દર્શન તેને કરવાનું છે એમ તેને લાગે છે. શુદ્ધ ચેતનાનો અને ચેતનજીનો વસ્તુતઃ તો અભેદ છે, પણ વર્તમાન વિભાવાવસ્થામાં ભેદ સ્પષ્ટ છે. સાધ્ય સાધનની જરૂરિયાત ચેતનજીને જ છે અને તે સાધનની પ્રાપ્તિથી સાધ્યદર્શન થતા, છેવટે સાધ્ય અને સાધકની એકત્વતા જણાતા સાધ્ય, સાધક અને પ્રેરક ચેતના સર્વ એક થઈ જશે, એ વિકાસક્રમમા યોગપ્રગતિગત પ્રાપ્તવ્ય સ્થિતિ છે. વર્તમાન ચેતનાના વક્તવ્યમા વિરોધ લાગતો હોય તો તે માત્ર વિભાવને લઈને જ છે, એમા સ્વરૂપ જાણનારને જરા પણ શંકાસ્થાન લાગે તેવું નથી

વળી જેમ યોગી અલેક જગાવે છે એટલે અલક્ષ્ય સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા માટે ધૂણી સળગાવે છે તેમ આપણો વિશુદ્ધ યોગી ચેતનરત્નને જગાવે છે. એ સમજે છે કે–આ ચેતનજી પોતે જ શુદ્ધ, નિરંજન, નિર્લેપ, નિ કર્મા, અકલંકી, અવિનાશી, શુદ્ધ બુદ્ધ છે, એની વાસ્તવિક સ્થિતિ અધુના આવૃત્ત છે, પણ એને યોગ્ય પુરુષાર્થથી જો જાગ્રત કરવામા આવે તો તે પરમપદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને ત્યા તે નિરંતર રહી શકે છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસને ચેતનરત્નને જગાવવાના અર્થમા વાપરેલ છે. એનું સામ્ય અલેક જગાવવાની સાથે સમજવુ.

હે મારા નાથ ! આવી રીતે દોરી, લગોટ ધારણ કરી, ગાઠ બાધી ચિદ્દગુહામા દીપક જોઉં અને અલેકને જગાવું એવા પ્રકારની મારી સ્થિતિ થાય એવા યોગ ઉપર તમે તમારું ધ્યાન દોડાવો, તમારું મન તેમા પરોવો. વળી એ યોગમા અન્ય શું શુ થાય છે તે પણ બતાવે છે.

> अष्ट करम कंडेकी धूनी, ध्याना अगन जगाउं;
> उपशम छनने भसम छणाउं, मली मली अंग लगाउं रे, वहाला. ता जोगे० २

" આઠ કર્મરૂપ છાણાની ધૂણીમા ધ્યાનઅગ્નિને સળગાવુ અને નિવૃત્તિભાવરૂપ ગલણે ભસ્મને છણીને (પછી તેને) લઈ લઈને અગે લગાવું."

ભાવ—જોગી ધૂણી ધખાવે છે તેવી રીતે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય એ આઠ કર્મ તથા તેની ઉત્તર એક સો અઠ્ઠાવન પ્રકૃતિરૂપ છાણાની ધૂણી બનાવું આ જીવને સસારમા રખડાવનાર, અનેક પ્રકારની ઉપાધિ કરાવનાર અને સસારમા રક્ત રાખનાર કર્મો છે તે સર્વ કર્મપ્રકૃતિ આત્મા સાથે ક્ષીરનીરન્યાયે મળી રહે છે, તે બધી પ્રકૃતિઓને યોગી જેમ છાણા ખડકીને તેની ધૂણી બનાવે તેવી રીતે તેને ગોઠવીને તેની નીચે ધ્યાનઅગ્નિ સળગાવું. ધર્મધ્યાન

---

૨ કડેકી=છાણાની ધૂની=ધુણી, અગ્નિસ્થાન અગન=અગ્નિ ઉપશમ=નિવૃત્તિભાવરૂપ. છનને=ગળણે ભસમ=ભસ્મ મલી મલી=લઈ લઈને, મેળવી મેળવીને અગ=અગે, શરીરે લગાઉં=ચોળુ

અને શુકલધ્યાન એ બે શુભ ધ્યાનો છે. તેમાં ધર્મધ્યાનના આજ્ઞાવિચય, અપાયવિચય, વિપાકવિચય અને સંસ્થાનવિચય એ ચાર ભેદ છે, તેમાં પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એ ચાર વિભેદે ધ્યેય છે. ત્યાર પછી શુકલધ્યાન–મહાઉત્કૃષ્ટ ધ્યાન કરવામાં આવે છે જેના પૃથકત્વવિતર્ક સપ્રવિચાર, એકત્વવિતર્ક અપ્રવિચાર, સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતિ અને સમુચ્છિન્નક્રિય અનિવૃત્તિ એવા ચાર પાયા છે. ધર્મધ્યાન તથા શુકલધ્યાનના એકેક વિભાગમાં જેમ જેમ આગળ આગળ પ્રગતિ થતી જાય છે તેમ તેમ અનેકગુણ કર્મોની નિર્જરા થતી જાય છે, આત્મપ્રદેશે લાગેલાં કર્મો પોતાનું ફળ જણાવ્યા વગર સ્વતઃ ખરી પડે છે. (એને જૈન પરિભાષામાં પ્રદેશોદય કહેવામાં આવે છે.) કર્મનો નાશ કરવાનો પ્રબળ ઉપાય ધ્યાન છે, નિર્જરા કરવા માટે બાહ્ય અને અભ્યંતર તપ જ સાધન છે અને તદ્ગત અભ્યંતર તપમાં ધ્યાન મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એના પર કાંઇક વિચાર છઠ્ઠા પદના વિવેચનમાં કર્યો છે અને વિશેષ હકીકત ઉપોદ્ઘાતમાં પણ લખી છે. વિશેષ રુચિવંતે શ્રીયોગશાસ્ત્ર વિગેરે ગ્રન્થથી વધારે હકીકત જાણી લેવી. અત્ર કહેવાની હકીકત એ છે કે–કર્મરૂપ ઇંધનને ધ્યાનઅગ્નિથી બાળી દેવાં અને તેને એવાં બાળવાં કે તેમાં કોઇ ભાગ પણ કાચો રહે નહિ, સર્વ કર્મોને બાળીને તેની રાખ કરી નાખવી. જેમ જેમ ધર્મ અને શુક્લ સદ્ધ્યાનમાં વધારે વધારે પ્રવેશ થતો જાય છે અને ચેતનજી તેમાં પ્રગતિ કરતા જાય છે તેમ તેમ તેનો કર્મનો ભાર ઘટતો જાય છે અને તત્ત્વગુફામાં જે દીપક તે જુએ છે તેની નજીક નજીક તેનું ગમન થતું જાય છે. છેવટે જ્યારે શુકલધ્યાનના ચોથા પાયા પર આરૂઢ થાય છે ત્યારે અનંતર સમયે તે દીપક સુધી પહોંચી જાય છે. સિદ્ધ ભગવાન બની સિદ્ધશિલામાં નિવાસ કરે છે. હે પ્રીતમજી ! આવા પ્રકારના યોગ ઉપર તમારું મન પરોવી દો, તેનું આરાધન કરો અને તન્મય થઇ મારા અનાદિ વિરહને શાંત કરો.

ઉપર જણાવ્યું તે રીતે કર્મઇંધનની ધ્યાનાગ્નિવડે ભસ્મ થઇ તે ભસ્મ ઉપશમ–નિવૃત્તિભાવરૂપ ગળણે કરીને છણી નાખું–ચાળી નાખું. આવી રીતે ભસ્મને ચાળવાથી તેમાં પણ વળી કાંઇ કચરો રહી ગયો હોય તો તે નીકળી જાય છે અને એવી રીતે મેલ વગરની ભસ્મ રહી તેને પછી લઇ લઇને મારા શરીરે ચોળું. યોગીઓ ધૂણીમાંથી ભસ્મ લઇ, તેને ચાળીને પોતાના શરીર પર ચોળે છે તેવી રીતે ઉપશમ ગળણે ભસ્મને છણી નાખીને તેને મારા શરીર પર વારંવાર લગાવું. તાત્પર્યાર્થ એ છે કે–ધ્યાનાગ્નિથી સળગેલા કર્મોમાં કચરો રહી ગયો હોય તે નિવૃત્તિભાવરૂપ ગળણાથી દૂર કરી નાખું અને કર્મોને વિપાકોદયમાં ન આવવા દેતાં પ્રદેશોદયથી વેદી લઇ તેઓને પણ ફેંકી દઉં અને આવી રીતે તદ્દન કર્મ વગરનો–લેપ વગરનો–મેલ વગરનો થઇ જઉં. હે ચેતનજી ! જ્યારે તમે આવી ભાવના કરશો અને તેને વળગી રહેવાનો નિર્ણય કરશો ત્યારે મારી ઘણા વખતની આપને મળવાની ચિંતા દૂર થશે અને મારી ભવની ભાવઠ ભાગી જશે (અને તમારી અને મારી વચ્ચે સાત્મ્ય હોવાથી તમને પણ એવા જ અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ થશે.)

કર્મો આ ચેતનજીને કેટલો ત્રાસ આપે છે અને સંસારમાં કેવું અને કેટલું પરિભ્રમણ કરાવે છે તે પર અત્ર ઉલ્લેખ કરવાનો સ્થળસંકોચથી અવકાશ રહેતો નથી, પરંતુ ટૂંકામાં એમ સમજવું કે કર્મને લીધે જ આ આખો સંસાર મંડાયો છે અને સુજ્ઞ પ્રાણીનું કર્તવ્ય એ કર્મોનો અને પોતાનો સર્વ સંબંધ કેવી રીતે છૂટી જાય એ વિચાર કરવામાં છે. પ્રબળ પુરુષાર્થ કરવામાં આવે તો કર્મપરતંત્રતા પણ દૂર થઇ શકે તેવી છે. યોગમાર્ગે ધ્યાનાગ્નિથી તેનું જ્વલન કરતાં તેનો બહુ અંશે નાશ થતો જાય છે. શુભ વાસના અને ભાવનાવાળા પ્રત્યેક મુમુક્ષુની ફરજ છે કે–એણે ધ્યાનના વિષયનો બરાબર અભ્યાસ કરવો. યોગની એ ચાવી છે અને તે ચાવી ઉઘાડવા માટે તેનો અને તેની અંદર રહેલા યંત્રાદિકનો બરાબર અભ્યાસ કરીને તેને સમજવાની જરૂર છે.

आदि गुरुका चेला होकर, मोहके कान फराउं;
धरम शुकल दोय मुद्रा सोहे, करुणानाद बजाउं रे वहाला. ता जोगे ३

"અરિહંત ભગવાનના ચેલા થઇને મોહનીય કર્મના કાન ફાડી નાખું (વીંધું); પછી ધર્મ તથા શુકલધ્યાનરૂપ બે મુદ્રાઓ (મારા કાનમાં) શોભે અને કરુણાનો નાદ વગાડું."

ભાવ—યોગસ્વરૂપ બતાવતાં વિશેષમાં શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે–જેમ યોગી બની શકે ત્યાં સુધી અલેકનાથ, ગોરખનાથ વિગેરે જાણીતા ગુરુસ્થાનમાં જઇ તેના પટ્ટધારી મહંતના ચેલા થાય છે અને તેને પોતાના ગુરુ બનાવી તેની પાસે યોગાભ્યાસ કરે છે તેમ હું આદ્યગુરુ શ્રી અરિહંત ભગવાનના ઉપાશ્રય(આશ્રમ)માં જઇ, તેના પાટધર યોગ્ય ગુરુ પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી તેમની પાસે યોગનો અભ્યાસ કરું. કોઇ પણ વિષય ગુરુ પાસેથી શીખવામાં ને સમજવામાં આવે તો જ તેનું રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે ગુરુની પાસે સંપ્રદાય જ્ઞાન અતિ ઉત્તમ પ્રકારનું હોય છે તે અન્ય પુસ્તકવાંચનથી કદિ પ્રાપ્ત થતું નથી અને ખાસ કરીને યોગનો વિષય તો એવો છે તેનાં મુદ્રા, આસન અને પ્રાણાયામાદિકમાં ગુરુસહાયની અતિ આવશ્યકતા છે. ઘણી વખત યોગને બદલે યોગાભાસમાં ચિત્ત એટલું બધું પરિપૂર્ણતા માની લે છે કે યોગ્ય ગુરુ વિશુદ્ધ માર્ગ બતાવનાર ન હોય તો બહુધા મહાઅનર્થ થાય છે અને પોતાને કેટલો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે એ સમજ્યા વગર જો અતિ ઉચ્ચ દશાના ધ્યાનાદિક કરવા મંડી જવાય તો એકદમ અધઃપાત થઇ જાય છે. આવા આવા અનેક કારણોથી યોગના અભ્યાસીને ગુરુકુળવાસની બહુ જરૂર સર્વ યોગવિષયક ગ્રંથકારોએ બતાવી છે. હું પણ આદ્યગુરુ શ્રી અરિહંત પરમાત્મા જેમણે વિશિષ્ટ યોગ બતાવ્યો છે તેમના ચરણે મસ્તક લગાવી, તેમના તરફથી જે વર્તમાન

૩ આદિ ગુરુ=શ્રી અરિહંત. ચેલા=શિષ્ય. હોકર=થઇને. મોહકે=મોહનીય કર્મના કાન ફરાઉં=કાન ફાડી નાખું. કાન વીંધું. મુદ્રા=કાનમા યોગીઓ પહેરે છે તે. કરુણા=માહણ માહણની ઘોષણારૂપ. નાદ=અવાજ, યોગમા થતો નાદ (અનાહતાદિક) બજાઉં=વગાડું.

મહાત્મા વિદ્યમાન હોય તેમનો શિષ્ય થઇ મોહરાજાના કાનને ફાડી નાખું. મુદ્રા પહેરવા માટે યોગીઓ કાનમાં મોટાં કાણાં પાડે છે અને તે માટે તેને ચીરે છે, તેવી રીતે હું પણ મોહરાજાના કાનને ફાડી નાખું. યોગસાધના કરવાનું પરિણામ એક જ છે કે તેથી સર્વ કર્મોને દૂર કરવાં અને ચેતનજીને કર્મભારથી હલકો કરવો. તે સર્વ કર્મોમાં પણ મહાઅધમ સંસારચક્રમાં રખડાવનાર, સપડાવનાર અને ફસાવનાર મોહનીય કર્મ છે, તેટલા માટે એને કર્મનો રાજા કહેવામાં આવે છે. એને પકડી, એના કાન ફાડી નાખી એને કબજામાં લેવાનાં કાર્યને યોગી પોતાના કાન ફાડે છે તેની સાથે અત્ર સરખાવવામાં આવેલ છે. મતલબ એ છે કે–યોગી જેમ મુદ્રા પહેરવા માટે કાનને ફાડી નાખે છે તેમ હું પણ મોહનીય કર્મરૂપ કાનને ફાડી નાખું.

ઉપરોક્ત રીતે વીંધેલા કાનમાં યોગીઓ મુદ્રા પહેરે છે એ જેઓને યોગીઓનો પરિચય હશે તે જાણતા હશે. હું ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાનરૂપ મુદ્રાઓ પહેરું છું. સાધ્યનું સામીપ્ય રહેવા સારુ મુદ્રા પહેરવામાં આવે છે. ધર્મધ્યાનના ચાર પાયા પૈકી પરમપુરુષમય થવા માટે શ્રી અરિહંત મહારાજનું ધ્યાન ન કરતાં પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ, રૂપાતીત એ ચાર ધ્યેય વિભાગ બરાબર મુદ્રાનું સ્વરૂપ ખડું કરે છે અને તેવી જ રીતે ધર્મધ્યાનના બાકીના ત્રણ ભેદો પણ મુદ્રાનો ઉપયોગ બતાવી આપે છે. શુકલધ્યાનમાં મુદ્રા બહુ અલ્પ રહે છે, કારણ કે એ ધ્યાનમાં અંતરાત્મ પ્રદેશના ઊંડા પ્રવાહમાં અવગાહન કરવાનું છે છતાં એને પણ મુદ્રા સાથે સરખાવવામાં કાંઈ વાંધો આવતો નથી. મતલબ એ છે કે–ગુરુમહારાજના સંયોગથી ધ્યાનવિષયનો અભ્યાસ કરી, મોહનીય કર્મને ચીરી નાખું અને ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાનને આદરું, આર્ત્ત–રૌદ્રધ્યાનને તજી દઉં.

વળી જોગીઓ જેમ શીંગડાં વગાડે છે, શંખનો નાદ કરે છે અને બીજાં અનેક પ્રકારનાં વાજિંત્રો વગાડે છે, તેવી રીતે હું પણ 'માહણ માહણ' એવો કરુણ નાદ કરું. अहिंसा परमो धर्मः। એ જૈનનો પ્રથમ સિદ્ધાન્ત છે, એ જૈનનો મુદ્રાલેખ છે અને ગમે તેટલી ઊંચી હદે આ ચેતનજી પહોંચી જાય તો પણ તેણે સ્વને અને અન્યને અહિંસાનો ઉપદેશ તો નિરંતર આપવાનો જ છે, એની શાંત ભવ્ય આકૃતિ જ સમતાનું કારણ છે, વૈરભાવત્યાગનું કારણ છે, અહિંસા પરિણામ જાગ્રત કરવાનું કારણ છે. અતિ ઉન્નત દશાએ પહોંચ્યા પછી એને ભાવકરુણા જાગ્રત થાય છે. એને મનમાં 'સવિ જીવ કરું શાસનરસી, એસી ભાવદયા મન ઉલ્લસી' એ ભાવ થાય છે. તેમાં પણ પોતાનો અનુયાયી વર્ગ વધારવાની ઇચ્છાથી એ વિચાર તેનાં મનમાં આવતો નથી, પણ પરમાત્મદશામાં વર્તતા મહાસુખી મહાત્માઓના આત્મા સાથે સામ્ય દર્શાવનાર આત્માઓને કર્મજનિત વ્યાધિથી પીડા પામતા જોઇ તેમના મનમાં અતિ ખેદ થાય છે અને એ દુઃખથી છોડાવવા માટેના સિદ્ધ ઉપાય તરીકે તેઓને શાસનરસિક બનાવવા તેમના મનમાં દઢ ઇચ્છા સ્થ્ર કરે છે. આથી તેઓ કરુણાનો નાદ કરે છે એમ અત્ર કહ્યું. 'નાદ' યોગનો પારિભાષિક

શબ્દ છે. એક વિષયમાં રત થઈ જવું એનું નામ નાદ છે. યોગી જેમ અનાહત નાદ સાંભળે છે તેમ આ ચેતનજી કરણાનો નાદ સાંભળે છે.

હે વહાલા! આવા મહાત્મા ગુરુના ચેલા થઇ મોહરાજાના કાનને ફડાવો અને ધર્મ તથા શુક્લધ્યાનમાં આસક્ત થઇ આખા જગતના જીવો સાભળે તેવો 'માહણુ માહણુ' અથવા સર્વ જીવને શાસનરસિક કરવાનો કરુણાનાદ એક વાર બજાવો અને મારે મંદિરે પધારો, મારી વિરહવ્યથા દૂર કરો અને મારી સામે કૃપાદૃષ્ટિથી જોઈ મને ભેટો, મળો, રસરંગમાં રેલો.

इह विध योगसिंहासन बैठा, मुगतिपुरीकुं ध्याउं;
आनंदघन देवेंद्रसे योगी, बहुर न कलिमें आउं रे वहाला. ता जोगे० ४

"આવી રીતે યોગસિંહાસન પર આરૂઢ થયેલ મોક્ષ-અજરામર સ્થાનનું ધ્યાન કરું; આનંદઘન ચેતનજી દેવેંદ્રથી યોગી (થાય) પણ ફરી વાર કાદવમા આવે નહિ."

ભાવ—શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે-ઉપર જણાવેલી રીતે જે ચેતનજીનું મન યોગમાં આસક્ત થયું છે, જેને યોગ પર પ્રેમ આવ્યો છે અને જે યોગનો વ્યવહાર કરે છે તે પછી યોગસિંહાસન પર આરૂઢ થઇ ત્યા બેઠા બેઠા અજરામર સ્થાનનું ધ્યાન કરે છે. ધ્યાનની શરૂઆતમા સાલંબન ધ્યાન થાય છે અને તેમા પ્રથમ સ્થૂળ અને પછી માનસિક અનેક આદર્શ વિગેરે પર ભાવના સ્થિર થતા થતા, આગળ વધતા ઉપર જણાવ્યું તેમ પિંડસ્થાદિ ધર્મધ્યાનનો પ્રયોગ કરે છે અને પછી શુક્લધ્યાનની શરૂઆત કરે છે ત્યારે તદ્દન માનસિક ધ્યાન થાય છે. અધિકાર પ્રમાણે એ શુભ ધ્યાનમા મોક્ષમા શું સુખ છે? કેવા પ્રકારનું સુખ છે? અને સ્થૂળ સુખની અને તેની વચ્ચે કેટલો અંતર છે? એમ ધ્યાવતા ધ્યાવતા છેવટે એવી સામ્ય દશા પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમા ચેતન સમતામય થઇ જાય છે, શાંતિસ્વરૂપ થઇ જાય છે અને જે સ્થિતિ શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં વિસ્તારથી બતાવી છે તદ્રૂપ થતો જાય છે 'મુગતિ સંસાર બેહુ સમ ગણે.' આવી રીતે નિષ્કામ વૃત્તિએ વિશિષ્ટ યોગસાધના કરી પોતે આગળ વધતો જાય છે અને ત્યા પછી શું જુએ છે? યોગસિંહાસન પર બેઠેલ મોક્ષપુરીના વાસી પોતાની જાતને જ જુએ છે, પછી તેને 'અહો અહો હું મુજને કહું, નમો મુજ નમો મુજ રે' આવી ભાવના થાય છે. તે પોતાની પૂજના વધારવા માટે નહિ, પણ તેને ત્યા પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે કે ધ્યેયનું ધ્યાન કરતો હતો તેનો અને મારો અભેદ છે, અર્થાત્ ગુણાપેક્ષયા શુદ્ધ દશામા હું અને ધ્યેય સરખા જ છીએ, શક્તિ વ્યક્તિમા ફેર છે, પણ યોગ્ય પ્રયાસથી શક્તિગત રહેલા ગુણો વ્યક્ત થઇ જશે એમ તેને સ્પષ્ટ જણાય છે

૪ ઇહ વિધ=આ રીતે યોગસિંહાસન=યોગારૂઢ થઇને મુગતિપુરી=મોક્ષ દેવેંદ્રસે=દેવતાના રાજા ઇન્દ્ર જેવા બહુર=ફરીવાર કલિમેં=પાપકર્દમમા, કાદવમા આઉં=આવું

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજના ઉપરોક્ત 'અહો અહો'વાળા વાક્ય માટે કેટલીક ટીકા થઈ છે તે અર્થ વગરની છે. એનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરતાં પંન્યાસજી આણંદસાગરજી મને લખી જણાવે છે તેની મતલબ એ છે કે–અધ્યાત્મનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવો એ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિનું બીજું પગથિયું છે. શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ પોતે લખે છે કે अत एव जनः पृच्छोत्पन्नसंज्ञः विपृच्छिषुः અધ્યાત્મમાર્ગમાં પ્રગતિ કરવા ઇચ્છનાર પુરુષને પ્રથમ પગથિયે અધ્યાત્મનો સવાલ પૂછવાનો વિચાર થાય છે અને બીજે પગથિયે પૂછવાની ઇચ્છા થાય છે. આ બીજા સોપાનથી બહુ કર્મનિર્જરા થાય છે એ નિઃસંદેહ વાત છે અને તેની સાથે યોગઅધ્યાત્મમાં ઘણો વધારો થઈ જાય છે અને પ્રગતિ–વૃદ્ધિ–નિષ્પત્તિ સર્વ એક સાથે થતાં જાય છે. આવા અધ્યાત્મના પ્રશ્નને ઉપસ્થિત કરનાર પોતાના આત્માને ધન્ય માનનાર આનંદઘનજી ઉપરોક્ત વચનથી ગુણાનુમોદના કરે છે. આ સ્વરૂપ લક્ષ્ય રાખી સમજવા યોગ્ય છે.

આવી વિશિષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં શુદ્ધ ચેતના અને ચેતનનો એટલો સહયોગ થઈ જાય છે કે પછી આખું પદ અથવા આ વાક્ય શુદ્ધ ચેતના બોલે છે કે ચેતનજી પોતે બોલે છે, એ પ્રશ્ન રહેતો નથી. બન્નેનો વસ્તુતઃ પરિણામે અભેદ છે, એટલે જે તફાવત હાલ જણાય છે તે પછી જણાવાનો પણ નથી. ચેતના તે હકીકત આ પદમાં સ્પષ્ટ કરે છે અને તેથી જ આ પદ તેના મોઢામાં મૂક્યું છે. એ અર્થ લીધા સિવાય ચેતનજી પોતાની વિભાવદશામાં આ શબ્દો બોલવાને યોગ્ય નથી.

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽथ जायते । આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતામાં કહ્યું છે (યોગભ્રષ્ટ જીવ યોગીને ઘરે અથવા શ્રીમાનને ઘરે જન્મ લે છે); જૈન શાસ્ત્રમાં પણ સાત લવ આયુષ્ય ઓછું રહે તો અનુત્તર વિમાને પ્રચુર પુણ્યોદયનો ભોગ ભોગવવા તેત્રીશ સાગરોપમના આયુષ્યથી અપૂર્ણ યોગવાળા જીવ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી એક ભવ મનુષ્યનો કરી ઇપ્સિત સ્થાનકે પહોંચે છે. આસન્નસિદ્ધ જીવ જેમ અનુત્તર વિમાને જાય છે તેમ ઓછી પ્રગતિવાળા સિદ્ધ યોગીઓ તેથી ઉતરતી સદ્‌ગતિમાં જાય છે અને મનુષ્યના ભવો પણ કરે છે પણ દુર્ગતિમાં જતા નથી, પાપપંકમાં ખરડાતા નથી, વિષયભોગરૂપ વિષ્ટાનો આહાર કરતા નથી, તેમાં રંગાતા નથી, ફસાતા નથી, આસક્ત થતા નથી, તેટલા માટે શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે–આવી રીતે પોતાની જાતને મુક્તિપુરીમાં યોગસિંહાસન પર આરૂઢ થયેલ ધ્યાવનાર મારો શુદ્ધ ચેતનજી કોઈ વાર દેવેંદ્ર થાય છે અને કોઈ વાર મનુષ્યભવમાં આવી યોગસાધના કરનાર ઉપર જણાવ્યા તેવા યોગી થાય છે અને ત્યાં સમકિત દોરી, શીલ, લંગોટી લગાવી યોગમાર્ગમાં પ્રગતિ કરે છે અને બાકી રહેલો યોગ પૂરો કરે છે. વળી સદ્‌ગતિમાં જઇ, શુભ કર્મો ભોગવી, પાછા મનુષ્યભવમાં આવી, યોગમાર્ગમાં વધારો કરે છે, પણ પાપરૂપ કાદવમાં ફરી વાર ખરડાતા નથી, તેને આદરતા નથી અને તેમાં આનંદ માનતા નથી. આ જીવ એક વખતે યોગમાર્ગમાં આસક્ત થયો અને તેને સમ્યગ્ જ્ઞાન થયું એટલે પછી એને એવા એવા અનુભવો થતા જાય છે અને એવાં

વિશુદ્ધ સ્થિતિનાં દર્શન થાય છે કે જેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. અત્ર મુક્તપુરામાં યોગસિંહાસન પર બેઠેલ પોતાની જાતનાં દર્શન આપણને શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે કરાવ્યાં, પરંતુ જ્યારે યોગમાર્ગમાં પ્રગતિ થાય છે અને સંસારથી અભિનિષ્ક્રમણ થાય છે ત્યારે એવાં અનેક દર્શન થાય છે, એ અનુભવજ્ઞાન વધતાં વધતાં જણાઈ આવશે.

ચેતનજી! તારી કલ્પનાશક્તિનો ઉપયોગ કર, તારી શક્તિને કામે લગાડ, તારાં કલ્પેલાં સુખનો માર્ગ જો, તારી સ્થિતિનો વિચાર કર અને પછી તને આ મહાવિમળા દશામાં કાંઈ આનંદ આવતો હોય તો આ બધા બાહ્ય ઢોંગ છોડી દે અને તારા પોતામાં રહેલ અનંત આનંદના સ્થાનરૂપ તારા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રગટ કરવા વિચાર કર અને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે-પ્રગટ કરવા માટે-તારી શુદ્ધ સનાતનતા વ્યક્ત કરવા માટે આ પદમાં બતાવેલ યોગમાર્ગ તું આદર. આ પદમાં રહેલો ગંભીર આશય વિચારવા યોગ્ય છે.

આ પદની રચના શૈલી જોતાં તે શ્રી આનંદઘનજી મહારાજનું બનાવેલું ન હોય એમ માનવાનું કાંઈ કારણ નથી. શૈલી તેઓના જેવી જ છે, પરંતુ વિષય સહજ સામાન્ય છે. એક પણ પ્રતમાં એ પદ આપ્યું નથી તેથી કદાચ ક્ષેપક હોય એમ માનવાને કારણ રહે છે. એ સંબંધમાં નિર્ણયપૂર્વક કાંઈ પણ કહી શકાય તેમ નથી. પદનો ભાવ અતિ સુંદર અને આકર્ષક છે અને તેથી અત્ર તે પર વિવેચન કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. શ્રી આનંદઘનજીનું બનાવેલું આ પદ ન હોય એમ માનવાનું માત્ર એક જ કારણ છે અને તે એ છે કે-યોગના અંતરભેદનું જોગી સાથે જે સાત્મ્ય બતાવ્યું છે તેમાં શ્લેષોનો ઉપયોગ કર્યો છે તે શ્રી આનંદઘનજીની દૃઢ શૈલીને અનુરૂપ નથી. જેવી દૃઢ શૈલી તેમણે શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં વાપરી છે અને અન્યત્ર પદોમાં પણ જ્યાં જ્યાં શ્લેષો વાપર્યા છે ત્યાં તેઓ એકદમ અભેદ સદૃશ સ્થિતિ બતાવી શક્યા છે તેવું દૃઢ સાદૃશ્ય આ પદમાં જણાતું નથી. સાધારણ રીતે ભાષાશૈલી તેઓની ભાષાને અનુરૂપ છે, પરંતુ દરેક પદની છેલ્લી પંક્તિમાં તેઓ અત્યુત્તમ રહસ્ય લાવી મૂકે છે તેવું આ પદમાં નથી; છેલ્લી પંક્તિ એકદમ નરમ પડી જાય છે, તેથી આ પદ તેમનું જ કરેલું હોવું જોઈએ એમ કહી શકાતું નથી. સમુચ્ચયે એનો ભાવ ખાસ વિચાર કરવા યોગ્ય છે.

પદ આડત્રીસમું

રાગ મારુ

मनसा नट नागरसूं जोरी हो, मनसा नट नागरसूं जोरी हो;
नट नागरसूं जोरी सखी हम, और सबनसैं तोरी हो. मनसा० १

---

૧ મનસા=ઉપયોગ. નટનાગર=સર્વ કળાકુશળ, રંગાચાર્ય. જોરી=જોડી, એકત્ર કરી દઈ. ઔર=બીજા, અનેરા. સબનસે=સર્વ સાથેથી. તોરી=તોડી નાખી, દૂર કરી.

"(મેં) કળાકુશળ નાગરિક નટમાં મન જોડી દીધું અને તેવી રીતે મનને નટનાગરમાં જોડી દઇ અનેરા સર્વ સાથેથી તેને તોડી નાખ્યું."

ભાવ—ઉપરના પદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે યોગમાં ચિત્ત લાગે ત્યારે નિશ્ચય-શુદ્ધિ થાય. આ નિશ્ચયશુદ્ધિ તે આત્મશુદ્ધિ સમજવી. નિશ્ચયશુદ્ધિ થાય તે પ્રસંગે મનને અથવા ઉપયોગને કેવી રીતે જોડવા અને તે પ્રસંગે શુદ્ધ ચેતનાનું સ્વરૂપ .કેવું થાય તે આ પદમાં બતાવે છે. દરેક હકીકતને પ્રસંગે શુદ્ધ ચેતના અને ચેતનનો અભેદ સમજવો, માત્ર શુદ્ધ ચેતનાની વાત આવે ત્યારે ચેતનજી પરથી બહુ કર્મમળ નીકળી જવાથી તેનું બહુ અંશે પ્રગટ થયેલું મૂળ સ્વરૂપ સમજવું. આ બાબત ધ્યાનમાં રાખવાથી કેટલીક વાર પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ લાગતી હકીકતનો પણ ખુલાસો થઇ જશે.

પાંચમા પદના પ્રસંગે આપણે નટનાગરની બાજીની મજા જોઇ છે. એક સમયમાં સ્થિરતા વિગેરે પામવા છતાં ઉત્પત્તિ, વિનાશ વિગેરે તેનાં કેવી રીતે થાય છે તે સર્વ આપણે બહુ વિસ્તારથી જોયું હતું. એવી રીતે અનેક પ્રકારની બાજી ખેલતો આ નટનાગર મહાચાતુર્યવાળો ઉસ્તાદ બાજીગર છે. હવે એ જ નટનાગરને સૂત્રધાર-રંગાચાર્ય કલ્પીએ તો વળી વધારે આનંદ આપનારી હકીકત તે જણાવશે. અનેક પ્રકારના ખેલને ગોઠવનાર અને તેઓનો અરસપરસ સંબંધ સમજીને યોજનાર રંગાચાર્ય બહુ વાસ્તવિક રીતે નટનાગર કહેવાય છે. તે પોતે કોઇ પાઠ ભજવતો નથી પણ દરેક પાઠ તેની આજ્ઞાનુસાર ભજવાય છે અને દરેક પાત્રના અભિનયદ્વારા રંગાચાર્ય અપ્રસિદ્ધપણે વ્યક્ત થાય છે. આથી દરેક પાઠની વ્યવસ્થા માટે જેમ તે જવાબદાર રહે છે તેમ વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો તે જ પાઠ ભજવે છે એમ કહી શકાય. રંગાચાર્યનું કામ સર્વથી વધારે મુશ્કેલ છે અને તેથી નાટ્ય કાર્યની સર્વ કમાણી તેને જ મળે છે. આ ચેતનજી પણ એવા જ રંગાચાર્ય છે. એના હુકમ પ્રમાણે સર્વ બાજી મંડાય છે અને પાત્રોના અભિનય, નૃત્ય અને અવાંતર પ્રયોગોને માટે જવાબદાર રહે છે. સર્વ બાજીના પ્રયોગ તે સમજતો હોવાથી નાટ્યકળાને અંગે બહુ ઉપયોગી પુરુષમાં તેની ગણના થાય છે. આ ચેતનજી પણ તે જ પ્રમાણે સૂત્રધારનો પાઠ ભજવે છે. તે દરેક બાજી જાણે છે અને તેની આજ્ઞાનુસાર સર્વ પ્રયોગો ચાલે છે. સિદ્ધના જીવો પણ આખી બાજી સમજતા હોવાથી નટનાગર કહી શકાય અને આસન્નસિદ્ધ જીવો પણ તે જ કક્ષામાં આવી શકે. મતલબ ટૂંકામાં કહીએ તો સર્વ એક રીતે સૂત્રધાર છે અને તેની આજ્ઞાનુસાર બાજી રચાય છે અને ભજવાય છે. સિદ્ધના જીવો બાજી રચતા નથી પણ અન્ય રમાતી બાજીઓને બરાબર જાણી શકે છે, તેઓ પોતે બાજી રમતા હોય એમ ધારવું જ હોય તો જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગની વિશુદ્ધ બાજીમાં પાંચમા પદમાં તેઓ માટે પણ જે ઉત્પત્તિ, લય અને સ્થિતિ બતાવી છે તે સમજી લેવી અને તેટલા પૂરતો તેઓ પણ સૂત્રધારનો પાઠ ભજવે છે એમ અપેક્ષાથી કહી શકાય.

શુદ્ધ ચેતના સુમતિને કહે છે કે–હે સખી ! મેં મારું મન આ નટનાગર ચેતનજીમાં જોડ્યું છે. ચેતનજીનો ઉપયોગ તો કોઇ વાર આત્મિક દ્રવ્ય પર લાગે છે અને કોઈ વાર પૌદ્‌ગલિક દ્રવ્યોમાં ચાલે છે, પણ ઉપરના પદમાં યોગમાં ચિત્ત પરોવવાનું કહ્યું તેવી વાત બની આવે ત્યારે મારા પતિનું ચિત્ત સ્વવિષયક આત્મ દ્રવ્યમાં જોડાય છે અને ત્યાર પછી તે જ્યાં ત્યાં રખડતું હોય ત્યાંથી પાછું ખેંચાઈ જાય છે. શુદ્ધ દશામાં યોગનિષ્ઠ મહાત્માઓ સમજે છે કે–શુદ્ધ ચેતનાના આધાર આત્માનો પોતાની સાથે અભેદ છે અને અન્ય પૌદ્‌ગલિક દ્રવ્યનો પ્રસંગ તે સર્વ સંયોગજન્ય છે, ત્યારે સામાન્ય ચેતના તો વિચિત્ર પ્રકારની છે. આવી રીતે આરોપવાળા ધર્મ ઉપરથી વૃત્તિ દૂર કરી પોતાના પરિવાર શમ--શાંતિ આદિમાં તેઓ ચિત્તને પરોવે છે. આ પદમાં તે પર હવે પછી વિવેચન કરવામાં આવશે અને શ્રીઆનંદઘનજી મહારાજે શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમા પણ તે જ વાત કરી છે.

આપણો આતમ ભાવ જે, એક ચેતનાધાર રે;
અવર સવી સાથ સંયોગથી, એહ નિજ પરિકર ધાર રે. ૧૧
શાંતિ જિન એક મુજ વિનતિ.

આવી રીતે જ્યારે શુદ્ધ ચેતના ઉપર સ્વાભાવિક પ્રીતિ વ્યક્ત થાય અને અન્ય સર્વ સંયોગજન્ય સંબંધ આદિ અને અંતવાળા છે એમ સમજાય ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે સ્વભાવ તરફ પ્રીતિ થાય અને અન્ય સંયોગજન્ય પ્રીતિ પર દુર્લક્ષ્ય થતાં થતાં છેવટે તે સંબંધ છૂટી જાય અથવા છોડવાની દૃઢ આગ્રહવાળી વૃત્તિ થાય એ તદ્દન યોગ્ય હકીકત છે. યોગમાં પ્રીતિ લગાડવાની ઇચ્છાવાળી શુદ્ધ ચેતના જે ચેતનઆધેયનો આધાર છે તે તેટલા માટે યોગમાર્ગ તરફ વિશેષ પ્રગતિ કરનાર ચેતનજી જે કાર્ય કરે તેને માટે પોતાનો અને તેનો સ્વાભાવિક સંબંધ વ્યક્ત કરતાં અત્ર કહે છે કે–હે સખી ! હું મારા નટનાગરમા મારું મન જોડી દઉં છું અને તે એવું જોડી દઉં છું કે બીજા સર્વ પૌદ્‌ગલિક પદાર્થોમાં તેમનો જે ઉપયોગ બાધક દશામાં થતો હતો તે સર્વ ત્યાંથી ખેંચી લઈ તેને શુદ્ધ ચેતનજીમાં જોડું છું. આ વાતનો ટૂંકમાં સાર એટલો છે કે–યોગમાર્ગમાં ચિત્ત આવવા માંડે એટલે ચેતનજીની શુદ્ધ ચેતના વ્યકત થવા માંડે છે અને તેના એક અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે ચેતનજીનો ઉપયોગ જે અત્યાર સુધી અનેક પરભાવમાં રમણ કરતો હતો તે હવે આત્મદ્રવ્યમાં સ્થિર થાય છે.

અત્ર એક બીજી હકીકત પણ પ્રાપ્ય છે. વસ્તુતઃ ખરેખર નટનાગર તો કૈવલ્યજ્ઞાની અને સિદ્ધ મહાત્માઓ જ છે, જેઓ સર્વ નાટક જાણે છે. તેઓ ઉપર મનને જોડી દેવાથી નિશ્ચયશુદ્ધિ બરાબર થતી જાય છે અને તેથી અહીં એમ પણ કહેવાનો આશય હોય એમ જણાય છે કે–અન્ય સર્વ પદાર્થોમાંથી ઉપયોગ ખેંચી લઈ શુદ્ધ ચેતન દ્રવ્ય જે

ઉપરોક્ત નટનાગરમાં વ્યક્ત થયું છે તેમાં તેને જોડી દઉં છું. ગમે તે અર્થ કરતાં આ પદ આત્માની શુદ્ધ દશા પર આરોહણમાં પ્રગતિ કરવાની વ્યક્ત સ્થિતિ બતાવે છે. હવે એવી રીતે ગુણસ્થાનક્રમારોહ કરતાં કેવા કેવા વિચારો આવે છે અને વ્યવહારને અંગે જે મુશ્કેલી લાગે છે તેના કેવા ખુલાસા થાય છે તે ઘણી યુક્તિ સાથે સંક્ષેપથી બતાવે છે, તે બહુ વિચાર કરવા લાયક છે. જીવનના કેટલાક અગત્યના સવાલોનો ખુલાસો થાય તેવી બાબત અહીં દાખલ કરેલી છે.

*लोक लाज नाहि काज, कुल मरजादा छोरी;
लोक बटाउ +हसो बिरानो, अपनो कहत न कोरी. ×मनसा० २

" લોકલાજનું (અમારે) કામ નથી, કુળમર્યાદા (અમે) છોડી દીધી છે, વાટે જતા–આવતા લોકો હસો (તેની અમને દરકાર નથી), તેઓ સર્વ પારકા છે અને પોતાની કાંઈ વાત કહેતા કરતા નથી."

ભાવ—શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે–આવી રીતે નટનાગરમાં મનને જોડી દેતા મને લોકલાજની દરકાર નથી અને મેં કુળમર્યાદા પણ છોડી દીધી છે. સાધારણ રીતે નાટકીઆ ઉપર પ્રીતિ કરતાં પહેલાં વિચાર કરવો જોઈએ કે લોકોમાં પોતાની એથી આબરૂ ઓછી થશે અને તેટલા માટે બીજા કોઈ કારણથી નહિ તો લોકલજ્જાની ખાતર પણ નાટકીઆ ઉપર પ્રેમ કરવા પહેલાં અટકવું જોઈએ અથવા લોકલાજ ન હોય તો છેવટે કુળની–કુટુંબની મર્યાદા ખાતર પણ નાટકીઆ ઉપર પ્રીતિ ન કરવી જોઈએ. ઉત્તમ કુળવાન સ્ત્રીનો વ્યવહાર હમેશા પોતાના કુળને અનુરૂપ પતિ સાથે સંબંધ કરવો એ છે; એવી સ્ત્રીઓ નાટકીઆ સાથે કદિ પણ સંબંધ કરવાની ઈચ્છા રાખતી નથી. શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે–મેં નટનાગર સાથે એવું મન લગાવી દીધું છે કે–રસ્તે ચાલતા લોકો હસો કે મશ્કરી કરો તેની પણ મને દરકાર નથી. હું તો લોકલાજની દરકાર કર્યા વગર અને કુળમર્યાદાથી બંધાઈ ગયા વગર મારા નટનાગરમા પ્રીતિ રાખું છું અને તેના પ્રત્યે મનને જોડી દઉં છું, અન્ય

---

* 'લોકલાજસૂં નાહિ ન કાજ' આ પ્રમાણે પ્રથમ પંક્તિ ભીમસી માણેકવાળી બુકમાં છે, તેનો અર્થ 'લોકલાજ તમારે નથી? અમારે તેનું કામ નથી' આમ પ્રશ્નોત્તર રૂપે અર્થ થાય છે, પણ અક્ષરો વધી જતા લાગે છે અને તે પાઠમા અર્થ ખેંચવો પડે છે તેમ જ બીજી કોઈ પ્રત તે પાઠને ટેકો આપતી નથી

\+ હસોને સ્થાનકે હસે એવો પાઠ છે અર્થ એક જ છે

× બીજી અને ચોથી પંક્તિને છેડે 'હો' એક બુકમા વધારે છે, પણ સર્વ પ્રતોમા તે નથી. અસલ રાગ બોલતી વખત હોની જરૂર હોય તો વધારી લેવો પહેલી ગાથાનું બંધારણ જોતાં હો હોવો જોઈએ, પણ કોઈ પણ પ્રત તેને ટેકો આપતી નથી તેથી મૂળ પાઠમા દાખલ કરેલ નથી.

૨ લોકલાજ=લોકોની લજ્જા. કાજ=કામ છોરી=છોડી દીધી બટાઉ=વાટે જતા–આવતા હસો=ખુશીથી હસો બિરાનો=પારકા છે અપનો=પોતાની વાત કહત ન=નથી કહેતા કોરી=કોઈ.

કોઇ ઉપર પ્રીતિ કે સંબંધ હોય તો તે પણ તોડી નાખું છું. લોકો તો સર્વ પારકા છે અને પારકાની વાતો કરનારા છે; વળી તેઓ પોતાની તો વાત કરતા પણ નથી અને વિચારતા પણ નથી. એવા નકામા પંચાત કરનારાના અભિપ્રાય ઉપર હું કાંઇ કરતી નથી અને મારી પ્રીતિ નટનાગરમાંથી ખેંચી લેતી નથી.

આ પદમાં નટ શબ્દ ઉપર ભાર મૂકીને અર્થ વિચારવાનો છે. સામાન્ય વ્યવહારના નિયમ પ્રમાણે કુળવાન સ્ત્રીએ નાટક કરનાર, પછી તે ગમે તેવાં રૂપ કરનાર, અભિનય કરનાર અથવા જાદુના ખેલ કરનાર હોય તો પણ તેની સાથે પ્રીતિ કરવી એ ઉચિત નથી. એલાયચી કુમારને આથી ઊલટી રીતે જ્યારે નટી ઉપર પ્રીતિ લાગી હતી ત્યારે તેણે કુળ-મર્યાદા છોડી દીધી હતી અને તેના પિતાએ તેને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યા હતા, છતાં પ્રેમનું લક્ષણ એવું છે કે લોકલાજની દરકાર કર્યા વગર અને અન્ય શું કહે છે તે સાંભળ્યા વગર પ્રીતિમાં આસક્ત નર જરૂર પોતાની પ્રિય વસ્તુ તરફ ખેંચાય છે; તેવી રીતે અહીં શુદ્ધ ચેતનાને ચેતનજી ઉપર એવી પ્રીતિ લાગી છે કે તે અન્ય કોઇ હકીકતની દરકાર કર્યા વગર પતિમાં મનને જોડી દે છે. નટનો વેશ ધારણ કરવાનો આગ્રહ કર્યો તો એલાયચી કુમારે તે પ્રમાણે કર્યું, પણ કુળમર્યાદા કે બીજા કોઈ પણ મનસ્વી કારણથી ખરી પ્રીતિનો ભાવ તજ્યો નહિ. બીજી હકીકત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક એ છે કે-લોકો પારકી વાત કરે છે અને પોતાને માટે કદિ વાતો કરતા નથી. આવા પરનિંદારકત અને આત્મવિચારણા નહિ કરનારા લોકોના અભિપ્રાય ઉપર આધાર બાંધી મહાચતુર નટવરથી પ્રીતિ બાંધી હોય તેને શુદ્ધ ચેતના કેમ તજી દે ?

આવી જ રીતે ધર્મ સંન્યાસ લેવાની ચેતનજીની ઇચ્છા થાય એટલે કે શુદ્ધ ચેતના અને ચેતનજીનો સંયોગ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને કહેવામાં આવે છે કે- " ભાઇ ! આ તમારે ઘેર ઘેર ભટકવું, ભિક્ષા માગવી, તરપણી ઉપાડવી, અડધા પગ ઉઘાડા દેખાય તેવાં વસ્ત્ર પહેરવાં એ શું તમને યોગ્ય લાગે છે ? તમારાં સગાંસંબંધીને મૂકીને ચાલ્યા જવું એ તમને અથવા તમારા કુળને યોગ્ય છે ? તમે તમારા અન્ય સગાંઓ તરફનો ધર્મ કેમ ભૂલી જાઓ છો ? તમને લોકલાજ પણ નથી આવતી કે આવી રીતે ભિખારી થઇને ભટકવાનું પસંદ કરો છો ? અને તમારા ઉત્તમ કુળને આવી રીતનો ભિક્ષુનો વેશ કાઢવો ઉચિત છે ? " નિશ્ચયશુદ્ધિ કરવામાં ઉદ્યુક્ત થયેલા ચેતનજી એટલે કે જે ચેતનજી પર શુદ્ધ ચેતનાએ પોતાનું મન જોડવા માંડ્યું છે અને તેથી નટનાગરની પેઠે નવીન સંવિજ્ઞ વેશ ધારણ કરવા જે નટનાગર તૈયાર થયા છે તેને આવો સવાલ પૂછતાં તે બહુ સરળતાથી જવાબ આપે છે કે-સ્થૂળ લોકલાજનું અમારે કામ નથી, જેને આત્મ-જાગૃતિ કરવી હોય તેણે પોતાના આત્મદ્રવ્યનો વિચાર કરવાનો છે. યોગ્ય અંકુશ નીચે યોગ્ય વિચાર કરતાં તેને સ્પષ્ટ ખાત્રીપૂર્વક જણાય કે તે વિચાર યોગ્ય છે અને લોકો તો

માત્ર સ્થૂળ સુખના ખોટા ખ્યાલને લીધે અને મહાનિંદ્ય મોહનીય કર્મની પ્રચુરતાને લીધે સંસારમાંથી ઊંચા આવતા નથી અને અન્ય આવવા ઇચ્છા કરતો હોય તો તેની મહત્ત્વતા, ગંભીરતા અને યોગ્યતા સમજી શકતા નથી, તો પછી તેણે તે વિચારને સ્થૂળ લોકલાજ ખાતર તજી દેવો ન જોઇએ. તદુપરાંત જે વખતે અનેક જનોને લાભ કરવાનો માર્ગ પ્રાપ્ત થઈ શકતો હોય તે વખતે વ્યક્તિગત ધર્મો સમષ્ટિના લાભ ખાતર અને સર્વથી વધારે આત્મધર્મ ખાતર વિસરી જવાય તો તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની ભૂલ થતી હોય એમ તેને લાગતું નથી. તે સમજે છે કે વીરપરમાત્મા ઘરેથી નીકળ્યા હશે ત્યારે નંદિવર્ધનને, યશોદાને અને બીજાં સગાંસંબંધીઓને બહુ લાગ્યું હશે, પણ આવા વ્યક્તિગત ધર્મોનો વિચાર કરીને આત્મધર્મ ચૂકવાનો નિશ્ચય લોકલાજની ખાતર કે કુળમર્યાદાની ખાતર મહાત્મા પુરુષો કદિ કરતા નથી. આથી ચેતનજી જવાબમાં એટલું જ કહે છે કે-જે કોઇ કાર્ય કરવું હોય તે બરાબર વિચારીને કરવું, પછી તેમાં લોકલજ્જાના કે કુળમર્યાદાના વિચાર કરવા યુક્ત નથી.

આથી પણ વિશેષ પ્રગતિ કરવાની યોગ્યતા થાય ત્યારે કુળ એટલે પોતાના ગચ્છની મર્યાદા પણ ચેતનજી છોડી દે છે. મતલબ આગળ વધતા વધતા તેને ગચ્છમર્યાદામાં રહેવાની જરૂર જ રહેતી નથી. જ્યારે જિનકલ્પની તુલના કરતા હોય અથવા જિનકલ્પ આદરતા હોય ત્યારે કુળમર્યાદામાં શુદ્ધ ચેતન રહેતા નથી. વ્યવહારનો, કુળમર્યાદાનો, લોકલાજનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તેને પોતાના પગ નીચે દબાવી દે છે. ગચ્છના અર્થમાં કુળ શબ્દનો ઉપયોગ તે મર્યાદાનો ત્યાગ–સ્થવિરકલ્પનો ત્યાગ કરી જિનકલ્પ આદરવાના અવસરે કરવાનો છે. એમના વિહાર વિગેરેમાં ફેરફાર હોય છે પણ એ ઊંચી હદની વિશેષ યોગ્યતાની વાત છે. અત્ર ભાવ એ છે કે-શાસ્ત્રમર્યાદાથી તે વર્તે છે, લોકલાજથી લેવાઈ જતા નથી.

આવું મારું વર્તન જોઇને લોકો–રસ્તે ચાલનારા પ્રાણીઓ–સંસારરસિક જીવો હસો, મશ્કરી કરો, તેની મને દરકાર નથી, કારણ કે હસનારા સર્વ પારકા છે, માયા-મમતામાં પડી પોતાના આત્મધર્મથી પણ પરાઙ્મુખ થયેલા છે અને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને ભૂલી ગયેલા છે. વળી તેઓ એટલા તો ડહાપણથી ભરેલા છે કે તેઓ નિરંતર પારકી જ વાતો કરે છે; જાણે કે પોતે સર્વ ગુણ પ્રાપ્ત કરી લીધા છે અને હવે પોતાને પ્રાપ્ત કરવાનું કાંઇ બાકી રહ્યું જ નથી, તેથી તેઓ પોતાનો તો વિચાર પણ કરતા નથી અને અન્ય કોઇ જરા પણ સ્વાત્મોત્કર્ષ માટે પ્રયાણ કરે તો તેની વાતો કરવા મંડી જાય છે. આવા મનુષ્યોની વાત તરફ કેટલું ધ્યાન આપવું તેનો વિચાર કરી મેં તો તે તરફથી મારો ઉપયોગ જ પાછો ખેંચી લીધો છે.

લોકોની વાત ઉપર કેટલો આધાર રાખવો તે પર જરા વિચાર કરીએ ભર્તૃહરિએ

રાજ્ય તજી સંન્યાસ ધારણ કર્યો ત્યારે તે પોતાની ધૂનમાં નદીની વેળુના તકીઆ બનાવી તે પર બેસતો હતો. જળ ભરવા આવનાર પનીઆરી તેને વેળુના તકીઆ પર બેસતો જોઈ કહેવા લાગી કે 'જોયું બહેન! આ રાજ્યપાટ તજ્યાં, સંસાર તજ્યો પણ હજુ રાજાનો ઇશક કાંઇ ગયો છે? આ તેમણે રૂના તકીઆ તજી દીધા તો વળી વેળુના તકીઆ પર સૂવું પડે છે!' આ વાત સાંભળીને ભર્તૃહરિને વિચાર થયો કે વાત ખરી છે, તેથી તેણે એકદમ વેળુના ગાદી તકીઆ ફેંકી દીધા. એ બનાવ જોઈને પનીઆરી વાતો કરવા લાગી કે 'જોયું બહેન! એમણે સંસાર છોડ્યો પણ હજુ ક્રોધ ગયો છે? આપણે આટલું જરા ગાદીતકીઆ સંબંધી કહ્યું ત્યાં તો આટલી રીસ ચઢી ગઇ!'

આવી રીતે આપણે પ્રત્યેક વ્યવહારના કાર્યમાં જોઇએ છીએ કે-દુનિયાને ટાઢું કે ઊનું કાંઇ ગમતું નથી, પ્રસંગે અપ્રસંગે અન્યની સાચી કે ખોટી વાતો કરવી એ તેઓ પોતાનો ધર્મ સમજે છે અને કોઇ પણ વાત કરતા એવી મુખાકૃતિ રાખે છે કે જાણે પોતે સર્વગુણસંપન્ન છે અને હવે પોતાને કાંઇ કરવાનું અવશિષ્ટ રહ્યું જ નથી. વિશેષમાં નિંદ્ય આચરણ કરતી વખતે લોકલાજથી ડરી જવું યોગ્ય છે, કારણ કે સમાજનો અંકુશ ઘણી વખત કુમાર્ગગમનના દ્વારમાં અર્ગલા તુલ્ય કામ કરે છે, પરંતુ જ્યારે મહાન્ ધર્મ અથવા વિશિષ્ટ પરોપકાર ખાતર અન્ય સૂક્ષ્મ બાબતોની બેદરકારી બતાવવાનો પ્રસંગ આવે અને તેવા પ્રસંગે મોહગ્રસ્ત સંસારરસિક જીવો તેવા ઉચ્ચ આશયને સમજી નહિ શકવાથી ખોટી વાતો કરી સાધારણ ધર્મોને પ્રાધાન્ય આપે તો તેથી જરા પણ નાસીપાસ થવાની જરૂર નથી. **સવિ જીવ કરું શાસનરસી** એવી ભાવદયાના ઉલ્લાસમાં જે પ્રસંગે તીર્થંકર મહારાજાઓ ઘરથી બહાર નિષ્ક્રમણ કરે છે અથવા પરમ આત્મજ્યોતિ પ્રગટાવી સંસાર પરાઙ્મુખ વૃત્તિ થવાથી તેનો ત્યાગ કરવા વિચાર કરે છે તેવે પ્રસંગે આ સંસાર-રસિક જીવોના મધ્યમ પ્રકારના વિચારોથી તેઓ દોરાઇ જતા નથી અને તેમ કરવું જરા પણ યોગ્ય નથી. અબજો રૂપિયાનો લાભ મેળવવા ખાતર કદાચ બસો પાંચસો રૂપિયાનો ભોગ આપવો પડે તો તે યોગ્ય છે અને તેટલી દૃષ્ટિ ન પહોંચાડી શકનારા બંધુઓ બસો પાંચસોના વ્યય ઉપર જ અભિપ્રાય આપે તો તેની સાથે જોડાઇ જવું તે યુક્ત નથી. મહાન્ આત્મિક ધર્મ આગળ પતિધર્માદિ વ્યક્તિગત ધર્મનો સમષ્ટિના લાભ ખાતર અથવા આત્મોન્નતિના વિશિષ્ટ લાભ ખાતર ભોગ આપવો પડે તો યોગદૃષ્ટિએ તે સર્વથા ઉચિત છે.

मात तात* सज्जन जात, बात करत है भोरी;
चाखें रसकी क्युं करी ×छूटे ? सुरिजन सुरिजन टोरी हो. मनमा० ३

---

* પ્રથમ પંક્તિ 'માત તાત અરુ સજ્જન જાતિ' એમ પણ છે. અરુ અને બીજી પંક્તિને છેડે ઉપરની ગાથામાં જણાવ્યું તેમ હો એક બુકમાં છે પણ એક પ્રતમાં નથી.

× છૂટેને બદલે ચૂટે એવો પાઠ છે પણ તે અશુદ્ધ જણાય છે.

૩ માત તાત=માતાપિતા. સજ્જન=સગાંસંબંધી. જાત=જાતિ, જ્ઞાતિવાળા. ભોરી=ભોળી, વિચાર વગરની. ચાખે રસકી=જેણે એક વાર રસ ચાખ્યો છે તેની. ક્યું=કેમ? સુરિજન=સ્વજન. ટોરી=સંગ.

"માતાપિતા, સગાંસંબંધી અને નાતીલાઓ વાત કરે છે તે બિસાત વગરની લાગે છે; જેણે (એક વાર) રસ ચાખ્યો છે તેનો સ્વજનો સાથેનો મેળાપ હે સજ્જનો! કેમ કરીને છૂટે?"

ભાવ—જે વખતે આત્મજાગૃતિ કરવાની ઇચ્છા થતાં પૌદ્ગલિક સંબંધ અને સંસારનો ત્યાગ કરી સર્વવિરતિ આદરવાનો વિચાર થાય છે અને તેમ કરીને યોગમાર્ગમાં ઉત્કટપણે પ્રવેશ કરી પ્રગતિ કરવા વિચાર થાય છે તે વખતે મારા માતાપિતા, સગાંસંબંધીઓ અને જ્ઞાતિવાળાઓ મારા સંબંધમાં જે વાતો કરે છે તે તદ્દન સાધારણ પ્રકારની અને દમ વગરની લાગે છે. એવે પ્રસંગે સાંસારિક માતાપિતા કહે છે કે 'ભાઇ! તમે જે સંસારત્યાગનો વિચાર કરો છો તે તો મોટી વાત છે પણ તે કાંઇ તમારાથી બને નહિ, તમારો વિચાર હોય તો પણ હજુ થોડો વખત અભ્યાસ કરો, આવા કામમાં ઉતાવળ ન કરવી જોઇએ.' મારા મનમાં જે ઉત્સાહ યોગમાર્ગ પર આરૂઢ થવાનો થયો હોય છે તેના સંબંધમાં આવી નરમ-નરમ વાતો કરી અથવા સ્ત્રીની વય, પુત્રની અવસ્થા, આર્થિક સ્થિતિ વિગેરે અનેક કારણો બતાવી મને નિરુત્સાહી બનાવે છે અને ગમે તેવા પ્રયાસો કરી મને પોતાના સંસારદાવાનળમાં ખેંચીખેંચીને પણ રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. છેવટે બીજો ઉપાય ન ચાલે તો મને અનેક પ્રકારની ધમકીઓ પણ આપે છે, મારા પર તહોમત મૂકી રાજ્ય કે કોઇ દ્વારા મને ત્રાસ આપવાનો પ્રયાસ પણ કરે છે અને ગમે તેમ કરી મને યોગમાર્ગમાં વધતો અટકાવે છે, પણ જાણું છું કે તેઓની એક પણ દલીલમાં દમ લાગતો નથી. મને તેઓની વાત તદ્દન સામાન્ય અને બિસાત વગરની લાગે છે. હું એમ પણ જાણું છું કે તેઓની વાત દીર્ઘ વિચાર વગરની અને મોહ-મદિરાની અસરવાળી છે. કોઇ માણસે દારુ પીધો હોય તે વખતે તે અન્યની પાસે વાતો કરે તે જેમ કીંમત વગરની અને આડા માર્ગે દોરનારી જણાય છે તેમ મોહ-મદિરાની અસર નીચે બોલાયલી અને અપાયલી તેઓની સલાહ મને તદ્દન ભોળી લાગે છે.

હે બંધુઓ! જેણે એક વખત ખરેખરા સજ્જન પુરુષો સાથે પ્રેમ બાંધ્યો હોય અને તેઓના સત્સંગનો લાભ લઇ તેનો રસ પીધો હોય તેને પછી તે રસનો રંગ કેવી રીતે છૂટી શકે? સાધારણ રીતે સ્થૂળ રસની વાત જુઓ. મધનો કે કેરીનો રસ તમે એક વખત ચાખ્યો હોય અને તે વખતે તે તમને બહુ આકર્ષક લાગ્યો હોય તો પછી તેના પરથી પ્રેમ દૂર કરવા માટે તમને દમ વગરની ગમે તેટલી દલીલો આપવામાં આવે તો પણ તમને તેની અસર શું થશે? જ્યાં સુધી એવા પ્રકારનો રસાસ્વાદ ન થયો હોય ત્યાં સુધીની વાત જુદી છે પણ એક વખત તેનો સ્વાદ લાગ્યા પછી તો અન્ય રસમાં પ્રેમ કદિ આવતો જ નથી. આ હકીકત મારા સાંસારિક સગાંઓ સમજી શકતાં નથી. મેં સંતોષ, ક્ષમા, આર્જવ, માર્દવ વિગેરે સ્વજનોનો પૂરો સંગ તો હજુ કર્યો નથી પણ

તેઓના સંગનો રસ જરા જરા ચાખ્યો તે તે ઉપરથી મને તેના ઉપર એટલો બધો પ્રેમ આવી ગયો છે કે હવે તે રસ છૂટી શકે તેમ નથી, તે આકર્ષણ દૂર થઇ શકે તેમ નથી, તે પ્રીતિ વિસરી શકાય તેમ નથી યશવિલાસમા શ્રીમાન્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય સુડતાલીશમા પદમા કહે છે કે —

લોકલાજસે જો ચિત્ત ચોરે, સો તો સહજ વિવેક હી સુના
પ્રભુગુર્ન ધ્યાન વિગર ભ્રમ ભૂલા, કરે કિરિયા સો રાને રૂના;
ઘડિ ઘડિ સાંભરે સાંઈ સલુણા

આવી જ રીતે તે જ મહાત્મા શ્રીશાતિનાથજીના સ્તવનમા કહે છે કે—

જાણ્યો રે જેણે તુજ ગુણ લેશ બીજા રે રસ તેહને મન નવિ ગમેજી,
ચાખ્યો રે જેણે અમી લવ લેશ, બાકસ બુકસ તસ ન રુચે કીમેજી

આવી રીતે જેણે યોગમાર્ગનો-પરમાત્મગુણપ્રકટીકરણનો રસ એક વખત ચાખ્યો હોય તે તેને કદિ વિસરી શકતો નથી અને તેને પછી સાધારણ વસ્તુઓમા-પદાર્થોમા કે પ્રાણીઓમા પ્રેમ આવતો નથી, તેને તે સર્વ બાકસબુકસ લાગે છે, રસ વગરના છોતરા લાગે છે, સ્નેહ વગરના કુશકા લાગે છે વળી એ સ્વજનો એવા છે કે એનો જેમ જેમ વધારે અનુભવ થતો જાય, જેમ જેમ તેઓનો પ્રસગ વધારે પડતો જાય તેમ તેમ તેઓના પ્રેમની અને સજ્જનતાની વિશેષ વિશેષ પ્રતીતિ થતી જાય છે અને તેમ હોવાથી તેઓનો વધારે પ્રસગ પાડવાની થતી ઇચ્છામા સગાસબધીઓ જે પ્રત્યવાય નાખે છે તેમા તેઓનુ ભોળપણુ અથવા સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો મૂર્ખાઈ જ જણાઇ આવે છે (ભોળાનો વાસ્તવિક અર્થ મૂર્ખ જ થાય છે) આ પ્રમાણે હકીકત છે તે વિચારી જ્યારે શુદ્ધ આત્મજાગૃતિ કરવા મનમા દૃઢ ભાવના થાય ત્યારે પોતાના સગાઓની વાત કેવી લાગે છે તે પર વિચાર કરી, અત્યાર સુધી અધ્યાત્મની વાતો કરતા કેવી વૃત્તિ થાય છે અને નકામી વાતો કરવામા કેવો જ્ઞાનનો ઓજો ઘસડવો પડે છે તે વિચારવુ જ્યારે અતરગ વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે ત્યારે અત કરણથી આ ચેતનને સંસાર પર ત્રાસ છૂટે છે, એ એના સગાસબધીઓની વાતોની યોગ્ય કિમત આકે છે અને પોતાને યોગ્ય માર્ગ ગ્રહણ કરી લે છે યોગમાર્ગમા એક વખત રસ જગાડો, અત કરણપૂર્વક સ્વજન સાથે પ્રેમપ્રસગ કરો, પછી આગળ માર્ગ શુ લેવો તે જરૂર સૂઝી જશે દૃઢ ભાવના અને પ્રબળ પુરુષાર્થની આગળ અન્ય પ્રત્યવાયો અડચણ કરી શકતા નથી

***ओराहनो कहा कहावत ओरपें, नाहि न कीनि चोरी;**
काछ कछचो सो नाचत निवहेई, और चाचरी चरी फोरी.× मनसा० ४

---

* ઓરાહનોને બદલે એક જગ્યાએ 'ઔરહનો' શબ્દ છે અર્થ એક જ હોય એમ જણાય છે ઉપાલભો એ સસ્કૃત શબ્દનુ આ પ્રાકૃત રૂપ છે

× છેલ્લી પક્તિમા પાઠ "ઔર ચાચર ચર ફેરી એવો પણ પાઠ છે અન્યત્ર બીજી અને ચોથી પક્તિને છેડે 'હો' મૂકેલ છે તે જરૂર પ્રમાણે રાગાનુસાર બોલવાનો છે

૪ ઓરાહનો=ઉપાલભ, ઠપકો કહા=શુ ? શા માટે ? કહાવત=દેવરાવવો ઓરપે=બીજાની પાસે

"(ચેતનજીને) બીજાની પાસે શા માટે ઠપકો દેવરાવવો? તેણે ચોરી કરી નથી (ગુન્હો કર્યો નથી) એમ કાંઇ નથી. (હવે તો) કચ્છ લગાવ્યો તે નાચ કરવાથી જ ભજે (પાઠ ભજવવાથી જ ખીલે,) બાકી બીજા તો ગાનારની ટોળી વિગેરે વ્યવહાર માત્ર છે."

ભાવ—હવે આ ચેતનજીને અન્ય પાસે ઠપકો પણ શું દેવરાવવો? હવે ઠપકો દેવરાવવાનો જરા પણ અવકાશ નથી અને તેમ કરવાનું કારણ પણ રહ્યું નથી. ચેતનજીએ અત્યાર સુધીમાં અનેક વખત ચોરી કરી નથી એવું કાંઇ નથી, ત્યારે હવે તેણે બીજાની પાસેથી શું શિખામણ લેવાની છે? પોતે અત્યાર સુધીમાં અનેક પ્રકારની ભૂલો કરતો આવ્યો છે તે હકીકત તેને હવે સમજાણી છે. તે જાણે છે કે પોતે રાગ વિગેરે કારણોથી અનેક પ્રકારની કસુરો વારંવાર કરતો આવ્યો છે અને તે ગુન્હાઓની શિક્ષા તરીકે તેને ભવભ્રમણા થઈ છે અને થયા કરે છે. તે અત્યાર સુધીમાં ઘડીકમાં રાગ કરતો, ઘડીકમાં દ્વેષ કરતો, ઘડીકમાં કષાય કરતો, ઘડીકમાં પ્રમાદ કરતો, ઘડીકમાં વિકથા કરતો અને એવી એવી અનેક જાતની તે ભૂલો કરતો હતો અને તેથી પોતાનું આત્મધન લુંટાવી દેતો હતો. આ સર્વ વાત તેના જાણવામાં હવે આવી છે. ચરમાવર્તમાં તેને હવે વસ્તુસ્વરૂપનો ભાસ થવા લાગ્યો છે, ત્યારે એવા વખતમાં તે બીજાની પાસેથી સંસારમાં આસક્ત થવાની શિખામણો અથવા તેને અનુરૂપ ઠપકાઓ શા માટે સાંભળે? અને તેવી રીતે સાંભળવાનું તેની પોતાની ઉન્નતિ માટે કેવી રીતે થાય? વળી રાગાદિક જે જે કસુરો તેણે કરી છે તેની સજા તો તેણે પોતે જ ખાવાની છે, તેમાં હવે અન્યની પાસે શું વાતો કરવાની છે? અને જ્યારે તેનું મન નટનાગરમાં જોડાઈ ગયું છે તો પછી પોતાનો ગુન્હો કેવો છે? કેટલો છે? અને તેની યોગ્ય સજા થઇ છે કે નહિ? તે સર્વ વાતનો વિચાર ચેતનજી પોતે જ કરી લેશે. જો ચેતનજી ગુન્હો કબૂલ કરતા ન હોત તો અન્યની પાસે તેને ઠપકો દેવરાવવાની જરૂર હતી, પણ હવે તો તે પોતાની ભૂલો બરાબર સમજી શકે છે તેથી હવે તેણે પોતે જ પોતાને શિક્ષા કરવી. હવે તો પોતે જ ગુરુ અને પોતે જ ચેલા બની જવું. આવી રીતે પોતાનો ગુન્હો પોતાને બરાબર સમજાય અને તેની શિક્ષા પણ પોતે જ જાતે કરી શકે ત્યારે નિશ્ચયશુદ્ધિ થઈ છે એમ સમજવું. જ્યાં સુધી રાગાદિકના પોતાના માર્ગો સાચા છે અથવા ગ્રાહ્ય છે એવી વૃત્તિ રહે, પોતાનાં કુટિલ વિષમ કાર્યો અથવા આચરણોનો યેન કેન પ્રકારેણ બચાવ કરવાની ઇચ્છા રહે ત્યાં સુધી સમજવું કે હજુ આ જીવ ખરેખરો શુદ્ધ થયો નથી અને તેને અન્ય પાસે ઉપાલંભ દેવરાવવાની જરૂર છે. પોતે ભૂલે છે એ સમજવું જોઇએ, ભૂલમાં પોતાની ગૃદ્ધિ કેટલી છે તેનું માપ કરવું જોઇએ અને ભવિષ્યમાં એવો ગુન્હો ન થાય તેને માટે દૃઢ ભાવના કરવી જોઇએ. આ પ્રમાણે જ્યારે વૃત્તિ થાય

નાહિ=નથી. ન કીનિ=નથી કરી. ચોરી=ગુન્હો. કાછ=કચ્છ, કછોટો (નાચતી વખત અથવા મલ્લાદિક કુસ્તી કરતી વખત પહેરે છે તે). કછ્યો=પહેર્યો, ધારણ કર્યો. મો=ને. નાચન=નાચવાથી. નિરોખ=ભજે. ઓર=બાકીના બધા તો. ચાચરી=ગવૈયાની ટોળી. ચરી ફેરી=સાધારણ, વ્યવહાર માત્ર.

ત્યારે નિશ્ચયશુદ્ધિ થાય અને તેવી સ્થિતિ જ્યારે મનસા નટનગરમાં જોડાય અને ઔર સબનસેં તોડાય ત્યારે જ થાય, એ વાત બરાબર વિચારીને ગ્રાહ્યમાં લેવા લાયક છે.

મલ્લ જ્યારે કુસ્તી કરવા તૈયાર થાય છે ત્યારે પોતાના સાથળ ઉપર કચ્છ પહેરે છે અને તેવી જ રીતે નાચ કરનાર પણ પોતાનાં કપડાં પડી ન જાય અથવા નાચવાના જોસમાં અવ્યવસ્થિત ન થઇ જાય તેટલા માટે કચ્છ પહેરી લે છે. આથી નાચવામાં સરળતા પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતે નાચવાનો વેશ લીધો હોય તે નાચવાથી જ ભજે છે, નાચવાનો વેશ લઇને પછી બેસી રહેવાય નહિ અને કોઈ તેવો વેશ લઇને પછી બેસી રહે તો તેમ કરનારને ડહાપણવાળો પણ ગણવામાં આવે નહિ. આવી રીતે તેં જે કામ હાથમાં લીધું છે અને જેને માટે વેશ કાઢ્યો છે તે વેશ ભજવવાથી જ ઠીક ગણાય, તે કામ પાર ઉતારવામાં જ તારું ડહાપણ ગણાય તેં મોક્ષ જવા માટે ચારિત્રીયાનો વેશ લીધો હોય અથવા તો કુસ્તી કરતી વખતે જેમ કચ્છ બાંધીને મલ્લ કુસ્તી માટે તૈયારી બતાવે છે તેમ તેં કોઇ પણ પ્રકારની મોક્ષપ્રયાણની તૈયારી બતાવી હોય તો પછી તારે તે વેશને બરાબર ભજવવો યોગ્ય છે, પછી તું બેસી રહીશ અથવા બીજો પાઠ ભજવીશ તો તે તને શોભશે નહિ. આ હકીકત કહીને સર્વવિરતિ આદરી દીક્ષાનો વેશ લેનાર અથવા દેશવિરતિ આદરી શ્રાવકનો વેશ કાઢનાર અને ત્યાર પછી અન્ય કાર્યમાં પડી જઇ પોતાનો વેશ ન ભજવનાર–વેશને લજવનાર કેવી રીતે હાંસીપાત્ર થાય છે અને તે હકીકત તેને કેવી રીતે શોભા આપનાર થતી નથી તે બતાવ્યું. વેશ લીધો હોય તે તો બરાબર ભજવવો જ જોઇએ. અષાઢાભૂતિને જ્યારે ભરત ચક્રવર્તીનું નાટક કરવા કહ્યું ત્યારે તેમણે એવી તદ્રૂપ ભાવના અંતઃકરણથી કરી અને અભિનય સાથે એવો સુંદર પાઠ ભજવી આપ્યો કે સત્યરૂપે આરિસાભુવનમાં ભરતચક્રીની પેઠે તેમને કૈવલ્યજ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થયું. આનું નામ પાઠ ભજવ્યો કહેવાય. બાકી બીજા સર્વ છે તે તો ગવૈયાની ટોળીના સાજ માત્ર છે, વ્યવહારરૂપ છે. જેમ નાચનારની સાથે વાજાં વગાડવાવાળા, તબલચી, શરણાઇવાળા વિગેરે અનેક હોય છે પણ મુખ્ય નાચનાર તો એક જ હોય છે તેવી રીતે મુખ્ય કાર્ય કરવા ધાર્યું હોય છે તે તો એક જ હોય છે અને વચ્ચે વચ્ચે જે કાર્ય થાય છે તે તો સાધ્યરૂપ નથી પણ સાધારણ છે. દાખલા તરીકે નાચનારની સાથે ઉપર ગણાવેલ સાજ હોય છે તેવી રીતે મોક્ષમાર્ગ સાધતાં વચ્ચે સ્વર્ગગમનાદિ કાર્યો થઇ જાય, તે સર્વ પ્રાસંગિક છે. આ જીવે કાર્ય મોટું આદર્યું છે, તેનું પ્રયાણ મોક્ષે જવાનું છે, તેનું સાધ્ય મોક્ષસ્થાન છે અને તેટલા માટે તેને યોગ્ય તેણે જે વેશ કાઢ્યો હોય તે તેણે ભજવવો યોગ્ય છે. વચ્ચે સ્વર્ગગમનાદિ કાર્યો બની આવે તે ભલે બન્યા કરો, પરંતુ આ જીવે–ચેતનજીએ પોતાનું સાધ્ય કદિ ચૂકવું નહિ, કાઢેલો વેશ બરાબર ભજવવો અને તેમ કરી પોતાની જાતને શોભા મળે તેમ કરવું.

આ ચેતનજીએ નટનાગરમાં પ્રેમ જોડ્યો છે અને બીજા સર્વથી તેનો સંબંધ છોડી નાખ્યો છે. આટલી હદ સુધી જ્યારે તેની ઉત્ક્રાન્તિ થઈ છે ત્યારે હવે તેણે વળી પાછું મનને અસ્તવ્યસ્ત કરી જ્યાં ત્યાં રખડાવી કાઢેલા વેશમાં ભંગાણ પાડવું ન જોઈએ. જો તેમ કરવામાં આવે તો તેના અભિનય અને કળામાં મોટી ખામી આવે અને પાત્ર તરીકે તેની ગણનામાં મીંડું આવી જાય. આટલા માટે ચેતનજીએ પોતે જે કસુરો અગાઉ કરી છે તે જ્યારે નટનાગરમાં પ્રીતિ થવાથી તેને જણાઇ આવી ત્યારે હવે તેને બહારના સાંસારિક સંબંધી પાસેથી શિખામણ લેવાની અથવા તે અનુસાર ચાલી પોતાના કાઢેલા વેશમાં ક્ષતિ આણવાની જરૂર રહી નથી અને તેમ કરવા કદાચ તે લલચાઈ જાય તો સમજવું કે હજુ તેને નટનાગરમાં પ્રીતિ થઈ નથી, થઇ હોય તો માત તાત અરુ સજ્જન ભ્રાત જે ભોળી ભોળી વાતો કરે તેમાં તેનું મન કદી પણ લાગે નહિ. અહો સુજ્ઞ ચેતનજી! તમારો કાઢેલો વેશ હવે બરાબર ભજવી બતાવો અને આ સર્વ વ્યવહારને અંગે તમારે શું કરવું જોઇએ તે તમારા નટનાગર જેની સાથે તમે મન જોડ્યું છે તેને પૂછી જુઓ. હવે કાઢેલો વેશ છોડી દેતા નહિ અથવા જે વેશ પહેર્યો છે તેનાથી બીજો (જૂદો) પાઠ ભજવતા નહિ.

ग्यानसिंधु* मथित पाई, प्रेमपीयूष कटोरी हो;
मोदत× आनंदघन प्रभु शशिधर, देखत दृष्टि चकोरी. मनसा० ५

"શાસ્ત્રસમુદ્ર મથીને તેમાંથી પ્રેમઅમૃતની પ્યાલી પ્રાપ્ત કરી છે, (તે પીને) આનંદ પ્રભુ ચન્દ્ર અને (તેને દેખીને) ચકોર નિશ્ચયદૃષ્ટિ આનંદ પામે છે, રાજી થાય છે."

ભાવ—પુરાણપ્રસિદ્ધ વાર્તા છે કે-દેવોએ સમુદ્રમંથન કરીને અમૃત પ્રાપ્ત કર્યું અને તેનું પાન કરીને ચંદ્રમા અમર થયો. અમૃતપાન એ દેવતાઓનું પણ લક્ષ્યસ્થાન રહે છે અને તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક પ્રકારના પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. અહીં જ્યારે ચેતનાએ નટનાગરમાં પ્રીતિ જોડી અને ઔર સબનસે તેને તોડી નાખી ત્યારે તેના ઉપર ઘટના કરતાં કવિ કહે છે કે-આ પ્રેમ (૧૦૪૦) જેને માટે અન્ય શાસ્ત્રકારો પણ બહુ લખે છે તે ખરેખર અમૃત છે. જ્યારે આ ચેતનજીને નિશ્ચયદૃષ્ટિ જાગ્રત થાય છે ત્યારે તેને સર્વ જીવો ઉપર બંધુત્વ અને સ્વસમાનત્વ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. એ પ્રેમ ચેતનજીને એવા સ્થાનમાં મૂકી દે છે કે જ્યાં તે ખરેખર અજરામર થઇ જાય છે અને તેથી એ પ્રેમઅમૃતને વધારે સારી રીતે સમુદ્રમંથનની દંતકથા સાથે ઘટાવી શકાય.

* 'જ્ઞાનસિંધુ મથિત પાઈ' એમ પાઠાન્તર એક પ્રતમાં છે, એ પાઠ અશુદ્ધ જણાય છે.

× મોદતને સ્થાને એક પ્રતમાં 'ગોદત' પાઠ છે, અર્થ લગભગ સરખો છે.

૫ ગ્યાનસિંધુ=જ્ઞાનસિંધુ, જ્ઞાનસાગર. મથિત=મંથન કરીને. પ્રેમપીયૂષ=પ્રેમઅમૃત, નિશ્ચય દૃષ્ટિરૂપ પ્રેમ અમૃતરસની. કટોરી=પ્યાલી, કટોરો. શશિધર=ચંદ્રમા. દેખત=દેખીને. દૃષ્ટિ=નિશ્ચય દૃષ્ટિ. ચકોરી=ચકોર, ચતુર.

અનેક શાસ્ત્રસમુદ્રનું મથન કરીને શોધી કાઢેલ આ પ્રેમઅમૃતને પ્યાલો છે અને તે મહાભાગ્યવાન હોય તેને પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રેમઅમૃતનું પાન કરીને આનંદઘનરૂપ જીવાત્મા જે અત્યારે અંતરાત્મ સ્વરૂપમા વર્તે છે તે રૂપ ચંદ્રમા બહુ આનંદમા વર્તે છે ચંદ્રને જેમ મથન કરીને પ્રાપ્ત કરેલ અમૃત રસનો એક કટોગો પીવા મળ્યો ત્યારે તેને બહુ આનંદ થયો હતો તેવી રીતે બહુ વાસ્તવિક રીતે જીવાત્માને પ્રેમપીયૂષના પાનથી આનંદ થયો છે, આત્મચદ્ર તેથી મોદે છે, હરખે છે, મજા કરે છે, પ્રફુલિત થાય છે, ખીલે છે અને વધારે તેજસ્વી બને છે અને તે હકીકત જોઇને ચતુર નિશ્ચયદષ્ટિ પણ ખુશી થાય છે, રાજી થાય છે, હર્ષમા આવી જાય છે ચેતનજી પોતાના નિજ સ્વરૂપમા આવી તેને વધારે ખીલાવે છે, એ બનાવ જોઇને નિશ્ચયદષ્ટિરૂપ ચકોરી હર્ષમા આવી જાય તે બરાબર યુક્ત છે, ઉચિત છે, સ્વભાવને અનુરૂપ છે

આ પ્રેમપીયૂષની ભાવના એટલી ઉત્તમ રીતે કરવામા આવી છે કે—એના પર યોગનું બધન કરવાથી તે બહુ આશ્ચર્યકારક પરિણામ નીપજાવી શકે તેમ છે પ્રેમ એ એવી વસ્તુ છે કે—એનું વર્ણન શબ્દોમા થઈ શકતુ નથી અને જ્યારે એ પ્રેમ મોહનું રૂપ તજી દઈ સ્વભાવરૂપ પકડે અને સર્વ મનુષ્યો પર, સર્વ પ્રાણી ઉપર, સર્વ આત્મ-દ્રવ્ય ઉપર લબાય ત્યારે તેમાથી જે આનદધારાઓ છૂટે છે તે અનુભવથી જ સમજાય તેવી છે. એનું વર્ણન કરવામા કવિની કલમ નકામી થઇ પડે છે, એનો વાસ્તવિક ખ્યાલ અનુભવથી જ પ્રાપ્ય છે. મૈત્રીભાવનાનું આ પ્રબળ પરિણામ છે

તાત્પર્યાર્થ એ છે કે—અન્ય સર્વ ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરી નિજ સ્વરૂપ સમજો, ભવાતરમા આ ચેતનજીએ અનેક ભૂલો કરી છે તેને લઇને તેની આધુનિક શોકાસ્પદ સ્થિતિ જણાય છે, તે સમજી, તેના કારણો વિચારી, તેને દૂર કરો અને છેવટે તેને નટનાગરમા જોડી દો મતલબ તે પોતે જ નટનાગર છે એટલે તેને તેના નિજ સ્વરૂપમા મેળવી આપો તે વખતે પછી તેને જે અખડ પ્રેમ જાગ્રત્ થશે અને તેથી તેને જે મહા આનદ પ્રાપ્ત થશે તે એવો છે કે એક વખત તે રસનો પ્યાલો પીવાથી તમને તે જણાઈ આવશે વારવાર તમને કહેવાથી તેનુ રમત્વ તમારા ખ્યાલમા નહિ આવે પણ એક વાર તેનુ પાન કરશો ત્યારે તમને તેમા એટલુ માધુર્ય લાગશે કે પછી તમે યોગીઓ તરફથી તેના પાનની ભલામણ માટે રાહ પણ જોશો નહિ અત્યારે તમને ભલામણ એક જ કરવાની છે કે—તમે જે વેશ કાઢ્યો છે તે બરાબર ભજવો, જો તમારુ મોક્ષ જવાનું પ્રયાણ હોય તો તેને માટે યોગ્ય ભાતુ તૈયાર કરો અને પછી તમને લોકલાજ, કુળમર્યાદા કે અન્યકૃત મશ્કરી માટે દરકાર પણ રહેશે નહિ, તમારુ આત્મદ્રવ્ય શું છે અને તે તેના શુધ્ધ સ્વરૂપમા કેવા પ્રકારે પ્રગટ થાય તેનો વિચાર કરવા માટે પણ એક વાર તેને નટનાગર સાથે જોડી દો

પદ ઓગણચાલીસમું

રાગ જેવંતી અથવા જયજયવંતી.

+तरस की जइ दइ को दइकी सवारीरी,
तीक्षण कटाक्ष छटा लागत कटारीरी. तरस० १

"પૌદ્ગલિક સુખની તૃષ્ણા શું છે? જુઓ! (તે) કોઇ (એક) કર્મ છે કે કર્મનું લશ્કર છે? તેના તીક્ષ્ણ કટાક્ષની પંક્તિ જાણે કટાર હોય તેવી લાગે છે."

ભાવ—ઉપરના પદમાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે મનને નટનાગરમાં જોડવાથી અને બીજા સર્વ સાથેનો તેનો સંબંધ તોડવાથી નિશ્ચયદૃષ્ટિ જાગ્રત્ થાય છે ત્યારે તો મોહનીય કર્મનું જોર રહેતું નથી, પરંતુ તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં સુધી મોહ રાજાનું જોર બહુ રહે છે, તે કેવા પ્રકારનું છે? તે અત્ર અદ્‌ભૂત રીતે બતાવે છે. આ પદમાં મોહ રાજાના લશ્કરનું જોર કેવા પ્રકારનું છે તે નિશ્ચયદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવા ઉદ્યુક્ત થયેલા ચેતનજીને ઉદ્દેશીને બતાવે છે.

મોહનું સ્વરૂપ બતાવતાં કહે છે કે-વ્યવહારદૃષ્ટિમાં જ્યાં સુધી આ ચેતનજી હતા ત્યાં સુધી તેને પૌદ્ગલિક સુખની ઇચ્છા વારંવાર થતી હતી. કોઇ વખત તેને સ્ત્રીસંભોગની ઇચ્છા થાય, કોઇ વાર સુંદર ભોજનો જમવાની ઇચ્છા થાય, કોઇ વાર મદ્યપાન કરવાની ઇચ્છા થાય, કોઇ વાર સુગંધી પદાર્થોનો સુવાસ લેવાની ઇચ્છા થાય, કોઇ વાર સુંદર સ્ત્રી તરફ દૃષ્ટિપાત કરવાની ઇચ્છા થાય અને કોઇ વાર મધુર ગીત, નૃત્ય સાંભળવાની ઇચ્છા થાય, તેવી પાંચે ઇંદ્રિયોનાં વિવિધ પ્રકારના વિષયસુખની તેને જે ઇચ્છાઓ થતી હતી તે સર્વ તેણે માની લીધેલા સુખને પ્રાપ્ત કરવા માટે જ થતી હતી. પ્રભુના સુંદર સ્વરૂપનું દર્શન કે તદ્ગુણગાન દેખવાની કે શ્રવણ કરવાની વિશિષ્ટ ઇચ્છા પણ તેને થતી ન હોતી. ત્યારે આવી તેને પૌદ્ગલિક સુખની તૃષ્ણા થતી હતી તે વસ્તુ શી છે? આવા સવાલના જવાબની વિચારણામાં તે કહે છે કે—અરે ભાઇ! જુઓ તો ખરા, મને એમ લાગે છે કે પૌદ્ગલિક સુખની તરસ તે કર્મ હશે, પણ તે એકાદ કર્મ હોય એમ તો સંભવતું નથી; તે એવા જોરથી દઢ આગ્રહ સાથે આવે છે કે તે એકાદ છૂટું કર્મ હોય એમ તો લાગતું નથી પણ તે તો કર્મનું મોટું લશ્કર હોય એમ જણાય છે. જાણે કર્મની સેનાનું ધાડિયું આવતું હોય એવી તેની રીત જણાય છે. આનું કારણ પોતે જ જણાવે છે. એક ચક્ષુઇંદ્રિયનો જ વિષય પકડીએ. જ્યારે કામદેવનાં સર્વ શસ્ત્રોથી સજ્જ થયેલી નવયુવતી

+ પ્રથમ પંક્તિ બે પ્રતોમાં આવી રીતે છે. "तरस कोजेरी दइको दइकी सवारीरी" એ પાઠ સુન્દર છે. તેની અર્થચર્ચા વિવેચનમાં કરી છે.

૧ તરસ=પૌદ્ગલિક સુખની તૃષ્ણા. કી=કઇ વસ્તુ છે? શી વસ્તુ છે? જઇ=જો. દઇ=દૈવ, કર્મ. કો=કોઇ, એક, કે. દઇકી=કર્મની. સવારી=લશ્કર. તીક્ષણ=તીખા. કટાક્ષ=આડી નજરે જોવું તે, વાંકી નજર. છટા=પંક્તિ. લાગત=લાગે છે. કટારી=કટાર જેવી.

કટાક્ષ ફેંકે છે એટલે જ્યારે તે વક્ર વિલોકન કર છ ત્યાર તેનાં તે તીક્ષ્ણ કટાક્ષની પંક્તિ કટારની જેમ શરીરને ભોંકે છે દેખાવમાં તે વક્ર વિલોકન કાંઈ જણાતું નથી પણ કટારના માર કરતાં પણ તેનો પ્રહાર અસહ્ય હોય છે. ચક્ષુઇંદ્રિયના વિષયનો આ તો એક વિભાગ થયો. એવી રીતે તેના બીજા અનેક પ્રકાર થાય છે અને તેવી રીતે બીજી ઇંદ્રિયોના વિષયોનો હું વિચાર કરું છું ત્યારે જણાય છે કે એ પૌદ્ગલિક વિષયની તૃષ્ણા તે એક કર્મ નથી પણ કર્મનું મોટું લશ્કર છે અને તે ચેતનજીની તરફ પોતાનો ગૂઢ માર ચોતરફથી એવો પ્રબળપણે ચલાવે છે કે–ચેતનજીને તે તદ્દન હરાવી દઇ, પોતાના કબજામાં લઇ હતાશ કરી મૂકે છે. સાધારણ રીતે તે એક કર્મ હોય તો તેનું આવું પ્રબળ જોર સંભવે નહિ, કારણ કે એક દુશ્મન એટલું બધું કામ કરી શકે નહિ. વિષયસુખની અભિલાષા તો આવતી વખત જ ચેતનજીને ઊંધો પાડી દે છે અને તેને મજબૂત રીતે પોતાને વશ કરી લે છે તથા કબજામાં લઇ લે છે. ત્યારે એને પ્રેરનાર કર્મ તે એક છૂટુંછવાયું કર્મ ન હોવું જોઇએ પણ કર્મરાજાની આખી સેના હોવી જોઇએ. એક સ્ત્રીનાં કટાક્ષ જ મોહરાજાની પ્રેરણાથી આટલું કામ કરે છે તો તેની પાછળ તેની મદદમાં કર્મની મોટી ફોજ હોવી જ જોઇએ.

વાસ્તવિક હકીકત પણ એ પ્રમાણે છે. મોહનીય કર્મને સર્વ કર્મકટકદળના રાજાની પદવી આપવામાં આવી છે અને જ્યારે તે પોતાની સેનામાંથી એકાદ કર્મને આ ચેતનજીને વશ કરવા મોકલી આપે છે ત્યારે તેની પછવાડે કર્મની આખી સેના પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર સાથે ખડી રહે છે. એનું અદ્ભુત વર્ણન ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા વાંચનારે અનેક પ્રસંગે વાંચ્યું હશે. ત્યાં કર્મરાજ–મોહનીય કર્મના મંત્રીનું પદ વિષયાભિલાષને આપવામાં આવ્યું છે અને તેના પાંચ ઇંદ્રિયોરૂપે પાંચ પુત્રનો કરેલો આ સર્વ સંસારપ્રપંચ છે એમ બતાવ્યું છે. ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્યશોવિજયજી પણ એવી જ રીતે કહે છે કેઃ—

રાગ કેશરી છે વડ રાજા રે, વિષયાભિલાષ તે મંત્રી તાજા રે;
જેહના છોરુ ઇંદ્રિયપંચો રે, તેહનું કીધો એ સકળ પ્રપંચો રે.*

રાગ કેશરી મોહરાજાનો મોટો પુત્ર છે અને તે પિતાની ગાદી પર બેઠો છે એમ અત્ર બતાવ્યું છે. આ રાગના સપાટામાં જે આવે છે તે સંસારમાં ખૂંચી જાય છે અને તેઓનું સ્થાન પછી નરક, નિગોદ જ થાય છે એમ ઉપાધ્યાયજી તે જ સ્વાધ્યાયમાં આગળ જતાં કહે છે. આટલા સહજ કરાવેલા મોહરાજાના પરિચયથી જણાયું હશે કે વિષયની તૃષ્ણા તે મોહકટકદળ છે અને તેને વશ કરવા માટે અથવા તેની સામે થવા માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ અથવા ભગીરથ પ્રયત્નની જરૂર છે. એ ભોગતૃષ્ણાનું સ્વરૂપ હજુ પણ વધારે આગળ બતાવવામાં આવશે. આવું તૃષ્ણાનું સ્વરૂપ ચેતનજી જ્યારે યોગમાર્ગમાં પ્રગતિ

* રાગ પાપસ્થાનક પર સજ્ઝાય–ગાથા બીજી.

કરવા દૃઢ ઇચ્છાવાળા થાય ત્યારે જ તેના સમજવામાં આવે છે, ત્યાં સુધી તો તે સંસારનાં સર્વ કાર્યોમાં મસ્ત બની રહે છે અને તે ગમે તેટલી વખત પાછો પડે છતાં તેને તેમાં એટલો સ્વાદ આવે છે કે તે સંસારને ચાટતો જાય છે. હાડકું ચાટનાર કૂતરાને તો પોતાનું લોહી પીવાનો પણ માની લીધેલો સ્વાદ મળે છે પણ આને તો તેટલો સ્વાદ પણ આવતો નથી, પણ મોહરાજાએ તેને એવા ઉલટા પાટા બંધાવી દીધા છે કે તે જરા પણ ઊંચી આંખ કરતો નથી, જોતો નથી, વિચારતો નથી.

પ્રથમ પંક્તિમાં અન્ય પ્રતનો પાઠ 'તરસ કીજેરી દઈકેં દઈકી સવારીરી' છે. એ પાઠનો ભાવ આ પ્રમાણે થઈ શકે. હે પ્રભુ ! મારા પર તરસ કરો, દયા કરો. આ જે કર્મ મારી તરફ આવે છે અને મારા પર જોર ચલાવે છે તે કોણ છે ? એ તે કર્મ છે કે કર્મનું મોટું લશ્કર છે ? આ પ્રમાણે ભાવ થઈ શકે છે પણ તે માટે તરસનો અર્થ દયા એમ કરવો પડે છે. તાણીને એ અર્થ ઘટી શકે છે પણ મૂળમાં જે પાઠ લીધો છે તે વધારે સારો અને સુસ્પષ્ટ અર્થ આપે છે.

હવે એ ભોગતૃષ્ણા આ ચેતનજીની સાથે કેવી રીતે વર્તે છે તે સંબંધી હકીકત જણાવે છે. આ ભાવ સમજી વિચારીને એ ભોગતૃષ્ણાના સંબંધમાં કાંઈક નિર્ણય પર આવી જવા એટલે તેનો સંબંધ કેટલો અને કેટલા વખત સુધી રાખવો ઉચિત છે તે નિર્ણય કરવા યોગ્ય છે. યોગમાર્ગના અભ્યાસી માટે યોગનું દ્વિતીય અંગ નિયમ છે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

सायक लायक नायक प्रानको पहारीरी,
काजर का जनलाज वाज न कहुं वारीरी. तरमकी० २

"(ભોગતૃષાનાં) બાણો લાયક એવા ચેતન સરદારના પ્રાણને હરનારાં છે. શું (તેને) જરા-ઘડપણ છે ? અથવા શું તેને લોકલાજ છે ? (તેના પર) લગામ પણ નથી કે તેને વારીને (કાંઈ) કહી શકું-ઠપકો આપી શકું."

ભાવ—આ ભોગતૃષા જ્યારે ચેતનજી ઉપર પોતાનો ઘેરો ઘાલે છે ત્યારે તેની પાસે પાંચ ઇંદ્રિય-સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દરૂપ બાણો એવાં જબરજસ્ત હોય છે કે તે પ્રત્યેક પ્રાણીને હણી શકે છે. જૂની કથાઓમાં વાંચ્યું હશે કે અગ્ન્યસ્ત્ર, વાયવાસ્ત્ર વિગેરે શસ્ત્રો એવાં પ્રબળ હોય છે કે પોતાનું કામ જરૂર કર્યા વગર રહેતાં નથી, તેવી જ રીતે આ કાળમાં બંદૂક તથા તોપના ગોળીગોળાઓ મહાઘાતક હોય છે. આ પ્રમાણે ભોગતૃષ્ણાનું એક એક બાણ આ ચેતનજીના પ્રાણને હણનારું છે ઉપર એવી શંકા કરી હતી

૨ સાયક=બાણ. લાયક=યોગ્ય. નાયક=આગેવાનરૂપ સરદાર. પ્રાનકો=પ્રાણને. પહારીરી=હણનાર, ઘાતક. કાજર=શું (તે) જરાવસ્થા છે. કા=શું. જનલાજ=(તેને) લોકલજ્જા છે. વાજ=લગામ. ન=નથી. વારીરી=વારીને

કે–આ ભોગતૃષા તે એક કર્મ છે કે કર્મનું લશ્કર છે તેનો અત્ર ખુલાસો થાય છે. તે એવી જબરજસ્ત છે કે–તેનું પ્રત્યેક બાણુ આ ચેતનજીના પ્રાણુનું ઘાતક નીવડે છે, ચેતનજીને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખે છે અને તેને મુંઝવી દે છે. ચેતનજીના પ્રાણુ તે જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપ નિજ ગુણુ સમજવા. આત્માના આ જ્ઞાનજીવન, દર્શનજીવન અથવા ચારિત્રજીવનને ભોગતૃષા હરી લે છે અથવા તો તેનો ઘાત કરે છે. વિષયસુખની લાલસા એવી પ્રબળપણે થાય છે અને તેનું જોર એકંદર રીતે એટલું તાકાતવાળું હોય છે કે એની સાથે લપટાયલા ચેતનજી પોતાના નિજ સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, પરવશ બની જાય છે અને ત્યાર પછી એવા ખેલો ભજવે છે કે તેનામાં જાણે સદ્‌જ્ઞાનજીવન કે સચ્ચારિત્રજીવન હશે એમ પણુ લાગે નહિ. ચેતનજીની આવી વ્યથિત અવસ્થા કરનાર ભોગતૃષા છે અને ચેતનજી પોતે કેવા છે? એ તો સ્વભાવતઃ લાયક નાયક છે, મહાઉત્તમ સરદાર છે, ખુદ ભોગતૃષાને ઉત્પન્ન કરનાર કર્મકટકના પણુ તે સરદાર છે; જો કે તે તેની વિભાવદશા છે. અનંત ઉચ્ચ ગુણોના પણુ તે સ્વામી હોવાથી શક્તિરૂપે પણુ તેને ' લાયક ' કહી શકાય અને તેને પોતાને મહાઅનર્થપરંપરામાં ઉતારનાર કર્મોના તે પોતે ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તેને તેના સ્વામી પણુ કહી શકાય. આવી રીતે તે બેવડી રીતે એક બીજાથી વિરુદ્ધ પડે એવી સ્થિતિ ધારણુ કરનાર છે, પરંતુ એમાં ફેર એટલો છે કે–એનું કર્મ-સ્વામિત્વ વ્યક્ત છે અને એનું ગુણુસ્વામિત્વ શક્તિમાં અવ્યક્તરૂપે રહેલું છે. બાકી એ ઉત્કૃષ્ટ આનંદ ભોગવવાને યોગ્ય છે. એવા ' લાયક ' ચેતનજીના પ્રાણુને અત્યારે તો ભોગ-તૃષાના એક એક બાણુ હણે છે એવી દુર્બળ સ્થિતિમાં તે નાયક આવી ગયા છે. આવી ભોગતૃષાને વધારે ઓળખવા માટે કવિ પૂછે છે.

વિચાર થાય છે કે–આવી રીતે ચેતનજીના પ્રાણુની ઘાતક ભોગતૃષાને કાંઇ ઘડપણુ હશે કે નહિ? એટલે એ કોઇ વખત ઘરડી થઈ પોતાનું જોર ઓછું કરતી હશે કે દરરોજ નવયૌવના સ્ત્રીની પેઠે પૂર દમામમાં જ રહેતી હશે? એ તૃષા પોતે વૃદ્ધાવસ્થા છે અથવા તેને વૃદ્ધાવસ્થા કંઇ અસર કરે છે? તેનો જવાબ એક વાર્તિક પૂરો પાડે છે.

जीर्यन्ति जीर्यतः केशा, दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
यौवनाशा धनाशा च, जीर्यतोऽपि न जीर्यति ॥

વૃદ્ધ પુરુષના બાલ સફેદ થઇ જાય છે અને તેના દાંત પડી જાય છે, મતલબ તેના બાલ અને દાંત પર ઘડપણુ પ્રાપ્ત થાય છે પણુ પુરુષ વૃદ્ધ થતો જાય છતાં તેની વિષય-સુખતૃષ્ણા અને ધનતૃષ્ણા વૃદ્ધ થતી નથી, ઉલટી તે તો વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. ઘડપણુમાં તે પોતાનું આકરું સ્વરૂપ ધારણુ કરે છે. આટલા ઉપરથી જણાયું હશે કે ભોગતૃષાને ઘડપણુની કાઇ પણુ અસર થતી નથી. એવી જ રીતે બીજો પ્રશ્ન પૂછે છે કે–એ ભોગતૃષાને લોકલાજ કાંઇ હશે કે નહિ? માણુસો પોતાનાં મનથી નહિ તો જે સગાંસંબંધીઓમાં

પોતે રહેતા હોય, જેમની સાથે પોતાનો વહીવટ ચાલતો હોય તેની લજ્જા ખાતર ઘણાં સારાં કામો કરે છે અથવા ખરાબ કામ કરતાં અટકે છે, પણ આ ભોગતૃષ્ણાને એ પણ નથી. એની અસર તળે માણસ એવાં અધમ કામ કરે છે કે જેનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. ભોગતૃષ્ણા જ્યારે પ્રબળ સ્વરૂપમાં હોય છે ત્યારે તેની અસર નીચે મૂકાયલો પ્રાણી તદ્દન અંધ બની જાય છે અને જાણે દુનિયા તેને જોતી જ નથી એવી રીતે કોઈના વિચારની કે અભિપ્રાયની દરકાર રાખ્યા વગર એ પોતાનું કામ ચલાવ્યે જાય છે અને તેટલા માટે અનેક શાસ્ત્રકારો એવા પ્રાણીને 'વિષયાંધ' કહીને સંબોધે છે. વ્યવહારમાં નજર કરતાં જણાશે કે ભોગતૃષ્ણામાં આસક્ત થયેલા પ્રાણીઓ અનેક પ્રકારનાં અપ્રમાણિક આચરણ કરે છે, સગા ભાઈ સાથે ધન ખાતર લડે છે, લેણદેણમાં ગોટા વાળે છે, મોટી વૃદ્ધ ઉમરે દશબાર વરસની બાળા સાથે પૈસા આપી પરણતાં તેની આગામી સ્થિતિનો વિચાર કરતા નથી, પરસ્ત્રીલંપટ થાય છે અને એવી અનેક પ્રકારની અઘટિત ઘટનાઓ કરે છે કે જે બતાવી આપે છે કે-તેઓ તદ્દન અંધ છે વળી એ ભોગતૃષ્ણાનું સ્વરૂપ બતાવતાં કવિ કહે છે કે-એની કોઈ લગામ પણ હાથમાં નથી કે જેથી તેને વારીને કહી શકાય કે તેણે આ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. એક સારો અશ્વ લગામથી વશ રહી શકે છે પણ આ ભોગતૃષ્ણાને તો બીલકુલ લગામ જ નથી; એથી એ લગામ વગરના ઘોડાની પેઠે પોતાનો દોર નિરંકુશપણે ચલાવે છે અને તેમાં તેને કોઈ પણ પ્રકારનો અટકાવ કરી શકાતો નથી. લગામ વગરનો અશ્વ કેવી રીતે ચાલે છે તે એક વખત અનુભવવા જેવું છે. આવી રીતે ભોગતૃષ્ણા પર વૃદ્ધાવસ્થાની પણ અસર થતી નથી, તેને લોકલાજ પણ નથી અને તેને લગામ પણ નથી. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી તે આખી જિંદગી સુધી કોઈ પણ પ્રકારના અંકુશ વગર અને લોકવિચારથી સંકોચ પામ્યા વગર પોતાનું સર્વ જોર આ ચેતનજી પર પૂર દમામમાં ચલાવે છે અને આ ચેતનજી જ્યાં સુધી યોગમાર્ગ પર પ્રગતિ કરવાનો વિચાર અને નિર્ણય કરી તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજતો નથી ત્યાં સુધી તેનો દોર ઓછો પણ થતો નથી.

मोहनी मोहन ठग्यो जगत ठगारीरी,
दीजीए आनंदघन दाद* हमारीरी. तरसकी० २

"આખા જગતને ઠગનારી ભોગતૃષ્ણાએ મારા મનમોહન પતિને (પણ) છેતર્યો છે. હે આનંદઘન પ્રભુ! (તે પતિને મને) પાછો અપાવો એવી અમારી યાચના-વિજ્ઞપ્તિ છે."

* દાદને બદલે એક પ્રતમાં 'દાદ' પાઠ છે. દાદ એટલે અરજી (hearing). આ પાઠ ઠીક લાગે છે.

૨ મોહની=મોહ કરનારી, તૃષ્ણા. મોહન=મારો પતિ, પ્રેમનું સ્થાન, મનોહર. ઠગ્યો=છેતર્યો. જગત ઠગારી=સર્વને છેતરનારી. દીજીએ=પાછો આપીએ. આનંદઘન=હે આનંદઘન પ્રભુ. દાદ=ન્યાય, યાચના. હમારી=અમારી, અમારા તરફની.

ભાવ—ઉપરોક્ત ભોગતૃષા આખા જગતને છેતરનારી છે. તેની અસર તળે આવનારને તે અંધ બનાવી દે છે, પોતે યૌવનના પૂરજોરથી કામ કરે છે અને લોકલાજની દરકાર રાખતી નથી તેથી તે આખી દુનિયાને એટલે દુનિયાના પ્રાણીને છેતરીને ઊંધા પાટા બંધાવે છે. સર્વ પ્રાણીને તે સ્વાર્થી બનાવી વિષયસુખના કચરામાં રગદોળે છે અને તેમાં તેને ડુક્કરની પેઠે આનંદ લેવરાવે છે તેથી તેનાથી મુક્ત પ્રાણી આ દુનિયામાં કોઇ વિરલ હશે. શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે—આવી મોહની—ભોગતૃષા જે આખા જગતને ઠગનારી છે તેણે મારા પતિને—ચેતનજીને પણ ઠગ્યો છે, તેને પોતાના કબજામાં લઇ લીધો છે અને તેને પોતાને વશ બનાવી દીધો છે. એને પરિણામે તે અંધ થઇ જઇ અસ્ખલિતપણે લોકલાજની દરકાર વગર ઠગાયા કરે છે અને જે વિષયોમાં વસ્તુતઃ કાંઇ સુખ નથી તેમાં સુખ માની સંસારમાં ફસાયા કરે છે. એ મોહની પણ એવી છે કે એણે જગતમાં મોટા મોટા ઋષિ-મુનિઓને પણ ઠગ્યા છે અને મારા પતિ પણ તેથી ઠગાઇ ગયા છે. પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું ભાન ભૂલી, મારા પ્રેમની અવગણના કરી, સ્વરૂપજ્ઞાનના અભાવે ચેતનજી ઘસડાયા કરે છે અને વિષયભોગનાં સાધનો એકઠાં કરતા જાય છે અને મને તથા સુમતિને શોધતા નથી, મળતા નથી, યાદ કરતા નથી, અમારો સંબંધ વિચારતા નથી અને અમારો સંગ કરતા નથી. મોહનીએ એમને એવા ઊંધા પાઠ ભણાવી દીધાં છે કે તે ચેતનજીને અમારી છાયામાં આવવાનો વિચાર પણ કરવા દેતી નથી અને તેનાથી ઠગાયલા ચેતનજી નિરંતર એ જ સ્થિતિમાં રહી સંસાર—ચક્રમાં અટવાયા કરે છે.

હવે હે આનંદઘન પ્રભુ! આવી જગતને ઠગનારી મોહની પાસેથી ચેતનજીને લઈ-લઇને અમને સોંપો એવી અમારી વિજ્ઞપ્તિ છે. અમારા પતિ અમારી પાસે આવે, અમારે મંદિરે પધારે અને અમારા સાથે આનંદ (જ્ઞાનાનંદ વિગેરે) ભોગવે તથા અમારી વિરહવ્યથા દૂર કરે એવું આપ કરી આપો તો અમારી ચેતનજી સંબંધીની ચિંતા દૂર થાય, અમારા મનની ગ્લાનિ ખસી જાય, અમને સર્વ પ્રકારે આનંદ થાય. અમારા મનમાં ખેદ એટલો છે કે—આવી અધમ કુલટા મોહિની જેવી સ્ત્રીઓ સાથે અમારા શુદ્ધ નિરંજન સ્વરૂપી નાથ ભટકે અને દૂર નજીક બેઠાં બેઠાં અમે જોયા કરીએ એ અમને જરા પણ ઠીક લાગતું નથી, અમને શોભતું નથી અને ચેતનજીને તેમ કરવું કોઇ રીતે ઘટતું નથી. હવે તો ચેતનજી મનને નટનાગરમાં જોડી દે અને બીજા સર્વ સાથેથી તેનો સંબંધ તોડી નાખે એમ તેનો વિચાર થયો છે તેથી તે સ્વતઃ જ મોહની-પણ્યસ્ત્રી સાથેનો સંબંધ છોડી નાખશે. પણ એ કુલટા આખા જગતને ઠગનારી છે તેથી યોગમાર્ગ પર ચઢવાને ઉદ્યુક્ત થયેલા અમારા ચેતનજીને વળી કાંઇ છળ કરી છેતરી જાય નહિ એ અમારા મનમાં ભય છે. એ મોહનીના માર્ગ એવા ગૂઢ છે અને અત્યાર સુધી એણે ચેતનજીને એવી એવી યુક્તિપ્રયુક્તિથી ભૂલાવામાં નાખ્યા છે કે ગમે તે બાજુથી તે ચેતનજી પર

તેના અસાવધપણામાં હલ્લો કરે અને ચેતનજીને મુંઝવી નાખે, તેથી હે પ્રભો ! અમારી વિજ્ઞપ્તિ છે કે-આપ ચેતનજીને શુદ્ધ માર્ગપ્રતીક્ષા કરાવી તેનો અમારો યોગ કરાવી આપો. ચેતનજી મોહનીને ઘરે જાય એ વાત ઘણી જ ખરાબ છે અને તે હકીકતથી અમારા મનમાં અગ્નિ સળગે છે, અમને તેથી બહુ જ ખેદ થાય છે અને તેથી અમારા મનની બળતરા આપ પ્રભુ પાસે અમે કાઢીએ છીએ. ('દાહ' શબ્દમાં આ બન્ને ભાવ-બળતરા અને વિજ્ઞપ્તિનો સમાઈ શકે છે.) હે પ્રભુ ! હવે આપ ચેતનજીને શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવીને નિરંકુશપણે વર્તનારી, નિરંતર યુવાવસ્થા ભોગવનારી અને લાજ વગરની કુલટા ભોગતૃષ્ણા જે આખા જગતને ઠગે છે તેનાથી તેનો પ્રસંગ મૂકાવી આપો.

વિષયભોગમાં ચેતનજીની શું દશા થાય છે તે હકીકત કવચિત્ કવિએ પોતે કહી અને કવચિત્ શુદ્ધ ચેતનાના મુખમાં મૂકી તેના ત્યાગની અને શુદ્ધ યોગમાર્ગ આદરવાની પ્રેરણા કરી, સ્વભાવરમણતામાં લીનતા કરવા અત્ર પ્રબળ ઉપદેશ આપ્યો છે તે વિચારી મનને નટનાગરમાં જોડી દેવું અને ઓર સબનસેં તોડી નાખવું અને તેમાં પ્રગતિ કરી યોગમાર્ગ પર આરોહણ કરવું એ અત્ર ભાવ છે.

પદ ચાલીસમું

રાગ આશાવરી

*મીઠો लागे कंतडो ने, खारो लागे लोक;
कंत विहुणी+ गोठडी रे, ते रणमांहि पोक.× मीठडो° १

" પતિ મીઠા-મધુર લાગે છે; મારા નાથ વગરની ગોઠ કરવી તે રણમાં-જંગલમાં પોક મૂકવા જેવું છે."

ભાવ-પતિવ્રતા સ્ત્રીને પોતાના પતિ અતિ મધુર લાગે છે; અને પતિ વગરનો આખો લોક અને તે લોકના માણસો ખારા લાગે છે. મતલબ પતિને પોતાનું સર્વસ્વ સમજનાર અબળા (સ્થૂળ બાળની નજરથી) પણ દઢ પ્રતિજ્ઞાવાન સબળા(આત્મ.[illegible]

---

* મીઠાને બદલે 'મીઠો' શબ્દ છપેલી બુકમાં છે, તે મીઠા શબ્દનું પ્રયોગાંતર છે. અર્થ એ જ રહે છે.

+ વિહુણી સ્થાને એક પ્રતમાં 'વિના' પાઠાન્તર છે. અર્થ એક જ છે. [illegible] વિહુણી શબ્દ ઉપર [illegible] સુંદર લાગે છે.

× એક પ્રતમાં પોકને બદલે 'ફોક' પાઠ છે [illegible] અર્થ [illegible]

૧ [illegible]

નજરથી)ને તેના ઉપર પ્રેમ આવતો નથી, તે તો પતિમાં પોતાનું ચિત્ત એટલું દૃઢપણે સ્થાપિત કરે છે કે તેને પતિ વગરની સર્વ વસ્તુઓ અને લોકો ઉપર રાગ થતો નથી એટલું જ નહિ પણ એમાં એને એક પ્રકારની ખટાશ લાગે છે. ખટાશને લીધે તે વસ્તુ ખાવી ગમતી નથી એટલું જ નહિ પણ દૂરથી તેને જોઈને પણ મ્હોં ખાટું થઈ જાય છે. આ પતિપરાયણા સ્ત્રી કહે છે કે-પતિ વગર અન્ય સાથે સોબત કરવી કે સંબંધ કરવો તે જંગલમાં પોક મૂકવા જેવું છે. જેમ કોઈ પ્રાણીને કોઇ બાબતમાં ફરિયાદ કરવી હોય તો જંગલમાં જઈને રાડો પાડવાથી કોઇ સાંભળતું નથી અથવા જનસુધારણા માટે વિવેચન કરવું હોય તે જંગલમાં જઈને કરવાથી નિષ્ફળ થાય છે, તેવી રીતે પતિ વગર કોઇની સાથે ગોષ્ઠી કરવી ને નિષ્ફળ છે, અર્થ વગરની છે, નકામી છે. આ પ્રમાણે વ્યવહારુ દૃષ્ટિથી આ ગાથાનો ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. અન્ય સાથેની ગોષ્ઠીને રણમાં પોક મૂકવા સાથે સંબંધ-નિષ્ફળતાને અંગે ઘટાવી છે. સામાન્ય રીતે 'અરણ્યરુદન' શબ્દ જેનું પરિણામ કાંઈ ન આવે તેવા પ્રસંગ માટે વપરાય છે એમ મારું ધારવું છે. ગોષ્ઠીનો અરણ્યરુદન સાથે સંબંધ એટલા પૂરતો ઘટી શકે કે-અન્ય સાથે ગોષ્ઠી કરીને તેના પરિણામે અરસપરસ જે વચનવ્યવહાર થાય તે નિરર્થક થાય છે અને તેથી તેવી ગોષ્ઠી નિષ્ફળ છે, તેથી કારણમાં કાર્યારોપ કરવાથી તે અરણ્યરુદન તુલ્ય છે; અથવા વધારે વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો નિષ્ફળત્વનું સાધર્મ્ય હોવાથી ઉપમા બરાબર ઘટતી આવે છે અને ઉપર જણાવ્યો તેવો આરોપ કરવાની પણ જરૂર નથી.

આ તદ્દન સામાન્ય અર્થવાળા પદમાં બહુ ગૂઢ ભાવાર્થ હોય એમ જણાય છે. શ્રી આનંદઘનજી મહારાજનાં સર્વ પદોમાં ગુહ્ય અર્થ હોય છે તે ભાવ સમજવો અને ઝળકાવવો એ ઘણું મુશ્કેલ કાર્ય છે. એ આપણે અનેક પ્રસંગે જોયું છે. આ પદમાં તેમનો વાચ્યાર્થ સમજવા માટે કોઇ શબ્દ પણ સૂચવન થતો નથી તેથી વધારે મુશ્કેલી પડે છે. મારા ગુરુમહારાજના કહેવા પ્રમાણે આ પદનો આશય અતિ ઉદાત્ત છે અને એ પ્રત્યેક આત્મવાદને સૂચવનાર છે. તદનુસાર આત્મવાદ સંબંધી કેટલોક ઉલ્લેખ ખાસ અભ્યાસ કરી બતાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. હવે આપણે આ પદનો સૂચક ભાવ સમજવા યત્ન કરીએ.

પ્રત્યેક આત્મા સ્વસ્વરૂપે સ્વતંત્ર સ્વાધીન છે, કોઇ કોઇનો અંશ નથી એ **પ્રત્યેક આત્મવાદ** છે. આ પ્રત્યેક આત્મવાદને અત્ર પતિ તરીકે કલ્પ્યો છે. દરેક શરીરે આત્મા પૃથક્ પૃથક્ છે, ભિન્ન ભિન્ન છે, કોઇ સર્વવ્યાપી આત્માનો તે અંશ નથી પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિ છે, સિદ્ધ દશામાં પણ પ્રત્યેક આત્માનું ભિન્નત્વ પૃથક્ પૃથક્ અવગાહનારૂપે સ્પષ્ટ વ્યક્ત અને ભિન્ન રહે છે એ **પૃથક્ આત્મવાદ** છે. એ પ્રત્યેક આત્મવાદરૂપ અથવા પૃથક્ આત્મવાદરૂપ પતિ મને અતિ પ્રિય લાગે છે અને બીજાં દર્શનોની જૂદી જૂદી આત્મા સંબંધી જે માન્યતા છે તે મને ઇષ્ટ લાગતી નથી એમ શુદ્ધ ચેતના-આત્માની પત્ની અત્ર કહે છે. હવે આત્માના સ્વરૂપ અને ઉત્ક્રાન્તિને અંગે આ દૃષ્ટિથી જૂદા

જૂદા સંપ્રદાયોની માન્યતા કેવા પ્રકારની છે તે સંક્ષેપથી અત્ર વિચારીએ. વાત એમ છે કે–ભિન્ન ભિન્ન દર્શનકારો આત્માના અનેક પ્રકાર કલ્પે છે, તેની ઉત્ક્રાન્તિ અને છેવટની સ્થિતિને અંગે જૂદા જૂદા વિચાર બતાવે છે· કોઈ આખા વિશ્વમાં એક સર્વવ્યાપી આત્માને માની માયાથી તેના પૃથક્ ભેદો થયેલા સમજે છે અને અંત્ય અવસ્થામાં જ્યોતિનો વિસ્ફુલિંગ–તણખો જૂદો જણાયલો તે પાછો જ્યોતિમાં ભળી જાય છે, પરંતુ પ્રત્યેક આત્મા જૂદા નથી, જૂદા દેખાતા હતા તે માયાથી લાગતા હતા. વળી કોઇ સર્વ કાર્યના કર્ત્તા–હર્ત્તા ઇશ્વરને માને છે અને કહે છે કે પ્રત્યેક જીવનું કાંઇ કર્યું કે ધાર્યું થતું નથી; આ પ્રમાણે સુખદુઃખ દેનાર ઇશ્વરને કલ્પી આત્માની શક્તિને દબાવી દે છે અથવા તેની શક્તિને નકામી બતાવી ઇશ્વરેચ્છાને બળવાન બનાવે છે; વિગેરે વિગેરે આત્મા સંબંધી અનેક પ્રકારની માન્યતા છે તે સંબંધમાં પ્રત્યેક દર્શનકારો શું કહે છે તેનો અને સાથોસાથ તે દર્શનોને જણાવનાર મહાત્માઓનો સંક્ષેપથી વિચાર કરીએ.

જૈન મતમાં જિનેન્દ્ર દેવ છે જે રાગ દ્વેષથી રહિત છે; મોહ મહામલ્લને હણનાર, કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનયુક્ત છે; તેઓ સુરાસુરથી પૂજ્ય, સદ્ભૂત અર્થના પ્રકાશક અને સર્વ કર્મનો ક્ષય કરીને પરમપદ પામેલા છે. અનાદિ કાળથી ખાણમાં રહેલ સુવર્ણ સાથે જેમ મળ લાગેલ છે તેમ આત્મા સાથે કર્મ લાગેલાં છે, તેનો ક્ષય કરી આત્માના સહજ ગુણ જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્ર પ્રગટ કરવા માટે પરમ પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર છે. સુવર્ણ જેમ ખાણમાં માટીથી આવૃત હોય ત્યારે પણ તેનામાં કંચનત્વ તો રહેલું છે જ, તેવી રીતે ચેતન કર્માવૃત હોય ત્યારે પણ તેનામાં શુદ્ધ ચેતનત્વ તો હોય છે જ, ક્રિયા, યોગ, તપ, સંયમ વિગેરે દ્વારા કર્મમળ દૂર કરવા માટે પરમ પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર છે અને તેમ કરવાથી ચેતનના ગુણો આવૃત હોય છે તે વ્યક્ત થાય છે ચેતનમાં જે મહાન્ ગુણો છે તે બહારથી લેવા જવાના નથી પણ અંદર પ્રચ્છન્ન–આવૃતરૂપે રહેલા છે તે વ્યક્ત કરવાના છે. આત્મા પ્રત્યેક શરીરે દેહપ્રમાણ ભિન્ન છે અને સર્વ કર્મમળ દૂર કરી મોક્ષમાં જાય ત્યારે પણ તેનું વ્યક્તિત્વ સુસ્પષ્ટ જ રહે છે. એક વખત કર્મમળ દૂર થયા પછી ફરી વાર તેને કર્મમળ લાગતો નથી એટલે મોક્ષમાં ગયા પછી ચેતનનું પુન· સંસારમાં અવતરણ થતું નથી કર્મ આઠ પ્રકારના છે. તેના ઉત્તરભેદો અને તે પ્રત્યેકની તરતમતા ઘણા ભેદવિભેદમાં વહેંચાઇ ગયેલી છે. આત્માના જ્ઞાન ગુણનું આવરણ કરે તે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શન ગુણનું આવરણ કરે એ દર્શનાવરણીય, શારીરિક સુખદુઃખનો અનુભવ કરાવે તે વેદનીય, સંસારમાં અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં સત્ય માર્ગ ન સૂઝવા દેતાં મુંઝવી નાખે તે મોહનીય, ચેતનને અનેક જાતિમાં જન્મ આપી તેને અવનવા અનુભવ કરાવે તે નામ કર્મ, ઉચ્ચ નીચ જાતિમાં અવતરણ કરાવે તે ગોત્ર કર્મ, પ્રત્યેક ભવમાં અમુક કાળ સુધી સ્થિતિ કરાવે તે આયુઃ કર્મ અને ત્યાં વસ્તુપ્રાપ્તિમાં, તેના દાનમાં, ભોગોપભોગાદિમાં અન્તરાય કરે તે અંતરાય કર્મ. ઉપર જણાવ્યું તેમ આ આઠ કર્મોના

અનેક ભેદો થાય છે, તે ચેતન ઉપર લાગ્યાં કરે છે અને તેનો ભોગકાળ થયે ફળ આપી ખરી પડે છે. ચેતન જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વ દશામાં વર્તતો હોય છે ત્યાં સુધી ઉપર લખેલાં સર્વ કર્મો તેની પ્રચુરતા સાથે હોય છે. એ નિગોદમાં* હોય છે ત્યારે અવ્યક્ત દુઃખ ભોગવીને અનેક જન્મ મરણ કરે છે. એવી નિગોદ સર્વ લોકમાં ભરેલી છે. સોયના અગ્રભાગ પર તેના અનંત જીવો રહી શકે છે. કાંઈક અકામ નિર્જરા થતાં આ જીવ બાદર નિગોદમાં આવે છે. ત્યાર પછી બાદર વનસ્પતિ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી જે સર્વ એકેન્દ્રિયવાળા× છે તેમાં આવે છે. તેમાંથી વળી કાંઈક નિર્જરા થતાં તે બે, ત્રણ, અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવની ગણનામાં આવે છે અને આગળ વધતાં તે પંચેંદ્રિય તિર્યંચ થાય છે. કર્મપ્રચુરતા થતાં તે આગળ વધતો અટકી પાછો નીચે પણ ઉતરી જાય છે અને કર્મ ઘટતાં કોઈ વખત મનુષ્ય પણ થાય છે. મનુષ્યગતિમાં તેને દેવગુરુનો યોગ થઈ જાય છે તો તે શુદ્ધ માર્ગનું આરાધન કરી પોતાની પ્રગતિમાં વધારો કરે છે. એવી રીતે ઉત્ક્રાન્તિ અપક્રાન્તિમાં નરક અને દેવલોકમાં દુઃખ સુખ પણ અનેક પ્રકારનાં અનુભવે છે. શુદ્ધ માર્ગનો આશ્રય થતાં કોઈ વાર તેની નિવિડ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મગ્રન્થિનો ભેદ થાય છે અને આવો ભેદ થયા પછી તેને **સમ્યગ્દર્શન** પ્રાપ્ત થાય છે. પછી વ્રત, પચ્ચખ્ખાણ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, યોગાદિ કાર્યથી વિરતિભાવને તેના સવિશેષ રૂપમાં પામી, ઉચ્ચ આચરણ કરી અપ્રમાદીપણે શુદ્ધ ચારિત્ર પાળતાં કર્મનો ભાર ઓછો કરતો જાય છે અને છેવટે શુદ્ધ કૈવલ્યજ્ઞાન જ્યારે તેને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે સચરાચર જગતના ત્રિકાળ ભાવો પ્રત્યેક સમયે જાણે-દેખે છે. છેવટે શેષ અલ્પ કર્મમળ હોય છે તેનો પણ ક્ષય કરી અજરામરપદ પ્રાપ્ત કરે છે. આવી રીતે મોક્ષમાં ગયા પછી ત્યાં તેની સાદિઅનંત કાળ સુધી સ્થિતિ થાય છે, તેને સંસારમાં ફરી વાર આવવું પડતું નથી અને ત્યાં તે સચ્ચિદાનંદ-સ્વરૂપે અનંત આત્માનંદ પ્રાપ્ત કરે છે અને તેમાં રમણ કરે છે. આવી રીતે આત્માનો ભેદાભેદ સ્વીકારનાર **સ્યાદ્વાદ** શૈલી જે ચેતનજીની ઉત્ક્રાન્તિ બતાવે છે તે સમજીને વિચારવા યોગ્ય છે. એ મતમાં **તત્ત્વ સાત્ત** અથવા **નવ** છે. ચૈતન્યસ્વરૂપ જીવ અને જડ તે અજીવ. કર્મપ્રકૃતિને ચેતન સાથે મળવાનો માર્ગ-પ્રણાલિકા તે આશ્રવ, તેનો અવરોધ કરવાનાં કારણો તે સંવર, આત્મા સાથે લાગેલ કર્મમળને ખંખેરી નાખવો તે નિર્જરા, તેનો સંયોગ થવો તે બંધ અને તેનો સર્વથા ક્ષય થવો તે મોક્ષ. આ સાત

* અવ્યવહાર રાશિમાં અનંત જીવો એકેન્દ્રિય અવસ્થામાં આખા વિશ્વમાં ભરેલા છે, તે સૂક્ષ્મ છે, આંખે ન દેખી શકાય તેવા છે, એક શ્વાસોશ્વાસમાં સાડાસત્તર ભવ કરે છે અને તેવી સ્થિતિમાં અનંત કાળ ફર્યા કરે છે. એ સ્થિતિમાં એક સોયના અગ્રભાગ પર અસંખ્ય ગોળા હોય છે અને એક ગોળામાં અનંત જીવો હોય છે. એ જીવોને નિગોદના જીવ કહેવામાં આવે છે. વિચાર કર્યા વગર (અકામ નિર્જરાથી) ઘોલણઘૂર્ણન ન્યાયથી કર્મક્ષય થતાં એમાંથી જીવ ઉન્નત સ્થિતિમાં આવે છે. એ નિગોદનું સ્વરૂપ જૈન ગ્રન્થોમાં ઘણા વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યું છે.

× ઇન્દ્રિયો પાંચ છેઃ સ્પર્શન, રસના, નાસિકા, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર.

તત્ત્વો સાથે સુખનો અનુભવ કરાવનાર તે પુણ્ય તત્ત્વ અને તેથી વિપરીત દુઃખનો અનુભવ કરાવનાર તે પાપ તત્ત્વ, એ બેને ભેળવતાં નવ તત્ત્વ થાય છે. જગતકર્ત્તા ઈશ્વરને માનવાથી કેટલા પ્રકારના દોષ આવે છે તે આ મતના ગ્રંથોમાં બહુ વિસ્તારથી બતાવવામાં આવ્યું છે. **સપ્તભંગી અને સાત નય** અને તેના ઉપભેદો જેના સંબંધમાં આપણે પાંચમા પદના વિવેચનમાં સહજ વિચાર કરી ગયા છીએ તે આ મતની કૂંચી છે. એ સપ્ત નય એટલી વિદ્વત્તાથી આ દર્શનના ગ્રંથોમાં ચર્ચ્યા છે અને તેનું સ્વરૂપ વર્તમાન જ્ઞાનકાળમાં એવી સારી રીતે ન્યાયને મળતું આવતું જણાય છે કે તેને બતાવનાર તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ તે મતના અનુયાયી ન હોય તેનું પણ ધ્યાન ખેંચાય છે. આત્માને કૂટસ્થ નિત્યતા ઘટતી નથી તેમજ સાંખ્યમત અકર્તૃત્વ બતાવે છે તેમાં પણ અનેક દૂષણો આવે છે, તે આ મતનાં શાસ્ત્રોમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. ઉપર જે જીવ નામનું પ્રથમ તત્ત્વ કહ્યું તેના નવ વિભાગ છેઃ ૧ પૃથ્વીકાય, ૨ અપ્કાય, ૩ તેજસ્કાય, ૪ વાયુકાય ૫ વનસ્પતિકાય, ૬ બે, ૭ ત્રણ, ૮ ચાર અને ૯ પાંચ ઇંદ્રિયવાળા જીવો. પૃથ્વ્યાદિનું સજીવત્વ તો હવે વિજ્ઞાનથી પણ સિદ્ધ થયું છે તેથી તે મતના શાસ્ત્રકારો તેને માટે જે કોટિઓ બતાવે છે તેનું પુનરાવર્તન કરવું આવશ્યક નથી. જીવ અને પુદ્‌ગલને ગતિસહાય્ય સ્વભાવ તે ધર્મ, સ્થિતિસ્વભાવ તે અધર્મ, અવકાશ આપનાર આકાશ, શબ્દ, અંધકારાદિ પુદ્‌ગલ અને કાળ એ સર્વ અજીવ તત્ત્વમાં આવે છે. વિષય કષાયાદિમાં મન વચન કાયાનો વ્યાપાર તે આશ્રવ અને મહાવ્રત, દેશવિરતિ, સમિતિ, ગુપ્તિ, યતિધર્મો વિગેરે સંવર તત્ત્વમાં આવે છે. બાર પ્રકારનાં તપથી કર્મની નિર્જરા થાય છે. કર્મબંધ વખતે તેનાં પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને અનુભાગ નિર્ણીત થાય છે અને સર્વ કર્મરહિતપણાને મોક્ષ તત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. આત્મા, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્‌ગલ અને કાળ એ છ દ્રવ્ય છે, તેમાં ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એક દ્રવ્ય છે અને પુદ્‌ગલ તેમજ જીવ અનેક છે. પુદ્‌ગલ એક મૂર્ત છે, બાકીના પાંચ અમૂર્ત છે. કર્મ પણ પૌદ્‌ગલિક છે, એનો સંબંધ છૂટતાં ચેતન ઊર્ધ્વ ગતિ કરે છે. અસંગત્વથી ઊર્ધ્વ ગતિ થાય છે તે બાણના પૂર્વ પ્રયોગ વિગેરે દષ્ટાંતોથી સમજી લેવી. પાણીમાં જેમ વસ્તુ હલકી થતાં ઉપર તરે છે તેમ કર્મભારથી મુક્ત થતાં ચેતનની ઊર્ધ્વ આલોકાંત ગતિ થાય અને ત્યાં તેની અનંત કાળ સુધી સ્થિતિ રહે છે. સિદ્ધ દશામાં દ્રવ્ય પ્રાણ હોતા નથી પણ અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત વીર્ય, અનંત સુખરૂપ ભાવ પ્રાણ હોય છે. સિદ્ધદશાનું સુખ સાંસારિક સુખ કરતાં તદ્દન જુદા પ્રકારનું છે અને તે પરમાનંદરૂપ છે. આ મતમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવયુક્ત હોય તેને સત્ કહેવામાં આવે છે. એ ત્રિપદીમાં બહુ સૂક્ષ્મ રહસ્ય સમાયેલું છે અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો એમાં સમાવેશ થઈ શકે છે. સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્રને મોક્ષમાર્ગ માનવામાં આવે છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગથી કર્મબંધ થાય છે અને તેનો જેમ જેમ પ્રતિબંધ કરવામાં આવે તેમ તેમ નવીન કર્મોત્પત્તિ

ઓછી થતી જાય છે. આત્મા પ્રગતિ કરતાં નવીન કર્મ ઓછાં ગ્રહણ કરે અને પૂર્વબદ્ધ કર્મોનો કાંઇક પ્રદેશ અથવા વિપાક ઉદયથી ભોગ કરી લે અને કાંઇક નિર્જરાથી ક્ષય કરી નાખે ત્યારે છેવટે સર્વથા કર્મનો ક્ષય કરતાં તે મોક્ષ-અજરામર પરમાનંદ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ત્યાં સુસ્થિતપણે રહે છે. ચેતનનું ત્યાં પણ વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ જ રહે છે. જો કે ગુણ-સાદૃશ્ય છે પણ પરમ તત્ત્વમાં મળી જઈ તેની વ્યક્તિ નાશ પામી જતી નથી એ જૈન મતના મોક્ષમાર્ગનું રહસ્ય છે.

બૌદ્ધો ક્ષણિકવાદી છે. તેઓ **દુઃખ, સમુદય, માર્ગ** અને **નિરોધ** એ **ચાર આર્ય સત્ય** માને છે. વિજ્ઞાન, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને રૂપ એ દુઃખના પ્રકાર છે. આ સંસારી સ્કંધરૂપ જ જીવ છે, તેથી અન્ય જીવ એવો કોઈ પદાર્થ નથી. રૂપ, રસ વિગેરેનું જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન એટલે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન, આલોચના માત્ર સામાન્ય જ્ઞાન Perception થાય તેને વિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. સુખ દુઃખ અને અદુઃખરૂપી વેદના એ પૂર્વકૃત કર્મના ઉદયથી થાય છે. નિમિત્તનું ગ્રહણ કરવાપણું તે પ્રત્યય; એનાથી જાતિવ્યક્તિનો યોગ કરી સવિકલ્પ જ્ઞાન થાય તે સંજ્ઞા. પુણ્યાપુણ્યાદિ ધર્મસમુદય તે સંસ્કાર; એના પ્રબોધથી પૂર્વે અનુભવેલા વિષયનું સ્મરણ વિગેરે થાય છે અને પૃથ્વી, ધાતુ વિગેરે રૂપસ્કંધ. આ પાંચ સ્કંધ સિવાય 'જીવ' અથવા 'આત્મા' એવો પદાર્થ કોઈ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતો નથી. આ પાંચે સ્કંધને ક્ષણસ્થાયી સમજવા. તે નિત્ય અથવા કાલાન્તરઅવસ્થાયી નથી. આવી રીતે બૌદ્ધો દુઃખતત્ત્વની વ્યાખ્યા કરે છે. લોકમાં હું અને મારું વિગેરે જે અખિલ ગણ ઉદય પામે છે તેને સમુદયતત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. સર્વ સંસ્કાર ક્ષણિક છે એવી વાસના જેમાં બંધાઈ છે તે માર્ગ અને નિરોધ તે મોક્ષ. આવી રીતે ચાર આર્ય સત્ય માનવામાં આવે છે. સર્વ સંસ્કારનું ક્ષણિકત્વ બૌદ્ધો ઘણી યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ કરવા મથન કરે છે. તેઓ સંસ્કારને નિત્ય માનવામાં કેવા કેવા હેત્વાભાસો થાય છે તે સંબંધી અનેક રીતે ચર્ચા કરે છે તે અત્ર લખવાથી વિષય બહુ પારિભાષિક થઇ જાય તેમ છે.* **સર્વ સંસ્કાર ક્ષણિક** છે એમ કહીને એટલું બતાવવા તેઓ માગે છે કે-કોઈ પણ પ્રકારે આત્મા કે જીવ એવો પદાર્થ માનવો નહિ- પણ જ્ઞાનક્ષણનો સંતાન જ વ્યવહાર માટે બસ છે. ક્ષણિક સંસ્કાર અન્ય ક્ષણે બીજા તદ્રૂપ સંસ્કારને જન્મ આપે છે અને આવી ક્ષણસંતાનપરંપરાથી જ એક વિષયનું દીર્ઘ કાળ સુધી જ્ઞાન થાય છે. આ પ્રમાણે સૌતાંત્રિક નામના બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો મત છે. વૈભાષિક સંપ્રદાયવાળા બાર પદાર્થ માને છે તેઓ પણ સંસ્કારને તો ક્ષણિક જ માને છે. બૌદ્ધો પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ **ચાર ભાવનાથી** માને છે. આ ચાર પ્રકારનો વારંવાર વિચાર કરીને નિશ્ચય કરવાથી સિદ્ધિ થાય છે. ૧ સર્વ ક્ષણિક છે; ૨ સર્વ દુઃખ છે; ૩ સર્વ સ્વલક્ષણ છે (એકના જેવું અન્ય નથી, પોતે પોતાના જેવું જ છે); અને ૪ સર્વ શૂન્ય છે. આવી રીતે ચાર ભાવનાથી સકળ વાસના-

* જુઓ ષડ્દર્શનસમુચ્ચય શ્લોક છઠ્ઠા પરની ટીકા અને સર્વદર્શનસંગ્રહનો બૌદ્ધ પ્રકરણ વિભાગ.

એની નિવૃત્તિ થતાં શૂન્યરૂપ **પરિનિર્વાણનો** આવિર્ભાવ થાય છે. બૌદ્ધ મતની સર્વ જૂદી જૂદી શાખાઓમાં કેટલોક મતભેદ છે પણ આત્માનું ક્ષણિકત્વ તો સર્વમાં સામાન્ય: છે અને સર્વ એમ માને છે કે રાગાદિના, જ્ઞાનસંતાનના અને વાસનાના ઉચ્છેદથી મુક્તિ મળે છે.

નૈયાયિક (અક્ષપાદ) દર્શનવાળા ગૌતમના અનુયાયી કહેવાય છે. અહીં પોતાની અચિંત્ય શક્તિના માહાત્મ્યથી મહેશ્વર સૃષ્ટિના સંહાર કરનાર ગણાય છે અને દુઃખના અત્યંત ઉચ્છેદરૂપ **નિઃશ્રેયસ** તત્ત્વજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે એવી તેની માન્યતા છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એમ નથી કે–તત્ત્વજ્ઞાન થતાં જ નિઃશ્રેયસ પ્રાપ્તિ થાય છે પણ વાત એમ છે કે–તત્ત્વજ્ઞાનથી **દુઃખ, જન્મ, પ્રવૃત્તિ,** દોષ અને **મિથ્યા જ્ઞાનનો** નાશ થાય છે. એમાં પ્રથમ છેલ્લાનો અને ત્યાર પછી ઉત્તરોત્તર તેની આગળનાનો નાશ થાય છે. મિથ્યા જ્ઞાન એટલે દેહાદિ અનાત્મ વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ. આ દેહાદિમાં રહેલી આત્મબુદ્ધિના પોતાના અનુકૂળ પદાર્થો ઉપર રાગ અને પ્રતિકૂળ પદાર્થ ઉપર દ્વેષ તથા મોહ એ દોષો છે. રાગાદિ દોષ પરસ્પર અનુબંધી હોવાથી મોહ પામેલો પ્રાણી રાગયુક્ત થાય છે અને રાગી મોહ પામે છે. વસ્તુતઃ આત્માને અનુકૂળ પ્રતિકૂળ કાંઇ નથી. આ દોષોથી પ્રેરિત પ્રાણી પ્રતિષિદ્ધ આચરણો કરી પાપપ્રવૃત્તિ કરે છે અને અધર્મને લાવે છે અથવા દાન, રક્ષણ, સત્યાદિ આચરણ કરી પુણ્ય પ્રવૃત્તિ દ્વારા ધર્મને લાવે છે. આ ઉભયરૂપ પ્રવૃત્તિ પ્રશસ્ત અપ્રશસ્ત જન્મ ઉત્પન્ન કરે છે અને ત્યાં શરીરાદિ દ્વારા પ્રતિકૂળ વેદનીયતાવાળું વાસનાત્મક દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. મિથ્યા જ્ઞાનથી દુઃખ સુધીના દોષો અવિચ્છિન્ન પ્રવૃત્તિવાળા છે અને તે જ સંસાર છે અને તે ઘટીચક્રની પેઠે નિરવધિ અનુવર્તન કરે છે કોઇ સદુપદેશ દ્વારા જ્યારે પ્રાણીને જણાય છે કે–આ સર્વ હેય છે ત્યારે તેને નિર્વહન કરનાર અવિદ્યાદિની નિવૃત્તિ કરવા તે ઇચ્છે છે. તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય તત્ત્વજ્ઞાન છે. ચાર વિદ્યામાં વિભક્ત પ્રમેયની ભાવના કરનારને તે તત્ત્વજ્ઞાન જેને *સમ્યગ્દર્શન કહે છે તે થાય છે; એનાથી મિથ્યા જ્ઞાનનો નાશ થાય છે, એનો નાશ થતાં દોષોનો નાશ થાય છે, તેથી પ્રવૃત્તિનો નાશ થાય છે, પ્રવૃત્તિનાશથી જન્મનો નાશ થાય છે અને જન્મનો નાશ થતાં આત્યંતિકી દુઃખનિવૃત્તિ થાય છે. આ આત્યંતિકી દુઃખનિવૃત્તિ તે **અપવર્ગ**. આ દર્શનવાળા સોળ તત્ત્વ માને છે. વૈશેષિક અને નૈયાયિક વચ્ચે તત્ત્વ સંબંધી મતભેદ છે, તથાપિ અન્યોન્ય તત્ત્વાધંતભાવ થઇ શકવાને લીધે બહુ થોડો જ અંતર રહે છે અને તેથી તે ઉભયના મત તુલ્ય છે. આ દર્શનમાં દુઃખની નિવૃત્તિને જ મોક્ષ માનવામાં આવે છે, અખંડ જ્ઞાન અને સુખની પ્રાપ્તિનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી; જગત્ દ્વારા અનુમાનથી ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે અને મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે ઇશ્વરપ્રસાદને આવશ્યક માનવામાં આવે છે.

સાંખ્યમતાવલંબીઓ કેટલાક નિરીશ્વરવાદને માને છે અને કેટલાક ઇશ્વરને માને છે.

---

* જૈનોનું સમ્યગ્દર્શન આનાથી તદ્દન પૃથક્ છે.

તત્ત્વવ્યવસ્થા બન્નેની સમાન છે. દુઃખ ત્રણ પ્રકારનાં માને છે; આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક. આધ્યાત્મિક દુઃખ બે પ્રકારનું હોય છેઃ શારીર અને માનસ. શરીરમાં જ્વર, અતિસારાદિ વ્યાધિ થાય તે શારીરિક દુઃખ અને કામ, ક્રોધ, લોભાદિ તે માનસ દુઃખ. આ સર્વ આંતર ઉપાયથી સાધ્ય હોવાને લીધે આધ્યાત્મિક દુઃખ કહેવાય છે. બાહ્ય ઉપાયથી સાધ્ય દુઃખ બે પ્રકારનું છેઃ યક્ષ, રાક્ષસ, ગ્રહાદિના આવેશથી થયેલું દુઃખ તે આધિદૈવિક અને મનુષ્ય, પશુ, સર્પાદિથી થયેલું તે આધિભૌતિક. આ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખથી બુદ્ધિમાં રહેલાં રજઃપરિણામના ભેદથી પ્રાણીને પીડા થાય છે અને દુઃખ ટાળવા તત્ત્વજિજ્ઞાસા ઉદ્ભવે છે. એ તત્ત્વ પચીશ છે. સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસની સમાવસ્થાને પ્રકૃતિ કહે છે અને તેનું બીજું નામ પ્રધાન પણ કહેવાય છે. એ પ્રકૃતિ નિત્ય છે, અચ્યુત છે, અનુત્પન્ન છે, સ્થિર છે અને કદાપિ વિકારને પામતી નથી. સાંખ્યમતાનુસાર સૃષ્ટિક્રમ આ પ્રમાણે છે. એ પ્રકૃતિમાંથી બુદ્ધિ પેદા થાય છે, એને વિષય નિશ્ચયરૂપા સમજવી. એનું નામ ‘મહાન્’ પણ કહેવાય છે, એ બુદ્ધિથી હું સુભગ છું, સુંદર છું વિગેરેરૂપ **અભિમાન** પેદા થાય છે, એ અભિમાનમાંથી **સોળનો સમૂહ** પેદા થાય છે સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર એ પાંચ બુદ્ધીન્દ્રિય; પાયુ, ઉપસ્થ, વાક, પાણિ અને પાદ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને મન તથા પાંચ તન્માત્રા એમ સોળ ઉત્પન્ન થાય છે. સૂક્ષ્મરૂપ પાંચે ઇંદ્રિયોનું અવસ્થાપન તે તન્માત્રા કહેવાય છે, એ પાંચ સૂક્ષ્મ તન્માત્રાથી પાંચ ભૂત પેદા થાય છેઃ રૂપથી તેજ, રસથી જળ, ગંધથી ભૂમિ, શબ્દથી આકાશ અને સ્પર્શથી વાયુ. આવી રીતે બુદ્ધિ, અહંકાર, પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, મન, પાંચ તન્માત્રા અને પંચભૂતરૂપ **ચોવીશ તત્ત્વ** થયાં અને તે સર્વથી અન્ય, અકર્ત્તા, વિગુણ, ભોક્તા એવું **પુરુષતત્ત્વ** પચીશમું છે. આમાં પ્રકૃતિ કોઇનો વિકાર નથી, બુદ્ધિ, અહંકાર અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય પ્રકૃતિવિકૃતિ છે, બાકીના સોળ વિકૃતિ છે અને પુરુષ પ્રકૃતિ પણ નથી અને વિકૃતિ પણ નથી. તન્માત્રામાં ભૂત લય પામે છે, તન્માત્રા મહત્‌મા લય પામે છે, મહત્ પ્રકૃતિમાં લય પામે છે, અને પ્રકૃતિ કશામાં લય પામતી નથી. આત્મા–પુરુષ તો અકર્ત્તા જ રહે છે. કર્ત્તાપણાનો ધર્મ પ્રકૃતિનો છે. એક તૃણને વાળી શકવાનું પણ પુરુષમાં સામર્થ્ય નથી. એ સત્ત્વ, રજસ્ કે તમસ્ ગુણથી રહિત છે. પ્રકૃતિના વિકારરૂપ બુદ્ધિ જે ઉભયમુખ દર્પણ જેવી છે તેમાં સુખદુઃખાદિનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે સ્વચ્છ આત્મામાં સ્ફુરે છે તેથી તેને ભોક્તા લક્ષણામાત્રથી કહી શકાય. જો કે તે તો માત્ર પ્રકૃતિનો સાક્ષી જ રહે છે તથાપિ જેમ સ્ફટિકની પછવાડે ગમે તે રંગની વસ્તુ મૂકી હોય તો તદ્રૂપ વર્ણ તેનો દેખાય છે તે પ્રકારે પુરુષનું સ્વરૂપ બહારથી ભિન્ન થતું અને તત્પ્રમાણમાં તે ભોકતા થતો હોય તેમ દેખાય છે. સાંખ્યમતમાં પુરુષનું લક્ષણ નિત્ય ચૈતન્યશક્તિરૂપ જ છે, જ્ઞાનરૂપ નથી. જ્ઞાનને તો તેઓ બુદ્ધિનો ધર્મ ગણે છે. આત્મા જે કેવળ છે તે બુદ્ધિથી અવ્યતિરિક્ત છે પણ સુખદુઃખાદિ ભાવઇંદ્રિય દ્વારા બુદ્ધિમાં સંક્રાન્ત થાય છે અને ઉપર જણાવ્યું તેમ

બુદ્ધિ ઉભયમુખ દર્પણ જેવી છે એટલે તેનામાં ચૈતન્યશક્તિ પ્રતિબિંબ પામે છે, અને તેમ થતાં સુખદુઃખની લક્ષણા પુરુષપરત્વે થાય છે. પુરુષ અનેક છે. આ પુરુષ અને પ્રકૃતિ ઉભયે સર્વગત છે, અરસ્પરસ સંયુક્ત છે અને તેઓનો સંયોગ તે પંગુ અને અંધના સંયોગ જેવો છે. શુદ્ધ ચૈતન્ય પંગુ-પાંગળો છે અને પ્રકૃતિ જડ-અંધ છે. પુરુષ પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત શબ્દાદિનું પોતામાં પ્રતિબિંબ પડતાં તેમાં આનંદ માને છે અને પ્રકૃતિને આવી રીતે સુખરૂપ માની સંસારમાં પડ્યો રહે છે. આ પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે તફાવત શું છે એ સમજાતાં **વિવેકજ્ઞાન** થાય છે અને તેથી પુરુષનો પ્રકૃતિથી વિયોગ થાય છે એ **મોક્ષ** સમજવો. પ્રકૃતિનો વિવેક સમજાતાં પ્રકૃતિ ટળી જાય છે અને પુરુષ સ્વરૂપે રહે છે. બંધના છેદથી મોક્ષ થાય છે. એ બંધ ત્રણ પ્રકારના છે. પ્રકૃતિને આત્મા જાણી તેની ઉપાસના કરવી તે પ્રાકૃતિક બંધ, ભૂત, ઇંદ્રિય, અહંકાર, બુદ્ધિ એ વિકારને આત્મા જાણી ઉપાસના કરવી તે વૈકારિક બંધ, યાગાદિ કર્મને પુરુષબુદ્ધિથી સેવવાં તે દાક્ષિણ બંધ. આ બંધને લીધે મરેલાને પણ પાછી સંસાર-પ્રાપ્તિ થાય છે. સાંખ્યમતમાં પુરુષને સંસાર નથી, મોક્ષ નથી અને બંધ પણ નથી, તે સર્વ પ્રકૃતિને જ છે, અને એનો પુરુષ સાથે સંબંધ ગણવામાં આવે તે અવિવેકને લીધે જ છે. પુરુષ તો કૂટસ્થ, નિત્ય અને અપરિણામી છે. સાંખ્યમત પ્રાયઃ નિરીશ્વરવાદને સ્વીકારે છે. જગત્‌ના કારણમાં ત્રિગુણાત્મક પ્રધાનને માને છે અને સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા તેનાથી માને છે તેમજ અચેતન પ્રકૃતિ પુરુષના (આત્માના) મોક્ષને અર્થે પ્રવર્તે છે, તેના દૃષ્ટાંતમાં તેઓ એમ બતાવે છે કે-જેમ અચેતન દૂધ વત્સની વૃદ્ધિ માટે થઈ શકે છે તે પ્રમાણે અચેતન પ્રકૃતિ (પ્રધાન) પુરુષના મોક્ષ માટે થઈ શકે છે. 'પરમેશ્વર કરુણાએ કરીને પ્રવર્તક છે.' એ વાદને સાંખ્યો અનેક હેતુઓ આપી રદ કરે છે.

સાંખ્યમતના એક ભેદ અથવા વિભાગ જેવો **પતંજલિનો મત** છે. એ દર્શનને સેશ્વર સાંખ્યદર્શન કહી શકાય. એ મતને **યોગદર્શન** પણ કહેવામાં આવે છે. એ મતમાં ઉપર સાંખ્યમતમાં જણાવેલાં પચીશ તત્ત્વ ઉપરાંત **ઇશ્વરને છવીશમું** તત્ત્વ માનવામાં આવે છે. પરમેશ્વરનો અનુગ્રહ સંસારાંગારથી તપ્ત થયેલા પ્રાણી પર થાય છે. પુરુષને તદ્દન શુદ્ધ માનવામાં આવે છે પણ બુદ્ધિકૃત પ્રતીતિને અનુસરે છે અને આવી રીતે જોનાર આત્મા તદાત્મક જણાય છે. આવી રીતે તપ્યમાન પુરુષ લાંબા વખત સુધી અષ્ટાંગ યોગ સાધે છે અને પરમેશ્વરનું પ્રણિધાન કરે છે ત્યારે તેને સત્ત્વ અને પુરુષની અન્યતા શુદ્ધરૂપમાં જણાય છે અને તે વખતે અવિદ્યાદિ પંચ ક્લેશ તથા સારા તથા નઠારા કર્માશય સમૂળ નષ્ટ પામે છે. આ પછી નિર્લેપ પુરુષનું પૂર્ણમુક્તરૂપે કરીને અવસ્થાન તે તેનું કૈવલ્ય છે. આ પાતંજલ યોગદર્શનકાર જો કે સેશ્વર સાંખ્યમતવાળા ગણાય છે, છતાં તેમાં પણ ઇશ્વરનું કાર્ય લગભગ નહિ જેવું છે જીવાત્માનો મોક્ષ એ યોગદર્શનના મત પ્રમાણે કેવી રીતે થાય છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે આ વિચારને જૈનનો યોગમાર્ગ જે છઠ્ઠા પદના

વિવેચનમાં બતાવવામાં આવ્યો છે તેની સાથે સરખાવવો. એ સંબંધી ઉપોદ્ઘાતમાં પણ વિવેચન જોવામાં આવશે. “આ મતમાં યોગનાં આઠ અંગ બતાવ્યાં છે: યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ. પુરુષને નિ:સંગ માનવામાં આવે છે. પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિરૂપ વૃત્તિઓ **જેનું બીજું નામ અંત:કરણ** છે એને ચિત્તના ધર્મ તરીકે માનવામાં આવે છે તેનો નિરોધ કરવાનો છે. પુરુષનું નિર્મળ સત્વ સદા સ્થિત રહે છે. જે જે પદાર્થો ઉપર તે ઉપરક્ત થાય છે તે તે દૃશ્ય પદાર્થની તેના ઉપર છાયા પડે છે, છતાં સ્વત: તે નિ:સંગ રહે છે. મતલબ કે-તે અપરિણામી છે. ચિત્‌શક્તિ પરિણામી છે. ચિત્તની અસ્થિરતા સ્વાભાવિક હોય છે અથવા વ્યાધિ આદિ જન્ય હોય છે. ચિત્તની ક્ષિપ્ત અવસ્થાને તજવા યોગ્ય (હેય) ગણવામાં આવી છે. એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ અવસ્થાને ઉપાદેય ગણવામાં આવી છે. એકાગ્ર અવસ્થામાં એક વસ્તુમાં એકતાન થાય છે અને જે અવસ્થામાં સર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ સંસ્કારશેષ રહે છે તેને નિરુદ્ધાવસ્થા કહેવામાં આવે છે. સમાધિના બે પ્રકાર છે : સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત. એકાગ્ર ચિત્તમાં બાહ્ય વિષયવાળી પ્રમાણાદિ વૃત્તિઓના નિરોધને પ્રથમ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહેવામા આવે છે. એ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિના વળી સવિચાર, અવિચાર, સાનંદ અને સાસ્મિત એવા ચાર પ્રકાર છે. ભાવ્ય પદાર્થમાં ચિત્તને ફરી ફરીને નિવેશન કરવું અને અન્ય સર્વનો પરિહાર કરવો એનું નામ ભાવના અથવા સમાધિ છે. સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધને અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહે છે. ક્લેશ, કર્મવિપાક અને આશયનો જેમાં અટકાવ થાય એવા ચિત્તવૃત્તિના નિરોધને યોગ કહેવામાં આવે છે. ક્લેશ પાંચ પ્રકારના છે; અનિત્ય, અશુચિ, દુ:ખ અને અનાત્મમાં અનુક્રમે નિત્યત્વ, શુચિત્વ, સુખત્વ અને આત્મત્વની પ્રતીતિ કરવી એ પ્રથમ અવિદ્યા નામક ક્લેશ છે. દૃક્ અને દર્શનશક્તિના એકાત્મત્વનું અભિમાન તે અસ્મિતા. સુખને જાણનારની સુખના સ્મરણપૂર્વક સુખના સાધનોમાં તૃષ્ણાપૂર્વક ઇચ્છા તે રાગ. દુ:ખને જાણનારની દુ:ખના સ્મરણપૂર્વક દુ:ખનાં સાધનોમાં નિંદાબુદ્ધિ તે દ્વેષ. શરીર અને વિષયોનો મને વિયોગ ન થાય તો સારું એ પ્રકારનો નિમિત્ત વગર પ્રવર્તનારો ભયક્લેશ તે પાંચમો અભિનિવેશ. આ પાંચ પ્રકારના ક્લેશ સંસારમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે અને સાંસારિક દુ:ખના હેતુ થઈને પુરુષને પીડે છે. વૃત્તિનો નિરોધ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી થાય છે. એનાં સાધનોમાં પ્રથમ ક્રિયાયોગની જરૂરિયાત યોગદર્શન બતાવે છે. તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રણિધાનને ક્રિયાયોગ કહેવામાં આવે છે. ફળની ઇચ્છા રાખ્યા વગર આ ક્રિયાયોગ કરવાની આજ્ઞા છે. અહીં યોગના આઠ અંગ પર વિવેચન કરવામા આવે છે જેનું સામાન્ય સ્વરૂપ આપણે છઠ્ઠા પદમાં જોયું છે. યમ, નિયમાદિ પ્રથમના પાચ યોગાગ મધ્યમ અધિકારી માટે છે. એ અષ્ટાંગ યોગનું આદરથી નિરંતર અને દીર્ઘકાળ સુધી અનુષ્ઠાન કરવાથી સમાધિ વિરોધી ક્લેશનો ક્ષય થતા અભ્યાસ અને વૈરાગ્યે કરી મધુમતી આદિ સમાધિની પ્રાપ્તિ

થાય છે એ **મધુમતી સમાધિ** એ **ऋતંભરા પ્રજ્ઞાની સિદ્ધિ** છે. આવી સિદ્ધિઓથી અમુક સત્ય જ્ઞનાદિ પ્રાપ્ત થાય છે. એના પ્રત્યેક બિંદુમાં રસ હોય છે તેથી તેને મધુપ્રતિક કહેવામાં આવે છે. પછી વિવેકજ્ઞાન થાય છે તેમાં સર્વ ભાવને શાંત, ઉદિત કે અવ્યપદિશ્ય ગણવામાં આવે છે. સર્વ વૃત્તિનો અસ્ત થતાં પર વૈરાગ્યનો આશ્રય કરનાર ક્લેશનો નિરોધ કરવાને સમર્થ એવી નિર્બીજ સંસ્કારશેષતાને અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહેવામાં આવે છે. મનના લય સાથે ક્લેશના બીજનો પણ લય થઇ જાય છે, વિવેકજ્ઞાનના પરિપાકને લીધે કાર્ય કારણાત્મક સર્વ વસ્તુનો પ્રધાનમાં લય થાય છે અને બુદ્ધિ અને સત્તાના સંબંધથી રહિત થઈ કૈવલ્યને પામે છે. આ પાતંજલ યોગમતનો મોક્ષ છે.

વૈશેષિક દર્શનના સ્થાપનાર કણાદ છે, એનું બીજું નામ કણભક્ષ પણ કહેવાય છે. તે મતમાં કણ એટલે પરમાણુને કારણ માનવામાં આવે છે. આ દર્શનના દેવતા, લિંગ, વેષાદિ નૈયાયિકને મળતા હોય છે. **દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ** અને **સમવાય** અને કેટલાક **અભાવ** એ સાતને પદાર્થ માને છે. પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ, અંતરિક્ષ, કાલ, દિગ્, આત્મા અને મન એમ નવ પ્રકારનાં દ્રવ્ય માને છે. ગુણ ચોવીશ પ્રકારના છે. સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાયનું બહુ લંબાણથી આ દર્શનના ગ્રંથોમાં વિવેચન આપવામાં આવે છે. સામાન્ય એટલે જાતિ વિશેષ એકસરખા દ્રવ્યને અન્ય દ્રવ્યમાંથી જુદું સ્વરૂપે પાડી આપે છે. કર્મ ક્રિયારૂપ છે અને દ્રવ્યમાં અંત્યવિશેષ સંબંધ બતાવનાર આધાર આધેયભૂત સંબંધના પ્રત્યયના હેતુને સમવાય કહેવામાં આવે છે. તંતુમાં પટ છે એવા પ્રત્યયના હેતુરૂપ અસાધારણ કારણને સમવાય કહેવામાં આવે છે. અભાવ ચાર પ્રકારના ગણવામાં આવે છે. પ્રાગભાવ એટલે પ્રથમનો અભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ એટલે નાશ અને અત્યંતાભાવ એટલે સર્વથા વિનાશ અથવા ગેરહાજરી. અન્યોન્યાભાવ અરસપરસને અપેક્ષિત છે. દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિને **મોક્ષ** માનવામાં આવે છે.

જૈમિનીય અથવા **મીમાંસક** મતમાં બે મોટા વિભાગ છે. યજ્ઞ વિગેરે કરનારને **પૂર્વમીમાંસાવાદી** કહેવામાં આવે છે; તેઓ કુકર્મ વર્જે છે, યજનાદિ ષટ્ કર્મ કરે છે, બ્રહ્મસૂત્ર ધારણ કરે છે, ગૃહસ્થાશ્રમમાં વસે છે અને શૂદ્ર અન્નાદિ વર્જે છે. ઉત્તરમીમાંસાવાદીને **વેદાન્તી** કહેવામાં આવે છે; તે બ્રહ્માદ્વૈતને માને છે, સર્વ શરીરમાં આત્મા એક છે, બ્રહ્મ સર્વત્ર છે અને માયાથી ભેદ થાય છે પણ વસ્તુતઃ ભેદ નથી એમ તેઓનો અભિપ્રાય છે. આત્મામાં લય થઇ જવો એને તેઓ મુક્તિ માને છે અને એ સિવાય અન્ય મુક્તિ-મોક્ષ કાંઈ નથી એ તેઓનો મત છે. પ્રથમ પૂર્વમીમાંસાવાદીનો મત સંક્ષેપથી વિચારીએ તેઓ વેદવાક્યને પ્રમાણ ગણે છે, ગુરુ પણ તેને જ ગણે છે અને સ્વયં સંન્યસ્ત ધારણ કરે છે. મનુષ્ય સર્વજ્ઞ થઈ શકે એ વાતનો તેઓ સ્વીકાર કરતા નથી. સૃષ્ટિકર્તા અથવા સર્વદર્શી કે વીતરાગ એવા સર્વજ્ઞ કોઇ મનુષ્યથી હોવાનું બનવું તદ્દન અસંભવિત છે એમ તેઓ માને છે. એવા પુરુષના અભાવે તેનું પ્રમાણ થઇ શકે એવું તો બને જ કેવી

રીતે ? ઇન્દ્રજાળથી પણ દુનિયામાં અનેક પ્રકારના આડંબર થઈ શકે છે પરંતુ આડંબરના કારણથી અમુક પ્રાણીને ઇશ્વર માનવો એ આ મતના વિચાર પ્રમાણે એક ધૃષ્ટતા જ છે. અભ્યાસથી શુદ્ધિનું તારતમ્ય થાય પણ બુદ્ધિનો પરમ પ્રકર્ષ થાય એ તદ્દન અસંભવિત હકીકત છે. વેદવાક્ય નિત્ય અને અપૌરુષેય છે એમ તેઓની માન્યતા હોવાથી તેમાં તેઓ યથાર્થત્વની સંભાવના કરે છે. **વેદવાક્યનો** પાઠ કરવાથી **ધર્મજિજ્ઞાસા** થાય છે ધર્મ-સાધન શોધતાં તેનાં નિમિત્તો કયા કયા છે તેનો વિચાર થાય છે. અહીં ક્રિયા તરફ પ્રવર્તક વચનને **નોદના** કહેવામાં આવે છે અને તદ્રૂપ ધર્મ માનવામાં આવે છે. મતલબ એ છે કે–વેદવચનકૃત નોદનાથી ધર્મ જણાય છે જે અતીંદ્રિય હોવાથી તેને જાણવાનું સાધન જ નોદના છે. આ મતનાં સૂત્રોના કરનાર જૈમિની છે. વેદને તેઓ સ્વતઃ પ્રમાણ માને છે. વેદનું અપૌરુષેયત્વ અત્ર શબ્દના નિત્યત્વને આધારે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. વેદની અંદર આવેલાં કર્મકાંડનાં જૂદાં જૂદાં વાકયોની પૂર્વાપર સંગતિ જણાવવી એ આ દર્શનનું મુખ્ય પ્રયોજન છે.

ઉત્તરમીમાંસામાં શાંકર વેદાન્ત દર્શનનો સમાવેશ થાય છે. એ પૂર્વમીમાંસાની અપેક્ષાએ નૂતન દર્શન છે. નેતિ નેતિ એ સૂત્ર પર એ દર્શનનો મુખ્ય આધાર છે, સર્વ **બ્રહ્મમય** જગત્ માને છે, પદાર્થનું અન્ય રૂપ માયાકૃત છે એમ કહે છે, માયાથી બ્રહ્મસ્વરૂપ સ્પષ્ટ જણાતું નથી એમ માને છે, આત્માનું પૂર્ણ બ્રહ્મત્વ પ્રગટ કરી પરબ્રહ્મમાં તેનો લય કરી દેવો એ તેની મુક્તિ સમજવામાં આવે છે. આત્માની મુક્તિ થયા પછી તેનું વ્યક્તિત્વ કોઇ પણ પ્રકારનું રહેતું નથી, એ આ દર્શનનો મત છે. એ **અદ્વૈત** મતના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ચાર્વાક અથવા લોકાયત મતવાળાને **બાર્હસ્પત્ય** એવું નામ પણ આપવામાં આવે છે. આ મતવાળા નાસ્તિક છે. પૃથ્વી, અપ્, તેજ અને વાયુ એ ચાર ભૂતાત્મક જગત્ માને છે. આ ચાર અથવા કોઇના મત પ્રમાણે આકાશ સાથે પાંચ ભૂતના સંયોગથી સ્વાભાવિક રીતે ચૈતન્યશક્તિ પેદા થાય છે. શરીરથી ચૈતન્યશક્તિને ભિન્ન માનતા નથી. તેઓ કહે છે કે–જીવ નથી, નિવૃત્તિ નથી, ધર્મ નથી, અધર્મ નથી, પુણ્ય પાપનું ફળ નથી; માતા વિગેરે અગમ્ય પ્રતિ પણ ગમન કરે છે, વરસમાં એક દિવસ સર્વ ચાર્વાકો એકઠા થઈ ગમે તે સ્ત્રી સાથે વ્યવહાર કરે છે, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને જ માને છે અને આ શરીરે ભોગવાય તેટલું સુખ ભોગવી લેવાની ભલામણ કરે છે, ઇંદ્રિયગોચર જગત્‌ને જ માને છે, પરલોક કે મોક્ષ પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી તેની હયાતી જ સ્વીકારતા નથી. તેઓ માને છે કે અસ્પૃષ્ટ, અનાસ્વાદિત, અનાઘ્રાત, અદૃષ્ટ અને અશ્રુત એવા જીવાદિકનો આદર કરી જે લોક સ્વર્ગ અપવર્ગાદિ સુખની લિપ્સાથી છેતરાઇ શિરોવેદના, મુંડન, તપશ્ચરણ વિગેરે કરી જન્મ વ્યર્થ કરે છે તે મહામોહમાં ભમે છે, અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ તો માત્ર બાળક્રીડા છે, એ બુદ્ધિ અને પુરુષત્વ વગરના લોકોની આજીવિકા છે. તેઓ કહે છે કે–સ્વર્ગ પણ

નથી, મોક્ષ પણ નથી, પરલોકગામી આત્મા પણ નથી, જીવાય ત્યાં સુધી જીવવું, વિષયસુખ ભોગવવું, દેહ ભસ્મ થઈ જશે તે પાછો આવનાર નથી. અનુમાનાદિ પ્રમાણથી જેઓ સ્વર્ગ–મોક્ષ માને છે તેની આ મતવાળા મશ્કરી કરે છે. ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, પેયાપેયનો વિચાર કર્યા વગર જે મળે તે ખાવુંપીવું અને આનંદ કરવો એ આ મતનો સિદ્ધાન્ત છે. જૂદા જૂદા દર્શનકારોએ વિધિનિષેધ બતાવ્યા છે તે માત્ર આજીવિકા નિમિત્ત જ છે એમ કહી યૌવન, ધન, સંપત્તિ આ ભવમાં મળ્યાં હોય તેનો યથેચ્છ સ્વચ્છંદપણે ભોગ-વિલાસ કરવાનું આ મતવાળા કહે છે; ધર્મને અને કામને તેઓ એક જ ગણે છે. વળી તેઓ દલીલ કરે છે કે–જ્યોતિષ્ટોમમાં મારેલ પશુ જો સ્વર્ગમાં જતું હોય તો યજમાન પોતાના પિતાને શા માટે મારતો નથી ? આ લોકમાં દાન કરવાથી સ્વર્ગમાં રહેલાઓ જો તૃપ્ત થતા હોય તો મહેલની અગાશી ઉપર રહેલાને નીચે જમીન ઉપરથી કેમ આપી શકાતું નથી ? આ દેહમાંથી નીકળેલો કોઈ પણ જીવ જો સ્વર્ગમાં જતો હોય તો સગાં-વહાલાંના સ્નેહથી પીડાઈ એક પણ જીવ પાછો કેમ આવતો નથી ? માટે મરેલાની પ્રેતક્રિયા વિગેરે કાર્યો બ્રાહ્મણોએ પેટ ભરવા માટે કર્યા છે. દેહવ્યતિરિક્ત આત્મા ન હોવાથી આ મતવાળા દેહસુખને જ પુરુષાર્થ માને છે. આ મતને કોઈ દર્શનમાં ગણવો કે નહિ તે વિચારવા યોગ્ય પ્રશ્ન છે.

મુક્તિ સંબંધી વિચાર કેટલાંક દર્શનનો અહીં સામાન્ય પ્રકારે બતાવ્યો. અત્ર દર્શન સંબંધી કેટલીક વાત પ્રસ્તુત છે તે પણ પ્રસંગોપાત જણાવવી ઉચિત ધારવામાં આવે છે. આર્યાવર્તના ધર્મોના મુખ્ય બે ભેદ પાડી શકાય· વેદને પ્રામાણ્ય માનનાર અને તેનું પ્રામાણ્ય નહીં સ્વીકારનાર. દ્વિતીય વિભાગમાં જૈન, બૌદ્ધ અને ચાર્વાક વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે. વેદને પ્રામાણ્ય માનનારના બે મુખ્ય વિભાગ પડી શકે છે. દર્શનધર્મો અને પુરાણધર્મો. દર્શનધર્મના છ વિભાગ છેઃ નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા. પ્રોફેસર મેક્સમ્યુલરે પડ્દર્શન Six Schools of Indian Philosophy. નામક પુસ્તકમાં આ છ દર્શનનું સ્વરૂપ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આપણે ઉપર જે સ્વરૂપ જોયું તેમાં પણ એ સર્વનું સ્વરૂપ આવી જાય છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પડ્દર્શનનાં નામોમાં બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાંખ્ય, જૈન, વૈશેષિક અને જૈમિનીયને ગણાવે છે. જૈમિનીય દર્શનમાં પૂર્વમીમાંસાનું સ્વરૂપ જ તેઓ બતાવે છે, વેદાન્ત અથવા ઉત્તરમીમાંસા-ના સંબંધમાં ટીકામાં સહજ સૂચના માત્ર જ છે એથી શાંકર મતનો પ્રચાર શ્રી હરિભદ્ર-સૂરિના વખતમાં બહુ સંભવતો નથી. તે સાધારણ રીતે પ્રવર્તતો હોવાથી તેનું ખંડન શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં વિસ્તારથી કર્યું છે. બીજા પુરાણધર્મના મુખ્ય ચાર ભેદ છેઃ શૈવ, વૈષ્ણવ, શક્તિ અને પ્રચૂર્ણ. શૈવ સંપ્રદાયમાં પાશુપત, શૈવ, પ્રત્યભિજ્ઞ અને રસેશ્વર એ ચાર સંપ્રદાય છે અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં શ્રીસંપ્રદાય અને માધ્વી સંપ્રદાય એવા બે વિભાગ છે. એ ઉપરાંત રુદ્ર, સનકાદિ સંપ્રદાય પણ વૈષ્ણવ મતમાં ચાલે છે. શક્તિ સંપ્રદાય

વાળા શક્તિની ઉપાસના કરે છે. એના દાક્ષિણ અને વામ માર્ગ એમ બે સંપ્રદાય છે. એમાં ધર્મ અને ઉપાસનાને નામે અનેક દુરાચાર પણ ચાલે છે. પ્રચૂર્ણ સંપ્રદાયમાં ગાણપત્ય, સૌરપત્ય વિગેરે આવે છે. એ સર્વ વિભાગ સર્વદર્શનસંગ્રહ ગ્રંથમાં માધવાચાર્યે પાડેલા છે.

દર્શનધર્મો સંબંધી વિવેચન આપણે સંક્ષેપમાં ઉપર જોઇ ગયા. તેવી જ રીતે પુરાણધર્મોનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં જોઈ જઇએ એટલે તેનો પણ સહજ ખ્યાલ રહે. **રામાનુજ** સંપ્રદાયને **શ્રીસંપ્રદાય** પણ કહેવામાં આવે છે. તેને અનુસરનારા લક્ષ્મી અને વિષ્ણુનું પૂજન કરે છે, કપાળમાં ઊર્ધ્વ પુંડ્ર કરે છે અને વચ્ચે કંકુની ઊભી લીંટી કરે છે. રામાનંદી પંથ આ સંપ્રદાયનો છે અને કબીર, નાનક, દાદુ વિગેરે પણ આ પંથમાંથી જ નીકળ્યા છે. આ પંથવાળા વિષ્ણુ અથવા વાસુદેવને બ્રહ્મ કહે છે, તેને જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ માને છે, તે જગતથી ભિન્ન નથી પણ તેના નિયામક છે અને સ્વયં સગુણ છે, **કારણરૂપ બ્રહ્મમાંથી કાર્યરૂપ જગત્** થાય છે એવી તેમની માન્યતા હોવાને લીધે અને જગત્કારણ બ્રહ્મ સગુણ માનતા હોવાને લીધે આ મત **વિશિષ્ટ અદ્વૈત** કહેવાય છે. **एकोऽहं बहु स्याम्** એ સૂત્ર પર તેઓ માન્યતા રાખે છે. ભોગ્ય, ભોક્તા અને નિયામક અથવા ચિત્, અચિત્ અને ઇશ્વર એ ત્રણ **તત્ત્વ** આ સંપ્રદાયવાળા માને છે. કેવળ અદ્વૈતવાદીઓ જે અવિદ્યાનો સ્વીકાર કરે છે તે આ વિશિષ્ટ અદ્વૈતવાળાઓ સ્વીકારતા નથી. તેઓ અજ્ઞાનને અનાદિ અભાવરૂપ માનતા નથી પણ જ્ઞાનના અભાવરૂપ માને છે અને જ્ઞાનને આત્માનો ગુણ ગણે છે. ભક્તવત્સલ ભગવાનની પાંચ પ્રકારની ઉપાસનાથી થયેલા વિજ્ઞાનવડે દષ્ટા અને દર્શનનો ભેદ જતો રહે છે અને તે વખતે ભગવાન્ પોતાના ઉપાસકોને સ્વપદ આપે છે. વિષ્ણુપદની પ્રાપ્તિનો ઉપાય ભક્તિ છે અને તે વિવેકથી સિદ્ધ થાય છે. જીવાત્માને આ પંથવાળા એકાંત, નિત્ય, અજ, શાશ્વત અને પુરાણ માને છે, પણ તેને બહુ સૂક્ષ્મ સમજવામાં આવે છે, વાળના અગ્ર ભાગથી પણ સૂક્ષ્મ સમજે છે અને શરીરપ્રમાણ આત્મા માનનાર મતનું આ સંપ્રદાયવાળા ખંડન કરે છે આ સંપ્રદાય જ્ઞાન અને કર્મ યોગથી ભક્તિપૂર્વક **બ્રહ્મપ્રાપ્તિને** માનનાર છે. ચિત્ અને અચિત્ બન્નેને બ્રહ્મના પ્રકાર સમજવામાં આવે છે તેથી વસ્તુતઃ તેઓ ભેદાભેદનું ગ્રહણ કરે છે. બ્રહ્મનું સર્વ શરીર છે એમ સમજે છે તેથી અભેદનું ગ્રહણ કરે છે. ચિદ્, અચિદ્ અને ઇશ્વરના સ્વરૂપસ્વભાવના વૈલક્ષણ્યને લીધે તેઓના અસંકરપણાથી ભેદનું ગ્રહણ કરે છે જીવાત્માને નિર્મળ જ્ઞાનરૂપ ગણે છે પણ અનાદિ કર્મરૂપ અવિદ્યાથી તે વેષ્ટિત હોવાને લીધે જૂદા જૂદા કર્માનુસાર જ્ઞાનનો સંકોચ-વિકોચ થયા કરે છે એમ માને છે. અભિગમન (દેવમંદિરના માર્ગને વાળવો), ઉપાદાન (ચંદન, પુષ્પાદિ પૂજાનાં સાધન સંપાદન કરવાં), ઇજ્યા (પૂજન), સ્વાધ્યાય (મંત્રનો જાપ) અને યોગ (ધ્યાન) એ પાંચ પ્રકારની ઉપાસનાવડે એકઠા કરેલા જ્ઞાનથી દષ્ટા અને દર્શનનો નાશ થતાં ભગવાન્ પોતાના ભક્તને નિરવધિક અનંત ગુણવાળું **સ્વપદ** આપે છે.

પુરાણદર્શનોના વૈષ્ણવ વિભાગમાં બીજો **માધ્વી સંપ્રદાય** આવે છે. તે બ્રહ્મ સંપ્રદાય અથવા **પૂર્ણપ્રજ્ઞ સંપ્રદાયના** નામથી ઓળખાય છે. **આનંદતીર્થનો** આ સંપ્રદાય બારમા શતકમાં નીકળ્યો છે એમ કહેવાય છે. એ મતવાળા ગોપીચંદનનું ઊર્ધ્વ પુંડ્ર કરે છે, વચ્ચે બાળેલા સોપારીની ઊભી લીટી કરે છે અને તેની નીચે હળદરનો ચાંદલો કરે છે; હાથ ઉપર શંખ ચક્રની તપ્ત મુદ્રાઓ કરાવે છે, નારાયણને તેઓ પર બ્રહ્મ માને છે અને આ સર્વ જગત્ તેમના શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે એમ સમજે છે. આ મત **દ્વૈતવાદી છે. સ્વતંત્ર અને અસ્વતંત્ર એવાં બે તત્ત્વ માને છે.** ભગવાન્ વિષ્ણુ સ્વતંત્ર, નિર્દોષ અને અશેષ સદ્ગુણ યુક્ત છે. આ મતવાળા ઇશ્વર અને મનુષ્યમાં ભેદ સ્પષ્ટ રીતે જુએ છે. ઇશ્વર મનુષ્યના પ્રતિ સેવ્ય છે અને ચાકરથી રાજા જેમ ભિન્ન છે તેમ ઇશ્વર મનુષ્યથી ભિન્ન છે. અંકન, નામકરણ અને ભજન એ ત્રણ પ્રકારની સેવા તેઓ બતાવે છે. શરીર પર નારાયણનાં આયુધો અંકાવવાં તે પ્રથમ, પુત્રનું પ્રભુનામસ્મરણાર્થે કેશવાદિ નામ પાડવું તે દ્વિતીય અને વાણીથી સત્ય બોલવું, શરીરવડે દાનાદિ કરવાં અને મનવડે દયા શ્રદ્ધા સ્પૃહા રાખવી એ તૃતીય સેવાભેદ છે. માયાનો આશ્રય લઈ દ્વૈતને જે કલ્પિત ગણે છે તે મતનું આ પંથવાળા ઘણી વેદની ઉક્તિઓથી ખંડન કરે છે. વિશ્વઉત્પત્તિલયનો ભેદપ્રપંચ તેઓ અનાદિ માને છે. એ ભેદપ્રપંચ પાંચ પ્રકારના છે: જીવ અને ઇશ્વરનો ભેદ, જડ અને ઇશ્વરનો ભેદ, જીવોનો પરસ્પર ભેદ, જડ અને જીવનો ભેદ અને જડનો પરસ્પર ભેદ. આ પંચભેદનો નાશ પણ નથી અને તે ભેદો ભ્રાંતિકલ્પિત પણ નથી. તે સત્ય છે અને અનાદિ છે, માટે આ મતવાળા કહે છે કે દ્વૈત જણાતું નથી એ અજ્ઞાનીનો મત છે. મોક્ષને આ મતવાળા સર્વ પુરુષાર્થમાં ઉત્તમ ગણે છે અને તે વિષ્ણુના પ્રસાદ વગર મળતો નથી એમ કહે છે. આ પ્રસાદ ગુણોત્કર્ષના જ્ઞાનથી થાય છે, અભેદ જ્ઞાનથી થતો નથી. સર્વ ગુણથી પૂર્ણ વિષ્ણુને જાણી મનુષ્ય સંસારથી મુક્ત થાય છે અને નિત્ય દુઃખ રહિત આનંદને ભોગવતો તેની સમીપે આનંદથી રહે છે. મુક્તનો આશ્રય શ્રીવિષ્ણુ છે. શંકરના અદ્વૈત મતથી આ મત સર્વાંશે વિરુદ્ધ જણાય છે.

વલ્લભાચાર્યનો પુષ્ટિમાર્ગ પ્રેમભક્તિના સિદ્ધાંતને મુખ્યત્વે કરીને માન આપે છે. આ સંપ્રદાયવાળા વિષ્ણુના કૃષ્ણ અવતારને સંપૂર્ણ અવતાર માને છે અને તેમાં પણ તેઓનાં ગોકુળવાસનાં અગિયાર વરસ અને છ માસ સર્વોત્તમ માને છે. ગોલોકના મધ્યમાં મેઘ જેવા શ્યામ શ્રી બાલકૃષ્ણ હાથમાં વીણા લઈ અખંડ રાસ રમ્યા કરે છે. અખંડ સચરાચર વિશ્વની ઉત્પત્તિ શ્રીકૃષ્ણથી માનવામાં આવે છે. સર્વ વિશ્વની શ્રી બાલકૃષ્ણમાંથી ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે છે તેથી આ મત અદ્વૈત છે અને પુષ્ટિસંપ્રદાયવાળા તેને શુદ્ધ અદ્વૈત મત કહે છે. જીવનો બ્રહ્મ સાથે સંબંધ માનવામાં આવે છે અને જીવનો બ્રહ્મસંબંધ કરનારનો પ્રભુ અંગીકાર કરે છે એમ માને છે, છતાં માધ્વની પેઠે તેઓ જીવ અને ઇશ્વરનો ભેદ સ્વીકારતા નથી. નિંબાર્ક અથવા **ભાસ્કરાચાર્યના મતવાળા** પણ

ભક્તિ પ્રધાન માને છે અને દ્વૈતાદ્વૈતની ચર્ચામાં ઉતરવાની વાતને નિરર્થક માને છે અને ભજન કીર્તનમાં આનંદ માને છે.

પુરાણુ મતોમાં શૈવમતાનુયાયીઓ પણુ બહુ હોય છે. તેમાં પ્રથમ **નકુલીશ પાશુપત** મત છે. તેઓ લલાટ, છાતી આદિ જગ્યા પર શિવલિંગ કરે છે. યોગ અને પાશુપત મતને બહુ નજીકનો સંબંધ છે. ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિ બન્નેમાં અભીષ્ટ અને શક્ય ધારવામાં આવ્યાં છે. મત્સ્યેંદ્રનાથ નામના સુપ્રસિદ્ધ પુરુષ આ મતમાં થઇ ગયા છે. કાનફટા યોગીઓ આ પાશુપત મતને માનનારા હોય છે અને કાપાલિક તથા અઘોરીઓની સાથે આ મતને ઘણો નજીકનો સંબંધ હોય એમ ધારવામાં આવે છે હઠયોગને અંગે જે અનેક પ્રકારની શરીરયાતના કરવામાં આવે છે તે આ મતમાં ખાસ અનુકરણીય અને ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિનું કારણુ સમજવામાં આવે છે. ગુરુ વગર ચાલી શકે જ નહિ એમ આ મતવાળા માને છે. આઠ પંચક અને ભક્ષ્યાદિ ત્રણુ જાણુનાર ગુરુ હોઇ શકે છે. ક્રિયાલક્ષણુ અને ક્રિયાઉપરમ લક્ષણુ યોગથી આત્મા અને ઇશ્વરનો સંબંધ થાય છે એમ તેઓ માને છે. ક્રિયાલક્ષણુ યોગમાં જપ તથા ધ્યાનાદિનો સમાવેશ થાય છે અને ઉપરમમાં સંવિદ્નો સમાવેશ થાય છે. શરીરે ભસ્મ લગાડવી, હાસ્ય કરવું વિગેરે વ્રત છે અને ઊંઘ્યા વગર પડ્યા રહેવું વિગેરે કાથનાદ્વાર છે. આ મતમાં ઇશ્વરને નિરપેક્ષ માનવામાં આવે છે. પંચકાદિનો વિસ્તાર સર્વદર્શનસંગ્રહ ગ્રન્થમાં જોઇ લેવો. અન્ય શાસ્ત્રોમાં કૈવલ્યપ્રાપ્તિ માટે યોગ કરવાનો હોય છે, અહિં યોગનું ફળ ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિ અને દુઃખનો અંત છે.

શૈવમતાનુયાયી બહુધા બ્રાહ્મણો હોય છે. એ પાશુપતથી વિલક્ષણુ પ્રકારનો સંપ્રદાય છે. એ મત બહુધા સેશ્વર સાંખ્યની સાથે મળતો આવે છે. તેઓ જગતને ઇશ્વરનું કાર્ય માને છે અને ઇશ્વરને કર્મફળદાતા કહે છે. ઇશ્વર તો નિરાકાર છે પણુ મંત્રથી તેનાં અંગોની ભિન્ન ભિન્ન કલ્પના કરી તેનું ઇંદ્રિયગોચર કરેલું સ્વરૂપ ઉપાસના માટે આવશ્યક ધારવામાં આવે છે. શિવનાં અહીં પાંચ કૃત્ય માનવામા આવે છે· **સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, સંહાર, તિરોભાવ** અને **અનુગ્રહકરણ**. શિવતત્ત્વની પ્રાપ્તિ એ પરમ પુરુષાર્થ છે. પાશુપત મતથી ઉલટી રીતે અહીં ઇશ્વરને કર્માદિ સાક્ષેપ માનવામાં આવે છે. પરમ પુરુષાર્થનો હેતુ દીક્ષા છે, તેને માટે જ્ઞાનની જરૂર છે, જ્ઞાન માટે ક્રિયાની જરૂર છે, યોગ વગર અભિમતની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને વિહિતનું આચરણુ અને નિષિદ્ધનો ત્યાગ એ ચર્ચા વગર યોગનો નિર્વાહ થતો નથી તેથી અહીં વિદ્યા, ક્રિયા, યોગ અને ચર્યા એ ચાર પાદ પર બહુ ભાર મૂકવામાં આવે છે. **પશુ, પતિ** અને **પાશ** એ ત્રણુ પદાર્થ માનવામા આવે છે. પતિ પદાર્થ શિવને માનવામાં આવે છે. એ મતમાં ઇશ્વરને સર્વવ્યાપક, સ્વતંત્ર કર્ત્તા માનવામાં આવે છે અને ઉપરકહ્યાં તે પાંચ કૃત્ય (સૃષ્ટિ આદિ) તેનાથી થાય છે એમ આ મતવાળા કહે છે. જીવાત્મા તે પશુનામક બીજો પદાર્થ; તે નિત્ય અને વિભુ મનાય છે. એ ચાર્વાક

રસેશ્વર દર્શનમાં શરીરને આદ્ય ધર્મસાધન ગણવામાં આવે છે અને અપમૃત્યુ વિગેરે દૂર કરવા માટે રસપાનની પ્રશંસા કરે છે. પારદ(પારા)નું વિધિપૂર્વક પાન કરવાથી આ શરીરમાં જ અજર અમરપણું પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પારાને મારવાના અનેક પ્રકાર આ શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા છે અને તેનાં જૂદા જૂદા પ્રકારના ઉપાયો પણ બતાવ્યા છે. પારદના દર્શન, ભક્ષણ, દાન અને પૂજનથી અનેક લાભ માનવામાં આવ્યા છે પારદના શિવલિંગનું માહાત્મ્ય બહુ અદ્ભુત આ દર્શનમાં બતાવ્યું છે. रसो वै ब्रह्म એ વેદવાક્ય પર આ મતની રચના છે. સંસારના પારને દેનાર એવો 'પારદ' શબ્દનો અર્થ કરે છે. છએ દર્શનમાં મુક્તિ દેહપાત પછી બતાવી છે તે આ મતવાળાને ઇષ્ટ લાગતું નથી, માટે તેઓ કહે છે કે–રસ અને રસાયનવડે દેહનું રક્ષણ કરવું. આ શરીરને હર ગૌરીની સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન કરવું એટલે **પારદ** અને **અભ્રક** જે અનુક્રમે હર અને ગૌરીથી ઉત્પન્ન થયેલા છે તેના પાનથી તેની સાથે તાદાત્મ્ય કરવું. રસપાનથી જીવન્મુક્તરૂપે અનેક મુનિઓ રસમય શરીર બનાવી સિદ્ધ થયા છે એમ તેઓ માને છે. તેઓ કહે છે કે–આ શાસ્ત્ર ધાતુવેધ માટે નથી પણ દેહવેધ દ્વારા મુક્તિ આપવી એ તેનું પરમ પ્રયોજન છે. દિવ્ય શરીર ન હોય ત્યાં સુધી મોક્ષ મળવો અસંભવિત છે તેથી **પારદ રસના જુદા જુદા પ્રકારનાં પાનથી દૃઢ શરીર પ્રાપ્ત કરવું જરૂરનું છે એમ અત્ર માનવામાં આવે છે.** વિદ્યામાત્રનું સ્થાન, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું મૂળ શરીર અજરામર થઇ જાય એને સર્વથી વધારે શ્રેયસ્કર હકીકત માની છે. રસરાજ શરીરને અજરામર કરે છે એમ તેઓ માને છે. આ મતવાળા આ લોકમાં જ બ્રહ્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે એમ માને છે.

આવી રીતે દર્શનકારો આત્માની ઉત્ક્રાન્તિ જૂદી જૂદી રીતે બતાવે છે તે અત્ર શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત ષડ્દર્શનસમુચ્ચય ગ્રંથ જેના ઉપર શ્રી ગુણરત્નસૂરિ મહારાજની સુંદર ટીકા છે અને માધવાચાર્યનો સર્વદર્શનસંગ્રહ એ બન્ને ગ્રંથના ભાષાંતરાનુસાર સંક્ષેપથી લખેલ છે. એ અતિ વિસ્તારવાળા વિષયને અતિ સંક્ષેપમાં લખતાં બહુ મુશ્કેલી પડી છે છતાં તે બહુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જ સમજી શકાય તેવો વિષય છે અને ખાસ અભ્યાસકને જ તેની પ્રાપ્તિ થાય તેવું છે, તેથી તેમા સ્ખલના થઈ હોય તે ક્ષંતવ્ય ગણવામાં આવશે એટલું અત્ર કહી દેવું પ્રાસંગિક ગણું છું. આત્માને અંગે આવા આવા મતભેદ છેઃ બૌદ્ધો ક્ષણિકવાદી છે, મીમાંસકો તેનો ઇશ્વર સાથે અભેદ માને છે, સાંખ્યો તેનું વર્તમાન રૂપ પ્રાકૃતિક છે એમ કહે છે, ચાર્વાકો તેનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારતા નથી, તેમ જ નૈયાયિક વૈશેષિક સૃષ્ટિના સંહારકર્તા શિવને માને છે તેમજ પુરાણ સંપ્રદાયો આત્માને અંગે જૂદી જૂદી વાત કરે છે તે સર્વ ઉપર જણાવી છે. એ સર્વમાં આત્માનું વ્યક્તિત્વ રહેતું નથી, કરેલ શુભ કર્મનું ફળ અથવા કર્મનો નાશ થવા પછી અજરામર સ્થિતિની પ્રાપ્તિ નથી તેથી તે આત્મવાદ મને ઇષ્ટ નથી. મને તો પ્રત્યેક આત્મવાદ જે સર્વજ્ઞ તીર્થંકરોએ બતાવ્યો છે અને જેમાં આત્માનું નિત્યાનિત્ય સ્વરૂપ બતાવી આત્માને જ કર્મનો કર્ત્તા,

હર્તા માન્યો છે અને કર્મનો નાશ થવાથી જેની મુક્તિ માની છે તથા જેની મુક્ત દશામાં વ્યક્તતા નાશ પામતી નથી તે વાત રુચે છે. એ વાત મને નયનિક્ષેપ અને ન્યાયની કોટિથી બંધબેસતી જણાય છે અને તે વાતમાં આત્માનું વ્યક્તિત્વ રહેતું હોવાથી મારા પતિ તરીકે તેના ઉપર મારો પૂર્ણ ભાવ-રાગ-આકર્ષણ થાય છે. અન્ય કલ્પનાથી મોઢું મીઠું થતું નથી, કારણ કે આત્માની હયાતી ન સ્વીકારનારા અથવા તેનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકારનારા અને મારા પતિને પરતંત્ર બનાવી દેનારાઓની વાત મને પસંદ ન આવે તે બનવાજોગ જ નથી. મારા પતિ વગર જે વાતચીત-ગોષ્ઠી થાય છે તે જંગલમા રુદન કરવા જેવી નકામી છે, મને તેના પર જરા પણ પ્રીતિ થતી નથી અને કોઈ સાધારણ સ્ત્રીને પણ પતિની એવી દશા થતી જોવી ગમે એ હું માની શકતી નથી. જો આત્માનું વ્યક્તિત્વ રહેતું જ ન હોય તો પછી સર્વ ક્રિયાઓ કરી તેને પ્રકૃતિ-કર્મ આદિથી મૂકાવવાની જરૂર શું છે? શાને માટે કરવું? કોને માટે કરવું? જે કરણીનું ફળ આત્માના અન્યમાં લય થવામાં આવે તે કરણી નકામી છે, ઉપયોગ વગરની છે, શક્તિનો નકામો વ્યય બતાવનાર છે. આવી ક્રિયાઓ ટૂંકામાં કહીએ તો વર વગરની જાન જેવી છે. જેઓ આત્માને માનતા નથી તે મત તો મને ઇષ્ટ નથી જ, પણ જેઓ તેની હયાતી સ્વીકારે છે તેઓ પણ તેનો છેવટે લય અથવા વ્યક્તિત્વનાશ માને તો તે વાત પણ કોઇ રીતે મને પસંદ આવતી નથી.' આ પ્રમાણે શુદ્ધ ચેતના કહે છે તે પતિપરાયણા સતી સ્ત્રીને ઉચિત છે, એ સમજે છે કે એનું શુદ્ધ ચેતનત્વ પ્રગટ કરવા જતાં આખરે ચેતનજી એક વ્યક્તિ તરીકે સર્વથા નાશ પામી જશે ત્યારે પછી એવી ક્રિયા કરવામા સાધ્વી સ્ત્રી કેમ ઉદ્યમ કરે કે જે કરવાથી પતિ સર્વથા નામનિશાન વગરના થઇ જાય.

જૈન મતમા મોક્ષ સ્વરૂપ બતાવતાં કહે છે કે શરીર, ઇંદ્રિય, આયુષ્ય, યોગ-એ બાહ્ય પ્રાણ, પુણ્ય, અપુણ્ય, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, પુનર્જન્મગ્રહણ, વેદત્રય, કષાયાદિ સંગ, અજ્ઞાન, અસિદ્ધત્વ એ આદિ સહિત-દેહાદિના આત્યંતિક વિયોગને મોક્ષ કહેવામાં આવે છે. અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત વીર્ય અને અનંત સુખ એ રૂપ જીવન સિદ્ધોને પણ હોય છે. સિદ્ધદશા સુખમય છે એ સંબંધમાં ત્રણ વિરુદ્ધ મતો છે. આત્માને મુક્તિ મળે ત્યારે બુદ્ધયાદિ ગુણ માત્રનો ઉચ્છેદ થાય છે એટલે આત્માને સુખમય મનાય નહિ એમ વૈશેષિકો કહે છે, ચિત્તસંતાનનો અત્યંત ઉચ્છેદ થવાથી આત્માનો જ અસંભવ માની બૌદ્ધો એ દશામાં સુખ માનવાની ના પાડે છે, આત્મા અભોક્તા છે તેથી તેની મોક્ષમાં સુખમયતા માની શકાય નહિ એમ સાંખ્યો કહે છે. આમાં વૈશેષિકો જે મોક્ષમાં બુદ્ધિનો ઉચ્છેદ કહે છે તેમાં તેઓ સ્ખલના કરે છે. મોક્ષમાં ઇંદ્રિયજન્ય બુદ્ધિનો ઉચ્છેદ હોઈ શકે પણ આત્મસ્વભાવભૂત અતીંદ્રિય જ્ઞાનનો ઉચ્છેદ અસંભવિત છે તેથી તેઓનો અભિપ્રાય બરાબર નથી. અતીંદ્રિય જ્ઞાનનો પણ નાશ થઇ જતો હોય તો તેવી સિદ્ધિ તો કોઇ

ઇચ્છશે નહિ. એક જગ્યાએ કહ્યું પણ છે કે વૃન્દાવનમાં વાસ કરી શિયાળપણે અથવા તેની સાથે રહેવું તેને ગૌતમ સારું ગણે છે પણ વૈશેષિકી મુક્તિને ઇચ્છતો નથી. વૈશેષિકોની પેઠે મીમાંસકોનું પણ સમજી લેવું. તેઓ પણ કોઇ પણ પ્રકારનું સુખદુઃખ ન રહે તે સ્થિતિને મોક્ષ કહે છે. વાસનાદિક સર્વે આત્મગુણ ઉચ્છિન્ન થયા નથી ત્યાં સુધી આત્યંતિકી દુઃખનિવૃત્તિ થતી નથી. સુખદુઃખનો સંભવ ધર્મ અને અધર્મનિમિત્તથી થાય છે, તેનો ઉચ્છેદ થતાં કાર્યરૂપ શરીરનો ઉપપ્લવ થાય અને આત્માને સુખદુઃખ રહે નહિ માટે તે મુક્ત કહેવાય એમ મીમાંસકો કહે છે. આત્મા પોતે જ સુખસ્વરૂપ હોવાથી સ્વરૂપનો ઉચ્છેદ મુક્તિમાં પણ સંભવતો નથી. એમ કહેવામાં ન આવે તો સર્વથા અવ્યવસ્થા થઇ જાય. જો સર્વથા સુખાભાવ મોક્ષમાં હોય તો તે પ્રાપ્ત કરવા માટે કરેલ પ્રયત્ન પણ અર્થ વગરના થઇ જાય. સાંખ્યમતાનુસાર ચૈતન્ય સ્વરૂપ પુરુષ એક તૃણને પણ નમાવવાને અસમર્થ છે, જડ પ્રકૃતિને આશ્રયી તે અજ્ઞાનતમચ્છન્ન થાય છે અને ત્યારે પ્રકૃતિગત સુખાદિ ફળને પોતામાં પ્રતિબિંબે છે, જ્ઞાન પેદા થવાથી એને દુઃખરૂપ સમજે છે અને જ્યારે તેને વિવેકખ્યાતિ થાય છે ત્યારે તે કર્મથી વેગળો ખસતો જાય છે. પ્રકૃતિ દૂર થતાં પુરુષનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન તે સાંખ્યમતનો મોક્ષ સમજવો. આનંદ વિગેરે પ્રકૃતિનાં કાર્ય હોવાથી પુરુષને તેની સાથે લાગતુંવળગતું નથી. જ્ઞાનને આ દર્શનવાળા પ્રકૃતિનો ધર્મ-બુદ્ધિનો વિષય માને છે તે અસંભવિત છે, કારણ કે તેઓના માનવા મુજબ મુક્તાત્મા પણ જ્ઞાનના અભાવે અજ્ઞાનતમચ્છન્ન જ રહે છે. સંસારી આત્માને અકર્ત્તા છતાં ભોક્તા માનવાથી કૃતનાશ, અકૃતઅભ્યાગમરૂપ દૂષણો આવે છે. પ્રકૃતિ પુરુષનો સંયોગ કોણે કર્યો એ વિવાદાસ્પદ રહે છે અને તેમાં આત્મકૃત કે પ્રકૃતિકૃત સંયોગ માનવાથી અનવસ્થાદિ અનેક દોષો આવે છે. હવે જો પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંયોગ જ ઘટી શકે નહિ તો પછી વિયોગનો સંભવ જ કયાંથી રહે? વિવેકખ્યાતિ કહી તે પ્રકૃતિને થવી ઘટતી નથી કારણ કે તે પોતે તો અસંવેદ્ય છે; તેમજ આત્માને પણ ઘટે નહિ. જ્યારે આત્માને આ મતમાં પરિણામી અને નિત્ય સ્વીકાર્યો છે ત્યારે તેની સાથે સુખદુઃખાદિનું પરિણામિત્વ સ્વીકારવું જ બંધબેસતું આવે છે. બૌદ્ધ પક્ષમાં જ્ઞાનક્ષણ-પ્રવાહ વગર બીજો આત્મા નથી એમ માનવામાં આવ્યું છે. આત્માના અસ્તિત્વથી તેમાં સ્નેહ બંધાવાથી તો સુખદુઃખની તૃષ્ણા થાય અને તે તો વિપરીત વાત છે; કારણ કે તૃષ્ણા હોય ત્યાં સુધી તો સંસાર બન્યો રહે છે. આવો આત્માભિનિવેશ તો રાગદ્વેષનું કારણ છે માટે ભાવનાથી પુત્રકલત્રાદિનું દુખરૂપત્વ વિચારવું-એમ વિચારતાં અભિષ્વંગ તૂટી જાય અને અધિક અભ્યાસથી વૈરાગ્ય પેદા થાય અને ચિત્તસંતાનની નિવૃત્તિ થાય એ આ મત પ્રમાણે મોક્ષ. એવી ભાવના વગર કાયક્લેશરૂપ તપ કરવાથી મોક્ષ મળી શકે એ વાતની તેઓ ના પાડે છે. નિરાત્મ ભાવનાના પ્રકર્ષવિશેષથી ચિત્તની નિઃક્લેશાવસ્થા તે આ મતની માન્યતા પ્રમાણે મોક્ષ છે. જ્ઞાનક્ષણપ્રવાહ આત્માને માનવાથી કૃતનાશાદિ દોષ આવે છે,

અનાત્મતાની ભાવના આત્માએ કરવી એ પરસ્પર વિરુદ્ધ વાત છે. વળી અહીં રાગાદિના ઉપરમને જ મોક્ષ માનવામાં આવે છે પણ તે નિર્હેતુક હોવાથી અયત્નસિદ્ધ છે.

મોક્ષમાં સુખ નથી એ પ્રમાણે કહેનાર ત્રણે મત સંબંધી વાત સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે કહી. શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે–મને તો પતિનું વ્યક્તિત્વ રહે અને તેને અનંત આનંદ મારી સાથે થાય એવા પ્રકારનું સ્વરૂપ જે સર્વજ્ઞદર્શનમાં બતાવ્યું છે અને જેમાં આત્માનું વ્યક્તિત્વ મોક્ષમાં સુસ્પષ્ટ રહે છે અને ત્યાં તે નિરવધિ આનંદ ભોગવે છે એમ બતાવ્યું છે તે વાત પસંદ આવે છે અને તેની સ્વરૂપવિચારણામાં મને હર્ષ થાય છે અને અન્ય સર્વ શાસ્ત્રો તો કોઇ આત્માને સ્વીકારતા જ નથી, કોઈ તેનો લય માને છે, કોઇ તેનો અન્યમાં સમાવેશ કરી નાખે છે અને કોઈ તેને સુખાનુભવ વગરનો કરી મૂકે છે–એવી સર્વ વાત મને પસંદ આવતી નથી. જ્યાં મારા પતિને જ ઉડાવી દેવામાં આવતા હોય અથવા જ્યાં મારો અને તેઓનો સંયોગ જ થવો જરૂરનો હોય નહિ અથવા સુખપ્રદ થાય નહિ ત્યાં મારે પતિને નિજ ગુણ પ્રગટ કરી મોક્ષમાં–નિવૃત્તિમાં જવાનું કહેવું એ યુક્ત જ કેમ ગણાય અને એવી મુક્તિને આનંદનું ધામ પણ કેમ કહી શકાય ?

कंतडामें* कामण, लोकडामें शोक; एक ठामे किम रहे, दूध× कांजी थोक. मीठडो० २

" પતિમાં કામણ છે અને લોકમાં સંતાપ છે. એક સ્થાનકે દૂધ અને છાસ એકત્ર થઈને કેવી રીતે રહી શકે ? "

ભાવ–પતિવ્રતા સાધ્વી શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે–મને તો મારા નાથમાં અતિ આનંદ લાગે છે અને અન્ય સર્વ લોકમાં સંતાપ જણાય છે. શુદ્ધ પતિવ્રતા સ્ત્રીનો એક જ માર્ગ હોય છેઃ એને પતિ એ જ લોકસર્વસ્વ જણાય છે, એને પતિથી અન્ય પુરુષ ગમે તેવો સુંદર, સુરૂપ બહારથી લાગતો હોય તેમાં આકર્ષણ થતું જ નથી, તે તો સ્પષ્ટ કહે છે કે–એક સ્થાનકે દૂધ અને છાસ કેવી રીતે રહી શકે ? દૂધમાં છાસ ભળે કે તુરત દૂધમાં ફેરફાર થવા લાગે છે. આવી રીતે શુદ્ધ સતીના હૃદયમાં દ્વિધાભાવ થતો નથી અને થવો સંભવતો નથી, એ વાત અત્ર વધારે દૃઢ રીતે અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી, તેનો ભાવ વિચારીએ

શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે–મારી મનોરથસિદ્ધિ મારા નાથમાં જ થાય તેમ છે, તેથી અન્યત્ર મારો ઉદ્ધાર અથવા પ્રિયસંયોગ થવો સંભવિત નથી. અન્યત્ર તો મને બહુ પ્રકારનો સંતાપ થાય તેમ છે. આપણે સર્વ કાર્યો સુખપ્રાપ્તિના હેતુથી જ કરીએ છીએ.

---

* કામણને સ્થાને 'કારમણ' એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે, તે અશુદ્ધ જણાય છે.

× 'દૂધમાં કાંજી થોક' એવો પાઠ બે પ્રતોમાં છે.

૨ કંતડામેં=પતિમા. કામણ=આકર્ષણ, મનોરથ સિદ્ધિ. લોકડામેં=લોકમાં. શોક=સંતાપ એક ઠામે=સ્થાનકે. કિમ=કેવી રીતે. કાંજી=છાસની આશ, પરાશ થોક=નોક, સમૂહ, એકત્રતા

વ્યવહારના પ્રત્યેક કાર્ય કરતી વખતે પણ આપણી માન્યતા પ્રમાણે સુખ મેળવવાની ઇચ્છા હોય છે, ધાર્મિક પ્રગતિ કરતી વખતે નિરાબાધ અક્ષય સુખ પ્રાપ્ત થાય, સુખપ્રાપ્તિ થયા પછી તે નિરંતર એક સરખી સ્થિતિમાં બન્યું રહે અને તે સુખથી અવિચ્યુતિ કદિ પણ થાય નહિ એવું સુખ જો આત્માને પ્રાપ્તવ્ય હોય તો તે ખાસ મેળવવા યોગ્ય ગણી શકાય. ઉપરની પ્રથમ ગાથાના છેવટના ભાગમાં આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઇ ગયા કે વૈશેષિક, બૌદ્ધ અને સાંખ્ય તથા મીમાંસકો મુક્તિનું સ્વરૂપ સમજે છે તે પ્રમાણે તેમાં કોઇ પણ પ્રકારનું સુખ નથી. આ દર્શનધર્મો થયા. એ ઉપરાંત પુરાણુ સંપ્રદાયો જેનું સ્વરૂપ પણ આપણે વિચારી ગયા તેમાં પણ મોક્ષમાં સુખપ્રાપ્તિ થાય અથવા ત્યાંથી ફરી વાર દેહ ધારણ કરવાનું કદિ પણ રહે નહિ એવી સિદ્ધિ કોઇ સંપ્રદાયે બતાવી નથી. આવી સુખપ્રાપ્તિ જો કોઈ માર્ગે બતાવી હોય તો તે સર્વજ્ઞકથિત શ્રી જૈન શાસનમાં જ છે અને તેઓએ જે પ્રત્યેક આત્મવાદ બતાવ્યો છે તેમાં બહુ આનંદ પ્રાપ્ત થાય અને તે મેળવવા પ્રયત્ન કરવાની ઇચ્છા રહે તેવું છે. જો ચેતનજી અન્ય મહાન્ સત્તામાં લય થઇ પોતાનું વ્યક્તિત્વ સર્વથા ખોઇ બેસતા હોય તો પછી તેનું વ્યક્તિત્વ નાશ કરી તેની સિદ્ધિ કરવામાં અથવા તેનો અભેદભાવ સ્થાપિત કરવામાં લાભ શું એ પણ સમજાતું નથી. સુખ મેળવવાની અને તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ થયા પછી તેને માટેનાં સાધનો યોજવાની ઇચ્છા સર્વ જીવોને રહે છે, પણ જો તે સુખ મેળવવા જતાં સ્વત્વનો જ નાશ થઇ જતો હોય તો પછી મેળવ્યું શું કહેવાય ? સ્વનું અભિમાન ત્યાજ્ય છે પણ સ્વનો વિકલ્પ પણ ન રહે તો સર્વથા અંધકાર સ્પષ્ટ જણાય છે એમ કલ્પના કરવાથી સમજાશે. જેઓ આત્માનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારતા નથી એવા ચાર્વાકાદિને માટે તો અત્ર પ્રશ્ન રહેતો જ નથી, પણ બૌદ્ધ ક્ષણિકવાદી છે તેને પણ મુક્તિમાં કોઇ પ્રકારનું સુખ નથી એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. પ્રાકૃતિક સંબંધ માનનાર અથવા સર્વ ભાસ માયાકૃત માનનારને પણ લયમાં અથવા પ્રકૃતિ દૂર કરવામાં કોઇ પણ પ્રકારનું સુખ નથી એ વાત મનમા સ્પષ્ટ થાય છે. ત્યારે પ્રત્યેક આત્મવાદનું સ્વરૂપ બરાબર બંધબેસતું અને આનંદપ્રદ લાગે છે. આથી પ્રત્યેક આત્મવાદમાં કામણુ લાગે છે. જેમ કોઇ સ્ત્રીએ પતિ પર કામણુ કર્યું હોય ત્યારે તેના ઉપર તેનો બહુ રાગ થાય છે અને તેને પતિમાં કામણુ જણાય છે અને તે સિવાય અન્ય ઉપર રાગ થતો નથી; તેવી રીતે અહીં પ્રત્યેક આત્મવાદ એવો સુંદર લાગે છે કે જાણે તેણે કામણુ કર્યું હોય નહિ ? એવો અત્ર ભાવ છે. એ પ્રેરક અને આકર્ષક પ્રત્યેક આત્મવાદનું સ્વરૂપ જેમ બને તેમ વધારે વિસ્તારથી અને સ્પષ્ટતાથી વિશાળ શાસ્ત્રગ્રંથોદ્વારા સમજવા યોગ્ય છે. ગ્રંથગૌરવ થવાના ભયથી અત્ર તો તેની રૂપરેખા માત્ર ઉપરની ગાથામાં બતાવી છે અને તેનાથી કદાચ તેમાં કામણુ જોઇએ તેવું ન લાગતું હોય તો તે વિષય ઝળકાવવાની મારી અલ્પતા સમજવી, બાકી આત્મવાદનો આ વિભાગ એટલો રમણીય અને આકર્ષક છે અને તેના સંબંધમાં તર્ક અને ન્યાયની કોટિને અનુસરીને વિશેષ ગ્રન્થોમાં એટલું બધું લખાયલું છે કે તેનો

અભ્યાસ કરી સમજી વિચારવાની બહુ જરૂર છે. તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોમાં આ એક ઘણો જ અગત્યનો પ્રશ્ન ગણાય છે. આત્માનું અમરત્વ સ્વીકારનારાઓ તેની અનેક રીતે ચર્ચા કરે છે, પરંતુ વિદ્વાનનું કાર્ય એ છે કે અંધકારનો પ્રદેશ પ્રાપ્ત થતાં ત્યાં ગુંચવાઈ ન જતાં બહુ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી દરેક દલીલને બરાબર યોગ્ય રીતે વિચારવી અને વિચાર કરીને તેને તેના યથાસ્વરૂપમાં ઘટાવવી.

અહીં એક બીજો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. જ્યાં ન્યાયની દલીલો ટકી શકે તેવું હોતું નથી ત્યાં કહેવામાં આવે છે કે-ભાઈ! એ તો સર્વ દર્શનકારોએ અથવા સંપ્રદાયવાળાઓએ વાડા બાંધી લીધા છે, બાકી માર્ગ તો બધાનો એક જ છે. આ વાત ઘટતી નથી. સર્વના માર્ગ એક હોઈ શકે નહિ; એક છે પણ નહિ. માર્ગ તો એક જ હોવો જોઈએ. કુમાર્ગ ઉપર માર્ગનો આરોપ કરવો એ અભિનિવેશ છે, મિથ્યા અજ્ઞાન છે અને આંખો બંધ કરવાનું સૂચવન છે જે તદ્દન અયોગ્ય છે. જો પ્રત્યેક આત્મવાદ સત્ય હોય તો તે માર્ગ જ સત્ય હોઈ શકે, પછી એમાં એકાત્મવાદ ચાલે નહિ. સાધન ધર્મોમાં ભેદ હોય તો તે ચાલે પણ સાધ્ય તો સુસ્પષ્ટ અને સારી રીતે વ્યાખ્યા કરાયેલ તથા સમજાયેલું હોવું જોઈએ. દૂધ અને છાસ એક સ્થાનકે એકત્ર એકી વખતે રહી શકે જ નહિ, રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો દૂધ બગડીને છાસરૂપ ખાટું થઈ જાય. મરિચીના ભવમાં શ્રીવીર ભગવાને કપિલને કહ્યું કે 'અહીં પણ ધર્મ છે અને ત્યાં (પ્રભુના માર્ગમાં) પણ ધર્મ છે' એ ઉત્સૂત્ર વચન થયું. દૂધ અને છાસ એકત્ર એક સ્થાને રહી શકે એવી અશક્ય વાત તેમણે બતાવી, તેના પરિણામે તેમને અનેક ભવોમાં ભ્રમણ કરવું પડયું; માટે સર્વ દેખાતા માર્ગમાં સત્ય માર્ગ તો એક જ છે અને હોવો જોઈએ એ સત્ય માર્ગ છે. આ મત પ્રમાણે હોવાથી પ્રત્યેક આત્મવાદ અને લોકના અનેક મતો સત્ય સ્વરૂપે એકી વખતે ઘટી શકે નહિ એ વાત અત્ર શુદ્ધ ચેતના કહે છે તે સમજવા જેવી છે.

પરમતસહિષ્ણુતાને માટે 'અવધુ રામ રામ જગ ગાવે' વિગેરે પદોમાં જે વિચાર શ્રી આનંદઘનજીએ બતાવ્યા છે તેને આ અર્થ સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ નથી, એ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી વિચારી સમજવા યોગ્ય છે, તેમ જ હવે પછી ચેતનાને નિરપક્ષ હોઈને છોડી નથી એવો લય સુરતાળીશમા પદમાં કહેવામાં આવશે તેની સાથે પણ તેને વિરોધ નથી એ ખ્યાલમાં લેવા યોગ્ય છે. પરમત અથવા સંપ્રદાય કે દર્શન પર અવિચારી આક્ષેપ કરવાનો અથવા તેના અનુયાયીઓને ત્રાસ આપવાનો ભાવ વિકારી છે અને ત્યાજ્ય છે, તેમાંથી સત્યનો અંશ સ્વીકારી તેને તેટલા પૂરતું માન આપવાનો ભાવ આદરણીય છે, પરંતુ સર્વથા સત્ય અથવા માર્ગરૂપે તેનું વસ્તુસ્વરૂપ શું છે અને કેટલે અંશે આદરણીય છે તે હૃદયસ્પષ્ટતાથી તો બાબત કહેવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. એવો નિયમ ન હોય અને સર્વત્ર ધર્મ છે એવી વાણીને કે વિચારને અવકાશ આપવામાં મહત્ત્વતા મનાતી હોય તો તે સર્વત્ર અવ્યવસ્થામાં જ તેનું પરિણામ આવે. આથી અહીં શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે-મને તો

ન્યાયદૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં મારા નાથના વ્યક્તિત્વવાદમાં આકર્ષણ થાય છે, મારા પતિના નિજ ગુણ પ્રાપ્ત કરવામાં અથવા વધારે સત્ય ભાષામાં બોલતાં પ્રગટ કરવામાં મને ઉત્સાહ આવે છે અને જે પ્રગટ કરવાથી તેમની સાથે તેઓના સુસ્પષ્ટ પણ એકસરખા વ્યક્ત પૃથગ્, રૂપમાં મારો અને તેમનો એકાત્મભાવ અને નિરવધિ સંયોગ થવાનો હોવાથી મને એ પતિસ્વરૂપ બહુ મીઠું લાગે છે અને અનેક દર્શનકારોએ તેનું જે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે ખાટું લાગે છે. એ સ્પષ્ટ કહે છે કે–એ બન્ને સ્વરૂપ એક સ્થાનકે એકી વખતે રહે તે તો તદ્દન અશક્ય વાર્તા છે અને કદિ પણ બનવાજોગ નથી. આ વિષય પર વધારે વિસ્તારથી મોક્ષસ્વરૂપ સમજવા માટે શ્રીષડ્દર્શનસમુચ્ચયની એકાવનમી ગાથા પરની વિસ્તૃત ટીકા વાંચી જવા ભલામણ છે. તેનો કાંઈક સાર ઉપર બતાવ્યો છે. બાકી આ આત્મસ્વરૂપ અને મોક્ષસ્થિતિ પર એટલું વિવેચન દરેક દર્શનકારોએ કર્યું છે કે તેને સમજવા ઘણા લાંબા અભ્યાસની જરૂર છે.

कंत विण चो* गति, आणुं मानुं फोक;
उघराणी सिरडफिरड, नाणुं ×खरुं रोक. मीठडो० ३

"પતિ વગર ચોતરફ ગમન અથવા ચારે ગતિ શૂન્ય છે અને હું તેને ફોકટની ધારું છું. ઉઘરાણી કરવા જવું તે તો ધક્કા ખાવાની વાત છે. નાણું તો ખરેખરું રોકડું હોય તે જ કહેવાય છે."

ભાવ–પતિ વગરનું કોઈ પણ જગ્યાએ ગમન કરવું તે પતિવ્રતા સ્ત્રીને ઉચિત નથી. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી ગમે ત્યા જઇ શકે છે પણ પતિની વિયોગી સ્ત્રી અન્ય પુરુષના ભયથી બહાર જઇ શકતી નથી, હરીફરી શકતી નથી. પતિની ગેરહાજરીમાં કોઈ પાસે ઘર-વ્યવહાર ચલાવવા પૈસા માગવા માટે પણ ધક્કા થાય છે, તેમાં મજા આવતી નથી ઘરમાં રોકડ નાણું હોય છે તે જ જરૂરને વખતે કામમાં આવી જાય છે, ઉઘરાણી પર ભરોસો રહી શકતો નથી. જેની તેની પાસે યાચના કરવામાં લાભ થતો નથી. ગતિ અને ઉઘરાણી પર આ ગાથામાં શ્લેષ છે તે નીચેનો આધ્યાત્મિક ભાવ વિચારવાથી જણાશે.

ચાર્વાકાદિ આત્માની હયાતી જ સ્વીકારતા નથી. તેઓ પંચભૂતના સંયોગથી જેમ

* ચોને સ્થાનકે 'ચઉ' શબ્દ છાપેલ બુકમા છે, તેનો અર્થ ચાર છે

× આ પંક્તિના પાઠાંતરો છે. છાપેલ બુકમા 'નાણુ તેજે રોક' એમ પાઠ છે. બે પ્રતમા 'નાણું ખરૂં કો રોક' એમ પાઠ છે અર્થ સર્વ પાઠાતરોમા એક ને એક જ રહે છે.

૩ કંત=પતિ. વિણ=વગર. ચો=ચાર. ગતિ=ગમન (અથવા દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નારકી ગતિ). આણું=શૂન્યકાર, કાંઇ નહિ ફોક=ફોકટ ઉઘરાણી=વસુલ માગવી તે સિરડફિરડ=વિંખાઇ ગયેલી, ધક્કા ખવરાવે તેવી રોક=રોકડું

લોહચુંબક, વિજળી વિગેરેમાં બળ આવે છે તેમ એક પ્રકારનું બળ-શક્તિ ઉદ્ભવે છે એમ માને છે અને ચૈતન્ય કે તે યુક્ત આત્માને જુદો પદાર્થ જ માનતા નથી. તેને તો આ ભવમાંથી અન્ય ભવમાં જવું આવવું કાંઇ થતું નથી. અમુક સમય પછી પંચભૂતનો વિલય થતાં ભૂત ભૂતમાં મળી જાય છે. મૃત શરીરમાં પંચ ભૂત વિદ્યમાન હોવા છતાં ચેતના કેમ દેખાતી નથી? અને અહીં સુખદુઃખ શા કારણથી મળે છે? અને અહીં કરેલ શુભાશુભ કાર્યોનું ફળ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે? તેનો તેઓ ખુલાસો આપી શકતા નથી અથવા આપે છે તો તે સંતોષકારક થતો નથી. તેઓના મત પ્રમાણે ચારે ગતિ નકામી છે અથવા એક ભવમાંથી અન્યત્ર ચારે ગતિમાં દેવ-મનુષ્ય-તિર્યંચ અને નારકીમાં-ગત્યાગતિ કર્માનુસાર થાય છે એ વાત અસંભવિત છે. અન્ય દર્શનકારોમાં આત્માનો પ્રત્યેકવાદ ન હોવાથી ગમે તેટલી ક્રિયા કરી, યોગ કરી, ધ્યાન કરી, કષ્ટ તપ કરી આત્માને જ્યારે પરમ શાંતિ મળવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તેના વ્યક્તિત્વનો જ નાશ થાય છે, તે બીજા સર્વવ્યાપી આત્મા સાથે મળી જઈ વ્યક્ત-સ્પષ્ટ રીતે રહેતો નથી આથી ચારે ગતિમાં ગમન કરી આત્માની ઉત્ક્રાન્તિ કરાવવાનો જે મહાન્ પ્રયાસ-પ્રબળ પુરુષાર્થ કરવામાં આવે છે તે સર્વ વ્યર્થ થાય છે, અર્થ વગરનો થાય છે, પરિણામ વગરનો થાય છે. વળી વિશ્વના સર્વ આત્માને એક માનવામાં આવે ત્યારે વાસ્તવિક રીતે ચારે ગતિમાં જનાર-ભ્રમનાર કોણ રહ્યું? તે પણ એક કૂટ પ્રશ્ન છે. આથી આવી માન્યતાવાળાની ચારે ગતિ ફોકટની થાય છે અથવા ચારે ગતિમાં ભ્રમણ કરી ઉત્ક્રાન્તિ કરવાનો પ્રયાસ નકામો જ છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

કેટલાક માને છે કે-દુનિયામાં આપણું ધાર્યું કાંઇ થવાનું નથી, ઇશ્વરની પાસે યાચના કરીએ અને તે આપે તે ખરું. આ પ્રમાણે ધારીને ઇશ્વરની પાસે ઉઘરાણી કરે છે કે 'હે નાથ! મને મોક્ષ આપો.' આવી રીતે બીજી પણ અનેક સ્થૂળ વસ્તુઓની યાચના કરે છે. આવી રીતે ઉઘરાણી કરવી તે તો બહુ કફોડું કામ છે. એક તો ઉઘરાણી ધીરેલી વસ્તુની થાય, બીજું ઉઘરાણી જેની પાસે કરવાની હોય તેની મરજી ઉપર ઉઘરાણી પતવાનો આધાર રહે. વ્યવહારમાં નિયમ છે કે 'ગરથ ગાંઠે,' પોતાની પાસે હોય તે જ પૂંજી કહેવાય. અહીં ઇશ્વર પાસેથી માગણી કરતી વખત ભાન પણ હોતું નથી કે તેને આપણે વસ્તુ ધીરેલી નથી કે તે આપવાને બંધાયેલ હોય. પારકી દયા ઉપર જીવવું તે તો જેને રુચતું હોય તેને ભલે રુચે, સર્વને તો એ વાત પસંદ આવે તેમ નથી જો તમારી પાસે વસ્તુ ઘરમાં દાટેલી હોય અને તે જ પ્રગટ કરવાની હોય તો તેને માટે પ્રયાસ કરવો એ ઉચિત ગણાય પ્રયાસથી થોડે કે લાબે વખતે પણ તે વસ્તુ જરૂર મળવાનો એક રીતે ચોક્કસ સંભવ ખરો. આથી સાધનધર્મો કરવી વખત સાધ્ય મળવાની પ્રતીતિ હોય તો કાર્યસિદ્ધિ થવાના ભાનથી પ્રયાસ બરાબર થાય અને તેથી જ આત્મવાદના સ્વરૂપમાં તે વાત ખાસ વિચારવા લાયક છે. જે આત્મધન છે તે તમારું પોતાનું જ છે,

પોતાની પાસે જ છે, ગુપ્ત છે તેને પ્રગટ કરવાનું છે, અન્ય પાસે ઉઘરાણી કરવાની છે જ નહિ અને ઉઘરાણી કરવાથી એવી આધ્યાત્મિક વસ્તુઓ મળી જાય એવી માન્યતા રાખવી એ પણ બેહુદું જ છે. પ્રભુ એવી વસ્તુઓ લઈને બેસી રહેલા નથી અને બેસી રહેલા હોય તો તેની વધારે વખત તમારી પાસે ઉઘરાણી કરાવે અને તમને રગાવી-રગાવીને પછી તે આપે એ વાત પણ ઈશ્વરસ્વરૂપને ઝાંખપ લગાડનારી છે. શુભ કાર્યના શુભ ફળ જરૂર મળશે અને છેવટે કર્મનો વિલય થતાં સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થશે. એ હાલ પણ તમારી પાસે જ છે, તમે તેને ઓળખતા નથી, પીછાનતા નથી, જોતા નથી; એક વખત તે જાણ્યા પછી અન્ય પાસે ઉઘરાણી કરવામાં રહેલું જોખમ અને પાછા પડવાનો સંભવ તમને સારી રીતે જણાશે. રોકડું નાણું તે જ નાણું કહેવાય અને તમારા આત્મસ્વરૂપમાં તે રોકડ જ છે, ઉઘરાણી કરવાની છે જ નહિ-એ વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખી સમજી-વિચારી લો. પ્રચ્છન્ન ગુપ્ત રોકડ નાણું તમારી પાસે ઘણું છે. તેને હવે પ્રગટ કરી ફરતું કરી દેવાનો પ્રયાસ કરો, નાણાં ઉપરનો કચરો-માટી કાઢી નાખો અને નિરંતરનું સુખ પ્રાપ્ત કરો. એ સર્વ તમને પ્રત્યેક આત્મવાદમાં-ચેતનના અનંત જ્ઞાન, દર્શનાદિ સ્વરૂપમાં પ્રાપ્તવ્ય છે, અન્યત્ર નથી એ વાત બરાબર વિચારો, ન સમજાય તો બરાબર અભ્યાસ કરો

આ ગાથામાં ગતિ અને ઉઘરાણી પર જે ભાવ મૂક્યો છે તે બરાબર સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી વિચારવા યોગ્ય છે. એમાં પતિવ્રતા સ્ત્રીના ગમન અને ઉઘરાણીને ચેતનની ઉત્ક્રાન્તિ અને સ્વરૂપ સાથે જે સાદૃશ્ય બતાવ્યું છે તે બહુ બોધ આપનાર છે. 'નાણું ખરું રોક' અથવા 'નાણું તે જે રોક' એ વ્યવહારિક સિદ્ધાન્ત અથવા કહેવતનો અત્ર એવી સારી રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે કે તેનો ભાવ વિચારતાં આધ્યાત્મિક અનેક બાબતોના ખુલાસા થઈ જાય છે. ઘણીખરી વાર ઉઘરાણીના ઉપર આધાર રાખી વ્યાપારી પોતાની મૂડી ગણે છે પણ એ ઉઘરાણીનાં નાણાં ઘણી વાર ખોટાં થયેલાં હોય છે, જરૂર વખતે કામ આવતાં નથી અને છતે નાણે નાદાર બનાવે છે અને અહીં તો ધીરેલ નાણું ન હોવા છતાં ઉઘરાણી કરવી છે, એને વાસ્તવિક રીતે દયા અથવા ભિક્ષા માગવાના અર્થમાં જ સમજવી જોઈએ. ઉઘરાણીવાળો તગાદો કરી શકે છે તે યાચના કરનારથી બની શકે જ નહિ. આમ સમજી પ્રચ્છન્ન નાણું પ્રગટ કરવા પ્રબળ પુરુષાર્થ કરો.

कंत विण मति माहरी, *अवाहडानी वोक; घोक छुं आनंदघन, अवरने ×टोक. मीठडो० ४

---

* અવાહડાની શબ્દને બદલે છાપેલ પ્રતમાં 'અહવાડાની' એમ શબ્દ છે. સર્વ પ્રતોમાં અવાહડા શબ્દ છે. તેનો અર્થ હવાડો હોવો જોઈએ એમ ધારું છું, પણ મને અર્થ બતાવ્યો ત્યારે આ પાઠાંતર નહોતો, માત્ર છાપેલ બુક જ પાસે હતી તેથી અવાહડાનો અર્થ મેં હવાડો જ રાખ્યો છે.

× ટોકને બદલે છાપેલ બુકમાં 'ઢોક' શબ્દ છે, બન્ને શબ્દના અર્થ સંદિગ્ધ છે

૪ કંત=પ્રત્યેકઆત્મવાદરૂપ પતિ. વિણ=વગર. મતિ=બુદ્ધિ. અવાહડા=પાણીનો હવાડો વોક=હવાડાની નીચેનો ખાળીઓ ધોક=પોકાર છું=કરું છું અવરને=બીજાને, અન્યને ટોક=છોડી દેવા, સલામ છે

" પતિ વગર મારી બુદ્ધિ હવાડાના ખાળીઆ જેવી છે. બીજા સર્વને સલામ કરીને આનંદઘન પતિને પોકાર કરું છું."

ભાવ—પતિ વગરની મારી બુદ્ધિ હવાડાના ખાળીઆ જેવી છે. ઊઘાડા ખાળીઆમાંથી જેમ હવાડાનું સર્વ પાણી ચાલ્યું જાય તેમ મને તેઓ નુકશાન કરનારી અને અક્કલ વગરની ગણે છે. મને કોઇ કશી ગણત્રીમાં ગણતું નથી અને મારી કોઇ દરકાર કરતું નથી, તેથી હે મારા નાથ! હું સર્વને સલામ કરીને તમને પોકાર કરું છું અને કહું છું કે–હે નાથ! મારે મંદિરે પધારો અને મારી વિરહવ્યથા શાંત કરો. આ વ્યવહારુ અર્થ છે. એમાં શુદ્ધચેતના પતિ વગરની પોતાની સ્થિતિના કફોડાપણાનો નિર્દેશ કરી આનંદઘનને પોકાર કરે છે.

આ ગાથાનો આધ્યાત્મિક ભાવ વિચારતાં કેટલોક ભાવ એવો પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનો વિચાર સાધારણ રીતે આવવો મુશ્કેલ છે. કાંઇક ભાવ સંદિગ્ધ પણ રહે છે. ઢોરને પાણી પાવા માટે હવાડો કરવામાં આવે છે. તેને નીચે ખાળીઓ હોય છે. તે ઊઘાડો મૂકે તો તેમાંથી પાણી ચાલ્યું જાય છે એટલે હવાડો કદિ પૂરો ભરાતો જ નથી. એ ખાળીઆને ઊઘાડો મૂકવાથી ઉપયોગ વગર પાણી નકામું ચાલ્યું જાય છે અને કોઇ પણ ઉપયોગમાં આવતું નથી, તેવી રીતે પ્રત્યેકઆત્મવાદ વગર બીજા સર્વ વાદોમાં અનેક દર્શનકારોના મતોમાં ક્રિયા વિગેરે કરવામાં આવે તે ખાળેથી ચાલ્યાં જાય છે, ઉપયોગ વગરનાં બને છે. આત્માનું વ્યક્તિત્વ જ નાશ પામી જાય ત્યાં પછી ક્રિયા કરનાર કોણ? કરવાનું કારણ શું? તેનો હેતુ શું? કરવાની ગરજ, હોંશ કે ઇચ્છા કોને? જ્યાં પાણી અંદર રાખી મૂકવાની જરૂર જ ન હોય ત્યાં પછી ખાળે ડૂચો કોણ દે? અને દેવાની આવશ્યકતા પણ શું હોય? ક્રિયા કરી આત્મધન એકઠું કરવાનો કોઈ પણ હેતુ કે સાધ્ય ન રહેવાથી તે કરવાનો કોઇ વિચાર કરે તો તેને મૂર્ખ ગણવામાં આવે; કારણ કે પ્રયોજન વગર તો મંદ પણ પ્રયાસ કરતો નથી અને અહિં ક્રિયા કરવાનું કાંઇ પણ પ્રયોજન રહેતું નથી. અથવા પતિ વગરની મારી બુદ્ધિ ખાળીઓ ખુલ્લો રાખી અવાડામાં પાણી ભરવા જેવી મિથ્યા છે, નિષ્ફળ છે. ઉપરથી પાણી ભરે કોણ? શામાટે ભરે? નીચેથી પાણી ચાલ્યું જાય છે તે જુએ કોણ? જોઇને પણ આડો ડાટો દેવાની જરૂર કોને રહે? સર્વ નિષ્ફળ પ્રયત્ન કોણ કરે? તાત્પર્ય એ છે કે–પ્રત્યેકઆત્મવાદ વગર કરેલાં પુણ્યપાપનું અથવા નિર્જરાનું વાસ્તવિક ફળ મળતું નથી અને તેથી શુભ કરણી કરવા તરફ ધ્યાન પણ રહેતું નથી, આકર્ષણ પણ થતું નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી હે આનંદઘન નાથ! હું તો તમને જ પોકારું છું, તમારા જ નામનો જાપ કરું છું અને તમે મારે મંદિરે પધારો એવી પ્રાર્થના કરું છું. આપની સાથે મારો સંબંધ થાય તે અનંતકાળ ચાલે તેવો છે અને તે આપનું વ્યક્તિગત સ્વરૂપ સમજી પ્રત્યેક આત્મવાદ સ્વીકારે તેને જ

મેળવવા ઇચ્છા થાય તેમ છે આપના સર્વજ્ઞકથિત સ્વરૂપ સિવાય અન્ય સર્વ લોક મને ખોટા લાગે છે અને અન્યથા બતાવેલ સ્વરૂપવાળા મારા પતિ હોય તો તેને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો તે તદ્દન નિષ્ફળ લાગે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી લોકદર્શિત પતિને સલામ છે, મારે તેની સાથે કાંઇ લેવાદેવા નથી. તેઓ મને ઓળખતા નથી, જાણતા નથી અને તેઓની ખોટી માન્યતા પ્રમાણે મને તેઓ કદિ પણ જાણે એમ લાગતું નથી. મારા પતિ વગરનો આખો સંસાર મારે મન અસ્તવ્યસ્ત છે, વ્યવસ્થા વગરનો છે અને પુણ્ય નિર્જરા આદિ માટે નિષ્ફળ છે તેથી ન્યાય વગરનો છે; માટે હું તો જે આનંદઘન પતિના શાસનમાં પ્રત્યેકઆત્મવાદ પ્રવર્તે છે તેવા મારા પતિને–આનંદઘન નાથને પોકાર કરીને કહું છું કે–વહાલા ! મારા મંદિરે પધારો, મારા હૃદયનો કબજો લો અને આપના હૃદયમાં મને મારું યોગ્ય સ્થાન આપો.

આત્મસ્વરૂપ સમજવા બહુ પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે. અન્ય મતમાં બતાવેલ અને સર્વજ્ઞમાર્ગમાં બતાવેલ આત્મસ્વરૂપ અત્ર ચિતરવામાં આવ્યું છે, તેનો હેતુ માત્ર તે જાણવાની જિજ્ઞાસા ઉશ્કેરવાનો છે. આવા નાના પુસ્તકના નાના પદમાં આત્મસ્વરૂપ એક દર્શનનું પણ પૂરું બતાવી શકાય નહિ, તો પછી સર્વ દર્શનકારોના ભિન્ન ભિન્ન મતો બતાવી તેઓને એકસ્વરૂપે ઘટાવવા પ્રયત્ન કરવો એ તદ્દન અશક્ય જેવું જ છે, પરંતુ આટલા લઘુ ઉલ્લેખથી જણાયું હશે કે–ચેતનજી સંબંધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ખાસ જરૂર છે, તેને માટે સર્વ દર્શનકારોએ પ્રયાસ કર્યો છે અને તે સર્વમાં સફળ પ્રયત્ન જો કોઇ પણ દર્શનકારે કર્યો હોય તો તે કોણે કર્યો છે ? જ્યાં અરસપરસ વિરોધ ન આવે એવું એક સર્વજ્ઞદર્શન જ છે. એક જ ગ્રંથમાંથી ઉદ્ધરેલ આત્મવાદ અનેક ગ્રંથોમાં જુઓ તો એક સરખો-મળતો જ આવે છે, એવા સર્વજ્ઞકથિત માર્ગનું સ્વરૂપ વિચારી–સમજી આત્મજ્ઞાન મેળવવા ખાસ પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે. આપણે વિજ્ઞાનની અનેક વાતો જાણવા ઇચ્છીએ, જ્યોતિષ ગ્રહ નક્ષત્રાદિની ગતિનો વિચાર કરીએ. માનવ ધર્મશાસ્ત્રનાં પાનાં ફેરવી જઇએ અને આપણે પોતે કોણ છીએ ? અને એ જાણનાર કોણ છે ? એનો જ સ્પષ્ટ ખ્યાલ પણ ન હોય તો પછી પ્રયત્નનું સાધ્ય લક્ષ્યમાં રહેતું નથી અને અન્યનો વિચાર કરતાં સ્વતરફની ફરજ વિસરી જવાય છે આટલા ઉપરથી સ્વનું જ્ઞાન કરવા, તેને ઓળખવા અને તેનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા આગ્રહપૂર્વક સૂચના કરી અત્ર વિરમીએ છીએ. આ પદને અને પરમતસહિષ્ણુતાના શ્રીઆનંદઘનજીના રૂઢ વિચારોને કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ નથી તે ઉપર અગાઉ વિવેચન થઇ ગયું છે. હવે આવા પતિ ચેતનાનો સ્વીકાર કરી, તેનો વિરહ મટાડતા નથી તેથી ચેતનાની કેવી દશા થાય છે તે પર શ્રીઆનંદઘન મહારાજ હવે પછીના પદમાં વિવેચન કરે છે

---

*પદ એકતાળીશમું

રાગ—વેરાવલ અથવા મારુ.

पीया विन ×सुद्ध बुद्ध भूली हो, +आंख लगाई दुःखमहेल के,
जरुखे झूली हो. पीया० १

"પતિ વગર ભાનસાન ભૂલી ગઇ છું. (પતિવિરહરૂપ) દુઃખ મંદિરના ઝરુખે ઊભી રહી) આંખો લગાડી-લગાડીને ઝૂલીઝૂલીને જોઉં છું."

ભાવ—ઉપરના પદમાં શુદ્ધચેતનાના પતિનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. પ્રત્યેકઆત્મસ્વરૂપે તેને અજર અમર નિત્યાનિત્ય વિગેરે લક્ષણ યુક્ત બતાવી તેનું વ્યક્તિત્વ સર્વદા રહે છે એ સમજાવતાં સાથે બતાવી આપ્યું કે એવા ચેતનજી શુદ્ધચેતનાના હૃદયવલ્લભ છે અને તે તેને બહુ મીઠા લાગે છે. એવા પતિએ આ શુદ્ધચેતનાના હૃદય પર એવું કામણ કર્યું છે કે તેના વગરની બીજી કોઇ ગોષ્ઠી ચેતનાને ગમતી નથી. આ સર્વ હકીકત આપણે આગલા પદના અર્થમાં સવિસ્તર જોઇ છે. હવે શુદ્ધચેતના કહે છે કે—આવા મારા પતિ શુદ્ધ નિરંજન નાથ, માયામમતાની જાળમાં ફસાઇ જઇ મારે મંદિરે પધારતા નથી, મારી સાથે પ્રેમ જોડતા નથી, મને બોલાવતા પણ નથી અને અગાઉ અનેક વાર બતાવ્યું છે તેમ કુલટા સ્ત્રીઓની સંગતમાં આનંદ માને છે, તેમાં રસ લે છે અને તેમાં સુખ સમજે છે. મેં તેઓની અનેક રીતે પ્રાર્થના કરી, સીધી તથા આડકતરી રીતે તેઓને વસ્તુસ્વરૂપ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, દૂતીઓ સાથે કહેવરાવ્યું, મારી સખીઓ તથા અનુભવમિત્રે તેઓને યોગ્ય માર્ગ પર આવી જવા પોતાના તરફથી પણ ભલામણ કરી, પણ મારા નાથ હજુ મારી પાસે આવતા નથી, મને ખોળામાં બેસાડતા નથી, મારી વિરહાવસ્થા દૂર કરતા નથી. આવા શુદ્ધ સ્વરૂપે અમૂલ્ય ગુણના ભંડાર મારા નાથના અસહ્ય વિરહથી હવે તો હું મારું ભાનસાન ભૂલી ગઇ છું, વિસરી ગઇ છું અને અવ્યવસ્થિત રીતે અસ્તવ્યસ્ત દશામાં ફરું છું. મારા પતિ ઘણા વખતથી મારે મંદિરે પધાર્યા નથી, મને યાદ પણ કરતા નથી, પરંતુ હવે મેં તેઓશ્રીને બહુ રીતે કહેવરાવ્યું છે તેથી તેઓ મારે મંદિરે આવશે એમ આશા રાખું છું. આ કારણને લઇને મારા પતિના વિરહરૂપ દુઃખમહેલમાં

---

* આ પદનો રાગ આડત્રીશમા તથા બાસઠમા પદ પ્રમાણે છે. લગભગ આવા જ ભાવાર્થનું પણ જુદી હકીકતનું બાસઠમું પદ આગળ આવશે, તેનો અર્થ પણ વિચારવા યોગ્ય છે.

× સુદ્ધ બુદ્ધને સ્થાને બે પ્રતમાં તથા ટબામાં 'સુદ્ધિબુદ્ધિ' પાઠાન્તર છે, તેના અર્થ માટે વિવેચન જુઓ.

+ 'આંખી લગાઈ' એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે, અર્થમાં ફેર પડતો નથી.

૧ પીયા=પતિ. બિન=વગર. સુદ્ધ બુદ્ધ=ભાનસાન, જાગૃતિ ભૂલી=વીસરી ગઇ. ઝરુખે=ગોખે, બારીએ. ઝૂલી=ટીગાઇને જોઇ રહી. (આ શબ્દનો અર્થ મારવાડમાં ન્હાઇ એમ થાય છે, તે માટે વિવેચન જુઓ)

બેસીને તેના ઝરુખેથી મારા પતિના માર્ગ પર નિરીક્ષણ કરું છું. હું વિચાર કરું છું કે–તેઓ કયે માર્ગે મારે મંદિરે પધારશે. 'નિશદિન જોઉં તારી વાટડી, ઘરે આવોને ઢોલા' એ સોળમા પદમાં ગાન કરતાં જેમ સુમતિએ જણાવ્યું છે તેમ ભક્તિના, જ્ઞાનના, યોગના, સર્વવિરતિના, દેશવિરતિના જૂદા જૂદા માર્ગો પતિઆગમન માટે છે; અષ્ટ પ્રવચન માતા, દશ યતિધર્મ, સમકિતનાં ૬૭ લક્ષણ, શ્રાદ્ધના ૨૧ ગુણો, માર્ગાનુસારીના ૩૫ ગુણો, વિગેરે પતિમેળાપના અનેક માર્ગો છે તે સર્વ માર્ગની પ્રતીક્ષા કર્યા કરું છું કે એ સર્વ–માંથી કોઇ પણ એક રસ્તે પતિ મારે મંદિરે પધારશે; અને એવી રીતે એમની વાટ જોતી વખતે દરેક માર્ગ પર મારા દુઃખમહેલના ઝરુખામાંથી ટીંગાઇ ટીંગાઇને જોઉં છું. જ્યારે એક માણુસની રાહ જોતાં તે આવે નહિ ત્યારે આતુરતાને લીધે બારીએ અથવા ઝરુખે ટીંગાઇ ટીંગાઇને દૂર સુધી માર્ગપ્રતીક્ષા કરવામાં આવે છે તે સામાન્ય નિયમાનુસાર હું પતિવિરહથી મારું ભાનસાન ભૂલી જઇને પતિને આવવાના માર્ગ પર નીહાળી નીહાળીને જોઉં છું. પતિવિરહીણી સ્ત્રી વ્યવહારમાં આ પ્રમાણે કરે છે એ આર્ય હૃદય સમજવું. શુદ્ધ ચેતના જેવી નટનાગરમાં મનને જોડવાવાળી સ્ત્રીના અંતઃકરણમાં તો બીજું હોય જ નહિ અને તેના જેવી શુદ્ધ પતિવ્રતા સ્ત્રીના આર્દ્ર હૃદયમા પતિવિરહનો અગ્નિ કેવો સળગતો હોય તે તો બરાબર સમજાય તેવું છે. ચેતનજીની બરાબર આમાં કહી છે તેવી દશા છે. અજ્ઞાનાવસ્થાને લીધે તેની ચેતના શુદ્ધ છે તો પણ તેને પોતાની માની કદિ પણ તે ખોળામા બેસાડતો નથી, તેની સાથે ક્રીડા કરતો નથી, તેને હૃદય સાથે ભેટી હેત દેખાડતો નથી. અનાદિ અજ્ઞાનને લીધે, આત્મસ્વરૂપ સમજવાની અશક્તિને લીધે, ઘરની પવિત્ર પ્રમદાના પ્રેમી પરિચયને પરિહરી પરરમણીની અપ્રશસ્ત વાગ્જાળમાં ફસાઇ પર–ભાવમાં પડ્યો રહે છે. શુદ્ધચેતના પતિની આ પ્રમાણે રાહ જુએ છે એ હકીકત દરેક મુમુક્ષુએ ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

આ પદ પર સુંદર ટબો છે તેમા ભાવ તો લગભગ સરખો છે પણ અર્થ જૂદી રીતે કરવામા આવ્યો છે, તે ખાસ વિચારવા અને સમજવા યોગ્ય છે. ' પિયા બિન સુદ્ધિ બુદ્ધિ ભૂલી હો ' એવો પાઠ આ ટબામાં છે તે ધ્યાનમા રાખવું. સુમતિ પોતાની શ્રદ્ધા સખીને કહે છે કે–હે સખી ! ચેતનરામ પતિ વિના અશુદ્ધોપયોગી આત્માને મારે મળવું યોગ્ય છે કે નહિ ? એવી શુદ્ધિને હું વિસરી ગઇ, એટલે અશુદ્ધોપયોગી આત્માથી મળવું કે ન મળવું એ સંબંધી મારા ધર્મના વિચારથી હું રહિત થઇ ગઇ છું. અત્ર એવો પ્રશ્ન થાય છે કે-સુમતિ શા માટે આ બાબત ભૂલી ગઈ એટલે એની સુબુદ્ધિ હતી તે કેમ ચાલી ગઇ અથવા આ પ્રમાણે કહેવામા શા માટે આવ્યું ? ત્યાં બુદ્ધિ શબ્દની સાથે સુ ઉપસર્ગ લગાડવાથી સુબુદ્ધિ શબ્દ થાય છે અને કુ ઉપસર્ગ લગાડવાથી કુબુદ્ધિ શબ્દ થાય છે. અત્ર તાત્પર્ય એમ છે કે–હે સખી ! હું બુદ્ધિ ભૂલી એટલે સુબુદ્ધિ શબ્દ જ ભૂલી ગઇ. શુદ્ધો-પયોગી આત્માને અસંયોગે અને અશુદ્ધોપયોગી આત્માને સંયોગે હું સુબુદ્ધિની કુબુદ્ધિ

થઇ ગઈ. અશુદ્ધોપયોગી આત્માને સ્ત્રીપણે મળીને પછી તેના વિદેશગમનરૂપ વિયોગ દુઃખમહેલને ઝરુખે અશ્રુપાત કરીને તેમાં ન્હાઇ ગઇ. વિદેશગમન તે અહીં પરપરિણુતિ-રમણુ–ચિંતવન સમજવું. ઝરુખો તે તેમાં જવા–આવવારૂપ અને અશ્રુપાત તે અશુદ્ધ ઉપયોગમાં પ્રવર્તનરૂપ. ઝૂલી એટલે ન્હાઈ. પરપરિણુતિરમણુ અને અશુદ્ધ ઉપયોગમાં પ્રવર્તનમાં જાણે હું ન્હાઇ ગઇ હોઉં એટલું બધું તે થઇ ગયું. સુબુદ્ધિને રોવાની વાત લખવાનું કારણુ એ છે કે–ચેતનજીને પરપરિણુતિમાં રમણુતા એટલી બધી થઈ ગઇ છે કે તેના વિયોગે–તેના પરપરિણુતિ પ્રવર્તનને લીધે સુમતિ જ જાણે તેમાં તરબોલ થઇ ગઇ હોય એમ દેખાય છે. થલી દેશમાં ન્હાવણુને ઝૂલવું* કહે છે. (થલી દેશ તે નાગોર, બીકાનેર, ફલોધી, પોકરણુ વિગેરેનો પ્રદેશ સમજવો). ટબાકારે આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે તેનો ભાવ બરાબર સમજવા યોગ્ય છે. અહીં સુમતિ પોતાની જાતને પતિ સાથે એકાકાર કરી સખીને કહે છે કે–પતિ તો એવા પરપરિણુતિમાં આસક્ત થઇ ગયા છે કે તેઓ મારે મંદિરે કદિ પધારતા નથી, મને યાદ પણુ કરતા નથી, મારું નામ પણુ સંભારતા નથી. આવી પતિની સ્થિતિ વિચારતાં મને એમ જણાય છે કે–હું મારી શુદ્ધ બુદ્ધિને તદ્દન ભૂલી ગઈ છું. પતિ પોતે પરપરિણુતિમાં રમણુ કરે છે, અશુદ્ધ ઉપયોગમાં પ્રવર્તન કરે છે અને તેમાં એટલા ઊંડા ઉતરી ગયા છે કે જાણે તેમાં તદ્દન તરબોળ થઇ ગયા હોય તેમ જણાય છે અને મારો અને તેમનો એકીભાવ એવો છે કે તેથી વાસ્તવિક રીતે હું પણુ દુઃખઝરુખારૂપ પરપરિણુતિમાં પ્રવર્તન કરતાં પતિને દેખીને મારી સુબુદ્ધિ ભૂલી ગઇ છું–મતલબ પતિ પોતે સુબુદ્ધિને વિસારી બેઠા છે. આ ભાવ બતાવવામાં ટબાકારે બહુ ચાતુર્ય વાપર્યું છે. એમાં પરપરિણુતિ જેવા આત્મિક વિષયને જે સ્વરૂપ આપ્યું છે (Abstract idea converted into a concrete form) તે બહુ મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે.

આમાં ખાસ વાત સમજવા જેવી એ છે કે–સુમતિ પોતે તો શુદ્ધ જ રહે છે પણ પતિ સાથે તેનો એકાકાર બતાવવા માટે દુઃખમહેલના ઝરુખાની કલ્પના કરી પતિના પર-રમણુભાવને તાદૃશ્ય સ્વરૂપે બતાવતાં તેની અવસ્થાનું યથાસ્થિત ચિત્ર આપ્યું છે. ચેતનજીને મળવા માટે બાહ્ય દૃષ્ટિએ સુમતિ દુઃખમહેલના ઝરુખામાંથી નજર કરે છે, અનુભવદ્વારા તેને મળવા હોંશ રાખે છે, પરંતુ તેનો આંતર આશય તદ્દન સ્પષ્ટ છે અને સમજવામાં વિચાર કરવો પડે તેમ નથી. પોતે ન્હાઈ ગઇ એમ લખ્યું છે તે પણ વાસ્તવિક રીતે ચેતનજી પરપરિણુતિમાં તરબોળ થઈ ગયા છે એમ બતાવે છે. શુદ્ધ સતી સ્ત્રી પતિ સાથે પોતાનો એકીભાવ કેવી સુંદર રીતે બતાવે છે તેનો આ એક સુંદર નમૂનો છે.

---

* અતિચારમાં આવે છે કે અણુગળ પાણીએ ઝીલ્યા–ઝીલવું-ન્હાવું. ઝૂલવું કહેવાતું નથી, છતાં ટબાકાર આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે

બન્ને રીતે અર્થ કરતાં મુદ્દાની વાત એ છે કે—આ ચેતનજી પરભાવમાં રમણ કરી રહ્યા છે અને તેમાં રાચી રહ્યા છે એ અતિ ખેદજનક હકીકત છે.

हसती तब हुं विरानीया, देखी तन मन *छीज्यो हो;
समजी तब एती कही, कोई नेह न कीज्यो हो. पीया० २

"ત્યારે (અજ્ઞાનાવસ્થામાં) સામાન્ય સ્ત્રીઓને (પતિવિરહે રડતી) દેખીને હસતી, પણ (અત્યારે) મારું શરીર અને મન છેદાઈ જાય છે. હવે હું બધું સમજી ત્યારે એટલું કહું છું કે 'કોઈ સ્નેહ કરશો મા.'"

ભાવ—આપ વિત્યા વગર દુનિયામાં કોઈ વાતની ખબર પડતી નથી. જ્યારે બીજી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિના વિરહે શોક કરતી હતી ત્યારે તેમને તે પ્રમાણે કરતાં દેખીને હું તેઓની મશ્કરી કરતી હતી. મને એમ લાગતું હતું કે આ વિરહાનળમાં તે શો દમ છે કે તેને લઈને સ્ત્રીઓ શોકમાં ડૂબી જતી હશે. પતિ પોતાને મંદિરે ન પધાર્યા હોય તો એમાં તે શી મોટી બાબત છે કે સ્ત્રીઓ તે માટે રડતી હશે! (બીરાની એટલે અનેરી) બીજાનું દુઃખ જોતી હતી ત્યારે મારા આવા વિચાર હતા, પણ હવે જ્યારે મારા માથા ઉપર આવી પડી, જ્યારે મને માલૂમ પડયું કે પતિ તો મારે મંદિરે પધારતા નથી અને મારો યૌવનકાળ ચાલ્યો જાય છે, ત્યારે મારું મન અને શરીર સુકાઈ ગયાં. જેમ ઠંડી વાય અને ઠાર પડે ત્યારે હાથ પગ સીઝાઈ જાય છે તેમ મારું શરીર અને મારા વિચારો પતિવિરહથી છીજી ગયા. આ વખતે મારા મનમાં પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો કે—અરેરે! અત્યાર સુધી પતિમેળાપમાં શું સુખ છે? કેવો આનંદ છે? કેવો સંતોષ છે? તેનો મેં સંપૂર્ણ રીતે ખ્યાલ જ કર્યો નહિ. ખરેખર ચેતનજી પણ મારા સંયોગમાં સુખ શું છે તે સમજ્યા જ નથી, અને એ અજ્ઞાનદશાને લઈને અન્ય તરફ હું હાસ્ય કરતી હતી. ત્યારે શું જાણપણામાં દુઃખ છે? જો તેમ હોય તો તો પછી અજ્ઞાનવાદને પુષ્ટિ મળે છે; પણ તેમ નથી. જાણપણા વગર સ્વરૂપજ્ઞાન થતું નથી, અને સ્વરૂપજ્ઞાન થયા વગર હેયઉપાદેયનો ભેદ સમજાતો નથી. મેં તો આટલો બધો પ્રેમ કર્યો અને પ્રેમનું સુખ સમજી તેથી પતિવિરહમાં દુઃખ કેટલું થાય છે તેનો પણ ખ્યાલ આવ્યો, આથી હવે હું સર્વને ભલામણ કરું છું કે—કોઈ સ્નેહ કરશો જ નહિ. સ્નેહ કરતી વખત તો મનમાં આનંદ આવે છે પણ પછી જ્યારે

---

* છીજ્યોને બદલે એક પ્રતમાં 'લાજે' શબ્દ છે. અર્થ અનુરૂપ નથી. દેખીને બદલે 'પેખી' શબ્દ છે, અર્થનું સામ્ય છે. છેલ્લી પંક્તિમાં કીજ્યોને બદલે 'કીજે' શબ્દ છે, તેમાં કાળનો જ ભેદ છે, અર્થ ફરતો નથી.

૨ હસતી=મશ્કરી કરતી. તબ=ત્યારે, અજ્ઞાનાવસ્થામાં. વિરાનીયા=અન્ય સામાન્ય સ્ત્રીઓ. છીજ્યો=છેદાઈ ગયો, પશ્ચાત્તાપ થયો. એતી=એટલું. નેહ=સ્નેહ. ન કીજ્યો=ન કરશો.

પતિનો વિરહ થાય છે ત્યારે બહુ જ ખેદ થાય છે, માટે સ્નેહ થયા પછી વિરહ થાય અથવા સ્નેહ એક સરખો રહ્યા કરે નહિ અથવા એક તરફનો (એક પખો) પ્રેમ થાય તેવો સ્નેહ કોઇ કદિ કરશો નહિ. પદની આ ગાથામાં બહુ વિચારવા લાયક વાત કહી છે તે પર જરા નજર કરીએ.

પ્રથમ તો ચેતન અને ચેતના જે જૂદા જૂદા ભાવો બતાવે છે તેમાં ભેળસેળ ન થઇ જાય તે સંભાળવું. અન્ય સ્ત્રીઓ તરફ ચેતના હસે છે તે તેને યોગ્ય છે, કારણ કે પ્રાકૃત સ્ત્રીઓ જે સ્થૂળ સ્નેહ કરે છે તે તો તૂટવાનો જ છે, વિરહથી કે મૃત્યુથી તેમાં વિક્ષેપ પડવાનો જ છે; તેથી એવો સ્નેહ કરવા ના કહેવી તે તો યુક્ત છે; પણ પોતે ચેતન સાથે સ્નેહ કરવાની ના પાડતી હોય એમ જે ભાવ નીકળે છે એનો અર્થ એટલો જ જણાય છે કે–ચેતન હજુ અજ્ઞાનાવસ્થામાં છે, સ્વરૂપ સમજતા નથી અને તેને પરિણામે કુમાર્ગ પર ગમન કરે છે. ચેતનનો અને ચેતનાનો પ્રેમ એક વાર જામે તો પછી તેમાં કદિ અંતરાય પડવાનો નથી તેથી તેવા પ્રેમનો નિષેધ સૂચવ્યો હોય એમ લાગતું નથી. અથવા તો પોતે ઘણા વખતથી પતિની રાહ જોઇ પણ પતિ પધાર્યા નહિ તેથી છેવટે કંટાળીને સર્વ સ્ત્રીઓને એ કહેવા નીકળે કે–તમારે કદિ સ્નેહ કરવો જ નહિ તો તે પણ વાસ્તવિક હકીકત છે. સ્થૂળ પ્રેમની પેઠે ધર્મપ્રેમ અથવા આત્મિક પ્રેમમાં પણ પ્રથમ તો મહત્તતા લાગતી નથી પણ એક વાર તેનો રસ ચાખ્યો હોય તો પછી તેના વિરહમાં અતિખેદ-સ્થૂળ અને માનસિક અથવા વિશેષ વાસ્તવિક રીતે તે બન્નેથી અપર આધિદૈવિક ખેદ થાય છે.

વિરહદુઃખ ન સમજનાર સ્ત્રી પ્રથમ અન્ય સ્ત્રીઓને હસે, પછી સ્નેહતંતુ લાગ્યા પછી વિરહદુઃખમાં પડી પશ્ચાત્તાપ કરે અને અન્ય કુંવારી સ્ત્રીઓને પ્રેમ ન કરવાની ભલામણ કરે એ સર્વ વાત સમીચીન લાગે છે.

જાણપણામાં દુઃખ હોય જ નહિ. જાણપણા વગરની જિંદગી નકામી છે. એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે–જાણપણાથી જવાબદારી બહુ વધતી જાય છે પણ તેની સાથે જ કર્મનિર્જરા કરવાનો રાજમાર્ગ જ્ઞાનથી હાથમાં આવે છે, અજ્ઞાન કષ્ટથી પૂર્વ કોટિ વર્ષો સુધી જેટલા કર્મ દૂર કરી શકાય તેટલાં જ્ઞાનથી એક શ્વાસોશ્વાસમાં બાળી દેવાય છે. આવા વિશાળ માર્ગના લાભની ખાતર અને આત્માના શ્રેય માટે તેના શુદ્ધ મૂળ ગુણ જ્ઞાનને તો જાગ્રત્ કરવાની ખાસ જરૂર છે. અહીં અજ્ઞાનાવસ્થામાં ચેતન પોતે સમજવો. ચેતના તો શુદ્ધ જ છે, પણ ચેતનજીના વચ્ચે વચ્ચેના પ્રકાશ વખતે તેનો ઝળકાટ થાય છે, તે વખતે 'સમજી તવ એતી કહી' એનું અર્થસામ્ય થાય છે, સ્થિરતાથી ચેતના અને ચેતનની વર્તમાન દશા લક્ષ્યમાં લઇ, તેઓનો વાસ્તવિક અભેદ સમજી આ ગાથાનો અને આ આખા પદનો ભાવ મનમાં વિચારવાથી વસ્તુસ્વરૂપનો ઝળકાટ થશે.

ટબાકાર આ ગાથાનો અર્થ લગભગ ઉપર પ્રમાણે જ કરે છે. ' તનમન છીજ્યો ' એ

વાક્યને તે વિરાનીયા સાથે લે છે. કુબુદ્ધિવંત સ્ત્રીઓ તેઓના પતિને વિરહે તનથી અને મનથી છીજાઈ ગઇ, સુકાઈ ગઇ અને તેથી તેઓને રડતી દેખીને હું આ પ્રમાણે બોલી. અહીં જે વખતે ચેતના આ વાક્ય બોલે છે તે વખતે તેને શુદ્ધાત્માથી સંયોગ થયો છે એમ 'તબ' શબ્દ પરથી ટબાકાર બતાવે છે અને પછી તે પ્રાકૃત સ્ત્રીઓને શુદ્ધચેતના બોધ આપે છે કે–હવે હું પણ વિરહદુઃખ શું છે તે સમજી છું અને તેથી એટલું જ કહું છું કે–કોઈ સ્નેહ કરશો નહિ. આટલું ટબાકાર લખીને છેવટે ઉમેરે છે કે आत्मसुखाभिलाषयेति शेषः+ એ શેષ શબ્દનો ભાવ બરાબર સમજાણો નથી. મતલબ એમ જણાય છે કે–આત્મસુખાભિલાષી· ઓને શુદ્ધ ચેતના એવી ભલામણ કરે છે કે–તમારે કદિ સ્નેહ કરવો નહિ, એટલે કે સ્થૂળ સ્નેહમાં રાચવું નહિ. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં 'દેખી' શબ્દનું સ્થાન ફેરવવું પડે છે અને શુદ્ધચેતનાનો બોધ જરાક અપ્રાસંગિક લાગે છે. ભાવાર્થ તો સામાન્ય રીતે એક સરખો જ રહે છે. અનુભવ વગર પતિસ્નેહમાં લલચાતી સ્ત્રીઓ પતિવિરહે રડે છે તેનું કારણ સ્નેહ જ છે, માટે એવો સ્નેહ ન કરવો એ જ ઉચિત છે એમ શુદ્ધચેતનાનો ઉપદેશ છે અથવા તો તેના શોકના ઉદ્‌ગારરૂપે આ વાક્ય તેના મુખમાંથી નીકળી ગયું છે. દુઃખ-મહેલના ઝરુખામાં ઊભા ઊભા અશ્રુપાતથી ન્હાઇ જનાર બહુ વખતથી પતિવિરહનું દુઃખ સહન કરનારી પતિવ્રતા સ્ત્રી આવું વાકય કંટાળા તરીકે જ બોલે છે એમ સમજવું. બાકી એ વાકયના ગર્ભમાં પણ પતિ તરફ સ્નેહ તો સુસ્પષ્ટ જણાય છે. પતિવિરહનું દુઃખ સહન ન થઇ શકે તેમ હોય તો પતિની સાથે સ્નેહ કરશો નહિ, સંબંધ કરશો નહિ એમ બોલે પણ પતિને માથા પર ધારણ કર્યા પછી શુદ્ધ પત્નીની બીજી દશા તો હોય જ નહિ. એ અન્ય પુરુષને ઇચ્છે નહિ કે તેના સામું જુએ નહિ. અત્ર નિષેધ પણ સ્થૂળ પ્રેમનો છે કારણ કે તેમાં અંતે વિક્ષેપ જરૂર પડવાનો છે. અનંતકાળ સુધી પતિ સાથે અંતર રહિતપણે મેળાપ થાય તેવું કાર્ય બની શકે તો તેમ કરવાનું નિષિદ્ધ હોય એમ અત્ર જણાતું નથી. આ ભાવ બરાબર વિચાર કરવાથી સમજાય તેમ છે.

प्रीतम प्रानपति* विना, पिया कैसे जीवे हो?
प्रान पवन विरहा दशा, भुयंगनि× पीवे हो. पीया० ३

"અતિ ઇષ્ટ જીવનઆધાર ચેતન વગર (તેની) પત્ની (ચેતના) પ્રાણને કેવી રીતે ધારણ કરે? વિરહદશારૂપ સાપણ તેના પ્રાણવાયુને પી જાય છે."

+ આત્મસુખની અભિલાષાવડે કરીને એમ અર્થ છે.

* 'પ્રાનપતિ'ને બદલે 'પ્રાનપિયા' પાઠ એક પ્રતમાં છે.

× 'ભુયંગનિ'ને બદલે બે પ્રતમાં 'ભુયંગમિ' પાઠ છે તેનો અર્થ પણ સાપણ થાય છે. છાપેલ બુકમાં ભુયંગમ શબ્દ છે તેનો અર્થ સર્પ થાય છે.

૩ પ્રીતમ=અતિ ઇષ્ટ. પ્રાનપતિ=જીવનઆધાર. પીયા=સ્ત્રી, પ્રિયા. કૈસે=કેવી રીતે. જીવે=પ્રાણ-ધારણ કરે. પ્રાન પવન=પ્રાણવાયુ. વિરહા દશા=વિરહદશારૂપ. ભુયંગનિ=ભુજંગણી, સાપણ. પીવે=પાન કરે, પી જાય.

ભાવ-સખી ! આ દુનિયામાં વિરહી સ્ત્રી કેવી રીતે જીવન ધારણ કરી શકે ? જ્યારે પોતાના હૃદયવલ્લભ શિરછત્ર મુકુટમણિ પ્રાણનાથનો તેને વિરહ રહ્યા કરે ત્યારે તેને પોતાના પ્રાણ કેવી રીતે ધારણ કરવા ? તે આવા જીવનમાં કેવી રીતે રહી શકે ? કેવી રીતે ટકી શકે ? એક તો તેના પતિ તેના મંદિરે પધારી તેને આનંદ આપી જીવનદોરી લંબાવતા નથી અને બીજું તેના જીવનને ટૂંકુ કરી નાખનારા અરે ! તેના પ્રાણને ખાઇ જનાર પણ હાજર છે જે તેના જીવનને તોડીફોડી નાખે છે, અકારું બનાવે છે, નકામું બનાવે છે. વિરહ-દશારૂપ સાપણ તેના પ્રાણવાયુનું ભક્ષણ કરે છે અને તેના જીવનના પાયાઓને ખાઇ જાય છે. લોકોક્તિ એવી છે કે સર્પ પવનનું ભક્ષણ કરી તેના ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. વિરહદશા-રૂપ સાપણ ચેતનાના પ્રાણવાયુનું ભક્ષણ કરવા તૈયાર રહે છે અને તેમાં આનંદ માને છે. આથી ચેતના પોતાના પ્રાણ કેવી રીતે ટકાવી શકે ? અને એક વાર શુદ્ધ ચેતના જીવિતવ્ય ધારણ ન કરી શકે એવી સ્થિતિમાં મૂકાઇ ગઇ એટલે તે જાગ્રત થઇ શકતી નથી, મતલબ કે એવી અવસ્થામાં શુદ્ધચેતના પ્રગટ થતી નથી એટલે પછી અશુદ્ધ ઉપયોગી આત્માનું જીવન નકામું થઈ પડે છે, ભારરૂપ થઈ પડે છે, સંસારમાં રખડાવનારું થઇ પડે છે. વસ્તુતઃ તેથી આ વર્તમાન વિરહદશાને અંગે ચેતનના પ્રાણ જવાનો અથવા મૃત્યુ તુલ્ય ભારરૂપ જીવન ધારણ કરવાનો તેને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનું કારણ માત્ર તે શુદ્ધચેતનાને વિરહ-દશામાં રાખે છે તે જ છે. આવાં કારણોનું પરિણામ તો એ થાય કે ચેતનજીને આ ભવમાં જે સુંદર સામગ્રીઓનો યોગ મળ્યો હોય તે સર્વ નકામો થઈ જાય અને ભવ હારી જવાનું બની આવે; વિરહદશાને લઇને ચેતનાના પ્રાણ તો ટકી શકે નહિ અને ચેતનજી તેની ગેરહાજરીમાં અથવા તેની મૃતપ્રાય દશામાં કુલટાઓનો પ્રસંગ વધારે વધારે કરે; વળી ચેતના એક વખત મૃતપ્રાય થઈ ગયા પછી તેને ફરી વાર જીવન આપી જાગ્રત કરવામાં બહુ મુશ્કેલી પડે છે, પ્રબળ પુરુષાર્થની જરૂર પડે છે, આથી ચેતનાનો વિરહકાળ દૂર કરી તેને પતિપ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, બન્ને અરસપરસ મળીને હેત-પ્રીતથી વાતો કરે એવી સ્થિતિમાં તેને મૂકવાની જરૂર છે. ચેતનાની પાસે પતિ જો એક વખત આવે અને તેને બોલાવે અથવા તેની વાત એક વાર સાંભળે તો તો પછી ચિંતાનું કારણ દૂર થઈ જાય, કારણ કે ચેતનામાં એવી પવિત્રતા અને આકર્ષક શક્તિ છે કે તેના પ્રસંગમાં પડ્યા પછી ચેતનજી તેને કદિ વીસરી શકે એમ નથી. આટલા માટે ગમે તેટલો પ્રયાસ કરી ચેતનાના પ્રાણ બચાવવા ખાતર તેને વિરહદશારૂપ સર્પના મુખમાંથી છોડાવી લઇ, આ ભવમાં મળેલી અનુકૂળ સામગ્રીઓનો યથાયોગ્ય લાભ લેવરાવી, ચેતનજી ચેતનાને મંદિરે પધારે એવી ગોઠવણ કરવી જોઇએ. ચેતનાના પ્રાણ બચાવવા માટે બહારના ઉપચાર તદ્દન નકામા છે એ હવે પછી બતાવશે. સર્પ પવનનું ભક્ષણ કરી તેના ઉપર પોતાનો નિર્વાહ ઘણા વખત સુધી કરી શકે છે એવી જે વિદ્વાનોની માન્યતા છે તે ઉપર બહુ સારું રૂપક શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે અહીં મૂક્યું છે તે બરાબર સમજવું.

ટબાકાર આ ગાથાનો અર્થ કરતાં લખે છે કે-પ્રાણપતિ વિના એટલે પ્રાણના સ્વામી પ્રીતિવલ્લભના વિયોગે તેની વલ્લભા કયા પ્રકારે પ્રાણ ધારણ કરે ? એટલે એ નહિ જ જીવે એ અર્થ અર્થાંતરન્યાસથી દૃઢ કરે છે. મારા દશ પ્રાણને વિરહદશારૂપ સર્પ પીવે છે ત્યારે પ્રાણી કેમ જીવી શકે ? છેલ્લી બે પંક્તિને ટબાકાર અર્થાંતરન્યાસ કહે છે તે યુક્ત જણાતું નથી. જ્યારે વિશેષ વાકયનું સમર્થન સામાન્ય વાકયથી થાય અથવા સામાન્યનું સમર્થન વિશેષથી થાય ત્યારે અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર થાય છે, એ અલંકારનો અત્ર પ્રયોગ જણાતો નથી.* અર્થવિચારણા કરતાં ચેતના ન જીવે શા માટે તેનું કારણ છેલ્લી બે પંક્તિમાં આપ્યું હોય એમ લાગે છે. ટબાકારે એક વાત બહુ સુંદર બતાવી છે. દશ પ્રાણને દશ યતિધર્મ સમજવા આ દશવિધ ધર્મરૂપ પ્રાણવાયુને વિરહઅવસ્થા પી જાય ત્યારે પછી પ્રાણી કેવી રીતે જીવી શકે ? શુદ્ધ ચેતનાના પ્રાણરૂપ ખંતિ-મદ્દવ-અજ્જવાદિ ધર્મનું જે સ્વરૂપ અહીં આપ્યું છે તેનાં નામ માત્ર વિચારી જઇએ.

૧. ક્ષાંતિ-ક્રોધનો ત્યાગ.

૨. માર્દવ-માનનો ત્યાગ.

૩. આર્જવ-માયાનો ત્યાગ (સરલતા).

૪. મુક્તિ-લોભનો ત્યાગ (સંતોષ).

૫. તપ-બાહ્ય અભ્યંતર બાર પ્રકારનાં તપ કરવાં.

૬. સંયમ-પૃથ્વીકાય આદિકની વિરાધનાનો ત્યાગ રહે તેવી રીતે પ્રવૃત્તિ કરવી.

૭ સત્ય-સત્ય પ્રિય મિત અને હિત કરનારું વચન બોલવું.

૮. શૌચ-અલ્પ ઉપકરણ રાખવા, ગુરુકુળની સેવા કરવી.

૯. અકિંચનત્વ-ધન સુવર્ણાદિ પરિગ્રહનો અસ્વીકાર (ત્યાગ).

૧૦. બ્રહ્મચર્ય-દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચના સ્ત્રીપુરુષસંયોગનો કે વિષયસેવનનો સર્વથા ત્યાગ.

આ દશવિધ ધર્મમાં એટલી મહત્વતા સમાયલી છે કે એનો સ્વીકાર કરવાથી શુદ્ધચેતના પ્રગટ થાય છે. શુદ્ધચેતનાના એ ખરેખર પ્રાણરૂપ છે અને તેને વિરહદશા પી જાય ત્યારે પછી શુદ્ધચેતનાનું જીવનસત્ત્વ સુકાઇ જાય છે અને તે અતિ અવ્યક્ત થતી જાય છે. આ દશ ધર્મોને આદરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. અન્ય પ્રસંગે તે પર વિસ્તારથી વિચારણા થશે. પ્રિય પતિ વગર શુદ્ધચેતના પોતાની શુદ્ધબુદ્ધ ભૂલી ગઈ છે એનું અત્ર

* પં. આનંદસાગર મહારાજ લખે છે કે-પોતાના પ્રાણનાશને પ્રસ્તુત કરી સાપણ વાયુનું ભક્ષણ કરી જાય એ સામાન્ય દૃષ્ટાન્ત તરીકે લઇ અર્થાન્તરન્યાસ કરેલ હોય એમ ધારી શકાય.

કારણ સ્પષ્ટ સમજાય છે. એનાં પ્રાણ પણ ટકી શકે નહિ એવી જ્યાં દશા ખડી થઇ જાય ત્યાં તેની શુદ્ધબુદ્ધ તો ઠેકાણે કેવી રીતે રહી શકે ?

शीतल पंखा कुमकुमा, चंदन कहा लावे हो ?
अनल न विरहानल *य है, तन ताप ×बढावे हो. पीया० ४

"(હે સખી !) તું ઠંડા પદાર્થો, પંખા, કપૂર, ચંદનનો ઘોળ વિગેરે શા માટે લાવે છે ? એ તાપ નથી પણ વિરહાનળ છે (તેથી ઉપરોક્ત પદાર્થો તો ઉલટાં) શરીરનો તાપ વધારે છે."

ભાવ—પ્રથમ વિરહી સ્ત્રીની અપેક્ષાએ આ ગાથાનો અર્થ કરીએ. હે સખીઓ ! મારા પતિના વિરહને લઇને મારા શરીરમાં જ્વાળા ઉઠે છે. મને સખ્ત ગરમી મારા શરીરના પ્રત્યેક અવયવમા લાગે છે તેને શાંત કરવા માટે તમે કપૂર-ચંદનનો ઘોળ અને બીજા શીત ઉપચારના પદાર્થો લાવો છો અને મને પંખો નાખો છો પણ તેમ શા માટે કરો છો ? તમે સાધારણ રીતે કોઇને દાહજ્વર થયો હોય અથવા તાવ આવ્યો હોય ત્યારે જેમ માથા પર ચંદનનો લેપ કરે, પવન નાખે, શરીરે બાવનાચંદનનો લેપ કરે અને તેવા અનેક પ્રકારના બાહ્ય શીત ઉપચાર કરી શરીરને શાંતિ થાય તેવા પ્રયોગો કરે તેમ કરો છો, પણ તેમ કરવામાં તમારી મોટી ભૂલ છે. તમે મારા શરીરમાં થતા દાહને સામાન્ય પ્રકારનો અનલ (ગરમી-તાપ) સમજો છો, પણ તે તેમ નથી; એ તો વિરહાનળ છે, સ્ત્રીને પતિવિરહથી થતો અગ્નિ છે, કામજ્વર છે અને તેથી તેને શાંત કરવાને માટે તમે જે જે પદાર્થો લાવો છો તે તેને ઊલટા વધારે ઉદ્દીપન કરે છે મદનજ્વરને શીત ઉપચારના પદાર્થો વધારે છે, કારણ કે તેનાથી રતિપતિ વધારે વધારે સાંભરે છે અને પતિવિરહની વેદના વધારે થાય છે; આથી તમે જે ઉપચાર કરો છો અથવા સૂચવો છો તે મારી વિરહાગ્નિ શાંત કરવાને બદલે તેને વધારી મૂકે છે, તમારા કરેલા બાહ્ય ઉપચારો જે હેતુથી તમે કરો છો તે હેતુ પાર પાડવાને બદલે ઊલટા તેઓ તેનાથી વિરુદ્ધ કામ કરે છે, અંતરનો દાહ બાહ્ય ઉપચારથી મટી શકતો નથી.

શુદ્ધચેતનાને અંગે હવે આ વાત વિચારીએ. હે શ્રદ્ધા સખી ! જેમ વિરહાતુર સ્ત્રી કામાગ્નિથી બળી જતી હોય તેને બાહ્ય ઉપચારથી કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ થતો નથી, ઊલટી તેનાથી તેની વિરહવ્યથા વધારે થતી જાય છે, તેમ મારા નાથ મારે મંદિરે પધારતા

* 'ય' ને બદલે માત્ર છાપેની ભુકમા યે છે. સર્વ પ્રતોમા ય પાઠ જ છે

× બઢાવેને માટે કોઇક જગ્યાએ વઢાવે લખ્યું છે વ અને બનો અભેદ સર્વત્ર ગણાય છે

૪ શીતળ=ઠંડા પદાર્થો. પંખા=પવન નાખવાના પંખા કુમકુમા=કપૂર વિગેરે શીતળ પદાર્થો ચંદન=ચંદનનો ઘોળ. કહા=શું ? શામાટે ? અનલ=અગ્નિ. ન=નથી. વિરહાનળ=મદનજ્વર, વિરહાગ્નિ ય=આ, એ હૈ=છે. તનતાપ=શરીરનો તાપ, ગરમી. બઢાવે=વધારે છે.

નથી અને તેથી મારા મનની વ્યથા વધતી જાય છે, તેવે પ્રસંગે તમે બાહ્ય ઉપચાર કરી મને શાંત કરવા ઇચ્છો છો અને તેમ કરી તમારો સખીધર્મ બજાવો છો પણ એમાં કાંઈ વળવાનું નથી, એથી મારો વિરહાનળ બુઝાઇ જવાનો નથી અને એથી મને શાંતિ થવાની નથી. તમે સારી રીતે જાણો છો કે મારા શરીરમાં અત્યારે જે પીડા થાય છે તે સામાન્ય પ્રકારની નથી, ઉપર ઉપરની નથી પણ અંતરંગની છે અને તેને શાંત કરવા માટે તમે જે ઉપાય સૂચવો છો તે તદ્દન નકામા છે, ઉલટા મારી પીડા વધારનારા છે અને મને વધારે ઉદ્દીપન કરનારા છે.

ચેતનજી અનાદિ કાળથી પ્રસંગે પ્રસંગે બાહ્ય ઉપચારો તો કર્યા કરે છે, પણ શુદ્ધ-ચેતનાની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ જોતાં તો તે શુદ્ધચેતનાને વધારે દુઃખ દેનાર જ નીવડે છે, અવારનવાર ચેતનજી કુલટા સ્ત્રીઓનો પ્રસંગ મૂકી કાંઇક માર્ગ પર આવવા યત્ન કરે છે અને તે વખતે અભિમાનથી કે માયાથી બાહ્ય ક્રિયાઓ કરે છે, કીર્તિ ખાતર દાનાદિ આપે છે, પણ તેથી ચેતનાનો વિરહાગ્નિ શાંત થતો નથી. સહજ પુણ્યબંધ થાય તો તે પણ શુદ્ધચેતનાની અગ્નિને તો વધારે ઉદ્દીપન કરે છે. શુદ્ધચેતનાની દૃષ્ટિએ વિરહાગ્નિ શાંત થાય તેવા સંયમ યતિધર્માદિ સમ્યક્ત્વપૂર્વક આચરવામાં આવે, યોગમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવામાં આવે, નિરિચ્છક-પણે બાર પ્રકારના બાહ્ય અભ્યંતર તપ કરવામાં આવે અને શમ, દમાદિ અંતરંગ ઉપચાર કરવામાં આવે ત્યારે જ તેનો અગ્નિ શાંત થાય તેમ છે. બાહ્ય જ્વર થયો હોય તો તે બાહ્ય ઉપચારથી મટી શકે છે, શમી જાય છે; પણ અંતરનો જ્વર તો અંતરંગ ઉપાયોથી જ મટે છે. બહુ તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોવામાં આવશે તો જ સમજી શકાશે કે ચેતનાને વધારે ત્રાસ આપે તેવા બાહ્ય ઉપચારો જ ઘણી ખરી વખત કરવામાં આપે છે. બહુધા તો ઉપચાર કરવામાં જ આવતા નથી, ચેતનાને વિસારી મૂકવામાં આવે છે, ભૂલી જવામાં આવે છે, કદિ કોઇવાર તેના તરફ નજર કરવામાં આવે છે અને તેના અગ્નિને શાંત કરવા માટે ઉપચાર કરવામાં આવે છે તો તે પણ બહુધા તેને વધારે નુકશાન કરનાર હોય તેવા જ હાથ ધરવામાં આવે છે શુદ્ધ ચેતના અને ચેતનના સંબંધનું અજ્ઞાન, ચેતનજીની વાસ્તવિક સ્થિતિનો અધૂરો અથવા અપૂર્ણ ખ્યાલ અથવા તેવા ખ્યાલની તદ્દન ગેરહાજરી અને વસ્તુસ્વરૂપ સાથે ચેતનના સંબંધની અને પ્રત્યેક કાર્યની ચેતના પર થતી અસર સંબંધી સમજણની ગેરહાજરી આનું કારણ છે. બાહ્ય ઉપચાર કોઈ કોઇ વાર કરવામાં આવે છે તે પણ ચેતનાને લાભ કરનાર થતા ન હોવાથી અને ઊલટા તેનો તાપ વધારનારા થતા હોવાથી તે કહે છે કે–હે સખી ! હું તો મારી શુદ્ધબુદ્ધ હવે તો ભૂલી ગઇ છું.

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે કેટલીક જગ્યા પર વ્યવહારને લક્ષ્યમાં રાખી નિશ્ચયને પોષણ આપ્યું છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો આ ગાથા એક ખાસ નમૂનો છે. બાહ્ય ઉપચાર શુદ્ધચેતનાના વ્યાધિને વધારનારા છે એમ કહેવામાં બહુ વિશુદ્ધ તાત્ત્વિક અપેક્ષા ધ્યાનમાં રાખવામાં આવી છે અને એ અપેક્ષા તેઓના પદમાં ઘણી જગ્યાએ ધ્યાનમાં

રાખવી પડે છે. અહીં લૌકિક વ્યવહારની જગ્યાએ ધાર્મિક વ્યવહાર વિલક્ષણ રીતે ગોઠવવામાં આવ્યો છે. વ્યવહાર અને નિશ્ચય બન્ને સમજનાર, તેમાં વિરોધ નહિ પણ સામ્ય અવલોકનાર આવી ગાથાઓનું રહસ્ય સમજી શકે છે. હજુ સામાન્ય ખ્યાલ એવો છે કે-વ્યવહારને અને નિશ્ચયને વિરોધ છે. આ ભ્રાંતિજનક જ્ઞાન છે. એ દેખીતા વિરોધમાં જે અવિરોધ દેખી શકે તે જ તત્ત્વજ્ઞાન પામી શકે તેમ છે અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતાં એક પણ બાબતમાં વસ્તુતઃ વ્યવહાર અને નિશ્ચયને વિરોધ છે જ નહિ એમ ભાર મૂકીને કહી શકાય તેમ છે.

ટબાકાર પણ આ ગાથાનો અર્થ બહુ સુંદર કરે છે. અર્થ લગભગ સરખો જ છે. તેઓ લખે છે કે-સખીઓએ ચેતનાના પ્રાણ જતા જાણીને તેનો વિરહાનલ બુઝાવવાને શીતલોપચાર કરવા માંડ્યા એટલે અનાદિ મિથ્યાત્વી જીવ યથાપ્રવૃત્તિકરણે આવ્યો અને કદાચ તે ઉપચાર ચાલુ રહે તો તે અપૂર્વકરણે પણ આવે. આવા બાહ્ય ઉપચાર કરતી સખીને ચેતના કહે છે કે-હે ભોળી સખી! તું ચંદન, બરાસનું વિલેપન શું કરવા લગાડે છે? એ તો બાહ્ય અગ્નિના ઈલાજ છે, પણ મને થાય છે તે બાહ્ય અગ્નિ નથી પણ વિરહાગ્નિ છે, તેથી શીતળ પંખા, કુમકુમાદિ તો મારી આગને વધારશે, ઘટાડી શકશે નહિ. ચંદન, પંખા વિગેરેથી પતિસ્મરણ થશે તેથી તો મદન વધારે ઉદ્દીપન થશે, કારણ કે તે સર્વ મદનોદ્દીપક છે. જ્યાં સુધી સમ્યક્ત્વવાન્ આત્માનો મને મેળાપ ન થાય ત્યાં સુધી પંખાદિકથી શું સિદ્ધતા થવાની છે? ટબામાં બાહ્ય ઉપચારને યથાપ્રવૃત્તિકરણ સુધીની હદમાં રાખ્યા છે અને ચેતનજીનો મેળાપ સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિથી થાય છે એમ જે બતાવ્યું છે તે બરાબર વિચારીને સમજવા યોગ્ય છે અને તે વાતને અને ઉપર કરેલા અર્થને બરાબર સામ્યતા છે એમ વિચારી ઘટાવવું. ટબાકારે વિરહકાળ અપૂર્વકરણ સુધી ગણ્યો છે તે વાત એક રીતે બરાબર મળતી આવે છે. માત્ર બાહ્ય ઉપચારની ઉપર જે દશા વર્ણવી છે તે સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ પછી પણ કેટલીક બનવાજોગ છે, પણ તેનો કાળ પરિમિત હોય છે, એટલો ભેદ સમજી જવામાં આવે તો ટબાકારનો અને પ્રથમ લખેલો અર્થ એક બીજાને બરાબર અનુરૂપ છે એમ સમજાશે.

फागुण चाचर* एक निसा, होरी सीरगानी हो;
मेरें मन सब दिन जरें, तनखाख उडानी हो. पीया० ५

* ચાચર ને બદલે 'ચાચરી' એવો પાઠાંતર એક પ્રતમાં છે તે ઠીક છે, કારણ કે સંસ્કૃતમાં ગાનાર ટોળીને ચર્ચરી કહે છે.

૫ ફાગુણ=ફાગણ માસમાં ચાચર=ગાનારાની ટોળી. એક નિસા=એક રાત્રે. હોરી=હોળી, આગ સીરગાની=સળગાવી, સળગાવે છે. સબ દિન=દરરોજ. જરેં=સળગે છે. તન=શરીરની. ખાખ=રાખ ઉડાની=ઉડાવે છે, ઊડી ગઈ.

"હોળી ખેલનારાની ટોળી ફાગણ માસમાં એક રાત્રે હોળી સળગાવે છે (પણ) મારા મનમાં તો દરરોજ હોળી સળગ્યા કરે છે અને શરીરની રાખ કરીને ઉડાવે છે."

ભાવ—ફાગણ માસમાં હોળી ખેલનારા પુરુષો તથા સ્ત્રીઓ ગાયન ગાય છે, વસંતોત્સવ કરે છે અને ફાગણ સુદિ પૂર્ણિમાની રાત્રે હોળી સળગાવે છે; પણ મારા મનમાં તો દરરોજ હોળીના ભડકા ઉઠે છે. પતિ મારે મંદિરે પધારી મને આનંદ આપતા નથી અને મારો વિરહાનળ શાંત કરતા નથી તેથી મારા મનમાં તો વિરહાનળના ભડકા રાતદિવસ દરરોજ ઉઠ્યા કરે છે. મારા પતિનો વિરહ મટે તો જ મારો અંતરદાહ મટે તેમ છે. હોળીને બીજે દિવસે ધૂળી પડવો હોય છે તે દિવસે રાખ ઉડાડવામાં આવે છે, પણ મારા મનમાં જે હોળી સળગે છે તે તો મારા શરીરની રાખ કરીને ઉડાવી દે છે; મારું સ્વરૂપ બળી-બળીને રાખ જેવું થઇ ગયું છે અને વાસ્તવિક રીતે તે રાખ ઉડાડવામાં આવે છે. મારી એવી ખરાબ દશા થઇ છે કે જાણે હું મૃતપ્રાય જીવન ધારણ કરું છું. ચેતનજીની આવી જ દશા છે. એની ચેતનાને અંગે વર્તના જોઇએ તો તે કદિ ચેતનાને યાદ કરતા નથી તેથી ચેતનાના અંતરંગમાં વિરહદાહ એટલો વધ્યા કરે છે કે છેવટે ચેતનાનું સ્વરૂપ ધૂળમાં મળી જવા જેવું થાય છે. વર્તમાન દશામાં ચેતનાના સ્થૂળ શરીરની કલ્પના કરવામાં આવે તો તેને અંતરની પીડા એટલી સખ્ત થાય છે કે તેને પરિણામે તેને જે દાહ થાય તેથી સ્થૂળ શરીર બળી જાય અને તેને લઇને તેના શરીરની રાખ ઊડે એ તદ્દન સમજી શકાય તેવી હકીકત છે. હોળીનો એક રાત્રીનો ભડકો જોયો હોય તેને ખબર પડે કે જેના શરીરમાં રાતદિવસમાં ભડકા ઉઠ્યા કરે તેના અંતે શા હાલહવાલ થાય ? આર્યહૃદય પતિ સન્મુખ નિરંતર અનન્ય ભાવથી રહે, તેને જ્યારે આશ્રય ન મળે ત્યારે તે બળી જાય છે, સડીજાય છે, દટાઈ જાય છે. શુદ્ધચેતનાનું સ્વરૂપ વિચારી તેનો દાહ ઓલવવા ચેતનજીએ પોતાની ફરજ યાદ કરવી જોઇએ.

ટબાકાર આ ગાથાનો અર્થ કરતાં લખે છે કે–ચાચર પુરુષોએ ફાગણ માસમાં એક રાત્રે હોળી સળગાવી–ગાઇ. મેં તે ચાચર પુરુષોને કહ્યું કે–તમારો તો આ હોળી સળગા-વવાનો દેખાવ માત્ર છે, વાસ્તવિક નથી; પણ મારા પતિના વિરહે મારા મનમાં તો રાત–દિવસ હોળી સળગે છે અને તેને લીધે શુદ્ધ સ્વરૂપ ચિંતવનરૂપ મારું શરીર બળીને તેની રાખ થઇ તે પણ ઊડી ગઇ એટલે રાખ પણ રહી નહિ અર્થાત્ સુમતિની કુમતિ થઈ ગઈ. અહીં રાખ પણ રહી નહિ એ અર્થ કરવામાં રૂપકને સારી રીતે વધારેલ છે. એક બીજા ટબામાં જરા જૂદી રીતે અર્થ કર્યો છે. હોરી એટલે હોરી રાગ અને સીર એટલે મસ્તક. ગાની એટલે ગાઈ. શરીરમાં મસ્તક વિગેરે હોય છે તેથી તેનો અર્થ પુરુષ કરવો. ચાચર પુરુષે એક રાત્રે હોરી ગાઇ તેને મેં કહ્યું કે–હે ચાચર પુરુષો ! તમે આ અવસરે હોરી ગાઓ છો પણ મારા મનમાં તો રાતદિવસ હોળી સળગે છે. અહીં હોરી શબ્દ પર

શ્લેષ કર્યો છે એ અર્થ પણ વિચારવા યોગ્ય છે. હોળી એવી સળગે છે કે તેની રાખ પણ છેવટે રહેતી નથી, ઊડી જાય છે. એટલે શુદ્ધચેતનાની ગંધ પણ રહેતી નથી, નામનિશાન પણ પાછળ રહેતું નથી. પતિવિરહે સ્ત્રીશરીરની કેવી દુર્દશા થાય છે તેનો અત્ર નમૂનો બતાવ્યો છે. આ સર્વ અર્થો વિચારવા યોગ્ય છે. આવી ચેતનાની દશા થઇ છે તેને લીધે તે પોતાની શુદ્ધબુદ્ધ ખોઇ બેઠી છે અને વિરહાગ્નિથી ન્હાઈ ગઈ છે. આવા પ્રસંગને લીધે અત્યાર સુધી શુદ્ધચેતનાનું નામ મતિ હતું, કદાચ તેની સાથે સુ ઉપસર્ગ શોભે પણ સુ તો ઘટે તેમ નહોતો.

> समता *महेल विराज है, †वाणी रस रेजा हो,
> +बलि जाउं आनंदघन प्रभु, ‡ऐसे निठुर न व्हेजा हो. पीया० ६

“સમતાના મંદિરમાં બિરાજીને વચનવિલાસનો રસ ચલાવજો. હે આનંદઘન પ્રભુ! (તે સ્થિતિમાં) તમારાં ઓવારણાં લઉં, (પણ હવે પછી અત્યારે છો) તેવા કઠોર થશો નહિ.”

ભાવ—શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે–હે મારા આનંદઘન પ્રભુ! (ચેતનજી જ્યારે શુદ્ધ દશામાં આવે ત્યારે ચિદાનંદઘનસ્વરૂપ છે તેથી તે સ્વરૂપને ઉદ્દેશી તે નામથી અત્ર તેનો વાસ્તવિક રીતે નિર્દેશ કર્યો છે.) આપ હાલ માયામમતાના મંદિરમાં દાખલ થઈ ત્યાં વિષયકષાયની વાતો કરો છો તેને બદલે હવે સમતાના મંદિરે પધારી, ત્યાં બિરાજી એટલે સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી આપની વાણીનો વિલાસ કરજો· ત્યાં પધારી આપ નિગોદનું સ્વરૂપ, જીવની ગતિ–આગતિ, ષડ્‌દ્રવ્ય, નવતત્ત્વ, મોક્ષનાં સુખ વિગેરે વિષયો પર વાણીવિલાસ કરી આપનું સ્વરૂપસિદ્ધપણું વિચારશો અને વિષયકષાયના કીચડમાં રેલાવાને બદલે આવી સુંદર વાણીના રસમાં રેલાઈ જજો હે મારા નાથ! જ્યારે આપ આવી અતિ સુંદર દશા ધારણ કરશો ત્યારે આપ વર્તમાન મિથ્યાત્વદશા મૂકી દઇ યોગમાર્ગમાં પ્રગતિ કરશો, સુમતિનો મહેલ શોભાવશો અને મારો વિરહકાળ તરતમાં જ પૂરો થશે એ વિચારથી મને પણ ત્યારે બહુ આનંદ આવશે. આપ આવા સદ્‌ગુણ–શિરોમણિ મારા નાથ આનંદ આપનાર વિદ્યમાન છો તેથી મનમાં બહુ હર્ષ થાય છે અને તે હર્ષના આવેશમાં મારી આગંતુક

---

* મહેલને બદલે 'ઘર' શબ્દ એક પ્રતમાં છે અર્થ એક જ છે

† 'વાણી રસ વેંજે હો' આ પ્રમાણે પાઠ બે પ્રતમાં છે

+ 'બલિહારી આનંદઘન પ્રભુ' એ પ્રમાણે પાઠ ઉપરની બન્ને પ્રતોમાં છે

‡ 'એસેં નટ સે વેંજે હો' એ પ્રમાણે પાઠ એ જ બન્ને પ્રતોમાં છે. આ મોટા પાઠાંતરને અર્થ કરવામાં અગવડ આવે તેવું છે

૬ સમતા મહેલ=સમતાના મંદિરે. બિરાજ હૈ=બિરાજીને. વાણીરસ=વચનવિલાસનો રસ. રેજા=ચલાવજો. બલિ જાઉં=બલિહારી જઉં, ઓવારણાં લઉં, લુંછણાં લઉં. આનંદઘનપ્રભુ=આનંદસમૂહરૂપ મારા નાથના. ઐસે=આવા. નિઠુર=કઠોર. ન વ્હેજા હો=ન થજો.

શુભ સ્થિતિ પર વિચાર કરીને હું તમારાં ઓવારણાં લઉં છું, તમને વધાવી લઉં છું, તમારાં લુંછણાં લઉં છું અને માત્ર એટલું જ કહું છું કે–હે મારા પ્રભુ! આપ અત્યારે જેવા મારા ઉપર નિષ્ઠુર થયા છો, જેવા કઠોર થયા છો, જેવા નિર્દય થયા છો, તેવા હવે પછી ફરીને થશો નહિ, મારી સામું કૃપા કરીને જોશો અને મારો વિરહકાળ ભાંગી નાંખશો, સુમતિના મંદિરે પધારશો અને સર્વ પ્રકારે આનંદ આનંદ થઇ જાય એમ કરશો. અત્યારે તો આપ એટલા બધા કઠોર થઇ ગયા છો કે મારી સામું નજર પણ કરતા નથી, હું આપની શુદ્ધ પ્રિય ભાર્યા છું એવો આપના મનમાં ખ્યાલ પણ આવતો નથી. (લુંછણાં લેવાં એ વધાવી લેવાની અથવા આવકાર આપવાની પ્રાચીન પદ્ધતિ છે.)

આ ગાથાના અર્થના સંબંધમાં ટબાકાર લખે છે કે "હે શ્રદ્ધા! મતિના મહેલમાં આવી શુદ્ધ આત્મરાજ બિરાજે ત્યારે હું કુમતિની સુમતિ થઇ ગઇ અત્યાર સુધી મારો ચઉગતિરૂપ મહેલ હતો તેને બદલે હવે જ્યારે હું મતિની સુમતિ થઇ ત્યારે શુદ્ધ સ્યાદ્વાદમતાનુયાથી ચારિત્રદ્વાર પ્રવેશે સુગતિમહેલમાં બિરાજમાન શ્રી અરિહંત (ત્યાં અરિહંત તથા સિદ્ધ બન્ને બિરાજમાન છે પણ અહીં અરિહંતનું કથન છે.) ભગવાનની વાણીરસના રેજા એટલે તરંગ એવા હે આનંદઘન પ્રભુ! તમારી બલી લઉં; હવે તમે અગાઉ વર્ણન કર્યા તેવા અશુદ્ધોપયોગી ન થજો." ટબાકારે આ અર્થ કરવામાં પોતે મતિની સુમતિ અને કુમતિ એવા બે વિભાગ પાડી જે અર્થની શરૂઆત કરી છે તેનો ભાવ છેવટ સુધી ટકાવી રાખ્યો છે. રેજાનો અર્થ તરંગ થાય છે તે ટબાકારનિર્દિષ્ટ છે. વાણીરસરેજાને એક સંબોધનરૂપ આપી તેને આનંદઘન પ્રભુનું વિશેષણ બતાવ્યું છે અને એસે શબ્દનો અર્થ ઉપર વર્ણન કર્યું તેવા અશુદ્ધોપયોગી આત્મા એમ કર્યો છે. આ અર્થ પણ બહુ સુંદર છે, વિચારવા લાયક છે અને ગંભીર આશયને સ્પષ્ટ કરી બતાવનાર છે.

મારા ગુરુ પં. શ્રી ગંભીરવિજયજીએ આ ગાથાનો અર્થ કરતાં એમ કહ્યું હતું કે–આ ગાથાના પ્રથમના બે પદ ચેતનજી બોલે છે. હે સમતા! અમે તારે મંદિરે બિરાજશું અને વાણીનો વિલાસ ચલાવશું. તેના જવાબમાં સુમતિ કહે છે કે–હે મારા આનંદઘન પ્રભુ! તમારી આ વાત સાંભળીને હું તમારા ઓવારણાં લઉં છું અને તમને આવી રીતે મારા મંદિરમાં પધારવાનું વચન આપતાં સાંભળીને એટલું જ કહું છું કે આપ અત્યાર સુધી છો તેવા મારા તરફ કઠોર થશો નહિ. આ અર્થને આપણે વિચારીએ. અહીં ચેતનજી પ્રથમ કહે છે કે–હે સુમતિ! અમે તારા મંદિરમાં છેવટે બિરાજશું. હું ભવ્ય છું, મોક્ષનો કામી છું, પણ હજુ મારું આત્મવીર્ય સ્ફુરણા પામ્યું નથી તેથી અહીં રખડ્યા કરું છું, પણ અંતે તો તારી સાથે જ બિરાજવાનો છું. જ્યારે તારા મહેલમાં બિરાજીશ ત્યારે લોકાલોકભાસ્કર કેવળજ્ઞાન પણ છેવટે થશે અને અમે પછી નયનિક્ષેપ નિગોદાદિના સ્વરૂપની પ્રત્યક્ષ દેખાતી–સમજાતી વાતો કરશું. આવી રીતે મારા તારા સ્વરૂપની વાતો કરશું ત્યારે બહુ આનંદ થશે અને તારા વિરહની પીડા ભાંગી જશે અને અત્યાર સુધી તેં જે દુઃખ

સહન કર્યું છે તેનો બદલો વળી જશે. સુમતિ જવાબમાં કહે છે કે-શુદ્ધ દશામાં અપૂર્વ આનંદસમૂહ આપનાર મારા પ્રભુ ! તમારી એ સ્થિતિ પર ખ્યાલ રાખીને હું તમારાં ઓવારણાં લઉં છું. મારું સ્વરૂપ અનાદિ કાળથી ધૂળ મળી ગયું છે અને વિરહાગ્નિ મને બાળ્યા કરે છે પણ હવે તેનો છેડો આવવાનો છે તે વિચારથી મને હર્ષ આવે છે અને તેનાં ચિહ્ન તરીકે હું તમારાં લુંછણાં લઉં છું. નાથ ! એમ હોય તો ભલે આપ મોડા વહેલા પધારજો. આપ જરૂર પધારવાના છો એ વિચારથી મારા મનમાં નિરાંત થઈ છે; પણ મારા સ્વામી ! આપ અત્યાર સુધી મારા તરફ કઠોર થઈને બેઠા હતા તેવા તો હવે રહેશો નહિ, થશો નહિ, એટલી મારી આપને ખાસ વિજ્ઞપ્તિ છે. આ પ્રમાણે અર્થ બહુ સુંદર થાય છે, પણ આખું પદ શુદ્ધ ચેતના બોલે છે તેને બદલે છેલ્લી ગાથામાં એકદમ સુમતિ આવી જાય છે અને શુદ્ધ ચેતનાની બોલેલી પાંચ ગાથા પછી ચેતનજી બોલે છે એમ ધારવામાં જરા પ્રક્રમભંગ થાય છે, તેથી બની શકે તો ચેતનના મુખમાં એ શબ્દો મૂકવા જોઈએ તેથી પ્રથમ અર્થ અત્ર બતાવ્યો છે. બન્ને અર્થ યોગ્ય આશય દર્શાવનાર છે તેને લક્ષપૂર્વક વિચારવા.

આખા પદમાં જે એક ભાવ ઝળકે છે, તે એ છે કે-ચેતનજીએ પોતાની વાસ્તવિક શુદ્ધ દશા યાદ કરી તેમાં રટણ કરવું જોઈએ અને શુદ્ધ દશાને અને તેને જે વિરહ (વિયોગ) થયેલો છે તેનો અંત લાવવો જોઈએ. શુદ્ધ વિમળા દશામાં પરમ પવિત્ર સદ્‌ગુણનિધાન ચિદાનંદઘનસ્વરૂપ નિરંજન નિર્લેપી ચેતનજી હાલ તો પરમ ભાવમાં એવા ફસાઈ ગયા છે કે તેને બીજું કાંઈ સૂઝતું નથી, બીજા તરફ તેનું ધ્યાન પણ જતું નથી અને બીજી બાબત તરફ દૃષ્ટિનિક્ષેપ પણ થતો નથી. આ અતિ ખેદજનક સ્થિતિનો કોઈ પણ પ્રકારે અંત જરૂર લાવવો જોઈએ અને શુદ્ધ દશા પ્રકટ કરવા યોગ્ય પ્રયાસ અને યત્ન કરવા જોઈએ.

પદ ૪૨ મું

રાગ સારંગ અથવા આશાવરી.

अब हम अमर भये न मरेंगे; अब०
या कारण मिथ्यात दीयो तज, क्युं कर देह धरेंગે ? अब० १.

" હવે અમે અમર થયા છીએ (તેથી) મરશું નહિ. જે કારણ માટે મિથ્યાત્વને તજી દીધું છે. હવે અમે શું ફરીથી દેહ ધારણ કરશું ? "

ભાવ-ઉપરના પદમાં જણાવ્યું તેમ શુદ્ધ ચેતનાની વાત સાંભળીને ચેતનજીએ કહ્યું કે-હવે અમે સમતાના મહેલમાં બિરાજશું અને વાણીવિલાસના તરંગ ઉઠાવશું. આંતરિમ કાળમાં કરવાના કાર્યની આત્મનિરીક્ષણા કરી પછી ચેતનજીને જરૂર વિચાર થાય તે સ્વાભા

૧ અબહમવે. હમણાં અથવા અમે અમરત્વમાં મરવાનું નથી તેથી [illegible] મરેંગેનહિ મરં. [illegible]

વિક છે. એવા વિચારને પરિણામે તેને હવે નિર્ણય થયો કે માયામમતાનો સંગ મૂકી દેવો એ જ સર્વ પ્રકારે ઉચિત છે, કારણ કે એમ કરવાથી શુદ્ધ પતિવ્રતા પોતાના ઘરની સ્ત્રીની અપ્રીતિ થાય છે અને પોતે સંસારચક્રમાં રખડી અનેક પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરે છે. આવા નિર્ણયને પરિણામે ચેતનજી શુદ્ધ માર્ગ પર આવવાનો વિચાર કરે ત્યારે તેના મનમાં એક પ્રકારનું સ્વાસ્થ્ય આવી જાય છે, તેને એમ થઇ જાય છે કે હવે પોતે આ સંસારના ફાંસામાંથી નીકળી ગયો, જરામરણનાં દુઃખથી રહિત થઈ ગયો અને સર્વ પીડાથી મુક્ત થઇ ગયો. એવી સ્થિતિમાં એટલે કે જ્યારે હજુ તે માર્ગ પર આવવાના વિચાર કરે છે અને નિર્ણય કરે છે તે વખતે તેના અંતરમાંથી જે ધ્વનિ ઉઠે છે તે અત્ર બતાવેલ છે.

પ્રાણીને સંસારમાં સર્વથી મોટો ભય મરણનો છે. અહીં અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરી સુખદુઃખ વેઠી સંસાર જમાવે પણ તે સર્વને છોડી દઈને ક્યારે ચાલ્યા જવું પડશે તે પોતે જાણતો નથી. મોહનીય કર્મના પ્રચુરપણાથી તેની મોહદશા એવી મજબૂત થઈ ગઈ હોય છે કે પોતે સંસારને વળગતો જાય છે અને સંસાર પોતાને છોડતો નથી એમ તે સમજે છે. આવી ગાઢ અજ્ઞાનદશાને અંગે તેને મરણનો બહુ ભય લાગ્યા કરે છે, કારણ કે મૃત્યુ જમાવટ કરેલી સર્વ સ્થિતિનો એકદમ સર્વથા નાશ કરનાર છે, તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ્યારે તે સમજણો થાય ત્યારે તેના મનમાં એવી વૃત્તિ થાય કે કોઈ એવો ઉપાય રચવો જોઈએ કે જેથી જન્મમરણની ઉપાધિ મટી જાય. સંસારમાં દીર્ઘાયુષી થવા તે અનેક પ્રકારના યોગ્ય અયોગ્ય પ્રયત્નો કર્યા કરે છે. જ્યારે તેને સમતાના મહેલમાં બિરાજવાનો વિચાર થયો ત્યારે તેની સર્વ અવસ્થા તપાસતાં તેના મનમાં ખાત્રી થઇ કે આ માર્ગ પકડવાથી જન્મમરણની ઉપાધિ મટી જશે. આવી રીતે સમતાના મહેલમાં બિરાજવાની ઇચ્છાનું પરિણામ શું થશે તે બતાવતાં પોતે ઉદ્દગાર કાઢે છેઃ હવે અમને અમરપણાનો માર્ગ મળ્યો છે, તેથી અજ્ઞાનદશામા અમે અત્યાર સુધી અનંત મરણો કર્યાં તે હવે નહિ કરીએ. હવે તો આત્મા કોણ છે? તેનું સુખ શું છે? ક્યાં છે? કેવી રીતે મળી શકે તેમ છે? વિગેરે સર્વ બાબતોની સમજણ પડી અને તેના પરિણામે યોગ્ય માર્ગ ગ્રહણ કરવાથી ચેતનજી પોતે અજર અમર થઈ જવાના છે એમ નિર્ણય થતાં ભવિષ્યમાં વર્તમાનનો આરોપ કરી પોતે અત્યારે જ અમર થઇ ગયા છે એમ કહે છે. આવી રીતે જ્યારે અમે અમર થયા છીએ ત્યારે તેના અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે હવે અમે અત્યાર સુધી કર્યા તેવાં મરણો કરશું નહિ એમ કહે છે. અત્યાર સુધી અમે મરણો કરતાં હતાં તેનું કારણ મિથ્યા-જ્ઞાન–અજ્ઞાન હતું; એ ખોટો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો હતો તેને લીધે જ અત્યાર સુધી મરણનાં દુઃખો સહન કરવાં પડતાં હતાં. મિથ્યા માર્ગના આદરથી પ્રાણી વસ્તુસ્વરૂપ ઓળખી શકતો નથી અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનો સાચો પ્રયત્ન કદિ કરતો નથી. હવે જ્યારે તે મિથ્યા માર્ગને છોડી દીધો છે અને તેનું સ્વરૂપ સમજાઈ ગયું છે ત્યારે શું ફરીવાર તેને અંગે પણ લગા-ડશું? શું અમારામાં એટલી સાધારણ બુદ્ધિ પણ નથી કે કુમાર્ગને કુમાર્ગ તરીકે ઓળખ્યા

પછી પણ તેને વળગી રહીએ ? ત્યારે મરણનાં કારણને ઓળખી તેનો જ્યારે અમે ત્યાગ કર્યો છે ત્યારે મરણ ક્યાથી આવશે અને આવશે તો તેને કોણ સંઘરશે ?

વસ્તુસ્થિતિ કેવી વિપરીત છે તેનો અહીં જરા પ્રાસંગિક વિચાર થઇ આવે છે. આ પ્રાણી સુગુરુના ઉપદેશથી, સુશાસ્ત્રના અધ્યયનથી અને ધર્મકથાના વ્યાખ્યાનશ્રવણથી મિથ્યા માર્ગ કયો છે અને કેવો છે અને કેવાં પરિણામ નીપજાવનારો છે તે જાણે છે, સમજે છે અને કોઇ કોઇ વાર તેના પર વિચાર પણ કરે છે, છતાં તેનો ત્યાગ કરી શકતો નથી. તે સમજે છે કે માયામમતાના માર્ગો કુટિલ છે, વિષયકષાયના માર્ગો અંધારાવાળા છે, પ્રમાદ વિકથાના માર્ગો આડાઅવળા છે અને સ્થૂલ પૌદ્ગલિક ગૃદ્ધિના માર્ગો ખાડા ટેકરાવાળા છે, એ સર્વ કુમાર્ગો છે, મિથ્યા માર્ગ છે એમ જાણવા છતાં પણ તેના ઉપર અનાદિ પ્રેમને લીધે, તેની તરફની અનાદિ રાગાંધતાને લીધે અને તેના દુર્વ્યસનને લીધે તેનો તે ત્યાગ કરી શકતો નથી, તેના ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવી શકતો નથી અને ઉલટી તેને પોતાના ઉપર સત્તા ચલાવવા દે છે–એ તેનું અજ્ઞાન છે, મૂર્ખતા છે, મૂઢતા છે અને ઉપરના અર્થમા લખીએ તો તેની સાધારણ બુદ્ધિનો પણ અભાવ અથવા ગેરહાજરી દર્શાવનાર છે.

મિથ્યાજ્ઞાન એટલે એકાંત દૃષ્ટિથી અપેક્ષાની દરકાર વિનાનું જ્ઞાન. જે જ્ઞાનમાં જૂદા જૂદા દૃષ્ટિબિંદુથી વસ્તુસ્વરૂપની સમજણ ન થતી હોય, જ્યા દૃષ્ટિબિંદુના ફેરફેર સાથે સંબંધ. જોડનાર elasticity (યુક્ત સંયોજન) ન હોય તે એકાંત દૃષ્ટિથી જોનાર જ્ઞાનને મિથ્યાજ્ઞાન સમજવું અને તેવા મતને મિથ્યા મત કહેવામાં આવે છે. અમુક દૃષ્ટિબિંદુથી સર્વમાન્ય સત્ય પ્રાપ્ત થતું હોય તેને સ્વીકારવાની સાથે જ બીજાં દૃષ્ટિ બિંદુઓનું સાપેક્ષત્વ ન રહે તો સત્ય જ્ઞાન પણ વિપરીતપણે અસર કરે છે. અહીં જ શ્રીવીતરાગપ્રણીત નયનિક્ષેપ સંબંધી જ્ઞાન જેના પર પાંચમા પદમાં વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે તેની આવશ્યકતા સમજાય છે. ઉપર જણાવેલા પ્રકારનું મિથ્યાજ્ઞાન જન્મ-મરણનું કારણ છે, કારણ કે તેને લઇને પ્રાણી ચેતનજી અને અન્ય પદાર્થોનું સ્વરૂપ સમજી શકતો નથી. મિથ્યાજ્ઞાનમાં તરતમતા હોય છે પરંતુ જ્યાં સુધી મિથ્યાજ્ઞાનનો આવિર્ભાવ હોય છે ત્યાં સુધી જન્મમરણનું કારણ હયાત રહે છે. તેનો જ્યારે નાશ થાય ત્યારે પણ ચેતનજીનાં જન્મમરણ એકદમ મટી જતાં નથી પણ ત્યાર પછી તેને માત્ર વખતનો જ સવાલ બાકી રહે છે. ચક્રને ચલાવનાર દંડને કાઢી નાખ્યા પછી પણ દંડે આપેલ ગતિથી ચક્ર થોડો વખત તો જોસમાં ચાલે છે પણ પછી ધીમું પડતું જાય છે અને છેવટે તદ્દન બંધ પડી જાય છે, તેવી રીતે મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ દંડથી ચાલેલ મરણકરૂપ ચક્ર પણ દંડના અભાવે થોડો વખત ચાલે છે પણ છેવટે તેની ગતિ ધીમી થઇ જતાં આખરે તે બંધ થઇ જાય છે. આ ભવિષ્યમા થવાની સ્થિતિનો વર્તમાનમાં અત્ર આરોપ છે. આ આખા પદમાં 'અમર' શબ્દ પર ભાર મૂકયો છે, એ શબ્દ આખા પદની keynote ચાવી છે. મરણનાં કારણનો આવી રીતે નાશ થવાથી તેના કાર્યનો પણ નાશ થઇ જવાનો છે એ સમજાય

તેવી હકીકત છે. 'કયું કર દેહ ધરેંગે' એ પદના બે અર્થ થાય તેમ છે. ફરીથી શું તેને અંગે લગાડશું ? એ પ્રથમ અર્થ છે. એના પણ પેટામાં બે અર્થ થઇ શકે છે. એક તો મરણને હવે ફરી વાર અંગે લગાડશું નહિ એવો ભાવ નીકળે છે અને બીજું મિથ્યાત્વને ફરી વાર અંગે લગાડશું નહિ એ ભાવ નીકળે છે. બીજો અર્થ કરીએ તો એવો આશય જણાય છે કે-હવે જ્યારે મિથ્યાત્વ જે દેહધારણનું કારણ હતું તેને તજી દીધું ત્યારે હવે શેને લઇને અમે નવો દેહ ધારણ કરશું અને મરણ તો શરીરનું થાય છે, ચેતનજી તો હવે પછી જણાવવામાં આવશે તેમ અવિનાશી છે અને તેનું કાંઈ મરણ થતું નથી, તેથી દેહ ધારણ કરાવનાર, સંસારચક્રમાં ફસાવનાર અને રખડાવનાર મિથ્યાજ્ઞાન છે તેનો ત્યાગ કર્યો છે તેથી હવે દેહ જ શા માટે ધારણ કરવો પડશે ? આ બીજો અર્થ પણ સુંદર છે. એ આશય ત્રીજી ગાથામાં આ જ પદમાં બતાવ્યો છે તેથી તેનું ત્યાં પુનરાવર્તન થતું અટકાવવા ઉપરોક્ત અર્થ કર્યો છે.

राग दोस जग बंध करत है, ईनको नास करेंगे;
मर्यो अनंत कालतें प्राणी, सो हम काल हरेंगे. अब हम० २

"રાગ અને દ્વેષ જગતને બંધન કરનાર છે તેઓનો અમે નાશ કરશું અને અનંત કાળથી પ્રાણી મરણ પામ્યો છે તે કાળને અમે (હવે) મટાડી દેશું."

ભાવ—આ દુનિયામાં પૌદ્ગલિક દ્રવ્ય પર પ્રીતિ અપ્રીતિ કરાવનાર વસ્તુ શું છે તેની બરાબર શોધ કરવી જોઇએ. એક વસ્તુ તરફ વિશેષ આકર્ષણ થાય, અન્ય તરફ ઓછું આકર્ષણ થાય, કોઈ તરફ દુગછા થાય, કોઈ ઉપર તિરસ્કાર થાય એ સર્વનું કારણ રાગ અને દ્વેષ છે પૌદ્ગલિક વસ્તુ પરના પ્રેમને રાગ કહેવામા આવે છે અને તેનાથી ઉલટા ભાવને દ્વેષ કહેવામાં આવે છે. અજ્ઞાનતાને પૂર જોસમાં પ્રસરાવનાર, અજ્ઞાનથી પૂર જોસમાં પ્રાપ્ત થનાર અને પરિણામે અજ્ઞાનતા પ્રાપ્ત કરાવનાર, મહામિથ્યાત્વના કારણભૂત, અનેક પ્રકારના કર્મસમૂહને એકઠા કરી લેનાર અને આત્માને અધમ સ્થિતિમાં રાખનાર મોહરાજ રાજેશ્વરના આ પાટવી પુત્રો અનેક મરણોના કારણ છે અને ભયંકર સંસારાટવીમાં ચેતનજીને ભૂલા પાડનાર ચીના શાહુકારો છે જે પ્રાણીઓના જોરથી વજ્રબંધ પણ છૂટી જાય છે તે આના નેહતંતુને-કાચા સૂત્રના તાંતણાને તોડી શકતા નથી, સંસારમાથી ઊંચા આવવાની વૃત્તિ કોઇ વખત થઈ આવે તો પણ અનુભવાતા અનેક દુઃખોની ખાણરૂપ સંસારદશામાં પાછા પડતા છતા પણ તેઓ તેમા રાચેમાચે છે અને અનેક પ્રકારનાં સ્થૂળ અને માનસિક દુઃખો તથા ઉપાધિઓ રાજીખુશીથી વહોરી લે છે. આવી દશામાં વર્તતાં એટલો મોટો કર્મબંધ કરે છે કે એને લઇને અનંત સંસાર વધારી મૂકે છે, જીવનને વિષમ બનાવી

૨ રાગદોસ=રાગદ્વેષ જગ=જગતને, બંધ=બધન, પાટો ઇનકો=તેઓનો નાસ=નાશ, ક્ષય. કરેંગે=કરીશ. મર્યો=મરણ પામ્યો કાલતેં=કાળથી સો=તે. હરેંગે=મટાડીશ.

"શરીર નાશવંત છે અને હું અક્ષય છું (તેથી હું તો) આપણું પોતાનું સ્વરૂપ પકડી લઇશ; (ત્યારે) તે નાશવંત વસ્તુ નાશી જશે અને હું સ્થિરવાસ કરનાર છું (તે) નિર્મળ થઇને અવલોકન કરીશ અથવા નિખાલસ થઇને રહીશ."

ભાવ—વળી ચેતનજી કહે છે કે—આ શરીર છે તે તો નાશવંત છે; તે તો સડી જશે, પડી જશે અને અંતે કાં તો ભસ્મીભૂત થશે, કાં તો માટીમાં મળી જશે અને કાં તો ગીધ, કાગડા, કૂતરા તેનું ભક્ષણ કરશે. એ શરીર જેના પર અજ્ઞાનદશામાં મોટો મમત્વ બંધાય છે, જેને પોષવાને માટે અનેક પ્રકારની ઉપાધીઓ કરવામાં આવે છે અને જેને અનેક રીતે પંપાળવામાં આવે છે તે તો આખરે નાશવંત છે અને તેની અંદર રહેલ હું જે તેને ગતિમાં મૂકું છું તે તો અવિનાશી છું, શાશ્વત છું, અક્ષય છું. શરીરનો અને મારો સંબંધ જ એવા વિચિત્ર પ્રકારનો છે કે તે ટકે નહિ, કારણ સંબંધ-સ્નેહ કાયમ તો સરખી પ્રકૃતિવાળાનો જ રહે છે અને સંબંધ કરવો પણ તેવા પ્રકારનો જ ઘટિત છે. મારી અને શરીરની પ્રકૃતિ તો તદ્દન વિપરીત છેઃ તે નાશવંત અને હું અવિનાશી છું. વ્યવહારથી કોઇનું શરીર પડતાં તેનું મરણ થયું એમ લોકો કહે છે, પણ તે વાસ્તવિક હકીકત નથી. મરણ વખતે જે થાય છે તે માત્ર એક શરીર સાથેનો જીવનો સંબંધ પૂર્ણ થવાથી છૂટી જાય છે, પરંતુ એ સંબંધ તો પ્રથમથી જ અણુઘટતો હતો. તેવા કાચા સંબંધને ચિરંતન કાળનો સંબંધ માન્યો હતો એ જ ભૂલભરેલું હતું. ત્યારે હવે હું તો મારી વાસ્તવિક ગતિ પકડી લઇશ. મારો યોગ્ય માર્ગ કોઇ પણ પ્રકારના મેલ વગર—દોષ વગર પ્રગટ કરવાની મારે ખાસ જરૂર છે. મારું .અવિનાશીપણું પ્રગટ થાય, વ્યવહારથી પણ મારાં મરણો થતાં દેખાય છે તે સ્થિતિ અટકી જાય અને મારો ચૈતન્યસ્વરૂપનો શુદ્ધ માર્ગ પ્રગટ થાય એ મારી પોતાની ગતિ મારે હવે પકડી લેવી જોઇએ અને તે હું પકડી લઇશ, ગ્રહણ કરીશ, આદરીશ

દેહ વિનાશી હોવા છતાં તેના સંબંધમાં આ પ્રાણી કેવી કેવી વિચિત્ર વર્તના કરે છે તે પર વિવેચન કરવા અત્ર શોભશું નહિ. તે સંબંધમાં શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના દેહમમત્વ (પંચમ) અધિકારમાં વિવેચન થઇ ગયું છે. એના વિનાશીપણાનો અનુભવ તો સામાન્ય રીતે નજર કરનારને પણ થઇ જાય તેમ છે. દરરોજ અનેક માણસોને મરણ પામતાં જોઇએ છીએ. એ સંબંધમાં ચિદાનંદજી મહારાજે એક પદ લખ્યું છે તે પર ધ્યાન આપીએઃ—

> આ ઘટ *વિણસત વાર ન લાગે. આ ઘટ.
> યાકે સંગ કહા અબ મૂરખ, છિન છિન અધિકો +પાગે. આ૦ ૧
> કાચા ઘટા કાચકી શીશી, લાગત ‡ઠણકા ભાગે;
> ÷સડણ પડણ વિધ્વંસ ધરમ જસ, તસથી નિપુણ નિરાગે. આ૦ ૨

* વિનાશ પામતા + બંધાય છે. ‡ ઠપકારા. ÷ સડવું, પડવું અને નાશ થવો એ પુદ્ગલનો ધર્મ છે.

આધિ વ્યાધિ વ્યથા દુઃખ ઈણુ ભવ, નરકાદિક =ફુનિ આગે;
¶ડગહુ ન ચલત સંગ વિણ પોષ્યા, ×મારગહુમેં ત્યાગે. ઓ૦ ૩
મદ છક છાક "ગહેલ તજ વિરલા, ગુરુકિરપા કોઇ જાગે;
તન ધન નેહ નિવારી ચિદાનન્દ, ચલિયે તાકે સાગે **. ઓ૦ ૪

આવી શરીરની સ્થિતિ અધ્યાત્મીઓ કહી ગયા છે. સડણુ પડણુ વિધ્વંસન ધર્મયુક્ત પુદ્ગલની રચનામાં રાગ ધરી ચેતનજીની ગતિ છોડી દેવી એ કોઇ પણ રીતે ઉચિત નથી. એ જ અધ્યાત્મરસિક ચિદાનંદજી મહારાજ અન્યત્ર આત્મબોધ કરતાં એક સવૈયો લખે છે.

તું તો અવિનાશી કાયા પ્રગટ વિનાશી અરુ.
તું તો હૈ અરૂપી એ તો રૂપી વસ્તુ જોઇએ;
++મલકેરી ‡‡ક્યારી મોહરાયકી ÷÷પિયારી એતો,
હોયગી ==નિયારી એ વૃથા ભાર ઢોઈએ;
મહા દુઃખખાનિ દુરગતિકી નિશાની તાતે,
યાકો તો ભરૂસો ¶¶નિહિચિત નાંહિ ××સોહીએ;
ચિદાનન્દ તપ જપ કરી યાકો ""લાહો લીજે,
નીકો નરભવ પાય વીરથા ન ખોઇએ.

આવી રીતે શરીર નાશવંત છે, એ આપણે પ્રથમ અનિત્ય ભાવનામાં પણ વાંચીએ વિચારીએ છીએ. એવા નાશવંત શરીર ઉપર પ્રીતિ ચેતનજી કરે એ કોઇ રીતે ઉચિત નથી, તેથી હું તો હવે મારી ગતિ પકડી લઇશ. હું હવે એવે સ્થાનકે જવાની ધારણા રાખું છું કે જ્યાં વ્યવહારથી પણ હું મરણ પામ્યો એવી મારા સંબંધમાં વાત થઇ શકે નહિ. આવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ હું હવે પકડી લઇશ. એમ કરવું એ મારા અવિનાશીપણાને સર્વથા યોગ્ય છે; કારણ કે ગમે તેમ પણ શરીર તો કફ, મળ, મૂત્રથી ભરપૂર છે અને તેનો અને મારો સંબંધ અયોગ્ય હોવા ઉપરાંત હું અવિનાશી છતાં મારું મરણ થાય છે એમ પ્રચલિત ભાષામાં બોલાય છે.

જ્યારે હું મારી પોતાની ગતિ પકડી લઇશ ત્યારે પેલા રાગદ્વેષ અને તેને લઇને થયેલાં અને થતાં મારા મરણો બંધ પડશે, નાશી જશે, તે નાશવંત વસ્તુ હોવાથી દૂર થશે; કારણ કે જડનો માર્ગ મૂકી ચેતનનો માર્ગ અમે પકડશું ત્યારે કર્મબંધનનું કારણ નાશ પામશે. અમે પોતે (શુદ્ધ ચેતનજી) તો નિશ્ચયનિવાસી-શુદ્ધ આત્મગુણમાં રમણ કરનાર છીએ-મોક્ષસ્થાનમા વાસ કરનાર છીએ તેથી ત્યાં જઇ ચોકખા થઇને સર્વ જગતનું અવલોકન કરશું અથવા નિખાલસ, કર્મમળથી રહિત-નિર્મળ થઇને રહેશું. રાગદ્વેષ નાશી ગયા એટલે આ જીવ નવીન કર્મબંધ કરતો અટકી જાય છે અને તેથી ધીમે ધીમે તેની

=વળી આગળ. ¶ ડગલું પણ × અડધે રસ્તે " ઘેલાપણું-મદના છાકથી થયેલું. ** સંગે-સાથે. ++ મેલની. ‡‡ ક્યારડી, નીક ÷÷ પ્યારી, વહાલી. == ન્યારી, દૂર ¶¶ નિશ્ચયથી, જરૂર. ×× પરે નહિ. "" લાભ.

સર્વ કર્મથી મુક્તિ થતાં તે ચોકખો થઇ જાય છે, કર્મમળ તેનો દૂર થાય છે અને તેથી તે શુદ્ધ સ્થાનમાં વાસ કરે છે, અને ત્યાં નિરાંતે બેસે છે. બીજો અર્થ એ છે કે-તેવા ચોકખા થઇને પછી સર્વ વસ્તુઓનું તેઓમાં રહેલા સ્વભાવ સ્થિતિસ્વરૂપે અવલોકન કરશું. પછી અમને વિષયોનું વિરસપણું, સાંસારિક જીવોનું અજ્ઞપણું, પૌદ્‌ગલિક પદાર્થોનું અસ્થિરપણું, શુદ્ધ ચેતનજીનું શુદ્ધરમણપણું અને એવી અનેક બાબતોમાં વસ્તુસ્વભાવગત યથાસ્થિત ધર્મોનું અવલોકન કરવાનો પ્રસંગ બની આવશે. ત્યાં બેઠા બેઠા અનંત જ્ઞાનથી દુનિયાનું સ્વરૂપ, જીવસ્વભાવની વિચિત્રતા બરાબર લક્ષ્યમાં આવશે. આવી રીતે અવલોકન કરવાની સ્થિતિ મોક્ષમાં પ્રાપ્ત થાય છે એટલું જ નહિ પણ જ્યારે ચેતનજી પોતાની ગતિ પકડી લે છે અને મોક્ષમાર્ગ તરફ પ્રબળપણે પ્રગતિ કરે છે ત્યારે પણ વધારે વધારે શુદ્ધ આકારમાં પ્રાપ્ત થતી જાય છે અને તેના પરિણામે ચેતનજીને જે નિશ્ચયો ધારણામાં થતા જાય છે તેને વ્યવહારુ આકારમાં મૂકવાથી તેનો સ્થિરવાસ થતો જાય છે અને છેવટે તે અચળ સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે છે એટલા માટે અમરત્વ પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે પોતાની સ્વાભાવિક ગતિ પકડવી જોઇએ.

* 'નિખરેંગે'નો અર્થ અવલોકન કરશું અથવા નિખાલસ થઇને રહેશું એ બન્ને થાય છે. સ્થિરવાસ થયા પછી અવલોકન પણ બરાબર થાય છે અને નિખાલસ થઇને રહેવાય છે.

मर्यो अनंत वार बिन समज्यो, अब सुख दुःख विसरेंगे;
आनंदघन निपट निकट अक्षर दो, नहि समरे सो मरेंगे. अब० ४

" (આ ચેતન) સમજ્યા વગર અનંત વખત મરણ પામ્યો, હવે સુખ અને દુઃખને ભૂલી જશે. હે આનંદસમૂહ ભગવાન ! નિરધાર બે અક્ષરો જે પોતાની અત્યંત નજીક રહેલા છે તેને જે નહિ સંભારે તે મરશે. "

ભાવ-વ્યાધિનું નિદાન સમજ્યા વગર તેની ચિકિત્સા થઇ શકતી નથી તેવી રીતે મરણરૂપ વ્યાધિનું કારણ સમજ્યા વગર તેની ચિકિત્સા થઇ શકતી નથી. હવે તેને સમજાયું કે વસ્તુસ્વરૂપ સમજ્યા વગર તે સુખ મેળવવા અને દુઃખનો ત્યાગ કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો તેને સુખ સ્થૂળ આકારમાં થાય ત્યારે તે રાજી થતો હતો અને જરા દુઃખ થાય ત્યારે દીલગીર થતો હતો; પરંતુ સુખદુઃખનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે તેનો તેને બિલકુલ ખ્યાલ નહોતો. મરણવ્યાધિનું કારણ આવી સુખદુઃખની ખોટી વહેંચણી જ હતી એ હવે

* નિરખેંગે હોય તો નિરખવું-જોવું અર્થ બરાબર લાગે, પરંતુ આવો પાઠ મારાથી ઠરી શકે નહિ અને મુશ્કેલી એ છે કે આ પદ કોઈ પ્રતમા મળતું નથી

૪ બિન સમજ્યો=સમજ્યા વગર વિસરેંગે=ભૂલી જઇશ. નિપટ=નિરધાર, નિઃશંક નિકટ=નજીક રહેલા, પોતાની પાસે રહેલા અક્ષર દો=બે અક્ષર (જુઓ વિવેચન). સમરે=સંભારે.

આ ચેતનજી સમજ્યો છે; અત્યાર સુધી તે નહિ સમજવાથી અનેક કુમરણે તે મર્યો હતો અને સંસારમાં ભમ્યા કરતો હતો. અત્યાર સુધી તે વિષયનાં સાધનોમાં અને તેની પ્રાપ્તિમાં સુખ માનતો હતો, તેના વિયોગમાં દુઃખ માનતો હતો; ધનપ્રાપ્તિમાં આનંદ માનતો હતો અને તેના વિરહમાં દુઃખ માનતો હતો; સ્ત્રી પુત્ર મિત્રાદિના સંયોગમાં આનંદ માનતો હતો અને તેના વિયોગમાં દુઃખ માનતો હતો. સ્થૂળ કીર્તિમાં રાચી જતો હતો અને અપકીર્તિ થવાથી હેરાન થતો હતો. આવી રીતે અનેક પ્રકારના સુખદુઃખના વિચિત્ર ખ્યાલને લીધે તે સંસારચક્રમાં ભમ્યા કરતો હતો, પણ વાસ્તવિક સુખ શું છે? ક્યાં છે? અને તે પોતે પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે કે નહિ? તેનો તેને ખ્યાલ જ નહોતો, અને તેને લઈને જ તે અનંત વાર મરણ પામ્યો હતો. મતલબ, તે જન્મમરણથી ભરપૂર સંસારમાં ભમતો હતો, ભમ્યા કરતો હતો અને તેનાથી પાર પામવાનો માર્ગ ગ્રહણ કરતો નહોતો. હવે તેને સમજાયું કે આ સર્વ સંસાર-પરિભ્રમણનું કારણ સુખદુઃખનો વિચિત્ર ખ્યાલ છે તેથી તેણે નિશ્ચય કર્યો કે—સુખદુઃખને હવે ભૂલી જ જવાં. ગમે તેવા સંયોગો આવી પડે ત્યારે મનની સ્થિતિસ્થાપકતા જાળવી રાખવા, એટલે કે સુખના સ્થૂળ આકારમાં રાચીમાચી ન જવા અને દુઃખના સ્થૂળ આકારમાં માનસિક વિરસતા ન બતાવવા ચેતનજીએ નિશ્ચય કર્યો. તેણે મનમાં ધાર્યું કે હવે ગમે તેવા સ્થૂળ સુખદુઃખના પ્રસંગો આવે તેને મન પર લેવા જ નહિ, સર્વ અવસ્થામાં મનને એક સરખું રાખવું. જ્યાં સુધી વ્યાધિનું કારણ સમજવામાં આવતું નથી, ખોટું નિદાન થાય છે, ત્યાં સુધી ચિકિત્સા બરાબર થતી નથી અને ઘણી વાર વિપરીત જ થાય છે અને પરિણામે દવાથી વ્યાધિ મટવાને બદલે વધી પડે છે. આ સર્વ હકીકત ધ્યાનમાં લઈ અમરપણું પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ ભાવનાવાળા મુમુક્ષુ ચેતનજીએ નિશ્ચય કર્યો કે સાંસારિક સુખદુઃખને તો હવે ભૂલી જ જવાં. આવી રીતે સુખદુઃખને ભૂલી જવાથી એકને પ્રાપ્ત કરવાની અને એકનો ત્યાગ કરવાની જે ઇચ્છા વ્યવહારમાં ચેતનજીને કર્મબદ્ધપણાને લીધે થાય છે તે થતી હવે અટકી જશે અને તેથી તેની શુદ્ધ ચેતના પ્રગટ થતાં તેનામાં અમરપણું સિદ્ધ થશે.

આ પ્રમાણે હોવાથી ચેતનજી પોતાનું અમરપણું બતાવવા મધુરસ્તુતિ કરે છે કે—હે મારા નાથ! આનંદરાશિ ભગવાન! નીચે જણાવેલા બે અક્ષરો જે શંકા વગરના છે અને જે પોતાની તદ્દન નજીક રહેલા છે તેનું જે સ્મરણ નહિ કરે તે મરણ પામશે એટલે કે તે સંસારભ્રમણ કરશે. ચેતનજી કહે છે કે—અમે તો અમર હતા અને હવે અમારું અમરપણું સિદ્ધ થયું છે. જેઓ ધ્યાન જે કર્મનિર્જરા કરવાનું મુખ્ય સાધન છે તે કરતી વખતે અથવા બીજી અન્ય વિચારણામાં બે અક્ષરો હૃદયતટ પર કોતરી નહિ રાખે તે અનંત સંસારમાં ભમ્યા કરશે. અહીં જે બે અક્ષરો બતાવ્યા છે તે શંકા વગરના નિરધાર છે, ફરે તેવા નથી, મતલબ તે આત્માનું સહજ સ્વરૂપ બતાવનારા છે અને વળી તે પોતાની પાસે રહેલા છે, પોતાની તદ્દન નજીક રહેલા છે, પોતામય છે, પોતારૂપ છે, અન્યની પાસે

તે લેવા જવા પડે, શીખવા જવા પડે કે શોધવા જવા પડે તેમ નથી. આ બન્ને અક્ષરો ક્યા ક્યા છે તે કહે છે.

આત્મા.	નિજ.	યોગ.	મોક્ષ.	હંસ.
સિદ્ધિ.	મુક્તિ.	ચિત્	જ્ઞાન.	જ્ઞાત.
સિદ્ધ.	બુદ્ધ.	મુક્ત.	સુદ.	ગત.
પર.	અજ.	શુદ્ધ.	ચિત્ત.	શિવ.

અક્ષર પોતે નિકટ હોય એવો અર્થ કરવો હોય તો 'હંસ' અથવા 'શિવ' શબ્દો બરાબર બેસતા આવશે, એટલે કે અક્ષરાનુક્રમમાં એ અક્ષર શ અને વ તથા હ અને સ તદ્દન નજીક આવે છે, તેનાથી નિર્દિષ્ટ આત્મા અથવા મોક્ષનું સ્મરણ કરવાનો અત્ર ભાવ છે.

આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ બતાવનારા આ બે અક્ષરોનું જે પ્રાણી સ્મરણ નહિ કરે તે સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરી મરણ પામ્યા કરશે અને ભવવ્યાધિને સહન કર્યા કરશે. ચેતન-સ્વરૂપનું ધ્યાન હૃદયમાં ધારણ કરી જે પ્રાણી સુખદુઃખને વિસરી જશે, પોતાની ગતિને પકડી લેશે અને રાગદ્વેષનો નાશ કરશે તે અમર થઇ જશે. શ્રી આનંદઘન મહારાજ તો ત્યાં સુધી કહે છે કે—જેઓ એ પ્રમાણે કરવાનો નિશ્ચય કરે છે તે અમર થઇ ગયા છે એમ જ સમજવું. તેઓની સંસારસ્થિતિ એટલી અલ્પ થઇ જાય છે અને સંસારમાં રહે છે ત્યાં સુધીમાં પણ તેઓની સાંસારિક સુખદુઃખોમાં તાદાત્મ્યવૃત્તિ એટલી ઓછી થાય છે કે આવો વિચાર થયા પછી તે અમર થઇ ગયો એમ જ સમજવું. મુમુક્ષુ જીવે તેટલા માટે આ અમર થવાનો માર્ગ પકડી લઈ અમર થઇ જવું એ સુખદુઃખના વાસ્તવિક ખ્યાલને અંગે યોગ્ય છે.*

પદ ૪૩ મું

રાગ-રોડી.

मेरी तुं मेरी तुं काहे डरेरी? मेरी०
कहे चेतन समता सुनी आखर, और दोढ दीन *जुठी लरेरी. मेरी० १

---

* આ બહુ સુંદર પદ કોઇ પણ પ્રતમાં આપવામાં આવ્યું નથી. એનો ભાવ બહુ સુંદર છે અને મારા ગુરુમહારાજનું કહેવું એમ હતું કે એ પદ આનંદઘનજી મહારાજનું બનાવેલું ન હોય એમ ભાષા ઉપરથી કહી શકાય તેમ નથી. ભાષા તદ્દન આનંદઘનજી મહારાજ જેવી જ છે એમ તો આનંદઘનજીની ભાષા આપણે વિચારી છે તેથી કહી શકીએ. કોઇ પણ પ્રતમાં આ પદ આપેલ નથી તેથી તેનું કર્તૃત્વ સંદિગ્ધ તો રહે છે. ભાષાશૈલી અને વિચારપ્રૌઢતા આનંદઘનજીની સામાન્ય કૃતિને સાનુરૂપ છે.

* જુઠીને સ્થાને 'જૂઠ' અથવા 'જૂઠી' એવો પાઠાંતર છે.

૧ મેરી=મારી. કાહે=શામાટે? ડરેરી=બીહે છે, ડરે છે. સુની=સાંભળ. ઔર=બીજી, મમતામમતા. દોઢ=૧½. જુઠી=ખોટી. લરેરી=લડશે, તકરાર કરશે.

"ચેતન સમતાને કહે છે 'તું મારી છો, તું મારી છો. તું શા માટે ડરે છે? બીજી છે તે તો છેવટે દોઢેક દિવસ ખોટી લડશે.'"

ભાવ–ચેતનજીએ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કર્યો અને રાગદ્વેષનો સંગ છોડી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો એ આપણે ઉપરના પદમાં જોયું. ત્યાં અનંત મરણોનું કારણ શું છે તે પણ તેને સમજાયું અને છેવટે તેણે પોતાની ગતિ પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો. આવી રીતે પ્રગતિ કરનાર જ્ઞાનદૃષ્ટિમાં વર્તતો ચેતન જે અત્યાર સુધી સમતાની સામું પણ જોતો નહોતો, જે તેના મંદિરે આવતો પણ નહોતો અને જેણે અનુભવ તથા શ્રદ્ધા વિગેરેની મારફતે મોકલેલા સંદેશાઓની દરકાર પણ કરી નહોતી તે હવે સમતાને પોતાના દિલની હકીકત કહેતાં જે કહે છે તે પર અત્ર આ પદનો પ્રથમ વિભાગ છે.

હે સુમતિ! તું શા માટે ડરે છે? તારા મનમાં ભય શા માટે રહે છે? બધી વાતનો વિચાર કરતાં મને જણાય છે કે–તું મારી છો, મારી યોગ્ય સ્ત્રી છો અને મારા ઘરમાં રહેનારી છો. હવે હું બહુ સારી રીતે સમજ્યો છું કે મારામાં અને તારામાં કોઇ તફાવત નથી, મારો અને તારો અભેદ છે, મારી અને તારી વચ્ચે બીજું કોઈ પણ નથી અને હું અને તું આખરે એક જ છીએ. હું સમજું છું કે હજુ તને માયામમતાની કે બીજા વિભાવોની બીક લાગે છે પણ તારે તે બીક રાખવાની જરૂર નથી. હું તને ચોક્કસ કહું છું કે વસ્તુતઃ તું જ મારા ઘરની સ્ત્રી છે અને છેવટે મારો અને તારો જ સંબંધ બરાબર જામશે. તારા વિલાપ સાંભળીને, તારા વિરહાલાપનું વર્ણન અનુભવને મુખે સાંભળી· ને અને તારી સ્થિતિનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ નજરે જોઇને મારે તને કહેવું પડે છે કે–તું શા માટે ડરે છે? તું શા માટે બીહે છે? આ માયામમતા આદિ તારા સમોવડીયા છે તે તારી સાથે દોઢ દિવસ લડશે, થોડો વખત તારી સાથે ચડભડ કરશે, મને ખેંચી ખેંચીને સંસારમાં લઈ જવા પ્રયત્ન કરશે, મને અનેક પ્રકારની લાલચો આપશે, સ્થૂળ સુખો બતાવશે, સંસારમાં મમત્વ કરાવશે અને ખટપટમાં રખડાવશે; એ પ્રમાણે તારી પાસે મને નહિ આવવા દેવા માટે બનતા સર્વ પ્રયત્ન કરશે પણ તે પ્રયત્ન હવે વધારે વખત ચાલવાના નથી; દોઢ દિવસ–થોડા વખત સુધી તે પ્રયત્ન ચાલશે, એક બે દિવસ મારી તકરાર કરશે, મને મુંઝવશે, તારે મહેલે આવવાના માર્ગ પર આડા બેસી મને લલચાવશે પણ તું ખાતરી રાખજે કે અંતે તો તુંજ મારી છે અને હું સર્વથા તેનો ત્યાગ કરી તારે મહેલે હંમેશને માટે આવવાનો છું.

ભવ્ય જીવની જ્યારે આત્મપરિણતિ જાગે છે ત્યારે તેના મોઢામાં આવાં જ વાક્યો હોય છે. ભવ્યત્વની છાપથી કાંઇ સુમતિને નહિ ડરવાનું કહી શકાય નહિ, કારણ કે અભવ્ય ને કોટે વળગેલા અનંત જીવો એ જ સ્થિતિમાં માયામમતા સાથે રખડ્યા કરવાના છે; પરંતુ જ્યારે ચેતનજી પ્રગતિ કરવા લાગે, મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરે, સમકિત મેળવે અને

પોતાની ગતિ પકડી લે ત્યારે તે સુમતિને કહી શકે કે એ માયામમતા હજુ મારો કેડો મૂકતી નથી પણ તેઓ મારી સાથે એક બે દિવસ ખોટી લડી મને હેરાન કરશે, બાકી એ વાતથી તારે જરા પણ ડરવાનું નથી. ત્રેવીશમા પદમાં જણાવ્યું છે* તે પ્રમાણે દોઢ દિવસ એ ટૂંકો વખત બતાવનાર સંજ્ઞાસૂચક શબ્દ છે. આપણે વ્યવહારમાં કહીએ છીએ કે બેચાર દિવસમાં અમુક કામ કરી નાખીશ, એટલે ટૂંકા વખતમાં કાર્ય થઈ જશે એવો જ ભાવ દોઢ દિન શબ્દથી મારવાડી ભાષામાં નીકળે છે. ટબાકાર એના અર્થને અંગે એક નવીન શૈલી વાપરી તે શબ્દ સમજાવે છે તે આપણે આગળ જોશું. ભવ્ય જીવની ગતિ હવે શુદ્ધ આત્મભાવ પ્રગટ કરવા તરફ થઈ છે પણ હજુ તે અનાદિ સંબંધને લીધે વારંવાર વિભાવ તરફ ખેંચાયો કરે છે. અત્યારે પોતાની શુદ્ધ દશાના સ્પષ્ટ ભાનને લઈને તે સમતાને કહે છે કે–તારે જરા પણ ભય રાખવાનું કારણ નથી, હું તને સ્પષ્ટ રીતે કહું છું કે–તું આખરે મારી જ છો અને મારા ઘરની દેવી છો. માયામમતાના ભૂલાવો ખવરાવનારા દેખાવથી હું સર્વથા તેમની પાસે રહીને તને વિસરી જઈશ એમ હવે તારે ધારવું નહિ અને એ વાતનો તારે જરા પણ ભય રાખવો નહિ.

ટબાકાર આ ગાથાનો ભાવ બતાવતાં લખે છે કે:–ચેતનજી સુમતિને કહે છે કે–હે સુમતિ! આખર એટલે ભવભ્રમણનો પાકકાળ હવે પ્રાપ્ત થયો છે એટલે મારા ભવભ્રમણનો છેડો આવ્યો છે. પાછલો અનંત કાળ તે એક દિવસ સમજવો, કારણ અનંતતા એક છે, અને જે દિવસે અથવા રાત્રે હું કુમતિને ઘરથી બહાર કાઢી મૂકીશ તે અરધો દિવસ, આવી રીતે કુલ દોઢ દિવસ કુમતિ તારી સાથે ફોકટ લડે છે (લડશે) અને લડતાં લડતાં બોલે છે (બોલશે) કે ચેતનજી મારા પતિ છે, ચેતનજી મારા પતિ છે, પણ એના લડવાથી કાંઈ વળવાનું નથી. ભવભ્રમણનો છેડો આવી ગયો છે અને તેથી માયામમતા કદાચ દોઢ દિવસ લડશે, પણ પ્રિયે! તું મારી છો અને તેનાથી તારે જરા પણ ડરવાનું નથી. તારી સોબતથી હું ભવભ્રમણનો છેડો લાવી શકીશ. આ ભાવમા દોઢ દિવસનો જે અર્થ ટબાકારે કર્યો છે તે ધ્યાન ખેંચનારો છે. પૂર્વના અનંત કાળને એક દિવસ ઠરાવ્યો છે અને જે દિવસે માયા મમતાને હાંકી મૂકી સુમતિ સાથે સંબંધ દૃઢ કરવામાં આવે તે દિવસ અથવા રાત્રિ (આખા દિવસનો અર્ધ ભાગ)ને અરધો દિવસ ગણી તેટલો કાળ–દોઢ દિવસ મમતાદિક ફોકટ લડે છે એમ બતાવી તેનાથી ભય ન રાખવાનું આશ્વાસન ચેતનજી સુમતિને આપે છે એવો અત્ર ભાવ છે.

> एती तो हुं जानूं निहचें, रीरी पर न जराउ जरैरी;
> जब अपनो पद आप संभारत, तब तेरे परसंग परैरी. मेरी० २

---

* જુઓ પૃ૪ ૨૭૩

૨ એતી=એટલું. નિહચેં=નિશ્ચે, નક્કી રીરી=પીતળ. જરાઉ=જડાવ, ઝવેરાત, હીરામાણેક. જરૈરી=જડાય. જબ=જ્યારે. અપનો=મારું, પોતાનું. પદ=સ્થાન, સ્થિતિ. સંભારત=સંભારીશ, યાદ કરીશ. પરસંગ=પ્રસંગ, સોબત. પરૈરી=પડીશ.

"એટલું તો હું નક્કી જાણું છું કે પીતળ ઉપર હીરામાણેક જડાય નહિ. જ્યારે મારું પદ હું પોતે સંભારીશ ત્યારે તારી સોબતમાં પડી જઈશ."

ભાવ—પોતાની સ્ત્રી સૌંદર્યવાન હોય, પ્રવીણ હોય, ચાલાક હોય પણ તેનો પતિ જો અન્ય સ્ત્રીઓમાં આસક્ત હોય, કુલટાઓના કુછંદે ચડી ગયેલ હોય અને તેઓને પોતાને ઘેર બોલાવતો હોય અથવા પોતે તેઓને મંદિરે રખડતો હોય તો પછી પોતાની સ્ત્રીના સર્વ ગુણ અથવા કેટલાક ગુણોની પોતાને ખબર હોય છતાં પણ તેને દિલાસો આપવાના અને પોતાનું રખડવાનું ચાલુ રાખવાના ઇરાદાથી પોતે બે સ્થિતિની વચ્ચે લટકતી વખત આ પદમાં જે વિચિત્ર ભાવ બતાવ્યો છે તેવો જ અનુભવે છે. ચેતનજીને હવે સુમતિ તરફ પ્રેમ જાગ્રત થયો છે પણ માયામમતા તરફનું આકર્ષણ છોડી શકાતું નથી. સુમતિ મળે છે ત્યારે તેને નાખુશ ન કરવા માટે કહે છે કે–હે પ્રિયા ! તું મારી છો, તારે જરા પણ ડરવાનું નથી અને આ માયામમતા હાલ તારી સાથે લડે છે તેમાં તેઓનું કાંઇ જ વળવાનું નથી. આટલી વાતથી પણ પ્રવીણ બાળા સુમતિ કાંઇ સમજી જાય તેવી મૂર્ખ નથી તેથી તેને ફોસલાવવા સમજાવવા ચેતનજી વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે-પ્રિયા ! જો. વ્યવહારમાં પણ પીતળ ઉપર કાંઇ હીરા, માણેક કે અન્ય ઝવેરાત જડાતાં નથી, ગધેડા ઉપર સોનાની અંબાડી ઘટતી નથી અને ભિખારીને ચક્રવર્તીનું સિંહાસન બેસવા મળતું નથી એ હું જાણું છું અને તને તો તેની ઘણા વખતથી ખબર છે. હું જાણું છું કે ઘેર ઘેર ભટકનારી એ માયામમતા કુલટાઓ છે, પીતળ જેવી છે અને મારે તેની સાથે સંબંધ રાખવો એ પીતળ ઉપર જડતર જડવા જેવું અથવા ગધેડા ઉપર સોનાની અંબાડી મૂકવા જેવું છે; તેથી મારી આબરુ હલકી થાય છે એ પણ હું જાણું છું; તેમ જ તું કોણ છો ? તારો મારા પર પ્રેમ કેવો છે ? અને મેં તને અત્યાર સુધી કેટલો અન્યાય આપ્યો છે ? તેની વાત પણ મેં તારી પાસેથી સાંભળી છે. મને શ્રદ્ધા તથા અનુભવે કહી છે અને મારા ધ્યાનમાં તેમાંની કેટલીક વાત રહી છે. હવે જ્યારે હું મારું પદ વિચારીશ, મારી સ્થિતિ(Position)નો ખ્યાલ કરીશ, મારા સંબંધનું વાસ્તવિક અવાસ્તવિકપણું ધ્યાનમાં લઇશ ત્યારે મને તારો પ્રસંગ થશે, તારી સોબતમાં હું પડીશ અને તને આનંદથી ભેટીશ. વ્યવહારમાં જેમ પરરમણીમાં આસક્ત પતિને પોતાની સ્ત્રી મળે ત્યારે જેવો જવાબ આપે, તે પ્રમાણે હું તને કહું છું કે–હવે મારી જ્ઞાનદૃષ્ટિ જાગ્રત થઈ છે, હું વસ્તુસ્વરૂપ સમજ્યો છું અને તેથી માયામમતાનું ખરું સ્વરૂપ જાણવામાં આવ્યું છે અને તે પીતળ જેવી છે એ પણ મને જણાયું છે તથા તેના ઉપર જડાવ કામ કરાવવું તે અનુચિત છે એ પણ હું જાણું છું. પીતળ તે પીતળ છે અને સોનું તે સોનું છે. સોનું ત્રણ કાળમાં સોનું જ રહેવાનું છે. 'સોનું તે વિણસે નહિ સાહેલડીયા, ઘાટ ઘડામણ જાય, ગુણવેલડીયા.'* સોના પર મેલ ચડ્યો હોય તો પણ તાપથી કે

* શ્રીમદ્યશોવિજયજી. શ્રીઅનંતનાથજીનું સ્તવન

જરા ઘર્ષણથી અસલ સ્વરૂપ પ્રગટાવી શકાય છે અને એવા સોના પર જ ભારે હીરામાણેક જડી શકાય છે. કોઇ ઉદ્ધતાઈ કરી ભારે હીરાને પીતળમાં જડવાનો વિચાર કરે અથવા જડે તો તેમાં તેવો ગાંડો વિચાર કરનારની મૂર્ખાઈ જ જણાઇ આવે છે.+ તેથી પીતળ જેવી માયામમતા ઉપર મારા અમૂલ્ય સદ્ગુણોને કેમ જડાવું? જો તેમ કરું તો મારી અજ્ઞતા પ્રત્યક્ષ દેખાય. જ્યારે હું કોણ છું? તેનો વિચાર કરીશ, જ્યારે મારું સહજ સ્વરૂપ હું સંભારીશ ત્યારે તારો પ્રસંગ જરૂર કરીશ-હજુ અત્યારે તો મને તેમ કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો નથી, મારે હજુ કેટલીક અગવડો છે તે દૂર કરીને પછી એ પરભાવ-રમણ કરાવનારી સ્ત્રીઓનો પ્રસંગ તજી દઇ તારા સંબંધમાં નિરંતરને માટે રહેવાનો છું. આ પ્રમાણે કરવા મારા મનમાં ભાવના જાગ્રત થઇ છે પણ હજુ તેમ કરવા માટે સમય આવી પહોંચ્યો નથી.

ચેતનજી અત્ર જે વાત બતાવે છે તે ઉત્ક્રાન્તિમાં હજુ તે કેટલો ચઢ્યો છે તે બતાવે છે. ગુણસ્થાનકમારોહમાં હજુ તે માત્ર માનસિક પરિવર્તનના ભાવનાકાળ સુધી વધી શક્યો છે, હવે તેને માયામમતાથી ભોગવાતા વિષયનું વિરસપણું દેખાય છે પણ અનાદિ અભ્યાસને લીધે તેનો ત્યાગ કરી શકતો નથી. તે મનમાં સત્ય સ્વરૂપ સમજવા છતાં ડરે છે કે એ વિભાવદશાના ભાવો વગર પોતાને ચાલી શકશે નહિ. આથી તે સમતાને કહે છે કે-હજુ મારી કાળસ્થિતિ પરિપક્વ થઇ નથી આવી વાત કરવી એ પણ એક પ્રકારની નબળાઈ છે, કારણ કે કાળસ્થિતિ પરિપક્વ થઈ છે કે નહિ તે દિવ્ય જ્ઞાન વગર કોઇથી કહી શકાય નહિ. પુરુષાર્થ કરી કર્મસમૂહનો નાશ કરવા માટે જ ઉત્તમાધિકારીએ પ્રયાસ કરવો જોઇએ. પછી નંદિષેણ જેવી સ્થિતિ કદાચ પ્રાપ્ત થઇ જાય તો તેમાંથી પણ નીકળી આવવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, પણ પ્રયાસ કર્યા પહેલાં જ ચેતનાને કહેવું કે-જ્યારે મારી સ્થિતિનો વિચાર કરીશ ત્યારે તને મળીશ એ તો એમ બતાવે છે કે-હું વિશુદ્ધ માર્ગ જાણું છું અને તે આદરણીય છે એમ કબૂલ કરું છું, છતાં અવિશુદ્ધ માર્ગે પ્રયાણ કરું છું.* આવી રીતે બોલવું એ જેમ મંદતા બતાવે છે તેમ એટલું પણ બતાવે છે કે-ગુણસ્થાનઆરોહમાં ચેતનજી હજુ બહુ આગળ વધ્યો નથી, છતાં એનું સાધ્ય શુદ્ધ માર્ગ તરફ છે, એને એક સુંદર પરિવર્તન મળતાં એકદમ શુદ્ધ માર્ગ પર આવી જવાનો સંભવ

+ સંસ્કૃતમાં એક પ્રાસ્તાવિક શ્લોક છે તેમાં આવો જ ભાવ બતાવ્યો છે. कनकभूषणसङ्ग्रहणोचितो, यदि मणिस्त्रपुणि प्रतिबध्यते; न स विरौति न चापि न शोभते, भवति योजयितुर्वचनीयता भतलब एम छे के सोनामां जडवा योग्य भारे मणिने कदाच सीसामां जडवामा आवे तो ते काई कोइनी पासे रडतो नथी, पण तेना संबंधमा तेवी योजना करनारनी टीका थाय छे. आवो भाव पदमां बताव्यो छे ते विचारवो

* I know the better course and approve of it, but follow the worse. Bacon's Advancement of Learning Vol. II.

છે અને માનસિક ભવ્ય દશામાંથી વ્યવહારિક વિમળા દશામાં આવી સુમતિને ભેટવાનો તેને સુંદર પ્રસંગ છે. જરા વિશેષ આત્મવીર્ય સ્ફુરણા થતાં તે વિશુદ્ધ માર્ગને આદરશે એમ તેનાં હૃદયજ્ઞાનથી જણાય છે.

કોઈ પણ કાર્યનો ક્રમ વિચારશું તો આપણને સહજ માલૂમ પડશે કે વિશુદ્ધ કે અશુદ્ધ કાર્ય પ્રથમ તો વિચારદશામાં-માનસિક પરાવર્તમાં જ હોય છે: કોઇ પણ કાર્ય કરવા પહેલાં તેનો વિચાર થાય છે; સુંદર મહેલ બાંધવા પહેલાં જેમ પ્રવીણ ઇજનેર નકશો કરે છે અને તેની પહેલાં પણ મનમાં ભવિષ્યમાં કરવાના મહેલની આકૃતિ ખડી કરે છે તેમ અમુક કાર્ય કરવા પહેલાં મનમાં તેનું ચિત્ર ખડું થાય છે, કેટલોક કાળ તેનાં ગુણદોષ પર વિચાર ચાલે છે અને વિચાર થતાં થતાં વચન દ્વારા તેનો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર થાય છે અને છેવટે તે વ્યવહારુ રીતે અમલમાં મૂકાય છે-આ કાર્યક્રમ સ્વાભાવિક છે. વાત માત્ર એટલી જ છે કે કેટલીક વ્યક્તિઓ વિચારકાળમાં બહુ વખત કાઢી નાખે છે અને એકંદર ક્રિયાને અંગે પ્રગતિ ઓછી કરે છે. વિચારકાળ પણ બહુ સુંદર છે અને તદ્દન અવ્યવસ્થિત સ્થિતિને બદલે સુંદર માર્ગદર્શક છે, પણ તેમાં પરિપૂર્ણતા માની બેસવાની નથી. વિચારકાળ જેમ બને તેમ ટૂંકો કરી અને તે ટૂંકા કાળમાં પણ યોગ્ય વિચારની તુલના કરી વ્યવહારુ રીતે ક્રિયાકાળમાં-વર્તનમાં આવી જવાની બહુ જરૂર છે. અહીં ચેતનજી ઘણા ખુલ્લા શબ્દોમાં સ્વીકારે છે કે જ્યારે હું મારું પદ સંભારીશ, મારી સ્થિતિનો ખ્યાલ કરીશ ત્યારે તારો પ્રસંગ જરૂર કરીશ, સાથે તે બોલે છે કે અત્યારે હું જેનો પ્રસંગ કરું છું તે સુવર્ણ નથી, પીતળ છે; આટલું જાણવા છતાં મુદત લંબાવે છે એ અયોગ્ય છે અને તેનું મંદાધિકારીપણું બતાવે છે. પ્રગતિ કરવા માંડ્યા પછી તો સાધ્ય-પ્રાપ્તિ બે ઘડીમાં થઈ શકે અને અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્તન જેટલો કાળ પણ સંસારમાં રહેવું પડે. ઉત્તમાધિકારીનું કાર્ય એ છે કે વિશુદ્ધ માર્ગના સ્પષ્ટ બોધ પછી કાળસ્થિતિના કે એવા વિચિત્ર કાલ્પનિક ખ્યાલ ઊભા કરી પોતાની પ્રગતિ અટકાવી દેવી નહિ.

યોગમાર્ગ પર જ્યારે પ્રેમ આવે છે ત્યારે પોતાનું પદ સાંભરે છે, સાધ્યનું ભાન થાય છે અને તેના પર ધ્યાન દેવાય છે. એ માર્ગ આદરવાથી સુમતિનો મેળાપ થાય એમાં કાંઈ નવાઇ જેવું નથી. ચેતનજી તેટલા માટે જે ઉપર કહે છે તેનો ભાવ એ છે કે જ્યારે હું યોગમાર્ગ આદરીશ ત્યારે મારે તારો પ્રસંગ થશે. યોગમાર્ગ તેનાં અંગો સાથે આદરવામાં આવે ત્યારે એવી મજા આવે છે કે પછી મમતાના તુચ્છ વિષયોનું ક્લિષ્ટપણું સમજાઇ જાય છે અને તેઓ ઉપર નજર નાખવી પણ ગમતી નથી, તે જાણે ઉચ્છિષ્ટ ભોજન હોય તેના જેવાં લાગે છે. ચેતનજીને હવે વિચારકાળથી આગળ ચલાવી કાર્યકાળમાં લાવો એ ભાવ ઉપરથી સમજી લેવાનો છે.

'અપનો પદ' એટલે પોતાની સ્થિતિ. પોતાનો મોભો-પોઝીશન શું છે અને પોતે

કેવી હલકી સ્ત્રીઓનો પ્રસંગ કરે છે એની વચ્ચેની સરખામણી પર અત્ર ધ્યાન ખેંચ્યું હોય એમ જણાય છે. ચેતનજી જેવા સુંદર અમૂલ્ય ગુણરત્નાકરને એ બદામની બૈરીઓ સાથે વાત કરવી પણ ન ઘટે તો પછી તેનો પ્રસંગ તો કેમ જ ઉચિત ગણાય? અથવા અપનો પદ એટલે મુક્તિ-મોક્ષ. આ અર્થ ટબાકાર બતાવે છે. જ્યારે એ મુક્તિને સંભારશે એટલે ત્યારે તે પોતાનું સાધ્યબિંદુ શું છે? તે કેવી રીતે પ્રાપ્તવ્ય છે? તેનો વિચાર કરશે અથવા હું વિચાર કરીશ ત્યારે તારો પ્રસંગ કરીશ. આ અર્થ પણ બહુ સુંદર છે અને પદના બીજા ભાવ સાથે બંધબેસતો આવે છે. હવે ચેતનજીએ તો લાંબી મુદત નાખી આવવાનો સમય કાંઇ જણાવ્યો નહિ, માત્ર ધીરજ આપી, આશા આપી, સુમતિને છાતી પર હાથ મૂકાવ્યો, તેથી સ્વાભાવિક પ્રશ્ન એ ઉઠ્યો કે ચેતનજી ક્યારે સુમતિનો પ્રસંગ કરશે તેના જવાબમાં હવે કહે છે તે વિચારીએ.

ओसर पाय अध्यातम सेली,* परमातम निज योग= धरेरी;
सकति– जगाइ निरुपम रूपकी, आनंदघन मिलि केलि करेंगे.+ मेरी० ३

"અવસર પામીને (કાળ પરિપકવ થશે ત્યારે) આત્માનાં કૃત્યોની રીતિ એટલે પરમાત્મપણાના હેતુરૂપ નિજયોગને ધારણ કરશે અને નિરુપમ રૂપની શક્તિ જાગ્રત કરીને આનંદઘન સાથે મળી (ચેતનજી) લહેર કરશે"

ભાવ–અધ્યાત્મશૈલી એટલે શું તે અહીં ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. આત્મા અને પુદ્ગલ વચ્ચેનો તફાવત શું છે? આત્મિક કાર્યો કયા કયા છે? શું કરવાથી આત્માની ઉચ્ચ દશા પ્રાપ્ત થાય-પ્રગટ થાય? એવી દશા પ્રાપ્ત કરવાથી આત્માને શું લાભ થાય? વર્તમાન દશાનું કારણ શું છે? વિગેરે બાબતનો નિર્ણય કરી તદનુસાર વર્તવું તેને અધ્યાત્મ શૈલી કહેવામા આવે છે. જ્યારે અમુક બાબતની ધૂન લાગે છે ત્યારે તે સિવાય અન્ય કાર્ય સૂઝતું નથી રમણીઆસક્ત પ્રાણીને સ્ત્રીની વાતમા આનંદ આવે છે, ગણિતમા ધૂન લાગે છે તે મનોયત્ન કરવામા જ રાજી થાય છે, ધનઆસક્ત પ્રાણી પૈસાની વાત કરે ત્યારે જ તેને રસ આવે છે, તેવી રીતે જૂદી જૂદી બાબતોની ધૂન માટે સમજવું. આવી

---

*સેલીને સ્થાને 'શૈલી' શબ્દ છે તે સંસ્કૃતરૂપ છે રાગમા સેલી પાઠ વિશેષ યોગ્ય રીતે ઉચ્ચારાય છે અર્થ એક જ છે

= યોગને બદલે 'જોગ' શબ્દ છે બન્ને એક જ અર્થમા વપરાયલા છે

– સકતિને બદલે 'શક્તિ' સંસ્કૃત રૂપમા ક્વચિત્ પાઠાંતર રૂપે દેખાય છે

+ કરેંગેને સ્થાનકે ક્વચિત્ 'કરેંગી' પાઠ એક પ્રતમા છે અર્થ એક જ છે

૩ ઓસર=અવસર, કાળપરિણતિ, સમયપરિપકવતા અધ્યાતમસેલી=અધ્યાત્મશૈલી, આત્માના કૃત્યોની રીતિ પરમાતમ=પરમાત્મભાવના હેતુભૂત નિજયોગ=નિજયોગનુ સ્વરૂપ. ધરે=ધારણ કરે. સકતિ=શક્તિને જગાઈ=જાગ્રત્ કરીને નિરુપમ=જેને કોઇની ઉપમા આપી ન શકાય તેવા મિલિ=મળીને કેલિ=રમત, આનંદ.

રીતે અધ્યાત્મના-ચેતનજીના વિષયની ધૂન આવે તેને અધ્યાત્મશૈલી કહેવામાં આવે છે. જ્યારે તેવી ધૂન આવે છે ત્યારે આત્મા સંબંધી વાત, વિચાર અને કાર્યો કરવામાં જ રસ આવે છે. આવી અધ્યાત્મશૈલી તો કાળસ્થિતિ પરિપક્વ થશે ત્યારે ચેતનજીને પ્રાપ્ત થશે. પાંચ કારણ એકત્ર થાય છે ત્યારે એક કાર્ય બને છે: કાળ, સ્વભાવ, ભવિતવ્યતા (નિયતિ), પૂર્વકૃત(કર્મ) ને ઉદ્યમ. આમાં કાળ એ એક ઉપયોગી કારણ છે. ચેતનજી કહે છે મારી કાળપરિણતિ જ્યારે પરિપક્વ થશે ત્યારે પરમાત્મદશાનો નિજયોગ ધારણ થશે. હાલ તો હે સુમતિ! ચાલે છે તેમ ચાલવા દેવું પડશે. પરમાત્મ-સાધ્યસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનો યોગ જ્યારે પ્રાપ્ત થશે ત્યારે આત્માથી સિદ્ધ કેમ થવાય? સિદ્ધ દશાનો અહીં કેવી રીતે અનુભવ થાય? અને સાધકદશામાં સ્વરૂપ કેમ પ્રાપ્ત થાય? એ સર્વ શક્તિગત ધર્મો સ્વસ્વરૂપે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેની યોગ્ય વિચારણા અને યોજના થશે. પથ્થરમાં જેમ સુવર્ણ, દૂધમાં જેમ ઘી, તલમાં જેમ તેલ સત્તાગત શક્તિરૂપે રહેલ છે, તેમ શરીરમાં શક્તિરૂપે વ્યાપી રહેલ પરમાત્માને જોવા તે નિજસ્વરૂપ યોગદર્શન છે. નિર્વિકાર નિરંજન નિજસ્વરૂપને કાષ્ઠાન્તર્ગત અગ્નિ પેઠે જોઇ શકે તે સામર્થ્યયોગની લાયકાતવાળો ચેતન આનંદઘનસ્વરૂપ સાથે મળી આનંદ કરે છે. શુદ્ધ ચેતનાને પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ ઇચ્છાવાળો પણ હજુ પૌદ્ગલિક પદાર્થના મોહમાં આસક્ત અને પ્રસંગ મળતાં તેમાથી બહાર નીકળી આવવાની દૃઢ ઇચ્છાવાળો આ ચેતન હજુ દૃઢ નિશ્ચય કરીને સંસારદશાનો ત્યાગ કરી શકતો નથી અને તેથી સુમતિને કહે છે કે-તારે ડરવું નહિ, હું તારો જ છું. યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમાં ઇચ્છાયોગનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે બરાબર મળતું આવે છે.

આવી રીતે ચેતનજીને પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવા ભાવના થઇ છે તે સંબંધમાં બહુ હકીકત લખી શકાય. પરમાત્મભાવ સમજવા માટે ચિદાનન્દજી મહારાજની પરમાત્મ છત્રીશી અને યશોવિજયજી મહારાજની પરમાત્મ પચ્ચીશી ખાસ વાચવા લાયક છે, મનન કરવા યોગ્ય છે. અહીં સ્થળસંકોચથી તે આખી આપી શકાય તેમ નથી પ્રથમ છત્રીશીનાં ઉપયોગી કવનો અહીં બતાવીએ—

> રાગ દ્વેષકે નાશતેં, પરમાતમ પરકાશ;
> રાગ દ્વેષકે જાગતે, પરમાતમ પદનાસ.
> લાખ બાતકી બાત યહ, તોકું દેય બતાય;
> જો પરમાતમ પદ ચહે, રાગ દ્વેષ તજ ભાય.
> દેહ સહિત પરમાતમા, એહ અચરજકી બાત;
> રાગ દ્વેષકે ત્યાગતે, કર્મ શક્તિ જરી જાત.
> ભાઈ એહ પરમાતમા, સો હે તુમમેં યાંહિ;
> અપણી શક્તિ સંભારકે, લિખાવત દે તાંહિ.*

* ચિદાનંદજીકૃત પરમાત્મ છત્રીશીની આ અનુક્રમે ૨૩, ૨૫, ૩૨ અને ૩૫ મી ગાથાઓ છે.

આવો પરમાત્મભાવ છે. એને પ્રાપ્ત કરવા આ પદમાં કહ્યું છે અને ઉપર ચિદાનંદજી મહારાજ જણાવે છે તેમ રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવો ખાસ આવશ્યકીય છે. એ પરમાત્મદશાનો નિજયોગ સમજવો.

મેરી તું મેરી તું એવી રીતે બોલવું એ ઇચ્છાયોગ છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમને લીધે સાંભળેલી હકીકતનું અર્થજ્ઞાન મેળવી તે પ્રમાણે કાર્ય કરવાની ઇચ્છાવાળો પ્રાણી પ્રમાદથી ન કરી શકે, મતલબ અંતઃકરણમાં સૂત્રાર્થનું ઇચ્છકપણું હોય પણ ધર્મવ્યાપાર સામર્થ્યયોગ કરી શકે નહિ તેને ઇચ્છાયોગ કહે છે આવો ઇચ્છાયોગ પ્રાણી ઘણીવાર કરે છે પણ તે તેની નબળાઇ બતાવે છે. અહીં ત્રીજી ગાથામાં જે ભાવ બતાવ્યો છે તે ઇચ્છાયોગ છે અને સામર્થ્યયોગ પ્રાપ્ત કરી શ્રી આનંદઘન પ્રભુ સાથે ક્રીડા કરવાનું ચેતનજીનું સાધ્ય છે. એ સામર્થ્યયોગમાં સિદ્ધિપદપ્રાપ્તિ રહી છે. એ યોગમાં શાસ્ત્રમાં બતાવેલા ઉપાય ઉપરાંત ચેતનજી પોતાની અધિક શક્તિ ધર્મવ્યાપારમાં વાપરે. એના ધર્મસંન્યાસ અને યોગસંન્યાસ એવા બે ભેદ છે. મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મસંન્યાસ છે અને ચૌદમા ગુણસ્થાનકે યોગરૂંધનરૂપ યોગસંન્યાસ છે. અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનકથી ધર્મસંન્યાસ સામર્થ્યયોગ થાય છે. પછી વિશેષ ગુણપ્રાપ્તિ થતાં એ સંન્યાસમાં પ્રગતિ થતી જાય છે. અને સર્વવિરતિના ગુણો વધારે વધારે અંશે તેને પ્રાપ્ત થતા જાય છે. ક્ષપકશ્રેણી માંડનારને યાવત્કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, લોકાલોકના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય અને જે યોગશૈલેશી અવસ્થામાં પણ પ્રાપ્ત થયેલ રહે તે મહાવિશિષ્ટ યોગને યોગસંન્યાસ સામર્થ્યયોગ કહે છે. નિરુપમ રૂપની શક્તિ જગાવવાની અહીં જે વાત કરી છે અને પરમાત્મસ્વરૂપનો નિજયોગ ધારણ કરવાનું કહ્યું છે તે આ યોગસંન્યાસ સામર્થ્યયોગ સમજવો

હે સુમતે! છેવટે હું આવો યોગ પ્રાપ્ત કરવાનો છું, ઇચ્છાયોગ મૂકી દઇ શાસ્ત્રયોગ કે જેમાં દ્રવ્યાદિના સ્વરૂપના શુદ્ધ બોધ સાથે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી પણ આગળ વધી જ્યારે હું સામર્થ્યયોગના બીજા યોગસંન્યાસ વિભાગમાં આવી જઇશ ત્યારે આનંદસ્વરૂપ સાથે ક્રીડા કરીશ. હું તને ખાતરી આપું છું કે તું મારી જ છો અને છેવટે હું તને મળવાનો છું; તારે જરા પણ ચિંતા કરવી નહિ, જરા પણ રડવું નહિ, જરા પણ ડરવું નહિ.

આ પદની આ ગાથાનો અર્થ કરતાં ટબાકાર કહે છે કે–સુમતિ શ્રદ્ધાને પૂછે છે કે ચેતનજી મને ક્યારે મળશે? તેના જવાબમાં શ્રદ્ધા કહે છે કે–ભવનો પરિપાક થશે ત્યારે ચેતનજી પોતાનું સ્વરૂપ વિચારતો પરમાત્મસ્વરૂપ ચિંતવવાનો સંયોગ ધારણ કરશે તે વખતે ઉપમારહિત એવી નિજસ્વરૂપની શક્તિ–સામર્થ્યને તે જગાવશે અને તેમ થતાં જ તું આનંદઘન સાથે મળી એકીભૂત થઇને કેલિ કરીશ એટલે કે ચેતનજી તે વખતે આત્મારામના સ્વરૂપમાં રમણ કરશે. આ ભાવ પણ સારો છે, લગભગ ઉપર કરેલા અર્થ જેવો જ છે, માત્ર શ્રદ્ધાન'

મુખમાં એ વચનો મૂકવાથી પ્રક્રમભંગ થાય છે. ચેતનજીએ શરૂ કરેલ લયને બનતાં સુધી તોડવો યોગ્ય નથી.

આ પદમાં ચેતનજીએ એક નબળાઈ બતાવી છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. એ કહે છે કે-મારો સમય પાકશે ત્યારે હું વિશુદ્ધ યોગમાર્ગ આદરીશ. આવી રીતે જેનું સ્વરૂપ જાણુતા નથી એવા કાળને દોષ દઇ કાંઇ પણ પ્રયાસ કર્યા વગર બેસી રહેવું તે અયોગ્ય છે. જ્યારે બની શકે ત્યારે વિચારવું કે આવો સામર્થ્યયોગ સાધવાનો અવસર વારંવાર પ્રાપ્ત થતો નથી; સામર્થ્યયોગ ન સધાય તો તેનાં સાધનો એકઠાં કરવાનો વખત જતો કરવો ઉચિત નથી. એવી રીતે નિર્ણય કરી બને તેટલું કાર્ય સફળ કરવું. કર્મની ચીકાશ એટલી બધી છે કે જો તેને માર્ગ આપવામાં આવે તો આ જીવનો પત્તો લાગવા દે નહિ. ઇચ્છાયોગ દૃઢ કરી, સામર્થ્યયોગનાં સાધનો યોજી દેવાં એ પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવાની અને પરમાત્મભાવ પ્રગટ કરવાની ઇચ્છાવાળાને માટે બહુ જ જરૂરનું છે, ખાસ આદરણીય છે અને બહુ સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં નિર્ણય કરીને સમજવા યોગ્ય છે. સામર્થ્યયોગનું સ્વરૂપ ઉપોદ્ઘાતમાં વધારે સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે તેથી અત્ર વિશેષ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. સ્થિતિ અથવા કાળપરિપકવતા કોઇ પણ કાર્યને અંગે ખાસ ઉપયોગી છે, પરંતુ સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થયા પહેલાં કાળસ્થિતિ ક્યારે પાકશે તે કહી શકાય નહિ તેથી અત્યારે તો સમય થયો નથી, હવે પછી યોગ્ય વખત જોઇ વિશેષ યોગસાધના કરવામાં આવશે એવી વાત કરી પ્રાપ્ત થયેલ જોગવાઇને ગુમાવી દેવી નહિ; વળી આ પદમાં અધ્યાત્મશૈલી પ્રાપ્ત કરી નિજસ્વરૂપ યોગ સાધવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે. જ્યાં સુધી અધ્યાત્મશૈલી પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી ઉપર ઉપરથી યોગ-સદ્દહણા થાય તો પણ તેની જોઇએ તેવી અસર થતી નથી. અંતઃકરણમાં અધ્યાત્મની ધૂન લગાડીને પરમ સાધ્ય ઉપર નિરંતર લક્ષ્ય રાખીને શક્તિગત આત્મધર્મોને વ્યકત કરવાની આવી સુંદર તક જવા ન દેવી એ શુદ્ધ સનાતન ચેતનજીનું અગ્ર કર્તવ્ય છે. ચેતનજીની વર્તમાન પ્રવૃત્તિ સદાચરણમાં તો છે, પરંતુ હજુ શુદ્ધચેતના સાથે તન્મયતા કરાવનાર યોગસંન્યાસનો કાળ પ્રાપ્ત થયો નથી તેને માટે આ પદનાં વચનો છે. અધ્યાત્મશૈલીમાં રહેલ શૈલેશ શબ્દથી પરમોત્કૃષ્ટ દશા જણાવી છે. આ પદનો આ મહાન્ ઉચ્ચ આશય બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચારવા યોગ્ય છે અને સામર્થ્યયોગનું સ્વરૂપ સમજી તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો એકત્ર કરવાનો આ અવસર ભૂલવા જેવો નથી.

પદ ચુંમાળીશમું

રાગ ટોડી

तेरी हुं तेरी हुं एती कहुंरी;
इन बातनमें *दगो तुं जाने; तो करवत काशी जाय ग्रहुंरी. तेरी हुं० १

"હું તારી પત્ની છું, હું તારી પત્ની છું એટલું કહું છું. એ વાતમાં કાંઇ કપટ તને માલૂમ પડે તો કાશી જઈ કરવત મૂકાવું."

ભાવ–ગતપદમાં સ્વશક્તિગત ધર્મો કેવાં સુંદર છે અને તેમાં ચેતનજી ક્યારે આવશે તે બતાવતાં ચેતનજીએ કહ્યું કે પીતળ ઉપર હીરા માણેક જડાતાં નથી અને છેવટે બતાવ્યું કે આનંદઘનસ્વરૂપ સાથે અવસર પ્રાપ્ત થશે ત્યારે પોતે આનંદ કરશે આ ઉદ્ગાર સાંભળીને ચેતનાને વિચાર થયો કે ચેતનજી કદાચ ઉપર ઉપરથી મારા પર પ્રેમ બતાવવાનો વિચાર દર્શાવતા હશે પણ તેઓના મનમાં મારા પતિવ્રતપણાની પાકી ખાત્રી હશે કે નહિ તે હજુ તેઓના ઉદ્ગારથી સમજાતું નથી, કારણ કે વચ્ચે જો કે તેઓ બોલ્યા છે કે પીતળ ઉપર જડાવ કામ ન કરાય, પણ તેઓને મારા કંચનત્વની અને તેઓ પરના મારા વિશુદ્ધ પ્રેમની મારે સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં મારે પ્રતીતિ કરાવી આપવી જોઇએ. ચેતનજી વિશેષ સન્મુખ થયા છે તે પ્રસંગનો લાભ લઇ સમતા અત્ર ઉદ્ગાર કાઢે છે તે પર આ પદરચના છે.

શુદ્ધચેતના કહે છે કે–હે ચેતનજી! હું તમારી છું એટલે હું જે કહું છું તે તમે બરાબર ધ્યાનમાં રાખજો. હું અત્યારે તમારી પાસે નથી તેથી કદાચ તમને એમ લાગતું હશે કે ચેતના પોતાની નથી; પણ તમારા હૃદયમંદિરમાં હાલ માયામમતા છે તેથી હું આવતી નથી અને એ કારણને લઇને તમને જુદા પ્રકારની અસર થતી હોય તો હું તમને ખાત્રી આપું છું કે હું તમારી જ છું, મેં મનથી પણ અન્ય પતિને ઇચ્છ્યો નથી અને શરીરથી કોઇની સાથે સંબંધ કર્યો નથી. અત્યાર સુધી આપના વિરહઅગ્નિમાં બળ્યા કરું છું અને આપ મારો વિરહ દૂર કરશો એવી આશામાં આપના નામની માળા હાથમાં લઇ તમારા જાપ કર્યા કરું છું. આ વાતમાં જો આપને જરા પણ ખોટું લાગતું હોય, અસત્યનો ભાસ પણ થતો હોય તો આપ કહો તેવા સોગન ખાઉં, આપ કહો તેવા પ્રકારનું દિવ્ય કરીને આપને પ્રતીતિ કરાવી આપું કે હું સર્વથા મન, વચન, કાયાથી શુદ્ધ પતિવ્રતા રહી છું અને છું.

---

* 'ઇન બાતનકું દરોગ તું જાને' આવો પાઠ બે પ્રતમાં છે એનો અર્થ કરવામાં દરોગ શબ્દનો ભાવ સમજાતો નથી. સંબંધ ઉપરથી તેનો અર્થ ખોટી એમ થતો જણાય છે. બાતનમેં ને બદલે બાતમેં એમ પાઠ બે પ્રતમાં છે તેમાં અર્થફેર થતો નથી.

૧ તેરી=તારી. હું=હું પોતે. હું=છું. એતી=એટલું. ઇન=એ. બાતનમેં=વાતમાં. દગો=કપટ, લુચ્ચાઇ. કાશી=બનારસ. જાય=જઇને. ગ્રહુંરી=ગ્રહણ કરું, મૂકાવું.

વ્યવહારમાં જ્યારે સામા મનુષ્યને પ્રતીત કરી આપવી હોય ત્યારે તે બાબતને અંગે કવચિત્ સોગન ખાવામાં આવે છે. ' કરવત કાશી જાઈ ગહુંરી ' એ પદ સોગન ખાવાના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલ છે. મૂળ વાત તો એમ છે કે સંસારના અનેક દુઃખથી તપ્ત થયેલા દુઃખી માણસો આ ભવમાં કાંઇ સુખ મળ્યું નહિ પણ આવતા ભવમાં સુખ મળશે, એવી અજ્ઞતાસૂચક બુદ્ધિથી કાશી જઇ અસલના વખતમાં કરવત મૂકાવતા હતા. મતલબ માથાથી પગ સુધી કરવતવડે કપાઇ આત્મહત્યા કરતા હતા અને તે પ્રમાણે કરવત મૂકાવતી વખત મનમાં આવતા ભવમાં અમુક વસ્તુ પોતાને મળો એવી ઇચ્છા રાખતા હતા. આવી રીતે નિયાણું કરીને મરવાના, આત્મઘાત કરવાના બીજા પણ ઘણા માર્ગો આ દેશમાં હતાઃ કેટલાક ગિરનાર પરથી ભેરવજવ ખાતા હતા એટલે એક ઊંચા શિખર પરથી નીચે ખાઇમાં પછાડી ખાતા હતા અને શરીરનો પાતથી નાશ કરતા હતા, કેટલાક જગન્નાથજીના રથ નીચે પડી કચરાઇ જતા હતા, કેટલીક સ્ત્રીઓ મૃત્યુ પામેલ પતિ જ પાછો પતિ તરીકે પ્રાપ્ત થાય તેટલા માટે સતી થઇ બળી મરતી હતી. આ સર્વ અજ્ઞાનકષ્ટ હતું. આત્મઘાત કરવાથી કદિ ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી નથી, એટલું જ નહિ પણ પૂર્વે બાંધેલા અશુભ કર્મ ભોગવી લેવાનો પ્રસંગ છોડી દઇ ઉલટા વધારે ચીકણાં અશુભ કર્મો એકઠાં કરવાનું તેથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ સર્વ રિવાજો બ્રિટિશ સરકારે બંધ કર્યા છે. કાશીએ જઇ કરવત મૂકાવવું એ અસલ તો આવા અર્થમાં વપરાતું હતું પણ પછી તે એક પ્રકારની સોગન ખાવાની રૂઢી થઇ ગઈ. જેવી રીતે હાલ એમ કહેવામાં આવે છે કે અમુક કાર્ય તું કરે તો તારે માથે મુંબઇનું પાપ. એવી રીતે કરવત મૂકાવવું એટલે તું કહે તેવા સોગન ખાઉં, તું કહે તેવી રીતે તને પ્રતીતિ કરાવી આપું કે હું શુદ્ધ છું. તેલની ધગધગતી કઢાઇમાં હાથ બોળવો, અગ્નિમાંથી પસાર થઈ જવું, પાપ પુન્યની બારી માંથી બહાર નીકળી જવું વિગેરે અનેક રીતે દિવ્ય કરવામાં આવતાં હતાં. એવા અસાધારણ પ્રયોગથી પોતાનું શુદ્ધપણું બતાવી આપવામાં આવતું હતું. અહીં શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે–તમે કહો તે રીતે હું મારું શુદ્ધપણું બતાવી આપવા તૈયાર છું, આપ કહો તે દિવ્ય કરું, આપ કહો તે સોગન ખાઉં, પરંતુ આપ મનમાં ચોક્કસ માનજો કે–હું આપની જ છું અને આપ સિવાય અન્ય કોઇની નથી તે વાતમાં જરા પણ ગોટો નથી, ફેરફાર નથી, અપવાદ નથી.

જ્યારે ચેતનજીને સમ્યગ્ બોધ થાય છે અને તે માર્ગાનુસારીપણાથી આગળ પ્રગતિ કરે છે ત્યારે તે સુમતિને સહજ મળે છે પણ વળી વચ્ચે વચ્ચે તેના ઉપર અનાદિ મિથ્યાત્વ જોર કરે છે ત્યારે તે માયામમતાના પ્રસંગો શોધવા લાગે છે. આવે વખતે ચેતનજીની પ્રતીતિ કરાવવા માટે શુદ્ધ ચેતના પોતે અત્ર લખ્યા છે તેવા ઉદ્ગાર કાઢી ચેતનજીને સમજાવે છે, વસ્તુસ્વરૂપ બરાબર રીતે કહે છે અને તેના પર વિચાર કરવા

ચેતનજીને ભલામણ કરે છે. અત્ર જે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા ચેતનજી સમક્ષ શુદ્ધ ચેતનાએ કરી છે તે માયામમતાની ઉપર સજ્જડ ફટકો મારે તેવી છે, કારણ કે તેમાં આંતર આશય એ છે કે-જેને તમે તમારી માનો છો તે તો ઘેર ઘેર ભટકનારી છે, વેશ્યાઓ જેવી છે અને તેઓ એક પણ દિવ્ય મારા જેવું કરી શકે તેવી નથી. આપના ઉપર એ પણ્યસ્ત્રીઓ ગમે તેટલું હેત બતાવતી હોય, રાગ દર્શાવતી હોય, આકર્ષણ દાખવતી હોય, પણ તેઓ તમારી નથી, તમારી થઈ નથી અને તમારી થવાની નથી. આ ભાવ બરાબર સમજીને મનન કરવા યોગ્ય છે.

આ ગાથાનો એક બીજો વિદ્વત્તાભર્યો અર્થ કર્યો છે. જો એ વાતમાં હે પતિ! તમે દગો માનતા હો તો કાશી=તે કઈ વસ્તુ છે જેને હું ગહુંરી=ગ્રહણ કરું છું, એટલે મારા શુદ્ધપતિવ્રતપણામાં આપને દગો લાગતો હોય તો બીજી એવી કઈ વસ્તુ છે, બીજો એવો કોણ મારો પતિ કે યાર છે જેને હું ગ્રહણ કરું, જેને હું ધારણ કરું, તે આપ બતાવો. જો કે આપ મારે મંદિરે ઘણા કાળથી આવ્યા નથી છતાં મેં અન્ય પુરુષ સામે દૃષ્ટિપાત પણ કર્યો નથી અને હું તમારી જ રહી છું, છતાં એ વાતમાં આપને કાંઈ કપટ લાગતું હોય તો મારું ચિત્ત ક્યાં અને કોના પર છે તે બતાવો. આ અર્થ સુંદર છે પણ તેમાં કરવત શબ્દનો અર્થ બીલકુલ રહી જાય છે તેથી ઉપર પ્રથમ અર્થ કર્યો છે તે જ યુક્ત છે.

શુદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપનો યથાસ્થિત બોધ થયા પછી પણ ચેતનજી જ્યારે બની આવે ત્યારે વિભાવમાં પડી જાય છે, શુદ્ધ બોધ પર આવરણ આવવાથી જાણી જોઇને ઘણીવાર શુદ્ધ માર્ગથી કંટાળી જઇ મિથ્યાત્વના કુમાર્ગ પર ચઢી જાય છે અને પ્રાપ્ત થયેલ સંપત્તિ ગુમાવી બેસે છે; તેને વળી સદ્‌ગુરુ સુમતિ આપી ઠેકાણે લાવે છે. તેવે પ્રસંગે બોલવાને સમજવાને યોગ્ય આ પદમાં જે ભાવ આપ્યો છે તે વિચાર કરવા લાયક છે સંસારદાવાનળથી તપ્ત થયેલા આ ચેતનજીને ખબર પડતી નથી કે પોતે કોનાથી દુઃખી થાય છે અને શા માટે સંસારમાં રખડે છે. એને સત્ય સ્વરૂપ સમજાવવા માટે અત્ર શુદ્ધચેતના સ્પષ્ટ બોધ કરી પોતાનું ત્રિકાળશુદ્ધત્વ પ્રતીત કરાવે છે. પોતે ચેતનજીની કિંમત કેટલી ઊંચા પ્રકારની આંકે છે તે સવિશેષપણે વ્યક્ત કરતી આગળ વધે છે.

वेद पुरान कतेब कुरांनमें, आगम निगम कछु न लहुंरी;
चाचा रे फोर शीखाइ सेवनकी,* मैं तेरे÷ रमरंग रहुंगी. वेरी० २

---

* "ચાચર દોરી શીખાઈ સજનીકી" આવી રીતે આ પંક્તિ બન્ને પ્રતમાં છે તેને માટે જુઓ વિવેચન.

÷ 'તેરે'ને બદલે 'તોરે' પાઠાંતર છે.

૨ વેદ=ચાર વેદ. પુરાન=અઢાર પુરાણ. કુરાંન=મહમદ પેગંબરકૃત મુસલમાનનું ધર્મશાસ્ત્ર. કતેબ=કિતાબ, મહમદ પેગંબરની પછીના ગ્રંથકારોએ બનાવેલ ધર્મપુસ્તકો. આગમ=પિસ્તાળીશ આગમ, જૈન

"ચાર વેદ, અઢાર પુરાણ, કુરાન અને કિતાબમાં તથા આગમ અને નિગમમાં (તારા સિવાય) અન્ય મને પ્રાપ્ત થતું નથી. વાણી ફેરવીને સેવન કરવાની રીત (સર્વત્ર તે ગ્રંથોમાં) શીખવી છે. (તેથી) હું તારા રસરંગમાં રહીશ."

ભાવ–શુદ્ધ ચેતના પ્રતીતિજનક ઉદ્‌ગાર કાઢતાં ચેતનજીને વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે–હે મારા નાથ! હું તમારાં કેટલાં વખાણ કરું અને તમારે માટે કેટલા ઊંચા પ્રકારના શબ્દોમાં વાત કરું! હું તો સર્વત્ર આપનો જ ખ્યાલ કરું છું અને આપને જ દેખું છું. મારા મનમાં આપના સિવાય બીજા કોઈનું દર્શન પણ થતું નથી, કારણ કે હું જ્યાં જોઉં છું, જ્યાં વિચાર કરું છું, ત્યાં આપની જ વાત મારા સાંભળવામાં આવે છે. ચાર વેદ જુઓ, અઢાર પુરાણ જુઓ, હજરત પેગમ્બરનું કુરાન જુઓ કે તેના અનુયાયીઓના બનાવેલા કિતાબ નામથી પ્રસિદ્ધ બીજાં મુસલમાની ધર્મશાસ્ત્રો જુઓ, જૈનોનાં પીસ્તાળીશ આગમ અથવા ઉપનિષદો જે નિગમ× ગ્રંથો તરીકે ઓળખાય છે તે જુઓ; વળી તે ઉપરાંત બાઇબલ, જરથોસ્તી ગ્રંથો, બુદ્ધધર્મના ગ્રંથો, તર્ક ગ્રંથો કે અન્ય કોઈ પણ ધર્મનાં પુસ્તકો જુઓ તો ત્યાં તારા સિવાય બીજું કાંઈ જોતી નથી. કોઈ તને ક્ષણિક માને છે, કોઈ તને દેહપ્રમાણ સમજે છે, કોઈ તને પરમાત્માનો અંશ સમજે છે, કોઈ તને પ્રકૃતિપ્રભાવથી પુરુષાકારનું માયાઅવલિપ્ત સ્વરૂપ ધારે છે, કોઈ તને અનિત્ય માને છે, કોઈ અવિનાશી માને છે, કોઈ કર્માવલિપ્ત પણ વસ્તુતઃ શુદ્ધ ચિદાનંદસ્વરૂપ સમજે છે; એમ અનેક પ્રકારે તારા સંબંધી વાતો કરે છે; તારું સ્વરૂપ સમજવા યત્ન કરે છે; તારા માટે વિચાર કરે છે; પણ હું ગમે તે ધર્મનાં પુસ્તકો વાંચું છું, વિચારું છું કે જોઉં છું તો ત્યાં એક અથવા બીજા રૂપે તારી જ વાત જોઉં છું. હું ગમે તે જોઉં છું તો તારી ને તારી વાત તેમાં છે એમ મારા મન પર અસર થાય છે અને તેથી મારા હૃદય પર તારા સિવાય અન્ય કોઈની વાત કદિ આવતી જ નથી, અન્યનો વિચાર પણ થતો નથી અને અન્ય પર ધ્યાન પણ જતું નથી. મારા નાથ! તમે એટલા બધા પ્રસિદ્ધ છો કે જ્યાં ત્યાં હું આપની જ વાત જોઉં છું. આપની એવી કીર્ત્તિ જોઈ મારે ઘણું મગરૂબ થવાનું કારણ છે અને એવા સુંદર પ્રસિદ્ધ પ્રતિષ્ઠિત પતિને મેળવીને અને તેને તેવા ઉત્તમ પુરુષ તરીકે ઓળખીને કઈ સ્ત્રી એવી મૂર્ખ હોય કે તેવા પતિ પર યોગ્ય પ્રેમ રાખે નહિ, યોગ્ય હેત બતાવે નહિ, યોગ્ય સ્નેહ સાચવે નહિ.

ધર્મશાસ્ત્ર. નિગમ=આગમના અર્થનો નિરધાર કરનાર શાસ્ત્રગ્રંથો, ઉપનિષદોને નિગમ કહે છે. કછુ=કોઈ, તારા સિવાય અન્ય. લહુંરી=પ્રાપ્ત કરું. વાચા=વાણી. ફેર=ફેરવી, પ્રગટ કરી. શીખાઈ=શીખવ્યું છે. સેવનકી=સેવન કરવાની વિધિ. રસરંગ=રસના રંગમાં. રહુંરી=રહીશ.

× અર્થ નિરધાર કરનાર ગ્રંથને નિગમ કહેવામાં આવે છે તે જૈન શાસ્ત્રથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે અને તેના ખંડન માટે પૂર્વાચાર્ય મહારાજાઓએ 'આગમ પ્રતિપક્ષનિરાકરણ' નામે ગ્રંથ રચ્યો છે. આ પ્રમાણે મને પંન્યાસજી શ્રીઆનંદસાગરજી મહારાજ લખી જણાવે છે. 'નિગમ' શબ્દ તેથી આનંદઘનજી મહારાજે ઉપનિષદ્ શબ્દના અર્થમાં વાપર્યો હોય એમ જણાય છે.

શુદ્ધ ચેતનાના મુખમાં અત્ર કવિએ બહુ ચાતુર્યથી જે વાત મૂકી છે, તે પરમતસહિષ્ણુતા બતાવે છે. ભેદમાર્ગ સેવનારા, અભેદમાર્ગ અનુસરનારા તથા બૌદ્ધ, સાંખ્ય, નૈયાયિક, મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી સર્વ ધર્મના નેતાઓએ ચેતનજીની વાત સુંદર રીતે કરી છે, ચેતનજીને શુદ્ધ સ્વરૂપે સમજવા અને વ્યક્ત કરવાના માર્ગ પર વિચાર કર્યો છે, જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુઓથી ચેતનજીને સમજવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એ પ્રયત્નમાં તેઓ કેટલે અંશે ફતેહમંદ થયા છે તે પર અહીં વિચાર કરવાનો નથી, પણ શુદ્ધ ચેતનાના કહેવાનો આશય એ છે કે-કોઈ પણ ધર્મનાં પુસ્તકો વાંચવા વિચારવામાં આવે છે તો તેમાં સર્વત્ર ચેતનજીની વાતો એક યા બીજા પ્રકારે કરેલી જોવામાં આવે છે. સત્યનો અમુક અંશ લઈને તેને વિકસ્વર કરવાના પ્રયત્નમાં સર્વ શાસ્ત્રકારોએ ચેતનજીની પ્રતિષ્ઠા અને મહત્ત્વ વધાર્યાં છે અને તેટલે દરજ્જે તેમાંથી સાર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. ઘણાખરા ધર્મપ્રવર્તકોની એવી ઇચ્છા હોય કે પોતે અને પોતાનો અનુયાયી વર્ગ પરમાત્મસ્વરૂપની વિવિધ પ્રકારે સેવા કરી તે પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગ પર આવી જાય અને તેમ કરી અક્ષય, અવ્યાબાધ, અનંત સુખમય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા મેળવે. આવા સર્વત્રપ્રસિદ્ધ અને આરાધ્ય પતિને મેળવવા માટે શુદ્ધ ચેતના ખરેખર મગરૂબ થાય તેમાં નવાઈ નથી.

હે મારા નાથ! તમે આવા સુપ્રસિદ્ધ છો તો હવે આપ આપની વાણી ફેરવીને સેવન કરવાની વિધિ શીખવો કે જેથી હું હંમેશા તમારા રસરંગમાં રહું. તમારું સ્વરૂપ જુદા જુદા શાસ્ત્રકારોએ જુદી જુદી દૃષ્ટિથી બતાવ્યું છે પણ હવે એ સર્વ બાજુ પર મૂકીને તમે પોતે જ તમને આરાધવાની રીત વાણીથી જાહેર કરો અને મને શીખવો, સમજાવો, જણાવો. આપ જેવા મોટા માણસો જેની વાત વેદ, પુરાણાદિ સર્વ ગ્રંથોમાં કરી છે તે તો ઠીક, પણ હવે તો આપ પોતે જ સેવનની રીત મને સમજાવો. શું કરવાથી પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય? શું કરવાથી આત્મા પરમાત્મપણું પામે અને કેવી રીતે મારા નાથ (તમે) પ્રસન્ન રહે? એ આપ પોતે જ મને સમજાવો. એ શીખીને પછી હું આપના જ રસરંગમાં રહેવા ધારણા રાખું છું અને ગમે તેમ કરી આપને પ્રસન્ન કરવા મારી દૃઢ ઇચ્છા છે. મારે તો તમે રાજી થાઓ એમ ગમે તે પ્રકારે કરવું છે. મારે બીજું કોઈનું કામ નથી અને મેં જ્યારે આવા વેદપુરાણ, કુરાન, આગમપ્રસિદ્ધ પતિ મેળવ્યા છે ત્યારે મારે બીજાની ઇચ્છા કેમ રહે? બીજા તરફ મારો દૃષ્ટિપાત પણ કેમ થાય? બીજા તરફ સહજ લાગણી પણ કેમ રહે?

ચેતનજીનું મહત્ત્વ બતાવવામાં પરમતસહિષ્ણુતા અને દૂધમાં ભળેલું જળ ફેંકી દેવાની અને સત્ત્વ ગ્રહણ કરવાની તેની શક્તિને એક ખાસ અગત્યની બાબત તરીકે બતાવે છે. સત્તાવીશમા પદમાં તથા અન્યત્ર આ વિષય પર કેટલુંક વિવેચન થઈ ગયું છે. ચેતનજીની પાસે જ તેને સેવવાની રીત શીખવાનું શુદ્ધ ચેતના કહે છે તે તેની નમ્રતા બતાવે છે. પોતે તો બધું જાણે છે પણ ચેતનજીના મુખથી જ તે માર્ગ કહેવરાવવામાં તેનો આશય તેને પ્રસન્ન કરવાનો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. રસરંગમાં રહેવાનો નિશ્ચય તેનો અને કુટિલ માયામમતા સ્ત્રીઓ સાથેનો ભેદ બતાવવા માટે છે. તેઓ સર્વત્ર ભટકનારી છે અને પતિવ્રતા નથી એ ભાવ પ્રદર્શિત કરવા પોતે તો પતિના રંગથી રંગાઈ જઈ તેમાં રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે એમ બતાવે છે.

પ્રથમની બે પંક્તિનો અર્થ એમ પણ થઇ શકે કે–વેદ, પુરાણ, કુરાન, કિતાબ, અગમ-નિગમ (એટલે વેદાંત)એ સર્વને હું કાંઇ ગણુતી નથી, હું તો તારો મત જ માનું છું, મને અન્ય કાંઇ ઇષ્ટ નથી. શુદ્ધ ચેતનાનું કહેવું એમ છે કે–જે ચેતનજીનો મત તે તેનો પોતાનો મત, એને કોઈ અન્ય ગ્રંથોનું કામ નથી, આ અર્થ પણ ઠીક છે.

આ ગાથાનો ભાવ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. જેઓ અકારણ ધર્મના નામે લડાઈઓ જગાવે છે તેઓએ તેમાં સત્યાંશ કયાં અને કેવી રીતે રહેલ છે તે શ્રીઆનંદઘનજીના અભિપ્રાય પ્રમાણે સમજવું જોઇએ અને સત્ય સ્વરૂપ સમજ્યા પછી ચેતનજી સાથે રસરંગ જમાવવો જોઈએ. હાલ તો શુભ માર્ગો પણ એવા કંટકમય કરી મૂકાયલા જોવામાં આવે છે કે તેમાં ચાલવાથી લાભ જોઇએ તેવો થતો નથી અને કેટલીક વાર તો મોટી હાનિ થતી જોવામાં આવે છે. જ્યારે ધર્મના માર્ગો પણ આવા વિષમ બનાવી મૂકવામાં આવ્યા હોય ત્યારે પછી ચેતનજીને તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કેવી રીતે અને કયાં કરવું એ મોટો પ્રશ્ન થઈ પડે છે. તેથી વસ્તુસ્વરૂપ સમજી ચેતનજીના રસરંગમા રહી શકાય એવા માર્ગો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

"ચાચર ફેરી શિખાઈ સબનીકી" એવો પાઠાંતર છે તેનો અર્થ ગાનારાઓએ સ્પષ્ટ રીતે સેવન કરવાની રીતિ શીખવી એમ થઇ શકે છે. આત્મગાન–હૃદયગાન દ્વારા પરમાત્મભાવને સેવવાની રીતિ શીખવી એટલે આંતરગાનથી પરમાત્મભાવ પ્રાપ્ત કર્યો, સમજાયો એ અર્થ સાધારણ રીતે થઈ શકે છે. પ્રસ્તુત હકીકત સાથે ચાચરનો ભાવ બરાબર બેસતો આવતો નથી.

અહીં પરમાત્મભાવ પ્રગટ કરવાની વિવિધ રીતિઓ અન્ય ગ્રંથો બતાવે છે તેના તરફ ધ્યાન ન આપતાં શુદ્ધ ચેતના ચેતન–પતિને કહે છે કે–હે નાથ! આપ પોતે જ હવે સેવનની વિધિ વાણી દ્વારા શીખવો એટલે એથી આપને એક તો મારી સાથે વાતચીત કરવી પડશે અને અત્યાર સુધી આપ મારી સામે જોતા નથી અને સાથે બોલતા નથી તે

સ્થિતિનો અંત આવશે અને આપની પોતાની ઇચ્છા શું છે તે મને વ્યક્ત થતાં હું તેને માન આપી અનુસરીશ. હે નાથ! તેટલા માટે આપ પરમાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાની રીતિ મને શીખવો. ટબાકાર આ ગાથાનો અર્થ કરતાં કહે છે કે 'આગમ એટલે જૈનાગમનો નિગમ એટલે માર્ગ પ્રત્યે કાંઈ પ્રાપ્ત કર્યું નહિ, વાણી બોલીને તારી સેવા (શુદ્ધ ચેતનાએ) મને શીખવી.' આ ભાવમાં જાણે સુમતિ ચેતનજીને ઉદ્દેશીને બોલતી હોય તેવો ભાવ બતાવ્યો છે; પણ તે ભાવ ઉપર લખ્યો છે તેવો આત્માને ઉચ્ચતર સ્થિતિમાં બતાવનારો નથી તેથી પ્રથમ અર્થ લખ્યો છે તે વિશેષ યોગ્ય જણાય છે. આ ગાથાનું તાત્પર્ય એ છે કે-ચેતનજી પોતે જો સેવનની રીતિ વાણી દ્વારા વ્યક્ત કરે તો તેને પ્રથમ તો વિચાર કરવો પડે અને તેમ કરતાં ચેતના સુમતિ અને માયામમતાનું સ્વરૂપ સમજી જાય. આવા અનેક ઉદ્દેશો મનમાં રાખી ચેતના ચેતનજી પાસે સેવનની વિધિ વાણી દ્વારા વ્યક્ત કરવા વિનતિ કરે છે. ચેતનાનો આશય પતિ સાથે રસરંગ જમાવવાનો છે અને તેથી તે હજુ પણ આગળ તે જ લયમાં બોલે છે.

मेरे तो तुं राजी चहीए, औरके बोल में लाख सहुंरी;
आनंदघन प्रभु वेगें मिलो* प्यारे, नाहि तो गंगतरंग वहुंरी. तेरी० ३

"મારે તો તું પ્રસન્ન રહે એટલું જોઇએ છીએ, બીજાનાં લાખો વચનો હું સહન કરીશ. વહાલા આનંદઘન નાથ! જલદી મળો, નહિ તો પછી હું ગંગાના પ્રવાહમાં તણાઇ જઇશ."

ભાવ–શુદ્ધ પતિવ્રતા સ્ત્રીની ભાવના ગમે તે યોગ્ય પ્રકારે પતિને પ્રસન્ન કરવાની હોય છે, તેને પછી લોકો વરઘેલી કહે કે તેની અન્ય પ્રકારે મશ્કરી કરે તેની તે દરકાર કરતી નથી, તેની સખીઓ તેને હસે તેને તે ગણકારતી નથી, બીજા માણસો તેની ગમે તેવા શબ્દોમાં વાતો કરે તે વાતની તેના મનમાં ચોટ રહેતી નથી, તેનું સાધ્ય તો હરકોઇ પ્રકારે પતિને પ્રસન્ન કરવાનું હોય છે. બીજા કોઇ તેને લાખો બોલો સંભળાવે તેની તેને દરકાર હોતી નથી અને તે સર્વને સહન કરી જાય છે. વેદ, પુરાણ, આગમપ્રસિદ્ધ પતિને મેળવીને શુદ્ધ ચેતનાની પણ એવી જ દશા થાય છે. તે સ્પષ્ટ રીતે પતિ સાંભળે તેમ કહે છે કે–બીજા સર્વ ગ્રંથો તમારા સંબંધમાં ગમે તે પ્રકારે વાત કરે, માયામમતા તમારી વિરુદ્ધ ગમે તેટલું બોલે અને માયામમતાના સંબંધી ગોત્રજનો તમારા સંબંધમાં ગમે તેવા શબ્દોમાં મશ્કરી કરે તેની મારે દરકાર નથી. મારે તો એક જ વાત છે કે–ગમે તે પ્રકારે તમને પ્રસન્ન કરવા અને તમે સર્વદા મારા ઉપર પ્રસન્ન રહો તેવા ઉપાયો યોજવા. વ્યવહારમાં

---

* મિલોને સ્થાનકે બને પ્રતોમાં 'મિલ્યો' પાઠ છે તેનો અર્થ પ્રસિદ્ધ છે, તેના ભાવ પર વિવેચન કર્યું છે તે જુઓ.

૩ મેરે=મારે. રાજી=પ્રસન્ન. ચહીએ=જોઇએ. ઓરકે=બીજાનાં. બોલ=વચન. સહુંરી=સહન કરીશ. વેગે=જલદી. પ્યારે=વહાલા. ગંગતરંગ=ગંગાના પ્રવાહમાં. વહુંરી=તણાઇ જઇશ.

પતિપ્રાણા સતી પતિને રાજી રાખવા અનેક પ્રયત્ન કરે છે અને પતિપ્રેમમાં આસક્ત હોઈને લોકોની વાતની દરકાર કરતી નથી; તેમ હું પણ તમારા સિવાય અન્ય માટે વિચાર કરતી નથી, તમને પ્રસન્ન રાખવા નિરંતર વિચાર કર્યા કરું છું અને તે સંબંધમાં લોકો મારે માટે વાતો કરે તેની હું દરકાર કરતી નથી.

સુમતિવંત ચેતનની આવી દશા હોય છે. તેને પોતાની શુદ્ધ પરિણતિ પ્રાપ્ત કરવામાં એટલી તલ્લીનતા હોય છે કે તેને લોકોના ઉપરચોટીઆ વ્યવહારની જરા પણ વિચારણા રહેતી નથી. કહેવાની મતલબ એમ નથી કે વ્યવહાર વિરુદ્ધ તે કોઈ પણ કાર્ય કરે છે, પરંતુ વાત એમ છે કે સામાન્ય રીતે કોઇ પણ કાર્ય કરતી વખતે લોકો તે સંબંધમાં શું બોલશે? પોતાની કીર્તિને તેથી કેટલી અસર થશે? પોતાની સ્થિતિને તેથી યોગ્યાયોગ્ય શું જણાશે? એ સંબંધી વિચારણા પ્રાકૃત મનુષ્યને વિશેષ હોય છે; તેના કાર્યની રેખા અંકિત કરનાર સ્થૂળ વ્યવહારનું સાધ્યબિંદુ હોય છે. જ્યારે શુદ્ધ ચેતનનાં કાર્યને મુકરર કરનાર સાધ્ય ચેતનનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનું, પ્રગટ કરવાનું, વિકસ્વર કરવાનું રહે છે. એને અંગે કોઇ વખત વ્યવહારના માણસો તેના વર્તનને કે આચરણને પ્રાકૃત દૃષ્ટિબિંદુથી સ્વીકારી ન શકે, તોળી ન શકે એવું બની આવે છે અને તેવે પ્રસંગે કોઈ કોઇ વાર તેની અયોગ્ય રીતે હાંસી કરવાને પણ તેઓ ચૂકતા નથી. આ પ્રમાણે હકીકત હોવા છતાં શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળો સાધ્ય દૃષ્ટિવાન ચેતન પોતાનું વર્તન લોકરુચિ અનુસારે કરતો નથી પણ સાધ્યપ્રાપ્તિમાં પોતે કેટલો આગળ વધી શકે છે એ દૃષ્ટિ રાખીને જ પોતાની કર્તવ્યરેખા અંકિત કરે છે. કોઇ કોઈ વખત તો વ્યવહારુ માણસો તેને બહુ હસે છે, ઉડાવે છે, બનાવે છે; પણ તે અંતઃકરણપૂર્વક સમજે છે કે મારી વાત કરનારા અને મને બનાવનારા બિચારા હજુ તદ્દન સ્થૂળ ભૂમિકા ઉપર છે અને શુદ્ધ બોધથી ક્રમનશીબ રહેલા હોવાથી જ્ઞાનચક્ષુથી વિકળ છે, વસ્તુતઃ અંધ છે. આવા કારણથી જ શ્રીમદ્યશોવિજયજી મહારાજે સમાધિશતકમાં લખ્યું છે કેઃ—

> જગ જાણે ઉન્મત્ત ઓ, ઓ જાણે જગ અંધ;
> જ્ઞાનીકું જગમેં રહ્યો, યું નહિ કોઈ સબંધ.

જગતના લોકો સાધ્ય દૃષ્ટિયુક્ત જ્ઞાનીના વર્તનને ગાંડા માણસના વર્તન જેવું ગણે છે. તેને ત્યાગ કરતો જોઇને, ધ્યાન કરતો જોઇને, મનનો નિરોધ કરતો જોઇને તેઓ મનમાં હસે છે, તેનાં ફાટ્યાંતૂટ્યાં કપડાં જોઇને તેની મશ્કરી કરે છે, તેને વ્યવહારનાં નકામાં કાર્યોમાં ભાગ ન લેતો જોઇને તેને મૂઢ કહે છે અને તેના દરેક કાર્યની વાસ્તવિક કિંમત સમજવાની પોતાની અશક્તિને લીધે અને પોતાની જેવા બીજા ઘણા માણસો તે અભિપ્રાયમાં પોતાને મળતા થતા જોઇને પોતાનું ડહાપણ સુમતિવંત જીવને ઉન્મત્ત ઠરાવવામાં વાપરે છે. એ પ્રસંગે સામાન્ય જનસમુદાયના ચાલુ પ્રવાહથી ઊંચો આવેલો જ્ઞાની વિચારે છે કે–પોતાના સંબંધમાં વિચાર કરનારા આ બિચારા અંધ છે, જ્ઞાનચક્ષુથી રહિત છે અને વાસ્તવિક

સમજણ વગરના છે. આથી વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બોલીએ તો ખરી રીતે આવા મનુષ્યના સંબંધમાં બીજા પ્રાણીઓ શું બોલે છે તે જાણવાની કે તે સંબંધી ગવેષણા કરવાની સુજ્ઞ તત્ત્વરુચિવંત જીવને ચિંતા જ હોતી નથી. તેનું સાધ્ય તો પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાનું અને તે માટે યોગ્ય સાધનો એકઠાં કરવાનું જ રહે છે. તે બની શકે તેટલું યોગ્ય દિશામાં શુદ્ધચેતના પ્રગટ કરવા મથે છે અને તેમાં જેટલે દરજ્જે પોતાને ફતેહ મળે તેટલે અંશે તે પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે.

આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે–હે મારા નાથ ! મારે તું રાજી રહે તેનું કામ છે, બીજા ગમે તેટલા બોલો મારે માટે બોલશે અથવા બોલે છે તે સર્વ સહન કરવા હું તૈયાર છું અને તૈયાર રહીશ. હે મારા નાથ ! મને આપને મળવાની એટલી બધી અભિલાષા થઈ છે કે મને તો તમારા સિવાય બીજી વાત ગમતી નથી, પસંદ આવતી નથી, ધ્યાન ખેંચનારી થતી નથી. હે નાથ ! આપ હવે તો આપની પ્રિય પત્નીને જલદી મળો, હવે જો આપ મને મળવામાં ઢીલ કરશો તો મોટી ભૂલ થશે. અત્યારે મારે ને તમારે મળવાની જોગવાઈ થઇ છે, માયામમતા આપનાથી દૂર ખસી ગઇ છે અથવા ખસી જવાની સ્થિતિમાં આવી ગઇ છે અને આપનાથી જરા ડરી જઇ આપના પર પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરી શકતી નથી, તેવે વખતે આવો સુંદર દેહ, ઉત્તમ જાતિ, શરીરસ્વાસ્થ્ય, દેવગુરુનો યોગ વિગેરે અનેક પ્રકારની અનુકૂળતાઓ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ જો આપ મને નહિ મળો તો હું સંસારરૂપ ગંગાના પ્રવાહમાં તણાઈ જઇશ, હું નદીમાં ઝંપાપાત કરીશ અને પછી મારો અને તમારો યોગ અચોક્કસ વખત સુધી લંબાશે. સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ શુદ્ધ ચેતનાને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ ગ્રહણ કરવામાં ન આવે તો પછી એવી જોગવાઇ સંસારચક્રમાં ક્યારે ફરીવાર મળશે તે કહી શકાય નહિ. આ હેતુને લઇને શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે–આપ મને મળશો નહિ તો સંસારસરિતાના પ્રવાહમાં હું ઝંપાપાત કરીશ એટલે હું સંસારમાં ઘસડાઈ જઇશ. મતલબ ચેતનજી આવી અનુકૂળ તકનો અત્યારે લાભ નહિ લે તો પછી તે સંસારમાં ઘસડાઇ જશે અને પછી પાછો તેનો ક્યારે અવસર આવશે તે કહી શકાય નહિ. ચેતના અને ચેતનનો અભેદ છે, તેથી ચેતનાએ ગંગાના પ્રવાહમાં પડવાનું કહેવું તે ચેતનજીને તેમાં તણાવા બરાબર છે. અત્ર જે હકીકત બતાવી છે તે બરાબર સમજી શકાય તેવી છે. અનેક પ્રસંગે ચેતનજીને કહેવામાં આવ્યું છે કે તેને અત્ર જેવી અનુકૂળ જોગવાઈ મળી છે તેવી ભવચક્રમાં કોઇક જ વખત ગળે છે; તેનો ઉપયોગ શુદ્ધ દશા પ્રગટ કરવામાં થાય તો તેનું જીવન સફળ થાય છે, નહિ તો તે સામાન્ય વ્યક્તિઓની પેઠે ફોગટ ફેરા જેવું જીવન ગાળી સંસારમાં સરી જાય છે, પડી જાય છે, ડૂબી જાય છે. શુદ્ધ ચેતના તેની પોતાની સ્ત્રી છે, તેને અનુકૂળ છે અને તેને મળવાને આતુર છે; સુમતિ પ્રાપ્ત કરી તે દ્વારા પોતાનું પ્રસિદ્ધ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શુદ્ધ ચેતના સાથે અનંત કાળ સુધી વિલાસ કરવાની વિશુદ્ધ વૃત્તિ અને સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવાની આવી તક તેણે કોઈ પણ રીતે ફેંકી દેવા યોગ્ય નથી.

ટબાકાર આ ગાથા સુમતિના મુખમાં મૂકે છે. તે કહે છે કે–અહિં જે કથન છે તે જડસંગી આત્મારામ પ્રત્યે સુમતિએ કહેલું છે. તે ચેતનજીને પોતાને ઉતાવળે મળવાનું કહે છે અને નહિ તો શુદ્ધ ચેતનાના ઉજ્જ્વળ તરંગોમાં મળી જઇ બારમે ગુણસ્થાનકે પોતે જશે અને સુમતિ નહિ રહેશે એમ બતાવી સુમતિ કુમતિની મર્યાદા બતાવે છે. ટબાકારનો આશય એવો જણાય છે કે–સુમતિ પોતે તો શુદ્ધ છે પણ પતિનો વિરહ સહન કરી શકતી નથી તેથી પોતે બારમા ગુણસ્થાનકે ઉજ્જ્વળ આત્મપરિણતિરૂપ શ્વેત તરંગોમાં મળી જવાનું કહે છે અને પછી ત્યા તેનું વ્યક્તિત્વ નાશ પામશે. તેરમા ગુણસ્થાનકે તો શુદ્ધ કૈવલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને સુમતિ કુમતિનો લય થાય છે અને શુદ્ધ ચૈતન્ય પ્રગટ થાય છે. આવી રીતે હકીકત કહીને ચેતનજીને પોતાના તરફ આકર્ષણ કરવાનો સુમતિનો આશય હોય એમ ટબાકાર જણાવે છે. એ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં ભાવ ઠીક આવે છે, પણ સુમતિ આવા પ્રકારની ધમકી ચેતનજીને આપે તે પહેલી અને બીજી ગાથાના ભાવને અનુરૂપ લાગતું નથી. સુજ્ઞ વાંચનારે બન્ને અર્થ યોગ્ય રીતે વિચારવા.

આ આખા પદનો આશય ચેતનજીને તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ બતાવી તે પ્રગટ કરવા માટે આગ્રહ કરવાનો છે. એમ કરવા જતાં શુદ્ધ ચેતનાએ એક વાત બહુ સુંદર કરી છે અને તે એ છે કે–ચેતનજીની વાત સર્વ શાસ્ત્રોએ કરી છે અને ચેતનજી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આવા સુપ્રસિદ્ધ ચેતનજી પોતાનું અસિદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા લલચાય તે માટે તેને બહુ સુંદર શબ્દોમાં બોલાવ્યા છે અને તે વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. બીજી વાત ચેતનજી પાસે જ તેને સેવન કરવાની રીતિ કહી બતાવવા સૂચવ્યું છે. એનો ગર્ભિત આશય વ્યક્તિ-ભેદે શુદ્ધ દશા પ્રગટ કરવાના માર્ગોનું વિવિધપણું બતાવવાનો છે. ક્રિયાથી, યોગથી, જ્ઞાનથી અને તેના જૂદા જૂદા વિભેદથી સેવનની રીતિ પ્રાપ્ત થાય છે. અમુક વ્યક્તિને કઇ રીતિ અનુકૂળ છે તે તેણે યોગ્ય અંકુશ નીચે રહીને શોધી કાઢવાનું છે. આ ઉપરાંત ચેતનજીને પ્રસન્ન રાખવાનો જે ભાવ છેલ્લી ગાથામાં બતાવ્યો છે તે પણ બહુ જ વિચારવા યોગ્ય છે. આવી રીતે બેંતાલીશમા પદમા બે અક્ષર સ્મરણ કરવાની જે વાત કહી છે તે ચેતન અને ચેતનાના અરસપરસ ઉદ્ગારોથી સ્પષ્ટ કરવાનું સૂચવન ત્યાર પછીનાં બે પદમાં કર્યું છે. આ છેલ્લાં ત્રણે પદોનો આશય બરાબર વિચારવો.

પદ પીસ્તાલીશમું

રાગ ટોડી

ठगोरी भगोरी लगोरी जगोरी.
ममता माया आतम ले मति, *अनुभव मेरी और दगोरी. ठगोरी० १

---

* 'અનુભવ મેરી ઔર દગોરી' એ પ્રમાણે પાઠાંતર બે પ્રતમાં છે. અર્થમા ફેર પડતો નથી.

૧ ઠગોરી=ઠગારીઓ, ઠગણીઓ ભગોરી=ભાગી જાઓ લગોરી=લાગી જાઓ, વળગો જગોરી=જાગ્રત થાઓ. લે મતિ=મતિ લઇને. મેરી=મારી ઔર=તે સિવાય, અન્ય. દગોરી=દગો છે, પર છે.

" ઠગારીઓ ! ભાગી જાઓઃ (ચેતનાને કહે છે) તમે મને વળગો, જાગ્રત થાઓ. મમતા, માયારૂપ મતિ લઇને આત્મા (હું) તમને વળગ્યો છું, જ્ઞાનદષ્ટિ મારી છે અને તે સિવાય અન્ય દગો છે–પર છે."

ભાવ—આ પદનો અર્થ ઘણો વિષમ છે. પ્રથમ મારા ગુરુમહારાજે જે પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે તે બતાવું છું, પછી આખું પદ પૂરું કરી ટબાકારનો અર્થ વિચારશું. બન્ને અર્થ તદ્દન જૂદાં દૃષ્ટિબિંદુથી લખાયલા હોવાથી એક સાથે તે પર વિવેચન થઇ શકે તેમ નથી. બન્ને અર્થ કરવામાં કેટલાક શબ્દો પદમાં અધ્યાહાર હોય એમ ધારી લેવું પડે છે. કર્તાનો ખરો આશય સમજવો મુશ્કેલ છે.

ચેતનજી પોતે ઉપર પ્રમાણે પ્રતીતિજનક ઉદ્ગારો શુદ્ધ ચેતના પાસે સાંભળી હવે માયા, મમતાને ઉદ્દેશીને પ્રથમ કહે છે કે–હે ઠગારીઓ ! તમે હવે મારી પાસેથી ભાગી જાઓ, દૂર થઇ જાઓ, અને હે ચેતના ! તમે હવે જાગ્રત થાઓ અને મને વળગો. આ મમતા અને માયાની સોબતમાં પડી તેની બુદ્ધિ લઇને ચેતનજી તેને વળગ્યો છે, પણ મારી દૃષ્ટિ તો અનુભવદૃષ્ટિ–જ્ઞાનદૃષ્ટિ જ છે અને તે જ્ઞાનદૃષ્ટિમાં જે વસ્તુનો સમાવેશ થતો નથી તે સર્વ દગો છે, પર છે; તે વસ્તુ મારી પોતાની નથી, વિશ્વાસ કરવા લાયક નથી. હાલ તો ચેતનજી એટલે કે હું પોતે પારકી બુદ્ધિએ ચાલ્યો છું પણ તે મારી પોતાની શુદ્ધ દૃષ્ટિ નથી, તે સર્વ પર છે, વસ્તુગત ધર્મની તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી અન્ય છે, અવર છે અને ખાસ મુદ્દાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે મને પોતાને દગો દેનાર છે, મને હેરાન કરનાર છે, મને ફસાવનાર છે.*

ચેતનજીને જણાયું કે પોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન વેદ, પુરાણ, કિતાબ, આગમ, નિગમ વિગેરે અનેક સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમા કરેલું છે અને પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ વર્તમાન વિભાવદશામાં દેખાય છે તેથી તદ્દન જૂદું છે. એ હકીકત જાણ્યા પછી અને વળી પોતાને શુદ્ધ ચેતના જેવી સુંદર નવયૌવના પતિવ્રતા સ્ત્રી છે એ વાતથી વાકેફગાર થયા પછી તે માયામમતાનું સ્વરૂપ સમજે છે, વિચારે છે અને પછી તે કહે છે કે–હે ઠગારી માયામમતા ! અત્યાર સુધી હું તમારા તરફ લલચાઇ ગયો હતો, તમને મારી સ્ત્રીઓ સમજતો હતો અને તમારામાં આસકત હતો; પણ હવે મને માલૂમ પડે છે કે એ બાબતમાં હું ઠગાયો

* આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં પ્રથમની પંક્તિના બે શબ્દો માયા, મમતાને ઉદ્દેશીને બોલાયલા છે અને બીજા બે શબ્દો શુદ્ધ ચેતનાને ઉદ્દેશીને બોલાયલા બતાવ્યા છે, તેમ જ બીજી પંક્તિમાં ચેતન પોતાને માટે આતમ શબ્દ વાપરે છે અને 'વળગ્યા છે' એટલા અક્ષરો અધ્યાહાર લેવા પડે છે, એટલો અર્થ તાણી ખેંચીને કરવો પડે છે; પરંતુ પદના આગળ પાછળના ભાવ સાથે તથા ઉપરનાં પદોના ભાવ સાથે આ અર્થ બહુ અનુરૂપ આવે છે. કવિ જ્યા ઉદ્ગાર કાઢે છે—હૃદયમાંથી ગાન કાઢે છે ત્યારે કેટલુંક નિરંકુશપણું વાપરે છે-તેથી આવી રીતે ચેતનજી પોતાને માટે 'આતમ' શબ્દ વાપરે અને 'હું' એવો ઉચ્ચાર ન કરે તો તે તેના વિભાવ અને સ્વભાવદશાની ફેરફારવાળી સ્થિતિને યોગ્ય છે એમ ગણી શકાય. વિ૦ ક૦

હતો, ફસાયો હતો, છેતરાઇ ગયો હતો; તેવી મને છેતરનારી હે લુચ્ચી સ્રીઓ! તમે હવે મારાથી દૂર જાઓ, મારો છેડો છોડો, મારાથી આઘી જાઓ; અને હે વહાલી શુદ્ધ ચેતના! તું હવે જાગ્રત થા અને મારી સાથે લાગ. અત્યાર સુધી મેં તને ઊંઘાડી રાખી છે, તારી હકીકત સાંભળી નથી, તને ઉવેખી મૂકી હતી, તે ઠીક થયું નથી; પણ હવે તું જાગ્રત થા અને મને ભેટ, મારી પાસે આવ અને મારી હૃદયવલ્લભા થા. અહો! આ આત્મા (હું પોતે) અત્યાર સુધી માયા, મમતાની બુદ્ધિએ ચાલ્યો છે જ્યારે કોઇ વસ્તુ-સંબંધ કે સ્થિતિની તુલના કરવી હોય ત્યારે તેને મમતાની દૃષ્ટિથી જ જોઇ છે, તેની ગણના વ્યવહારિક સ્થૂળ સુખ, સગવડ અને અજ્ઞાનને અંગે જ કરી છે અને તેથી આત્મા વારંવાર ખોટી ગણતરી કરીને છેતરાયો છે, તેની ગણતરી ઊંધી વળી ગઇ છે, ખોટી પડી છે, ખોટે રસ્તે દોરનારી જણાઇ આવી છે. તેણે જે વસ્તુને પોતાની માની હતી તે પારકી જણાઇ છે, પોતાના સંબંધીઓને ચાલ્યા જતા જોયા છે, પોતાનું દ્રવ્ય ઘસડાઈ જતું જોયું છે, પોતાનાં સગાંઓને માની લીધેલા વૈરી તરીકે કાર્ય કરતા જોયાં છે. આ સર્વ ભૂલભરેલી ઉલટી ગણતરીનું કારણ એ હતું કે તે સર્વની કિંમત માયા, મમતાના અજ્ઞાનમૂલક ધોરણ પર કરી હતી અને જ્યાં ગણતરી કરવાનું ધોરણ (Basis) જ ખોટું હોય ત્યા પછી તેના સરવાળા બાદબાકી ખોટાં જ આવે એમાં નવાઇ જેવું નથી. જેને વસ્તુતઃ સુખ માની સરવાળામાં ગણ્યું હતું તે તો દુઃખરૂપ હોવાથી બાદ કરવું જોઇતું હતું તેવી જ રીતે ગુણાકાર અને ભાગાકાર પણ ઉલટા જ થતા હતા. આવી રીતે માયા, મમતા પર સુખદુઃખની ગણના કરીને ચેતનજી (હું પોતે) અત્યાર સુધી છેતરાયેલ છે, પરંતુ હવે મને સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે અનુભવદૃષ્ટિ એ જ મારી દૃષ્ટિ છે. વસ્તુસ્વરૂપ યથાસ્થિત જ્ઞાનને, અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ, અનુભવ કહેવામા આવે છે. એ અનુભવદૃષ્ટિ અથવા જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જે ગણના કરવામાં આવે તે વાસ્તવિક ગણતરી છે, સાચી ગણતરી છે અને તેવી ગણતરી પર જે મુકામ બાંધ્યું હોય તે લાંબો વખત ટકે છે તેમ જ ગણતરી કરનારની ગણનાઓને સાચી બનાવે છે; બાકી એ સિવાય બીજી દૃષ્ટિથી કોઇ પણ ગણતરી કરી હોય, સ્થૂળ સ્થિતિ પર તુલના કરી હોય તે સર્વ દગાવાળી–અવિશ્વાસ્ય માલૂમ પડે છે અને તેવી ગણતરી પર કરેલા કાર્યો પણ સુખને બદલે પરિણામે દુઃખ જ આપે છે. આવી ભૂલભરેલી ગણતરી ખોટી છે એમ હવે મને જણાયું છે તેથી એવી ખોટી ગણતરી કરાવનાર હે માયામમતા! તમે હવે મારાથી દૂર ખસી જાઓ, અહીંથી ભાગી જાઓ અને મારા પર તમારા વક્ર પ્રયોગો કાંઈ પણ અજમાવશો નહિ.

જ્યારે જ્યારે ચેતનજી જરા પણ શુદ્ધ દશામા આવે છે, કાંઇ શુદ્ધ અવબોધ થાય તેવું વાચન કે શ્રવણ કરે છે, ત્યારે તેના મનમાં આવા શુદ્ધ વિચારો આવે છે અને તે વખતે થયેલી ભૂલ પર પશ્ચાત્તાપ થાય છે, તે સાથે હવે પછી તેમ ન થાય તો ઠીક તેવા વિચારને લઇને આવા ઉદ્ગારો નીકળી આવે છે. એવી ક્ષણિક ભાવના લાંબો વખત

ટકાવી રાખવા માટે કવિએ એવા પ્રસંગે ચેતનજીથી બોલાયલા ઉદ્ગારો અત્ર નોંધી રાખ્યા છે. એની કિંમત વસ્તુસ્વરૂપના અવબોધ વખતે ઉચ્ચારાયલા શુદ્ધ ઉદ્ગારોના માર્ગદર્શકત્વ તરીકે બહુ મોટી છે, એવી સ્થિતિ અધિકાર અને પ્રસંગો પર આધાર રાખે છે, પરંતુ એવા પ્રસંગે એક સરખી સૌમ્ય સ્થિતિ થતાં વસ્તુદર્શન યથાતથ્ય થાય છે અને તેનો કાયમ લાભ મળે તે માટે એવા પ્રસંગે થયેલ સ્ફુરણા હૃદય પર અંકિત કરવી ઉચિત છે. ચેતનજીને અહીં એમ વિચાર થાય છે કે-જ્ઞાનદૃષ્ટિ એ મારી દૃષ્ટિ છે અને બીજો સર્વ દગો છે એ સાધારણ વાત નથી. એવી વિચારણાથી થયેલી બુદ્ધિને બરાબર વિકસ્વર કરવાની અને તેવા વિચારો કરવાના પ્રસંગો વધારવાની બહુ આવશ્યકતા છે. નકામી વાતો કરવામાં ઘણી વાર બહુ સમય ચાલ્યો જાય છે તેનો સદુપયોગ થવા સાથે જો આવા શુદ્ધ વિચારો અને તે પણ ચેતનજીના પોતાના આંતર ઉદ્ઘાટન સાથે થાય તો બહુ લાભ થવા સાથે ચેતનજીને થોડા વખતમાં માર્ગ પર લાવી મૂકનાર થાય છે મુમુક્ષુ જીવે આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની–આત્મનિરીક્ષણ કરવાની બહુ જરૂર છે. ઘણીખરી બાબતમાં આ જીવ વિચાર કરતો જ નથી અને કરે છે તો તેની યોગ્ય તુલના કરતો નથી, ઉપર ઉપરના વિચારનું યોગ્ય ફળ બેસતું નથી. શુદ્ધ સ્થિતિના ખપી જીવે તેથી યોગ્ય માર્ગદર્શક આશ્રય તળે વાસ્તવિક માર્ગને સૂચવનાર, આત્મદૃષ્ટિ જાગ્રત કરનાર અને સ્વવિષયને અવલંબી રહેનાર શુભ આત્મવિચારણા કરવી અને તે વખતે સ્વને ઓળખવા માટે પરભાવનું સ્વરૂપ પણ તેટલા પૂરતું વિચારવું અને વિચારી યોગ્ય નિર્ણય કરવો. ચેતનજી હજુ આવે પ્રસંગે વિચાર કરી કેવા કેવા ઉદ્ગાર કાઢે છે તે આગળની ગાથામાં જોવામાં આવશે. એનો હેતુ ચેતનજીને વસ્તુસ્વરૂપનો શુદ્ધ અવબોધ કરાવવાનો છે. એ આશય બરાબર સમજવાથી આ અટપટા પદનો નિષ્કર્ષ બહુ સારી રીતે નીકળી આવે છે. આવી વિચારણા કરવાથી ઘણી વખત જે હકીકતનો ખુલાસો શ્રવણ કે વાંચનથી થતો નથી તે સહજમાં થઈ જાય છે અને તે વખતે મનમાં શાંતિ વ્યાપી જાય છે. જ્ઞાનદૃષ્ટિ સિવાયની વસ્તુ અથવા સંબંધસ્થિતિ દગો દેનારી છે એ હકીકત પણ ચેતનજીને વિચારણાને અંગે જ સ્ફુરે છે.

भ्रात न मात न तात न गात न,* जात न वात न लागत गोरी;
मेरे सब दिन दरसन फरसन, तान सुधारसपान पगोरी. ठगोरी० २

"(તે દૃષ્ટિ સિવાય મારે કોઇ) ભાઇ નથી, મા નથી, બાપ નથી, સગા નથી,

* છાપેલી બુકમાં પ્રથમની બે પંક્તિ આ પ્રમાણે છે 'ભ્રાત ન તાત ન માત ન જાત ન, ગાત ન વાત ન લાગત ગોરી ' એમાં શબ્દોનું સ્થાન ફરે છે, અર્થમાં ફેરફાર જણાતો નથી. જાત એટલે છોકરો એવો પણ અર્થ થઇ શકે છે

૨ ભ્રાત=ભાઇ માત=માતા, મા તાત=પિતા. ગાત=સગોત્રીય, સગા અથવા શરીર જાત=સજાતીય, એક જાતિવાળા. લાગત=લાગે છે ગોરી=ગુણવાળી, સારી, ચોખ્ખી, ઉજળી મેરે=મારે તો દરસન=દર્શન ફરસન=સ્પર્શન, વંદના, પૂજા તાન=લય. સુધારસપાન=અમૃતપાન પગોરી=પાકું, ખરેખર.

નાતીલા નથી અને તેઓની વાત મને સારી લાગતી નથી. મારે તો બધા દિવસ તેનું જ દર્શન, પૂજન, તાન અને પાકું અમૃતપાન છે."

ભાવ—વળી ચેતનજી સવિશેષપણે કહે છે કે-હે માયામમતા! તમારા પરિચયથી અત્યાર સુધી હું માબાપ, સ્ત્રી, પુત્ર, સગાંસંબંધીઓમાં આસક્ત થઇ રહ્યો હતો, તેઓનાં દુઃખે દુઃખી થતો હતો, તેઓના હર્ષપ્રસંગોમાં ભાગ લઇ રાજી થતો હતો, પણ હવે અનુભવદષ્ટિ જાગ્રત્ થઇ છે, અને તે સ્વદૃષ્ટિ છે એમ જણાયા પછી અન્યત્ર વિહાર કરવામાં મને મૂર્ખતા જણાઇ છે, અને તેથી જણાય છે કે-અત્યાર સુધી જેમની સાથે સંબંધ કર્યો તે માબાપ, ભાઈ, સગાં તથા નાતીલાઓ મારાં પોતાનાં નથી, મારો તેઓ સાથેનો સંબંધ ચિરસ્થાયી નથી, નિત્ય તો છે જ નહિ અને હોવાનો સંભવ પણ નથી; અને તેથી મારાં ખરેખરાં માબાપ વિગેરે અનુભવ જ છે. મા એટલે દુઃખમાંથી રક્ષણ કરે તે માતા. એ અર્થ વિચારીએ તો વાસ્તવિક દુઃખથી બચાવનાર માતા તો જ્ઞાનદૃષ્ટિ જ છે, કારણ કે ખરું દુઃખ-સુખ શું છે તેનું ભાન પણ તે જ કરાવે છે. આવી રીતે સર્વ શબ્દો માટે સમજવું. આથી વ્યાવહારિક ભાઇ બ્હેન, માતપિતા, સગાંસંબંધીઓ વિગેરે સંબંધી વાત પણ મને સારી લાગતી નથી, ગમતી નથી, પસંદ આવતી નથી. તેઓની વાતમાં મને સ્વાર્થનો ઓછો વધતો અંશ સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે અને તે બતાવનાર જ્ઞાનચક્ષુ છે. સ્થૂળ ચક્ષુથી જે હું સમજ્યો નહોતો, જે હકીકત મારી કલ્પનામાં પણ આવી નહોતી, જે હકીકત મેં સ્વપ્નમાં પણ દીઠી નહોતી, તે વિવેકપૂર્વક પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાનચક્ષુથી જણાઇ આવી છે અને તેનાથી મને હવે સાંસારિક સંબંધની અસ્થિરતા અને વસ્તુગત વાસ્તવ સ્થિતિનો બોધ થયો છે. આને લઇને ઉપર જણાવ્યું તેમ મને વ્યવહારુ માતાપિતા વિગેરેના સંબંધમાં અને તેમણે કરેલી વાતોમાં કાંઈ ઉજ્જવળતા દેખાતી નથી, કાંઇ ઇષ્ટતા જણાતી નથી, કાંઇ વિશેષતા મળી આવતી નથી; અથવા તે વાત ચોકખી અથવા નિર્મળ હોય એમ પણ મને જણાતું નથી. વસ્તુસ્થિતિ સમજ્યા વગર ઉપર ઉપરથી જે વાત થાય, વસ્તુગત ધર્મોની અવાંતર સ્થિતિના હાર્દમાં ઉતર્યા વગર તેઓનું સ્વરૂપ વિચારવામાં કે ચિતરવામાં આવે એ તેમનો વાસ્તવિક ભાવ હૃદય પર સ્ફુરે નહિ ત્યાં તેનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ સમજાતું નથી અને તેથી એવી રીતે કરેલી વાત ચોકખી હોવાની શક્યતા બહુ ઓછી રહે છે.

અહીં ગાત શબ્દનો અર્થ સગોત્રીય કર્યો છે તે સંબંધને અનુરૂપ છે. માબાપ વિગેરે નજીકનાં સગાં પછી ગોત્રીય સગાં આવે છે તેથી પ્રક્રમ બરાબર જળવાય છે. ગાત શબ્દનો બીજો અર્થ શરીર પણ થાય છે. માબાપ, ભાઇ વિગેરે પરનો મોહ જેટલો હેરાન કરે છે તેટલો જ શરીર પરનો મોહ ત્રાસ આપે છે, તેથી તે અર્થ પણ ઘટે છે; પરંતુ તે(શરીર) કાંઇ વાત કરતું નથી અને ગોત્રીયો વાત કરે છે તેથી સંબંધ જોતાં પ્રથમ અર્થ વિશેષ ઘટે છે. 'જાત' શબ્દનો અર્થ સજ્ઞાતીય કરેલો છે તે પણ સંબંધને અનુરૂપ છે. ગોત્રીય પછી જ્ઞાતિના માણસો આવે છે. તે શબ્દનો બીજો અર્થ પુત્ર પણ થાય છે અને

તે અહીં બરાબર બધબેસતો પણ આવે છે અહીં કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે-મને સગા સબંધીઓ જે વાત કહે છે તે કોઈ પણ રીતે ઇષ્ટ લાગતી નથી અને હવે તો મને એમ જણાય છે કે મારા વાસ્તવિક માતપિતા આ અનુભવના આવિર્ભાવો જ છે

જ્ઞાનદૃષ્ટિને અગે અહીં આઠ દૃષ્ટિ પર વિવેચન પ્રાસગિક ગણાય તેમા ચોથી દૃષ્ટિથી બરાબર જ્ઞાનદૃષ્ટિ જાગ્રત થાય છે અને તે દૃષ્ટિથી આગળ પ્રગતિ કરનાર ચેતનજીનુ અહીં વિવેચન છે એ આઠ દૃષ્ટિનો ખાસ વિષય અહીં બહુ લાબો થઈ પડે તેથી અત્ર લખ્યો નથી, અન્ય પ્રસગે તે પર વિવેચન કરવામા આવશે (જુઓ યોગના વિષય પર વિવેચન), પરતુ એટલુ તો અત્ર જણાવવુ યોગ્ય છે કે-આઠ દૃષ્ટિ પર 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' નામનો શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિનો ગ્રથ અને તે પરથી ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્યશોવિજયજીની કરેલી આઠ દૃષ્ટિની સજ્ઝાયો ખાસ મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે. ચોથી દીપ્રાદૃષ્ટિથી સમ્યગ્ બોધ થાય છે અને ત્યારથી ચેતનજીની પરિણતિની નિર્મળતા વિશેષ થતી જાય છે એ દૃષ્ટિવાન ચેતનને પછી માતાપિતા, સગાસબધીઓ જે વાતો કરે તે ઇષ્ટ લાગતી નથી, કારણ કે તેઓની વાતોનું મડાણ સ્થૂળ-પૌદ્ગલિક દશા પર હોય છે આ આઠે દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ બરાબર મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે એને યોગદૃષ્ટિ કહેવામા આવે છે સમ્યગ્ બોધ થયા પછીની દૃષ્ટિને સમુચ્ચયે જ્ઞાનદૃષ્ટિ કહેવામા આવે છે ઉપરોક્ત ગ્રથોમાથી એનુ સ્વરૂપ સદ્ગુરુ પાસે વિચારવુ અને આ ગ્રથમા વિવેચન કર્યું છે તે લક્ષ્યમા લેવુ.

એ જ્ઞાનદૃષ્ટિ જ મારે તો દેખવાની વસ્તુ છે, પૂજવાની વસ્તુ છે, પાન કરવાની વસ્તુ છે, લય પામવાની વસ્તુ છે એક વખત અનુભવદૃષ્ટિ જાગ્રત થાય એટલે આ ચેતન વિભાવ દશામાથી પાછો હઠી જાય છે પછી એને સગ્રહસ્થાન કે રાજમહેલો જોવા લાયક જણાતા નથી, લક્ષ્મીને તે પૂજા કરવા લાયક ગણતો નથી, સોડા-લેમન કે મદ્ય આદિ પદાર્થને પાન કરવા યોગ્ય ધારતો નથી અને મેહક પદાર્થોમા લય લગાડવી ઉચિત સમજતો નથી, તેમ જ તેને માતપિતા પર પ્રેમ રહેતો નથી, સ્ત્રીપુત્ર પર મોહ રહેતો નથી, ભાઇ સાથે સ્વાર્થ રહેતો નથી, સગાના સ્નેહની જરૂર રહેતી નથી, યાવત્ પોતાના શરીરની પણ તેને દરકાર રહેતી નથી એથી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો તેઓની વાતો સાભળવી તે તેના કાનને પસદ પણ આવતી નથી. તેથી તે અનુભવને કહે છે કે-હવે તો મારે દરરોજ તારું દર્શન થાય, તારું પૂજન થાય, તારુ પાન થાય અને તારામા લય પમાય એ જ મારી ઇચ્છા છે આતરદૃષ્ટિ જાગૃતિ થતા ચેતનજીની આવી સુદર દશા થાય છે, તેને પછી વ્યવહારના કાર્ય ઉપર, વ્યાવહારિક સબધ ઉપર અને સાસારિક વિષયો ઉપર વિરાગ આવી જાય છે અને તે તેમાથી બહાર નીકળી જવા વિચાર કરે છે, ભાવના કરે છે, નિર્ણય કરે છે અહીં દર્શન ચક્ષુનો વિષય છે, તાન કર્ણનો વિષય છે, પરશન સ્પર્શેદ્રિયનો વિષય છે અને પાન રસેદ્રિયનો વિષય છે એ રીતે અર્થ વિચારતા નાસિકાનો વિષય સ્પષ્ટ થતો નથી, પગો શબ્દનો એવો કાઇ અર્થ થતો હોવો જોઇએ પણ તે સ્પષ્ટ થતો નથી કહેવાનો

ભાવ એ છે કે-મારે હવે સર્વ ઇંદ્રિયસુખની પર્યાપ્તિ તારામાં છે, મારે દેખવું, જોવું, ખાવું, સાંભળવું એ સર્વ તારામય છે, મને હવે એમાં જ આનંદ આવવાનો છે, બીજી કોઇ વાત મને રુચે તેમ નથી અને મારી ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ અત્યાર સુધી જે પૌદ્ગલિક પદાર્થોમાં હતી તે દૂર કરીને હવે હું તેનો સદુપયોગ કરવા ઉદ્યત થયો છું અને તેમ કરવા માટે તેઓની દિશા અત્યાર સુધી વિભાવ તરફ હતી તે ફેરવીને હવે સ્વભાવ તરફ વાળી લેવાનો મેં નિર્ણય કર્યો છે. પગોરીનો અર્થ પાકું-ખરેખરું એમ કર્યો છે તે અનુમાન પરથી સંબંધાનુસાર કરેલો છે.

શુદ્ધાવબોધ થાય ત્યારે ચેતનજીની આવી જ દશા થાય છે. તેને તે વખતે સંબંધનું અસ્થિરપણું અને વિષયોનું વિરસપણું સ્પષ્ટ સમજાય છે અને તેવે પ્રસંગે તેને નિશ્ચય થાય છે કે-હવે પોતાની સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ અનુભવદૃષ્ટિને વધારે વિકસ્વર કરવામાં કરવો, કારણ કે પાકું દરશન ફરસન* લય અને પાન એ જ છે એમ તેને સમજણપૂર્વક વ્યક્ત થાય છે. આવી શુદ્ધ દશા ચેતનજીની કોઈ કોઈ વાર થઇ આવે છે તેવા પ્રસંગનો બને તેટલો લાભ લેવો યોગ્ય છે. આખા મનુષ્યજીવનમાં એકાદ વખત પણ જો એવો પ્રસંગ બની આવે અને તે વખતે પોતાની યોગ્યતા સમજી યોગ્ય અંકુશ તળે યોગ્ય નિશ્ચય થઇ જાય તો તેનો લાભ બહુ મળે છે અને તે પ્રસંગે જે સ્થિતિ એક વિજળીના ઝબકારાના આકારમાં થઇ આવી હોય છે તેનો લાભ વારંવાર-ચિર કાળ અને યાવત્ અનંત કાળ સુધી મળે છે. આવા પ્રસંગ જિંદગીમાં જ્યારે મળી આવે ત્યારે તેનો પૂર્ણ લાભ લેવા સાથે તે પ્રસંગે યોગ્ય નિર્ણય કરી લેવા અને તે નિર્ણયો ગમે તે ભોગે ન ફેરવવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી રાખવાથી સાધ્યનું સામીપ્ય થવા સાથે જીવનસાફલ્ય થાય છે.

प्रांननाथ विछुरेकी वेदन, पार न पावुं ÷अथाग थगोरी;
आनंदघन प्रभु दरसन औघट, घाट उतारन नाव मगोरी. ठगोरी० ३

"પ્રાણનાથના વિરહની વેદના છેડો ન આવે એવી હોવાથી તેનો પાર પામી શકતો નથી. આનંદઘન પ્રભુનાં દર્શનરૂપ વિષમ માર્ગ છે, (તદ્રૂપ) સંસારસમુદ્રનો ઘાટ ઉતરવા માટે હું નાવડીની માગણી—યાચના કરું છું."

---

* આવો શબ્દ 'દ્વારકા સ્પર્શી આવ્યાં' એમાં પણ વપરાય છે. એનો અર્થ દ્વારકાની ભેટ કરી આવ્યા યાત્રા કરી આવ્યા એમ થાય છે. એટલે ચેતનજીની યાત્રાનો વિષય હવે અનુભવદૃષ્ટિ થઇ છે, તેથી આ અર્થઘટના યુક્ત જણાય છે.

÷ અથાગને બદલે 'નયાવું' શબ્દ એક પ્રતમાં છે. અર્થ સમજાતો નથી. અશુદ્ધ હશે એમ અનુમાન થાય છે.

૩ પ્રાંનનાથ પ્રાણના રક્ષણ કરનાર વિછુરેકી-વિરહની વેદન-પીડા. પાર-છેડો. પાવું-પામું. અથાગ-જેનો થાગ-પાર-છેડો ન આવે તેવું. થગો સ્થળ. દરસન ઝાંખી. ઓઘટ-અવઘટ, વિષમ ઘટ-રસ્તો. ઘાટ-સંસારસમુદ્રનો આરો. ઉતારન-ઉતારવાને માટે નાવ-વહાણ. મગોરી-માગું છું, યાચના કરું છું.

ભાવ–ઉપર કહી તે અનુભવદષ્ટિ મારા પ્રાણની રક્ષા કરનારી છે, મને શાશ્વત જીવન આપનારી છે. એના વિરહનો માર્ગ પાર ન પામી શકાય તેવો છે, એ સ્થળ એવું છે કે જેમ ઊંડાં જળનો તાગ મેળવવો મુશ્કેલ પડે તેમ તેનો છેડો પ્રાપ્ત કરવો મુશ્કેલ પડે તેમ છે. મતલબ એ વિરહકાળ ક્યારે પૂરો થશે તે કહી શકાય તેમ નથી. બહુ ઊંડાણવાળા સમુદ્રમાં પાણી કેટલું છે અને જમીન કેટલી નીચી આવી છે તે જાણવા માટે બહુ પ્રયાસ કરવો પડે છે અને તેમાં કોઈ વસ્તુ પડી ગઈ હોય તો તે લઈ આવવામાં અથાગ મહેનત પડે છે. એવી રીતે આ વિરહવેદનાનો માર્ગ અથાગ છે. એક તો મારો પોતાનો માર્ગ અવળો છે અને વિરહકાળ બહુ લાંબા વખતથી ચાલ્યા કરે છે; આથી એ વિરહકાળ અથાગ જણાય છે. મારા પ્રાણ તો હું પોતે જ છું, તેને જાગ્રત્ દશામાં લાવવાની સ્થિતિનો મને વિરહ થયો છે અને તેની આ સર્વ પીડા છે. પીડા કોઇ બહારની નથી પણ અનુભવદષ્ટિ જે મારી પોતાની વસ્તુતઃ છે તેનો જ વિરહ થયો છે અને તે અપાર જણાય છે, કારણ કે લાંબા કાળથી તેને ઊંઘાડી દીધેલ છે. ચેતનજી પોતે આ પદ બોલે છે એમ શરૂ કરેલ હોવાથી આ પ્રમાણે અર્થ ઘટે છે. સમતા જો આ પંક્તિ બોલતી હોય અથવા શુદ્ધ ચેતના બોલતી હોય તો તેનો અને ચેતનજીનો ઘણા વખતથી વિરહ થયો છે તેની વેદના જેવું અથાગ સ્થળ છે તેનો પાર આવતો નથી એવો અર્થ ઘટે છે. એ વેદના એટલી લાંબા વખતની–અનાદિ કાળની છે કે તેનો વિચાર કરતાં મારો પત્તો ખાતો નથી. અથવા ચેતનજી કહે છે કે–તે વિરહવેદનાસ્થળ અથાગ–જેનો પાર ન આવે તેવું છે. અથવા તે વિરહસ્થળનો પાર લેતાં હું તો થાક્યો છું, ઘણી મહેનત કરી પણ તેનો પત્તો જ ખાતો નથી,

આનંદઘન પ્રભુનાં દર્શન કરવા–તેની ઝાંખી કરવી તે અનુભવ છે અને તે દર્શન એ જ અવઘટ છે—વિષમ માર્ગ છે. તે માર્ગ પ્રાપ્ત કરવો બહુ મુશ્કેલ જણાય છે. ઘટ એટલે રસ્તો–ઘાટ. અવઘટ એટલે વિષમ માર્ગ, મુશ્કેલ રસ્તો. અનાદિ કાળથી ચેતનજી એવા કુમાર્ગે ચઢી ગયો છે કે એને સીધો રસ્તો સૂઝતો નથી. એ માયા, મમતાના કુટિલ માર્ગોમાં પડી સંસારમાં રખડ્યા કરે છે અને તેથી તેને અનુભવના માર્ગો અટપટા લાગે છે. મોહથી એની પ્રવૃત્તિ એવી વિપરીત થઈ ગઇ છે, એની દષ્ટિ એટલી ચપળ થઈ ગઈ છે કે એ વિશુદ્ધ માર્ગને અટપટા માર્ગ સમજે છે અને સરળ માર્ગને અવઘટ સમજે છે. ચેતનજી પોતાની મોહાવૃત સ્થિતિમાં આનંદઘન પ્રભુનાં દર્શનને પણ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવાં તે સમજી શકતો નથી. હવે ચેતનજી સમજવા લાગ્યો છે કે પોતે અત્યાર સુધી સંગ કરવાની બાબતમાં છેતરાયો હતો. તે ઉપરાંત હવે તે વિશેષ સમજ્યો છે કે આ સંસાર-સમુદ્રનો પાટ ઉતરવા માટે તેને વહાણની જરૂર છે. એવા વહાણની ગરજ સારે અથવા તદ્રૂપ જે આત્મિક વહાણ હોય તો તે અનુભવ છે. તેથી આનંદઘન પ્રભુનાં દર્શન કરવા માટે અને સંસારસમુદ્રનો પાટ ઉતરી પેલે પાર રહેલ મોક્ષસ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે તે અનુભવ–નૌકાની માગણી કરે છે. તે પ્રભુને વિજ્ઞપ્તિ કરે છે કે–હે મારા નાથ! હું અત્યાર

સુધી બહુ ઠગાયો છું, બહુ છેતરાયો છું, બહુ ફસાયો છું. મને હવે મારા સગાંસંબંધીના સ્નેહમાં વાસ્તવિકતા નથી એમ જણાયું છે અને તે બધાં કારણથી હવે મારું સંસાર ઉપરથી મન ઉદ્વિગ્ન થયું છે, પરંતુ આપનાં દર્શન કરવાના માર્ગનો મને પરિચય ન હોવાથી એ માર્ગ મને બહુ વિષમ લાગે છે તેથી આપનું દર્શન થાય અને આ સમુદ્રનો પાર પમાય એવું અનુભવ-જહાજ મને ગમે તેમ કરી મેળવી આપો. મારી દુઃખી સ્થિતિ સામે નજર કરી, મારા પૂર્વ કાળના દોષોની ક્ષમા કરી, મારા ઉપર કૃપા કરો, મારો હાથ ઝાલો અને મને એવું વહાણ આપો કે, તેમાં બેસી મારું સાધ્યસ્થાન પ્રાપ્ત કરું, આપનાં દર્શન કરું અને આપ જેવો થઉં.

હવે ટબામાં જે અર્થ લખ્યો છે તે વિચારીએ. એનો કેટલોક ભાવ વિચારવા લાયક છે, પરંતુ અર્થ તાણી-ખેંચીને આણ્યો હોય એમ કોઇ કોઇ સ્થાન પર લાગે છે. *પ્રથમ ગાથાનો અર્થ કરતાં ટબાકાર કહે છે કે-આ વચન શુદ્ધ ચેતનાનું જૈન દર્શન પરત્વે છે. જગતમાં આત્માની પાછળ લાગેલા એવા માયા, મમતારૂપ ઠગો ! તમે જતા રહો, ભાગી જાઓ. માયા, મમતાની મતિ લઇને આત્મા મારી અને અનુભવની સાથે દગો કરે છે, માટે હે માયા-મમતા ! તમે ભાગી જાઓ. શુદ્ધ દર્શન વિના ચેતનજી સાથે મારો મેળાપ કરાવે એવું જગતમાં કોઈ નથી. જ્યારે જ્યારે ચેતનજી મને મળવા વાંછે છે ત્યારે ત્યારે માયા અને મમતા ચેતનજીને એવા સપડાવે છે, ફોસલાવે છે અને એની બુદ્ધિને પોતાને કબજે કરી લે છે કે એની સાથે દગો કરીને ચેતનજીને મને મળવા દેતા નથી અને અનુભવને પણ મળવા દેતા નથી. આવા કારણથી હું માયા, મમતાથી કંટાળી ગઇ છું અને તેને મારાથી દૂર થવા કહું છું તેમાં હે શુદ્ધ દર્શન ! તું મને મદદ કર. આ પ્રમાણે વાત કરી અને ખાસ કરીને પોતાની અને અનુભવની સાથે માયા, મમતા દગો કરનાર છે એ વાત બતાવીને શુદ્ધ ચેતના માયા, મમતાને દૂર થવા કહે છે. ચેતના જાણે છે કે તેના પતિ હવે જાગ્યા છે અને અત્યાર સુધી જે અજ્ઞાનદશામાં હતા, તેને દૂર મૂકી આગળ વધ્યા છે. ચેતના એટલું પણ સમજે છે કે અત્યાર સુધી ચેતનજી માયા, મમતાની બુદ્ધિએ-શીખવણીએ ચાલી પોતાની સાથે અને અનુભવની સાથે દગો કરતા હતા અથવા માયામમતા ચેતનજીને દગો કરવાનું શીખવતી હતી, તે હવે પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવી શકે તેમ નથી. આથી શુદ્ધ આગમને-જૈન દર્શનને ઉદ્દેશીને ચેતના કહે છે કે-હે માયા, મમતા ! તમે હવે ભાગી જાઓ અને મારો અને મારા પતિનો મેળાપ હવે થવા દો. અહીં કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે-જ્યારે ચેતનજી વસ્તુગત ધર્મો ઓળખશે, સ્વપરનું યોગ્ય વિવેચન કરશે, પરભાવ-રમણતા દૂર કરશે અને પોતાની જાતને બરાબર ઓળખશે ત્યારે તેનું સ્વરૂપ પ્રગટ થશે.

* અહીં અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. જગોરી=જગતમા. માયા, મમતા ચેતનની મતિ લઇને અનુભવ અને મારી સાથે દગો કરે છે. આ શબ્દાર્થ છે.

તેમ કરવા માટે મોહદશાનો ત્યાગ કરવો અને યથાસ્વરૂપ વસ્તુનો બોધ સ્થિર કરવો એ ખાસ જરૂરની બાબત છે.*

+બીજી ગાથાનો અર્થ કરતાં ટબાકાર કહે છે કે–મારે બીજાની શી વાત કરવી? પણ મારો ભાઈ શુદ્ધ ચેતનધર્મ પણ ભર્તારને ગયા જાણી મને બારમે ગુણસ્થાનકે મૂકી તેરમે ગુણસ્થાનકે ચાલ્યો ગયો, મારા પિતા શુદ્ધ ચેતનત્વ પણ તેરમે ગુણસ્થાનકે ચાલ્યા ગયા અને શુદ્ધ ચેતનતા મારી માતા પણ તેરમે ચાલી ગઈ. અરે! બીજું તો શું પણ અમારો પેટનો પુત્ર કેવળજ્ઞાન તે પણ તેરમે ગુણસ્થાનકે ચાલ્યો ગયો અને ગૌરવર્ણવાળી હું તેને મળતો પણ નથી. આવી રીતે સર્વ મારાથી વેગળા થઈ ગયા છે. મારે તો સર્વ દિવસ હે શુદ્ધ દર્શન! તારું રમણ છે અને તેના તાનમાં હું રંગાણી છું, ગરકાવ થઈ ગઈ છું. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં શુદ્ધ ચેતનાના મુખમાં જૈન દર્શન સાથે વાત કરવામાં સુંદર ભાવ મૂક્યો છે. તે બોલે છે–હે શુદ્ધ દર્શન! મારે હવે માયા, મમતાને શો દોષ દેવો? મારા નાથ ચેતનજી હવે જાગ્રત થયા છે તેથી તેઓનું હવે કાંઈ ચાલવાનું નથી પણ હવે તો શુદ્ધ ચેતનધર્મ મારો ભાઈ, શુદ્ધ ચેતનત્વ મારા પિતા અને શુદ્ધ ચેતનતા મારી મા એ સર્વ મને મૂકીને તેરમે ગુણસ્થાનકે ચાલ્યાં ગયાં છે, મારો પુત્ર કેવળજ્ઞાન પણ ત્યાં ચાલ્યો ગયો છે. (તે પતિની સાથે ગયા છે એમ ટબાકાર લખે છે એમાં જરા વિસંવાદ÷ આવે છે: પતિનો હજુ ચેતના સાથે પણ મેળાપ થયો નથી, ત્યાં ચેતનજી સાથે શુદ્ધ ધર્મો જઈ શકે નહિ, પરંતુ તેઓની ચેતનજીથી જુદી કલ્પના કરી શક્તિગત ધર્મો તરીકે તેઓની ન્યારી વ્યવસ્થા કરી તેઓનું અને ચેતનાનું વૈવિધ્ય બતાવતાં જાણે તે ધર્મો હજુ આગળ પ્રાપ્ત થવાના છે તે ઉપર ઉત્પ્રેક્ષા અહીં કરવામાં આવી હોય એમ જણાય છે.) આ પ્રમાણે મારે કોઈનો આધાર ન હોવાથી હે જૈન દર્શન! હવે હું તો તારા ઉપર જ મારું જીવન ગાળું છું, મારે આખો દિવસ અને રાત તારામાં રમણતા છે, તારામાં તાન લાગી ગયું છે અને તારા અમૃત પાનથી હું તૃપ્ત થાઉં છું. અહો! વિશુદ્ધ દર્શન! હવે મારે તારો જ આધાર છે અને મારા ચેતનજી જે હવે જરા જાગ્રત થયા છે તેઓનો અને મારો મેળાપ કરાવી આપનાર જો કોઈ પણ વ્યક્તિ હોય તો તે મારા

---

* જિનાગમને ઉદ્દેશીને આ શબ્દો ચેતના બોલે છે એ શબ્દ અધ્યાહાર ગણ્યા છે અને દગોરીની સાથે જગોરીનો અર્થ ક્રિયાપદરૂપે ન કરતાં જગતમાં એવો કર્યો છે. એ વિગેરે અર્થો એંશાને આણ્યા પડ્યા છે; છતાં ટબાકારનો અર્થ મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે. દર્શન શબ્દ ત્રીજી ગાથામાંથી અહીં આપ્યો હોય એમ જણાય છે. વિ. ક.

+ આ અર્થ કરવામાં ગોરી એટલે ગોરા શરીરવાળી એમ અર્થ કર્યો છે. પગી એટલે રંગાણી બાકી બીજા અર્થ લગભગ ઉપર અર્થ કર્યો છે તેને મળતા છે પણ આશય બહુ સુંદર રીતે ફેરવી નાખ્યો છે.

÷ અનંત જીવો તે સ્થાનક પ્રાપ્ત કરી ગયા છે તે અપેક્ષા અહીં સંભવે છે.–પં. આનંદસાગરજી

જાણવા પ્રમાણે તું જ છે, તારા* ઉપર જ હવે મેં ધારણા કરી છે અને તારા કર્તવ્યને પરિણામે મારું કાર્ય સફળ થશે, પતિનો મેળાપ થશે અને મારી નિરંતરની પીડા દૂર થશે. મને હવે મારાં ભાઈ, માબાપ કે પુત્રની વાત પણ સારી લાગતી નથી, તેઓ તો તેરમે ગુણસ્થાનકે જઈને બેઠાં છે, મને તો મારા પતિને મળવાની ખરેખરી ઉત્કંઠા છે અને તે હે દર્શન ! તું કરાવી આપ અને મારા પતિને માયા, મમતાની પ્રપંચી જાળમાંથી છોડાવ. વસ્તુસ્વરૂપનું યથાસ્થિત જ્ઞાન આપી દિવ્ય ચક્ષુથી પ્રત્યક્ષ દેખાતા ભાવો વિશુદ્ધ અનુમાનથી મારા પતિને યોગ્ય રીતે બતાવીને તું તેઓને મારે મંદિરે લઈ આવ. તેઓ જરા જાગ્રત તો થઈ ગયા છે તેથી અત્યારનો વખત બરાબર અનુકૂળ જણાય છે. ત્રીજી ગાથાનો અર્થ કરતાં ટબાકાર કહે છે કે–આત્મારામ+ તેરમે ગુણસ્થાનકે ગયા તેના વિયોગનો પાર પામી ન શકું, કારણ કે ત્યાં મારાથી પહોંચી શકાતું નથી અને તેનું સ્થળ પણ પામી ન શકું. આનંદઘન પ્રભુનું દર્શન–શુદ્ધ જૈન દર્શન પતિમેળાપને માટે વિષમ ઘાટ ઉતારવાને માટે સુવિહિત નૌકા છે એટલે પતિ સાથે મેળાપ કેવળજ્ઞાનમાં થવા માટે નૌકા સમાન છે.× મારા પતિના વિરહની વેદનાનો પાર હું પામી શકતી નથી, કારણ કે તે અથાગ છે તેથી હે પ્રભુ ! પતિદર્શનરૂપ ઘાટ ઉતરવાને વાસ્તે નૌકાની માગણી કરું છું. પતિવિરહની વેદનાનો જેને અનુભવ થાય તે જ જાણી શકે. આવી સખ્ત વેદનાનો ઉપાય કરવા માટે પતિવિરહરૂપ વિષમ નદીનો લાંબો પટ ઉતરવાને માટે આપની પાસે આજ્ઞારૂપ નૌકાની માગણી કરું છું અથવા નૌકામાર્ગનું દર્શન કરાવવા આપને વિજ્ઞપ્તિ કરું છું, આપની પાસે યાચના કરું છું, આપની પાસે માગણી કરું છું. આ અર્થ કરવામાં પતિ તેરમે ગુણસ્થાનકે ગયાની વાત કરી છે તેનો ભાવ ભવિષ્યત્ સ્થિતિને અંગે હોય એમ ધારી શકાય અથવા તે ફલોદ્દેશ બતાવે છે. એમને મળવાનો માર્ગ શુદ્ધ દર્શનરૂપ ભાવ–નૌકા આપવાની ચેતના આનન્દઘન પ્રભુને વિજ્ઞપ્તિ કરે છે.

આ આખા પદમાં મુખ્ય વાત શુદ્ધ ચેતનાને પ્રાપ્ત કરવાની અને માયા, મમતાનો ત્યાગ કરવાની કરી છે. માયા, મમતાની પ્રપંચી રીતભાત અને શુદ્ધ ચેતનાના સરળ માર્ગો અને તે પ્રાપ્ત કરવાની ચેતનજીની શોધક વૃત્તિ ચેતનજીની યોગમાર્ગમાં પ્રગતિ બતાવે છે. માયા–મમતાની બુદ્ધિ તજી દઈ તેણે હવે અનુભવની મતિવડે ચાલવા વિચાર કર્યો છે અને તે

---

* અહીં પં. આનંદસાગરજી જણાવે છે કે–પોતાનાં માતપિતા તરીકે કેવળજ્ઞાનનો ઉલ્લેખ કરી ફલોદ્દેશ બતાવે છે. જૈન દર્શન શ્રુતજ્ઞાનને અંગે છે અને કેવળજ્ઞાન તેનું ફળ છે આ હકીકત ધ્યાનમાં રાખવાથી ટબાકારનો આશય સમજાશે.

\+ અહીં ચેતનજી તેરમે ગુણસ્થાનકે ગયાની વાત કરી છે તે ઉપરના ટબાકારના અર્થ સાથે બરાબર બેસતી આવતી નથી. વિવેચન જુઓ.

× આ અર્થ કરવામાં ઓઘટ એટલે નદીનો પટ એવો અર્થ કર્યો છે. મગો એટલે માર્ગ અથવા માગું છું. બંને અર્થ બેસતા આવે છે.

પ્રસંગે શુદ્ધ ચેતનત્વનો વિરહકાળ દૂર કરવા પ્રબળ ઇચ્છા બતાવી છે, તે દશા લાંબા વખત સુધી રહે તો બહુ લાભ થાય. એને માટે ચેતનજીને મોહરાજા સાથે મોટી લડાઇ લડવી પડે છે, તેનું સ્વરૂપ હવે પછીના પદમાં બતાવવામાં આવશે. અત્રે જે વાત કરી છે તેનો ભાવ બતાવવામાં વિષમ અર્થને અંગે કેટલીક અર્થચર્ચા કરવી પડી છે, પરંતુ ગમે તે અર્થ કરતાં એક ભાવ સ્પષ્ટ રીતે નીકળી આવે છે અને તે માયા, મમતાનું વિરસપણું અને ચેતનત્વનું વિશુદ્ધપણું બતાવે છે. એ ભાવ સ્પષ્ટ રીતે લક્ષમાં લઇ ચેતનજીને પ્રાપ્ય ધર્મો પ્રાપ્ત કરવા અત્ર સૂચના છે અને વિભાવનો ત્યાગ કરવા આગ્રહ છે. ભાવનૌકાની જે વાત પ્રથમ પદમાં કરી છે તેનો ભાવ આ પદમાં વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે. એ ભાવ સમજી તેવી નૌકા પ્રાપ્ત કરવા દૃઢ પ્રયાસ કરવાથી મહાદુઃખમય વિભાવદશાનો અંત આવશે તેથી ઘાટઉતારણ નાવની યાચના ઉચિત રીતે ઉચિત શબ્દોમાં ઉચિત સ્થાનકે થઇ છે તે બરાબર લક્ષ્યમાં રાખવું અને લક્ષ્યમાં રાખીને તે મેળવવા દૃઢ ભાવના કરવી અને તેને માટે યોગ્ય સાધનો એકઠાં કરવાં.

પદ છેંતાલીશમું

રાગ—ટોડી

> चेतन चतुर चोगान लरीरी. चेतन०
> *जीत लै मोहरायको लसकर, +मिसकर छांड अनादि धरीरी. चेतन० १

"ચતુર ચેતન! ખુલ્લા મેદાનમાં લડીને અનાદિ કાળથી ધારણ કરેલી શ્યામતા અથવા બ્હાનાં કાઢવાની ટેવ છોડી દઇને મોહરાજાના લશ્કરને જીતી લે, અથવા ચતુર ચેતન ચોગાનમાં લડે છે અને ઉપર કહ્યું તેવી રીતે મોહરાજાના લશ્કરને હારે છે."

ભાવ-ઉપરના પદમાં જણાવ્યું તેમ અનુભવદૃષ્ટિ ચેતનજીની પોતાની છે અને માયા-મમતાની મોહદૃષ્ટિ દગો કરનારી છે તેથી વિષમ વાહિનીનો વિશાળ પટ ઉતરવા માટે ભાવનૌકાની ચેતનજી યાચના કરે છે. હવે ચેતનજીને સંસારમાં ફસાવનાર અને બંધ કરી દેનાર મોહરાજા છે એની અને ચેતનજીની વચ્ચે જબરજસ્ત લડાઇ થાય છે. જ્યારે મોહ રાજાને માલૂમ પડે છે કે-સદાગમની સોબતમાં પડી જઇને ચેતનજી તો મોહને વજી

---

* જીત લે એવો પાઠ બે પ્રતોમાં છે.

\+ મસકરી એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે અને એક પ્રતમાં 'મમકર' પાઠ છે. એ પાઠનો અર્થ મશ્કરી એટલે ઠેકડી એમ કરીએ તો ગંભીરતાનો અભાવ એ અર્થ થઇ શકે છે.

૧ ચેતન=હે ચેતન! ચતુર=ચાલાક. ચોગાન=ખુલ્લા મેદાનમાં. લરીરી=લડીને, લડે છે. જીત લેત=જીતી લે. મિસકર=શ્યામતા, બ્હાનાં કાઢવાં તે. આ બન્ને અર્થ જુદા છે અને બન્ને અર્થ બંધ બેસે છે. છાંડ=છોડી દઇને. અનાદિ ધરીરી=અનાદિ કાળથી ધારણ કરી છે તે, અનાદિ કાળથી ગ્રહેલી.

દઈને નિવૃત્તિ નગરીમાં જવાનો પ્રયાસ કરે છે અને તે નગરીમાં તો પોતાથી જઈ પણ શકાય તેવું નથી; ત્યારે ચેતનજીને છેતરવા માટે પોતાના અનુયાયીઓને મોકલે છે તેનાથી ચેતનજી ફોસલાતા નથી, ત્યારે તેની સામે લડાઈ કરવા સૈન્ય મોકલે છે. મોહરાજાના પ્રબળ સૈન્ય સાથે ચેતનજીનું મહાતુમુલ યુદ્ધ થાય છે તેનું વર્ણન ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથામાં બહુ વિસ્તારથી ચોથા પ્રસ્તાવમાં બતાવ્યું છે. તેમાં વિષયાભિલાષ મંત્રી, પાંચ ઇંદ્રિયો, કષાયો, નોકષાયો વિગેરે બહુ આગળ પાડતો ભાગ લે છે. એ યુદ્ધ વાંચવા લાયક છે.* અહીં ચેતનજીને ઉદ્દેશીને કહે છે કે–હે ચતુર ચેતનજી ! તમે ચોગનમાં આવો, ખુલ્લા મેદાનમાં આવીને મોહરાજા સાથે યુદ્ધ કરો. ગઢની અંદર રહીને લડવું એ તો કાયરનું કામ છે. જેને પૂરતી હિંમત ન હોય અથવા જેની પાસે બહાદુરીથી લડી શકે તેવું પૂરતું લશ્કર ન હોય તે બાયલા બની ગઢની અંદરથી લડે છે અને માત્ર પોતાનો બચાવ જ કરે છે. જ્યારે પોતાના બળ ઉપર પાકો ભરોસો હોય ત્યારે તો ચોગાનમાં આવી લડવું એ રજપૂતનું કામ છે. બહાદુર રજપૂતો મરણીઆ થઈને લડતા ત્યારે ગઢનો આશ્રય લેતા નહિ. હે ચેતનજી ! તારી લડાઇ છે તે બહાદુરની લડાઇ છે, કાયરની લડાઈ નથી, બાયલાની લડાઈ નથી, નામર્દની લડાઈ નથી. તું એકલો હો તો પણ તારામાં એટલી શકિત છે કે તું અનેક સુભટોને મારી હઠાવે અને તારી સામે મોટું લશ્કર હોય તેને દાણાદાણ કરી નાખે. રજપૂતોના ઇતિહાસમાં વાંચીએ છીએ કે સ્થૂળ લડાઇમાં જ્યારે સમરસિંહ અને પ્રતાપસિંહ ઉતર્યા હતા ત્યારે બન્ને હાથમાં બે તરવાર લઈ સામા લશ્કરના હજારો માણસોનો સંહાર કરી નાંખ્યો હતો, એવી લડાઇ તો નકામી છે, એ આગળ ઉપર તને આ જ પદમાં જણાશે,+ પણ આ આત્મિક લડાઇ તો બહુ ઉપયોગી અને શુભ પરિણામ નિપજાવનારી છે. તું અનેક સુભટોને એકલો મારી હઠાવી શકે તેવી તારામાં શકિત છે, માટે તું મેદાનમાં આવીને મોહરાયના કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, રતિ, અરતિ, વેદ આદિ અનેક સુભટો છે તે સર્વને મારી હઠાવીને જીતનિશાન ચઢાવ અને અત્યારે લશ્કર તૈયાર નથી, શરીર સારું નથી વિગેરે બ્હાનાં કાઢવાની ટેવ તને અનાદિ કાળથી પડી ગઈ છે તે છોડી દઇને મેદાનમાં આવ. હજુ તને તારા પોતાના બળમાં ભરોસો નથી તે તારી ભૂલ છે. તારામાં એટલી અચિંત્ય શકિત છે કે મોહરાજાના આખા લશ્કરને તું ઉડાવી દે અને તારો વિજયડંકો વગાડી શકે. આખા જંગલમાં એક સિંહ હોય છે તેને કદિ એમ લાગતું નથી કે આટલાં બધાં જંગલવાસી પ્રાણીઓને તે એકલો કેમ પહોંચી શકશે ? કે તેને ચારે બાજુથી એ બધાં પ્રાણીઓ ઘેરી

---

* ઉપમિતિભવપ્રપંચ ગ્રંથનો સંક્ષેપ છપાઈ ગયેલ છે. મોટા ગ્રંથનું ભાષાંતર વિવેચન કર્તા તરફથી બહાર પડી ગયેલ છે, તેમાં આ મોહરાજાના યુદ્ધનો જે ભાગ ચોથા પ્રસ્તાવમાં બતાવ્યો છે તે ખાસ વાંચવા લાયક છે.

+ જુઓ આ પદની ત્રીજી ગાથા પરનું વિવેચન.

લેશે ત્યારે તે કેમ છૂટી શકશે ? તેને તો મનમાં ખાતરી હોય છે કે-તેની એક ગર્જના આગળ લાખો પ્રાણીઓ જંગલમાં હશે તે સર્વ આંખાં થઇ જશે અને ઊભી પૂંછડીએ નાસવા મંડી જશે. તારામાં એથી પણ વધારે શક્તિ છે. તારી એક ગર્જના બરાબર નીકળશે તો મોહરાજાનું પ્રબળ સૈન્ય અને તેનાં કુટિલ શસ્ત્રો સર્વ નકામાં થઈ જશે, માટે તું ખોટાં બ્હાનાં કાઢવાં છોડી દે અને મેદાનમાં આવ

અનાદિ કાળથી ચેતનજીને એવી ટેવ પડી ગઈ છે કે જ્યારે જ્યારે મોહરાજા સાથે લડવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે ત્યારે તે ગોટા વાળે છેઃ સૂત્રો ભણવા છે તેથી વિહાર થતો નથી, સાધુ માંદા છે તેથી રોકાઈ રહેવું પડે છે, પ્રતિક્રમણ કરવા ઇચ્છા રહ્યા કરે છે પણ તેમાં ચિત્ત ઠરતું નથી, ખરચ કરવો છે પણ આગળ ઉપર કરશું, હાલ નહિ, અભ્યાસ કરવો છે પણ હાલ જરા દુકાનનું કામ વધારે છે, વ્યાખ્યાનશ્રવણ, પૂજા આદિ કરવાં છે પણ હાલ વખત મળતો નથી-આવાં આવાં ચિત્રવિચિત્ર મનઃકલ્પિત બ્હાનાં કાઢી-મિષ કરીને ધર્મકાર્ય કરવાના પ્રસંગો છોડી દે છે અને તેથી મોહરાય સાથે લડવાનો પ્રાપ્ત થયેલ અવસર ગુમાવી નાખે છે. આ તેનો પ્રમાદ છે, એમાં વાસ્તવિક આળસ (પ્રમાદ) સિવાય બીજું કાંઇ નથી. પોતાની યોગ્ય વસ્તુની કિંમત ન જાણવી અને મનમાં ગોટા વાળ્યા કરવાથી કોઇ રીતે બચાવ થઇ શકતો નથી. હે ચેતનજી ! આ તારી બ્હાનાં કાઢવાની ટેવ છે તે છોડી દઈને મેદાનમાં આવ અને મોહરાજાના લશ્કરને મારીને હઠાવી દે. એ દેખીતું મોટું લાગતું લશ્કર તારા અવ્યાહત વીર્ય પાસે દમ વગરનું છે, શક્તિ વગરનું છે, નામ માત્ર છે.

ટબાકાર એ બાબતમાં બહુ સારો ખુલાસો કરે છે. ચોગાનમાં આવીને અહીં ચેતનજીને લડવાનું કહે છે તે ચોગાન ગુણસ્થાનકરૂપ સમજવું. આ ઉત્પ્રેક્ષા સુંદર છે. ચેતનજીની જેમ જેમ ઉત્ક્રાંતિ થતી જાય છે તેમ તેમ તે ગુણસ્થાનકમાં વધતો જાય છે. એવા ચૌદ ગુણસ્થાનક છે. એ ગુણસ્થાનકના મેદાનમાં આવીને ચેતનજીને લડવા માટે ભલામણ કરી છે. જેમ જેમ મોહરાજા સાથે ચેતન લડતો જાય છે તેમ તેમ ગુણસ્થાનકરૂપ કિલ્લાઓ તે પ્રાપ્ત કરતો જાય છે અને છેવટે ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનકે પહોંચવા આવે છે ત્યારે મોહરાજાનો સર્વથા પરાજય થાય છે. મિસકરનો અર્થ ટબાકાર શ્યામતા-કાળાશ કરે છે. અનાદિ કાળથી ધારણ કરેલી શ્યામતા-કર્મમળરૂપ તને લાગેલી છે તેને દૂર કરીને હે ચેતનજી ! તું મોહરાજાને મારી હઠાવ. આ પ્રમાણે ટબાકારના કહેવા પ્રમાણે અર્થ થાય છે. અથવા શ્યામતા અજ્ઞાનરૂપ છે એમ પણ કહી શકાય. આવી અજ્ઞાનતા દૂર કરી અથવા સમુચ્ચયે કર્મમળ દૂર કરી, પોતાની સ્થિતિ સમજી, કેટલીક ઉજ્જ્વળતા પ્રગટ કરી અને બાકીની વિશુદ્ધતા પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય કરી ગુણસ્થાનકરૂપ મેદાનમાં આવી ચેતનજી મોહરાજા સાથે તુમુલ યુદ્ધ કરે એવી અત્ર ભલામણ કરી છે. ચેતનજી જ્યારે મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકે પર હોય છે ત્યારે તો બહુધા અજ્ઞાનથી આચ્છાદિત હોય છે, પરંતુ જેમ જેમ તે સ્થાનથી

આગળ વધતો જાય છે, મોહરાયના કેટલાક સુભટને હઠાવી નવાં નવાં સ્થાનો પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ તેમ તેની શ્યામતા દૂર થતી જાય છે અને અજ્ઞાન ઘટતું જાય છે. આવી રીતે છેવટે તે મોહરાયને હઠાવી, શ્યામતા તદ્દન અલ્પ કરી, અજ્ઞાન દૂર કરી, સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી થઇ રાજધાનીમાં પ્રવેશ કરે છે. તેની પ્રગતિ કેવી રીતે થાય છે તે બહુ સંક્ષેપથી પણ સુદ્દાસર રીતે નીચેની ગાથામાં બતાવે છે.

મિસકરના ઉપરોક્ત બન્ને અર્થ યોગ્ય છે. એ સિવાય એને માટે 'મશકરી' એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે. એટલે અનાદિકાળથી તારે ગંભીરતા છોડી દઇને ખોટી લડાઇ કરવાની-ઢોંગ કરવાની ટેવ પડી છે તે છોડી દે. તારા રૂપને યોગ્ય ગંભીરતા તું ધારણ કર અને બાળચાલ-છોકરવાદીપણું છોડી દે. તારે જે દુશ્મન સાથે લડવાનું છે તે અનેક સાધનસંપન્ન છે. તેની સાથે લડવામાં મશ્કરી ચાલે નહિ. તારે તારા નામને યોગ્ય મોટાઇ-ગંભીરતા રાખવી જોઇએ. તું એ લડાઇને છોકરાનો ખેલ સમજીને અનાદિકાળથી ચાલે છે તેમા તારી ભૂલ છે. હવે જરા તારા નામને યોગ્ય મોટાઇ તું ધારણ કર. આ અર્થ પણ સારો ભાવ બતાવે છે.

'લરીરી' એ શબ્દના લડે છે અથવા લડીને એ બન્ને અર્થ થાય છે અને તે બન્નેથી એક સરખો ભાવ આવે છે. આ પ્રમાણે લડાઇ કરવાની ભલામણ કરીને હવે તે કેવી રીતે કરવી અને તેનું પરિણામ શું આવશે તે બતાવે છે

नांगी *काढल ताड ले दुशमन, लागे +काची दोइ घरीरी;
अचल अबाधित केवल ÷मनसुफ, पावे शिव दरगाह भरीरी. चेतन० २

"તરવાર અને તીક્ષ્ણ કાઢલવડે દુશ્મનોને મારી નાખ, તેમા કાચી બે ઘડી લાગશે, (એમ કરવાથી) તું અચળ અબાધિત કૈવલ્ય મંત્રી અથવા કર્તા થઇને સર્વ સુખથી ભરેલી શિવરૂપ દરઘા-કચેરી પ્રાપ્ત કરશે."

---

* 'કાઢલ' ને બદલે એક પ્રતમા 'કાઢીન' અને એકમા 'કાટિલ' પાઠ છે કાઢલે' એવો પાઠ છાપેલ બુકમા છે તે કોઇ પ્રતમા નથી. અર્થ નહિ બેસવાથી એવો પાઠ મનથી સુધારી નાખ્યો હશે એમ અનુમાન થાય છે કાઢન એ એક જાતનુ હથિયાર છે જે તે ભાષા ન જાણનારને સમજાય તેમ નથી

+ કાચીને બદલે 'કાચો' પાઠ ભી મા લખે છે તે કોઇ પ્રતમા નથી અને ઘરી સાથે લિંગવ્યત્યય કરનારો હોવાથી તે પાઠ અયુકત જણાય છે

– મનસુફને બદલે એક પ્રતમા 'ગુન સબ' એમ પાઠ છે તે અશુદ્ધ છે. બાકીની સર્વ પ્રતોમા ઉપર લખ્યો છે તે જ પાઠ છે

૨ નાગી=તરવાર, ખડગ કાઢલ=શસ્ત્રવિશેષ (ખજર જેવુ). તાડ લે=મારી લે, ફટકો લગાવ. કાચી=કાઇક ઓછી, પૂરી નહિ દોઇ ઘરી=અડતાળીશ મિનિટ. અચલ=હલચલ વગરનો અબાધિત=બાધા પીડા રહિત કેવલ=કૈવલ્યજ્ઞાનરૂપ મનસુફ મત્રી અથવા બીજો અર્થ સર્વ કાર્યનો કર્તા એમ થાય છે (ટબાકાર) શિવ=મોક્ષરૂપ દરગાહ=દરવા અથવા કચેરી ભરી=પરિપૂર્ણ સુખથી ભરેલી.

ભાવ—મ્યાન વગરની તરવાર અને તીક્ષ્ણ કાઢલવડે તું દુશ્મનોને માર. મોક્ષ પામવાની રુચિરૂપ તરવાર અને સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રેમરૂપ કાઢલવડે તું મોહરાજાને મારી હઠાવ. તારે મનમાં તે વખતે દયા રાખવાની નથી. તું મનમાં એમ વિચારીશ નહિ કે દયામય અહિંસા ધર્મનો અનુયાયી હોવા છતાં તારાથી સંહાર કેમ કરાય? કારણ કે પૂર્વે તીર્થંકરાદિકે પણ તેમ જ કર્યું છે અને તારે તેઓનો માર્ગ પકડવાનો છે. એક ચૈત્યવંદનમાં કહ્યું છે કે તીર્થંકર મહારાજ

ગુરુ પાસે ભણિયા નહિ, પણ સઘળું જાણે;
ભોગ વિના પરમેસરા, સુખ સઘળાં માણે
રાગ નહિ પણ રીઝવે, સવિ ભવિનાં મન
દ્વેષ નહિ પણ ટાળીયાં, સવિ કર્મના મર્મ.
સેવા કરાવે સૌ ભણી, નામ ધરાવે સાધુ;
સાધ્ય ધરાવણ કો નહિ, સૂક્ષ્મ નિરાબાધુ.

આ પ્રભુના માર્ગે તારે ચાલવાનું છે તેથી તારે મોહરાજાના સૈન્યનો સંહાર કરતાં જરા પણ વિચારવાનું નથી. તારે તો હાથમાં ઉઘાડી તરવાર અને કાઢલ લઈને મેદાનમાં જરા પણ ભય રાખ્યા વગર ઉતરી પડવું. અનેક કર્મો જે અત્યારે તને વિવિધ પ્રકારે ત્રાસ આપે છે અને પ્રથમ દૃષ્ટિએ સંખ્યા અને સત્તામા અપ્રતિહત લાગે છે તે સર્વ ઉપર તું એકલો સામ્રાજ્ય મેળવી શકે એટલી તારામાં શક્તિ છે. તારી એવી અચિંત્ય શક્તિને તું જાણતો નથી, તને તેની ખબર નથી, તને તેનો મહિમા બરાબર સમજાયો નથી. જ્યારે તું મોહરાજાના લશ્કરનો સંહાર કરવા મંડી જઈ ક્ષપકશ્રેણી માંડીશ ત્યારે સર્વ કર્મોનો નાશ કરતાં તને પૂરી બે ઘડી પણ થવાની નથી, આઠમા ગુણસ્થાનકેથી ક્ષપકશ્રેણી માંડી ચેતનજી જ્યારે પ્રગતિ કરે છે ત્યારે અંતર્મુહૂર્તના કાળમાં તો તેરમે ગુણસ્થાનકે આવી જાય છે અને તે પહેલાં તે મોહનીય કર્મનો સર્વથા નાશ કરે છે. આવી રીતે અડતાળીશ મિનિટથી પણ ઓછા કાળમાં તું મોહનીય કર્મોનો નાશ કરી શકે તેવી તારામાં તાકાત છે, કર્મના મોટા સમૂહને પ્રદેશોદયથી વેદી નિર્જરા કરીને તું તદ્દન દુશ્મન વગરનો થઈ જાય એવી તારા પોતામાં શક્તિ છે અને તેમ કરવામાં તને વખત પણ બહુ લાગે તેમ નથી. આવી રીતે સ્વસ્વરૂપ પામવામાં આડા આવતા દુશ્મનોને મારી હઠાવ અને હતપ્રહત કરી દે.

આ પ્રમાણે કરવાથી તને શું લાભ થશે તે હવે બતાવે છે. તું સર્વ વસ્તુના બોધરૂપ કૈવલ્યજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીશ અને તેની સાથે વળી શિવસ્થાન પ્રાપ્ત કરીશ. એનો મહિમા બતાવતાં કેટલાંક ઉપયોગી વિશેષણો બતાવ્યાં છે તે સમજવા યોગ્ય છે. આ સંસારમાં મોટામાં મોટી પીડા–ઉપાધિ તારે અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં દોડધામ કરવાની છેઃ જરામાં તું મનુષ્ય થાય છે, વળી તિર્યંચ થાય છે, પાછો વળી દેવ થાય છે, પાછો વળી તિર્યંચાદિનો ભવ કરી નારકીમાં જાય છે. આવી રીતે નારકી નિગોદમાં તથા બીજી ગતિઓમાં રખડ્યા કરે છે; એક ભવમાં પણ ઠરીને ઠામ બેસતો નથી; તેને બદલે તને એવું

સ્થાન પ્રાપ્ત થશે કે તારી આવી રખડપટ્ટી બિલકુલ મટી જશે અને તું અચળ થઈ જઈશ. વળી તને અહીં શારીરિક અને માનસિક અનેક પ્રકારે બાધા–પીડા નિરંતર થયા કરે છે, પરંતુ વ્યાધિની પીડા, વિયોગની પીડા, મૃત્યુનો શોક, ધનનો નાશ વિગેરે વિગેરે અનેક પ્રકારની આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિથી ભરપૂર આ સંસારસ્થાન તજી દઈને તું તદ્દન અબાધિત થઇ જશે. વળી તું એ સ્થિતિમાં કૈવલ્યજ્ઞાનરૂપ સર્વ વસ્તુનો બોધ પામીશ એટલે તું સર્વ વસ્તુનું સ્વરૂપ સ્વતઃ સમજી શકીશ અત્યારે તો અવ્યવસ્થિત રીતે, વસ્તુધર્મના બોધ વગર ગોટા વાળે છે અને સંસારમાં હેરાન થાય છે, પણ ત્યાં તો કેવળજ્ઞાનરૂપ મુનસફ–વજીર–મંત્રી તને મળશે. ટબાકાર મુનસફનો અર્થ સર્વ કાર્યનો કર્તા એમ કરે છે એ શબ્દ મુનસફી ઉપરથી આવ્યો હોય એમ જણાય છે. આવી રીતે અચળ, અબાધિત થઈને કૈવલ્યજ્ઞાનરૂપ મુનસફને પ્રાપ્ત કરીને તું શિવસ્થાન પ્રાપ્ત કરીશ જે અનંત જ્ઞાન દર્શન, ચારિત્ર, વીર્યાદિ સદ્ગુણોથી અલંકૃત છે. આવી મોક્ષરૂપ દરગાહ એટલે મહંત પુરુષોનું અંતિમ નિવાસસ્થાન, તને મોહરાજા સાથે ચોગાનમાં લડાઇ કરવાથી અને તેના ઉપર જય મેળવવાથી પ્રાપ્ત થશે, માટે હવે તું બહાદુરી કરીને મેદાનમાં આવ અને તેનો પરાજય કર. મોટા સંત અથવા પીરના છેવટના નિવાસસ્થાનને એટલે કે જ્યાં તેઓનો ભૂમિદાહ કરવામાં આવ્યો હોય છે તે સ્થાનને મુસલમાનો દરઘા કહે છે, એને બૌદ્ધ લોકો સ્તૂપ કહે છે અને જૈન ધર્મમાં પણ એ જ શબ્દ વપરાય છે. શિવસ્થાનમાં અનંત તીર્થંકરો તથા બીજા વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓ છેવટનું સ્થાન કરીને રહ્યા છે તેથી અત્ર તેને શિવદરઘા કહેવામાં આવી છે અથવા દરઘાનો અર્થ કચેરી પણ થાય છે. આ ત્રીજા અને ચોથા પાદનું પદચ્છેદ અચળ, અબાધિત અને કૈવલ્ય મુનસફરૂપ શિવદરઘા પ્રાપ્ત કરે એમ પણ થઇ શકે અને તું અચળ, અબાધિત હોઈ કૈવલ્ય મુનસફ અને શિવદરઘા પ્રાપ્ત કરે એમ પણ થઇ શકે. બંને રીતે અર્થ કરવાથી છેવટનો ભાવ તો એક જ આવે છે. 'ભરી' વિશેષણ જ છે અને તેનો અર્થ ભરપૂર એમ થાય છે.

બધી બાબતનો સાર એક જ છે કે–તરવાર કાઢવામાં કે કાઢલ કાઢવામાં અથવા તેનાવડે શત્રુનો સંહાર કરવામાં પ્રથમ તો આ ચેતનજીએ શત્રુને ઓળખવા જોઇએ, તેને ઓળખ્યા પછી જ તેઓની સાથે લડી શકાય. શત્રુને ઓળખવાની સાથે પ્રાપ્યના લક્ષ્યબિંદુનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન જોઇએ અને તે પ્રાપ્ત કરવા દૃઢ નિશ્ચય જોઇએ. આવી રીતે જ્યારે ચેતનજીને સ્પષ્ટ બોધ થઈ જાય છે ત્યારે પછી તે સમરાંગણમાં શત્રુનો એવો નાશ કરે છે કે તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એનો થોડો ભાવ અગિયારમા પદમાં બતાવ્યો છે. એમાં જ્યારે સ્વજનો ' અહો અહો ' કહીને ચેતનજીને સાબાશી આપે છે ત્યારે સહૃદય વાંચનારની આંખમાંથી હર્ષાશ્રુ આવી જાય છે. આ પદને અને અગિયારમા પદના ભાવને બહુ નજીકનો સંબંધ છે અને એક પ્રતમાં આ બંને પદોને અનુક્રમમાં એક બીજાની સાથે મૂક્યાં છે.

અહીં જે તરવાર બતાવી છે તે અવિચ્છિન્ન રુચિરૂપ છે તે પણ અગિયારમા પદથી સ્પષ્ટ થાય છે.

સુજ્ઞ ચેતનજી ! હવે જાગ્રત થાઓ, શત્રુઓને ઓળખો, તેઓ સાથે તુમુલ યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરો, તરવારાદિ હાથમાં લો અને મેદાનમાં આવી શત્રુનો પરાજય કરો અને છેવટે અચળ, અબાધિત સ્થાન પ્રાપ્ત કરી અનંત આનંદ ઉઠાવો; તમારા સારુ ચેતના વાટ જુએ છે, તમારો પરિવાર તમારું પરાક્રમ જોવા આતુર છે અને સુમતિ તો અત્યાર અગાઉ તમારી પાસે આવીને તમને ભેટી ગઇ છે. અનાદિ કાળથી બ્હાના કાઢવાની ટેવ છે તે મૂકી દો અને પ્રમાદ તજી લડાઇમાં ઝુકાવી દો. લડાઇનો બુંગીઓ વાગે ત્યારે ખરા રજપૂત બેસી રહેતા નથી, ટાઢા જેવા દેખાતા એકલકડી શરીરવાળા રજપૂતો પણ જુસ્સાથી ઉભરાઇ જાય છે, સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર કે ધનની દરકાર કર્યા વગર ફરજ સમજીને સજ્જ થઇ જાય છે અને સાધ્ય પ્રાપ્ત કર્યા વગર પાછા ફરતા નથી. તમે તે પ્રમાણે વિચાર કરો અને નિર્ણય કરો. તમે તો સાધ્ય પ્રાપ્ત કરી ત્યાં જ રહેવાના છો અને તમારો સાચો પરિવાર પણ તમારી વાટ જોઇ રહ્યો છે, માટે હવે આ રણશિંગડાનો અવાજ સાંભળી ફરજના આહ્વાનને વધાવી લો અને યુદ્ધમાં ઝુકાવી દો; આવી સદ્બુદ્ધિ અને વસ્તુસ્વરૂપ ઓળખવાની ઘડીઓ સંસારચક્રમાં કોઇક વાર જ આવે છે, એ વિચારી-સમજી-ધ્યાનમાં લઇ પ્રમાદનો ત્યાગ કરો અને મેદાનમાં આવી જાઓ.

और लराइ लरे सो बौरा, सूर पछारे *माउ अरिरी;
धरम मरम कहा बुझे ×न औरे, रहै आनंदघन पद पकरीरी. चेतनजी० ३

" બીજી લડાઇ લડે તેને બાવરા-ગાંડા સમજવા, શૂરવીર માણસો તો ભાવશત્રુને-ખરેખરા વાસ્તવિક દુશ્મનોને પછાડે છે. ધર્મના મર્મને શું કરવા પૂછે છે? તે કાંઇ અવર નથી; આનંદઘન ભગવાનના પદને પકડીને રહેવું (તે જ ધર્મનો મર્મ છે).

ભાવ—બહાદુર માણસો હોય છે તે પોતાના ભાવ દુશ્મનોને મારી હઠાવે છે, પછાડીને જમીન પર નાખે છે, ભોંભેગા કરી દે છે. સાધારણ (મનુષ્ય) દુશ્મનો સામે લડવું એ તો પ્રાકૃત માણસનું કામ છે. બહાદુર રજપૂતો સ્ત્રી, વૃદ્ધ, ગ્લાન અથવા હથિયાર વગરના માણસ ઉપર શસ્ત્ર ઉગામતા નથી; તેવી રીતે ખરેખરા બહાદુર મુમુક્ષુ હોય છે તે પોતાના ભાવશત્રુ

* ભાઉને બદલે 'નાઉ' પાઠ છાપેલી બુકમાં છે. તેનો અર્થ ફરી વાર ન આવે તેવી રીતે એમ થાય છે. વિવેચન જુઓ. બન્ને પ્રતમાં ભાઉ શબ્દ છે અને તે ઉચિત જણાય છે.

× 'ન' અક્ષર બન્ને પ્રતમાં નથી.

૩ ઔર=બીજી. બૌરા=બાવરા, ગાંડા. સૂર=શૂરા, બહાદુર માણસો. પછારે=પછાડે, જમીન ઉપર નાખે. ભાઉ=ભાવ. અરિરી=દુશ્મનોને. મરમ=મર્મ, ગુહ્ય હકીકત. કહા=શા માટે? શું સમજવા? બુઝે=પૂછે છે, જાણે. ઔરે=અવર. પકરી=પકડીને.

સાથે લડાઇ કરે છે અને તેનો પરાજય કરે છે. સ્થૂળ લડાઈ લડી નાનું સરખું રાજ્ય મેળવવું એમાં કાંઇ દમ નથી, કારણ કે જ્યાં સુધી રાગદ્વેષનો નાશ થયો નથી ત્યાં સુધી શત્રુતા ઘટતી નથી પણ વધે છે. શત્રુને જરા પણ પ્રસંગ મળે, બહારની મદદ મળે અથવા પોતાના રાજ્યમાં કાંઇ ખટપટ થાય કે તુરત તે લડાઈ જમાવે છે અને વળી લડાઈ કરીને વૈર-વિરોધથી જે ક્લિષ્ટ કર્મો બંધાય તેથી ભવાંતરમાં અનેક દુઃખયાતના સહન કરવી પડે છે. આવી લડાઇ લડવી એ બહાદુર માણસનું કામ નથી, સાક્ષેપ દૃષ્ટિવાળા જીવનું કામ નથી, ડાહ્યા માણસનું કામ નથી. જે લડાઇ લડવાથી અચળ, અબાધિત શિવદશા પ્રાપ્ત થાય અને જેથી કેવલ્યજ્ઞાનરૂપ વિશાળ બોધ સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ થાય તે લડાઇ લડવી ઉચિત ગણાય. એ સિવાયની બીજી લડાઇ લડે તેને બાવરો-ગાંડો સમજવો. ગાંડા મનુષ્યની નિશાની એ છે કે-એ જો કે સર્વ કાર્ય કરે છે પણ તેના પરિણામનો અને તેના લાભાલાભનો તે વિવેકપૂર્વક વિચાર કરી શકતો નથી. સ્થૂળ લડાઈ કરનાર સમજતો નથી કે એ લડાઈ તો પરપરિણતિની છે, એમાં સ્વભાવ કે સ્વગુણ પ્રકટ થાય, વસ્તુતઃ પોતાને લાભ થાય એવું કાંઇ નથી અને આવી રીતે વસ્તુસ્વરૂપ સમજ્યા વગર જે લડાઇ કરે છે તેને ગાડો અથવા મૂર્ખ કહેવો એ તત્ત્વદૃષ્ટિએ બરાબર છે. જે લડાઇ લડીને મહાન્ રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય અને પ્રાપ્ત થયા પછી જાય નહિ એનું નામ લડાઇ કહેવાય; બાકી જે લડાઇથી આખને અળખામણી લાગે-જોવી ન ગમે એવી લોહીની નદીઓ ચાલે અને પરિણામમાં બહુ ટૂંક વખત માટે કદાચ એક નાનું સરખું રાજ્ય મળી જાય એનું નામ ખરી લડાઇ કહેવાય નહિ. શત્રુને એવી રીતે પરાસ્ત કરવો જોઇએ કે એક વાર હાર્યા પછી તે ફરી વાર ઊભો થાય નહિ, લડવાનો કે સામે આવવાનો વિચાર પણ કરી શકે નહિ અને લડીને મેળવેલા સ્થાનમાં તેનો પ્રવેશ પણ થઇ નહિ, આવી રીતે આંતર દુશ્મનની સાથે લડાઇ કરી હોય અને તેમ કરીને ભાવશત્રુને પછાડી નાખેલ હોય તેનું નામ લડાઇ કહેવાય. ચેતનજી ! તમે અત્યાર સુધી સ્થૂળ લડાઇ લડવાનો ખ્યાલ કર્યા કરો છો તે મૂકી દો અને આવી ભાવ લડાઇ લડી, મોહરાયને તેના લશ્કર સાથે પરાસ્ત કરી, તેને કેદ કરી, કારાગૃહમાં નાખી દો કે પછી તમારે કોઇ પણ પ્રકારની લડાઇ લડવાનું બાકી રહે નહિ અને જીતીને પ્રાપ્ત કરેલી તમારી શાંતિ-સામ્રાજ્યવાળી નિવૃત્તિ નગરીમાં તમારો અચળ નિવાસ થાય.

'સૂર પછાડે નાઉ અરીરી' આવો પાઠાંતર બે જગ્યાએ છે. શૂરવીર માણસ દુશ્મનને એવી રીતે પછાડે કે તે નાઉ એટલે ફરી વાર આવે નહિ. બહાદુર માણસની લડાઇમાં એવી ખૂબી હોય છે કે તે ટૂંક વખતની જીત મેળવતા નથી. પરંતુ શત્રુને એવા જેર કરે છે, એવી રીતે પછાડીને લોં લેગા કરી દે છે કે તે ફરી વાર ઉઠવા જ પામે નહિ, ફરી વાર સામે લડવા જ આવે નહિ. નાઉને બદલે ભાઉ પાઠ વધારે સુંદર અને અર્થઘટના યુક્ત છે.

આવી રીતે અમુક લડાઇ લડવી અને અમુક ન લડવી એવી વાત ચેતનજીને કહી,

ત્યારે ચેતનજીને સ્વાભાવિક રીતે શંકા થાય કે દયામય ધર્મ હોવા છતાં આવી રીતે શત્રુનો નાશ કરવાનું સૂચવ્યું તે કેમ ઘટે ? કારણ કે શત્રુ પર પણ દયા કરવાનું વારંવાર શાસ્ત્રમાં સૂચવ્યું છે. ભાવદયા અને સ્વરૂપદયાનું સ્વરૂપ હજુ ચેતનજીને બરાબર વ્યક્ત થયું નથી તેથી કદાચ આવી શંકા ઉત્પન્ન થાય તો તેને સંતોષ આપવા માટે છેવટે ચેતનજીને ઉદ્દેશીને કહે છે કે–હે ચેતનજી ! ધર્મનો મર્મ તમે શું કરવા પૂછો છો ? તેમાં બીજું કાંઇ નથી. આનંદઘન ભગવાનના પદને પકડીને બેસી રહેવું એ ધર્મનો મર્મ છે. ધર્મનો મર્મ જાણવાની તને ઇચ્છા થઇ છે તેથી તું ધન્ય છે, ભાગ્યશાળી છે, કારણ કે એવા પ્રશ્નનો પ્રસંગ પણ ભાગ્યવાન્ મનુષ્યને આવે છે. ઘણાખરા મનુષ્યો તો સંસારમાં એટલા બધા ઉતરી ગયા હોય છે કે તેને ભાવશત્રુ અને દ્રવ્યશત્રુનો તફાવત જાણવાનો કે તે સંબંધી પ્રશ્ન કરવાનો અવકાશ કે પ્રસંગ મળતો નથી. તને હું ટૂંકામાં કહું છું કે આનંદઘનના પદને વળગી રહેવું, તેઓના કથિત માર્ગે ચાલવું અને તેઓની આજ્ઞાને અનુસરવું એ ધર્મનો મર્મ છે. પંચમહાવ્રત જેવા યમને આદરી, યોગ્ય નિયમો ધારણ કરી, અભ્યંતર શત્રુનો નાશ કરવો, પ્રભુની આજ્ઞાને અનુસરી પોતાની યોગ્યતા અને અધિકાર પ્રમાણે સદ્‌ગુરુના આશ્રય નીચે યોગ અને ક્રિયામાર્ગમાં પ્રવેશ અને પ્રગતિ કરવી અને ખાસ કરીને દરેક પ્રસંગે અંદર રહેલા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપને વિચારવું અને પરમાત્મભાવ પ્રગટ કરવાનું લક્ષ્ય નિરંતર સામીપ્યમાં રાખવું–આ ધર્મનો મર્મ છે. આનંદઘન મહારાજ શ્રી-ધર્મનાથના સ્તવનમાં કહે છે કે—' ધરમ ધરમ સર્વ પ્રાણીઓ કરે છે પણ ધર્મનો મર્મ સમજતા નથી ' અને પછી આગળ વધે છે તેનો ભાવ એ છે કે ' જેટલી મનની દોટ હતી તેટલો આ પ્રાણી ધર્મની શોધમાં દોડ્યો જાય છે પણ પોતાની પાસે રહેલી પ્રેમની પ્રતીતિ વિચારવી અને તેને બરાબર સમજવા માટે ગુરુગમને જોડી લેવી એ કર્તવ્ય છે ' ધર્મજિનેશ્વરના સ્તવનમાં જે ભાવ બહુ વિસ્તારથી બતાવ્યો છે તેને અહીં સંક્ષેપથી કહેતાં સમજાવે છે કે–આનંદઘનના પદને વળગી રહેવું એ ધર્મનો ખરેખરો મર્મ છે. આનંદઘન પ્રભુના આશ્રયે રહેવું, તેઓના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તન કરવું અને તેઓમાં પ્રગટ થયેલું પરમાત્મસ્વરૂપ સ્વમાં પ્રગટ કરવા પ્રયાસ કરવો એ ધર્મનો મર્મ છે. એ મર્મ જ્યારે સમજાય ત્યારે મોહરાજાની સાથે ચોગાનમાં આવીને લડવામાં દયાધર્મને જરા પણ વિરોધ આવતો નથી એ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય તેવી હકીકત છે; કારણ કે એમાં સ્વદયા છે અને કોઇ પ્રકારની દ્રવ્યહિંસા નથી.

' આનંદઘન પદ પકરી 'નો સીધો અર્થ આનંદસ્વરૂપ પરમાત્માના પગ પકડીને રહે એટલે પરમાત્માના દાસભાવે વર્તે એ ધર્મનું રહસ્ય છે એમ થાય છે. આ ભાવ પણ સારો છે. જ્યાં સુધી દાસભાવે વર્તવાની ઇચ્છા બરાબર થતી નથી ત્યાં સુધી શુદ્ધ સ્વરૂપનું સાધ્ય સમજાતું નથી. એ તો પ્રગટ હકીકત છે કે રાગદ્વેષ રહિત ભગવાન્ કાંઇ આપી દેવાના નથી અને તેઓની સ્તુતિ કરવાથી તે પ્રસન્ન થવાના નથી, પરંતુ તેઓના દાસભાવે

વર્તવાથી તેઓ આદર્શ જીવન પૂરું પાડી સ્વસ્વરૂપવિચારણાનો પ્રસંગ આપે છે અને એવી રીતે એક વાર સ્વરૂપજ્ઞાન થઇ જાય અને સાધ્યનું લક્ષ્ય સ્થિર થઇ જાય ત્યાર પછી તો આત્મા પરમાત્માના પદની ભાવના કરી શકે છે, આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે આનંદઘન ભગવાનના પદની સેવા કરવાની અને તેઓના દાસભાવે પ્રવર્તવાનો નિર્ણય કરવાની ખાસ જરૂર છે, મુમુક્ષુ જીવના લક્ષ્યસ્થાનના નિર્ણય માટે તેની ખાસ આવશ્યકતા છે અને તે પ્રમાણે કરવાથી બહુ લાભ થવાનો સ્પષ્ટ પ્રસંગ છે. એને માટે શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે એ વિચાર જૂદા જૂદા રૂપમાં ઘણી જગ્યાએ બતાવેલ છે એટલું કહેવાની જ જરૂરિયાત છે. આ ભાવ વિશેષ સ્પષ્ટ કરવો હોય તેમણે કવિનું બનાવેલું શ્રી ધર્મનાથનું સ્તવન વિચારવું.

ધર્મનો મર્મ જાણવાની જિજ્ઞાસા થવી એ બહુ ભાગ્યોદયની નિશાની છે, એ વાત આ જ કવિએ શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં સ્પષ્ટ જણાવી છે.* એવી જિજ્ઞાસા થવી મુશ્કેલ છે તે સાથે બરાબર જ્ઞાન આપે એવા સદ્ગુરુનો યોગ થવો એ પણ તેટલું જ મુશ્કેલ છે.

આ આખા પદમાં મોહરાજા સાથે ઊઘાડી રીતે મેદાનમાં આવી યુદ્ધ કરવાની વાત કરી છે એ બહુ આનંદ આપે તેવી, સમજવા લાયક અને બોધદાયક હકીકત છે. એની સાથે પ્રસંગે બીજી કેટલીક હકીકત બહુ ઉપયોગી કહી છે. દાખલા તરીકે અનાદિ કાળથી બ્હાનાં કાઢવાની આ ચેતનજીની ટેવ છે તેનું સ્વરૂપ પોતાનું ચરિત્ર અવલોકન કરવાથી બરાબર સમજાય તેમ છે. જ્યારે મનુષ્યસ્વભાવનું બારિક અવલોકન થયું હોય ત્યારે જ એકાદ શબ્દમાં રહસ્યની વાત લખી શકાય છે. આપણે વસ્તુસ્વરૂપનો જરા બોધ થયા પછી પણ કેવા ગોટા વાળીએ છીએ તે આપણા પોતાથી અજાણ્યું નથી. લગભગ દરેક શુભ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આપણે આવી જ રીતે તેને ગુમાવી બેસીએ છીએ. 'વાર અનંતી ચુકીઓ ચેતન, એણે અવસર મત ચૂકો.'+ આવી રીતે અનંતી વાર આપણે આવેલા પ્રસંગો ચૂકી ગયા છીએ એમ જે ચિદાનંદજી મહારાજે કહ્યું છે તે આવાં બ્હાનાં કાઢીને કર્યું હશે એમ જણાય છે. શિવદશા પ્રાપ્ત કરવાની, બીજી સ્થૂલ લડાઇ લડવાની મૂર્ખતાની અને ભાવશત્રુનો નાશ કરવાની તેમ જ ધર્મનો મર્મ સમજવાની વાત કરી છે તે પ્રત્યેક વાત પર એક એક મોટો નિબંધ લખી શકાય એમ છે. વિશિષ્ટ લેખકો ઓછા શબ્દોમાં કેટલો ભાવ બતાવી શકે છે તે આટલા ઉપરથી સમજાયું હશે. કવિનું ચાતુર્ય સમજવા સાથે પરપરિણતિનો ત્યાગ કરી મોહરાજા સાથે બરાબર લડાઇ કરવા માટે ચોગાનમાં આવવાનું અત્ર જે આહ્વાન કર્યું છે તેને સમજીને પકડી લેવું અને આવો પ્રાપ્ત થયેલો શુભ અવસર જવા ન દેવો એ શૂરવીર માણસનું ખાસ લક્ષણ અને કર્તવ્ય છે. એમ નહિ કરવામાં આવે તો આનંદઘન મહારાજની દૃષ્ટિએ તો આપણી

* જુઓ આનંદઘનજીકૃત સોળમા શ્રી શાંતિનાથજીનું સ્તવન, ગાથા બીજી.

× જુઓ ચિદાનંદજી મહારાજકૃત પુદ્ગલ ગીતા, ગાથા ૪૯ મી.

પણ 'બાવરા'માં ગણતરી થવાની છે એમ પુનરાવર્તન કરીને બતાવવાની ખાસ જરૂરિયાત છે. સુજ્ઞ ડાહ્યા માણસો ગાંડામાં ખપવા ઇચ્છા ન રાખે એ તો સ્વાભાવિક છે; તેથી અજ્ઞપણું દૂર કરી વિજ્ઞપણું આદરો અને તે માટે યોગી મહારાજ જે ભાવ અત્ર પ્રદર્શિત કરે છે તે પ્રગટ કરવા નિર્ણય કરો. આ આપણું વાસ્તવિક કર્તવ્ય ક્ષેત્ર છે અને તેના વિજયમાં આ ભવયાત્રાનું સાર્થક્ય છે.

પદ સુડતાળીશમું

રાગ ટોડી

पिय* बिन निश दिन झुरुं खरीरी, पिय०
लहुडी +वडीकी कानि मिटाइ, ×द्वारतें आंखे कब न टरीरी. पिय० १

"પતિ વગર હું રાતદિવસ ખરેખરી ઝૂર્યા કરું છું. નાના મોટાની શરમ મટાડી દઇને-મૂકી દઇને બારણામાં (જોતાં) મારી આંખો કોઇ વખત પણ અટકતી નથી-બંધ થતી નથી."

ભાવ—છત્રીશમા અને એકતાળીશમા પદમાં જે વિરહદશાનું વર્ણન કર્યું છે તે ભાવ અહીં વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે. આ વિરહઝૂરણામાં કરેલા આલાપો સુમતિ અથવા શુદ્ધ ચેતનાના બોલેલા સમજી શકાય છે. બંને રીતે તેની અર્થવિચારણા થશે. મને અર્થ બતાવ્યો છે તે શુદ્ધ ચેતનાના મુખમાં આખું પદ મૂકે છે અને ટબાકાર સુમતિના મુખમાં મૂકે છે. બંને ભાવ સારો અર્થ આપે છે.

અનેક પ્રકારની વાતો થયા પછી પણ પતિ નિજ મંદિરે પધારતા નથી અને કુલટા સ્ત્રીઓની વક્ર જાળમાં ફસાયા કરે છે, એ સંબંધમાં શુદ્ધ ચેતનાનો શોક સમાતો નથી, પતિવિરહથી તેને ચેન પડતું નથી અને તેથી જેવી રીતે સાધારણ વિરહિણી સ્ત્રી પતિ પરદેશ જાય ત્યારે અનેક પ્રકારના શોકાલાપ કરે છે તેવી રીતે શુદ્ધ ચેતના પોતાની સુમતિ સખીની પાસે અથવા સુમતિ પોતાની શ્રદ્ધા સખીની પાસે હૃદયની વાત કરે છે. હે સખી! મારા હૃદયવલ્લભ મોહનમૂર્તિ પ્રાણપતિ મારે મંદિરે પધારતા નથી અને જ્યાં ત્યાં ભટકયા કરે છે તેથી મારે પતિનો મહાવિરહ થયો છે અને તે વિરહમાં હું પતિ

---

* પિયને બદલે બે પ્રતમાં 'પિયા' પાઠાંતર છે.

\+ 'લહુરી વડીરિ કૌન મિટાઇ' એવો પાઠાંતર એક પ્રતમાં છે. એનો અર્થ સમજાઇ જશે.

× એક પ્રતમાં 'દ્વારતિ આંખ' એવો પાઠ છે અને એક પ્રતમાં 'દ્વારિતેં આખે' એવો પાઠ છે, સર્વ પાઠના અર્થ એક સરખા થાય છે.

૧ પિય=પ્રિય, પતિ બિન=વગર. નિશદિન=રાતદિવસ. ઝુરું=ઝૂરું છું, દુઃખી થાઉં છું. ખરી=ખરેખરી. લહુડી=લઘુ, નાની. વડીકી=મોટાની. કાંનિ=કહેવાતું, શરમ. મિટાઇ=મૂકી દઇને દ્વારતેં=દ્વારમાં, બારણામાં. આંખે=આંખો, ચક્ષુઓ. કબ=કોઇ વખત. ન ટરીરી=ટળતી નથી, બંધ થતી નથી.

વગર ખરેખર ઝૂરું છું, પતિવિરહિણી સ્ત્રીને જેમ ખાવું-પીવું ભાવે નહિ, સારાં કપડાં, આભૂષણ પહેરવાં ગમે નહિ અને મનમાં અનેક રીતે અનેક પ્રસંગે શોક થયા કરે તેમ પતિ વગર હું ખરેખરી બળ્યા કરું છું, ઝૂર્યા કરું છું અને પછી તે શોકમાં ને શોકમાં નાના મોટાની શરમ મૂકીને પતિ આવવાના દ્વાર પર મારી આંખો એવી સ્થિર થઇ જાય છે કે ત્યાંથી તે ખસતી નથી. આર્યાવર્તની કુલીન સ્ત્રીઓ જેઓ સંયુક્ત કુટુંબમાં રહે છે તે વડીલની હાજરીમાં પતિ સાથે વાત કરતી નથી અને પતિ સામું પણ જોઇ શકતી નથી તથા દેશના રિવાજ પ્રમાણે વધારે ઓછું મુખ ઉપર વસ્ત્ર ઓઢી ગૃહમાં મર્યાદાથી વર્તે છે. પાશ્ચાત્ય વિચારના ફેલાવા સાથે આ રિવાજમાં પરિવર્તન થતું જાય છે એથી થનાર લાભાલાભની તુલના કરવી અત્ર અપ્રસ્તુત છે. વાત એટલી છે કે-નાના મોટાની યોગ્ય મર્યાદા સાચવવાનો કુળવધૂનો ધર્મ પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે યોગ્ય મનાયો છે. શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે-આવો આર્ય સ્ત્રીનો મર્યાદાધર્મ છે તે પણ પતિવિરહના શોકમાં હું તો વિસરી ગઈ અને ઘરના સર્વ માણસો જાણે તે પ્રમાણે પતિને આવવાના દ્વાર પર નજર ટકાવીને-વાટ જોઇને બેસી રહી છું. પતિ આવવાના હોય તે માર્ગ તરફ જોવાને બદલે મોઢા ઉપર છેડો નાખી તે માર્ગથી દૂર ચાલ્યા જવાનો રિવાજ તજી દઈ, હું તો વિરહઘેલી બની, પતિના માર્ગનું નિરીક્ષણ કર્યા કરું છું. પતિ કોઈ પણ વખતે આવી ચઢે એમ મને મનમાં લાગ્યા કરે છે, કારણ કે તેઓ હમણાં બોલી ગયા છે કે હવે તેઓ અમર* થઇ ગયા છે, હવે જો તેઓએ જે હકીકત જણાવી છે તે પ્રમાણે વર્તન કરે તો તેઓ જરૂર થોડા વખતમાં મને મળવા માટે આવવા જોઇએ અને તેથી હું તેઓનો માર્ગ જોયા કરું છું. પતિ એક વખત માર્ગ પર આવી જાય તો તો પછી થોડા વખતમાં સમ્યગ્ માર્ગને સમજી જાય અને ત્યાર પછી મારો મેળાપ થતાં વખત લાગે નહિ. આથી પતિ માર્ગ પર આવી ગયા છે કે નહિ એ જોવા માટે હું બારણા ઉપર નજર ટેકવીને રહું છું અને પતિના વિરહથી ઝૂર્યા કરું છું.

આંખ એટલે જ્ઞાનદૃષ્ટિ સમજવી. જ્ઞાનદૃષ્ટિથી શુદ્ધ ચેતના જોયા કરે છે કે-ચેતનજી હવે સ્વભાવદશામાં ક્યારે આવશે? શુદ્ધ સ્વભાવને પ્રગટ થવાની એટલી સરળતા હોય છે કે આંખ દ્વારમાંથી ખસતી નથી એ હકીકત યથાયોગ્ય છે. નાના મોટાની શરમ રાખવાની વાર્તા અત્ર કરી છે તે સાંસારિક દૃષ્ટાંતની દાર્ષ્ટાંતિક યોજના ઘટાવવા માટે હોય એમ જણાય છે. શુદ્ધ ચેતના જેવી પવિત્ર સાધ્વીને ઉપર ઉપરનો દેખાવ કરવાની બાહ્ય મર્યાદા રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી. કદાચ એ શરમ વ્યવહારદૃષ્ટિએ રાખે તો ચેતનજીની માની લીધેલી માયા, મમતા ભાર્યા અને નણંદ જેનું વર્ણન હવે પછી ત્રીજી ગાથામાં આવશે તેની હોવા સંભવે છે. અહીં તેઓની મર્યાદાને બદલે કહાનીનો અર્થ 'વાર્તા' વધારે ઉચિત લાગે છે. મતલબ તેઓની વાતની દરકાર કર્યા વગર પતિને માટે ખડે પગે અનિમેષ દૃષ્ટિએ

---

* જુઓ પદ બેંતાળીશમું.

દ્વાર પર રાહ જોઉં છું અને મારો વિરહકાળ ક્યારે ભાંગશે તેને માટે મનમાં પ્રગટતા વિચાર–દાવાનળની અંદર ઝૂર્યા કરું છું.

અથવા બીજી રીતે અર્થ કરતાં સુમતિ શ્રદ્ધાને કહે છે કે–હું મોટી છતાં કુમતિએ પતિને એવા ભરમાવી દીધા છે કે તે મારી તરફ જોતા પણ નથી. પ્રમત્ત ગુણસ્થાનક સંયમનું દ્વાર છે, તે દ્વારા ચેતન સંયમમા પ્રવેશ કરે છે અને ત્યાર પછી પ્રગતિ કરી આગળ વધે છે, પરંતુ કુમતિએ મારા પતિને એવા ભરમાવી દીધા છે કે તેઓ આ સંયમના દ્વાર પાસે આવતા જ નથી. મતલબ કુમતિએ પતિને સંયમદ્વારથી ટાળી દીધા છે અને ત્યાંથી દૂર ને દૂર રહે એવી યોજના માયા, મમતાએ કરી છે. બનતાં સુધી તો પતિને કુમતિ માર્ગ પર જ આવવા દેતી નથી, કદાચ માર્ગ પર આવી જાય તો સમ્યગ્ વિશુદ્ધિમાં તે આડી આવ્યા કરે છે, કદાચ અવિરતિ કે દેશવિરતિ ગુણ પતિ આદરે તો સંયમના દ્વાર સુધી પતિને કુમતિ પહોંચવા દેતી નથી. હું તો સંયમના દ્વાર પર મારી નજર ટેકાવીને ખડે પગે ઊભી છું કે પતિ ક્યારે એ દ્વાર પાસે આવે, ક્યારે તે દ્વારથી મારા મંદિરમાં પ્રવેશ કરે અને ક્યારે મારો વિરહકાળ ભાંગે. અથવા કુમતિએ પોતાનું એવું પ્રાબલ્ય પતિ ઉપર ચલાવ્યું છે કે પતિ હાલ કુમતિના વેશ્યામંદિરમાં વાસ કરી રહ્યા છે, ત્યાં નાના મોટાની શરમ મૂકી હું ગઈ તો મને બારણેથી જ ટાળી દીધી, અટકાવી દીધી, મારો પ્રવેશ થવા દીધો નહિ. કુમતિ એવી યુક્તિથી કામ કરે છે કે મને મારા પતિ સાથે મેળાપ જ થાય નહિ, કારણ કે કુમતિ જાણે છે કે જો એક વાર પતિનો અને મારો મેળાપ થયો તો પછી પતિ સાચી હકીકત જાણી જશે, વસ્તુસ્વરૂપ સમજી જશે અને કુમતિનું મંદિર છોડી જશે. આ પ્રમાણે ટબાકાર અર્થ કરે છે તે પણ બહુ સુંદર ભાવ આપે છે.

पट भूखन तन भौक न *ओढे, भावे न चोंकी जराउ जरीरी;
सिवकमला आली! सुख नउ पावत, कौन+ गिनत नारी अमरीरी. पिय बन० २

" હું શરીર ઉપર વસ્ત્ર કે આભૂષણ જરા પણ ઓઢતી નથી, ચોકી અથવા જડાવ કામ કરેલ ઝવેરાત ગમતાં નથી; હે સખી ! મોક્ષલક્ષ્મીનું સુખ (જ્યાં સુધી) પ્રાપ્ત કરું નહિ (ત્યાં સુધી એ પ્રમાણે થાય છે) અને દેવાંગનાનાં સુખને તો કોણ ગણે છે ? "

---

* 'ઓઢે' ને બદલે બે પ્રતમા 'ઉઠે' એવો પાઠ છે તેનો અર્થ સંબંધ સાથે બેસતો નથી. ભૌકના સાચા અર્થ સાથે તેનો સંબંધ હોવો જોઈએ.

+ 'કૂંણ ગિને' એવો પાઠ એક પ્રતમા છે. અર્થમા ફેર નથી.

૨ પટ=વસ્ત્ર ભૂખન=આભૂષણ, ધરેણાં તન=શરીર ઉપર. ન ઓઢે=ઓઢતી નથી. ભૌક=જરા પણ (ટબાનુસાર) ભાવે ન=ગમતી નથી ચોકી=આભૂષણ વિશેષ. જરાઉ=ઝવેરાત. જરી=જડાવ. સિવકમલા=મોક્ષલક્ષ્મી આલી=સખી નઉ પાવત=પામતી નથી કૌન=કોણ ગિનત=ગણે છે. નારી અમરી=દેવતાની સ્ત્રી, દેવાંગના.

ભાવ—મારી વિરહાવસ્થા એવી આકરી થઇ પડી છે કે તેને લઇને હું મારા શરીર પર (સારું) વસ્ત્ર ઓઢતી નથી, આભૂષણ ધારણ કરતી નથી. મારા વિરહના તાપમાં હું એવી ડૂબી ગઇ છું કે હું બેસું છું, ઉઠું છું કે ફરું છું તેનું પણ મને ભાન રહેતું નથી. મારા શરીર પર ધારણ કરેલાં અથવા ધારણ કરવાનાં વસ્ત્રનું પણ મને ભાન રહેતું નથી. એક ઘેલી સ્ત્રીની પેઠે વસ્ત્ર પહેર્યાં છે કે નહિ અથવા કેવાં પહેર્યાં છે તે બાબત પર પણ મારું ધ્યાન રહેતું નથી; તેમ જ ચોકી (ઘરેણાવિશેષ-ઝાલાવાડમાં, સુરતમાં તથા મારવાડમાં પ્રસિદ્ધ છે) અથવા જડેલાં ઝવેરાતનાં ઘરેણાં પહેર્યાં હોય તો તે અવ્યવસ્થિત રીતે આડાંઅવળાં પહેરી લીધાં હોય: તેની ખીલી ડોક પાસે આવવાને બદલે નીચી આવી ગઇ હોય, સુંદર ઘરેણાં અવયવ ઉપર આવવાને બદલે આડાંઅવળાં લટકતાં હોય, એક હાથમાં બંગડી હોય અને એક હાથ તદ્દન ખાલી હોય અથવા બીજી જાતની બંગડીવાળો હોય, હાથનું ઘરેણું પગમાં ને પગનું હાથમાં એમ જ્યાંના ત્યાં પહેર્યાં હોય; આવી રીતે વસ્ત્ર તથા આભૂષણ શરીર ઉપર હું ઓઢતી નથી, ધારણ કરતી નથી અને મને ચોકી તથા ઝવેરાત જેવાં ભારે કિંમતનાં ઘરેણા ગમતાં નથી. ચોકી ઝાલાવાડમાં થાય છે, તે સોનાની હોય છે અને સાધારણ કિંમતવાળી હોય છે, પણ સુરતમાં ઝવેરાતની થાય છે અને મોટા મૂલ્યની હોય છે. અથવા ચાર ખૂણાવાળા ચોરસ હીરાને ચોકી કહેવામાં આવે છે. જડતર કામવાળા ઝવેરાતના દાગીના પણ બહુ મૂલ્યવાળા હોય છે. સ્ત્રીઓને સ્વાભાવિક રીતે આભૂષણ અને વસ્ત્ર ઉપર વિશેષ પ્રીતિ હોય છે. પતિ નિજ મંદિરે પધારવાના હોય છે તે વખતે સુંદરી શોળ શણગાર ધારણ કરે છે તેમાં વસ્ત્ર અને આભૂષણ મુખ્ય હોય છે અને સ્ત્રીઓની ચોસઠ કળામાં પણ કેટલીક શરીરશોભા અને પતિપ્રસન્નતાને નિમિત્તે હોય છે. હે સખી ! આભૂષણ ગમે તેવા કિંમતી હોય તો પણ તેના તરફ મન ચોંટતું નથી, વળતું નથી, જતું નથી, મને તે ગમતાં નથી, મને તેની દરકાર રહેતી નથી, મારું ધ્યાન પણ તેઓ તરફ જતું નથી. જે પતિને પ્રસન્ન કરવા શણગાર સજવામાં આવે તે પતિ તો સામું પણ ન જુએ ત્યારે પછી શણગાર કોને માટે સજવા ? શા સારુ સજવા ? વળી હે સખી ! જ્યાં સુધી મોક્ષલક્ષ્મીનું સુખ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી દેવાંગનાનાં સુખને એટલે અમરગતિનાં સુખને તે કોણ ગણે છે ? મારે તો મોક્ષનું સુખ પ્રાપ્ત કરવું છે અને આ ઘરેણાં વિગેરેનું સુખ તો દેવાંગનાઓ વિગેરેને બહુ ગમે છે તેની હવે મારે દરકાર નથી. મોક્ષલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાની સ્થિતિમાં મૂકાઈને પછી સાધારણ દેવગતિનાં સુખની ગણના તે કોણ કરે ? દેવગતિમાં સુખ બહુ છે, લોકપ્રકાશાદિ ગ્રંથમાં તે ગતિનાં પૌદ્ગલિક સુખનું વર્ણન વાંચ્યું હોય તો બહુ આનંદ આવે તેમ છે, પરંતુ એ સુખ શાશ્વત નથી અને વળી એ પૌદ્ગલિક સુખ કરતાં અપૌદ્ગલિક સુખ બહુ વિશેષ છે, અતિ આકર્ષક છે અને મહાઆનંદ આપનાર છે. એ સુખનો અનુભવ જેને એક વખત પણ થયો હોય તે

તેની વાસ્તવિક કિંમત આંકી શકે છે. વળી જે સુખ ભોગવ્યાં પછી પાછો દુઃખ ભોગવવાનો સંભવ હોય તે સુખને સુખનું નામ પણ કેમ આપી શકાય? એવી દ્વિતીય જાતિનું સુખ દેવગતિમાં હોવાથી ગમે તેવું હોય, ગમે તેટલું હોય પણ તે કામનું નથી, મને તે પસંદ નથી, મને તેની મહત્ત્વતા લાગતી નથી.

'સુખ નઉ પાવત'ને બદલે 'સુખ નઓ પાઉં' એ પાઠ વધારે યોગ્ય લાગે છે. મોક્ષલક્ષ્મીનું નવું સુખ પ્રાપ્ત કરીને દેવગતિનાં સુખને કોણ ગણતરીમાં ગણે? આવો અર્થ વધારે વાસ્તવિક છે; પરન્તુ કોઈ પણ પ્રતમાં એવો પાઠ આપ્યો નથી તેથી પોતાની કલ્પના પ્રમાણે પાઠ ફેરવવાનો અધિકાર નથી. આ પ્રમાણે મારા ગુરુમહારાજે જે અર્થ બતાવ્યો છે તે પ્રમાણે તેનો ભાવ એમ થાય છે કે–અત્યારે તો શુદ્ધ ચેતનાને વિરહાવસ્થાને લીધે શરીરનું પણ ભાન નથી, બાકી એ સાધારણ સુખથી સંતોષ પામે તેવી સ્ત્રી નથી, એ તો જ્યારે પતિની સાથે શિવકમળાનું સુખ પ્રાપ્ત કરે ત્યારે જ નિરાંતે બેસે એવી છે. હવે ટબાકારનો અર્થ વિચારીએ. ભોક શબ્દનો અર્થ ટબાકારના કહેવા પ્રમાણે 'જરા' એમ થાય છે, મને તે શબ્દનો કોઈ અર્થ બેસતો નથી.

હે સખી શ્રદ્ધા! પ્રેમ પ્રતિતરાગ રુચિ રંગત, પહીરે ઝીણી સાડી*–એવી પ્રભુપ્રેમરૂપ સાડી મને પસંદ આવતી નથી. મતલબ મને એક પણ વસ્ત્ર ગમતું નથી તે એટલી હદ સુધી કે તેનો છેડો માથા ઉપર નાખવાની મને ઇચ્છા પણ થતી નથી. પતિ મારાથી એવા વિપરીત વર્તે છે કે એ કુમતિની સોબતમાં પડી જઈ પ્રભુપ્રેમરૂપ સાડી તરફ અવકૃપાની નજરથી જુએ છે અને ધ્યાનરૂપ આભૂષણો પણ હું શરીરે ધારણ કરતી નથી. પતિ જ્યાં મારા મંદિરે પધારે નહિ ત્યારે મારે એવાં આભૂષણો ધારણ કરીને શું કરવું? હે સખી! હું તને કેટલી વાત કરું? મારા ચેતનજી–પતિ હાલ તો મારાથી એટલા વિપરીત વર્તે છે કે એને મોક્ષકમળા પણ પસંદ આવતી નથી તો પછી સાધારણ દેવાંગના તો કેમ ગમે? તે તો કુમતિના રંગમાં એવા લટ્ટુ થઈ ગયા છે કે શિવલક્ષ્મી પણ તેને પ્રસન્ન કરી શકતી નથી. આ ત્રણ વસ્તુ પ્રસન્ન પતિને વધારે પ્રસન્ન કરે છે; રુચિ, ધ્યાન અને શિવલક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ ઇચ્છા–આ ત્રણ બાબતો પણ મારા નગીના નાથને હાલ પ્રસન્ન કરી શકતી નથી. ત્યારે હવે મારે શું કરવું? કુમતિના પાસમાં ચેતનજી એવા ફસાઈ ગયા છે અને તેની સાથે એવી એવી વાતો કરે છે કે એને રુચિ, ધ્યાન કે મોક્ષ તરફ પ્રેમ તો શું પણ નજર કરવાની પણ ઇચ્છા થતી નથી. આવી રીતે નાની વહુએ પતિને એવા વશ કરી લીધા છે કે મારા સામું પણ જોતા નથી અને તેને લઈને તેમના વિરહના તાપથી હું ખરેખરી ઝૂર્યા કરું છું.

સુમતિનાં વચન તરીકે આ ગાથાનો ભાવ આ પ્રમાણે થાય છે: હે સખી શ્રદ્ધા!

---

* જુઓ પદ વીસમું, ગાથા બીજી.

મને તારો આધાર છે. જો ! પતિવિરહથી પ્રભુપ્રેમરૂપ સાડી મને સુખ આપવાને બદલે દુઃખ આપે છે, તેને શરીર પર જરા ઓઢું છું તો તેથી અશાતા થાય છે. ધ્યાનના ચાર પાયારૂપ ચોખંડાં નંગથી જડેલ ધ્યાનસ્થ ચિત્તસ્થિતિરૂપ દાગીનો પહેરું છું તો તેથી પણ મને ખેદ થાય છે. આત્મારામ-પતિના વિરહે રુચિ કે ધ્યાન થતાં નથી. એથી પણ વધારે આગળ કહું તો પતિ વગર મોક્ષકમળા પણ મને સુખ આપી શકતી નથી. પતિનો મેળાપ થાય તો જ મને સુખ થઇ શકે એમ છે. આવી મારી સ્થિતિ થઇ ગઈ છે. ચેતનજીની દૃષ્ટિએ જોતાં આ ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છેઃ અત્યારે ચેતનજી-આત્માએ કુમતિનો સંગ કર્યો છે તેથી તેને પ્રેમપ્રતિતી રાગથી રંગેલ રુચિરૂપ વસ્ત્ર ગમતાં નથી, ધ્યાન કરવાનું થતું નથી અને શિવકમળા ઉપર પ્રેમ આવતો નથી અને તે પ્રાપ્ત કરવા તેને ઇચ્છા પણ થતી નથી. તે સંસારમાં એવો આસક્ત થઇ ગયો છે કે મનુષ્યગતિ કે દેવગતિ પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો પણ તે મેળવતો નથી, એ તો માત્ર કુમતિ અથવા કુટિલ માયા, મમતાના પ્રસંગમાં પડી તેમાં આસક્ત રહે છે.

ટબાકાર કહે છે કે "શિવકમળા એટલે મુક્તિરૂપ લક્ષ્મીએ મારા પતિને અંતગડ કેવળીપણે વશ કરી લીધા તેથી તે પણ સુખ નઉ પાવત એટલે દુઃખદાયી થયા અને મારા જેવી શુદ્ધ શ્રદ્ધાથી મનુષ્યગતિ દેવગતિરૂપ સ્ત્રી પ્યાર કરે, વાંછે, પણ મારે તેઓની ગણતરી નથી, એ બન્ને ગતિની હું અવાંછકા છું-વાંછા કરનારી નથી." આવો જે ભાવ લખ્યો છે તેમાં અંતગડ કેવળીપણે પતિને શિવકમળાએ વશ કરી લીધા તેનો ભાવ પ્રસ્તુત હકીકત સાથે મને બંધબેસતો લાગતો નથી, વિદ્વાનોએ તે વિચારી લેવો. હવે એ જ લય આગળ ચલાવતાં કહે છે.

*मास विसास उमास न राखें, +नणदी नीगोरी भोरी लरीरी;
ओर तबीब न ×तपति बुझावे, आनंदघन पीयुष झरीरी. पिय० ३

"(આયુ:સ્થિતિ) સાસુ એક શ્વાસોચ્છ્વાસ જેટલો કાળ પણ વિશ્વાસ રાખતી નથી અને પેલી લાજ વગરની નણંદ (તૃષ્ણા) તો સવારથી લડ્યા જ કરે છે. આ મારા

* 'સાસ ઉસાસ વિસાસ ન રાખે' આવો પાઠ માત્ર છાપેલી બુકમા છે. વિવેચન જુઓ.

+ નણદીને બદલે નણંદ અને નણદરી એવા પાઠો છે. અર્થ એક જ છે, તેમજ ભોરીને બદલે ભોર પાઠ છે.

× 'તપત બુઝાવત' એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે, અને એક પ્રતમા 'બુઝાયો' એમ પણ લખે છે.

૩ સાસ=સાસુ, અહીં આયુઃસ્થિતિને સાસુ ગણવામાં આવી છે. વિસાસ=વિશ્વાસ ઉસાસ=શ્વાસોશ્વાસ જેટલો કાળ નણદી=નણંદ, પતિની બહેન અહીં તૃષ્ણાને નણંદનું રૂપ આપ્યું છે. નીગોરી=લાજ વિનાની, ભાગ્યહીન; લોકભાષામાં આ શબ્દ તિરસ્કાર બતાવે છે. ટબાકારના મત પ્રમાણે વ્રજભાષામાં આ શબ્દ લાડકવાઈના અર્થમા વપરાય છે. ભોરી=પ્રભાતમા, પ્રભાતથી. ઓર=અનેરો, બીજો. તબીબ=વૈદ, હકીમ. તપતિ=તાવ, અગ્નિ ન બુઝાવે=ઓલવી શકે નહિ, દૂર કરી શકે નહિ. પીયુષ=અમૃત ઝરી=વરસાદ

અગ્નિને–મારા તાપને બીજો વૈદ્ય મટાડી શકે તેમ નથી, આનંદઘન અમૃતનો વરસાદ થાય (ત્યારે તે તાપ શમે તેમ છે)."

ભાવ-વિભાવદશામાં પડેલા પતિના સંબંધમાં પોતાને કેટલી અગવડ છે તે સવિસ્તરપણે બતાવતાં શુદ્ધચેતના કહે છે કે–અમારા બાઇજી-સાસુજી જેનું નામ આયુસ્થિતિ છે અને જેને લઇને ચેતનજી એક શરીરમાં અમુક વખત સુધી રહે છે તે મારા પતિનો એક શ્વાસોશ્વાસ જેટલો કાળ પણ વિશ્વાસ રાખતી નથી. અત્યારે મારા પતિ જૂદી જૂદી ગતિમાં જન્મે છે અને ત્યાં ટકે છે તેનું કારણ આયુઃસ્થિતિ છે. તેવી સ્થિતિ મારા પતિનો જૂદી જૂદી ગતિમાં જન્મ આપનાર હોવાથી મારા પતિની વર્તમાન માતા તે થઇ અને તેથી તે મારી સાસુ થઈ. આવી મારી સાસુ મારા પતિનો જરા પણ વિશ્વાસ કરતી નથી, એક મિનિટની, એક સેકંડની પણ પતિની દરકાર કરતી નથી. શ્રી વીરપરમાત્માને ઇંદ્રે જણાવ્યું કે 'હે પ્રભો ! લોકોના હિત સારુ અને શાસનના લાભ માટે આપ આપનું આયુષ્ય બે ઘડી લંબાવો, જેથી ભસ્મગ્રહને આપની નામરાશિ પર સંક્રમતો આપ જુઓ તો તે આક્રમણ કરી શ્રમણ સંઘને પીડા કરે નહિ.' તેના જવાબમાં પ્રભુએ જણાવ્યું કે–"ચક્રવર્તી કે તીર્થંકર કોઈ પણ એ અર્થ કરવાને સમર્થ નથી, કોઇથી પોતાનું આયુષ્ય એક ઘડી કે એક ક્ષણ પણ વધારી શકાતું નથી." શરીરનો ભરોસો નથી, તે કયે વખતે પડી જશે તેનો વિશ્વાસ નથી, છતાં તેના પર મમતા કરીને આ પ્રાણી અનેક પ્રકારનાં કાર્યો આદરી બેસે છે અને પસંદ ન આવે તેવી ગતિમાં જન્મ આપનાર આયુઃકર્મરૂપ સાસુને એકઠી કરે છે અને પછી તેને તાબે રહી અનેક પ્રકારના ત્રાસ તે ભોગવે છે. આવી રીતે એકઠી કરેલી આયુસ્થિતિ એક ક્ષણનો પણ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી. જેને સવારે જોયા હોય તે બપોરે નામશેષ થઇ ગયા સાંભળ્યા છે, વાતો કરતાં રસ્તે ચાલતાં ઠેસ લાગવાથી, હૃદય બંધ થઇ જવાથી કે બીજી અનેક રીતે મૃત્યુને વશ થતાં જોયા છે અને જેના વર્તનથી એમ લાગે કે સેંકડો વર્ષો સુધી પૃથ્વીને કે પોતાની અન્ય વસ્તુઓને આ છોડનાર નથી તે સર્વને તજીને ચાલ્યા જતા અનુભવ્યા છે. આવી રીતે સાસુ તો એક ક્ષણ પણ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી, છતાં વિભાવદશાને લઇને તે આયુઃસ્થિતિ મારી સાસુ થયેલી છે. વાત એમ છે કે-વિભાવદશાના જોરને લઇને પોતાનાં વાસ્તવિક સગાંઓ કોણ છે તેને પણ ચેતનજી ઓળખતા નથી અને તેની આયુઃસ્થિતિને સાસુ અત્ર કહેવામાં આવી છે. 'સાસ ઉસાસ વિસાસ ન રાખે' એવો પાઠ છાપેલી બુકમાં છે, તેનો અર્થ શ્વાસ અને ઉશ્વાસ જેટલો કાળ પણ વિશ્વાસ રાખે નહિ એમ થાય છે અને તે આખા વાકયને નણંદની સાથે લઇ જવાનું છે. બાકી ભાવ સ્પષ્ટ છે અથવા બીજી રીતે અર્થ કરતાં પતિ વગર એક શ્વાસોશ્વાસ જેટલા કાળનો પણ વિશ્વાસ રહેતો નથી, એટલે તેટલો વખત પણ ધીરજ રહેતી નથી, પતિ વગર અન્યત્ર મન માનતું નથી અને ચિત્ત ચોંટતું

નથી, એવી વિરહદશા આકરી છે. પતિ વગર હવે તો મનમાં એવો ખેદ થયા કરે છે કે લેશ માત્ર સમય પૂરતી પણ મનમાં ધીરજ રહેતી નથી.

વળી પેલી નગોરી નણદી તો પ્રભાતમાં વહેલી ઊઠીને લડવા મંડી ગઇ છે અને દરરોજ લડ્યા કરે છે. પતિ વિભાવદશામાં ગયાં છે ત્યાં તેમની બહેન તૃષ્ણા થઇ છે. તે સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરવાથી પણ ધરાય નહિ તેવી પ્રબળ ઇચ્છારૂપ છે. તે તો વળી એવી આકરી છે કે વહાણું વાય છે ત્યારથી મારી સાથે લડ્યા જ કરે છે. તેના મનમાં એવું છે કે પતિને સમજાવી જો આ શુદ્ધ ચેતના સ્વભાવદશામાં લઇ જશે તો ભાઇ પાસેથી પછી તેને કાંઇ વીરપસલી કે મામેરું મળશે નહિ અને ભાઈ પાસે જવું-આવવું પણ બંધ થશે; તેથી મારી સાથે તે દરરોજ લડ્યા કરે છે અને હું મારા નાથને સમજાવવા અને ઠેકાણે લાવવા યત્ન કરું છું તો તેમાં વચ્ચે આવી મારા નાથને ચઢાવે છે અને આર્યાવર્ત્તમાં કહેવાય છે કે—न नन्दते इति ननान्दा ભાઈનાં ભાભી સાથેનાં સુખ-વાર્તાલાપ-મેળાપ જોઇને રાજી ન થાય તે નણંદ-તે શબ્દાર્થને બરાબર સાર્થક કરે છે. એ નણંદને પ્રતાપે સવારે આ જીવ ઉઠે છે ત્યારે પણ પ્રભુનામનું સ્તવન કરવાને બદલે ધનપ્રાપ્તિનાં અનેક સાધનો ઊભાં કરવામાં અને તેની વિચારણામા પડી જાય છે અને આખા દિવસમાં પૈસા પૈસા સિવાય તેને બીજી ધૂન લાગતી નથી તેને પ્રાપ્ત કરવાના, રક્ષણ કરવાના અને સંચય કરવાના વિચારમાં, સ્થૂળ પદાર્થો જરૂર વગરના હોય તો પણ તેને એકઠા કરવાની ધૂનમાં અને પૌદ્ગલિક પદાર્થોના નિરર્થક સંચયમા આ જીવ આનંદ માને છે અને તેથી મારે તો સવારથી તે મોડી રાત સુધી નણંદ સાથે લડાઇ ચાલ્યા જ કરે છે. પતિવિરહકાળમાં સાસુ તથા નણંદ સાથે કાંઇ સારું હોય તો કેટલીક ધીરજ રહે છે, પતિનો વિરહ ઓછો આકરો લાગે છે; પણ અહીં તો વિભાવદશાની પતિની મા અને બહેન સાથે મારે જરા પણ બનાવ થતો નથી અને ઉલટું તેઓ મારી સાથે લડાઇ કરે છે અને મારા પતિનો પણ વિશ્વાસ કરતી નથી.

'નગોરી' એ મારા ગુરુમહારાજના કહેવા પ્રમાણે લોકભાષાનો શબ્દ છે. તેનો અર્થ લાજ વગરની અથવા ભાગ્યહીન એમ થાય છે. 'તું નગોડી શું સમજે?' એ દેશભાષાની ગાળ છે. આ અર્થમાં તે શબ્દ બુંદેલખંડમાં વપરાય છે. ટબાકાર કહે છે કે–'નગીરી' શબ્દ વ્રજ ભાષામાં લાડકવાઇના અર્થમાં વપરાય છે. એક જગ્યાએ ગુરુ વગરની એવો તેનો અર્થ કરવા પ્રયત્ન થયો છે તે તો સ્વમતિકલ્પિત હોય એમ જણાય છે. પ્રથમ અર્થ જે પં. ગંભીરવિજયજીએ બતાવ્યો છે તે વધારે સુંદર લાગે છે અને સંબંધ જોતાં તે બંધબેસતો પણ આવે છે.

પતિ મંદિરે પધારે નહિ, સાસુ એક ક્ષણવાર પણ વિશ્વાસ કરે નહિ અને નણદી નગોરી તો સવારના પહોરથી ઉઠીને લડ્યા જ કરે છે. આવાં અનેક કારણોને લીધે મને

આકરો વિરહજ્વર આવ્યો છે અને તેનો દાહ એવો થાય છે કે કોઇ બીજો વૈદ્ય તેની દવા કરીને તેને મટાડી શકે તેમ જણાતું નથી. દુનિયામાં સાધારણ વૈદ્યો તો બહારનો તાવ મટાડી શકે છે, પણ અંતરંગનો તાવ કોણ મટાડી શકે? વિરહજ્વરનો આકરો દાહ મટાડવાની દવા વૈદ્ય કે હકીમ પાસે જોવામાં કે જાણવામાં આવી નથી. વિરહાવસ્થામાં શરીરમાં ગરમી બહુ લાગે છે, આખું અંગ બળું-બળું થઈ જાય છે. ઉનાળામાં સખ્ત ગરમીથી શરીર પર અળાઈ કે ગુમડાં વિગેરેનો દાહ થાય તે જેમ વરસાદની ઝડી આવવાથી અને તેમાં ન્હાવાથી શાંત થાય છે, તેમ અહીં તો હવે આનંદઘન અમૃતનો વરસાદ વરસે અને મારા પતિના ઉપર તેનો પ્રવાહ ચાલે તો મારો વિરહાગ્નિ નાશ પામે અથવા મંદ થાય એમ છે. જેઠ માસમાં-જુનની અધવચમાં જ્યારે સખ્ત ગરમીથી શરીર જળી જતું હોય છે તે વખતે વરસાદની ઝડી કેવો આનંદ આપે છે તે સર્વના અનુભવને વિષય છે. એવા વખતમાં જ્યારે અમૃતરસનો વરસાદ આવે અને તે પણ સાધારણ રીતે નહિ પણ ઝડીના આકારમાં-પૂરતા જોસમાં આવે ત્યારે કેવો આનંદ થાય તે સર્વત્ર સમજાય તેવું છે

વાત એ પ્રમાણે છે કે-જ્યાં સુધી શુદ્ધ ચેતનાનો અને ચેતનજીનો સંયોગ બરાબર થાય નહિ અને સમભાવ આવે નહિ, શુદ્ધ સનાતન ચેતનજીનો વિરહકાળ પૂરો થઈ ચેતના સાથે એકાંત સુખ ભોગવવાનો તેના મનમાં દૃઢ નિશ્ચય થાય નહિ, ત્યાં સુધી તેની વર્તમાન વિભાવદશાનો અંત આવે નહિ; અને એમ બને નહિ ત્યાં સુધી ચેતનજીની વર્તમાન નિકૃષ્ટ દશાની પર્યાપ્તિ થાય નહિ. આવા સંયોગોમાં આપણી ખાસ ફરજ છે કે વાતો કરવાની છોડી દઈ ચેતનજીની દશા ઉચ્ચ થાય, તેની વર્તમાનસ્થિતિ સુધરે અને તેનો સર્વથા શુદ્ધ દશામાં વ્યાપાર થાય તે માટે તેની પાસે આનંદઘનના અમૃતના વરસાદ વરસાવવાનાં સાધનો એકઠાં કરવાં. સાધારણ સમરસનો એકાદ બિંદુ આવી જાય તો તેથી કાંઇ લાભ થાય નહિ અથવા વાસ્તવિક રીતે બોલીએ તો જરા સરખો આનંદ થાય તે દીર્ઘ કાળ ટકી શકે નહિ. આટલા માટે સમરસના કુંડ કુંડાં જોઇએ અને તેનો વરસાદ વરસાવવો જોઇએ. એ સમરસના વરસાદમાં ન્હાઇ-તરબોળ થઇ, ચેતનજી ચેતનાની વિરહ-દશાથી આવેલી તપતિને દૂર કરે એ ખાસ કર્તવ્ય છે અને તે કરવા માટે દૃઢ નિશ્ચય કરવાની ખાસ જરૂર છે. એ પ્રમાણે કરવાથી ચેતનજી શુદ્ધ દશામાં આવી જઈ યોગ્ય રીતે આગળ વધશે અને થોડા વખતમાં તેની દશા સુધરશે.

બીજો તબીબ આ વિરહાગ્નિને શમાવી શકતો નથી એમ વાત કહી તે બરાબર ઉચિત છે. તબીબ એટલે હકીમ, વૈદ્ય કે ડાકટર હોય તો તે વ્યાધિનાં બાહ્ય ચિહ્ન ઉપરથી દવા આપે છે, પણ તેથી મારો અગ્નિ શાંત થતો નથી. બહારનો તાવ દવાથી જાય પણ વિરહનો અગ્નિ તો જ્યારે વિરહદશા દૂર થાય ત્યારે જ શાંત થાય, તે કાંઇ બહારનો ઉપર ઉપરનો તાવ નથી કે ક્વીનાઈન, કરિઆતાદિ દવાથી ચાલ્યો જાય. એ અગ્નિ ઉપર તો આનંદઘન રસનો વરસાદ પડે ત્યારે જ તેની શાંતિ થાય તેમ છે. જેમ ભયંકર અગ્નિ અમુક શહેરને

લાગ્યો હોય ત્યારે બાલદી કે બેઢામાં પાણી લાવીને નાખવાથી અગ્નિ શાંત થઇ શકતો નથી, પરંતુ તેવા ભયંકર-દાવાનળ જેવા અગ્નિ ઉપર તો જળનો વરસાદ વરસાવવાની જરૂર રહે છે, તેમ આ વિરહાગ્નિરૂપ દાવાનળ શાંત કરવા માટે આનંદરસના પ્રવાહની જરૂર છે. સાધારણ તબીબ જેમ અંતરદાહ મટાડી શકતો નથી તેમ ચેતનાના વિરહાગ્નિને શાંત કરી શકતો નથી; તેની દવા તો આનંદઘન નામના વૈદ્ય કરે તો જ કરી શકે તેમ છે અને તે પણ પોતાની પાસે રહેલ ‘ આનંદરસ ’ નામની દવા મોટા પ્રમાણમાં આપે તો જ તેનાથી લાભ થાય તેમ છે.

ટબાકાર આ ગાથાના અર્થમાં કહે છે કે-ચેતનને આયુસ્થિતિ અલ્પ રહી છે અને હવે તેના ભવ પણ પૂરા થવા આવ્યા છે. તેની સુમતિ-ચેતનાના પતિ ચેતનની બ્હેન લાડકી નણંદ છે. તેનો પિતા શુદ્ધ ચેતનત્વ છે. આ લાડકી નણંદ કેવળજ્ઞાન સંબંધમાં લડી એટલે હવે તમે કેવળજ્ઞાન જલદી પ્રાપ્ત કરો એવી એવી વાત કહી ગઇ અને વચનો સંભળાવી ગઇ. વળી તે એવું પણ કહી ગઈ કે વિરહતાપ બુઝાવવાને અન્યભવ પરણિત અપરિપાકી તબીબ ઇલાજ જ જાણતો નથી માટે આ આનંદઘન પતિને મળ. એટલું કહીને તે નણંદ ચેતનને મળી અને ચેતને કેવળજ્ઞાનરૂપ પીયૂષની વર્ષા કરી પોતાને મેળવી લીધી. આ અર્થ તદ્દન જૂદી દૃષ્ટિથી કર્યો છે. એનો ભાવ સમજાવો મુશ્કેલ છે. અહીં નણંદ વિગેરે સાથે જે લડાઇ થાય છે તેમાં તે ઔર તબીબ વિગેરેની વાત આવી રીતે જણાવે અને વળી પાછી પોતે મળી જાય એ આ ચેતનજીની જે ઉત્ક્રાન્તિ પ્રથમ બન્ને ગાથામાં બતાવી છે, તેને અનુરૂપ લાગતી નથી. ટબાકારનો ભાવ બરાબર સમજાતો નથી અથવા તેઓ સ્પષ્ટ રીતે તેઓના મનમાં જે ભાવ ખીલ્યો છે તે બતાવી શકયા નથી.

આખા પદનું રહસ્ય આનંદઘન પીયૂષનો રસ વરસાવવામાં આવી જાય છે. ભાવાત્મક કવિની આ છેલ્લા પદમાં ભાવ બતાવવાની પદ્ધતિ એટલી સુંદર છે કે આખા પદમાં જે જિજ્ઞાસા વધતી જાય છે તે છેવટના પાદમાં એકદમ બહુ સુંદર રીતે તૃપ્ત થઇ જાય છે. જ્યાં આનંદરસનો વરસાદ વરસે ત્યાં પછી નણંદના વિરૂપ સ્વરો, સાસુનો અવિશ્વાસ, લોકોની વાતો અને પટ ભૂષણની અવ્યવસ્થિતતા જરા પણ અસર કરનાર ન થાય એ સાધારણ રીતે સમજાય તેવી હકીકત છે. હે ચેતનજી ! તમે હવે અમર ગતિનાં સુખો એટલે પૌદ્ગલિક ભાવોનો ત્યાગ કરી, સાસુ વહુની અવિશ્વાસ્ય સ્થિતિ દૂર કરી અને વહેલી પ્રભાતમાં નણંદ સાથે લડાઇ થાય છે તે વાતને હાંકી કાઢી હવે આનંદરસના વિશુદ્ધ વરસાદમાં ન્હાઇ લો, તેમાં તરબોળ થઇ જાઓ અને અમર થઇ જાઓ. જ્યાં સુધી તમે બાહ્ય ચેષ્ટાને આધીન થઇ, અગ્નિ શમાવવા બીજા તબીબની દવા લીધા કરશો ત્યાં સુધી તમારું કાંઇ વળવાનું નથી, તમારો વ્યાધિ ઘટવાનો નથી અને તમને કાંઇ સુખ થવાનું નથી. આનંદઘન વૈદ્ય પાસેથી આનંદરસ મેળવો અથવા આનંદરસના વરસાદમાં ન્હાઓ-

ગમે તે પ્રકારે હવે બાહ્ય ભાવ છોડી આંતર દૃષ્ટિ જાગ્રત કરો, તમારું મૂળ સ્વરૂપ સમજો, તેને પ્રગટ કરો અને આ શુદ્ધ ચેતનાનો અનાદિ વિરહકાળ દૂર કરો.

પદ અડતાલીસમું

રાગ—મારુ જંગલો

***मायडी मुने निरपख किणही न मूकी, निरपख किणही न मूकी; मायडी०**
निरपख रहेवा घणुंह झुरी,+ †धीमें निज मति फुंकी. मायडी० १

"હે માડી! મને કોઈએ નિષ્પક્ષ રહેવા દીધી નહિ. નિષ્પક્ષ રહેવા માટે મેં ઘણો પ્રયાસ કર્યો પણ ધીમે ધીમે મારી બુદ્ધિને (તેણે) ફુંક મારી."

ભાવ—આ અતિ અદ્ભુત પદ છે, જેમાં પરમતસહિષ્ણુતા અને ચેતનાની વિભાવદશામાં થયેલી અને થતી અતિ વિરૂપ દશાનું બહુ સુંદર રીતે વર્ણન આપ્યું છે. તેનો ટબો નથી. મારા ગુરુ પં. ગંભીરવિજયજીએ તેનો બહુ સુંદર ભાવ બતાવ્યો છે તે અનુસાર નીચે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. ચેતના તો નિરંતર શુદ્ધ જ છે, એને કર્મનો લેપ શુદ્ધ દશામાં લાગતો નથી, પરંતુ ચેતનમાં ચેતનતા ગુણ રહ્યો છે તે સર્વદા તેની સાથે જ રહે છે, તેના પર કર્મનો લેપ લાગેલો દૂર થાય છે ત્યારે ચેતના શુદ્ધ થાય છે અને તે પછી તેને શુદ્ધ ચેતનાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. બહુ કર્મમળ દૂર થાય ત્યારે પણ ચેતનાને શુદ્ધ વિશેષણથી જોડવામાં આવે છે. ચેતન અને ચેતનાનો આ દૃષ્ટિથી જોતાં અભેદ છે. ઉપરના જૂદાં જૂદાં પદોમાં વિરહાલાપ બતાવવામાં આવ્યા છે તે શુદ્ધ ચેતનાના છે. એમાં રહેલો ચેતનાધર્મ તો ચેતનજી સાથે જ છે અને જે વિરહ બતાવ્યો છે તે તો શુદ્ધચેતનાનો અને ચેતનજીનો છે. આ ભાવ બરાબર સમજવાની ખાસ જરૂર છે. ચેતના તેની વિભાવ-

---

* માયડીને બદલે બે પ્રતમાં 'માડી' પાઠ છે. ગમ સાથે માયડી શબ્દ વધારે મળતો આવે છે અને માડી કરતાં તે વધારે હેત–પ્રેમ બતાવે છે તેથી માયડી પાઠ એકઅર્થવાચી હોઈ વધારે સારો લાગે છે.

\+ 'ઝુરી'ને બદલે બે પ્રતમાં 'ઝુરું' એવો પાઠ છે ભૂતને બદલે ભૂતથી અત્યાર સુધીની સ્થિતિ બતાવનાર 'ઝુરું' પાઠ વધારે યોગ્ય જણાય છે.

† ધીમેંને બદલે એક પ્રતમાં 'ધીંગે' એવો પાઠ છે. એનો અર્થ 'સબળ' એવો થાય છે. જુઓ આ જ પદની છઠ્ઠી ગાથા, પરંતુ અત્ર તે પાઠ અશુદ્ધ જણાય છે. 'ધણી નિજ પર કર ફુંકી' આ પ્રમાણે પાઠ એક પ્રતમાં છે. એનો અર્થ હું નિરપક્ષ રહેવા ઘણું ઝુરી પણ મને ધણીને પોતાના અને પારકા હાથમાં ફુંકી દીધી એવો થાય છે. જુઓ વિવેચન

૧ માયડી=મા, માતાજી, વહાલી મા. મુને=ચેતનાને. નિરપખ=નિષ્પક્ષ, એક બાજુએ ઢળી ન જનાર તેવી. કિણહી=કોન અપિ, કોઈએ પણ ન મૂકી=રહેવા ન દીધી. ઝુરી=પ્રયાસ કર્યો, ઝંખના કરી. ધીમેં=ધીમેથી, હળવે હળવે. નિજ મતિ=પોતાની બુદ્ધિ, વિચાર, મન. ફુંકી=ફુંક મારી

દશામાં પણ ચેતનજી સાથે જ રહે છે, કારણ કે ચેતના અને ચેતનનો અભેદ છે. અહીં ચેતના જે ભાવ બતાવે છે તે તેની શુદ્ધ દશાની સાપેક્ષ વૃત્તિએ છે અને તેની અંદર જ વર્તમાન વિભાવદશામાં તેની થયેલી સ્થિતિનું આબેહુબ વર્ણન છે. આ બહુ વિશાળ દૃષ્ટિથી લખાયલા પદનો ભાવ બહુ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી વિચારવા અને સમજવા યોગ્ય છે.

ચેતના જ્યાં સુધી અશુદ્ધ દશામાં હોય છે ત્યાં સુધી તેને સુમતિ માટે બહુ માન હોય છે. પોતે ગમે તેવી અશુદ્ધ હોય તો પણ પોતાની વાસ્તવિક સ્થિતિને તે સમજતી હોવાથી સુમતિને અત્ર તે માડી કહીને બોલાવે છે. ચેતના અત્ર માડી શબ્દ વાપરે છે તે પ્રેમસૂચક છે. સાધારણ રીતે વિચાર કરતાં આપણા મુખમાંથી મા–માડી એવો આલાપ નીકળી જાય છે અને ખાસ કરીને જ્યારે મનમાં કોઇ પણ કારણથી ખેદ કે દુઃખ થાય છે ત્યારે આ શબ્દનો ઉચ્ચાર બહુ સામાન્ય છે. માના કરતાં માડી વધારે પ્રેમ સૂચવે છે અને માયડી તેથી પણ વધારે પ્રેમ સૂચવે છે. અતિ પ્રેમમાં એકવચનનો ઉચ્ચાર થાય છે; માનાર્થમાં વપરાતું બહુવચન બોલનાર અને સાંભળનાર વચ્ચે અંતર બતાવે છે. માતાને તું કહીને બોલાવવાનો વ્યવહાર વિશેષ પ્રેમ બતાવે છે, પિતાનું સન્માનાર્થ બહુવચન જરા આંતરો અને વિવેકનો બાહ્ય દેખાવ બતાવે છે. અત્ર ચેતના સુમતિને જે વાત કહે છે તેની શરૂ-આત 'માયડી' શબ્દના સંબોધનપૂર્વક કરે છે તે બન્ને વચ્ચેનો પ્રેમ બતાવે છે. બાકી કોઈ પણ અર્થમાં ચેતનાની મા સુમતિ થઇ શકતી નથી.* માત્ર શુદ્ધ ચેતનાનું શુદ્ધત્વ પ્રગટ કરવાનું કારણ સુમતિ હોઇ શુદ્ધત્વજનની તરીકે તેને શુદ્ધ ચેતના એક દૃષ્ટિએ જોતાં મા કહી શકે, પણ અત્ર તો ચેતના બોલે છે અને તેનું શુદ્ધત્વ હજી હવે પ્રગટ કરવાનું છે, તેથી ઉપરના અર્થમાં માયડી શબ્દ વપરાયો હશે એમ મારું ધારવું છે.

હે સુમતિ માતાજી! હું ચેતના મારા પતિ ચેતનજી સાથે ઘણી જગ્યાએ ગઇ, પણ તમે ત્યાં હાજર નહિ, તેથી મને કોઇએ નિષ્પક્ષ રહેવા દીધી નહિ. મારા પતિ તો એવા છે કે એ તો જ્યાં જાય છે ત્યાં તદ્રૂપ થઈ જાય છે, કોઇ પ્રકારનો વિચાર કરતા નથી, નિર્ણય કરતા નથી અને તેવી અસ્વસ્થ અવસ્થામાં મને પણ સાથે ઘસડે છે. વાસ્તવિક રીતે મારા પતિએ કોઇ બાજુએ પૂર્ણ વિચાર કર્યા વગર ઢળી જવું ન જોઇએ. કોઇ પણ પક્ષ એકદમ આદરવો ન જોઇએ, તેને બદલે એ તો વિપરીત રીતે તુરત એક બાબત

* માયડી શબ્દનો એક બીજો ભાવ મને સ્ફુરે છે. એ અર્થમાં માયડી અથવા માવડી શબ્દ કાંઇક ભય અને તિરસ્કારના અર્થમાં વપરાય છે. દેવી વિગેરેને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવે છે કે—'હે માવડી! હવે મને છોડ અથવા મારું ઠેકાણું પડવા દે.' આ અર્થમાં માવડી શબ્દ વાપર્યો હોય તો તે માયા, મમતાને ઉદ્દેશીને ચેતના બોલી હોય એમ ગણી શકાય. ચેતના માયા, મમતાને અથવા કુમતિને કહે છે કે—હે માવડી! મને તમે તો શું પણ કોઇએ નિરાંતે બેસવા દીધી નથી. આ પ્રમાણે ઉપોદ્ઘાત કર્યા પછી પોતાને કોણે કોણે કેવી રીતે હેરાન કરી તેનું વર્ણન ચેતના આપે છે. વિ. ક.

ગ્રહણ કરી લઇ, દૃષ્ટિબિન્દુ કે અપેક્ષાહેતુ વિચાર્યા વગર જુદી જુદી બાબતોને આદરી બેસે છે–તે કેવી રીતે આદરે છે તેનું સહજ વિવેચન હું હવે પછી કરી બતાવીશ. આવી રીતે પતિ જ્યારે એક પક્ષમાં ઘસડાઇ જાય છે ત્યારે મારો અને તેમનો અભેદ હોવાથી હું પણ સાથે ઘસડાઇ જાઉં છું અને જો કે હું નિષ્પક્ષ રહેવા માટે ઘણો પ્રયાસ કરું છું, અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છું છું કે પતિ એવી રીતે એક પક્ષનો આદર ન કરે તો સારું; છતાં પણ પતિનો અને મારો અભેદ હોવાથી હું અંતે તેમના જેવી થઇ જાઉં છું અને તેમ થવાનું કારણ એ છે કે હું ગમે તેટલી ફુરણા કરું છું પણ પતિ મારું સાંભળતા જ નથી. વળી હે માડી! તમે ત્યાં હાજર નહિ તેથી મારું એકલીનું જોર પતિ ઉપર ચાલે પણ નહિ અને પતિ તો અજ્ઞાનદશાથી એવા આચ્છાદિત થઇ ગયેલા છે કે મારી વાત સાંભળવાને બદલે પોતાનો જે મત થયો હોય તેની ફૂંક મારા ઉપર મારે, મને તદ્રૂપ બનાવવા પાઠ ભણાવે અને તેમ કરીને છેવટે મને ફેરવી નાખે. હું તો જ્યાં જ્યાં ગઇ ત્યાં ત્યાં કોઇએ અત્યાર સુધી મને શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપે સ્થાપન કરી નહિ, પણ હવે પછી બતાવવામાં આવશે તેવાં મારાં અનેક રૂપો પ્રગટ કરાવ્યાં, મેં તે સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળી જવા અનેક પ્રકારની ફુરણા કરી, પણ મારું કાંઇ ચાલ્યું નહિ અને મારી અનેક પ્રકારે ફજેતી થઇ.

ચેતના અસલ રૂપમાં શુદ્ધ હોવાથી શુદ્ધ ચેતના થવા અને એક મતમાં ઢળી ન જવા અનેક પ્રયત્ન કરે, પણ વિભાવદશાના જોરમાં અજ્ઞાનાવસ્થામાં વર્તતા ચેતનજી સાચી ખોટી દલીલથી, ઉપર ઉપરના મોહક દેખાવોથી અને કુતર્ક–વિતર્કની જાળથી એવા ફસાઇ જાય છે કે અમુક સત્યના અંશને સંપૂર્ણ સત્ય માની લેવાની અને તે સત્યના અંશ તરફ અથવા સત્યના આભાસ તરફ ઢળી જવાની પોતાની પદ્ધતિ કાયમ રાખે છે. મારા પતિને અપેક્ષાજ્ઞાન અને નયના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોવાથી તેમજ તેમની સત્યશોધક વૃત્તિ યથાસ્થિત જાગ્રત થયેલી ન હોવાથી તેઓ વારંવાર એક બાજુએ ઢળી જાય છે અને મારો અને તેમનો અભેદ હોવાથી મારી પણ એ જ સ્થિતિ થાય છે. આવે વખતે જો સુમતિનો યોગ અથવા હાજરી હોય તો સત્યસ્વરૂપનું માર્ગદર્શન પણ મારા પતિને થાય, પરંતુ સુમતિની ગેરહાજરી, અજ્ઞાનાવસ્થાનું બળ અને ચેતનજીનો મિથ્યાભાવમાં વર્તવાનો અનાદિ સ્વભાવ એટલું જોર કરે છે કે–હું ગમે તેટલું જોર કરું અને બહાર આવી પોતાનું શુદ્ધત્વ દાખવવા પ્રયત્ન કરું, તેને માટે વલખાં મારું, પણ ચેતનજી મારી તે સ્થિતિ પ્રગટ થવા દેતા નથી, મારી દરકાર કરતા નથી, મારી સામું દૃષ્ટિપાત પણ કરતા નથી અને પોતાનો જે મત થયો હોય, જે પક્ષ તરફ પોતે ઢળી ગયા હોય, તે તરફ મને પણ ઘસડે છે અને મને વધારે અશુદ્ધ બનાવે છે; પછી પતિ પાસે આવનારા સત્યના અંશો અથવા સત્યના આભાસો કપટયુક્ત હોય, અંતરવૃત્તિએ તદ્દન જુદા હોય તો પણ તેઓ પોતાની વાત પતિને હેતવાભાસોથી સમજાવે છે અને પતિ તેને આદરી મારી પાસે પણ તે કબૂલ કરાવે છે. મારા પતિને જે મળ્યા તેણે તેમને પોતાની જેવા બનાવ્યા અને મને પણ સાથે ઘસડી ગયા.

ચેતનાને કેવી રીતે એક પક્ષમાં તાણી જઇને તદ્રૂપ બનાવી તેનાં દૃષ્ટાન્તો હવે આપે છે તે આપણે હવે પછીની ગાથામાં વિચારશું.

'ધમી નિજ પર કર કુંકી' મને ધમકાવીને પોતાના અને પારકા હાથમાં કુંકી દીધી એટલે મને પારકા હાથમાં પણ ઘસડાવા દીધી અને પોતે પણ ઘસડી. મને આવી રીતે અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખી અને મારું એક પણ રીતે યોગ્ય ઠેકાણું પડવા ન દીધું. 'ધીમે નિજ મતિ કુંકી' એમ અસલ પાઠ છે તે એવો ભાવ બતાવે છે કે મેં ગમે તેટલો પ્રયત્ન કર્યો તો પણ પોતાના વિચારની કુંક મને મારી. યંત્ર કે મંત્રથી જેમ ફૂંક મારીને સામા માણસને પોતાની અસર નીચે મૂકવામાં આવે છે અને તે વખતે કબજામાં આવનાર માણસનું મન તેમ થવા રાજી હોય કે ન હોય તો પણ તેને તાબે થવું જ પડે છે, તેમ મને પતિએ એવી કુંક મારી કે મારો શુદ્ધ સ્વભાવ વિસારી મારે ચેતનજી સાથે ઘસડાવું પડયું. આ ભાવમાં અને પાઠાંતરના ભાવમાં ઘણો ફેર છે. પાઠાંતરનો ભાવ બળાત્કાર સૂચવે છે અને મૂળમાં લખેલો પાઠ મંત્ર અથવા Hypnotismની અસર બતાવે છે. બન્ને ભાવ બહુ સુંદર છે.

ચેતનજીની અજ્ઞાનદશા એવા આવરણમાં રહીને કામ કરે છે કે એને તે વખતે યથાસ્થિત વસ્તુદર્શન થાય તો પણ તે તેને સમજાતું નથી અને પોતાની જાતને તે એકદેશીય જ્ઞાનથી અને સ્વકલ્પનાજાળથી એવી તો નિકૃષ્ટ સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે કે પછી તેને વિશુદ્ધ સ્થિતિમાં આવતાં બહુ વખત લાગે છે. સાધારણ વ્યવહારના પ્રસંગને બાજુ ઉપર રાખીએ તો પણ ધાર્મિક પ્રસંગોમાં એ જ નિકૃષ્ટ સ્થિતિ સ્પષ્ટ જણાશે. એનો સ્વભાવ જ અધોગામી થઈ ગયેલો હોવાથી જ્યાં સુધી નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિએ જોવાની તેને ટેવ પડે નહિ ત્યાં સુધી તેની સ્થિતિમાં ફેરફાર થવો સંભવતો નથી. સત્યનો અંશ લઇ, પોતાને પંડિત સર્વજ્ઞ સમજી, કાંઈક ભૂલથી, કાંઈક અભિમાનથી અને કાંઇક મતિમંદતાથી એક બાજુએ ઢળી જવાની ટેવને લીધે ઘણા પ્રાણીઓ વિના કારણ સંસારસમુદ્રમાં અટવાયા કરે છે, ઘસડાયા કરે છે અને હેરાન થયા કરે છે. એને કિનારો દેખાતો નથી, દેખાય છે તો તે તરફ સ્થિર દૃષ્ટિ રાખીને તેને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન થતો નથી અને સાધારણ ખડકોને કિનારા માની તે તરફ ખેંચાઇ, જીવનજહાજ તેની સાથે અથડાવી સમુદ્રના વમળમાં પડી ઘસડાયા કરે છે. આવી રીતે નિષ્પક્ષ રહેવાની ફુરણા કોઇ વખત થાય છે તે પણ ઉપર ઉપરની હોય છે, કિનારાને બદલે ખડકને કાંઠા સમજી તે પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નને સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું લક્ષ્યબિંદુ સમજવામાં આવે છે. આવા સર્વ પ્રયત્નો નિષ્પક્ષ ન રાખતાં ચેતનજીને વધારે વધારે સમુદ્રમાં ડુબાડતા જાય છે.

અમુક મત કે અમુક દર્શન ચેતનજીને નુકશાન કરનાર થાય કે લાભ કરનાર થાય તેનો મુખ્ય આધાર તેની સત્યગ્રાહી બુદ્ધિ ઉપર છે. દરેક દર્શનમાં સત્યના અંશો તો રહેલા હોય

છે જ, તેને તેટલે અંશે સત્ય સમજવામાં આવે તો પછી વાંધો રહેતો નથી; પણ જો અંશને સંપૂર્ણ સત્ય માનવામાં આવે તો સત્યાગ્રહ થતો નથી. આ ભાવ હવે વિસ્તારથી વિચારવામા આવશે. ચેતનાનું શુદ્ધત્વ હજુ પ્રગટ થયું નથી, તે સુમતિ પાસે ફરિયાદ કરવા માટે કહે છે કે–હે માડી! મારા કેવા કેવા હાલ કર્યા તે સાંભળો.

આ આખું પદ **નિરપખ** શબ્દ પર રચાયું છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ નિષ્પક્ષ રહેવાની બહુ જરૂર છે. અમુક મત કે દર્શન પોતાનાં છે તેથી તેનો પક્ષ કરવો ન જોઈએ, પરંતુ તેમા જો સત્ય હોય તો તેને સત્યની ખાતર આદરવાં જોઈએ આ વિશાળ ને પક્ષપાત રહિત દૃષ્ટિથી પરમતસહિષ્ણુતા પ્રાપ્ત થાય છે. નિષ્પક્ષ શબ્દની આ વિવેચના મતદર્શનાનુસાર થઈ. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ મનની શાંતિ રાખવી, મનને સ્થિતિસ્થાપકતામા રાખવું અને ગમે તેવા પ્રસંગે તેને ડોળાવા દેવું નહિ એ અર્થ નિરપખ શબ્દનો થઈ શકે છે. નૈતિક દૃષ્ટિએ શુદ્ધ નીતિસૂત્રોનું તેના શુદ્ધત્વ ખાતર અનુકરણ કરવું એ નિરપખ શબ્દનો ભાવ છે. ચિદાનંદજી મહારાજે નિરપક્ષ શબ્દનો આધ્યાત્મિક ભાવ બતાવતા કહ્યું છે કે–આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આખા જગતની અવલોકના કરતા કોઈ વિરલા પ્રાણી જ તેવા દેખાય તે. તેમણે આ ભાવ એક પદમાં બહુ સારી રીતે બતાવ્યો છે, તે તેઓના પોતાના શબ્દોમા જ અત્ર ઉતારી લઈએ.

> અવધૂ નિરપક્ષ વિરલા કોઈ, દેખ્યા જગ સહુ જોઈ. અવધૂ૦
> સમ રસ ભાવ ભલા ચિત્ત જાકે, થાપ ઉથાપ* ન હોઈ;
> ‡અવિનાશી કે ઘરકી બાતાં×, જાનેગે નર સોઈ+ અવધૂ૦ ૧
>
> =રાવરંકમેં ભેદ ન જાને, ¶કનક ઉપલ– સમ લેખે;
> નારી **નાગણીકો નહિ પરિચય, તો શિવમંદિર દેખે અવધૂ૦ ૨
>
> નિંદા સ્તુતિ શ્રવણ‡‡ સુણીને, હર્ષ શોક નવિ આણે;
> તે જગમેં જોગીસર પૂરા, નિત્ય, ××ચઢતે ગુણઠાણે અવધૂ૦ ૩
>
> ચંદ્ર સમાન સૌમ્યતા°° જાકી, =સાયર જેમ ગંભીરા;
> ¶¶અપ્રમત્ત ભારંડ— પરે નિત્ય, ++સુરગિરિ સમ શુચિ ધીરા અવધૂ૦ ૪
>
> ***પંકજ નામ ધરાય પંકશું, રહત કમલ જિમ ન્યારા‡‡‡;
> ચિદાનંદ ×××ઇસ્યા જન ઉત્તમ, સો સાહિબકા પ્યારા અવધૂ૦ ૫

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોતા નિષ્પક્ષ મનુષ્યની આવી સ્થિતિ હોય છે. એના મનમાં સમરસભાવ બહુ અસરકારક રીતે સ્થિત થયેલ હોય છે, એને એક વાત થાપવી અને બીજી ઉથાપવી કે એવા ગોટા વાળવા એ જરા પણ પસંદ આવતું નથી, એના મનમાં રાજા અને ગરીબ, સુવર્ણ કે પત્થર, મોક્ષ કે સંસાર સર્વ સરખા જ હોય છે, એને

---

* સ્થાપના અને ઉથાપના ‡ નિજ પરમાત્મા × અવિનાશીના ઘરની વાતો એટલે સિદ્ધદશામા થતી પરમાનંદદશાસ્થિતિ + તે જ = રાજા અને ગરીબ ¶ સુવર્ણ. – પત્થર. ** સંબંધી ‡‡ કાન ×× ગુણસ્થાનમા દરરોજ પ્રગતિ કરતા °° શીતળતા = સમુદ્ર ¶¶ ઉદ્યોગી, આળસ–પ્રમાદ વગરના — અતિ ઉદ્યોગી પક્ષીવિશેષ ++ મેરુપર્વત. *** કમળ ‡‡‡ અલગ. ××× એવા.

પોતાની નિંદા સાંભળી ખેદ થતો નથી, સ્તુતિ સાંભળી આનંદ થતો નથી; એ પંકજ એટલે કાદવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ કમળ જેમ કાદવથી દૂર જ રહે છે તેમ વિષયમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છતાં વિષયથી દૂર રહે છે. આવા મનુષ્ય-નિષ્પક્ષ ચેતનો અવિનાશીના ઘરની વાતો જાણે છે અને તે સાહેબના પ્યારા છે, પરમાત્માને પગલે ચાલનારા છે અને નિરંતર ગુણસ્થાન પર આરોહણ કરી પ્રગતિ કરનારા છે. તેઓના સંબંધમાં ચાર દૃષ્ટાંત બતાવ્યાં છે તે બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે: એવા મહાત્માની શીતળતા ચન્દ્ર જેવી હોય છે, ગંભીરતા સમુદ્ર જેવી હોય છે, ઉદ્યોગિતા ભારંડ પક્ષી જેવી હોય છે અને ધીરતા મેરુપર્વત જેવી હોય છે. એ ચારે મહાન્ સદ્ગુણો પર એક એક નિબંધ લખાય તેમ છે. આવા પ્રબળ તેજસ્વી પુરુષો મનની સ્થિતિસ્થાપકતા જાળવી નિંદા સ્તુતિની દરકાર કર્યા વગર પોતાના વિશુદ્ધ માર્ગ પર ચાલ્યા જાય છે અને ચિદાનંદજી મહારાજ કહે છે કે-આખી દુનિયા પર દૃષ્ટિ નાખતાં જણાય છે કે-આવા નિષ્પક્ષ મનુષ્યો બહુ વિરલ હોય છે. આ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ નિષ્પક્ષપાતપણું બતાવ્યું. ધાર્મિક વિષયના બે મોટા વિભાગ છે : એક Metaphysics દ્રવ્યાનુયોગ અને બીજો Ethics નીતિવિભાગ. પ્રથમ વિભાગ આત્મા અને અન્ય દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ અનેક પ્રકારે બતાવે છે અને બીજો વિભાગ ચારિત્ર-વર્તનનાં અનેક વિભાગો, સાધનો અને મૂળતત્ત્વો બતાવે છે. ચિદાનંદજી મહારાજે eithical દૃષ્ટિએ-દ્વિતીય વિભાગની અપેક્ષાએ નિષ્પક્ષપાતપણું બતાવ્યું છે. શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે પ્રથમ વિભાગ-દ્રવ્યાનુયોગને અપેક્ષીને બતાવ્યું છે. તેના પર વિશેષ વિવેચન પ્રસંગે પ્રસંગે થતું જશે. ચેતનાના જૂદા જૂદા પ્રકારે કેવા હાલ કર્યા છે એ હવે આપણે શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ સાથે વિચારીએ.

जोगीए मिलीने जोगण कीधी, जतीएं कीधी* जतणी;
भगतें पकडी भगताणी कीधी, मतवासी† कीधी मतणी. मायडी० २

"અતીત બાવાઓએ એકત્ર થઈને મને મહામાયા બનાવી, સંન્યાસી પરિવ્રાજકોએ મને પરિવ્રાજિકા બનાવી; ભક્તિમાર્ગના ઉપાસકોએ મને ભગતડી બનાવી અને મસ્તાન યોગીઓએ મને તેઓના મતમાં આસક્ત બનાવી."

ભાવ—કાનફટા જોગીઓ હાથમાં ટોકરી રાખી દુકાને દુકાને માગવા નીકળે છે,

---

* બીજી, ત્રીજી તથા ચોથી પંક્તિમા છાપેલી બુકમાં કીધીને બદલે કીનિ પાઠ છે, અર્થ એક જ છે, પણ એક પ્રતમાં તે પાઠ નથી.

† છાપેલ બુકમાં 'મતવાલે' એવો પાઠ છે, અર્થ એક જ છે.

૨ જોગી=અતીત, પથ્થરની માળા પહેરવાવાળા મિલીને=એકત્ર થઈને. જોગણ=મહામાઈ. મહામાયા, યોગિણી..કીધી=કરી, બનાવી જતિ=પરિવ્રાજકો, સંન્યાસી. જતણી=પરિવ્રાજિકા. ભગતે=ભક્તિમાર્ગ રસિકે. પકડી=ખેંચી લાવીને. ભગતાણી=ભક્તિમાર્ગવાળી. મતવાસી=મસ્તાન યોગી, અલખમાં મગ્ન રહેનાર જોગી. મતણી=ત-મતાસક્ત.

ડોકમાં પથ્થરની માળા પહેરે છે અને અતીતના નામથી ઓળખાય છે, તેઓ હિંગળાજના ભક્ત હોય છે અને તેઓનો વેશ કાંઇક શંકર–શિવને મળતો હોય છે. આવા જોગીઓ મને મળ્યા ત્યારે તેમણે મને જોગની મહામાઇ, મહામાયા બનાવી; એટલે કે ચેતના પોતે જાણે મહામાઇરૂપ હોય એમ સમજીને તેઓએ મહામાઇની આરાધના કરી. તાત્પર્યાર્થ એ છે કે–આ સર્વ જગત્ માયારૂપ ભ્રમાત્મક છે; એમાં જે દેખાય છે તે વસ્તુતઃ અજ્ઞાનને લઇને દેખાય છે, વાસ્તવિક રીતે કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ. આપણે આ પુસ્તક હાથમાં લીધું છે તે પણ માત્ર ભ્રમ જ છે, વસ્તુતઃ પુસ્તક એવી કોઇ વસ્તુ હયાત છે જ નહિ. માયાવાદનું આ પ્રાથમિક સ્વરૂપ છે, અભેદવાદીઓ એ સ્વરૂપને ભજનારા હોય છે, તેમાં તેઓ પૌદ્ગલિક સ્થૂળ વસ્તુની હયાતી સ્વીકારતા જ નથી. આ માયાનો જે પારિભાષિક અર્થ થાય છે તેને રૂપક આપી તેની અતીત સંન્યાસીઓ ઉપાસના કરે છે અને તે સ્વરૂપને મહામાઈ અથવા યોગિણી કહે છે. એવી દેવીઓને બીજાં અનેક નામ* આપવામાં આવે છે; જેવાં કે મહાકાળી, મહામાયા, ભદ્રેશ્વરી, હિંગળાજ વિગેરે. આ સર્વ મહામાઇઓ કહેવાય છે અને તે જ્યોતિસ્વરૂપની દેવીઓ છે અને ઉપર કહ્યું તેમ અતીત સંન્યાસીઓ તેની ઉપાસના કરે છે. આવા યોગીઓએ મળીને જાણે કે હું મહામાઇ હોઉં એમ ધારી મારી ઉપાસના કરી અને મને મહામાઈ બનાવી દીધી. મતલબ એ છે કે–મહામાઇની પૂજાને શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપ ગણી મારા પતિ મહામાઇને પૂજવા લાગ્યા અને તે માટે પોતે અતીત થઈ ગયા. વાત એમ છે કે–મને શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરવા માટે બીજા કોઇમાં સત્યનો અંશ હોઇ શકે જ નહિ એમ ધારી પોતાની અંધ માન્યતાનુસાર મને એક સ્વરૂપ આપી મારી આરાધના કરવા મંડી જાય છે. તે વખતે પોતાની વિચારશક્તિને એવી દબાવી દે છે કે જાણે સત્ય સ્વરૂપ અન્યત્ર હોઇ શકે જ નહિ. આવી રીતે પોતાના મનમાં અયોગ્ય વિચાર અને નિર્ણય કરીને પછી એક બાજુ પર પતિ એવા ઢળી જાય છે કે પોતાના પક્ષ સિવાય અન્યત્ર સત્ય જોઈ શકતા નથી; પોતાથી અન્ય વિચારના માણસોને મહાપાતકી, નરકમાં જનારા, અધમ સમજે છે; કોઇ તેને કાફર કહે છે, કોઈ તેને નાસ્તિક કહે છે, કોઇ તેને મિથ્યામતિ કહે છે, અને એવાં એવાં અનેક ઉપનામો તિરસ્કારપૂર્વક પોતાથી જુદા વિચાર કરનારને આપી એક પક્ષમાં ઢળી ગયા છે એમ સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે. આવી રીતે એક પક્ષને આદરી લેવો અને અન્ય પક્ષના સારાસારની વિચારણા બંધ કરી તેઓ તરફ તિરસ્કારની નજરે જોવું એ વાત નીચેની દરેક હકીકતને લાગુ પડશે.

વળી યતિ એટલે સંન્યાસીએ મળીને મને પરિવ્રાજિકા બનાવી. સંન્યાસીને જતિ કહેવામાં આવે છે. સંન્યાસીઓ એની આરાધના કરે છે. જૈનના સાધુઓને અસલ યતિ કહેવામાં આવતા હતા અને હાલ ગૃહસ્થ અને સાધુ બન્ને ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયેલા, ધર્મને નામે આજીવિકા કરનારને જતિ કહેવામાં આવે છે પણ તેઓ યતણીની સેવા કરતા નથી.

* ચાળીશમા પદના વિવેચનમાં ચેત મન નીચે આ મતનું વિવેચન જોવામાં આવશે. જુઓ પૃ ૪૧૭

મને કે કમને તેઓ ઉપાસના તો શ્રીઅરિહંત દેવની જ કરે છે તેથી તેવા યતિઓ ચેતનાને જતણી બનાવી દે એ અર્થ બંધબેસતો થતો નથી. જે રૂપ પુરુષ ધારણ કરે અને તદનુસાર જેનું જે નામ પડે તદનુસાર તેવું રૂપ ધારણ કરનાર સ્ત્રીનું કહેવામાં આવે છે. યતિનું રૂપ ધારણ કરનાર સ્ત્રીને યતણી કહેવામાં આવે છે અને અતીતનું રૂપ ધારણ કરનારને મહામાયા કહેવામાં આવે છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે–અતીત તથા સંન્યાસીઓએ મારું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાને બદલે મને અશુદ્ધ ચેતનામય કરી દીધી. મારું ચૈતન્યરૂપ પ્રગટ કરવાનું તો બાજુ ઉપર રહ્યું પણ તેને બદલે મને એક તદ્દન અશુદ્ધ અથવા વિપરીત રૂપ આપી એક પક્ષમાં બેસાડી દીધી. જોગી અને જતીમાં ફેર એટલો હોય છે કે જોગી દેવીના ભકત હોય છે ત્યારે સંન્યાસીઓ અભેદ માર્ગને અનુસરનાર હોઇ બહુધા શિવભકત અથવા કોઈ કોઇ પરબ્રહ્મને માનનાર અભેદવાદી હોય છે. શ્રી આનંદઘનજીનો હેતુ કોઇ ધર્મ ઉપર આક્ષેપ કરવાનો નથી, કોઈ મતને નરમ પાડવાનો નથી. તેઓનો આશય એ છે કે–જેણે જે મત સ્વીકાર્યો તેણે આંખો ઊઘાડીને મને જોઈ જ નથી, સ્વમતમાં અંધ આસક્તિ અને પરમતની વિચાર વગરની નિંદા એ તદ્દન અગ્રાહ્ય મતનો સ્વીકાર ઘણાખરા આગ્રહી પ્રાણીઓએ અત્યાર સુધી કરી, એક પક્ષમાં ઢળી જવાની સ્થિતિ વિના કારણે અને વિના લાભે પ્રાપ્ત કરેલી છે.

કેટલાક પ્રાણીઓ ભક્તિમાર્ગને અનુસરનારા હોય છે. ગાવું, બજાવવું અને પ્રભુના ચરણોમાં સર્વ સમર્પણ કરી દેવું, જ્ઞાન અને કર્મયોગને ગૌણ કરી નાખવા એ ભક્તિમાર્ગનો મત છે. તેઓ એમ માને છે કે મુક્તિ તો ભક્તિમાર્ગથી જ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. અન્ય સર્વ માર્ગના નિષેધપૂર્વક પ્રભુને સ્થૂળ રૂપ આપીને તેના ચરણોમાં આસકત રહેવું, તેના ગુણગ્રામ કરવા અને પોતાનું સર્વસ્વ તેમને અર્પણ કરવું એ ભકિતમાર્ગનો* સિદ્ધાન્ત છે. વલ્લભાચાર્ય, રામાનુજ, સ્વામીનારાયણ વિગેરે અન્ય સર્વ માર્ગના નિષેધપૂર્વક ભકિતમાર્ગને માનનારા હોય છે અને તેઓ ભકિતમાર્ગને એટલું બધું પ્રાધાન્ય આપે છે કે અન્ય કોઇ યોગદ્વારા મુકિત પ્રાપ્ત થઇ શકે એમ તેઓ સ્વીકારી પણ શકતા નથી. ભકિત અનેક પ્રકારની છે અને તેથી એકાગ્રતા કેટલીક વખત બહુ સારી થાય છે, પણ જો સાધનને સાધ્ય માની તેમાં જ એકાંત હિત માનવામાં આવે તો કાર્યકારણભાવનો વિનાશ થાય છે અને શુદ્ધ વસ્તુસ્થિતિ કદિ પ્રાપ્ત થતી નથી. ભકિતયોગનું એક યોગ તરીકે સ્વરૂપ બહુ વિસ્તારથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં આપવામાં આવ્યું છે. રાવણ વિગેરે જિનેશ્વરની પરાભકિત કરી મહાલાભ પ્રાપ્ત કરી ગયા છે તે વાતનો અહીં નિષેધ નથી, પરંતુ એકલી ભકિતમાં અન્યના નિષેધપૂર્વક સર્વસ્વ માનવું એ પક્ષગ્રાહીપણું બતાવે છે અને તે ચેતનાને શુદ્ધ બનાવવામાં આડું આવે છે.

---

* વૈષ્ણવ મતના સંપ્રદાયનું વિવેચન ચાળીશમા પદની પ્રથમ ગાથાના વિવેચનમાં થઇ ગયું છે. જુઓ પૃ૪ ૪૧૬.

એ જ પ્રમાણે ૐ ૐ કરનારા, હાથમાં ચીપીઓ રાખી ફરનારા, અલખ મતના યોગીઓ ચેતનાને તે મતની બનાવે છે અને કહે છે કે અલખમાં મગ્ન રહેવું, ૐનો ઉચ્ચાર કરવો અને દુનિયાની જંજાળ છોડી દેવી. આવી રીતે જે જે સોબતીની સંગતમાં હું પડી, તેણે મને પોતાના જેવી બનાવી દીધી, તેના મતમાં ધર્મનું સર્વસ્વ મૂકી દીધું અને ઊઘાડી રીતે જાહેર કર્યું અથવા પોતાના વર્તનથી બતાવી આપ્યું કે પોતાના મત સિવાય અન્યત્ર સત્ય હોઈ શકે જ નહિ. દર્શનમોહ એવો આકરો છે કે સુજ્ઞ જીવોને પણ તે ઊંધા પાટા બંધાવી છતી આંખે અંધત્વ લાવી આપે છે. મતનો આગ્રહ એટલો સજ્જડ ચોંટી જાય છે કે પછી અન્ય તરફ દૃષ્ટિપાત કરવાનો ખ્યાલ પણ રહેતો નથી, વિચાર પણ આવતો નથી અને મન પણ થતું નથી. આવા એકપક્ષી ધોરણથી કરેલા નિર્ણયો કેટલીક વખત એવી ધર્મની ખોટી લડાઈઓમાં પરિણામ પામે છે કે—જો ઇતિહાસ તપાસ્યો હોય તો તેમાં અંધેઅંધની અનેક લડાઈઓ થયેલી જોવામાં આવશે. સ્વમતઆગ્રહથી વિકળ થયેલાં ચક્ષુને અન્યદર્શનના જ્ઞાનની ઇચ્છા પણ થતી નથી અને આવી રીતે સ્વમત-આગ્રહમાં ચાલ્યા જ જવાય છે. શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે—આવી રીતે હું જ્યાં જ્યાં ગઇ ત્યાં ત્યાં મારું એકાંત સ્વરૂપ થતું ગયું, મારા ઉપર મેલ વધતો ગયો અને મારું શુદ્ધ ચેતના-સ્વરૂપ પ્રગટ થતું અટકતું ગયું. વ્યવહારમાં ચેતનની આવી જ સ્થિતિ થાય છે તે પુખ્ત વિચાર કરીને અવલોકન કરવાથી બરાબર સમજાશે.

*राम भणी रहेमान ×भणावी, अरिहंत पाठ पढाई;+
घर घरने हुं धंधे विलगी, अलगी जीव सगाई. मायडी० ३

"હું રામ શબ્દ બોલી, મને રહેમાન શબ્દનો પાઠ કરાવ્યો અને અરિહંત શબ્દનો પાઠ કરાવ્યો—(આવી રીતે) હું ઘર ઘરના ધંધે લાગી પણ આત્માનું સગાપણુ દૂર રહ્યું."

ભાવ—જૂદા જૂદા મતમાં મને ઘસડી જઇને મારી પાસે પોતપોતાનો સ્વાર્થ સાધવા સારુ મતવાળાઓએ મારી પાસે અનેક નામો લેવરાવ્યાં. કોઇ વાર મારી પાસે રામ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરાવ્યો. હું જ્યાં જઉં, હાલું-ચાલું ત્યાં 'રામ રામ' એમ ઉચ્ચાર કરવા લાગી. વળી કોઈ મુસલમાન મતવાળા મળ્યા તો તેણે મારી પાસે 'રામ' શબ્દ મૂકાવી દઈ 'રહિમાન' શબ્દનો ઉચ્ચાર કરાવ્યો; એટલે હું ત્યારપછી 'રહિમાન' 'અલ્લાહો અકબર'

---

* છાપેલી બુકમાં ચોથી ગાથાને ત્રીજી મૂકી છે અને આ ગાથાને ચોથી મૂકી છે સંબંધ પ્રમાણે તે ખોટું છે અને સર્વ પ્રતમાં આ ગાથાને ત્રીજી ગાથા તરીકે મૂકી છે.

× 'રામ ભણાવી રહેમ ભણાવી' એમ પાઠ એક પ્રતમાં લખ્યો છે.

+ પઢાઇને બદલે છાપેલી બુકમાં 'પઢાઈ' પાઠ છે.

૩ રામ=રામ શબ્દ. ભણી=બોલાવી હતી. રહેમાન=રહિમાન, અલ્લા શબ્દ. ભણાવી=પાઠ કરાવ્યો. અરિહંત=અર્હન્ત, વીતરાગ પાઠ=ઉચ્ચાર. પઢાઇ=બોલાવ્યો, કરાવ્યો. ઘર ઘરને=પોતપોતાના ઘરને. ધંધે=ધંધામાં, કામમાં. વિલગી=લાગી, મને વળગી. અલગી=અળગી, દૂર રહી. જીવસગાઇ=આત્માનું સગપણ.

એવો ઉચ્ચાર કરવા લાગી. વળી જૈન મતવાળા મળ્યા તો તેણે મારી પાસે 'અરિહંત અરિહંત' 'જિન જિન'નો ઉચ્ચાર કરાવ્યો; એ જ પ્રમાણે કોઇએ 'બજરંગ'નો પાઠ, કોઇએ 'હરિ'નો પાઠ, કોઇએ 'કૃષ્ણ'નો, કોઇએ 'બુદ્ધ'નો, કોઇએ 'બ્રહ્મ'નો અને કોઇએ અનેક દેવ દેવીનો મારી પાસે પાઠ કરાવ્યો. એમાં રામ કોણ હોઇ શકે? રામ શબ્દનો અર્થ શું? તેનામાં દેવત્વનો સદ્ભાવ છે કે નહિ અને તેઓનો ઉચ્ચાર કરવાથી મારી પોતાની શુદ્ધ દશાને અંગે મને શું લાભ પ્રાપ્તવ્ય છે, તેનો વિચાર મારા પતિ ચેતનજીએ કદિ કર્યો નથી અને મને પાઠ પઢાવનારે કરાવ્યો નથી. લોકોને અનુસરવા સારુ જેમ ફાવ્યું તેમ ઉચ્ચાર કરાવ્યો છે અને મેં તે પ્રમાણે ઉચ્ચાર કર્યો છે. તે જ પ્રમાણે ક્યા ગુણની પ્રાપ્તિથી અરિહંત થવાય છે? તેમનામાં દેવપણું કેવા પ્રકારનું છે? એમના નામોચ્ચારથી મારા શુદ્ધત્વપણાના વ્યક્તીકરણને અંગે શું લાભ થવો સંભવિત છે? એ બાબતનો અત્યાર સુધી કોઇએ મારી પાસે વિચાર કરાવ્યો નથી. रमते इति रामः રમણ કરે તે રામ, પણ કોણ રમણ કરે? ક્યાં રમણ કરે? શા માટે રમણ કરે? એના રમણને અને મારા ચેતનજીના રમણને લેવાદેવા શું? અથવા અરિ એટલે શત્રુને હણનાર તે 'અરિહંત.' શત્રુ કોણ? કોના? તેને હણવા શા માટે? કેવી રીતે હણવા? હણવામાં દોષનો સદ્ભાવ ખરો કે નહિ? શત્રુને હણીને શું કરવું? વિગેરે વિગેરે બાબતનો મારી પાસે વિચાર કદિ કોઇએ કરાવ્યો નથી. દરેક મતવાળા આજીવિકા ચલાવવા માટે વાડા બાંધી બેસી ગયા છે અને આંખો મીંચી રાખી મને તેમાં ઘસડી લઇ જાય છે. જેવી રીતે પોપટ શબ્દોચ્ચાર કરી પોતાના માલેકને આનંદ આપે છે તેમ હું રામ રામનો અથવા ઉપર જણાવ્યા તેવા પાઠોનો ઉચ્ચાર કરી ગઇ, પણ તેનો હેતુ કે સાધ્ય સમજાવવા કોઇએ પ્રયત્ન કર્યો નથી. આ ચેતનજી પોતે જ અરિહંત છે અથવા થઇ શકે તેવા છે, સ્વયં ભગવાન્ સ્વરૂપ છે, સ્વરૂપ વ્યક્ત કરવા માટે તેમણે પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર છે, આત્મા એ જ પરમાત્મા છે–એ વાત મને હજુ કોઇએ સમજાવી નહિ.

વસ્તુસ્વરૂપ મને કોઇએ સમજાવ્યું નહિ પરંતુ સર્વેએ મારી પાસે પોતપોતાના ઘરના ધંધા કરાવ્યા. મારી પાસે જે જે નામો લેવરાવ્યાં તે પરમાર્થ માટે નહિ પણ સાંસારિક હેતુ માટે લેવરાવ્યાં. સ્થૂળ સુખ મેળવવા માટે, વ્યવહારમાં પ્રથમ ખુરશી પ્રાપ્ત કરવા માટે, લોકોની પ્રીતિ સંપાદન કરવા માટે, પૈસા પેદા કરવા માટે અને એવા એવા બીજા અનેક સ્થૂળ વિચારથી મારી પાસે જૂદા જૂદા નામોચ્ચાર કરાવ્યા અને એમ કરીને મારો સંસાર વધારી મૂક્યો. પોતાના અનુયાયીઓની મોટી સંખ્યા દેખાડવા માટે મને તાણી ખેંચીને પોતાના મતમાં લઇ જઈ સારાં કપડાં પહેરાવીને મને વરઘોડામાં ફેરવી, મતની ખોટી લડાઇઓ લડાવી અને એવાં એવાં અનેક કામો કરાવ્યાં, પણ રામ શબ્દની સાધ્યવાચ્યતા સમજાવી નહિ, બતાવી નહિ, જણાવી નહિ અને આત્માની સગાઇ તો

નિરંતર મારાથી દૂર જ રાખી; ચેતનનો અને મારો ખરો સંબંધ શું છે અને મારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ વ્યક્ત કરવાનું શું કારણ છે અને તે કેમ થઇ શકે તે વાત દૂર ને દૂર રાખી; મને જૂદા જૂદા મતમાં લઇ જઇ પૃથક્ પૃથક્ નામો મારી પાસે લેવરાવ્યાં પણ ચેતનજીની સગાઈ તો તેમાં કોઇ જગ્યાએ જોવામાં આવી જ નહિ, શોધતાં માલૂમ પણ પડી નહિ, જાણે એ નામોની સાથે ચેતનજીને કાંઈ સંબંધ હોય એવું જણાયું પણ નહિ. બધી જગ્યાએ ઉપર ઉપરની ટાપટીપ, ધામધુમ અને સ્પષ્ટ રીતે કહું તો બાહ્ય ભાવ જોવામાં આવ્યો. ચેતનનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કેમ પ્રગટે? તે વિભાવમાં જતો કેમ અટકે? તેની વિચારણા, તે પ્રમાણે વર્તન અને તદનુસાર કર્તવ્યપરાયણતા તો મારા જોવામાં આવી જ નહીં. જૂદા જૂદા વાડામાં જેમ મોટી સંખ્યામાં જનાવરો રહે છે અને ચારો ચરે છે તેમાંના એકની જેવી સ્થિતિ હોય તેવું સ્વરૂપ ચેતનજીનું પ્રત્યેક વાડામાં જતાં થયું છે; એથી વિશેષ ઠીક થયું હોય એવું મારા જોવામાં આવ્યું નથી.

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે બરાબર આવો જ ભાવ ચૌદમા શ્રી અનંતનાથજીના સ્તવનમાં બતાવ્યો છે.

> ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નિહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે;
> ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકાં, મોહ નડીયાં કલિકાલ રાજે.

એ આખા સ્તવનનો ભાવ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. ખુદ જૈન ધર્મના અનુયાયીઓ પણ વાડા વાડાના ભેદમાં એવા આસક્ત થઇ ગયા છે કે તેઓનાં મોઢામાં તત્ત્વની વાત શોભતી પણ નથી; તેઓ તત્ત્વની વાત કરે છે તે એક પ્રકારની તેઓની ધૃષ્ટતા જ છે, આનંદઘનજીની શુદ્ધ દૃષ્ટિએ તો તેઓ એક પ્રકારનું ઉદરભરણનું–આજીવિકા ચલાવવાનું જ કામ કરે છે. આવો છેવટનો વિચાર લેવાનું કારણ એ જણાય છે કે–ગચ્છનો મમત કેટલીક વાર એટલો સજ્જડ મન પર ચોંટી જાય છે કે પોતાથી અન્ય ગચ્છના સાધુઓને શુદ્ધ ગુણ પ્રગટવાનો સંભવ પણ હોઇ શકે એમ ગચ્છાગ્રહીઓને લાગતું નથી. વાસ્તવિક રીતે ગચ્છના ભેદો નિયંત્રણાભેદને લઇને થયેલા છે, પરંતુ કષાયપરિણતિમાં આ ચેતન એટલો ઉતરી જાય છે કે પછી નિષ્પક્ષ રહી શકતો નથી. મતમતાંતરની વિચારણામાં અને એક મતના પેટા વિભાગોમાં એવી ખરાબ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે કે તેનો વિચાર કરતાં ત્રાસ આવી જાય. દુનિયામાં ધર્મને નામે અનેક લડાઇઓ થઇ છે, કેટલીકવાર ઉપર ઉપરથી શાંત દેખાતા માણસો પણ ધર્મને નામે લોહીની નદીઓ ચલાવે છે, ધર્મને નામે અનેક પ્રકારના કપાયો કરે છે અને ધર્મને અને ચેતનજીને શું સંબંધ છે તેનો કદિ વિચાર કરતા નથી. આવા પ્રાણીઓ ધર્મને એક પ્રકારનો સંસાર બનાવી દે છે, ધંધાદારી કામ કરાવી આપે છે અને તન્નિમિત્તે પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. ધર્મનો ડોળ ઘાલનારને માનસન્માન બહુ મળે છે; કારણ કે આર્યાવર્તના લોકોનું આધમિક શિક્ષણ ધર્મ તરફ રુચિ બતાવવાનું હોય છે. આવી સ્થિતિનો લાભ લઇને ધર્મને નામે

અનેક ધતીંગો ચાલે છે. તે સર્વ ધતીંગોની વિગતો આપવાનો અત્ર અવકાશ તેમ જ જરૂર નથી, સર્વના અનુભવનો તે વિષય છે. વાત વિચારવાની એ છે કે-ધર્મને નામે એવા ગોટા ચાલે છે કે તે સંબંધમાં આંખ ઉઘાડીને જોવાની ખાસ જરૂર છે. અમુક ધર્મની આચરણા કરવાથી જ સાધ્યપ્રાપ્તિ થતી નથી, ખાસ વિચારણા ચેતન અને ચેતનાનો સંબંધ વિચારવાની અને તેને શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રગટ કરવાની હોવી જોઇએ અને તેમાં ધર્મને નામે પણ જેટલા પ્રત્યવાયો આવે તે સર્વ ત્યાજ્ય સમજવા જોઇએ. ચેતનાની કેવી સ્થિતિ થઇ છે તે હજુ પણ વિચારીએ.

*कोईए मुंडी कोईए लोची, ×कोईए केश लपेटी;
+कोई जगावी कोई सुती छोडी, ÷वेदन किणही न मेटी. मायडी० ४

" કોઇએ મારું મસ્તક મુંડાવ્યું, કોઇએ લોચ કરાવ્યો, કોઇએ મવાળાવડે મને વિંટી દીધી, કોઇએ મને જગાડી, કોઇએ ઊંઘતી તજી દીધી; (પણ) મારી વેદના કોઇએ મટાડી નહિ. "

ભાવ–માડી ! મારા કેવા કેવા હાલ કર્યા તે તો તમે સાંભળો. કોઇએ મારા પતિનાં દાઢી-મુછ અને માથું મુંડાવ્યાં અને કોઇએ બાલનો લોચ કરાવ્યો. કેટલાક પંથના સાધુઓ મુંડન કરાવે છે તે પ્રસિદ્ધ છે. જૈન ધર્મના સાધુઓ માથે તથા દાઢી-મુછે લોચ કરાવે છે. ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યા વગર માત્ર ઉપર ઉપરનો દેખાવ કરવા માટે અથવા પોતાની ધર્મી તરીકે છાપ પાડવા માટે માત્ર માથું વિગેરે મુંડાવવામાં આવે અથવા તે તે સ્થાનો પરના બાલનો લોચ કરવામાં આવે તો તે અપારમાર્થિક છે. સ્થૂળ શરીરની દરકાર ન કરતાં તેને દરેક પ્રકારે કષ્ટ આપી તેનામાં ત્રણ પ્રકારની યોગસ્થિરતા લાવવી અને ખાસ કરીને રાગદ્વેષની પરિણતિ ઓછી કરી ચિત્તને સ્થિર કરી દેવું એ લોચાદિ કષ્ટનો હેતુ છે તે ન કરતાં માત્ર બાહ્ય ભાવ ધારણ કરવા માટે અને લોકોમાં ધર્મને નામે વહીવટ ચલાવવા માટે મુંડન કે લોચનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ચેતના

---

* 'કેણે' એવો પાઠ છાપેલી બુકમાં છે. 'કોઇ મુંડી કોઇ લોચી' એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે. એક પ્રતમાં 'કોઇ મૂકી કોઇ લુંચી' એવો પાઠ છે. મૂકી એટલે મૂક કરી, બોલતી બંધ કરી

× 'કેણે કેસે લપેટી' એવો પાઠ છાપેલી બુકમાં છે.

+ છાપેલી બુકમાં 'એક પખો મેં કોઇ ન દેખ્યો' એ પ્રમાણે ત્રીજી પંક્તિ આપી છે તે પ્રમાણે કોઇ પ્રતમાં નથી. એ પંક્તિ પાંચમી ગાથાની ત્રીજી પંક્તિ તરીકે આવશે.

÷ એક પ્રતમાં 'માહરી વેદના કિણહી ન મેટી' એવો પાઠ છે. માહરી શબ્દની જરૂર નથી, ગાન કરતાં તે પાઠ ઉતાવળ કરીને બોલવો પડે છે

૪ મુંડી=મસ્તક મુંડાવ્યું. લોચી=લોચ કરાવ્યો. કેશ=મવાળા–બાલવડે. લપેટી=વિંટાળી. જગાવી=જાગ્રત કરી. મેટી=મટાડી.

જાગ્રત થતી નથી, ઉલટી તે વધારે અશુદ્ધ થતી જાય છે અને માયાકષાયથી કર્મોત્પત્તિ વધારે થાય છે અને તેનો રસ પણ વધારે અને આકરો તીવ્ર થઈ પડે છે. શાસ્ત્રકાર તેટલા માટે કહે છે કે–આ જીવે મેરુ પર્વત જેટલો ઊંચો ઢગલો થાય તેટલા ઓઘા મુહપત્તિ કર્યા છે. મતલબ અનેક વાર બાહ્ય દૃષ્ટિએ ચારિત્ર લીધું અને મસ્તક મુંડન કરાવ્યું, પરંતુ તેથી કાંઈ વળ્યું નહિ. બાહ્ય દૃષ્ટિએ ગમે તેટલી ક્રિયા કરવામાં આવે તેમાં યથાર્થ દૃષ્ટિએ કાંઈ લાભ થતો નથી. એ તો એક પ્રકારનો બાહ્ય વેશ જ છે. શ્રીમાન્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય એક સ્થળે કહે છે કે—

> મુંડ મુંડાવત સબહી ગહરીઆ, હરિણ રોઝ બન ધામ.
> જટાધાર વટ ભસ્મ લગાવત, રાસભ સહતું હે ઘામ. જબ૦
> એતે પર નહિ યોગકી રચના, જો નહિ મન વિશ્રામ,
> ચિત અંતર પટ છલવેકું ચિંતવત, કહા જપત મુખ રામ;
> જબ લગ આવે નહિ મન ઠામ.

માથું મુંડાવવાથી, વનમાં રહેવાથી, જટા ધારણ કરવાથી, ભસ્મ લગાવવાથી અથવા મજૂરી કરવાથી લાભ થતો હોય તો ગાડર (ઘેટા), હરણ, રોઝ અને ગધેડા એ સર્વ કરે છે; પરંતુ એ બાહ્ય ભાવ પર યોગની રચના થતી નથી, બાહ્ય ભાવથી રામનું નામ લેવામાં આવે પરંતુ મનોયોગની સ્થિરતા ન હોય તો સર્વ નકામાં છે. એ જ પદમાં આગળ તેઓશ્રી કહે છે કે—

> વચન કાય ગોપે દૃઢ ન ધરે, ચિત્ત તુરંગ લગામ;
> તાતેં તું ન લહે શિવસાધન, જ્યું કણ સુને ગામ. જબ૦

માટે છેવટે કહે છે કે—

> પઢો જ્ઞાન ધરો સંજમ કિરિયા, ન ફિરાવો મન ઠામ,
> ચિદાનન્દઘન સુજસ વિલાસી, પ્રગટે આતમ રામ. જબ૦

આ વસ્તુસ્થિતિ છે. એવો શુદ્ધ સાચો ઉપદેશ આપનારા અને તેને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજનારા બહુ અલ્પ હોય છે. ચેતનાની અહીં જે ફરિયાદ છે તે માથું મુંડાવવાની કે લોચ કરાવવાની બાબત નથી, તેના કહેવાનો આશય એ છે કે–ચેતનજીએ મુંડન અને લોચમાં પરિપૂર્ણતા માની લીધી છે, પણ મન વચન કાયાના યોગોની લગામ હાથ કરવા માટે એ તો શિવસાધન છે. સાધનને જો સાધ્ય માની લેવામાં આવે તો મહાઅનર્થ થઈ જાય અને કમનશીબે ચેતનજીના સંબંધમાં એમ વારંવાર બન્યું છે, તેથી ચેતનજીને કહે છે કે–તમે જો આત્મારામને પ્રગટ કરવા ઇચ્છતા હો તો સંયમક્રિયા કરો, જ્ઞાન ભણો અને તે ઉપરાંત ખાસ કરીને મનને ઠેકાણે ઠેકાણે દોડાવો નહિ, એને સ્થિર રાખો, એને અંકુશમાં રાખો. મનની ચંચળતા કેવી છે અને એને સ્થિર કરવાની કેટલી જરૂર છે તે સંબંધમાં શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે 'મનડું કિમહી ન બાજે હો કુંથુજિન' એમ કહીને

સત્તરમા શ્રીકુંથુનાથજીને ઉદ્દેશીને બહુ સુંદર સ્તવન રચ્યું છે જેનો ભાવ પણ આ સાથે વિચારવા યોગ્ય છે.

પ્રથમ પંક્તિમાં 'કેણે મૂકી કેણે લૂંચી' એવો પાઠ છાપેલી બુકમાં છે. મૂકી એટલે મુંગી કરી. મતલબ એ છે કે-કોઇએ મારા પતિને મૌન ધારણ કરાવ્યું. ભાવનગરમાં મારા જોવામાં એક સંન્યાસી આવ્યો હતો. તે બોલતો નહિ, લખી આપતો હતો. સાથે સ્લેટ રાખતો અને લખીને વાત કરતો હતો. આવા પ્રકારના મૌનથી લાભ નથી. વચન ઉપર અંકુશ રાખવાની જરૂર છે. કારણ વગર અથવા વિચાર વગર નકામું બોલ્યા કરવું એ સર્વથા ત્યાજ્ય છે. પણ બાહ્ય દૃષ્ટિએ વચનનો ઉચ્ચાર ન કરવો અને તેને બદલે સાનથી કે લખાણથી બોલવાના વિચારો વ્યક્ત કરવા એ વખતનો નકામો વ્યય અને અન્ય ઉપર ઉપકાર કરવાના પ્રાપ્ત થયેલા પ્રસંગનો ગેરવાજબી રીતે નાશ છે. જો વચનનો ઉચ્ચાર ન કરવાથી જ લાભ હોય તો ચૌરેન્દ્રિય સુધીના સર્વ જીવોને સ્પષ્ટ ભાષા હોતી નથી તે જરૂર લાભ પ્રાપ્ત કરે જ, પરંતુ વાત એમ નથી. પ્રસંગે બોલવું હોય ત્યારે વચનસમિતિ રાખવી અને કારણ ન હોય ત્યારે વચનગુપ્તિ રાખવી. આ બન્ને યોગ માર્ગ છે. પ્રભુભક્તિ, પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયા, અન્યને સદુપદેશ અને એવા બીજા યોગ્ય પ્રસંગે વિચાર કરીને પરને હિત કરનાર હોય તે પ્રિય રીતે વદવામાં આવે તો તેમાં કોઈ પ્રકારની અડચણ હોવી ન જોઇએ. સાધ્યને લક્ષ્યમાં રાખી ઉપયોગપૂર્વક વચનનો વિલાસ કરવામાં આવે તો અનેક જીવો પર સીધી અને આડકતરી રીતે મહાઉપકાર થઈ શકે છે. સર્વ જીવને શાસનરસિક કરી મોક્ષમાં લઇ જવાની જે ઇચ્છા તીર્થંકર મહારાજને પૂર્વ ભવમાં થઇ હોય છે અને તેને લઇને જ તેઓ તીર્થંકરનામકર્મનાં દળિયાં એકઠાં કરે છે તેની પરાકાષ્ઠા બાર પર્ષદા સમક્ષ ઉપદેશ દેવામાં જ આવે છે અને તે વખતે તેઓ વચનનો વિલાસ કરે છે. બાહ્યદૃષ્ટિ જીવોને ફસાવવા ખાતર અથવા પોતાનું માન વધારવા સારુ ઉપર ઉપરથી બોલવું નહિ અને બોલવાનું પરિણામ જે અન્યને વિચાર બતાવવાનું હોય છે તે સંજ્ઞા અથવા લખાણ-થી બતાવવું એ તો એક પ્રકારની ધૃષ્ટતા લાગે છે. ચેતનાની ફરિયાદ એ છે કે-મને મુંગી કરી અને મારી પાસે ખાલી ડાળ કરાવ્યો, મતલબ ચેતનજી આવી રીતે મુંગા રહ્યા અને જાણે પોતે મૌન યોગી હોય એવો તેઓએ ડાળ ઘાલ્યો. આના સંબંધમાં શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના ચૌદમા અધિકારમાં કહે છે કે "વચનની અપ્રવૃત્તિ માત્રથી કોણ કોણ મૌન ધારણ કરતું નથી? પણ અમે તો વચનગુપ્તિવાળા પ્રાણીઓ નિરવદ્ય વચન બોલે છે તેઓની સ્તવના કરીએ છીએ. *તું નિરવદ્ય (નિષ્પાપ) વચન બોલ, કારણ કે સાવદ્ય વચન બોલવાથી વસુ રાજા વિગેરે શીઘ્ર ઘોર નરકમાં ગયા છે." આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી ડાળ ઘાલનારનો યોગમાં પણ ઉપયોગ નથી એ હકીકત સ્પષ્ટ

* વસુ રાજાની કથા તથા સમિતિ ગુપ્તિના વિવેચન માટે અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ-અધિકાર ચૌદમાના શ્લોક ૬-૭ પરનું વિવેચન જુઓ પૃ. ૪૪૧-૭ (દ્વિતીયાવૃત્તિ).

કરવાથી જ હું શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થઈ શકું છું તે વધવાનાં કારણો તેથી બને છે. મારા નાથ માયા, મમતાને મંદિરે આ મુંડનાદિ કાર્ય કરાવ્યા પછી પણ રમ્યા જ કરે છે અને એ વાતથી મને વિરહવ્યથા વધારે લાગે છે. આથી લોચ, મુંડન, જટા વિગેરેથી મારી વેદના કોઈએ મટાડી નથી હજુ પણ મારા કેવા હાલ કર્યા તે માડી ! સાંભળો.

> कोई* थापी कोई उथापी, कोई चलावी कोई राखी;
> +एक मनो में कोई न दीठो, ×कोईनो कोई नवि साखी. मायडी० ५

"કોઈએ મને સ્થાપન કરી, કોઈએ મને ઉપાડી મૂકી, કોઈએ મને ઉપજાવીને વિનાશી, કોઈએ રાખી મૂકી–મેં કોઈને એક સરખા અભિપ્રાયવાળો જોયો નહિ અને કોઈ કોઈનો સાક્ષી થાય–ટેકો આપે એવું પણ મેં જોયું નહિ."

ભાવ–મારા જૂદી જૂદી જગ્યાએ કેવા હાલ થયા તે માડી તમે જુઓ તો ખરાં ! કોઈએ મારી વિચિત્ર રીતે સ્થાપના કરી. વલ્લભ અને રામાનુજ સંપ્રદાયવાળા શુદ્ધ દ્વૈત મત સ્વીકારનારા છે, તેઓ પુરુષ અને પ્રકૃતિનો ભેદ પાડી બન્નેને અલગ રાખે છે અને પુરુષ-ઈશ્વરને ઇચ્છા થવાથી અણુમાં પ્રકૃતિક્ષોભ થાય છે એમ કહી બન્નેનો ભેદ સ્વીકારે છે. તેઓ ચેતનમાં ઈશ્વરનો અંશ છે એમ માની કોઈ વખત ચેતનમાં અને કોઈ વખત પ્રકૃતિમાં અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે. એક સરખી રીતે તો કોઈ બે મતવાળા મારો સ્વીકાર કરતા નથી, પરંતુ સામાન્ય રીતે ભેદમાર્ગ સ્વીકારનારા મારી એક અંશે સ્થાપના કરે છે. અંશગ્રાહી સત્યને સર્વથા સત્ય સમજી લેવાની તેઓની લાલચને લીધે તેઓ મારું સત્ય સ્વરૂપ તો સમજી શકયા નહિ પણ તેઓએ મારી સ્થાપના કરી ખરી. ચેતના ઈશ્વરકૃત શા માટે હોય ? તેને અને ઈશ્વરને શું સંબંધ હોઈ શકે ?/ અને શા માટે હોઈ શકે ? એ વાત તો કોઈ સમજી શકયું નહિ; પરંતુ ચેતના તદ્દન નથી એવો નકાર આ ભેદવાદીઓ ભણ્યા નહિ તેથી તેઓએ મારું સ્થાપન કર્યું એમ ગણી શકાય.

વળી કેટલાક મતવાદીઓએ કહ્યું કે–પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પંચ મહાભૂતના સંયોગે ચેતના ઉત્પન્ન થઈ હોય એવો ભાસ થાય છે, વાસ્તવિક રીતે ચેતનની

---

* 'કેણે તે થાપી કેણે ઉથાપી, કેણે ચલાવી કિણ રાખી' આ પ્રમાણે પાઠ એક જગ્યાએ છે.

+ ત્રીજી પંક્તિને સ્થાને 'કણે જગાડી કેણે સુવાડી' એ પંક્તિ છપાયેલી બુકમાં છે જેનું વાસ્તવિક સ્થાન ચોથી ગાથામાં ત્રીજી પંક્તિ પર છે તે ઉપર જુઓ. 'એક પખો' એવો પાઠાંતર એક જગ્યાએ છે.

× 'કોઈનું કોઈ નથી સાખી' અથવા 'કોઈનું કો નવ સાખી' એવા પાઠાંતરો છે. અર્થ તો સર્વનો એક જ છે.

૫ થાપી=સ્થાપન કરી. ઉથાપી=ઉથાપન કરી, ઉપાડી મૂકી. ચલાવી=ઉપજાવીને વિનાશી. રાખી=રાખી મૂકી, પકડી મૂકી. એકમનો=એક અભિપ્રાયવાળો. સાખી=સાક્ષી, એક બીજાને મદદગાર વાત કરી ટકાવી આપે તેવો માણસ

વ્યક્તિ જુદી છે જ નહિ. પંચ મહાભૂતનો સંયોગ મટી જાય એટલે પાછું જેમ હતું તેમ થઇ જાય છે એમ ભૂતવાદી કહે છે. ઈશ્વરનો અંશ જુદો પડ્યો છે તે જુદો માયાના આવરણથી લાગે છે, પ્રલયકાળે સર્વ એક થઇ જશે. નેતિ નેતિ વિગેરે અદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત અને વિશિષ્ટ અદ્વૈતના પ્રણેતાઓએ મારું વ્યક્તિત્વ દૂર કર્યું, ફેંકી દીધું અને તેથી સર્વથા મને ઉથાપી દીધી. બૌદ્ધ અનુયાયીઓએ ક્ષણિકવાદ સ્વીકાર્યો, મીમાંસકોએ અદ્વૈતવાદ સ્વીકાર્યો, શંકરાચાર્યે શુદ્ધ અદ્વૈત સ્વીકાર્યો અને તેમ કરીને મારું વ્યક્તિત્વ દૂર કરી મને ઉપાડી મૂકી. એમાં માયાવાદને અંગે ઇશ્વરનો ને જગત્‌નો સંબંધ અને ખાસ કરીને આવી રચનાની ઘટના કરવાનાં કારણ વિગેરેમાં કોઇનો એકમત જોવામાં આવ્યો નહિ. અભિપ્રાયવશાત્ સ્વમત સ્થાપન કરવા માટે બુદ્ધિ પહોંચી શકી ત્યાં સુધી ચાલ્યા ગયા, પરંતુ જ્યાં વાત અટકી પડી ત્યાં વિચાર ન કરતાં સ્વમતસ્થાપનની ગુંએશમાં મારું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ બહાર પાડવા કોઇએ પ્રયત્ન કર્યો નહિ.

વળી કોઇએ મને વ્યક્તિ તરીકે સ્વીકારી મારો વિનાશ કર્યો, એટલે મારું વ્યક્તિત્વ માની પ્રલય વખતે મારો નાશ માન્યો. આવી રીતે માનનારા ભેદવાદીઓ છે. તેઓ ચેતના છે એમ માને છે પણ પ્રલય વખતે સર્વનો નાશ માનીને પછી વિશુદ્ધ અશુદ્ધ કર્મફળનો જે ગોટાળો થાય છે તેનો ખુલાસો આપ્યા વગર રહેવા દે છે. આવી રીતે મને ચલાવી એટલે વ્યક્તિભેદે મારા અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કર્યો. કારણ તેમ ન કરે તો કૃતનાશ અને અકૃતઅભ્યાગમ દૂષણો થાય, પરંતુ મારો સ્વીકાર કર્યા પછી પાછો કૃતનાશ થાય છે તે વાત વિસરી ગયા.

વળી કોઇએ કહ્યું કે-ચેતના અનાદિ છે, ઇશ્વરકૃત છે, તેનો અંશ છે અને પાછળથી તેમાં મળી જાય છે. આ પ્રમાણે મારા સંબંધમાં વાત કરી મને રાખી મૂકી, તદ્દન ઉપાડી મૂકી નહિ.

બીજી દષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો મને સ્થાપન કરનાર રામાનુજ અને વલ્લભ સંપ્રદાયવાળા સમજવા, ઉત્થાપનાર નાસ્તિક મતવાળા સમજવા અને કોઇક અંશે અદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત અને વિશિષ્ટાદ્વૈત મતવાળાને સમજવા. ચલાવનાર અને રાખનાર વૈશેષિક મતવાળા અને વેદાન્તીઓ સમજવા. વૈશેષિક મતવાળા પુરુષ અને પ્રકૃતિનો ભેદ માને છે અને સૃષ્ટિને ઇશ્વરકૃત કહે છે, પરંતુ તેઓના મત પ્રમાણે ઇશ્વરનું કાર્ય એટલું નામનું રહે છે અને તેઓ ન્યાયના વિષયને ખાસ અનુસરનાર હોવાથી ઇશ્વરકૃત સૃષ્ટિ માનવામાં આવતા દોષો એવી સારી રીતે સમજી શકે છે કે બરાબર પૃથક્કરણ કરતાં તેઓ સૃષ્ટિને ઇશ્વરકૃત માનતા જ નથી એમ કહેવામાં કશો બાધ આવે તેમ નથી.

આવી રીતે અનેક જગ્યા પર હું ગઇ તો ત્યાં એકમનવાળા મેં જોયા નહિ. એક

મતમાં અને બીજા મતમાં ભેદ, એક મતની અંદર પણ વિચારઐક્યતાની ગેરહાજરી અને જ્યાં વાસ્તવિક ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યાં મૂળ સવાલને વિસારી દઈ શબ્દની મારામારી જોવામાં આવી. એક સરખા વિચારવાળો, ન્યાયપુરઃસર દરેક કોટિની તુલના કરનારો, અરસપરસ દલીલોનો સંબંધ વિચારી શાંત મગજે હકીકત સમજનારો કોઈ મારા જોવામાં આવ્યો નહિ. વાદવિવાદમાં મારામારી, સત્ય સમજવાની સ્થિરતાનો અભાવ, સ્વમતસ્થાપન માટે અનેક પ્રકારના વિચિત્ર પ્રયાસ અને પરમતસહિષ્ણુતાની અથવા તેનો સત્યાંશ સ્વીકારવાની પણ ગેરહાજરી મારા જોવામાં આવી. ચેતનજી પણ ઉપર ઉપરથી ખેદ કરે છે અને જુએ છે, વસ્તુધર્મનું સ્વરૂપ સમજવા ઊંડાણમાં પ્રવેશ કરતા નથી અને દંભ, માયા અને સંસાર આસક્ત પ્રાણીઓ ઉપર ઉપરથી ત્યાગી હોવાનો ડોળ ઘાલી મારા પતિને અનેક પ્રકારે ફસાવે છે તેમાંથી તેઓ સત્ય જોઈ શકતા નથી, તારવી શકતા નથી, સમજી શકતા નથી અને આવી રીતે હું તો ઘણી જગ્યાએ ગઈ પણ ત્યાં કોઈને એક સરખા અભિપ્રાયવાળા જોયા નહિ. એકમનોને બદલે ' એકમતો ' એક મતવાળો, ચોક્કસ અભિપ્રાયવાળો મેં કોઈ જોયો નહિ એ પાઠ હોય તો વધારે બંધબેસતો આવે એમ લાગે છે; પરંતુ એવો પાઠાંતર કોઈ પણ પ્રતમાં નથી. એનો અર્થ એકસરખા અભિપ્રાયવાળો એમ થાય છે. આત્મા સંબંધી જ્ઞાનમાં હે માડી ! અન્ય જગ્યાએ હજુ સુધી એવો એક પણ માણસ નથી જોયો કે જ્ઞાનમાં આગળ પાછળ અથવા અરસપરસ વિરોધ ન આવતો હોય. આત્મા જે જ્ઞાનથી વિશુદ્ધ થાય, તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ સમજાય અને તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ ન આવે તે સ્થાપન કરનારને 'મત' કહેવો યુક્ત છે, બીજા કુમત કહેવાય. આવી રીતે જેને 'મત' કહી શકાય, મતના નામને યોગ્ય હોય એવો કોઈ મારા જોવામાં આવ્યો નથી. મારા પતિ અનેક નાચ નાચ્યા, તેમણે અનેક વેશો ધારણ કર્યા, તેમણે જુદાં જુદાં દર્શનોનો અભ્યાસ કર્યો, પરંતુ એ સર્વમાં સર્વ સત્યગ્રાહી મત મારા જોવામાં આવ્યો નહિ. અથવા પાઠાંતર વિચારીએ તો મેં કોઈને નિષ્પક્ષ જોયો નહિ. જે જે મારા સંબંધમાં આવ્યા તે સર્વ પોતપોતાના મત ખેંચતા હોય એમ જોવામાં આવ્યું છે. કદાગ્રહથી સ્વમતસ્થાપનાનો દૃઢ આગ્રહ અને સત્ય સમજવાની ઉપેક્ષા મેં તો સર્વત્ર જોઈ છે. જ્યાં સુધી ચેતનજી ઉપર ઉપરના ખેલ કર્યા કરે ત્યાં સુધી તે નિષ્પક્ષ બને નહિ અને તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય નહિ. પદના લખનારે આ પક્ષવાદમાં સર્વ મતને લઈ લીધા છે તે તેઓનું નિષ્પક્ષપણું બતાવી આપે છે. ખુદ જૈન મત જેના અનુયાયી કવિ છે તેના સંબંધમાં પણ તે કહે છે કે–જો ત્યાં ચેતનાને જાગ્રત કરવાનો ઇરાદો હોય તો સત્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ય છે, પરંતુ જો ત્યાં પણ ચેતનાને ઘર ઘરને ધંધે વળગાડી દીધી તો પછી તેનું કાંઈ રહેતું નથી અને તેને નિષ્પક્ષ થવાને પ્રાપ્ત થયેલો પ્રસંગ તે ગુમાવી બેસે છે. જે વિશાળ દૃષ્ટિથી આ હકીકત શ્રીઆનંદઘનજી મહારાજે લખી છે તે બરાબર વિચારવા યોગ્ય છે.

આવી રીતે જેનાં મનમાં જેમ આવ્યું તેમ તેઓ મારી સાથે વર્ત્યા. મતે સ્થાપનાર,

ઉત્થાપનાર, ચલાવનાર કે રાખનાર સર્વ ઘરઘરના ધંધા કરે છે, પરંતુ એના સાક્ષી શોધીએ તો કોઇ મળે તેમ નથી. એક હકીકત સ્થાપન કરવા માટે જેમ ન્યાયાસન પાસે સાક્ષી રજૂ કરવા પડે છે અને સાક્ષીની તપાસ અને ઉલટપાલટ તપાસ ઉપરથી સત્ય શોધી કાઢવામાં આવે છે તેવું અત્રે કાંઈ નથી. અત્રે તો એકની વાત બીજો ઉપાડી મૂકે છે, સર્વ પોતપોતાને ઠીક લાગે તેમ હાકે છે અને કોઇ એક બીજાના સત્યના અંશને માટે થતી પ્રતીતિ પણ કબૂલ ન કરતાં પોતપોતાની વાત જ કર્યા કરે છે. આવા દુરાગ્રહને લીધે હે માડી ! હું નિષ્પક્ષ રહી શકી નથી.

સર્વ સત્યના અંશ સમજનાર અને નય તથા પ્રમાણુના જ્ઞાનની વાતો તર્કથી ગળે ઉતરી શકે તેવી દલીલ કરનાર શ્રીજિનેશ્વરના સર્વ સત્યગ્રાહી જ્ઞાનમાં પણ જો ઘરના ધંધા ખાતર ચેતનાને પ્રેરવામાં આવે તો તે એકપક્ષી બની જાય છે. ઉપર ઉપરની ધામધુમ, ગચ્છના તકરારો અને મતમતની લડાઇઓથી ચેતનાની સ્થિતિ ત્યા પણ કેવી થઇ ગઇ છે તે અવલોકન કરીએ તો આપણે સમજી શકીએ તેમ છીએ. આવી રીતે હે માડી ! હું તો જ્યા ગઇ ત્યા મારે અનેક દુખ સહન કરવા પડ્યાં છે, કેટલીક વાર તો મારું અસ્તિત્વ પણ સુકાઈ ગયું છે, કેટલીક વાર મારી હયાતી નકામા જેવી બની ગઇ છે, કેટલીક વાર મારું સ્વરૂપ છિન્નભિન્ન થઇ ગયુ છે. આવી રીતે મારે માથે સમ્યગ્ જ્ઞાનને અભાવે મારા પતિએ અથવા મારા પતિના વિભાવમિત્રોએ એટલું કર્યું છે કે–હું તમને તેનું વર્ણન આપી શકતી નથી. વાત એક જ કે–સત્ય સમજનો ગંભીર પ્રયાસ અત્યાર સુધી બહુ થોડાએ કર્યો છે અને તેને લઇને મારી વર્તમાન અતિ દુખદ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ છે. મેં નિષ્પક્ષ રહેવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ અત્યાર સુધી મારામા જે મતની ફૂંક મારવામા આવી તેને હું વળગી પડી છુ અને તેને લઇને એક પક્ષમા ઢળી ગઇ છું.

> धींगो* दुरबलनें ठेलीजें, ठींगे× ठींगो वाजे;
> अबळा ते किम+ बोली शकीए, वड जोद्धाने÷ राजे. मायडी० ६

" જબરો–બળવાન માણુસ નબળાને હરાવે છે, મજબૂતે મજબૂત માણુસ લડે છે (અને તેમની લડાઇ જામે છે). (પણુ અમે તો) અબળા સ્ત્રી તે આવા મોટા યોદ્ધાના રાજમા બોલી પણુ કેમ શકીએ ? "

---

* ' ધીંગઇ દુરબલનઇ ઠેલીજે ' એવો પાઠાતર એક પ્રતમા છે

× ' ઠીંગે ઠીંગો વાજે " એ પ્રમાણે પાઠાતર તે જ પ્રતમાં છે. અર્થ એક જ છે

\+ ' અબલા ઇમ કિમ બોલી શકી ' એ પ્રમાણે પાઠાતર છે

– ' એવડું જોધાને રાજે ' એ પ્રમાણે પાઠાતર પ્રતમા છે. ' એ ' અક્ષર ત્રીજી પંક્તિ સાથે લેવાની રાગ પ્રમાણે જરૂર લાગે છે ' એવડું ' એ શબ્દ બેસતો નથી આ પાઠાતર વિચારવા યોગ્ય છે.

૬ ધીંગે=જબરો દુરબલ=નબળા માણસને ઠેલીજે=હરાવે છે ઠીંગો=મજબૂત વાજે=લડે. અબળા=સ્ત્રી વડ જોદ્ધા=મોટા યોદ્ધા, લડવૈયા રાજે=રાજમા, સત્તામા.

ભાવ—દુનિયામાં એવો નિયમ છે કે જબરો-વાચાળ અથવા બળવાન માણસ હોય તે લડાઇમાં નિર્બળ મનુષ્યને હરાવી દે છે; એટલે લડાઇ થાય ત્યારે તે લડાઈના વિષયને અંગે જે બળવાન હોય તે જીતે છે અને બળહીન હોય છે તે હારે છે. કેટલીક લડાઇ શબ્દની હોય છે, કેટલીક શસ્ત્રની હોય છે, કેટલીક ભાલા બંદુકની હોય છે. સ્થળ અને લડાઈના વિષયને અંગે જે જેમાં બહાદુર હોય છે તે તેમાં વિજય પામે છે પણ લડાઇની જમાવટ તો સરખે સરખા મજબૂત હોય છે ત્યારે જ થાય છે. એક પક્ષ ઘણો મજબૂત હોય ત્યારે તો લડાઇનું પરિણામ શું આવશે તે ધારી શકાય છે અને પહેલેથી કહી શકાય છે; પણ સરખે સરખા મજબૂત માણસો લડાઇમાં ઉતરે ત્યારે લડાઇ પણ જોવા જેવી થાય છે ને પરિણામની ખબર પડતી નથી. કમનશીબે હાલની ચેતનજીની બાબતમાં લડાઈ છે તે ધીંગા અને દુર્બલની છે અને તેથી પરિણામ ધારી શકાય છે. ઠીંગે ઠીંગાની લડાઇ હોય તો કાંઇ પણ આનંદ આવે તેમ નથી. એક બાજુએ મોહરાજા તેના પ્રબળ પરિવાર અને મહારથી યોદ્ધાઓ સાથે બહાર આવે છે, પોતાની સાથે કષાય, નોકષાય, ઇંદ્રિયો અને યોગો જેવા પ્રબળ સેનાનીઓને લાવે છે, વેદ જેવા તેના મહારથીઓ છે, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ પોતપોતાના પ્રબળ પરિવાર સાથે બહાર પડ્યા છે અને સમ્યક્‌ત્વ, મિશ્ર અને મિથ્યાત્વમોહની જેવી કાતિલ સ્રીઓને પણ લશ્કરમાં સાથે લાવેલ છે. આની સાથે ચેતનજી વિપરીત, માયા મમતાના દાસ થઇ ગયેલ, પોતાના પરિવારનાં નામો પણ ભૂલી ગયેલ છે. એવા વિરુદ્ધ સંયોગોમાં લડવું તો બાજુ ઉપર રહ્યું પણ એવા બહયોદ્ધાના રાજમાં મારા જેવી અબળા એક અક્ષરનો ઉચ્ચાર પણ કરી શકે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. પતિ જો હમણાં જાગ્રત થઈ જાય, પોતાનું સ્વરૂપ વિચારે અને તેને જાગ્રત કરવા નિર્ણય કરે, પોતાના ખરા પરિવારને યુદ્ધમાં ઉતરવા સારુ આમંત્રણ આપે તો તેમનામાં એટલું અચિંત્ય વીર્ય છે કે સર્વેને એક સપાટામાં હરાવી દઈ, પોતાની પાસેથી તો શું પણ તમામ જગ્યા પરથી તેને હડસેલી શકે; પરંતુ હાલ તો તેઓ પોતાનું બળ એકઠું કરતા નથી અને મોહરાજાના સમોવડીઆ પણ થતા નથી, ઊલટું મોહરાજા વિરુદ્ધ કોઈ તેઓને વાત કરે છે ત્યારે મારા પતિ એવું બોલનારની સાથે સામા છેડાઇ પડે છે અને મોહરાજા સાથે પોતાને યુદ્ધ કરવાનું છે એ વાત જ વિસરી જાય છે. આવાં કારણોને લઈને મારે તો ચુપચુપ બેસી રહેવું પડે છે અને મારા પતિ મોહરાજાના રાજ્યમાં એટલા આસક્ત બની ગયા છે કે તેઓ તે જેમ કહે તેમ હાજી હા કરે છે. મારે-ચેતનાને પણ તેમની સાથે ઘસડાવું પડે છે. આપને સુવિદિત છે કે હું પતિથી જુદી નથી, પતિ જ્યાં જાય ત્યાં મારે જરુર જવું તો પડે જ છે અને પતિ કહે તેમ કરવું પડે છે. પતિ તો હાલ મોહરાજાના રાજ્યમાં તેઓ કહે તેમ કરે છે, તેઓના નચાવ્યા નાચે છે અને તેના હુકમ ઉઠાવે છે. બિચારા ભૂલી જાય છે કે આ વિશાવમિત્રો તો પારકા છે અને તજી જનારા તથા તજવા યોગ્ય છે. અને આ ભૂલને પરિણામે મારે પતિ સાથે મોહરાજા સામે

લડવાને બદલે તેઓના હુકમ માન્ય કરવા પડે છે અને તેને લઈને પતિ નિરન્તર દબાયલી સ્થિતિમાં સંડોવાયલા જ રહે છે.

ચેતના એના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં હોય તો અતિ વિશુદ્ધ છે, નિર્મળ સ્ફટિક રત્ન જેવી છે, પરંતુ ચેતનજી જ્યારે વિભાવદશાના અંકુશમાં હોય છે ત્યારે ચેતનાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકટ થતું નથી. નિષ્પક્ષ રહેવા માટે વસ્તુસ્વરૂપના સમ્યગ્ જ્ઞાનની ખાસ આવશ્યકતા છે. જ્યાં સુધી ચેતનજી મિથ્યાત્વની અસર નીચે હોય છે ત્યાં સુધી એને તત્ત્વબોધ થતો નથી અને તેથી એકાંત સ્વરૂપ શોધવા અને વિચારવામાં પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે અને મતિકલ્પનાથી ચાલ્યો જાય છે. આવે પ્રસંગે તે ઉપર જણાવ્યું તેમ સત્યના અંશને પૂર્ણ સત્ય સમજી તેના ઉપર મક્કમ રહે છે અને સંસારસમુદ્રમાં અટવાયા કરે છે. જ્યાં સુધી પ્રમાણજ્ઞાનયુક્ત સત્ય સ્વરૂપ સમજાય નહિ ત્યાં સુધી શુદ્ધ સ્વરૂપજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય નહિ અને તેમ બને નહિ ત્યાં સુધી ચેતના કદિ નિષ્પક્ષ થઈ શકે નહિ. એ તો દરેક બાબતમાં એવે પ્રસંગે એક બાજુ પર ઢળી જાય છે અને મિથ્યાજ્ઞાન ચેતનજીને તે બાજુ પર એવા આગ્રહી બનાવી દે છે કે પછી તે શુદ્ધ વસ્તુજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની સ્થિતિમાં પણ ઘણા કાળ સુધી આવી શકતો નથી અને તે વખતે મોહરાજા પોતાનું જોર એવા પ્રબળપણે વાપરે છે કે ચેતના કાંઈ બોલી પણ શકતી નથી અને ચેતનજી મિથ્યાજ્ઞાનની અસરમાં રહીને વસ્તુ-સ્વરૂપ વિચારી શકતા નથી. ચેતનાને હાથે અથવા ચેતના પાસે તેવા પ્રસંગોમાં(વિભાવ-દશામાં) કેવાં કેવાં કામો કરાવ્યાં છે તેનું સ્વરૂપ ચેતના પોતે જ કહે છે તે નીચે વિચારીએ છીએ, પરંતુ અત્ર કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે–ચેતના એ વખતે નિષ્પક્ષ રહી શકતી નથી. મોહરાજા જેવા પ્રબળ સેનાની સાથે ચેતનજી લડવાનો વિચાર પણ કરે નહિ, કરે ત્યારે પોતાના સેનાનીઓને ઓળખે પણ નહિ એવી અણઘટતી લડાઈ થાય એમાં કાંઈ આનંદ આવતો નથી. ભાવ એ છે કે–કોઈ વાર ચેતનજી મોહરાજા સાથે લડવા નીકળ્યા હશે તો પણ તદ્દન નિર્માલ્ય રીતે બહાર પડ્યા હશે, પરિણામે ચેતના તો કાંઈ બોલી પણ શકે નહિ અને ચેતનજી લડાઈમાં માર ખાઈને ઘરે પાછા આવે એવું થાય છે. પતિ હજુ જાણતા પણ નથી કે કોની સાથે લડવું છે ? પોતાનું બળ કેટલું છે ? શત્રુસમૂહ કેવો બળવાન છે અને લડાઈને પરિણામે પોતાના ભવિષ્યમાં કેટલો ફેરફાર થવાનો છે. ચેતનાની વાત હવે સાંભળી વિચાર કરીએ.

जे जे कीधुं जे जे कराव्युं, ते कहेतां* हुं लाजुं;
थोडे कहे+ घणुं प्रीछी लेजो, ×घर सुतर नहि माजुं. मायडी० ७

* 'તે કહેતી' એવો પાઠ છાપેલી બુકમાં છે તે અશુદ્ધ જણાય છે.
\+ કહેને બદલે એક પ્રતમાં 'કહ્યું' પાઠ છે, અર્થ એક જ છે.
× આ પંક્તિના પાઠોમાં ફેરફાર છે. અત્રે પાઠ લખ્યો છે તે એક પ્રતમાં છે. બે પ્રતોમાં પાઠ

"(એને વશ પડીને) મેં જે જે કર્યું અને મારી પાસે જે જે કરાવ્યું તે કહેતાં-તેનું વર્ણન કરતાં મને શરમ આવે છેઃ થોડું કહેવામાં બહુ સમજી જજો કે મારા ઘરનું બંધારણ સાજું નથી-નિયમસર નથી."

ભાવ—એને વશ પડીને મેં જે જે કાર્યો કર્યાં છે, જે માન્યતા રાખી છે અને મારી પાસે એણે જે જે કામો કરાવ્યાં છે તે સર્વ વર્ણવી બતાવતાં મને લાજ આવે છે. વિભાવને વશ પડી ધર્મબુદ્ધિએ મેં સ્થૂળ કામો કેવાં કેવાં કર્યાં છે તે સાંભળો. ધર્મને નામે મેં હિંસા કરી, અસત્ય વચનોચ્ચાર કર્યો, ચોરી કરી, ધનના ઢગલા એકઠા કર્યા, કન્યાદાન દીધાં, પીપળે પાણી ઘાલ્યાં, બકરા પાડાનાં બળિદાન કર્યા, અશ્વનો હોમ કર્યો, મહામાયાને તૃપ્ત કરવા મદિરાપાન કર્યું, શક્તિને સંતોષવા મદ્ય, માંસ, રસ અને રુધિરનું પાન કર્યું, કાળિકાને સંતોષવા બત્રીશો ચડાવ્યો, અંબિકાને આરાધવા બોકડાનું બળિદાન આપ્યું, પરભવમાં સારું ઇચ્છિત સ્થાન મેળવવા સારુ કાશીએ કરવત મૂકાવ્યું, ગિરનાર જઇ ભેરવજવ ખાધો, દેહ સમર્પણ કરવાના બ્હાના નીચે આચાર્યો સાથે કુકર્મો કર્યાં, પ્રભુને નામે લાખો રૂપિયાની પેઢીઓ ચલાવી, કર્માદાનના વ્યાપાર કર્યા, સેવક સેવિકા થઇ અનુયાયીઓને છેતર્યા, લૂંટ્યા, હેરાન કર્યા, ગુરુની પદવી પ્રાપ્ત કરી તદ્દન વિપરીત ઉપદેશ કર્યો, કપટજાળ બીછાવી અનેકને ફસાવ્યા, અભિમાન કરી આડંબર વધાર્યો, યોગ્યતા વગર પધરામણીઓ કરાવી, ધર્મના અધ્યક્ષ થઇ આવકમાં હિસ્સો માગ્યો, પરભવમાં ઇચ્છિત વસ્તુઓ મળવાની ચીઠ્ઠીઓ લખી આપી, ધર્મિષ્ઠ હોવાને બ્હાને પોતાનો વ્યવહાર ચલાવ્યો, કામ વાસના પૂરી કરી, અન્ય ધર્મનું સ્વરૂપ સમજ્યા વગર, તેમાં રહેલા સત્યાંશોનું અસ્તિત્વ જાણ્યા વિચાર્યા વગર પરધર્મની, પરતીર્થની અને તેના અનુયાયીઓની નિંદા કરી, મિથ્યા ધર્મને નિમિત્તે ક્રોધ માન માયા લોભ કષાયો કરી તેમાં પ્રશસ્તપણું માન્યું અને ઘણી ખરી વાર તો તેમાં ધર્મ જ માન્યો—આવી રીતે મેં અનેક પ્રકારનાં મલિન સ્થૂળ કાર્યો ધર્મને નામે કર્યા, મેં અનેક પ્રકારની અધમતા સ્પષ્ટ રીતે કરી અને ધર્મને નામે દુકાન માંડી, એક નૂતન પ્રકારનો સંસાર શરુ કરી દીધો. મારી પાસે એવાં સર્વ કામો વિભાવદશાએ કરાવ્યાં. મારાં એ સર્વ કાર્યો એવાં અને એટલાં છે કે તેનું વર્ણન તમારી પાસે કરી બતાવતાં, હે માડી ! હું શરમાઉં છું. એવી જ રીતે માનસિક બાબતમાં પણ મારી પાસે એવી એવી માન્યતા મનાવી છે કે તેની વાત કહેતાં હું શરમાઉં છું. ઉપર મેં જણાવ્યું

આ પ્રમાણે છે. 'થોડે કહે ઘણું પ્રીછજો રે ઘરસૂત્ર નહિ સાચું' આ પ્રમાણે એક સરખો પાઠ બે પ્રતમાં છે, પણ મને ઘરસૂત્રનો અર્થ બેસતો નથી. આ પાઠાંતર બે પ્રતમાં સરખો છે તેથી ખાસ વિચારવા યોગ્ય. ભીમશી માણેક છાપેલી બુકમાં 'ઘરનું તીરથ નહિ બીજું' એમ પાઠ છે એનો અર્થ વિવેચનમાં આપ્યો છે તે વિચારવો

૭ કીધું=પોતે કર્યું. કહે=કહેતાથી. પ્રીછો=સમજો. ઘરસૂતર=ઘરસૂત્ર, ઘરનું બંધારણ. સાજું=ઠેકાણે, નિયમમાં, રીતસર

છે તેમ યોગીએ મને યોગણ કરી અને જતિએ જતણી કરી–આવાં આવાં કામો કરતી હતી અને માન્યતા એમ રાખતી હતી કે જાણે સર્વ સત્ય તેમાં જ આવી રહ્યું હોય અને તે સિવાય અન્યત્ર કોઈ પણ જગ્યાએ સત્ય હોય જ નહિ, હોવાનો સંભવ પણ છે નહિ એમ માનીને મેં કામ લીધું અને સર્વેએ મારી પાસે એ નિયમાનુસાર જ કામ કરાવ્યું. હું તો દરેક મતવાળાની પાસે ગઇ ત્યાં મને નિષ્પક્ષ રાખવાને બદલે એવી મતચુસ્ત બનાવી દીધી કે જાણે હવે મારી એવી વિચિત્ર મૂર્ખતા પર હું વિચાર કરું છું ત્યારે મને પણ બહુ ખેદ થાય છે. વળી મારી પાસે ઉપર જણાવ્યાં તે ઉપરાંત બીજા અનેક એવાં એવાં કામો કરાવ્યાં છે કે જેનું વર્ણન કરી બતાવતાં મને પોતાને જ લાજ આવે છે.

હે માડી ! હું તમને કેટલી વાત કહું ? મારી એટલી બધી વિચિત્ર સ્થિતિ બનેલી છે કે તે સર્વનું જો વર્ણન કરવા બેસું તો પાર આવે નહિ અને કહેતાં કહેતાં મારે પણ બહુ શરમાવું પડે. હું તમને થોડી વાત ટૂંકામાં કહી દઉં છું, તમે વધારે તમારી મેળે સમજી લેશો. 'થોડું લખ્યું ઘણું કરી વાંચશો' એ વાત તમે સારી રીતે જાણો છો. હું થોડું કહું છું તે તમે સમજી જશો. ટૂંકામાં વાત એ છે કે–મારું ઘર સાજું નથી. બધી વાતનો સાર આ એક વાક્યમાં આવે છે. પુરુષની દૃષ્ટિએ न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ઘર એ ઘર નથી, પણ સ્ત્રી એ ઘર છે, તેમજ સ્ત્રીની દૃષ્ટિથી પુરુષ–પતિ તેનું સર્વસ્વ હોઇ તેને તે જ ઘર છે. ઘર *સાજું રાખવું એટલે ઘરમાં યોગ્ય સંપ, સ્નેહ અને વિવેક તેમ જ પતિપત્ની ધર્મની યોગ્ય વહેંચણી અને કાર્યકરણ. હે માડી ! મારું ઘર સાજું નથી, મારા પતિ ઘર તરફનો, મારી તરફનો, પોતાની જાત તરફનો ધર્મ બરાબર સમજતા નથી અને સમજતા ન હોવાને લીધે ધર્મકાર્ય–પોતાની ફરજ બજાવતા નથી તેથી આ સર્વ ગોટાળો થયો છે. જ્યાં ઘર સાજું ન હોય ત્યાં મારે કોની પાસે ફરિયાદ કરવી ? આપણે સમજી શકીએ છીએ તેવી હકીકત છે કે સ્ત્રી એટલે ઘર અને ઘર એટલે સંસાર. એટલે કે સંસારમાં પ્રગતિ કરવાનું કારણ સ્ત્રી છે, સ્ત્રીના દૃષ્ટિબિંદુથી પુરુષ એ જ સ્થાન લે છે. હવે જેમ સંસારવ્યવહાર ચલાવવા માટે પતિ અને પત્નીએ પોતપોતાના ધર્મો યોગ્ય પ્રકારે પાળવા જોઇએ અને તે માટે ખાસ કરીને પતિએ સર્વ પ્રકારનો યોગ્ય વિચાર કરવો જોઇએ, સંયુક્ત કુટુંબ હોય તો કોઇને અન્યાય થવો ન જોઇએ, આળસુને વધારે મળે, બહુ બોલનાર કે વાંધા પાડનારને ખાસ લાભ મળે વિગેરે ગેરવ્યવસ્થા થવી ન જોઇએ, એ જોવાની ફરજ કુટુંબના કર્તા–મેનેજરની છે અને તેમ કરનારનું ઘર સાજું કહેવાય છે, જેનું ઘર સાજું ન હોય તેને ત્યાં નિરંતર કલેશ, અન્યાય અને અશાંતિ રહે છે; તે પ્રમાણે અહીં શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે—હે માડી ! મારાં દુઃખની વાત હું શું કહું ? મારું ઘર જ સાજું નથી, મારા પતિ ઘર સંબંધી–મારા સંબંધી કદિ વિચાર જ કરતા નથી, મને

---

* ઘર સાજું કરવું એટલે લાંચ લેવી એવો ખરાબ અર્થ પણ ભાષામાં થાય છે. અત્ર તે અર્થમાં એ વાક્ય વપરાયેલ નથી.

પડે છે અને ઉલટું સત્ય કહેનારને બને તેટલું નુકશાન કરે છે. અહીં તો તે તીર્થીઓ મારા પતિને એવા ચઢાવી મૂકે છે કે મારું ઘર તદ્દન પતિશૂન્ય થઇ જાય અને પતિને અને મારે બોલ્યા વહેવાર પણ ન રહે એવું તેઓ કરી મૂકે છે. આથી મારાથી સાચી વાત પણ કહી શકાતી નથી અને મારું જરા પણ જોર ચાલતું નથી.

આપવીતી એટલે આપનામાં રહેવાથી વીતેલી હકીકત અથવા મારે માથે વીતેલી હકીકત એ બન્ને અર્થ સુંદર છે. છાયા ફેરફાર થાય છે પણ ભાવ લગભગ સરખો જ આવે છે. આવી રીતે જ્યાં જાય ત્યાં ચેતનાને અનેક પ્રકારનાં રૂપો ધારણ કરવાં પડે છે, તેની પાસે અનેક કામો એવાં કરાવવામાં આવે છે કે તેની વાત કહેતાં પણ તે લાજે છે અને તેનું ઘર પણ સાજું નથી. હવે ચેતના તે સર્વ હકીકત કહીને શું કરવું જોઇએ અથવા પોતાના સંબંધમાં શું થવું જોઇએ તે બહુ ટૂંકામાં પણ મુદ્દાસર રીતે કહે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

હવે તો મારા નાથ આનંદઘન પ્રભુ જો મારી બાંહ ઝાલે તો બીજા સઘળાને તો હું સંભાળી લઉં. અત્યાર સુધી તો સર્વેએ મને એકાંત પક્ષનો આદર કરાવીને મારી પાસે અનેક વેશો ધરાવ્યા છે, અનેક કામો કરાવ્યાં છે અને મારી અનેક રીતે અનેક જગ્યા પર રખડપટ્ટી કરાવી છે, પરંતુ જો હવે આનંદઘન ભગવાન-મારા શુદ્ધ પ્રાણપતિ મારો હાથ ઝાલે, મને એકાંત જ્ઞાનમાર્ગનો અથવા બાહ્ય ક્રિયાના એકાંત માર્ગનો વસ્તુ-સ્વરૂપના અંતરંગ રહસ્યને સમજ્યા આદર્યા વગર જે હઠ આગ્રહ થાય છે તેનો ત્યાગ કરાવી શુદ્ધ સ્યાદ્વાદમાર્ગમાં પ્રગતિ કરાવે અને તેથી છેવટે શુદ્ધ આચરણ થઇ શુદ્ધ જ્ઞાનનો ભાસ થાય, વિશુદ્ધ કૈવલ્યજ્ઞાનથી લોકાલોકનું સ્વરૂપ સમજાય તો બીજા બધાને હું જાળવી લઉં અને મારી પીડા મટી જાય. હાલ તો કોઇને કાંઇ કહું છું તો તે રીસાઈ જાય છે, મારી પાસે હીન આચરણો કરાવે છે અને મને અનેક રીતે હેરાન કરે છે. મારા પતિ બિચારા શુદ્ધાવબોધને પાત્ર થયા નથી તેથી સર્વ ગોટા ગળી જાય છે અને મને સાથે ઘસડે છે. આનંદઘનસ્વરૂપ પતિ શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજી, પ્રગટ કરી મારી બાંહ ઝાલે એટલે પોતે શુદ્ધ સ્વરૂપી થાય તો અત્યારે જે એક પક્ષમાં તેઓને ઘસડાવાની ટેવ પડી ગઇ છે તે દૂર થાય અને ત્યારે જ તેઓ નિષ્પક્ષ રહે. તેઓ જ્યારે નિષ્પક્ષ થાય ત્યારે પછી હું પણ તેવી થઇ જાઉં એમાં કાંઇ નવાઇ નથી. આ પ્રમાણે થાય ત્યારે સઘળી બાજી બરાબર રમાઇ જાય, સર્વ જગ્યા પર વિજય મળે અને ચેતનની ભવભ્રમણા પૂરી થાય. બાજી કેવી રમવી જોઇએ અને કેવા દાણા નાખવાથી વિજય થાય તે માટે બારમા પદમાં વિસ્તારથી વિવેચન કરી ગયા છીએ. પાઠાંતરમાં બાજીને બદલે 'બીજું' એવો પાઠ છે તે પણ ઠીક છે. એ આનંદઘન પ્રભુ હાથ પકડે તો બીજું તો સર્વ પળાઇ જાય તેમ છે, તેને જાળવી લેવાય તેમ છે, તેમાં કોઇ પણ પ્રકારનો વાંધો આવે તેમ નથી. પળાઇ શબ્દનો અર્થ નાશ પણ થાય છે અને તે અર્થ વધારે ઠીક છે.

આનંદઘન પ્રભુ હાથ પકડે એ બાબત પર આખા પદનું રહસ્ય છે. જ્યાં સુધી અનેક જગ્યા પર જઈ પક્ષધર્મ આદરવામાં આવે ત્યાં સુધી આ ચેતનાનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી. જ્યારે શુદ્ધ દશાના ખપી થઈ આનંદઘનસ્વરૂપમાં લય પામવા અડગ નિશ્ચય થશે ત્યારે જ સર્વ ક્રિયા અને જ્ઞાનનું ફળ પ્રાપ્ત થવાનું છે એ સ્પષ્ટ વાત છે. એમ થાય નહિ ત્યાં સુધી ગમે તેવા રંગના વસ્ત્રો પહેરવામાં આવે, ગમે તેટલી આતાપના લેવામાં આવે, ગમે તેટલી યાત્રાઓ કરવામાં આવે, ગમે તેટલાં આસનો કરવામાં આવે, ઉપર ઉપરની ટૂંકામાં કહીએ તો ગમે તેટલી ક્રિયાઓ કરવામાં આવે, પણ જ્યાં સુધી શુદ્ધ ચૈતન્યભાવ પ્રગટ કરી તેમાં લય પામવાની દશા ન થાય ત્યાં સુધી તમે અભેદવાદી થાઓ કે ભેદવાદી થાઓ, બુદ્ધ થાઓ કે જૈન થાઓ, મીમાંસક થાઓ કે વેદાન્તી થાઓ, નૈયાયિક થાઓ કે વૈશેષિક થાઓ–એમાં વસ્તુતઃ કાંઈ વળવાનું નથી. આ અતિ વિશુદ્ધ ભાવ શાંત હૃદયે મનમાં વિચારવા યોગ્ય છે. વસ્તુતત્ત્વના રહસ્યનો બોધ ન થયો હોય તેવા સ્થૂળ સંજ્ઞાવાળા પ્રાણીઓ અહીં પણ નિશ્ચયની પોષણા જોશે, પરંતુ અત્ર એવું કાંઈ પણ નથી. જો આવી સામાન્ય બાબતને પણ નિશ્ચયપોષણા તરીકે ગણીને વિસારવામાં કે ઉવેખવામાં આવશે તો સમજવું કે આપણું પણ નિષ્પક્ષપણું હજુ પ્રગટ થયું નથી અને હજુ ઘણા ભવો સુધી આનંદઘન પ્રભુ હાથ પકડે એની સ્થિતિમાં મૂકાવાની આપણી તીવ્ર અભિલાષા થઈ નથી.

આનંદઘન મહારાજે પ્રખર ભાષામાં પ્રૌઢપણે અહીં વિચારો બતાવ્યા છે અને ઉદર-ભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં પ્રાણીને કળિકાળમાં મોહ નડી રહેલ છે એમ ચૌદમા શ્રી અનંતનાથજીના સ્તવનમાં કહ્યું છે, એવા મક્કમ વિચારના લેખકોને બરાબર સમજવાની ખાસ જરૂર છે. જે ઊંચી હદના વિચારો તેઓ બતાવે છે તે કેટલીક વાર બાહ્ય દૃષ્ટિ જીવોના ગ્રાહ્યમાં પણ આવી શકતા નથી અને તેથી તે વિચારો નિશ્ચય નયના છે એમ કહેવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ આવા વિચારો જરા ઊંચી દૃષ્ટિ થઈ હોય, એકાંત બાહ્ય દૃષ્ટિથી જે કાંઈક ઊંચા આવ્યા હોય તેને તદ્દન સામાન્ય છે. શાસ્ત્રકાર તેથી ઘણી જગ્યા પર કહે છે કે-આ જીવે બાહ્ય ક્રિયા તો બહુ વાર કરી પરંતુ તેને મોહ–અજ્ઞાન ગયા નહિ તેથી ક્રિયાનો લાભ બરાબર મળ્યો નહિ. મેરુપર્વત જેટલો ઢગલો થાય એટલા ઓઘા તથા મુહપત્તિ કરીને તેટલી વાર સંયમ લીધા છતાં આ જીવની મુક્તિ ન થવાનું કારણ બાહ્ય દૃષ્ટિ છે. જરા અંતરાત્મપણું પ્રાપ્ત થાય અને પક્ષવાદ છોડી દેવામાં આવે તો પછી ઉન્નત દશાએ પહોંચવામાં વખત લાગતો નથી શ્રીઆનંદઘનજીનો યોગ બહુ ઊંચો હોવાથી તેમણે જે શબ્દો આ પદમાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રખર ભાષામાં કહ્યા છે તેવા વિચારો જરા ફેરફાર સાથે અન્ય લેખકોએ પણ બતાવ્યા છે. જે જે લેખકોને જેટલો વિકાસ થયો હોય તેટલી હદ સુધી જ તે વાત લખી શકે છે અને ખાસ કરીને આવા સ્પષ્ટ વક્તા થનાર લેખકો બહુ થોડા હોય છે તે વાત ખરી છે, પરંતુ આવા જ વિચારો ખાસ આત્મોન્નતિ માટે કર્તવ્ય છે એ આખું પદ વિચારવાથી જણાય તેમ છે. બીજા યોગના વિષય પર લખનારા આ પદના

વિષયસંબંધમાં શું લખે છે તે વિચારતાં આપણને ચિદાનંદજી ઉર્ફે કર્પૂરચંદ્રજીનું ' અબધુ નિરપખ વિરલા કોઈ ' એ પદ ધ્યાનમાં આવે છે. એ પદ આખું પ્રથમ ગાથાના વિવેચનમાં લખાઇ ગયું છે અને ત્યાં બતાવ્યું છે કે-શ્રીઆનંદઘનજી મહારાજ પોતાના પદમાં તીર્થ-દર્શનોમાં નિષ્પક્ષપણું શીખવે છે અને ચિદાનંદજી આધ્યાત્મિક નિષ્પક્ષપણું શીખવે છે. એ જ વિષયને અંગે શ્રીમાન્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય પોતાના ' જશવિલાસ ' માં અવારનવાર ઉક્તિ કરે છે. ' અબ મેં સાચો સાહિબ પાયો ' એ પદમાં તેઓ કહે છે તે જોઇએ.

> યાકી સેવ કરતહું યાકું, મુજ મન પ્રેમ સુહાયો;
> અબ મેં સાચો સાહિબ પાયો.
>
> * * * *
>
> જ્યૌં જાનો ત્યૌં મુગતિ ન જાનો, મેં તો સેવક ઉનકો;
> પક્ષપાત તો પરસું હોવે, રાગ ધરતહું ગુનકો. અબ૦
> ભાવ એક હે સબ જ્ઞાનીકો, મૂરખ ભેદ ન પાવે;
> અપનો સાહિબ જો પહિચાને, સો જસલીલા પાવે અબ૦

આ પદમાં આનંદઘન પ્રભુ હાથ પકડે એ ભાવ બતાવ્યો છે, તેને લગતો જ ભાવ અત્ર જણાવ્યો છે. એ જ મહાત્મા અન્યત્ર કહે છે:—

> બાહ્ય ક્રિયા કરે કપટ કેળવે, ફિરકે મહંત કહાવે;
> પક્ષપાત કબહું નવિ છોડે, ઉનકું કુગતિ બોલાવે.
> જબ લગે સમતા ક્ષણુ નહિ આવે.

અહીં કેટલી હદ સુધીની વાત કરી છે તે બરાબર વિચારવા યોગ્ય છે. બાહ્યાચરણો કરવામાં કપટક્રિયા આવે અને પક્ષપાતનો ત્યાગ કરવામાં ન આવે તો તેની મુક્તિ થવાની વાત તો બાજુએ રહી પણ તેને બદલે તે કુગતિમાં જાય છે. સમતાને માયડી કહીને ચેતના ફરિયાદ કરે છે એમ શ્રીઆનંદઘનજી મહારાજ બતાવે છે તે આ જ છે. જોગી જોગણ કરે છે, યતિ યતણી બનાવે છે વિગેરે વાત કહી છે તે મહંત નામ કહેવરાવવાની સાથે મળતી આવે છે અને એવા પ્રાણીઓને કુગતિમાં ભ્રમણ કરવું પડે છે તેનો સમાવેશ ' જે જે કીધું જે જે કરાવ્યું ' તેમાં થઈ જાય છે. આ સ્થિતિ છે તેથી વિચાર કરી પક્ષધર્મનો ત્યાગ કરી સત્ય માર્ગને આદરવા અને તેને વળગી રહેવા વિજ્ઞપ્તિ છે. જ્ઞાનવિલાસમાં શ્રીજ્ઞાનવિમળસૂરિ એક પદ બિહાગ રાગમાં લખે છે તેનો ભાવ પણ આવો જ છે. તે પદ નીચે પ્રમાણે છે:—

> જગગુરુ નિરપખ કો ન દિખાય. નિરપખ.
> અપનો અપનો હઠ સહુ તાણે, કેસે મેલ મિલાય?
> વેદ પુરાના સબહી થાકે, તેરી કવન ચલાય. જગગુરુ૦ ૧
> સબ જગ નિજ ગુરુતા કે કારન, મહજ્ઝ ઉપર ઠાય;
> જ્યાન ધ્યાન કછુ જાને નાહિ, પોતે ધર્મ બતાય. જગગુરુ૦ ૨

ચાર ચોર મિલ મુલકને લૂંટયો નહિ કોય નૃપ દિખલાય;
કિનકે આગળ જાય પુકારે, અંધોઅંધ પલાય. જગગુરુ૦ ૩

આગમ દેખત જગ નવિ નિરખું, મનગમતા પખ ભાય;
તિનતેં મૂરખ ધર્મ ધર્મ કટ, મત બૂડે મત લાય. જગગુરુ૦ ૪

ઇન કારણ જગમત પખ છાંડી, નિધિ ચારિત્ર લહાય;
જ્ઞાનાનંદ નિજ ભાવે નિરખત, જગ પાખંડ લહાય. જગગુરુ૦ ૫

આ ભાવ બરાબર સમજવા યોગ્ય છે. અમુક મતમાં આસક્ત થઇ પક્ષવાદ ઉપર ઉતરી જઇને જો સત્ય તરફ આંખ મીંચવામાં આવે તો કોઈ પ્રકારનો લાભ થતો નથી, ચેતનજીની ઉન્નતિ થતી નથી અને માત્ર સંસારપરિભ્રમણ થાય છે. આવી સ્થિતિ અધ્યાત્મજ્ઞાનીઓએ સ્પષ્ટ જોઇ છે એનું કારણ એ છે કે-જ્યારે પક્ષમાં ઢળી જવાનું થાય છે ત્યારે પછી પોતાની વાત સત્ય કરવાનો આગ્રહ બંધાઇ જાય છે અને સત્ય શોધવાની શુદ્ધ વૃત્તિ પર હડતાળ લાગે છે. ચેતનજીનો વિકાસ કરવાની દઢ ભાવના થઇ હોય તો મત-તીર્થ અને ખૂદ ચેતનજીની બાબતમાં પણ પક્ષપાત છોડી દેવાની જરુર છે આવો વિચાર કરવામાં કેટલીક વાર વ્યવહારમાં હાનિ થાય છે, કારણ કે લોકોને પોતાના મતનો એવો આગ્રહ હોય છે કે અન્યત્ર સત્યનો કિંચિત્ સંભવ છે એવી વાત પણ તેઓ અંધોઅંધ પરંપરા અને માનમતંગજ પર સ્વારીને લીધે કબૂલ કરી શકતા નથી. શુદ્ધ ચિદાનંદઘનસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધ્ય હોય તો તેથી પ્રાકૃત જનપ્રવાદ બાજુ પર મૂકી સત્યનો ભેખ લેવો ઉચિત છે. તમે ગમે તેટલું કરશો તો પણ લોકો તો અનેક પ્રકારનાં છિદ્રો શોધી કાઢશે, કારણ કે ઘણાખરા મનુષ્યો સ્થૂળ સંસારદશામાં જ હોય છે, તેઓને એથી ઉંચી હદની વાત ગળે ઉતરવી પણ અશક્ય છે અને આવી વિશુદ્ધ બાબતમાં પ્રાકૃત લોકોના વિચારને અનુસરીને ચાલવામાં તો પ્રત્યવાયો જ આવે છે; માટે આવી વિશુદ્ધ બાબતમાં યોગીઓ અથવા યોગાભ્યાસીઓ કહે તે વિચારીને-સમજીને અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. આનંદઘનજી પ્રભુ હાથ પકડે એ માર્ગ આનંદઘન યોગીના કહેવા પ્રમાણે આદરવા યોગ્ય છે, આપનો સ્વામી શુદ્ધ ચેતન પોતાને ઓળખે એ માર્ગ આદરવાનો ઉપદેશ ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્યશોવિજયજી આપે છે, પંકજ નામ ધરાવી પંકથી ઉપર-નિર્લેપ રહેનાર કમળની પેઠે વિષયકર્દમમાંથી ઉત્પન્ન થઇ તેનાથી દૂર રહેનાર પ્રાણી સાહેબને વહાલો લાગે છે તેથી તેવા થવાની જરુર ચિદાનંદજી બતાવે છે, અને જગતના મતોનો પક્ષ છોડી સ્વભાવે સર્વ વસ્તુ પર અવલોકન કરવાની આવશ્યકતા શ્રીજ્ઞાનવિમળસૂરિ બતાવે છે. આ સર્વ હકીકત ધ્યાનમાં લઇ મનને સત્ય સમજવા માટે ખુલ્લું રાખી પ્રગતિ કરવી અને મતનો મદ અથવા પક્ષ તજી દેવા પ્રયત્ન કરવો એ ખાસ કર્તવ્ય છે. દુનિયામાં ધર્મને નામે લોહીની નદીઓ રેલાઇ છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની ખાસ જરુર છે અને તેના રહસ્ય તરીકે એ સમજવું યોગ્ય છે કે તેવી લડાઈઓનું કારણ માત્ર પક્ષઅંધતા અને વિચારશક્તિની ગેરહાજરી છે. પરમતનો અભ્યાસ કર્યા વગર ધર્મને નામે મોટાં

સુદ્ધો ઊભાં કરવાં એ તદ્દન અજ્ઞાનદશા અથવા અંધદશા સૂચવે છે. આ પદ શાંતિ રાખીને બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. એમાં રહેલો ભાવ સાર્વજનિક થઈ જાય તો બહુ મતભેદનો નિકાલ થઈ જવા સંભવ છે. જરા દશાને ઉન્નત કરી વિચાર કરી આ પદનો ભાવ વિચારવા વિજ્ઞપ્તિ છે, બાહ્ય અથવા ઉપર ઉપરના વિચાર કરવાથી આ પદનું રહસ્ય કદિ પણ સમજવામાં આવે તેમ નથી એમ લાગે છે. શ્રીઆનંદઘનજીનો આશય ઘણો જ વિપુળ, ઉન્નત અને ઉદાર છે એ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે અને તેની ઉદારતા વર્તમાન પરમત-સહિષ્ણુતા(Toleration)ના વિચારોથી પણ ઘણી આગળ વધી જાય તે વિચારવાથી સમજી શકાશે. વર્તમાન વિચારમાં પરમતને હોય તેમ રહેવા દેવાની જ ભાવના છે, પણ સર્વ જગ્યા પર જઈ, સત્ય શોધી, આગ્રહ છોડી સત્યને સત્યની ખાતર આદરવાની અને જ્યાં સત્યના અંશો હોય ત્યાં તેટલે દરજ્જે તે અંશોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની જે ભાવના આ પદમાં બતાવવામાં આવી છે તે વર્તમાન વિશાળ વિચાર-વાતાવરણમાં પણ જોવામાં આવતી નથી. વર્તમાન ભાવનામાં અન્ય ધર્મમાં હોય તે ભલે તેમ ને તેમ રહો એટલો જ ભાવ છે. આ સહિષ્ણુતા કરતાં શ્રીઆનંદઘનજીની સહિષ્ણુતા બહુ આગળ વધી જાય છે. न मे भ्राता महावीरो न द्वेषः कपिलादिषु એ ભાવનામાં અને हस्तिना ताड्यमानोऽपि न गच्छेज्जैनमंदिरे એ બે વાક્ય વચ્ચે તફાવત સમજવાથી પૂર્વ કાળમાં તીર્થનો આગ્રહ પૂર્વ કાળના યોગીઓમાં કેટલો હતો તે જણાય છે, તેથી ઘણું આગળ વધીને અને વર્તમાન સહિષ્ણુતાના ભાવથી પણ આગળ વધીને સત્યશોધક બુદ્ધિની અને શુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરવાની જે ભાવના આ પદમાં બતાવવામાં આવી છે તે ખાસ વિચાર કરવા યોગ્ય છે અને મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે.

પદ ઓગણપચાસમું

રાગ—સોરઠી*

+कंचन वरणो नाह रे, ×मोने कोई÷ मेलावो;
अंजन रेख न †आंखडी ‡भावे, मंजन शिर पडो दाह रे. मोने० १

---

* અહીં સર્વ પ્રતોમાં રાગ સોરઠી એમ લખ્યું છે. સોરઠ અને સોરઠીમાં ફેર શું છે તે ગાયન વિદ્યામાં કુશળ મનુષ્યને પૂછવા યોગ્ય છે. છાપેલી બુકમાં એને સોરઠ રાગ તરીકે આપેલ છે, તે કોઈ પ્રતથી સિદ્ધ થતું નથી.

\+ એક પ્રતમાં પાઠ આ પ્રમાણે આપ્યો છે. ' મોને મિલાવો રે, કોઈ કંચન વરણો નાહ રે. ' આ પાઠ રાગમાં બરાબર બોલી શકાતો નથી. મૂળમાં પાઠ આપ્યો છે તે યોગ્ય જણાય છે.

× મોનેને બદલે પ્રતમાં ' મને ' શબ્દ પાઠાંતરે છે. એક જગ્યાએ ' મુને ' શબ્દ લખ્યો છે. રાગમાં ગાન કરતાં મને શબ્દને બદલે મોને વધારે ઠીક લાગે છે. અર્થ એક જ છે.

÷ કોઈને સ્થાને ' કોઈએ ' પાઠ એક પ્રતમાં છે અને એકમાં ' કોએ ' પાઠ છે. તે પણ સાર્થ છે.

† ' અંજન રેખન આખન ભાવે ' એવો પાઠ માત્ર છપેલી બુકમાં છે. એ પાઠ લેતાં રેખનનો

"સુવર્ણ જેવા રંગવાળા (ડાઘ વગરના) મારા પતિ સાથે મારો કોઇ પણ મેળાપ કરાવો. આંજણરેખા આંખોને પસંદ આવતી નથી અથવા અંજન રેખાવાળી આંખો મને પસંદ આવતી નથી અને સ્નાનના માથા પર તો અગ્નિ પડો. (મને એ સર્વ કાંઇ ગમતું નથી, મારા પતિનો મેળાપ મને ઇષ્ટ છે.")

ભાવ—સુમતિને માયડી કહીને ચેતનાએ ઉપર જે વાત કરી તે સમતા તો સારી રીતે જાણે છે, પરંતુ ચેતનાના પક્ષધર્મની વાત સ્ફુટ રીતે સાંભળ્યા પછી તેને મનમાં વધારે ખેદ થવા લાગ્યો. તેમાં જ્યારે સખી ચેતનાએ કહ્યું કે 'આનંદઘન પ્રભુ બાંહડી ઝાલે, બાજી સઘળી પાલે' ત્યારે તો તેને પણ વિચાર કરવાથી ખાત્રી થઇ કે આનંદઘન પતિ હવે કોઈપણ રીતે ચેતનાની બાંહ પકડે તો સારું. હવે તે સર્વને માટે પ્રથમ તો પોતાનો અને પોતાના પતિનો મેળાપ થવો જોઇએ. અહીં તેથી સુમતિ અથવા સમતા એ મેળાપ કરાવી આપવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે. યોગો, અનુભવ, યતિધર્મ વિગેરેમાંથી જે કોઈ મેળાપ બનાવી આપી શકે તેમ હોય તે સર્વને ઉદ્દેશીને આ પોતાની સ્થિતિ દર્શાવનાર આખું પદ સમતાના મુખમાં મૂકવામાં આવ્યું છે. ચેતના આ પદ પૂર્વના પદના અનુસંધાનમાં બોલે છે એવો ભાવ લેવામાં આવશે તો પણ અર્થ બરાબર બેસશે. પદનો ભાવ પ્રથમ સ્થૂળ દૃષ્ટિએ અને પછી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ વિચારીએ. એ ભાવ વિચારવાથી બહુ આનંદ થાય તેવી કેટલીક હકીકત અત્ર બતાવી છે.

સમતા કહે છે કે-મારા પતિ શુદ્ધ સુવર્ણ જેવા વર્ણના અથવા ડાઘ વગરના છે, એની સાથે હવે તો કોઇ મારો મેળાપ કરાવી આપો. મારાથી પતિનો વિરહ સહન થતો નથી અને પતિવિરહમાં મને આંખોમાં અંજન આંજવું ગમતું નથી અથવા અંજનની રેખાવાળી આંખો મને ગમતી નથી અને સ્નાન, વિલેપનાદિ તો એવાં અપ્રિય થઇ પડયાં છે કે તેના ઉપર આગ લાગો, તે બળી જાઓ, પતિવિરહથી હું એવી ઉદાસ થઈ ગઇ છું કે મને કોઇ શણગાર સજવા ગમતા નથી. શરીરે સ્નાન કરવું, વિલેપન કરવું, વસ્ત્રો પહેરવાં, આંખમાં આંજણ આંજવું એ કાંઇ મને પસંદ આવતું નથી. પતિવિરહઘેલી શરીરે અસ્વસ્થ રહી શરીરવિભૂષાની દરકાર ન કરતાં પતિના મેળાપ માટે જે મળે તેને

અર્થ રેખા કરવી પડે છે એને બદલે ઉપર મૂળમા પાઠ આપ્યો છે તે ત્રણ પ્રતમાં હોવા ઉપરાંત સારો અર્થ આપે છે

‡ ભાવે શબ્દ પછી એક પ્રતમાં 'મોને' એટલું વધારે છે તે રાગમાં તો ચાલે તેમ છે પણ તેની જરૂર નથી. તેનો અર્થ તો મને એમ જ રહે છે.

૧. કંચનવરણો=સુવર્ણ જેવા રંગવાળો, અડાઘ, મેલ-ડાઘ વગરનો. નાહ=નાથ, પતિ. મેલાવો=મેળવી આપો, (તેનો મારી સાથે) મેળાપ કરી આપો. અંજન=આંજણ. રેખ=રેખા આંખડી=આંખો. ભાવે=ગમે, પસંદ આવે. મંજન=સ્નાન, ન્હાવું તે. શિર=માથા પર. દાહ=અગ્નિ.

આવી રીતે કહે છે તે વિક્રમોર્વશીયક્ર્ના વાંચનારે પુરુરવના સંબંધમાં બીજી રીતે જોયું હશે. ત્યાં ઉર્વશીના વિરહથી મત્ત થયેલ પુરુરવ મધુકર, હરણ, વેલડી વિગેરે જે જે મળે તેને ઉર્વશીના સમાચાર પૂછે છે, તેવી જ રીતે વિરહઘેલી સ્ત્રી પણ તેવા જ આલાપ કરે છે. આવે પ્રસંગે ચેતનાના જે ઉદ્‌ગારો નીકળે છે તે આપણે અગાઉના પદોમાં +ઘણે ઠેકાણે જોઇ ગયા છીએ. ભાવ એ છે કે-પતિને મળવા માટે સુમતિના મનમાં હવે પ્રબળ આકાંક્ષા થઇ છે અને તેથી જ તે સ્નાન પર અગ્નિ પડવા જેવું વચન બોલી જાય છે.

આ પદનો આધ્યાત્મિક ભાવ હવે વિચારીએ. સુવર્ણવર્ણના નાથમાં કોઇ પણ પ્રકારનો દાધ ન હોય. જે કંચનત્વ શુદ્ધ સ્થિતિમાં સુવર્ણમાં હોય છે તે અન્યત્ર જોવામાં આવતું નથી. અત્યારે તો નાથ કંચનવર્ણવાળા છે પણ વસ્તુતઃ તે કંચનરૂપ જ છે, જાતે સુવર્ણ જ છે અને કોઇ પણ પ્રકારના મેલ વગરના છે. એમને અત્યારે જે મેલ લાગ્યો છે તે માત્ર માયા, મમતાદિકના પ્રસંગને લઇને છે, બાકી જેવો એ પ્રસંગ દૂર થશે, રાગ દ્વેષની પરિણતિ ઓછી થશે અને વસ્તુસ્વરૂપ પતિ ઓળખશે ત્યારે તેઓ કંચનવર્ણા મટી કંચન થઇ જશે. આવા પતિ સાથે હે અનુભવ ! તું મારો મેળાપ કરાવી આપ, હે યતિધર્મો ! મારા પતિ સાથે મને એકરૂપ કરી દો, હે ધર્મ તથા શુક્લધ્યાન ! પતિને ધ્યાનમાં લઇ આવો, હે મહાવ્રતો ! યમ, નિયમાદિકથી પતિને વિશુદ્ધ કરી મને પતિ સાથે બેસાડો, હે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ! તું મારા પતિને અહીં ઘસડી લાવ વિગેરે વિગેરે જે જે મળે છે, તે સર્વને સુમતિ કહે છે કે-તમે મારા પતિનો અને મારો મેળાપ કરાવી આપો, મને એમના વગર જરા પણ ચેન પડતું નથી. પતિવિરહિણી સ્ત્રી પતિના વિરહદુઃખમાં જેમ કોઇ પણ પ્રકારના શણગાર સજતી નથી તેમ હું પણ કાંઇ કરતી નથી અને રાત્રી દિવસ પતિની ઝંખના કર્યા કરું છું. પતિવિરહી સ્ત્રીને જેમ અંજનની રેખા પણ ગમતી નથી તેમ પતિનો અને મારો વિરહ છે તે સંબંધી વાતનો કોઇ ઉપદેશ આપે એટલે ઉપદેશ દરમ્યાન કહે છે કે પતિનો અને મારો વિરહ છે તો તે વાત પણ મને ગમતી નથી, કારણ કે તેથી પતિ વધારે યાદ આવે છે અને વિરહવેદના વધારે તીવ્ર થાય છે. મને ગમતી નથી એટલે મારી જ્ઞાનદૃષ્ટિરૂપ આંખોને પસંદ આવતી નથી. આંખ એ જ્ઞાનદૃષ્ટિ, અંજન ઉપદેશ અને રેખા એટલે અંશમાત્ર એવો ભાવ અહીં સમજવો. આવા ઉપદેશમાં અથવા એવી વાતોમાં નાથનો મેળો થતો નથી, મારું કાંઇ કામ સુધરતું નથી, મારી સ્થિતિમાં જરા પણ ફેરફાર થતો નથી, તેથી એ ઉપદેશ જેમાં પતિનો વિરહ છે, જેમાં પતિને મળવા સંબંધી વાત આવતી નથી, જેમાં પતિની કાંઇ વાત આવે છે તો શુદ્ધ વાત નથી આવતી પણ પતિની લઘુતા-મૂર્ખતા બતાવવામાં આવે છે એવો ઉપદેશ મને પસંદ પડતો નથી.

---

* નાટક, કાળિદાસ કવિકૃત. જુઓ વિક્રમોર્વશીય નાટકનો અંક ચોથો.

+ દાખલા તરીકે જુઓ પદ પચીશમું તથા એકત્રીશમું.

વળી ગંગા નહાવું, ગોદાવરી નહાવું વિગેરે સ્નાનના માથા પર દાહ પડો, મારે એવું સ્નાન જોઇતું નથી. વિરહકાળમાં સ્નાન, અંજનાદિ કાંઈ પસંદ આવતાં નથી. ઉપરના પદમાં કહ્યું છે કે–ચેતનાને કોઇ નિષ્પક્ષ રહેવા દેતા નથી. 'જાસુ જાઇ પૂછીએ તે તો, અપની અપની ગાવે, મારગ સાચા કોઉ બતાવે' એમ શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજે કહ્યું છે તે યથાર્થ છે. જેની પાસે જઇને ચેતના પોકાર કરે તે સર્વ તો પોતપોતાની વાત કરવા મંડી જાય છે, કોઈ ચેતનાનો વિચાર કરતું નથી, એને પરિણામે ચેતના અને ચેતનજીનો શુદ્ધ દશામાં સંયોગ થવાના પ્રસંગો અલ્પ થતા જાય છે તે પણ આપણે ઉપરના પદમાં જોઈ ગયા છીએ. **स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः** એવા શુદ્ધ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે 'સ્વધર્મમાં મરણ સારું, પરધર્મ ભયોત્પાદક છે' આનો અર્થ કરતાં કેટલાક મતવાળા તેનો પારમાર્થિક રહસ્યસૂચક અર્થ વિસારી મૂકી મતઆગ્રહના અર્થમાં તેને સંકોચી નાખે છે. આ વાક્ય પ્રથમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં જોવામાં આવ્યું છે, તેનો ભાવ એવો છે કે–દરેક પ્રાણીએ પોતપોતાના ધર્મો અનુસરવા જોઇએ, પરધર્મ એટલે અન્ય સ્થિતિની ફરજો જો પોતે કરવા મંડી જાય તો તેનું પરિણામ સારું આવે નહિ આવા સુંદર ભાવવાળા સૂત્રનો અર્થ એ છે કે–રાજાએ રાજાની ફરજ બજાવવી જોઇએ, તેમ જ વિદ્યાર્થીએ, ગૃહસ્થે, શ્રાવકે, સાધુએ પોતપોતાની ફરજો બજાવવી ઉચિત છે. અન્ય આશ્રમની ફરજો બજાવવા જતાં જરૂર હાનિ થાય છે. એની સાથે જ જ્યારે બે મોટી ફરજોની વચ્ચે પસંદગી કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે વળી બહુ વિચાર કરવો પડે છે. જનસમૂહના લાભ ખાતર સ્વલાભનો ભોગ આપવો પડે તે પ્રસંગે બે ફરજો વચ્ચેના લાભાલાભની તુલના થાય છે; તેવી જ રીતે સાંસારિક સ્થૂળ લાભ અને આંતરિક આધ્યાત્મિક લાભના પ્રસંગે બે ફરજોમાંથી કોને વધારે માન આપવું એવા પ્રશ્ન વખતે સ્વધર્મના ઉપરોક્ત સૂત્રની વિચારણા થાય છે. ભરત ચક્રવર્તીને તાત પ્રથમ પૂજ્ય કે ચક્રરત્ન પ્રથમ પૂજ્ય એ સવાલ ઊભો થયો હતો. 'તાત ચક્ર ધુર (પ્રથમ) પૂજ્ય, ચિંતા એહ હુઈરી' એ પ્રમાણે શ્રીમલ્લિનાથજીના સ્તવનમાં યશોવિજયજી મહારાજ પ્રશ્ન મૂકી લૌકિક ફરજ અને લોકોત્તર ફરજ વચ્ચેનો સવાલ ચર્ચી ભરત ચક્રવર્તીનો નિર્ણય બતાવે છે. ચક્રવર્તી તરીકેની લૌકિક ફરજ અને શ્રીઆદિનાથ તરફની આંતરિક ફરજનો નિર્ણય લોકોત્તર રીઝના લાભમાં ઉતરે છે તે સ્વધર્મમાં કેટલો ઊંડો વિચાર બતાવે છે તે તપાસવા યોગ્ય છે. આવા વિચારપૂર્વક મહાન્ સવાલનો નિર્ણય કરવાના વિશુદ્ધ સૂત્રને ધર્મ એટલે દર્શનના અર્થમાં સમજાવી બાપદાદાના ધર્મમાં મરણ થાય તે સારું, પરધર્મ આદરવાથી ભય થાય છે એમ બતાવવા પ્રયત્ન કરવો એ સ્વમતનો દુરાગ્રહ, સત્ય સમજવા તથા જાણવા તરફ ઉપેક્ષા અને તેના પરિણામ તરીકે સંસારચક્રભ્રમણ બતાવી આપે છે. જ્યાં ધર્મના ઉપદેશકો આવો મતઆગ્રહ રાખે અને વિશુદ્ધ માર્ગ જાણવા કે બતાવવાના અખાડા કરી જાય ત્યાં પછી તેઓએ કરેલું અંજન અથવા

બતાવેલ સ્નાનાદિ માર્ગો પર શુદ્ધ ચેતનાને કેવી રીતે પ્રેમ થાય? આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે. પતિવિરહમાં ગાંડી થયેલ શુદ્ધ ચેતના દરેકની પાસે જઇ પતિમેળાપ કરાવી આપવાની યાચના કરે તેને જો યોગ્ય જવાબ ન મળે તો પછી હજુ સંસારદશા ઓછી થઇ છે એમ કહી શકાય નહિ. કર્તવ્ય એ છે કે-રૂઢ વિચારો મૂકી દઇ, વિશુદ્ધ માર્ગ શોધી કાઢી આત્માની તે માર્ગે પ્રગતિ કરાવવી અને આંતરિક લાભ ખાતર ગમે તેવા સ્થૂળ લાભોનો ભોગ આપવો. એવા પ્રસંગમાં બાપદાદાના ધર્મની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવો યોગ્ય નથી, એવે પ્રસંગે તો ચેતનજીના વિશુદ્ધ માર્ગનો તેની એકાંત પ્રગતિ કરાવવાના હેતુથી વિચાર કરવો એ એના લાભ માટે ખાસ કરવા યોગ્ય છે, અને એ પ્રમાણે કરવાથી ચેતનાની અભ્યર્થના સ્વીકારાઇ જવા ઉપરાંત આત્મવિશુદ્ધિ એવી સારી અને જલ્દી થતી જાય છે કે તેનો ખ્યાલ વર્તમાન સ્થૂલ દશામાં આવવો પણ અશક્ય છે. બાકી તેવા પ્રકારનો જે ઉપદેશમાં સાર ન હોય તેવો ઉપદેશ અને તેવા ઉપદેશના સ્નાનાદિ સર્વ વિષયો શુદ્ધ ચેતનાને પસંદ ન આવે એ તદ્દન સ્વાભાવિક અને સમજી શકાય તેવી બાબત છે. આટલો માટે ચેતના મજ્જનને માથે દાહ પડો એમ કહે છે, કારણ કે એવા ઉપર ઉપરના સ્નાનમાં કાંઇ લાભ નથી.

कोई *सयण जाणे पर मननी, वेदन विरह अथाह;
थरथर देहडी ध्रूजे माहरी+, जिम वानर ×भरमाह रे. मोने० २

"પારકાના મનમાં જે અથાગ વિરહવેદના થતી હોય છે તે કોઇ સ્વજન હોય તો તે જાણે છે; ભર શિયાળામાં વાંદરાની પેઠે મારું શરીર તો થરથર (વિરહવેદનાને લીધે) ધ્રૂજે છે.

ભાવ—મારા પતિના વિરહની મને એટલી સખ્ત પીડા થાય છે કે તે અપાર છે, પણ મારા મનની એ પીડા કોઇ સ્વજન હોય તે જ જાણી શકે છે. તાત્પર્ય કે-અન્યને તેનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે; અને મને પોતાને તો એ વિરહવેદના એટલી થાય છે કે- તેની પીડાને લીધે જેમ ઠંડી ઋતુમાં વાનર થરથર ધ્રૂજે છે તેમ મારું આખું શરીર ધ્રૂજે છે, માત્ર મારે મુખેથી તો હું તેનું યથાસ્થિત વર્ણન પણ કરી શકતી નથી.

આ પંક્તિનો આધ્યાત્મિક અર્થ વિચારતાં નીચે પ્રમાણે ભાવ નીકળે છે. ઘણાખરા માણસો તો પારકા મનમાં શું ચાલે છે તે જાણતા નથી. એ પર પ્રાણીનું મન લક્ષ્ય પર છે

---

* "કૌન સેન જાને પર મનકી" એવો પાઠ છાપેલી બુકમાં છે. કોણ સજ્જન પારકા મનની વાત જાણે એ એનો અર્થ છે. સેનનો અર્થ સજ્જન થાય છે

+ 'થરથર ધ્રૂજે દેહડી માહરી' એ પ્રમાણે પાઠ છાપેલી પ્રતમાં છે, દેહડીની જગ્યા ફેરવીને પાઠ સર્વ પ્રતોમાં છે તેથી તે પાઠ સાચો જણાય છે.

× ભરમાહને બદલે એક પ્રતમાં 'ભરમાંહ' શબ્દ વાપર્યો છે. અર્થ એક જ હોય એમ લાગે છે.

૨ સયણ=સ્વજન, સજ્જન. વેદન=પીડા, વેદના. અથાહ=અથાગ, માપી ન શકાય તેટલી. દેહડી=શરીર. વાનર=વાંદરો. ભરમાહ=ભર શિયાળામાં, સખ્ત ઠંડીમાં.

કે નહિ ? એનું વચન આદરવા યોગ્ય છે કે નહિ ? એના હૃદયમાં યથાર્થ સાર-લક્ષ્યની વાત છે કે નહિ ? એ સર્વ જાણવા-વિચારવાની કોણ તસ્દી લે છે ? ઘણાખરા પ્રાણીઓ તો ઉપર ઉપરની વાતો ઉપર, બહારના હાવભાવ અને કૃત્રિમ ઢોંગ ઉપર રીઝી જાય છે. કોઇ ખરેખરો સ્વજન હોય તો તે જ મનના ઊંડાણમાં શું ચાલે છે તેનો વિચાર કરી, પૃથક્કરણ કરી તેને સમજવા યત્ન કરે છે. આવા વિરલ સ્વજનો વસ્તુસ્વરૂપનો ખ્યાલ કરી તેના રહસ્યમાં ઉતરવા, તેની નિરીક્ષા કરવા અને તેની પરીક્ષા કરવા યત્ન કરે છે અને એવો બરાબર યત્ન કરે ત્યારે જ આદરવા યોગ્ય શું છે અને તજવા યોગ્ય શું છે તે સમજી શકાય છે. આવા સુજ્ઞ જ્ઞાની હોય છે તેમને સમજાય છે કે–ઘણાખરા પ્રાણીઓ અને તીર્થના ઉપદેશકો તો તદ્દન બાહ્ય ભાવમાં જ હોય છે, તેઓ અંતર આત્મદશા શું છે તે સમજતા નથી, વિચારતા નથી અને જાણતા પણ નથી. આવા પ્રાણીઓ મારા અંતરમાં જે અથાગ વેદના થાય છે તે કદિ જાણી શકતા નથી. તે તો જરા બાહ્ય ક્રિયા કરે, ધર્મને નામે ધમાધમ કરે, ધર્મિષ્ઠ હોવાનો દેખાવ કરે તેને કર્તવ્ય સમજી તેમાં પરિપૂર્ણતા સમજે છે. આવી બાહ્ય દશામાં શુદ્ધ ચેતનાનો અને ચેતનજીનો કદિ સંયોગ થતો નથી. ચેતનાને જે વિરહવ્યથા થાય છે તેમાં ઘટાડો થતો નથી. વાત એમ થાય છે કે– એવી રીતે બાહ્ય દશામાં વર્તતા જીવો ચેતના અને ચેતનનો સંબંધ સમજતા ન હોવાથી ચેતનાને પતિવિરહથી કેવી પીડા થાય છે તે તેઓના ખ્યાલમાં પણ આવી શકતું નથી. જે કોઇ ખરેખરો ચેતનસ્વરૂપ સમજનાર લક્ષ્યાર્થવાળો ચેતનાનો હિતેચ્છુ હોય તે આ અપાર વેદનાને સમજી શકે છે. ચેતનાની પીડા જોઇને અંતઃકરણ ખરેખરું દાઝે તેવા વિશુદ્ધ સ્નેહી જ ઓછા હોય છે, જેઓ તેના તરફ ઉપર ઉપરથી પ્રેમ દેખાડનારા હોય છે તે તેના ખરા સગા નથી, તે ખરા સ્વજન નથી અને તે ખરા સજ્જન પણ નથી. આ ત્રણે અર્થમાં 'સયણ' શબ્દ વપરાયો છે.

વર્તમાન કાળમાં આવી હાળાહળ ઝેર જેવી મિથ્યાત્વ દશા વર્તતી જોઇ શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે–જેમ ભર શિયાળામાં વાનરનું શરીર ઠંડીથી થરથર ધ્રૂજે તેમ મારું આખું શરીર કંપે છે. મને વિચાર થાય છે કે આ ચેતનપતિ તો જ્યાં જાય છે ત્યાં લેખડે ભરાતા જાય છે, એ સંસારમાં આસક્ત હોય છે ત્યારે ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિકની આસક્તિમાં સબડ્યા કરે છે અને તેનાથી જરા ઊંચો આવી આંતર દશામાં આવવા યત્ન કરે છે ત્યારે આગ્રહી ગુરુઓની બાહ્ય કપટજાળમાં ફસાઈ કુમાર્ગે ચાલ્યા જાય છે અને એવા આડાઅવળા રસ્તા પર ચઢી જાય છે કે તેનો પત્તો લાગતો નથી. આવી મારા પતિની સ્થિતિ જોઇને **मर्कटे दारुणं शीतम्** શિયાળામાં સખ્ત ટાઢ હોય છે તેવા વખતમાં વાનર જેમ થરથર ધ્રૂજે છે તેમ પતિવિચારથી અને તેમની ભવિષ્યત્ સ્થિતિના ખ્યાલથી મારું શરીર એટલું ધ્રૂજે છે કે જાણે મને કંપ થયો હોય ! મને વિચાર કરતાં ત્રાસ થાય છે કે પતિ આવા વિચક્ષણ હોવા છતાં સાંસારિક દશામાં અથવા કોઇ વાર ધર્મને નામે થતી અવાંતર દશામાં

એવા વિચિત્ર રીતે વર્તે છે કે એમની સ્થિતિ શું થશે ? એઓ ક્યાં સુધી આવી રીતે સંસારમાં રઝળ્યા કરશે અને એમનો અને મારો મેળાપ ક્યારે થશે ? તે સમજાતું નથી. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે. અત્ર ચેતનજીનું જે ચિત્ર ચેતનાએ દોર્યું છે તેમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. જ્યાં સુધી ચેતનજીને યથાર્થ જ્ઞાન ન થાય અને ખાસ કરીને તેની ઉન્નતિનાં પગલાંઓ અને માર્ગોનો યથાર્થ બોધ અને દર્શન ન થાય ત્યાં સુધી તે પોતાની શુદ્ધ દશા સમજી-વિચારી-જાણી શકે નહિ અને ત્યાં સુધી તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય નહિ. એ સ્થિતિ દૂર કરી શુદ્ધ સ્વરૂપી પતિ સાથે ચેતનાનો મેળાપ થાય અથવા સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો ચેતનજી પોતે વિશુદ્ધતર બની સ્વસ્વરૂપમાં આવે તેવો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર અત્ર બતાવી છે.

પંચતંત્રમાં વાંદરા માટે એક કથા છે. તેમાં લખે છે કે-એક સુઘરી વરસાદના વખતમાં વાંદરાને ઝાડની નીચે ધ્રૂજતો જોઈને પોતાના માળામાંથી કહેવા લાગી કે-' હે ભાઈ! તું આવો ડાહ્યો અને મનુષ્યની આકૃતિવાળો હાથ પગ સહિત દેખાવા છતાં વરસાદ આવવા અગાઉ ઘર શા માટે બાંધી રાખતો નથી કે ચોમાસામાં આ પ્રમાણે થરથર ધ્રૂજવું પડે નહિ.' વાંદરે જવાબ આપ્યો કે ' તારે અન્યની વાત કરી ઉપદેશક થવાની જરૂર નથી, ચૂપ બેસી રહે, નહિ તો તારો માળો જ વીંખી નાખીશ.' સુઘરી પોતાના સુંદર માળામાંથી બીજી વાર થોડા વખત પછી વળી વાંદરાને ધ્રૂજતો જોઈ તે જ પ્રમાણે ઉપદેશ આપવા લાગી અને વાંદરે ફરી વાર તેને એક બે ગાળો ચોપડાવી ' દુરાચરે, રંડે, પંડિતમાનિનિ ! ચૂપ રહે, નહિ તો તને ઘરબાર વગરની કરી મૂકીશ.' ઈત્યાદિ કહ્યું. સુઘરીને વળી અનુકંપા આવતાં ત્રીજી વાર ઉપદેશ આપવા મંડી ગઈ એટલે વાનરે ઝડપ મારી તેનો માળો તોડી નાખ્યો અને બોલ્યો કે-' હું ઘર બાંધવામાં તો અસમર્થ છું, પણ પારકાં ઘર ભાંગી નાખવામાં સમર્થ છું.' આમ બોલીને સુઘરીને ઘરબાર(માળો) વગરની કરી અને પોતે તો થરથર ધ્રૂજતો રહ્યો. ચેતનજીના સંબંધમાં આવું ઘણીવાર બને છે. કોઈ વિશુદ્ધ ઉપદેશ આપવા આવે છે તો તેનો ઉપદેશ ન માનતાં ઉલટું અને તેટલું તેને નુકશાન કરવા યત્ન કરે છે, અને પોતે તો જે થરથર ધ્રૂજતી દશામાં હોય છે તેમાં જ રહે છે; પોતાને લાભ થતો નથી અને ઊલટું ઉપદેશ આપનારને નુકશાન કરે છે. ચેતના થરથર ધ્રૂજે છે એવો અત્ર ભાવ બતાવ્યો છે તેનો વાસ્તવિક વિચાર તો ચેતન ઉપર જ સમજવાનો છે, કારણ કે ચેતન અને ચેતનાનો અભેદ છે. ચેતનનો સ્થૂળ ચેતનાદેહ વિરહથી ધ્રૂજે છે એટલે ચેતનજીને ચેતનાનો તેની શુદ્ધ દશામાં મેળાપ થતો નથી. સુઘરી જેવા સુવિહિત પુરુષો કદાચ ચેતનજીને ઉપદેશ આપવા આવે તો ચેતન તે માનતો નથી અને તે ઉપદેશની અસર જેમ બને તેમ પોતા ઉપર ઓછી થાય એવું વર્તન વિભાવના જોરને લીધે કરે છે અને પછી તેને લઈને તેની દશા જરા પણ સુધરતી નથી એટલું જ નહિ પણ તેનો વિરહકાળ લંબાયા જ કરે છે.

*देह न †गेह न नेह न रेह न, भावे न दुहडा गाह;+
आनंदघन वहालो बांहडी साहि×, निशदिन धरुं उछाह रे.÷ मोने० २

"મને શરીર ગમતું નથી, ઘર ગમતું નથી, સ્નેહ ગમતો નથી અને તે જરા પણ ગમતાં નથી અને દુઃખનો ભંડાર હોવાથી પણ ગમતાં નથી. (હવે તો) વહાલો આનંદઘન બાંહ પકડે તો રાતદિવસ ઉત્સાહ ધારણ કરું."

ભાવ—પતિ વગર મને મારું શરીર ગમતું નથી, ઘર ગમતું નથી, કોઇ મારા ઉપર સ્નેહ કરે તે પણ મને ગમતો નથી અને દુઃખનો ભંડાર મને થાય તે પણ ગમતો નથી અને એ સર્વ એક રેખા માત્ર પણ ગમતાં નથી. પતિવિરહે મને કોઇ પણ વસ્તુમાં જરા પણ આનંદ આવતો નથી. પતિ વગરનું ઘર, પતિ વગરનો સ્નેહ અને ખૂદ મારું શરીર પણ ગમતું નથી. દુહડાગારનો બરાબર ભાવ અહીં આવતો નથી પણ એવો ભાવ જણાય છે કે-પતિવિરહે મને જે દુઃખ થાય છે તે દુઃખરૂપ ભંડાર પણ ગમતો નથી. હવે તો મારા આનંદઘન પ્રભુ બાંહ પકડે તો હું દરેક બાબતમાં ઉત્સાહ લઈ શકું. હાલ તો જાણે કોઇ બાબતમાં મજા આવતી નથી, હોંશ આવતી નથી, આનંદ આવતો નથી. વિરહદશા મટે તો મને ઉત્સાહ આવે અને પછી પતિનો મેળાપ થતાં આ ઘર, શરીરાદિ પદાર્થો, જે હાલ અકારા થઇ પડ્યા છે તેમાં પણ પ્રેમ આવે. દુહાગાહા પાઠ હોય તો તેના અર્થથી કોઇ પ્રેમના દુહા, સંદડા, ગાથા વિગેરે રાગમાં લલકારે તે પણ મને ગમતાં નથી એવો ભાવ નીકળે છે.

આ ગાથાનો આધ્યાત્મિક અર્થ વિચારતાં સારો ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. પતિના વિરહે મને મારા સ્થૂળ શરીર ઉપર જરા પણ પ્રેમ આવતો નથી તેમજ પતિ વગરના મારા

* કોઇ શબ્દ આ ગાથાની શરૂઆતમાં વધારે મૂક્યો છે તેથી પાઠ 'કોઇ દેહ ન' વિગેરે એમ થાય છે. તે પ્રમાણે પાઠ બે પ્રતમાં છે.

† ગેહને બદલે એક પ્રતમાં 'ગેહિ' શબ્દ છે.

+ દુહડા ગાહને બદલે છાપેલી બુકમાં 'દુહા ગાહા' પાઠ છે. દુહા અને ગાથા એ તેનો અર્થ છે. દોહરા અને અનુષ્ટુપ્. અસલ આ રાગોમાં સમસ્યાદિક બનતાં તથા ગવાતાં હતા.

× સાહિને બદલે એક પ્રતમાં 'સાહિબ' પાઠ છે તેનો અર્થ બેસતો નથી. મારા વિચાર પ્રમાણે તે લહીઆએ ભૂલ કરી હોય કે કોઇએ સ્વમતિથી સુધારો કરવામાં ભૂલ કરી હોય એમ જણાય છે.

÷ ઉછાહ પાઠ સર્વ પ્રતોમાં છે. બુકમાં ઉમાહા પાઠ છે તેનો અર્થ પણ તે જ છે. એ બુકમાં દુહાગાહા પાઠ બીજી પંક્તિમાં લીધો છે તેથી અનુપ્રાસ મેળવવા માટે ઉમાહા પાઠ ઠીક છે.

૨ દેહ=શરીર. ન ભાવે શબ્દ બીજી પંક્તિમાંથી સર્વત્ર લાગુ પાડવાનો છે, ન ભાવે એટલે ગમતુ નથી. ગેહ=ગૃહ, ઘર. નેહ=સ્નેહ. રેહ=રેખા માત્ર, જરા પણ. દુહડા ગાહ=દુઃખડાગાર, દુઃખનો ભંડાર. સાહિ=પકડી. બાંહડી=બાંહ, હાથ. ઉછાહ=ઉત્સાહ, હોંશ.

મંદિરમાં પણ મને આનંદ આવતો નથી. કોઇ ઉપર ઉપરથી મારા ઉપર સ્નેહ બતાવે છે, મારો ચેતનસ્વભાવ ઓળખી પતિને મારી પાસે લાવવાના ખોટા પ્રયત્ન કરે તેવો અંતરંગ સ્નેહ વગરનો ઉપરનો પ્રેમ પણ મને ગમતો નથી. જે પ્રેમમાં પતિ ન હોય અથવા પતિ મંદિરે આવવાનો સંભવ ન હોય તેવો બાહ્ય સ્નેહ મારે શું કામનો છે? મને તો જો પતિ મળે તેવા પ્રકારનો સ્નેહ હોય અથવા પતિ ઉપર સ્નેહ રાખનારા અને તેને ખરેખર જાગ્રત કરનારાઓ સાથે સ્નેહ-શુદ્ધ પ્રેમ થતો હોય તો તે પતિના નામ ખાતર પસંદ આવે. બાકી પતિનું નામ લઇ કોઇ મારી પાસે આવે અને તેના સ્નેહના પરિણામે મને પતિથી દૂર થવું પડે તેનો સ્નેહ મને કેવી રીતે પસંદ આવે? ધર્મને નામે જે અનેક પ્રકારની ધામધુમો ચાલે છે તેને અંગે બાહ્ય ક્રિયા કે વર્તનો અથવા કષાયો મારા ઉપર પ્રેમ કરવા આવે તો તે મને ઇષ્ટ નથી. આવી જાતની ધામધુમો કઈ છે તે વિચાર કરવાથી જણાશે, ધર્મને નામે અનેક ધામધુમો, લડાઇઓ, છટકાંઓ અને પેઢીઓ ચાલતી જોવામાં આવશે જે સર્વ ચેતનને ચેતના સન્મુખ કરનારા નથી અને તેથી ચેતનાને તેના ઉપર પ્રેમ આવે નહિ એમ જે.અત્ર શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ બતાવતા હોય એમ જણાય છે તે યોગ્ય છે. વળી એવી સાંસારિક ભાવનાઓ કરવાથી હું અનેક દુઃખના ભંડારરૂપ સંસારમાં સરી જાઉં છું, ધર્મને નામે કરેલા કષાયોથી હું દુહડાગારમાં પાત કરું છું તે પણ મને ગમતો નથી. દુઃખ સ્વાભાવિક રીતે કોઇને પસંદ આવે નહિ એ જાણીતી વાત છે અને ચેતનાને તો એ પસંદ ન જ આવે, કારણ કે તેથી તેને શુદ્ધ સ્વરૂપે પતિને મળવાનો સમય વિશેષ દૂર થતો જાય છે. આવી રીતે દેહ ઉપર, ગેહ ઉપર, સ્નેહ ઉપર અને દુહડાગાર ઉપર ચેતનાને રેખા માત્ર પણ પ્રેમ ઉપજતો નથી.

મારા ગુરુમહારાજ કહે છે કે-અહીં ભાવેને બદલે 'માવે' પાઠ બીજી પંક્તિમાં જોઇએ અને જે બુકમાંથી તેઓ પાસે પદ વાંચ્યાં તેમાં 'દુહાગાહા' પાઠ હતો. માવે પાઠ કોઇ પણ પ્રતમાં નથી. તેમના કહેવા પ્રમાણે આ બે પંક્તિનો ભાવ નીચે પ્રમાણે થાય છેઃ જ્યાં સુધી પ્રાણી મિથ્યાત્વના મદમાં માચેલો હોય છે ત્યાં સુધી તે પોતાના શરીરમાં પણ માતો નથી એટલો ફુલી રહે છે, અરે તે ફુલીને પોતાના ઘરમાં પણ માતો નથી અને તેનો મિથ્યાત્વ પરનો પ્યાર એટલો અપાર છે કે તે પ્યાર પણ કોઇ સ્થળે માતો નથી. મિથ્યાત્વના પ્રેમમાં આસક્ત પ્રાણીઓ સત્ય સ્વરૂપ સમજી શકતા નથી તેથી ઉપર ઉપરનું જ્ઞાન થતાં મદમાં ફુલાઇ જઇ પોતાના શરીરમાં પણ માતા નથી. શરીર શું પણ પોતાના ઘરમાં પણ સમાઇ શકતા નથી. મિથ્યાત્વના મદમાં ચકચૂર થયેલાની આવી સ્થિતિ આપણે ઘણીવાર જોઇએ છીએ. કોઇ પણ ધર્મના અનુયાયીને જોતાં અને તેની વિચારણા વગરની ધર્મની વાતો તથા લડાઇઓ સાંભળતાં મનમાં આ બાબતની ખાસ પ્રતીતિ થાય છે. ધર્મની બાબતમાં તેઓ એટલા મતાગ્રહી થઇ જાય છે કે પોતાથી અન્ય ધર્મના દુહા-ગાથા હોય તે પણ તેઓને સાંભળવા ગમતા નથી. 'માયડી મુને નિરપખ કીણુહી ન મૂકી'

એ વાત કરતાં ઉપરના અડતાળીશમા પદમાં આ વાત બતાવવા યત્ન કર્યો છે તેથી અત્ર વિશેષ વિવેચન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. 'માવે' પાઠ લેવાથી પ્રથમ બે પંક્તિનો આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે.

હવે તો આનંદઘન પ્રભુ–મારા નિર્લેપ શુદ્ધ પતિ મારો હાથ પકડે, મને આવી કફોડી સ્થિતિમાંથી બચાવી લે એટલે મારા પતિ શુદ્ધ વસ્તુ સ્વરૂપ સમજી મિથ્યાત્વ દૂર કરી મારે મંદિરે પધારે, અથવા આનંદઘન પ્રભુ મારા પતિને સ્વરૂપ સમજાવી તેમનું મિથ્યાત્વ દૂર કરે અને પતિને અત્યારે માયા, મમતા ઉપર જે સ્નેહ છે તે દૂર કરાવી દે તો મને મારા કાર્યમાં ઉત્સાહ આવે. હાલ તો મને મારા શરીર ઉપર કે ઘર ઉપર પણ પ્રેમ થતો નથી. મને મારાં કોઈ પણ કાર્યમાં રસ આવતો નથી અને મને ઉપર ઉપરના સ્નેહ તરફ પણ ભાવ થતો નથી. આનંદઘન પ્રભુ આધ્યાત્મિક પ્રેમ લાવી મારો હાથ પકડે, મારા પતિને વર્તમાન વિભાવદશામાંથી ઊંચા લાવે, તેઓની પરિણતિ સુધારે અને પછી જો મારો અને પતિનો મેળાપ કરાવી આપે તો મને મારા કાર્યમાં હોંશ આવે અને પછી પતિવિરહકાળ પૂરો થવાથી પતિ–પરિચર્યામાં સદા તત્પર રહી તેઓ સાથે આધ્યાત્મિક આનંદ ભોગવું. આવી જ્યારે મારી સ્થિતિ થાય ત્યારે મને સ્વાભાવિક રીતે મારાં દરેક કાર્યમાં ઉત્સાહ આવે.

ચેતનજી જ્યાં સુધી સાંસારિક અથવા પૌદ્ગલિક દશામાં હોય છે ત્યાં સુધી તે કોઈ ધર્મકાર્ય કરે છે તો તેમાં પણ તેને રસ આવતો નથી. જેવો પ્રેમ તેને પૈસા કમાવામાં કે ઇન્દ્રિયોના વિષયો ભોગવવામાં આવે છે તેવો તેને દેવપૂજા, આવશ્યક ક્રિયા કે પૌષધાદિમાં આવતો નથી. ઓઘે તે સર્વ ક્રિયા કરે છે, પરંતુ એમાં રસની જમાવટ થતી નથી. જ્યારે એ આનંદસ્વરૂપ થવાનું શુદ્ધ લક્ષ્ય કરે છે ત્યારે તેને પૌદ્ગલિક પદાર્થોની વિરસતા સમજાય છે અને પછી આધ્યાત્મિક રસ તેને સદ્વર્તનમાં અને આત્મિક સહજ ગુણોમાં આવે છે–ત્યારપછી એ વિશુદ્ધ માર્ગના સાધનધર્મો કરે છે તેમાં પણ તેને એટલો ઉત્સાહ આવે છે કે તેનો ખ્યાલ સ્થૂલ દૃષ્ટિમાં વર્તતા જીવોને આવવો લગભગ અશક્ય છે. આ દશાને આનંદઘન ભગવાન્ બાંહ પકડે એવી દશા તરીકે વર્ણવી છે. એવી દશા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધ્ય નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખવા અને તેને માટે દૃઢ મનથી યાચના અને વિચારણા કરવાનું આ પદમાં મક્કમ રીતે સૂચવન છે. બાહ્ય દશાના ભાવોમાં આ જીવ એટલો લપટાઈ ગયેલો રહે છે કે જ્યાં સુધી તેવી દશાનું સ્વરૂપ બરાબર વિચારે નહિ અને તેની અને શુદ્ધ આંતર દશાની વચ્ચેનો તફાવત સમજે નહિ ત્યાં સુધી તેનું સાધનકાર્ય શુદ્ધ દશાપ્રાપ્તિની અપેક્ષાએ કાંઈ પણ ફળ આપે નહિ. બાહ્ય ભાવ તજી નાથને મળવા પ્રયત્ન કરો અને દરેક વિશુદ્ધ સાધનધર્મમાં પણ લક્ષ્ય ધ્યાનમાં રાખી ઉત્સાહ લાવો.

પદ પચાસમું

રાગ ધન્યાશ્રી.

अनुभव* प्रीतम कैसे मनासी. अनु०
छिन निरधन सघन छिन निरमळ, समळ रूप बनासी.+ अनु० १

"હે અનુભવ! તું પ્રાણપતિને કેવી રીતે મનાવીશ? જરા વારમાં તે નિર્ધન થઇ જશે, જરામાં ધનવાન થઇ જશે, જરામાં તે મેલ વગરનો તદ્દન નિર્મળ થઇ જશે અને જરામાં મેલ યુક્ત થઇ જશે–એવાં એવાં રૂપ તે બનાવશે."

ભાવ—ચેતનજીની શું સ્થિતિ છે અને તે કેવી દશામાં વર્તે છે તે આપણે જૂદાં જૂદાં દૃષ્ટિબિંદુથી જૂદાં જૂદાં પદોમાં જોયું, એનો માયા, મમતા ઉપરનો રાગ, શુદ્ધ ચેતના તરફ ઉપેક્ષાભાવ, વસ્તુસ્વરૂપનું અજ્ઞાન, શુદ્ધ ચેતનાની તેને મળવાની આતુરતા, એને અભાવે તેના વિરહાલાપ વિગેરે અનેક ભાવો આપણે નાનાં નાનાં પદોમાં વારંવાર જોઇ ગયા છીએ. ખાસ કરીને ચેતના પતિને મળવા કેટલી આતુર છે અને તેને માટે પતિ તરફ તે કેટલા સંદેશા મોકલે છે અને બીજી અનેક રીતે પતિમેળાપનાં કેવાં કેવાં સાધનો યોજે છે તે આપણે આગળનાં પદોમાં જોયું છે. છેવટે ઉપરના પદમાં તો તે જાણે આમંત્રણરૂપે, પોતાને કોઈ વસ્તુ પર રુચિ થતી નથી અને તેટલા માટે પોતાના શુદ્ધ પતિનો હવે તો કોઇ મેળાપ કરાવી આપો એમ તેને સર્વને કહેતી સાંભળી છે. આ બાબતમાં અનુભવ સાથે વિચાર કરતા ચેતના મિથ્યાત્વમાં ભૂલા પડેલા પતિ મનાશે કેવી રીતે અને તેમ થયા પછી નિજ મંદિરે કેમ પધારશે તે સંબંધી પોતાના વિચારો બતાવે છે તે ખાસ વિચાર કરવા લાયક છે.

શુદ્ધ ચેતના અનુભવને કહે છે કે–હે અનુભવ મિત્ર! તું જાણે છે કે મારા નાથ હાલ તો મિથ્યાત્વમાં ભૂલા પડી ગયા છે તેને યોગે હાલ તેઓ આત્માને કોઇ વાર ક્ષણિક માને છે, વળી કોઇ વાર નિત્ય માને છે, કોઇ વાર ઇશ્વરનો અંશ માને છે અને વળી કોઇ વાર તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની જ ના કહે છે. આવા મારા નાથને હે અનુભવ! તું કેવી રીતે મનાવીશ? તેઓને હાલ તો માયામમતાને મંદિરે રમણ કરવું પસંદ આવે છે અને હોંશે કરીને હેરાન થાય છે; પરંતુ અનેક પ્રકારની પ્રાર્થના કરવા છતાં તેઓ મારે મંદિરે પધારતા નથી. વળી તેઓ અનેક રંગો વારંવાર બનાવે છે: કોઇ વખત તે નિર્ધન અને

---

* અનુભવ શબ્દને બદલે એક પ્રતમાં તે શબ્દ 'અનુભૌ' એમ લખ્યો છે.

+ 'બનાસી'ને બદલે છાપેલી બુકમાં બતાસી પાઠ છે. સર્વ પ્રતોમાં બનાસી પાઠ છે.

૧ પ્રીતમ=પ્રિયપતિ, પ્રાણનાથ. કૈસે=કેવી રીતે. છિન=ક્ષણવારમાં. મનાસી=મનાવીશ. સઘન=ધનવાળો. નિરમળ=મેલ વગરનો. સમળ=મેલવાળો. બનાસી=બનાવશે.

કોઈ વાર ધનાઢ્ય હોય તેવાં રૂપો બનાવે છે, કોઈ વાર તે શુદ્ધ સ્ફટિક જેવા નિર્મળ રૂપને અને કોઈ વાર અત્યંત મલિન રૂપને બનાવે છે. આવાં નવાં નવાં રૂપ ધારણ કરનાર પતિને અનુભવ ! તું કેવી રીતે મનાવીશ ? ધન એટલે આત્મિક સંપત્તિ સમજવી અને નિર્મળ એટલે સામાન્ય દ્રવ્યમળથી રહિત અથવા જેટલો કર્મમળ ઉતરી જાય તેટલા પૂરતા નિર્મળ. આ પ્રમાણે નિર્મળ શબ્દનો અર્થ કરવાનું કારણ એ છે કે-સર્વથા નિર્મળ તો તે જ્યારે મોક્ષમાં જાય છે ત્યારે જ થાય છે. નિર્મળતાના અંશને અહીં ગ્રહણ કરીને નિર્મળત્વ દેખાડ્યું છે. વ્યવહારમાં પણ બહુ મેલવાળા શરીરને જરા સાબુ લગાડવાથી નિર્મળ થયેલ માનવામાં આવે છે. આવી રીતે ધન અને મેલને અંગે જૂદાં જૂદાં રૂપો ચેતનજી બનાવ્યા કરે છે, તેનો એક સરખો નિયમ નથી અને તેનો એક ધડો પણ નથી. આવી રીતે વિચિત્ર વર્તન કરતાં મારા નાથ કેવી રીતે મનાશે અને ઠેકાણે આવશે ? અનુભવ ! આવા પતિને તું કેમ સમજાવીશ તે મને કહે. તું ઘણો પ્રયાસ કરે છે પણ તારો પ્રયાસ કેવી રીતે સફળ થશે તે તું મને જણાવ. મારા પતિનું વર્તમાન ગાઢ મિથ્યાત્વ અને તેના અપ્ર રંગો જોતાં તારા માર્ગમાં બહુ મુશ્કેલી મને તો જણાય છે અને પતિનું વર્તમાન સ્વરૂપ વિચારતાં તારો પ્રયાસ મને લગભગ અશક્ય જેવો લાગે છે, માટે હવે તું એ સંબંધમાં કેવી રીતે કામ લેવાનું ધારે છે તે મને બરાબર જણાવ.

આ પદનો ટબો મને મળી ગયો છે. તેનો ભાવ લગભગ ઉપર કહ્યો તે જ પ્રમાણે છે. ટબાકાર આ ગાથાનો અર્થ કરતાં લખે છે કે-આત્માને પુદ્ગળમાં લોલીભૂત જોઈને અનુભવ એટલે સ્વરૂપજ્ઞાનને શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે-હે અનુભવ ! તમે કહો તો ખરા કે ભર્તાર કેમ માની જશે ? એની વર્તમાન રીતભાત જોતા એ આપણા કથનમાં કેવી રીતે આવશે ? એ ક્ષણવારમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ ધનથી રહિત અને ક્ષણવારમાં તે જ ધનથી યુક્ત સધન થઈ જાય છે, વળી તે જ આત્મા ક્ષણવારમાં નિર્મળ સ્વરૂપજ્ઞાની અને તે જ ક્ષણને અંતે અનંતાનુબંધી કષાયની ચોકડીના ઉદયથી મહામેલવાળો દેખાય છે. આવા અપ્રરંગી* આત્માને તું કેમ મનાવીશ એટલે રહસ્યાર્થે એને મનાવવા એ ઘણી મુશ્કેલ બાબત છે.

ચેતનજીના વિચિત્ર ઢંગો કેવા પ્રકારના છે તે જરા વિવેકદૃષ્ટિપૂર્વક અવલોકન કરવાથી જણાઈ જાય તેવું છે: શુભ ઉપદેશનું શ્રવણ મનન કરી તે કાંઈ નિશ્ચયો અથવા નિર્ણયો કરે છે અને પાછો વ્યવહારમાં પડતાં સર્વ ભૂલી જાય છે; વાતો કરે છે ત્યારે ડાહ્યો લાગે છે અને વર્તન કરે છે ત્યારે ગાંડો જણાય છે; ભાષણ આપે છે ત્યારે દુનિયાનું મોટું ડહાપણ તેનામાં હોય તેવો દેખાવ બતાવે છે અને વ્યવહાર કરે છે ત્યારે ટૂંકી

* ટબાકાર તેને માટે અફતરંગી શબ્દ વાપરે છે તે અપ્રનું પ્રાકૃતરૂપ સંભવે છે.

દૃષ્ટિવાળો સ્વાર્થી દેખાઇ આવે છે. આ ચિત્ર લાંબું દોરવાની જરુર નથી. એ ચેતનજીના અસરંગો જોવા હોય તો પોતાની આખી જિંદગીનું બરાબર વિવેકપૂર્વક અવલોકન કરી જવું એટલે સર્વ હસ્તામલકવત્ સ્પષ્ટ થઈ જશે.

छिनमें शक्र× तक्र फुनि छिनमें, देखुं कहत अनाशी;
विरचन+ बीच आप हितकारी, निरधन जुठ÷ खतासी. अनुभव० २

"ક્ષણવારમાં ઇંદ્ર થાય છે, ફરી ક્ષણવારમાં તેને ફેંકી દેવા યોગ્ય છાશ દેખું છું અને તેને અવિનાશી કહેવામાં આવે છે. કર્મોનું રચવું અને નાશ કરવો તે આત્મા (પોતે જ છે) પોતાને હિત કરનાર (પણ પોતે જ છે) પણ (જ્ઞાનધને) નિર્ધન હોઇ ખોટાં ખાતાં ખતવે છે. (એવા ચેતનજીને અનુભવ! તું કેવી રીતે મનાવીશ?)"

ભાવ—વળી ચેતના કહે છે કે–અનુભવ મિત્ર! આ ચેતનજી કેવા કેવા વેશો ધારણ કરે છે તે તો તું વિચાર. કોઇ વખત તે દેવોના સ્વામી ઇંદ્રિનો વેશ ધારણ કરે છે એટલે શચીપતિ થાય છે અને કોઇ વખત કોહેલી છાશમાં ઉત્પન્ન થાય છે; કોઇ વખત તે ઇંદ્ર જેવી મોટી પદવી ધારણ કરનાર થાય છે અને કોઇ વખત ઉકરડે નાખવા યોગ્ય સંમૂર્છિમ જીવોત્પત્તિવાળી છાશમાં ઉત્પન્ન થઇ મહાઅધમ પંક્તિ ધારણ કરે છે; કોઇ વખત એ રાજા થાય છે અને કોઇ વખત ભિખારી થાય છે; કોઇ વખત ધનવાન થાય છે અને કોઈ વખત તદ્દન નિર્ધન થાય છે; કોઇ વાર મોટો કુટુંબી થાય છે અને કોઈ વાર તદ્દન એકલો પડી જાય છે; કોઇ વખત નિરોગી થાય છે અને કોઇ વાર અનેક રોગયુક્ત શરીરવાળો થાય છે; કોઇ વાર રાજકુળ ભોગકુળમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઈ વાર અધમ કુળમાં ઉત્પન્ન થાય છે; કોઇ વાર તેની ખમાખમા પોકારાય છે અને કોઇ વાર ટકાનો ત્રણ શેર વેચાય છે–આવી રીતે જાત્યાદિ કારણે તે અનેક પ્રકારના વેશો ધારણ કરે છે,

× પ્રથમ પંક્તિમાં ત્રણ પ્રતોમા એક શબ્દ વિશેષ સાથે પાઠ છેઃ એક પ્રતમાં 'છિને શક્ર રાકરત તક્ર પુનિ છિનમેં' એવો પાઠ છે; બે પ્રતોમાં 'છિનમેં સક્ર સકત તક્ર પુનિ છિનમેં' એવો પાઠ છે. અહીં રાકરત કે સકત શબ્દ વધારે છે તેનો અર્થ સમજાતો નથી અને રાગમાં બોલતાં તેટલા અક્ષરો વધી પડે છે. ત્રણ પ્રતોમાં અને છાપેલી બુકમાં ઉપર લખ્યો તે પાઠ છે તેથી મેં તો ઉપર લખેલો પાઠ રાખ્યો છે અને વધારાનો શબ્દ મૂકી દીધો છે. આ ગાથાનો અર્થ સમજાય તેવો પણ નથી કોઇને ઉપરના વધારાના શબ્દનો અર્થ જણાય તો મને જણાવવા વિજ્ઞપ્તિ છે. વિ. ક

+ આ પંક્તિમાં પણ જૂદા જૂદા પાઠ છે 'વિરજન વીજ આપ હિતકારી' 'આપા હિતકારી' એ પાઠ છે. એ પંક્તિનો અર્થ પણ સંદિગ્ધ જ રહ્યો છે, જેને માટે વિવેચન અને તે પરની નોટ જુઓ.

÷ જુઠને બદલે બે જગ્યા પર 'જુંઠ' શબ્દ લખ્યો છે, તેનો અર્થ એક જ હોય એમ જણાય છે.

૨ છિનમે=ક્ષણમાં. શક્ર=ઇંદ્ર. તક્ર=છાશ, કાંજી, ઉકરડે ફેંકી દેવા યોગ્ય કાંજી. ફુનિ=ફરીવાર. દેખું=જોઉ છું. કહત=કહે છે. અનાશી=અવિનાશી વિરચન=રચવું (નવીન કર્મોનું). બીચ=વિત્ત, કર્મનો વિનાશ. આપ=આત્માને. હિતકારી=હિત કરનાર. નિરધન=જ્ઞાનધનથી રહિત. જુઠ=ખોટું. ખતાસી=ખતવે છે.

અનેક ગતિઓમાં ભમે છે અને તેથી શાસ્ત્રકાર કહે છે કે-એવી કોઇ જાતિ નથી અને એવી કોઈ યોનિ નથી, એવું કોઇ સ્થાન નથી અને એવું કોઇ કુળ નથી કે જ્યાં આ જીવ અનંત વાર ઉત્પન્ન થયો ન હોય. ચેતનજી કર્મવશ પડી અનેક પ્રકારનાં શરીરો ધારણ કરે છે અને પ્રત્યેક ભવમાં તેનું રૂપ ફરતું જાય છે.

ટબાકાર અહીં લખે છે કે 'આત્મા ફરી ક્ષણવારમાં ઇંદ્રની જેમ ઇશ્વરતા ધારણ કરશે અને કહેશે કે ષડ્ દ્રવ્યમાં મારા જેવો કોણ છે અને વળી પછી છાશની જેમ પાતળો થઈ જશે એટલે નિર્માલ્ય થઈ જશે ' આ ભાવ પણ સારો છે. કહેવાનો આશય એ છે કે-ચેતનજી નવાં નવાં રૂપો ધારણ કરશે.* તેનું એક ઠેકાણું નથી, તેની એક સરખી ગતિ નથી, તેની એક સરખી કૃતિ નથી, તેની એક સરખી વૃત્તિ નથી; અને હે મિત્ર! તું તો કહે છે કે-તે અવિનાશી છે. તું મને વારંવાર કહે છે કે-મારા નાથ અવિનાશી છે. ચેતનજી અવિનાશી હોય તો પછી જૂદા જૂદા ભવમાં નવીન નવીન રૂપ ધારણ કરે છે, અરે! એક ને એક ભવમાં પણ સધન, નિર્ધનાદિ થઇ જાય છે એમ હું દેખું છું ત્યારે હવે મારે ધારવું શું? આવી વિચિત્ર રીતે વિહાર કરતો નવીન રૂપ ધારણ કરતો દેખાતો અને તમારાવડે અવિનાશી તરીકે સંબોધાતો ચેતન કેવી રીતે માની જશે અને કેવી રીતે મારે મંદિરે પધારશે એ હે મિત્ર! તું મને જરૂર સમજાવ.

ચેતનજી નામ અને ગોત્ર કર્મને વશ પડી જૂદી જૂદી ગતિ, જાતિ તથા ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થાય છે, મોહનીયને વશ પડી સંસારમાં આસક્ત રહે છે, આયુષ્ય કર્મને લીધે ત્યાં ટકી રહે છે, વેદનીય કર્મને લીધે ત્યાં સુખદુઃખ ભોગવે છે અને જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય તથા અંતરાય કર્મોને લીધે ત્યાં તેના અનેક ગુણો હાનિ પામે છે-આવી તેની વિચિત્ર સ્થિતિ પર ટીકા કરતાં ચેતના કહે છે કે-આવા કર્મને પરવશ પતિ નવાં નવાં રૂપો ધારણ

---

* અહીં સુધી માત્ર એક પંક્તિનો અર્થ લખીને પછી ટબાકાર નીચે પ્રમાણે નોટ લખે છે, બાકીની ગાથાનો અર્થ મુશ્કેલ હોવાથી તેમણે તે લખ્યો નથી તે મારા ગુરુમહારાજે મને જે પ્રમાણે અર્થ બતાવ્યો તે અહીં લખ્યો છે. ટબાકાર લખે છે કે "આ ગાથાનાં બાકીનાં ત્રણ પદોનો અર્થ જરા જરા ભાસે છે તો ખરો, પણ બરાબર રહસ્યાર્થ સહિત ભાસતો નથી એટલે એ લખનો નથી. એવી ઉક્તિ છે કે शतं वद एकं मा लिख. (સો વાત બોલ પણ એક લખ નહિ.) મતલબ કોઇ વાત લખવા પહેલાં ઘણો વિચાર કરવો જોઇએ. કવિરાજનો આશય ઘણો ગંભીર છે તેથી તે તે જ જાણે. મારા મનમાં આવે છે તેમ નિર્વિવેકી થઇને લખ્યો જાઉં છું, પરંતુ આ પદનો આશય પરિપૂર્ણ જાણ્યા વિના શુદ્ધાશુદ્ધની ખબર પડતી નથી શુદ્ધ અશુદ્ધ અક્ષરોની બરાબર ઘટના થઇ શકતી ન હોવાથી અર્થ શેનો કરવો? એ બંને અન્યોઅન્ય અસંબદ્ધ છે; પણ એ પદોમાં પ્રાણાતિપાત માયાનું વર્ણન છે " આ પ્રમાણે ટબાકારે નોટ કરી છે તેનો છેવટનો ભાગ સમજાયો નથી. પ્રાણાતિપાત અને માયાનું વર્ણન આ પદમાં ક્યાં છે તે સમજાતું નથી. કવિનો આશય ગંભીર હોવા ઉપરાંત આ પદમાં શુદ્ધાશુદ્ધતા જણાય છે તેથી અર્થ દુર્ઘટ તો છે જ. ઉપર અર્થ કર્યો છે તે મારા ગુરુમહારાજે બતાવ્યો તદનુસાર છે. વિ૦ ક૦

કરે છે તેને તું તો અવિનાશી કહે છે. તારી વાત સાચી છે એમ માનવામાં પણ અડચણ નથી, પણ અત્યારે આનું વર્તન જોતાં મને તો તેને માટે બહુ ખેદ આવે છે. આવા પરવશ પતિને તું મારે મંદિરે કેવી રીતે લાવીશ અને મારું વિરહદુઃખ કેમ ભાંગીશ એ વાતનો વિચાર કરતાં મારી અક્કલ બહુ મુંઝાય છે.

ઉપરોક્ત કર્મો જે ચેતનને અનેક વેશો ધારણ કરાવે છે તેનું રચવું અને વળી તે કર્મોનો વિનાશ કરવો એટલે ભોગવીને અથવા બીજી રીતે કર્મોને ખપાવી દેવાં–એ સર્વ કરનાર આત્મા પોતે જ છે અને પોતાને હિતનો કરનાર પણ પોતે જ છે. સારી ગતિમાં જઇને સુખ ભોગવવા યોગ્ય કર્મોનો રચનાર અને ખરાબ ગતિમાં જઇ દુઃખ ભોગવવા યોગ્ય કર્મોનો રચનાર અને વળી એ સર્વ કર્મોનો નાશ કરનાર ચેતનજી પોતે જ છે. એને એમ જણાય કે સુખ પણ સોનાની બેડી છે એટલે એ સર્વનો ત્યાગ કરી દઇ કર્મોને હઠાવવા મંડી જાય છે. આવી રીતે શુભ અશુભ સર્વ કર્મોનો સંગ્રહ અને ત્યાગ કરનાર તે પોતે જ છે અને પોતાનું વાસ્તવિક હિત શેમાં છે તે શોધી તે પ્રાપ્ત કરનાર પણ તે પોતે જ છે.

આ પ્રમાણે હકીકત છે છતાં અત્યારે તો એ જ્ઞાનધનથી રહિત હોવાથી અથવા તેની પાસે જ્ઞાનધન બહુ અલ્પ હોવાથી તે ખોટાં ખાતાં ખતવે છે, કરજ વધારતો જાય છે અને દેવાદાર થતો જાય છે. કર્મોનો કરનાર, કર્મોનો વિનાશ કરનાર અને પોતાને હિત થાય તેવાં કાર્યો કરનાર તે પોતે જ છે; અત્યારે તે માયા, મમતાના પ્રસંગમાં પડી જઇ પાપકાર્ય કરવારૂપ ખોટાં ખાતાંઓ ખતવે છે અને સંસાર વધારી મૂકે છે. વળી એમ કરવાથી એ નિર્ધનીયા પાસે થોડું દ્રવ્ય હોય છે તે ઉધરાણીમાં તણાઇ જાય છે અને અંતે તેનો વ્યવહાર કાચો પડે છે. આવા મારા ચેતનરાજ પતિને હે અનુભવ! તું કેવી રીતે મનાવીશ ?

આ ગાથાનો ભાવાર્થ વિષમ છે એમ ગુરુમહારાજ પણ કહેતા હતા. એનો એક આશય તો સ્પષ્ટ રીતે બહાર આવે છે અને તે સંબંધથી પણ બરાબર ઘટે તેવો છે. એ ચેતનજીને અવિનાશી કહેવામાં આવે છે છતાં એ ઘણાં વિચિત્ર રૂપો ધારણ કરે છે તેથી અનુભવને ચેતના બતાવી આપે છે કે–એ ચેતનને ઠેકાણે લાવવામાં ઘણી મુશ્કેલી જણાય છે. એ સ્પષ્ટ ભાવને બતાવવા ઉપર પ્રયત્ન કર્યો છે અને બનતાં સુધી દરેકે દરેક શબ્દનો અર્થ કરી વચ્ચે શબ્દો અધ્યાહાર બતાવી તે અર્થ કર્યો છે. કવિનો આશય એ જ હશે એમ તો કહી શકાય નહિ, પણ સંબંધ ઉપરથી એને મળતો આશય હોવો જોઇએ એમ ધારી શકાય છે. આત્માને હિતકારી કાર્ય આત્માએ જ કરવું જોઇએ તે સંબંધમાં શ્રી ધર્મદાસ ગણિ લખે છે કેઃ—

> अप्पा जाणइ अप्पा, जहट्ठीओ अप्पसक्खिओ धम्मो।
> अप्पा करेइ तं तह, जह अप्प सुहावहं होइ *

* ઉપદેશમાળા–ગાથા ૨૩ મી

'આત્મા જ યથાસ્થિત રીતે પોતાના આત્માને જાણે છે તેથી આત્મસાક્ષીએ કરેલો ધર્મ પ્રમાણ છે; તેથી આત્માએ જે ક્રિયા અનુષ્ઠાન આત્માને સુખકારક હોય તે તેવા પ્રકારે જ કરવાં કે જે આત્માને સુખ આપનાર હોય.' આવી રીતે ચેતનને હિતકારી કાર્યો કરવાની ઇચ્છા રાખવી ઉચિત છે અને તે હિત શું છે તે આત્માને બરાબર જાણવાથી અને પુદ્ગળ અને ચેતન વચ્ચેનો તફાવત સમજવાથી જ ગ્રાહ્યમાં આવે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી લોકરંજન કરવા માટે ધાર્મિક કાર્ય કરવાની પ્રચલિત રીત છોડી દઇને આત્માને વાસ્તવિક હિત જેથી થાય તે કાર્ય શોધી સમજી તેવાં કાર્યો કરવામાં ઉદ્યત થવાની ખાસ જરુરીઆત અત્ર બતાવી છે. ખોટાં ખાતાં ખતવવાની અત્ર વાત કરી છે તે એકલા માયા, મમતાના જાણીતા પ્રસંગોમાં જ બને છે એમ ન સમજવું, ઉપયોગ વગર આત્મસાક્ષિક ધર્મક્રિયા કરવામાં આવે નહિ તો શુભ સાધનક્રિયાઓમાં પણ ઘણીવાર ખોટાં ખાતાંઓ ખતવવામાં આવે છે એ જરા બારિક અવલોકન કરીને જોવાથી સમજાઈ જશે. અમુક શુભ ક્રિયા પણ બરાબર કરવામાં ન આવે અથવા તે કરતી વખત સાધ્યનો નાશ થઇ જતો હોય તો તે શુભ ક્રિયા છે તેટલા ખાતર જ સાચું ખાતું ખતવી આપે એટલે આત્મિક ગુણમાં વધારો કરે એમ સમજવું નહિ. દરેક વાતનો આધાર વિવેકદૃષ્ટિ ઉપર રહે છે અને તે ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાની બહુ જરૂર છે. સામાન્ય પ્રાકૃત પ્રવાહ સાથે ઘસડાઇ જવાની જરા પણ જરૂર નથી. જ્યારે આત્માનું ઉત્થાન થવાનું હોય છે ત્યારે તે વિચાર કરવાથી જ થાય છે અને તે પ્રસંગે આત્માને હિત કરવાની દૃષ્ટિ જ લક્ષ્યમાં રાખવાની હોય છે; લોકો શું ધારશે વિગેરે વિચાર તો દેખાવ કરવાની દૃષ્ટિ હોય ત્યાં સુધી જ ઘટે છે અને એવા દેખાવ કરવાના ધર્મો તો આ જીવે ઘણા કર્યાં છે, હવે એ બાહ્ય દૃષ્ટિનો છેડો લાવવો જોઇએ. એક ઉપવાસ કર્યો હોય કે સાધારણ રીતે મહોત્સવાદિ કર્યા હોય તો ઘણાની પાસે તેની વાત કરી નાખીએ તો ઠીક, ઘણા તે જાણે તો ઠીક, બહુ માણસો વાહવાહ બોલે તો ઠીક આવી વૃત્તિ જ્યાં સુધી રહે ત્યા સુધી હજુ ચેતનાના મંદિરમાં પ્રવેશ પણ થયો નથી અને અનુભવે ચેતનજીને મનાવવાની ખરેખરી શરૂઆત પણ કરી નથી એમ સમજવું.

> तुं* हितु मेरो मैं हितु तेरी, अंतर काहि+ जनासी;
> आनंदघन प्रभु आन मिलावो, नहितर करो धनासी×. अनुभव० ३

---

* "તો હિતુ" એવો પાઠ છાપેલી બુકમાં છે. અર્થ એક જ છે. હિતુ શબ્દમાં એક જગ્યાએ તુ અક્ષર દીર્ઘ આપવામાં આવ્યો છે 'તો' પાઠ અશુદ્ધ જણાય છે.

+ કાહિને બદલે 'કાહે' પાઠ છે. અર્થમાં ફેર જણાતો નથી

× ધનાસીને બદલે બે જગ્યા પર 'ધન્યાસી' શબ્દ છે. અર્થ એક જ છે. ધનાશ્રી રાગનું નામ છે. તે શબ્દ ભાષામાં જૂદી જૂદી રીતે લખાય છે.

૩ હિતુ=મિત્ર, હિત કરનાર. અંતર=આંતરો. કાહિ=શું છે? જનાસી=જણાવી. આન=લાવીને. મિલાવો=મેળવો. કરો ધનાસી=ધનાશ્રી રાગ બોલો, ઉપડી જાઓ, ચાલવા માંડો.

" તું મારો હિત કરનાર મિત્ર છે અને હું તને હિત કરનાર છું, (આપણા વચ્ચે) આંતરો શું છે જે તું જણાવે છે ? માટે આનંદઘન પ્રભુને લાવીને મારો મેળાપ કરાવી આપો, નહિ તો (તમે પણ) ચાલવા માંડો. "

ભાવ—હે અનુભવ ! તું મારો હિત કરનારો છે, મારો ઇષ્ટ મિત્ર છે અને હું તને હિત કરનારી છું. મારા અને તારા વચ્ચે અંતર શું છે ? તે તું જણાવ. હવે પતિને મારે મંદિરે લઇ આવવા માટે તેને મનાવવા હું તને આટલી વિજ્ઞપ્તિ કરું છું તે પણ ખરી મિત્રતામાં કરવાની જરૂર હોય જ નહિ. જ્યાં સ્નેહ હોય ત્યાં તો અરસ્પરસ એક બીજાનું કામ કરવું એ મિત્રની ફરજ છે, એમાં પછી કાંઇ આંતરો રાખવો જોઇએ નહિ અને મિત્ર તરફથી વિજ્ઞપ્તિ થવાની અપેક્ષા પણ રાખવી જોઇએ નહિ અને ત્યાં સુધી કામ કરવાની રાહ પણ જોવી જોઇએ નહિ. તું સારી રીતે જાણે છે કે અનુભવજ્ઞાન થયા પછી ચેતનજી સુમતિ અથવા સમતાને મંદિરે પધારે છે, સમતા તેની પૂર બહારમાં પ્રકાશે છે અને ચેતના પણ વિશુદ્ધ થવા માંડે છે અને ચેતના વિશુદ્ધ થવા માંડે એટલે અનુભવ બન્યો રહે છે. આવી રીતે એક બાજુએ સમતા અથવા ચેતના અને બીજી બાજુએ અનુભવ એક બીજાને બહુ હિત કરનાર અને લાભ કરનાર થાય છે અને તેથી ચેતના અનુભવને અહીં કહે છે કે–તું મને હિત કરનાર અને હું તને હિત કરનાર છું છતાં હું કેટલા વખતથી તારી પાસે વિજ્ઞપ્તિ કરું છું કે પતિને તું મારી પાસે લઈ આવ અને મારે મંદિરે તેમને સ્થાપન કર, તેમાં તું ભાવ કેમ ખાય છે ? વિલંબ કેમ કરે છે ? તારી ફરજ છે કે મારી વિજ્ઞપ્તિ વગર પણ તારે મારું કામ કરી આપવું જોઇએ, કારણ કે એમ કરવું એ મિત્રધર્મ છે. તું જાણે છે કે પતિ હાલ જે વિભાવ દશામાં વર્તે છે તે સર્વ રીતે નુકશાન કરનાર છે, તને પોતાને પણ તેથી ખેદ થાય તેવી એ બાબત છે અને સર્વથી વધારે કમનશીબ વાત તો એ છે કે–વિભાવદશામાં ચેતનજી માયામમતાને મંદિરે પડ્યા રહે છે અને મારી હાંસી કરાવે છે. આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે એ તું જાણે છે, માટે હે અનુભવ ! તું આનંદઘન પ્રભુ–મારા સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપી ચેતનપતિ જેઓ અત્યારે તો સર્વ રીતે મહાદુઃખકારક સ્થિતિ અનુભવે છે, પરંતુ જેઓ સ્વરૂપે આનંદના સમૂહ છે, જેઓ આત્મિક સુખના ભોગી છે અને જેઓને વર્તમાન ઉપાધિ ન વળગી હોય તો મારી સાથે વિલાસ કરનારા છે તેમને લઇ આવીને મારો મેળાપ કરાવી આપ, મારો વિરહ દૂર કર અને મને વર્તમાન યાતનામાંથી છોડાવ અને નહિ તો પછી તું ધનાસી કર, ચાલતો થા, રસ્તો પકડ. મારે કાંઈ તારું બીજું કામ નથી. હું મિત્ર હોવા છતાં તને આટલી વિજ્ઞપ્તિ કરું છું અને તું મિત્ર છતાં મારું એટલું પણ કામ કરતો નથી તો પછી મારે તારું કામ નથી, તારે જોઇએ ત્યાં જા; આપણો સંબંધ જોતાં તારે એમ કરવું ઉચિત નથી, છતાં તું જો એમ જ વર્તવાનો હો તો તારી ઇચ્છા, તારે જોઇએ ત્યાં જા.

આત્માને અનુભવજ્ઞાન થાય ત્યારે તે સમતા નજીક જઈ શકે છે અને સમતાની

નજીક જાય ત્યારે તેની ચેતના વિશુદ્ધ, વિશુદ્ધતર થતી જાય છે. વળી અનુભવ હોય તો સમતા બની રહે છે, નહિ તો ચાલી જતાં વખત લાગતો નથી. આવી રીતે અનુભવ અને સમતાને બહુ નજીકનો અને અરસપરસ એક બીજા ઉપર કાર્યકારણરૂપ સ્નેહસંબંધ છે. આ ગાથાનો ભાવ એ છે કે–અનુભવ દ્વારા સમતા પ્રાપ્ત કરવી અને ચેતનજીએ પોતાનું સહજ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવું.

જ્યારે ગવૈયાની ટોળી ગાવા બેઠી હોય છે ત્યારે એવો રિવાજ છે કે ગાન બંધ કરવું હોય ત્યારે એમ કહે કે 'હવે ધનાશ્રી કરો' એટલે હવે છેલ્લો ધનાશ્રી રાગ બોલી ગાવાનું કામ આટોપી લો. આપણા દેવમંદિરમાં રાત્રે જે પ્રમાણે વધાઇ બોલવાનો રિવાજ છે (જે વધાઈ પણ ઘણુંખરું ધનાશ્રી રાગમાં જ હોય છે) તેવી રીતે ગવૈયાઓ પણ છેવટે ધનાશ્રી બોલે છે. એ God Save the King નેશનલ એન્થમ જેવું છેવટનું ગીત સમજવું. શ્રીયશોવિજયજીકૃત સાડાત્રણસો ગાથાના સ્તવનની છેલ્લી ઢાલ જેમ સંપૂર્ણતા-સૂચક ધનાશ્રી રાગમાં છે તેવી રીતે બીજા પણ રાગના ગ્રંથમાં છેલ્લો ધનાશ્રી રાગ આવે છે; પૂજાઓમાં બહુધા તેમ જ હોય છે. અહીં ચેતના ધનાશ્રી રાગમાં ગાન ગાતાં અનુભવને કહે છે કે–તમે ગમે તેમ કરીને પતિને લઇ આવી મારો મેળાપ કરાવો અને નહિ તો પછી ધનાશ્રી કરો એટલે તમે વિદાય થઇ જાઓ; હાલ તુરતને માટે એ વાત પડતી મૂકો. જો મહેનત કરવાથી પતિ મારે મંદિરે પધારે નહિ અને તમે પણ મોંઘા થતા હો તો પછી હાલ એ વાત જવા દેવી એ જ ઠીક છે.

ટબાકાર આ ગાથાનો ભાવ બતાવતાં કહે છે તેનો આશય આ પ્રમાણે છે. અત્યાર સુધી જે આત્માનું વર્ણન કર્યું છે તે તો બહિરાત્મા છે એટલે એ પરપરિણતિને પોતાની માને છે, પૌદ્ગલિક ભાવોમાં લોલુપતા રાખે છે અને ઉપર ઉપરની બાહ્ય ક્રિયામાં ઘેલો થઈ જાય છે. આવા બહિરાત્માને સમજાવવું તો કઠન પડે, ઘણું મુશ્કેલ પડે, તેથી તેને મૂકી દઇને અંતરાત્માને જાગ્રત કરી પરમાત્મભાવને વિચારવાની ખાસ જરુર છે. એમાં અનુભવને ભજવાની ખાસ જરુર એટલા માટે છે કે એને લઇ આવીને મેળવી શકે એવો અનુભવ મિત્ર જ છે. એ જ્યારે હોય છે ત્યારે તે ચેતનના બહિરાત્મભાવને દૂર કરી અંતરાત્મભાવમાં તેની સ્થિતિ કરાવી, પરમાત્મભાવ તેની પાસે ભજાવી તેને આનંદઘનની સ્થિતિ મેળવી આપે છે. એ પ્રમાણે હોવાથી અહીં ચેતના અનુભવને કહે છે કે–તું મારો મિત્ર છો અને હું તારી મિત્ર છું તેથી આપણા વચ્ચે અંતર શું કરવા જણાવે છે, એવો આંતરો હોય જ શા માટે? છે જ ક્યાં? ખરેખર એવો આંતરો આપણા વચ્ચે હોય જ નહિ, માટે હે અનુભવ! જો તમે મારું હિત વિચારતા હો તો હવે ક્ષણ માત્ર વિલંબ ન કરો, હવે મારાથી પતિવિરહ ખમાતો નથી; તેથી આનંદના ઘન સઘન મારા સામર્થ્યવાન્ આત્મારામ ભર્તારને લાવીને મને મેળવી આપો, જો ન મેળવી આપો તો તમે પણ ધન્યાસી કરો; એટલે કળાવંત ગાનારને શીખ દેવી હોય તો તેને કહેવામાં આવે

છે કે ધન્યાસી કરો, એટલે તમને શીખ છે એ પ્રમાણે તમે પણ ધન્યાસી કરો, હવે અમે પોતે જ તેને મનાવી લેશું. અમે પણ બીજા ઘરના નથી. (અમે પણ બીજા ઘરના નથી એમ છેવટે ટબાકારે શામાટે લખ્યું છે તે બરાબર સમજાતું નથી. મને એનો ભાવ એમ લાગે છે કે તમે નહિ મનાવો તો તમને પણ શીખ છે, અમે અમારા પતિ સાથે સમજી લેશું, અમે ગમે તેમ કરીને આજ નહિ તો અમુક મુદતમાં વહાલાને મનાવી લેશું, અમે પણ પારકા ઘરના નથી. મતલબ પતિને સમજાવવા તમે પ્રયત્ન કરો તો ઘણું સારું, નહિ તો તમને પણ શીખ છે. આ ભાવ બતાવવામાં ચેતનાની કાંઈક મહત્વતા અને નરમાશ બન્ને સાથે બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.)

આ પદની બીજી ગાથાનો ભાવ સમજવો જરા મુશ્કેલ લાગે છે, પરંતુ આખા પદનો આશય બરાબર ઝળકતો હોય એમ તો જણાય છે. કર્માવૃત સ્થિતિમાં ચેતનજી અનેક પ્રકારના વેશો ધારણ કરે છે, અનેક ગતિમાં જાય આવે છે અને અનેક રૂપો ધારણ કરે છે; કોઈ વાર એ પાણી માગે ત્યાં એને દૂધ મળે છે અને કોઈ વાર દિવસો સુધી અન્ન વિના એને લાંઘણ કરવી પડે છે; કોઈ વાર એનાં દર્શન કરવા હોય તો અનેક પહેરેગીરની રજા લેવી પડે છે અને કોઈ વાર એ ટકાનો ત્રણ શેર વેચાય છે અને ઉપર મફત પણ અપાય છે (શાક ભાજીમાં ઉત્પન્ન થયો હોય ત્યારે); કોઈ વાર એ મોટા મલ્લને પણ ભારે પડે છે અને કોઈ વાર વ્યાધિગ્રસ્ત શરીરવાળો હોવાથી તદ્દન નિર્બળ રહે છે; કોઈ વાર હજારોને ભારે પડે છે અને કોઈ વાર હજારોથી ધકેલા ખાય છે-આવી સ્થિતિમાંથી તેને ઊંચા આવવાનો માર્ગ શોધતાં ચેતના વિચારે છે કે-પ્રથમ પતિનો બહિરાત્મભાવ છોડાવવો જોઈએ અને તેનો ખરો માર્ગ એ છે કે-એને અનુભવજ્ઞાન આપવું અને તે થયા પછી તે બન્યું રહે તેવા ઉપાયો યોજવા. એ અનુભવજ્ઞાન માટે આ પદોમાં બહુ લખાયું છે; કારણ કે એનો ઉપયોગ અંતરાત્મ ભાવમાં લય થઈ પરમાત્મભાવ પ્રગટ કરવા માટે બહુ સારો થાય છે. બનારસીદાસ સમયસાર નાટકમાં કહે છે કેઃ—

> અનુભવ ચિંતામણિ રતન, અનુભવ હે રસ કૂપ,
> અનુભવ મારગ મોખકો, અનુભવ મોખ સરૂપ.
> અનુભવકે રસકો રસાયન કહત જગ,
> અનુભવ અભ્યાસ યહે તીરથકી ઠોર હૈ;
> અનુભવકી જો રસા કહાવે સોઈ પોરસાસુ.
> અનુભવ અધોરસાસોં ઉરધકી દોર હૈ;
> અનુભવ કેલી યહે કામધેનુ ચિત્રાવેલી.
> અનુભવકો સ્વાદ પંચ અમૃતકો કોર હૈ;
> અનુભવ કરમ તોરે, પરમસું પ્રીતિ જોરે.
> અનુભવ સમાન ન ધરમ કોઉ ઓર હે.

એવા અનુભવને બરાબર સમજવાની ખાસ જરૂર છે. અનુભવનું શિક્ષણ એ છે કે-વસ્તુસ્વરૂપનો બરાબર તોલ કરી તમારું પોતાનું હોય તે વિચારો અને તેને આદરો,

સંસાર વધવાનાં સાધનો દૂર કરો અને પરિણતિની નિર્મળતા કરો. એ અનુભવ ખાસ કરીને ચેતનજીને સમજાવે છે કે—આત્માએ પોતાનું સ્વરૂપ સમજી વારંવાર વિચારવું જોઇએ, એનો મોક્ષ કાંઈ બહારથી આવવાનો નથી, કોઇ એને મોક્ષ આપનાર નથી અને એ કોઇ પાસે યાચના કરવાથી મળતો નથી. અંતરાત્મભાવમાં સ્થિર થવાથી એ સર્વ વાત બની આવશે એમ અનુભવનું શિક્ષણ છે. 'આત્મા પોતે જ આત્માને જાણે છે' એ સુપ્રસિદ્ધ સૂત્ર છે. શ્રીચિદાનંદજી મહારાજ સવૈયામાં આ જ ભાવનું ગાન કરે છે તે નીચે પ્રમાણેઃ—

> આપકું આપ કરે ઉપદેશ જ્યું, આપકું આપ સુમારગ આણે,
> આપકું આપ કરે સ્થિર ધ્યાનમેં, આપકું આપ સમાધિમેં તાણે;
> આપકું આપ લખાવે સ્વરૂપશુ, ભોગનકી મમતા નવિ ઠાણે,
> આપકું આપ સંભારત યા વિધ, આપણો ભેદ તો આપહી જાણે.
> આપ થઇ જગ જાળથી ન્યારો જ્યું, આપ સ્વરૂપમેં આપ સમાવે;
> આપ તજે મમતા સમતા ધર, શીલસુ સાચો સનેહ જગાવે;
> આપ અલેખ અભેખ નિરંજન, પરિજન અંજન દૂર બહાવે,
> યા વિધ આપ અપૂરવ ભાવથા, આપણો મારગ આપહી પાવે.

આવી રીતે ચેતનજીને જે કરવાનું છે, જે રળવાનું છે અને જે મળવાનું છે તે સર્વ સ્વમાં જ છે, સ્વથી જ છે, સ્વદ્વારા જ છે. આવી જાતનું શિક્ષણ એને અનુભવ આપે છે અને એક વખત સહજ ઝળકાટ થઈ જાય તો પણ તેથી બહુ લાભ થતો નથી, પરંતુ કાયમ તેવો ભાવ ટકી રહેવાનું કારણ પણ અનુભવથી જ બની આવે છે. એક ભાવ સાધારણ રીતે ઝળકી જાય એમાં જરા વખત તો આનંદ થાય છે, પણ જો એ ટકી રહે તો એની મીઠાશ બહુ આવે છે; તેવી રીતે અંતરાત્મભાવ બની રહેવાનું અને તેની મીઠાશ સતત આવવાનું કારણ અનુભવથી બને છે. આ કારણથી આ પદોમાં અનુભવને ઉદ્દેશીને વારંવાર લેખ લખવામાં આવ્યા છે. ચેતના કહે છે કે—અનુભવથી જેમ ચેતનજીની અંતરાત્મદશા બની રહે છે એમ અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ સમતા અને તેટલા પૂરતી શુદ્ધ ચેતના છે અને તેથી અરસપરસ બંને એક બીજાને હિત કરનાર છે, મદદગાર છે. સમતાથી અનુભવ આવે છે અને અનુભવથી સમતા બની રહે છે. આ ભાવ બરાબર સમજી માયા-મમતાનો ત્યાગ કરી, અનુભવરસનું પાન કરી, ચેતનજી અને ચેતનાનો વિરહ મટાડવા બનતો પ્રયત્ન કરવો. જો તેમ ન કરતાં અનુભવને ધનાશ્રી કરવાનું કહેવામાં આવશે તો વળી કેટલાએ ભવો સુધી પાછો પત્તો ખાશે નહિ. જેની ચેતના એટલી પ્રગળ થઈ ગઈ હોય કે એને પછી અનુભવનો પણ ખપ રહે નહિ, એ તો અનુભવને ધનાશ્રી કરવાનું કહે, આપણે તો તેને અહીં ધનાશ્રી કરવાનું કહેવા જતાં અંતરાત્મભાવનો જરા ઝળકાટ કદાચ થઈ ગયો હોય તો તેને પણ ધનાશ્રી કરાવવા જેવું થઈ જાય તેમ છે. આ સર્વ ભાવ વિચારી ચેતનજીને વિશુદ્ધ કરી તેનો અંતરાત્મભાવ પ્રગટ કરો, તેના જ્ઞાનાદિ ગુણો વિશેષ નિર્મળ કરો,

માયા, મમતાદિક વિભાવો પર વિજય મેળવો અને એને વિષયકષાયની વિષમતા અને આત્મ-ગુણની મહત્ત્વતાનો ખ્યાલ કરાવી એના અનુભવને જાગ્રત કરાવો. અત્યારે એને જે વિરહકાળ વર્તે છે અને જેને લઈને એ અત્યારે સ્થૂળ સંસારમાં રાચ્યોમાચ્યો રહે છે તે દૂર કરી એનું અખંડ સચ્ચિદાનંદમય આનંદઘન સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવો. એ પ્રાર્થના છે, એ વિજ્ઞપ્તિ છે, એ કર્તવ્ય છે. એ પ્રાર્થના જેણે સાંભળી છે, એ વિજ્ઞપ્તિ જેમણે સ્વીકારી છે, એ કર્તવ્ય જેણે આદર્યું છે તે સર્વ ઇંદ્રિયાતીત અતિ વિસ્તૃત આત્મિક સુખ પ્રાપ્ત કરી નિરંતર આનંદના ભોક્તા થયા છે અને અખંડ પુરુષાર્થ અને દૃઢ ભાવનાથી એ સુખ આપ સર્વને સુપ્રાપ્ય છે એટલું ધ્યાનમાં રાખી એ આનંદઘનરસ પીવા કટિબદ્ધ થાઓ, એને માટે દીર્ઘ પ્રયાસ કરો અને એ મેળવી અનંત સુખસાગરમાં આત્મનિમજ્જન કરી આનંદઊર્મિઓમાં કલ્લોલ કરો.

શ્રી આનંદઘનવિહિત પ્રથમ પચાસ પદ પરનું
વિવેચન અર્થ ભાવ પાઠાંતર વિચારણાયુક્ત સમાપ્ત

આનંદઘન પદ્ય રત્નાવલી–મૂળ

પદ પહેલું–વેલાવલ. પૃ. ૧૧૩

ક્યા સોવે ઉઠ જાગ બાઉરે,
અંજલિ જલ જ્યું આયુ ઘટત હૈ, દેત પહેરિયાં ઘરિય ઘાઉ રે. ક્યા૦ ૧
ઇંદ ચંદ નાગિંદ મુનિ ચલે, કોણુ રાજા પતિ સાહ રાઉ રે;
ભ્રમત ભ્રમત ભવજલધિ પાયકે, ભગવંત ભજન વિન ભાઉ નાઉ રે. ક્યા૦ ૨
કહા વિલંબ કરે અબ બાઉરે, તરી ભવજલનિધિ પાર પાઉ રે;
આનંદઘન ચેતનમય મૂરતિ, શુદ્ધ નિરંજન દેવ ધ્યાઉં રે. ક્યા૦ ૩

પદ બીજું–વેલાવલ, એકતાલી. પૃ. ૧૧૭

રે ઘરિયારી બાઉરે, મત ઘરિય બજાવે;
નર શીર બાંધત પાઘરી, તું ક્યા ઘરીય બજાવે. રે ઘરિ૦ ૧
કેવલ કાલ કલા કલે, પૈ તું અકલ ન પાવે;
અકલ કલા ઘટમેં ઘરિ, મુજ સો ઘરિ ભાવે. રે ઘરિ૦ ૨
આતમ અનુભવ રસ ભરી, યામે ઓર ન માવે;
આનંદઘન અવિચલ કલા, વિરલા કોઇ પાવે. રે ઘરિ૦ ૩

પદ ત્રીજું–વેલાવલ, તાલ જાતી. પૃ. ૧૨૧

જીય જાને મેરી સફલ ઘરીરી. જીય૦
સુત વનિતા યૌવન ધન માતો, ગર્ભતણી વેદન વિસરીરી. જીય૦ ૧
સુપનકો રાજ સાચ કરી માનત, રાહત છાંહ ગગન બદરીરી;
આઇ અચાનક કાલ તોપચી, ગહેગો જ્યું નાહર બકરીરી. જીય૦ ૨
અજહુ ચેત કછુ ચેતત નાંહિ, પકરી ટેક હારિલ લકરીરી;
આનંદઘન હીરો જન છાંરત, નર મોહ્યો માયા કકરીરી. જીય૦ ૩

પદ ચોથું–વેલાવલ. પૃ. ૧૨૫

સુહાગણ ! જાગી અનુભવ પ્રીત. સુહા૦
નિન્દ અનાદિ અજ્ઞાનકી, મિટ ગઇ નિજ રીત. સુહા૦ ૧
ઘટમંદિર દીપક કીયો, સહજ સુજ્યોતિ સરૂપ;
આપ પરાઇ આપહી, ઠાનત વસ્તુ અનૂપ. સુહા૦ ૨

કહાં દિખાવું ઔરકું, કહાં સમજાઉં ભોર;
તીર અચૂક હે પ્રેમકા, લાગે સો રહે ઠોર. સુહા૦ ૩
નાદ વિલુદ્ધો પ્રાણકું, ગિને ન તૃણ મૃગ લોય;
આનંદઘન પ્રભુ પ્રેમકી, અકથ કહાની કોય. સુહા૦ ૪

પદ પાંચમું-આશાવરી. પૃ ૧૩૦

અવધુ નટ નાગરકી બાજી, જાણે ન બાંભણ કાજી. અવધુ૦
થિરતા એક સમયમેં ઠાને, ઉપજે વિણસેં તબહી;
ઉલટપલટ ધ્રુવ સત્તા રાખેં, યા હમ સુની ન કબહી. અવધુ૦ ૧
એક અનેક અનેક એક કુની, કુંડળ કનક સુભાવે;
જલતરંગ ઘટમાટી રવિકર, અગનિત તાહી સમાવે. અવધુ૦ ૨
હૈ નાંહિ હૈ વચન અગોચર, નય પ્રમાણ સતભંગી;
નિરપખ હોય લખે કોઇ વિરલા, કયા દેખે મત જંગી. અવધુ૦ ૩
સર્વમયી સરવંગી માને, ન્યારી સત્તા ભાવે;
આનંદઘન પ્રભુ વચન સુધારસ, પરમારથ સો પાવે. અવધુ૦ ૪

પદ છઠું-સાખી. પૃ ૧૪૪

આતમ અનુભવ રસિક કો, અજબ સુન્યો વિરતંત.
નિર્વેદી વેદન કરે, વેદન કરે અનંત.

રાગ રામગ્રી.

માહારો બાલુડો સંન્યાસી, દેહ દેવલ મઠવાસી. માહારો૦
ઇડા પિંગલા મારગ તજી જોગી, સુષમના ઘરવાસી;
બ્રહ્મરંધ્ર મધી આસન પૂરી બાબુ, અનહદ તાન બજાસી. માહારો૦ ૧
યમ નિયમ આસન જયકારી, પ્રાણાયામ અભ્યાસી;
પ્રત્યાહાર ધારણા ધારી, ધ્યાન સમાધિ સમાસી. માહારો૦ ૨
મૂલ ઉત્તર ગુણ મુદ્રા ધારી, પર્યંકાસન ચારી;
રેચક પૂરક કુંભક સારી, મન ઇદ્રી જયકારી. માહારો૦ ૩
થિરતા જોગજુગતિ અનુકારી, આપોઆપ વિમાસી;
આતમ પરમાતમ અનુસારી, સીઝે કાજ સમાસી. માહારો૦ ૪

પદ સાતમું-સાખી.-પૃ ૧૬૪

જગ આશા જંજીરકી, ગતિ ઉલટી કુલ મોર;
ઝકર્યો ધાવત જગતમેં, રહે છૂટો ઇક ઠોર.

રાગ આશાવરી.

અવધૂ ક્યા સોવે તન મઠમેં, જાગ વિલોકન ઘટમેં. અવધૂ૦
તન મઠકી પરતીત ન કીજે, ઢહિ પરે એક પલમેં;
હલચલ મેટિ ખબર લે ઘટકી, ચિન્હે રમતાં જલમેં. અવધૂ૦ ૧
મઠમેં પંચ ભૂતકા વાસા, સાસા ધૂત ખવીસા;
છિન છિન તોહી છલનકું ચાહે, સમજે ન બૌરા સીસા. અવધૂ૦ ૨
શિર પર પંચ વસે પરમેસર, ઘટમેં સૂછમ બારી;
આપ અભ્યાસ લખે કોઈ વિરલા, નિરખે ધ્રૂકી તારી. અવધૂ૦ ૩
આશા મારી આસન ધરી ઘટમેં, અજપાજપ જગાવે;
આનંદઘન ચેતનમય મૂરતિ, નાથ નિરંજન પાવે. અવધૂ૦ ૪

પદ આઠમું-સાખી. પૃ. ૧૭૪

આતમ અનુભવ ફૂલકી, નવલી કોઉ રીત;
નાક ન પકરે વાસના, કાન ગહે પરતીત.

રાગ ધનાશ્રી અથવા સારંગ.

અનુભવ નાથકું ક્યું ન જગાવે.
મમતા સંગ સો પાય અજાગલ, થનતેં દૂધ કહાવે. અનુભવ૦ ૧
મેરે કહેતેં ખીજ ન કીજે, તું ઐસી હી શિખાવે;
બહોત કહેતેં લાગત ઐસી, અંગુલી સરપ દિખાવે. અનુભવ૦ ૨
ઔરનકે સંગ રાતે ચેતન, ચેતન આપ બતાવે;
આનંદઘનકી સુમતિ આનંદા, સિદ્ધ સરૂપ કહાવે. અનુભવ૦ ૩

પદ નવમું-સારંગ. પૃ. ૧૮૦

નાથ નિહારો આપમતાસી.
વંચક શઠ સંચકસી રીતેં, ખોટો ખાતો ખતાસી. નાથ૦ ૧
આપ વિગુંવણ જગકી હાંસી, સિયાનપ કૌણ બતાસી;
નિજજન સૂરિજન મેલા ઐસા, જૈસા દૂધ પતાસી. નાથ૦ ૨
મમતા દાસી અહિતકરી હરવિધિ, વિવિધ ભાંતી સંતાસી;
આનંદઘન પ્રભુ વિનતી માનો, ઔર ન હિતુ સમતાસી. નાથ૦ ૩

પદ દશમું-ટોડી. પૃ. ૧૮૬

પરમ નરમમતિ ઔરન આવે. પરમ૦
મોહન ગુન રોહન ગતિ સોહન, મેરી વૈર ઐસે નિઠુર લિખાવે. પરમ૦ ૧

ચેતન ભાત મનાત ન એતે, મૂલ વસાત જગાત બઢાવે;
કોઈ ન દૂતી દલાલ વિસીઠી, પારખી પ્રેમખરીદ બનાવે. પરમ૦ ૨
જાંઘ ઉઘારી અપની કહા એતે, વિરહજ્વર નિસ મોહી સતાવે;
એતી સુની આનંદઘન નાવત, ઔર કહા કોઉ ડુંડ બજાવે. પરમ૦ ૩

પદ અગિયારમું-માલકોશ, વેલાવલ ટોડી. પૃ. ૧૯૧

આતમ અનુભવ રીત વરીરી. આતમ૦
મોર બનાએ નિજ રૂપ નિરુપમ, તિરછન રુચિ કર તેગ ધરીરી. આતમ૦ ૧
ટોપ સન્નાહ શૂરકો બાનો, એકતારી ચોરી પહિરીરી;
સત્તા થલમેં મોહ વિદારત, ઐ ઐ સુરિજન મુહ નીસરીરી. આતમ૦ ૨
કેવલ કમલા અપછર સુંદર, ગાન કરે રસરંગ ભરીરી;
જીત નિશાન બજાઇ વિરાજે, આનંદઘન સર્વંગ ધરીરી. આતમ૦ ૩

પદ બારમું-સાખી. પૃ. ૧૯૭

કુબુદ્ધિ કુબજા કુટિલ ગતિ, સુબુદ્ધિ રાધિકા નારી;
ચોપર ખેલે રાધિકા, જીતે કુબજા હારી.

રાગ રામગ્રી.

ખેલે ચતુર્ગતિ ચોપર, પ્રાણી મારો ખેલે.
નરદ ગંજીફા કૌન ગીનત હૈ, માને ન લેખે બુદ્ધિવર. પ્રાણી મેરો૦ ૧
રાગ દોષ મોહકે પાસે, આપ બનાયે હિતકર;
જૈસા દાવ પરે પાસેકા, સારી ચલાવે ખીલકર. પ્રાણી મેરો૦ ૨
પાંચ તલેં હે દૂઆ ભાઇ, છક્કા તલેં હૈ એકા;
સબ મીલ હોત બરાબર લેખા, યહ વિવેક ગિનવેકા. પ્રાણી મેરો૦ ૩
ચઉરાશીમાંહે ફિરે નીલી, સ્યાંહ ન તોરી જોરી;
લાલ જરદ ફિર આવે ઘરમેં, કબહુક જોરી વિછોરી. પ્રાણી મેરો૦ ૪
ભાવ વિવેકકે પાઉ ન આવત, તબ લગ કાચી બાજી;
આનંદઘન પ્રભુ પાઉ દેખાવત, તો જીતે જીય ગાજી. પ્રાણી મેરો૦ ૫

પદ તેરમું-સારંગ. પૃ. ૨૧૦

અનુભવ હમ તો રાવરી દાસી; અનુ૦
આઈ કહાતેં માયા મમતા, જાનું ન કહાંકી વાસી. અનુ૦ ૧
રીજ પરે વાંકે સંગ ચેતન, તુમ કયું રહત ઉદાસી?
વરજ્યો ન જાય એકાંત કંતકો, લોકમેં હોવત હાંસી. અનુ૦ ૨

સમજત નાહિ નિઠુર પતિ એતિ, પલ એક જાત છમાસી;
આનંદઘન પ્રભુ ઘરકી સમતા, અટકલી ઔર લબાસી. અનુ૦ ૩

પદ ચૌદમું-સારંગ. પૃ ૨૧૫

અનુભવ તું હૈ હેતુ હમારો. અનુ૦
આય ઉપાય કરો ચતુરાઈ, ઔરકો સંગ નિવારો. અનુ૦ ૧
તૃષ્ણા રાંડ ભાંડકી જાઈ, કહા ઘર કરે સવારો;
શઠ ઠગ કપટ કુટુંબહી પોખે, મનમેં ક્યું ન વિચારો. અનુ૦ ૨
કુલટા કુટિલ કુબુદ્ધિ સંગ ખેલકે, અપની પત ક્યું હારો?
આનંદઘન સમતા ઘર આવે, બાજે જીત નગારો. અનુ૦ ૩

પદ પંદરમું-સારંગ. પૃ ૨૧૯

મેરે ઘટ જ્યાન ભાનુ ભયો ભોર. મેરે૦
ચેતન ચકવા ચેતના ચકવી, ભાગો વિરહકો સોર. મેરે૦ ૧
ફૈલી ચિહું દિસ ચતુરા ભાવરુચિ, મિટ્યો ભરમ તમ જોર;
આપકી ચોરી આપહી જાનત, ઔર કહત ન ચોર. મેરે૦ ૨
અમલ કમલ વિકચ ભયે ભૂતલ, મંદ વિષય શશિ કોર;
આનંદઘન એક વલ્લભ લાગત, ઔર ન લાખ કિરોર. મેરે૦ ૩

પદ સોળમું-મારુ. પૃ. ૨૨૭

નિશદિન જોઉં તારી વાટડી, ઘરે આવોને ઢોલા; નિશ૦
મુજ સરિખી તુજ લાખ હૈ, મેરે તૂહી મમોલા. નિશ૦ ૧
જવહરી મોલ કરે લાલકા, મેરા લાલ અમોલા;
જીસકે પટંતર કો નહિ, ઉસકા ક્યા મોલા? નિશ૦ ૨
પંથ નિહારત લોયણે, દ્રગ લાગી અડોલા;
જોગી સુરત સમાધિમેં, મુનિ ધ્યાન ઝકોલા. નિશ૦ ૩
કૌન સુને કિનકું કહું, કિમ માંડું મેં ખોલા?
તેરે મુખ દીઠે ટલે, મેરે મનકા ચોલા. નિશ૦ ૪
મિત્ત વિવેક વાતેં કહે, સુમતા સુનિ બોલા;
આનંદઘન પ્રભુ આવશે, સેજડી રંગ રોલા. નિશ૦ ૫

પદ સત્તરમું-સોરઠ ગિરનારી. પૃ. ૨૨૯

છોકરાને ક્યું મારે છે રે, જાયે કાઢ્યા કેણ;
છોરો છે મારો બાલો ભોળો, બોલે છે અમૃત વેણ. છોરાને૦ ૧

લેય લકુટિયા ચાલણ લાગ્યો, અબ કાંઈ ફુટા છે નેંણુ;
તું તો મરણ સિરાણે સુતો, રોટી દેસી કોણુ? છોરાને૦ ૨
પાંચ પચીસ પચાસા ઉપર, બોલે છે સુધા વેણુ;
આનંદઘન પ્રભુ દાસ તુમારો, જનમ જનમકે સેણુ. છોરાને૦ ૩

પદ અઢારમું–માલકોશ, ગોડી રાગણી. પૃ ૨૩૫

રિસાની આપ મનાવો રે, પ્યારે બીચ્ચ વસીઠ ન ફેર. રિસાની૦
સોદા અગમ હે પ્રેમકા રે, પરખ ન બૂઝે કોય;
લે દે વાહી ગમ પડે પ્યારે, ઔર દલાલ ન હોય. રિસાની૦ ૧
દો બાતાં જીયકી કરો રે, મેટો મનકી આંટ;
તનકી તપત બૂઝાઈએ પ્યારે, વચન સુધારસ છાંટ. રિસાની૦ ૨
નેક નજર નિહાલીએ રે, ઉજર ન કીજે નાથ;
તનક નજર મુજરે મિલે પ્યારે, અજર અમર સુખ સાથ. રિસાની૦ ૩
નિશિ અંધયારી ઘન ઘટા રે, પાઉં ન વાટકો ફંદ;
કરુણા કરો તો નિરવહું પ્યારે, દેખું તુમ મુખચંદ. રિસાની૦ ૪
પ્રેમ જહાં દુવિધા નહિ રે, નહિ ઠકુરાઈત રેજ;
આનંદઘન પ્રભુ આઈ બિરાજે, આપહી સમતા સેજ. રિસાની૦ ૫

પદ ઓગણીસમું–વેલાવલ. પૃ. ૨૪૨

દુલહ નારી તું બડી બાવરી, પિયા જાગે તું સોવે;
પિયા ચતુર હમ નિપટ અગ્યાની, ન જાનું ક્યા હોવે? દુલહ૦ ૧
આનંદઘન પિયા દરસ પિયાસે, ખોલ ઘુંઘટ મુખ જોવે. દુલહ૦ ૨

પદ વીસમું–ગોડી, આશાવરી. પૃ. ૨૪૫

આજ સુહાગન નારી, અવધૂ આજ સુહાગન નારી;
મેરે નાથ આપ સુધ લીની, કીની નિજ અંગચારી. અવધૂ૦ ૧
પ્રેમ પ્રતીત રાગ રુચિ રંગત, પહિરે જીની સારી;
મહિંદી ભક્તિ રંગકી રાચી, ભાવ અંજન સુખકારી. અવધૂ૦ ૨
સહજ સુભાવ ચૂરી મૈં પેની, થિરતા કંકન ભારી;
ધ્યાન ઉરવશી ઉરમેં રાખી, પિયુ ગુનમાલ આધારી. અવધૂ૦ ૩
સુરત સિંદૂર માંગ રંગ રાતી, નિરતે વેની સમારી;
ઉપજી જ્યોત ઉદ્યોત ઘટ ત્રિભુવન, આરસી કેવલ કારી. અવધૂ૦ ૪
ઉપજી ધુની અજપાકી અનહદ, જિત નગારે વારી;
ઝડી સદા આનંદઘન બરખત, વનમોર એકનતારી. અવધૂ૦ ૫

પદ એકવીસમું-ટોડી. પૃ. ૨૫૪

નિશાની કહા બતાવું રે, તેરો અગમ અગોચર રૂપ. નિશાની૦
રૂપી કહું તો કછુ નહિ રે, બંધે કૈસે અરૂપ ?
રૂપારૂપી જો કહું પ્યારે, ઐસેં ન સિદ્ધ અનૂપ. નિશાની૦ ૧
સિદ્ધ સરૂપી જો કહું રે, બંધ ન મોક્ષ વિચાર;
ન ઘટે સંસારી દશા પ્યારે, પુન્ય પાપ અવતાર. નિશાની૦ ૨
સિદ્ધ સનાતન જો કહું રે, ઉપજે વિણસે કૌણ;
ઉપજે વિણસે જો કહું પ્યારે, નિત્ય અબાધિત ગૌન. નિશાની૦ ૩
સર્વાંગી સબ નય ધણી રે, માચે સબ પરમાન;
નયવાદી પલ્લો ગ્રહી પ્યારે, કરે લરાઇ ઠાંન. નિશાની૦ ૪
અનુભવગોચર વસ્તુકો રે, જાણવો યહ ઇલાજ;
કહન સુનનકો કછુ નહિ પ્યારે, આનંદઘન મહારાજ. નિશાની૦ ૫

પદ બાવીસમું-ગોડી. પૃ. ૨૬૩

વિચારી કહા વિચારે રે, તેરો આગમ અગમ અથાહ. વિચારી૦
બિનુ આધે આધા નહિ રે, બિન આધેય આધાર;
મુરગી બીનું ઇંડાં નહિ પ્યારે, યા બીન મુરગકી નાર. વિચારી૦ ૧
ભુરટા બીજ વિના નહિ રે, બીજ ન ભુરટા ટાર;
નિસિ બીન દિવસ ઘટે નહિ પ્યારે, દિન બિન નિસિ નિરધાર. વિચારી૦ ૨
સિદ્ધ સંસારી બિનું નહિ રે, સિદ્ધ બિના સંસાર;
કરતા બિન કરણી નહિ પ્યારે, બિન કરની કરતાર. વિચારી૦ ૩
જામન મરણ વિના નહિ રે, મરણ ન જનમ વિનાસ;
દિપક બીનું પરકાશતા પ્યારે, બિન દીપક પરકાશ. વિચારી૦ ૪
આનંદઘન પ્રભુ વચનકી રે, પરિણુતિ ધરી રુચિવંત;
શાશ્વત ભાવ વિચારતે પ્યારે, ખેલો અનાદિ અનંત. વિચારી૦ ૫

પદ ત્રેવીસમું-આશાવરી. પૃ. ૨૭૦

અવધૂ અનુભવકલિકા જાગી, મતિ મેરી આતમશું મીલન લાગી. અવધૂ૦
જાયે ન કબહુ ઔર ઢિગ નેરી, તોરી વનિતા વેરી;
માયા ચેડી કુટુંબ કરી હાથે, એક ડેઢ દીન ઘેરી. અવધૂ૦ ૧
જનમ જરા મરન વસી સારી, અસર ન દુનિયા જેતી;
દે ઢવકાય નવા ગમેં મીંયા, કિસ પર મમતા એતી. અવધૂ૦ ૨

અનુભવરસમેં રોગ ન સોગા, લોકવાદ સબ મેટા;
કેવલ અચલ અનાદિ અબાધિત, શિવ શંકરકા ભેટા. અવધૂ૦ ૩
વર્ષા બુંદ સમુંદ સમાની, ખબર ન પાવે કોઈ;
આનંદઘન વ્હૈ જ્યોતિ સમાવે, અલખ કહાવે સોઇ. અવધૂ૦ ૪

પદ ચોવીસમું-રામગ્રી. પૃ. ૨૭૮

મુને મારો કબ મિલશે મનમેલુ. મુને૦
મનમેલુ વિણુ કેલિ ન કલીએ, વાલે કવલ કોઇ વેલૂ. મુને૦ ૧
આપ મિલ્યાથી અંતર રાખે, સુમનુષ્ય નહિ તે લેલૂ;
આનંદઘન પ્રભુ મન મિલીઆ વિણુ, કો નવિ વિલગે ચેલુ. મુને૦ ૨

પદ પચીસમું-રામગ્રી. પૃ. ૨૮૧

કયારે મુને મિલશ્યે માહરો સંત સનેહી. કયારે૦
સંત સનેહી સુરિજન પાખે, રાખે ન ધીરજ દેહી. કયારે૦ ૧
જન જન આગલ અંતરગતની, વાતલડી કહું કેહી ?
આનંદઘન પ્રભુ વૈદ વિયોગે, કીમ જીવે મધુમેહી ? કયારે૦ ૨

પદ છવીસમું-આશાવરી. પૃ. ૨૮૪

અવધૂ કયા માગું ગુનહીના, વે ગુનગનન પ્રવીના. અવધૂ૦
ગાય ન જાનું બજાય ન જાનું, ન જાનું સુરભેવા;
રીઝ ન જાનું રીઝાય ન જાનું, ન જાનું પદસેવા. અવધૂ૦ ૧
વેદ ન જાનું કિતાબ ન જાનું, જાણું ન લક્ષણ છંદા;
તરકવાદ વિવાદ ન જાનું, ન જાનું કવિફંદા. અવધૂ૦ ૨
જાપ ન જાનું જુવાબ ન જાનું, ન જાનું કથવાતા;
ભાવ ન જાણું ભગતી ન જાણું, જાનું ન સીરા તાતા. અવધૂ૦ ૩
ગ્યાન ન જાનું વિગ્યાન ન જાનું. ન જાનું ભજનામા (પદનામા);
આનંદઘન પ્રભુકે ઘરદ્વારે, રટન કરું ગુણધામા. અવધૂ૦ ૪

પદ સત્તાવીસમું-આશાવરી. પૃ. ૨૯૦

અવધૂ રામ રામ જગ ગાવે, વિરલા અલખ લખાવે. અવધૂ૦
મતવાલા તો મતમેં માતા, મઠવાલા મઠરાતા;
જટા જટાધર પટા પટાધર, છતા છતાધર તાતા. અવધૂ૦ ૧
આગમ પઢિ આગમધર થાકે, માયાધારી છાકે;
દુનિયાદાર દુનિસેં લાગે, દાસા સબ આશાકે. અવધૂ૦ ૨

બહિરાતમ મૂઢા જગ જેતા, માયાકે ફંદ રહેતા;
ઘટઅંતર પરમાતમ ભાવે, દુરલભ પ્રાણી તેતા. અવધૂ૦ ૩
ખગ પદ ગગન મીન પદ જલમેં, જો ખોજે સો બૌરા;
ચિત્ત પંકજ ખોજે સો ચિન્હે, રમતા આનંદ ભૌરા. અવધૂ૦ ૪

પદ અઠ્ઠાવીસમું-આશાવરી. પૃ. ૩૦૩

આશા ઓરનકી કયા કીજે, ગ્યાન સુધારસ પીજે. આશા૦
ભટકે દ્વાર દ્વાર લોકનકે, કૂકર આશાધારી;
આતમ અનુભવ રસકે રસીયા, ઉતરે ન કબહુ ખુમારી. આશા૦ ૧
આશા દાસી કે જે જાએ, તે જન જગકે દાસા;
આશા દાસી કરે જે નાયક, લાયક અનુભવ પ્યાસા. આશા૦ ૨
મનસા પ્યાલા પ્રેમ મસાલા, બ્રહ્મ અગ્નિ પરજાલી;
તન ભાઠી અવટાઈ પીએ કસ, જાગે અનુભવ લાલી. આશા૦ ૩
અગમ પીઆલા પીઓ મતવાલા, ચીન્હે અધ્યાતમ વાસા;
આનંદઘન ચેતન વ્હે ખેલે, દેખે લોક તમાસા. આશા૦ ૪

પદ ઓગણત્રીસમું-આશાવરી. પૃ ૩૧૪

અવધૂ નામ હમારા રાખે, સોઇ પરમ મહારસ ચાખે. અવધૂ૦
ના હમ પુરુષા ના હમ નારી, વરન ન ભાંતિ હમારી;
જાતિ ન પાંતિ ન સાધન સાધક, ના હમ લઘુ નહિ ભારી. અવધૂ૦ ૧
ના હમ તાતે ના હમ શિરે, ના હમ દીરઘ ન છોટા;
ના હમ ભાઇ ના હમ ભગિની, ના હમ બાપ ન બેટા. અવધૂ૦ ૨
ના હમ મનસા ના હમ શબદા, ના હમ તનકી ધરણી;
ના હમ ભેખ ભેખધર નાહિ, ના હમ કરતા કરણી અવધૂ૦ ૩
ના હમ દરસન ના હમ પરસન, રસ ન ગંધ કછુ નાહિ;
આનંદઘન ચેતનમય મૂરતિ, સેવક જન બલીજાહી. અવધૂ૦ ૪

પદ ત્રીસમું-આશાવરી. પૃ. ૩૨૪

સાધો ભાઇ! સમતા રંગ રમીજે, અવધૂ મમતા સંગ ન કીજે. સાધો૦
સંપત્તિ નાહિ નાહિ મમતામેં, મમતામાં મિસ મેટે;
ખાટ પાટ તજી લાખ ખટાઉ, અંત ખાખમેં લેટે. સાધો૦ ૧
ધન ધરતીમેં ગાડે બૌરે, ધૂર આપ મુખ લ્યાવે;
મૂષક સાપ હોયગો આખર, તાતેં અલચ્છિ કહાવે. સાધો૦ ૨

પદ પીસ્તાલીસમું-ટોડી. પૃ ૪૭૩

ઠગૌરી ભગૌરી લગૌરી જગૌરી. ઠગૌરી૦
મમતા માયા આતમ લે મતિ, અનુભવ મેરી ઔર દગૌરી. ઠગૌરી૦ ૧
ભ્રાત ન માત ન તાત ન ગાત ન, જાત ન વાત ન લાગત ગૌરી;
મેરે સબ દિન દરસન પરસન, તાન સુધારસપાન પગૌરી. ઠગૌરી૦ ૨
પ્રાનનાથ વિછુરેકી વેદન, પાર ન પાવું અથાગ થગૌરી;
આનંદઘન પ્રભુ દરસન ઓઘટ, ઘાટ ઉતારન નાવ મગૌરી. ઠગૌરી૦ ૩

પદ છેંતાળીસમું-ટોડી. પૃ. ૪૮૪

ચેતન ચતુર ચોગાન લરીરી. ચેતન૦
જીત લૈ મોહરાયકો લસકર, મિસકર છાંડ અનાદિ ધરીરી. ચેતન૦ ૧
નાંગી કાઢલ તાઢ લે દુશમન, લાગે કાચી દોય ઘરીરી;
અચલ અબાધિત કેવલ મનસુફ, પાવે શિવ દરગાહ ભરીરી. ચેતન૦ ૨
ઔર લરાઇ લરે સો બૌરા, સૂર પછારે ભાઉ અરીરી;
ધરમ મરમ કહા બુઝે ન ઔરે, રહે આનંદઘન પદ પકરીરી. ચેતન૦ ૩

પદ સુડતાલીસમુ-ટોડી. પૃ. ૪૮૪

પિય બિન નિશદિન ઝુરું ખરીરી. પિય૦
લહુડી વડીકી કાનિ મિટાઇ, દ્વારતેં આંખે કબ ન ટરીરી. પિય૦ ૧
પટ ભૂખન તન ભૌક ન ઓઢે, ભાવે ન ચોંકી જરાઉ જરીરી;
સિવકમલા આલી! સુખ નઉ પાવત, કૌન ગિનત નારી અમરીરી. પિય૦ ૨
સાસ વિસાસ ઉસાસ ન રાખે, નણુદી નીગોરી ભોરી લરીરી;
ઓર તબીબ ન તપતિ બુઝાવે, આનંદઘન પીસુષ ઝરીરી. પિય૦ ૩

પદ અડતાલીસમું-મારૂ જંગલો. પૃ ૫૦૪

માયડીમુને નિરપખ કિણુહી ન મૂકી, નિરપખ કિણુહી ન મૂકી. માયડી૦
નિરપખ રહેવા ઘણુંઇ ઝુરી, ધીમેં નિજ મતિ ફુંકી. માયડી૦ ૧
જોગીએ મિલીને જોગણ કીધી, જતીએં કીધી જતણી;
ભગતેં પકડી ભગતાણી કીધી, મતવાસી કીધી મતણી. માયડી૦ ૨
રામ ભણી રહેમાન ભણાવી, અરિહંત પાઠ પઢાઇ
ઘર ઘરને હું ધંધે વિલગી, અલગી જીવ સગાઇ. માયડી૦ ૩
કોઇએ મુંડી કોઇએ લોચી, કોઇએ કેશ લપેટી;
કોઇ જગાવી કોઇ સુતી છોડી, વેદન કિણુહી ન મેટી. માયડી૦ ૪

કોઇ થાપી કોઇ ઉથાપી, કોઇ ચલાવી કોઇ રાખી;
એકમનો મેં કોઇ ન દીઠો, કોઇનો કોઇ નવી સાખી. માયડી૦ ૫
ધીંગો દુર્બળને ઠેલીજે, ઠીંગે ઠીંગો બાજે;
અબળા તે કિમ બોલી શકીએ, વડ જોદ્ધાને રાજે. માયડી૦ ૬
જે જે કીધું જે જે કરાવ્યું, તે કહેતાં હું લાજું;
થોડે કહે ઘણું પ્રીછી લેજો, ઘર સુતર નહિ સાજું. માયડી૦ ૭
આપવીતી કહેતાં રીસાવે, તેહસું જોર ન ચાલે;
આનંદઘન પ્રભુ બાંહડી ઝાલે, બાજી સઘલી પાલે. માયડી૦ ૮

પદ ઓગણપચાસમું-સોરઠી. પૃ ૫૩૪

કંચન વરણો નાહ રે, મોને કોઈ મેલાવો;
અંજન રેખ ન આંખડી ભાવે, મંજન શિર પડો દાહ રે. મોને૦ ૧
કોઇ સયણ જાણે પર મનની, વેદન વિરહ અથાહ;
થરથર દેહડી ધ્રૂજે માહરી, જિમ વાનર ભરમાહ રે. મોને૦ ૨
દેહ ન ગેહ ન નેહ ન રેહ ન, ભાવે ન દુહડા ગાહ;
આનંદઘન વહાલો બાંહડી સાહિ, નિશદિન ધરું ઉછાહ રે. મોને૦ ૩

પદ પચાસમું-ધનાશ્રી. પૃ. ૫૪૪

અનુભવ પ્રીતમ કૈસે મનાસી. અનુ૦
છિન નિરધન સધન છિન નિરમળ, સમળ રૂપ બનાસી. અનુ૦ ૧
છિનમેં શક્ર તક્ર ફુનિ છિનમેં, દેખું કહત અનાશી;
વિરચન વીચ્ચ આપ હિતકારી, નિરધન જુઠ ખતાસી. અનુ૦ ૨
તું હિતુ મેરા મેં હિતુ તેરી, અંતર કાહિ જનાસી;
આનંદઘન પ્રભુ આન મિલાવો, નહિતર કરો ધનાસી. અનુ૦ ૩

આનંદઘન પદ-પ્રથમ વિભાગ સમાપ્ત.

અક્ષરાનુક્રમ પ્રમાણે પદોની અનુક્રમણિકા

પદાંક	આદ્યપદ	રાગ	પૃષ્ઠાંક
૧૪	અનુભવ તું હૈ હેતુ હમારો	સારંગ	૨૧૫
૮	અનુભવ નાથકું ક્યું ન જગાવે	ધનાશ્રી તથા સારંગ.	૧૭૪
૫૦	અનુભવ પ્રીતમ કૈસે મનાસી	ધનાશ્રી	૫૭૬
૧૩	અનુભવ હમ તો રાવરી દાસી	સારંગ	૨૧૦
૪૨	અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે	સારંગ વા આશાવરી	૪૪૪
૨૩	અવધૂ અનુભવકલિકા જાગી	આશાવરી	૨૭૦
૨૬	અવધૂ ક્યા માગું ગુનહીના	આશાવરી	૨૮૪
૭	અવધૂ ક્યા સોવે તન મઠમેં	આશાવરી	૧૬૪
૫	અવધૂ નટ નાગરકી બાજી	આશાવરી	૧૩૦
૨૯	અવધૂ નામ હમારા રાખે	આશાવરી	૩૧૪
૨૭	અવધૂ રામ રામ જગ ગાવે	આશાવરી	૨૯૩
૨૦	આજ સુહાગન નારી અવધૂ	ગોડી, આશાવરી	૨૪૫
૮	આતમ અનુભવ ફૂલકી	સાખી	૧૭૪
૬	આતમ અનુભવ રસીકકો	સાખી	૧૪૪
૧૧	આતમ અનુભવ રીત વરીરી	માલકોશ, વેલાવલ, ટોડી	૧૯૧
૨૮	આશા ઓરનકી ક્યા કીજે	આશાવરી	૩૦૩
૩૫	કરે જારે જારે જારે જા	દીપક અથવા કાનડો	૩૬૨
૪૯	કંચન વરણો નાહ રે, મોને કોઈ મેલાવો	સોરઠી	૫૩૪
૩૧	કિત જાનમતે' હો પ્રાણનાથ	શ્રીરાગ	૩૩૩
૧૨	કુબુદ્ધિ કુબજા કુટિલ ગતિ	સાખી	૧૯૭
૨૫	ક્યારે મુને મિલશે માહરો સંત સનેહી	રામગ્રી	૨૮૧
૧	ક્યા સોવે ઉઠ જાગ બાઉરે	વેલાવલ	૧૧૩
૪૧	ચેતન ચતુર ચોગાન લરીરી	ટોડી	૪૮૪
૧૭	છોરાને ક્યું મારે છે રે, જાયે કાટ્યા ડેબ	ગિરનારી	૨૨૯
૭	જગ આશા જંજીરકી	સાખી	૧૬૪
૩	જીય જાને મેરી સફલ ઘરીરી	વેલાવલ	૧૨૧
૪૫	ઠગોરી ભમોરી લગોરી જગોરી	ટોડી	૪૭૩
૩૬	તરસકી જઈ દઈ હૈ દાંજી ચાચરીરી	જેવંતી, જયવંતી	૩૬૬
૩૭	તા જોગે ચિત્ત લ્યાવો રે વ્હાલા	વેલાવલ	૩૭૪
૪૪	તેરી હું તેરી હું એની કહુંરી	ટોડી	૪૬૪

પદાંક	આદ્યપદ	રાગ	પૃષ્ઠાંક
૧૯	દુલહ નારી તું બડી બાવરી	વેલાવલ	૨૪૨
૩૪	દેખો આલી નટ નાગરકો સાંગ	ગોડી	૩૫૬
૯	નાથ નિહારો આપ મતાસી	સારંગ	૧૮૦
૧૬	નિશદિન જોઉં તારી વાટડી, ઘરે આવોને	મારુ	૨૨૩
૨૧	નિશાની કહા બતાવું રે	ટોડી	૨૫૪
૧૦	પરમ નરમ મતિ ઔરન આવે	ટોડી	૧૮૬
૪૭	પિય બિન નિશદિન ઝુરૂં ખરીરી	ટોડી	૪૯૪
૩૨	પીયા તુમ નિઠુર ભયે કયું ઐસે	રામેરી	૩૪૧
૪૧	પીયા બિન સુદ્ધ બુદ્ધ ભૂલી હો	વેલાવલ વા મારુ	૪૩૦
૩૮	મનસા નટનાગરસું જોરી હો	મારુ	૩૮૩
૪૮	માયડી મુને નિરપખ કિણહી ન મૂકી	મારુ, જંગલો	૫૦૪
૩૩	મિલાપી આન મિલાઓ રે	ગોડી	૩૪૭
૪૦	મીઠડો લાગે કંતડો ને	આશાવરી	૪૦૨
૨૪	મુને મારો કબ મિલશે મનમેલૂ	રામગ્રી	૨૭૮
૪૩	મેરી તું મેરી તું કાહે ડરેરી	ટોડી	૪૫૪
૧૫	મેરે ઘટ ગ્યાન ભાનુ ભયો ભોર	સારંગ	૨૧૯
૧૮	રિસાના આપ મનાવો રે	માલકોશ, ગોડી રાગણી	૨૩૫
૨	રે ઘરિયાળી બાઉરે, મત ઘરિય બજાવે	વેલાવલ	૧૧૭
૩૬	વારે નાહ સંગ મેરો	માલસિરી	૩૬૭
૨૨	વિચારી કહા વિચારે રે	ગોડી	૨૬૩
૩૦	સાધો ભાઇ! સમતા રંગ રમીજે	આશાવરી	૩૨૪
૪	સુહાગણ! જાગી અનુભવ પ્રીત	વેલાવલ	૧૨૫

વિષયસંક્ષેપ

[પદ તથા વિવેચનના વિષયોની વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા]

પહેલું પદ-વેલાવલ. ક્યા સોવે ઉઠ જાગ બાઉરે. (પ્રમાદત્યાગ, નિરંજન દેવધ્યાન) કર્તવ્ય આદર કરવાની પ્રેરણા. વિષય કષાયમાં પ્રવૃત્તિ એ આત્મિક અવનતિ છે. દરેક ક્ષણે આયુષ્ય ઘટતું જાય છે. સ્થૂળ પ્રવૃત્તિરૂપ ઊંઘ ઉડાડી દેવાની જરૂર. આયુષ્યની અસ્થિરતા, વીર પરમાત્માનું દૃષ્ટાન્ત. ભગવંત ભજનરૂપ ભાવનૌકા-તેની કિંમત અને ઉપયોગ. સુંદર તક મળી છે તેનો ઉપયોગ કરવા પ્રેરણા. શ્રીવિનયવિજયજીએ શાંતસુધારસમાં બતાવેલા આવા જ વિચારો. આધ્યાત્મિક વિચારણા. સ્થૂલ રીતે જનસમૂહ આયુષ્ય કેમ પસાર કરે છે તેનું વ્યવહારુ ચિત્ર. શુદ્ધ નિરંજન દેવનું ધ્યાન કરવાની અતિ આવશ્યકતા. **પૃષ્ઠ ૧૧૩ થી ૧૧૬**

બીજું પદ-વેલાવલ. રે ઘરિયારી બાઉરે. (આનંદઘન અને ઘડિયાળી) ઘડી અને પાઘડી શબ્દ પર શ્લેષ. પ્રમાદત્યાગ. સમય માત્ર પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ. ઘડી વગાડવાની પ્રાચીન રીતિ. ઘડી વગાડનારને ઠપકો. મનુષ્યો ૧/૪ ઘડી તો માથે પહેરે છે. વખત પૈસો છે. સાંસારિક ઉપાધિમાં આસક્તિ એ બાવરાપણું. ઘડિયાળીનું બાહ્ય કળાદર્શકત્વ. તેનું આંતર કળાનું અકળત્વ. સુખનું સ્વરૂપ સમજ્યા વગર તત્પ્રાપ્તિ માટે દોડાદોડ. સત્યની શોધ માટે ધીરજની આવશ્યક્તા. મયણાસુંદરીનું દૃષ્ટાંત. આત્મઅનુભવરસ. અન્યનો તત્ર અપ્રવેશ. એ અવિચલ કળાની વિરલાને પ્રાપ્તિ. અનુભવીઓને સ્થૂળ બાબતો કેવી લાગે છે તેનું ચિત્ર. અનુભવની વ્યાખ્યા. તત્ત્વપ્રીતિકર રસ ભરપૂર ઘડી. ઊંધી માન્યતા પર રચાયેલી ખોટી બાજી. વાતો કરવામાં પૂર્ણતા માનનાર સાધ્યને પહોંચી શક્તા નથી. આખા પદનો સાર. વખતનો બરાબર ઉપયોગ. **પૃ. ૧૧૭ થી ૧૨૧**

ત્રીજું પદ-વેલાવલ-જીય જાને મેરી સફળ ઘરી રી. (વસ્તુસ્વરૂપજ્ઞાન) સ્થૂળ સુખમાં મગ્ન જીવ. ખોટા મંડાણ પર રચાયેલ વ્યવહાર. સ્વપ્નનું રાજ્ય. કાળ તોપચીથી અદ્દભુ. તમ જીવ છાંયડીમાં સુખ માને છે. ચિદાનંદજી મહારાજ કહે છે તેમ આ સર્વ 'જગ સપનેકી માયા' છે. હારિલ પક્ષી. ઝેરને ઓળખ્યા પછી વસ્તુવિવેક. વાંદરાને પકડવાની રીતિ. એની સાંસારિક વર્તન સાથે સામ્યતા. મદારીનો ચાબખો. માયા કાકરીમાં આસક્તિ. સંસારમાં અધઃઅવતરણ. પરભાવરમણતા. ત્યાગ થવાનો નિશ્ચય. તત્સમયે થનારી માનસિક વ્યથા. વસ્તુસ્વરૂપને ઓળખી રત્નની શોધ અને માયાનો ત્યાગ. **પૃ. ૧૨૧ થી ૧૨૫**

ચોથું પદ-વેલાવલ-સુહાગણ ! જાગી અનુભવ પ્રીત. (પ્રેમની અકથ્ય

કથા) અપૂર્વકરણ પછી શુદ્ધચેતનાનો ઝાંખો પ્રકાશ. સૂક્ષ્મ બોધ. અનુભવજ્ઞાનની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા. તેમાં રહેલ શુદ્ધ અવબોધનું તત્ત્વ. બનારસીદાસની 'અનુભવ' વ્યાખ્યા. વિષય-પ્રતિભાસજ્ઞાન. યોગજ્ઞાનમાં અનુભવની મુખ્યતા. અજ્ઞાન મદિરાપાન, તે કરનાર જેવી પ્રાણીની સ્થિતિ. અનુભવજ્ઞાનથી અનાદિ નિદ્રાનો ત્યાગ, ઘટમંદિરમાં જ્યોતિની જાગૃતિ અને સ્વપર-વિવેચન. યોગજ્ઞાનમાં વિવેકની આવશ્યકતા સ્વાર્થ–સંબંધનું સ્વરૂપ. અનુભવનું સ્વરૂપ અન્યને બતાવવાની વિષમતા, તેની નિશાની. પ્રેમનું અચૂક તીર જેને લાગે તે સ્થિર રહે છે. આનંદઘન ચોવીશી ટાંચણ. નાદઆસક્ત મૃગ. પ્રાણની બેદરકારી. યોગીઓ પ્રેમની આસક્તિ-માં અપૂર્વ રાગ બતાવતા તૃણ પેઠે ઋદ્ધિનો ત્યાગ કરે છે અને આત્મજ્ઞાનમાં રમણ કરે છે. 'નાદ'નું સ્વરૂપ. જગતથી બેદરકાર યોગી. નિરાશી ભાવ. **પૃ. ૧૨૫ થી ૧૩૦**

પાંચમું પદ–આશાવરી અવધુ નટનાગરકી બાજી. (આનંદઘન અને નટ-નાગર) સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી ચેતનજીની બાજી. નાગરિક કળાબાજ નટ. બ્રાહ્મણ કાજી શબ્દનો અંતર્ભાવ. સિદ્ધ દશામાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવપણું. દ્રવ્ય છ સામાન્ય ગુણ: અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, દ્રવ્યત્વ, પ્રમેયત્વ, સત્ત્વ અને અગુરુલઘુત્વ. એ છની વ્યાખ્યા. ષડ્ દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ. સિદ્ધ દશામા પણ એ દ્રવ્ય લક્ષણની હાજરી. આત્માને એકાંત નિત્ય માનનાર મતની સમીક્ષા. બૌદ્ધનો ક્ષણિક વાદ. ત્રિપદી. એકના અનેક અને અનેકના એક થાય છે એવી તેની બાજી છે. તે પર ત્રણ દૃષ્ટાંતો: કનકનાં ઘરેણાં, જળનાં તરંગો, માટીના રૂપો. પર્યાયપલટન. ગુણ અને પર્યાયની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા. મૂળ સ્વરૂપે એકતા. આત્મત્વ ફરતું નથી. ગુણગુણીનો અભેદ. અનેક રૂપો થવાનું કારણ કર્મસંબંધ. તિર્યગ્ સામાન્ય શક્તિ, ઊર્ધ્વ સામાન્ય શક્તિ. આવી બાજી રમનાર નટને સમજનારની વિચક્ષણતા. સર્વ જીવની સમાનતા. તે વિષય પર દેવચન્દ્રજીનો આગમસાર ગ્રંથ. આઠ રુચકપ્રદેશની સમાનતા. નૈગમનયથી સર્વ જીવની સરખી સત્તા સપ્તભંગી તથા નયનું સ્વરૂપ. દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયો. નૈગમનય. સંગ્રહનય. વ્યવહારનય. ઋજુસૂત્રનય. શબ્દનય. સમ-ભિરૂઢનય. એવંભૂતનય. જીવ–આત્મા પર સાતે નયોનું અવતરણ. પ્રમાણ: પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. તેની વ્યાખ્યા. અનુમાન પરોક્ષ, ઉપમાન પરોક્ષ, આગમ પરોક્ષ. મતમસ્ત પ્રાણીઓ આવું સ્વરૂપ દેખી શકતા નથી. શ્રીઅભિનંદન સ્તવનમાં ઉક્તિ. આનંદઘનનો ઊંડો અવબોધ. વેદાંતમાં આત્માની સત્તા. જૈનમાં તેની ન્યારી સત્તા. વેદાંત મત પ્રમાણે ભિન્નતા દેખાવામાં માયાનું કારણ. અદ્વૈતવાદમાં વિરોધ. નટનાગરની બાજીનું રહસ્ય. આત્મસ્વરૂપજ્ઞાનની મહત્તા. એક ભાવમાં સર્વ ભાવનું જ્ઞાન. **પૃ. ૧૩૦ થી ૧૪૪**

છઠ્ઠું પદ–સાખી. આત્મ અનુભવ રસિકનો અજબ વૃત્તાંત. કેવળી ભગવાન તે જાણી શકે. સાખીઓનું રહસ્ય. અનુભવ પર વિવેચન. અનુભવીના કાર્યમાં મૃદુતા, વર્તનમાં વિવેક, વિચારણા અને કાર્યપ્રણાલીમાં અસાધારણ ઉચ્ચ ભાવ. વેદ અને વેદીનો શ્લેષ. સમય-સારમાં બનારસી. **રામગ્રી. માહરો બાલુડો સંન્યાસી.** ચાર આશ્રમ. સંન્યસ્તાશ્રમ.

દેહદેવળ મઠમાં રહેલ ચેતનની યોગસાધના. હેમચંદ્રાચાર્ય પંચમ પ્રકાશ—યોગશાસ્ત્રમાં પવનસ્વરૂપ બતાવે છે. પ્રાણ-નાડીનું સ્વરૂપ. ચંદ્રનાડી. ઇડાનાડી. સૂર્યનાડી. પિંગલાનાડી. સુષુમ્ણાનાડી. નાડીફળવિચારણા. સ્વરોદયજ્ઞાન. પૂરક, કુંભક અને રેચક પ્રાણાયામ. પ્રત્યાહાર. ધારણા. અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન વાયુ. મન સ્થિર કરવાનો વિધિ. જૂદા જૂદા દ્વારમાં વાયુના પ્રયોગનું ફળ. સિદ્ધ દર્શન અનાહત નાદનું સ્વરૂપ. પ્રાણાયામનું જૈન યોગ પ્રમાણે ફળ. મોક્ષપ્રાપ્તિમાં તેનું વિઘ્નપણું. અનાહત નાદનું કલ્પિતપણું. સહજ સમાધિ પ્રમાણે પ્રથમ ગાથાનો અર્થ. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ—એ યોગનાં આઠ અંગ. મહાવ્રતોનું યમપણું. નિયમઃ શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રણિધાન. પ્રત્યેકની વ્યાખ્યા. સમિતિ ગુપ્તિ ગુણવ્રત આદિનો નિયમમાં સમાવેશ. આસનના પ્રકાર. તેનાં નામ અને વ્યાખ્યાસ્થાનનું નિદર્શન. પ્રાણાયામનું જૈન દૃષ્ટિએ ફળ. મન ઇંદ્રિયોમાં ધાવન ન કરે તે પ્રત્યાહાર. જૈન દૃષ્ટિએ તેનું વિશિષ્ટપણું. ધ્યાન અને સમાધિમાં તફાવત. સમાધિની સિદ્ધિથી ધ્યેયનો સાક્ષાત્કાર. ધ્યાનવિષયમાં જૈન યોગની વિશિષ્ટતા. પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત ધ્યાનનું સ્વરૂપ. આજ્ઞાવિચય, અપાયવિચય, વિપાકવિચય અને સંસ્થાનવિચય ધ્યાનનું સ્વરૂપ. શુક્લધ્યાનના ચાર પાયાનું સ્વરૂપઃ પૃથકત્વવિતર્ક સવિચાર, એકત્વવિતર્ક અવિચાર, સૂક્ષ્મક્રિયા પ્રતિપાતી અને સમુચ્છિન્નક્રિય. સમાધિ પર યોગકારોના વિચારો. જૈન દૃષ્ટિએ તેની વિચારણા. ધ્યેય સાથે એકતા. અહિંસા યમની મુખ્યતા. અહિંસા પાલન માટે ઉત્તર ગુણો. સમિતિ, ગુપ્તિ—તે પર વિસ્તારથી વિવેચન. અષ્ટપ્રવચનમાતા. મૂળ ઉત્તર ગુણની સવિશેષ પ્રાપ્તિ. પૌદ્ગલિક પર દ્રવ્ય પર જય. મુદ્રાઃ યોગમુદ્રા, જિનમુદ્રા, મુક્તાસુક્તિમુદ્રા. આસનનાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપ. પર્યંકાસન પર ખાસ વિવેચન. પ્રાણાયામનું ફળ, તેનો સમય. માત્રાનો અર્થ. પ્રાણાયામમાં ભ્રાન્તિ. શરીરયાતના. મન ઇંદ્રિય પર જય. સ્થિરતા. હઠયોગમાં પાત. યોગપ્રક્રિયાનું અનિવાર્ય પરિણામ—સ્થિરતા. સિદ્ધદશામાં પણ તદ્રૂપ ચારિત્રની અસ્તિતા. જોગજુગતિ. અધિકારભેદ. ચિદાનંદજીનું ' જોગજુગતિ જાણ્યા વિના ' પદ. ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ આત્મવિચારણા. યોગાંગસેવના. પરમાત્મસ્વરૂપમાં રમણતા. આત્મસ્વરૂપમાં લય. ટૂંકા વખતમાં કાર્યસિદ્ધિ. નિરંજન નિરાકાર સ્થાનપ્રાપ્તિ. તે સ્થાનમાં અષ્ટ કર્મનાશથી પ્રગટ થતા ગુણો. ' સમાસી'નો અર્થ. શાંતિસામ્રાજ્ય મંદિરમાં વાસ. પૃ. ૧૪૪ થી ૧૬૪

સાતમું પદ-સાખી. (આશા જંજીરની ઉલટી ગતિ) હાથીની સામાન્ય રીતિ બાંધેલ અને છૂટી અવસ્થામાં ફેર. ચેતનની તેથી ઉલટી પદ્ધતિ. આશપાશમાં બંધાયેલ દુનિયામાં રખડે છે અને તેથી મુક્ત થઈ જાય છે ત્યારે એક સ્થાનકે રહે છે. સાંસારિક આશાઓ ધનની આશાએ શું શું કરે છે? ફળાપેક્ષા વગર કાર્ય કરવાથી થતો સ્વાત્મસંતોષ. નિરાશી ભાવ. **આશાવરી. અવધૂ ક્યા સોવે તનમઠમેં (તનમઠ ત્યાગ અને આત્મજાગૃતિ).** શરીરમાં દૃષ્ટિ કરવાની જરૂર. બહિરાત્મ, અંતરાત્મ અને

પરમાત્મસ્વરૂપ. સુમતિ સ્તવનમાં આનંદઘને કરાવેલું તેનું દર્શન. બહિરાત્મ દશામાં વર્તતા ચેતનનું વર્તન. તેને ઉપદેશ. ઘરનું ઘર. ભાડાનું ઘર. શરીરનો ભરોસો કેટલો રાખવો યોગ્ય ગણાય ? તબીયત જાળવનારે વિચારવા યોગ્ય વાતો. શરીરમઠમાં શું છે તે પર વિચારણા. તેની સ્થિતિ પર લક્ષ્ય. શરીરઘરમાં પાંચ ભૂતોનો વાસ. શ્વાસોશ્વાસરૂપ ખવીસ. ઇંદ્રિય ભૂત છળશોધન. બહિરાત્મ ભાવનો ત્યાગ કરવા ઉપદેશ. શિર પર પંચ પરમેષ્ઠી. આત્મઅભ્યાસ. સૂક્ષ્મ બારી. પરમાત્મસ્વરૂપની ઝાંખી. ઝાંખી કરનારનું વિરલપણું. મૂકી તારી એ પરમાત્મભાવ. અપૂર્વ રહસ્ય. પંચ મહાવ્રતનું સ્થૂળ સ્વરૂપ. વિરતિભાવ. યમ પાંચ–એ પરવસ્તુ પર જયનો પાયો. યોગમાં પ્રગતિ. આશાત્યાગ. આશાત્યાગ, આસનધારણ અને અજપાજાપ એ ત્રણથી પ્રભુદર્શન. આશાસ્વરૂપ. આસનની જરૂરીઆત. અજપાજાપ. ત્રણ યોગ પર અંકુશ. સાધ્યદર્શન. **પૃ. ૧૬૪ થી ૧૭૪**

આઠમું પદ–સાખી. આતમ અનુભવ ફૂલકી. (આત્મ અનુભવ ફૂલની અભિનવ રીતિ) ફૂલનું સ્વરૂપ. અનુભવ પુષ્પનું નૂતનપણું. નાકને વાસના આવતી નથી. કાનને અનાહત નાદથી ખબર પડે છે. વ્યંજનાવગ્રહ, અર્થાવગ્રહ, ઈહા, અપાય, ધારણા. બાહ્ય વસ્તુજ્ઞાન ઇંદ્રિય દ્વારા. **ધનાશ્રી અથવા સારંગ. અનુભવ નાથકું ક્યું ન જગાવે. (ચેતનજીને જાગ્રત કરવા અનુભવને પ્રેરણા)** શુદ્ધચેતના કથન. શુદ્ધચેતના અને કુમતિઃ શોક્યો. ચેતનજીની સ્થિતિનો ખ્યાલ ભાડાના ઘરને ઘરનું ઘર માનવાની અને શરીરને આત્મા માનવાની ભૂલ. મમતાને લીધે ચેતનની સ્થિતિ. ખરું સુખ. તેનો વિચાર ચેતનને નથી. પરભાવરમણતા. અજાગલસ્તન ન્યાય. સાચું કહેવામાં ગુસ્સો કરવો ઉચિત નથી. વધારે કહેવાથી સર્પાંગુલી જેવું લાગે. અનુભવનો ઉપદેશ. મમતામસ્ત ચેતનજીનો તાદૃશ્ય ચિતાર. અન્ય આસક્ત ચેતન. તેની સાક્ષી અને તેનો પૂરાવો. તેનું સંસારપરિભ્રમણ. અનેક નાટકની રચના કર્મકૃત. સુમતિની સોબતથી તેનું નિષ્પન્ન સ્વરૂપ. આનંદસ્વરૂપ ચેતન. સિદ્ધ દશામાં તેને આનંદ. તેવી તેની હાલ સ્થિતિ નથી, તેથી તે પર–રમણીમાં મસ્ત જણાય છે. તેને તે સમજાવી તેનું વાસ્તવિક રૂપ બહાર લાવવાની જરૂર. સામાન્ય જ્ઞાન અને અનુભવ જ્ઞાન વચ્ચે તફાવત. **પૃ. ૧૭૪ થી ૧૮૦**

નવમું પદ–સારંગ. નાથ નિહારો આપ મતાસી. (સમતાસંગ અને મમતાસંગ. એક સરખામણી) શુદ્ધચેતનાનું પતિ તરફ કથન. મમતાએ પતિના કેવા હાલ કર્યા છે તેનું વર્ણન. ખોટું ખાતું ખતવવાની તેની પદ્ધતિ. વંચક, શઠ અને સંચય કરનારી મમતા. આશ્રવદ્વાર ઉઘાડાં મૂકવાની તેની પદ્ધતિ. નિરંતર દેવાદાર સ્થિતિમાં રાખવાની તેની પદ્ધતિ. સંવર નિર્જરાનાં દ્વાર બંધ કરવાની તેની રીતિ. વ્યાજખાઉ યાહુદી સાથે મમતાની સરખામણી. સંસાર–કારાગૃહમાં કેદ રાખવાની તેની રીતિ. વગોવનારી મમતા. સર્વ દુઃખનું કારણ મમતા. નરકની વિડંબના કરાવનાર મમતા. મશ્કરી કરાવનાર મમતા.

સુજ્ઞ પાસે પણ હાંસી કરાવનાર મમતા. ડહાપણનો માર્ગ બતાવનાર અન્ય ગતિમાં મળશે નહિ. મમતા ઘરનું માણસ નથી, ફસાવનાર છે. ચેતનના ખરા સગાનાં નામ. તેઓનું મીઠાપણું. એવી કુલટા સ્ત્રીને સંગ મૂકી દેવાનો આગ્રહ. ખરા સગાના મેળાપની દૂધ પતાસાના મેળાપ સાથે સરખામણી. મમતા દાસી છે. મમતા અહિત કરનારી છે. મમતા સંતાપ કરનારી છે. આનંદસ્વરૂપ ચેતન. સમતા તેને ખરું હિત કરનારી છે. એના પર વિસ્તૃત વિવેચન, આત્મપરિણતિ, સમતા વગરનાં ક્રિયાઅનુષ્ઠાનો. પૃ. ૧૮૦ થી ૧૮૬

દશમું પદ-ટોડી. પરમ નરમ મતિ ઔરન આવે (ચેતનજીનું વિભાવાવસ્થામાં વર્તન) શુદ્ધચેતનાનું આત્માને કથન. મમતાસંગમાં નરમ અને મારા વખતે કઠોર. શુદ્ધચેતનાની હૃદયની બળતરા. સખી પાસે શોકયપ્રત્યેનો ખાર બતાવવાની રીતિ. શ્રદ્ધા પાસે હૃદયસ્ફોટન. મનુષ્યસ્વભાવનું નબળું તત્ત્વ. ગુણોના ધામ પતિ મમતા પાસે નરમ બની જાય છે. શુદ્ધ પતિવ્રતા તરફ અલ્પ પ્રેમ. પતિને મનાવવાના ચેતનના અનેક પ્રયત્નો. તેનું ગાયન. નિષ્ફળ પ્રયત્નો. મૂળ વસ્તુથી દાણ વધારી મૂકવાની ચેતનની રીતિ. ઋણ વધારવાની તેઓની પદ્ધતિ, કર્મબંધરૂપ જગાત. દૂતીની ગેરહાજરી. દલાલનું કાર્ય. તેની પણ ગેરહાજરી. કરિયાણાંની કિંમત કરાવનાર. સાધારણ દલાલની અશક્તિ. પ્રેમ કરિયાણાંની કિંમત કરાવનાર. ધર્મઘોષની દલાલી. ઘરનાં છિદ્ર. જાંઘ ઉઘાડવાનો ભય. સતી એમ ઉઘાડે નહિ. કુલીન સ્ત્રીનું કર્તવ્ય. જાર પુરુષોથી સતામણી. પરભાવરૂપ જાર. વિરહાનળની જ્વાળા. આનંદસ્વરૂપ પતિ. સ્ત્રીનાં વચન સાંભળીએ પણ પતિ આવતા નથી. હવે શું ઢોલ વગાડવો? સમજાવવાની રીતિ. પૃ. ૧૮૬ થી ૧૯૧

અગિયારમું પદ-માલકોશ વેલાવલ, ટોડી. આતમ અનુભવ રીત વરી રી (ચેતનજીનું સ્વભાવદશામાં વર્તન) સુમતિમંદિરમાં ચેતન આવ્યા પછી તેના વર્તનનો ચિતાર. સુમતિ અને શુદ્ધચેતના વચ્ચેનો તફાવત બાધક દશા મિથ્યાત્વવાળી સ્થિતિમાં. ચેતનજીની પધરામણીની વધામણી. ચેતન યુદ્ધવર્ણન. યુદ્ધમાં મોડબંધન. નિજ સ્વરૂપરૂપ મોડ. તીક્ષ્ણ રુચિરૂપ તરવાર. સમ્યક્ત્વ. યથાપ્રવૃત્તિકરણ. અપૂર્વકરણ. ગ્રંથીભેદ. ટોપધારણ મસ્તકે. પગે સુરવાળ. સંયમરૂપ બખતર. સંયમસ્વરૂપ. એકાગ્રતારૂપ લંગોટ. રણક્ષેત્રમાં મોહ. તેની નાસભાગ. કર્મની કાપણી. યુદ્ધ જોનારના ઉદ્‌ગાર. ક્ષપકશ્રેણી, અંતર્મુહૂર્તમાં કર્મનાશ. ચેતનના ખરા કુટુંબીઓ. ચેતનના ખરા કુટુંબીઓ અને ખોટા કુટુંબીઓ. ચેતનની જાગૃતિનું વર્ણન. ચેતનને અભિનંદન. સાધુમાર્ગ પર અરુચિનું પરિણામ. કેવળજ્ઞાન લક્ષ્મી ચેતનને વરે છે, ગાન કરે છે અને ચેતન તેમાં લયલીન થાય છે. વિજયડંકા વાગે છે. નિજ સ્વરૂપસિંહાસન પર ચેતનજી સ્થિત થયા છે. એ અદ્‌ભુત સ્થિતિ. લડાઈનું સુંદર પરિણામ. મનુષ્યભવસાર્થકતા. પદરહસ્ય. સ્વપરવિવેચન. પદ્મિનિની નિર્ભંજના. પૃ. ૧૯૧ થી ૧૯૭

બારમું પદ-સાખી. કુબુદ્ધિ કુબજા કુટિલ ગતિ. (આનંદઘન અને ચોપાટ)

ચેતનજીની ચોપાટ. સાધારણ નહિ પણ આલંકારિક. દુર્મતિરૂપ કુબ્જા. સદ્બુદ્ધિરૂપ રાધિકા. ગાંડી સોગઠીની વક્ર ગતિ. અંતે રાધિકાનો જય. સુમતિ એ Conscience છે. તેનું શુદ્ધ માર્ગદર્શકત્વ. કષાયાદિ વિભાવના જોરે કુમતિનું પ્રાબલ્ય. છેવટે સુમતિનું સામ્રાજ્ય. **રામગ્રી. ખેલે ચતુર્ગતિ ચોપર પ્રાણી મારો.** સોગઠીનાં ૯૬ ઘર. ચાર રંગની સોગઠી. પાસા અને કોડીથી દાણા. ચોપાટના ચાર પટ–ચેતનની ચાર ગતિ ચેતનજીની મોટી ચાલ. ચારે પટમાં તેની દોડાદોડ. ગંજીપાની રમત. બીજી રમતો દમ વગરની છે. ચેતનજીએ માંડેલી મોટી રમત. રાગદ્વેષ મોહના પાસા. પાસાના દાણાની સમજણ. તેનું અલંકારિક સ્વરૂપ. મોહના અવયવ રાગદ્વેષ. મોહનીય કર્મસ્વરૂપ. રાજાના હુકમ પ્રમાણે તેને વશ પડેલ ચેતનજીનું ફરવું. રમવામાં કુનેહ. રાગનું સ્વરૂપ. તેના પાંચ ઇંદ્રિયોરૂપ છોકરા. વિષયાભિલાષ મંત્રી. સદાગમ. અપ્રમત્તતા શિખર. યશોવિજયજીનો રાગનો સ્વાધ્યાય. પાંચ દાણા નીચે બે. છ દાણા નીચે એક. એને ગણવાનો વિવેક–આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ સાત ગતિનું સ્વરૂપ. અષ્ટમી ગતિ. છકાય જીવમર્દન. અસંયમ. વેદાશ્રયી સાત. ગતિ પાસા ગણવાનો વિવેક બીજી રીતે. ષડ્‌રિપુ. મન પર જય. પરમ સાધ્યપ્રાપ્તિ. ગુણસ્થાનકે દાણા ગણવાનો વિવેક. સોગઠી ચલાવવાની આવડત. સાધ્યપ્રાપ્તિ. સંસારચક્ર પર બ્રેક. લેશ્યાસ્વરૂપ. કર્મબંધમાં કષાયને સ્થાન. પ્રકૃતિબંધ કરાવનાર લેશ્યા છે. કષાયને ઉદ્દીપન કરનાર પણ તેથી ભિન્ન. અલેશી આત્મા. ઉપબૃંહક દ્રવ્ય. યોગનો વિષય લેશ્યા. આત્મદ્રવ્યને રંગિત કરનાર લેશ્યા. છ લેશ્યાઃ કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજો, પદ્મ, શુક્લ. અશુભ લેશ્યા અને શુભ લેશ્યા. લેશ્યાના રસ. લેશ્યાદૃષ્ટાંત. જાંબુ વૃક્ષ. લેશ્યા અને સોગઠીના રંગો. ચક્રભ્રમણ. જોરી–જુગીઆ દાણા. ભાવ વિવેકનું પગડું. સોગઠી લપમાં. સોગડી ગાંડી. ઉપશમશ્રેણીમાં ખડું કરવું પડે છે. આનંદઘન ચરણકમળસેવા. ઉપદેશ આપવા રમતની ચીજનો ઉપયોગ. **પૃ. ૧૯૭ થી ૨૧૦**

તેરમું પદ–સારંગ. અનુભવ હમ તો રાવરી દાસી (મમતા સંગમાં રમતા ચેતનજી માટે સમતાના ઉદ્‌ગારો.) સમતાના અનુભવ પ્રતિ ઉદ્‌ગારો. સમતાનું કિંકરત્વ. માયા મમતા ક્યાંથી આવી ? તે બન્નેનું સ્વરૂપ. ચેતનરાજને તેણે આપેલ દુઃખ. ચેતને તેની નહિ કરેલી તપાસ. અનુભવનો ઉત્તર. ચેતનજીની માયા મમતા સાથે રીઝામણ. રાજાને ગમી તે રાણી. શોકકારણ પૃચ્છા. સુમતિ પ્રત્યુત્તર. પતિવ્રતાધર્મ. ચેતનાના સંબંધીઓ ચેતનજીને ગાંડો ગણે છે તે ઉદાસીનું કારણ. પાઠાંતર અર્થ. પતિ સમજતા નથી, નિષ્ઠુર થઇ મમતાનો સંગ છોડતા નથી તેથી સુમતિની એક પળ છ માસ જેવી જાય છે. ચેતન શુદ્ધ દશામાં આનંદઘન. માયા મમતાનું લબાડપણું. ચેતનામંદિરે પધારવા વિજ્ઞપ્તિ. **પૃ. ૨૧૦ થી ૨૧૫**

ચૌદમું પદ. સારંગ. અનુભવ તું હૈ હેતુ હમારો. (ચેતનજીને સમજાવવા અનુભવને પ્રેરણા.) અનુભવને ઉદ્દેશીને વિશેષ ઉદ્‌ગાર. પતિસંબંધ થાય અને પતિમંદિરે પધારે એવા ઉપાય કરવાની જરૂર. ચેતનજીનું કામ. આત્મનિરીક્ષણ. ચતુરાઇથી મમતાસંગ તોડાણ અને સમતાસંગ જોડાણ. મમતાના આવિર્ભાવમાં તૃષ્ણાનું મુખ્યપણું.

સ્વપરવિવેચન. ધનતૃષ્ણા. તૃષ્ણાસ્વરૂપ. ભાંડની દીકરી. એવી સ્ત્રી તમારો શું જયવારો કરશે ? એ શઠ છે, ઠગ છે, છળ કરનારી છે, કપટી છે. એનો ભાષાપ્રપંચ. આ સર્વ પતિને નિવેદન કરો. તૃષ્ણાસોબત, સંસર્ગ, પડછાયો પણ ભયાવહ. કુબુદ્ધિસંગ. તેથી ઈજ્જતનો નાશ. સમતાને ઘરે આનન્દઘન. આગમનથી વિજયડંકા. અનુભવ અને જ્ઞાનમાં તફાવત. સ્વભાવદશારમણ. જીવનનું લક્ષ્યસ્થાન. પૃ. ૨૧૫ થી ૨૧૯

પંદરમું પદ–સારંગ. મેરે ઘટ ગ્યાન ભાનુ ભયો ભોર. (વિશુદ્ધ દશામાં આવતા ચેતનજીના ઉદ્‌ગારો.) શુદ્ધ દશામાં ચેતનજી. જ્ઞાનભાનુઉદયથી પ્રભાત. ચકવો ચકવી. ચેતન અને ચેતના. પ્રભાત થતાં વિરહનો નાશ. શુદ્ધ ચેતન ચેતનાનો સંબંધ. કર્મપ્રચુરતારૂપ નદી. દશમ ગુણસ્થાનક. શુદ્ધ વસ્તુદર્શન. જ્ઞાનથી લોકાલોક પ્રાકટ્ય. જ્ઞાનથી ભ્રમનાશ. આત્મિક ચોરીનો પત્તો. ચેતનનાં રત્નો. ચોરી કરનાર ચેતનજી પોતે જ. અન્ય ચોર છે એ ભ્રમ દૂર. ચેતનજીની કબૂલાત. ભાનુઉદયથી હૃદયકમળ-વિકાસ. તેથી ચન્દ્રકાંતિની મંદતા. વલ્લભ આનંદઘન ભગવાન. વિષયપ્રતિભાસ. આત્મપરિણતિમત્ અને તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન. સ્વનો આદર, પરનો ત્યાગ. પૃ. ૨૧૯ થી ૨૨૩

સોળમું પદ–મારુ. નિશદિન જોઉં તોરી વાટડી. (સમતાની સ્વમંદિર પધારવા વિજ્ઞપ્તિ) શુદ્ધચેતના કથન ટોલા. અનાદિ કાળથી વાટ. વિભાવદશામાં ચેતનની સ્થિતિ. પરચાલત્યાગ. ઝવેરીના લાલની કિંમત. મારા લાલની કિંમત. પટંતર વસ્તુ વગર મૂલ્ય થાય નહિ. લાલનું અમૂલ્યત્વ. પતિમાર્ગનિરીક્ષણ. પતિઆગમનના પૃથક્ માર્ગો. તેમાં એકાગ્રતા. યોગીની સમાધિ. મુનિનું ધ્યાન. તેના જેવું એકાગ્ર નિરીક્ષણ. ધ્યાન અને સમાધિનો ફેર. ધર્મધ્યાન, શુક્લધ્યાનના ભેદો કોની પાસે આ વાત કરવી ? ખોળા પાથરવા કે શું કરવું ? મનનું ડામાડોળપણું. વિવેક મિત્ર કથન. આનંદઘન પ્રભુ આગમન. સેજડીમાં આનંદરંગ. સદસદ્વિવેક. મંદિરે લાવવામાં મદદ. સમતા અને શુદ્ધચેતના વચ્ચે ગોટાળો. પૃ. ૨૨૩ થી ૨૨૯

સત્તરમું પદ–ગિરનારી સોરઠ. છોકરાને કયું મારે છે રે. (ગુણપ્રાપ્તિની શરૂઆતમાં રાખવા યોગ્ય સંભાળ.) સુમતિકથન. ઉપશમ સમકિતરૂપ છોરો. એ સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ. મિથ્યાત્વરૂપ ડેણ. અમૃતવેણ. લકુટિ-તાત્ત્વિક રુચિ અને આગમાનુયાયી શ્રદ્ધા. પ્રગતિમાં ચતુર્થ ગુણસ્થાનક. મિથ્યાત્વની અંધતા. પાંચ વાર ઉપશમ સમકિત. મિથ્યાત્વનું જોર. સાધ્યદર્શન પછી મિથ્યાત્વનો કાળ. મરણપથારીએ મિથ્યાત્વ. પં.શ્રી ગંભીરવિજયકૃત અર્થ. સંયમરૂપ છોરો. ડેણ વિવેકકથન. પાંચ બોલ. પચીશ બોલ. પાંચ મહાવ્રતની પચીશ ભાવના. તપના પચાસ ભેદ સીત્તેર ભેદ. પૃ. ૨૨૯ થી ૨૩૫

અઢારમું પદ–માલકોશ. ગોડી રાગણી. રીસાની આપ મનાવો રે. (શુદ્ધ ચેતનાને પ્રગટ કરવાના ઉપાય પર હૃદયગાન.) જીવનનો ઉદ્દેશ. ગ્રંથીભેદથી સાધ્યદર્શન સાચા માર્ગની ઝાંખી. સુમતિવાક્ય ચોવટીઓ. પંચાત કરનાર. તેની જરૂર નથી. તેનાં કારણો. દલાલનો બજારુ સોદો. પ્રેમનો સોદો. અંતરંગ વસ્તુની પરીક્ષા. આપે લે તેને

તેની કિંમત. અન્ય દલાલ નકામા છે. સ્વાભાવિકતા અને કૃત્રિમતામાં ફેર. મનની આંટી દૂર કરો અને મિષ્ટ વચનવડે સંતોષ આપો. સંતાપસ્વરૂપ. તેના પર વચનામૃતનો છંટકાવ. સર્વ જીવો તરફ હિતબુદ્ધિ. હિતબુદ્ધિ-મૈત્રીભાવ. મીઠી નજર. તમારે કોની દરકાર છે? શુદ્ધ ચેતનાને મુજરો. અંધકાર રાત્રિ. રસ્તાનાં વિઘ્નો. આકાશમાં વાદળાં. પ્રભુમુખચંદ્ર-દર્શન. પ્રેમમાં દુવિધા નહિ, ગોટો નહિ, આડંબર નહિ. એમ થશે એટલે આનંદઘન પ્રભુ સમતાની સેજડીમાં બિરાજશે. ચેતનાને મનાવવાનું કર્તવ્ય. **પૃ. ૨૩૫ થી ૨૪૨**

ઓગણીસમું પદ-વેલાવલ. દૂલહ નારી તું બડી. (ચેતનજીની વ્યવહાર-જાગૃતિ કેવી છે?) ચેતન ચેતનાને કહે છે કે તું ઘણી ગાંડી છે. નિગોદથી જીવની પ્રગતિ. આત્મધનનાશ. સિદ્ધ દશામાં સ્થિરતા. ચેતનનો ઉત્તર. વિભાવમાં છે તેથી શું થાય છે તે જાણતો નથી. તું કેમ ઊંઘે છે? ચેતનાનું વિભાવમાં અજ્ઞાન. પતિ જાગે છે કે ઊંઘે છે તે જાણતી જ નથી. આનંદઘનદર્શનની પિપાસા. ઊંઘતા ચેતનજીનું વર્ણન. **પૃ. ૨૪૨ થી ૨૪૫**

વીસમું પદ-ગોડી આશાવરી. આજ સુહાગન નારી (પતિ સન્માનાર્થ સમતાના શણગાર) પતિએ ચેતનાની ખબર લીધી. દાસી બનાવી. ચેતના સૌભાગ્યપ્રાકટ્ય. સૌભાગ્યવતીના સોળ શણગાર. શણગાર અધિકાર પ્રમાણે ફરે છે. ૧-પ્રેમ રાગથી રંગેલ સાડી. પ્રેમ પ્રતીત રાગરુચિસ્વરૂપ. ૨ પ્રભુભક્તિરૂપ હાથમાં મેંદી. રાવણ. ૩ ભાવઅંજનનું આંજણ. દાનાદિને સ્વાદિષ્ટ બનાવનાર ભાવ. ૪ સહજ સ્વભાવરૂપ ચોળી. ૫ સ્થિરતારૂપ કંકણ. ૬ ધ્યાન ઉર્વશી ખોળામાં ધારણ કરે છે. ૭ ગળામાં પ્રિયગુણમાળ. ૮ શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ સિંદુર સેંથામાં. જ્ઞાન અને જ્ઞાનોપયોગ. ૯ નિરક્તતારૂપ અંબોડો. ૧૦ જ્યોતિરૂપ દીપમાળા. ત્રણ ભુવન પર તેનો પ્રકાશ. ૧૧ કેવળજ્ઞાનરૂપ આરિસો. ૧૨ અજપાજાપરૂપ ધ્વનિ. ચિદાનંદજીપદ. ૧૩ અનાહતનાદરૂપ વિજયડંકો. ૧૪ આનંદરૂપ વરસાદધારા. ૧૫ ભવ્ય વનમયૂરોના ટહુકા. ૧૬ ઝીણી સાડી. આ પદના કર્તૃત્વ પર નોટ-ચર્ચા. **પૃ. ૨૪૫ થી ૨૫૪**

એકવીસમું પદ-ગોડી. નિશાની કહા બતાવું રે. (શુદ્ધ ચેતનજીનું અગમ્ય સ્વરૂપ) ચેતનજીને સરખાવવા કોઈ વસ્તુ નથી. રૂપી દ્રવ્ય અને ચેતનજી. અરૂપી કહું તો છે જ નહિ. રૂપારૂપી ભાવ અને સિદ્ધના જીવો. સિદ્ધ સ્વરૂપી ચેતન કહેવામાં વિરોધ. સંસારદશા સાથે સિદ્ધનો વિરોધ. ચેતનની સનાતનતામાં વિરોધ. ઉપજે, વિનાશ પામે એ બનવું અશક્ય થઈ પડે. નિત્યત્વપણામાં પણ વિરોધ. ચેતનજી અને પ્રમાણવાદ. નયલક્ષણ. પ્રમાણજ્ઞાન. ચેતનની નિશાનીઓની વિચારણા. સંગ્રહનયે ચેતન. વ્યવહાર અને નૈગમનયે ચેતન. સમભિરૂઢનયે ચેતન. ઋજુસૂત્ર અને એવંભૂતનયે ચેતન. સિદ્ધ શબ્દ સાથે સાતે નય. સર્વાંગી અને સર્વ નયનો સ્વામી ચેતન. નયવાદથી લડાઈ. હાથી અને આંધળા. અંધપરંપરા. પ્રમાણજ્ઞાનથી ચેતનસ્વરૂપ વિચારણા. દેવચંદ્રજી. અનુભવગોચર વસ્તુનું જ્ઞાન. કહેવા સાંભળવામાં કાંઈ વળે નહિ. અનુભવ અને પ્રમાણજ્ઞાન. આનંદસ્વરૂપી ચેતન. સુખસ્વરૂપવિચારણા. આત્મજ્ઞાન. **પૃ. ૨૫૪ થી ૨૬૩**

બાવીસમું પદ-ગોડી. વિચારી કહા વિચારે રે. (આનંદઘનના આગમનનું અગમ્ય સ્વરૂપ) દિવ્યજ્ઞાન અને અનુભવજ્ઞાન. પદનો ઉચ્ચ લય. આગમ અપાર. એકલી બુદ્ધિથી વિચાર કરવામાં મુશ્કેલીઓ. આધાર આધેયમાં પ્રથમ કોણ? મુરઘી અને ઇંડું. ઇશ્વરકૃત સૃષ્ટિ માનવામાં વિરોધ. બીજ અને વૃક્ષ દૃષ્ટાન્ત. રાત્રિ અને દિવસ દૃષ્ટાન્ત. જ્ઞાનની મર્યાદા. અલૌકિક ભાવોમાં તર્ક. સિદ્ધ અને સંસારી. કરનાર અને કરણી. જન્મ અને મરણ. દીપક અને પ્રકાશ. શાશ્વત ભાવવિચારણા. સર્વજ્ઞપણાની પરીક્ષા. આસતા. મુશ્કેલીનો ખુલાસો. અનાદિ સ્વરૂપ. આપ્તપ્રણીત આગમજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા દ્રઢ ભાવના. **પૃ. ૨૬૩ થી ૨૭૦**

ત્રેવીસમું પદ-આશાવરી. અવધૂ અનુભવકલિકા જાગી. (આનંદઘનની અલક્ષ્ય જ્યોતિ) અનુભવજ્ઞાન. તેનું પરિણામ. અવ્યવસ્થિત મન સ્વરૂપવિચારણા કરે છે. જ્ઞાન પ્રગટ કરવાનો સમય. અનુભવકલિકાને વધારે ખીલવો. માયા દાસી ઉપર ઘેરો. એક દોઢ દિવસ માયાનું જોર. જન્મ જરા મરણ વશ થયાં છે. એને હવે ફેંકી દો. તમે આટલી મમતા કોના ઉપર કરો છો? (ઉપલક્ષણથી અર્થ) અનુભવરસમાં રોગ શોક લોકવાદ નથી. એમાં અચળ શિવસુખ સાથે મિલન છે. અનુભવરસ. સંસારને વળગણ. લોકરુચિ પ્રમાણે કામ કરનાર. સત્ત્વવંત મુમુક્ષુની દશા. સિદ્ધદશાનું સુખ. અનુભવીનું આનંદમય જીવન. આનંદબિંદુનો સમુદ્ર. અનુભવજ્ઞાન પછીની દશા. આત્મીય જ્યોતિ. અલખવાદ. અવગાહના. વ્યક્તિભેદ. અલક્ષ્ય સ્વરૂપપ્રાપ્તિનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ. **પૃ.૨૭૦ થી ૨૭૮**

ચોવીસમું પદ-રામગ્રી. મુને મારો કબ મિલશે મન મેલુ. (આનંદઘનનો મનમેળાપ) અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાના નિર્ણય પછી ચેતનના ઉદ્ગાર. મનના મેળ વગરની પ્રીતિ. આત્મિક સ્વભાવે સ્વભાવ. ચેતન અને સ્વભાવ. ચેતન અને વિભાવ. વિભાવની રમત. રેતીના કોળીઆ. પોતાના મળે ત્યારે પડદો રાખવો નહિ. રાખે તે પથરો. સંસારત્યાગની વાતો. પરભાવરમણત્યાગ. **પૃ. ૨૭૮ થી ૨૮૧**

પચીસમું પદ-રામગ્રી. કયારે મુને મિલશ્યે મારો. (મનમેળાપીને મળવાની આતુર આકાંક્ષા) આનંદઘનની પૃચ્છા. આત્મસ્વરૂપની ઝંખના. સ્વજનમેળાપ. ધીરજ. આવી બાબતમાં જેને તેને પૂછવામાં લાભ નથી. ઉપમિતિનાં પાત્રો. કુશળ વૈદ્ય. વ્યાધિ-ચિકિત્સા. મધુમેહ. પરમાત્મા વૈદ્ય સાબર અને શિકારી. મુંબઈમાં છૂટું પડી ગયેલું બાળક. ગરમીમાં બપોરે મુસાફરી કરનારની તૃષા. **પૃ. ૨૮૧ થી ૨૮૪**

છવીસમું પદ-આશાવરી. અવધૂ કયા માગું ગુનહીન. (ગુણહીનને યાચના કરતા આવડતું નથી.) મારામાં ગુણગણનાનું પ્રાવીણ્ય નથી. ગુણગાન આવડતું નથી. સુરના ભેદો જાણુનો નથી. ગુણયાચનામાં સંગીતનું મહત્ત્વ. રીઝ અને રીઝામણ આવડતા નથી. નિરંજન પદસેવાનું જ્ઞાન નથી. ચાર વેદ, કિતાબ, તર્ક, વિવાદ, પિંગળનું જ્ઞાન મને નથી. વળી અનેક પ્રકારના જાપનો વિધિ જાણુનો નથી. પરમાત્મસ્વરૂપનો જવાબ આપી શકતો નથી. સેવનવિધિ-માર્ગો જાણુનો નથી; તેમજ ભક્તિ કરતાં આવડતી નથી, ભાવનું

મિલાવન નથી, સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી. વળી મારામાં જ્ઞાન કે વિજ્ઞાન નથી, કળાચાતુર્ય નથી, ભજનવિધિનો અભ્યાસ નથી, ત્યારે હું તે શું માગું ? અને કેવી રીતે માગું ? આનંદઘન પ્રભુના દ્વાર આગળ ઊભો રહી ગુણધામનું રટણ કરું છું. પ્રભુદ્વારમાં પ્રવેશ કરવાની દૃઢ ઇચ્છા. પ્રભુપદ રટણનો મહિમા. અખંડ શાંતિનો સાક્ષાત્કાર. પૃ. ૨૮૪ થી ૨૯૩

સતાવીસમું પદ-આશાવરી. અવધૂ રામ રામ જગ ગાવે. (મતઆસક્તિનો બહિરાત્મ ભાવ.) ધર્મસહિષ્ણુતા. આનંદઘનની સારગ્રાહી હંસબુદ્ધિ. રામ શબ્દનું રહસ્ય. અલખને જગાવનાર શું કરે છે ? સંજ્ઞાસૂચક રામ શબ્દ. બૌદ્ધ સાંખ્યાદિનો અપેક્ષા સમજ્યા વગરનો આક્ષેપ. મઠધારી મઠાસક્ત. મઠોનાં નામો. મઠમાં ધર્મસર્વસ્વ. મઠરાગ. જટાધારીની જટામગ્નતા. धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम्. ગુફાનું સ્વરૂપ. આગમધારીનો થાક. માયાધારીનો છાક. દુનિયાદાર દુનિયામાં. આશાના દાસોનું વર્તન. નિષ્કામ કરણી કરનારનો અલ્પ ભાવ. બહિરાત્મભાવમાં આસક્ત. ધર્મને નામે રળી ખાનારા. ગચ્છભેદનો પ્રસંગ. અંતરાત્મભાવમાં વર્તનારાની અલ્પતા. ખગપદ ગગનમાં શોધનારની મૂઢતા. બહિરાત્મભાવમાં પરમાત્મભાવ શોધનારની અંધતા. ચાલુ પ્રવાહમાં કેટલા ગોટા વળે છે તેની વિચારણા. ધર્મના ખોટા પોકારો. શ્રી ધર્મનાથ સ્તવનમા ધર્મની દોડાદોડ પર કરેલી વિચારણા. ધર્મની શોધમાં ખોટી દોડાદોડ. અંતરાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાની કૂંચી. સહજ પુણ્ય થાય તેમાં કાંઈ દમ નથી. બાહ્ય ધમાધમ છોડી દેવાનો ખાસ ઉપદેશ. ચિત્તપંકજનો યોગ અર્થ. પદનો અદ્ભુત આશય. અંતરાત્મનું પૃથક્કરણ. વિવેકવિચારશાંતિની જરૂર. પૃ. ૨૯૩ થી ૩૦૩

અઠ્ઠાવીસમું પદ-આશાવરી. આશા ઓરનકી કયા કીજે. (પરાશાનો ત્યાગ. અગમ પીઆલાનું પાન.) પદ સંબંધી દંતકથા. સ્થૂળ જગતની આશા પર રચના આશાનું સ્વરૂપ. જ્ઞાનાર્ણવ. આશા પર ઉપાધ્યાયજીનું નિઃસ્પૃહાષ્ટક. સુખદુઃખનું લક્ષણ. પરકી આશા સદા નિરાશા. પરની આશા કરનારનું વર્તન-એક ચિત્ર. આશાધારી કૂતરો. હાથી અને કૂતરો. આશાને અંગે બન્નેના વર્તનમાં રહેલો મોટો તફાવત. આશીભાવ તજનારની ખુમારી. આત્મઅનુભવનો કેફ. આશાના દાસનું વર્તન. વાંદરીનું બચ્ચું અને આશાના દાસો. તેઓનું દાસીપુત્રત્વ. આશાદાસોનું કિંકરત્વ. પરવસ્તુની આશાનું આકર્ષણ. આશાદાસો જગતના દાસ થાય છે. આશા પર સ્વામિત્વ મેળવવાનું મહત્ત્વ. આશા અને ભર્તૃહરિ. આશાનદીનાં આવર્ત વિગેરે. તેનો પાર પામનાર યોગીશ્વર. મનરૂપ પ્યાલામાં પ્રેમમસાલો. બ્રહ્મઅગ્નિનું જ્વલન. સત્ત્વપાન. અનુભવલાલી પ્રાકટ્ય. તેનો ક્રમ. પં. આનંદ-સાગરજીનો આ ત્રીજી ગાથાનો ખાસ અર્થ. અગમ્ય પ્યાલાનું પાન કરવા પ્રાર્થના. તેને શોધવા અધ્યાત્મ વાસમા શોધ કરો. અગમપ્યાલાનો ભાવ. ચેતનજીનો અધ્યાત્મવાસમાં ખેલ. ત્યાં બેઠા લોકનાટકના તમાસાનું દર્શન. ચતુર્થ ગાથા પર પં. આનંદસાગરજી. ઉપસંહાર. આશાનું વર્ણન. આશાની પરંપરા. જ્ઞાનસુધારસપાનની ધૂન. પૃ. ૩૦૩ થી ૩૧૪

ઓગણત્રીસમું પદ-આશાવરી. અવધૂ નામ હમારા રાખે. (ચેતનજીનાં

વિવિધ નામોનું અવાસ્તવિકપણું.) નયની અપેક્ષા. અંશજ્ઞાન અને પ્રમાણજ્ઞાન. દ્રવ્યાર્થિક નયથી ચેતનજીનું વર્ણન. સહભાવી ધર્મો અને ક્રમભાવી ધર્મો. સાતે નયમાં તેની વહેંચણ. ચેતનજીનાં સ્વભાવસ્વરૂપ સમજવાની અગત્ય. ચેતનજીની ઉત્ક્રાન્તિ. કર્મમળ છતાં તેનું શુદ્ધ સુવર્ણત્વ. રુચકપ્રદેશનું નિર્મળત્વ. આત્માની સત્તાગત અને વ્યક્ત સ્થિતિ પર વિચારણા. નામ વ્યવહાર. ચેતનજીના સ્વભાવને અંગે તેનું ખોટારું. પુરુષ કે સ્ત્રી એ નામનું અવાસ્તવિકપણું. ચેતનનો વર્ણ જણાવવાનું અવાસ્તવિકપણું. ચેતનને સ્પર્શ રૂપ રસ ગંધ નથી. એ ઊંચો કે ઠીંગણો નથી. એને વર્ણ નથી, જ્ઞાતિ નથી, જાતિ નથી, સાધન નથી, કાંઈ નથી. ચેતનજી હલકાં નથી, ભારે નથી. નેતિ નેતિ વાદમાં અપેક્ષાભાવ. તે ભાવની અહિં વિચારણા. ચેતનજી ગરમ, ઠંડા, લાંબા, છોટા નથી, ભાઈ બહેન નથી. બાપ બેટા નથી. એ બાહ્ય સંબંધ છે, ક્રમભાવી પર્યાય છે. અનેક જાતિમાં ગમનાગમન કર્મસંબંધથી થાય છે. ચેતનજી મન નથી, શબ્દ નથી. ચિંતવનાર અને ચિંતવેલ શબ્દ ચેતન નથી. ચેતનજી વેશ નથી, વેશ ધારણ કરનાર નથી, કર્તા નથી, ક્રિયા નથી, તે તો જે છે તે છે, તેને કોઈ નામ સાથે સંબંધ નથી. એ દર્શન નથી, સ્પર્શન નથી, રસ નથી, ગંધ નથી. એ આનંદસ્વરૂપ ચૈતન્ય છે. દર્શનનાં નામો. સંગ્રહનયે આત્મા. સત્, ચિત્ અને આનંદસ્વરૂપ. આત્મસ્વરૂપ તેજ. ટબાકારના ખાસ અર્થ પર નોટ. **પૃ. ૩૧૪ થી ૩૨૩**

ત્રીસમું પદ–આશાવરી. સાધો ભાઈ સમતા રંગ રમીજે. (સાધકને સમતા-રંગમાં રમણ કરવા પ્રેરણા.) વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ સમતા મમતાનું સ્વરૂપ. મોહ રાજાનો અહં મમનો મંત્ર. મોહનું અંધપણું. યોગ્ય વિચારણાનો અભાવ. ધન પરનો મોહ. દ્રવ્યસંપત્તિ અને ભાવસંપત્તિ. મમતાને અને ભાવસંપત્તિને વૈર. મમતામાં શ્યામતા. સહજાનંદીની સજ્ઝાય. ભોજે મુંજ પર લખેલો શ્લોક. સંપત્તિવાનનું સ્મશાનમાં પોઢવું. મમતા સમતાની પૂજી. દ્રવ્યપૂંજીને જમીનમાં દાટનાર. તેના પર સર્પ મૂષક હોવાપણું. સંતતિ માટે દ્રવ્ય એકઠું કરનાર. ધનનો અલક્ષ્મી ભાવ. ધવળ શેઠ, મમ્મણ શેઠ, પોંપી, સીઝર, ઔરંગઝેબ, હૈદર, ટીપુ, વસ્તુપાળ તેજપાળ. ચૌદ રત્ન. ચૌદ રત્નની કથા પર રૂપક. સમતા રત્નાકરની દીકરી છે, અનુભવની બહેન છે. અશુભ ધ્યાનરૂપ કાળકૂટ. તેનો ત્યાગ. શ્રેણીગત અમૃતધારાનું પાન. શ્રેણીના પ્રકાર ઉપશમ અને ક્ષપક. સમતા અને બ્રહ્મા. સમતા અને વિષ્ણુદેવ. સત્ત્વગુણનો મહિમા. સમુદ્રમંથનની કથાનો ભાવ. કષાયથી સમતાને ડર. આનંદઘન પ્રભુ એ શ્રી જિનેશ્વર દેવ. ચતુરાનનો ભાવાર્થ. સમતા મમતા ભાવ-વિચારણાનો ઉપસંહાર. **પૃ. ૩૨૪ થી ૩૩૩**

એકત્રીસમું પદ–શ્રીરાગ. કીત જાનમતે હો પ્રાણનાથ. (સમતા મમતાના પરિવારનું બારિક અવલોકન.) પરમદિરે રખડવાની ચેતનજીની ટેવ. પોતાના ક્ષમા વિગેરે સગાંઓ. સ્થૂલિભદ્ર. સમતાના મંદિરમાં ચેતનજીનું આવી ચઢવું. પરિવાર સામે નજર કરવા વિજ્ઞપ્તિ. માયાનું શારીરિક વલણ, તેનું જડપણું, ચેતનનું પ્રસિદ્ધ ચેતનપણું.

જડપણાને અને ચેતનપણાને વિરોધ. મૂર્ખની સાથેના સંબંધનું અયોગ્યત્વ. વિભાવદશામાં કર્મબંધ. કર્મનો આકર્ષ અને ચેતનને ઊંધા પાટા. વિષયપિપાસારૂપ વિષવેલડીનો સંગ. સર્વ શક્તિનો ઘાત કરનાર પ્રસંગો વિભાવમાં. વિભાવમાં કામ, કપટ, મદ, મોહ વિગેરેનો સંબંધ. સ્વભાવમાં કૈવલ્યજ્ઞાનામૃતપાન. મમતામાં અનંત દુઃખ, સમતામાં વસંત ખેલ. ભર્તૃહરી અને મસ્ત દુનિયા. વિભાવમસ્ત પ્રાણીનું ઠેકાણા વગરનું વતન. શ્રી શાંતિનાથના સ્તવનમાં આનંદઘનજી. સ્વપરિવારજ્ઞાન. સ્વપરિવાર ભેટ. સુમતિનો અર્થ. પં. શ્રી ગંભીરવિજયજીનું પદ. યશોવિજયજીનું પદ. બન્ને પદ પર વિચારણા. **પૃ. ૩૩૩ થી ૩૪૦**

બત્રીસમું પદ–રામેરી. પીયા તુમ, નિઠુર ભયે કયું ઐસે (સમતાની વિશુદ્ધ માર્ગ આચરવા વિજ્ઞપ્તિ.) સુમતિનું ચેતનને સર્વસ્વાર્પણ. ચેતનજી કઠોર કેમ થયા છે તે પર પૃચ્છા. એકપક્ષી પ્રીતિનો ઘાટ બેસે નહિ. કુલટાની રીતિ. તેઓ પર પ્રેમ કરવાનું પરિણામ. ભ્રમરનો ફૂલ પર પ્રેમ. તેવા પ્રેમ સાથે સુમતિના પ્રેમની સરખામણી. કુસુમ અને તેની વાસનું એકત્વ. સુમતિનો અભિન્નભાવ. માયામમતાનું એંઠવાડપણું. એના ઉપર પ્રેમ ઘટે નહિ; એ તો ઉકરડે નાખવા યોગ્ય જ ગણાય. પખાલીનો પાડો. દીર્ઘદૃષ્ટિનો અભાવ. યંત્રવત્ કામ કરવાની રીતિ. ગુણ અવગુણ વિચારની જરૂર. શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સમાવી દેવાની વિજ્ઞપ્તિ. ટણાકારનો અર્થ. સુમતિ સંબંધની સ્થિતિ. ગુણ અવગુણ વિચારણા. કવિની પ્રતિભા. વિશિષ્ટ જીવન-નિર્વહન. એમાં સાધ્યનું લક્ષ્યસ્થાન. **પૃ. ૩૪૧ થી ૩૪૭**

તેત્રીસમું પદ–ગોડી. મિલાપી આન મિલાવો રે. (પતિમેળાપ માટે સમતાની આતુરતા.) વિરહી સ્ત્રીની મિત્ર પ્રત્યે વિજ્ઞપ્તિ. સુમતિ અનુભવ સંવાદ. વિરહકાળમાં સમતાની દશા. ચાતક–બપૈયો વરસાદની રાહ જુએ છે તેનું સાદૃશ્ય. પીયુ પીયુનો પોકાર. નોટમાં અર્થ સંબંધી કેટલોક ખુલાસો. સંદેશો પહોંચાડનાર અનુભવ. આતુરતામાં આજ્ઞા. વિરહદશાનું વિશેષ વર્ણન. પોતાની દુઃખી સ્થિતિ. વિરહથી ગાંડપણ. તનમનની શાંતિનો અભાવ. રડવાની પણ શક્તિ રહી નથી. રડીને દુઃખ બતાવાય તેમ પણ નથી. શુદ્ધ બુદ્ધ ખોવાનો ભાવાર્થ. અંધારી રાત્રિ વિશેષ દુઃખ આપે છે. રાત્રિના સમયમાં કામદેવનું જોર. તારા દાંતો દેખાડી દુઃખ વધારે છે. ભાદરવો માસ. રડી રડીને આંખો ભીની કરી છે. અંધારી રાત્રિ, ભાદરવો માસ, દંતપંક્તિ, રડવાનું કાર્ય–એ સર્વનો યોગભાષામાં અર્થ-ચિત્તચકવી પતિની શોધમાં ફરે છે. નદીને કાંઠે ચકવી. અબળા ઉપર જોર કરવું અનુચિત છે. તેના ઉપર રીસ ન ઘટે. સર્વ વાત કહીને પતિને સમજાવી મંદિરે લઈ આવવા અનુભવને વિજ્ઞપ્તિ. એક વાર મંદિરે પધારે તો પછી સમતા રંગ જમાવે. આતુરમાં ચતુરાઈનો અભાવ. વધારે પડતું બોલાયું હોય તો ક્ષમાયાચના. ગમે તે પ્રકારે આજ આનંદઘન પ્રભુને ઘરે લઈ આવવા પ્રયત્ન કરવા વિજ્ઞપ્તિ. ચતુર આતુરનો પાઠાંતર. વિભાવનું આકર્ષણ. સાંસારિક ચિત્રની જરૂરિયાત. પદનો અર્થગૌરવ અને વિશિષ્ટ ભાવ. ઉપસંહાર. **પૃ. ૩૪૭ થી ૩૫૫**

ચોત્રીસમું પદ–ગોડી. દેખો આલી નટનાગરકો સંગ (પરરમણ કરતા

અભિનયમાં ખામી. ચેતનજીને તેમ ન થવા દેવા ભલામણ. જ્ઞાનસમુદ્રમંથન. 'અમૃતપાન. આત્મચંદ્ર. ચકોરી. નિશ્ચય દૃષ્ટિ પ્રેમ. આત્મદ્રવ્યવિચારણા. ઉપસંહાર. પૃ. ૩૮૩ થી ૩૯૫

ઓગણચાળીસમું પદ–જેવંતી. તરસકી જઈ દઈ કૌ. (**મોહરાજાનું પ્રાબલ્ય. ભોગતૃષાનું જોર–ચેતનાનો દાહ.**) વ્યવહારદૃષ્ટિએ મોહ. મોહની અસર તળે થતી ઇચ્છાઓ. ભોગઇચ્છા તે એકાદ કર્મ હશે કે કર્મનું લશ્કર ? નવ યુવતિના કટાક્ષ. મોહનીય કર્મને રાજાની પદવી. ઉપમિતિમાં મોહને સ્થાન. યશોવિજયજીની રાગ પરની સ્વાધ્યાય. ભોગતૃષાનું પ્રાબલ્ય. ચેતનને મુંઝવી દેનાર ભોગતૃષા. ચેતનજી પોતે તો લાયક નાયક છે. ચેતનનું કર્મસ્વામિત્વ. ચેતનનું ગુણસ્વામિત્વ. તૃષ્ણાને ઘડપણ જ નહિ. ભોગતૃષ્ણાને લોક–લાજ. તૃષ્ણાનું અંધપણું. તૃષ્ણાંસક્તનાં અપ્રમાણિક આચરણ. તૃષ્ણાથી અઘટિત ઘટનાઓ. લગામ વગરની તૃષ્ણા. ચેતના ફરિયાદ કરે છે. ભોગતૃષ્ણાએ મોહનને ઠગ્યો છે. ચેતનજી એની પછવાડે ઘસડાયાં કરે છે. તૃષ્ણાએ ભણાવેલા ઊંધા પાઠ. ચેતનને અમને સોંપો. તેનો તૃષ્ણાસંગ મૂકાવો એવી આનંદઘન પ્રભુને પ્રાર્થના. ચેતનજીને શુદ્ધ માર્ગપ્રતીક્ષા. યોગમાર્ગ પર આરોહણ. પૃ. ૩૯૬ થી ૪૦૨

ચાલીસમું પદ–આશાવરી. મીઠો લાગે કંતડો ને ખાટો. (**વિચિત્ર આત્મવાદમાં શુદ્ધ પતિદર્શન.**) શુદ્ધ સતીને પતિ મીઠો લાગે છે. લોકની ખાટાશ. પતિ વગરની સોબત તે જંગલમાં પોક. ગોષ્ઠી અને અરણ્યરુદન. પ્રત્યેક આત્મવાદ. આત્મા સંબંધી દર્શન-સંપ્રદાયોની માન્યતા. **જૈન દર્શન.** (આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ. કર્મમળ દૂર કરવાનો પ્રકાર. આત્માના પ્રચ્છન્ન ગુણો. દેહ પ્રમાણ ભિન્ન આત્મા. અષ્ટ કર્મ પર વિવેચન. નિગોદ. ઘર્ષણઘૂર્ણન ન્યાય. અકામનિર્જરા. સમ્યગ્ દર્શન. ચારિત્ર. અજરામર સ્થાનપ્રાપ્તિ. આત્માનો ભેદાભેદ. સ્યાદ્વાદશૈલી. તત્ત્વ સાત અથવા નવ. ઈશ્વરકર્તૃત્વ. સપ્તભંગી. સાત નય. જીવ તત્ત્વના નવ ભેદ. અજીવ તત્ત્વના પાંચ ભેદ. ચેતનની ઊર્ધ્વ ગતિ. સિદ્ધદશામાં ભાવ પ્રાણ સિદ્ધદશાનું સુખ. સતનું સ્વરૂપ. ચેતનનું વ્યક્તિત્વ સિદ્ધ દશામાં.) **બૌદ્ધ-દર્શન.** (ચાર આર્ય સત્ય. ૧ દુઃખના પ્રકાર. વિજ્ઞાન, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર, રૂપ એ પાંચ દુઃખના પ્રકાર. ૨ સમુદય તત્ત્વ. ૩ માર્ગ. ૪ નિરોધ. સંસ્કાર ક્ષણિકત્વ. સૌત્રાંતિક મત. વૈભાષિક મત. ચાર ભાવનાથી પુરુષાર્થપ્રાપ્તિ. બૌધમતે મુક્તિ) **નૈયાયિક દર્શન.** (સૃષ્ટિ કરનાર મહેશ્વર. તત્ત્વજ્ઞાનથી નિઃશ્રેયસ્. તત્ત્વજ્ઞાનથી દુઃખ, જન્માદિનો નાશ વિભક્ત પ્રમેય ભાવના. નૈયાયિક વૈશેષિક તુલના. ઇશ્વરપ્રસાદ) **સાંખ્ય દર્શન.** (નિરીશ્વર અને સેશ્વર. દુઃખ ત્રણ પ્રકારનાં: આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક, આધિભૌતિક. પ્રાણીને પીડાનું કારણ. પચીશ તત્ત્વ. પ્રકૃતિ. પ્રધાન. સૃષ્ટિક્રમ. બુદ્ધિ. મહાન્. અભિમાન. સોળનો સમૂહ. પ્રકૃતિ–વિકૃતિ. આત્મા અકર્તા. બુદ્ધિનું લક્ષણ–ઉભય મુખ દર્પણ જેવી. જ્ઞાનબુદ્ધિનો ધર્મ. પુરુષપ્રકૃતિ સંયોગ. વિવેકજ્ઞાન. મોક્ષ. બંધ છેદથી મોક્ષ. બંધના ત્રણ પ્રકાર. પુરુષનું સ્વરૂપ. પાતંજલ સેશ્વર સાંખ્ય. ઇશ્વર છવીશમું તત્ત્વ. તેમાં ઇશ્વરનું નહિ જેવું કાર્ય. પ્રગતિ કરતાં યોગાંગ-

નું પ્રણિધાન. મોક્ષમાર્ગ. ચિત્તની અવસ્થાઓ. સમાધિ પ્રકાર. સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ, પ્રકાર. યોગવ્યાખ્યા. અવિદ્યા. પાંચ ક્લેશ. ક્રિયાયોગની જરૂર. અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય. મોક્ષમાર્ગ પાતંજલમતે.) **વૈશેષિક દર્શન.** (સાત પદાર્થ. નવ દ્રવ્ય. સમવાયસ્વરૂપ. અભાવ ચાર. મોક્ષસ્વરૂપ.) **જૈમિનીય દર્શન.** (પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા. મોક્ષસ્વરૂપ. સર્વજ્ઞની અશક્યતા. વેદવાક્ય અપૌરુષેય. તેમાં યથાર્થત્વની સંભાવના. વેદથી ધર્મજિજ્ઞાસા. નોદના. વેદ સ્વતઃ પ્રમાણ. ઉત્તરમીમાંસા. શાંકર વેદાન્ત. મુક્તિ વેદાન્તમતે. અદ્વૈત દર્શન.) **ચાર્વાક.** (લોકાયત મત. બાર્હસ્પત્ય. ભૂતાત્મક જગત્. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ માને છે. મોક્ષ માનતા નથી. અગ્નિહોત્રાદિ બાળક્રીડા. દેહસુખ એ પુરુષાર્થ.) મેકસમ્યુલર. હરિભદ્રસૂરિ. ષડ્દર્શનની ગણનામાં ફેરફાર. પુરાણ ધર્મો. સર્વ દર્શનસંગ્રહમાં માધવાચાર્યે આપેલું પુરાણ ધર્મોનું સ્વરૂપ. **રામાનુજ યા શ્રીસંપ્રદાય.** (તેનાં ચિહ્નો. કબીરાદિનો આ મત. બ્રહ્મકારણ. જગત્કાર્ય. વિશિષ્ટ અદ્વૈત. **एकोऽहं बहु स्याम्.** ત્રણ તત્ત્વ. વિષ્ણુપદપ્રાપ્તિનો ઉપાય. ભક્તિનું સ્થાન. જીવાત્માસ્વરૂપ. પાંચ પ્રકારની ઉપાસના.) **માધ્વી સંપ્રદાય.** (બ્રહ્મ સંપ્રદાય અથવા પૂર્ણપ્રજ્ઞ સંપ્રદાય એવાં તેનાં નામ. દ્વૈતવાદી. આનંદતીર્થ તેના સ્થાપક ત્રણ પ્રકારની સેવા. વિશ્વ પ્રપંચ અનાદિ. પાંચ પ્રકારના ભેદ. મોક્ષસ્વરૂપ.) વલ્લભાચાર્યનો **પુષ્ટિમાર્ગ.** (કૃષ્ણલીલા, શુદ્ધ અદ્વૈત. ભક્તિપ્રધાનતા.) શૈવ મતો. **નકુલીશ પાશુપત સંપ્રદાય.** (કાનફટા જોગીઓ. હઠયોગનું સ્થાન. ગુરુની ખાસ જરૂર. યોગનું ફળ મુક્તિ.) **શૈવ સંપ્રદાય.** (જગત્ ઇશ્વરકાર્ય. ઇશ્વર નિરાકાર. શિવના પાંચ કૃત્ય. ચાર પાદ. ત્રણ પદાર્થ. પશુ પદાર્થસ્વરૂપ. ત્રણ પ્રકારના પશુ. ચાર પ્રકારના પાશ.) **પ્રત્યભિજ્ઞ સંપ્રદાય.** (મહેશ્વરસ્વરૂપ. પ્રત્યભિજ્ઞાસ્વરૂપ. તેની જરૂર.) **રસેશ્વર સંપ્રદાય.** (શરીર તે આદ્યધર્મ સાધન. પારદના શિવલિંગનું મહાત્મ્ય. **रसो वै ब्रह्म** પર આ મતની રચના. આ શરીરે મુક્તિ. દૃઢ શરીર મેળવવાની યોજના. આ લોકમાં જ બ્રહ્મતત્ત્વપ્રાપ્તિ.) દર્શન મતોમાં જૈન સિવાય આત્માનું વ્યક્તિત્વ કોઇ જગ્યાએ સર્વથા રહેતું નથી. પ્રત્યેક આત્મવાદ પર રુચિ. જૈનમતે મોક્ષ. સિદ્ધદશા સુખમય. એના વિરુદ્ધમાં ત્રણ મતો. મોક્ષસુખ. વૈશેષિકને ઉત્તર. જૈમિનીયને ઉત્તર. બૌદ્ધોને ઉત્તર. સાંખ્યને ઉત્તર. ચેતનાને જૈન દર્શનકારોના મતમાં આનંદ આવે છે તેનાં કારણો. બીજી જગ્યાએ તો પતિને જ ઉડાવી દેવામાં આવે છે. પોતાના પતિમાં કામણ. દૂધ અને છાસ એક સ્થાનકે ન રહે. પતિમાં અક્ષય સુખ. પ્રત્યેક આત્મવાદમાં આનંદ. વ્યક્તિત્વનાશમાં અંધકાર. આત્મવાદનો વિષય. વાડા. માર્ગ એક જ છે એમ કહેવામાં અસત્યારોપ. સાધ્યની સ્પષ્ટતા. મરિચીનો દૂધ કાંજી એકત્રકરણ પ્રયોગ. પરમતસહિષ્ણુતા અને આત્મવાદને વિરોધ નથી. સર્વત્ર ધર્મ છે એમ બોલવામાં અવ્યવસ્થા. પતિ વગર ગતિ ફોકટ. રોકડ અને ઉઘરાણી. ચાર્વાકમતે પરભવ. એકાત્મવાદમાં ગતિનું નિષ્ફળત્વ. ઉઘરાણી ઇશ્વર પાસે. ગરથ ગાંઠે. આત્મધન રોકડ નાણું. હવાડાની ઓખ. ખાળે ડુચા દેવાની અન્યત્ર અનાવશ્યકતા. પ્રયોજન વગર પ્રયાસ. પ્રત્યેક આત્મવાદ વગર ખાળ

છેંતાળીશમું પદ–ટોડી. ચેતન ચતુર ચોગાન લરીરી. (ચેતનજી અને મોહરાયના લશ્કરનું આહ્‌વાન.) મોહરાજાનું સંસારમાં કામ. મોહરાજાનું સૈન્ય. મેદાનમાં આવી લડવા ચેતનને આહ્વાન. ગઢમાં રહીને તો કાયર લડે. રજપૂતોની બહાદૂરી. ચેતનની બહાદૂરી. ખ્હાનાં. સિંહદૃષ્ટાંત. એનો સ્વશક્તિ પર ભરોસો. ગોટા વાળવાની ટેવ. દાખલાઓ. ચોગાન–ગુણસ્થાન. મિસકર એટલે શ્યામતા. કર્મશ્યામતા. મિસકર એટલે મશ્કરી. લડાઇની રીતિ. લડાઇ અને દયા. પ્રભુને માર્ગે. નવમેથી તેરમે ગુણસ્થાનકે. બે ઘડીમાં મોહનીય કર્મનો નાશ. ક્ષપકશ્રેણી. કેવળ મનસુફે. શિવ દરગાહ. અચળ, અબાધિત સ્થાનની મહત્તા. શત્રુનો મોટો સંહાર. શત્રુને ઓળખવાની જરૂર. લડાઇનું રણશિંગડું. સાધારણ લડાઇ અને ચેતનજીનું યુદ્ધ. સાધારણ લડાઈ લડે તે ગાંડા. શૂરવીર ભાવશત્રુ સાથે લડે છે. ગાંડાની નિશાની. નિવૃત્તિનિવાસ એ ભાવલડાઇનું પરિણામ. ધર્મનો મર્મ. આનંદઘનપદ પકડવું શ્રી ધર્મનાથ-સ્તવન. દાસભાવે પ્રભુપદસેવા. ધર્મમર્મની જિજ્ઞાસા. ચિદાનંદ. ઉપસંહાર. પૃ. ૪૮૪ થી ૪૯૪

સુડતાળીશમું પદ–ટોડી. પિય બિન નિશદિન ઝૂરૂં. (શુદ્ધ ચેતનાની વિરહતાપમાં ઝૂરણા.) પતિ મંદિરે પધારતા નથી તેથી વિરહ. તેની ઝૂરણા. આર્યાવર્તની લજ્જા. લજ્જા મૂકી પતિઆગમનના દ્વાર પર આંખો. આંખ એટલે જ્ઞાનદૃષ્ટિ. લજ્જાની વાત દાર્ષ્ટાંતિક યોજના માટે છે. શુદ્ધચેતના અને બાહ્ય દેખાવ. કુમતિ અને સંયમદ્વાર. વિરહમાં વસ્ત્રાભૂષણત્યાગ. વસ્ત્રનું પણ ભાન નથી. ચોકી–ઘરેણું. શણગાર કોને માટે કરવા? મોક્ષ–સુખ અને દેવલોકનાં સુખ. બન્ને વચ્ચે સરખામણી. મારા પતિને તો મોક્ષકમળા પણ ગમતી નથી. સુમતિનાં વચન તરીકે અર્થ. ચેતનના ઉદ્‌ગારરૂપે અર્થ. ટબાકારનો અર્થ. સાસુ (આયુ સ્થિતિ) એક ક્ષણવારનો વિશ્વાસ રાખતી નથી. નણંદ(તૃષ્ણા) સવારથી લડે છે. એક ક્ષણ પણ આયુષ્ય વધે નહિ. વીરપરમાત્મા અને ઇંદ્ર. નણંદને ચિંતા. ચેતન જાય તો વીરપસલી, મામેરું મળે નહિ. પૈસાની પંચાતમાં દીનયાત્રા. નગોરી. વૈદ્યકાર્ય. તબીબ અને તપત. આનંદઘનપિયૂષનો વરસાદ. કવીનાઇન વિગેરેથી એ તાવ ઉતરે નહિ. 'આનંદરસ'—દવા. ઉપસંહાર. પૃ. ૪૯૪ થી ૫૦૪

અડતાળીસમું પદ–મારુ જંગલો. માયડી મુને નિરપખ કિણહી ન મૂકી. (ચેતનાની નિષ્પક્ષતા–દર્શનવૈચિત્ર્ય.) ચેતનનો ચેતનતા ગુણ. શુદ્ધચેતના સ્વરૂપ. ચેતન ચેતનાનો અભેદ. શુદ્ધ દશાની સાપેક્ષ વૃત્તિએ બતાવેલો ભાવ. વિશાળ દૃષ્ટિથી થયેલો આ પદનો ઉલ્લેખ. ચેતના અને સુમતિ. માડી શબ્દનો ભાવ. પતિ તો જ્યાં જાય છે ત્યાં તદ્રૂપ બને છે. પતિ એક પક્ષે ખેંચાય છે. હું તેની સાથે ઘસડાઉં છું. નિજ મત કુંક. વિભાવમાં ચેતનની ફસામણી. શુદ્ધચેતનાના વલખાં અને વિભાવનું જોર. સત્યના અંશોનો સ્વીકાર. હેત્વાભાસો સમજવાની મિથ્યાત્વથી પતિની અશક્તિ. 'ધમી નિજ પર કર કુંડી' પર વિચારણા. ચેતનજીનું સમુદ્રમાં ડૂબવું. તેનાં કારણો. સત્યગ્રાહી બુદ્ધિ. 'નિષ્પક્ષ' શબ્દ ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ. ચિદાનંદજી અને આધ્યાત્મિક નિષ્પક્ષતા. મેટાફીઝીક્સ.

એથીકસ. આનંદઘનજી મેટાફીઝીકલ દૃષ્ટિએ અને ચિદાનંદજી એથીકલ દૃષ્ટિએ નિષ્પક્ષતા વિચારે છે. ચેતનાને પક્ષમાં કેવી રીતે ખેંચી તેનાં દૃષ્ટાંતો. ૧ જોગીએ જોગણુ બનાવી. જોગીનું સ્વરૂપ. માયાવાદ. મહામાઈની ઉપાસના તે માયાનું રૂપક. જ્યોતિસ્વરૂપની દેવીઓ. સ્વથી અન્યનો તિરસ્કાર કરવાનાં રૂપો. ૨ જતીએ જતણી કરી. યતિ એટલે પરિવ્રાજક. જૈનના જતિ. જોગી જતિમાં ફેર. ૩ ભક્તે ભક્તાણી બનાવી. ભક્તિમાર્ગ. ભક્તિમાં મુક્ત. સાધન સાધ્ય તફાવત પર ધ્યાન. રાવણ અને ભક્તિ. અન્ય નિષેધની અનુચિતતા. ૪ મતવાળે મતણી બનાવી. અલેખમતસ્વરૂપ. દર્શનમોહ ચેતનાનો કલ્પાંત. ૫ રામરામ ઉચ્ચાર કેરાવ્યો. ૬ રહિમાન શબ્દ ભણાવ્યો. ૭ અરિહંત શબ્દ બોલાવ્યો. રામ અરિહંત શબ્દોમાં મહત્ત્વ. પોપટની જેમ ઉચ્ચાર પણ ભાવવિચારણાની ગેરહાજરી. ૮ ઘરઘરના ધંધા કરાવ્યા. આત્મસગાઈ દૂર રાખી. વરઘોડામાં ફેરવી. આનંદઘન અને ગચ્છભેદ. લડાઇઓ ધર્મને નામે. ધર્મને નામે આજીવિકા. ૯ કોઇએ મુંડી. ૧૦ કોઇએ લોચ કરાવ્યો. બાહ્ય ભાવે લોચ. યશોવિજયજી અને લોચ. લોચમાં પરિપૂર્ણતા. બાહ્યમૌન. વચનસમિતિ અને વચનગુપ્તિ. વચન અને સંજ્ઞા. વચન અપ્રવૃત્તિ અને મુનિસુંદરસૂરિ. ૧૧ કોઇએ કેશે લપેટી. જટા વધારી. નાટકીઆઓ અને મોટા યોગીનો વેશ. ૧૨ કોઇએ જગાડી. અલેક જગાવવાનું સ્વરૂપ. મને જાગ્રત કરવાને બદલે શોકોને જગાવી. ૧૩ કોઇએ સુવાડી દીધી. ચેતના છે જ નહિ; ખાઓ, પીઓ, એવો ઉપદેશ આપ્યો. મારી વિરહવ્યથા કોઇએ મટાડી નહિ. ૧૪ કોઇએ સ્થાપી. વલ્લભ અને રામાનુજનો દ્વૈત. તેઓ કાંઇક ચેતનમા અને કાંઇક પ્રકૃતિમા ચેતના સ્વીકારે છે. ૧૫ કોઇએ ઉથાપી. ભૂતવાદીઓનો પંચભૂતનો સંયોગ. નેતિ નેતિ પદ પર આધારવાળા અદ્વૈતવાદીઓ. બૌદ્ધ અને મીમાંસકે પણ મને ઉડાવી. મારું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ બહાર પાડવાનો પ્રયાસ કર્યો નહિ. ૧૬ કોઇએ ચલાવી. સ્વીકારીને પ્રલય વખતે વિનાશ. કૃતનાશાદિ દૂષણો ૧૭ કોઇએ રાખી. ઇશ્વરાંશ તરીકે કબૂલ રાખી. સ્થાપન કરનાર મતો અને ઉત્થાપન કરનાર મતો. વૈશેષિક મત અને ઇશ્વર. એક સરખા મતનો મારા સંબંધમાં અભાવ. મતની વ્યાખ્યા. સ્વમતસ્થાપનાનો આગ્રહ. કોઈનો કોઇ સાક્ષી મળે નહિ. સર્વગ્રાહી જૈનદર્શન અને શુદ્ધચેતનાની દશા. ધીંગો દુર્બળને હરાવે છે. ઢીંગે ઢીંગાની લડાઈ. મોહરાજા અને ચેતનની સરખામણી. પતિ જાગે તો તો લડાઇ જમાવે, બાકી હમણા અમારી જેવી અબળાથી બોલાય તેવું પણ રહ્યું નથી. પતિ મોહ સાથે લડવાને બદલે તેના સેવક થઇ બેઠા છે. ત્યારે લડે કોણ? વળી પોતાના પરિવારનાં નામો પણ વિસરી ગયા છે. શુદ્ધ સ્વરૂપે ચેતના વિભાવમાં ચેતન. ચેતનાની લજ્જા. પોતે શું કર્યું અને પોતાની પાસે શું કરાવ્યું તે કહેતાં લાજ. ધર્મને નામે કામો. ધર્મની દુકાનો ચલાવી. ટૂંકામાં કહું તો મારું ઘર સાજું નથી. ઘર ચલાવવાના નિયમો. લડાઇની તૈયારી. બરાબર નહિ. ધર્મમા તર્ક કરવાની મના કરનાર. હરિત અને જૈન મંદિર. વાડા બાંધી બેસનાર. આપવીતી કહેતાં રીસ. આનંદઘન બાંહ્ય ઝાલે તો વિજય મળે. પતિનું આનંદસ્વરૂપ. હાથે પકડવો એ આખા પદની ચાવી છે.

નિશ્ચયપોષણા જોનારને જવાબ. ઉપસંહાર. બાહ્ય ક્રિયા અને ચેતન. અન્ય લેખકોના આવા વિચારો. ચિદાનંદ. યશોવિજય–જસવિલાસ. જ્ઞાનવિમળસૂરિ–જ્ઞાનવિલાસ. પક્ષાંધતાત્યાગ. જૈન દર્શનની વિશાળતા. ન મે ત્રાતા મહાવીરો. પૃ. ૫૦૪ થી ૫૩૪

ઓગણપચાસમું પદ–સોરઠી. કંચનવરણો નાહરે. (પતિમેળાપ માટે યાચના) સમતાના મુખમાં પદ. સ્થૂળભાવ. પતિ વગર અને અંજનાદિ શણગાર ગમતા નથી. વિક્રમોર્વશીયમાં પુરુરવ. આધ્યાત્મિક ભાવ. સુવર્ણરૂપ પતિ. પતિવિરહના ઉપદેશમાં આનંદની ગેરહાજરી. પતિવિરહે સ્નાન. સબ અપની અપની ગાવે. સ્વધર્મે નિધન અને પરધર્મ ભયાવહ. એનો રહસ્યાર્થ. ધર્મનો ભાવ. અરસપરસ સંબંધ રાખતા ધર્મો. ભરતચક્રી મતનો આગ્રહ. વિશુદ્ધ માર્ગની શોધ. પ્રગતિનો આશય. વિરહપીડા સ્વજન જ જાણે. શીતમાં વાનર પેઠે શરીરે ધ્રુજ થાય છે. વસ્તુસ્વરૂપરહસ્યમાં ઉતરવાની જરૂર. બાહ્ય ભાવ પર રાચનારા ઘણા. સયણના ત્રણ અર્થ. મિથ્યાત્વ દશા જોઈ ચેતનાને ધ્રુજ. પંચતંત્રમાં વાંદરો અને સુઘરી. સુઘરી જેવા ઉપદેશકો. ઉપદેશક પર આક્ષેપ. પતિ વગર ઘર શરીર કાંઈ ગમતાં નથી. પતિવિરહે શરીર પર પ્રેમ ચેતનાને થતો નથી. ધર્મને નામે ચાલતી પેઢીઓની ધમાધમ. મિથ્યાત્વની કુલ. તેમાં ચકચૂર થયેલાની દશા. આનંદઘન પ્રભુ હાથ પકડે, મિથ્યાત્વ દૂર કરે અને માયામમતાનો પ્રસંગ મૂકાવી દે તો મજા આવે. સાંસારિક દશા અને ધર્મકાર્ય. રસની જમાવટ અને ધર્મ. સહજ ગુણરમણતા એ બાંહ્યગ્રહણ. બાહ્ય ભાવ તજી નાથને મળવા પ્રયાણ.
પૃ. ૫૩૪ થી ૫૪૩

પચાસમું પદ–ધન્યાશ્રી. અનુભવ પ્રીતમ કૈસે મનાસી. (પતિમેળાપની સુરકેલી–અનુભવ તરફ ઉક્તિ.) સમતા અનુભવને પૂછે છે કે પ્રીતમને કેમ મનાવીશ? મિથ્યાત્વમાં ભૂલા પડેલા પતિ તેની વિચિત્ર માન્યતા. વિચિત્ર રૂપ ધારણ કરનાર પતિ. ધનવાન્ અને નિર્ધન પતિ. નિર્મળ અને સમળ પતિ. ચેતનજીના વિચિત્ર ઢંગો. ઇંદ્ર અને છાશ–ચેતન. ચેતનનાં અનેક રૂપો. તો પછી ચેતન અવિનાશી કેવી રીતે? કર્મોનાં આપેલાં રૂપો. કર્મ અને ચેતન. તેનો નાશ કરનાર પણ ચેતન. ખોટાં ખાતાં ખતવવાની પદ્ધતિ. ભાવાર્થનું વિષમત્વ. આત્માને હિતકારી આત્માએ કરવું. ધર્મદાસ ગણિ. વિવેચક દૃષ્ટિ. લોકો અને ધર્મ. લોકો ઉપર મત રહે ત્યાંસુધી સુમતિમંદિર પ્રવેશની શરૂઆત થઈ નથી એમ સમજવું. આપણો (સુમતિ અનુભવનો) અરસપરસ સંબંધ. મિત્રધર્મ. પતિનો મેળાપ કરાવી આપ; નહિ તો તું પણ ધનાશ્રી કર. અનુભવ. ચેતના અને સમતાનો સંબંધ. ગાનારી ટોળીમાં 'ધનાશ્રી'ની સંજ્ઞા. અંતરાત્માને ઉપદેશ. અનુભવજ્ઞાનની મહત્તા. બનારસીદાસ. સમયસાર. અનુભવ અને ચિદાનંદજી. એનો જળકાટ કાયમ રહેવાની જરૂર. એમાં મીઠાશ. ધનાશ્રી કરવામાં પાછો અનેક ભવે પત્તો નહિ ખાય. ઉપસંહાર. વિજ્ઞપ્તિ. પ્રાર્થના. આનંદરસ.
પૃ. ૫૪૪ થી ૫૫૪

પચાસ પદ મૂળ પૃ. ૫૫૫ થી ૫૬૯